

**BOOKMANY
PRINT**

ISBN 978-9910-271-72-4



9 789910 271724

**GLOBAL INTEGRATSIYA SHAROITIDA TURKIY
TILLAR TARAQQIYOTI: MUAMMO VA VAZIFALAR**



**GLOBAL INTEGRATSIYA
SHAROITIDA TURKIY
TILLAR TARAQQIYOTI:
MUAMMO VA VAZIFALAR**

mavzusidagi uchinchi xalqaro
ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

2026-yil 3-4-iyun



**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI**

NAMANGAN VILOYATI HOKIMLIGI

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ ATATÜRK KÜLTÜR DİL VE TARİH YÜKSEK
KURUMU TÜRK DİL KURUMU**

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI DAVLAT TILIDA ISH YURITISH
ASOSLARINI O‘QITISH VA MALAKA OSHIRISH MARKAZI**

“GLOBAL INTEGRATSIYA SHAROITIDA TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI: MUAMMO VA VAZIFALAR”

mavzusidagi uchinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

2026-yil 3–4-iyun

**“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2026**

UO‘K: 494.3

KBK: 81.63

G 54

Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar [Matn]: to‘plam.
– Toshkent: Bookmany print, 2026. – 770 b.

“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar” mavzusidagi uchinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami turkiy tillarda alifbo va imlo muammolari, turkiy tillarning grammatik qurilishi, grammatik muammolar, turkiy tillar leksikasi va terminologiyasi, modellashirish masalalari, turkiy shevalar taraqqiyoti, shuningdek, tilshunoslik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, lingvistik ekspertiza, milliy terminologiya, o‘quv lug‘atchiligi, ona tili ta’limi, lingvoma’naviyatshunoslik kabi zamonaviy amaliy lingvistikaning dolzarb yo‘nalishlarini qamrab olgan ilmiy-amaliy materiallardan iborat.

Anjuman materiallari faqat bir marotaba nashr etiladi.

To‘plamning elektron shakli ham e‘lon qilinadi.

To‘plam va uning elektron shakli bir xil ahamiyatga ega.

Anjumanning maqsadi – turkiy tillar taraqqiyotiga oid dolzarb masalalar yuzasidan ilmiy bahs-munozaralarni rivojlantirish, yangi va mustahkam konsepsiyaga ega, ilgari boshqa jurnallar va anjuman materiallarida nashr etilmagan tadqiqotlarni ilmiy jamoatchilikka taqdim etishdan iborat.

Mazkur to‘plam tilshunos olimlar, ilm-fan vakillari, tadqiqotchilar va soha mutaxassislarining talab hamda takliflari asosida Namangan viloyati Namangan shahrida o‘tkazilgan **“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar”** mavzusidagi uchinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ishtirokchilarining ilmiy maqola va tezislari jamlangan ilmiy nashrdir.

Maqolalarning ilmiy saviyasi, mazmuni, dalillarning ishonchliligi hamda keltirilgan ma’lumotlarning to‘g‘riligi uchun mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

Bosh muharrir

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir kengashi

Muyassar Saparniyozova, Muhayyo Hakimova, Marhabo Umurzoqova, Farhod Bobojonov, Hamid Yodgorov, Nizomiddin Qo‘ldoshev, Husniddin Suyunov, Jo‘ra Xudoyberdiyev, Shahboz Zarmasov, O‘rinboy Boboyorov, Abdurashid To‘ychiyev, Muhammadaziz Omonov.

Tahrir hay‘ati

Nizomiddin Mahmudov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Nozliya Normurodova (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Nadir Mammadli (Ozarbayjon) – filologiya fanlari doktori, professor

Aynur O‘z O‘zjan (Turkiya) – filologiya fanlari doktori, professor

Veli Savash Yelok (Turkiya) – filologiya fanlari doktori, professor

Zaynabiddin Abdurashidov (Turkiya) – filologiya fanlari doktori, professor

Inomjon Azimov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Baxtiyor Mengliyev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Nurida Navruzova (Ozarbayjon) – filologiya fanlari doktori, professor

Mariya Chertikova (Rossiya, Xakasiya) – filologiya fanlari doktori, professor

Ilxomiya Galimzanova (Rossiya, Tatariston) – filologiya fanlari doktori, professor

Abdulhay Sobirov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Muhammad Hakimov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Murodqosim Abdiyev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Bibish Jo‘rayeva (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

Zulxumor Xolmanova (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor

ISBN 978-9910-271-72-4

© “Bookmany print” nashriyoti, 2026.

SO‘ZBOSHI

Hozirgi vaqtda xalqaro ilmiy-madaniy aloqalarning jadal rivojlanishi dunyo xalqlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqib, tillarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni chuqurroq anglash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Til xalqning milliy o‘zligi, tarixiy xotirasi, madaniy merosi va intellektual salohiyatini ifodalovchi muhim qadriyat sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, qadimiy ildizlarga, boy adabiy-madaniy an‘analarga hamda keng geografik tarqalish hududiga ega bo‘lgan turkiy tillarning bugungi taraqqiyotini ilmiy asosda o‘rganish, ularning global integratsiya jarayonlaridagi o‘rni belgilash hamda mavjud muammo va vazifalarni aniqlash zamonaviy tilshunoslik oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

Global integratsiya sharoitida ilm-fan, ta’lim va madaniyat sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar xalqaro hamkorlikni kengaytirish, xorijiy tajribalarni puxta o‘rganish hamda ilg‘or ilmiy-amaliy yondashuvlarni amaliyotga joriy etishni muhim vazifa sifatida kun tartibiga qo‘ymoqda. Shu nuqtayi nazardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi mushtarak turkiy tillarda alifbo va imlo muammolari, grammatik qurilishi, turkiy tillar leksikasi va terminologiyasi, shuningdek, turkiy shevalar rivoji masalalariga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-amaliy anjumanlarni tashkil etish borasida o‘ziga xos ilmiy an‘anani shakllantirib kelmoqda.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2024-yil 18-yanvardagi 16-sonli buyrug‘i asosida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi hamda Turkiyaning Turk tili jamiyati bilan hamkorlikda 2024-yilning 11–12-may kunlari Toshkent shahrida **“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman tashkil etildi. Unda Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon va Turkmaniston Respublikalari, Xitoy Xalq Respublikasi, shuningdek, Rossiya Federatsiyasining turli respublikalaridan faxriy mehmonlar va tilshunos olimlar ishtirok etdi.

Hisobot ma’lumotlariga ko‘ra, anjuman doirasida tashkil etilgan 5 ta sho‘ba yig‘ilishlarida jami 96 nafar ishtirokchi, jumladan, 34 nafar xalqaro ishtirokchi, 61 nafar ayol ishtirokchi va 40 yoshgacha bo‘lgan 20 nafar yosh olim qatnashdi. Anjuman materiallari doirasida 82 ta tezis nashr etildi.

Mazkur anjuman tajribasi keyingi yilda ushbu ilmiy-amaliy yo‘nalishdagi ishlarni yanada kengaytirish uchun muhim asos bo‘ldi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Davlat tilini rivojlantirish departamentining 2025-yil I yarim yillik ish rejasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2024-yil 27-dekabrda 490-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan 2025-yilda xalqaro miqyosdagi tadbirlarni o‘tkazish rejasining 16-bandiga muvofiq 2025-yil 30-aprel – 2-may kunlari Buxoro viloyati Kogon tumani “Bahouddin Naqshband” me’moriy majmuasida **“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar”** mavzusidagi ikkinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman tashkil etildi. Anjumanda Rossiya Federatsiyasi, Polsha, Turkiya, Ozarbayjon, Turkmaniston, Tojikiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston kabi xorijiy davlatlarning nufuzli oliy ta’lim muassasalari va ilmiy

tashkilotlaridan olimlar, professor-o'qituvchilar, doktorantlar hamda soha mutaxassislari ishtirok etdi.

Hisobot ma'lumotlariga ko'ra, anjumanda jami 109 nafar ishtirokchi, jumladan, 47 nafar xalqaro ishtirokchi, 54 nafar ayol ishtirokchi hamda 40 yoshgacha bo'lgan 31 nafar yosh olimlar qatnashdi. Anjuman materiallari doirasida 105 ta tezis nashr etildi.

Mazkur ikki anjuman yakunlari turkiy tillarning taraqqiyot bosqichlarini chuqur tadqiq etish, alifbo va imlo, grammatika, leksika va terminologiya, shevashunoslik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, elektron lug'atchilik hamda sun'iy intellekt bilan bog'liq masalalarda ilmiy izlanishlarni izchil davom ettirish zarurligini ko'rsatdi. Shuningdek, yosh olimlar, doktorantlar, magistrantlar va mustaqil izlanuvchilarni ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarga keng jalb etish, turkiy tillar bo'yicha xalqaro ilmiy hamkorlikni mustahkamlash, qo'shma loyihalar, seminarlar, ko'p tilli lug'atlar va milliy korpuslar yaratish borasidagi ishlarni yangi bosqichga olib chiqish muhim vazifa sifatida belgilandi.

Ana shunday ilmiy-amaliy ehtiyoj va avvalgi anjumanlarda ilgari surilgan taklif-tavsiyalar **“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar”** mavzusidagi uchinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanni tashkil etish zaruratini yuzaga keltirdi.

Anjuman O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil 16-yanvardagi 11-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan 2026-yilda xalqaro miqyosda o'tkaziladigan ilmiy-amaliy tadbirlar rejasiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi va Turkiyaning Turk tili jamiyati homiyligi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Davlat tilini rivojlantirish departamenti, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Namangan davlat universiteti va Namangan viloyati hokimligining hamkorligida Namangan viloyati Namangan shahrida o'tkazish rejalashtirildi.

Anjumanning avvalgi yillardagidan farqli jihati shundaki, uning ilmiy va tashkiliy qamrovi yanada kengayib, hamkor tashkilotlar safi ortdi. Bu esa turkiy tillar taraqqiyotiga oid masalalarni nafaqat mahalliy, balki xalqaro ilmiy maydonda ham kengroq muhokama qilish imkonini bermoqda.

Ushbu to'plam **“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar”** mavzusidagi uchinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman doirasida qabul qilingan ilmiy maqola va tezislardan iborat bo'lib, turkiy tillarning zamonaviy taraqqiyot yo'nalishlari, mavjud muammolari va istiqboldagi vazifalarini ilmiy-amaliy jihatdan yoritishga xizmat qiladi. Anjumanga jami 305 ta ilmiy maqola va tezis kelib tushgan bo'lib, ulardan 126 tasi ilmiy-tashkiliy qo'mita tomonidan to'plamga kiritish uchun tavsiya etildi. Mazkur materiallar orasida xorijiy olimlar va tadqiqotchilar tomonidan taqdim etilgan maqolalar alohida o'rin tutadi. Xususan, anjumanning sho'ba yig'ilishlarida 52 nafar xorijiy mutaxassislarning ishtiroki ko'zda tutilgan bo'lib, bu turkiy tillar taraqqiyoti masalalarining xalqaro ilmiy maydondagi dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi 6 yillik faoliyati davomida davlat tilining ijtimoiy mavqeyini mustahkamlash, barcha sohalarida davlat tilida ish yuritish madaniyatini rivojlantirish hamda o'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirishga qaratilgan qator ilmiy, o'quv-uslubiy va ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirib kelmoqda.

Ma'lumki, Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 3-martdagi **"Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"**gi 117-sonli qaroriga muvofiq Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzurida tashkil etilgan. Bugungi kunda Markazning Qoraqalpog'iston Respublikasi va barcha viloyatlarda hududiy bo'linmalari faoliyat yuritib kelmoqda.

Mamlakatimizda davlat xizmatchilarining o'zbek adabiy tili me'yorlari, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi va imlosi, davlat tilida ish yuritish asoslari, rasmiy hujjatlar va ularni yozish bo'yicha nazariy hamda amaliy bilimlari, ko'nikma va mahoratini usluksiz ishirib borish mexazmlari joriy etildi. Buning amaliy ifodasi sifatida Markaz va uning hududiy bo'linmalari tomonidan vazirlik va idoralar, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari hamda xo'jalik birlashmalari xodimlari uchun **"O'zbek adabiy tili me'yorlari va davlat tilida ish yuritish"** o'quv kurslari muntazam tashkil etilmoqda. Mazkur kurslar orqali bugungi kunda respublika bo'yicha 50 mingdan ortiq xodimning malakasi oshirilgan. Bu esa barcha sohalarida davlat tilida ish yuritish madaniyatini yuksaltirish, rasmiy hujjatchilikda o'zbek adabiy tili me'yorlariga amal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish borasida Markaz faoliyati muhim amaliy ahamiyat kasb etayotganini ko'rsatadi.

Shuningdek, aholining yozma va og'zaki savodxonligini oshirish, o'zbek adabiy tili me'yorlari, o'zbek tilining tuzilishi bo'yicha amaliy bilimlari, ko'nikma va mahoratini tizimli asosda oshirib borish maqsadida keng aholi qatlami vakillari uchun **"O'zbek adabiy tilining yozma nutq me'yorlari"** o'quv kursi ham yo'lga qo'yilgan bo'lib, bugunga qadar 4 mingga yaqin aholi vakillari beg'araz o'qitildi. Bu yo'nalishdagi ishlar davlat tilining ijtimoiy hayotdagi nufuzini mustahkamlash, aholining yozma nutq madaniyatini oshirish hamda o'zbek adabiy tili me'yorlarini keng targ'ib etishga xizmat qilmoqda.

Markaz faoliyatining yana bir muhim yo'nalishi o'zbek tilini o'rganish istagida bo'lgan o'zga millat vakillari, xorijiy fuqarolar, respublikadagi oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan xorijlik talabalar hamda milliy madaniy markazlarning xodimlari uchun tashkil etilayotgan **"O'zbek tili"** o'quv kurslari bilan bog'liqdir. Mazkur kurs O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli Farmonida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash, o'zbek tilining xalqaro miqyosdagi nufuzi va o'rganilish ko'lamini kengaytirish maqsadida yo'lga qo'yilgan. Bugungi kunda 1000 ga yaqin tinglovchilar o'zbek tilini o'rganish kurslarida davlat tilini o'rganmoqda. Shu bilan birgalikda, Markaz tashabbusi bilan Turkiya davlatida turli millat vakillari uchun o'zbek tili kurslarini beg'araz tashkil etib kelmoqda. Ushbu yo'nalish o'zbek tilining xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirish, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish hamda turkiy xalqlar o'rtasidagi ilmiy-ma'rifiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Qayd etish kerakki, bugungi kunda Markaz ushbu yo'nalishda respublikadagi yetakchi tashkilotlardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevraldagi **"O'zbekiston – 2030" strategiyasini "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"**gi PF-37-sonli Farmoni hamda tegishli ish rejalarida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida xorijiy mamlakatlarda faoliyat yuritayotgan o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilari uchun masofaviy malaka oshirish kurslari yo'lga qo'yildi. Mazkur kurslar xorijdagi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilarining

kasbiy salohiyatini oshirish, ularni zamonaviy metodik yondashuvlar bilan tanishtirish hamda ularga uslubiy yordam ko'rsatishga qaratilgan. 2024–2025-yillar davomida Afg'oniston, Qirg'iziston, Qozog'iston va Pokiston kabi davlatlarda faoliyat yuritayotgan o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilari ushbu kurslarga jalb etildi.

Shuningdek, qo'shni mamlakatlarda faoliyat olib borayotgan ona tili va adabiyoti o'qituvchilari uchun o'quv seminarlari tashkil etilib, ularga respublikamizdagi yetakchi professor-o'qituvchilar, tilshunos va adabiyotshunos olimlar jalb qilindi. Ushbu ishlar xorijda o'zbek tili ta'limini qo'llab-quvvatlash, o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish, metodik hamkorlikni kuchaytirish hamda o'zbek tilining xalqaro ilmiy-ta'limiy maydondagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Markaz tomonidan o'zbek adabiy tili me'yorlari va nutq madaniyatini ommaviy axborot vositalari hamda davlat boshqaruvi tizimida mustahkamlashga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi tizimidagi suxandon va boshlovchilar uchun **“O'zbek adabiy tili me'yorlari va nutq madaniyati”** kurslari tashkil etilib, 2021–2025-yillar davomida 137 nafar tinglovchining malakasi oshirildi. Shuningdek, davlat tashkilotlari xizmatchilari va rahbar-xodimlari uchun “Davlat xizmatchilarining nutq madaniyati va notiqlik mahoratini oshirish” kursi yo'lga qo'yilib, ushbu yo'nalishda ham amaliy ishlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 14-avgustdagi 368-sonli qarori ijrosi doirasida Markaz va uning hududiy bo'linmalarida **fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning davlat tilini bilish darajasini aniqlash hamda ularga sertifikat berish tizimi yo'lga qo'yilgan**. Ushbu yo'nalishda bugungi kunga qadar 4 000 nafardan ortiq talabgorlarga davlat namunasidagi sertifikat taqdim etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 16-martdagi “Savdo, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish obyektlariga nom berishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 144-sonli qarori asosida ishlab chiqilgan **“Milliy nomlar interaktiv elektron platformasi” (www.milliynom.uz)** Markaz faoliyatining muhim amaliy yo'nalishlaridan biridir. Bugungi kunda milliynom.uz platformasiga davlat tili qoida va me'yorlariga mos 100 mingdan ortiq nom kiritilgan bo'lib, platforma orqali kelib tushgan murojaatlar lingvistik ekspertizadan o'tkazilib, nomlash madaniyatini yuksaltirish, milliy qadriyatlar va davlat tili me'yorlariga mos nomlarni ommalashtirishga xizmat qilmoqda.

Bugungi globallashtirish va axborot almashinuvi jadallashtirilgan davrda xorijiy so'z va atamalarning milliy tillar tarkibiga faol kirib kelishi tabiiy jarayonga aylangan. Biroq bu jarayonning tartibsiz va chegarasiz kechishi milliy tilning ichki imkoniyatlari, adabiy me'yorlari hamda terminologik tizimiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, fan, texnologiya, iqtisodiyot, huquq, ta'lim va ommaviy axborot sohalarida xorijiy atamalarning ortib borishi ularning o'zbekcha muqobillarini yaratish, ilmiy asosda saralash va rasmiy muomalaga kiritish zaruratini kuchaytirmoqda. Shu jihatdan, milliy terminologiyani tartibga solish, yangi so'z va atamalarning davlat tili me'yorlariga mos muqobillarini ishlab chiqish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish bugungi til siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Markaz milliy terminologiyani rivojlantirish yo'nalishida ham muhim amaliy ishlarni amalga oshirmoqda. Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 18-sentabrdagi 589-sonli qarori bilan Atamalar komissiyasi faoliyati takomillashtirilib, yangi so'z va atamalarni ilmiy asosda rasmiy muomalaga kiritish vazifalari belgilandi. Ushbu jarayon doirasida Markaz

tomonidan sun'iy intellekt asosida yangi atamalarning o'zbekcha muqobilini tavsiya etuvchi **“Yangi so‘z va atamalarning o‘zbekcha muqobilini sun‘iy intellekt asosida avtomatik taqdim qiluvchi atamacom.uz dasturiy ta‘minoti platformasi”** (www.atamacom.uz) yaratildi.

Aholining yozma savodxonligini oshirish, adabiy til me'yorlarini keng targ'ib etish va yoshlar orasida to'g'ri yozish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida Markaz tashabbusi bilan www.tilbilig.uz platformasi yaratilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli farmonida belgilangan vazifalar ijrosi doirasida yaratilgan mazkur platformaga audiodiktantlar, esse mavzulari va esse namunalari joylashtirilgan. Platforma asosida oliy ta'lim muassasalari talabalari, professor-o'qituvchilari, vazirlik va idoralar, mahalliy hokimliklar hamda xo'jalik birlashmalarining xodimlari o'rtasida ommaviy diktant aksiyalari tashkil etib kelinmoqda.

Lingvistik ekspertiza xizmati Markaz va uning hududiy bo'linmalari faoliyatida alohida yo'nalishni tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrdagi 662-sonli qarori bilan tasdiqlangan nizom talablari asosida Markaz va uning hududiy bo'linmalari huzurida Lingvistik ekspertiza komissiyalari faoliyati yo'lga qo'yilgan. Ushbu komissiyalar tomonidan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari, fuqarolar va tashkilotlarning murojaatlari, shuningdek, sud-lingvistik ekspertiza tadqiqotlariga oid materiallar lingvistik jihatdan o'rganib kelinmoqda..

Mazkur yo'nalishda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Respublika sud ekspertiza markazi bilan hamkorlikda N.Nishanova, Sh.Zarmasov va A.To'ychiyevlar tomonidan **“Sud lingvistik ekspertizada haqoratli holatlarni aniqlash mezonlari”** nomli uslubiy qo'llanma ishlab chiqildi.

Markaz va uning hududiy bo'linmalari qoshida respublikaning yetakchi tilshunos olimlari, tajribali mutaxassislar va amaliyotchilardan iborat ilmiy jamoa shakllangan. Ushbu jamoa tomonidan davlat tili, terminologiya, rasmiy uslub, hujjatchilik, lingvistik ekspertiza, nutq madaniyati hamda amaliy tilshunoslik yo'nalishlariga oid ilmiy, o'quv-uslubiy va ma'rifiy materiallar tayyorlanib, nashr ettirib kelinmoqda. Jumladan, I.Azimov, Sh.Zarmasov, A.To'ychiyev tomonidan **“Birinci turkologiya qurultoyining stenografik hisoboti”** o'zbek tiliga tarjima qilinib, ilk bor nashr ettirildi. Bu nashr turkologiya tarixi, turkiy tillar taraqqiyoti va o'zbek tilshunosligi uchun muhim ilmiy manbalardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega.

Shuningdek, filologiya fanlari doktori, professor I.Azimov tahriri ostida **“Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi sohasida qo'llaniladigan sohaviy atamalarning izohli va imlo lug'ati”** tayyorlandi. Bundan tashqari, Markaz ilmiy jamoasi tomonidan 10 dan ortiq sohaviy lug'atlar yaratilib, nashr ettirildi. Mazkur ishlar davlat tilining ilmiy-amaliy asoslarini mustahkamlash, sohaviy terminologiyani tartibga solish hamda tilshunoslikka oid manbalar bazasini boyitishga xizmat qilmoqda. Shu kabi ilmiy-amaliy faoliyat va erishilgan tajribalar Markaz tomonidan tashkil etilayotgan xalqaro anjumanlarning mazmunan boyishi, ilmiy qamrovining kengayishi hamda turkiy tillar taraqqiyotiga oid masalalarni tizimli muhokama qilish uchun mustahkam asos yaratmoqda.

Ushbu xalqaro ilmiy-amaliy anjumaning asosiy maqsadi global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyotiga ta'sir etayotgan omillarni o'rganish, ularning rivojlanish imkoniyatlari va istiqbollarini aniqlash, mavjud nazariy hamda amaliy muammolar yuzasidan ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat. Shu jihatdan, mazkur anjuman

turkiy dunyo olimlari, tadqiqotchilari va soha mutaxassislari uchun o‘zaro fikr almashish, tajriba ulashish va ilmiy hamkorlikni yanada kengaytirish imkonini beruvchi muhim ilmiy maydon hisoblanadi.

To‘plamga kiritilgan materiallarda turkiy tillar taraqqiyotining dolzarb masalalari, jumladan, til va jamiyat munosabati, milliy til siyosati, terminologiya, tarjima, adabiy aloqalar, lingvomadaniy birliklar, zamonaviy ta’lim, raqamli lingvistika, korpus tadqiqotlari, sun’iy intellekt va til texnologiyalari bilan bog‘liq masalalar yoritilgan. Bu esa mazkur nashrning ilmiy-amaliy qimmatini oshirib, uni turkiy tillar bo‘yicha keyingi izlanishlar uchun foydali manbaga aylantiradi.

Anjuman ishida faol ishtirok etgan barcha olimlar, professor-o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, tashkilotchilar va hamkorlarga samimiy minnatdorlik bildiramiz!

**Inomjon Azimov, filologiya fanlari doktori,
professor, Markaz direktori – prorektor**

SHARAFUDDIN ALI YAZDIY “ZAFARNOMA” ASARIDA JETA VA DASHTI QIPCHOQDAGI JOY HAMDA SUV NOMLARINING AKS ETISHI

Hamidulla DADABAYEV*

Annotatsiya

Ushbu maqola Sharafuddin Ali Yazdiyning Amir Temur tarixiga bag'ishlangan “Zafarnoma” asarida Jeta hamda Dashti Qipchoqdagi joy va suv nomlarining atalishi masalasiga yo'naltirilgan. Asarda qo'llangan toponim hamda gidronimlar tahlili boshqa manbalarda ishlatilgan ashyoviy materiallarga qiyoslangan holda amalga oshirilgan. Tahlil XIV–XV yuzyil manbalarida qayd etilgan joy hamda suv nomlari muayyan qismining bugungi kunda ba'zi fonetik o'zgarishlarni hisobga olmaganda, qo'llanishda qolayotganligini ko'rsatgan.

Kalit so'zlar: joy nomi, suv nomi, Sayhun suyi, eski turkiy til, Semizkand, Oltun Ko'rka, Sabron, Sariq O'zan.

REPRESENTATION OF PLACE AND WATER NAMES IN JETA AND DASHTI QIPCHAQ IN SHARAFUDDIN ALI YAZDI'S ZAFARNOMA

Annotation

The article deals with the issues of naming Jeta and toponyms and hydronyms in Dashti Kipchak expressed in Sharifiddin Ali Yazdi's “Zafarnoma” dedicated to the history of Amir Temur. Toponyms and hydronyms used in the work were analyzed comparing with the factual materials used other sources. The analysis showed that a certain part of the toponyms and hydronyms mentioned in the sources of the XIV-XV centuries remains without change, except for some phonetic changes.

Key words: toponym, hydronym, Sayhun, old Turkic language, Semizkand, Oltun kurka, Sabron, Sariq uzan.

O'zbek davlatchiligining asoschisi, atoqli sarkarda Sohibqiron Amir Temur tarixi mukammal bayon etilgan Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari 1424-1425-yilda yozib tugatilgan bo'lib, 1519-yilda Shayboniyxon avlodidan bo'lgan Ko'chkhunchixon farmoniga binoan Muhammad Ali ibn Ali al-Buxoriy tomonidan chag'atoy-eski o'zbek adabiy tiliga o'girilgani tarixdan ma'lum (Sharafuddin Ali Yazdiy, 1997, 4b). Ushbu nodir asarda nafaqat Temuriylar saltanati, balki o'zbek davlatchiligi asoschisi Amir Temurning 35 yil davomida yurti mo'g'ullarning 150 yillik istibdodidan ozod qilish, markazlashtirilgan, iqtisodiy, siyosiy, madaniy-diniy jihatdan o'sha davr talablariga to'la javob beradigan davlat qurish, ulusni obod qilish, qo'shni va uzoq mamlakatlar bilan yaqindan aloqalar o'rnatish borasidagi sa'y-harakatlari va ayniqsa, turli maqsadlarda olib borgan jangu jadallarini tasvirlash chog'ida u kishi tuzgan 27-ta mamlakatning etnik tarkibi, jug'rofiy tuzilishi (landshafti), hayvonot (fauna) va o'simlik dunyosi (flora), qishloqu ovullari, kentu shaharlari, mavzeu muzofotlari, tumanu viloyatlari, daryo ko'llarini tilga olingan, zarur o'rinlarda ularni izohlash va sharhlashga muallif jiddiy e'tibor qaratgan.

Sharafuddin Ali Yazdiy asarida qayd etilgan joy hamda suv otlari to'g'risida bitta maqolada batafsil ma'lumot berishning imkoniyati yo'qligini hisobga olib, 1390-1391-

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

yillarda Amir Temurning Jeta//Jata va Dashti Qipchoqqa qilgan yurishi tasvirida aksini topgan joy hamda suv nomlarigagina to'xtalishni maqsadga muvofiq bildik.

1390-yilda Amir Temur bir qancha atqoli lashkarboshilarini yigirma ming kishilik qo'shinga bosh qilib, *Jeta//Jata* sari jo'natgan. *Jeta//Jata* toponimi keng ma'noda g'arbda Sirdaryo, sharqda Irtish daryosi hamda Lobnor ko'ligacha yastangan ulkan hududni o'z ichiga olgan yerni bildirgan. Yazdiy ushbu hududni, shuningdek, *Mo'g'uliston*, deb nomlaydi. Bu toponimning etimologiyasi va birlamchi ma'nosi hozircha aniq emas. Ayrim yevropalik olimlar uni qadimgi Sharqiy Yevropada yashagan *geta* urug'i nomiga bog'lashadi. V.Bartold *jeta* leksemasi "qaroqchi" semasini anglatishini bildiradi va uni turkcha *chete* so'ziga bog'laydi (Bartold, 1964, 317-b).

Samarqanddan yo'lga o'tlangan Amir Temur cherigi *Sayhun* suvidan kechib, *Toshkent* orqali *Issi* ko'lga yetgan (Sharafuddin Ali Yazdiy, 1997, 17a). Ochunning eng eski va eng obod shaharlaridan biri sanalmish Samarqand ko'hna yunon, arab, fors manbalarida keng izohlangan. At-Tabariy Samarqandni Sug'd davlatining poytaxti sifatida ta'riflagan (at-Tabari, 1987, 46-b). Mahmud Koshg'ariy VIII asrdayoq bu shaharda xalq gavjum yashagani, kasb-hunar yaxshi yo'lga qo'yilgani, X yuzyilda sug'doqlar Balasag'unga shu yerdan ko'chib borgani, uning asl oti *Semizkand*—"Katta shahar", deb yuritilishi, shahar turkiy xalqlar tomonidan qurilgani, bu haqdagi boshqa qarashlar xato ekanligini alohida urg'ulagan (Mahmud Koshg'ariy, 2016, 331-332-b).

"Zafarnoma"da ishlatilgan *Sayhun suyi* birikmasi hozirgi Sirdaryoni ifodalagan. Ushbu suvni atashda Yazdiy, shuningdek, *Xo'jand suyi* gidronimidan ham foydalangan. Daryo Markaziy Osiyodagi qadimgi shaharlardan biri Xo'jand ichidan oqib o'tgani bois unga shunday nisbat berilgan. Zahiruddin Muhammad Bobur "Boburnoma"da: *Sayhun daryosikim, Xo'jand suyig'a mashhurur, sharq va shimoli tarafidin kelib, bu viloyatning ichi birla o'tub, g'arb sari oqar*—, tarzida o'ta aniq ma'lumotni keltiradi (Zahiriddin Muhammad Bobur, 1960, 60-b). Muhammad Solih "Shayboniynoma" masnaviysida ushbu daryoni *Sir*, deb atagan va uni bir necha o'rinda qayd etgan.

Sirni ul nav'ko'ruban Sulton,

O'tlanib Sirni kechar bo'ldi ravon (Muhammad Solih, 1961, 87-9-b).

Ma'lumki, tarix bu daryoning O'rxun bitigtoshlari matnida *yenchū öküž* ("marvarid daryo") birikmasi bilan atalganidan guvohlik beradi (Drevnetyurkskiy slovar, 1969, 256-b). Sof turkiy *sir* so'zi "rang, bo'yoq, sir" semasida ilk bor Mahmud Koshg'ariy lug'atida qayd etilgan (Drevnetyurkskiy slovar, 1969, 505-b) bo'lib, ma'no jihatidan qadimgi turkiy tilda qo'llangan *yenchū* leksemasiga mos tushadi.

O'zbekiston Respublikasining hozirgi poytaxti Toshkent shahri "Zafarnoma"da *Toshkand* (O'zbekistonda sug'dcha *kent*, *kand*, *kat* formantli joylar talaygina. Masalan: *Xo'jakent-Xo'jakat*, *Piskent-Piskat*, *Parkent-Parkat*, *G'azalkent-G'azakat* va h.k.) shaklida keltirilgan. Sharafuddin Ali Yazdiy ushbu shaharni Firdavsiy "Shohnoma"da *Hashikand*, deb tilga olgani, shuningdek, uning *Choch* va *Shosh* tarzida nomlanishini e'tirof etgan (Sharafuddin Ali Yazdiy, 1997, 45-b). "Tabariy tarixi"da toponimning faqat *Shosh* shakli qo'llangan. Zotan, arablar Toshkentni *Shosh*, forslar esa *Choch* tarzida nomlashgan. Firdavsiy Rustam va Ashkabul jangini tasvirlash chog'ida *Kamoni Chochi* izofasini ishlatgan. Ushbu daliliy misol Toshkentda ishlab chiqarilgan yoyning o'ta mashhur bo'lganligidan guvohlik beradi. Bobur "Boburnoma"da Toshkent viloyati uning otasi Umarshayx mirzo ibn Abusaid mirzo qo'l ostida bo'lganligi, shaharning kitoblarda *Shosh*, ba'zan *Choch* shaklida bitilishi, *Kamoni Chochi* birikmasi shundan iboratligini qayd etgan

(Zahiriddin Muhammad Bobir, 1960, 63-b). Mahmud Koshg'ariy *Toshkent* Shoshning nomi, ma'nosi "Tosh shahri" ekanligini ta'kidlagan (Mahmud Koshg'ariy, 1960, 361-b).

Issi ko'l yaqinida to'xtagan bosh cherigga *Andigondan* (hozirgi *Andijon*) Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umarshayx mirzo sarkardalari boshchiligidagi besh ming kishilik askariy qism kelib qo'shilgan. Andigondan yo'lga chiqqan lashkar *Zaysan* ko'liga quyuluvchi *Bo'g'oz* daryochasi qirg'og'idagi *Ko'kto'ba* ("Ko'k cho'qqi") mavzesida bir necha kun dam olgach, *Archata* ("Archaliktog'") yo'lidan yurib, G'uljadan 15 km. g'arbda *Ila* (Ili) daryosining o'ng qirg'og'idagi *Almalig'* (qadimgi turk qag'anlari poytaxti) shahridan o'tib, *Ila* suvidan kechib, *Balxash* ko'liga quyuluvchi shu daryo nomidagi kichik suvning yuqori oqimidagi *Qoratorol* kentida to'xtagan.

Umarshayx mirzo tomonidan olg'a jo'natilgan 400 askardan iborat qism Qamaruddin bahrin bilan jang qilgan va mag'lubiyatga uchragan. Qamaruddin *Zaysan* qo'li atrofidagi *Ichin yuvsin* sahrasiga kirgani xabarini olgan temuriy cherig ushbu tuzdan o'tib, *Zaysan* ko'lidan shimolroqda joylashgan *O'g'ar kechti* mavzesi orqali Irtish suvi tomon borgan. Qamaruddin Umarshayx mirzo quvg'unchilaridan qochib, suvsar hamda oqsichqon ko'p bo'ladigan, to'las urug'i yashaydigan Tog'li Oltoydagi *To'las* (etnonim toponimga o'tgan) mavzesi tomon ketgan.

Olti oyga cho'zilgan ushbu yurish qish mavsumi yaqinlashgach, to'xtatilgan. G'alaba va yutuq bilan ortga qaytgan Sohibqiron cherigi *Oltun Ko'rka* yo'lidan yurib, Samarqandga kelgan. Mahmud Koshg'ariyning *körkä* so'zini "yog'och kosa, zarang kosa" tarzidagi izohiga suyanib (Mahmud Koshg'ariy, 1960, 288-b), yuqoridagi yo'l ma'nosini "Oltin kosa", deb qabul qilish o'rinli.

1390-yilning kuzida oliy buyruqqa muvofiq ulkan sonli cherig to'plangach, Amir Temur Dashti Qipchoq yurishini boshlagan. *Xo'jand suvidan* kechgan cherig ko'hna manbalarda *Porikas//Porkas* (sug'dcha *pori+kas* "yuqoridagi qishloq, shahar") fonetik shaklida qayd etilgan *Porsin* kenti va Chinos oralig'ida joylashgan *Toshkentda* qishni o'tkazish uchun oldindan belgilangan qishloqda to'xtagan.

1391-yilning 19-yanvarida To'xtamish ustiga yurgan Sohibqiron cherigi ma'lum vaqtdan keyin O'tror yaqinidagi *Qaro Samon* mavzesida tushgan va To'xtamish jo'natgan elchilarni qabul qilgan. 21-fevral kuni o'tgan harbiy kengash-mashvaratda yurishni davom ettirishga kelishilgach, cherig *Qoracho'q* tog'i va Sirdaryoning o'ng sohiladagi *Sabron* (hozirgi Qozog'istondagi *Savron* qishlog'i) dan o'tib, uch hafta davomida cho'lga kirib yurgan. Ichimlik suvining yo'qligi bois navkarlar hamda otlar suvsab, azobda qolgan. Rus manbalarida *Sauran* shaklida qo'llangan joy hozirgi Turkiston shahri shimoli-g'arbidagi ko'hna kent. Birinchi bor IX yuzyil manbalarida uchraydi. XIII yuzyilda Ko'k O'rdaning siyosiy markazi hisoblangan. XVIII yuzyilda butunlay haroba holiga kelgan. Shu o'rinda, XII-XIV yuzyillarga tegishli uyg'ur huquq hujjatlari matnida *coq* tarkibli joy nomini bildiruvchi *Coq atqir* qo'shma tarkibli o'rin nomi qo'llanganini ta'kidlash lozim (Zahiriddin Muhammad Bobir, 1960, 152-b).

14-mart kuni cherig *Sariq O'zan* (hozir Qozog'iston Respublikasi To'rg'ay viloyatidagi Sariqko'pa qo'liga quyuluvchi kichik daryo) mavzesida yoqqan kuchli sel tufayli to'xtashga majbur bo'lgan. Mart oyining 28-sanasida (Shomiy: 26-aprel) *Kichiktoqda* bir kun qo'ngan cherig Jezqazg'andan chamasi 100 km. shimolroqdagi *Ulug'toqqa* (hozirgi nomi *Ulutau*) yetgan. Ushbu yurtida Amir Temurning farmoniga binoan askarlar tevarak-atrofdan tosh yig'ib kelishgan va toshtarosh ustalar Turonning sultoni Temurbek 200 ming kishilik cherigi bilan To'xtamishga qarshi yurishga ketayotganligi xususidagi ma'lumotni toshga arab hamda turk yozuvida bitishgan. Nizomuddin Shomiy

ushbu yozuvning 1391 yilning 28-aprelida bitilganini qayd etgan (Grekov., Yakubovskiy, 1950, 357-b).

Ulug'tog'dan otlangan cherig Jezqazg'an viloyatining shimoli-g'arbidagi *Yilancho'q* (Shomiy: *Ilonchuq*) suvi (hozirgi *Jilanshiq*) daryosiga yetgunga qadar *charga*-ov solish bilan mashg'ul bo'lgan. Ushbu suvdan o'tilgach, sakkiz kundan so'ng Shimoliy Qozog'istondagi Qustanoy viloyatining *Atoqabrig'o'y* (Shomiy: *Anoqirquyun*) nomli mavzesida tushilgan. Ushbu yurtida uyushtirilgan *charga*-ovdan keyin oliy buyruqqa ko'ra, cherig ko'rikdan o'tkazilgan.

12-may kuni Amir Temur tomonidan nabirasi, taxt vorisi Muhammad Sulton mirzo qo'mondonligida jo'natilgan *hiravul*-ilg'or qism Qustanoy yaqinidan oquvchi *To'bul* (hozirgi *Tobol*) daryosidan kechib o'tgan. Hiravul ortidan yo'lga tushgan bosh kuchlar ham ushbu suvdan shox-shabba, xas va xashakdan yasalgan kechik orqali qarshi sohilga o'tgan. Jumad ul-oxir oyining yigirma to'rtida ulkan cherig Qustanoydan g'arbdagi *Yoyiq* (ma'nosi: "o'zgaruvchan"; hozirgi *O'rol*) suviga yetgan. *G'ajarchi*-yo'l ko'rsatuvchi, yo'lhilar ushbu daryoning uch yerida kechik borligi, birinchisi *Ayg'ir yoli*, ikkinchisi *Bo'ri kechik*, uchinchisi (oldingi kechiklardan kichkina bo'lgan) *Chapma kechik* (chap= "suzmoq"+ma), deb atalishini Sohobqironga ma'lum qilishgan.

Yoyiq suvidan ikki kun ichida omon-eson o'tgan Amir Temur cherigi olti kundan keyin *Kama* (Kem) daryosining irmog'i, janubdan shimolga qarab oquvchi *Iyik* (hozirgi *Ik*; Shomiy; Muyinuddin Natanziy: *Samar*) suvi qirg'og'ida to'xtagan va lashkargoh qurgan.

5-iyun kuni cherig *Iyik* daryosidan ko'prik yordamida o'tgan va *yasol*-jangovar tartib tuzishga kirishgan. Ayni shu kezda Amir Temur *qarovul*-ayg'oqchilari tomonidan qo'lga tushirilgan To'xtamish kishilari *Qirqko'l* (Natanziy: *Qaraxko'l*)ga borib, xonni topolishmaganini aytishgan.

18-iyun kuni Samaradan shimolda hozirgi Krasny Yar shahrida Sok daryosi bilan qo'shiladigan *Qunduzcha* (hozirgi *Kondurcha*) daryosi yaqinidagi Qunduzcha mavzesida Amir Temur hamda Dashti Qipchoq hukmdori To'xtamish o'rtasida, har ikki tomondan chamasi 500 ming askar qatnashgan dahshatli jang sodir bo'lgan. To'qnashuv Sohobqiron qo'shinining to'la g'alabasi bilan yakunlangani tarixdan ma'lum.

Jangda yengilgan Jo'chi ulusi qo'shini *Atil* (Volga) jaryosi tomon qochgan. Ma'lumki, ushbu daryo nomi ilk bor Enasoy bitigida *Edil* (Drevnetyurkskiy slovar, 1969, 163), eski turkiy til, chunonchi, Mahmud Koshg'ariy lug'atida *Etil* (Drevnetyurkskiy slovar, 1969, 187-b) fonetik shakllarida qayd etilgan.

To'xtamish askarlarining ortidan quvib borgan Amir Temur askarlari *Atil* suvi yoqasidagi *O'rto'ba* (Volganing Tolyatti shahridan shimolda joylashgan) o'tlog'ida tushgan, saropardalar hamda chodirlar tikilib, yigirma olti kun aysh va xursandchilik bilan mashg'ul bo'lingan. Shundan so'ng Qipchoq dashtidan nusrat va zafar bilan yongan g'olib cherig Movarounnahr tomon yo'lga tushgan. *Yoyiq* suvidan kechiklar orqali kechgan muzaffar cherig 1391-yilning oktabrida Sabrondan o'tib, O'troga kelgan. Ma'lumki, O'tror harobalari Qozog'istondagi Temur nomli temiryo'l bekatidan 15 km. janubda saqlanib qolgan. 1219-yilda Chingizxon askarlari tomanidan buzib tashlangan, biroq XIII yuzyil o'rtasida shahar qayta tiklangan va unda XIV yuzyilga qadar zarbxona ishlab turgan. XV yuzyilning ikkinchi yarmida shahar Amir Temur saltanati tarkibiga kirgan. XVIII yuzyilda O'tror uzil-kesil harobaga aylangan. Oz fursatdan so'ng O'trordan ko'chgan Amir Temur cherigi Sayhun suvidan kechib, Samarqand viloyatida to'xtagan. Bir necha kunlik shodmonlik bilan o'tgan to'ydan keyin Mironshoh mirzo oliy farmonga muvofiq unga

boshqaruvga berilgan Xuroson tomon ajratilgan askarlar hamda sarkardalar hamrohligida otlangan. Amir Temur esa qishni o'tkazish maqsadida Toshkent sari yo'l olgan.

Xullas, o'n bir oy davom etgan ushbu yurishni bayon etish chog'ida Sharafuddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"da qayd etgan joy va suv nomlarining katta ulushi asl turkcha ekanligi Jo'ji ulusi (Dashti Qipchoq) qadimdan turkiylarning Ota Vatani bo'lganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Adabiyotlar

Бартолд В.В. (1964). *Улугбек и его время*. Сочинения.Т.2.Сh.II. Москва: Наука.

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. (1950). *Золотая Орда и ее падение*. Москва: АН СССР.

Древнетюркский словарь. (1969). Москва: Наука.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. (1960). *Бобурнома*. Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти.

История ат-Табари. (1987). Тошкент: Фан.

Маҳмуд Кошғарий. *Девону луготи-т-турк*. (2016). Туркий сўзлар девони. I жилд. Тўлдирилган ва ислоҳ қилинган иккинчи нашр. Тошкент: Mumtoz so'z.

Муҳаммад Солиҳ. (1961). *Шайбонийнома*. Тошкент.

Шарафуддин Али Йаздий. (1997). *Зафарнома*. Со'з боши, табдил, изоҳлар ва ко'рсаткишлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Найдарбек Бобобеков. Тошкент.

O‘ZBEK TILIDAGI TO‘Y BILAN BOG‘LIQ FRAZEOLOGIZM VA PAREMALAR HAMDA ANTROPONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Nosirjon ULUQOV*

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek lingvomadaniyatiga xos to‘y etnografizmi, to‘y konsepti bilan bog‘liq maqollar, frazeologizmlar va antroponimlar kabi lingvokulteremalarning lisoniy, madaniy xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, lingvokulterema, etnografizm, paremalar, maqol, frazeologizm, antroponim.

LINGUISTICAL AND CULTURAL FEATURES OF WEDDING-RELATED PHRASEOLOGISMS AND PAREMAS, AS WELL AS ANTHROPONYMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract

The article discusses the linguistic and cultural features of linguocultural expressions such as wedding ethnographism, proverbs related to the concept of wedding, phraseologisms and anthroponyms, which are characteristic of Uzbek linguistic culture.

Keywords: linguoculturology, linguocultura, ethnographism, paremas, proverb, phraseologism, anthroponym.

Lingvokulturologiya zamonaviy tilshunoslikka bir qancha tushunchalarni olib kirdi: *lingvokulterema, madaniy til, madaniy matn, madaniy kontekst, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, pretsedent nomlar, madaniy universalisa, madaniy kompetensiya, madaniy meros, madaniy an‘analari, madaniy jarayon, madaniy qoidalar, mentalitet, mentallik, madaniy makon, madaniy tip, tamaddun (sivilizatsiya)* kabi. Shu guruhga mansub **lingvokulterema** termini o‘zbek tilidagi ayrim adabiyotlarda **lingvomadaniy birliklar** deb ham ataladi. Lisoniy va madaniy mazmun birikuvidan tarkib topgan, semantikasida madaniy axborot yaqqol namoyon bo‘luvchi til birliklari **lingvomadaniy birliklar** hisoblanadi.

Lingvomadaniy birliklarga *frazeologizmlar, etalonlar, ramzlar, metaforalar, turg‘un o‘xshatishlar, nutqiy etiketlar, urf-odat va marosim nomlari, topishmoqlar, milliy realiyalar, arxiteplar, mifologemalar, lakunalar, pretsedent birliklar* va boshqalar kiradi [Худойберганаова, 2025, 26-b.].

To‘y va uning turlari hamda u bilan bog‘liq barqaror birliklar ham lingvokulteremalar sirasiga mansubdir.

To‘y tarixiy-etimologik jihatda turkiy so‘z. To‘y etnografizmi o‘zbek tilida quyidagi ma‘nolarda qo‘llanadi:

To‘y – bazm-tomosha va ziyofat bilan nishonlanadigan xalq marosimlarining umumiy nomi. O‘zbeklarda *nikoh to‘yi, beshik to‘yi, xatna to‘yi, hovli to‘yi* va boshqa turdagi to‘ylar o‘tkaziladi.

* Filologiya fanlari doktori, professor, Namangan davlat universiteti

To'y 1. etn. Uylanish, tumushga chiqish, xatna qilish va boshqa munosabatlar bilan ziyofat berib, bazm-tomoshalar bilan o'tkaziladigan xalq marosimlarining umumiy nomi. *Nikoh to'yi*.

2. etn. Qudalar o'rtasidagi kelishuvga muvofiq, kuyov tomondan qiz tomonga beriladigan pul, sarmo, masalliq va shu kabilar majmuyi. *To'y uchun kuyov tomonidan o'n besh arava yuk yuborilgan*.

3. etn. Shu narsalar yuborilishi munosabati bilan kuyov xonadonida, kelishi munosabati bilan qiz xonadonida o'tkaziladigan marosim. *Yakshanba kuni ham to'y, ham nikoh* [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2008, 231-b.].

To'y – har bir xalqning madaniy hayotida o'ziga xos o'rin tutuvchi muhim an'ana va marosimdir. To'y xalqona bayram, marosimgina emas, balki jamiyatning madaniy va ijtimoiy qadriyatlaridan biridir. Demak, to'y – ziyofat, o'yin-kulgu bilan o'tkaziladigan marosim. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot asli *ovqatga bo'lgan talabni qondir* ma'nosini anglatuvchi – *to'y* fe'lining ism eshi bo'lgan. *To'y* oti asli qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lib, *ma'lum bir bo'shliqni egalla(-t)* ma'nosini anglatgan – *to'* fe'lidan -y qo'shimchasi bilan yasalgan deb taxmin qilinadi: *to' + y = to'y > to'y*.

O'zbek lingvomadaniyatida to'y bilan bog'liq ko'plab barqaror birikmalar mavjud. Ikki va undan ortiq so'zlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi. Barqaror birikmalar sirasiga frazeologizmlar, maqol va matallar, aforizmlar kiritiladi. Paremlar – maqol, matal va aforizmlar ham lingvomadaniy birliklardir.

O'zbek lingvomadaniyatida to'y marosimi shunchalar chuqur o'rin olganki, bu xalq og'zaki ijodida ham yorqin kuzatiladi. O'zbek tilida to'y qo'shiqlari, ya'ni laparlar, yor-yor bilan bir qatorda paremlar ham yaratilgan: *“To'ydin oldin nog'ora qoqma”, “To'yga borsang, to'yib bor”, “To'yga borsang, to'yib bor, To'rqa to'ning kiyib bor”, “To'y oshi – to'olon oshi”, “To'yning boshi – boshlanguncha”, “Qo'y semizi – qo'ychidan, To'y tamizi – to'ychidan”, “To'y kimniki – tegishliniki”, “To'y – Xudoning xazinasi”, “To'y ustiga to'y bo'lsin, Balo-qazo yo'q bo'lsin”* kabi [Шомақсудов Ш., Шораҳимов Ш., 2001, 344-345-b.]. Bu maqollar va ularning variantlarida o'zbek xalqiga xos to'y bilan bog'liq ezgu an'analar, urf-odatlar, xususan, to'yning ezgulik, to'kinlik, tinchlik, hamjihatlik, yaqinlik, o'yin-kulgu, xursandchilik, mehmondo'stlik ramzi sifatida talqin qilinishi ularning haqiqiy lingvomadaniy birlik ekanligidan dalolat beradi.

To'y uzuvli paremlarning har biri alohida mazmunga ega, biroq ularning barchasida to'y bilan bog'liq masalalargina emas, sabr-toqat, saxovat, elga hurmat, himmat, nafsni tiyish, kamtarlik bilan axloq-odobga doir pand-u o'gitlar ham o'rin olgan.

“To'yga borsang, to'yib bor, yomonliging qo'yib bor” maqoli *“Jamoat yig'iladigan joylariga, jumladan to'yga, mehmondorchilikka “alaqay-shalaqay” bo'lib borma, durustroq kiyimingni kiyib bor: jamoat yig'ilgan joyda yomonlik qilma, nihoyatda odob saqla, to'y-ziyofatda ovqatni ochko'zlardek orqa-o'nginga qaramay yema”,* deb nasihat qilganda aytiladi. [Шомақсудов Ш., Шораҳимов Ш., 2001, 344-b.]. *“To'yga borsang, to'yib bor, To'rqa to'ning kiyib bor”* maqoli ham xuddi shu mazmunga ega. Maqoldagi dialektal *to'rqa so'zi to'n, ya'ni shoyi matodan tikilgan to'n* ma'nosida qo'llangan.

“To'yga borsang, to'yib bor, Bo'z xaltangni qo'yib bor”, “To'y oshi – to'olon oshi” maqollarida esa *“to'y oshi va boshqa pishiriqlar ko'pchilikka mo'ljallangan. Mehmonlar ko'payib ketsa, kamroq suzilishi, nimadir yetishmay qolishi mumkin, bundan gina qilma, o'pkalama, xafa bo'lma/ Totib ko'rsang ham to'ygandek bo'lasan”* deyiladi.

Xalqimizning “*To‘yga borsang, burun bor; Burun borsang, o‘rin bor*” maqolida “*Chaqirilgan joyga, yig‘inga aytilgan vaqtda kechikmasdan yoki sal ertaroq bor; juda erta yoki kech borib to‘y egasini xijolatga qo‘yma*” degan g‘oya ilgari suriladi.

“*To‘yda so‘z ber baxshiga, Xaridor bo‘l yaxshiga*” maqolida esa “*to‘y va boshqa yig‘inlarda gapirishi lozim bo‘lgan kishilarga so‘z ber; yoshi katta nuroniy otaxon va onaxonlarning pand-u o‘gitlarini eshit, tingla, kamroq gapir; yaxshilarga ergash, ularning ibratli fazilat hamda xislatlarini o‘rgan, tarbiya, saboq ol*” degan ibratli hayot sabog‘i beriladi.

“*To‘yning boshi – boshlanguncha*”, “*Qo‘y semizi – qo‘ychidan, To‘y tamizi – to‘ychidan*”, “*To‘y kimniki – tegishliniki*”, “*To‘y – Xudoning xazinasi*”, “*To‘y ustiga to‘y bo‘lsin, Balo-qazo yo‘q bo‘lsin*” kabi maqollarda to‘y ezgu, muqaddas udum, marosim ekanligi, u boshlansa, albatta, qarindosh-urug‘, yor-u birodar, qo‘ni-qo‘shni qarab turmasligi va ularning yordami, ko‘magi bilan o‘tib ketishi aytiladi hamda to‘y bahonasida balo-qazolarni daf bo‘lishini istab duo qilinadi.

O‘zbek tilida to‘y marosimi bilab bog‘liq antroponimlar ham yuzaga kelgan. O‘zbek lingvomadaniyatida qarindosh-urug‘lar, xususan, farzandning ota-onasining amma-xolasi, tog‘asi, aka-uka, opa-singillar yoki boshqa yaqinlari, qo‘ni-qo‘shnilarning to‘yi arafasida va aynan to‘yi kuni tug‘ilgan farzandlarga yaxshi, ezgu niyatlar bilan qo‘yilgan *To‘ybegim, To‘ybek, To‘ybeka, To‘yberdi, To‘ybibi, To‘ybobo, To‘yoy, To‘ybuvi, To‘ybo‘ldi, To‘ygul, To‘yjon* (to‘y kuni tug‘ilgan, jondek aziz, suyuqli bola), *To‘yzoda* (to‘y qizi, to‘y kuni tug‘ilgan qiz), *To‘ykeldi* (to‘y kuni dunyoga kelgan bola), *To‘yko‘rar* (ulg‘ayib, to‘ylar ko‘rsin yoki to‘y kuni tug‘ilgan bola), *To‘yli // To‘yliboy* (to‘y kuni tug‘ilgan bola yoki sog‘ulg‘ayib to‘ylar ko‘rsin), *To‘ymaqsad* (to‘y kuni erishilgan orzu, masad), *To‘ymirza* (to‘y kuni tug‘ilgan o‘g‘il mirzalardek kelishimli, o‘qishimli yigit bo‘lsin), *To‘ymurod* (to‘y kuni erishilgan orzu, masad yoki (to‘y kuni tug‘ilgan o‘g‘il ulg‘ayib murodu maqsadiga yetsin), *To‘ymuhammad* ((to‘y kuni tug‘ilgan bolani Muhammad (sav) panohida asrasin), *To‘ynazar, To‘yniyoz, To‘ypo‘lat, To‘ysuluv, To‘ytemir, To‘ytirak, To‘yturdi, To‘yxon, To‘yxo‘ja, To‘ychi, To‘ychiniso, To‘ychiqul, To‘yqiz, To‘yqul* va boshqa 40 dan ziyod ismlar mavjud. [Берматов Э., 1998, 432-434-b.].

Tahlillardan ko‘rinadiki, o‘zbek xalqiga xos to‘y uzuvli va u bilan bog‘liq maqollar hamda kishi ismlarida xalqimizga xos bolajonlik, mehmondo‘stlik, elparvarlik, saxovatpeshalik va halollikka chorlov kuzatiladi. Mazkur maqollar ana shunday o‘zbek xalqiga xos urf-odatlar, marosimlar bilan bog‘liq axloq-odob qoidalarni, yashash tarzini, lisoniy-madaniy axborotlarni ifodalashi lingvomadaniy mohiyat kasb etadi. Yuqoridagi maqollar bugungi kunda ham o‘z mazmun-mohiyatini yo‘qotmagan. Ular qatidagi ibratli pand-u o‘gitlar aynan bugungi yoshlarga mehmondorchilik, jamoat joylarida yurish-turish, ommaviy-madaniy, rasmiy tadbirlarga qatnashish odobidan saboq beradi va bu asrlar davomida bardavom etadi.

To‘y barcha turkiy xalqlar hayotida muhim o‘rin tutadi. Shu boisdan barcha turkiy xalqlarda to‘y bilan bog‘liq lingvokulteremalar – etnografizmlar, maqol va matallar, frazeologizmlar, antroponimlar salmoqi o‘rin tutadi. Ularni to‘plash, mushtarak va farqli jihatlarini qiyosiy-tarixiy metodda tadqiq etish, izohli lug‘atlarini yaratish ham dolzarb vazifalardandir.

Adabiyotlar

Худойберганава, Д. (2015). *Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли лугати*. Тошкент: Turon zamin ziyo.

Ўзбек тилининг изоҳли лугати. (2008). Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Шомақсудов, Ш., Шораҳимов, Ш. (2001). *Маънолар маҳзани.* Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Бегматов, Э. (1998). *Ўзбек исмлари.* Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

I ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA LATİN ƏLİFBASINA KEÇİD MƏSƏLƏSİ

Nadir MƏMMƏDLİ*

Xülasə

Türk dilləri, ədəbiyyatı və tarixi ilə bağlı bir çox məsələlərin müzakirə edildiyi 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda qərara alınır ki, ərəb əlifbası türk-tatar dillərinin fonetik tələblərinə cavab vermir: bir sıra sait və samit səslər üçün müstəqil qrafik formalar yoxdur. İslah edilmiş ərəb əlifbası bu problemi qismən həll etsə də, ümumi mürəkkəbliyi və öyrənmə yükü qalmışdır. Latin qrafikasına keçid bütün sait səsləri ayrıca işarələrlə ifadə edir və diakritiklərin istifadəsini minimuma endirir. Latin əlifbası fonetik baxımdan türk-tatar dillərinə tam uyğundur, oxu və yazını sadələşdirir, savadlanma prosesini sürətləndirir.

Texniki və struktur aspektdə köhnə ərəb əlifbasında hərflərin sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müxtəlif formaları mürəkkəbliyi artırır. İslah edilmiş variant bu yükü əsaslı şəkildə azaltmamış, yeni işarələr əlavə edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Latin qrafikası isə sadə, standart və universal formaları ilə texniki rahatlıq təmin edir. Texniki məqsəduyğunluq baxımından latin əlifbası üstünlük təşkil edir; çap, yazı və öyrənmə prosesini asanlaşdırır.

Pedaqoji və sosial aspektdə latin qrafikalı yeni əlifba ibtidai məktəblərdə tədris metodikasının qurulmasını və savadsızlığın aradan qaldırılmasını sürətləndirir. Ərəb əlifbasının mürəkkəbliyi savadlanma prosesini ləngidir, latin qrafikası isə daha əlçatan və sistemə uyğun öyrənməyə imkan verir. Sosial və pedaqoji baxımdan latin qrafikası effektivdir, savadlanma və geniş ictimai təhsil üçün əlverişlidir.

Mədəni və siyasi aspektdə latin qrafikasına keçid Avropa mədəniyyətinə inteqrasiya və Şərqdən fərqlənmə kontekstinə əsaslanır. Latin qrafikasının tətbiqi həmçinin türk-tatar xalqlarının mədəni inkişaf yolunu sürətləndirir və kütləni modern mədəniyyətlə tanış edir, fonetik, texniki, pedaqoji və mədəni sahələri əhatə edir. Latin qrafikasına keçid səmərəlilik, praktik rahatlıq və mədəni inteqrasiya baxımından ərəb və islah edilmiş ərəb əlifbalarına nisbətən üstünlük təşkil edir.

Açar sözlər: Türk dilləri, Türkoloji Qurultay, əlifba, latin, islahat

THE ISSUE OF TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET AT THE FIRST ALL-TURKIC CONGRESS

Abstract

At the First All-Union Turkological Congress held in Baku in 1926, where many issues related to Turkic languages, literature, and history were discussed, it was decided that the Arabic script did not meet the phonetic requirements of the Turkic-Tatar languages, as it lacked independent graphic forms for a number of vowel and consonant sounds. Although the reformed Arabic alphabet partially solved this problem, the overall complexity and learning burden remained. The transition to the Latin script represents all vowel sounds with separate symbols and minimizes the use of diacritics. From a phonetic perspective, the Latin alphabet is fully compatible with the Turkic-Tatar languages, simplifying reading and writing and accelerating the process of literacy acquisition.

* Prof. Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru

From a technical and structural standpoint, the variation of letter forms in the initial, medial, and final positions in the traditional Arabic script increases complexity. The reformed version did not substantially reduce this burden and required the introduction of additional symbols. In contrast, the Latin script provides technical convenience through its simple, standardized, and universal forms. In terms of technical expediency, the Latin alphabet prevails; facilitates the process of printing, writing and learning.

From a pedagogical and social perspective, the new Latin-based alphabet accelerates the development of teaching methodologies in primary education and the elimination of illiteracy. The complexity of the Arabic script slows down the literacy process, whereas the Latin script enables more accessible and systematic learning. Thus, the Latin script is effective in pedagogical and social terms, providing favorable conditions for literacy and broad public education.

From a cultural and political perspective, the transition to the Latin script is grounded in the context of integration into European culture and differentiation from the East. The adoption of the Latin script also accelerates the cultural development of the Turkic-Tatar peoples and introduces the masses to modern culture, encompassing phonetic, technical, pedagogical, and cultural domains. Overall, the transition to the Latin script demonstrates superiority over the Arabic and reformed Arabic alphabets in terms of efficiency, practical convenience, and cultural integration.

Keywords: Turkic languages, Turkology Congress, alphabet, Latin, reform

Ədəbiyyat

Məmmədli, N.B. (2026). *1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda*. Bakı, Elm və təhsil, 828 s.+32 s.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. Fond 1, siyahı 9, saxlanma vahidi 358, qutu 57, s. 2.

TURKIY TILLARNI AREAL O'RGANISH MUAMMOLARI

Abdulhay SOBIROV*
Zamira DJURABAYEVA*

Annotatsiya

Bugun dunyoda ro'y berayotgan voqea va hodisalarning ko'lamini hech narsa bilan o'lchab bo'lmay qoldi. Insoniyat XXI asrda o'z taraqqiyotining miqdor va sifat jihatidan butunlay boshqacha bo'lgan bosqichiga, aniqrog'i, yangi erasiga qadam qo'ydi. Hozirgi bosqichda globallashuv natijasida dunyodagi ko'p sonli mamlakatlar va xalqlarda siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, ma'rifiy, madaniy jihatdan birlashish, kuchlarni bitta markazga yig'ish jarayonlari jadal kechayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ajralishlar, bo'linishlar, milliy tillarning taqdiri ustida jiddiy bosh qotirishlar avj olgan. Bu jarayonlarning barchasi bitta asosga – hududiylik tamoyiliga borib taqaladi.

Jumladan, turkiy tilli davlatlar va tillarning yaxlitligi negizida ulardagi tarixiy jihatdan hududiy birlik yotadi. Shu ma'noda turkiyshunoslikda turkiy tillar va dialektlarning shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, bir-biriga ta'sirini hududlar kesimida o'rganishga hamda muayyan izoglassalar asosida til hodisalarini xaritalashtirishga alohida e'tibor berilmoqda. Bu fanda areal lingvika nomi bilan yuritilmoqda.

Hozirda areal tadqiqotlar turkiyshunoslikning yosh va eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Turkiy tillarda olib borilayotgan zamonoviy areal tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Til hodisalarining makon va zamonda o'zgarish qonuniyatlari hamda turkiy til an'analari aniqlash.
2. Tillararo aloqalarning turkiy til oilasi va "til ittifoqlari" shakllanishi hamda rivojlanishidagi o'rnini belgilash.
3. Til landshaftlarini topish va ular yordamida muayyan hududlarda tillar va dialektlar tarqalishini tadqiq etish, tillararo hamda dialektlararo aloqalar dinamikasini ochib berish.
4. Til materiallari va til modellarini kompyuter metodi va sun'iy intellekt asosida tadqiq qilish.
5. Turkiy tillardagi areallarning paydo bo'lishi va tarqalishiga sababchi bo'lgan ijtimoiy omillarni tahlil qilish.
6. Zamonaviy turkiy tillar va dialektlarning o'ziga xos fonetik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlarini izoglassalar yordamida xaritalarga tushirish.

Kalit so'zlar: til, jahon tillari, turkiy tillar, davlat, xalq, integratsiya, o'zbek tili, tillararo aloqalar, areal lingvistika, areal tadqiqotlar, hududiylik, lahja, dialet, sheva.

PROBLEMS OF AREAL LEARNING OF TURKISH LANGUAGES

Abstract

The scale of events and phenomena occurring in the world today is impossible to measure. In the 21st century, humanity has entered a completely new stage of its development, quantitatively and qualitatively, or rather, a new era. At this stage, as a result

* Filologiya fanlari doktori, professor, Andijon davlat universiteti, sobirov-1957@mail.ru

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Andijon davlat pedagogika instituti, zamiradjurabaeva1958@mail.ru

of globalization, processes of political, economic, spiritual, educational, and cultural unification and the concentration of power in a single center are accelerating in many countries and among peoples of the world. At the same time, divisions, schisms, and serious confusion regarding the fate of national languages are intensifying. All these processes are rooted in a single foundation—the principle of territoriality.

In particular, the integrity of Turkic-speaking states and languages is based on their historical territorial unity. In this sense, Turkic studies places particular emphasis on the study of the formation, stages of development, and mutual influence of Turkic languages and dialects in different regions, as well as the mapping of linguistic phenomena based on certain isoglosses. This science is called areal linguistics. Areal studies are currently becoming one of the youngest and most promising areas of Turkic studies.

The main directions of modern areal studies of Turkic languages are as follows:

1. Determining the laws of change in linguistic phenomena in space and time, and the traditions of the Turkic language.

2. Determining the role of interlingual contacts in the formation and development of the Turkic language family and "language unions."

3. Identifying linguistic landscapes and using them to study the distribution of languages and dialects in specific territories, revealing the dynamics of interlingual and interdialectal contacts.

4. Studying linguistic materials and language models using computer methods and artificial intelligence.

5. Analysis of the social factors that caused the emergence and spread of areals in Turkic languages.

6. Mapping the specific phonetic, morphological, lexical, and syntactic features of modern Turkic languages and dialects using isogloss.

Key words: language, world languages, Turkic languages, state, people, integration, Uzbek language, interlingual relations, areal linguistics, areal studies, territoriality, dialect, dialect, dialect.

Turkiy tillar uzoq Sibirdan Bolqon yarim oroligacha bo'lgan ulkan hududga tarqalib ketgan yirik til oilalaridan biri sanaladi. Hozirda bu til oilasiga kirgan 30dan ortiq tillarda 200 milliondan ko'proq insonlar so'zlashadi.

Barcha turkiy tillar uchun birdek taalluqli bo'lgan "*turk*" so'zi fanda turlicha talqin qilinadi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, mazkur so'z qadimgi turkiy tildagi "*tur*" – "*kuchli*", "*mustahkam*"; "*yosh*", "*navqiron*", "*gullab-yashnash*" degan so'zga borib taqaladi [<https://pikabu.ru>].

Xitoy solnomalarida "*turk*" so'zi birinchi marta 542-yilda tilga olingan va etnonim sifatida "*tez*", "*kutilmaganda*", yana bir manbaga ko'ra, "*tu-kyu*" – "*bo'ri*" degan ma'nolarni bildirgan [<https://www.bing.com>].

Vizantiyalik tarixchilar Menandr va Feofanlar "*turk*" so'zini birinchi marta 568-yilda turk hoqoni Silzibilusning Yustin II ga yuborgan elchilari munosabati bilan esga olishgan.

Daniyalik turkiyshunos Vilgelm Tomsonning fikricha, bu so'z "*toruk*", "*turuk*" ("*tik turish*", "*kuchli*") degan so'zdan yasalgan. V.V.Bardold uni "*turu*" – "*qonun*" so'zidan kelib chiqqan deb hisoblaydi. [Bartold: 1922, 43].

Nima bo'lganda ham turkiy xalqlar azal-azaldan dunyo xalqlari ichida o'z yurti, o'z erki, mustaqilligi uchun mardonavor kurashib kelgan, mard, jasur, mehnatsevar va zahmatkash xalqlardan biri sifatida ma'lum va mashhur bo'lib kelgan.

Turkiy tillar oilasiga o'zbek, usmonli turk, qozoq, uyg'ur, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq, ozarbayjon, saxa (yoqut), tuva, xakas, karagas, shor, tatar, boshqird, chuvashsh, qo'miq, no'g'oy, qorachoy, bolqor, tofa kabi 30ga yaqin tillar kiradi.

Nufuz jihatidan ularda so'zlashuvchilarning miqdori bir xil emas. Masalan, usmonli turk tilida 86 million, o'zbek tilida 60 million, ozarbayjon tilida 35 million, qozoq tilida 25 million, qirg'iz tilida 6,7 million, turkman tilida 6,2 million inson so'zlashadi. Shu bilan birga, oz sonli turkiy tillar ham mavjud. Sibirda tofalar 800 nafar, tuvalar 300 nafar, Yoqutistonda dolganlar 5500, Oltoyda teleutlar 2700, Kemerovada shorlar 13 ming, Qrimda krimchaklar 1500, karaimlar 2000 nafar qolgan.

Turkiy tillarni areal o'rganishga buyuk tilshunos Mahmud Koshg'ariy asos solgan. U o'zining "Devonu lug'otit turk" nomli asari bilan turkiy tillarda areal lingvistika tarixini boshlab bergan. Fanga areal lingvistika atamasini 1943-yilda olib kirgan kirgan M.J.Bartoli va Dj.Vidossilardan 867 yil avval 1076-yilda u 20ta turkiy qabilaning joylashish o'rni, ular tilidagi o'ziga xosliklar haqida fikr yuritgan.

"Men turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirqiz (qirg'iz)larning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko'p yillar kezib chiqdim, lug'atlarini to'pladim, turli xil so'z xususiyatlarini o'rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqni aniqlash uchun qildim... Ularga shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar va qirqiz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo'ldi. Ularni har tomonlama puxta, bir asosda tartibga soldim", – deb yozadi Mahmud Koshg'ariyning o'zi bu haqda [Koshg'ariy: 2016, 43].

Jahondagi ilk lingvistik xarita ham u tomonidan yaratilgan. To'g'ri, Mahmud Koshg'ariy areal lingvistika terminini qo'llamagan, lekin uning "Devonu lug'otit turk" asarida hozirda areal lingvistikada qo'llanayotgan qiyosiy-tarixiy, lingvistik geografiya, tavsifiy metodlardan keng foydalanilgan va, eng muhimi, turkiy qabila tillari hududiylik asosida o'rganilib, xaritaga tushirilgan.

Bundan tashqari, Mahmud Qoshg'ariy "Devon"ni tuzishda alohida yo'l turganligini ham ta'kidlab o'tadi: *"Qisqartirish va yengillatish masqadida bu asarni mendan oldin hech kim tuzmagan va hech kimga ma'lum bo'lmagan alohida tartibda tuzdim. Bu ishda men asarning qiymatini oshirish, boshqalarga (foydalanuvchilarga) esa osonlik tug'dirish maqsadida puxta qo'llanma bo'lsin deb, har bir qabilaning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra qiesiy qoidalar tuzdim... so'ngra men har bir qabilaga mansub so'zlarning yasash xususiyatlarini va qanday qo'llanilishini qisqacha ko'rsatish uchun alohida yo'l tutdim"* [Koshg'ariy: 2016, 43].

Bunday yondashuv Alisher Navoiy asarlarida, Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Mirza Mahdixonning "Sangloh", Abulg'azi Bahodirxonning "Shajarai turk" va "Shajarai tarokima" kabi asarlarida ham uchraydi.

"Boburnoma" shunday satrlarga duch kelamiz: *"O'n bir-o'n ikki lafz bila Kobul vilotida talaffuz qilurlar: arabiy, forsiy, turkiy, mo'g'uliy, hindiy, afg'oniy, pashoyi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg'oniy. Muncha muxtalif aqvom v muhojir alfoz ma'mur emaskim, hech viloyatda bo'lg'ay"; "Alishang rudi Mildin chiqar. Hazrati Nuh payg'ambarning otasi Mehtar Lomning qabri Alishang tumanidadur. Ba'zi tarixta Mehtar Lomni Lamak Lamkon debturlar. Ul elni xili mulohaza qililibturkim, ba'zi mahal "kof" o'runig'a "g'ayn" talaffue qilurlar, bu jihattin g'olibo bu viloyatni Lamg'on debturlar"; "Hindiston avvalg'i iqlimdin va ikkinchi iqlimdin va uchunchi iqlimdinur. To'rtunchi iqlimdin Hindustonda yo'qtur. G'arib mamlakate voqi' bo'lubtur. Bizning viloyatlarg'a boqa o'zga olamedur. Tog' va*

daryosi va jangal va sahrosi, mavozni va viloyoti va hayvonot va nabototi, eli va tili va yomg'uri va yeli borcha o'zgacha voqi'bo'lubtur" [Bobur: 2015, 175-, 178-179, 372-373].

Mazkur satrlarda oz bo'lsa-da, areal lingvistikaga oid ma'lumotlar uchraydi va ular o'zbek areal lingvistikasi tarixi uchun o'ziga axos qimmat kasb etadi.

Turkiy tillarni areal o'rganish, asosan, sobiq ittifoq paytida boshlandi. Garchand areal lingvistika terminini qo'llamagan bo'lsalar-da, turkiy tillarni hududiylik asosida o'rganish masalalari V. A.Bogoroditskiy, Y. D.Polivanov, V.V.Reshetov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, N.Z.Gadjieva, G.F.Blagova kabi turkiyshunoslarning diqqat markazida bo'lgan.

Turkiy tillar ichidan tatar, chuvash va Kavkazdagi turkiy tillarni areal o'rganish borasida ko'zga ko'rinarli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, V.A.Bogoroditskiy tatar tili unli va undoshlar tizimini o'rganib, bu kabi tadqiqotlarda turkiy tillar aralashgan hududlarni hisobga olish lozimligini, boisi eski turkiy tilga xos bo'lgan belgilar zamonaviy turkiy tillarda turli darajada saqlanib qolganini e'tirof etadi.

V.Tatarin "Tatar tilining dialektologik atlasini"ni va L.P.Sergeyev "Chuvash tilining dialektologik atlasini"ni tuzdi.

N.Z.Gadjieva 1975-yilda "Проблемы тюркской ареальной лингвистики" (Среднеазиатский ареал) kitobini nashr ettirdi [Gadjieva: 1975, 304].

Olima qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman va o'zbek tillaridagi unli va undosh tovushlarning izofonema vazifasini o'tashi, assimilyatsiya, singarmonizm, shaxs va zamon shakllari, chegara rayonlaridagi izoglassalarning holati, areal lingvistika metodlari, turkiy tillarni areal tasnif qilish masalalari, areal tadqiqotlarning turkiy tillar uchun ahamiyati yuzasidan jo'yali fikr-mulohazalarini bayon etdi.

N.Z.Gadjieva tadqiqotlarini davom ettirib, 1979-yili "Тюркоязычные ареалы Кавказа" asarini nashr qildi. Unda Kavkaz hududida amalda bo'lgan ozarbayjon, qorachoy-balqar, nog'ay, qo'miq, mesxeti turklari, salar tillaridagi tovushlar tizimini, ko'plik, kelishik, shaxs-son kategoriyalarini areal aspektida o'rgandi. Chegara tumanlaridagi jarayonlarga alohida to'xtaldi, Kavkazda turkiy tillarning o'g'uz va qipchoq guruhlariga kirgan tillarning shakllanish va rivojlanish tarixiga nazar tashladi [Gadjieva: 1979, 262].

Turkiy tillarni areal o'rganishda G.F.Blagovaning xizmatlari katta. Uning 1982-yilda nashr etilgan "Тюркское склонение в ареально-историческом отношении" kitobi bu boradagi muhim yutuqlardan bo'ldi [Blagova: 1982, 304]. Asarda turkiy tillardagi turlanish tarixiga areal-tarixiy tamoyilda yondashilgan. E'tiborlisi, asarga turlanish jarayonlarini o'zida aks etgan 7ta karta sxema ilova qilingan.

Zamonaviy turkiy tillar, asosan, Osiyo va Yevropa qit'asida keng tarqalgan bo'lib, ularda so'zlashuvchilar O'zbekiston, Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston kabi mustaqil davlatlar hududida istiqomat qiladi. Shuningdek, turkiy xalqlarning katta qismi Rossiya Federatsiyasi, Afg'oniston, Xitoy, Eron, Saudiya Arabistoni kabi davlatlarda ham yashaydi.

Masalan, Rossiya Federatsiyasida 15 milliondan ortiq 20ga yaqin turkiy tilli xalqlar mavjud. Ular mamlakat aholisining 8 foizini, jumladan, tatarlar 5,7 million, boshqirdlar 1,7 million, chuvashlar 1,1 million, yoqutlar 500 000, ozarbayjonlar 700 000, qirg'izlar 650 000, qozoqlar 648 000, qo'miqlar 520 000, o'zbeklar 400 000, qorachoylar 346 000, tuvalar 327 000, qrim tatarlari 232 000, bulg'orlar 182 000, nog'aylar 125 000, oltoylar 80 000, xakaslar 75 000, turkmanlar 40 000, gagauzlar 13550, dolganlar 7772, uygurlar 4 000, kumandinlar 2831, teleutlar 2602, telengutlar 2399, tuvalar 1565, tofalar 761, cho'lim tatarlari 656 nafarni tashkil qiladi [https://ru.wikipedia.org/wiki].

Turkiy tillarda areal lingvistika hozirda shakllanish va rivojlanish jarayonlarini boshidan kechirmoqda. Turkiy tillarda areal tadqiqotlar ikki yo‘nalishda bajarilgani bilan xarakterlanadi.

1. Areal lingvistikaning nazariy va amaliy muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlar. Bunga tatar tilida bajarilgan quyidagi ishlar misol bo‘la oladi: Xabibullina L.G. *Kratkaya istoriya stanovleniya tatarskoy arealnoy lingvistiki* // *Filologiya i chelovek*, 2024. – № 2. – S. 188-194; Maxmutova L.T. *Opit issledovaniya tyurkskix dialektov. Micharskiy dialekt tatarskogo yazika*. M., 1978; Suxachev N. L. *Chto izuchaet strukturnaya dialektologiya?* / V kn.: *Arealnie issledovaniya v yazikoznanii i etnografii (yazik i etnos)*. L., 1983 va boshqalar.

2. Turkiy tillarning dialektologik xaritalari yaratilgan. Bunga “Atlas tatarskix narodnix govorov Srednego Povoljya i Priuralya / pod red. N.B.Burganovoy, L.T.Maxmutovoy, F.S.Bayazitovoy, D.B.Ramazanovoy, Z.R.Sadikovoy, T.X.Xayrutdinovoy: v 2-x t. Kazan. – 1989– 240 s.; *Kommentarii k Atlasu tatarskix narodnix govorov Srednego Povoljya i Priuralya*. – Kazan: Tatprokattexpribor, 1989. – 300 s. asarlari misol bo‘la oladi. Ularda tatar tilining g‘arbiy (michar), o‘rta (Qozon) va sharqiy (G‘arbiy Sibir) dialektlari farqlangan.

Chuvash tilining dialektologik atlasini yaratishda L.P.Sergeevning xizmatlari katta. U tomonidan quyidagi ishlar e‘lon qilingan: Sergeev L.P. *Dialektnaya sistema chuvashskogo yazika*. – Cheboksari: Chuvash. gos. ped. un-t, 2007. – 428 s.; Sergeev, L.P. *Chuvashskiy yazik: dialektologicheskii aspekt: izbrannie stati: v 2-x t. T. 1*. – Cheboksari: Chuvash. gos. ped. un-t, 2008. – 322 s.

Chuvash tilining dialektologik xaritasi ishlab chiqilgan.

Shuningdek, N.X.Olmesova, N.E.Gadjiaxmedova, J.M.Xangishiyeva, R.G.Shaxmanovalar tomonidan qo‘miq tili areali o‘yicha tadqiqotlar olib borilgan.

N.S.Sharafutdinovanning “Лингвистическая типология и языковые ареалы. – Ульяновск, 2009; N.X.Olmesovning “Сравнительно-историческое исследование диалектной системы кумыкского языка. Фонетика. Морфология. – Махачкала, 1997 kabi taqiqotlari e‘tirofga loyiq.

Qozoq tilida J.K.Tuymebayev, N.I.Yegorov, A.A.Chechenovlar Turon “til ittifoqi”, Markaziy Osiyodagi tillarning tarixi, bir-biriga ta‘siri va kelajagi to‘g‘risida “Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. Изд.: КГУ, Кокшетау, 2009. –108 s. asarini yaratishgan.

O‘zbek tilshunosi N.Murodovanning “Turkiy areal lingvistikasining ba‘zi metodologik masalalari//Globallashuv davrida turli tizimli tillar munosabati mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjaman materiallari. – Navoiy, 2023. – 7-11 betlar maqolasi turkiy tillarni areal o‘rganishga bag‘ishlangan.

O‘zbek tilida areal lingvistika birdaniga shakllanmadi. Uning paydo bo‘lishi va rivojlanishi uchun uzoq davr kerak bo‘ldi. Bu borada V.A.Bogoroditskiy, Y.D.Polivanov, V.V.Reshetov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, N.Z.Gadjieva, G.F.Blagova singari rus va G‘ozi Olim, Sh.Shoabdurahmonov, A.G‘ulomov, S.Ibrohimov, R.Abdullayev, M.Mirzaev, A.Aliyev, A.Shermatov, X.Doniyorov, N.Rajabov kabi o‘zbek xalqi ichidan yetishib chiqqan milliy kadrlarning xizmatlari katta bo‘ldi.

O‘tgan asrning 20-30 yillaridan boshlangan o‘zbek xalq shevalarini dialektologik maqsadlarda o‘rganish ishlari pirovard natijada ularni areal o‘rganishga olib keldi.

Jumladan, o‘zbek xalq shevalari ustida jiddiy izlanishlar olib borgan Y.D.Polivanov tilimizdagi uchta lahja: qorluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalarining bir-biridan sezilarli darajada farqlanishiga e‘tibor qaratdi va buning sabablarini ularning muayyan

hududlarga joylashishidan izlab ko'rdi. U shevalarni tasniflashda ham ular joylashgan joyga ko'proq nisbat berib, shevalarni 4 guruhga ajratdi. Y.D.Polivanov birinchilardan bo'lib o'zbek tilida umumturkiy izoglassalar borligi haqidagi fikrlarni ilgari surdi.

2-jahon urushi ko'p ishlarni chetga surib qo'ydi. Urush yakuni ko'rinib qolgach, o'zbek xalq shevalarini o'rganish masalasi yana kun tartibiga chiqdi. O'zbek xalq shevalarini o'rganishda lingvistik geografiya metodidan foydalanish yo'lga qo'yildi. Professor A.K.Borovkov o'zbek tili shevalari atlasini yaratish maqsadida "O'zbek shevalahjalarini tekshirishga doir savol-javoblar" anketasini tuzdi. Mazkur anketa asosida 1945-1950 yillar oralig'ida Farg'ona vodiysi shevalaridan ko'plab sheva materiallari yig'ildi.

O'zbek xalq shevalari ichidan qurama shevalari o'zining fonetik, morfologik, leksik o'ziga xosliklari bilan professor V.V.Reshetovni qiziqtirib qo'ydi. U Toshkent viloyati Ohangaron tumanidagi qurama shevalarni o'rganish maqsadida o'zbek tilshunosligida birinchi bo'lib 49ta lingvistik xarita tuzdi. Bu kartalar unga qurama shevalarning tarqalish hududlarini aniq belgilash, ularning etnogenezisini topish, mazkur shevalarning aniq tasnifini berish imkoniyatini taqdim etdi.

Shu tajriba asosida V.V.Reshetov va akademik Sh.Shoabdurahmonovlar boshchiligidagi 150 ta kartadan tashkil topgan "Toshkent viloyati shevalari atlasini"ni tuzish ishlari boshlanib ketdi va u 1980 yilda yakunlandi.

So'ngar 1955-yilda M. Mirzaev "Buxoro viloyatidagi o'zbek shevalarini o'rganish uchun anketa", 1964-yilda professor A.Aliyev "Namangan dialekti bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa" 1976- yilda professor A.G'ulomov, A.Aliyev, K.Nazarovlar tomonidan "O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma" yaratildi.

O'zbek shevalarini lingo-geografik metod asosida ilmiy-tadqiq qilishda A.Shermatovning alohida o'rni bor. U tomonidan 167ta kartaa asosida "Qashqadaryo guruh shevalari kartasi" tuzildi.

O'zbek tilshunosligida areal lingvistikaning shakllanishida A.Shermatovning "Lingvistik geografiya nima?" degan risolasining alohida o'rni bor [Shermatov: 1981, 58].

Mustaqillik ostonasi va mustaqillik yillarida o'zbek shevalari bo'yicha to'plangan boy materiallar, o'zbek tilshunosligining jahonga yuz ochishi dialektologik tadqiqotlarning yangi sifat bosqichiga – areal tadqiqotlarga o'tishiga sababchi bo'ldi. A.Shermatov, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov, S.Ashirboyev, N.Murodova, Z.Ibrohimova, I.Darveshov, N.Rahmonov kabi tadqiqotchilarning ishlarida o'zbek areal lingvistikasi shakllandi va taraqqiy topa boshladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'zbek areal lingvistikasi nazariyasiga poydevor A.Jo'rayev tomonidan qo'yildi.

O'zbek tilshunosligiga areal va areal tilshunoslik tushunchalarining kirib kelishini shartli ravishda uch davrga bo'lish mumkin:

1. Areal va areal tilshunoslik tushunchalarining shakllanish davri. Bu davr o'tgan asrning 70-yillaridan Mustaqillik yillariga bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda V.V.Reshetovning Toshkent, F.A.Abdullayevning Xorazm, M.Mirzayevning Buxoro, A.Aliyevning Namangan, A.Shermatovning Qashqadaryo dialektal zonalar bo'yicha dialektologik kartalarini yaratish yo'lidagi sa'y-harakatlarini e'tirof etish lozim. Bajarilgan ishlar ichida A.Shermatovning "Из опыта картографирования узбекских говоров Низовья Кашкадары" (VII региональная конференция по диалектологии языков. – Алма-Ата, 1973. – С. 489); Y. Aliyev va K. Nazarovlarning "O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma" (Toshkent: 1976);

A.Shermatov va Sh. Shaabdurahmanovlarning “Атлас узбекских народных говоров” (Тюркское языкознание: материалы III Всесоюзной конференции. – Ташкент, 1985. – С. 498) kabi tadqiqotlarini alohida eslab o‘tish joiz.

80-yillarga kelib o‘zbek tilshunosligida lingvistik geografiya va areal tilshunoslik bo‘yicha dastlabki ilmiy ishlar yuzaga kela boshladi. O‘zbek tilshunosligida lingvistik geografiya haqida ilk bor fikr bildirgan olimlardan biri professor A.Shermatov “Lingvistik geografiya nima?” nomli risolasida: “*Lingvistik geografiya (lotincha lingua – til va geographie – yozaman so‘zlaridan olingan) tilshunoslik fanining har bir alohida til hodisasi tarqalish chegarasini aniqlaydigan sohasi bo‘lib, uning ham asosiy tekshirish obyekti dialektologiya singari dialekt hisoblanadi, chunki dialekt tarixan tarkib topgan territorial birlikdir*”, – deb yozgan edi [Shermatov: 1981, 48].

A.Shermatov lingvistik geografiyaning o‘rganish obyektlari sifatida lingvistik atlaslar, mos hodisalar, areallar, izoglossalar, til landshafti, aralash zonalar, innovatsiya markazi, irradiatsiya, lingvogeografik kartalar, kartalashtirish kabi tushuncha va terminlarga izoh bergan edi.

Areal lingvistika tushunchasi Q.Muhammadjonovning doktorlik dissertatsiyasida yanada rivojlantirildi. Olim qadimdan o‘zbeklar istiqomat qilib kelgan Turkiston, Chimkent, Iqon, Sayram va boshqa shevalar areali bo‘yicha doktorlik ishini bajardi. Uning “Ареальное исследование узбекских говоров Южного Казахстана” (Автореф.дис...д-ра филол.наук. – Т., 1988. – 44 с.) va “Janubiy Qozog‘istondagi o‘zbek shevalari” (Toshkent: Fan, 1981. – 178 b.) deb nomlangan tadqiqotlari o‘zbek areal lingvistikasi sohasidagi ishlarning oldinga siljishiga sababchi bo‘ldi.

2. Areal tilshunoslik bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarining yo‘lga qo‘yilishi. (1991-2016 yillar)

Mustaqillik o‘zbek tilshunosligi uchun katta taraqqiyot yo‘llarini ochib berdi. O‘zbek tilshunosligida pragmalingvitsika, sotsiolingvistika, matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi, ekolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik kabi zamonaviy yo‘nalishlar shakllandi va taraqqiy topdi. Ular qatorida areal lingvistika ham rivojlandi.

O‘zbek areal lingvistikasining fan sifatida yangi sifat bosqichiga o‘tishida prof. A.Jo‘rayevning 1991-yili yoqlagan doktorlik dissertatsiyasi va monografiyasi alohida o‘rin tutadi.

A.Jo‘rayev o‘z tadqiqotlarida turkiy tillar bo‘yicha sobiq ittifoqda bajarilgan ishlarga tavsif bergan holda, o‘zbek tilshunosligida birinchilardan bo‘lib dialektal zona, fokus nuqta, innovatsion markaz, azonal hudud kabi tushunchalarga ilmiy izoh berdi. O‘zbek tilidagi dialektal zonalar 11 ta, azonal hududlarni 7ta turga ajratib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, tarqalish hududlari, bir-biriga ta‘sirini ilmiy jihatdan asoslashga urindi. Uning ushbu tadqiqotlari keyingi ishlar uchun turtki vazifasini bajardi.

Y.M.Ibrohimovning “Janubiy Orolbo‘yi o‘zbek shevalari tadqiqi” (Filol. fan. dokt. ...dis. avtoref. – Toshkent, 2000. – 56 b.); N.Murodovanning “O‘zbek tilli Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini” (Filol. fanlari d-ri... diss. – T., 2006. – 309 b.; “O‘zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini. – Toshkent: Fan. 2006. – 220 bet) kabi tadqiqotlari negizida fanda o‘zbek areal lingvistikasi qaror topdi.

3. Areal lingvistikaning alohida fan sifatida shakllanishi (2016-yildan keyingi davr).

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yilning 13-may kungi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-4797, 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850, “Mamlakatimizda

o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlari dialektologik, shu jumladan, areal lingvistika sohasidagi tadqiqotlarni jonlantirish va yo'lga qo'yishda metodologik asos vazifasini bajardi.

Yuqorida tilga olingan universitetda "O'zbek shevashunosligi markazi"ning tashkil etilishi areal tadqiqotlarni muvofiqlashtirish, soha rivoji uchun yosh, iqtidorli tadqiqotchilarni jalb etish ishlarining jonlanishiga sababchi bo'ldi. Bugun prof. S.Ashirboyevning sa'y-harakatlari bilan o'zbek tilshunosligida haqiqiy ma'nodagi "Areal lingvistika" fani yuzaga keldi. Uning o'zi "Areal lingvistika" (Toshkent: Bookmany print, 2023. – 148 b.) nomli birinchi darslikni yaratdi.

H.Murodova va N.Rahmonovlarning "O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini (fonetik va morfologik materiallari asosida)" (Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017); I.Darvishovning "Janubiy-g'arbiy Namangan shevalari fonetik-fonologik xususiyatlarining areal tadqiqi" (filol.fanlari fals.d-ri (PhD) ...diss.avtoref. – 2018. – 21 b.; "Areal lingvistika: Janubiy-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari" (Toshkent: Navro'z, 1919); N.Rahmonovning "O'zbek tili Navoiy viloyati o'zbek shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi" (Filol. fan. fals. d-ri (PhD) ...diss. – S., 2019. – 139 b.); kabi tadqiqotlarni Mustaqillik yillarining mevasi sifatida baholash mumkin.

Bugun turkiyshunoslikda lingvistik tadqiqotlar o'zining yangi sifat bosqichiga ko'tarildi. Fanda yangi yo'nalishlar, tadqiqot usullari paydo bo'ldi. Shulardan birini areal lingvistika tashkil etadi.

Turkiy tillar va ularni tashkil etgan dialektlar hamda shevalarni hududiylik asosida o'rganish bizga mazkur hodisalarning shakllanish, rivojlanish va bir-biri bilan bo'lgan aloqalarini yanada aniqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Bu esa hozirda o'z boshidan chuqur integraatsiya jarayonlarini boshidan kechirayotgan turkiy tilli davlatlar va xalqlar uchun o'ta muhim hodisalardan biri sanaladi.

Shu kungacha tatar, boshqird, chuvash tillarini areal o'rganish borasida e'tiborga molik ishlar bajarilgan.

O'zbek areal lingvistikasi hozirda mustaqil fan sifatida shakllanib bo'ldi va jadal rivojlanayotgan istiqbolli yo'nalishlardan biriga aylandi.

Adabiyotlar

Бартольд, В.В. (1922). *Мусульманский мир*. Петербург. стр. 43.

Благова, Г.Ф. (1982). *Тюркское склонение в ареально-историческом отношении*. Москва: Наука. 304 с.

Захириддин Мухаммад Бобур. (2015). *Бобурнома*. Тошкент: Янги аср авлodi. 175-, 178-179, 372-373 б.

Гаджиева, Н.З. (1975). *Проблемы тюркской ареальной лингвистики* (Среднеазиатский ареал). Москва: Наука. 304 с.

Гаджиева, Н.З. (1979). *Тюркоязычные ареалы Кавказа*. Москва: Наука. 262 с.

Mahmud Koshg'ariy. (2016). *Devonu lug'otit turk*. Toshkent: Mumtoz so'z.

Шерматов, А. (1981). *Лингвистик география нима?* Тошкент: Фан. 58 б.

https://pikabu.ru/story/yetimologiya_slova_tyurki_velikiy_turan_morfematur_dala_n_achalo_slovam_turan_turkestan_turtsiya_turki_tyurki_12824206.

<https://www.bing.com/search?q=%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE+%D1%82%D1%8E%D1%80%D0%BA+%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85&PC=U316&FORM=CHROMN>.

<https://ru.wikipedia.org/wiki>.

ANQARA UNIVERSITETIDA O‘ZBEKCHA TARJIMA FAOLIYATI

Aynur O‘Z O‘ZJON*

Sovet Ittifoqi tarkibida avtonom respublika sifatidagi Turk Respublikalarining beshtasi 1991-yilda bu ittifoq parchalanganidan keyin o‘z mustaqilligini e‘lon qildi. Turk Respublikalari bilan siyosiy va madaniy aloqalarning o‘rnatilishi va rivojlanishi bu sohada malakali mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyojni oshirdi. 1992-yilda Turkiyada ilk bor Respublikamizning birinchi universiteti bo‘lmish Anqara universitetining birinchi fakultetida (Til va Tarix-Jo‘g‘rafiya fakulteti) Zamonaviy turk lahjalari va adabiyotlari bo‘limi tashkil etildi.

1992-yilda kafedra ochilgandan keyin turkiy davlatlardan olimlar bo‘limimizga taklif qilindi. O‘zbekistondan hurmatli olim, keyinchalik dissertatsiya ilmiy rahbarim bo‘lgan professor Istoy Qo‘chqortoyev tashrif buyurdilar. U kishi bakalavr, magistratura, doktorantura talabalariga o‘zbek tili grammatikasi va leksikologiya fanlaridan dars berdi, kafedramizda ilmiy kadrlar tayyorlashda katta hissa qo‘shdi.

I.Qo‘chqortoyev 1992-2000-yillar davomida bakalavriat va magistratura kurslarida dars bergan va kafedraning asosiy professor-o‘qituvchilarini tayyorlashda katta hissa qo‘shgan. Hozir kafedramizdagi o‘zbekcha darslari mazkur olimning shogirdlari (Prof. Dr. Aynur O‘z O‘zjan, Prof. Dr. Ayhan Chelikbay) tomonidan olib boriladi.

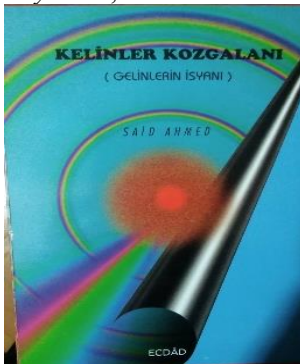
Bo‘limimizdagi o‘zbekcha tarjima faoliyatlari, 1993-yilda kino tarjimasi bilan boshlansa ham keyin o‘zbek og‘zaki va yozma adabiyot namunalarining tarjimasi bilan davom etdi.

Turkiya teleradio muassasasi tomonidan namoyish etilgan “Noma’lum kinolar” dasturida Said Ahmadning “Kelinlar qo‘zg‘oloni” asari asosida ekranlashtirilgan filmning tarjimasi 1993-yilda Istoy Qo‘chqortoyev va Aynur O‘z tomonidan amalga oshirilgan. Subtitrl orqali efirga uzatilgan mazkur film turk tomoshabinlari tomonidan katta qiziqish bilan tomosha qilindi. Keyin Said Ahmadning “Kelinlar qo‘zg‘oloni” dramasi tarjima qilindi.

Bo‘limimizda o‘zbekcha tarjima faoliyatlari davom etmoqda. Bugungacha 4ta kitob, 200ta she‘r, 11ta hikoya, 10ta romandan parcha, 2ta dramadan parcha tarjima qilindi.

I. Kitob tarjimalari:

II. Said Ahmad, (1997) *Kelinler Kozgalani* (Tarj. Istoy Kuçkartayev, Aynur Öz), *Ecdad Yayınları*, Ankara.



* Prof.Dr., Anqara Universiteti, ozaynur@humanity.ankara.edu.tr

12. *Alpamiş Destanı* (2000) (Tarj. Dr. Aynur Öz, Aysu Şimşek Canpolat) (İkinci cildi, 229-493), *Atatürk Kültür Merkezi*, Ankara.



13. ZİYAYEV, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele* (Çeviren: Ayhan Çelikbay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, X+ 454 s.



ÇELİKBAY, Ayhan, Go'ro'g'lining Tug'ilishi Dastoni-Özbek Varyanti (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Ek),Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Danışmanlar: Prof. Dr. İristay KUÇKARTAYEV, Yard. Doç. Dr. Önal KAYA, Ankara, 2000.

II. Maqola tarjimalari:

KUÇKARTAYEV, İ., “Lâtin Esaslı Özbek Alfabetinin Yeni Taslağı” (Tarj. Aynur Öz), *Kırım*, yıl: 3, sayı: 11, Nisan-Mayıs-Haziran 1995, 33-35.

ÇELİKBAY, Ayhan, TAŞMUHAMEDOV, B.O. ve başk., “Aral Denizi’nin Ekolojik Sistemini ve Biyolojik Verimliliğini Tekrar Eski Durumuna Getirme Projesi”, *Avrasya Etüdləri*, Ankara Yaz-1995, s. 63-68.

ÇELİKBAY, Ayhan, HOCAYEV, T., “Özbekler” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *Kırım Dergisi*, Ankara Ocak-Şubat-Mart 1996, s. 39-40.

ÇELİKBAY, Ayhan, KOZİYEV, T., “Medeniyet, Tarihimizin Aynasıdır” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi* (9), Ankara 1996, s. 81-83.

“Abdulla Kahhar’ın İfadeleri Netleştirme Çalışmaları” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi* (10), Ankara 1996, 72-77.

MEHMANOV, O., “Özbek Dilinde Bir Günlük Zaman Dilimi Kısımlarını İfade Eden Sözler” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi* (11), Ankara 1997, s. 28-32.

ARİF, A. “Ruhlar Jängi - Ruhların Savaşı” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (11), Ankara 1997, s. 38-42 (Muhittin GÜMÜŞ ile birlikte).

AVAZOV, N., “Mahmud Hoca Behbudî ve Türkistan” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (12), Ankara 1997, 60-63.

ABDURRAHMANOV, A., “Nevâyî’nin Yaratıcılığının Cihanşümül Ehemmiyeti” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 7-10.

YOLDAŞEV, İ., “Alî-Şîr Nevâyî’nin “Muhakemetü’l Lugateyn” İsimli Eseri Hakkında” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 21-23.

MUHAMMED, N., “Nevâyîname, “Anqanı Mährâm Qıldınız...” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 24-29.

AŞIRBAYEV, S., “Alî-Şîr Nevâyî’nin Mensur Eserlerinde Ara Sözler ve Ek İbareler” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 35-38.

MİRZARAHİMOVA, M., “Alî-Şîr Nevâyî ve Şiirciliği” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 42-43.

MUHAMMED, N., “Öz Vucudınğa Täfakkür Äyläğil...”, Nevâyî ve Tasavvuf Mevzusuna Dair Çizgiler” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 51-59.

AVAZOV, N., “Alî-Şîr Nevâyî ve Abdurauf Fitrat” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 60-61.

İSHAKOV, Y., “Nevâyî ve Özbek Şiirciliğindeki Üslûbî Yönelmeler” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 82-88.

MUHAMMED, N., “Nevâyî Okuyuculuğu” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 89-91.

SULAYMANOVA, F., “Nevâyî’nin Yeni Bulunan Şiirleri” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (13), Ankara 1997, s. 92-94.

DAVRAN, H., “Emir Timur’un Pirleri” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (15), Ankara 1997, s. 25-37.

SADİKOVA, N., “Sandığa Kapatılan Gerçek” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (16), Ankara 1997, s. 29-32.

TOYÇİBAYEV, B., “Dil Biliminde Yeni Teoriler Yaratın Türkler” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Ankara 1997, s. (16), 39-43.

RASULOV, R., “Özbek Tilidägi Biologik Halät Fe’llerining Mä’nâ Tüzilişi” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *A.Ü. TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (11), Ankara 1997, s. 33-37.

FİTRAT, A., “Dilimiz” (Akt.: Ayhan Çelikbay), *KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), Bişkek 2001, s. 241-244.

KARİMOVA Nafisa, “Bir Kitabın Düşündürdükleri” (Akt.: Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAY), *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Prof.Dr. İristay Kuçkartayev'in Anısına, Cilt 13, Sayı 3 (Eylül 2016), ss. 28-32.

<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=799>

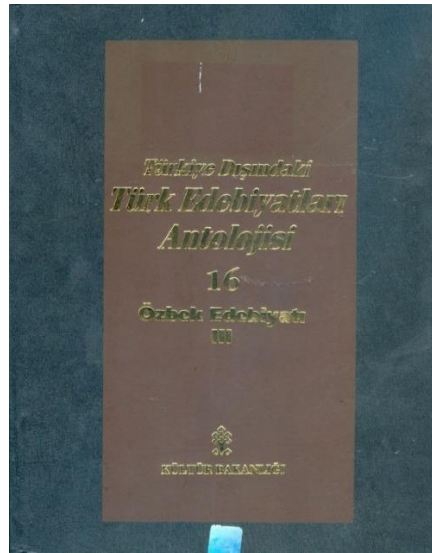
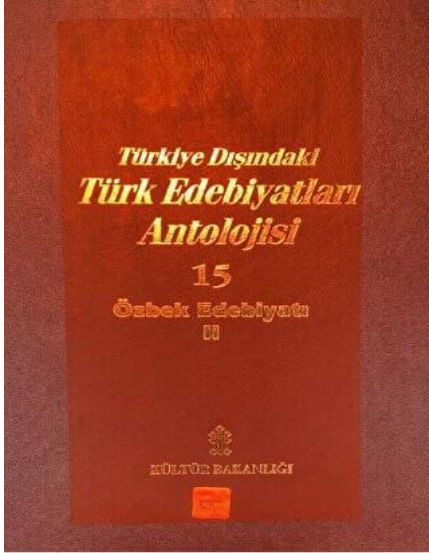
HUDOYBERGANOVA, Zilola, “Özbek ve Türk Dilbiliminde Basit Cümleleri Tasnifleme Sorunları” (Akt.: Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAY), *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1 (Mart 2017), ss. 146-157.

<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=844>

III. Hikoya tarjimalari:

Hikoya tarjimalari asosan o‘zbek tilidan turk tiliga tarjima qilinsa ham turk yozuvchi Ömer Seyfeddin’in Gizli Mabet hikoyasi o‘zbek tiliga tarjima qilindi.

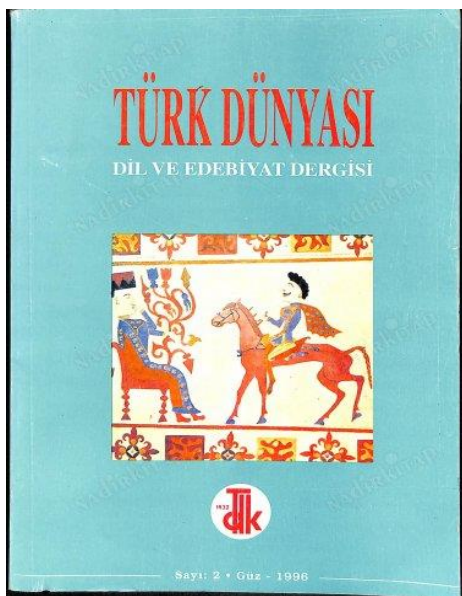
UMAR SAYFİDDİN **Sirli Mabed** (Tarj. Aynur Öz, Shoirra Usmonova), *O‘zbekiston Adabiyoti va San’ati*, Taşkent, Ocak (1998).



ABDULLA KODİRİY, **Tinch Ish**, (Tarj. İristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 8, s.317-327, Güz 1999.

ABDULLA QAHHOR, **O‘g‘ri** (Tarj. Aynur Öz) (Abdulla Qahhor ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 362-365, Ankara.

ABDULLA QAHHOR, **Adabiyot muallimi** (Tarj. İristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 2, s.336-338, Güz 1996.



SAİD AHMAD, **Laylak keldi** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 2, s.342-345, Güz 1996.

ODİL YOQUBOV, **Ataman** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 6, s.588-606, Güz 1998.

NE'MAT AMİNOV, **Suvarak** (Tarj. Aynur Öz), (Ne'mat Aminov ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 130-137, Ankara, (2000).

SAFAR BARNOYEV, **Nilufarning olmalari** (Tarj. Aynur Öz) (Safar Barnoyev ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 151-154 Ankara, (2000).

O'TKİR HASHİMOV, **Urushning so'ngi qurboni** (Tarj. Aynur Öz) (O'tkir Hashimov ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 170-177, Ankara, (2000).

SHODMON OTABEK, **Chiroq** (Tarj. Aynur Öz) (Shodmon Otabek ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 261-266, Ankara, (2000).

ERKİN A'ZAM, **Bog'bolalik ko'kaldosh** (Tarj. Aynur Öz) (Erkin A'zam ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 311-317, Ankara, (2000).

Qissa

DİLBAR SAİDOVA, **Ovoz** (Tarj. Aynur Öz) (Dilbar Saidova ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 321-325, Ankara, (2000).

IV. Roman parchasi tarjimalari::

SAİD AHMAD, **Ufq** (Tarj. Aynur Öz) (Said Ahmad ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 421-426, Ankara, (2000).

MİRMUHSİN, **Ho'jand qal'asi** (Tarj. Aynur Öz) (Mirmuhsin ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 432-437, Ankara, (2000).

OYBEK, **Qutluq Qon**, (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 8, s.317-327, Güz 1999.

MİRZAKALON ISMOİLİY, **Farg'ona tong otguncha** (Tarj. Aynur Öz) (Mirzakalon Ismoilij ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 37-43, Ankara, (2000).

O'KTAM USMONOV, **Girdob** (Tarj. Aynur Öz) (O'ktam Usmonov ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 144-148, Ankara, (2000).

SADULLA SİYOEYEV, **Yassaviyning so'ngi safari** (Tarj. Aynur Öz) (Sadulla Siyoyev ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 154-163, Ankara, (2000).

OMON MUHTAR, **Ming Bir Qiyofa** (Tarj. Aynur Öz) (Omon Muhtar ijodi va asarlaridan saylanma) *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 177-184, Ankara, (2000).

HAJIAKBAR SHEYHOV, **Ikki Jahon Ovorasi** (Tarj. Aynur Öz) (Hajiakbar Sheyhov ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 241-248, Ankara, (2000).

MUROD MUHAMMAD DO'ST, **Galatopaga qaytish ovorasi** (Tarj. Aynur Öz) (Murod Muhammad Do'st ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 279-285, Ankara, (2000).

PİRİMQUŁ QODİROV, **Yulduzli Tunlar** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 10, s.413-436, Güz 2000.

V. Drama parchasi tarjimalari:

SABİR ABDULLA, **Alpamish** (Tarj. Aynur Öz) (Sabir Abdulla ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 343-348, Ankara, (2000).

UYG'UN, Abu Ali Ibn Sino (Tarj. Aynur Öz) (Uyg'un ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 356-362, Ankara, (2000).

V. She'r Tarjimalari:

ABDURAUF FİTRAT, **O'qituvchilar yurtiga, Shoir, Sharq** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 2, s.323-327, Güz 1996.

CHO'LPON, **Turkistonli qordoshlarimizga, Maorifatparvar bobomiz muhtaram Ismoil gaspirinski hazratlari haqida ta'ziyamiz , O'zbekim, Zanbuning qizi** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 6, s.584-586, Güz 1998.

HAMZA HAKIMZADA NIYOZİY, **Kimda donish bo'lsa Tasvirda, Salom ayting, Tashbaqa va chiyon** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 2, s.329-333, Güz 1996.

TUROB TO'LA, **Torimga", Ona yer nidosi, Zebunniso qalami** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 10, s.404-413, Güz 2000.

GʻAFUR GʻULAM, Goʻzallik nimada, Sen yetim emassan, Alisher Navoiy qabri ustida (Tarj. Aynur Öz) (Gʻafur Gʻulam ijodi va asarlaridan saylanma) *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 329-334, Ankara, (2000).

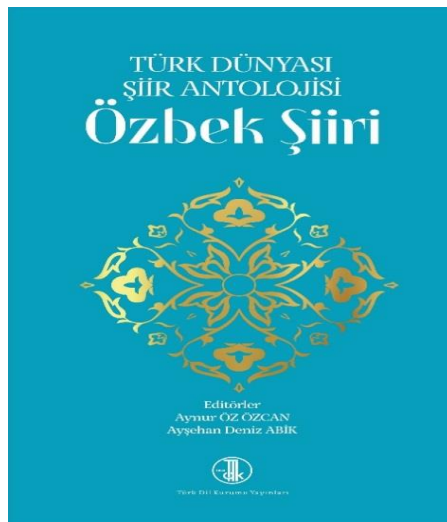
BATU, Kuchli borliq, Yashlar uchun, Bizning tovush, Kichkina ormuqʻonim, Unutma bizni, Tutqun soʻzi, Chin inqilob Toʻgʻri soʻz, Soʻrma, Toʻlqinim, Oʻgit (Tarj. Aynur Öz), (Batu ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 334-340, (Ankara, 2000)

HAMİD OLİMJon, Oʻzbekiston, Shodlikni kuylaganimning sababi (Tarj. Aynur Öz), (Hamid Olimjon ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 375-379, Ankara, (2000).

MİRTEMİR, Oʻlimlardan hatlab, Jonim, Surat, Esingdami?, İlk bogʻishlovlardan, Yana surat (Tarj. Aynur Öz), (Mirtemir ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 385-390, Ankara, (2000).

ZULFİYE, Gulzor, Oʻn sakkiz yoshli, Tunni sevmay qoʻydim, Oʻriklar Gullar (Tarj. Aynur Öz), (Zulfiye ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 394-398, Ankara, (2000).

ZULFİYE, Xalqimga aytar soʻzlarim, Sensiz, Qozogʻiston oʻlanlari, Tingla bulbul, Yulduzlar allasi, Hayat kemasi (Tarj. Aynur Öz), *Özbek Şiir Antolojisi*, , 134-150, 2025, TDK yay.



SHUHRAT, 22ta toʻrtlik (Tarj. Aynur Öz), (Shuhrat ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 411-414, Ankara, (2000).

HAMİD GʻULAM, Mashhur boʻldilar, Soch, Sen kelganda, Arslonim keldi (Tarj. Aynur Öz), (Hamid Gʻulam ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 414-416, Ankara, (2000).

ASQAD MUXTOR, Koʻngil, Umr nega shirin, Ular ulgurdilar, Jimlik suroni, Yurak (Tarj. Aynur Öz), (Asqad Muxtor ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 416-421, Ankara, (2000).

SHUKRILLA, **Qarg'alar, Go'dak, Yo'lbars bolasi, Keksalik haqida, Tirik o'lmoq, Haykal** (Tarj. Aynur Öz), (Shukrilla ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 426-429, Ankara, (2000).

RAMZ BABAJON, **18ta ruboiy** (Tarj. Aynur Öz), (Ramz Babajon ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 15-II*, Kültür Bakanlığı, 429-432, Ankara, (2000).

AZİM SUYUN, **Turkiston bulog'i, Muhabbat, cho'qqi, Tosh uy** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Özbek Edebiyatından Seçmeler II Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 6, s.607-610, Güz 1998.

AZİM SUYUN", **O'ldirsang Ham O'zing O'ldir Muhabbat** (Tarj. Aynur Öz) (Azim Suyun ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 275-279, Ankara, (2000).

AZİM SUYUN, **Turkiston bulog'i, Muhabbat, Qurbon, Manzum qayirmalar, Mansur qayirmalar: Olmaxon, Oydin buloq, Ikki o'g'il**, (Tarj. Aynur Öz), *Türk Dünyası Şiir Antolojisi, Özbek Şiiri*, 233-250. TDK yay.

SHAVKAT RAHMON, **Ozodlik Qo'shig'i, Muhabbat, Boburiylar, Baxt So'zi, Ochiq Qolgan Ko'zlar** (Tarj. Iristoy Quchqartayev, Aynur Öz), *Özbek Edebiyatından Seçmeler II, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı: 6, s.354-359, Güz 1998.

TO'RA SULAYMON, **O'xshar, O'tmoqdadir, Qaydadir, Yig'lar, Ayirma** (Tarj. Aynur Öz) (To'ra Sulaymon ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 76-81, Ankara, (2000).

YO'LDOSH SULAYMON, **Sog'inish, Yashar Dunyo Turguncha, Yaxshilik Qil, Parvona, Sen Adashma, Fargonacha**, (Tarj. Aynur Öz), (Yo'ldosh Sulaymon ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 103-107, Ankara, (2000).

RAZZOQ ABDURRASHİD, **Otalar chirog'i, Yozar bo'ldim O'tinchi, Rassom bo'lsang** (Tarj. Aynur Öz), (Razzoq Abdurrashid ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 110-114 Ankara, (2000).

MİRAZİZ A'ZAM, **E, Haqiqat, Qalbmning bir tomoni, Hatiroat masalasi, Hushtak chol**, (Tarj. Aynur Öz), (Miraziz A'zam ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 114-118, Ankara, (2000).

MA'RUF JALİL, **Mag'lublar, Tarix Bilan Muloqot, Samarqand**, (Tarj. Aynur Öz), (Ma'ruf Jalil ijodi va asarlaridan saylanma) (Hayati ve eserlerinden seçmeler), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 118-123, Ankara, (2000).

MASHRAB BOBOYEV, **O'zbekiston, Doston, O'g'lim Anvarga** (Tarj. Aynur Öz), (Mashrab Boboyev ijodi va asarlaridan saylanma) *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 194-198, Ankara, (2000).

MUHAMMAD ALİ, **Ona Duosi, Piyoada, E'tirof, Ko'hna Urganch minorasi deydi, Kuz, Sen, Bulbul, Yangi yil kechasida, Osiyolliklar**. (Tarj. Aynur Öz), (Muhammad Ali ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı, 16-III*, Kültür Bakanlığı, 198-203, Ankara, (2000).

OYDİN HACİYEVA **13 bent šiiri ve Mashrabona**, (Tarj. Aynur Öz), (Oydin Hacıyeva ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı*, 16-III, Kültür Bakanlığı, 203-206, Ankara, (2000).

HABİB SADULLA, **Ko'chamdan jonon o'tganda, Ko'zguga, Kelmaganingda, Senchalik, Ketsang, Qolsa bas, Muftalo** (Tarj. Aynur Öz), (Habib Sadulla ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı*, 16-III, Kültür Bakanlığı, 206-211, Ankara, (2000).

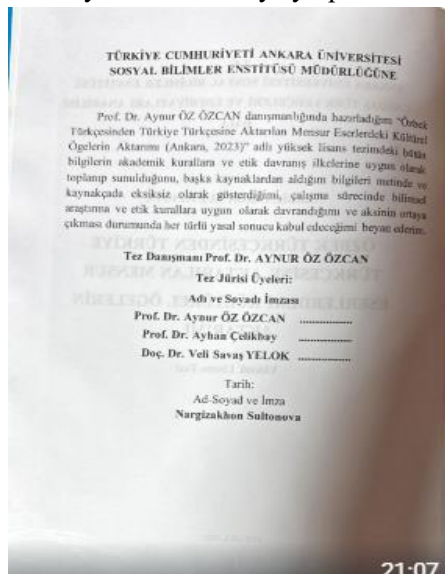
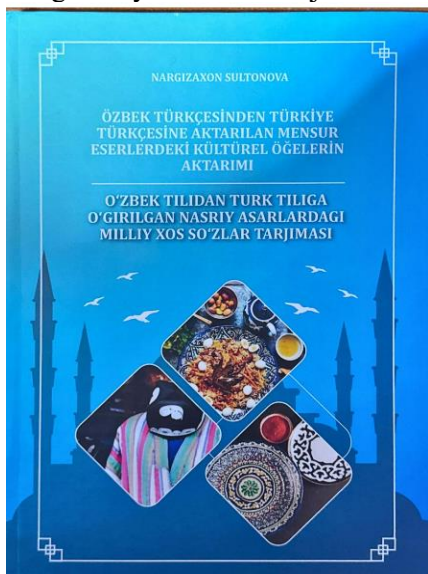
HURSHİD DAVRON, **Yonayotgan Gulhonlar, Daraxtzor qoshiga kelar bir ayol, Men daraxtga aylandim tunda, Ayol, Qayg'u, Muhabbat, Qirg'iz Adibi T. Qosimbekning "Singan qilich" kitobiga bitik**, (Tarj. Aynur Öz), (Hurshid Davron ijodi va asarlaridan saylanma), *(Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı*, 16-III, Kültür Bakanlığı, 335-340, Ankara, (2000).

AHMAD TOSHHO'JAYEV, **Navoiy Vafotidan so'ng, Sotilgan uy, Munojot**, (Tarj. Aynur Öz), (Ahmad Toshho'jayev ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı*, 16-III, Kültür Bakanlığı, 340-344, Ankara, (2000).

USMON QO'CHQOR, **Izladik, Sen gulsan, Sunbula shikastasi** (Tarj. Aynur Öz), (Usmon Qo'chqor ijodi va asarlaridan saylanma), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı*, 16-III, Kültür Bakanlığı, 346-350, Ankara, (2000).

BAHROM RO'ZIMUHAMMAD, **Yaxshi bo'ldi, Kubraning iti, Devsaman, Muz odam haqida rivoyat, Deraza pardasi yashillanmoqda, Tong yaqin, Yoz kechasi, O'yingoh**, (Tarj. Aynur Öz), (Bahrom Ro'zimuhammad ijodi va asarlaridan saylanma) *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Özbek Edebiyatı*, 16-III, Kültür Bakanlığı, 388-393, Ankara, (2000).

Bulardan tashqari tarjima bilan bog'liq dissertatsiyalar tayyorlandi. Oynur O'z O'zjon rahbarligida Nargizaxon Sultonova "O'zbek tilidan Turk tiliga tarjima qilingan nasriy asarlardagi milliy xos so'zlar tarjimasi" mavzusida 2023-yilda dissertatsiya yoqladi.



Bo'limimizda tarjima faoliyatiga doir amalga oshirilgan eng so'nggi tadqiqot ishi – Oynur O'z O'zjan ilmiy rahbarligida 2023-yilda Muzaffar Habibullayev tomonidan

tayyorlangan “O‘zbek va Turk tillarida quvonch, yoqtirish va sevgi ifodalovchi iboralarning ma’no va tarjima jihatidan tadqiqi” nomli magistrlik dissertatsiyasidir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, bo‘limimizda o‘zbekcha tarjima faoliyatlari davom etmoqda. Bugungacha 4ta kitob, 200ta she’r, 11ta hikoya, 10ta romandan parcha, 2ta dramadan parcha tarjima qilingan. Shu bilan birga, O‘zbekcha Turkcha tarjima faoliyati bilan bog‘liq ikkita dissertatsiya ham yoqlangan.

«АДАМ – ТІЛ – МӘДЕНИЕТ» ТҮТАСТЫҒЫНЫҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ МОДЕЛДЕРІ

Гүлғаиша САГИДОЛДА*

Özet

Atasözleri ve deyimler, dil sahibinin dünya tasavvurunu yansıtan ve onun oluşumuna katkı sağlayan paremiolojik modeller olarak kabul edilir. Bu nedenle, dilsel-kültürel topluluğun dünya ve evren hakkındaki “ilkel” tasavvurlarının bütünsel sistemi, ulusal bilincin eski katmanları, ulusal zihniyetin tarihsel oluşum aşamaları, etnik dünya görüşü ile etnosun dünyayı tanıma, algılama ve anlama biçiminin kendine özgü özellikleri paremiolojik dünya tasvirinde kendini gösterir.

Makalede, Kazak atasözleri ve deyimlerinin dünyanın dilsel tasvirinin paremiolojik parçalarını oluşturmadaki rolü, etnokültürel içeriği, kültürel-ulusal standartlar ve stereotiplerle ilişkisi, ayrıca “İnsan – Dil – Kültür” bütünlüğünü oluşturan çok yönlü ve karmaşık ilişkilerin sonuçlarını dilde sabitleyen, işaretleyen ve gelecek nesillere aktaran bir dilbilimsel-kültürel birim olarak niteliği ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: dünya tasviri, dünyanın dilsel tasviri, paremiolojik dünya tasviri, atasözü ve deyim, paremiolojik model, tipik durum, mantıksal-çağrışımsal bağlantı, karmaşık dilsel yapı.

PAREMIOLOGICAL MODELS OF THE “HUMAN – LANGUAGE – CULTURE” UNITY

Abstract

Proverbs and sayings are considered paremiological models that reflect and contribute to the formation of the worldview of a language community. Therefore, the paremiological worldview embodies the integral system of the “naive” perceptions of the world and the universe characteristic of a linguocultural community, the ancient layers of national consciousness, the historical stages of the formation of national mentality, as well as the unique features of ethnic worldview and the ways an ethnos perceives, understands, and interprets the world.

The article examines the role of Kazakh proverbs and sayings in forming paremiological fragments of the linguistic worldview, their ethnocultural content, and their connection with cultural and national standards and stereotypes. It also identifies their function as linguocultural units that preserve, encode, and transmit to future generations the outcomes of the diverse and complex relationships constituting the “Human – Language – Culture” unity.

Keywords: worldview, linguistic worldview, paremiological worldview, proverb and saying, paremiological model, typical situation, logical-associative connection, complex linguistic construction.

Ақпараттық технология үстемдік етіп, жаһандану үрдісі кең қанат жайған қазіргі заман тілді «Адам – Тіл – Мәдениет» үштігі контекстінде, адам табиғатымен, этнос, ұлт, халық сияқты тілдік қауымдастықтың тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік өмірімен біртұтастықта қарастыруды талап етеді. Мұнда тілді ұлттық дүниетанымның

* Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Қазақ тілбілімі кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ Түркітану және алтайтану ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері (Қазақстан, Астана) asem963@mail.ru

проекциясы ретінде қарастыруға, адамның бүкіл рухани қызметінің, тұрмыстық қарым-қатынасының, заттық-практикалық әрекетінің, әлемді пайымдауы мен зерделеуінің нәтижелерін түсіндіретін «дүние бейнесін» зерттеуге айырықша мән беріледі [1; 2; 3]. Дүние бейнесі – адамның дүние-әлемді көруінің, тануының түп негізінде жататын, әлемнің өзіндік ерекшеліктерін, өзіне ғана тән болмысын түсініктер түрінде репрезентациялайтын және адамның барлық рухани іс-әрекетінің нәтижесі саналатын әлемнің кең ауқымды бейнесі [4, 19].

Тіл – қоғамның рухани және мәдени өмірінің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы саналатын мәдениетпен қатар тұратын маңызды этнокөрсеткіш. Онда халықтың өмір салты және өмірінің тарихи кезеңдері көрініс табатын тілдік дүние бейнесі сомдалады. Кез келген ұлттық тілде сол тілде сөйлейтін халықтың дүние бейнесі бекиді, бекіп қана қоймай, тілдік ұжымның әр мүшесіне таңылатын, барлығына бірдей міндетті ұжымдық философия, дүниетанымдық көзқарастар жүйесі, білім жиынтығы түрінде жалғастық табады, яғни дүниенің тілдік бейнесі тіл қойнауында түзіледі.

Дүниенің тілдік бейнесін зерттеуде тіл-тілдің фразео-паремиологиялық қорларына ерекше мән беріледі, өйткені фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер «...мәдени-ұлттық эталондармен, стереотиптермен, мифологемалармен және т.б. байланысты болып келеді, әрі сөйлеу барысында белгілі бір лингвомәдени қауымдастыққа тән менталитетті қайта жаңғыртады» [5].

Мақал-мәтелдер тіл иесінің дүние бейнесін танытатын құрал және оны қалыптастыруға қатысатын тілдік модельдер. Паремиологиялық дүние бейнесінде лингвомәдени қауымдастықтың дүние-ғалам туралы «қарабайыр» түсініктерінің біртұтас жүйесі, ұлттық сананың көне қабаттары, ұлттық ділдің тарихи қалыптасу этаптары көрініс табады. Сондықтан да ол этникалық дүниетаным мен этностың дүниені тануының, қабылдауы мен түсінуінің қайталанбас өзіндік ерекшеліктерін танытып, ұлттық реңкі арқалайды.

Паремиялар екіншілік аталымдар ретінде адамның ақиқат шындыққа, заттар мен құбылыстарға, әрекеттер мен қалып-күйге, ортаға, әлемге деген эмоционалдық – бағалауыштық қарым-қатынасты да білдіреді. Бұл паремиологиялық дүние бейнесінде әлем туралы эмоционалдық – экспрессивтік мәндегі ақпараттың жинақталуына негіз болады. Паремияларға тән тұрақтылық қасиет оларды ұлттық мәдениеттің константтары жасайды.

Дүниенің паремиологиялық бейнесі алғашқы адамдар қауымдастығының тіршілік тынысынан басталатын қоғамдық формациялар тарихын сол қалпында бүгінгі ұрпаққа жеткізетіндігімен құнды. Мәселен, тіршілік қамымен алысқа кеткен отағасын артындағы әйелі, бала-шағасының сарылып күтуіне қатысты айтылатын *«Түздегі май ішер, үйдегі қан ішер»* мақал-мәтелінің түп негізінде аң аулап, аулаған аңын отқа қақтап жеп күнелткен алғашқы адамдардың тіршілігі көрініс тапқан болса, *«Жеті атасын білмеген - жетім, жеті руын білмеген – жетесіз; «Үйірі басқаны нөқта қосады, руы басқаны құдай қосады»* мақал-мәтелдері рулық қоғамда қалыптасқан ата-салтты танытады.

Қазақ халқының елдік тұғырнамасы (*«Ұранымыз- алаш, уығымыз – ағаш»*), Қазақ ордасының мемлекеттік басқару құрылымы (*«Ұлы жүзді қауға беріп – малға қой, Орта жүзді қамшы беріп – дауға қой, Кіші жүзді найза беріп – жауға қой»*) мен әлеуметтік сипаты (*«Ханды құдай қарғаса, қарашасымен қас болар, «Хан көп болса, жау көп, Би көп болса, дау көп ; «Жарлы кісі байыса, артын қоюға жер таппайды;*

□*Бай кісі кедейленсе, бетін қоюға жер таппайды*), туыстас түркі халықтарымен дипломатиялық қарым-қатынасының тұжырымдамасы (□*Өзбек - өрістес ел, Қырғыз – қоныстас ел, Қарақалпақ – қарындас ел, Түрікпен – тамырлас ел, Татар-башқұрт – тағдырлас ел, Өзбек - өз ағам, сарт – садағам*), Ресей, Қытай сияқты шекаралас алпауыт мемлекеттердің боданы болудан сақтандырудың шарасы (□*Орыспен көрші болсаң, қасыңда айбалтаң болсын; □Қара қытай қаптаса, ақыр заман болар; □Татар бар жерде қатер бар*), салт-дәстүрі (□*Көшкен елдің көмеші болса, Қонған елдің ерулігі бар*), құқықтық заңнамасы (□*Иілген басты қылыш кеспес; □Бір қазаға екі жаза жоқ; □Барымтамен келген мал, қарымтамен кетеді*) т.б. ұлттық салт-сана мен тарихи жадыны жаңғыртар тілдік модельдер.

Дүниенің тілдік бейнесінің паремиологиялық модельдері тіл иесінің санасындағы дүниенің практикалық бейнесімен ұштасып, «сол тілді қолданушы үшін мынадай прагматикалық қызметтерде жұмсалады:

1.Мақал-мәтелдер қандай да бір өмірлік немесе логикалық жағдаяттың санадағы немесе тілдік моделін түзеді, яғни моделдеуші қызмет атқарады. Мысалы, □*Баусыз оймақ қолда тұрмас, байсыз қатын үйде тұрмас* паремиясы әрі «тұрақты қалып күй үшін екі затты, екі нәрсені бір-бірімен жалғап, байлап тұратын себеп болуы керектігін» аңғартатын логикалық модель, әрі шебер іс тігу үшін баулы оймақ керек болатыны тәрзіді, бала тәрбиесі мен үй іші тірлігіне әйел адамның жары алдындағы міндетінің әсер-ықпалы қайтседе болатынына қатысты өмірлік типтік жағдаяттың моделі.

2.Мақал-мәтелдер тілдік ұжым мүшесін тәрбиелеу, өмірге үйрету қызметінде жұмсалып, этнопедагогикалық мән арқалайды. Мысалы: □*Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді; □Болат пышақ қын түбінде жатпас; □Жетеліні жеті жыл жетелесең адам болады, жетесізді жетпіс жыл жетелесең де надан болады*, т.б. мақал-мәтелдер өмірдегі құбылыстардың, заттардың тектік болмысы көп жағдайда тұрақты болып келетінін, ал □*Бүркіт қартайса тышқанишыл; □Қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады?! □* т.б. паремиологиялық моделдер қайсы бір заттар, құбылыстар белгілі бір уақыт аралығында жаңа сапалық қасиетке ие болып, түр жағынан өзгеретінін таныған, салмақтап бағамдаған тіл иесінің дүние бейнесінде шегендеген танымдық тәжірибесінің нәтижесі.

3.Паремиялардың практикалық мақсат көздейтін прагматикалық қызметтерінің бірі – олардың болашақта болатын нәрсені, құбылысты, өзгерісті болжап, «сәуегейлік» танытуы. Мысалы: □*Болар бала он бесінде бас болар, болмас бала отызында жас болар; □Ақыл жастан, асыл тастан тақылеттес паремиялар адамның болашағы мен келешегіндегі ақыл-қайраттың, өнер-білімнің орнына қатысты айтылса, □Отамалы, отамалыдан қалған мал – ата малы; □Үркер жерге түспей жер қызбас; □Сүмбіле туса, су суыр* паремиялары қазақ халқының уақыт есебін, табиғат құбылыстарының өзгеруін қалт жібермей бақылап, одан жасаған қорытынды-болжамы.

4. Өмірлік типтік жағдаяттың тілдік таңбасы ретінде мақал-мәтелдердің қайсы бірінің образдық-фондық негізінде тілді, сөзді қоршаған ортаға ықпал ете алатын қару деп танып, оның күдіретіне табынған, тілдің магиялық күшіне, сөздің сакральді мағынасына сенген ежелгі адамдардың архаикалық ой танымы жатады. Мысалы: □*Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады, □Жақсы сөз – жарым ырыс, □Жылы-жылы сөйлесең жылан іннен шығады, □Жақсының өзі өлсе де, сөзі өлмейді* деп қарам-қатынас жасау мәдениетіндегі сөздің орнын анықтайды.

5. Мақал-мәтелдердің поэтикалық-бейнелі табиғаты, қысқа тұрпатты құрылымы, әуезділігі мен саздылығы олардың ауқымды ойды нақтылаушы және айшықтаушы қызметте жұмсалуына негіз болады, оларды көркем сөз өнерінің көрікті үлгілері ретінде танытады. Паремияларды тіл иесінің поэтикалық дүние бейнесін қалыптастырушы тілдік модельдер деп санауға болады. Мақал-мәтелдердің ой легін тыңдаушысына қысқа да нұсқа, бейнелі де әуезді, көркем де көрікті етіп жеткізу қызметін □*Жүздің көркі – сақал, сөздің көркі – мақал*, □*Жүздің көркі – көз, ауыз көркі – сөз, сөздің көркі – мақал* деп қазақ халқы жоғары бағалайды.

6. Дүниенің паремиологиялық бейнесі арқылы ұлт өкілінің өзін қоршаған шындық болмыс туралы танымын, жасаған пайымын, қоршаған ортаға деген өзіндік көзқарасын анықтауға, соның негізінде қазіргі рухани құндылықтардың онтологиялық бастаулары мен қайнар көздерін түсінуге болады. Мәселен, қазақ халқының этногенетикалық біртұтастығының іргетасы саналатын ұлттық ділдің құрамдас бөлігі — тәңірлік наным-сенім “адамның бай, кедей болмағы, тіршілігінің ауыр-жеңіл болмағы бір Тәңірінің ықтиярында” деген мағынада қолданылатын *Тәңір асыраған тоқтыны бөрі жемейді* паремиясында көрініс тапса, әдетте, ортақ мақсат-мүдде біріктірген, ым-жымы бір, сыбайлас екі адамға қарата қолданылатын □*Қарға қарғаның көзін шұқымайды* паремиясы мифтік (тотемдік) танымды танытатын тілдік модель. Бір ру елдің, бүтін бір этностың шығу тегін құс әлемімен, жан-жануарлар дүниесімен байланыстырып, солардан тарату түркілік көне дүниетанымның құрамдас бөлігіне жататыны белгілі. Ә.Т. Қайдар *қарға тамырлы қазақ* фразеологизмінің жалпы мағынасы генетикалық тектік ортақтыққа, өзара туыскандық байланысқа меңзеп, «қандық туыстық біріктірген қазақтар», «қаны бір қазақтар» дегенді білдіретінін, фразеологизмді біртұтас қазақ этносына, тіптен осы этностың әрбір өкіліне тура немесе жанама түрде болсын қатысы бар ерекше сипаттама ретінде қабылдауға болатынын айтады [6, 68].

Қарға тұнғыс-мәнжі, эвенкі, монғол, тува, саха сияқты алтай тілдес халықтар үшін ерте кезде тотем деп танылған киелі құс болғанын Қ. Ғабитханұлы тілдік деректер арқылы дәйектей келе: “Қарғаға қатысты *қарға тамырлы қазақ, қарға жүнді қаттасым, үйрек жүнді оттасым, қолға қарға тышар* тәрізді тұрақты тіркестер қарғаның қазақ үшін де тотем болғанын дәлелдейтін сияқты. Халық ішінде “бір-екі балам бар” деудің орнына “бір-екі қарға ұстап отырмыз” деу немесе баласын “қарғам” деп еркелету бар. *Қарға тышар* деп олжадан, табыстан үміттену қарғаның саңғырығын байлыққа балаудан, демек қарғаның қасиеттілігінен туындаған. Бұл ұғымдар бізге тым ертеден наным-сенім ретінде жетіп отыр” деген түйінді ой айтады [7,17]. Демек *қарға қарғаның көзін шұқымайды* паремиясы бір жағынан, тіл иесі этностың әлеуметтік-генеалогиялық тектестігіне қатысты мифтік (тотемдік) наным-сенімін танытып, концептуальді дүние бейнесін қалыптастыратын этномәдени концептер аясына енетін болса, екінші жағынан, дүниенің тілдік бейнесінде нақты жағдаяттарды немесе объектілер арасындағы нақты қатынастарды таңбалайды. Мұндағы нақты жағдаят — біреудің іс-әрекетіне келесі біреудің көңілі толмау және оны әлеуметтік бір саты жоғары тұрған адаммен салыстыру болатын болса, объектілер арасындағы қарым-қатынас — бір әлеуметтік ортадан шыққан, мақсат-мүддесі ортақ екі адамның іс-әрекеттеріне баға беруші үшінші адам арқылы сипатталады.

7. Дүниенің паремиологиялық бейнесінде ақиқат шындық болмыстағы объектілер, құбылыстар, оларға тән қасиеттер, белгі-нышандар т.б. ғана емес, сол

объектіге, құбылысқа деген субъектінің көзқарасы, бағасы, пайымы да көрініс табады: □ *Көпке тас атпа*, □ *Таспен атқанды аспен ат*, □ *Сүтпен кірген мінез сүйекпен кетеді* т.б.

Мақал-мәтел екі бірдей типтік жағдаят арасындағы логика-ассоциативтік байланыс нәтижесінде туындайтын күрделі тілдік конструкция болғандықтан, онда дүние бейнесінің екі бірдей кесіндісі (фрагменті) қиысады. Мысалы: “Баласының қылығы көңіліне симаған ана оған ашуланып ұрсуы, қаталдық танытуы мүмкін. Әйтседе өз анасынан естіген ауырлау сөз де, тіптен ананың тартып жіберген шапалағы да бала көңіліне сызат түсірмейді” деген ауыспалы мағынада қолданылатын □ *Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды* мақал-мәтелінде дүние бейнесінің фрагменттері екі типтік жағдаят түрінде көрініс береді: оның біріншісі – жылқышы қазақтың күнделікті өмірінде жиі көріп жүргені, яғни желі басында ондырмай тепкеніне қарамастан енесінің бауырында ойнақтаған құлынның қылығы; екіншісі – мейірімді ана мен тентек бала арасындағы қарым-қатынастың бір сәті. Бұл екі типтік жағдаяттардың арасын құлынды бие мен ана, құлын мен бала қылықтары арасындағы ассоциативтік-логикалық сәйкестік жалғайды.

Тіл иесінің бағзы заманнан қоршаған ортаны игеруіне қатысты жинақтаған өмірлік тәжірибесі, әлеуметтік-қоғамдық қарым-қатынастарының тұжырымдамасы тілдік бірліктердің ішкі мазмұндық құрылымында этномәдени ақпараттар жүйесі түрінде сақталады. Осы тұрғыдан алғанда, тілдің паремиологиялық қоры – тілдік этномәдени ақпараттар жүйесінің құрамдас бөліктері болып саналады. Өйткені олардың мазмұн межесі мен мағыналық құрылымында, ішкі формасында, уәждік негіздері мен фондық астарында ұлттың (халықтың, этностың) сан ғасырлық қоғамдық-тарихи тәжірибесі бекітіледі. Сондықтан да әр мақал-мәтелді (паремия) дүние бейнесінің кесіндісі, дүние суретінің тілдік моделі деп санауға болады. Мәселен, қазақ тілінің паремиологиялық қорындағы *Қағынан жеріген құлан оңбас; Түлкі түгінен жазады; Ажалды киік адырға қарай қашады; Аюды жеңген – жарты ер, Ашуды жеңген – бүтін ер; Бір жылға қоян терісі де шыдайды; □Аюдан қорыққан орманға бармас; □Таутекенің тасқа шықпаса, тұяғы қышиды; Қасқыр тойғанына емес, қырғанына мәз; □Сағынған елін аңсайды, сарыала қаз көлін аңсайды; Көл жайлаған үйрек-қаз шөл қадірін білмейді, шөлде өскен бұлдырық көл қадірін білмейді; □Баба бүркіт барлап ұшады, бала бүркіт парлап ұшады; Сұңқар тұғырына саңғымайды; Жаман мерген теке атқан жеріне үш барады* сияқты паремиялар қазақ даласында кездесетін аң мен құстардың түрін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар қазақ халқының «ит жүгіртіп, құс салған» аңшылық, саятшылық кәсібінен де хабардар етіп, аң аулау барысындағы әр аңға, әр құсқа тән қасиетті, қимыл-қылықты бақылып, барлаған тәжірибесін де көрсетеді.

Қазақ жерінің географиялық бет-бедерінің, ой-шұңқырының сипатын: *Бетеге, жусан – бел көркі, білімді ұл-қыз – ел көркі; Соры бар жсігітке сортаң жер жолызар, айналасы ойпаң жер жолызар; Мәуелі ағаштың басы төмен; □Қисық бұтаққа қызыл жиде бітеді; □Тау баласы тауға қарап өседі; Қопалы жерге қонбаңыз, қона өртенсе үй кетер, Жар басына қонбаңыз, дауыл тұрса, күй кетер; Сары аязда сары қамысты қыста, Басыңа пана, малыңа қора ұста* тәрізді мақал-мәтелдер танытатын болса, *Не ексең, соны орасың; Егіндікті күз суар, күз суармасаң жүз суар; Кетпеннің басын бассан, сабы өзіңе тиеді; Шегірткеден қорыққан егін екпес; Күріштің арқасында күрмек су ішер* сияқты паремияларының образдық негізіне жер жыртып, егін еккен диханшы өмірі алынады.

Жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы; Түйедей бойың болғаниша, түймедей ойың болсын; Қой тұяғын, сиыр мүйізін төсейді; Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айырылыпты; Қойың болмаса, байлықта ойың болмасын; □Жаман сиыр жазда бұзаулайды, Қотыр теке қора былғар; Түйе мінген қой арасында жасырына алмайды; Адам сөйлескенше, жылқы – кісінескенше т.б. мақал-мәтелдер адамға қарата қолданылғанымен, олардың түп негізінде қазақ халқының ата кәсібі – мал шаруашылығына байланысты жинақтаған ғасырлық іс-тәжірибесі жатады.

Еңбек құралдары, киім-кешек, қазан-ошақ, төсек-орын, сияқты тұрмыстық зат атауларының көмегімен жасалып, номинативтік дүние бейнесін паремиологиялық дүние бейнесімен ұштастыратын тілдік модельдер қатарына : *Балта сабынан озбайды; □ Өтпес пышақ қол кесер; □ Ел аузына елек қойып болмас; □ Көсеумен тұрткеннің кегі кетпес; □ Әркім өз кездігімен өлшейді; □ Салақ қатынның үйінен сабақты ине табылмас тәрізді тілдік модельдер, □ Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді; □ Бөз көйлекке жібек жасау; □ Тақиям жаман болса да, таяғым жақсы; □ Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – бес саулық; □ Төркіні жақынның төсегі жиылмас; □ Жақсының сөзі – шамдай жарық; □ Жақсы жерге түскен келін – келін, жаман жерге түскен келін – келсап, □ Асы бар аяқ әдемі; □ Құрғақ қасық ауыз жыртар тәрізді мақал-мәтелдерді жатқызуға болады.*

Қорыта айтқанда, паремиологиялық дүние бейнесінің өзегін «Адам – Тіл – Мәдениет» тұтастығын қалыптастыратын күрделі байланыстарға қатысты білім қоры құрайды. Сондықтан да этногенетикалық тілдік қауымдастықтың танымдық, поэтикалық, тағылымдық-тәлімдік, этикалық-нормативтік, аксиологиялық-бағалаушылық, практикалық іс-әрекеттерінің нәтижелері паремиологиялық дүние бейнесінде типтік жағдаяттардың көрнекі (бейнелі) атаулары, суретті сипаттамасы түрінде таңбаланады, орнығады, бекиді, сақталады және келер ұрпаққа табысталады.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан 2025-2027 жылдарға арналған АР26104289 «Табиғат – Адам – Тұрмыс» үштігі тілдік репрезентациясының этномәдени кодтары мен когнитивтік құрылымдары (қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексика бойынша салыстырмалы талдау)» гранттық жобасымен қаржыландырылған. Жоба жетекшісі – Г. Сағидолда.

Әдебиеттер

- Карасик В.И. (2002). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград.
- Караулов Ю.Н. Филиппович Ю.Н. (2009). *Лингвокультурное сознание русской языковой личности. Моделирование состояния и функционирования*. М.
- Кибрик А.А. (2002). *Языковая картина мира* // Энциклопедия Кругосвет. М.
- Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Поставалова В.И. и др. (1988). *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира* – М. Наука.
- Телия В.Н. (1996). *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. М.
- Қайдар А. (2003). *Тысяча метких и образных выражений: (казахско-русский фразеологический словарь с этнолингвистическими пояснениями)*. Астана.
- Ғабитханұлы Қ. (1995). *Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер*. ҚДА. Алматы.

Андатпа

Түркі тілдері түркі әлемінің ортақ құндылықтарын сақтауға, жалпы түркілік сананы жаңғыртуға, түркі халықтары арасындағы ынтымақтастық пен мәдени өзара әрекеттесуді нығайтуға қызмет етеді. Сондықтан қазіргі интегративті түркітануда жалпытүркілік рухани-мәдени құндылықтарды тіл арқылы анықтауға басымдық берілуде. Бұл түркі халықтарының рухани-мәдени ықпалдастығын арттыруға бағытталған жалпытүркілік мүддемен ұштасады. Түркі әлемінің интеграциясын дамытудың тілдік тетіктері ғылыми-теориялық және қолданбалы-практикалық мәселелердің кешенін құрайды, олар: ортақ түркі әліпбиі, түркі терминологиясын біріздендіру, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикаларын жетілдіру; көп тілді түркі лексикаграфиясын дамыту, түркі тілдерінің оқыту әдістемесін жетілдіру, мүмкіндігінше, түркі тілдерінің қолданылу аясын кеңейту т.б. Халықтың дүниетанымдық ерекшеліктерін, өмірлік ұстанымдарын сипаттайтын тілдік ақпарат көздерінің бірі – мақал-мәтелдер. Сондықтан мақалдарды түркі интеграциясының лингвистикалық тетігі контекстінде талдау аса маңызды. Халықтың өмірлік іс-тәжірибесі барысында қорытылған тұжырымдарын ұтқыр да көркем тілмен, ықшам синтаксистік құрылыммен, біртұтас-ситуациялық мағынамен беретін мақал-мәтелдер – ақпараттық мазмұны терең әрі көпқатпарлы лингвофилософиялық құбылыс. Өмірдің барлық жағдаяттарына қатысты тұжырымдамалық қорытындылар арқылы бүгінгі және келер ұрпаққа бағыт-бағдар беретін мақал-мәтелдер түркі жұртының ортақ құндылығы. Түркі мақал-мәтелдерін теориялық және қолданбалы аспектіде зерттеу түркі тілдерінің көркемдік деңгейін, функционалдық әлеуетін арттырудың, ұлттық сананы жаңғыртудың лингвистикалық тетігі қызметін атқарады. Түркі тілдері аралық мақал-мәтелдер сөздіктерін түзу жалпытүркілік паремиологиялық қор шеңберінде жүзеге асады. Паремиологиялық сөздіктер түзуде ең алдымен мақал-мәтелдердің жинақталуы аса маңызды. Қазіргі таңда барлық түркі тілдеріндегі паремиялық қор толық жинақталып болды деп айта алмаймыз, сондықтан бұл мәселе де әлі өзектілігін жойған жоқ. Түркі тілдеріндегі паремиологиялық қордың өзгеріске түсуінің бірнеше факторлары бар:

1) интралингвистикалық ықпалдар – тілдің тарихи дамуына байланысты қалыптасатын фонологиялық, морфологиялық өзгерістер; мақал-мәтелдер құрамындағы сөздердің архаизмдерге айналып, басқа сөзбен ауыстырылуы; жергілікті ерекшеліктерге байланысты паремия құрамындағы сөздерді диалектілердің алмастыруы; лингвоконтактологиялық үдерістер;

2) экстралингвистикалық ықпалдар – діни құндылықтардың өзгерісі; миграциялық үдерістерге сәйкес халықтың кәсібі мен тұрмыс-тіршілігіндегі өзгерістер т.б. Баяндамада мақал-мәтелдердің этномәдени мазмұны жалпытүркілік дүниетаным контекстінде қарастырылады.

Кілт сөздер: түркі интеграциясы, түркі тілдері, түркі паремиологиясы, паремиография, паремиосема, семасиология, лингвофилософия.

* Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті түркітану кафедрасының профессоры, ф.ғ.д. Астана, Қазақстан Республикасы, mag61103@inbox.ru

LANGUAGE FACTORS THAT STRENGTHEN TURKIC INTEGRATION

Abstract

Turkic languages serve to protect the common values of the Turkic world, restore common Turkic consciousness and strengthen cooperation and cultural interaction between Turkic peoples. Therefore, in modern integrative Turkic studies, priority is given to defining all-Turkic spiritual and cultural values through language. This is combined with the common Turkic interests aimed at increasing the spiritual and cultural integration of the Turkic peoples. Linguistic mechanisms for the development of integration of the Turkic world constitute a complex of scientific-theoretical and applied-practical issues, which include: A unified Turkic alphabet, unification of Turkic terminology, improvement of the comparative grammar of the Turkic languages; development of multilingual Turkic lexicography, improvement of methods of teaching Turkic languages, expansion of the scope of application of the Turkic languages, etc. Proverbs and sayings are one of the sources of language information that characterize the worldview and life principles of the people. Therefore, it is crucial to analyze proverbs within the context of the linguistic mechanisms of Turkic integration.

Proverbs are a linguistic-philosophical phenomenon combining a deep and multi-layered informational content, which conveys the inferences made in the course of the human life experience, with a sharp and artistic language, a compact syntactic structure, and a single-situational meaning. Proverbs, which guide today's and future generations through conceptual conclusions related to all situations of life, are a common value of the Turkic nations. The study of Turkic proverbs in the theoretical and applied aspects serves as a linguistic mechanism for increasing the expressiveness and functional potential of the Turkic languages, as well as for modernizing the national consciousness. The creation of dictionaries of proverbs between Turkic languages is carried out within the framework of the all-Turkic paremiological fund. In compiling paremiological dictionaries, collecting the proverbs is of primary importance. Currently, we cannot say that the paremic stock of all Turkic languages has been fully collected, so this issue has not lost its relevance yet. There are several reasons of changes in the paremiological stock of Turkic languages: 1) intralinguistic factors - phonological and morphological changes formed due to the historical development of the language; words in proverbs become archaisms and are replaced by other words; replacement of words in paremia due to local peculiarities by dialects; linguocontactological processes; 2) extralinguistic factors - shift of religious values; changes in people's profession and lifestyle in accordance with migration processes, etc. In the report, the ethno-cultural content of proverbs is considered in the context of the general Turkic worldview.

Key words: Turkic integration, Turkic languages, Turkic paremiology, paremiography, paremiosema, semasiology, linguistic philosophy.

Түркі халықтарының ынтымақтастығын нығайтудың, ортақ құндылықтарға құрметпен қарайтын ұрпақ қалыптастырудың басты тетігі – түркі тілдері. Мақал-мәтелдер – ұлттық болмысты сипаттайтын күрделі тілдік бірлік, халықтың дүниетанымы мен өмірлік ұстанымдарын сипаттайтын маңызды ақпарат көзі. Өмірдің барлық жағдаяттарына қатысты тұжырымдамалық қорытындылар арқылы бүгінгі және келер ұрпаққа бағыт-бағдар беретін мақал-мәтелдер түркі жұртының ортақ құндылығы. Сондықтан этномәдени мазмұны терең мақал-мәтелдерді

жалпытүркілік сананы жаңғыртудың негізгі лингвистикалық тетігі ретінде «Түркі әлемінің рухани-мәдени интеграциясы» контекстінде зерттеу жалпытүркілік континуумда қарастыруды талап ететін аса маңызды мәселе. Бұл түркі халықтарының рухани-мәдени ықпалдастығын арттыруға бағытталған жалпытүркілік мүддемен ұштасады. Соған сәйкес түркі мақал-мәтелдерін зерттеуді теориялық тұрғыдан ғана емес қолданбалы-тәжірибелік аспектіде де дамыту, яғни түркі паремиографиясын дамыту заман талабы. Әсіресе, көп тілді салыстырмалы және түсіндірмелі паремиологиялық сөздіктер түзу аса өзекті, себебі: қазіргі түркі тілдері паремиологиялық қорының тарихи бастауы ортақ; түркі тілдерінің өзара туыстық деңгейін анықтауға, паремиялардың қалыптасуына негіз болған архетиптерді реконструкциялауға, паремиялық мағыналардың қалыптасу кезеңін, даму ерекшеліктерін шамалауға мүмкіндік береді; қазіргі түркі тілдерінің көркемдік деңгейін, функционалдық әлеуетін арттырудың кепілі; түркі тілдері паремиологиялық корпусының материалдық базасы; тегі бір туыс халықтардың жалпы түркілік болмысы мен әр халыққа тән даралықты айқындаудың лингвистикалық өзегі; ұлттық құндылықтарды жаңғыртып, түркі әлемінің ынтымақтастығын нығайтудың негізі. Демек, паремиографиялық зерттеулердің негізгі идеясы – түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ортақ белгілері мен айырмашылықтарын көрсету; жалпы түркілік дүниетаным ерекшеліктерін мақал-мәтелдердің мазмұны арқылы түсіндіру; тұтынушыларға мақал-мәтелді орынды қолдана білуге ықпал ету; жалпытүркілік ортақ мәдениетті насихаттау. Қазіргі интегративті түркітануда жалпытүркілік рухани-мәдени құндылықтарды тіл арқылы анықтауға басымдық берілуіне орай, түркі тілдерінің көптілді салыстырмалы-сипаттамалы түсіндірме сөздіктерін әзірлеу тек тіл білімінде ғана емес барлық гуманитарлық ғылым салалары үшін де аса маңызды екенін айқындайды.

Салыстырмалы-диахрониялық, салыстырмалы-синхрониялық зерттеулердің нәтижелі болуы тілдік бірліктердің бір тіл ішінде зерттелу деңгейіне байланысты жүзеге асады. Халықтың өмірлік тәжірибесінен туындаған паремияларды зерттеуде ең алдымен мақал-мәтелдердің жиналуы, фиксациялануы аса маңызды. Түркі мақал-мәтелдерінің арнайы «мақал» деп көрсетіліп тіркелуі ХІ ғасырдағы М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» сөздігінен бастау алады. ХV ғасырда жазылған М.Шемсетдиннің «Teshil» атты медициналық трактатына қосымша ретінде 698 мақал тіркелгені белгілі. Жалпы түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдерді жариялау ХІХ ғасырдың екінші жартысында біршама кеңірек жүргізіле бастады. ХХ ғасырдың алғашқы жылдарынан бері әрбір түркі тілдері бойынша көптеген мақал-мәтел жинақтары жарияланып, мол паремиологиялық қор тіркелді. Дегенмен, қазіргі таңда барлық түркі тілдеріндегі паремиялық қор толық жинақталып болды деп айта алмаймыз, сондықтан бұл мәселе де әлі өзектілігін жойған жоқ.

Халықпен бірге жасап, бірге дамып келе жатқан паремиологиялық форма да паремиологиялық мағына да өзгерістерге ұшырайды, кейбірі уақыт өте келе тілдік қолданыстан шықса, енді бірі жаңарып, тұлғасын немесе мағынасын өзгертеді, келесі тобы жалпы тұрпаты мен жалпы мазмұнын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады. Тілдік қауым мүшелерінің әлеуметтік психологиясы, қоғамдық өмірдің әр түрлі жағдайлары мен қым-қиғаш қайшылықтары, жеке адам мен ұжым арасындағы қатынастар, халық болмысы мен рухани мәдениетіндегі өзгерістер паремиологиялық мағынаның дамуына ықпал етеді. Сондықтан паремиологиялық мағына құрылымындағы этномәдени мазмұнды қамтитын макрокомпонент

микрокомпоненттерге ыдырайды. Белгілі бір тілдегі паремиологиялық қордың өзгеріске түсуінің бірнеше факторлары бар: 1) интралингвистикалық ықпалдар – тілдің тарихи дамуына байланысты қалыптасатын фонологиялық, морфологиялық өзгерістер; мақал-мәтелдер құрамындағы сөздердің архаизмдерге айналып, басқа сөзбен ауыстырылуы; жергілікті ерекшеліктерге байланысты паремия құрамындағы сөздерді диалектілердің алмастыруы; лингвоконтактологиялық үдерістер; 2) экстралингвистикалық ықпалдар – діни құндылықтардың өзгерісі; миграциялық үдерістерге сәйкес халықтың кәсібі мен тұрмыс-тіршілігіндегі өзгерістер т.б.

Ауыз әдебиеті жақсы дамыған түркі халықтары тіліндегі паремиялардың қалыптасу тарихы тереңнен бастау алғанымен, тілдік бірліктердің жазба тілде көрініс беруі ғылым үшін аса маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, түркі мақал-мәтелдерінің тарихи бастауын түркі жазба ескерткіштері тілінде кездесетін мақал-мәтелдер құрайды.

VI-VIII ғасырларда хатқа түскен Орхон, Енисей, Талас көне түркі жазба ескерткіштері тілінде де тұжырымдамалық сипаттағы тұрақты оралымдар кездеседі. Ескерткіш тіліндегі паремиялық бірліктердің мән-мағынасы да әртүрлі өмірлік жағдаятты қамти отырып, қазіргі түркі мақал-мәтелдерімен сабақтасып жатыр. Мысалы: *Bir kisi jañılsar oñuşı bodunı besükiñe tegi qıtmaз* `Бір кісі жаңылса, иелігіндегі халқы бесігіне дейін/бесіктегі ұрпақтарына дейін/құтылмас еді` (Сарткожа, 2003, б.197) деген сөйлем қазақ тіліндегі *El bolam deseñ, besigiñdi tüze* `Ел болам десең, бесігіңді түзе`; қырғыз тіліндегі *Beşigi oñboj, el bolbos* `Бешиги оңбой, эл болбос` деген мақалдармен үндесіп жатыр. *Kisi oylı qop ölgeli törimis* `Адам баласының бәрі өлгелі туған` (Айдаров, 1995, б.182) деген сөйлем түркілер дүниетанымында өмірдің жалғандығы мен өлімнің ақиқаттығы жайлы нақтылы түсінік-пайымның қалыптасқанын айқындайды. Ауыз әдебиеті үлгісінде де сақталып, кейінірек хатқа түскен Қорқыт Атаның нақылдарында да *Ölgen adem dirilmez, cihan dzan gerü gelmez* `Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес` (Жолдасбеков, Шадиева, 2019, б.40) паремиясының кездесуі өмір–өлім оппозициясы жайлы шынайы білім қоры жинақталғанын дәйектей түседі. Бұл тұжырым қазақ тіліндегі *Özekti žanға – bir ölim* `Өзекті жанға – бір өлім`; қырғыз тіліндегі *Tirüge – bir ölim* `Тірүге – бир өлүм`; татар тіліндегі *Üzäklegä ülem bär* `Үзәклегә үлем бәр` деген мәтелдердің мазмұнынан көрініс береді. Көне түркі ескерткіштері әлі толық ашылмаған сақтарға дейінгі және сақ дәуіріндегі мәдени-лингвистикалық субстраттар мен қазіргі түркі мәдениетін сабақтастырушы алтын көпір қызметін атқарады.

Кейінгі орта ғасырдағы түркі жазба ескерткіштері тілінде мақал-мәтелдердің мол қоры сақталған. XI-XV ғасыр түркілерінің де басты мүддесі адамгершілігі жоғары, білімді, өнерлі, халық мүддесін ойлайтын ұрпақ қалыптастыру болғанын ескерткіштер тіліндегі паремиялардың мазмұнынан аңғарамыз. Кейінгі орта ғасыр түркілері тіліндегі мақал-мәтелдердің негізгі мазмұны қазіргі түркі тілдеріндегі паремияларда да толық сақталған: *Kiče jatsa kič jat jana erte tur, jatıp erte kopgan qutın arturur* `Кештеу жатып, ерте тұрып жүргейсің, ерте тұрсаң ырыс артар – білгейсің` (Егеубаев, 1986, б.204) мақалының мағынасын қазақ тіліндегі *Erte turған әjeldiñ bir isi artıq, erte turған erkektiñ irisi artıq* `Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық`, қырғыз тіліндегі *Erte turgan ajaldıñ bir žumušu artik, erte turgan žigittiñ bir irisi artik* `Эрте турған аялдың бир жумушу артық, эрте турған жигиттин бир ырысы артық`, қарақалпақ тіліндегі *Erte turғанıñ bir isi artıq* `Ерте

турғанның бир иси артық` т.б. паремиялары береді. Орта ғасыр түркі мақалдарының бір бөлігі қазіргі түркі тілдерінде өзгеріссіз қолданылуда: *Biliglig er öldi atı ölmädi* `Білімді адамның /өзі/ аты өлмейді`, қазақ тілінде *Bilimdinıñ özi ölse de, atı ölmejdı* `Білімдінің өзі өлсе де, аты өлмейді`; қырғыз тілінде *Bilimdüü ölsö dö, atı ölbös* `Билимдүү өлсө дә, аты өлбөс`, қарақалпақ тілінде *Bilimli ölse de, atı ölmes* `Билимли өлсе де аты өлмес` т.б.

Жазба ескерткіштер тіліндегі мақалдар мен қазіргі тілдердегі мақалдардың құрылымы мен этномәдени мазмұнындағы идея ортақтығы жалпытүркілік тілдік сананың беріктігін және түркі паремиологиясының даму барысындағы жүйелілікті айқындайды; мақал-мәтелдердің сыртқы құрылымындағы, семантикасындағы өзгерістер паремиологиялық жүйенің үздіксіз даму барысындағы интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың ықпалы нәтижесінде қалыптасқан лингвоэволюциялық заңдылық.

Тегі бір, салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігі ұқсас түркі халықтары тіліндегі мақал-мәтелдер түркі әлемінің тарихи және мәдени дамуының көрінісі. Халық дүниетанымының, тарихы мен мәдениетінің, тұрмыс-тіршілігінің куәсіндей тілдік жүйеде таңбаланған мақал-мәтелдердің мазмұны тым терең әрі көп қатпарлы. Паремиологиялық бірлік – адам санасында танылған тұжырымдамалық ойдың көрінісі, синкретті-коррелятивті бейнесі. Паремиялар күрделі лингвистикалық құрылым әрі көпфункционалды тілдік таңба ретінде – тілдің, таным мен мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады; ұлттық тіл мен ұлттық мәдениеттің танымдық-ақпараттық қызметін жүзеге асыратын қабілетке ие; сондай-ақ әлеуметтік қоғамның үйлесімді дамуына ықпал ететін өмірлік ұстанымдардың кешенін құрайды.

Қазіргі түркі тілдерінде сөйлейтін халықтардың тілі көне түркі тілінің басты ерекшеліктерін сақтап қалғанымен, олардың этникалық құрылымы мен этнос ретінде қалыптасу жолы әр қилы екені белгілі. Ежелгі түркі тайпаларының тілдері өзара тоғысып, көне түркі дәуірінде (ерте орта ғасырларда) түркілердің ортақ жазба тілі қалыптасты. Сонымен қатар әр аумақтағы халықтың ауызекі сөйлеу тілі де қолданыста болғанын жазба ескерткіштері тіліндегі диалектілік ерекшеліктер дәлелдейді. Кейінгі орта ғасырларда локальдық ерекшеліктерге байланысты түркілердің ортақ жазба тілі бірнеше бағытта таралды: қараханид жазба тілі, хорезм жазба тілі, шағатай жазба тілі, селжук жазба тілі, мәмлук-қыпшақтардың жазба тілі т.б. Кейіні орта ғасырлардағы түркі жазба тілдерінің өзіндік ерекшеліктері болғанымен ортақ түркілік сипатын толық сақтады, барлық өңірдегі түркілерге бірдей түсінікті болды. Мәселен, шағатай тілінің дәстүрі қазіргі түркі халықтарының жазба тілінде XX ғасырдың алғашқы жылдарына дейін сақталды.

Түркілердің дербес халықтарға, тілінің бірнеше дербес тілдерге ыдырау үдерісі қарқындылық алған XV ғасырлардан бастап халықтың ауызша тілі негізінде дамыған түркі мақал-мәтелдері де о бастағы жалпы түркілік паремиологиялық қормен сабақтастығын сақтай отырып, даралану жолына түсті. Уақыт өткен сайын қоғамның жанаруына, құндылықтардың өзгеруіне, халықтың саяси-әлеуметтік жағдайы мен тілдік ахуалға байланысты паремиологиялық қордың жаңа қабаттары қалыптасты. Паремиялардың варианттылығын қалыптастыратын окказианалды қолданыс факторлары мақал-мәтелдердің сыртқы құрылымымен қатар ішкі құрылымының дамуына да ықпал етті. Сондықтан кейбір варианттас мақалдардың паремиологиялық мағыналары әртүрлі болуы да мүмкін. Мақал-мәтелдердің варианттылық құбылысы – паремиялардың тіл жүйесіндегі өмір сүру жолы,

жағдаяттық қолданыс аясын арттыру тетігі, инварианттар ретінде өмір сүру жолы болып табылады. Олардың семасиологиялық ортақтықтары паремияның жалпы мазмұны аясында анықталады. Әр тілдегі мақал-мәтелдердің варианттары ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін нақтылай түсуге септігін тигізеді.

Түркі лексикографияның ішкі саласы ретінде дамып келе жатқан түркі паремиографиясы – туыс тілдердегі мақал-мәтелдерді тұлғалық және мағыналық сәйкестіктері негізінде жүйелеп, жалпы мазмұны мен жағдаяттық қолданысына салыстырмалы-сипаттамалы түсініктеме беруді көздейді. Паремиялардың мазмұны мен функционалдық қызметіне сипаттама беру мақал-мәтелдердің лингвофилософиялық мәнін айқындап алуды, яғни лингвофилософиялық талдаулар жүргізуді қажет етеді.

Тіл табиғатын анықтаудың күрделі мәселелері – тіл онтогенезі, тілдің даму заңдылықтары, тілдің таныммен, ой-санамен байланысы, тілдегі тұлға мен мазмұн ықпалдастығы, тілдегі оппозиция, тілдің қоғамдағы мәні, қызметі, тілдің таңбалық сипаты тәрізді қырларын зерттеуде лингвистикалық заңдылықтармен қатар философиялық қағидалар да әдістемелік негіз, тірек болып келеді. Әлемді, қоршаған ортаны, қоғамдағы адамның орнын айқындайтын дүниетанымды, идеялар мен көзқарастар жүйесін, танымдық, этикалық, эстетикалық қатынастарды зерттеуге бағытталған философия ғылымының алғашқы кезеңінде-ақ дүниені танудың негізгі тетігі ретінде таным мен ойлау және ойлаудың материалдық формасы – тіл басты назарда болды. Антропологиялық бағыттағы философтардың тілге берген анықтамасы: «тіл – адамзат іс-әрекетінің себептерін айқындаушы ұлы құрал, адамзат болмысының мазмұнын көрсететін рухани құндылық» (Григорьян, 1974, с.174), яғни тілдің өзі адамзаттың құндылығы. Философия ғылымында тіл мен ой-сана, дүниетаным арасындағы қатынасқа ерекше мән беру тікелей адам болмысы негізінде айқындалатын жалпы болмыстың мәнін ашудың тетіктері ретінде қарастырылса, лингвофилософияда тіл – негізгі нысан ретінде қарастырылып, лексика-семантикалық өріс теориясы, аталым теориясы, уәждеме (аталымдық, семантикалық уәждер), т.б. тілдің лингвистикалық сапасын айқындайтын заңдылықтар мен құбылыстар басты назарға алынады. Бұл паремиографиялық зерттеулерге де тікелей қатысты.

Әлемдегі барлық халықтардың бір-бірін қайталамайтын дара болмысы мен өзіне тән дүниетанымы этнотілдік ұжымның өзара қарым-қатынасын қамтамасыз ететін коммуникативтік ерекшеліктерінен, олардың сөйлеу дағдысы мен сөйлеу мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінен айқын аңғарылады. Мұндай ерекшеліктер паремиологиялық мағынадан да көрініс табады, этностың рухани, мәдени құндылықтарының негізін бейнелейді. Себебі мақал-мәтелдердің семантикасы да адамдардың іс-әрекетінен тыс дамымайды. «Тұрмыс-тіршіліктің барлық қырын қамтитындықтан, кез келген тілдің паремиологиялық қорына әлеуметтік мазмұн тән» (Короглы, 1973, с.). Мақал-мәтелдердегі әлеуметтік мазмұн адам мен қоғамның, адам мен табиғаттың, қоғам мен табиғаттың өзара қатысынан туындайды, орталық нүкте – адам және адам болмысы. Қоғам мен табиғатты, тұтас әлемді тану да, танылған білім қорының лингвистикалық бірлікке айналуы да адамның ой-санасы, танымы және тілі арқылы жүзеге асады. Бұл адамның өзін-өзі және өзіне қатысты әлеуметті тануымен тікелей байланысты.

Тіл біліміндегі антропоэзеттік бағыттың бастауы болып табылатын лингвофилософияның теориялық-әдістемелік негізін гносеологиялық таным

теориясына тән – абстракциялықтан нақтылыққа көшу әдісі; үлгілеу (модельдеу) және жүйелеу принципі; эксперимент және бақылау; жалпылау және даралау; концептілеу және категориялау т.б. тәрізді амал-тәсілдер және тіл білімінің дәстүрлі – лексика-семантикалық, этимологиялық, синтаксистік, мәнмәтіндік т.б. талдау әдістерінің кешені, жүйелеудің жүйелі-қатысты, сатылы-қатысты ұстанымдары құрайды. Сондай-ақ тарихи-диахрониялық тіл біліміне тән тұлғалық-мағыналық жаңғырту тәсілі де лингвофилософиялық талдаулардың нәтижелі болуына ықпал етеді. Басқаша айтқанда, салыстырмалы-түсіндірмелі паремнографиялық еңбектің сапалы болуы үшін академик Ә.Т.Қайдар көрсеткен “індете зерттеу” (Қайдар, 1998, б.21) әдісі жүргізілуі қажет.

Танымдық-логикалық, семантикалық амал-тәсілдер паремиялардың мазмұны мен идеясын, ситуативті мағынасын ажыратуға мүмкіндік береді. Паремиялар құрамындағы доминант сөздердің ұғымдық аясы біртұтас паремиялық мағынаны анықтаудың негізгі тетігі саналады. Кей жағдайда мақал-мәтелдер құрамындағы тірек сөздердің лексикалық мағынасы, морфологиялық құрылымы айқын болмауы мүмкін, бұл жағдайда фонетика-фонологиялық, морфемдік-компоненттік талдау әдістеріңіз нәтиже алу мүмкін емес. Сондай-ақ, лексикографиялық ұстанымдар мен тәсілдер (алфавиттік жүйелеу, семантикалық жүйелеу, шартты белгілермен таңбалау, транскрипциялау т.б.) негізге алынады.

Мақал-мәтелдердің жиынтық мағынасымен сипатталатын өмірлік типтік жағдаят, ол жағдаят астарындағы аялық білім, мақал-мәтелдер құрамындағы сөздердің семантикасын айқындайтын ұғымдар мен мәндердің, тәлімдік-тағылымдық идеялардың қай-қайсысы болмасын ұлт болмысын танытатын ақпараттық әлеуетімен ерекшеленеді. Осы тұрғыдан келгенде мақал-мәтелдер семантикасы күрделі логикалық және лингвофилософиялық құрылым болып табылады. Оның өзегін халық тәжірибесінің елегінен, сүзгісінен өткен адам мен оны қоршаған ортаның (табиғи, қоғамдық-әлеуметтік, тілдік т.б.) өзара қатысы құрайды, яғни мақал-мәтелдердің логика-семантикалық құрылымы адам болмысы мен тұрмыс-тіршілігіне негізделеді: «Мақал-мәтелдер – құрамдық-құрылымдық қалпы тұрақты, поэтикалық заңдылық бойынша құрылып, көркем де әуезді болып келетін, негізгі (тура) мағыналары абстракцияланып, ауыс мағынасында, гомоцентристік принцип бойынша адамға ғана қатысты қолданылатын этнолингвистикалық күрделі құбылыс» (Қайдар, 2004, б. 54). Демек, түркі мақал-мәтелдері түркі халықтарының дүниетанымын сипаттайтын өмірлік ұстанымдар жүйесі, адам болмысы жайлы, өмірдің мәні мен қоршаған орта туралы тәжірибелік білім қорының консерванттары. «Айтылған пікірдің шындық болмысқа, сонымен бірге сөйлеушінің әр түрлі субъективтік бағасын білдіретін функциональды-семантикалық категория» (Қалиев, 2005, б. 215) болып табылатын модальдылық та мақал-мәтелдер семантикасынан орын алады. Түркі паремияларында модальдық тұрғысынан болымды, болымсыз және сұраулы, лепті типтері ажыратылады.

Мақал-мәтелдер арқылы берілген философиялық тұжырым мен ой-пікірдің логикалық түйінін сипаттайтын, «жалпы мазмұндық құрылымның құрамдық бөлшектерін айқындаушы, мақал-мәтелдің құрамындағы сөздердің барлығының басын қосып мағыналық біріктіруші, ұйытқы болушы қызмет атқаратын тірек сөз болады» (Қайдар, 2004, б.181). Тірек сөздердің лексикалық мағынасы арқылы тіл иесінің санасында өзіне тура немесе жанама қатыстағы әртүрлі ассоциациялық

тізбектер тудыруға, соның негізінде мағыналық кеңістік түзуге қабілетті болып келеді.

Доминант сөздің лексикалық мағынасы мен семантикалық аясы мақал-мәтелдің, яғни паремияның адамға бағышталған ауыс мағынасының да, әу бастағы прототиптік тура мағынасының да құрылымына түгелдей еніп, оның этномәдени мазмұнының арқауын, негізгі өзегін құрайды. Мәселен, *адам* сөзінің лексикалық ұғымына: ойлауға, сөйлеуге қабілетті, шығармашылық қасиеті бар, саналы тіршілік иесі; өзіне ғана тән ішкі қасиеттерімен (адамгершілік, қарапайымдылық, мейрімділік, парасаттылық, әдептілік, биязылық, көргенділік т.б. адами қасиеттер антонимдік сыңарларымен), сыртқы тұлғасымен бет-әлпетімен (көрікті, қыр мұрынды, бойшаң, толық т.б. белгілер антонимдік сыңарларымен) ерекшеленетін белгілі бір қоғамдық, әлеуметтік ортаның өкілі; 3) өте жоғары моральдық және интеллектуальдық қасиеттердің қоғамдық үлгісін көрсетуші жеке тұлға т.б. тәрізді мағына түзуші форманттар енеді. Мұның сыртында *адам* сөзі тіл иесінің санасында қордаланған аялық білімге барып ұштасатын адамға байланысты айтылатын барлық сөздер мен бейнелі оралымдар білдіретін мағыналармен ассоциативтік қарым-қатынасқа түседі, яғни адамға қатысты барлық ұғымды қамтиды. Ол сөздер мен бейнелі оралымдар адамның жағымды немесе жағымсыз мінез-құлқына, көңіл-күйіне, қимыл-әрекетіне, жүріс-тұрысына, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, адамның қоғамдағы орнына, дүниетанымдық көзқарасына, т.б. қатысты әртүрлі мағынада, әртүрлі сипатта, әртүрлі тілдік қалыпта болып келеді. Адам сапасы мен мінез-құлқын, дүниетанымдық ерекшеліктері мен өмірлік ұстанымдарын модельдеуге бағытталған сан ғасырлық халық рефлексиясының лингвистикалық нәтижесі болып табылатын мақал-мәтелдердің ішкі құрылымында тіл иесінің дара болмысының ерекшеліктері мен мәдени даму үдерісін сипаттайтын стереотиптер мен архетиптерді сақталады. Санада қалыптасқан адам болмысы туралы жалпы түсінік тіл иесінің ақиқат шындықты тануымен, бейнелі ойлау жүйесімен тығыз байланысты бекіп, тілдік бірлікке айналады. Яғни, адамның ішкі және сыртқы сапасы, физикалық жағдайы мен психикалық жағдайы, іс-әрекетінің, қимылының сипаттамасы (орны, уақыты, факторы, нәтижесі, бағасы т.б.) мақал-мәтелдер мазмұнынан толық орын алады.

Паремиялық тұрақты формулалар мағынасының жағдаяттық-өзгермелілігі, көпфункционалдылығы мақал-мәтелдер қорын толық қамтымайды, олардың ішінде нақты мағынасымен ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан паремиялар да, өзгеріске түскен құрылымдар да кездеседі. Паремиялардың ішкі құрылымындағы өзгерістер мақал-мәтелдер семантикасындағы өзек компонентке көп әсер ете алмайды, олар негізінен шеткері-жанама компоненттер қатарынанан орын алып, паремиосемалардың құрамын, мақалдың жағдаяттық қолданыс аясын арттырады. Мақал-мәтелдер халық болмысын сипаттайтын күрделі мағыналық құрылымдардың лингвистикалық көрсеткіші болғандықтан жалпы адамзат қауымына тән моральдық, эстетикалық, экологиялық, отбасылық, қоғамдық-саяси, діни т.б. құндылықтарды сипаттайтын доминант идеялар түркі паремиясының мазмұнына да тән.

Түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдердің көп тілді түсіндірме сөздігін дайындаудың басты шарты – астарлы немесе нақты тұжырымдамалық мазмұнға ие паремиялардың мағынасы мен ситуациялық қолданысын мейілінше дәл, түсінікті, ұғынықты тілмен әрі қысқа да нұсқа жеткізе білу. Сөздік түзу барысында тіл білімінің теориялық негіздері мен жалпы тіл мәдениетінің заңдылықтары, тілдің функционалды-қолданбалы қызметі, прагматикалық қырлары басшылыққа алынды.

Паремиографияның тіл мәдениетін көтеруге бағытталған міндеттері де мақал-мәтелдердің табиғатына, мағынасы мен идеясына сәйкес анықталады.

Түркі паремиясының дамуындағы ерекше құбылыстардың бірі – өзара аралас-құралас отырған түркі халықтары бір-бірінің тіліндегі мақал-мәтелдерді өз тіліне бейімдеп қолдана беруі. Бұл о бастағы жалпытүркілік ортақ паремиологиялық қор ауқымының кеңеюіне ықпал етуде. Сондықтан түркі тілдерінің көп тілді паремиологиялық сөздіктер материалының шынайылығы мен толықтығын қамтамасыз ету үшін түркі мемлекеттерінің өз ішіндегі және басқа да шетелдердегі түркі диаспораларының тілінде қолданылатын мақал-мәтелдердің де қамтылуы шарт.

Мақала ҚР Білім және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландырылған АР26104289 «Адам – Табиғат – Тұрмыс үштігі тілдік репрезентациясының этномәдени кодтары мен когнитивтік құрылымдары (қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексика бойынша салыстырмалы талдау)» (2025-2027 жж.) гранттық жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Сартқожа, Қ. (2003). *Орхон мұралары*. Астана. Kultegin.
- Айдаров, Ғ. (1995). *Күлтегін ескерткіші*. Алматы. Ана тілі.
- Жолдасбеков, М., Шадиева, Г. (2019). *Қорқыт Ата кітабы* (Дрезден нұсқасының транскрипциясы, қазақша жаңаашаланған мәтіні, сөдігі). Нұр-Сұлтан. Күлтегін.
- Егеубаев, А. (1986). *Құтты білік*. Алматы. Жазушы.
- Григорьян, Б. (1974). *Философская антропология. Буржуазная философия XX века*. Москва. Политиздат.
- Короглы, Х. (1961). *Персидские пословицы и поговорки*. Москва. Наука.
- Қайдар, Ә. (1998). *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Алматы. Ана тілі.
- Қайдар, Ә. (2004). *Халық даналығы*. Алматы. Толағай.
- Қалиев, Қ. (2005). *Тіл білімі терминдерінің сөздігі*. Алматы. Сөздік-Словарь.

TIL, BIRLIK VA YANGILANISH: TURKISTON JADIDLARINING ISMOIL GASPRINSKIYGA MUNOSABATI

Zaynabidin ABDIRASHIDOV*

Annotatsiya

Turkistondagi jadid ziyolilarining Ismoil Gasprinskiyga bo'lgan munosabati hamda uning g'oyalarining Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga ta'siri kattadir. Bu ta'sirning ko'lami 1914-yilda uning vafotidan so'ng matbuotda e'lon qilingan maqolalar, marsiyalar va xotiralarda ko'proq ko'rinadi. Matbuotda e'lon qilingan bu yozuvlarda jadidlarning Gasprinskiy merosini qanday talqin va qabul qilganini kuzatish mumkin.

Yuqoridagi birlamchi manbalar asosida Gasprinskiy nafaqat ma'rifatparvar va islohotchi, balki muhim intellektual va ma'naviy yetakchi sifatida baholanganligi tahlil qilinadi. Uning "Tarjimon" gazetasi orqali til birligi, ta'lim islohoti va zamonaviy ilm-fanni joriy etish kabi g'oyalar keng tarqalib, jadidlar tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatgani ta'kidlanadi.

Shuningdek, maqolada uning "millat" tushunchasiga bergan yangi talqini, til birligini asosiy omil sifatida ilgari surishi hamda uning asarlarining jadid adabiyoti va ijtimoiy fikr rivojiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida Gasprinskiyning shaxsiyati va merosi Turkiston jadidchiligi uchun muhim ideologik manba bo'lib xizmat qilgani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Ismoil Gasprinskiy, jadidchilik, Turkiston ziyolilari, milliy uyg'onish, til birligi.

LANGUAGE, UNITY, AND RENEWAL: THE RECEPTION OF ISMAIL GASPRINSKI AMONG TURKESTAN JADIDS

Abstract

The attitudes of Jadid intellectuals in Turkestan toward Ismail Gasprinskiy, as well as the impact of his ideas on the socio-political and cultural life of the region, were highly significant. The scope of this influence is most clearly reflected in articles, elegies, and memoirs published in the press following his death in 1914. These writings make it possible to observe how Jadid intellectuals interpreted and received Gasprinskiy's legacy.

Based on these primary sources, the article analyzes how Gasprinskiy was perceived not only as an educator and reformer, but also as an important intellectual and spiritual leader. It emphasizes that through his newspaper *Tarjimon*, ideas such as linguistic unity, educational reform, and the introduction of modern scientific knowledge were widely disseminated and had a profound influence on Jadid thought.

The article also examines his reinterpretation of the concept of "nation," particularly his emphasis on linguistic unity as a fundamental factor, as well as the impact of his works on the development of Jadid literature and socio-political thought. The study concludes that Gasprinskiy's личности and legacy served as an important ideological foundation for the Jadid movement in Turkestan.

Keywords: Ismail Gasprinskiy, Jadidism, Turkestan intellectuals, national awakening, linguistic unity.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, zaynabidin.abdirashidov@hbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6869-4315

Ismoil Gasprinskiyning Turkistonga, uning turli soha va yo'nalishdagi, ayniqsa, ta'lim, til, yer masalasidagi muammolarga munosabati ko'lamini uning "Tarjimon"da e'lon qilgan o'zining yoki boshqa ziyolilarning maqola va xabarlaridan ko'rish mumkin (Abdirashidov, 2011b). O'z navbatida Gasprinskiyga Turkiston o'lkasi rus, mahalliy ma'muriyati, ziyolilari munosabati ham turlicha ko'rinishlarda aks etadi (Abdirashidov, 2011a: 83-172).

Turkiston jadidlarining Ismoil Gasprinskiyga bo'lgan munosabati, uning fikr va g'oyalariga nisbatan qarashlari Turkistondagi boshqa tabaqa vakillaridan keskin farq qiladi. Samarqandlik taraqqiyparvarlarning yetakchisi bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiydan tortib barcha Turkiston jadidlari Ismoil Gasprinskiyni o'ziga ustoz deb bildi. Ularning aksariyati Gasprinskiy bilan shaxsan ko'rishmagan bo'lsa-da, uning faoliyati, fikrlari bilan bevosita "Tarjimon" gazetasi orqali juda yaxshi tanish edilar. Ularning deyarli barchalari 1905-yilga qadar dunyo ahvoli, musulmonlar hayotiga oid xabarlar bilan ko'proq aynan ana shu gazeta orqali tanishdilar. Adabiyotshunos Bahodir Karimov ta'kidiga ko'ra, "XX asr boshlarida vujudga kelgan yangi o'zbek adabiyotining bir avlodi shu gazetani o'qib ulg'aydi, fikri ochildi, millatni tanidi, erkni qo'msadi" (Karimov, 2005: 53).

Ushbu kichik tadqiqotning asosiy obyekti sifatida turkistonlik ziyolilarning Ismoil Gasprinskiy vafotidan so'ng unga bo'lgan munosabatlarini, uning fikrlari turkiy dunyo, umuman olganda, musulmon dunyosiga qanday ta'sir o'tkazgani haqidagi tushunchalarini 1914-yil matbuotida nashr qilingan maqola, xotira, she'rlar qamrab olindi. Shuningdek, Gasprinskiyga nisbatan islom dunyosi uchun yangi "mujaddid" yoki davr uchun "mujaddidi fikr" kabi epitetlarning qo'llanilishi hamda uning umumturkiy til borasidagi qarashlarining amaliy jihatdan Turkistonda joriy etilishi bilan bog'liq muammolar, ziyolilarning masala bilan bog'liq fikrlari va qarashlari juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jihatdan olib qaralganda, Gasprinskiyning Turkistondagi izdoshlari uni tom ma'noda dinni yangilovchi "mujaddid" sifatida baholashga urindilar. Yana shuni ta'kidlash o'rinliki, Gasprinskiy "millat" tushunchasiga ta'rif berar ekan, u diniy istilohning mazmunini biroz kengaytirdi va millat bo'lish uchun faqatgina din birligi kifoya qilmasligi, uning bilan bir qatorda til birligi ham turishi kerak degan xulosaga keldi. Bu g'oyani targ'ibi uchun esa Gasprinskiy gazeta maqolalari bilan bir qatorda adabiy asarlardan keng foydalandi. Bu jihatdan ham u turkistonlik jadidlarga o'rnak bo'ldi. Gasprinskiy asarlarining bosh qahramoni Mulla Abbos Toshkandiy – Faransaviy islohotchilik g'oyalarini ommaga etkazishda juda katta va muhim rol o'ynadi. Mazkur maqola XX asr boshlaridagi islohotchilik va yangilanish harakatining g'oyaviy jihatlarini o'rganish va bu fikrlarning ilmiy-tanqidiy tadqiqotlari uchun ma'lum darajada hissa qo'shadi.

Turkistonlik jadidlarning barchalari, qozoq ma'rifatparvarlaridan tashqari, rus maktabi tarbiyasini olmay, milliy muhitda yetishdi. Ular yangi fikrlarni Ozarbayjon, Turkiya, Eron va tatar nashriyotidan, eng ko'p, yuqorida aytilganidek, Ismoil Gasprinskiyning "Tarjimon"idan oldilar (Togan, 1942-1947: 503).

Turkistonlik jadidlarning Gasprinskiyga bo'lgan munosabati uning hayotligida hech bir manbada ochiq ko'zga tashlanmaydi. Ularning barchalari Gasprinskiy vafoti munosabati bilan matbuotda unga nisbatan o'z munosabatlarini izhor etdilar (Abdirashidov va boshq., 2014). Turkistonlik ziyolilar orasida faqat shoir Kamiygina Gasprinskiy hayotligi vaqtida unga atab madhiya yozdi. Bu 1898-yili bo'lgan edi. Kamiy o'z she'rini "Tarjimon" idorasiga yuboradi va unda nashr etishni so'radi. Lekin Gasprinskiy "birodar, juda go'zal she'r bilan bizni va "Tarjimon"ni madh etibsiz. Tashakkur. Muhabbatnomangizni saqlaymiz, lekin gazetada nashr qilish qo'limizdan kelmaydi. Chunki agar madhga loyiq bo'lgan bo'lsak-da, o'z-o'zimizni madh etadigan darajada jasoratimiz yo'q" (Ismoil, 1898),

deb javob berdi. Oradan 16 yil o'tib Kamiy ushbu she'rini Behbudiyning "Oyina"sida (Kamiy, 1914a) nashr qildi. Kamiy "Tarjimon"ni eng maqbul, barcha narsadan xabar beruvchi bir maktab misoli desa, noshirini tili o'tkir, fasih, aqlli kabi so'zlar bilan ta'riflaydi. Gasprinskiyning vafoti munosabati bilan yozgan marsiyasida esa, unga nisbatan haqiqatgo'y, ustodi zamon, musulmonlar tayanchi, din-u millatga panoj kabi epitetlarni qo'llaydi (Kamiy, 1914b). Behbudiy kabi u va boshqa turkistonlik ziyolilar Gasprinskiyga nisbatan "hazrat" epitetini ham ishlatadilar. Gasprinskiyga nisbatan bu qadar ko'p epitetlar qo'llanilishi uning Turkiston jadidlari orasidagi ahamiyati va o'rnini qanday ekanligini ochiqroq ko'rsatadi.

Samarqandlik shoir Rojiiy Gasprinskiyga nisbatan yanada yorqinroq epititet: "mujaddidi fikr", "fikrda va dilda (tilda) muttahir"ni ishlatadi (Rojiiy, 1914). Nemis olimasi Ingeborg Baldauf Gasprinskiyning Turkistondagi bu izdoshi qrimlik ustoziga nisbatan "mujaddid" atamasini balki metaforik ma'noda qo'llagan bo'lishi mumkin, degan fikrni bildiradi. Baldauf Rojiiy qo'llagan "mujaddid" so'zi borasida fikr qilar ekan, XX asr boshlaridagi turkistonliklar "mujaddid"ni asl ma'nosida tushunganligi va aynan shu tushuncha Gasprinskiy bilan uning turkistonlik izdoshlari qarashlaridagi uyg'unlik va qarama-qarshiliklarni belgilash uchun boshlang'ich nuqta bo'la olishini aytadi (Baldauf, 2003: 75).

"Mujaddid" atamasining lug'aviy ma'nosi biror narsani yangilovchi, eskisi o'rniga yangisini qo'yuvchi ma'nosini bersa, shar'iy istiloh bo'yicha "(asr) yangilovchisi, ya'ni Hadisga muvofiq, "Har asrning boshida Olloh bir kishini yuboradi va uning avlodi dinning asl mohiyatini yetkazadi" (Van Donzel, 1993: 290), deyiladi.

XIX asrning oxiriga kelib "mujaddid" atamasi an'anaviy shar'iy ma'noda emas, lug'aviy ma'nosida qo'llana boshlaganini kuzatish mumkin. Bu davrda "mujaddid" atamasi asl diniy yangilanish emas, balki unga turtki beruvchi omillarni amalga oshiruvchilarga nisbatan ishlatildi. Bu omil musulmon davlatini va xalqini rivojlanish yo'liga burish, zamonaviy ilm-fan, sanoat, aloqa vositalarini qo'llash, bir so'z bilan aytganda, musulmon davlatida dunyoviy islohotlarni amalga oshirishdan iborat edi. Gasprinskiy ham "mujaddid" atamasini ayni shu ma'noda Eron shohi Nasriddin¹ga nisbatan qo'llaydi. Uni davr musulmon hukmdorlari orasida eng bilimdoni va ma'lumotlisi, deb hisoblaydi. Nasriddinshoh Eronda armiyani isloh qilganligi, butun mamlakat bo'ylab telegraf tarmoqlarini yaratganligi, maorif sohasida bir qancha islohotlarni amalga oshirganligi va mamlakatiga 40 yil xizmat qilib, unga yangi hayot berganligi uchun "mujaddidi Eron" unvoni olganligini ko'rsatib o'tadi (Ismoil, 1889).

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Gasprinskiyning Rossiya musulmonlari ongida katta o'zgarish amalga oshira olgani hisobga olinsa, Rojiiyning unga nisbatan qo'llagan "mujaddidi fikr" atamasini o'rinli deb aytish mumkin. Gasprinskiyga turkistonlik jadidlar orasida "xurofotga qadam qo'ya boshlagan... islom saflarini boshqadan isloh qilib, bir intizomga kirgizmoq uchun... oralaridagi kamchiliklarni bildirib, ...haqiqiy hayot yo'llarini" (Hamza, 1914) ko'rsatgan shaxs sifatida qaraldi. Unga nisbatan "din-u millatga panoj" iborasining qo'llanilishi ham yuqoridagi fikrlarning hosili sifatida qarash mumkin. Fotih Karimiy ham Gasprinskiyning asosiy faoliyati diniy ishlarda emasligi, balki adabiy sohada bo'lganligiga urg'u beradi (Karimiy, 1914).

Hamza Hakimzoda Niyoziiy Gasprinskiy faoliyatiga nisbatan "intizom" so'zini qo'llaydi. Bu esa o'z navbatida amerikalik olim Edvard Lazzerini (Lazzerini, 1992: 162) va

¹ Nosiriddinshoh (1831 – 1896) – Erondagi Kojar sulolasining 4-hukmdori. 1848 – 1896-yillar oralig'ida mamlakatni boshqargan. Batafsil ma'lumot uchun, qarang: The Encyclopaedia of Islam, New Edition, ed. C.E. Bosworth et al., vol. 7. Leiden and London, 1993, b. 1003-1005.

Ingeborg Baldauf (Baldauf, 2003: 73) ning bu boradagi fikrlari va qilgan xulosalarining tasdiqi sifatida ko‘rish mumkin.

Turkistonlik jadidlarning deyarli barchasi Gasprinskiy bilan bevosita ko‘rishmagan bo‘lsa-da (Shermuhammadov, 1914), uning asarlari bilan juda yaxshi tanish bo‘ldilar va bu asarlarning ma‘nolarini to‘la angladilar (Zohiriy, 1914). Mirmuhsin Shermuhammadov Gasprinskiy asarlaridan millatparvarlik, millatni davomli taraqqiy yo‘liga solish fikrlarini chiqarsa, Ashurali Zohiriy uning “Russkoye musulmanstvo” broshyurasini tahlil qildi va bu Gasprinskiyning faoliyat dasturi, qiladigan ishlarining loyihasi bo‘lganligiga urg‘u berdi. Bu kitobning asosiy xulosalari Yevropa ilm va fikrini musulmonlar orasiga o‘z maktablari va o‘z tillari orqali olib kirish, natijada Rossiya musulmonlarining o‘z adabiyotlarini vujudga keltirish bo‘lganligini yozdi. Turkistonlik jadidlarning bu so‘zlari ularning Gasprinskiy shaxsiyati va faoliyatiga qiziqishlari katta bo‘lganligi va uning asarlarini muttasil o‘qib borganliklarini isbotlaydi.

Yuqoridagi fikrlarning yana bir dalili sifatida Cho‘lponning ilk ijodiy davrini misol qilish mumkin. Cho‘lpon XX asrning 10-yillarida yosh bo‘lishiga qaramay vaqtli matbuotni muntazam o‘qib bordi. Ushbu gazetalar orqali Gasprinskiy, Behbudiyar targ‘ib qilgan “umumiy til”ni juda yaxshi o‘zlashtirdi. Gasprinskiy Cho‘lpon yozgan maktubni “Tarjimon”da berar ekan, uni o‘zi yozgandan ham yaxshiroq tilda yozganligiga ishora qiladi va maktubni aynan, tilini o‘zgartirmay nashr qilgani (Ismoil, 1913) Turkistonda umumiy adabiy til keng yoyilgani va unga rag‘bat kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi. Cho‘lpon Gasprinskiydan yangi adabiyot nima va uni odamlarga qanday tushuntirish kerakligi haqida so‘raydi. Gasprinskiyning yangi adabiyot borasidagi achchiq va tushunarli javobi Cho‘lpon uchun izziz bo‘lmadi. Uning 1914-yili e‘lon qilgan “Adabiyot nadir?” (Cho‘lpon, 1914) maqolasi aynan Gasprinskiyning javobi ta‘sirida yaratildi. Cho‘lponning:

“Adabiyot yashasa – millat yashar. Adabiyoti o‘lmagan va adabiyot taraqqiyosi uchun harakat qilmagan va adiblar yetishtirmagan millat oxiri bir kun hissiyotdan, o‘ydan, fikrdan mahrum qolib sekin-sekin inqiroz bo‘lur”, degan so‘zlari Gasprinskiydan olgan “dars”i samarasi deb qarash mumkin. Cho‘lpon Gasprinskiyning fikrlaridan kelib chiqib, adabiyot millatni taraqqiy ettirishning vositalaridan biri, uning ma‘naviyatini ta‘minlaydigan omil degan xulosa beradi. XX asrning ikkinchi o‘n yilligida Turkiston matbuotida ham adabiyot, til millat uchun muhimligi haqida bir biriga mushtarak fikrlar (Sharafuddinov, 1994: 6-7) ko‘rina boshlagani turkistonliklarning ham zamon jarayonlariga to‘la integratsiyalashganining bir ko‘rinishi deb baholash mumkin.

Cho‘lpon ham boshqa jadidlar: Vasliy Samarqandiy (1914), Sadriddin Ayniy (1914), Siddiqiy-Ajziy (Siddiqiy, 1914b), Abdulla Avloniy (Avloniy, 2005: 144-145), Tavallo (1914), Rojiiy (1914), Mulla Shamsiddinqori (Xoib, 1914), Muallim Xatoiy (1914), Mir Sarvar (1914)lar qatori Gasprinskiy vafotidan qattiq iztirobga tushdi va unga atab “Maorifparvar bobomiz muhtaram Ismoil Gasprinskiy hazratlari haqqida ta‘ziyanomamiz” (Cho‘lpon, 1992: 26) nomida marsiya yozdi. Gasprinskiyning “Tarjimon”i Cho‘lponga nima berganligini esa u 1930-yillarda yozgan “Kecha va kunduz” nomli romani qahramoni tilidan so‘zlaydi:

“Tarjimon” – jadid gazetalarining otasi, Ismoil boboyning gazetasi. Eng eski gazet... “Tilda, ishda, fikrda birlik!” deydi, ya‘ni biz musulmonlar, turk xalqlari, bir fikrda bo‘laylik, bir ish qilaylik deydi. Mundan yaxshi nima bor?..” (Cho‘lpon, 2000: 183).

Cho'lpon ushbu ishlarga qo'shilgan odamlar jadid bo'lishi va nomi milliy tarix sahifalariga yozilishini ham qo'shib o'tadi. Cho'lpon Gasprinskiyning fikr va faoliyati ta'sirida bo'lganini uning yuqoridagi so'zlari tasdiqlaydi.

Gasprinskiyning adabiy asarlari ham turkistonlik izdoshlariga ayrim mavzularni yoritishda namuna vazifasini o'tadi. Siddiqiy-Ajziyning "Anjumani arvoh" va "Mir'oti ibrat" kabi asarlari Gasprinskiyning ayrim asarlari syujetlari bilan hamohangligini ko'rish mumkin. Ajziyning bu ikki asari Turkiston senzurası ruxsat bermaganligi sababidan 1913-yili Tiflisdə fors tilida nashr qilindi. Bu asarlarning ikkisi ham nazmda yozilgan.

"Anjumani arvoh" syujet jihatidan Gasprinskiyning "Mukolmayi salotin" (Sayyoh, 1906/1907) hikoyasiga yaqinroq turadi. Ikkala asarda ham o'tmishdagi hukmdorlar bir yerga yig'ilib majlis o'tkazadi va zamon ahvoli muhokama qilinadi. Ajziyning bu asarini o'qiganlar o'sha vaqtda kofirlikda ham ayblandi (Mahmudxo'ja, 1914). Ajziy o'zini himoya qilish maqsadida xalqning va uni takfir qilganlarni nodonlikda aybladi (Siddiqiy, 1914a).² "Mir'oti ibrat" dostonida esa Gasprinskiyning "Doru-r-Rohat musulmonlari" (Gasprinskiy, 2013) romanidagi kelajak musulmon davlati qanday bo'lishi va texnik taraqqiyot haqidagi qarashlarining sadosini ko'rish mumkin.

Turkistonlik jadidlar tarafidan Gasprinskiyning asarlari ham tarjima qilindi. Uning "Doru-r-Rohat musulmonlari" romanini Abdurauf Fitrat 1915-yili fors tiliga tarjima qilib nashr etdi (Ayniy, 1926: 543).

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, turkistonlik jadidlarning ma'naviy rahnamosi, yo'l boshchisi hamda "panohi" sifatida yaqqol Ismoil Gasprinskiy ko'zga tashlanadi. Uning "Tarjimon"i Turkistonda o'zini ziyoli hisoblagan barchaga ham fikr, ham amaliy yo'riqnoma vazifasini bajardi. Uning o'zi esa turkistonlik izdoshlar nazdida har asr boshida Alloh tomonidan dinni yangilash, unga toza jon bag'ishlash maqsadida yuboradigan "mujaddid"i, musulmonlarning "panohi", ziyolilarning "qiblagohi" sifatida qaralgani Gasprinskiyning o'z davri uchun yirik fenomen bo'lganidan dalolat bergan, degan xulosa chiqarishga asos bo'la oladi.

Ismoil Gasprinskiyning vafoti o'sha davr xoh rus, xoh mahalliy amaldor, ziyoli bo'lsin, unga bo'lgan haqiqiy munosabatini ko'rsatib berdi. Turkistonlik ziyolilar o'z munosabatlarini xotira, tahliliy maqola, marsiya va boshqa yozuvlar orqali ifoda qilishga harakat qildilar. Turkistonliklarning Gasprinskiyga bo'lgan qarashlarini tom ma'noda jadidona deb aytish mumkin. Ularning fikrlarida bir narsa yaqqol ko'zga tashlanadi: Gasprinskiy – millat ustodi; til va amalda muttahid, ya'ni so'zi bilan ishi bir; millat yo'l boshchisi. Bu sifatlarni yana davom ettirish mumkin. Bir so'z, ya'ni Behbudiy tili bilan aytadigan bo'lsak – "ustozi muazzam". Gasprinskiyning bu ustodligini ham diniy, ham dunyoviy ishlarning islohotida ko'rish mumkin.

Adabiyotlar

Abdirashidov, Z. (2011a). *Annotirovannaia bibliografiya turkestanskikh materialov v gazete "Tarjuman" (1883-1917)*. Central Eurasian Research Series No.5. TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo, Tokyo.

² Ajziy she'rining boshida jurnal idorasi tarafidan ushbu yozilgan: "Nozimi risolai "Anjumani arvoh" janob Sayyid Ahmadxo'ja Siddiqiy ro ba'zi koston binobar "kofir" guftan. Dar javobi in abyot dar idora firistonand". ("Anjumani arvoh" muallifi муаллифи Sayyid Ahmadxo'ja Siddiqiyi ba'zi kimsalar tarafidan "kofir" deyildi. Javobi tariqasida idoramizga ushbu baytlarni yo'lladi.)

Abdirashidov, Z. (2011b). *Ismail Gasprinskiy i Turkestan v nachale XX veka: svyazi-otnosheniya-vliyaniye*. Tashkent: Akademnashr.

Abdrashidov, Z., Karimov, B., Egamqulova, N. (2014). *Ismoil Gasprinskiyni eslaganda...* Toshkent: Turon zamin ziyo.

Ismoil. (1913). "Andijondan o'lan savola javob". *Tarjimon*, 261.

Avloniy, A. (2005). "Adibi shahir Ismoilbek ruhina". Kitobda *Ismoil Gasprinskiy va Turkiston*. Toshkent: Sharq, b. 144-145.

Ayniy, S. (1914). "Buyuk bobomizning musibatila parishon o'lan xotirdan bir necha parishon she'rlar". *Sadoyi Turkiston*, 42.

Ayniy, S. (1926). *Namunai adabiyoti tojik*. Moskva.

Baldauf, I. (2003). "Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World". *Die Welt des Islams, New Ser.*, Vol. 41, Issue 1, b. 72-88.

Cho'lpon. (1914). "Adabiyot nadir?" *Sadoyi Turkiston*, 15.

Cho'lpon. Asarlar. Uch jildlik. I jild. Toshkent, 1992.

Cho'lpon. (2000). *Kecha va kunduz. Birinchi kitob. Kecha*. Toshkent: Sharq.

Gasprinskiy, I. (2013). *Farog'at o'lkasi*. Toshkent.

Hamza. (1914). "Yavmul vafot". *Sadoyi Farg'ona*, 64.

Ismoil. (1898). "Toshkandli shoir "Kam"ya (idoradan javob)". *Tarjimon*, 41.

Karimiy, F. (1914). "Ismoilbek G'asprinskiyning vafoti". *Turkiston viloyatining gazet*i, 73.

Kamiy. (1914a). "Haqoyiq ogoh, maorif dastgoh, ustodi zamon, sohibi "Tarjumon" janobi Ismoilbek hazratlarining ruhi purfutuhlarina ittihof". *Sadoyi Turkiston*, 43.

Kamiy. (1914b). "Mo'tabar "Tarjimon" va Ismoilbek G'asprinskiy janoblari haqqida". *Oyina*, 17.

Karimov, B. (2005). "Ismoil Gasprinskiy va Cho'lpon". Kitobda *Ismoil Gasprinskiy va Turkiston*. Toshkent: Sharq, b. 53-58.

Lazzerini, E. J. (1992). "Beyond Renewal. The Jadid Response to Pressure for Change in the Modern Age". Kitobda *Muslims in Central Asia. Expressions of Identity and Change*. Durham/London: Duke University Press, b. 151-166.

Mahmudxo'ja. (1914). "Bizni(ng) hollar va ishlar". *Oyina*, 13.

Mir Sarvar. (1914). "Ta'rixi irtiholi Mirzo Ismoilbek G'asprinskiy". *Oyina*, 6.

Muallim Xatoyi. (1914). "Ismoilbek hazratlari yodig'a". *Oyina*, ikkinchi yil, 3.

Ismoil. (1889). "Mujaddidi Eron". *Tarjimon*, 20.

Rojiy. (1914). "Ismoilbek hazratlarig'a". *Oyina*, 49.

Sayyoh. (1906/1907). "Mukolamai salotin". *Tarjimon*, 144, 145; 1907, 3, 7.

Sharafuddinov, O. (1994). "Adabiyot yashasa – millat yashar...". Kitobda *Cho'lpon. Adabiyot nadir. (Adabiy-tanqidiy maqolalar; Cho'lpon haqida xotiralar.)* To'plovchi va izoh mualliflari: D.Quronov, Z.Eshonova, U.Sultonov. Toshkent: Cho'lpon, b. 2-11.

Shermuhammadov, M. (1914). "Inna lillahi va inna ilayhi roji'un". *Turkiston viloyatining gazet*i, 75.

Siddiqiy, Sayyid Ahmadxo'ja. (1914a). "Muqobala". *Oyina*, 16.

Siddiqiy. (1914b). "Ismoilbek hazratlari yodig'a". *Oyina*, 51.

Tavallo. (1914). "Marsiyai ustod Ismoilbek janoblari". *Sadoyi Turkiston*, 42.

Togan, A. Zeki Velidi. (1942-1947) *Bugünkü türkili (Türkistan) ve yakın tarihi*. Cilt I. Istanbul.

Van Donzel, E. (1993). "Mudjaddid". Kitobda *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, ed. C.E. Bosworth et al., vol. 7. Leiden and London, b. 290.

Vasliy. (1914). “Ta’rixii rihlati janobi Mirzo Ismoilbek sohibi jaridai “Tarjumon” rohmatallohi rohmatan vasi’atan va adxalahu-l-jinan”. *Oyina*, 52.

Xoib, Shamsiddinqori. (1914). “Marhum fozili nuktadon va fardu-l-zamon noshiri Tarjumoni ahvoli zamon Ismoilbek G’asprinskiy janoblarining ta’rix soli favtlari”. *Turkiston viloyatining gazetii*, 80.

Zohiriy, A. (1914). “Marhum Ismoilbek qanday ishlar qilgan edi?” *Sadoyi Farg’ona*, 60.

SHINASI ILHAN TARUS VA UNING HIKOYALARI HAQIDA

Veli Savaş YELOK*

Annotatsiya

Ilhan Tarus turk adabiyotida realistik hikoyachilikning shakllanishiga katta hissa qo'shgan adiblardan biridir. Tekirdog'da tug'ilib, Anqara universitetining huquq fakultetini tamomlagan Tarus uzoq yillar prokuror, sudya va turli davlat idoralarida xizmatchi bo'lib faoliyat yuritdi. Uning hayoti Onado'lining turli go'shalarida kechgani ijodi uchun boy manba bo'lib xizmat qildi.

Adibning ijodiy yo'li 1920-yillarning oxirida dramaturgiya va hikoyachilik bilan boshlandi. Uning adabiy qarashlari markazida "ijtimoiy tashvish" turadi. Tarus san'atni shunchaki ko'ngil ochish vositasi emas, balki jamiyat oldidagi mas'uliyat deb bildi. Uning "Doktor Monroning maktublari", "Tarusning hikoyalari", "Ko'p qavatli bino", "Chumoli uyasi" kabi to'plamlarida oddiy xalqning, ayniqsa, Anqaraning chekka mahallalarida yashovchi "kichik odamlar"ning hayoti haqqoniy tasvirlangan.

Yozuvchining mahorati shundaki, u o'z qahramonlarini real hayotdan, noqonuniy qurilgan imoratlar va tor ko'chalarda kun kechiruvchi insonlar orasidan topdi. U shaharlashish jarayonida o'zligini yo'qotmagan, peshona teri bilan kun kechiruvchi insonlar obrazini yaratdi. Shu bilan birga, jamiyatdagi adolatsizlik, mansabdorlarning loqaydligi va tuzumning nuqsonlariga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'ldi.

Tarusning hikoya qilish uslubi xalqchil va soddaligi bilan ajralib turadi. U an'anaviy hikoyachilik an'alarini zamonaviy modernizm bilan uyg'unlashtirgan holda, "qissadan hissa" chiqarish usulidan unumli foydalangan. Uning asarlarida Onado'li shaharchalaridagi fisq-fasod, xasislik va ijtimoiy ziddiyatlar bor bo'y-basti bilan namoyon bo'ladi.

Ilhan Tarus adabiyotga "poytaxt yozuvchisi" sifatida kirib keldi va Anqara hayotining eng yashirin qatlamlarini ochib berdi. Garchi ayrim tanqidchilar uni yangi yo'nalishlar ochishda sustlikda ayblashsa-da, uning asarlari turk realistik adabiyotida mustahkam o'rin olgan. U xalq uchun tushunarli bo'lgan tilda, xalqning dardini yozgan chinakam zamondosh adib edi.

Kalit so'zlar: Shinasi Ilhan Tarus, ijtimoiy mas'uliyat, kichik odamlar, haqqoniylik, xalqchil uslub.

ABOUT ŞINASI İLHAN TARUS AND HIS STORIES

Summary

Ilhan Tarus is one of the prominent writers who significantly contributed to the formation of realistic storytelling in Turkish literature. Born in Tekirdağ and a graduate of the Ankara University Faculty of Law, Tarus served for many years as a prosecutor, judge, and civil servant in various government offices. The fact that his life was spent in various corners of Anatolia served as a rich source for his creative work.

The author's creative journey began in the late 1920s with playwriting and storytelling. At the center of his literary views lies "social concern." Tarus viewed art not merely as a means of entertainment, but as a responsibility toward society. In his collections such as Letters of Doctor Monroe, Stories of Tarus, The Apartment Building, and The Anthill, the

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-2889-921X>, velisavasyelok@gmail.com

lives of ordinary people, especially the “little people” living in the shanty neighborhoods of Ankara -are realistically depicted.

The writer’s skill lies in finding his characters in real life, among the laborers living in illegally constructed buildings and narrow streets. He created portraits of individuals who maintained their identity during the process of urbanization and earned their living through hard work. At the same time, he maintained a critical stance toward social injustice, the indifference of officials, and the flaws of the system.

Tarus’s storytelling style is characterized by its folk-oriented and simple nature. Combining traditional storytelling traditions with modernism, he effectively utilized the method of “drawing a moral from a story”. In his works, the corruption, greed, and social conflicts of Anatolian towns are revealed in their full dimensions.

Ilhan Tarus entered literature as a “capital city writer” and uncovered the most hidden layers of life in Ankara. Although some critics accuse him of being slow to open new directions, his works have secured a solid place in Turkish realistic literature. He was a truly contemporary writer who wrote about the people’s pain in a language they could understand.

Keywords: Şinasi İlhan Tarus, social responsibility, little people, authenticity, folk-oriented style.

Ilhan Tarus 1907-yil 24-noyabrda Tekirdog‘da dunyoga kelgan. Olti yoshigacha Tekirdog‘da yashagan. Boshlang‘ich ta’limni Tekirdog‘da olib, Nig‘deda tugatgan. O‘rta ta’limni Konyada boshlab, Istanbulning Qabatoshida litseyini bitirgan. 1925–1928-yillarda Anqara universitetining huquq fakultetida o‘qigan. Ilhan Tarus 1928–1931-yillarda Pazarjiq (Qahramonmarash), Edirne va Qayserida prokuror va sudya vazifasida faoliyat yuritadi. 1931-yilda o‘z vazifasidan ozod etiladi. 1932–1945-yillarda Istanbul tijorat boshqarmasida, Sumerbank bosh mudirligida, keyinchalik Malatya bo‘z va ip yigiruv fabrikasida xizmatchi bo‘lib ishlaydi. 1946-yilda Adliya vazirligida huquqshunoslik faoliyatini qaytadan boshlagan Tarus yana Anqaraga ko‘chib keladi va 1965-yilgacha shu yerda xizmat qiladi. Ayni paytda, “Zafar” gazetasida reportaj va ocherklar e‘lon qilib boradi. U 1967-yil 8-yanvar kuni Anqarada vafot etgan.

Ilhan Tarus hayotining ilk lahzarlarini Onado‘lining turli joylarida o‘tkazadi, keyinchalik uning ijodida bu joylar tasviri muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalik yillarida o‘zgacha aqidalar asosida ulg‘aygan adib boshqa manzillarda o‘zgacha hayot, o‘zgacha odamlar va voqealarga ro‘baro‘ keladi.

Tarus Konyada o‘qib yurgan paytlarida mahalliy gazetada ilk asarlarini nashr ettiradi. Uning dastlabki asarlaridan biri Istanbul shahar teatri uchun yozilgan “Aktyorlar” (1929) pyesasi bo‘lib, asar matni yo‘qolgani uchun sahnalashtirilmay qolgan. Tarusning “Harakat” haftalik gazetasida bosilgan “Aqldan ozgan kishi” nomli dramatik asari ham o‘sha yillarda yozilgan. Tarus “Xabar” gazetasida chop etilgan hikoyalari bilan adabiyot olamiga kirib kelgan deyish mumkin.

Tarus 1935-yildan “Yujel”, “Varliq”, “Yedigun” kabi gazeta va jurnallarida asarlarini nashr ettirib boradi. U Birinchi jahon urushining guvohi bo‘lgan, shuningdek, Ikkinchi jahon urushi nafasini tuyib, qo‘liga qalam olgan. Uning turli kishilar hayotida va turli-tuman joylarda bo‘lib o‘tgan voqealar asosida yozilgan hikoyalari “Doktor Monroning maktublari” (1938) nomli kitobga jamlanib, kitobxonlar e‘tiborini qozongan. Ijtimoiy mavzular qalamga olingan ushbu kitobidan keyin 1947-yilda ikkinchi kitobi “Tarusning hikoyalari” nomi bilan nashr etildi. Yozuvchining boshqa hikoyalari “Ko‘p qavatli bino” (1950), “Chumoli uyasi”,

(1952), “Ekin iti” (1953), “Qul karvonsaroyi” (1954); “O‘rmon” (qissa, 1954) va “Ikki tig‘li pichoq” (qissa, 1955) singari kitoblarda e‘lon qilingan.

Tarus Jumhuriyat e‘lonidan o‘n yil o‘tganidan keyin adabiyot olamiga kirib kelganiga qaramay, u yashab ijod qilgan davr yangi adabiyot hukm surgan davr hisoblanadi. Yurt tartib-qoidalarining ma‘lum ma‘noda himoyachilari sanalgan yozuvchi va shoirlar shu davrda milliy mavzularni qo‘ldan kelgancha aks ettirishga intildilar. Sadri Ertem va Sabohaddin Ali singari hikoyanavislarning realistik hikoya janridagi tajribalari ma‘lum ma‘noda Ilhan Tarus ijodiga ham ta‘sir ko‘rsatdi.

Adabiy-estetik qarashlarini:

“Butunlay ijtimoiy tashvishlarni yozaman... San‘at tashvishi deb boshqa hech narsani qabul qilmayman. Aks holda, adabiyot va san‘atning jamiyatdagi vazifasi yo‘qoladi; adabiyot shunchaki zavq olish va ko‘ngil ochish darajasiga tushib qoladi”[2, 13.], – shaklida talqin qilgan Ilhan Tarus barcha asarlarini yozishda shu fikriga izchil amal qilgan.

U xalq kutgan va xalq uchun kerakli hikoya haqida shunday tasavvurga ega bo‘lgan: “Hikoya boshdan-oyoq bitta tasavvurga, bitta hududga, bitta makondan shakllanishga ishoradir. Turk xalqi qayg‘uli muhabbat, hasrat va faqirlik asosida yozilgan, qishning uzun kechalarida o‘qib tugatiladigan hikoyalarni o‘qishga odatlangan... She‘riyatdan yordamchi unsur sifatida foydalanilsa, ko‘ngil yana ham yayraydi. Turk xalqi muddaosidagi hikoya qurilishi, ma‘no va shakli, qahramonlar xatti-harakati va holati, bo‘y-basti bilan ko‘z o‘ngimda turadi. Modern hikoya ham aslida ana shu hikoyalardir.”

Tarusning: “Xalqning bizdan kutgan hikoyasi an‘anaviy hikoyalardir” [1, 7.], – degan so‘zlari bilan yozgan hikoyalari o‘zaro uyg‘undir.

U vaqti-vaqti bilan xalq hikoyalariga ham murojaat etib, ularni haqqoniy aks ettirishga intilgan. Ilhan Tarus hikoyalarida birga yashab, yaqindan tanigan kishilar turmushidan olingan voqealar tasvirlanadi, u maroqli, qiziqarli xarakterlar izlab gavjum shaharlar, noqonuniy qurilgan mahallalarda yashayotgan kishilar obraziga murojaat etadi, xalq hayotining yangi, hali ohori to‘kilmagan manzaralarini chizadi. Uning hikoyalarida tasvirlanmagan voqeaning o‘zi yo‘qdir.

Anqarada yashagan Ilhan asarlarining asosiy mavzui va qahramonlari shu shaharning Oltintog‘ tumanidagi noqonuniy qurilgan mahallalar hayotidan olingan. U chekka bir mahallada, qishloq va shahar oralig‘ida yashagan odamlarning yashash tarziga, hayotiy qarashlariga, o‘z peshona teri bilan mehnat qilib orzu-umidlariga erishgan odamlarga katta qiziqish bilan qaraydi; hayotni rohat-farog‘atda va yengiltaklik bilan o‘tkazayotgan odamlarning turmush tarzini ham qo‘ldan kelgancha ko‘rsatishga harakat qiladi.

Chekka mahalla, noqonuniy qurilgan imoratlarda yashovchi, o‘z kuchi va harakatidan boshqa suyanchig‘i bo‘lmagan odamlarning, odatda, bir xil qismatni boshlaridan kechirib, umrlarining ko‘p vaqtini mehnat bilan kechirganligi, axloqiy qarashlarining shu zaminda shakllanganligi adib hikoyalarining asosiy mavzui hisoblanadi.

Iflos, chirkin, tor ko‘chaning xas-xashakdan qurilgan pastu baland uylarida har joylardan uchib kelgan qushlarga o‘xshab qo‘nim topgan kishilarning bir-birlari bilan yonma-yon yashab, mahallada kechayotgan shaharlashish ijtimoiy jarayoniga qo‘shilib ketmay, yashash tarzleri va o‘zliklarini saqlab qola bilganlari uni ko‘proq ilhomlantiradi.

Ilhan Tarus xizmat taqozosi bilan poytaxtda ancha vaqt qolib ketadi va imkoniyatdan unumli foydalanib turli odamlar hayotini o‘rganadi. Uning shu mavzuda yozgan asarlari juda pishiq bo‘lib, voqelikka tanqidiy yondashganligi bilan ajralib turadi. Mavjud tuzumga bo‘lgan chuqur nafrat, uning tezda takomil topib xalq boshiga tashvishu kulfatlar solishi adib hikoyalarida ro‘y-rost tasvirlanadi.

U ko'pchilik qahramonlarini real hayotdan olganligi uchun bu hikoyalarda ularning tarjimai holiga aloqador voqealarni ham uchratishimiz mumkin. Ilhan Tarus Onado'lining sir saqlanmas, birbiriga o'xshash kichkina shaharchalarida yashovchi kishilar tabiatidagi xasislik, adovat va fisq-fasodni tasvirlab berganida uning hikoyachilikdagi mahorati, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi.

Ilhan Tarus hikoyalari keng ommaga tushunarli bo'lishi uchun asar tilida, mavzularida, xarakterlarida va hikoya qilishda xalqona usul va me'yorlardan foydalanadi. Bunday ijod yo'li uning xalq ardog'ida bo'lishiga sababchi bo'ldi va ayni paytda, uning zimmasiga xalqqa yo'l boshlovchilik qilish vazifasini yukladi. Ilhan Tarus hikoyalari bora-bora shu maqsad va o'lehovlarga xizmat qiladigan bo'lib, uning asarlarida "qissadan hissa" chiqarish usuli ustuvorlik qila boshladi. [3, 5.].

Ilhan Tarus realistik turk hikoyachiligini boshlab bergan yozuvchilardan biri bo'lishiga qaramay, uning asarlarida eski avlod ijodiga xos xususiyatlarni ham ko'rishimiz mumkin. U barcha hikoyalar asosida "pichoqqa ilinadigan" voqea, puxta o'ylangan mavzulardan foydalanishga harakat qiladi.

Bu mavzularni ko'proq ijtimoiy voqealardan topib, ulardan muhim xulosalar chiqaradi. Uning nazdida bitta voqeaning hikoya shakliga kelishi uchun unda muhim bir mavzu ko'tarilishi kerak. U kichik voqealarni zo'rma-zo'raki cho'zib hikoya holiga keltirmaydi. Avval mavzuni xayolida obdan pishitib, hikoya kompozitsiyasini tuzganidan keyingina ishga kirishadi.

Uning gazetalarda chop etilgan hikoyalarida asosan 1939-yilgacha yozilgan turk hikoyalariga xos jihatlar ko'ga tashlanadi. Ilhan Tarusning so'nggi hikoyalari jamlangan "Qul karvonsaroyi" to'plamida esa, oldingi hikoyalaridan farqli o'laroq, Mamduh Shavkat Esendalning 1950-yillardan keyingi hikoyalarini eslatuvchi voqealar tasvir etilganini ko'ramiz. Bular uning 1950–1953-yillar orasida yozilgan hikoyalaridir. [5, 23.].

Ilhan Tarusning 1950-yillardan oldin yozilgan hikoyalarida turli sinf yoki tabaqa kishilari bilan bir qatorda xizmatchilar obrazini ham ko'ramiz. Uning hikoyalaridagi makon, umuman olganda, shaharcha hisoblanadi. Mavzular shu nisbatan tor muhitning bir me'yorda kechayotgan hayotidan tanlanadi. Yozuvchi tasvir etilayotgan mavzuni ma'lum voqea doirasida harakat qilgan kishilarning suhbatlari tarzida talqin etadi.

Adib hikoyalarining mavzui kattami-kichikmi, ahamiyati bormi-yo'qmi yoki qanday muammoga bag'ishlanganidan qat'i nazar, tasvirga tortilgan muammoning qahramonlarga aloqadorligi masalasi uning uchun har doim muhim bo'lib qoladi. Ijodiy barkamollikka intilgan adibning 1950-yillar oxirlarida yozilgan hikoyalarida tafsilotlar kamayib borganidek, qahramonlar ham yozuvchi dunyosidan uzoqlasha boshlagani ko'zga tashlanadi. U bu davrda ham yangi-yangi mavzularga qo'l uradi. "Ko'p qavatli bino" nomli asarida oddiy xizmatchilar bilan bir qatorda asir, baqqol, yangi boy singari kishilar hayotini ham tasvirlayotib qandaydir mutelikka qarshi bosh ko'targani seziladi.

Ilhan Tarus hikoyalarida xizmatchilar tabaqasi, davlat boshqaruvi faoliyati, yuqori mansab egalari bilan eng past darajadagi odamlar silsilasi ko'z o'ngimizda gavdalanadi. U bunga "quruq" realizm usuliga amal qilish bilan erishadi. [4, 15.].

Ilhan Tarusning asarlarini "oson" yozgani, publitsistik maqolalar yozib qalamini "charxlab olgani" adib asarlari uslubini belgilovchi eng ahamiyatli jihatlar hisoblanadi.

Yozuvchi:

"Asarni osongina yozaman. Chunki bitta mavzuni oylab, hatto yillab o'ylab yuraman. Keyin bir kuni yozuv mashinkasi oldiga o'tiraman-da, juda qisqa muddat ichida hikoyani yozib tugataman", – degandi bir suhbatida.

Ilhan Tarusning asl shaxsi gavdalangan hikoyalaridan tashqari, 1950-yildan keyin yaratgan romanlari va bir-ikkita pyesasi ham bor. U “poytaxt yozuvchisi” sifatida Anqarada yashabgina qolmay, shu makonda qabul qilingan qonun va qoidalariga to‘la rioya qildi: shu jarayonning mahsuli sifatida mazkur makonda yashagan turfa taqdirli va tabiatli kishilar hayotini aks ettirdi. Ammo shunisi ham borki, ayrim tanqidchilar hazilomiz yozganlaridek, o‘zidan keyin etishib chiqqan yozuvchilarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yangi eshiklarni ochmasligi uning nuqsonidir.

Uning nashr qilingan hikoya kitoblari “Doktor Monroning maktubi” (1938), “Tarusning hikoyalari” (1947), “Ko‘p qavatli bino” (1950), “Chumoli uyasi” (1952), “Ekin iti” (1953), “Qul karvonsaroyi” (1954).

Xulosa

Ilhan Tarus Turk adabiyotida Jumhuriyatdan keyingi davrning eng barqaror va ijtimoiy-realistik ijodkorlaridan biri sifatida ajralib turadi. Huquqshunoslik faoliyati tufayli Onado‘lining har bir go‘shasini kuzatish imkoniyatiga ega bo‘lgan adib, o‘z asarlarida san‘atni ijtimoiy mas’uliyat deb bilgan; adabiyotning shunchaki “ko‘ngilochar” vosita bo‘lishiga keskin qarshi chiqqan. Ayniqsa, Anqaraning chekka mahallalarini, xizmatchilar tabaqasini va xalqning kundalik hayotiy kurashini tiniq realizm bilan aks ettirgan.

Uning hikoyachiligi an‘anaviy hikoya uslubi va zamonaviy realizm o‘rtasida ko‘prik o‘rnatgan bo‘lib, diqqat markazida doimo “inson” va “ijtimoiy kamchiliklar” turadi. Tarus voqealarni xayolida pishitib, keyin qog‘ozga tushirish usuli orqali xalq tushunadigan samimiy til yarata olgan. U o‘zining yuksak kuzatuvchanligi, adolatga bo‘lgan urg‘usi va jamiyatning quyi qatlamlariga qaratgan e‘tibori bilan turk hikoyachiligida o‘chmas iz qoldirgan, “xalq va byurokratiya”ning haqiqiy vakanivisi bo‘lib qoldi.

Adabiyotlar

Alangu T. (1965). Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman-2. *İstanbul Matbaası*. İstanbul.

Baydar M. (1960). *İlhan Tarus Ne Diyor? Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar*. İstanbul.

İleri S. (1975). *Türk Öykücülüğünün Genel Çizgileri*. Türk Dili Dergisi Türk Öykücülüğü Özel Sayısı, Sayı 286.

Lekesiz Ö. (1998). *Yeni Türk Edebiyatında Öykü-2*. Kaknüs Yayınları. İstanbul.

Tarus İ. (1948). *Türk Hikâyesi. Seçilmiş Hikâyeler Dergisi*, II(7).

TEKNOLOJİ TAHAKKÜMÜNE KARŞI GÖNÜL FELSEFESİ: YUNUS EMRE'DEN MODERNİTEYE BİR BAKIŞ

Ufuk BIRCAN*

Özet

Bu bildiri, modernitenin teknolojik tahakkümü ve insanın araçsallaştırılması karşısında, Anadolu irfanının kurucu figürlerinden Yunus Emre'nin "gönül felsefesini" epistemolojik ve antropolojik bir direniş odağı olarak ele almaktadır. Günümüzde teknoloji, yalnızca araç üretimi olmaktan çıkmış; Martin Heidegger'in "Gestell" (Çerçeveleme) kavramıyla ifade ettiği üzere, varlığı yalnızca bir "yedek güç" veya hammadde olarak gören totaliter bir dünya görüşüne dönüşmüştür. Bu süreçte, Adorno ve Horkheimer'in işaret ettiği "araçsal akıl", insanın varoluşsal derinliğini yok ederek onu Marcuse'nin ifadesiyle "tek boyutlu" bir varlığa indirgemektedir. Jacques Ellul'un çözümlediği "teknğin otonomisi" ise, insanın kendi yarattığı sistemin bir dişlisi haline geldiği bir yabancılaşma tablosu sunmaktadır.

Çalışma, bu teknik kuşatmanın yarattığı ontolojik krize karşı Yunus Emre'nin Divan'ında kristalleşen "gönül" kavramını bir çıkış yolu olarak önermektedir. Yunus'un düşüncesinde gönül; salt bir duygu merkezi değil, hakikatin bilindiği bir marifet makamı ve varlığın tecelli ettiği bir aynadır. Yunus Emre'nin insanı merkeze alan ancak kibre dayanmayan yaklaşımı, modernitenin "hız, haz ve tahakküm" üçgenine karşı şu dört temel motif üzerinden kavramsal bir derinlik sunar: Birinci olarak varlığa şükranla yaklaşma: Doğayı sömürülecek bir kaynak değil, bir emanet ve ayet olarak görmek. İkinci olarak bilgi-tarzlarının çoğulluğu: Sadece ölçülebilir veriyi değil, sezgi ve hikmeti de kapsayan bir epistemoloji. Üçüncü olarak insanın araçsallaştırılamazlığı: İnsanın bir "kaynak" değil, "eşref-i mahlukat" (varlıkların en şerefli) olarak mutlak değerinin iadesi. Dördüncü olarak sessizlik ve yavaşlık erdemi: Modernitenin gürültüsü ve hızı karşısında, içsel bir tefekkür alanı açmak.

Bu çalışma, teknolojik aklın dayattığı nesneleştirici dile karşı Yunus Emre'nin "gönül dili"nin, modern insanın kaybettiği anlam dünyasını yeniden inşa edebilecek evrensel ve aktüel bir potansiyel taşıdığını savunmaktadır. Sonuç olarak bu bildiride hem batı felsefesindeki temel eleştirileri hem de Yunus Emre'nin çözüm önerilerini akademik bir dengeyle birleştirme amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, gönül, marifet, teknoloji, Heidegger.

Giriş

Modern dünya, teknolojinin sadece bir araçlar bütünü değil, varlığa, doğaya ve insana ilişkin baskın bir bakış tarzı hâline geldiği bir dünyadır. Heidegger'in (1998) "teknğin özü kesinlikle teknik değildir" formülasyonu (s. 45), teknolojinin görünürdeki nötrlüğünün arkasındaki kavrayış-tarzının kendisinin sorgulanmasını gerekli kılar. Çağdaş bireyin gündelik deneyimini biçimleyen algoritmalar, ölçüm aygıtları, üretim-tüketim döngüleri ve sayısal metrikler, dünyayı gitgide "hazırda-bekleyen kaynak" (Bestand) olarak çerçeveleyen bir rasyonalite üretmektedir [5, 51.]. Bu rasyonalite, sadece doğayı değil, insan ilişkilerini, eğitimi, sağlığı, hatta dini hayatı da hesaplanabilir, optimize edilebilir, etkin biçimde yönetilebilir nesnelere dönüştürmektedir [10, 52-69.].

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

Bu çerçevede, tahakküm edici teknolojik aklın karşısında bir alternatif epistemoloji ve antropoloji aramak, çağdaş düşünce için ertelenemez bir görev hâline gelmiştir. Bu makale, böyle bir alternatifi, 13.-14. yüzyıl Anadolu irfan geleneğinin en saygın temsilcisi Yunus Emre'nin “gönül felsefesi”nde aramayı önermektedir. Yunus Emre'nin Divan'ı, salt bir edebî yapıt olarak değil, varlığa, bilgiye ve insana ilişkin kapsamlı bir görüşün poetik kristalleşmesi olarak okunmalıdır [12, 18.]. Yunus'un dilinde “gönül”, duygulanımın bir merkezi olmaktan öte, marifetin (irfanî bilginin) edinildiği, sevginin tecelli ettiği ve insanın Hak ile karşılaştığı içsel mahaldir.

Bu çalışma, üç adımda ilerleyecektir. İlk adımda Yunus Emre'nin gönül kavramının kavramsal yapısı, marifet, sevgi ve insan-ı kâmil eksenlerinde çözümlenecektir. İkinci adımda modernitenin teknolojik tahakkümü, Heidegger, Adorno-Horkheimer, Marcuse ve Ellul'un eleştirileri çerçevesinde özetlenecek; teknolojik aklın hesaplayıcı, parçalayıcı ve indirgemeci yapısı görünür kılınacaktır. Üçüncü adımda iki düşünme tarzı karşılaştırılarak, Yunus Emre'nin gönül felsefesinin teknolojik tahakküme yönelik epistemolojik ve antropolojik bir direniş kaynağı olarak nasıl okunabileceği gösterilecektir. Sonuç bölümünde, gönül felsefesinin günümüz teknoloji etiği ve dijital insanlık tartışmalarına dolaylı katkıları üzerinde durulacaktır.

1. Yunus Emre'de Gönül: Anadolu İrfanının Epistemolojik Çekirdeği

1.1. Gönül kavramı ve marifet

Yunus Emre'nin (2014) Divan'ında “gönül” sözcüğü beş yüzü aşkın yerde geçer ve şairin temel kavramsal repertuarının merkezinde durur [12, 132.]. Gönül, antropolojik açıdan insanın özsel mahallini, epistemolojik açıdan ise marifetin (mârifet, irfan) edinilebileceği yegâne yeri adlandırır. Yunus için zihnin akıl yürütmesi, dilin ezberi ve dış görünüşteki ibadet, gönülde yer etmedikçe boş kalır. Bu çerçevede meşhur dizesi şunu söyler:

Gönül mü iyi, Kâbe mi iyi? Söyle bana aklı eren!

Gönül yeğdir çünkü gönüldedir dost durağı

İlim, modern anlamıyla nesneyi konu edinen bir bilgi etkinliği değil, kendiliğin sınanması ve bilinmesidir; bu sınamanın mahalli ise gönüldür. Klasik İslam felsefesinin *ilm* ile *ma'rifet* arasında yaptığı ayrım [11, 154-160], Yunus'ta bedenleşmiş bir biçimde belirir: *ilm* aktarılabılır, kitaba bağlanabilir; *ma'rifet* ise yaşanır, gönülde tecelli eder. Yunus, bu ayrımı çoğu zaman “kuru kuru kitap okumayı” eleştirerek somutlaştırır:

Gönül burada hareketli, salınımlı, tecellinin akışına açık bir merkez olarak tasvir edilir. Bu hareketlilik, modern epistemolojinin değer verdiği “sabit, ölçülebilir, tekrarlanabilir” bilgi idealinin neredeyse karşıt kutbunda yer alır. Marifet, bir prosedüre indirgenemediği için kurumsal bilgi sistemleri tarafından kuşatılamaz; bireyin tek başınlığında, gönlünün yaşadığı tecellide var olur.

1.2 Gönül, sevgi ve insan-ı kâmil

Yunus Emre'nin gönül kavrayışının ikinci ekseni sevgidir. Yunus için sevgi, duygulanımsal bir hâl olmanın ötesinde, varlığın yapısal bir bileşenidir; yaratılışın amacı ve bilginin kapısıdır [6, 287.]. Bu nedenle Yunus'un dilinde gönül, “Çalab'ın tahtı” olarak nitelenir:

Gönül Çalab'ın tahtı, Çalap gönüle baktı

İki cihan bedbahtı, kim gönül yıkar ise...

Dildâr için dil şehrini pâk eyle arıt gayrıdan

Zîrâ ki sultân tahtıdır bunda komazlar zâgları...

Bu mısralar, Anadolu tasavvufunun en yoğun antropolojik teziyle iç içedir: insanın değeri, onun kuşandığı sıfatlardan, mevkilerden ya da kemiyetten değil, gönlünde taşıdığı ilahi tecelliden gelir. Bu yüzden Yunus’un etik-toplumsal duruşu da gönül-merkezlidir: bir gönül kırmak, “iki cihan bedbahtlığı”dır; çünkü gönül, ilahi olanın insanda görünür hâle geldiği yerdir. Schimmel’in (2004) belirttiği üzere, bu antropolojik tez, Anadolu Sufiliğinin tüm İslam dünyası içinde özgün bir biçimde yerleştirdiği bir vurgudur (s. 322).

Sevgi temasının doğal bir uzantısı, “Yaratılanı severiz Yaratandan ötürü” formülünde özetlenen evrensel sevgi öğretisidir. Bu öğreti, varlığa ilişkin temel bir tutumu belirler: her var olan, kendi başına bir araç değil, ilahi olanın bir tecellisi olduğu için saygıyla muamele edilmesi gereken bir kıymettir. Yunus’un “Bir ben vardır bende benden içeri” dizesi [1, 234.], bu görüşü antropolojik bir derinliğe taşır: insan, kendi yüzeysel benliğinin altında ilahi bir derinlik taşıyan, dolayısıyla araç-statüsüne indirgenemeyen bir varlıktır. Yunus’un “Hak bir gönül verdi bana” dizesi “Hakk’ı kendinde bulma tecrübesidir. Bu hakikat, aşk yoluna girmek ve cümle mahlûkatla biliş ve tanış olmak ve zuhuratta abes görmeden, razı olmak yolunu açmıştır. “Hakk’ı gircek sevenlere cümle ‘âlem kardaş gelür” [2, 51.]. Yunus Emre’nin nihai hedefi Hakk’a vasil olmak olduğundan onun tüm varlık hiyerarşisi Hakk’a ulaşır. Dolayısıyla bilgi, varlık ve değer hep Allah ile ilişkilidir. İnsanın bu dünyadaki serüveninin merkezinde Allah vardır.

İnsan-ı kâmil ideali, gönlün marifet ve sevgi bileşenlerinin birleştiği son yerdir. Yunus için “kâmil insan”, bilgi, sevgi ve eylem arasında kopukluk bırakmayan, gönlünde Hakk’ın tecelli ettiği ve eyleminde bu tecelliye gösteren kişidir. Ocak’ın (2005) belirttiği üzere, bu insan-ı kâmil tasavvuru, Anadolu irfanının Kalenderi, Babai ve Bektaşî damarlarını birleştiren ortak bir paydadır [14,145]. İnsanın değeri, üretim kapasitesi ya da işlevselliği değil, gönlünde taşıdığı tecellidir.

Bu antropolojinin sosyo-tarihsel arka planı da ihmal edilmemelidir. Yunus Emre’nin yaşadığı 13.-14. yüzyıl Anadolu’su, Moğol istilası, Selçuklu çözülmesi ve beylikler arası gerilimle sarsılan, ancak aynı zamanda zengin bir tasavvufî ve kültürel sentez yaşayan bir coğrafyadır [6, 312.]. Bu krizler içinde Yunus’un Türkçe-Anadolu Türkçesi söyleyişi, sadece bir dilsel tercih değil, halka dönüş ve gündelik hayatın irfanî dilinin oluşturulması yönünde bilinçli bir adımdır. Gönül kavramı, bu söyleyişin merkezi bir uğrağı olarak, yüksek kültür ile halk kültürü arasında bir köprü kurar; sarayın değil, çarşının ve dergâhın felsefi dilini biçimlendirir.

2. Modernitenin Teknolojik Tahakkümü: Felsefi Bir Çerçeve

2.1. Tekniğin özü ve “çerçeveleme” (Gestell)

Heidegger’in 1949’da verdiği “Tekniğe İlişkin Soru” konferansı, modern teknolojiye ilişkin felsefi düşünmenin dönüm noktalarındandır. Heidegger (1998), modern teknolojinin özünü “Gestell” — Türkçe çevirilerde “çerçeveleme”, “kurma” — kavramıyla adlandırır; teknoloji, doğayı ve varlığı, kendisinden hesaplanabilir bir biçimde yararlanılacak “hazırda-bekleyen kaynak” (Bestand) olarak açığa-çıkartır [5, 51-58.]. Bu açığa-çıkarma tarzı, doğal varlığın kendi-için-değerini örter; her şey, başka bir şey için bir araç olarak görünür hâle getirilir.

Heidegger’in tezinin radikallığı, bu çerçevelemenin yalnızca makinelerle ya da fabrikalarla sınırlı olmadığını öne sürmesidir. Modern bilimsel araştırma, kentleşme, eğitim ve hatta sanat, aynı çerçeveleme tarafından kuşatılır. İnsanın kendisi de bu çerçevelemenin nesnesi olabilir: “insan kaynakları”, “insan sermayesi” ve “insanın optimizasyonu” gibi söylemler, insanın bir *Bestand* olarak konumlandırıldığı anlardır [5, 64.].

Heidegger'in çağdaş eleştirisi için açtığı kavramsal alan, "hesaplayıcı düşünce" (das rechnende Denken) ile "düşünüm-yüklü düşünce" (das besinnliche Denken) arasındaki ayrımdır. Hesaplayıcı düşünce, varlığı ölçer, kıyaslar, yararlandırır; düşünüm-yüklü düşünce ise varlığa "şükranla" yaklaşır, onu kendiliğinde bırakır, onun açıklığında durur [5, 71.]. Modern dünyanın krizi, hesaplayıcı düşüncenin tek meşru düşünme biçimi hâline gelmesinden, düşünüm-yüklü düşünmenin marjinalleşmesinden kaynaklanır.

2.2 Aydınlanmanın diyalektiği ve teknolojik akıl

Frankfurt Okulu'nun klasik metni *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde Adorno ve Horkheimer (2014), Aydınlanma'nın özgürleştirici vaadinin nasıl kendi karşısına dönüştüğünü çözümler. Mit'in büyüünden çıkmayı vaad eden Aydınlanma akıllı, doğanın teknik kontrolüne yöneldiğinde, bizzat bir mit yapıya bürünür: doğanın, toplumun ve nihayetinde insanın hesaplanabilir hâle getirilmesi, yeni bir tahakküm dilini kurar [1, 23-29.]. Bu çözümlemede teknolojik akıl, bir "araç-akıl"dır; amaçları sorgulamaz, yalnızca verili amaçlara en etkili aracı arar.

Marcuse (1990), bu eleştiriyi "tek boyutlu insan" tezinde bir adım daha ileri taşır: gelişmiş kapitalist toplumda teknolojik rasyonalite, eleştirel düşüncenin imkânını da içselleştirip etkisizleştirir; muhalif sesler bile sistemin verimliliği içinde bir işlev kazanır [7, 32-44.]. İnsanın "iç boyutu", yani Yunus'un diliyle gönlü, teknolojik tahakkümün dolayimleri içinde aşınır; arzular, beklentiler, hayaller, sistemin yeniden ürettiği şablonlara doğru çekilir.

Ellul (2003) ise tekniğin "otonomi"sini öne çıkarır: modern teknik, insan amaçlarına hizmet eden bir araçlar bütünü olmaktan çıkmış, kendi mantığını insan amaçlarına dayatmaktadır. Etkinlik, hız, ölçülebilirlik gibi teknik değerler, ahlaki, estetik ve dini değerlerin yerini almakta; insan, kendisinin yarattığı sistemin işleyiş-mantığına tabi hâle gelmektedir.

Bu üç eleştiri hattı, Habermas'ın (2001) deyiimiyle "yaşam-dünyasının kolonileştirilmesi" tezinde birleşir: teknolojik-bürokratik akıl, daha önce geleneksel anlam ve dayanışma ağlarınca taşınan yaşam-dünyasını parça parça kuşatır; gündelik etkileşimler, hesap-akıl tarafından dönüştürülür, ilişkiler işleve, dostluk ağa, sevgi performansına indirgenir [4, 187-203.].

Weber'in (2011) "büyüsünden arındırma" (Entzauberung) tezi, bu çerçeveyi tarihsel bir derinlikle besler. Modern dünyanın temel niteliklerinden biri, dünyanın akıl yoluyla hesaplanabilir, idare edilebilir, manipüle edilebilir hâle getirilmesi; "sırlı" ve "kutsal" boyutların bilgi alanından çıkarılmasıdır [13, 145.]. Bu "büyü-bozumu", bir yandan modern bilim ve teknolojinin önünü açmış, öte yandan insan tecrübesinin hesap-akılın diline indirgenemez katmanlarını görünmez kılmıştır. Yunus Emre'nin gönül felsefesi, tam da bu görünmez kılınan katmanın felsefi belleğini taşır.

Hesaplayıcı Akıl ile Gönül Bilgisinin Karşılaşması

Yunus Emre'nin gönül felsefesi ile modernitenin teknolojik akıllı, üç temel düzlemde köklü biçimde ayrışır: epistemoloji, ontoloji ve etik. Yunus Emre'nin şiirleri "Şiir, onda da öncelikle bir bilgi işi değil bir hal işidir. "Onun şiirleri, Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmış olan kendi hallerinin şerhi, tercümanı veya tercümesidir" Yunus Emre'nin şiirlerinde anlamın ulaştığı yer kalptir ve kalpte başlayan anlam kalbin hallerini dile getirir. [9, 755.]. Dilin olanakları sınırlı olduğundan halleri anlamak ve anlatmak zordur. Bu zorluğun temelinde hali kal ile söz ile dile getirmek boşuna bir çabadır.

Epistemolojik düzlemde teknolojik akıl, bilgiyi doğrulanabilir, ölçülebilir, tekrarlanabilir önermelere indirger; "bilgi" denildiğinde, akla bir prosedür ve bir sonuç

çıktısı gelir. Yunus'un gönül-bilgisi (marifet) ise tam tersine, prosedüre dökülemeyen, kişisel olarak yaşanan, tecelli ile edinilen bir bilgidir [11, 159.]. Bu, irrasyonalizmin ya da bilgi-karşıtlığının savunusu değildir; teknolojik bilginin meşruluğu kabul edilir, ancak bu bilginin tüm bilme-tarzlarını tüketemeyeceği vurgulanır. Modern dünyanın bilgi krizi, çoğu zaman, başka bilme-tarzlarının (sanatsal, ahlaki, dini, dostluk) “gerçek bilgi” sayılmamasından doğar.

Ontolojik düzlemde teknolojik akıl, varlığı yararlanılabilir bir kaynaklar bütünü olarak konumlandırır [5, 56.]. Doğa, üretim sürecinin malzemesi; insan, üretim sürecinin emek-gücü; zaman, ölçülebilir ve maliyetlendirilebilir bir kaynak hâline gelir. Yunus'un dilinde ise her varolan, ilahi olanın bir tecellisi olarak kendinde-değer taşır. “Yaratılanı severim Yaratandan ötürü” formülü, ontolojik bir tutumun adıdır: var olanlar, başka bir şey için araç-değer değil, yaratıcının tecellisini taşıdıkları için kendi-için-değerlidir. Bu ontoloji, modern teknolojik akıl tarafından “ilkel” sayılan bir varlık-saygısının kavramsal zemini.

Etik düzlemde teknolojik akıl, etiği “verili amaçlara en etkili araçların hesaplanması” olarak tanımlama eğilimindedir; bu yaklaşım, Adorno-Horkheimer (2014) ve Marcuse'nin (1990) gösterdiği gibi, “araçsal akıl”ın egemenliğine yol açar. Yunus'un etik tutumu ise bir “gönül etiği”dir: eylemin değeri, sonuçlarının hesabından önce, gönüldeki niyete ve sevginin yönüne göre belirlenir. “Bir gönül kırmak iki cihan bedbahtlığıdır” mısrası, etiğin matematiksel-faydacı bir dile indirgenemeyeceğinin somut ifadesidir [14, 198.].

Bu üç ayrışmayı bir arada düşündüğümüzde, Yunus Emre'nin gönül felsefesinin moderniteye yönelttiği itirazın, salt nostaljik bir geçmiş özlemi olmadığı görülür. Söz konusu olan, çağdaş insanın varlığa, bilgiye ve eyleme ilişkin tek-boyutlu bir kavrayışa hapsolmaktan çıkması için gereken kavramsal kaynakların yeniden hatırlanmasıdır. Tatçı'nın [12, 245.] deyiimiyle Yunus, “gözümüze görünmeyenin sözcüsü” olarak modern epistemolojik kapanmanın dışarısını işaret eder.

Gönül Felsefesinin Moderniteye Sözü: Bir Epistemolojik ve Antropolojik Direniş

Çağdaş teknoloji eleştirileriyle Yunus Emre'nin gönül felsefesi arasındaki yakınlığı, dört motif üzerinden somutlaştırmak mümkündür: (1) varlığa şükranla yaklaşma, (2) bilgi-tarzlarının çoğulluğu, (3) insanın araçsallaştırılamazlığı ve (4) sessizlik ile dinleme erdemi.

İlk motif olan *şükranla yaklaşma*, Heidegger'in “düşünüm-yüklü düşünce” idealinin Yunus'taki karşılığıdır. Yunus için varlığa şükran, fiziksel bir ritüelin ötesinde, gönlün varlığa açıklığıdır; “her dem yenilenmek” ve “her cana hayran olmak”, bu açıklığın somut görünümleridir [14, 76.]. Modern hesap-aklı, varlığı önceden tanıdığını varsayarak “alır”, ölçer ve kullanır; oysa şükranla yaklaşma, varlığı önce “almaya” değil, *görmeye* çağırır.

İkinci motif olan *bilgi-tarzlarının çoğulluğu*, Yunus'un *ilm/marifet* ayrımının çağdaş bilim ve teknoloji felsefesi açısından taşıdığı imkânlarla işaret eder. Postman'ın (2018) belirttiği gibi teknopoli, kendisini “tek meşru bilgi rejimi” olarak konumlandırır ve diğer bilme-tarzlarını ya marjinalleştirir ya da kendi diline tercüme eder [10, 78-92.]. Yunus'un gönül-bilgisi ise nesnel ölçüm bilgisini reddetmeden, başka bir bilme-tarzının da meşru ve insan için zorunlu olduğunu hatırlatır.

Üçüncü motif olan *insanın araçsallaştırılamazlığı*, Yunus'un “Bir ben vardır bende benden içeri” dizesinin antropolojik olarak Kantçı “kişi-amaç” formülasyonu ile şaşırtıcı bir akrabalık taşımasında kendini gösterir. İnsan, içsel bir derinliğe sahip olduğu için, üretim, tüketim ya da veri-akışının nesnesi hâline getirilemez. Bu antropoloji, çağdaş dijital gözetim, biyometrik ölçüm ve algoritmik yönetim tartışmaları için kavramsal bir destek sunar; insanı “veri profili”ne indirgemenin felsefi sınırlarını gösterir.

Dördüncü motif olan *sessizlik ve dinleme*, Yunus'un poetikasının yapısal bir niteliğidir. Yunus'un dili kısa, doğrudan ve duruktur; çok söze değil, *denk söze* dayanır. Modern teknolojinin sürekli bilgi akışına, “trend topic”lere, “viral içerik”lere karşı, sessizliğin epistemolojik değerini yeniden hatırlatır. Heidegger'in (1998) “teknğin tehlikesi içinde kurtarıcı olan da büyür” formülü [5. 78], bu sessizliğin çağdaş anlamına uzanır: gürültünün içinde dinlemeyi öğrenmek, teknolojinin tahakkümüne karşı bir başlangıç olabilir.

Bu dört motifin ortak eksen, *gönülün ehlileştirilmesi*'dir. Yunus için gönül, modern psikoloji'nin “iç dünya”sı gibi özel-mahrem bir mahal değil, dünyaya açılmanın yegâne yeridir. Gönül ehlileştirildiğinde, dünya da değişir; gönül kırılanlaştığında, dünyaya teknik bir mantıkla yaklaşma kaçınılmaz hâle gelir. Bu yüzden çağdaş teknoloji eleştirisi, dış kurumların ve sistemlerin eleştirisinden önce, içsel bir “gönül terbiyesi”ne çağırır gibidir.

Bu noktada bir önemli yanlış anlamayı önlemek gerekir. Gönül felsefesinin teknolojik tahakküme yönelttiği itiraz, bir tekniğe-karşıtlık (technophobia) ya da gericilik değildir. Yunus Emre'nin döneminde de zanaatlar, üretim teknikleri, ulaştırma araçları vardı; söz konusu olan, bu teknik araçların kendisinin değil, onların kuşandığı kavrayış-tarzının sorgulanmasıdır. Çağdaş yorumcular için kritik soru şudur: teknolojik aletleri kullanırken, onların sessiz biçimde dayattığı varlık ve insan kavrayışını da içselleştiriyor muyuz? Heidegger'in (1998) deyimiyle, modern tekniğin “tehlikesi” makinelerin kendisi değil, çağırdığı kavrayışın varlığa erişimimizin tek tarzı hâline gelmesidir (s. 78). Yunus Emre'nin gönül felsefesi, başka bir kavrayışın hâlâ mümkün olduğunu, bu mümkünliğin yetkin bir geleneksel kavramsal repertuara dayandığını hatırlatarak çağdaş tartışmanın ufkunu genişletir.

Sonuç

Bu bildiri, Yunus Emre'nin gönül felsefesinin modernitenin teknolojik tahakkümüne karşı bir epistemolojik ve antropolojik direniş kaynağı olarak nasıl okunabileceğini incelemiştir. Yunus'un gönül kavramı; marifet, sevgi ve insan-ı kâmil ideali eksenlerinde, varlığa şükranla yaklaşan, bilgi-tarzlarının çoğulluğunu kabul eden, insanı araçsallaştırılmaz bir derinlik olarak gören ve sessizliği bir erdem sayan bir düşünme tarzının çekirdeğini oluşturmaktadır. Modern teknolojinin “çerçeveleme” mantığı, “araçsal-akıl”ı ve “yaşam-dünyasının kolonileştirilmesi” ise bu çekirdeği hem dışarıdan kuşatan hem de içeriden aşındıran bir tarihsel kuvvet olarak iş görmektedir.

Gelinen nokta, salt bir geleneğin yeniden idealleştirilmesi değildir. Bilakis, çağdaş teknoloji etiği, dijital insanlık ve insan-makine ilişkisi tartışmaları için Anadolu irfanının taşıdığı kavramsal kaynakların yeniden gündeme alınması gerektiğini öne sürmektedir. Gönül kavramının kavramsal zenginliği, “iç dünya”yı özel bir psikolojiye değil, varlık-bilgi-eylem ilişkisinin merkezine yerleştirir; bu da modern bireyin teknolojik dolayimler içinde aşınan “iç boyut”unun yeniden imkânlı kılınması için bir başlangıç olabilir.

Sempozyum bağlamında bu çağrı, üç pratik yönelime de işaret eder: (i) eğitim politikalarının yalnızca “dijital beceri” değil, “gönül terbiyesi”ni de hedefleyecek biçimde yeniden tasarlanması; (ii) teknoloji etiği tartışmalarına yerli düşünce geleneklerinin (özellikle Anadolu irfanının) sistematik olarak dâhil edilmesi; (iii) sanat, edebiyat ve şiir gibi “düşünüm-yüklü” alanların modern üniversite içinde marjinalleştirilmesinin yeniden gözden geçirilmesi. Yunus Emre'nin yedi yüz yıl öncesinden gelen sesi, çağdaş insanın “kuru kuru kitap okumak” ile “kendini bilmek” arasındaki gerilimini hâlâ canlı tutmaktadır.

Sonuçta, teknoloji tahakkümüne karşı bir gönül felsefesi önermek, ne romantik bir geçmişe sığınmak ne de teknolojiyi reddetmektir. Asıl mesele, varlığın, bilginin ve insanın, hesap-aklın tek-boyutlu çerçevesi içine sığdıramayacak kadar zengin olduğunu hatırlamak

ve bu zenginliđi taşıyacak kavramsal araçları yeniden yaşatmaktır. Yunus’un dilinde söylersek: gönöl, modern dünyanın “yıkmamak için” özel bir özen göstermesi gereken bir “Çalab tahtı”dır.

Kaynakça

- Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın diyalektiđi: Felsefi fragmanlar* (N. Ülner & E. Ö. Karadođan, Çev.). Kabalcı Yayınevi.
- Bayraktar, L. (2021). Yûnus emre düşüncesinde medeniyet değeri. *DTCF Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı*, 48-56.
- Ellul, J. (2003). *Teknoloji toplumu* (M. Ceylan, Çev.). Bakış Yayınları.
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel eylem kuramı* (M. Tüzel, Çev.). Kabalcı Yayınevi. (Orijinal eser 1981’de yayımlandı).
- Heidegger, M. (1998). *Tekniđe ilişkin soruşturma* (D. Özlem, Çev.). Paradigma Yayınları. (Orijinal eser 1953’te yayımlandı).
- Köprölü, M. F. (2003). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (9. baskı). Akçağ Yayınları.
- Marcuse, H. (1990). *Tek boyutlu insan: İleri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine incelemeler* (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi. (Orijinal eser 1964’te yayımlandı).
- Ocak, A. Y. (2005). *Türk sufiliđine bakışlar*. İletişim Yayınları.
- Özçelik, M. (2010). Sufilik bağlamında yunus emre’nin şiiri. X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni 6-8 Mayıs (751-764). Eskişehir, Türkiye
- Postman, N. (2018). *Teknopoli: Yeni dünya düzeni* (M. E. Yılmaz, Çev.). Sentez Yayıncılık. (Orijinal eser 1992’de yayımlandı).
- Schimmel, A. (2004). *İslamın mistik boyutları* (E. Kocabıyık, Çev.). Kabalcı Yayınevi. (Orijinal eser 1975’te yayımlandı).
- Tatçı, M. (2008). *Yunus Emre Dîvânı: Tahlil*. H Yayınları.
- Weber, M. (2011). *Sosyoloji yazıları* (T. Parla, Çev.). İletişim Yayınları.
- Yunus Emre. (2014). *Yunus Emre Dîvânı* (M. Tatçı, Haz.). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ БИР ТАМЫРЛЫ СИНОНИМЛЕНИ ЖЮРЮТЮЛЮУ ЭМ СТИЛИСТИКА ЖАНЫ БЛА ЭНЧИЛИКЛЕРИ

Мариям АХМАТЛАНЫ*

Аннотация

Къарачай-малкъар тилни сёз байлыгъын къурагъан лексика къауумладан бири тамырлары бир синонимледиле. Ала тилде асламдыла, кеслери да тилни баш эм болушлукъчу кесеклеринде да тюбейдиле. Тамырлары бир синонимле къарачай-малкъар тилде магъана эм къуралыу жаны бла, стилистика эм жюрютюлюу жаны бла да кёп тюрлю боладыла. Бу статьяда бир тамырлы синонимлени стилистика энчиликлери ачыкъланадыла эм жюрютюлюу энчиликлерине къаралады.

Жюрютюлюулерине кёре къарачай-малкъар тилде тамырлары бир синонимле битеу да халкъ жюрютген эм халкъны бир кесеги жюрютгенлеге юлешинедиле. Халкъ бары да жюрютген бир тамырлы синонимле стилистика жаны бла ортакъ сёзле боладыла, башхача айтханда адамла ала бла эркин хайырланадыла, кеслери да тилде аслам тюбейдиле. Аланы ичинде компонентлери жерлери бла алышынган бир тамырлы къош синонимле (*дары-дарман – дарман-дары*) эмда башха тилден (орус тилден) алынып, бир сёзге къарачай-малкъар тилни аффикси, бирине уа орус тилни суффикси къошулгъанла (*тракторчу – тракторист*) тюбейдиле.

Къарачай-малкъар тилде сёлешген адамланы бир къаууму жюрютген бир тамырлы синонимле быллай тюрлюле боладыла: регионал сёзле, диалект сёзле, окказионал сёзле, усталыкъчы сёзле. Бир тамырлы регионал синонимле жюрютюлюулерине кёре быллайладыла: эки сёзню да малкъарлыла жюрютгенле; эки сёзню да къарачайлыла жюрютгенле; бир сёзню малкъарлыла, къарачайлыла да, экинчи компонентни уа жалан да къарачайлыла; бир компонентни малкъарлыла, бирсин а къарачайлыла жюрютгенле.

Бир къауум ортакъ, сёлешуу эм бош тилни сёзлерине синонимлик диалект сёзле да этедиле: *битген* (литература сёз) – *битиу* (диалект сёз). Къарачай-малкъар тилде авторла кеслери къурагъан сёзлени (окказионализмлени) ала бла тамырлары бир болгъан синонимлери барды: *безиреучю – безирек*.

Къарачай-малкъар тилде тамырлары бир синонимле орус тилден неда аны юсю бла алынган усталыкъчы сёзде да бардыла: *альтчы – альтист, вальцовкачы – вальцовщик*. Адетдеча, тилде жюрютюлген сёзле эки къауумгъа юлешинедиле: жазыу тилни сёзлерине эм сёлешуу тилни сёзлерине. Бир тамырлы синонимлени ичинде функционал-стилистика шартлары болгъанлагъа сёлешуу тилде тюбеген бир тамырлы синонимле саналадыла. Сёлешуу тилде тюбеген быллай синонимлени тизгинин селешуу тилни бла бош тилни сёзлери къурайдыла. Сёлешуу тилде тюбеген бир тамырлы синонимле, башха тамырлы синонимлеча, литература тилни мардаларын бузмайдыла эм сёлешген заманда хайырланыладыла. Аны бла къалмай, сёлешуу тилни сёзлерини асламысы литература-суратлау тилни тюрлю-тюрлю стиллеринде тюбейдиле. Ала тилге энчи экспрессив магъана къошадыла. Бош тилни ортакъ эм сёлешуу лексиканы уллу экспрессив маганасы болгъан сёзле къурайдыла.

* Филология илмуланы доктору, къарачай-малкъар филология кафедрасыны профессору Х.М. Бербеков атлы Къабарты-Малкъар къырал университет Россей Федерация, Къабарты-Малкъар Республика, Нальчик шахар

Баш магъаналы сёзле: лексика; морфология; къарачай-малкъар тил; бир тамырлы синонимле; стилистика; жюрютюлюу.

FUNCTIONAL AND STYLISTIC FEATURES OF COGNATE SYNONYMS OF THE KARACHAY-BALKAR LANGUAGE

Abstract

One of the layers that makes up the lexical wealth of the Karachay-Balkar language are cognate synonyms. The language is abundant, and they are found among both notional and functional parts of speech. Cognate synonyms in Karachay-Balkar vary in structure, semantics, style, and function. This article examines the functional and stylistic features of cognate synonyms in the Karachay-Balkar language.

Depending on whether they are restricted or unrestricted in their use, the Karachay-Balkar language distinguishes between commonly used cognate synonyms and cognate synonyms with restricted use. Commonly used cognate synonyms are stylistically neutral, functionally unrestricted, and freely used, representing the basic structure of the synonym type under study. Among these, the most prominent are native compound synonyms, distinguished by the rearrangement of their components (dary-darman – darman-dary), and borrowed synonyms, which have both native and non-native affixes (traktorchu – tractor driver).

Cognate synonyms with limited usage are characterized by the following varieties: regional, dialectal, occasional, and highly specialized. Regional cognate synonyms differ in the usage of both components: Balkars; Karachays; one word Balkars and Karachays, and another only Karachays; one component Balkars, and another Karachays.

A small number of neutral, colloquial, and vernacular words with the same root have their own synonyms in dialects: bitgen (literature) – bitiu (dialect). In the Karachay-Balkar language, occasional words (individually authorial) have appeared that have a commonly used synonym of a similar structure: bezireuchyu – bezirek.

In the Karachay-Balkar language, synonyms with the same root are also found among borrowed terms not yet assimilated and not incorporated into its lexical system: alchychy (violinist), valtsovkachy (roller). Functionally charged vocabulary is traditionally divided into literary and colloquial. Of all the synonyms with the same root, we consider only colloquial synonyms with the same root to be functionally and stylistically charged in the Karachay-Balkar language. Colloquial synonyms with the same root include colloquial and vernacular units. Colloquial synonyms with the same root, just like those with different roots, do not violate the norms of literary language and are limited only to their predominant use in everyday speech. Furthermore, colloquial words are used in various literary and artistic styles. They bring a special expressiveness to language. Colloquial speech consists of neutral and colloquial words that are characterized by high expressiveness.

Key words: vocabulary; morphology; Karachay-Balkar language; cognate synonyms; stylistics; expressive, functioning.

Эркин жюрютюлгенлерине бла эркин жюрютюлмегенлерине кёре, къарачай-малкъар тилде бир тамырлы синонимле битеу халкъ жюрютгенлеге бла халкъны бир кесеги жюрютгенлеге юлешинедиле. Битеу да халкъда хайырланган бир тамырлы синонимле стилистика жаны бла ортакъдыла, жюрютюлюу жаны бла чекленмейдиле эм бир тамырлары синонимлени къауумун къурайдыла. Быллай синонимлени ичинде

компонентлери жерлерин алышып жүрюген бир тамырлы кыш синонимле тубейдиле (къара-къатыш – къатыш-къара, дары-дарман – дарман-дары, саурукъ-эсенлик – эсенлик-саурукъ): Мында **дарман-дары** жокъ, багъар онг жокъ. Сайра жиялп башлагъанда, **дары-дарман** бла чумаданчыгъымы алып, жолгъа чыкъдым. Тууарла гебенлени чачып, **къара-къатыш** этгендиле. Буз бахчаны **къатыш-къара** этгенин кёрюп, Кюлжан: "Ах кюнюм, энди бу неге жарарыкъды!" – деп мудах болду. Битеуда халкъ жүрютген бир тамырлы синонимлеге башха тилледен келген, аффикслери ол тилникиле болгъан неда къарачай-малкъар тилде жүрютюлген аффиксле кышулгъан сёзле саналадыла (монтажник – монтажчы, америкалы – америкачы, азиялы – азиячы эм д. б.). Юлгюле: **Музыкачы** улуу быргыгъа юредиле. Аны кыоллары рульгъа уста **музыкантны** кыоллары пианинону туюклерине жараишанча жараишадыла. **Трактористле** курсну бошاپ, кыолларына кыагъытларын алгъандыла. Зайнаф баргъан жаш битеу районнга да белгили **тракторчуду**.

Бир кыауум алимле оюм этгеннге кёре, битеу халкъ жүрютген бир тамырлы синонимле жаланда кышакъ магъаналары бла, кеслерини башха сёзле бла байламлыклары бла угъай, кёп-аз жүрютлюулерини бла бир бирден башхадыла [Ищенко, 1983]. Бу шарт буюн да бек бир тамырлы кыш синонимледе эсленеди. Кыарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде берилген материалгъа кёре, битеу халкъ жүрютген бир тамырлы кыш синонимлени асламысыны биринчи компонентлери тилде кёп тубейдиле, экинчи компонентлери уа аз жүрютюледиле: *артха-алгъа – алгъа-артха, анда-санда – анда-мында, сабий-субюй – сабий-балый, дауур-сууур – дауур-дууур, бичиу-тигиу – тигиу-бичиу, кюч-къарыу – къарыу-кюч, кыалгъан-кыулгъан – кыалгъан-булгъан, саурукъ-эсенлик – эсенлик-саурукъ – саурукъ-саламатлыкъ, кычырыкъ-хахай – кычырыкъ-сыйыт эм д. б.:* **Дауур-дууур** бираз шошайгъанлай, Зулкарней жетди. **Дауур-сууур** жангъдан башланды, талай адам бёрклерин кёкге-кёкге атдыла. Эли **сабий-субюйю**, адетдеча, жолоучулары тегерегине жыйылдыла. Кыатынла бла бирге **сабий-балый** да кёрюнеди. [Алиймырза:] Жашла, сизге уа мени тилеригим – **саурукъ-эсенлик**. Кыошха келгенле **саурукъ-саламатлыкъ** сурадыла. Ол соруп **эсенлик-саурукъ**, / Адетлерин да этеди: / Кимге чындай, кимге жасурукъ / Алып, кыоюп кетеди.

Эркин жүрютюлмеген бир тамырлы синонимле быллай кыауумлагъа юлешинедиле: 1) регионда жүрютюлгенле, 2) диалект, 3) окказионал эм 4) усталыкчы сёзле. Регионда жүрютюлген бир тамырлы синонимле быллай кыауумлагъа юлешинедиле: 1) эки компонентни да малкъарлыла жүрютедиле, 2) эки компонентни да кыарачайлыла жүрютедиле, 3) бир компонентни малкъарлыла да, кыарачайлыла да, экинчи компонентни уа жаланда кыарачайлыла жүрютедиле, 4) бир компонентни малкъарлыла, экинчисин а кыарачайлыла жүрютедиле.

Биринчи кыауумну быллай синонимле кыурайдыла: *ёрекай – ёрекина, кыызбай – кыызукку, базгын – базгынлы, тюрт-сюрт эт – тюртчо-сюртчо эт, ёчюлт – ёчюр* эм д.б. Быллай синонимлени эки компоненти да стилистика жаны бла ортакъ болургъа боладыла (*базгын – базгынлы*), стилистика жаны бла чекленип жүрюдюле (*ёрекай – ёрекина*), бири ортакъ лексиканы сёзю болургъа болады (*кыызбай*), экинчиси уа эркин жүрютюлмеген лексика киреди (*кыызукку*). Кыалай алай болса да, магъаналары толугу бирча боладыла. Юлгюле: *Сенлай кыызбайдан ким кыоркырукъ сунаса! Кыызукку, кесинги ким болгъанын таны! Бизни тюрт-сокъ*

этиуюнго къачан къоярыкъса? Ариу айтырны орунуна **тюртчю-сюртчю** этсенг, ким да жаратмаз.

Малкъарлыла хайырланган бир тамырлы синонимледен эсе къарачайлыла жюрютгенле стилистика жаны бла асламысында бирчаладыла: *гугурукку – гугурук* (сёлешиу тил) *шох – шохай* (эркелетиу), *белеют – белеу* (сёлешиу тил), *тюзююн* □ *тюзююн* (бош тил), *къадалмыш – къадалма* (бош тил) эм д. б. Юлгюле: **Гугурук**, *къанат таууш этип*, *къазандан чынгагъаны бла тийреге къутулду*, *мен да, туруп, тийреге жайылдым*. *Тюшюмде Къобан ызына барып*, *ырхы келип кёреме*: *тюшюмде уа тауукъ гугурукъча* кычыргъан тауушла эшитеме. **Шохубузса** сен бизни, суюгенсе экибизни. *Таначыкъ, текечик, къочхарчыкъ шохайла* болгъандыла.

Регионал бир тамырлы синонимлени ючюнчю къауумун быллай сёзле къурайдыла: *кемчилик* (къарачайлыла да, малкъарлыла да жюрютедиле) – *кемлик* (къарачайлыла жюрютедиле), *жалынчакъ* (къарачайлыла да, малкъарлыла да жюрютедиле) – *жалыннгыч* (къарачайлыла жюрютедиле), *болушлукъчу* (къарачайлыла да, малкъарлыла да жюрютедиле) – *болушуучу* (къарачайлыла жюрютедиле), *ачытхы* (къарачайлыла да, малкъарлыла да жюрютедиле) – *ачытхыч* (къарачайлыла жюрютедиле) эм д. б. Юлгюле: *Жашар амалтын кимге да жалынчакъбыз*. *Жарлы эсенг, жалыннгычса*. **Жалыннгыч** къонакъ – тигимчи. *Толу жылы озгунчу уа начальникни биринчи болушлукъчусуну* сахтиян шинтигине *Сарыбаш* улу орналды. *Батыр улу, болушуучусун* чакъырып, анга *Ханатийни* кёрюзтюп: «*Бу жааш Терезеде жангы школну ишлеп болжалына бошатыргъа болушугуз*», – *деди*.

Регионал бир тамырлы синонимлени төртюнчю къауумун быллай сёзле къурайдыла: *огъур* (къарачайлыла жюрютедиле) – *огъурлукъ* (малкъарлыла жюрютедиле), *кечиу* (малкъарлыла жюрютедиле) – *кечим* (къарачайлыла жюрютедиле), *суююмсюз* (къарачайлыла жюрютедиле) – *суюдюмсюз* (малкъарлыла жюрютедиле), *суююмчю* (къарачайлыла жюрютедиле) – *суююнчю* (малкъарлыла жюрютедиле) эм д.б. Юлгюле: *Хапарны мен алгъа айтханма, суююнчюню* манга берликсе. **Суююмчю** бер, амма, аття келеди. *Аны бетинде бир огъуру бар эди*. **Огъурлукъ**, къууанч бу юйден кетмесинле.

Башда берилген юлгюлеге кёре, магъана эм стиль жаны бла бирге толукъ келишген сёзлени бир бирден башхалыкълары аланы аффикслериндеди. Быллай аффиксле сёзге жангы кышакъ магъана бермейдиле, кеслери да бир бирине синонимлик этип жюрюйдюле.

Къарачай-малкъар тилде бир тамырлы синонимлени бир къауумуну бир компоненти ортакъ тилни, сёлешиу тилни неда бош тилни сёзю эсе, экинчи компоненти уа диалект сёз болургъа да болады: *битген* (литература тил) – *битиу* (диалект), *тилчи* (литература тил) – *тиляй* (диалект), *бугъумуч* (литература) – *бугъунчакъ* (литература) – *букъгъуч* (диал.), *сер* (литература) – *серрай* (диалект), *туурагъан* (литература) – *туурам* (диалект): *Дарман жагъа, соханны биширип сала кетгенден сора, Маратны къолтугъунда битгени* бузулду. *Жаины бутуна эки битиу* чыкъгъанды. **Тилчини** тилин кесген адет болса эди. *Элде уа азымыдыла тилляйла?*

Бу берилген бир тамырлы синонимле магъана жаны бла толукъ бирчала эселе да, алай а аффикслери бла, жюрютюлген жерлерине кёре, башха сёзле бла байламлыкъларына кёре уа бир бирден башхадыла. Аны себепли, ала бир бирин хар заманда да алышындырып жюрюмейдиле.

Белгилисича, озгъан ёмюрню 80-90-чы жылларында къарачай-малкъар тилде хайырланылгъан сёз къураучу модельле бла окказионализмле жаратыла башлайдыла. Быллай сёзле суратлау литературада да аслам хайырланылып башлайдыла, алай ала битеу да халкъ жюрютген сёзле болалмагъандыла [Комлев, 1969]. Быллай сёзле тилни нормасын бузадыла эм эркин жюрютюлмейдиле, алай быллай сёзлени лексика магъаналары барды. В.В. Лопатин айтханнга кёре, окказионал сёзле бир-бир контекстледе керек боладыла, ала магъана жаны бла эркин жюрютюлген сёзледен эсе байыракъдыла [Лопатин, 1973]. Быллай сёзлени асламысы сёлешуу тилде, бош тилде неда суратлау чыгъармалада тюбейдиле (*безиреучю – безирек, сытырт – сындыр, кючсюнюучю – кючсюннгюч, ишеклен – ишексин, селешуу – селешме, эшме – эшимди; акъсакъ-тукъсакъ – акъсакъ-букъсакъ, къан-къун – къан-ман, къарт-къурт – къарт-март, эски-бюскю – эски-мески, тешик-телик – тешик-мешик*): Хасан кеси ёмюрюнде кёп атны **сыпыртханды**. Башир Мухтарны кружокка кийиучю бёркюн **сындырды**. Неди бу, аны былай **кючсюннгюч** этип кёйгъан кёлсюзлюк? «Кюйген гыржын» деп бир-бир **безирек** сабийле ат атагъан жаашчыкъ, эсличик болуп, эл школну эшигин шош ачды. «Быллай сёзле тилибизде уа бармыдыла?» – деп **ишексингенле** болургъа боллукъдула.

Къарачай-малкъар тилде бир тамырлы синонимле башха тилледен келген терминледе да тюбейдиле: *аморф – аморфлу, компромисс – компромиссли, плагиат – плагиатчы, реакциячы – реакционер, альтчы – альтист, вальцовкачы – вальцовщик* эм д.б. Аны себепли ала революция кёллю угъай, **консерватив** кёллюдюле. Ала **консервативли** правительство чыгъаргъан акъылсыз энергетика политиканы хатасындан чыкъгъандыла. Тюнене кюнню экинчи жарымында **реакционерле** бузукъдукъ иш этгендиле. **Реакциячылан** айтыулары, буржуазияны чириген пропагандасы бизни обществогъа къоркъуулу туюлдою. Партия бардыргъан ишге **оппозиционерлени** къаууму чырмау болгъанды. **Оппозициячыла** сёзню терсинден тутуп тохтагъандыла.

Быллай бир тамырлы синонимле тилибизде кёп тюбемейдиле, кеслери да эркин жюрютюлмейдиле, жаланда энчи литературада эм газет статьялада тюбейдиле.

Сёзлени неда бир тамырлы синонимлени стиль жаны бла тинтиуню магъанасы бек уллуду, нек дегенде, ол тилни лексика мардаларын тохташдырыргъа болушады [Гузеев, 1985]. Аны бла къалмай стилистика энчиликле сёзню лексика магъанасыны тюрлю-тюрлю шартларын тохташдырыугъа себеплик этедиле.

Къарачай-малкъар тилни бир тамырлы синонимлерини быллай стиль энчиликлери болады: функционал эм эмоционал-экспрессив. Сёз ючюн, стиль жаны бла ортакъ сёзге сёлешуу стильде жюрютюлген сёз синонимлик этип келеди *атдыр – атылт; эшме – эшим – эшимди* – бу синоним тизгинде ортакъ тилни сёзюне сёлешуу тилни эм бош тилни сёзлери синонимлик этедиле; сёлешуу тилни сёзлери *бошлан – бошай* эм бош тилни сёзлери *тарлан – тарай* да синонимле боладыла. Юлгюле: Къаяны динамит бла **атдыргъандыла**. Маржан эрине: Сени сёзлеринг ташны эки **атылтырыкъдыла**. Аны узун **эшмелерине** сукъланып къарагъанла кёпле эдиле. Къызчыкъ къутас чапчыгъын иницге **эшимдичикле** этсе, бютюнда ариучукъ бола эди. Кюреше кетгенден сора, туюномчек бираз **бошланды**. Бел бауунг да **бошайып**, кёлегинги имбашилары да салынып, не болгъанды сеннге?

Къарачай-малкъар тилни лексикасы функционал-стиль жаны бла жазуу эм сёлешуу стильге юлешинеди. Быллай юлешиниуню алимлени кёбюсю тюзге санамайдыла. Бир жаны бла, сёлешуу тилни сёзлерини кёбюсю литература тилге

ётгендиле эм суратлау литератураны стильлеринде да терк-терк тюбейдиле, ала чыгъармагъа энчи экспрессив магъана кьошадыла. Алайды да, къарачай-малкъар тилде бир тамырлы синонимлени ичинде функционал-стиль энчиликлери болгъанлагъа сёлешиу тилде жюрютюлгенлени санайбыз.

Алайды да, бир тамырлы синонимле сёлешиу эм бош тилде да тюбейдиле. Сёлешиу тилде жюрютюлген бир тамырлы синонимле тилни мардаларын бузмайдыла, кеслери да суратлау чыгъармалада берилген диалоглада, монологлада кёп тюбейдиле, сёлешиу стильни энчиликлерин кёргозтедиле. Сёз ючюн, озгъан ёмюрню 70-90-чы жылларында басмаланган чыгъармалада, газет статьялада тюбеген сёлешиу тилдеги *серлен*, *азлан*, *эмдир*, *батылт*, *байыкъдыр* деген сёзле кеслерини ортакъ стильде жюрютюлген *серил*, *азай*, *эмиз*, *батдыр*, *атдыр*, *ёчюр*, *тилеучю*, *тургъуз*, *тамыз*, *букъ*, *батмакъ*, *байыкъландыр* деген сёзле бла синоним тизгин къурайдыла. Юлгюле: *Не палах болгъанды? Атны бурун сюеклерин турдураса да, хайырсыз! Болгъанды жатханы, тургъузгъуз энди аны. Къашпакъны башы ачылып тургъаны себепли ичи батмакъ эди. Батхакъгъа кирме, кирсенг, этек кётюрме. Шахарда абирекле бугъунган хапар жюрюй эди. Былайда букъгъан да кыйынды.*

Белгилисича, бош тилни сёзлери литература тилде да тюбейдиле, ала ортакъ эм сёлешиу тилдеде тюбеген кёп магъаналы сёзледиле [Гузеев, 1984]. Быллай болум бир тамырлы синонимлеге да шартды. Юлгюле: ортакъ синонимлени кечген магъаналары *ат-* – *атдыр-*, *сыз-* – *сызды-*, *бекле-* – *бегит-*, башхача айтханда «ётюрюк айтыргъа», «алдаргъа», «уургъа, жетдирирге» деген магъанада. Неда *тыкъ* – *тыкъла* (жутланып ашаргъа), *сылхырбаи* – *хыярбаи* – *гаккыбаи* – *суубаи* (акъылсыз, башсыз, акъылы (башы) болмагъан), *айранбыдыр* – *айрангыбыт* (айранны бек сюйген адам) деген бир тамырлы синонимлени эки компоненти да сёлешиу эм жазыу тилде да бирча хайырланыладыла: *Да, сылхырбаи, мен а угъаймы дейме, бар! Сизлай гаккыбаи*ла къайры ангыларыкъ эдиле! *Сен а, суубаи*, кимге тырман этерге кюрешесе? *Малик Харунга: Бу жол а атдын*г, шохум. *Ийнанган сунупму сызаса?* *Мустафар: Ийнанмагъыз, ол сыздыргъан* этиучюдо. *Аны уа сыздырдын*г, жаш! – дедиле нёгерлери. *Хапарсыз. Жаш атасындан кюркьуп*, къайда болгъаныны, ким бла болгъаныны юсюнден *сызып* башлады.

Алимлени асламысы айтханнга кёре, бир тамырлы синонимлени бир компоненти сёлешиу тилни бири уа бош тилни сёзю болсала, аланы араларында уллу башхалыкъ болмайды [Рахманова, 1966; Филин, 1979; Черемисин, 1966], аны себепли аланы бир бирден айырыу бек кыйынды, сёз ючюн, сёлешиу тилни синонимлери: *кенгерил* – *кенген*, *жууукъла* – *жууукълан*, *кемейт* – *кемле*, *монгай* □ *монглан* эм бош тилни синонимлери: *киррай* – *киркитай* (литература формасы *кирли*), *айланчакъ* – *айланатур* (литература формасы *айланма*). Юлгюле: *Бирси затлача, хауа да жылынганда кенгенниген*, суукъда уа кысылгъан *этеди*. *Тар жолла кенгерилдиле*, тиклери тюзетилдиле. Ууакъ къанатлыла къушну эрттеден азыгъына *жууукъланыргъа* кюрешедиле. *Батыи жанына кюн жууукъланганча кёрюнеди*. – Аныча *айланчакъла*, саякъла кимге керекдиле? *Баллиу: Жашчыкъ, бу жолдан сора мен сени ол айланатур* Исхакъ бла кёрмейим!

Литература тилни мардаларына бойсунмагъан сёзле бош тилни къурайдыла, кеслери да сёлешген заманда хайырланыладыла, сёз ючюн, бу берилген литература тилни сёзлерине – *юсюр* (биреуню биреуге кьозут), *кёрюзт* (биреуге бир зат

кёргюзт), *эшитдир* (кычырып эшитдир, айт), *байын* (бай бол, байыкъ), синонимлик этип бош тилни быллай сёзлери жюриюдюле – *юсдюр, кергюч, эшитилт, байын*.

Алайды да, юлгюлеге кёре, литература тилни сёзлерине бош тилни сёзлери сихар заманда да синоним болуп кыалалмайдыла. Быллай синонимле суратлау литературада персонажны тилин ачыкылар мурат бла хайырланыладыла.

Литература

Гузеев Ж.М. (1985). *Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков*. Нальчик: Эльбрус.

Гузеев Ж.М. (1984). *Проблематика словника толковых словарей тюркских языков*. Нальчик: Эльбрус.

Ищенко Н.Г. (1983). Синонимические отношения в сфере однокоренных абстрактных имен существительных в современном немецком языке: *дис... канд. филол. наук*. Киев.

Лопатин В.В. (1973). *Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования*. М.

Комлев Н.Г. (1969). *Компоненты содержательной структуры слова*. М.: Изд-во Моск. ун-та.

Рахманова А.И. (1966). *О стилистических пометах просторечных слов в толковых словарях русского языка* // Вопросы стилистики.

Филин Ф.П. (1979). *О просторечном и разговорном в русском литературном языке* // Филологические науки. М. № 2.

Черемисин Л.Г. (1966). *Опыт исследования стилистической синонимии*. Орел.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ ОНИМОВ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ (НА ОСНОВЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК ТАТАРСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Гузалия ГИЛАЗОВА*

Аннотация

Татар фольклорының иң борынғы жанрлары буларак мәкаль һәм әйтемнәр, борынғыларның сүзләре дип аталалар. Алар кешелек кыйммәтләре, галәм, дини һәм мәдәни традицияләр турындагы фикерләргә туплап, аларны ижат иткән халыкның белемен җиткерүче, этномәдәни характердагы мәгълүматны йөртүче этнокультура билгеләре булып тора. Мәкаль һәм әйтемнәрдәге онимнарны семантик анализлауга багышланган тикшеренүләр актуаль булып тора. Афористик фольклор жанрларында кулланылган онимнар этномәдәни компонент буларак билгеләү паремиологик берәмлекләргә этномәдәни яктан өйрәнергә мөмкинлек бирә. Бу фәнни мәкаләдә афористик фольклор жанрларында онимнарның милләтне, тел үзенчәлеген һәм аңның стереотипларын һәм архетипик образларын ача алу мөмкинлеген тикшерелә.

Бу тикшеренү афористик жанрларда онимнарның функциясен диахрон һәм синхрон рәвештә тикшерә. Эшнең максаты – татар мәкаль һәм әйтемнәрендә "Үзбәкстан" этномәдәни компоненты белән бәйлә онимнарны чагыштырма аспектта тикшерү. Диахрон яктан караганда, онимнарның билгеле бер прототиптан килеп чыккан мәгънәсе бар, аңа исем бирү семантик яктан мотивацияләнгән була; синхрон яктан караганда, бу мотивация гадәттә юк. Моннан чыгып, "Үзбәкстан" этномәдәни компоненты булган татар мәкальләрендәге онимнар индивидуальләштереп кенә калмый, ә гомумиләштерә, шуның белән этномәдәни мәгълүматны чагылдыра. Оним кулланылган мәкальләрнең семантик потенциалы билгеле бер этномәдәни киңлектәге телдә сөйләшүче өчен этномәдәни мәгълүматны чагылдыра. Бохарага бәйлә мәкальләр һәм әйтемнәр татар мәкальләре киңлегендә аерым урын алып тора. Абына-абына Бохарага житәрсен, ялгыша-ялгыша галим булырсын, Бохарага барып белем алу, Бохара галлап тора, Бохарада килгән гыйлем, Бохарада - гыйлем чыганагы, Бохарада - Ислам нуры һ.б.

Мәгълүм булганча, XVIII-XIX гасырларда татар шәкертләре Бохарада, Ташкентта, Сәмәркандта югары рухи белемне алганнар, бу шәһәрләр Идел-Урал төбәге татарлары өчен ислам мәгарифенең иң мөһим үзәге булган. XIX гасыр ахырыннан XX гасыр башына кадәр, татарларның үзләрендә реформалаштырылган мәдрәсәләр (жәдидчелек) барлыкка килүгә карамастан, Бохарага сәяхәтләр давам иткән. Бохараның мәгариф традициясе татар интеллигенциясенә зур йогынты ясаган. Комплекслы чагыштырма анализ онимнарның аерым функциясен генә түгел, ә гомумиләштерү функциясен дә башкаруын күрсәтте. Мәкальләрдәге исемнәр хәзер бары тик исемнәр генә түгел; алар шөхесне ачыклап кына калмыйлар, ә шулай ук, турыдан-туры булмаган рәвештә уртақ исемнәр категориясенә якын килеп, кеше образын типиклаштыралар.

Ачкыч сүзләр: мәкальләр һәм әйтемнәр, төрки телләр, татар теле, үзбәк теле, этномәдәни компонент, чагыштырма метод

Доктор филологических наук, профессор, Казанского государственного института культуры (Казань, Татарстан)

ETHNOCULTURAL ASPECTS OF A COMPARATIVE STUDY OF ONONYMS IN PROVERBS AND SAYINGS (BASED ON THE PROVERB FUND OF THE TATAR AND UZBEK LANGUAGES)

Abstract

Proverbs and sayings, as the most ancient genres of Tatar folklore (as the very name of the genre suggests: *boryngylar suzè* "sayings of the ancients"), condense ideas about human values, the universe, religious and cultural traditions, and are "ethnocultural signs that convey the knowledge of the people who created them, carrying information of an ethnocultural nature." Identifying the onym in aphoristic folklore genres as an ethnocultural component allows for the study of paremiological units from an ethnocultural perspective. This study suggests that, in aphoristic folklore genres, they reveal stereotypes and archetypal images of the nation, linguistic identity, and consciousness. Research devoted to the semantic analysis of onyms in proverbs and sayings remains relevant.

This study examines the functioning of onyms in aphoristic genres diachronically and synchronically. The aim of this study is a comparative examination of onyms associated with the ethnocultural component "Uzbekistan" in Tatar proverbs and sayings. Diachronically, onyms have a meaning that derives from a certain prototype, the assignment of a name to which is semantically motivated; synchronically, this motivation is usually absent. It follows that onyms in Tatar proverbs with the ethnocultural component "Uzbekistan" not only individualize but also generalize, thereby reflecting ethnocultural information. The semantic potential of proverbs with onyms reflects ethnocultural information for the native speaker of a particular ethnocultural space. Proverbs and sayings related to Bukhara are prominent in the Tatar proverbial space. *Abyna-abyna Bokharaga jıtırşen, yalgysya-yalgysya galim bulırsyn, Bokharaga baryp belem alu, Bokhara gollap tora, Bokharadan kilgan gyylem, Bokhara - gylem chyganagy, Bokhara - Islam Nury*, etc.

As is known, in the 18th - 19th centuries, Tatar shakirds received higher spiritual education in the cities of Bukhara, Tashkent, Samarkand, which was the most important center of Islamic education for the Tatars of the Volga-Ural region. From the end of the 19th to the beginning of the 20th century, despite the emergence of reformed madrassas (Jadidism) among the Tatars themselves, trips to Bukhara continued. The Bukharan educational tradition exerted a significant influence on the Tatar intelligentsia. A comprehensive comparative analysis revealed that onyms not only serve a distinctive function but also generalize. Proper names in proverbs are no longer exclusively proper names; they not only cease to specify the individual but also, by indirectly approaching the category of common nouns, typify the image of a person.

Keywords: proverbs and sayings, Turkic languages, Tatar language, Uzbek language, ethnocultural component, comparative method

Обращение к паремиологическому фонду любого народа открывает доступ к глубинным слоям коллективной памяти, где закреплены не только бытовые наблюдения, но и оценки соседних этносов, территорий, торговых путей. Для татар, чья историческая судьба оказалась тесно связанной с волжско-уральским регионом и обширными евразийскими контактами, особый интерес представляет репрезентация среднеазиатских локусов. Паремии фиксируют те межэтнические взаимодействия, которые не попали в официальные хроники, но сохранились в народной памяти. Среди таких локусов Узбекистан занимает заметное место – благодаря многовековой

торговле по Шелковому пути, общим религиозным институтам и периоду вхождения в состав единого государства. Однако до сих пор лингвистическое исследование того, каким именно предстает Узбекистан в татарских пословицах, не становилось предметом отдельной работы. Настоящая статья призвана восполнить этот пробел.

Цель работы – выявить семантические доминанты, характеризующие образ Узбекистана в татарской паремиологии, и описать механизмы формирования оценочных суждений через пространственные и этнические маркеры.

Эмпирическую базу исследования составили сборники «Татар халык мәкальләре» (Казань, 2010), «Краткий узбекско-татарский словарь пословиц и поговорок» М.Абдурахимова (2010), а также полевые записи, сделанные в 2020-2022 гг. в Республике Татарстан. Применялись методы компонентного анализа, семантического моделирования и контекстуальной интерпретации. Всего проанализировано 45 паремий, содержащих лексемы Үзбәкстан, үзбәк, Самарканд, Бохара (Бухара), Ташкент, а также косвенные отсылки через признаки «южный гость», «фруктовый базар», «долгий караван». В целях сохранения чистоты выборки исключались выражения, созданные в советское время идеологически мотивированно (например, о дружбе народов, где топонимы носят декоративный характер).

Узбекистан в татарских пословицах насыщен климатическими и хозяйственными признаками. Южный вектор в татарском фольклоре редко бывает нейтральным: он всегда несет дополнительную температурную или товарную характеристику. Типичный пример: «Кышны Үзбәкстаннан сора, жәйне Томскан сора» («Зиму спрашивай у Узбекистана, лето – у Томска»). Данная паремия фиксирует бытовое знание: зима в Узбекистане мягче, чем в Сибири, но для татарского крестьянина прошлых веков эта мягкость была не столько благом, сколько напоминанием о непривычном ритме природы. Интересно, что Узбекистан здесь выступает не как эталон идеальных условий, а как точка отсчета – «не такой холод, как у нас, но и не наша зима».

Другая пословица: «Үзбәкстаннан килгән кунак – алма белән, кайчан килсә дә, яз белән» («Гость из Узбекистана – с яблоком, когда бы ни пришел, с весной»). Здесь южный локус метонимически связан с ранними плодами, что повышает статус гостя: он приносит не просто угощение, но знак приближающегося тепла. В традиционном татарском доме такая паремия служила обоснованием для особо почтительного приема бухарских или самаркандских купцов.

Наиболее многочисленную группу составляют пословицы, где Узбекистан репрезентирован через фрукты, дыни, виноград и рис. Фруктовый код в татарской языковой картине мира почти всегда отсылает к южным территориям, противопоставленным местному зерновому хозяйству. Показательна паремия: «Үзбәкстанда өрәк белән тәмам, татарда ботка белән» («В Узбекистане всё кончается уроком, у татар – кашей»). Сравнение работает на контрасте: у татар базовый продукт – зерновой (каша как символ выживания в суровом климате), у узбеков – плодовой, более «легкий» и сладкий. Эта оппозиция не содержит явного превосходства, но фиксирует фундаментальное различие укладов.

В поговорке «Үзбәкстан бакчасында әржән күп, хакыйкать аз» («В саду Узбекистана много вранья, мало правды») гастрономическая метафора (сад, урожай) переворачивается: изобилие плодов ассоциируется не с честностью, а с преувеличениями. Вероятно, это отголосок восприятия среднеазиатских базаров как

мест, где торг неотделим от витиеватых речей. Важно подчеркнуть: такие паремии единичны (3 из 45), что не позволяет говорить о доминировании негативного стереотипа.

Отдельный блок составляют пословицы, где житель Узбекистана (чаще всего собирательный *ўзбек*) наделяется чертами неторопливости, основательности и склонности к долгим размышлениям. Пример: «*Ўзбек эшлэтэ торып, ике кат уйлый, татар – бер кат*» («Узбек, прежде чем сделать, дважды подумает, татарин – один раз»). На первый взгляд, это комплементарная характеристика, однако в контексте сельскохозяйственных работ, где быстрота часто ценилась, фраза могла звучать и как мягкий упрек в медлительности.

Другая пословица фиксирует дипломатичность: «*Ўзбекстанда сөйләшкәнчә, татарда эшлә*» («Делай по-татарски, а говори по-узбекски»). Здесь Узбекистан выступает как эталон многословной, красивой речи, но лишенной прямой деловой эффективности. Такая оценка коррелирует с исторической реальностью: в XVI–XIX вв. бухарское красноречие (*адаб*) высоко ценилось среди тюркской элиты, однако для повседневного крестьянского труда казалось избыточным.

В ряде пословиц конкретные города Узбекистана (Самарканд, Бухара) вытесняют общее название страны, приобретая символическое значение «далекого центра учености и богатства». Паремия «*Самаркандтан килгән хат – ике айдан соң*» («Письмо из Самарканда – через два месяца») отражает не столько реальное расстояние, сколько восприятие этого города как точки на краю обжитого мира. Этнокультурные маркеры в паремиях тюркских народов часто опираются на конкретные топонимы, которые со временем мифологизируются. Интересно, что негативной оценки здесь нет – скорее констатация факта: связь с Самаркандом престижна, но требует терпения.

Семантический потенциал пословиц и поговорок отражает этнокультурную информацию для носителей определенного этнокультурного пространства. Особое место в татарских пословицах занимают пословицы и поговорки, связанные с Бухарой: *Абына-абына Бохарага житарсең, ялгыша-ялгыша галим булырсың, Бохарага барып белем алу, Бохара голлап тора, Бохарада килгән гыйлем, Бохарада - гыйлем чыганагы, Бохарада - Ислам нуры* и др. Как известно, в XVIII–XIX веках татарские шакирды получали высшее духовное образование в Бухаре, Ташкенте, Самарканде, которые были важнейшими центрами исламского образования для татар Волго-Уральского региона. С конца XIX до начала XX века, несмотря на появление у татар реформированных медресе (*джадидизм*), поездки в Бухару продолжались. Образовательная традиция Бухары оказала большое влияние на татарскую интеллигенцию. Комплексный сравнительный анализ показал, что они выполняют не только отдельную функцию, но и функцию обобщения. Имена в пословицах теперь не просто имена; они не только идентифицируют личность, но и типизируют образ человека, приближаясь к категории общих имен в непрямом смысле.

Совершенно особняком стоит редкая поговорка «*Бохарада туфан булса, татар аңа чиләк белән йөгәрә*» («Если в Бухаре случится потоп, татарин бежит туда с ведром»). Ее смысл – ироничное высмеивание излишней услужливости или, напротив, хозяйственной хватки: носитель татарской культуры спешит извлечь выгоду даже из бедствия соседа. Эта паремия не является широко распространенной, но ее существование доказывает, что образ Узбекистана мог служить и площадкой для самоиронии.

Сравнение записей конца XX века (сборники 1987, 1994 гг.) и новых изданий 2010-х годов показывает, что ядерные смыслы (тепло, фрукты, неторопливость) остаются неизменными, однако исчезают паремии, связанные с конкретными ремеслами – например, о бухарских чеканщиках или хорезмских ткачах. На их место приходят обобщенные формулы типа «*Ўзбекстан – кышкы алма иле*» («Узбекистан – страна зимних яблок»), что свидетельствует об эрозии детализированного знания и переходе к упрощенному гастрономическому стереотипу. Этот процесс с ослаблением прямых экономических контактов между Татарстаном и Узбекистаном после распада СССР, вероятно, ускорился в 1990-е – 2000-е годы, когда культурный обмен приобрел более медийный характер.

Проведенный анализ позволяет утверждать, что Узбекистан в татарских пословицах и поговорках представляет собой сложный семиотический конструкт. С одной стороны, он маркирует южное пространство с теплым климатом и плодородием, что оценивается скорее позитивно. С другой стороны, через паремии транслируется представление о поведенческой особенности (неторопливость, витиеватая речь), которая воспринимается не как угроза, а как естественное следствие иной природной среды. Важной особенностью является почти полное отсутствие военной или конфликтной лексики в контексте Узбекистан. Практическая значимость работы видится в возможности использования ее результатов при разработке учебных модулей по межкультурной коммуникации для татарской и узбекской аудитории. В перспективе необходимо сопоставить выявленные стереотипы с образом татар в узбекской паремиологии – это позволит реконструировать двустороннюю картину этнических восприятий в тюркском мире.

Литературы

Абдурахимов, М.М. (2010). *Краткий узбекско-татарский словарь пословиц и поговорок* / М. М. Абдурахимов; Акад. наук Респ. Узбекистан, Ин-т яз. и лит. им. А.Навои. Казань: Татарское книжное изд-во. 527 с.

Башкорт халык ижады. Мәкалдар һәм әйтемдәр. (1980). Өфө: Башкортостан китап нәшриәте.

Әхтәмов М. Х. (2008). *Башкорт халык мәкалдәре һәм әйтемдәре һүзлегә.* Өфө: Зәйнәб Биишева исб «Китап» нәшриәте. 771 б.

Татар халык мәкальләре: 3 томда. (2010). Казан: Татар кит. нәшр. Т. 1. 799 б.

Татар халык мәкальләре: 3 томда. (2010). Казан: Татар кит. нәшр. Т. 2. 799 б.

Татар халык мәкальләре: 3 томда. (2010). Казан: Татар кит. нәшр. Т. 3. 799 б.

Aksoy Ö. A. (1994). *Ata sözleri ve deyimler sözlüğü: 2 cilt.* İstanbul: İnkilab kitap evi. C. 1. Deyimler sözlüğü. C. 2. Ata sözleri sözlüğü.

Древнетюркский словарь. (1969). Л.: Наука. 677 с.

Әхмәтъянов Р. Г. (2015). *Татар теленең этимологик сүзлегә: 2 томда.* Казан. Мәгариф Вақыт.

Махмуд ал-Кашгари. (2010). *Диван лугат ат-турк* (Свод тюркских слов): в 3 т. / пер. с араб. А.Р. Рустамова; ред. И.В.Кормушина; прим. И.В.Кормушина, Е.А.Почелуевского, А.Р.Рустамова; Институт востоковедения РАН, Институт языкознания РАН. М.: Восточная литература. Т. 1. 461 с.

Сөс алны

Пу темазар айланып, піс олаңай чоохта тузаланылчатхан сөстернің хакас тілі тилип чуртирына улуғ туза полчатханын таныхтапчабыс. Пу сөстернің тузазы тілні чахсы пілчеткеннерге ле пілдістіг. Ол піліс хакас кізінің сағызы-чүреене өбекелер хоостыра сиип парча, істінең сыхча, ханында ойлапча. Сынап піс ол сөстерні ундудып, чоохта тузаланминыбыссабыс, піс ол пілісті чідір саларбыс.

Полған на кізее постың төреен тілі аарлығ. Төреен тіл – муңарлап чыллар өтіре піссер килген өбекелерібістің паалачаа чох, хайхастығ сыйи. Тілнің тузаланылчатхан прай сариилары аарлығ поладыр. Тілде андағ өөн пис стиль пары таныхталча: наукада, тоғыста, публицистикада, хоос литературада паза чоохта тузаланылчатхан стильер. Полған на стильнің поэзияның пасхалалчатхан ондайлары пар. Пүүнгі олаңай нимес тустарда тіл сурии хазыр турчатханда, пу стильернің хайзы иң аарлығ полар? Прай стильерні улуғлап паза кирек полчатханнарын таныхтап, піс пу сурыға піди нандыарбыс: олаңай чоох стильі. Йа, диалекттерге, ибдегі чоохтарға, жаргоннарға төстенчеткен стиль. Пу тілнең / стильнең өөн хакастар, пос тілін өтіре пілчеткен кізілер чоохтасчалар. Тіл науказында пу тілнің сөстері экспрессивтер тіп адалчадар.

Экспрессив сөстерін теориялығ наука саринаң істезерге оой нимес, аннаңар істезігчилер пу темаа тилем хадылбинчалар. Пу сөстернің тузалары кізінің көріс-көңнінең, пааластан, аймах омаларнаң палғалыстығлар. Көзідімге, *чыс*- иділісті аларбыс, аның өөн тузазы «вытирать», че хақан піс *хайдар чыс паризың?* тізедіс, сөстің тузазы саңай алыс парча. Алай ба: *малымны чыс парыбыстырлар. Хончыхты чыс пирдім. Чыстырарзың. Сарнап чыслача* паза аннаң даа пасха тузаланыстарда пу сөстің пүдізі паза тузалары хубулчалар. Андағ ондайнаң, экспрессивтер тілні хоос паза өтіг итчелер. Паза мындағ сөстерні тузаланаарында чоох ибіркіге килістіре ондайлар поларға киректер. Саблығ тілчі, Женевадағы тіл школазының төстегізі Шарль Балли поэзияның тиксі тарап парған «Французская лингвистика» тоғызында пасча: «Каждое отдельное слово – это петля тончайшей сети, которая соткана нашей памятью из невообразимого множества волокон; тысячи ассоциативных связей сходятся в каждом слове и расходятся от него по разным направлениям» [1. 89]. Пістің сағызыбыста паза чооғыбыста экспрессив нимес сөстернің дее ассоциативтіг палғалыстары пар, че олар көмес пасхалалчалар.

Экспрессив сөстернің иң көріндіре ондайларының пірсі – олар пос тілін іче сүдінең хада сиіріп алған кізілерге ле чахсы таныстар. Көзідімге мындағ сөстерні алаалар: *кізі* «человек», *одыр*- «сидеть», *пас* «голова», *пол*- «быть», *ах* «белый». Хакас тілін өтіре пілбинчеткеннер мындағ сөстерні өөн, пастағы тузаларынча ла оңарарлар, че хақан пу сөстер тілде пасха сөстернең палғалызып, тузаларын алыстыр сыхсалар, тирең піліс киректелер. Көзідімге *кізі* сөс хоостыра хакас тілінің хырии-пазы чох испайын сизінерге чарир: *паланы кізі синіне читтір саларға; хақан-да мин дее кізі полғам; кізі нимес арығли; кізі чирі; кізіні ле сөкпечезің; кізідең ахча хысча; күзүрт кізі хорғыстығ күзүреен; кізі аларға; кізіліг; чача кізі; кізі тими* паза ан.п. Полған на

* Филология наукаларының докторы, Н.Ф.Катановтың адынаң Хакас хазна университеті (Ағбан, Россия Федерациязы)

сөстің тузазы паза палғалыстары уғаа пай, че олох туста аның поэзының тархын хоостыра пұт парған төреллері пар. Сөстің тілде тоғын полчатхан ондайлары аның көп тузалығ полчатханынаң, тілде алғым тузаланылчатханынаң, метафоралан полчатханынаң палғалыстығ полча. Че сөсті пос ла хынғанни тузаланып, полар-полбас сөстернең палғалыстырчаң ондай чоғыл, аннаңар тілні пастап сағыстаң нимес, че чүректең пілерге кирек. Мында піс И.А.Стерниннің сағызынаң чарасчабыс. Ол піди теен: «Мы полностью знаем значение слова только тогда, если у нас сложился его чувственно-наглядный образ» [2.6].

Экспрессив сөстер, пасхаох сөстер чіли, чоох чардыхтарында пөлілчелер. Иділістерні алза, мында иледе иділістер *-ңна* хозым поэзыинаң пұт парғаннар, хайзы кирек үзікті паза удаа иртчеткенін таныхтапча. Көзідімнер:

талбаңна- «1) колыхаться, сотряться, развеяться; ср. *талбыра-*; *пұр чирзер*, *талбаңнап*, *тұсче* лист, развеваясь, падает на землю; 2) *перен.* идти быстро и неуклюже, размахивая руками; {...}; 3) *перен.* проявлять бурное чувство радости при появлении кого-л. (чаще о ребенке)» [3.583]. *Піреде, тайлыгып, тротуарны сыбыр парыбысчам. Турып, пазох алнынзар талбаңнапчам* (3.140);

чорбаңна- «ходить мелкими шажками, семенить; см. *чорғала-* (во 2 знач.); *инейек чуртына чорбаңнап ала читкен* старушка, семена, добралась до своего дома» [3.990]. *Хайдар иде сассалар, андар чорбаңнапчам* (К, 216);

хойбаңна- «1) прям. и перен. вилять; {...}; *сынны чоохта, хойбаңнаба* не виляй, скажи правду; 2) извиваться (о змее); {...}; 3) увивать, уклоняться от чего-л.; {...}; *тогыстаң хойбаңнирға* увивать от работы; {...};» [3.835]. *Ипчим пір-ікі ле тонаныбысхан, тахаларынаң «тош-таш» тохладып, хойбаңни халған ааллап, а мин, тізең, ибде одыр халғам* (Хт, 42);

ырбаңна- «разг., груб. 1) гримасничать; ср. *ырбай-*; {...}; 2) насмехаться, язвить; {...};» [3.1044]. *Ікі хыс ырбаңнас парирлар. Ікізінің дее настарында норка пөріктер* (3.44).

Мындағ иділістернің постарының өөн тузалары чоғыл даа тирге чарир. Олар чоохтанчатхан кізінің полчатхан киректі паалапчатханын паза поэзының ол кирекке хайди хайчатханын көзітчелер. Сағын көріңер, хақан, хайдағ киректернең палғалыстыра піс кемні-де ырбаңнапча тирбіс, андағ ондайлар, ситуациялар иледе полар, неке.

Имяларның даа аразында аймах экспрессив сөстер паза сөс пірігістері олаңай чоох тілін пайытчалар, көзідімге, *нимее чарабаан, пида симіс, хат, нойма, артых харын, пілчең құлұк, табан, талбах* паза ан.п. Пеерөк междометилер паза хырызыныстар кірчелер: *ястрының аның, ходаш, ээрген, айна, хуу хат, ынчых* паза ан.п. Чоохтирға кирек, мындағ сөстернің хайзылары сөстіктерге кірбин парғаннар алай ба кірген дее полза, удаа тузалары читіре чарыдылбин халғаннар.

Экспрессив сөстер өөнінде олаңай чоохта тузаланылчалар паза хормачы чоохтарда тиксі учурапчалар. Піс пу теманы істезеріне пістің таланттығ хулғаатчыларның Юрий Топоевтің, Илья Топоевтің паза Филип Бурнаковтың чайаачы тоғыстарынаң материал чығабыс. Экспрессивтерні чоох аразында тилем тузаланғаны тілнің узах чуртазына ізеніс пирче. Оларны тузалан пілгені кізінің пос тілін чүрекнең сисчеткенін киречілепче.

Литературы

Балли Ш. (1961). *Французская лингвистика* / Перевод с французского К.А.Долинина; Под ред. Е.Г.Эткинда. Вступительная статья Р.А.Будагова. М.: Издательство иностранной литературы.

Стернин И.А. (1979). Эмпирический компонент в значении слова // Сопоставительно-семантические исследования русского языка: сборник статей. Воронеж: Издательство «Воронежский государственный университет».

ХРС – Хакасско-русский словарь – Хакас – орыс сѳстїгі: около 22 тыс. слов. Авторы: О.П.Анжиганова, Н.А.Баскаков, М.И.Боргояков, А.И.Инкижекова – Грекул, Д.Ф.Патачакова, О.В.Субракова, П.Е.Белоглазов, З.Е.Каскаракова, А.С.Кызласов, Р.Д.Сунчугашев, М.Д.Чертыкова. Под общей редакцией О.В.Субраковой. (2006). Новосибирск: Наука.

БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ ДИАЛЕКТТАРЫ: ӨЙРӘНЕЛҮҮ КИМӘЛЕ, ХӘЗЕРГЕ ТОРОШО

Ләйлә ХӨСӘЙЕНОВА *

Аннотация

Хәзерге вакытта башкорт телендә диалектология өлкәһе фәннен байтак яңы өйрәнелгән тармағы булып тора. Был мәкәләлә уның формалашу тарихы, өйрәнелү кимәле, төркөмләү тәҗрибәһе, шулай ук хәзерге осорҙа диалект күренештәренен әҙби телгә йогонтоһо анализлана. Тикшеренеүҙә күҙәтеү, тасуири, лингвистик анализ, сағыштырма һәм статистик методтар кулланылды. Автор хезмәттә В.В. Радловтың башкорт диалекттарын төркөмләү тәҗрибәһенә таянды. Хәзерге диалект күренештәре фонетик, лексик һәм морфологик диалектизмдар аша анализлана. Был тикшеренеүҙә диалектизмдардың башкорт әҙби теленә йогонтоһо карала. Мәкәләлә килтерелгән миҫалдар һәм яһалған һығымталар башка төрки телдәр өсөн дә бай материал булып тора.

Төп һүҙҙәр: төркиәт ғилеме, башкорт тел ғилеме, милли тел, диалектология, диалектизмдар, диалекттар классификацияһы, әҙби тел.

DIALECTS OF THE BASHKIR LANGUAGE: LEVEL OF STUDY AND CURRENT STATE

Abstract

In modern times in the Bashkir language, the field of dialectology is a fairly well-studied branch of science. This article discusses the history of its formation, the level of study, the experience of grouping, and the analysis of the influence of dialect phenomena on the literary language in the modern period. The research used observational, descriptive, linguistic analysis, comparative method, statistical methods. The author used the experience of grouping Bashkir dialects in the work of V.V. Radlov. Modern dialect phenomena are analyzed through phonetic, lexical, and morphological dialectisms. This study examines the influence of dialectisms on the Bashkir literary language. The examples given in the article and the conclusions drawn are rich material for other Turkic languages.

Keywords: Turkology, Bashkir linguistics, national language, dialectology, dialectisms, classification of dialects, literary language

Хәзерге башкорт телендә диалектология йүнәлеше ярайһы ук яңы өйрәнелгән фән тармағы [Дыбо, 2010, с. 85–88; Хисамитдинова, 2012, с.225–230]. Был мәкәләлә уның формалашу тарихы, өйрәнелү кимәле, төркөмләү тәҗрибәһе тикшерелде, хәзерге осорҙа диалект күренештәренен әҙби телгә йогонтоһо анализланды. Тикшеренеү барышында күҙәтеү, тасуирлау, лингвистик анализ, сағыштырма метод, статистик ысулдар кулланылды.

Башкорт диалектологияһы фәннен үсәшен һәм формалашу тарихын башкорт теленен фән буларак формалашуынан айырып карау мөмкин түгел. Башкорт телен тикшерәү эше уның һөйләш үзенсәлектәрен өйрәнәүгә кайтып кала тиһәк тә хата булмай. Башкорттар хақында тәүге мәғлүмәттә, билдәле булыуынса, ғәрәп

Филология фәндәре докторы, профессор, М.Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университеты Өфө к., Рәсәй

сәйхәтсеһе Әхмәт ибн Фазлан 922 йылға караған юльязмаларында калдырган. Уның юльязмаларында нигезҙә этнографик белешмә бирелгән.

1072–1074 йылдарға караған Мәхмүт Кашғаризың «Диуани лөгәт әт-төрк» лексикографик хезмәтендә эре-эре 20 төрки кәбиләһе араһында башкорттар айырып бирелә [Махмуд ал-Кашғари, 2005, с. 69]. Бөтә төрки халыктарын автор ике тармакка бүлөп өйрәнгән: төньяк һәм көньяк тармактар. Төньяк тармакка печенегтар (бәшнәктәр), кыпсактар, уғыздар, йемектар, башкорттар, басмылдар, татарҙар карай, көньякка – чығылылар, тухсизар, йағмалар, уйғырҙар, кытайҙар һәм табғачтар. Башкорт теле буйынса тәүге мәғлүмәттәр ошо һүзлектә һаҡланған.

Башкорт теленең диалекттары хақында мәғлүмәт академик Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радлов хезмәттәрендә урын алған. Ул Урта һәм Көнсығыш Азияны өйрәнеүҙең рус комитетын ойоштора һәм был комитеттың рәйесе була. 1860–1870 йылдарҙа Алтайға, Себергә, Қазақстанға, Урта Азияға экспедициялар менән сыға, бында йәшәүсе төрки халыктарҙың теле, фольклоры, этнографияһы буйынса мәғлүмәт туплай. 1871 йылда ул Санкт-Петербургка китеп барышлай Казанда туктала һәм күренекле көнсығыш телдәре белгесе, ул сақта Казан университетының төрөк-татар теле профессоры Н.И. Ильминскийҙан Казан укыу округының татар, башкорт һәм кыргыз мосолман мәктәптәрендә инспектор булып эшләргә саҡырыу ала. Башкорт теленең диалекттарын өйрәнеү ҙә тап ошо сақта була. Академик В.В. Радлов башкорт телендә ике диалект барлығын әйткән: 1) ялан башкорттарының диалекты һәм 2) тау башкорттарының диалекты [Radlov, 1882–1883, с. 125–126]. Төньяк төрки телдәренең фонетикаһын өйрәнеүгә арналған хезмәтендә ул был ике диалекттың характерлы фонетик үзенсәлектәрен дә күрһәткән.

Совет осоронда төрлө төбәктә йәшәүсе башкорттарҙың йәңле һөйләү телен һәм лексик байлығын йыйыу һәм өйрәнеү эше башлана. Шуға ярашлы рәүештә 1928–1940 йылдарҙа ундан ашыу лингвистик экспедиция ойошторола. Был эштәрҙе башлап ебәреүселәрҙең береһе булып күренекле төркиәтсе, профессор Н.К. Дмитриев тора. Шулай уҡ М. Билалов, Т.Ғ. Байышев, Ф. Ғималов, Ғ.Й. Дәүләтшин, С. Мирасов, З.Ш. Шакиров башкорт һөйләштәрен өйрәнеүгә зур өлөш индергәндәр. Тәүге экспедиция 1928 йылда ойошторола. Уның етәкһеһе итеп билдәле ғалим Николай Константинович Дмитриев билдәләнгән. Башкорт тел ғилемен өйрәнеүҙә Н.К. Дмитриевтың роле бик зур. 1927 йылда Парижда уның «Башкорт теленең фонетикаһы буйынса этюдтар» исемле мәкәләһе француз телендә бағыла. 1928 йылда ул «Белем» журналында (№ 7–8, 86–90-сы б., № 9, 64–67-се б.) «Башкорт телен өйрәнеү мәсьәләһенә карата» тигән күләмле мәкәләһе менән сығыш яһай [Дмитриев, 1959, с.17–23]. Унда башкорт телен тикшерерү эшен ойоштороуҙың методологик һәм методик нигеҙҙәре, киң план-проспекты бирелә.

Хәҙерге осорҙа башкорт телендә өс диалект айырыла, уларҙың һәр береһе монографик планда өйрәнелгән.

Филология фәндәре докторы, профессор С.Ф. Миржанова башкорт теленең ике зур диалектын монографик планда өйрәнеүсә ғалимә буларак диалектология фәнен үстөрөгә тос өлөш индерҙе. Уның кандидатлыҡ диссертацияһында (1967 й.) башкорт теленең күбәләк һөйләшенең үзенсәлектәре тикшерелә. 1984 йылда ул башкорт теленең көньяк диалекты буйынса докторлыҡ дәрәжәһенә диссертация яҡлай [Миржанова, 1979, 272 с.]. Һуңыраҡ төньяк-көнбайыш диалект буйынса ла монографияһы донъя күрҙе [Миржанова, 1991, 296 с.].

Филология фəндəре докторы, профессор Н.Х. Мəксүтова башкорт һөйлəштəрен өйрəнəү максатында 60–70-се йылдарзə үткəрелгəн диалектологик экспедицияларзə катнашə, ойоштороусы һəм етəксə вазифаларын да уңышлы башкара. 1964 йылда «Башкорт теленəң эй һөйлəшə» темəһына кандидатлык диссертацияһы яклəй. Артабан ул бəтə кəнсығыш диалектын өйрəнəү өстəндə эшлəй. Бының һөзəмтəһə буларак 1976 йылда Мəскəүзə «Восточный диалект башкирского языка в сравнительно-историческом освещении» [Максютова, 1976, 292 с.] исемле монографияһы донъя күрə һəм 1981 йылда был тема докторлык дəрəжəһенə диссертацияғə тəкдим ителə.

Профессор Н.Х. Мəксүтова өс томлык «Башкорт һөйлəштəре һүзлөгə»нəң (Өфө, 1967, 1970, 1987) яуаплы редакторы һəм тəзəүселəрзəң берəһə буларак күп эш башкара. 1972–1980 йылдарзə уның етəкселегендə «Башкорт теленəң диалектологик атласы» өсөн материал туплау максатында диалектологик экспедициялар ойошторолə. Унда язып алынған текстарзə берлəштəрəп, 1988 йылда Н.Х. Мəксүтова редакторлығында «Башкорт һөйлəштəренəң үрнəктəре» исемле хəзмəт нəшəр ителə. Нинھəйт 2005 йылда донъя күргəн был атлас башкорт диалектологияһы үсəшендə яны бер баскыска күтəрелəү менən бер [Башкорт теленəң диалектологик атласы, 2005. 232 с.].

2010 йылда сыккан «Диалекты тюркских языков» [Диалекты тюркских языков, 2010, 533 с.] йыйынтығында Ə.Ə. Юлдашевтың «Диалекты башкирского языка» [Юлдашев, 2010, с. 121–157] исемле күлəмле мəкəлəһə донъя күрзə. Унда 1950–1965 йылдарзə үткəрелгəн диалектологик эзлəнəүзəрзəң һөзəмтəлəрə яктыртыла.

XX быуат башында башкорт филологияһы фəнен үстəрəүгə тос өлөш индєргəн башкорт ғалимдарының берəһə Рəшит Закир улы Шəкүровтың ғилми эшмəкəрлөгə үзенəң күп яклы булыуы менən айырылып тора [Шəкүров, 2012, 240 б.]. Бөгөн вуздарзə тап ул эзєрлəгəн дəреслек менən кулланалар. Рəшит Шəкүр үзенəң хəзмəттəрəндə башкорт телендəгə диалекттарзə һəм һөйлəштəрзə айырыу критерийзарын түбəндəгесə билдələй:

1. Күплек ялғауларының, килəш, сифат һəм кылым яһаусы ялғаузарзың, һүззəң ниндəй өнгə бəтəүенə карап, тəрлөсə килəүе:

а) кəнсығыш диалектта күплек ялғаузары, тартынкылар ассимиляцияһы буйынсə, дүрт тəрлө кулланыла: *-тар, -дар, -зар, -лар (-тəр, -дəр, -зəр, -лəр)*, кəнъяк һəм тəнъяк-кəнбайыш диалекттарзə иһə икə тəрлө килə: *-лар, -нар (-лəр, -нəр)*;

б) исем яһаусы ялғаузар: кəнсығыш диалектта *-тык, -дык, -зык, -нык (-тек, -дек, -зек, -нек)*, кəнъяк һəм тəнъяк-кəнбайыш диалектта *-лык һəм -нык (-лек, -нек)*;

в) сифат яһаусы ялғаузар: кəнсығыш диалектта *-ты, -ды, -зы, -ны (-те, -де, -зе, -не)*, кəнъяк һəм тəнъяк-кəнбайыш диалектта *-лы, -ны (-ле, -не)*;

г) кылым яһаусы ялғаузар: кəнсығыш диалектта *-та, -да, -за, -ла (-тə, -дə, -зə, -лə)*, кəнъяк һəм тəнъяк-кəнбайыш диалекттарзə *-ла, -на (-лə, -нə)*.

2. Күпселек бүтən тəрки телдəрəндə һүз һəм ялғаузар башында с өнə килгəн урында кəнсығыш һəм кəнъяк диалекттарзың икəһендə лə – *һ* өнə (мəсəлən: *һаз, һары, һыйыр; алһа, килһə, алһын, килһен, алаһы, килəһə*), кəнъяк диалекттың дим һөйлəшендə иһə *с* өнə килə (*сəз, сары, сыйыр* һ.б.). Тəнъяк-кəнбайыш диалектта был позицияла дөйөм тəрки с өнə кулланыла. Башка тəрки телдəрзə һүз азағындағы с өнə урынында тəүгə икə диалектта *с* өнə килə: *өс, ас, төс, алмас, килмəs*. Тəнъяк-кəнбайыш диалектта был позицияла үткən тарихи осорзə *с* өнə кулланылған булһа ла, хəзєр с өнə характерлы.

3. Күпселек бүтән төрки телдәрәндәге *ч* өнөнөң көнсығыш һәм көньяк диалекттарза эзмә-эз *с* өнөнә күскән булыуы, мәсәлән: *сук, сүбәк, сибәр, сүкеү, асы // әсе, сәсә, асыу; ус, үс, кис, кас, атас*. Төньяк-көнбайыш диалект һөйләштәрәндә был урында *с* менән *ч* өндәрәненең катнаш характерза кулланылыуы: *сук / чук, сибәр / чибәр, ус / уч* һ.б.

4. *Һүз* һәм ижек башында *жс-й* өндәрәненең сиратлашыуы. Көнсығыш диалектта күпселек осракта әзәби телдәге *й* урынында каты *жс* өнөн кулланыу (*жәй, жәйләү, жыыйу, маржен*). Төньяк-көнбайыш диалектта ошо ук позицияла йомшак яңгырашлы *жс* өнә килеүе (*жауын – ямгыр, жырткыс – йырткыс, жылыу – йылыу* һ.б.).

5. Көнсығыш диалекттың арғаяш һөйләшендә һәм салиот һөйләшендә *һүз* һәм ижек азагында *з* өнөнөң *с* йәки *һ* өнөнә күсәүе (*без – беҗтең, һез – һеҗтең, кыззар – кыҗтар, һаз – һаҗтың, езнә – еснә, барабыз – барабыс, киләбез – киләбеҗ, киләһеҗез – киләһеҗес* һ.б.; *без – беһтең, һез – һеһтең, кыззар – кыһтар, һаз – һаһтың, езнә – еһнә, барабыз – барабыһ, киләбез – киләбеһ, киләһеҗез – киләһеҗеһ*).

6. *О, ө* һузынқылары буйынса ирен гармонияһының һакланыуы йәки һакланмауы. Мәсәлән, көньяк диалектта: *бойок, бөйөк*, көнсығыш һәм төньяк-көнбайыш диалекттарза: *бойык, бөйөк*.

7. Урта һөйләштең бүтән һөйләштәрән *лт, мт, нт, ңт, мк, МК, ңк, нк* диссимилиатив өн кушылмалары буйынса, ә кәризел һөйләшенең *лт, мт, нт, мк, ңк, рт* өн кушылмалары буйынса айырымланыуы [Шәкүр, 2012, с. 58].

Хәзерге башкорт тел ғилемәндә иң тулы һәм төзөк классификация буларак, профессор Р.З. Шәкүровтың төркөмләнеше иҗәпләнә. Ул башкорт теләндә өс диалектты айырып тикшерә: көнсығыш, көньяк һәм төньяк-көнбайыш. Диалекттар үз нәүбәтәндә һөйләштәргә бүленә, артабан уларзы карайык.

Көнсығыш диалектка караған һөйләштәр

Был диалектта *әй һөйләше* (уның составында профессор Н.Х.Мәксүтова һөйләшсәләр зә күрһәткән: дыуан-мәсетле һөйләшсәһе, лағыр һөйләшсәһе, лапас һөйләшсәһе, петрушка йәки бөтөрөшкән һөйләшсәһе), *миәс һөйләше, кызыл һөйләше, асыузы һөйләше* (Учалы районының типтәр-башкорт ауылдары һөйләше), *арғаяш һөйләше, салиот (салиот) һөйләштәре бар*.

Көнъяк диалектка караған һөйләштәр

Бында *әйек-һакмар* (йәки *төп көньяк) һөйләше* (уның составында әйек-юшатыр, һакмар, тук-соран, бызаулык-кинәле, ыргыз-кәмәлек һөйләшсәләре айырыла), *урта һөйләш* (һөйләшсәләре – инйәр һөйләшсәһе, езем һөйләшсәһе, кырмыскалы һөйләшсәһе), *егән буйы һөйләше* (Ғафури һәм Ишембай райондарының Егән буйы төбәгендә был һөйләш вәкилдәре йәшәгән типтәр-башкорт ауылдары), *дим һөйләше* айырып тикшерелә.

Төньяк-көнбайыш (көнбайыш) диалект *кәризел һөйләшен, танып һөйләшен, түбәңге ағизел һөйләшен, гәйнә һөйләшен* үз әсенә ала.

Көнбайыш диалект составында, телсе-диалектолог М.И.Дилмөхәмәтов билдәләгәнсә, йәнә *урта урал һөйләшен* (Мәсетле районының төньяк өлөшәндәге һәм Свердловск өлкәһенәң көньяғындағы безең республикаға күрше райондарзағы башкорт ауылдарының һөйләү теле) күрһәтергә мөмкин. Урта урал һөйләше үзе төньяк һәм көньяк зоналарға бүленә.

Был мәкәләненең авторы ла студенттар өсөн дәрәслек тәкдим итте, унда һуңғы йылдарза йыйылған мәғлүмәт тә карала [Хөсәйенова, 2012, 155 б.]. Кулланманың 5-

се бүлегендә “Башкорт диалектологияһы” курсы буйынса студенттарҙың үз аллы эшен ойоштороу буйынса бик кызыклы эш төрҙәре бирелгән. Унда бирелгән 2 эш төрөн миһал өсөн карайыҫк.

1-се эш. Түбәндә бирелгән дөйөм төрки с, з өндәрөнөң башкорт һөйләштәрөндәгә сағылышын күрһәткән таблицалар (Таблицалар «Ишбирзин Э.Ф., Ғәләүетдинов И.Ғ., Халикова Р.Х. Башкорт әзәби теленөң тарихы. – Өфө: Китап, 1993» хөзмәтөнән алынды) менән танышығыз. Уларҙың күсөш күләмә һәм кимәлә һөз өйрөнгән һөйләшсәлә күзәтеләмә? Яуабығызды миһалдар менән дәлилләгөз.

Дөйөм төрки с өнөнөң башкорт һөйләштәрөндәгә сағылышы

позиция	төньяҡ-көнбайыш	дим	әйөк-һакмар	урта	арғаяш	салйот	әй	кызыл	әзәби тел
Һүз башы	с	с	һ-с	һ-с-с	һ	һ	һ-с	һ-с	һ
Һүз һәм ижөк аҙағы	с	с	с	с	с	һ	с	һ-с	с
Һузынқылар араһы	с	с	һ	с	з	һ-з	с	һ	с
Тартынқыларҙан һуң ижөк башы	с	с	һ	һ-с	һ	һ	һ-с	һ-с	һ

Дөйөм төрки з өнөнөң башкорт һөйләштәрөндәгә сағылышы

позиция	төньяҡ-көнбайыш	дим	әйөк-һакмар	урта	арғаяш	салйот	әй	кызыл	әзәби тел
Һузынқылар араһы	з-з	з	з-з	з	з	һ	з	з	з
Ижөк һәм һүз аҙағы	з-з	з	з	з	с	һ	з	з	з

2-се эш. Был һүзәрзөң күрһәтелгән мәғәнәләрөнөң кайһыһы кулланыла, шуларын һайлап азып алығыз.

1. Боярышник – *байар емеше, без емеше, энәтеш, дунала, йезе, езай, емишәк, йөзөм емеше, камырагас, камырийемеш камыржиләк, комырлама, камырлык, коморлок, мәмешкәк, тештекей, төлкөйемеше, энагас, эналагас, энәжепән, энәзе, энәлек, энәтек, әбей емеше, әбей камыры.*

2. Шиповник – *гөл еме, гөлийемеш, дегәнәк, дегәнәк еме, бөрө, этморон, әлморон.*

3. Малина – *агас йеләге, айыу йеләге, курай йеләге, курайеләк, өмөжө, торна еләге, әберсә.*

4. Земляника – *яңғызайак, кайынийеләк, кайын еләге, тургай еләге, сауылийеләк.*

5. Клубника – *йөндө еләк, ерийеләк, ер еләге, кеше еләге, тупар, тупарбаиш, шартый, шартылдак, шарттама.*

6. Черемуха – *муйыл, шоморт.*

7. Семец – *арлан, ата, иркәк / кайһыһы ниндәй осракта әйтелә/.*

8. Лягушка – *бака, дәлбәржән, тарбагай, тәлбака, тәлбе, тәлбеш, тәлмәрийән, әрмәнде.*

9. Черепаха – *гөбөргәйел, таибака, каплы бака.*

10. Божья коровка – *күсмәкүс, күсмәкәй, камка, еңгәсәй, тәтәй тауык.*

11. Угол – *мөйөш, мөгөш, босмак, почмак.*

12. Мешок – *ток, капсык, капчык.*

13. Хлеб – *икмәк, әпәй, әпәкәй, ипей.*

14. Ведро – *бизрә, күнәк, силәк.*

15. Воробей – *тургай, сыпсык, чыпчык, кара сәнсек, сәнсек, йорт сәнсеге, йорт тургайы, өй тургайы.*

16. Бабушка – *өләсәй, дәүинәй, дәүәсәй, картинәй, карсый, картәсәй, картый, карсәй, картнәй, нәнәй.*

17. Дедушка – *олатай, картатай, карттай, бабай, дәүәтәй.*

18. Мать – *әсәй, инәй, әнәй, әни.*

19. Туғандаш төркөмдәр нисек атала: *аймак, нәсел, ара, кан, ос, зат, сук, төп урам, йорт, ил, тармак, туп, түбә, ырыу.*

20. Кесе кыз туғанына өндәшеү: *апай, иркәм, карындаш, туғанай, сеңелкәш, тәнә, һеңдекәш, һылыу, кәрәндәш.*

21. Кесе ир туғанына өндәшеү: *кусты, мырза, мыртый, эне, энекәш.*

22. Атаһынан өлкән ир затына өндәшеү: *бабай, быуай, олатай, апа, акбабай.*

23. Әсәһенән өлкән катындарға өндәшеү: *әбей, инәй.*

24. Нисек атала: *ойокбаиш, баишай, башалтай, кәктәй, нәскей, йөнойокбаиш, бәйзәмойокбаиш / шерстяные носки самовязки /?*

25. Кайһыһы әйтелә: *бүрек, кәпәс, қорайыш, қолаксын / шапка-ушанка /?*

26. Нисек атала: *ешиәк, ебеткән, ешиән, йәшикәләк, мәреү, мәретке, лепшек, лыбый, уна / слякоть /?*

27. Боз өстөндә қалққан һыу: *шәре, һыйа, шыйа, дуи, мантама.*

28. Кайһыһы әйтелә: *ағын, шырышы, бикрә, һеүән / быстрина /?*

29. Кайһы вариант кулланыла: *арал, утрау, куна / остров /?*

30. Һез тикшергән һөйләшкә / һөйләшсәгә / генә хас диалекталь лексик берәмектәр булла, уларзы язып алығыз һәм тулы аңлатма бирегез.

Бындай эш төрҙәре дәрестәрҙә, шулай ук диалектология буйынса практика осоронда киң кулланыла, һөзөмтәлә башкорт диалекттарының хәзәрә торошо хақында яңы мәғлүмәттәр йыйыла.

Шулай итеп, башкорт диалектологияһы фәне ярайһы уҡ озайлы үсеш юлы үткән, шул уҡ ваҡытта уның бай диалекталь формалары өйрәнеүҙе талап итә. Хәҙерге осорҙа диалект күренештәрән башка төрки телдәр менән сағыштырма формала өйрәнеү бик мөһим.

Әҙәбиәт

Хисамитдинова Ф.Ф. (2005). *Башкорт теленең диалектологик атласы* / Яуаплы ред. Өфө: Гилем.

Диалекты тюркских языков : очерки / *Ин-т языкознания РАН*. (2010). Вост. лит. *Диалектологический атлас башкирского языка*. (2005). Гилем.

Дмитриев Н.К. (1959). *К вопросу об изучении башкирского языка* // *Вопросы башкирской филологии*. Москва.

Дмитриев Н.К. (1928). *Краткий отчет о работе лингвистико-фольклорного подотряда экспедиции АН* // Бюллетень Башкирского областного бюро краеведения. № 3. Уфа.

Дмитриев Н.К. (1958). Отчет о работе лингвистико-фольклорного подотряда Башкирской экспедиции АН СССР за 1928 г. // *Башкирский диалектологический сборник*. Уфа.

Дыбо А.В. (2010). К проблеме изучения диалектов тюркских языков // *Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы X региональной конференции*. Уфа.

Максютова Н.Х. (1976). *Восточный диалект башкирского языка в сравнительно-историческом освещении*. Наука.

Махмуд ал-Кашгари. Диван Луга ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с. + 2 с. вкл.

Миржанова С.Ф. (2006). *Северо-западный диалект башкирского языка: Формирование и современное состояние*. Китап.

Миржанова С.Ф. (1979). Южный диалект башкирского языка. Наука.

Хисамитдинова Ф.Г. (2010). Диалектная система башкирского языка // *Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы X регион. конф.* Уфа.

Хөсәйенова Л.М. (2012). *Башкорт диалектологияһы: укыу кулланмаһы*. Стәрлетамак: СДПА.

Шәкүров Р.З. (2012). *Башкорт диалектологияһы: укыу кулланмаһы*. Китап.

Юлдашев А.А. (2010). Диалекты башкирского языка // *Диалекты тюркских языков: очерки* / Ин-т языкознания РАН. Вост. лит.

Radlov V.V. (1882–1883). *Vergleichende Grammatik der nordlichen Turksprachen*. T. I. Phonetik. (Сравнительная грамматика северных тюркских языков. Т. I. Фонетика). Лейпциг.

SO‘ZNING IFODA QUDRATI

Sidikjon MUMINOV*
Anvarjon YULDASHEV*

Annotatsiya

Lingvistikada so‘z va uni ilmiy jihatdan atroflicha o‘rganish, tadqiq qilish alohida ahamiyat kasb etadi. So‘z lisoniy jihatdan yaxlit bir tizim sifatida til va nutqning eng muhim, asosiy va faol birligi bo‘lib, tilshunoslikning markazida keladi. Til va nutqning o‘ziga xos bo‘lgan ko‘plab xususiyat va hodisalarini tilshunoslik jihatidan o‘rganish so‘zni ilmiy tadqiq etish bilan boshlanadi.

Tilimizda mavjud so‘zlarni semantik jihatdan puxta o‘rganish va til birligi sifatida leksema, nutq birligi sifatida esa so‘zlarning ma‘no sathini ilmiy tadqiq qilish mantiqiy aniqlik va mukammallikni o‘rtaga chiqaradi. Nutqda ifodalovchi ma‘no, tushuncha va nominativ funksiyasiga ko‘ra so‘z qo‘llash me‘yorlariga rioya qilish, aniqlikni ta‘minlash har jihatdan jamiyat oldiga qo‘yilgan o‘ta dolzarb va ulkan maqsadlar sari intilishda taraqqiyotni kafolatlaydi.

So‘z va ma‘no munosabatlari juda qadimdan ilmiy va falsafiy tafakkurning shakllanishi, turfa xil munosabat va mulohazalarning yuzaga kelishi hamda insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiy etishiga sabab bo‘ldi.

Asrlar o‘tgan sari insoniyat ongi yangi va yangi rivojlanish bosqichiga erishib, axborotlashgan jamiyatda vizual xabar oqimlari misli ko‘rilmagan tezlik va mukammallikka erishsa ham, insoniyat jamiyatida so‘z o‘z o‘rni, ahamiyati va qudratini saqlab qolmoqda.

So‘z o‘ta serqirra va serjilo til (nutq) birligi bo‘lib, hozirgi globallashuv, ilm-fan taraqqiyoti davrida uning ma‘no ifodalashini, nominative funksiyasining muhim ahamiyatini lisoniy nuqtai nazardan tahlil etish mazkur ilmiy tezisdan ko‘zlangan bosh maqsad hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: so‘z, nutq, birlik, semantika, onomastika, denotativ, konnotativ, signifikativ, polisemiya.

THE EXPRESSIVE POWER OF WORDS

Abstract

In linguistics, the word and its scientific study are of great importance. The word is the most important, basic and active unit of language and speech as a whole system of linguistic control, and is at the center of linguistics. The study of the many productions and developments inherent in language and speech as a result of linguistics begins with the scientific study of the word.

A thorough study of the semantics of the words in our language and a scientific study of the level of meaning of lexemes as a unit of language and words as a unit of speech reveal logical accuracy and perfection. Compliance with the norms of word use according to the expressive meaning, concept and nominative function in speech, ensuring accuracy, guarantees progress in all aspects in the pursuit of extremely urgent and ambitious goals set before society.

* Filologiya fanlari doktori, professor, Farg‘ona davlat universiteti, siddiqjon.mominov@bk.ru

* Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi, anvar_mirzo1972@mail.ru

The relationship between words and meanings has long been a factor in the formation of scientific and philosophical thought, the emergence of various attitudes and opinions, and the development of human civilization.

As the centuries pass, human consciousness reaches new and new stages of development, and visual message flows in an information society reach unprecedented speed and perfection, words retain their place, importance, and power in human society.

The word is a very diverse and complex language (speech), and the main goal of this scientific thesis is to analyze its meaning, the importance of its nominative function from a linguistic point of view in the current era of globalization and scientific development.

Keywords: word, speech, unity, semantics, onomastics, denotative, connotative, significative, polysemy.

Ilm-fan taraqqiyoti va jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy jarayonlarning misli ko'rilmagan tarzda tezlashuvi, jahon miqyosidagi integratsiyalashuvi deyarli barcha sohaga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Kishilik jamiyati globallashuv jarayoni bilan yuzma-yuz kelib, turli sohalarida yuzaga kelayotgan yangilik, kashfiyot va innovatsiyalarni idrok etmoqda. Insoniyat tarixida yuzaga kelgan hamda kashf etilgan jamiki narsa va hodisalar borki, ular o'z ma'no va tushunchasiga ega bo'lishi, mazkur holatlar esa o'z nomi, ya'ni so'z orqali ifodalanishi tabiiy holdir.

Lingvistikada so'z va uni ilmiy jihatdan o'rganish alohida o'rin egallaydi. So'z lisoniy jihatdan til va nutqning eng muhim, asosiy va markaziy birligi sifatida qaraladi. Til va nutqning o'ziga xos bo'lgan ko'plab xususiyat va hodisalarini tilhunoslik jihatidan o'rganish so'zni ilmiy tadqiq etish bilan boshlanadi. Til birligi bo'lgan so'z nutq faoliyati bilan mazkur jarayonda voqealanadi. Shuning uchun so'z nutq birligi, nutq "boyligi" ham hisoblanadi. So'z real birlik, xususiylik, aniqlik sifatida mavjud bo'ladi. Ya'ni, "Leksema til birligi tayyor va turlicha imkoniyatlar majmuasi bo'lsa, so'z uning voqealanishi, ro'yobga chiqishi, aniq, shakl, mazmun va vazifa kashf etgan moddiy ko'rinishidir. Har bir leksema nutqda muayyan so'z sifatida namoyon bo'ladi" [8, 141]. Demak, leksema va so'z umumiylik hamda xususiylik dialektikasi bilan bog'langan bo'lib, so'z xususiylik sifatida umumiylikning – leksemaning amaldagi ko'rinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir. So'zda til va nutqning ikki asosiy tomoni, ya'ni ifoda – tovush jihati va mazmun – ma'no tomoni namoyon bo'ladi. Aynan so'zning turli shakldagi ma'no tomonlari lingvistikda semantik jihatdan tadqiq etiladi.

Til va nutqning asosiy birligi bo'lgan so'zning ma'no va funksiyalari haqida fikr yuritish, mushohada qilish lisoniy tadqiqotlarga qiziqqan har qanday falsafiy yo'nalishlarga xos bo'lgan xususiyatdir. Shu nuqtai nazardan nemis tilshunos olimi X.Kronasser semantika tarixiga bag'ishlangan asarida qadimgi yunon falsafasi namoyondalaridan Platon va Aristotel ijodida ma'no mohiyati tasnifi va talqiniga bo'lgan ilk urinishlar kuzatilishini ta'kidlab o'tadi [3,18].

Til inson tafakkur qobiliyatini shakllantiradigan va tinimsiz boyitadigan manba sifatida mashhur tilshunos olim Ferdinand de Sossyurning til haqidagi "Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir" ta'rifini yodga olamiz [7,23]. Mazkur ta'rifda urg'u berilgan "tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar" – nutqning asosiy birligi sifatida ma'no ifodalovchi so'z va so'zlar ekanligini yana bir bor ta'kidlash zarur.

So'zning ma'no jihati haqida fikr bildirib, har bir tilda "ma'no" uchun keltirilgan izohlar va ularni talqin qilinishidagi farqlar mavjudligini, ayrim tillarda mazkur tushuncha ikki xil ma'noda qo'llanilishi uchrasa, boshqa tillarda uch va undan ortiq ma'noda

ishlatilishini kuzatishimiz mumkin. Aytaylik, o'zbek tilida ushbu tushuncha quyidagicha izohlanadi: "Ma'no – [mazmun, tushuncha, g'oya]: 1. So'zning mazmun tomoni, so'z bilan ifodalanga tushuncha... 2. ayn. mazmun. 3. Ba'zi xatti-harakat va shunga ko'ralardan anglashiladigan narsa; ifoda... 4. Biror narsaning mohiyati, nima ekanligi; mohiyat..." [9,565-566].

So'zning ma'no ifodalashini lisoniy sathda tadqiq qilishda mazkur lingvistik holatning keng va tor qamrovligi, so'zning leksik va grammatik ma'nolarini farqlash, o'z va ko'chma ma'no sathi, so'zning semantik maydoni, so'zning denotativ va konnotativ funksiyalari batafsil izohlanadi.

So'zning nutq faoliyatidagi asosiy vazifasi atash, nomlash, ya'ni nominativ vazifa bo'lib, u obyektiv borliqdagi turlicha muayyan narsalar, voqea-hodisalar, harakat-holatlar, belgi-xususiyatlarni ifoda etadi, anglatadi, ular haqida muayyan ma'no, tushuncha beradi. So'zlarning atash, ya'ni nominativ funksiyasi nominatsiya nazariyasi, nomshunoslik yoki onomasiologiyada o'rganiladi [1,68]. Lingvistik manbalarda onomasiologiya – "leksikologiyaning lug'aviy birliklarini nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari, qonuniyatlarini o'rganuvchi bo'lim" tarzida izohlanib, onomastika – "(lotincha "onuma" – "nom" so'zidan olingan) nomlar, ularning turlari, nomlanish sabablari bilan shug'ullanuvchi tilshunoslik bo'limi" sifatida ta'riflanadi [4,81].

So'z ma'nosining ifodalanishida uning narsa va tushuncha bilan bog'liqligi, so'z ma'nosining narsaga, tushuncha va boshqa so'z ma'nosiga munosabati hamda funksiyasi farqlangan. Natijada so'z ma'nosining denotativ, signifikativ va struktural funksiyalari shakllangan. Masalan, so'z ma'nosining asosiy funksiyalari sifatida: ma'no₁ – narsa₁ (yoki ma'no₂ – narsa₂) – denotativ funksiya; ma'no₁ – tushuncha₁ (yoki ma'no₂ – tushuncha₂) – signifikativ funksiya; ma'no₁ – ma'no₂ (yoki ma'no₂ – ma'no₁) – struktural funksiya tarzida izohlanadi [2,72]. Aslida so'zlar ma'no ifodalashiga ko'ra turli strukturaviy tuzilishlarga egadir. Shu tufayli so'zning narsa va tushuncha bilan bog'lanishiga shartli ravishda qaramoq zarur. Chunki barcha so'zlar ham narsa, hodisa yoki belgi nomini anglatmaydi, ya'ni hamma so'zlar atash, nomimativ funksiyaga ega emas. So'zlar ichida ot (narsa), fe'l (harakat), sifat (narsa belgisi) va ravishlar (harakat belgisi) ma'no ifodasiga ko'ra atama, nomlash funksiyasini bajaradi. Biroq, yordamchi so'zlar o'z ifodasiga ko'ra nominativ funksiya bajarmaydi. Bu xususda tilshunos olim N.Uluqov mustaqil va yordamchi so'zlarning lug'aviy ma'nosi, nominativ funksiyasi va morfologik holati yuzasidan ularning o'zaro farqlarini quyidagicha izohlaydi:

1. Mustaqil so'zlar – lug'aviy ma'noga ega; nominativ vazifa bajaradi; morfologik jihardan o'zgaradi; gapda mustaqil gap bo'lagi bo'lib kela oladi.

2. Yordamchi so'zlar – lug'aviy ma'noga ega emas; turli yordamchi ma'no va vazifalarda qo'llanadi; morfologik jihatdan o'zgarmaydi; gapda mustaqil gap bo'lagi vazifasida kela olmaydi [5,140].

Yuqorida bildirilgan fikrlarga ko'ra nutqdagi ma'no ifodalovchi so'zlarning barchasini shartli deb olish ham munozaralidir. Tilshunos olim S.Muminov bu xususda "... Tildagi ramzlar (nomlar)ning hammasi yoppasiga shartli bo'ladi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Har bir yangi tushunchani ifodalash uchun mavjud so'zlardan u yoki bu ma'noda foydalaniladi. Ammo yangi tushunchani ifodalash uchun tanlangan so'z tasodifiy emas. U yangi tushuncha va mavjud so'z o'rtasidagi qonuniy aloqa tufayli sodir bo'ladi..." deb yozadi [6,44].

So'zlar asosiy va ko'chma ma'noda keladi. So'zning asosiy ma'nosi bevosita shu so'zning atama – nominativ funksiyasi bilan bog'liq bo'ladi. Asosiy ma'noli so'z negizida

ko'chma ma'noli so'z paydo bo'ladi. Natijada bir xil ma'no yoki tushunchani, narsa yoki hodisani ifodalayotgan so'z, boshqa bir narsa yoki hodisaning ifodasi uchun qo'llana boshlaydi. So'zning ko'chma ma'noda qo'llanilishi barcha tillar uchun xosdir. Odatda, lisoniy jihatdan so'z ma'nosining ko'chish usuli metafora, metonimiya, sinekdoxa va funksional ko'chish kabilarni o'z ichiga oladi. So'zga qo'shimcha ma'nolar yuklanishi ko'p ma'noli so'lar sathini yuzaga keltiradi. So'zlarning ko'p ma'noli bo'lish holati lingvistikada polisemiya atamasi bilan yuritiladi.

So'zlarning nutq jarayoni yoki matndagi o'rni **kontekst** deb ataladi. So'zning ifoda va mazmun jihati, uning alohida ma'nolari nutq jarayonida yoki kontekstda oydinlashadi, aniqroq va batafsil ochiladi [1,74].

Yuqorida keltirilgan tahlil va misollardan shu narsa ayon bo'ladiki, ma'lum bir so'z ma'nosini aniqlash yoki belgilash ma'lum bir lug'atlar kesimida keltirilgan lug'aviy ma'nolar bilan chegaralanib qolmasdan, mazmun, kontekst, ko'lam doirasi, obrazlilik, jargon, professionalizm kabi xususiyatlarni kasb etishi bilan bir qatorda, tushuncha, konsept sifatida o'z mazmun-mohiyatiga egaligi ham mazkur birliklarning qo'llanilishi ko'lam, qolaversa, semantik maydonining naqadar kengligidan dalolatdir.

Tilimizda mavjud so'zlarni semantik jihatdan puxta o'rganish va til birligi sifatida leksema, nutq birligi sifatida esa so'zlarning ma'no sathini ilmiy tadqiq qilish mantiqiy aniqlik va mukammallikni o'rta chiqaradi. Nutqda ifodalovchi ma'no, tushuncha va nominativ funksiyasiga ko'ra so'z qo'llash me'yorlariga rioya qilish, aniqlikni ta'minlash har jihatdan jamiyat oldiga qo'yilgan maqsad sari intilishda taraqqiyotni kafolatlaydi. Mashhur faylasuf Rene Dekart ta'kidlaganidek: "Agar siz so'z ma'nolarini aniqlab olsangiz, dunyoni yarim chalkashliklardan xalos qilgan bo'lasiz".

Adabiyotlar

- Abdulazizov A.A. (2010). *Tilshunoslik nazariyasiga kirish*. Toshkent.
- Головин Б.Н. (1977). *Введение в языкознание*. М.: Высшая школа.
- Kronasser H. (1952). *Handbuch der Semasiologie: kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre*. Heidelberg.
- Mahkamov N., Ermatov I. (2013). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. Toshkent: Fan.
- Uluqov N. (2016). *Tilshunoslik nazariyasi*. Toshkent.
- Мўминов С. (2021). *Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари*, Фарғона: Classic.
- Соссюр Ф. де. (2019). *Курс общей лингвистики*. Переводчик А.М.Сухотин под редакцией Р.О.Шор. М.: Юрайт.
- Неъматов Х., Расулов Р. (1995). *Ўзбек тили систем лексикологияси асослари*. Тошкент.
- Ўзбек тилининг изоҳли лугати. (2008). Беш жилдли. Иккинчи жилд. Тошкент.
- Ўзбекистон милдлий энциклопедияси" Давлат нашриёти.

JADIDLARNING O‘ZLASHMA SO‘ZLARGA MUNOSABATI

Inomjon AZIMOV*
Gulbahor AZIMOVA*

Annotatsiya

Jadidlar faoliyatidagi eng muhim masalalardan biri – bu alifbo va imlo masalasidir. Jadid ma’rifatparvarlari rivojlangan tillar kabi mukammal alifbo, o‘zbek tilining ichki xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan milliy imlo qoidalari bo‘lishini maqsad qildilar. Buning uchun, birinchi navbatda, ming yildan ortiq davr mobaynida asosiy yozuv sifatida qo‘llanilib kelingan, lekin o‘zbek tili fonetik tizimiga umuman to‘g‘ri kelmaydigan arab alifbosini isloh qilib, unga o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan tovushlar uchun alohida harf kiritdilar.

Alifbo va imlo masalasida eng muammoli masala singarmonizm masalasi edi. Boshqa turkiy tillar kabi singarmonizmni asosiy qonuniyat sifatida e’tirof etgan jadid ziyolilari o‘rtasida bu qonunni o‘zlashgan so‘zlarga tatbiq etishda turlicha qarashlar yuzaga keladi. Bir guruh ziyolilar tildagi so‘zlarni o‘z va o‘zlashgan deb ajratmasdan barchasini mazkur qonunga bo‘ysundirish tarafdori bo‘lsalar, ba’zilari singarmonizmni o‘zlashma so‘zlarga nisbatan qo‘llamaslik tarafdori bo‘ladilar. Maqolada mazkur masala bo‘yicha qarashlar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: jadid, ma’rifat, adabiy til, jonli til, istiloh, o‘zlashma so‘zlar, arabcha so‘zlar, forscha so‘zlar, sheva, qo‘shimcha, so‘z shakli, matbuot.

THE JADIDS’ PERSPECTIVE ON BORROWED WORDS

Abstract

One of the most significant issues in Jadid activities was the question of the alphabet and orthography. Jadid intellectuals aimed to create a perfect alphabet comparable to those of developed languages, as well as national orthographic rules designed with consideration for the internal characteristics of the Uzbek language. To achieve this goal, they first sought to reform the Arabic script, which had been used as the principal writing system for more than a thousand years but did not correspond to the phonetic structure of the Uzbek language. They introduced additional letters to represent sounds specific to Uzbek. One of the most problematic issues concerning the alphabet and orthography was the question of vowel harmony (singarmonism). Among Jadid intellectuals, who, like speakers of other Turkic languages, recognized vowel harmony as a fundamental linguistic principle, differing views emerged regarding its application to borrowed words. One group of intellectuals advocated applying this principle universally to all words in the language, without distinguishing between native and borrowed vocabulary, whereas others argued that vowel harmony should not be applied to loanwords. This article analyzes the views and debates surrounding this issue.

Keywords: Jadid, enlightenment, literary language, spoken language, terminology, loanwords, Arabic words, Persian words, dialect, affix, word form, press.

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU, Toshkent, O‘zbekiston, ORCID: 0009-0001-4803-7166, azimov@dtm.uz

* Nizomiy nomidagi milliy pedagogika universiteti akademik litseyi o‘qituvchisi.

Jadidlar taraqqiyotga erishishning bosh yo'li ma'rifat ekanini his qilganlari holda, birinchi navbatda, yangi tipdagi maktablar ochish, zamonaviy oliy maktablar tashkil etish, dunyo yangiliklarini xalq o'rtasida keng targ'ib qilish, kishilarni uyqudan uyg'otish uchun matbuotni rivojlantirish; taraqqiyotimizga to'siq bo'layotgan illatlarni fosh qilish uchun teatr san'atini barpo etish, iqtidorli yoshlarni Ovruponing eng ilg'or oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborish orqali milliy ongini shakllantirish, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini singdirishga urindilar [Nurmonov, 2012, 331-b.]. Afsuski, sobiq sho'rolar tuzumi davrida ularga "xalq dushmani" tamg'asining bosilishi, faoliyati, ilmiy merosining o'rganilishi taqiqlanishi natijasida bu davr tilshunosligi istiqbolgacha o'rganilmay kelindi.

Istiqoldan so'ng jadidlar faoliyatini o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Lekin o'sha davrda juda ko'plab taniqli jadid ziyolilari milliy o'zbek adabiy tilini, yaratish, alifboni takomillashtirish bo'yicha jiddiy faoliyat olib borgan bo'lsa-da, hozirgacha ularning sanoqlilarining faoliyati, ilmiy merosi tadqiq qilindi. Jumladan, M.Qurbonova va Y.Sayidovlar tomonidan Fitratning tilshunoslik merosi, adib asarlarining leksikasi tadqiq qilingan bo'lsa [Qurbonova, 1993; Sayidov, 2001], M.Yo'ldoshev va D.Ne'matova Cho'lpon [Yo'ldoshev, 2000; Ne'matova, 2004], Sh.Bobomurodova Elbek [Bobomurodova, 2002], T.Tog'ayev Ashurali Zohiriy [Tog'ayev, 2005] ning ijodiy merosi, ilmiy faoliyatini tahlil qilganlar.

Shuni qayd etish lozimki, adabiy til, istiloh masalasida jadidlar o'rtasida turli qarashlar mavjud edi. Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" adabiy tildagi barcha yot so'zlarni chiqarib tashlash, uning o'rniga o'z tilimizdan istilohlar yasash tashabbusi bilan chiqqan bo'lsalar, Ashurali Zohiriy, Munavvar qori, Behbudiy, Hoji Muin kabi ziyolilar bu fikrga qarshi chiqadilar.

1922-yil mart-aprel oyida bo'lib o'tgan o'zbek maorif madaniyat xodimlarining 2-maorif qurultoyida ham xorijiy atamalarni turkiylashtirish bo'yicha quyidagi takliflarni beriladi: - elni tezdan avrupa madaniyati va bilimlari bilan tanishtirish uchun qo'llanadigan atamalar elga tushunadigan, elning ichida singadigan bo'lishi kerak;

- uning uchun atamalarning yarmi qo'ldan kelganicha xuddi o'zbekning o'zini tilidagi so'zlanib yurg'an so'zlaridan alish kerak;

- el ichidagi so'zlanib yurg'an tildagi qulay kelganda eski o'zbek tilida qo'llang'an bu kunda ko'p so'zlanmay turg'an so'zlardan atamag'a layiq so'zlarni tapish kerak. Eski ashulalardan, hikayalardan atamag'a yaraqli so'zlar tapilsa kerak;

- atamag'a kerak bo'ladig'an yasama so'z tapish uchun boshqa turklarning tillaridagi so'zlarni alish kerak bo'ladi. Qazaq, qirg'iz, tatar, turkman, usmanlidan boshqa turklarning tillarida o'zbeklarga atama qilib ishlatila turg'an so'zlar tapilsa kerak [Uluq Tursun, 1934, 40 – 41-b.]. Mazkur takliflarning barchasi o'rinli, ayniqsa, boshqa turkiy tillardan so'z o'zlashtirish taklifini o'zaro yaqinlikka intilish yo'lidagi harakat sifatida baholash mumkin.

1926-yil 25-noyabrda O'zbekistan ilmiy Sho'rosining o'lka tilshunoslari bilan o'tkazilgan yig'ilishida ham atamalar masalasiga maxsus to'xtalib, ularni milliylashtirish, chet so'zlardan tozalash, barcha turkiy xalqlar uchun ilmiy markaz tashkil qilish bo'yicha qaror qabul qilinadi:

a) turk shevalarini ilmiy suratda tekshirilib ular arasidag'i yaqinliq belgilansin. Turk shevalari chet so'zlardan tazalanib, o'rnig'a mumkin qadar turkiy so'zlar qo'llansin;

b) unutilgan turk so'zlari tapilib, adabiyatimizg'a kiritilsin va u so'zlar yangi mavsumlarda yangi ma'nalar ifodalashi uchun qo'llansin;

j) butun turklar uchun bir turli atama (istiloh) qabul qilinsin. Faqat atama mas'alasi "a" maddasida ko'rsatilgan asosda hal qilinuvi lazimdir. Ya'ni atamalar faqat turk so'zlaridan

alinishi shartdir. Ba'zi mustasna hallardag'ina turk tilining saflilig'ig'a halal keltirmaslik sharti bilan istiloh alish mumkindir. h) yuqorida ko'rsatilgan yaqinlik mushtarak bir ilmiy markaz orqali yuzaga chiqa alur. Shuning uchun butun turklarga o'rtaq ilmiy markaz turk anjumani danishi tuzish lazim deb bilamiz [Uluq Tursun, 1934, 41 – 42-b.].

Miyon Buzruk adabiy tildan arab va fors so'zlarini chiqarish bo'yicha "Chig'atoy gurungi"ning fikrlariga qisman qo'shiladi, ular aytganidek, so'zlarni yoppasiga chiqarib tashlash yanglish fikr ekanligini aytadi. Uning fikricha, adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirmoq uchun, albatta, eski adabiy tilni soddalashtirish va omma – xalqning qulog'idan va zehnidan uzoq bo'lgan ko'p arabcha va forscha so'zlarni tildan chiqarish kerak bo'ladi. Tilni soddalashtirganimizda uning o'z xususiyatlari, tarixiy oqimi va so'zni olgan shaklini ko'zda tutish albatta lozim bo'ladi. Bu nuqtalardan qaraganda, o'zbek tilining arabcha va forscha so'zlardan tamom qutula olmasligi ko'riladi. Arabcha va forscha so'zlardan tozalashni ma'lum bir darajada qilishdan boshqa chora qolmaydi, chunki arabcha va forschadan o'zbekning yolg'iz adabiy tili emas, balki ilmiy tili ham anchagina ta'sirlanib qolgan. Bu jihatdan "Gurung" tashkilotchilarining harakatlari foydasiz ekani, arab va fors so'zlari o'zbek tili ichki qatlamiga naqadar chuqur singib ketgani, ularni butunlay chiqarib tashlash bilan muammo hal bo'lmasligini o'zlari ham tushunib yetganini, shuning uchun bu fikrdan qaytgani, Miyon Buzruk kabi ziyolilar haq ekanini keyingi tajribalar ko'rsatdi.

Ma'lumki, o'zlashma so'zlarning kirib kelishi, uning tilga singishi, qo'llanilishida jonli xalq tili bilan adabiy til o'rtasida jiddiy farq bor. Adabiy tilga o'zlashgan so'zlar o'sha tilning qonuniyatlariga bo'ysunadi, ayniqsa, arab va fors tiliga xos bo'lgan o'zlashmalar yozilishi va talaffuzi o'zgarmagan holda qo'llanilishda bo'lgan bo'lsa, so'zlashuv tilida hech qanday qonun-qoidalarsiz, xalq talaffuziga mos ravishda qo'llanilib ketavergan.

Miyon Buzruk ayni shu farqlarga ham alohida to'xtalib o'tadi: "Xalq tilining ta'sirlanishi bilan adabiy tilning ta'sirlanishi arasida asosli farq bar: adabiy til arabcha va farscha so'zlarni o'z talaffuzi, o'z ma'nasi va o'z qaidalari bilan ishlata bergan. Ularda hech bir turli o'zgarish yasalmag'an. So'ngra ko'b so'zlarni ehtiyaj uchun emas, balki arabcha va farschani ta'siriga berilish bilan ularga muhabbat saqlamaq bilan alg'an. Ammaning tili bo'lsa, arabcha va farschadan alg'an so'zlarni asl shevaga singitib yubarg'an. Aling'an so'zlardan ko'blarining qarshiliqlari unutilib ketgan. *Hazir, xabar, tark, qaida, maslahat, para, shakar* kabi" [Miyon Buzruk, 1929].

Miyon Buzruk to'g'ri ta'kidlaganidek, adabiy tildan farqli ravishda omma tili ko'p so'zlarni o'z ma'nolaridan boshqa ma'nolarda ham ishlata beradi. Masalan, *avqat, kasal, maraz, jahl, para* kabi so'zlar shunday so'zlardandir, chunki *avqat* arabchada *vaqtning* ko'plik shaklidir. *Kasal* arabchada *yalqovlik*, o'zbekchada *xastalik*dir. *Maraz* arabchada mutlaq *xastalik*, o'zbekchada *tuzalishi qiyin* bo'lgan bir narsadir. *Pora* forschada *bo'lak*dir, o'zbekchada *rishvat*. Shu bilan birga, xalq jonli tilida arabcha va forschaga xos bo'lgan harflar bilan yozilgan har bir so'zning talaffuzi buzib talaffuz qilinadi.

Yuqoridagi fikrlar asosida xalq tili arabcha va forschadan ta'sirlangan bo'lsa-da, o'z istiqbolini qo'ldan bermagan, boshqa tillardan olingan so'zlarni tamsil qilib, o'ziniki qilib olgan, zotan turkiy tillarning omma qismining tamsili hissasi quvvatli bo'lgan degan xulosaga keladi. Shuning uchun o'zbek tilidan arabcha va forscha so'zlarni chiqarib tashlashda xalq tomonidan o'zlashtirilib, faol qo'llanilayotgan so'zlarga tegmaslikni, ularni chiqarishda quyidagi asoslarni nazarda tutish lozimligini aytadi:

1. O'zbekchada muqobili bo'lgan hamda o'zbek xalq jonli tiliga singmagan arabcha-forscha so'zlarni chiqarib tashlash. Bu asosga binoan *nusrat, fatx, nasiya, mubariz, mastur, fash, xurram, payman, pinhan* kabi so'zlar tamom chiqarilur.

2. O‘zbekchada muqobili bo‘lgan va bir daraja shevaga o‘rnashgan so‘zlarning ham o‘zbekchalari saqlanib, arabcha va forschalari tark qilinur. Bunga ko‘ra *amr, said, shabnam, shada, sahra, g‘alaba, harb* so‘zlari ham iste‘moldan chiqarilishi kerak, chunki bularning o‘zbekchada topilgan muqobillari bor.

3. Arabcha-forscha so‘zlarning o‘zbekchadagi muqobillari o‘zlari qadar ma‘lum bo‘lmasa-da, ularni shevada saqlamaq kerak. Shu munosabat bilan *pehshana, hayran, nadamat, parishan, shirin, xatir* kabi so‘zlarni ishlatish kerak bo‘ladi, chunki ularning muqobillari bo‘lgan *manglay, o‘kunmak, chuchuk, ko‘ngil* (*xotir* ma‘nosida bo‘lganda) kabi so‘zlarga ko‘ra ularni ishlatmak shevaga qulayliq beradi. Asosan bunday nuqtalardan so‘zlashda qay birining yengil bo‘lishi ko‘zda tutiladi.

4. O‘zbekcha muqobili bo‘lmagan yoki bo‘lsa-da, unutilib ketilgan arabcha va forscha so‘zlarni albatta saqlash kerak. Bunga ko‘ra *qaida, mal, halak, qasd, say, tark, insaf, xabar, ma‘na, hamisha, daim, g‘am, hasrat, ishrat, nasihat, dunya, hazir* kabi so‘zlarni chiqarib tashlash to‘g‘ri bo‘lmaydi.

5. Xalq tilining buzib o‘z ma‘nosidan boshqa ma‘nolarda ishlatib yuborgan *avqat, para, kasal* kabi so‘zlarga tegmaslik kerak [Miyon Buzruk, 1929].

O‘zbek tiliga kirib qolgan “sig‘a”lar xususida alohida so‘z yuritadi. Ma‘lumki, sig‘a arab tilidan o‘zlashgan so‘z bo‘lib, shakl, forma degan ma‘noni anglatadi [Bobomurodova, 2002, 126-b.]. Jadidlar bu atamadan keng foydalanaganlar. Miyon Buzruk ham o‘zbek tiliga kirib qolgan arabcha ko‘plik shaklidagi so‘zlarni izohlashda mazkur atamadan foydalanadi. Yuqorida ta‘kidlanganidek, Miyon Buzruk chetdan so‘z o‘zlashtirishni ijobiy holat deb hisoblaydi, lekin xorijiy til qoidalarining milliy tilga o‘zlashtirilishini qoralaydi. Masalan, arab tilidan o‘zlashgan *marasim, sharait, xalayiq, ajayib* kabi so‘zlar sig‘a – arabcha ko‘plik shakl ma‘nosida ham ishlatilgan. Uning fikricha, bunday sig‘a ma‘nosidagi so‘zlarni *rasmlar, shartlar, xalqlar* shakllarida o‘zbekcha yozish kerak. Shu bilan birga, arabchadagi ko‘plik ma‘nosini yo‘qotib, birlik ism (ot) shaklida ishlatilib kelinayotgan so‘zlarni ko‘plik shaklida ifodalash uchun ularga *-lar* qo‘shimchasini qo‘shish lozimligini aytadi. Masalan, *adabiyat, axlaq, talaba* kabi so‘zlarni *adabiyatlar, axlaqlar, talabalar* shaklida qo‘llash kabi.

Olimning yuqoridagi fikrlariga qo‘shilish mumkin, lekin *maktub, katib, rais, muharrir* kabi so‘zlarni arabcha ma‘nosida qo‘llab bo‘lmaydi, ularni *yazilg‘an, yazuvchi, bashlavchi, tahrir qiluvchi* ma‘nolarida ishlatish ham to‘g‘ri emas, ularni ism (ot so‘z turkumi) qilib *majlis katibi, majlis raisi* shaklida qo‘llash lozim bo‘ladi degan fikrlari munozarali. O‘zbek tiliga ming yildan oshiq davr mobaynida o‘zlashgan, ko‘plari xalq tomonidan chet so‘z ekanligi farqlanmaydigan holga kelgan so‘zlarni bu ko‘plik shaklda, uni bunday ifodalash kerak, buning asl ma‘nosi bunday, shuning uchun bunday yozish kerak kabi talablarni qo‘yish va bu talablarga amal qilish uchun asosiy omma arab tilini yaxshi bilishi kerak. Shuning uchun xorijiy so‘zlarga bu kabi murakkab talablarni qo‘yish shart emas. Bu so‘zlarning hozirgi tilimizda ham shundayligicha qo‘llanilib kelinayotgani, ularning asl ma‘nosini faqat mutaxassislarga bilishi fikrimizning dalilidir.

O‘zbek tilidagi adatlar haqida. “Adat (odot)” asli arabcha so‘z bo‘lib, tegishlilik, tarkibiy qism, vosita kabi ma‘nolarni anglatadi. Usmonli turk tilshunoslari arab tili grammatikasidagi *adat* termini bilan yordamchi so‘zlar, affikslar hamda ayrim modal so‘zlarni ataganlar. O‘zbek tilshunosi Fitrat o‘zbek tili imlosiga bag‘ishlangan “Bitim yo‘llari” asarida kelishik qo‘shimchalari, so‘roq yuklamasi (*-mi*), shakl yasovchi qo‘shimchalar (*-dek, -day, -cha*) haqida fikr yuritir ekan, ularni usmonli turk tilshunoslari kabi *adat* termini bilan ataydi. Demak, hozirga qadar qo‘llanib kelinayotgan *qo‘shimcha* termini arabcha *adat* so‘zining vosita, tarkibiy qism degan ma‘nolari asosida belgilangan

bo'lib, 30-yillardan hozirgi affiks ma'nosida qo'llanila boshlangan [Bobomurodova, 2002, 126-b.]. "Turkcha qoida"da ham "*Adat deb yalg'iz o'zidan bir ma'ni chiqmaydurg'an kalimalarni aytilur*", degan ta'rif beriladi va bu qoida "Bitim yo'llari"da aynan qabul qilingan. 20-yillardagi asarlarda bu termin *belgilar* termini bilan almashtirilgan [Kadirov, 2007, 31-b.]. Demak, adat qo'shimcha ma'nosida qo'llangan. Miyon Buzruk arab va fors tillaridan o'zlashgan adat (qo'shimcha)larning qo'llanilishiga ham salbiy munosabatda bo'ladi. O'zbek tilida fors tilidan o'zlashgan *-ban, ham-, -dar, -mand, -gar, no-, be-*, arabchadan *-iy, -g'ayr* adatlari haqida gapirib, *-iy* dan boshqasini iste'moldan chiqarish kerakligini, chunki ularning o'zbekchada ishlatilib kelingan muqobillari borligini aytadi. Forschadagi *ham* adatiga o'zbekcha *-dash, -dar* uchun *-li, na, be-* qo'shimchasiga *-siz* muqobili bor deydi [Miyon Buzruk, 1929].

Arabcha "g'ayri" adati haqida gapirib, o'zbek tilida uning o'rnida qo'llanadigan yordamchi so'zlar borligini, masalan, *g'ayri ma'lum* o'rniga *ma'lum emas, ma'lum bo'lmagan* tarzida ishlatishni tavsiya qiladi. *-iy* adatini saqlab qolish kerakligini, shu bilan birga, uni har yerda ishlatish tilning ohangini buzishini, shuning uchun me'yorida ishlatish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, *-xana, -nama* qo'shimchasini ham *balaxana, o'g'uznama* kabi ism bo'lib kelgan holatda ishlatish mumkin, ammo ular vositasida yangi so'z yasalishi to'g'ri emas [Miyon Buzruk, 1929].

Tirkav haqida. Bu atama jadidlar tomonidan qo'shma so'zlar, so'z birikmasi ma'nosida qo'llanilgan. Miyon Buzruk *Davlatxoja, Abdulla, Abdulrahim* kabi inson ism bo'lib ketganlaridan boshqa *nusratbaxsh, dilshikasta, zulfi yar* kabi so'zlarni umuman chiqarib tashlash yoki *yarning zulfi, mahbubning ishq* shaklida o'zbek tili qoidasi asosida qo'llash taklifini beradi.

Istiloh masalasi. Ma'lumki, "Istelo" arabcha so'z bo'lib, umum tomonidan kelishib qabul qilingan shartli so'z, maxsus ifoda degan ma'nolarni anglatadi. Terminlarni turkiylashtirishga kirishgan tatar tilshunoslari ana shu istelo anglatgan "maxsus atalgan so'z", "ataq so'z" ma'nosidagi atama terminini yasaganlar. Atama termini 1922-yildan o'zbek tilshunosligida qo'llanila boshlangan. Miyon Buzruk o'zbek tiliga olinayotgan yangi so'zlar istiloh uchun olinayotgani, ammo hozirda yangi tushunchalarni ifoda qilish uchun juda ko'plab yangi so'zlarga ehtiyoj borligi, bu ehtiyojni qondirish uchun har bir yozuvchi ma'lum sistemasiz, o'z-o'zicha so'zlar yasayotgani, bu holatni tartibga solish zarurligini aytadi. Tilga o'zlashgan hamma istilohlarni o'zbekchalashtirishga qarshi chiqadi va bu sohada "Chig'atay gurungi"ning qilib ko'rgan tajribasi, bu tajriba yetarli natija bermagani asos sifatida keltiriladi. Ikkinchidan, hamma istilohlarni arab va fors yoki Yevropa tillaridan olinishiga ham qarshi chiqadi.

So'z o'zlashtirishda quyidagi uch asosga e'tibor qaratish lozim deydi:

1. O'zbek tiliga arab va fors tilidan o'zlashib, tilga singib ketgan *ilm, muallim, falsafa, maarif, tibbiyat, tabiat* kabi so'zlarni o'z o'rnida saqlash kerak, Ammo "Chig'atay gurungi"ning qilgani kabi unutilib ketgan eski so'zlarni tiklash, "*atamachiliq, izm, sachim*" kabi so'zlar yasamoq kutilgan natijani bermaydi.

2. Unutilgan so'zlarni qaytarish boshqa chora topilmagandagina mumkindir. Shaxslar tomonidan yangi so'zlar yasali, jamiyat tomonidan qabul qilinishining o'zi alohida bir masaladur, chunki jamiyat o'z ruhiga kelmagan so'zni chiqarib tashlay beradi.

3. Turkiy qardoshlardan so'z olish o'rniga omma tiliga murojaat qilish kerak. Omma tilida adabiy tilga o'tmagan juda fasix va balix so'zlarni uchratish mumkin. Unday so'zlar yangi texnika uchun topilmag'anda ham ziroat, hayvonot, jug'rofiya va umuman tabiiy narsalarda ko'rinadi [Miyon Buzruk, 1929].

Bu asoslarning ba'zi o'rinlariga qo'shilgan holda, unutilgan so'zlarni qayta tiklash hamda qardosh turkiy tillardan so'z olishga qarshi fikrlariga qo'shib bo'lmaydi, chunki bu ikki asos milliy tilning rivoji, turkiy tillarning o'zaro yaqinlashuvi uchun juda muhim omil deb hisoblaymiz.

Olim xalq tomonidan poyezdni *atash arava* yoki uni so'zda buzib *poyiz*, avtomobilni *aptamabil*, traktorni *o't amach* deb atalishini ma'qullaydi, ularni shunday tarzda adabiy tilga kiritish taklifini beradi. Ammo yuqorida bildirgan fikriga qarshi chiqib, istilohlarni Yevropa tillaridan, xususan, o'zbek tili bilan hayotda sherik bo'lgan ruschadan olish kerak. *Ispolkom*, *xloppunkt* kabi qisqartma so'zlarni, *-izm* bilan yasalgan *kammunizm* kabi so'zlarni ham aynan olish kerak deydi. Albatta, bunday fikrlarni o'sha davr mafkurasi bilan bog'liq holda bildirilgani bilan izohlash mumkin.

Miyon Buzruk o'zbek tili rivoji uchun bajarilishi muhim bo'lgan uchta vazifani aytadi. Birinchidan, ilm ahllari tomonidan tildagi barcha istilohlarning izohlari bilan jamlangan qomus tuzish, so'ng qomusdagi so'zlar muqobillarini xalq shevalaridan topish, ularni bir-biri bilan solishtirish. Ikkinchidan, ilmiy tadqiqotlar olib borishda oddiy muallimlarga murojaat qilmasdan, haqiqiy mutaxassislar, olimlar faoliyatiga tayanish, til qonuniyatlari shaharma-shahar, qishloqma-qishloq yurib tekshirilmog'i kerak. Bu ikkisi zudlik bilan qilinadigan ishdir. Uchinchidan, o'zbek tilining mufassal qomusi va mufassal sarfi ishlab chiqilmog'i kerak. Ayniqsa, o'zbek tili sarfini tuzish eng muhim vazifadir, chunki o'zbek tili ko'p shevali, sarfiy jihatdan o'zaro farqli tomonlari ko'p. Masalan, Toshkentda *kevomman*, Farg'onada *kellippan*, Namanganda *kevuttiman*, Buxoro, Samarqandda *kelappan*. Mana shunga o'xshash ayirmalarini bilish va o'zbek adabiy tiliga qanday shaklda olish uchun sarf ilmiga ahamiyat berish zarurdir deydi [Miyan Buzruk, 1929].

Ashurali Zohiriy ham imkon qadar o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida atamalar tizimini yaratish tarafdori bo'ladi. Uning fikricha, "agar ajnabiy so'zlar olinavursa, tilda soflik bitta-bitta, sal tilning ichida boshqa so'zlar u tilni qoplab, tanimaslik holiga keltiradi va yutadi". Shuning uchun turmushga kirib kelayotgan yangi tushunchalarni ifodalamoq uchun "o'z tilimizning boyligidan foydalanmoq"ni tavsiya etadi. "Agar bundoq so'zlar u tilda topilmasa, ovrupocha, arabcha, forsiychadan olmoq" lozimligini uqtiradi.

Masalan, telegraf, abtomobil, zavut, fabrika singari singib ketgan so'zlarni o'z holiga qo'yib, parovoz o'rniga o'txona, elektr o'rniga simchiroq, geografiya o'rniga yer biligi, astronomiya o'rniga yulduz biligi, gidrologiya va gidrografiya o'rniga suv biligi, botanika o'rniga o'simlik biligi, agronomiya o'rniga ekin biligi singari atamalarni qo'llashga da'vat etadi.

Muallif kimyo, fizika, matematika singari fanlar, umuman, maktab darsliklarida qo'llanuvchi ilmiy atamalarni qat'iylashtirish, buning uchun turkologlar qurultoyini chaqirib, shu qurultoy qarori asosida ish tutish lozimligini ko'rsatadi.

Ashurali Zohiriy ilmiy atamalarining favqulodda muhimligini e'tiborga olib, Maorif vazirligi huzurida atama qo'mitasi tuzish maqsadga muvofiq ekanini ta'kidlaydi [Nurmonov, 2012, 349-b.]. Mannon Ramz adabiy tilning mukammal bo'lishi uchun istiloh (atama) ham katta rol o'ynashini, lekin bu bo'yicha materiallar hali yetarli emasligi, yagona talab ishlab chiqilmaganini aytadi.

Istilohlar masalasida maorif komissarligi sho'basi quyidagi talablarni ishlab chiqqan edi:

1. Ajnabiy tildagi istilohlar o'rniga birinchi galda o'zbek xalq so'zlaridan olingan istilohlar qabul qilinadi.

2. Agar o'zbekcha birgina so'z bilan anglanmasa, o'zbeklarga tanish bo'lgan tillardan kirgan so'zni olish mumkin, ya'ni turkiy qardoshlar tilidan o'tgan so'zlar.

3. Agar bu ikki yo'l bilan bu narsaning nima ekanligini bir so'z bilan ifodalash mumkin bo'lmasa, o'zbekcha bir necha so'z bilan ifodalaydigan qilib tuzish mumkin.

4. Tanish bo'lgan baynalmilal istilohlarni qabul qilish kerak (*proletar*, *qo'mita*, *kommuna* kabi).

Yuqoridagi talablarni ma'qullagan holda, shevalar bo'yicha yig'ilgan materiallarni o'rganish, tahlil qilish, yetmaganlarini yana to'plash lozimligini, bu ishga oliy ta'lim studentlari va o'rta ta'lim o'quvchilarini jalb qilish yaxshi samara berishini aytadi. Yig'ilgan manbalar asosida mukammal istilohlar lug'atini chop qilish kerak, yo'qsa, tilda har xilliklar, anarxiya davom etabardi deydi [Mannan Ramz, 1929].

Jadid ma'rifatparvarlarining atamalar bo'yicha ham milliylikka qaratilgan xayrli ishlari millatchilik sifatida baholanadi: "Biz terminologiya sahamizni millatchilik ustanofkalari bilan va ularning har xil ko'rinishlari bilan ulug' rus millatchiligi va mahalliy millatchilikga qarshi rahmsiz ravishda kurashda va Lenin milliy til siyosatini tog'ru amalga ashiruv uchun kurash arqasidag'ina yangi ozbek terminologiyasini proletar yo'lida barishni va tog'ri hal qilinuvini ta'min eta alamiz" [Uluq Tursun, 1934, 42-b.].

Otajon Hoshim ham bu tilning qonunlarini "Chig'agtoy Gurungi"cha, Navoiy, Bobur va boshqalarning asarlaridan chiqarmasdan, balki hozirgi o'zbek shevalarini marksizm nuqtayi nazaridan har taraflama o'rganish va bunda o'zbek tilining hozirgi tendensiyasini e'tiborga olib turib ish ko'rish uchun, adabiy tilni o'zbek jonli shevalariga yaqinlashtirish, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi semantik jihatidan yaroqsiz, mehnatkashlar tomonidan o'zlashtirilmagan va o'zlashtirilmayotgan arab va fors so'z va terminlarini yo'qotish kerak degan takliflar bildiradiki, adabiy tilni xalq jonli tiliga yaqinlashtirish taklifi qisman qo'shilish mumkin, boshqa takliflarini davr mafkurasi mahsuli sifatida baholash mumkin. Ayniqsa, o'zbek tilini internatsional so'z va terminlar bilan boyitish va yuksaltirish, buyuk ittifoq bo'yicha yagona ilmiy terminologiya tuzishga intilish qabilidagi taklifi sho'rolar ittifoqining mamlakatdagi barcha tillarning yagona tilga aylanishi bo'yicha absurd g'oyasi ta'sirida kelib chiqqan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, jadidlar o'zlashma so'zlarning imlosi masalasida yagona fikrga kela olmadilar, ikkinchidan, davr mafkurasi ham mukammal milliy imlo qoidalarining yaratilishiga to'sqinlik qilgan, ayniqsa, rus tilidan kirgan so'zlarning aynan yozilishi imlo qoidalariga kiritilgan.

Adabiyotlar

- Nurmonov, A. (2012) A. *Tanlangan asarlar*. III jildlik. I jild. Toshkent: Akademnashr.
- Qurbonova, M. (1993). *Fitratning tilshunoslik merosi*. Filol. fan. nomz. diss... Toshkent.
- Sayidov, Y. (2001). *Fitrat badiiy asarlari leksikasi*. Filol. fan. nomz. diss... Buxoro.
- Yo'ldoshev, M. (2000). *Cho'lponning badiiy til mahorati ("Kecha va kunduz" romani misolida)*. Filol. fan. nomz. diss... Toshkent.
- Ne'matova, D. (2004). *Cho'lpon publitsistik asarlarining lingvistik tahlili*. Filol. fan. nom. ... dis. avtref. Toshkent: O'zFATI.
- Bobomurodova, Sh. (2002). *O'zbek tilshunosligi rivojida Elbekning roli*. Filol. fan. nomz.... diss., Toshkent.
- Tog'ayev, T. (2005). *Ashurali Zohiriy va uning tilshunoslik merosi*. Filol. fan. nomz. diss... avtoreferati. – Toshkent, 2005

Uluq Tursun (1934). *Ўzbek tilining hozirgi aktual masallari toqrisida*. Adabi tl va imla tooqrisida maqala, qararlar, II toplam 1-nci serija. Taşkent: OZDAVNAŞR.

Miyan Buzruk (1929). *Adabiy til va istilah*. Sharq haqiqati, № 6.

Kadirov K. (2007). *O'zbek tili morfologik tizimining o'rganilish tarixidan (20-yillar o'zbek tilshunosligi materiallari asosida)*: Filol. fan. nomz. ... diss. Toshkent.

Mannan Ramz (1929). *Muhim kanfirinsiya aldidan*. Qizil O'zbekistan, 16-yanvar, 13-san.

CHANDIRLAR TARIXI VA ULARNING BA'ZI BIR O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI XUSUSIDA

Murodqosim ABDIYEV*
Salohiddin RAHMONOV*

Annotatsiya

Turkiy qavmlarning qarluq, o'g'uz, qipchoq bo'g'inlarining biri bo'lgan o'guzlar Yevroosiyo qit'asining barcha hududlarida istiqomat qilishadi. Ushbu lahjada turk, turkman, ozarbayjon, Eron ozarlari, gagavuz, qaraim hamda o'zbek va Qrim tatarlarining bir qismi so'zlashadi. Tarixda o'guzlar asosan Sharqda, Sibirning asosiy qismidan hozirgi Xitoy devorigacha bo'lgan katta hududda joylashgan O'g'uz xonligida istiqomat qilishgan. Vaqt o'tishi bilan ular G'arbga qarab siljiy boshlagan. Bu haqda "O'g'uznoma", "Shajarayi turk" singari tarixiy asarlarda batasil ma'lumot berilgan. Ayni paytda o'g'uz qavmi vakillari Turkiya, Ozarbayjob, Eron, O'zbekiston, Turkmaniston, Qozog'iston, Afg'oniston, Moldova, Ukraina, Qrim, hamda Boltiq bo'yi respublikalarida istiqomat qilishadi. O'guz qavmining bir tarmog'i bo'lgan chandirlar Eron, Turkiya, Turkmaniston, Avg'oniston hamda O'zbekistonda istiqomat qilishadi. Shu bois ham dunyo xaritasida chandir nomi bilan bog'liq juda ko'plab joy nomlari qayd etilgan. Jumladan, O'zbekistonda quyidagi toponimlar uchraydi: Olot, Shofirkon, Romitan, Jondor, Urganch, Mirishkor, Payariq tumanlarida Chandir qishloqlari hamda Ganji Chandir, Bo'ribek Chandir, Temurbek Chandir (Olot), Chandir qiyot (Urganch), Parcha Chandir (Pastdarg'om), Mazlaxon Chandir (Shofirkon), Chandirobod (Qorako'l) birikmali joy nomlari ham mavjud. Turkiyaning Mersin provensiyasida, Chandir nomi bilan ataluvchi qishloq ham mavjud. Eronda Chandir nomi bilan ataluvchi daryo ham borligi mazkur hududlarda ham ushbu qavm vakillari yashashidan darak bermoqda. Ushbu dallillar turkiylarning chandir qavmi vakillari nafaqat o'zbek yoki turkman, balki, turk, ozar, tatar kabi xallar tarkibida ham yashab kelayotganligiga ishora berib turibdi.

Mazkur ilmiy maqolada Samarqand viloyati Pastdarg'om tumanida yashovchi chandir urug'i vakillari tarixi va o'ziga xos jihatlari xususida ma'lumotlar berishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: lahja, sheva, o'g'uz, chandir, urug', toponim, turkman, o'zbek, tarix, millat.

ABOUT THE HISTORY AND SOME DIFFERENT FEATURES OF CHANDIRS

Abstract

The Oghuz, one of the Karluk, Oghuz, and Kipchak branches of the Turkic tribes, inhabit all regions of the Eurasian continent. This dialect is spoken by Turks, Turkmens, Azerbaijanis, Iranian Azeri, Gagauz, Karaim, and part of the Uzbek and Crimean Tatars. Historically, the Oghuz lived mainly in the East, in the Oghuz Khanate, which occupied a large territory from the main part of Siberia to the present-day Great Wall of China. Over time, they began to move westward. Detailed information about this is provided in historical works such as "Oguznama" and "Shajarayi Turk." Currently, representatives of the Oghuz people live in Turkey, Azerbaijan, Iran, Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan,

* Filologiya fanlari doktori, professor. Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazi Samarqand viloyat hududiy bo'linmasi, murodkasim63@mail.ru

* Mustaqil izlanuvchi, katta o'qituvchi. Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi, salohiddinR@mail.ru

Afghanistan, Moldova, Ukraine, Crimea, and the Baltic republics. Chandirs, a branch of the Oghuz tribe, live in Iran, Turkey, Turkmenistan, Afghanistan, and Uzbekistan. Therefore, many place names associated with the name of Chandir are recorded on the world map. In particular, the following toponyms are found in Uzbekistan: the villages of Chandir in the districts of Alat, Shofirkon, Romitan, Jondor, Urgench, Mirishkor, Payariq, as well as Ganji Chandir, Buribek Chandir, Temurbek Chandir (Alat), Chandir qiyot (Urganch), Parcha Chandir (Pastdargom), Mazlakhon Chandir (Shofirkon), Chandiobod (Karakul). In Mersin Province, Turkey, there is also a village named after Chandir.

The presence of a river in Iran named Chandir indicates that representatives of this tribe live in these areas as well. These facts indicate that representatives of the Chandir tribe of Turkic peoples live not only among Uzbeks or Turkmens but also among Turkic, Azeri, and Tatar peoples.

This scientific article attempts to provide information on the history and unique characteristics of the Chandir clan representatives living in the Pastdargom district of the Samarkand region.

Keywords: dialect, dialect, Oghuz, Chandyr, clan, toponym, Turkmen, Uzbek, history, nation.

Ma'lumki, O'zbekiston ham ko'p millatli mamlakatlardan biri. Bunda turli millat va elat vakillari bilan bir qatorda turli turkiy urug' vakillari ham azaldan hamjihatlikda Vatan taraqqiyoti yo'lida mehnat qilishib, bir buloqdan suv ichishib yurt obodonchiligi, tinchligi, elning shon- sharafi uchun xizmat qiliishgan, baxt-u iqboli uchun birgalikda kurashganlar va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi. Bu yerda o'zaro do'st, birodar, qo'ni-qo'shni, qiyinchilik vaqtlarda hamkor, hamnafas bo'lib istiqomat qilib kelayotgan millatlar vakilidan biri o'guz chandirlaridir.

Chandir so'ziga "O'zbek tilining izohli lug'ati" shunday izoh berilgan: 1. Go'shtnig qattiq pay qismi. Go'sht o'rnida chandir chaynashga kimning toqati bor deysiz. Gazetadan. 2. ko'chma Qotma, pishiq, chayir. Chandir odam. – bir-ikki chayqalib, gul paykali ustiga uzalasiga yiqilib tushdi. Chandir qo'llari tuproqni changalladi. "Mushtum" (O'TIL-4.,2008, 456-b). "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi"da shunday ta'rif berilgan: Chandir turkiy qabila. 8-9 asrlarda Sirdaryo o'rtasida quyioqimida, Orol dengizining janubidagi cho'llardayashovchi o'guzlar tarkibida bo'lganlar. Keyinchalik chandirlarning bir qismi Movarunnahrga o'tib, o'zbeklar va turkmanlar bilan aralashib yashab, ular tarkibiga singib ketgan. Ayrimlari o'guz tarkibida Ozarbayjonda o'nashib qolgan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida chandirlarning ayrim guruhlari o'troq hayyot kechirib, asosan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan. 1924-yildagi ma'lumotga ko'ra chandirlar jami 3425 kishini tashkil etgan (O'ZME-9., 570-b).

Mahalliy aholi chandir so'zini "teri", "chandir" (go'st qismi), "chodir" (chayla) ma'nosinibildirishini ta'kidlaydi. Abu Hayyon esa chandir so'zini "qurama", "duragay" ma'nosinibildirishini ta'kidlaydi (Arifboyev va b., 2004, 59).

O'guz chandirlarining kelib chiqishi haqida tarixiy manbalar juda kam. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" (XI asr), Rashiddinning "O'guz noma" (XVII asr), Abulg'azi Bohodirxonning "Shajarayi turk" (XVII asr) kabi asarlarda bayon qilinishicha, bu qavmning ajdodlari o'guzlar bo'lishgan.

O'guzlar X asr o'rtalarida Sirdaryo yetaklarida poytaxti Yangikent bo'lgan o'guzlar davlati tashkil topadi. Lekin XI asr o'rtalarida u sharqdan kelgan qipchoqlar tomonidan zabt etiladi. O'guz qabilalarining bir qismi g'arbga ketib, janubiy rus dashtlariga joylashadi,

boshqa qismi esa saljuqiylar boshchiligida old Osiyo mintaqalarini ishg'ol qiladi. Mo'g'illar istilosida davrida Amudaryoning janubiy tomonlarida yashayotgan o'g'uz qabilalari Kasbiy dengiz bo'ylariga, Mang'ishloq tomonlarga chekinishga majbur bo'lganlar.

Yozma ma'lumotlarga qaraganda, o'g'uzlar islom dinini qabul qilib, yerli xalqlar bilan aralashib ketganlarini turkmanlar deb ataganlar. O'zbek o'g'uzlari va turkman qabilalari azaldan bir-biriga yaqin bo'lgan. Shu bois ham ba'zan o'g'uz larga turkmanlar deb, turkmanlarni esa o'g'uzlar deb atashganlar. O'g'uz qabilalari orasida quyidagi turkman urug'lari ham tilga olingan: Emreli, Igdir, Chovdur, Yazir, Salir, Qoradoshli, Bayot, Qoyi, Tuturga va boshqalar.

Turkman tilshunosi J.Amansariyev "Turkman dialektologiyasi" darsligida chandir urug'ini turkmanlarning bir shevasi deb hisoblaydi (Amansariyev., 1970, 16-b.).

O'zbek shevashunosi A.Ahmedov chandirlar nafaqat turkmanlar ba'lk i o'zbek tilining o'g'uz lahjasidagi bir shevassi ekanligini ta'kidlaydi (Ahmedov, 1966, 45-b.).

Yuqorida qayd etilgan chodur nomli qabila chandirlarning ota bobolari hisoblanadi. Bu qabila nomining etimologik ma'nosini turli manbalarda turlicha uchratamiz. Masalan, Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" asarida "chovdur" ni "juvoldor" nomi bilan berilgan (Koshg'ariy, 1963, 40-b.). Boshqa turkiy qabilalar kabi ularning o'z tamg'alari bo'lgan. bu tamg'alar ularning mollari va podalarining belgisidir. Mollari aralashib ketsa, tamg'alariga qarab ajratishib olishgan. Juvoldirlar qabilasining ot taqasi ko'rinishda bo'lib, u mollar badaniga qizdirib bosilgan.

Rashiddin "uvoldir"ni "shuhratli", "qattiq ovozlilik" deb tarjima qilgan. Turkiyalik Yajji o'g'li (XV asr) ham shunga yaqinroq – "to'g'ri so'z", "qattiq ovozlilik" deb izoh bergan. Abulg'azi Bohodirxon bu so'zni "mashhur" deb ta'riflagan. S.Otaniyozov bu qabila to'g'risida shunday yozadi: "X-XI asrlarda Mang'ishloq atroflaridagi chovdurlarning bir bo'lagi "chavindir" nomi bilan atalgan. Keyinchalik ular Yaqin Sharq mamlakatlariga – Turkiya, Eron, Suriya, Kavkaz, Hindiston, Bangladesh va boshqa mamlakatlarga ketib qolganlar.

O'z vaqtida rus tadqiqotchilari ham chandirlarning qaysi millat yoki elatlar ittifoqiga mansubligi masalasi bilan qiziqib ko'rishgan. Akademik A.L.Kun "Chandir turkman yovmut qabilasining bir bo'lagi", deb ta'kidlagan. Etnograf Y.R.Vinnikov Turkmaniston hududidagi Chorjo'y viloyati aholisining qabila va etnik tarkibini o'rganib, chandirlar haqida quyidagi fikrga keladi: "Ularning daryosi bo'ylari janubiy-g'arbiy Turkmanistonda, Chandir daryosi bo'ylarida, hozirgi Qorra Qal'a tumani qishloqlarida yashaganlar". "Bizning ota-bobolarimiz, degan olimga qariyalardan biri,- Erondan ko'chib kelganlar. O'sha vaqtlarda Chandir, Sumbar daryosi bo'ylari Eronga qaragan. Amudaryo bo'ylarida chandirlar 200-250 yildan buyon yashamoqdalar.

Chandir, Sumbar daryosi bo'ylari XVIII asrning birinchi yarimida Eron hukmdori Nodirshoh tomonidan bosib olingan ekan, bu chandirliklarning, chunonchi Amudaryo sohillarida istiqomat qiloyatganlarning ajdodlari Erondan ko'chib kelgan, degan ma'noni bermaydi.

Moskvalik olimlardan I.P.Magidovich, B.X.Karmisheva O'zbekistonda istiqomat qiluvchi chandirlarning turmush tarzi, urf-odatlar i, tili va boshqa xususiyatlarini hisobga olishib "...chandirlar o'zbeklar bilan aralashib ketgan turkman qabilalarining bir qismidir" yoki "... hozirgi vaqtda chandirlarning turkmanlarga va o'zbeklarga mansubligi bor", deb yozganlar.

Mazkur xulosalarga "O'zbek turkmanlari" deb ataluvchi batamom boshqa qavm ham mavjudligi sabab bo'lgan. "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi"da bu qavm xususida

shunday deyiladi: "... yirik o'zbek urug'laridan biri, hozirgi Turkmaniston hududida yashovchi turkman xalqidan til, antropologik tuzilishi va etnik tarkibi bilan birmuncha farq qilgan o'zbek turkmanlari keying ming yillar davomida Nurota tog' etaklarida shakllangan. ...Ikkita katta guruh", "Yigirma to'rt ota" va "Besh ota minqishlov" singari guruhlar ham o'z navbatida bir necha qabila va urug'larga bo'lingan. ...Ayrim guruhlar XIX asrda va XX asr boshlarida tog' bag'irlaridan hozirgi Karmana, Kattaqo'rg'on, Xatirchi, Ishtixon, Payariq tumanlariga kelib o'troqlashib, dehqonchilik bilan shug'ullanganlar" (O'ME,11, 2007, 395-b).

E.D.Polivanov O'zbek tilinin o'g'uz lahjalari, jumladan o'g'uz lahjalari xususida to'xtaladi. (Polivanov,1935,511-526-b) J.Eltazarov ham o'guzlar boshqa lahja qatori barcha turkiy tillarda jumladan, o'zbek tili shevalarida uchrashi va ularning tarqalish areali haqida ma'lumot beradi.(Eltazarov, 2010, 20-29)

Anglashilib turibdiki, bu o'rinda so'z turkman chandirlari haqida emas,balki o'zbek Turkman(chandir)lari xususida bormoqda. Shunga ko'ra chandirlarning Buxoro amirligi hududiga (hozirgi Qashqadaryo, Samarqand viloyatiari hududi ham unga qarashli bo'lgan) XVIII asrga kelib o'mashganligi to'g'risidagi mulohazalarga qo'shilmok kerak. M.Mirzayev va A.Allamurodovlar o'zlarining doktorlik dissertatsiyalarida chandirlar o'zbek o'g'uz larining tarkibiy qismi ekanligini alohida ta'kidlaydilar (Mirzayev, 1969, 32; Allaberganov, 2018, 11.). O'zbekiston hududida asosan chandirlar Buxoro viloyatining Olot, Jondor, Qorako'l, Peshku, Shofirkon, Buxoro tumanlarida, Qashqadaryo viloyatining Bahoriston tumanlarida, Samarqand viloyatining Pastdarg'om va Payariq tumanlarida yashaydilar. Pastdarg'om chandirlari xususida fikr yuritsak, ular bu yerga kelib qolishiga sabab Darg'om anhorining har ikkala tomonidan suvlik, dehqonchilik uchun qulay bo'lgani, shuningdek, janubiy cho'ldan iboratligi chorvachilikka o'ng'ayligidir.

Chandir shevasi o'zbek tilining o'g'uz lahjasining bir qismi bo'lib, yuqorida zikr etilgan joylarda yashovchi chandirlarning gapirish shevasi so'zlashuv nutqida unchalik farq qilmaydi. Masofa uzoq bo'lsa-da, Qarshi, Qorako'l, Muborak singari hududlarda istiqomat qiluvchi chandirlari bilan bordi- keldi yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Pastdarg'om chandirlar shevasi haqidagi M.Abdiyev o'zining "Pastdarg'om tumani o'g'uz shevasi haqida" maqolasida shevaning leksik xususiyatlari haqida ilk marta ilmiy mulohazalarini bayon qilga.(Abdiyev, 2015, 40-45-b). Mazkur tumanda yashovchi chandirlar hozirgi istiqomat qiluvchi hududlariga ko'ra: Yuqorichandir (Salom Tursunov nomli fermerlar uyushmasi), Parchachandir va Novchandir (Sobiq Y.Oxunboboyev nomli fermerlar uyushmasi), Enakachandir ("Zarafshon" nomli fermerlar uyushmasi) singari guruhlariga bo'linadilar. Yuqorichandir deb atalishining sababi yer sathidan biroz baland bo'lganidir. Parchachandir esa biroz pastlikda joylashgan bo'lib, tumannig qipchoq lahjasida so'zlashuvchi sheva vakillari yashaydigan Parchaqora qishlog'i bilan yonma-yon bo'lgani uchun shu nom bilan atalgan. Novchandir deyilishiga sabab Darg'om kanali ustidan nov qurilib, u orqali oqarsuv bilan ta'minlanganligidir. Enaka nomi asli "enaga", ya'ni bola tarbiyalovchi, boquvchi degan ma'noni anglatadi.

Pastdarg'omlik chandirlar ham boshqq turkiy urug'lari kabi bir necha to'p va guruhlariga bo'linib ketadi. Yuqorichandirliklar xo'jalar, gullaklar, beklar, kallar, ko'rlar, oxorlar, qarsaklar, piteklar, laylaklar, suv o'ti, cho'qqalar, yo'liqlar, shaytonlar, arablar deb nomlaanadi. Parchachandirliklar kallar, kurriklar, ko'rlar, qullar toifasiga bo'linadi. Novchandirlar esa urganjilar, kallar, qirmalar kabi guruhlaga ajraladi. Enakachandirda buxoriylar va urganjilar deb ataladigan toifadagilar yashaydi.

Boshqa o'g'uz lar singari chandirlarga xos odatlaridan biri, o'zaro bir-birlari bilan laqab orqali aloqa qilishidir. Hudud urug' nomlarining guruhlanishi ham ko'pchiligi laqab qo'yilishi asosida yuzaga kelgan. Ulardan ba'zilariga to'xtalib o'tamiz. Ko'rlar aytganini qilmagan paytda ona o'g'liga "Hay ko'r bo'lgir" deb aytgan ekan. Ana shu urug' "ko'rlar" deb ataladi. Laylaklar bir to'da kishilar daraxt soyasida gurunglashib o'tirgan ekan, bir erkak va bir ayol yo'ldan salom berib o'tishibdi. O'tib ketgan er-xotinning bo'ylari juda baland ekan. Soyada o'tirganlardan biri "laylak bo'la" deb yuboribdi va bu urug' shundan keyin laylaklar deb nomlanibdi.

Chandirlarning bu urug'larining nomi Samarqand viloyatining boshqa hududlarida yashovchi o'guz urug' nomlarida ham uchrab turadi va bu yuqoridagidek aniq bir tarixiy urug'ning kelib chiqishi bilan bog'liq holda paydo bo'lmagan, ba'liki yuqoridagi hayotiy bir voqelik tufayli xalq topqirligi asosida nomlanganligi bilan bog'liqdir. Bu urug'larning nomlanishi ikki hududda yashovchi o'g'uzlarda bir xil urug'ning borligi va urug' nomining kelib chiqishi uning ma'nosidagi voqelik asosida nomlanganligi bilan bog'lanadi. Shulardan karlar, ko'rlar, qullar va boshqa bir nechtasini misol tariqasida keltirish mumkin. Masalan, Samarqand shahri ("Do'stlik" fermer xo'jaligi) Kimyogarlar qo'rg'oni atrofida yashovchi urg'anjinomi bilan ataluvchi o'g'uzlarida kar urug'iga oid quloqlashma deb nomlanuvchi urug' bo'lib, bu urug' shu mahallaning yuqori qismida suv tegirmoni bo'lib va undan chiqayotgan shovqin tufayli kishilar bir-biri bilan qattiq gaplashishganligi tufayli shunday nomlangan. Chandirlarda bu urug' nomi shu urug' kishilarining bir-birining quloqlariga ikki kaftini birlashtirib kimsa eshitib qolmasin deya qulog'iga shivirlashib gapirishidan kelib chiqqanligiga bog'lashadi.

Xulosa qilib aytganda, o'guz lahjasining muhim bir tarkibiy qismi bo'lgan chandirlar shevasi nafaqat turkman tilining, balki o'zbek xalqining ham bir urug'i sifatida o'zbek ili lug'at boyligining rivojida ham munosib hissasini qo'shib kelayotgan shevalardan biri hisoblanadi. Chandirlar nafaqat O'zbekistonning Qoroqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro hamda Samarqand viloyatida, balki boshqa mamlakatlarda ham istiqomat qilishadi. Shu bois ularning tarixi va sheva xususiyatlarini tadqiq etish turkologiya fani oldidagi eng muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar

Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 4-жилд. (2008). "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти.

Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 9-жилд. (2005). "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти.

Арифбаев А. Х., Қораев С.Қ. (2004). Ўзбек халқи этногенезини ўрганишда этнонимнинг роли.\ Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий методик ёндошувларб этногенетик ва этник тарих мавзусидаги республика илмий амалий семинари материаллари\ [www.ziyouz.com.kutubxona](http://www.ziyouz.com/kutubxona).

Амансариев Ж.(1970). *Туркмен диалектологияси*. Туркменистан.

Аҳмедов М.(1966). Чандир шеvasида ассимиляция ҳодисаси\Профессор-ўқитувчиларнинг XXIII илмий конференцияси материаллари.

Кошғарий М.(1963). *Девон-у луготит турк* III. Фан.

Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 11-жилд. (2007). "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти.

Поливанов Е.Д. (1935). Образций неиранийзираваанных (сингорманических) говаров узбекского языка. I Говор города Туркистана \ II Известия академий наук СССР.

Элтазаров Ж.Д. (2010). Исследования по самим древнем огузским / *Davlat tili haqidagi O'zbekiston Respublikasining qonuni talablari nuqtai nazardan dialektalogiyaning zamonaviy masalalari. Respublika ilmiy konfrensiyasi materiallari.*

Mirzayev M. (1969). *Ўзбек тилининг Бухоро гуруҳ шевалари.* Фан.

Аллабердиев А. (2018). *Бухоро ўғузлари лексикаси.* Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисертацияси.

Абдиев М. (2015). Пастдарғом тумани шеваси ҳақида \ *Ўзбек тили ва адабиёти*, 5-сон.

ANOR FITONIMINING O‘ZBEK TILI VA MADANIYATIDAGI LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Bibish JO‘RAYEVA*
Dilshoda QOBILOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi fitonimlardan biri bo‘lgan anor leksemasining lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida anorning etimologiyasi, semantik qatlamlari hamda xalq og‘zaki ijodi, diniy manbalar, san‘at va zamonaviy madaniyatdagi talqini o‘rganildi. Natijada anor fitonimi o‘zbek xalqining ongida tabiiy-biologik, shifobaxshlik, donolik, baraka va serfarzandlilik, diniy-madaniy, estetik hamda ijtimoiy-tijoriy kabi yetti asosiy konseptual maydonda shakllangani aniqlandi. Mazkur fitonim xalq tafakkuri, madaniy xotira va milliy identitetni aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birlik sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: fitonim, anor, lingvokulturologiya, konsept, semantika, milliy madaniyat, ramz, xalq og‘zaki ijodi.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF THE PHYTONYM “POMEGRANATE” IN THE UZBEK LANGUAGE AND CULTURE

Abstract

This article examines the linguocultural features of the phytonym pomegranate in the Uzbek language. The study analyzes its etymology, semantic layers, and interpretations in folklore, religious sources, art, and modern culture. The research reveals that the phytonym pomegranate has developed in the collective consciousness of the Uzbek people within seven main conceptual domains: natural-biological characteristics, medicinal value, wisdom, fertility and prosperity, religious and cultural significance, aesthetic representation, and socio-commercial usage. The findings suggest that the pomegranate functions not only as a botanical term but also as a significant linguocultural unit reflecting national identity, cultural memory, and worldview.

Keywords: phytonym, pomegranate, linguoculturology, concept, semantics, national culture, symbol, folklore.

O‘zbek tili va madaniyatida fitonimlar alohida ahamiyat kasb etar ekan, *anor* fitonimi ayniqsa, qadimiy tarixga, boy semantik qatlamga va ko‘p qirrali ramziy yuklamaga egaligi bilan ajralib turadi. Anorning konseptual maydoni nihoyatda keng bo‘lib, u o‘zbek tilida lingvokulturologik xususiyatlari, xalq og‘zaki ijodidagi, adabiyot va san‘atdagi talqini, shuningdek, zamonaviy brend nomlarida qo‘llanishi jihatdan keng maydonda tahlil qilishni taqozo etadi. *Anor* fitonimining etimologiyasi va nominativ xususiyatlariga nazar tashlar ekanmiz, “*anor*” o‘zbek tilida turli lahlalarda ham bir xil shaklda saqlanib qolgan bo‘lsa-da, boshqa tillarda uning nomlanishi va keib chiqish tarixi juda boy va xilma-xildir: ruscha – “гранат обыкновенный”, lotinchada – “*punica granatum*”, arabcha – “rummon, djullanor

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari, bibish.jrayeva.@.mail.ru

* Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti, Samsungafn230@gmail.com

(guli), zazz”, fors-tojikcha – “nor, anor”, inglizcha – “pomegranate”. Bugungi kunda *anor* fitonimi quyidagi 7 asosiy konseptual maydonda xalqimiz ongida shakllangan:

1. Tabiiy-biologik xususiyatlar konsepti.
2. Tibbiy-shifobaxsh – sogʻlikni mustahkamlovchi vosita.
3. Hayotiy donolik – maslahat, hikmat.
4. Nasl – baraka, serfarzandlilik timsoli.
5. Diniy muqaddaslik – ilohiy, jannat mevasi.
6. Estetik goʻzallik – sanʼat va nafislik belgisi.
7. Brend-madaniy koʻrinish – zamonaviy identitet timsoli sifatida.

1. *Tabiiy-biologik xususiyatlar konsepti sifatida* – “Anor choʻlda bitar, anjir koʻlda” maqoli orqali anor oʻziga xos iqlim sharoitida – quruq va issiq mintaqalarda yetilishi, bu maqol qadim dehqonchilik tajribasining ifodasi ekanligi naoyon boʻladi. Anor faqatgina foydali meva emas, u yer yuzidagi qadimiy madaniylashtirilgan oʻsimlik hamdir. Taxmin qilinishicha, ibtidoiy odamlar yegan va oʻstirgan birinchi mevalardan hisoblanadi. Anor haqidagi ilk maʼlumotlar esa eramizning III asrlariga taalluqli boʻlgan. (Rustamova, 2021, 4-b). Lingvokulturologik jihatdan esa: bu konseptda xalq donishmandligi, tabiatni kuzatish va unga mos yashash anʼanalari mujassam. Zero, qadimdan dehqonchilik, bogʻdorchilik bilan shugʻullanish uchun juda qulay sharoit va unumdor tuproqqa ega boʻlgan yurtimizda ajdodlarimiz har bir ekinni ekish va uni oʻstirish texnologiyasini juda yaxshi bilganlar. Shu sababli ham azaldan shakllanib kelgan maqollarda oʻz hunarlarini nechogʻlik yaxshi bilganliklari koʻzga tashlanadi. Anor daraxti quruq va serquyosh yerni, anjir esa namlikni yoqtiradi. “Tagim koʻl boʻlsin, tanam choʻl boʻlsin” degan maqol ham borki, buni bogʻbonlar anor tilidan aytishgan (Шомаксутдов, Шорахмедов, 2001, 302). Maqoda *anor* fitonimining oʻsimlik sifatidagi xususiyati namoyon boʻladi.

2. *Shifobaxshlik konsepti* – “Bir anor ming bemorga davo” – anor qadimdan inson salomatligi uchun eng foydali mevalardan biri sifatida eʼtirof etiladi. Xalq orasida “Anorning ichida nechta donasi boʻlsa, u shuncha dardga davo” - degan ibora yurishi bejiz emas. Anor mevasi tarkibida sakson foiz suv, oʻn ikki-oʻn besh foiz qand, oʻn toʻqqiz foiz askorbin kislota, shuningdek, olma, limon, shovul kabi organik kislotalar mavjud boʻlib; u vitaminlar, mikroelementlar va biriktiruvchi toʻqimalarga boy, organizmga ijobiy taʼsir koʻrsatadi (Azimov, 2023, 555-b). Mevaning barcha qismlari – poʻchogʻi, poʻsti, ildizi, bargi, guli va urugʻi – dorivor xususiyatga ega. Quritilgan gullari choy kabi damlab ichilganda gipertoniya uchun foydali hisoblanib, sharbat shaklida kamqonlik, ateroskleroz, bronxial astma, angina hamda radiatsion nurlanish taʼsirlarida qoʻllanadi. Shirin navlardan tayyorlangan sharbat tiklovchi vosita sifatida, nordon navlari esa diabetda samarali hisoblanadi. Anor kosmetologiyada ham keng qoʻllanadi: pigment dogʻlar, husnbuzarlarni yoʻqotadi, teri, soch va tirnoqlarni mustahkamlaydi. Uning suvi moddalar almashinuvini ragʻbatlantiradi, smetana bilan aralashtirib krem sifatida ishlatilsa, terini oziqlantiradi va yoshartiradi. Shu bilan birga, meʼyoridan ortiq isteʼmol qilinsa, bosh aylanishi, koʻngil aynishi, tomir tortishishi kabi salbiy holatlar yuzaga kelishi mumkin. Ibn Sino asarlarida anorning nordon navi safroni bosuvchi, yalligʻlanishga qarshi, gijja haydovchi, ogʻriqni kamaytiruvchi xususiyatlarga ega ekanligi qayd etiladi. Ayniqsa, kuydirilgan poʻstlogʻi yaralarni davolashda foydali boʻlishi taʼkidlangan (Абу Али ибн Сино, 1993, 152 б.). Xullas, xalq tabobatida anor keng ishlatilgan. Bu konseptda anor hayot quvvati va sogʻlomlik manbai sifatida talqin etiladi.

3. *Donolik konsepti sifatida*: “Karnaychidan qutulaman desang, oldiga borib anor ye” – maqoli orqali shaxsni bezovta qilayotgan odamdan qutulishning ayyorona yo‘li kinoyali tarzda tushuntirib beriladi. Bu yerda anor og‘iz suvini qistashi, inson istagini uyg‘otishi orqali majoziy ma‘no kasb etgan. Fitonim sifatida u insoniy munosabatlarda vosita rolini o‘ynagan.

4. *Baraka, serfarzandlilik konsepti sifatida*: anorning ichidagi donalarning seroblighi tabiatda hosildorlik, insoniyatda esa naslning ko‘payishi, zurriyotning davomiyligini ifodalaydi. Anor qadimdan turli xalqlarning og‘zaki va yozma madaniyatida baraka va nasl timsoli bo‘lib kelgan. Xususan, O‘rta Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbeklar orasida, anor nafaqat shifobaxsh meva sifatida, balki muqaddaslik va hayotiy kuch manbayi sifatida qadrlanadi. Anor donalarining ko‘pligi naslning ko‘paytirish bilan bog‘liq xalqona qarashlarni yuzaga keltirgan. Bu esa metaforik tafakkur orqali tilga ko‘chib, “Anor donasi kabi farzandlaring bo‘lsin”, “Farzandlaring anorday barakali bo‘lsin” kabi duo va tilaklar shaklida xalq orasida keng tarqalgan. Xalq tili va tafakkurida bu kabi maqol va iboralar – tilning madaniy xotirasini ifodalaydi. Anor turmush va urf-odatlarda muhim semantik ahamiyatga ega bo‘lib, to‘y marosimlarida anor uzatish – kelinning naslli, farzandli bo‘lishini tilash belgisi sifatida qaraladi. Yangi kelin tushganida, ayollar tomonidan anor bilan duo qilish holatlari mavjud bo‘lib, bu serfarzandlilik timsoli sifatida qadrlanadi. Navro‘zda anor mevasining dasturxonga qo‘yilishi – baraka va yangilanish ramzi bo‘lgan, fitonimlar tahlilida bu holat konseptual maydon sifatida “ko‘payish”, “zurriyot”, “baraka” kabi semantik birliklarni yuzaga chiqaradi.

5. *Diniy-madaniy konsept sifatida*: islom dinining dalili bo‘lmish Qur‘oni Karim va hadislarda anorning zikr etilishi uni islom tafakkurida jannat mevalaridan biri sifatida muqaddaslashtiradi hamda bu “meva – metafizik qadriyat” g‘oyasini ochib beradi. Qur‘onda zikr qilingan anor – baraka, to‘kinlik, go‘zallik timsoli. Islom diniy tafakkurida anor – fitnadan xoli qalb ramzi sifatida ilgari suriladi. Qur‘oni Karimda bir necha sura va oyatlarda anor daraxti tilga olinar ekan, “Yana uzumzor bog‘larni hamda (barglari) bir-biriga o‘xshagan, (mevalari esa) o‘xshamaydigan zaytun va *Anorlarni* (chiqarurmiz). (Ey insonlar), ularning har birini meva tukkan paytidagi mevasiga va keyin pishgan holiga boqing. Albatta, bunda iymon keltiradigan qavm uchun oyat-mo‘jizalar mavjuddir.” (“An‘om” surasi 99-oyat.) Hamda “(Alloh so‘ri-toklarga) ko‘tariluvchi va ko‘tarilmaydigan bog‘larni, xurmozorlar va mevalari xilma-xil bo‘lgan ekinlarni, (barglari) bir-biriga o‘xshagan va (mevalari esa) o‘xshamagan zaytun va *anorlarni* yaratgan zotdir.” (“An‘om” surasi 141-oyat.) (Alouddin Mansur, 2007, 493 b.) “An‘om” surasidan olingan ushbu ikki oyatda ham buyuk rizq beruvchi Ollohning insonlarga bergan turli meva bog‘lari-yu, noz-ne‘matlari orasida uzum, zaytun, xurmo kabi mevalar qatorida anor ham sanab o‘tiladi. Bu esa ushbu ne‘matning insoniyat yaratilganidan buyon mavjud ekanligiga guvohlik beradi. Shuningdek, hadisi shariflarda keltirilishicha, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) o‘z izdoshlariga: “Anor iste‘mol qiling, chunki u qalbni hasad va nafratdan tozalaydi”,- deb maslahat bergan ekanlar. Ayon bo‘ladiki, qadim zamonlardan beri anor butun Sharqda barcha musulmon xalqlari uchun birdek ahamiyatli daraxt hisoblangan. O‘zbek folklorida ham anor an‘anaviy ramziy obrazlardan biri sanaladi. Markaziy Osiyo xalqlari orasida anorga jannatiy daraxt sifatida qadim-qadimdan alohida ehtirom ko‘rsatib, e‘tiqod qilib kelingan. Boisi anor haqida yuqorida qayd etganimizdek muqaddas Qur‘oni Karimda ham oyatlarning mavjudligidir: “U ikkisida (jannatda) meva, xurmo va Anorlar bordir (“Rahmon” surasi, 68-oyat).

6. *San'at va go'zallik konsepti sifatida*: xalqimizda anor naqshi milliy kashtachilikning eng sevimli motivlaridan biridir. Qadim zamonlardan beri mahalliy aholi orasida anor hayot, farovonlik, unumdorlik va muhabbat ramzi sifatida qarab kelingan. Anorning tasviri ko'plab qadimiy dastlabki san'at yodgorliklarida saqlanlangan, masalan, O'rta Osiyo ona ma'budasi, hayot manbayi, unumdorlik xudosi Anaxitaning timsoli anor mevasi bo'lib, urug'larining ko'pligi bilan hayratga solgan. Anor mevasi va guli tasviri milliy hunarmandchiligimizda ham asrlar davomida keng qo'llanib kelingan. Qadimdan usta-hunarmandlar o'zlari yasagan turli ashyolarni o'simlik yoki hayvon suratlari bezash, naqsh solish an'anasi mavjud bo'lib, umuman olganda, naqsh tarixi insoniyatning badiiy madaniyati kabi qadimiydir. Arxeologik materiallar bunday naqshlarning jahonning barcha xalqlarida qadimdan mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Har bir xalqning geografik joylashuvi, tabiati, yashash tarzi, madaniyati turlicha bo'lganidek, ularning hunarmandchiligida ham bu o'z aksini topgan. Masalan, shimol o'lkalari naqshlarida – archa, chorvadorlarda – sigir shoxi, dehqonlarda – uzum bargi va gujum, o'troq aholida – gul, anor, bodom qalampir tasvirlari tasvirlari ko'p uchragan. (<https://humoscience.com/index.php/itse/article/download/570/1003>) Anorning go'zal tuzilmasi, ichidagi donalari va ranglar uyg'unligi uni estetik obrazga aylantirgan. Bu yerda anor fitonimi go'zallik, nafosat va milliy san'at ramzidir.

7. *Ijtimoiy va tijoriy konsept sifatida* – o'zbek milliy brendlar nomida tayanch milliy komponent vazifasida keladigan so'zlar ko'p uchraydi. Masalan, “anor” leksemasi turkiy xalqlarda qadimdan to'qchilik va to'kin-sochinlikni ifodalagan. “*Anor*” so'zining bugungi zamonaviy madaniyatda xalq tilidagi to'kinlik, to'qchilik ma'nosidan kelib chiqib, ijobiy xarakter ostida yaratilgan “Anor”; “Art Anor hostel” “Anor” kafesi; “Anor Atelier”; “Anor jewelry” kabi brend logotiplari yaratilganligini kuzatish mumkin. Albatta, bunday obraz va ramzlar hayvon va o'simlik dunyosi bilan taqqoslash orqali ana shu negizda brendlarni nomlash ham milliy manzarani namoyon qiladi. (Madiyeva, 2022, 180-187 b.) Anor fitonimi xalq ongida ijobiy, to'kinlik va baraka obraziga aylangani uchun brendlar nomi sifatida faol qo'llaniladi. Bu kontseptda anor – zamonaviy dunyoda ham milliy identitet, ishonch va farovonlik timsoli ekanligidan guvohlik beradi.

Adabiyotlar

- Абу Али ибн Сино. (1993). *Тиб қонунлари* – 1-жилд, Т. 152 б.
- Rustamova G.B. (2021). *O'zbek folklorida Anor poetik obrazining mosemantik talqinlari*, Toshkent. Maqola.
- Azimov B.A. (2023). *Anor o'simligining shifobaxsh xususiyatlari*. Maqola.
- Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. (2001). *Маянолар махзани* (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 558 б.
- Qur'oni Karim ma'nolari tarjimai*. (2007). Alouddin Mansur, T. 493 b. <https://humoscience.com/index.php/itse/article/download/570/1003>

Андатпа

Мақалада Ақымет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегіндегі сөз өнері теориясы жан-жақты лингвомәдени және құрылымдық тұрғыдан талданады. Зерттеудің мақсаты – ғалым қалыптастырған ұғымдық-терминологиялық жүйенің мәнін ашып, оның қазіргі тіл біліміндегі ғылыми сабақтастығын көрсету. Мақалада А. Байтұрсынұлы қолданған «сөз», «тіл», «лебіз», «асыл сөз» сияқты категориялардың мазмұны зерделеніп, олардың ұлттық дүниетаныммен тығыз байланысы қарастырылады.

Мақалада «ақын тілі» мен «әншейін тіл» ұғымдарының айырмашылығы қазақтың эстетикалық танымы мен көркем ойлау жүйесінің көрсеткіші ретінде қарастырылады. Сонымен қатар «лебіз» термині арқылы тіл мен сөйлеудің арақатынасы нақтыланып, ғалымның бұл бағыттағы тұжырымдары қазіргі лингвистикадағы теориялармен салыстырылады. Байтұрсынұлының шығарманы «ішкі пікір жағы» және «тысқы тіл жағы» деп бөлуі мазмұн мен форма бірлігін айқындайтын кешенді ғылыми модель ретінде сипатталады.

Зерттеу барысында сөз өнерінің тек әдеби категория емес, адамның рухани әлемін, ұлттық болмысын танытатын мәдени-танымдық феномен екені негізделеді. Қорытындысында «Әдебиет танытқыш» еңбегінің қазақ филологиясындағы ғана емес, жалпы тілтанымдық ғылымдағы іргелі теориялық мұра екені айқындалады.

Тірек сөздер: Ақымет Байтұрсынұлы; сөз өнері; тіл және сөйлеу; лебиз; ақын тілі; ұлттық дүниетаным; лингвомәдениеттану; қазақ тіл білімі; тіл теориясы.

VERBAL ART AS A REFLECTION OF NATIONAL CULTURE

Resume

The article provides a comprehensive linguocultural and structural analysis of the theory of verbal art presented in Akhmet Baitursynuly's work *"Literary Studies"* («Әдебиет танытқыш»). The aim of the study is to reveal the essence of the conceptual and terminological system developed by the scholar and to demonstrate its continuity with modern linguistic theory. The article examines key categories used by A. Baitursynuly, such as "word," "language," "speech" (lebiz), and "artistic word," highlighting their close connection with the national worldview.

Particular attention is given to the distinction between "poetic language" and "ordinary language" as a reflection of the Kazakh aesthetic perception and artistic thinking. In addition, through the term "lebiz" the relationship between language and speech is clarified, and the scholar's ideas are compared with contemporary linguistic theories. Baitursynuly's division of a literary work into the "internal content" and the "external linguistic form" is characterized as an integrated scientific model that reveals the unity of content and form.

The study substantiates that verbal art is not merely a literary category but a cultural and cognitive phenomenon reflecting the spiritual world and national identity of a people. It

* Филология ғылымдарының докторы, профессор Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы, Қазақстан

concludes that “*Literary Studies*” is a fundamental theoretical work not only in Kazakh philology but also in general linguistics.

Keywords: Akhmet Baitursynuly; verbal art; language and speech; lebiz; poetic language; national worldview; linguocultural studies; Kazakh linguistics; theory of language.

А.Байтұрсынұлы еңбегін талдау бізге әр сөздің мағынасына мән беруге, аз сөзге көп білім мен білік сыйғызған тағылымын тануға жетелейді. Сол арқылы тілдегі ұлттық қалпымызды танудың қыйсынын тауып, ғалымның ойының тереңдігі мен қағидаларының салмағын бағамдай бастаймыз.

XX ғасыр басында жазылған ұлт ұстазының ұлттық ғылыми ойлау жүйесін қалыптастырған «Әдебиет танытқышын» талдауға кіріспес бұрын ғалымдардың зерттеулерін саралап шықтық. Ақымет еңбегіне алғаш қалам тартқан корифей ғалымдардан кейін, нақтылай талдап, анықтап қарап, әр сөзіне зер салған Т.Жұртбай, З.Бисенғали, А.Ісімақова, Ө.Әбдиманұлы, Ф.Оразбаева, Ж.Манкеева, Ж.Дәулетбекова, Б.Қойшыбаев, Ш.Құрманбайұлы, А.Мектеп-тегі, С.Смағұлова, Р.Имаханбет, А.Ойсылбай, Ұ.Еркінбай т.б. ғалымдардың зерттеулерінде жазылған ғылыми ойлар маңызды. Біздің іздегеніміз – Ақымет Байтұрсынұлы еңбегіндегі сөз өнерінің қисыны мен қағидаларының мәні, Ақымет қолданған әр ұғымның, әр терім сөзінің байыбына үңілу. Өзіне дейін тек жалпыхалықтық сипатта қолданған сөзді терім сөзге айналдыру, оның түсінігін ғылыми тұрғыдан жазу бар да, сол жазылған түсінікті қазіргі ғылыми пайыммен түсіну тағы бар.

Ақымет «сөз өнері» деп сөзді атаған. Сөзді пайдалана отырып, жанынан шығарма жазып шығарса, ол ақынның не жазушының жазғаны – «асыл сөз» болмақ. *«Сөз өнеріне жұмсалатұн зат – сөз. Сөз жұмағы тіл деп аталады. Сөз өнеріне жұмсалған сөз жұмағы да тіл (иә, иұғат) деп аталады»* - деп жазады. Ұлттық филологияның негізін қалап, іргетасын бекіткен, сөзді мәдениет біткеннің өзегіне айналдырған кемел ойдың иесі осы үш сөйлем арқылы-ақ әлемдік тіл ғылымына олжа салады. Сөз бен тілдің арасын ажыратып, арнасын ашады. Сөз өнерінің негізгі құралы – сөз. Бүкіл сөздің тұрар жер-жұмағы – тіл. Тіл – лұғат. «Тіл – құралда» айтылған осы идея 1926 жылы Қызылорда-Тәшкенде шыққан «Әдебиет танытқыштың» 1-басылуында қайта жаңғыртылады. Басқаша айтқанда, сөз өнерінде қолданылатын әр жеке сөз лұғатқа тән белгіге ие болады да, тілдің зерттеу нысанына айналады.

А.Байтұрсынұлы адам санасының таңбалық өлшемі болған сөзді айтушысының қолдану шеберлігіне қарай екіге бөледі: «Ақын тілі – айрықша өң беріліп айтылған сөз; әншейін тіл – ондай өң берілмей, жай айтылған сөз». Біз мұнда ғалымның «айтылған» деген сөзіне ерекше көңіл бөлеміз. Демек, Ақымет айтылған сөзге мән беріп, айтылған сөздің қолдану шеберлігі жөнінде әңгімелейді. Қазақ өнері мен мәдениетіндегі ақындық туралы мұндағы әңгіме. Қазақ ақыны өлеңді ауызша шығарды, ауызша айтты, ауызша сақталды. Және ауызша шығарылған ақынның әрбір өлеңінде айрықша мән бар. Осылайша ғалым, тіл мен лебізді (речь) тағы да бөлек айқындап, ерекше белгісін ажыратып көрсетеді. 1912 жылғы «Тіл – құралда» жазылған бұл ойды қайтара айтып жатқанымыздың мәнісі, әлемдік тіл білімінде тіл мен сөйлеуді (речь) бөліп, ажыратып жазған алғашқы ғалымдардың қатарында Ақымет Байтұрсынұлының тұратыны. Ақымет мұны «лебіз» терім сөзімен атайды. «Речь» терім сөзінің қазақшасы А.Байтұрсынұлы еңбегінде «лебіз» болып

таңбаланған. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде де осы «лебіз» терім сөзін қайта қалпына келтіруіміз қажет деп санаймыз. Ұлт ұстазының жазуына назар аударалық: *«Ақын тілімен сөйлегенде, сөзге айрықша өң берілгендіктен лебіз көрнекі болып шығады. Әншейін тілмен сөйлегенде сөзге өзгеше өң берілмегендіктен лебіз сыйда, жалаңаш болып шығады. Сондықтан алдыңғысы көрнекі лебіз деліп, соңғысы жалаң йә көсе лебіз деліп айтылады»* [А. Байтұрсынұлы. 16-бет]. «Лебіздің» «речь» сөзінің мәні екенін осы пікірінде де ғалым тереңдете түседі. «Ақын тілімен сөйлеу», «әншейін тілмен сөйлеу» бұл жазба шығарма емес. Бұл сөйлеу тілі – лебіз. Байтұрсынұлының *«ақын тілі – айрықша өң беріліп айтылған сөз»*, ал *«әншейін тіл – жалаңаш сөз»* деген тұжырымы – қазақ мәдениетінде сөз құндылығының мәніне байланысты. Қазақ қоғамында сөздің көркемдігі, шешендігі, ондағы ой – бағалы, ел бағалаған ең жоғары мәдени қасиеттердің бірі. Ғалымның «тіл – сөз жұмағы» деген анықтамасы тілдің тек қатынас құралы емес, мәдениет тасымалдаушысы екенін меңзейді. Қазақ халқының ұғым-танымы, эстетикалық идеалы, дүниені қабылдау ерекшелігі сөз арқылы жинақталған. Сондықтан Байтұрсынұлы үшін сөзді меңгеру – «халықты тану», «мәдениетті иелену» әрекеті. Ақын тілі мен әншейін тіл – ұлттың эстетикалық танымының көрінісі.

Лингвомәдени тұрғыдан зерделесек, ақын тілі – ұлттың эстетикалық дүниетанымын айқындайтын рухани кеңістік; әншейін тіл – күнделікті тіршілік ретінде қарай жұмсалатын сөз қолданысы. Көрнекі лебіз – халықтың көркем мәдениетін, ділі мен дүниетанымын танытатын тілдік код; жалаң лебіз – мәдени өңі азайған жай қарым-қатынаста қолданылатын сөз. Байтұрсынұлы осындай айырмашылықты анықтай отырып, қазақтың поэтикалық мәдениетінің тамыры тереңде жатқанын дәлелдейді. Ақымет сөз өнеріне мынадай анықтама береді: *«Бір нәрсе тұрасындағы пікірімізді, йәкй қыйалымызды, йәкй көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады»* [А. Байтұрсынұлы. 16-б.]. Сөз өнері – әдебиет емес, әдебиетке қолданатын дерек, материал. «Пікірімізді, қыйалымызды, көңіл күйімізді» жеткізудің құралы. Айтылған ғылыми тұжырым қазіргі лингво-мәдениеттанудағы «тіл – адамның ішкі рухани әлемінің көрінісі» деген қағидамен сәйкес келеді. Сөз тек ақпаратты жеткізуші құрал ғана емес; ол – ұлттық мінезді, сезім нормаларын, ойлау жүйесін танытатын мәдени әмбебап феномен. Тіл ғылымында Ф. фон Гумбольдт есімімен байланысты айтылатын «Халықтың тілі – оның рухы, халықтың рухы – оның тілі» деп ғылыми әдебиеттерде жиі қайталанатын қағидаға сәйкес келеді.

Адам жанынан шығатын «шығарма» сөз өнері арқылы *«Ішіндегі пікірді, қыйалды, көңілдің күйін тәртіптеп, қыйсынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару»* деп есептейді ғалым.

А.Байтұрсынұлы шығарманы екіге бөледі:

- ішкі пікір жағы;
- тысқы тіл жағы.

Шығарманың «ішкі пікір жағы» деп отырғаны – оның мазмұны, ұлттық ойлау мен танымның көрінісі. Жазылған шығармада айтылған ой мазмұны, идеясы. Тысқы тіл жағы дегені – формасы, сөзді ұйымдастыру мәдениеті. Осылайша, А. Байтұрсынұлы сөз өнерінің семантикалық, құрылымдық табиғатын түсіндіріп, мазмұн мен форманың бірлігі туралы толыққанды ғылыми концепция жасайды. Көркем шығармадағы берілетін ойдың мазмұны мен сол ойды жеткізуші тілдік бірліктердің парадигматикалық және синтагматикалық сипатын айқындайды.

Ғалым шығарманың тілдік жағын – дыбыстарды, сөздерді, сөйлем заңдылығын «тіл өңінің жүйесі» ретінде танытып, тіл құрылымының көркемдік жүйесімен байланыстырады. Ал мазмұндық жағын – қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі деп бөліп, тіл мәдениеті мен сөз мәдениетінің ғылыми негізін қалайды. Бұлайша жүйелеу қазіргі тіл біліміндегі когнитивті деңгей (идея, қиял, ұлт ойы), тілдік деңгей (кодтау жүйесі), дискурстық деңгей (мәдени ортада жүзеге асуы) сатылары деп бөлудің алғашқы ғылыми нұсқасы деп бағалаймыз. *«Сөз шығару өнерді керек қылса, өнер ғылымды керек қылады»* – деу арқылы тіл ғылымы мен әдебиеттің терең байланысын көрсете отырып, тіл ғылымы *«дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатұн тіл өңінің жүйелерін танытады»* да, *«ғылымы сөз өнерінен шыққан нәрселердің мазмұн жағының жүйелерін танытады»* деп тереңнен тарта зерделейді. Ғалым қазақ сөз өнерінің құрылымдық-семантикалық моделін жасайды. Сөздің мазмұны мен формасы, көркем және жалаң лебіз, шығарманың тілдік және мазмұндық тұтастығы – бүгінгі филология ғылымының іргелі ұғымдары.

А.Байтұрсынұлы сөз өнерін зерттей отырып, қазақтың мәдени-рухани болмысын тілде бекітті. Ол тілдің ішкі заңдылығын ғана емес, оның артындағы ұлттық мәнді таныды, таныды да оның заңдылығын анықтап, ғылыми тұжырымдамасын жасады. *«Айрықша өң беріліп айтылған сөз», «көрнекі лебіз», «кестелеу»* ұғымдарының негізінде қазақ шешендік өнері мен поэтикасының ғылыми басталуы жатыр деп танымыз. Шығарманың *«тіл өңі жағынан тіл иә лұғат қыйсыны»* болады да, *«мазмұн жағы қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болып бөлінеді»* деп жазады А.Байтұрсынұлы. Яки, тіл не лұғат қыйсыны – өңін зерттейді де, де мазмұнын қара сөз бен дарынды сөз жүйесі қарастырады. *«Әдебиет танытқыштың»* кейінгі бөлімдері де осылайша, бірінші бөлім *«Тіл қыйсыны (йәкіі лұғат қыйсыны)»*, екінші бөлім *«Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі»* деп аталып талданып, ары қарай ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті жүйелі зерттеледі.

А.Байтұрсынұлы: *«Тіл қыйсыны дегеніміз – асыл сөздің асыл болатұн заңдарын, шарттарын танытатұн ғылым»*, – дейді [Байтұрсынұлы, 17-б.]. Демек, *«тіл қыйсыны»* – әдебиеттің (*«асыл сөздің»*) басты, негізгі заңдарын, шарттарын танытатын ғылым. Қазіргі ғылыми зерттеулерде әдебиеттің басты заңдары мен негізгі шарты *«әдебиеттану»* арқылы анықталады. Әдебиеттің басты құралы – әдеби тіл. Олай болса, Ақыметтің *«тіл қыйсыны»* – көркем әдебиеттің заңдарын айқындап, асыл сөздің шарттарын айқындайтын әдеби тіл болуы да ықтимал деп бағамдаймыз.

«Лебіз ғылымының мақсаты – асыл сөздердің асыл болатұн заңдарын білдіріп, түрлерін танытып, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі-өнегелерімен таныстырып, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатұндығын көрсетіу», – деп жазады [Байтұрсынұлы, 2-кітап, 18-бет]. Ғалымның *«тіл қыйсыны»* мен лебіз ғылымының мақсатын анықтауының арасында жақындықты да, біз лебіз бен тіл арасындағы байланыстан аңғарамыз. Бірі статикалық, бірі динамикалық жағдайында болатын бұл екі құбылысты бірінен-бірін бөлек қарауға болмайды. Бірі – дерек, нысан, бірі – сол деректің қолданысы болғандықтан да, *«асыл сөздердің асыл болатын заңдары»* – ортақ, тек қолданысы мен прагматикалық сипаты – ерек. Ақымет жазған ғылым салаларының өз мақсаты қазіргі тіл біліміндегі стилистика, мәтін лингвистикасы, лингвопоэтика, поэтикамен тікелей сабақтасып жатады десек артық емес. Ғалым *«лебіз»* қыйсынын тек грамматикалық дұрыстықпен шектемейді, оны сөздің эстетикалық сапасын айқындайтын заңдылықтар жиынтығы ретінде қарастырады. А. Байтұрсынұлы *«тіл*

қыйсынын» ғылым саласы деңгейіне көтерді: асыл сөздің заңдары мен шарттарын талдаудың маңызын айқындайтын «әдеби тіл ғылымының әуелгі түйінді ұғымдарын қалыптастырды. Асыл сөздің неге әсерлі, неге көркем болатынын түсіндіретін «лебіз» теориясының ұстанымдарын айқындайды.

Сөз өнерін үй салу өнерімен салыстыра отырып, ғылыми аналогия әдісін қолданады, негіздейді. Ғалымның пайымдауынша:

балшық – тілдің дыбыстық жүйесі;

кірпіш – сөз;

қалау – сөздердің тізілуі (синтаксистік құрылым, синтагматикалық байланыс);

жоба – авторлық ойлау жүйесі мен қиял.

Ғалым осындай салыстыру арқылы тілдік бірліктердің иерархиялық құрылымын айқын көрсетеді. Тілдің дыбыстық жамылғышы мен сөзі қаншалықты сапалы болғанымен, шешуші рөлді *«сөздің тізілуі мен ойды ұйымдастыру тәсілі»* атқарады. Сөзді айту мен түсінуде генетикалық естің маңыздылығы ерекше, сондықтан да автор ойын былайша түйіндеп отырады: *«Айтыушы ойын өзі үшін айтпайды, өзге үшін айтады, сондықтан ол ойын өзгелер қиыналмай түсінетұн қылып айтыу керек. Оның үшін айтыушы сөйлейтұн тілін жақсы қолдана біліу тийіс йағный әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап, сөйлемді тізе біліу тийіс. Адам ана тілін жасынан естіуінше үлкендерден үйренеді. Сонан соң тіл танытқыш кітаптардан таныйды»* [Байтұрсынұлы, 2-кітап, 18-бет]. Яғни үлкендерден немесе «танытқыш кітаптардан» алынған ақпараттың маңызы ерекше, әрі сол ақпаратты дұрыстап жеткізу «сөйлемді тізе біліу», «әр сөздің мағынасын жақсы біліп», тыңдаушы адресантқа жеткізу одан да маңызды. Ғалым қазіргі ғылымдағы сөйлем тұтастығы, мәтін тұтастығы туралы ой толғайды. Автордың *«неғұрлым жазыушы қыялға бай, пікірге шебер болса, соғұрлым шығарған сөз пікірлі, әсерлі, әдемі болып шықпақ»* деп жазуы тілдік білім мен шығармашылық қабілеттің арақатынасын нақты айқындайды. Яғни көркем мәтін тек тілдік нормаларды меңгеру арқылы емес, автордың қиялы мен ойлау мәдениеті арқылы жасалады. Асыл сөз – тек құрылым емес, оны қолданушы тұлғаның интеллектуалдық және эстетикалық әлеуетінің көрінісі арқылы да «тізілмек».

А.Байтұрсынұлы *«Айтыушы ойын өзі үшін айтпайды, өзге үшін айтады»* деп жазады. Яғни сөйлеушінің негізгі міндеті ойды тыңдаушыға жеңіл әрі түсінікті жеткізу деп есептейді. Қазіргі коммуникация теориясындағы адресатқа бағдарлану принципінің нақты анықтамасына сәйкес келетін тұжырым. Ғалым «тілдік таңдау», «сөз мағынасы», «сөйлем құрылымы» сияқты теориялық мәселелердің практикалық мәнін қарастырады. Сөздің мағынасын білу мен асыл сөзді дұрыс қолдана білудің ара жігін ашып көрсетеді. Тілдің қолданыстағы ортақ қазына екенін ескере отырып, әр адамның сөзді өзінше қолданатынын дәлелдейді. Амандасудағы қазақ салтында қолданылатын сөз үлгілерін мысал ете отырып, лебіздегі вариантылық пен жеке стиль түрлеріне қатысты ұғымдарға ғылыми тұрғыдан талдау жасайды. *«Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады»* деген пікірі арқылы, авторлық стильдің еркін болатынын және саналы таңдауға негізделетінін тұжырымды зерделейді.

А.Байтұрсынұлының «Тіл қыйсыны» туралы ілімі – қазақ әдеби тілі туралы жүйелі әрі терең ғылыми тұжырым. Ол тілдің дыбыстық, лексикалық, синтаксистік деңгейлерін біртұтас эстетикалық жүйе ретінде қарастырып, сөз өнерін ғылым деңгейіне көтерді. «Тіл қыйсыны» – әдеби тіл, ұлттық сөз мәдениетінің теориялық іргетасы ғана емес, қазақ ғылыми ойының биік үлгісі. *«Сөздің келісті болатұн*

заңдарын, шарттарын біліп тізіу – тіл қыйсыны деп айтылады», – деп әдеби тілге анықтама береді ғалым [Байтұрсынұлы, 2-кітап, 18-бет].

«Сөз талғау» деген ұғымды қазіргі қай терім сөз орнына қолданған деген сұраққа өз сөзінен жауап іздейміз. «Шығарма тілі екі түрлі болатұндығы жоғарыда айтылған еді. Оның бірін – ақын тілі деп, екіншісі – әншейін тіл деп аталады деп едік. Бұл екі тілдің арасындағы айырмасы мынау: әншейін тіл көбінесе сөздің дұрыстығын, анықтығын, тазалығын, дәлдігін талғайды. Ақын тілі сөздің дұрыстығының, анықтығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекі, әуезді болуы жағын да талғайды». Автордың пайымдауынша, «сөз талғау» – ақын тіліндегі сөздің «дұрыстығының, анықтығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекі, әуезді болуы жағын да талғайды». Яғни әдеби тілдің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көркемдігі, әуезді болуы – стилистиканың зерттеу нысаны болып шығады.

Демек, Ақымет қолданған «тіл қыйсыны» – әдеби тіл; «сөз талғау» – стилистика саласын айқындайды деп қорытамыз. Бұл пікірімізді ғалымның мына пікірі толықтыра түседі: «Шығарма сөз өнді, ұнамды болуы тұралы талғаудың қойатын жалпы шарттары мынау» деп, түрлерін айқындап көрсетеді. Олар мыналар:

- сөз дұрыстығы;
- тіл тазалығы;
- тіл анықтығы;
- тіл дәлдігі;
- тіл көрнектілігі.

Ғалымның пікірінше, «ақын тілі» арқылы танылған әдеби тілге тән басты белгілер осылар. Тәптіштеп талданған шарттар қазіргі стилистика ғылымының ерекшелігі мен сипаттарына толық сәйкес келеді. Бұлардың әрқайсысы қазіргі стилистиканың, тіл мәдениетінің қарастыратын мәселелері. **Сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнектілігі – әдеби тілге қойылатын басты стилистикалық негізгі талаптар.** Ақыметтің әншейін тіл емес, ақын тіліндегі деп бөлуінің де мәнісі осында жатыр. Яғни ғалым жалпы қолданыстағы тіл бен әдеби тілдің арасын осылайша жіктеп танытады.

Ф. Оразбаева «Алаш арыстарының аманаты – тіл» атты мақаласында «Ғалым Ахмет Байтұрсынұлының әдеби тілдің тазалығын қамтамасыз ететін «талғау салтының шарты» ұстанымы күні бүгінге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ» деп жазады [Рухани жаңғыру – алаштың асыл мұраты: тіл, жазу, мәдениет. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары «Елтаным» баспасы. Алматы, 2018. 39-бет]. Осы жинаққа енген профессор А. Ісімақованың «Алаш ғылымы және тәуелсіздік» атты мақаласында «Ақын адам сөздің асыл болатын сипаттарын білсе, сөзін таза, мінсіз шығарады. Асыл сөздің сипаттарын білу тыңдаушыға да қажет. Абайдан кейін сөзге талғау кіреді. Айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды. Олай болғаны – Абай асыл сөздің айқындап нұсқаларын көрсеткеннің үстіне, аз да болса асыл сөз сипаттарын айтып та жұртты хабардар қылды... Жақсы сөздің сипаттарын білген адам сынай білмекші; сынай білуден сөз талғауы күшеймекші. Солай болған соң асыл сөздің басты-басты сипаттарын білу – сөйлеу жүйесінің ең керек бөлімінің бірі болады» [5, 338]. Әдеби стиль, даралық стиль, көркемдік шеберлік категорияларын ғалым осылай танытады» - дұрыс ғылыми тұжырым жасайды [35-бет].

Қорыта айтқанда, А. Байтұрсынұлының «сөз өнері» туралы тұжырымдары – қазақ филологиясының ғана емес, әлемдік тілтанымдық ойдың да іргелі жетістіктерінің бірі. Ғалым сөз бен тілді, тіл мен лебізді, мазмұн мен форманы өзара сабақтастықта қарастырып, олардың әрқайсысының қызметтік және мәдени табиғатын терең ашып көрсетті. «Тіл – сөз жұмағы» деген анықтамасы арқылы тілді жай қатынас құралы емес, ұлттың рухани жадын, дүниетанымын, эстетикалық болмысын сақтаушы мәдени кеңістік ретінде танытты. Ал «ақын тілі» мен «әншейін тіл» ұғымдарын саралау арқылы сөздің көркемдік қуатын, лебіздің эстетикалық қызметін ғылыми тұрғыдан негіздеді.

Байтұрсынұлы еңбектеріндегі «лебіз», «көрнекі лебіз», «тіл қыйсыны», «асыл сөз» сияқты ұғымдар қазіргі стилистика, мәтін лингвистикасы, поэтика, лингвомәдениеттану, когнитивті тіл білімі салаларымен тікелей үндеседі. Ол шығарманың ішкі мазмұны мен сыртқы тілдік құрылымын біртұтас жүйе ретінде қарастырып, көркем мәтін табиғатын ғылыми деңгейде түсіндірді. Ғалымның пікірінше, сөз өнері – адамның ойы мен қиялын, көңіл күйін белгілі бір тәртіппен, кестемен сыртқа шығаратын рухани әрекет. Сондықтан көркем сөздің әсерлілігі тек тілдік нормаға емес, автордың қиялына, ойлау мәдениетіне, эстетикалық танымына да байланысты.

Сонымен бірге, А. Байтұрсынұлы тілдік қолданыстың адресатқа бағытталу қағидасын да терең түсіндірді. «Айтыушы ойын өзі үшін айтпайды, өзге үшін айтады» деген тұжырымы қазіргі коммуникация теориясындағы негізгі принциптердің бірімен сабақтас. Ғалым сөздің мағынасы мен оның қолданыс ерекшелігін айырып көрсетіп, әр адамның сөзді өзінше қолдануы арқылы авторлық стильдің табиғатын танытты. Бұл оның тілдік тұлға, стильдік даралық мәселелерін де ерте зерделегенін аңғартады.

Осы тұрғыдан келгенде, А. Байтұрсынұлының «Тіл қыйсыны» туралы ілімі – қазақ әдеби тілінің теориялық негізін қалаған, ұлттық сөз мәдениетінің ғылыми жүйесін жасаған кемел еңбек. Оның сөз өнеріне қатысты ойлары бүгінгі тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелерімен сабақтасып қана қоймай, қазіргі гуманитарлық ғылымдарға бағыт-бағдар беретін өміршең ғылыми мұра ретінде бағаланады. Ақымет Байтұрсынұлы сөз арқылы ұлттың рухын танытып, қазақ дүниетанымының терең философиялық және мәдени негізін ғылым тілімен өрнектеп кетті.

Әдебиеттер

Байтұрсынов А. (2008). *Тіл тағылымы*. Павлодар: С. Торайғыров атынд. ПМУ, Қазақ тіл білімінің антологиясы.

Байтұрсынұлы А.(2003). *Бес томдық шығармалар жинағы*. 1-6 т. (Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер). Алматы: Алаш

Байтұрсынұлы А. (1993). *Жан сөзімді кім түсінер?* Маса. Өлеңдер. Қырық мысал. Аудармалар. Алматы: Қазақстан

Байтұрсынұлы А.(2022). *Таңдамалы шығармалары*. Жалпы редакциясын басқарған Ж.Түймебаев, А.Салқынбай. Алматы,. Үш томдық шығармалар жинағы.

Жұртбай Т.(2019). Ұлт ұстазы (Ахмет Байтұрсынов және Біртұтас Алаш идеясы) // Жас Алаш.

Жұртбай Т.(2001). *Күйесің, жүрек...сүйесің!* Алматы.

Имаханбетова, Р.(2010). Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны [Текст]: (мұрағат деректері негізінде): монография. Астана: Педагогика Пресс ИД,

Қамзабекұлы Д (1996). *«Ақаңның алдында»* // Қазақ әдебиеті №11, 12 наурыз,

Қамзабекұлы Д. (2022). *«Әдебиет танытқыш» - әлемдік құндылық*. // «Егемен Қазақстан».

Нұрғали Р.(2002). *Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры*. Астана: Күлтегін,

Салқынбай А.Б(2022). *Қазақ даласының құлагері және әлемдік тіл ғылымы*. // А.Байтұрсынұлы – ұлттың рухани көсемі. Халықаралық ғылыми конференция, Алматы.

Сыздық Р.(1990) *Ахмет Байтұрсынұлы*. Алматы.

Ісімақова А. (2015) *Алаш ғылымы және тәуелсіздік*. «Елтаным» баспасы. Алматы.

MUSTAQIL O‘ZBEKISTON TIL SIYOSATIDA ALIFBO VA IMLO MASALALARI

Yorqinjon ODILOV*
Mirzohid TURSUNOV*

Annotatsiya

Mustaqil O‘zbekiston til siyosatida alifbo va imlo masalalari milliy tilni rivojlantirish, davlat tili sifatida mustahkamlash va yozuv tizimini takomillashtirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etdi. 1993-yildan boshlab kirill yozuvidan lotin yozuviga o‘tish jarayoni amalga oshirildi, bu esa milliy identitetni mustahkamlash va sovet davrining ideologik merosidan uzoqlashishga xizmat qildi.

Kalit so‘zlar: alifbo islohoti, imlo, imlo qoidalari, lotin yozuvi, til siyosati.

ALPHABET AND ORTHOGRAPHY ISSUES IN THE LANGUAGE POLICY OF INDEPENDENT UZBEKISTAN

Abstract

In the language policy of independent Uzbekistan, issues of the alphabet and orthography have played an important role in developing the national language, strengthening it as the state language, and improving the writing system. Since 1993, the transition from the Cyrillic to the Latin script has been carried out, which contributed to reinforcing national identity and distancing from the ideological legacy of the Soviet era.

Keywords: alphabet reform, orthography, spelling rules, latin script, language policy.

Jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida tilga kamdir-ko‘pdir ta’sirlar bo‘lib turadi. Ba’zan uzoq vaqt tilning biror sathi jamiyat bilan bog‘liq ta’sirlarga uchramaydi, ijtimoiy o‘zgarishlarga reaksiya qilmaydi; ba’zan tilga ta’sir umummilliy miqyos kasb etmaydi, balki kichik qamrovli yangilanish darajasida namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan fonologik va sintaktik sath tashqi omillarga kamta’sirchan, biroq yozuv va imlo islohotlari ijtimoiy ta’sirchan bo‘ladi, umummilliy miqyos kasb etadi, jamoatchilikning faol muhokamasiga tortiladi. Hukumat ham bunday lisoniy jarayonlarga faol ta’sir o‘tkazadi, yozuv islohotini jamiyatning ongli aralashuvi ostida hal qilinishi maqsadga muvofiq ko‘radi. O‘zbek tili tarixida arab, lotin, kirill alifbolarining joriy etilishida ba’zan tor, ba’zan keng doirada yuz bergan ijtimoiy ta’sirlarda shuni kuzatish mumkin. Ko‘pincha davlatning vakolatli idoralari milliy manfaatlar yuzasidan yozuv islohotlarini nazoratga oladi. Zarur me’yoriy-huquqiy hujjatlarni qabul qilish, til masalalari bilan shug‘ullanuvchi vakolatli tuzilmalarni tashkil etish orqali til hayoti, yozuv faoliyatini tartibga soladi.

O‘zbek xalqining uzoq va yaqin tarixidan yana shu ham ma’lumki, siyosiy iroda, ijtimoiy kayfiyat, iqtisodiy sabab, lisoniy ehtiyoj alifboni takomillashtirish yoki umuman yangilash, imlo qoidalarini ishlab chiqish yoki unga o‘zgartirish kiritishdek umummilliy islohotlarga turtki beradi, o‘zlashmalarni milliy tilga qabul qilishning orfografik, orfoepik qoidalarini muvofiqlashtirishdek ishlarga olib keladi. Xususan, Movarounnahrda ko‘kturk yozuvi o‘rnida arab alifbosining yoyilishi, ish yuritish, ilmiy, badiiy ijodda arab alifbosidagi eski o‘zbek yozuvining joriylanishini siyosiy iroda, islom dinining qabul

Filologiya fanlari doktori, professor, O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kichik ilmiy xodimi

qilinishidek ehtiyoj ta'min etgan. Yoki o'tgan asrning 30-yillaridan o'zbek-lotin yozuvi, 40-yillaridan o'zbek-kirill yozuviga o'tilishi ham qayd qilingan omillarga bog'liq. Ayniqsa, o'zbek-lotin alifbosi va imlosi masalalarida jadidlar ma'lum darajada davr til siyosatiga ta'sirini o'tkazgan.

O'zbek yozuvini rus-kirill grafikasi asosida shakllantirishda davr siyosatining ta'siri kuchli bo'lgan va 1940-yili qisqa muddatda o'zbek-kirill alifbosining qabul qilinishi bilan yakunlangan. Xalqimiz qariyb bir asr foydalanib kelgan o'zbek-kirill alifbosi bu tilning tovush imkoniyatlarini to'la ifodalamasligiga ham tashqi ta'sir sabab bo'lgan. Masalan, o'zbek-kirill alifbosidagi **ё, ю, е, я** harflari o'zbek tili nuqtayi nazaridan ikki tovush ("ёo", "йy", "ёe", "яa")dir, alifboga bunday ikki tovushlar ifodalari bir harf sifatida kiritilgan hamda alifboni nomukammallashtirgan. Qolaversa, o'zbek tilida yo'q tovush ifodasi sifatida **и** harfi, faqat rus tili uchun xos bo'lgan **ь** belgisi sun'iy grafik belgilardir. Kirill yozuvi ko'proq slavyan tillarining tovushlar tizimi uchun mos. Lotin grafikasida harf va belgilarning ko'p bo'lgani sababli tillarning tovush imkoniyatlarini ifodalay oladi. Shu jihat yangi o'zbek-lotin alifbosini joriy etilishida muhim lingvistik asoslardan bo'lgan.

Sh.Rahmatullayevning quyidagi qaydida ham lotin yozuviga o'tish qo'llab-quvvatlanadi: "G'arb dunyosidagi taraqqiy etgan millatlarning deyarli barchasi lotin alifbosi asosidagi milliy yozuvlardan foydalanadi. Umuman olganda, lotin alifbosi dunyoda eng keng tarqalgan yozuv tizimidir" [Рахматуллаев, 1999, 5-6.]. Qolaversa, lotin alifbosiga o'tishga turkiy xalqlar tajribasida borligi, sobiq ittifoqning ta'siridan chiqish imkonini berishi hamda milliy o'zlikni tiklash vositasi sifatida ko'rilganligi ham bois bo'lgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy yozuv tizimini shakllantirish va takomillashtirishga kirishildi. Davlatning mustaqil alifbo va imlo siyosatini o'ndan ortiq me'yoriy-huquqiy hujjatlar shakllantirgan. Xususan, 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni huquqiy asos bo'lgan. O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasida 31 harf va tutuq belgisidan iborat alifbo joriy etilgan. Ushbu qonun bilan yangi alifboga bosqichma-bosqich 2000-yilning 1-sentabriga qadar to'liq o'tilishi qayd qilingan ("Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish haqida" O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining qarori.).

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e		F f	G g	Ğ ğ	H h	I i
J j	K k	L l	M m	N n	Ñ ñ	O o	Ö ö	P p	Q q	R r	S s
Ş ş	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z	Ƶ ƶ		'		

1-rasm: 1993–1995-yillarda amal qilgan lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi

Dastlabki alifbo islohotida turk-lotin alifbosidan ijodiy foydalanilgan. Bu "Ş", "Ç", "Ö", "Ğ" harflarining tanlanishida ham seziladi. Ayni harflar bir tovushni bitta belgi bilan ifodalash imkonini berishi bilan yozuv amaliyotini soddalashtiradi. Shu bilan bir qatorda, ulardan qidiruv, saqlash va formatlash jarayonida foydalanishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirgan. Xususan, 1990-yillardagi kompyuter operatsion tizimlari (Windows 3.1, DOS, ilk

Windows 95), Unicode tizimi ayni alifboni to'liq qo'llab-quvvatlamagan, ko'plab dasturiy paketlar faqat standart lotin harflari (A – Z) bilan ishlay olgan. Sh.Rahmatullayev 1995-yil 6-mayda qabul qilingan “Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida”gi qonunga o'zgartishlar kiritish haqida” qonunning qabul qilinish ehtiyojini quyidagi muammolar bilan ifodalaydi: “... alifboni g'arb tillari uchun ishlab chiqilgan kompyuter tizimlariga moslashtirish masalasi hali kun tartibiga qo'yilmagan edi. Biroq yuqorida tilga olingan olti harf (ş, ç, ö, ğ, ñ, j) tufayli jahon miqyosida qo'llanilayotgan kompyuter tizimlariga moslashish qiyinligi ayon bo'lgach, mazkur tovushlar uchun harflarni texnik imkoniyatlardan kelib chiqib qayta belgilash zarurati yuzaga keldi” [Рахматуллаев, 1999, 10-6.].

Shu jihatlardan va ingliz alifbosiga yaqinlashtirish orqali dunyoga integratsiyalashish istagi keyinchalik alifboga o'zgartirish kiritishni kun tartibiga qo'ydi. 1995-yil 6-maydagi 71-I-sonli O'zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida”gi Qonuniga o'zgartishlar kiritish haqida” O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilingan [<https://lex.uz/docs/-116158/>]. Ushbu qonun bilan 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan o'zbek-lotin alifbosi quyidagicha o'zgartirilgan: “ts” va “je” tovushlarini ifodalaydigan **c** va **j** harflari mustaqil harf belgisi sifatida alifbodan chiqarilgan, **ö, ğ, ş, ç, ñ** harflari **o', g', sh, ch, ng** shaklida yoziladigan bo'lgan. Mazkur o'zgarishlarda ko'proq ingliz alifbosiga moslashtirish yo'lidan borilgan. 1993-yildagi o'zbek-lotin alifbosi **c** va **j** harflarini hisobga olmaganda o'zbek tilining tovush tizimiga ko'proq mos edi.

O'tgan yillar davomida respublikamizda mavjud vaziyatni hisobga olgan holda o'zbek-lotin yozuviga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni izchil davom ettirildi. Dastlab bu jarayonni 2000-yil 1-sentyabrga qadar to'liq yakunlash rejalashtirilgan edi, biroq aholining yangi yozuv tizimiga yetarli darajada tayyor emasligi, ya'ni aholining katta qismi, ayniqsa o'rta va katta yoshdagilar kirill yozuviga ko'nikkanligi sababli lotin yozuvini tez va sifatli o'zlashtira olmadi. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari faoliyatida ham muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi. Xususan, gazeta va jurnallarni faqat o'zbek-lotin alifbosida nashr qilish o'quvchilar sonining kamayishiga olib kelishi mumkin edi. Shu bilan birga, maktab va oliy ta'lim tizimi uchun darsliklar ham to'liq lotin yozuvida shakllantirib ulgurilmagan edi. Ana shu holatlar inobatga olinib, o'tish muddati 2005-yilga qadar uzaytirildi, biroq belgilangan ushbu muddatda ham yangi yozuv tizimiga to'liq o'tishga erishilmadi.

2004-yilning 30-aprelida O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida”gi Qonuni qabul qilindi. Unga ko'ra, o'zbek-lotin yozuviga to'la o'tish muddati 2005-yilning 1-sentabridan 2010-yilning 1-sentabriga ko'chiriladi, shu tariqa O'zbekistonda ma'lum muddat ichida (1995–2010- yillar orasida) ikki yozuvlilik holati yuzaga keldi. Turli davlat tashkilotlari, korxona va muassasalarda yangi alifboda savodli ish yurita olmaydigan xodimlarning mavjudligi sababli 2010-yilda ham to'liq o'zbek-lotin alifbosiga o'tish tugallanmadi. Ish yuritishda kelib chiqishi mumkin bo'lgan chalkashliklarning oldini olish maqsadida o'zbek-kirill alifbosidan foydalanish davom ettirildi.

O'zbekistonning mustaqil yozuv siyosati keyingi yillarda yanada teranlashdi, til siyosatini barqarorlashtirish, xolislashtirishga jiddiy kirishildi. 2019-yil 21-oktabrdagi “O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi farmonlar hamda oxirgi farmon

asosida tasdiqlangan “O‘zbek tilini 2020–2030-yillarda rivojlantirish konsepsiyasi”, Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 11-martdagi “O‘zbek tili va adabiyotiga oid fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlar davlat tili bilan birga alifbo va imlo islohotini tartibga solishga qaratilgan huquqiy hujjatlardir.

Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 10-fevraldagi “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga bosqichma-bosqich to‘liq o‘tishni ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori bilan hozirgi kunda bu jarayon to‘liq tugallanish arafasida. Hozirgi kunda vazirliklar va boshqa davlat idoralari ish yuritishda, asosan, lotin yozuvidan foydalanadi. Rasmiy hujjatlar, normativ-huquqiy aktlar, vazirlik va idoralarning veb saytlari hamda axborot xizmatlari deyarli to‘liq lotin yozuvida ish yuritadi. Ommaviy axborot vositalari, internet nashrlari, zamonaviy media xizmatlar 80-90 foiz o‘zbek-lotin yozuvida axborot tarqatadi. Maktabgacha va maktab ta‘limi, oliy va oliy ta‘limdan keyingi ta‘lim tizimi o‘zbek-lotin yozuviga o‘tib bo‘lgan. Maktab darsliklari, o‘quv qo‘llanmalar va metodik materiallar o‘zbek-lotin yozuvida chop etiladi. Umuman, o‘tgan asrning 90-yillarida tug‘ilgan avlod o‘zbek-lotin yozuvida o‘qiy, yozva va ish yurita oladi. Bu istiqbolda yagona yozuv tizimining barqaror amal qilishini ko‘rsatadi.

O‘zbek-lotin yozuviga to‘liq o‘tishni tugallash barobarida milliy o‘zbek alifbosini globallashtirish davri talablari darajasida takomillashtirishni ham taqozo etdi. Dunyodagi mavjud alifbolarning muayyan qismi tildagi tovushlarning barchasini ifodalagan emas: yo muayyan tovushlarga harf topilmagan, yo harfiy birikmadan foydalanilgan. Chorak asrlik tajribadan amaldagi o‘zbek-lotin alifbosida muayyan notamomliklar va texnik kamchiliklari borligini ayonlashdi. Shuni nazarda tutib Sh. Mirziyoyev 2023-yil 5-iyul kuni saylovoldi uchrashuvida ziyolilar, keng jamoatchilik bilan bamaslahat o‘zbek-lotin alifbosini takomillashtirish ishlarini yakuniga yetkazish to‘g‘risida fikr yuritdi, keyinchalik alohida huquqiy hujjatlarda topshiriq sifatida qo‘yildi.

Alifbo islohoti natijalarini tahlil qilishdan oldin nega o‘zbek-lotin alifbosini takomillashtirish zarurligi, takomillashtirishning afzalliklariga to‘xtalish lozim:

birinchidan – amaldagi alifboda **o‘, g‘** harflarini kompyuterda yozish uchun bir nechta ortiqcha amallarni bajarish lozim edi. Bunday ortiqcha amallardan qochish yoki ko‘pincha **o‘, g‘** harflaridagi ‘ belgisini ’ – apostrof deb tushunilishi natijasida *O‘zbekiston, o‘zbek, o‘lka, G‘ayrat, g‘alaba, g‘olib* kabi imloviy xatolar bolalagandan-bolalamoqda. Yana bir jihat: ona tili ta‘limda agar urg‘u tushgan bo‘g‘in tarkibida **o‘, g‘** harflari bo‘lsa, bu harflardagi ‘ belgisi bilan urg‘u belgisi yonma-yon joylashadi hamda so‘zni va urg‘u tushgan bo‘g‘inni ilg‘ash qiyinlashadi. Ushbu harflarning yozma shakli esa ayni harflarning amaldagi yozma shakllari bilan yaqinligi sababli 1-sinf o‘quvchilarining ularni o‘zlashtirishiga to‘siq bo‘lmaydi.

ikkinchidan – mavjud tajriba amaldagi alifbomizdagi **sh, ch** harfiy birikmalarini bir tovush – bir harf tamoyiliga muvofiq tuzatish zarurligini ko‘rsatdi; to‘g‘ri, shu vaqtga qadar bu harfiy birikmalardan foydalanib keldik, ammo qo‘sh harfli muammosi “Imlo qoidalari”ga turli istisnolarni kiritdi. *Mo‘tabar, mo‘tadil, mo‘jaz, mo‘jiza* so‘zlarining tutuq belgisi qo‘yilmay yozilishi ham “Imlo qoidalari”ga kiritilgan istisnalardan biridir;

uchinchidan – o‘zbek tilidagi *Is‘hoq, as‘hob* so‘zlarini *Is‘hoq, as‘hob* tarzida to‘g‘ri yozish uchun, albatta, **s** va **h** harflari orasiga tutuq belgisi qo‘yilishi kerak bo‘lib, bu ham amaldagi alifboni o‘zlashtirishda, ayni alifboda to‘liq ish yuritishda qiyinchilik tug‘dirar edi. Bu qoidani bilmaslik oqibatida *Is‘hoq, As‘hobiddin* ismlarining *Ishoq, Ashobiddin* tarzida yozilishidek nodurust holatlar ko‘payib bormoqda;

to‘rtinchidan – amaldagi o‘zbek-lotin alifbosida so‘z boshida kelmaydigan “**ng**” tovushi uchun **Ng** bosh harfi ham ajratilgan edi. Biroq o‘zbek tili lug‘at tarkibida ayni harf bilan boshlanadigan so‘zlar yo‘q. Shu bois loyihada so‘z ichida va so‘z oxirida keladigan “**ng**” tovushi uchun kichik **ng** harfnigina alifboga kiritish zaruriyati yuzaga keldi.

2019 – 2020-yillarda qabul qilingan huquqiy hujjatlar bilan alifboni takomillashtirish bo‘yicha Respublika ishchi guruhi tashkil qilindi. Ishchi guruh amaldagi alifboda “O’”, “G’”, “Ch”, “Sh” harflarini yozishda qiyinchiliklarga duch kelinayotganligi, bunday murakkablik o‘zbek-lotin alifbosiga to‘liq o‘tib ketishga to‘siq bo‘layotganligi, takomillashtiriladigan alifboda bir tovush – bir harf tamoyiliga amal qilishni asosiy mezon qilib oldi. Ishchi guruh yuqorida qayd qilingan muammolarni yechim bo‘ladigan 28 ta harf, 1 ta harfiy birikma va tutuq belgisidan tarkib topgan takomillashtirilgan alifbo loyihasi ishlab chiqildi. Shundan so‘ng Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetidagi respublika ilmiy-nazariy anjumanida Alifbo bo‘yicha ishchi guruhning xulosalari e‘lon qilindi.

Loyihada shu paytga qadar murakkablik paydo qilayotgan ayrim harflar isloh qilindi:
1-jadval

Amaldagi alifboda		Loyihadagi taklif
O’ o’		Ō ō
G’ g’		Ġ ġ
Sh sh		Ş ş
Ch ch		Ç ç

Amaldagi **O’ o’** harfini **Ō ō** tarzida o‘zgartirishning quyidagi ijobiy jihatlari bor: 1) **Ō ō** harfi **amaldagi yozma shakl bilan bir xil bo‘lgani** uchun aholi tomonidan oson qabul qilinadi; 2) **Ō ō** harfi portugal, eston va boshqa xalqlar alifbosidan joy olgan bo‘lib, aksar shriftlar tarkibida mavjud, ko‘rinishi soddaharfini matn ichida ilg‘ab olish oson.

Amaldagi **G’ g’** harfini **Ġ ġ** tarzida o‘zgartirishning quyidagi ijobiy jihatlari bor: 1) **Ġ ġ** harfi 1993–1995-yillardagi o‘zbek alifbosi orqali xalqimizga tanish; 2) **Ġ ġ** harfi amaldagi yozma shaklga yaqin bo‘lgani uchun aholi tomonidan oson qabul qilinadi; **Ġ ġ** harfi boshqa turkiy xalqlar alifbosidan ham joy olgan bo‘lib, aksar shriftlar tarkibida mavjud.

Amaldagi **Sh sh** harfini **Ş ş** tarzida o‘zgartirishning quyidagi ijobiy jihatlari bor: 1) **Ş ş** harfi 1929–1940 va 1993–1995- yillardagi lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida ham **Sh sh** tovushini ifodalagan; 2) **Ş ş** harfi boshqa turkiy xalqlar alifbosidan ham joy olgan bo‘lib, aksar shriftlar tarkibida mavjud.

Amaldagi **Ch ch** harfini **Ç ç** tarzida o‘zgartirishning quyidagi ijobiy jihatlari bor: 1) **Ç ç** harfi 1929 – 1940-yillardagi lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida ham **Ch ch** tovushini ifodalagan; 2) **Ç ç** harfi amaldagi **Ch ch** harfining tarkibiy qismi bo‘lgani uchun aholi tomonidan oson qabul qilinadi; 3) **Ç ç** harfi alifboga kirishi tufayli lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi to‘kis holga keladi; 4) **Ç ç** harfi orqali **Ch ch** tovushini ifodalash tajribasi boshqa xalqlar (masalan, italyan) yozuvida ham mavjud.

Shuningdek, **ng** tovushi so‘z boshida kelmasligi sababli ushbu harflar birikmasining bosh shakli – **Ng** kiritilmadi. Bu harflar birikmasi yaxlit harfga aylantirilmay hozirgidek **n** va **g** harflari orqali ifodalanmoqda. Sababi: 1) bu tovush uzoq vaqt davomida arab, kirill va hozir amalda bo‘lgan lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbolarida ham **n+g** birikmasi orqali ifodalangan; 2) *yangi, mangu* kabi so‘zlarni bo‘g‘inga ajratish bilan bog‘liq o‘zgarishlar anglashilmovchilikni yuzaga keltiradi; 3) o‘zbek-kirill va o‘zbek-lotin yozuvidagi adabiyotlarni biridan ikkinchisiga avtomatik o‘girishda muammolar paydo bo‘ladi. Ya‘ni dasturlar yonma-yon kelgan mustaqil **n** va **g** harflarini (Namangan, nonga,

angina) ham **ng** deb qabul qiladi, yaxlit harfga aylantirib yuboradi; 4) **ng** harflar birikmasi **Ch** va **Sh** harflar birikmasidan farqli ravishda hozir hech qanday muammo paydo qilayotgani yo‘q. Aksincha, bu birikma yaxlit harfga aylansa, yuqoridagi va boshqa muammolarni yuzaga keltirib, yangi alifboning aholi orasida ommalashishini qiyinlashtiradi.

Albatta, muayyan alifboni shakllantirish yoki unga o‘zgartirish kiritish murakkab jarayonlardan biri. Shu bois aholi orasida ushbu loyihani qo‘llovchi yoki qarshi chiquvchilar ham topiladi. Masalan, tadqiqotlarda tatar tilini lotin alifbosiga o‘tkazish tarafdorlari hamda muxoliflari o‘rtasida o‘zaro ziddiyat yuzaga kelganligi, sobiq ittifoqning turkiyzabon mintaqalarida kirill alifbosini lotin alifbosiga yoki arab yozuviga o‘tkazish masalalari yuzasidan turli mojarolar paydo bo‘lganligi qayd qilingan [Кондрашкина, 20156, 66-6.].

O‘zbek-lotin alifbosi islohoti jarayonida ushbu islohotga nisbatan turli yondashuvlar mavjudligi kuzatildi: uni qo‘llab-quvvatlovchilar bilan bir qatorda, qarshi bo‘lganlar ham borligi ma‘lum bo‘ldi. Xususan, ba‘zi tilshunoslar amaldagi alifboni saqlab qolgan holda uni faqat texnik takomillashtirish tarafdori bo‘ldilar. Boshqa guruh ziyolilar beshta harf (**O‘, G‘, Sh, Ch, ng**)ning grafik ifodasini o‘zgartirish zarurligini bildirdilar, yana ayrimlar faqat **O‘** va **G‘** harflarini takomillashtirish bilan cheklanish yetarli ekanini ta‘kidladilar.

Alifbo islohoti jarayonida birato‘la unlilar miqdorini oshirish haqida takliflar bo‘ldi va bu bilan singarmonizmni tiklab olish mumkinligi aytili. Bizningcha, buning imkoni yo‘q, chunki o‘zbek tili egalari boshqa qardosh tillar egalari kabi faqat bitta lahja (faqat qipchoq yoki o‘g‘uz)da so‘zlamaydilar, hozirgi o‘zbek tili uchta lahja tovushlarini o‘zida birlashtirgan tildir. Tabiiyki, qipchoq lahjasidagi unli tovushlarning soni qarluq lahjasidagi unlilar sonidan farq qiladi. Shuning uchun har uch lahja tovushlarini bitta alifboda aks ettirishning imkoni yo‘q. Amaldagi alifboning tuzuvchilari unli tovushlar belgilashda ana shu jihatni hisobga olgan bo‘lsalar kerak.

Masalaning boshqa tomoni ham bor. Ya‘ni bugun juda katta avlod 6 ta unli va 24 ta undosh tovushni aks ettirgan alifboda savod chiqardi va bu alifboda fikrimizni ifoda eta olyapmiz. Agar biz unlilar sonini 9 taga yetkazsak va ularni alifboda muayyan harflar bilan aks ettirsak, nima bo‘ladi? Bunda *bir* so‘zidagi **i** tovushi bilan *kiiyik* so‘zidagi **i** tovushini, “ikkiga ajratmoq” ma‘noli *bo‘l* so‘zidagi **o‘** tovushi bilan “yuz bermoq” ma‘noli *bo‘l* so‘zidagi **o‘** tovushini farqlab yozish til egalari uchun lingvistik mushohadaga aylanadi.

Amaldagi alifboning tegishli o‘zgartirish va to‘ldirishlar bilan takomillashtirilishi yozuv amaliyotini osonlashtiradi, “Imlo qoidalarida” istisnoli holatlar yuzaga kelishining oldini oladi, milliy alifbomizning ilmiy-ta‘limiy jihatdan puxta bo‘lishini ta‘minlaydi va pirovardida mamlakatimizda lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga to‘liq o‘tish borasidagi ishlarni jadallashtiradi.

Til siyosati bir qarashda faqat til uchun qilinadigandek tuyuladi, ammo ko‘p hollarda til egasi omiliga yo‘naladi, bunday islohotlarda jamiyat a‘zolarining ko‘pchilik qismi muayyan darajada ishtirok etadiki, buni o‘zbek-lotin alifbosini takomillashtirish ishlari boshlanganda yozuv islohotiga jamiyat a‘zolari faol munosabatda bo‘ldilar. 2021-yil 15-martda “O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonuniga o‘zgartirishlar kiritish haqida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni loyihasi Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portali (<https://regulation.gov.uz>) da e‘lon qilinganda 15 kun ichida 816 kishi qonun loyihasini to‘liq yoki qisman ma‘qullab, jiddiy yoki juz‘iy o‘zgartirish kiritilishini so‘rab fikr bildirdi [Odilov va boshqalar, 2024, 259-b.]. O‘zbek tili va uning egalari bir-biriga bu tarz jips bog‘liq bo‘lmaganda, zikr etilgan yozuv islohotida ijtimoiy ta‘siralar sezilmas edi. Shu

ma'noda yozuv tilning aloqa vositasi sifatidagi vazifasini bajaruvchi vositagina emas, tafakkurni shakllantirish, dunyoni ko'rish, bilimlarni to'plash, uni keyingi avlodlarga sog'lom yetkazish, his-tuyg'uni ifodalashdek ko'plab muhim vazifalarni ham bajaradi. Ana shu jarayonlarning murakkab kechmasligi uchun alifboning qulayligi muhimdir. O'zbek davlatchiligi tarixida bir necha bor alifbo almashtirilganligi hammaga ma'lum. Arab alifbosi, lotin alifbosi, kirill alifbosi va yana lotin alifbosi tarzida.

Davlatning alifbo bilan bog'liq siyosati ichki ijtimoiy ehtiyojni qondirish uchun yuritilishi ma'lum gap, biroq ba'zan alifbo islohoti bir mamlakat hududidan tashqariga ham chiqadi va millatlararo miqyosda amal qilish mumkin bo'lgan alifboni yaratish zaruriyati tug'iladi. Shu jihatdan Turkiy davlatlar tashkiloti (TDT)ga a'zo davlatlarning milliy alifbosi deyarli o'xshash bo'lsa ham, zamonaviy turkiy jamiyatda vujudga kelgan ehtiyoj o'laroq 2022-yilda Turkiy davlatlar tashkiloti va Xalqaro turk akademiyasi tomonidan Turk dunyosi umumiy alifbo komissiyasi tuzildi va 34 harfdan iborat O'rtoq turk alifbosi ishlab chiqildi [Odilov va boshqalar, 2024, 95-b.]. Turkiy jamiyat a'zolarini birlashuviga yordam beradigan alifbo loyihasi quyidagi edi.



2-rasm. O'rtoq turk alifbosi

Hozirgi kunda O'rtoq alifboning milliy tillar tovush tizimiga mosligi, O'rtoq alifboni lozim darajada tuzatishlar bilan qabul qilish masalasi ko'rib chiqilmoqda. Ushbu alifboni tuzishda TDTga a'zo davlatlardan vakillar qatnashgan, ularning fikricha, yozuv umumiyliги turkiy xalqlarni yaqinlashtiradi. Hozircha O'rtoq turk alifbosini qachondan va qanday joriy etish masalasi TDTga a'zo davlatlarning ixtiyorida qolmoqda.

O'zbekistonning til siyosatida imlo – to'g'ri yozish qoidalarini shakllantirish ham muhim o'rin tutadi, zero, tilning rivoji va adabiy til me'yorlarining barqarorligi asosan imlo qoidalari orqali ta'minlanadi. Yangi imlo qoidalarini tuzish yoki mavjud imlo qoidalarini tuzatish, qoidaga o'zgartirish kiritishdek bu kabi lingvistik islohotlarda ham insonning tilga ta'siri yaqqol seziladi. Bunday ta'sir yuqorida zikr etilganidek farmon va qarorlar orqali ham, tilshunos-mutaxassislarning faoliyati natijasida ham bo'ladi. Xususan, 1995-yilda "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida"gi qarorning qabul qilinishi ham davlatning imlo borasidagi siyosati demakdir. Buni quyida batafsil izohlaymiz:

Birinchidan, bu imlo qoidalarini 1956-yilda qabul qilingan imlo qoidalarining aynan takrori emas. Ikkinchidan, yangi imlo qoidalarini o'zbek tili tabiatini hisobga olib ishlab chiqilgan. Turli yillarda imlo qoidalarida muammoli bo'lgan jihatlar e'tiborga olingan. Xususan, kirill yozuvidagi o'zbekcha matnlarda "temiryo'l" so'zi birikma shaklida (темир йўл) ajratib yozib kelingan. O'zbek-lotin yozuvi joriy etilgach, asli bitta tushunchani bildirgan, ammo birikma shaklida yozib kelingan "temir yo'l" kabi so'zlar qo'shib yoziladigan bo'lgan va bu bilan "bitta tushunchani ifodalagan so'zlar o'zbek tili imlo qoidalariga muvofiq qo'shib yozilishi" haqidagi qoidaga muvofiqlashgan. Shuning uchun 2022-yildagi "O'zbek tilining izohli lug'ati" hamda 2023-yilda chop qilingan "O'zbek tilining katta imlo lug'ati"da ham "temiryo'l" shaklida qo'shib yozilgan [Odilov va boshqalar, 2024, 97-b]. Shuningdek, "Reklama to'g'risida", "Firma nomlari to'g'risida"gi qonunlar ham o'zbek-lotin yozuvini qo'llash tartiblarini belgilaydi, tegishli moddalarga kiritilgan tuzatishlarning natijasi asta-sekin ko'zga tashlanmoqda [Odilov va boshqalar, 2024, 243-b].

Xullas, mustaqil O'zbekiston til siyosatida alifbo va imlo masalalari mamlakatning milliy o'zligini shakllantirish, xalqaro maydonga integratsiyalashish bilan bevosita bog'liq bo'lgan muhim jarayon sifatida namoyon bo'ldi. Sizning fikrlaringizda ko'rsatganidek, alifboning lotin yozuviga o'tishi va imlo qoidalarining takomillashtirilishi nafaqat tilning fonetik va grafik jihatdan aniq ifodaligi, balki yozuvning amaliy qulayligi va izchilligi nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Adabiyotlar

Кондрашкина Е.А. (2016) Языковые конфликты и их последствия в современном мире. *Альманах современной науки и образования*.

Odilov Y., Tursunov M., Qudratova S., Ravshanova F. (2024) *Sotsiolingvistika*. Bookmany print.

Раҳматуллаев Ш. (1999) *Ўзбек тилининг янги алифбоси ва имлоси (талабалари ва мустақил ўрганувчилар учун қўлланма)*. Университет.

<https://lex.uz/docs/-116158>

"Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish haqida" O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining qarori.

QO'SHQO'RG'ONLIK JADID – XOLID SAID XO'JAYEV

Ma'rufjon YO'LDOSHEV*

Annotatsiya

Xolid Said Xo'jayev (1888–1937) Toshkent viloyati Qo'shqo'rg'on qishlog'ida tug'ilib o'sgan va ozarbayjon tilshunosi. Shuningdek, Ozarbayjon tilini lotin alifbosiga o'tkazishda muhim rol o'ynagan shaxslardan biri. Xolid Said Xo'jayev 1926 yilda Bokuda o'tkazilgan Birinchi Turkologiya Qurultoyining faol ishtirokchilaridan biri bo'ldi. U Birinchi Turkologiya Qurultoyi vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazib, yangi alifboni qabul qilish yo'nalishida faol targ'ibotchilardan biriga aylandi. «Usmonli, o'zbek va qozoq tillarining qiyosiy sarfi», «Yangi alifbo yo'lida: eski xotira va tuyg'ularim», «Qisqacha uslubiyat», «Mufassal sintaksis», «Uslubiyat nazariyasi», «Turkiy tillarning tarixiy grammatikasi», «Chig'atoy adabiyoti bo'yicha ma'ruzalar», «Turkiy adabiyot nazariyasi», «Turkiston tarixining qisqacha sharhi», «Eron tillari grammatikasi», «Mahmud Qoshg'ariyning “Devon” matnining izohli ilmiy tarjimasi», «O'rxun yodgorliklarining ilmiy tadqiqi», «Turkiy maktablar uchun rus tili» kabi asarlar muallifi. Maqolada jadid tilshunosning hayoti va ilmiy merosi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Xolid Said Xo'jayev, Birinchi Turkologiya Qurultoyi, tilshunos, ilmiy meros.

JADID FROM QO'SHQO'RG'ON – KHOLID SAID KHOJAYEV

Abstract

Khalid Said Khojayevev (1888-1937) was born and raised in the village of Kushkurgan, Tashkent region, and was an Azerbaijani linguist. He was also one of the people who played an important role in transferring the Azerbaijani language to the Latin alphabet. Khalid Said Khojayevev was one of the active participants in the First Turkology Congress held in Baku in 1926. He held meetings with representatives of the First Turkology Congress and became one of the active propagandists in the direction of adopting the new alphabet. Author of such works as “Comparative usage of the Ottoman, Uzbek and Kazakh languages”, “On the way to the new alphabet: my old memories and feelings”, “Brief methodology”, “Detailed syntax”, “Theory of style”, “Historical grammar of Turkic languages”, “Lectures on Chigatoy literature”, “Theory of Turkic literature”, “A brief review of the history of Turkestan”, “Grammar of Iranian languages”, “Annotated scientific translation of Mahmud Qashgari's “Devon” text”, “Scientific study of Orkhon monuments”, “Russian language for Turkish schools”. The article provides information about the life and scientific heritage of the Jadid linguist.

Keywords. Jadidism, Khalid Said Khojayevev, First Congress of Turkology, linguist, scientific heritage.

Xolid Said Xo'jayev 1934-yil 26-aprelda yozgan tarjimayi holidi quyidagi ma'lumotlarni bildiradi: “Men 1888-yilda Toshkent shahridan 25 km uzoqlikda joylashgan Qo'shqo'rg'on qishlog'ida tug'ilganman. Qishloq maktabini bitirganimdan keyin meni Toshkentdagi madrasaga jo'natishdi, chunki o'sha vaqtda rus maktabini “kofirlar maktabi” deb hisoblashardi. Madrasada besh-olti yil o'qidim, 1905-yilda inqilob ro'y berdi. Bu

* Filologiya fanlari doktori, professor. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti.

inqilob va butun Sharqni qamrab olgan harakat menga ham ta'sir qildi va menda hayotimni qaytadan qurish istagi paydo bo'ldi. Ammo atrof-muhit hali ham konservativ bo'lgani uchun rus ta'lim muassasasida o'qishni davom ettirish imkoni yo'q edi. Men esa boshqa yo'l izlashga majbur bo'ldim.

Atrofimdagi mulla va hojilardan Istanbul haqida shunday yoqimli va maftunkor hikoyalarni eshitardimki, bu shaharni ko'rish orzusi butun xayolimni band etdi. Ammo moddiy imkoniyatim cheklangan edi. Otamning menga beradigan puli yo'q, o'zlari bazo'r kun ko'rishar edi. Yo'lni tasodifan topdim. Yaqinimizdagi qishloqlarda yer soliqlarini aniqlash uchun yerlarni o'lchash kerak edi. Madrasada o'qish davomida arab kitoblaridan yer o'lchash texnikasi haqida ma'lumotga ega edim va o'z xizmatimni taklif qildim. Besh-olti oy ishlab yetarli miqdorda pul yig'dim.

Pul topgandan so'ng yana bir to'siqni yengishim kerak edi. O'sha paytda general-gubernator buyrug'iga ko'ra, turkistonliklarga xorijiy pasport berish taqiqlangan edi. Shunda bir tanishimning maslahati bilan taxminan to'rt-besh so'mga xitoyliklarning bir pasportini sotib oldim. Bu pasportda na sana, na egasining ismi aniq yozilgan edi, lekin hukumat oldida ishlatish mumkin edi.

Ushbu pasport bilan men Istanbulga keldim. U yerdan Misr va Suriyaga o'tishga tayyorgarlik ko'ra boshladim. Ammo tasodifan gazetada Istanbul universiteti huzurida ikki yillik tayyorlov kurslari ochilishi haqida e'lonni o'qib qoldim. Fikrimni o'zgartirdim va Istanbulda qolishga, kurslarga tayyorgarlik ko'rishga qaror qildim. Bu kurslarga sinov asosida 430 kishi qabul qilinar edi. Tanlovda ishtirok etgan 1750 nafar nomzod orasida men ham bor edim.

Universitetga qabul qilinib, Istanbulda olti-yetti yil o'qidim va ta'limimni yakunladim."

Istanbul universitetida tahsil olgan davrida Xolid Said Xo'jayev gazata va jurnallarda, shuningdek, Qrimda Ismoil Gaspralining "Tarjimon" gazetasida maqolalar chop ettiradi.

1918-yilda Nuru Posho boshchiligidagi armiya bilan Ozarbayjonga kelgan Xolid Said Xo'jayev Ganja shahridagi gimnaziyada pedagogik faoliyatini boshlaydi. 1921-yilda Toshkentga qaytadi. Xolid Said o'zining "Yangi alifbo yo'llarida eski xotira va tuyg'ularim" asarida shunday yozgan edi: "1921-yilda Toshkent oliy dorilmuallimida mudir edim."

Ba'zi manbalarga ko'ra, Toshkent iqlimi Xolid Said Xo'jayevga mos kelmagani uchun qattiq betob bo'ladi va 1922-yilda Bokuga qaytib keladi. U bir muddat O'zbekistonning doimiy vakolatxonasi yotoqxonasida mudir, keyin esa o'rta va oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchi sifatida ishlaydi.

Yangi Alifbo Qo'mitasining faollaridan biri sifatida Xolid Said Xo'jayev 1924-yilda S.Agamaliog'li rahbarligida tashkil etilgan hay'at tarkibida Toshkent, Qrim, Simferopol, Orenburg, Ufa, Qozon va boshqa shaharlarda yangi alifbo targ'ibi bilan shug'ullanadi.

Xolid Said Xo'jayev 1926 yilda Bokuda o'tkazilgan Birinchi Turkologiya Qurultoyining faol ishtirokchilaridan biri bo'ldi. U Birinchi Turkologiya Qurultoyi vakillari bilan uchrashuvlar o'tkazib, yangi alifboni qabul qilish yo'nalishida faol targ'ibotchilardan biriga aylandi.

Turli oliy o'quv yurtlarida pedagogik faoliyat bilan shug'ullangan, yosh avlodning ma'rifatparvarlik va kamol topishida muhim rol o'ynagan Xolid Said Xo'jayev SSSR Fanlar Akademiyasining Ozarbayjon filialida ham ilmiy faoliyatini davom ettirdi.

1935-yilda taniqli turkolog olim Bekir Cho'bonzoda Xolid Saidning ilmiy faoliyatini yuksak baholab, unga hech qanday dissertatsiya yozmasdan va himoya qilmasdan ilmiy daraja berish tashabbusi bilan chiqdi:

“Xolid Said Xo‘jayev yuqori darajali tilshunos sharqshunoslardan biri hisoblanadi. U turk, arab, fors, rus... tillarini mukammal biladi. Xo‘jayev 10 yil davomida talabalar va aspirantlar uchun turk tilining uslubi va grammatikasi, qadimiy yodgorliklarni o‘qish va boshqa fanlarni muvaffaqiyatli tarzda o‘qitib keldi. Ushbu faktlarni hisobga olgan holda, Xolid Said Xo‘jayevga dissertatsiya himoya qilmasdan ilmiy daraja berish vaqti keldi”. *Professor Bekir Chobanzoda, 1935-yil.*

Buyuk olim Bekir Chobanzoda bilmas ediki, ikki yil o‘tgach, uning Xolid Saidga bergan bu ilmiy bahosi o‘zining taqdiriga qarshi ishlatilgan ayblovga aylanadi. Keyinchalik ularning har ikkalasi ham "panturkist-millatchi tashkilot a‘zosi" sifatida ayblanadi va shafqatsiz ta‘qiblarga duchor bo‘ladi.

Xolid Said Xo‘jayev ham 1937-yil 3-iyundan 4-iyunga o‘tar kechasi hibsga olinadi. Uning uyida bolshevik tergovchilari tomonidan o‘tkazilgan qidiruv vaqtida unga tegishli bo‘lgan pasport, Ozarbayjon Fanlar Akademiyasi xodimi ekanligini tasdiqlovchi 59-raqamli guvohnoma, Turkiyada nashr etilgan 5 ta jurnal, 1933-yili yana Turkiyada nashr qilingan “Jumhuriyat” gazetasi, 2 dona surat, “Alifbo” kitobi, 27 ta har xil nomdagi kitob va ko‘plab qo‘lyozmalar musodara qilingan.

Uning muhim ishlari quyidagilardan iborat: “Usmonli, o‘zbek va qozoq tillarining qiyosiy sarfi”, “Yangi alifbo yo‘lida: eski xotira va tuyg‘ularim”, “Qisqacha uslubiyyat”, “Mufasssal sintaksis”, “Uslubiyat nazariyasi”, “Turkiy tillarning tarixiy grammatikasi”, “Chig‘atoy adabiyoti bo‘yicha ma‘ruzalar”, “Turkiy adabiyot nazariyasi”, “Turkiston tarixining qisqacha sharhi”, “Eron tillari grammatikasi”, “Mahmud Qoshg‘ariyning “Devon” matnining izohli ilmiy tarjimasi”, “O‘rxun yodgorliklarining ilmiy tadqiqi”, “Turkiy maktablar uchun rus tili” va boshqa ishlar.

Bu asarlarning ayrimlari nashr etilgan, ammo katta qismi repressiya davrida musodara qilingan, talon-taroj qilingan yoki yo‘q qilingan.

Ozarbayjonda Xolid Said Xo‘jayevning ilmiy merosini o‘rganish yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. Azer Turan, Olmos Ulvi Binnatova, Nazila Safarova, Pasha Alio‘g‘li, Ziyo Bunyodov kabi bir qator olimlar jadid tilshunosning hayoti va qoldirgan asarlari bo‘yicha tadqiqot olib borishgan. O‘zbekistonda Naim Karimov, Hamidulla Boltaboev, Marhabo Qo‘chqorovalar Xolid Said Xo‘jayev haqida maqola e‘lon qilganlar. Hulkaroy Boltaboyeva va Ubaydulloh Boltaboyevlar uning “Yangi alifbo yo‘llarida eski xotira va tuyg‘ularim” kitobini o‘zbek tilida nashr ettirdilar. Biz Azer Turanning “Xolid Said Xo‘jayev” nomli biografik romanini Ozarbayjon Madaniyat markazi buyurtmasiga ko‘ra o‘zbek tiliga o‘girdik va u ko‘p ming nusxada nashr qilindi.

O‘zbek tilshunoslari oldidagi endigi vazifa esa olimning barcha asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilish va ular bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlarni yo‘lga qo‘yishdan iborat.

Adabiyotlar

Azer Turan. (2026). *Xolid Said Xocayev*. Роман. Ма’rufjon Yo‘ldoshev tarjimasi. Тошкент.

Bunyodov Ziya. (1990). *Xolid Said Xocayev*. İstintaq işi №12493// Azərbaycan müəllimi.

Xocayev Xolid Səid. (1929). *Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım*. // Bakı.

Latin əsasli yeni türk əlifbası və I Bakı Türkoğlu Qurultayı bibliografiya: tərtibçilər: Kamil Vəli Nərimanoğlu Ə. Ağakışiyev S. Abdullayeva // Bakı. (2006).

Xocayev Xolid Səid. (1926). *Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi (qrammatikası)* // Bakı.

Ülvi Almaz. (2016). *Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portretlər, araşdırmalar, söhbətlər, qeydlər)*. Bakı: Elm və təhsil.

“QISASI RABG‘UZIY” ASARI LEKSIKASINING TURKIY TILLARGA MUNOSABATI

Baxtiyor ABDUSHUKUROV*

Annotatsiya

Ushbu maqola eski turkiy tilning noyob yodgorligi sanalgan, turkiy xalqlar va ularning tili tarixida muhim o‘rin tutgan “Qisasi Rabg‘uziy” asarida qo‘llangan ayrim leksemalarning bugungi turkiy tillarga munosabatiga bag‘ishlanadi. Ilk nasriy asar sanalgan “Qisasi Rabg‘uziy”da ifodalangan istilohlar doirasida kechgan fonetik, leksik o‘zgarishlar hozir turkiy tillarda istifoda etilayotgan leksemalar bilan qiyosiy tahlillar yordamida yoritilgan. Shuningdek, maqolada tadqiqot obyekti qilib olingan qissada ishlatilgan so‘zlar Kul tigin, To‘nyuquq, Turfon matnlari, eski turkiy til (“Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit-turk”, “Taafsir”, “Qisasi Rabg‘uziy”), eski o‘zbek adabiy tili manbalari (Alisher Navoiy asarlari, “Shajarayi turk”)da, turkiy tillarda aks etgan leksik birliklar bilan taqqoslab o‘rganilgan. Natijada o‘rtada uzoq asrlik muddat bo‘lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so‘zlarning aksariyati hozirda o‘zbek adabiy tili va uning shevalri hamda qardosh turkiy tillarda qo‘llanib kelayotganiga oydinlik kiritilgan.

THE RELATIONSHIP OF THE LEXICON OF QISASI RABG‘UZIY TO TURKIC LANGUAGES

Abstract

This article is devoted to the relationship of some lexemes used in the work "Qisas Rabguziy", which is considered a unique monument of the old Turkic language and has an important place in the history of the Turkic peoples and their language, to the current Turkic languages. The phonetic and lexical changes that have occurred within the terms expressed in "Qisas Rabguziy", which is considered the first prose work, are highlighted by means of comparative analysis with the lexemes currently used in the Turkic languages. Also, the words used in the story, which is the object of research in the article, are studied by comparing them with the lexical units reflected in the Kul Tigin, To‘nyuquq, Turfon texts, the old Turkic language ("Qutadgu bilig", "Devonu lug'otit-turk", "Taafsir", "Qisas Rabguziy"), the old Uzbek literary language sources (the works of Alisher Navoi, "Shajarayi turk"), and the Turkic languages. As a result, it became clear that, despite the long centuries-old period in between, most of the words subjected to comparative analysis are currently used in the Uzbek literary language and its dialects, as well as in related Turkic languages.

XIV asrga kelib, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy hayotda ancha barqarorlikka erishgan Jo‘ji ulusida yashab, ijod etgan ko‘pgina xorazmlik shoirlar, yozuvchilar, olimlar, fozillar Oltin O‘rdada Xorazm adabiyoti va fanining chuqur ildiz otishiga munosib ulush qo‘shdilar. XIII – XIV asrlarda Markaziy Osiyo, Dashti Qipchoq, Volgabo‘yi, Qrim va Misr mamluklari davrida turkiy tilda rang-barang janrdagi dunyoviy va diniy adabiyot namunalari yaratildi. Til xarakteriga ko‘ra bu asarlarning ba‘zilari nisbatan yangi adabiy til hisoblangan o‘g‘uz-qipchoq tillar guruhiga mansub bo‘lsa, ayrimlari esa qarluq-uyg‘ur adabiy tiliga daxldor, ya‘ni nisbatan arxaik til bo‘lgan *d-δ-z* guruhiga taalluqli edi (Dadaboev, 2008,.12-b.). Abdurauf Fitrat asar tili xususida quyidagilarni yozadi:

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

chig‘atoy adabiyotining eng birinchi asari sanalg‘an Rabg‘uziy “Qisas ul-anbiyo” sining shevasi “Qutadg‘u bilig”, “Hibat ul-haqoyiq” kabi xoqoniy turkchasida yozilg‘on kitoblarning shevasini eslatadir. Zotan, chig‘atoy turkchasi o‘zidan yuzlab yil burun hukum surgan bir adabiy shevani oz vaqtda yo‘qotib, uning joyini o‘zi ololmas edi (Fitrat, 2006, 174-b.). Bir so‘z bilan aytganda, *d-δ-z* adabiy tilining so‘nggi namunalaridan sanalgan qissa qadimgi turkiy til bilan eski o‘zbek tili o‘rtasidagi o‘tish davrini aks ettirish barobarida, bir tomondan, Sharqiy Turkiston tili xarakterini ko‘rsatib bersa, ikkinchidan, unda XIV asrdan so‘ng yaratilgan asarlarning til xususiyatlari o‘z ifodasini topgan. Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” (1309-1310-yillarda yozilgan) obidasi esa qarluq tillari zaminida yuzaga kelgan bo‘lib, unda o‘g‘uz tili unsurlari ham mavjud (Mirzakarimova, 1969, 67-70-b.).

Qissada turkiy tillarning fonetik, leksik, grammatik, dialektal xususiyatlariga doir muhim ma’lumotlar aks etgan. Qolaversa, til tarixini o‘rganish, uning eski holatidan voqif bo‘lish qadimgi qo‘lyozmalarni qiyosiy jihatdan tadqiq etish, ular orasidagi yaqinlik va farqlarni aniqlash yordamida olib boriladi. Aytish joizki, “Qisasi Rabg‘uziy” yodnomasi yaratilganiga yetti asrdan ko‘proq ko‘proq vaqt o‘tdi. Shu bois, tilda o‘zgarishlar yuz bergani tabiiy. Chunki bu vaqt mobaynida til o‘zining taraqqiyot qonuniyatlariga muvofiq fonetik, leksik, morfologik, sintaktik jihatdan o‘zgarishga uchragan, takomillashgan, boyigan. Asar leksikasining bugungi turkiy tillarga munosabati bo‘yicha olib borgan kuzatishlarimiz yodnoma tili bilan turkiy tillarda qo‘llanilgan so‘zlar o‘rtasida yaqinlik va ba’zi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini ko‘rsatdi. Buni quyida amalga oshirilgan qiyosiy tahlil jarayonida ham kuzatish mumkin.

Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” yodnomasida «non» ma’nosini bergan **etmāk** (14v16) so‘zi ilk bor Turfonda topilgan moniy yozuvi manbalarida *ötmāk* tarzida uchraydi (DTS,393). *Etmāk* qoraxoniylar davri manbasi sanalgan “Qutadg‘u bilig” asarida ayni shakl va ma’noda istifoda qilingan: *begi etmākin yep işin işlär er* – u odam begining nonini yeb, ishini qilar edi (DTS,188). Mazkur obidad **tüz etmāk** juft so‘zi “non-tuz, mehmondo‘stlik” ma’nosini anglatgan: *tüz etmāk yetürgil açuq tut yüzüñn* – mehmondo‘st bo‘l, chehrangni ochiq tut (DTS,594). Mahmud Koshg‘ariy o‘rganilayotgan kalimaga shunday ta’rif beradi: *etmāk* – non (*etmākkä telim kişi öşdi* – non uchun ko‘p odam to‘plandi (MK,I,82); yag‘mo, tuxsi va ba’zi o‘g‘uz hamda qipchoqlar so‘zi. Bu so‘zda arabchaga o‘xshashlik bor, chunki arabchada maxrajlar bir-biriga yaqin bo‘lgani uchun ن و ب va ت ga almashtirish bor. Chunonchi, بالله والله تالله kabi. Lekin turkiy so‘zlarni arab so‘zlariga o‘xshatish qiyindir (MK,,I,82). Shuningdek, “Devon”da tekshirila- yotgan atamaning *küvşäk etmāk* (yaxshi xamirdan bo‘lgan non. MK,I,331); *uwuś etmāk* (ushatilgan non, burdalangan non. MK,I,56); *qara etmāk* kabi birikmalarni hosil qilishga asos bo‘lganini ko‘ramiz. Ushbu lug‘atda *qara etmāk* quyidagicha izohlanadi: Bu bir xil nondir. Shundayki, go‘sh t hil-hil pishib so‘ngaklari ayrilib ketguncha qaynatiladi. So‘ngra ustiga un, yog‘, shakar solinadi, bir-biriga aralashtirilib quyilguncha qaynatiladi, so‘ng yeyiladi (MK,III,241). Alisher Navoiyning “Hayratul - abror” dostonida *ekmāk* shakli zikr etilgan:

Ekmāk emas, barča bukim turağsen,

Arpau buğday saçıban orğasen (ANATIL,III,562).

Tahlilga tortilgan leksema hozirda o‘zbek adabiy tilida o‘z o‘rnini forscha *non* o‘zlashmasiga bo‘shatib bergan bo‘lsa-da, boshqird, tatar tillarida uning *ikmāk*, turk, gagavuz, qo‘miq tillarida *ekmāk*, qarayim tilida *etmāk*, no‘g‘oy tilida *ötpāk* fonetik variantlari muomalada bo‘lib kelmoqda (ESS, I, 254).

“Oldin” ma’nosini bildirgan **al** (-in kichraytirish qo‘shimchasi; ESS,I,146) so‘zidan yasalgan **alın** atamasi Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida inson tana a‘zosi bo‘lgan peshonaga nisbatan qo‘llangan: *açuq tut yüziñni yaruq tut alin* – yuzingni ochiq, peshonangni esa yorug‘ tut (DTS,36). “Devonu lug‘otit turk”da “manglay” (MK,I,107) “tog‘ning bo‘rtib chiqqan joyi, cho‘qqi” kabi semalarni ifodalagan: *Alin tübü yaşardı* – tog‘ cho‘qqisi ko‘m-ko‘k bo‘lib yashardi (MK,II,83). Ushbu kalima “Qisasi Rabg‘uziy” (77r5) hamda Alisher Navoiy asarlarida o‘zining asl ma’nosini davom ettirgan (Nav,482). Qayd etilgan istiloh bugun o‘zbek adabiy tili va uning shevalarida kuzatilmasa-da, qardosh turkiy tillar, xususan, ozarbayjon, turk, turkman, oltoy, xakas tillarida *alın*, gagavuz tilida *anni* fonetik variantlarida ko‘zga tashlanadi (ESS,I,146).

“Qisasi Rabg‘uziy” asarida «mehmon, musofir» ma’nosida voqelangan **qonuq/qonaq** (88r1) kalimasi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida *qonuq* shaklida uchraydi: *Neliük arsiqar sen aja öldäcü özün iki künlük qonuq boldacı* – Nimaga mag‘rurlanasan, ey o‘luvchi, o‘zing ikki kunlik mehmon bo‘luvchisan (MK,I,365). Ayni paytda, bu so‘z devonda “mehmondorchilik, ziyofat” ma’nosida ham qo‘llangan. O‘g‘uzlardan boshqa qabilalar tilida bu so‘z “uy egasi yoqtirmagan holda, bironing uyida turish” ma’nosida ishlatilgan (MK,I,320). Hozirda Qashqadaryo, Surxondaryo shevalarida “mehmondorchilik, to‘ylarda beriladigan kichik ziyofat” ma’nolarida, Qoraqalpoq shevalarida “mehmon” ma’nosida qo‘llaniladi (O‘XShL,367). Atama bugungi kunda turkiy tillar, jumladan, ozarbayjon, qozoq tillarida *qonaq*, boshqird tilida *qunaq*, tatar tilida *kunak*, qirg‘iz tilida *konok* shakllarida o‘zining asl ma’nosini davom ettirib kelmoqda (ESS,II,55). Shuningdek, “joylashmoq, turmoq, yashamoq” ma’nosidagi *qon-* fe’lidan hosil bo‘lgan *qonuq* so‘zi rus tiliga *kunak* tarzida o‘zlashib, “qo‘noq, mehmon”, “tutingan og‘ayni” semalarini kasb etish barobarida **Kunakov** antroponimining shakllanishi uchun asos bo‘lgan.

Erin (XSh,43b4) leksemasi “Qisasi Rabg‘uziy”, “Muhabbatnoma” asarlarida “lab” tushunchasini ifodalash uchun xizmat qilgan: *İki erinläri Habaşiy erinlä deg* (83r11); *Erür jan maqsadı eriniñ nabatı* (Mn.,308a9). Ushbu so‘zga ilk marta Turfon matnlarida duch kelamiz: *Erin üzä meñ bolsar...* – lab ustida xol bo‘lsa (DTS,178). “Devonu lug‘otit turk”da *ärin* (MK,I,106), *irin*, “Tafsir”da *ärin* fonetik shakllari kuzatiladi: *anñ irni yaqışmas* – tez so‘zlaganidan, so‘zamolligidan lablari bir-biriga tegmaydi (MK,III,82); ... *altıği ärnini Fir‘avn taxtiniñ altında urdı...* (30,27). Tatar, xakas va boshqird tillarida ushbu leksemaning *irin/iren*, qozoq tilida *yerin*, qirg‘iz, turkman, qo‘miq, no‘g‘ay, qoraqalpoq, oltoy, tuva tillari hamda turk dialektlarida *erin* fonetik variantlari ishlatiladi (ESS,I,291).

Ayni paytda, tekshirilayotgan obidada atamaning “ushlamoq, tutmoq” ma’nosidagi **tut/dut-** fe’lidan yasalgan **dudaq** sinonimi ham istifoda qilingan: *Tümän miñ äsiy anñy dudaq tebrätmäki birlä yarlıqanğay* (184r20). Bu so‘z hozirda o‘zbek tilida *lab* ma’nodoshiga nisbatan kamroq qo‘llansa-da, turk tilida *dudak/dodak*, ozarbayjon, turkman tillarida *dodaq*, uyg‘ur dialektlarida *totaq*, chuvash tilida *tuta* shakllarida ko‘zga tashlanadi (ESS,III,251).

Qissada **avuč** so‘zi “hovuch, siqim” ma’nosini ifodalagan: *Sāmiriý ul tofraqdın bir avuč alib saqlamış erdi* (126r4). Leksema ilk bor “Oltun yorug‘” yodnomasida *adut* shaklida qo‘llanilgan: *Ayača aš bermiş adutča suv tutmış...* – bir kaft hajmicha ovqat, bir hovuch miqdorida suv bermoq (DTS,14). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida *avuč*: *Uquşsuz kişi avučça titik* – aqlsiz, nodon kishi bir hovuch axlatga o‘xshaydi (DTS,70), *avut* (DTS,71), Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida *avut* (MK,I,111), *adut*: *Bir adut neñ* (MK,I,85) fonetik variantlari kuzatiladi. “Tafsir” va XIV asr Xorazm

manbalarida avuç shakli qayd etiladi: *Bir avuç uşaq taş tutdı taqı...yüzinā atdı* (115b1); *Bir avuç topraqdın yarattı* (XSh,117b13). Alisher Navoiy asarlarida atama “hovuch”, “chapak” ma’nolarida ishlatilgan (Nav,478). Bundan ko’rinadiki, XV asrga kelib atamaning ma’nolari kengaygan. Zamonaviy turkiy tillarda ushbu so’zning quyidagi shakllari mavjud: o’zbek tilida *hovuch*, ozarbayjon tilida *ovuc*, turk tilida *avuç*, chuvash tilida *ivaç*, qozoq tilida *uış*, qirg’iz tilida *uuch*. Bu ot qadimgi turkiy tilda “ikki qo’l shapalog’i bilan olmoq” ma’nosini anglatgan **abu-** fe’lidan –č qo’shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik bu so’z tarkibida quyidagi tovush o’zgarishlari voqe bo’lgan: ikki unli oralig’idagi **b** undoshi **v** undoshiga almashgan: **abuč>avuč**. O’zbek tilida atamaning boshlanishiga **h** undoshi qo’shilgan: **avuč > havuç** (O’TEL,I,595).

Obida tilida “bulbul” ma’nosi **sanduwač** zoonimi bilan ifodalangan: *Lāla sağraqın içärdä sayrar esrüb sanduwač* (68v3). Ushbu so’zni birinchi marta Yusuf Xos Hojib o’z asarida **sandiwač/sanduwač** shakllarida keltirib o’tgan: *Sariğ sanduwač... sayradi* (DTS,484). “Devon”da **sanduwač** varianti uchraydi: *Tatliğ otar sanduwač* – bulbul yoqimli sayraydi (MK,I,481). Qutbning “Xusrav va Shirin” asarida **sanduwač** (53b12), **zanduwač** shakllari ifodalangan: *Körär kim tağ üzrā xuş çečäklär açılmış zanduwačlar qarşu sayrar* (14a6). Ayni paytda, “Qisasi Rabg’uziy”da leksemaning arabcha **bulbul** sinonimi ham kuzatiladi: *Qumri, bulbul muqri bolib ün tüzär tün-kündüzi* (68v5). Bu Alisher Navoiy asarlari va hozirgi o’zbek adabiy tilida ham mazkur ma’noda ishlatiladi. Ma’lum bo’ladiki, *bulbul* istilohi XIV asrda dastavval *sanduwač* zoonimiga ma’nodosh sifatida qo’llanilgan bo’lsa, so’ngra uning o’rnini butunlay egallagan. Shunga qaramay tekshirilayotgan *sanduwač* kalimasi bugungi kunda tatar tilida *sandugač/sandivač*, *qozoq tilida sandugaš*, boshqirt tilida *handugaš*, oltoy tilida *sandiğaş* shaklida ifodalanadi (ESS,III,203).

“Qisasi Rabg’uziy”da boshga kiyiladigan buyumga nisbatan **börk** so’zi ishlatilgan: *Hulla kizdi egniñä ham başqa urdı börkidin* (5v11). Atama dastlab “Qutadg’u bilig” dostonida ifodalangan: *...bezük börk kezür* – katta bo’rk kiyadi (DTS,118). Eski turkiy tilning dastlabki manbalaridan bo’lgan “Devonu lug’otit turk”da ayni shakl va semada uchraydi: *Tatsiz türk bolmas, başsız börk bolmas* - boshsiz bo’rk bo’lmaganidek, tot (uyg’ur)siz turk ham bo’lmaydi (MK,I,333). Mahmud Koshg’ariy *börk*ning bir nechta turlarini keltiradi. Jumladan, “uzun, mayin, oq echki yungidan qilingan oq qalpoq” semasi chigilecha **qiymač börk** so’z birikmasi bilan ifodalangan (MK,III,190). “Qaytarma qalpoq” **kötürmä börk** (MK,I,452), “uzun (uchli) qalpoq” esa **suqarlač börk** (MK,I,454) birikmalari yordamida qayd etilgan. o’rganilayotgan maishiy leksemaga Alisher Navoiy ham murojaat qilganini “Mahbub ul-qulub” asaridan bilib olish mumkin: *...başidagi eski börk bilä erdi...* (MQ,39). Atama Forish, Mang’it shevalarida “qalpoq” ma’nosini kasb etadi: *börk əldesə, bəsh əladı* (O’XSHL,56). Bu so’z uyg’ur tilida *bök, börük*, qadimgi yozuv yodgorliklari hamda “Badai al-lug’at”da *vörk* shakllarida uchraydi va telpak ma’nosini anglatadi. Mo’g’ul tilida *börkür* so’zi “pokryvalo” ma’nosida qo’llangan, undan *bötür* so’zi yasilib, *yopish, qoplash, kiyish* ma’nolari kelib chiqqan (Ubaydullayev, 2016, 18-b.). E.Sevortyaning etimologik lug’atida ko’rsatili shicha, qoraqalpoq, turkman, qozoq tillarida *börük*, xakas tilida *pörük*, oltoy, turk tillarida *börük*, tatar tilida *bürük* shakllari qo’llanadi (ESS,II,221-222).

Professor Sh.Rahmatullaevning yozishicha, **börk** bosh kiyimning bir turi, ‘qalpoq’. Bu ot qadimgi turkiy tildagi ‘qopla’, ‘yop’ ma’nosini anglatgan **bör-** fe’lidan –k qo’shimchasi bilan yasalgan, keyinchalik ikkinchi bo’g’indagi tor unli talaffuz qilinmay qo’ygan; o’zbek tilida **ö** unlisining yumshoqlik belgisi yo’qolgan: **bör- + k= börük > börk > bork** (O’TEL,I,77-78).

Yodgorlikda **kärpič** soʻzi “gʻisht” maʼnosini bildirgan: *Firavndan burun kimersä bišig kärpič qilmiši yoq erdi...*(113v20). Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida ayni shaklda ifodalangan: *bišig kärpič* – pishiq gʻisht (MK,I,424). Alisher Navoiy asarlarida *kirpich* (ANATIL,II,118) shaklida kelgan. Bu leksema rus tili soʻz boyligidan **kirpič** tarzida oʻrin olgan. Mazkur atama hozirgi kunda zamonaviy oʻzbek adabiy tilida ishlatilmasa-da, Xiva, Urganch, Shimoliy Xorazm shevalarida **kərvich/kərbich** shaklida saqlanib qolgan: *bizəram kərvichə mətəl ədik, pulına qaramayın miçini ala qoydıyq* (OʻXSHL,142). Shu bilan birga, ozarbayjon tilida *kərpis*, qozoq tilida *kirpiš*, qirgʻiz, tuva tillarida *kirpič*, tatar, chuvash tillarida *kirpeč*, yoqut tilida *kirpič*, boshqird tilida *kirbes* shakllari ishlatiladi (ESS,V,68).

Qadimgi turkiy yodgorliklar (DTS,211) hamda XI asrga doir turkiy manbalarda uy hayvonlaridan biri **inäk** deb nomlangan: *ürün inäk bozağulači bolmış* - ola sigir tugʻadigan boʻldi (MK,I,135). Mahmud Koshgʻariy ushbu termin oʻgʻuzlarda “urgʻochi toshbaqa” maʼnosini ham anglatganligini uqtirib oʻtgan. XIV asrga oid arabcha risolalar hamda XIV asr Xorazm yodnomalarida **inäk** shaklini koʻramiz: *...yüz miñ inäk, yüz miñ qoy* (QR,46v18); *bir qul satğın bir inäk satğın aldım* (NF,147a15; At-tuhfa,7a6; Tarjumon,14-19; Abu Hayyon,24; Jamoliddin Turkiy,12a5; XSH,105a21;). Radlov lugʻatida berilgan maʼlumotlarga qaraganda mazkur zoonim qora qirgʻiz, teleut, tobol, taranchin, usmoniy turk tillarda oʻzining asl maʼnosida qoʻllanishda boʻlgan (RSL,I,1443). Bugungi kunda Qashqadaryo shevalarida **inə://inək**, Buxoro shevalarida **nak**, Samarqand, Surxondaryo shevalarida **inak** fonetik shakllari istifoda etilmoqda: *kəttəmni bittə inə:ləri boridi, hərıl xurma ystiyə tugʻayde* (OʻXSHL,116). **Enək** shakli Toʻrtkoʻl shevasida “buzoq” maʼnosida keladi: *bizda sığır yoq, bir enək va* (OʻXSHL,97). Ayni paytda, E.Sevortyanning qayd etishicha, tahlilga tortilgan zoonim hozirda quyidagi bir qator turkiy tillarda istifoda qilinadi: ozarbayjon, turk, turkman, gagauz, tuva, qoʻmiq, oltoy tillarida *inek*, chuvash tilida *ene*, yoqut tilida *inax* (ESS,I,358-359).

A.Sherbakning fikricha, termin kelib chiqishi jihatidan **inän** “urgʻochi tuya”, **inäk** “urgʻochi it”, **änäk** “urgʻochi” soʻzlari bilan bir xil. **Inä, änä** - “ona” soʻzi esa ular uchun asos boʻlib xizmat qiladi (IRLTYA,97). E.Sevortyanning taʼkidlashicha, **inäk//inäk in-en**= “tugʻmoq”, “qochirmoq” feʼlidan –(ä) **k** yoki **gäk** affiksi vositasida yasalgan (ESS,I,359). Bizning olib borgan izlanishlarimiz, E.Sevortyan fikrining toʻgʻri (asosli) ekanligini tasdiqlaydi.

“Sigir” maʼnosidagi yana bir zoonim, yaʼni **ud** (DTS,605 - “sigir”) termini dastlab Turfon matnlarida qoʻllanilgan: *ud küntä ud satğın alsar yaramaz* - sigir kunida sigir olish yaxshilik keltirmaydi (DTS,605). Mahmud Koshgʻariy lugʻatida chigilcha **ud** (MK, I, 80) va **uz** shakllari koʻzga tashlanadi: *uz möjradı* (MK,III,411). “Qisasi Rabgʻuziy” asarida **ud** (51ch11) va uning **uy, uz** (QR,2v8) fonetik shakllari kuzatdik: *buğday teriyüirdä uynı bir urdı* (QR,13v14). **D-z-y** larning XIV asrda mavjudligi, bu jarayonning nihoyasiga yetmaganligidan dalolat beradi. Alisher Navoiy asarlarida **uy** (FSh,144) shaklini uchratamiz. Ushbu soʻz bugun oltoy, qirgʻiz, uygʻur dialektlarida oʻz maʼnosini davom ettirib kelmoqda (ESS,I,572). *Ud//uy* termini Turfon matnlarida, “Devon” hamda “Qisasi Rabgʻuziy”da astropoim sifatida oʻn ikki turkiy muchal yillaridan ikkinchisi, sigir yilini va savr burjini ifodalash uchun qoʻllangan. “Qudatgʻu bilig”da koʻchma maʼnoda insonlarga nisbatan ham ishlatilganligi qayd etilgan (DTS,665).

Bal kalimasi (XSh,46b10; NF,5b11; G,69b12) “asal” maʼnosida dastavval Mahmud Koshgʻariy lugʻatida koʻzga tashlanadi: *Ul anar bal yalğatti* (DTS,79). Bu ot “Tafsir”da oʻz semasini davom ettirgan: *Baldin tatlığraq* (68b14). Tekshirilayotgan obidada zikr etilgan

ma'no **bal**, arabcha **asal** soʻzlariga yuklangan: *Ul erinniñ tatliğında qayda yetsün bal šakar* (77r17); ...*Birin aru yedi asal boldi* (12v14). Alisher Navoiy asarlarida har ikkala soʻzni uchratish mumkin (ANATIL,I,121;310). Zamonaviy oʻzbek adabiy tilida *asal* atamasi *bolga* qaraganda faol qoʻllansa-da, *bol* soʻzi bugungi kunda ozarbayjon, turkman, turk, boshqird, qozoq, qirgʻiz, tatar, gagauz, qumiq, noʻgʻoy tillarida *bal*, chuvash tilida *pil* fonetik variantlarda ishlatiladi (ESS,II,47).

Učuz sifati qadimgi turkiy tilda “osongina”, “ozgina, arzimas, ahamiyatsiz” maʼnolarida isteʼmolda boʻlgan: *Ol oğlan ögin emgätmädin uçuz toğğay* – Bu bola onasiga qiyinchilik tugʻdirmasdan oson dunyoga keldi; *Taqi ağırliğ bolğay men taqi uçuz bolğay men* – u yana koʻp hurmatga sazovor boʻladi, men esa ahamiyatsiz, eʼtiborsiz qolaman (DTS,604). “Devonu lugʻatit turk” va Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asarida soʻzning “arzon” semasi kuzatiladi: *Učuz nāñ* – arzon narsa (DTS,604). Tadqiqot obyekti qilib olingan manba hamda Alisher Navoiy asarlarida (Nav,628) leksemaning keyingi, yaʼni uchinchi maʼnosi koʻzga tashlanadi: *İbrāhim duāsı barakātında bu kün Makkada ašliq uçuz bolğay erdi* (49v3). Tahlillardan natija shuki, ushbu sifatning bosh va undan oʻsib chiqqan ikkinchi maʼnosi oʻsha paytdayoq isteʼmoldan chiqib ketgan. XIV asrga kelib, soʻzning hosila maʼnosi qoʻllanila boshlagan va ayni vaqtda, bu sema denotatga aylangan. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida bu kalima oʻrnini forscha **arzon** oʻzlashmasi egallagan. Shunga qaramay, zikr qilingan *uçuz* atamasi bugun turkman tilida *ujiz*, ozarbayjon, turk tillarida *ucuz*, gagauz tilida *ujus*, tatar tilida *uçiz/ujis*, boshqird tilida *očoz* shakllarida koʻzga tashlanadi (ESS,I,567-568).

Baqir leksemasi qadimgi turkiy tilda “ogʻirlik oʻlchovi”, “mis tanga, pul”, “pul birligi”, “Qutadgʻu bilig” va “Devonu lugʻotit turk” asarlarida “mis” (metall) maʼnolarini voqelantirgan (DTS,82) maʼnolarida qoʻllanilgan. Oʻrganilayotgan manba tilida esa “mis” semasini bildirgan: *Namrud bir mināra qopardi temürdin baqirdin* (42r9). Bu soʻz Qoramurt, Qarnoq, Iqon, Buxoro shevalarida “chelak”, Shimoliy Xorazm, Beruniy shenvallarida “chaqa (pul)” maʼnosini anglatadi: *baqır pul almashmıy qaldı* (OʻXShL,42). Hozirgi oʻzbek adabiy tilida **paqir** fonetik varianti ishlatilib, “chelak”, “chaqa (pul)”, “hech narsaga arzimaydi, juda yomon, past, arzimas” semalarini anglatish uchun xizmat qiladi: ...*oʻq yeganlarini qopqoqli paqirga solib, supaga olib chiqib qoʻydi; Soʻzimga ishon, boshqa bir paqir ham pulim yoʻq; U hatto bu achchiq taʼnalarni eshitmaganday, eshitsa ham, bir paqirga olmay, sur boʻlib turardi* (OʻTIL,III,258-259). E.Sevortyan turkman, qozoq, qirgʻiz, noʻgʻay, qoraqalpoq, tatar, boshqird tillarida tekshirilayotgan soʻzning *baqir*; turk tilida *bakir*; chuvash tilida *paxar*; ozarbayjon tilida *paxir* variantlari muomalada ekanini eʼtirof qiladi (ESS,II,45).

732-yilda oʻrnatilgan Kul tigin bitigtoshida **yaz** soʻzi koʻklamga nisbatan qoʻllangan: *Maği Qorğan qışlab yazıña oğuzğaru sü taşıqdimiz* – Magʻi qoʻrgʻonda qishlab koʻklamda oʻgʻuz tomonga qoʻshin bilan chiqdik (KT,48). Mashhur lugʻatshunos Mahmud Koshgʻariy bu kalimaga “koʻklam”, “yoz” maʼnolarini yuklagan: *er qışlağda yazadı* – odam bahorni qishlogʻda oʻtkazdi (MK,III,97); *yazın qatığlansa qışın sevnür* – yozda tirishgan kishi, qishda sevinadi (MK,III,174). Rabgʻuziy ning “Qisasi Rabgʻuziy” asarida *yaz* koʻklamni, *yay* esa yozni bildirishi sheʼriy misralar orqali dalillangan:

Oş bitidim bu kitābnı ey erānlār er bozi,

Bir yıl içrā keçti anıñ yayı qış yaz-u küzi (QR,249v1).

Abulgʻozi Bahodirxon qayd etilgan har ikkala leksemani “yoz” maʼnosida ishlatgan (ShT,25;112), koʻklamni forscha **bahor** oʻzlashmasi bilan bergan. “Yoz” maʼnosidagi *yay* ilk bor Moʻyun chur yodgorligida uchraydi (DTS,226). Professor Q.Sodiqovning

mulohazasiga ko‘ra *yaz* so‘zi hozirda iste‘moldan chiqqan, uning ko‘klam, bahor so‘zlarini ishlatamiz. “Yoz”ni bildiruvchi *yay* so‘zida tovush o‘zgarishi yuz berib, *yazga* aylangan. Shunga qaramay, ularning qoldiqlari ayrim so‘zlarimizda uchrab turadi. Masalan, bolalar qo‘shig‘idagi *Laylak keldi, yoz bo‘ldi* jumlasidagi *yaz* kalimasi “ko‘klam, bahor”ni bildiradi. Yoki hozirgi *yaylov* so‘zining o‘zagi *yay* (yoz) bilan bog‘liq (Sodiqov, 2020, 465-b.). “Ko‘klam” ma‘nosini voqelantirgan *yaz* kalimasi hozirda boshqird, tatar, turkman tillari va turk dielaktlarida *yaz*, qoraqalpoq, qirg‘iz, qozoq tillarida *jaz*, oltoy tilida *das*, tuva, xakas tillarida *čas*, yoqut tilida *saas* o‘akllarida ishlatilsa, “yoz”ni anglatgan *yay* leksemasi ozarbayjon, qo‘miq tillarida, no‘g‘oy dialektlarida *yay*, boshqird tilida *yäy*, qirg‘iz tilida *jay*, tatar dialektlarida *jäy*, xakas tilida *šay*, yoqut tilida *say* variantlari qo‘llanib kelmoqda (ESS,IV,73).

Bashmakov familiyasi uchun asos bo‘lgan **bashmak** qadimda rus dvoryanlari uchun maxsus ishlangan oyoq kiyimini bildirgan. Ushbu turkiy leksema XVI asrda rus tili lug‘at tarkibidan o‘rin olgan. **Bašaq** (chigilcha) leksemasi “Devonu lug‘otit turk” asarida “to‘piq” ma‘nosini anglatgan. Ayni paytda, Mahmud Koshg‘ariy o‘g‘uz va qipchoqlar mim (m) orttirib, **bašmaq** shaklida qo‘llashini ta‘kidlaydi. Atama “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da “kigiz etik, piyma; umuman oyoq kiyimi” tarzida izohlangan. E.Sevortyaning guvohlik berishicha, zikr etilgan so‘z bugungi kunda ozarbayjon, qo‘miq, no‘g‘oy, tatar, boshqird tillarida *bašmaq*, turk tilida *başmak*, chuvash tilida *pušmak* tarzida istifoda qilinadi (ESS,II,93-94).

“Azob chekmoq, qiynalmoq” ma‘nosidagi **ämğä-** fe‘lidan yasalgan **ämğäk** so‘zi Kul tigin bitigida mehnat, qiyinchilikka nisbatan ishlatilgan: *On oq bodun ämgäk körti* – O‘n o‘q xalqi qiyinchilik ko‘rdi (KT,19). Turfon vodiysida topilgan manbalar matni, X asr yodgorligi sanalgan “Oltun yoruq”da ayni shakl va ma‘noda ko‘zga tashlanadi (DTS,172). Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida bu atama **emğäk** fonetik shaklida berilgan: *emğäk ekindä qalmas* - mehnat bo‘sh ketmaydi (MK,I,134). Shu bilan birga, bu kalima “Devon”da “yurak burug‘i, ich ketish” ma‘nosidagi **emğäk tolğäg** (MK,II,333) juft so‘zining shakllanishiga asos bo‘lgan. “Qisasi Rabg‘uziy” va “Mahbub-ul-qulub”, “Shajarayi turk” asarida asarlarida ham “mehnat, qiyinchilik” ma‘nosida uchraydi: *Emğäkdin alarğa äräm yoq* (ANATIL,III,563); *bir tevä va ya at yüz emğäk birlän yürür erdi* (SHT,29). Atama keyingi davr manbalarida qayd etilmasa-da, hozirda Janubiy Xorazm, Qipchoq, Xonqa, Mang‘it, Shimoliy Xorazm, Turkiston, Qilichboy shevalarida **ämğäk/emğäk** (mehnat, qiyinchilik) tarzida uchraydi: *ämğäk chäkmäk* (O‘XSHL,29); *emğäkläsä emğäk artadı* (O‘XShL,97). Uning adabiy tilda ham mavjudligini quyidagi misollarda ko‘rish mumkin:

Mirtemir yozadi:

Sen uchun dalaning chokini so‘kdik,

Bola o‘stirgandek emgaklar to‘kdik.

Topishmoqda shunday keladi:

Emgaklagan toshni ko‘rdim,

Toshdan chiqqan boshni ko‘rdim.

Bundan tashqari, zamonaviy turkiy tillar, jumladan, turkman, qirg‘iz, uyg‘ur tillarida tekshirilayotgan atamaning *emek*, boshqird, tatar tillarida *imgäk*, no‘g‘oy tilida *embek*, turk tilida *emek*, ozarbayjon tilida *ämäk*, qozoq tilida *enbek*, qaraim tilida *emek/emğäk* fonetik variantlari mavjud (ESS,I,272-273).

Ilk bor Turfon matnlarida qayd etilgan “shahar” ma‘nosini anglatuvchi **känd** (DTS,290) leksemasining obida tilida **kend**, **kent** fonetik variantlari ko‘zga tashlanadi: *Yolda kelürdä Aynuš-šams atlig‘ bir kend bar erdi* (96r7); *Meni bu šiğirğa mindürgil seniñ*

birlä kentgä barayin (128v8). Atama qo'shma so'z tarkibida kelgan holatni ham kuzatish mumkin: *Bağdādğa keldilər xalifağa ayttılar: yana qayturda Semüzkent (Samarqand)gä säkiz yiğaçlıq yerdin keçib keldük tedilər* (176r7). Mahmud Koshg'ariy tadqiq etilayotgan leksema xususida quyidagilarni bayon qiladi: *Känd – o'g'uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko'pchilik turklar nazdida viloyatdir. Shuning uchun Farg'onani Özkänd – o'z shahrimiz deydilar. Samarqandni kattaligi uchun Semizkänd – semiz shahar deydilar. Buni forsiylar Samarqand tarzida qo'llaydilar* (I,330). *Tärkän – Shosh (Toshkent) ning ismi. Uning asli Tash kand bo'lib, toshdan qurilgan shahar demakdir* (MK,I,414). Ma'lum bo'ladiki, qoraxoniylar davrida atama "qishloq", "viloyat", "shahar" ma'nolarini bildirgan. "Tafsir" asarida **kend** (39,17), **kent** (61,9) shakllarida "qishloq", "shahar" semalarida ishlatilgan. "Guliston bit turkiy"da **kent** "shahar" ma'nosida kelgan: *Bir qul kentgä bardī* (30b1). Alisher Navoiy asarlarida "qishloq", "shahar" ma'nolari ko'zga tashlanadi (ANATIL,II,108). "O'zbek xalq shevalari lug'ati"da tavsiflanishicha, Janubiy Xorazm va Qoramurt shevalarida atamaning **kənt** (qishloq, aholi punkti) varianti qo'llaniladi (O'XSHL,141). Bu kalima hozirda turk tilida *kent* tarzida "shahar"ni ifodalasa (Yusupova, 2018, 325-b.), ozarbayjon tilida esa uning *känd* shakli "qishloq" (Azərbaycanca-özbəkçə özbəkçə-azərbaycanca lügət, 2019, 128-b.) ma'nosini anglatadi.

Mazkur so'zning qaysi tilga oidligi xususida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda uning sug'd tiliga mansubligi qayd etiladi (Drevnetyurkskiy slovar, 1969., 290-b.: O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006, 353-b.; Qorayev, 2005, 36-b). Mahmud Koshg'ariy esa bu haqda shunday yozadi: *Butun Movarounnahr, Yankanddan Sharqqacha bo'lgan o'lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkänd, Taškänd – Šaš, Özkänd, Tünkänd nomlarining hammasi turkchadir. Känd turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharni qurdilar va shunday nom qo'ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko'paygach, so'ng ular Ajam shaharlari kabi bo'lgan* (MK,III,164). Qayd etilgan ma'lumotlar Movarounnahrning sanab o'tilgan o'lkalari turklar tomonidan bunyod etilgani, keyinchalik bu yerlarda forsiyzabonlar nufuzining ham oshganligi, joy nomlarining esa forsha atab ketilganidan dalolat beradi (Sodiqov, 2006, 46-b.).

XIV asr manbasi sanalgan Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida ishlatilgan **qul** (qul, xizmatkor; 76v5), **künj** (cho'ri, joriya; 41r1) so'zlari dastavval Kul tigin yodnomasida uchraydi: *bäglük urī oğlun qul boltī, silik qiz oğlun künj boltī* – bek bo'ladigan o'g'il bolang qul bo'ldi, yetuk, chiroyli qiz farzanding cho'ri bo'ldi (KT,24). Shu bilan birga, har ikkala atama bitigtoshda **qulad-** (qulga aylantirmoq), **künäd-** (joriyaga aylantirmoq) fe'llarining shakllanishiga asos bo'lgan: *qağan- sīramīs bodunuğ, künädmis, quladmīs bodunuğ* – xoqonini yo'qotgan xalqni, cho'riga aylangan, qulga aylangan xalqni (KT,13). Mahmud Koshg'ariy *künj*ni o'zining dastlabki ma'nosida qo'llagan bo'lsa, *qulga* esa "qul" (MK,I,324), "keksa", "qul, banda" ma'nolarini yuklagan va buni misollar bilan dalillagan: *qul sawī qalmas* – keksalarning so'zi, nasihati bekor ketmaydi (MK,I,387); *qul tayrigä bütti* – qul, banda xudoning borligiga iqrar bo'ldi (MK,II,339). *Künj* eski o'zbek adabiy tilida ishlatilmasa-da, *qul* "qul", "mute bo'lmoq, boylik ketidan quvmoq", "qul, banda" semalarida qo'llanishda davom etgan:

Agar oting yo'qtur, arpa g'amin yemassen,

Agar quling yo'qtur, kishi quli xud emassen (ANATIL,IV,75). Shunga qaramay, E.Sevortyaning qayd etishicha, "cho'ri" ma'nosini anglatgan *künj* kalimasi bugun qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq tillarida ayni shakl va ma'noda qo'llanishda davom etmoqda (ESS,V,142).

Turfon matnlarida “darvoza, eshik” ma’nosidagi **qapiğ** (DTS,420) so’zi Kul tigin yodnomasida **Temir qapiğ** tarzida joy nomi tarkibida kelgan: *quriğaru Tämür qapiğqa tägi süläyü bärmiş* – g’arbga Temir qopiqqacha lashkar tortib beribdi (KT,8). X asrga tegishli bo’lgan uyg’ur yozuvidagi adabiyot- larda *qapağ* (DTS,420) shakliga duch kelamiz. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” dostonida *qapuğ* varianti “darvoza”, ko’chma ma’noda “qabul qilish xonasi” semalarida (DTS,421) qo’llanishda bo’lgan. Mahmud Koshg’ariy lug’atida *qapuğ, qapğa* (MK,I,401) fonetik muqobillari istifoda qilingan: *qapuğ açuqluği* (MK,I,166). Ilk nasriy manba sanalgan “Qisasi Rabg’uziy” asarida *qapuğ* “eshik, darvoza”, eski o’zbek tilidagi adabiyotlarda *qapu* shakli “eshik, darvoza”, “jarlik, pastqam yer” (ANATIL,IV,268-269) ma’nolarini anglatgan: *bir kimärsä qapuğ qağdi* (QR,19r2). Tahlilga tortilgan leksema zamonaviy adabiy tilda ishlatilmasa-da, uning *qapi, qapqa* variantlari bugungi kunda Xorazm, Iqon, Turkiston, Chimkent, Sayram shevalarida muomalada ekanini (O’XSHL,156), shuningdek, turkman, turk, ozarbayjon tilida *qapı, gagavuz, qo’miq* tillarida *qapu*, uyg’ur dialektlarida *qabiğ/qobuq, qirg’iz*, tatar tillarida *qapqa*, chuvash tilida *xapxa*, qozoq, qoraqalpoq tillarida *qaqpa* shakllari (ESS,V,274) qo’llanishini ta’kidlab o’tish joiz. Atama “yopmoq” ma’nosidagi qadimgi *qap-* fe’li bilan – *iğ* qo’shimchasidan yuzaga kelgan (ESS,V,263).

“Chumoli” ma’nosidagi o’g’uzcha **qarınça** (Jamoliddin Turkiy,15a7; Tarjumon,11-20) termini “Devon”da **qarınça** (MK,III,384)//**qarınçaq** (MK,I,460) shakllarida qayd qilingan. Rabg’uziyning “Qisasi Rabg’uziy” asarida **qarıncha/ qarınchqa/qarınchg’a** (QR,30r19) fonetik shakllari istifoda etilgan: *Ikinç qarınça Sulaymānğa ögüt bermiş üçün* (QR,13v1); *Sulaymān qarınçqa birlä sözläşgäni turur* (QR,138v20). “At-tuhfa”da **qarınçaq** (36a2) variatini ko’ramiz. Chig’atoy tilida **qarınçqa**, qrim tilida **qarınja** (RSL,III,174), ozarbayjon tilida **qarışqa** (RSL,II,181) fonetik shakllari ishlatilganini Radlov o’z vaqtida qayd etgan. **Qarınja** hozirda janubiy Xorazm shevalarida o’zining asl ma’nosida ishlatilmoqda (O’XSHL,157). Ayni paytda, ushbu zoonimning hozirda ayrim turkiy tillarda faol qo’llanishni E.Sevortyaning etimologik lug’atidan bilib olish mumkin. Ya’ni turkman, qaraim tillarida *qarınja*, ozarbayjon tilida *qarışqa*, turk tili va uning dialektlarida *karınca/qarınça/garınja* shakllari kuzatiladi (ESS,V323). Fikrimizcha, termin **qarın** “qorin”, “qursaq” (DTS,427) so’zi bilan **-ča-čaq** kichraytirish affiksida yasalgan.

Shahar va qishloqlarning madaniy landshaftlari - parklar, bog’lar, shuningdek, o’tloq va dalalarda barchaga eng yaxshi tanish bo’lgan qushlar yashaydi. Ana shunday qushlardan biri hisoblanmish chumchuq Mahmud Koshg’ariyning ko’rsatishicha, o’g’uzlar tilida **sāčā** (MK,III,238) deb nomlangan. “Qisasi Rabg’uziy” asarida **sāčā//sečā** (13r12-13), **sečāk** shakllarini uchratdik: *sečāk čop tašidi* (43r3). “At-tuhfa”da **seršā** (24bm), **šāršā, šeršā** (24b10) fonetik variantlarini kuzatdik. Jamoliddin Turkiyning “Kitob bulg’at” asarida **serčā** (16b3), “Tarjumon”da turkmancha **sārčā** (10-7) shakllarini ko’ramiz. Zoonim eski o’zbek tili manbalarida uchramasa-da, bugungi kunga kelib Urganch, Xiva, Xonqa, Hozarasp shevalarida *sechā*, ozarbayjon tilida *šārčā*, turkman tilida *serče*, turk tili va uning dialektlarida *serčā/čerçe/çeree* (ESS,VII,267) shakllarida o’zining asl ma’nosini saqlab qolgan: *azam bilän sechā qonar tu:tlara, getmā dāp yeg’ladım alıs yurtlara* (O’XSHL,237).

Yumurtqa/yumurtğa (MK,III,439) “Devonu lug’otit turk” asarida tovuq va boshqa qushlar tuxumini atagan: *ol yumurtqani yutti* – u tuxumni yutdi (MK,II,363). XIV asr obidasi sanalgan “Qisasi Rabg’uziy” hamda Alisher Navoiy asarlari (ANATIL,III,584) tilida *yumurtqa* ayni sememada ko’zga tashlanadi: *Yumurtqaniñ iç qapı teg içindā parda bar erdi* (147r5). Ushbu leksema Xorazm shevalari, ya’ni Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp,

Yangibozor shevalarida *уымырта*, Gurlan, Mang'it, Yangibozor shevalarida *уымыртқа* fonetik shakllarida tovuq tuxumiga nisbatan qo'llanadi:...*ең уллысы уымыртқадауын, тавығ'ыңа майа болар* (O'XSHL,134). Turkman, qo'miq tillarida *yumurtğa*, no'g'oy tilida *yumirtqa*, boshqird tilida *yomortqa*, qozoq, qoraqalpoq tillarida *yomirtqa*, oltoy tilida *dimirtqa*, qaraim tilida *imirtqa*, turk tilida *yumurta*, tatar *yomirqa*, xakas *pimirxa* variantlari ishlatiladi (ESS,IV,250).

Ko'rinadiki, o'rtada uzoq asrlik muddat bo'lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so'zlarning aksariyati bugun o'zbek adabiy tili va uning shevalri, shuningdek, qardosh turkiy tillarda ishlatilib kelmoqda. Ba'zilar aynan qo'llanadi, ayrimlari fonetik, yana birlari ma'no o'zgarishiga uchragan. Binobarin, asar so'z boyligini qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning dastlabki yodgorliklarida qayd etilgan leksik birliklar, hozirgi turkiy tillar hamda uning shevalari bilan qiyosiy o'rganish, birinchidan, asardagi turkiy leksemalarning ildizi ko'hna manbalarga borib taqalishini, ikkinchidan, muayyan so'zlar bugun ham ba'zi fonetik o'zgarishlar bilan bo'lsa-da, turkiy adabiy til va dialektlarda faol ekanini, uchinchidan, ayrim istilohlar tarixiy taraqqiyot natijasida iste'moldan chiqib ketganini oydinlashtiradi. Qolaversa, qadimiy yozma yodgorliklar til boyligini o'rganish, mazkur so'zlarning ilmiy izlanishlar hamda lug'atlarda aks etishi o'z qatlamga tegishli tarixiy va arxaik leksemalarni qayta tiklanishda, ularning qo'llanish doirasini kengaytirishda, bugungi kunda chetdan kirib kelayotgan o'zlashmalarning o'zbekcha muqobilini topishda katta o'rin tutadi.

Adabiyotlar

- Древнетюркский словарь.* (1969). Наука.
- Azərbaycanca-özbəkçə özbəkçə –azərbaycanca lügət.* (2019). Savad.
- Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холмонова З. (2008). *Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи*. Фан.
- Дадабаев Х. (1991). *Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.* Ёзувчи.
- Мирзакаримова Ў. (1969). *“Қисаси Рабғузий” тилининг морфологик хусусиятлари*//Ўзбек тили ва адабиёти.
- Наджип Э.Н. (1972). *Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века: на материале «Хосрау и Ширин» Кутба*. Наука.
- Содиқов Қ. (2006). *Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилининг юзага келиши ва тикланиши*. Тошкент давлат шақшунослик институти.
- Содиқов Қ. (2020). *Эски ўзбек адабий тили*. Akademnashr.
- Убайдуллаев А. (2016). *“Луғати туркий”да сўз маъноларининг изоҳланиши* // Лингвист VII. Илмий мақолалар тўплами.
- Фитрат. (2006). *Тилимизнинг тарихий оқими*/Танланган асарлар. Маънавият.
- Yusupova N. (2018). *Türkçe – Özbekçe sözlük*.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати.* (2006). Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
- Қораев С. (2005). *Ўзбекистон вилоятлари топонимлари*. Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- ANATIL – *Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати*. (1983-1985). ФАН.
- At-tuhfa – *Изысканный дар тюркскому языку: Грамматический трактат XIV в на арабском языке/Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, грамматический указател*. (1978).

- G – Сайфи Сарайи. Гулистан бит-турки//Фазылов Э. (1969-1971). *Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века*. ФАН.
- DTS – *Древнетюркский словарь*. (1969). Наука.
- Jamoliddin Turkiy – Файзуллаева Ш.А. (1969). *Исследование языка памятника XIV в. “Китабу булгат ал-муштақ фи лугат ат –турк ва-л қифчақ” Джамалад – Дина ат-Турки: Дисс.канд. филол.наук*.
- IRLTYA – *Историческое развитие лексики тюркских языков*. (1961).
- КТ - Рустамий А. (2022). *Сайланма/2-жилд/Туркий тил махзани. Zilol buloq*.
- МК – Махмуд Қошғарий. (1960-1963). *Девону луготит-турк/Таржимон ва наширга тайёрловчи С.М. Муталибов*. ФАН.
- Мп – Хорезми. *Муҳаббат-наме//Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века*. (1966-1971). ФАН.
- Нав – Иброҳимов С., Шамсиев П. (1972). *Навоий асарлари лугати*. Адабиёт ва санъат.
- NF – Нахджул-фарадис//Фазылов Э. (1966-1971). *Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века*. ФАН.
- RSL – Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий*. (1893-1911). СПб.
- Tarjumon – *Таржумон – XIV аср ёзма обидаси*. (1980). ФАН.
- Tafsir – Бороков А.К. (1963). *Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв*. Изд-во восточной лит-ры.
- XSH – Қутб. Хосров и Ширин // Фазылов Э. (1966-1971). *Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века*. ФАН.
- ESS – Севортян Э.В. (1974-2003). *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные*. Наука.
- SHT - Абулғозий. (1992). *Шажарайи турк*. Чўлпон.
- O‘TIL – *Ўзбек тилининг изоҳли лугати*. (2006-2008). Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
- O‘XSHL – *Ўзбек халқ шевалари лугати*. (1971). ФАН.
- QR – Rabqhyzi. *Narrationes de Prophetis. Reproduced in facsimile*. (1948).

TURKIY TILLARNING MUSHTARAK LUG‘AT TARKIBIDA SOMATIZMLARNING QIYOSIY-SEMANTIK TAHLILI (O‘ZBEK VA TURK TILLARI MISOLIDA)

Muhayyo XAKIMOVA*
Feruza RAHMATOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada turkiy tillarning mushtarak lug‘at tarkibida muhim o‘rin tutuvchi somatik birliklar o‘zbek va turk tillari misolida qiyosiy-semantik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda somatizmlarning til tizimidagi o‘rni, semantik xususiyatlari, tasnif tamoyillari hamda tarixiy taraqqiyoti yoritiladi. Shuningdek, somatik birliklarning kelib chiqishiga ko‘ra o‘z va o‘zlashma qatlamlarga ajralishi, faol hamda nafaol birliklar sifatida qo‘llanishi tahlil etildi.

Maqolada o‘zbek va turk tillaridagi somatizmlarning anatomik, funksional va metaforik ma‘nolari qiyosiy asosda o‘rganilib, ularning polisemantik xususiyatlari ochib berildi. Xususan, somatik leksemalarning semantik taraqqiyoti, ko‘chma ma‘no hosil qilish imkoniyatlari hamda nutqdagi uslubiy vazifalari misollar asosida tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida somatizmlarning nafaqat tana a‘zolari nomi sifatida, balki xalq tafakkuri, madaniy qarashlari va milliy dunyoqarashni ifodalovchi muhim lingvomadaniy birliklar ekanligi asoslab berildi.

Somatizmlarning olam lisoniy manzarsidagi o‘rni ochiqqlangan. Eng datslabki qatlamga mansub tana a‘zolari birliklari metafora, metonimya, sinekdoxa va o‘xshatishlarga asos bo‘lishi isbotlangan. Umumturkiy qatlamga mansuz turk va o‘zbek tillarida somatizmlarning ko‘chma ma‘nolarining farqli xususiyatlari milliy mentallik bilan dalillangan. Tana a‘zolari nomlarining mushtarak ko‘chma ma‘nolari esa mushtarak umumetnik va lisoniy omillar bilan izohlandi.

Shuningdek, umumturkiy tana a‘zolari nomlarining hozirgi o‘zbek va turk tillarida saqlanish darajasi, ayrim birliklarning fonetik va semantik o‘zgarishlari hamda ayrimlarining arxaik qatlamga o‘tish jarayoni aniqlanadi. Tadqiqot natijalari somatizmlarning turkiy tillar leksik tizimidagi o‘rni va ularning qiyosiy tilshunoslikdagi ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

COMPARATIVE-SEMANTIC ANALYSIS OF SOMATISMS IN THE COMMON VOCABULARY OF TURKIC LANGUAGES (ON THE EXAMPLE OF UZBEK AND TURKISH LANGUAGES)

Abstract

In this article, somatic units, which hold an important place in the common vocabulary of Turkic languages, are analyzed from a comparative-semantic perspective using the examples of Uzbek and Turkish. The research highlights the place of somatisms in the language system, their semantic features, classification principles, and historical development. Additionally, the division of somatic units into native and borrowed layers according to their origin, and their use as active and passive units, were analyzed.

Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, xakimova197621@gmail.com
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

The article comparatively studies the anatomical, functional, and metaphorical meanings of somatisms in Uzbek and Turkish, revealing their polysemantic features. In particular, the semantic development of somatic lexemes, their potential to form figurative meanings, and their stylistic functions in speech were analyzed with examples

In the course of the research, it was substantiated that somatisms are not only names of body parts but also important linguo-cultural units that express the people's mentality, cultural views, and national worldview.

The place of somatisms in the linguistic picture of the world has been revealed. It has been proven that body part units belonging to the earliest layer serve as a basis for metaphor, metonymy, synecdoche, and similes. However, the distinctive features of the figurative meanings of somatisms in Turkish and Uzbek, which belong to the common Turkic layer, have been substantiated by national mentality. The common figurative meanings of body part names were explained by common ethno-national and linguistic factors.

Furthermore, the degree of preservation of common Turkic body part names in modern Uzbek and Turkish, the phonetic and semantic changes of some units, and the process of others transitioning to the archaic layer are determined. The research results serve to illuminate the place of somatisms in the lexical system of Turkic languages and their importance in comparative linguistics.

Turkiy tillarning leksik tizimida somatizmlar, ya'ni inson tanasi a'zolarini ifodalovchi birliklar alohida o'rin tutadi. Ular tilning eng qadimiy qatlamiga mansub bo'lib, insonning borliqni idrok etishi, tafakkuri va madaniy qarashlarini aks ettiradi. Somatik birliklar nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki metaforik va konnotativ ma'nolar orqali tilning obrazlilik darajasini ham

Tana a'zolari nomlari turk tilida ham alohida tizimni tashkil etib, ularni tasniflashda semantik va struktur xususiyatlarga tayanish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu borada L. Doğan va G. Doerfer kabi tadqiqotchilarning ishlari muhim o'rin egallaydi (Doğan, 2010). Mazkur olimlar somatik birliklarni "asosiy" va "o'rta asosiy" birliklar sifatida tasniflaganlar. Asosiy birliklar inson tanasining markaziy qismlarini ifodalab, har bir til va madaniyatda umumiy xarakterga ega bo'lgan birliklarni qamrab oladi (masalan, *baş*, *göz*, *el*, *ayak*). O'rta asosiy birliklar esa aniq vazifaga ega tana a'zolari nomlarini ifodalaydi (masalan, *diz*, *bilek*, *karaciğer*) (Doefer, 1981, 11-b.). Shu jihatdan asosiy birliklar ko'proq ma'no taraqqiyotiga uchragan bo'lib, emotsional-ekspressiv hamda uslubiy bo'yoqdorlikka ega ekanligi bilan ajralib turadi. O'rta asosiy birliklar esa aniq denotatni ifodalab, odatda hosila ma'nolar shakllanishi uchun asos bo'la olmaydi.

Turk tilidagi somatizmlarning leksik-semantik tahlilida ularning maqol va iboralarda qo'llanilishi alohida e'tiborga molikdir. Bu birliklarning metaforik vosita sifatida keng qo'llanilishi tilning obrazlilik darajasi hamda ma'noviy xilma-xilligini ko'rsatadi. Maqol, matal va iboralarda tana a'zolari nomlarining faol ishtirok etishi, ayniqsa, turkiy tillar uchun xarakterlidir. Turk tilshunosligida bu yo'nalishda ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, xususan turk adabiyoti namunalarida somatizmlar orqali ifodalangan ruhiy holat, baho munosabati va axloqiy mezonlar keng tahlil qilingan.

"Gözden düşmek", "yüzü gülmek", "el açmak", "ayak direktmek" kabi iboralarda *göz/ko'z*, *yüz/yuz*, *el/qo'l*, *ayak/oyoq* somatizmlari milliy-madaniy asosga ega ko'chma ma'nolarni ifodalaydi. Shuningdek, xorijiy tillardan tarjima qilingan asarlarda ham somatik komponentli frazemalarning keng qo'llanilishi kuzatiladi. Turk tilshunosligida somatizmlarni

qiyosiy aspektda, xususan ozarbayjon, qozoq, qirg'iz va uyg'ur tillari bilan solishtirishga bag'ishlangan tadqiqotlar ham mavjud.

Bundan tashqari, turk tilshunosligida somatik komponentlar ishtirokida so'z yasash masalasiga alohida e'tibor qaratilib, yasash asosi somatizm bo'lgan birliklar keng o'rganilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, somatizmlar nafaqat biologik a'zolar nomini bildiradi, balki turli semantik guruhlariga mansub birliklar tarkibida ham faol qo'llanadi. Jumladan, o'simlik nomlari (*elma gözü, biber burnu*), buyumlar (*masa ayağı, bıçak sırtı*), oziq-ovqat (*dil peyniri, göz tatlısı*), ranglar (*el rengi, göz mavisi*), joy nomlari (*kafa dağ, kol dere*), kiyim-kechak (*ayak çorabı, kol düğmesi*) hamda kasb-hunar (*ağız cerrahı, el sanatları*) kabi sohalarida somatik birliklar asosida hosila nomlar shakllangan.

Turk tilida somatizmlarning tasnifi A.Doğan, L.Kırmızı, G.Doerfer, A.Yılmaz, N.Karaatlı va M.Özkan kabi tadqiqotchilarning ishlarida keng yoritilgan.

Hozirgi turk tilida somatizmlar ikki asosiy termin orqali ifodalanadi: *viücut adları* va *organ adları*. "Vücut" (arabcha) so'zi "tirik mavjudotning moddiy qismi, ya'ni tana" ma'nosini bildiradi. U ham umumiy leksik birlik, ham lingvistik termin sifatida qo'llanadi va inson tanasining bosh, qo'l, oyoq kabi qismlarini ifodalovchi leksemalarga nisbatan ishlatiladi.

"Organ" (fransuzcha) termini esa "muayyan vazifani bajaradigan, chegaralari aniq belgilangan tana qismi" degan ma'noni anglatadi. Bu termin uslubiy jihatdan xoslangan bo'lib, asosan biologiya va tibbiyot sohalarida qo'llanadi. Turk tilshunosligida somatik birliklar, asosan, *viücut adları* (tana a'zolari nomlari) termini ostida umumlashtiriladi (Karaatlı, 2016, 16-b.).

Quyida turk tilidagi somatizmlar tizimi o'zbek tilidagi somatizmlar tizimi bilan qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Somatizmlar har ikkala til — o'zbek va turk tillarining leksik tizimida qadimiy qatlamga mansub bo'lib, asosiy nomlash vositalaridan biri sifatida til taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Bu birliklar kelib chiqishiga ko'ra asl (turkiy) va o'zlashma (fors, arab, yevropa tillaridan kirgan) qatlamlarga, qo'llanish xususiyatiga ko'ra esa faol va nofaol guruhlariga ajratiladi.

Turk tilidagi somatizmlar kelib chiqishiga ko'ra ikki guruhga — o'z (turkiy) va o'zlashgan qatlamga ajratiladi. O'z qatlamga mansub umurturkiy somatizmlar o'zbek tilidagi somatik birliklar bilan bir xil bo'lib, faqat muayyan fonetik farqlar bilan ajralib turadi.

T/R	O'zbekcha	Turkcha	T/R	O'zbekcha	Turkcha
1	bosh	baş	5	til	dil
2	burun	burun	6	ko'z	göz
3	quloq	kulak	7	oyoq	ayak
4	qo'l	kol	8	tish	diş

1-jadval. O'zbek va turk tillaridagi fonetik farqlanuvchi somatizmlar

Ushbu birliklar har ikki tilda ham eng qadimiy leksik qatlamga mansub bo'lib, bugungi kunda ham o'z faolligini saqlab qolgan.

Turk tilida uchraydigan o'zlashgan (olinma) somatizmlar asosan fors-tojik va arab tillaridan kirib kelgan bo'lib, ularning qiyosiy holati quyidagi jadvalda ko'rsatiladi.

O'zbekcha	O'zlashma tili	Turkcha	Olingan tili
dudoq (lab)	fors-tojik	dudak	fors/arab
qalb (yurak)	arab	kalp (yurak)	fors
zabon (til)	fors	zeban (arxaik)	fors/arab

me'da (oshqozon)	arab	mide	arab
miyon (bel)	fors	meyan (arxaik)	fors

2-jadval. Turk tilida uchraydigan o'zlashgan (olinma) somatizmlar

O'zbek tilida ushbu birliklar ko'proq kitobiy yoki poetik uslubda qo'llanadi, turk tilida esa ayrimlari tarixiy shakl sifatida saqlangan yoki sinonimik birliklar bilan almashgan.

Faol somatizmlar har ikki tilda ham barcha nutq uslublarida, ayniqsa og'zaki va yozma nutqda keng qo'llanadi. Nofaol (arxaik yoki uslubiy jihatdan cheklangan) somatizmlar esa ko'proq badiiy, poetik yoki tarixiy matnlarda uchraydi. O'zbek tilida *uzor*, *adaq*, *dudoq*, *siyna*, *irin* kabi birliklar arxaiklashgan bo'lsa, turk tilida *ilik* (qo'l), *edek* (oyoq), *zeban* (til), *meyan* (bel), *dudak* (lab) kabi tarixiy shakllar mavjud. Bu birliklar zamonaviy adabiy tilda kam qo'llanadi yoki o'z sinonimlariga nisbatan uslubiy-emotsional bo'yoq bilan ajralib turadi.

O'zbek va turk tillaridagi somatizmlar genetik jihatdan qarindosh tillarga mansub bo'lishiga qaramay, ularning leksik qatlamlanishi va uslubiy qo'llanilishida muayyan farqlar mavjud. Shuningdek, somatik birliklar gender jihatdan ham farqlanadi, ya'ni har ikki tilda ayollarga yoki erkaklarga xoslangan somatizmlar uchraydi.

Tana a'zosi	Gender bog'liqligi	O'zbekcha misollar	Turkcha misollar
siyna	ayollarga xos	siynasiga bosh qo'ymoq (emizikli ayol)	mememe (ayol uchun)
mo'ylov	erkaklarga xos	mo'ylovli yigit	biyikli adam
soqol	erkaklarga xos	soqoli ko'ksiga tushgan chol	sakalli dede
zulf	ayol go'zalligi belgisi	zulfi parishon	dağınık zülüfler

3-jadval. Somatizmlarning gender xoslanishi

Somatizmlarning bunday tasnifi inson tanasi bilan bog'liq harakatlar va funksiyalarni ifodalovchi so'zlarni tizimlashtirish imkonini beradi. Bu yondashuv somatizmlarning antropotsentrik xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbek va turk tillaridagi somatik birliklarning leksik-semantik guruhlariga quyida qiyosiy asosda ko'rib chiqiladi.

Tafakkur bilan bog'liq somatizmlar Ushbu guruhga insonning aqliy faoliyati va tafakkur markazini ifodalovchi somatik birliklar kiradi. O'zbek tilida bu guruhga *bosh*, *miya*, turk tilida esa *baş*, *beyin* leksemalari mansub bo'lib, har ikkala tilda ham ular ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega. *Beyin/miya* leksemasi birlamchi ma'noda "aql markazi" va "tafakkur organi"ni bildiradi. Shu bilan birga, u o'z semantik taraqqiyotida "bosh" va "boshning yuqori qismi" kabi ma'nolar bilan ham bog'lanadi. Qadimgi turkiy dunyoqarashga ko'ra, insonning nafaqat tafakkuri, balki hissiy holatlari ham miya/beyin bilan bog'liq tarzda talqin qilingan.

Turk tilida *beyin* so'zining izohli ma'nolari quyidagicha:

1. Kallaning yuqori qismida joylashgan, miya pardasi bilan qoplangan, ikki yarimshardan iborat, sezgi va ong markazlarini o'z ichiga olgan a'zo (dimog').
2. Ko'chma ma'noda: fikrlash va mulohaza yuritish qobiliyati (muhakeme, usavurma).
3. Tashkiliy va boshqaruv tizimida markaziy rol o'ynovchi shaxs, ya'ni "lider" ma'nosida.
4. Aql, tushuncha – kognitiv qobiliyat.
5. Yuqori intellektga ega shaxsni ifodalovchi birlik.

Shuningdek, turk tilida *emik* atamasi orqali yangi tugʻilgan chaqaloqlarda bosh suyagining yumshoq qismi (*bingıldak*, oʻzbek tilida *liqqildoq*) ifodalanadi. Ayrim kontekstlarda bu birlik boʻyin (*boğaz*) yoki halqum (*hançere*) sohalari bilan ham bogʻliq holda qoʻllanadi. Masalan, quyidagi jumlada metaforik ifoda kuzatiladi: “*Yarın kıyamet güneşi ıssısında başlarda beyni çokraduğu vakti.*” (“Qiyomat quyoshi issigʻida boshlaridagi miya qaynagan vaqtda...”)

Oʻzbek tilida esa *miya* leksemasi quyidagi asosiy maʼnolarga ega.

1. Odam va ayrim hayvonlarda nerv sistemasining markaziy qismi, tafakkur organi (bosh miya, orqa miya, miya qobigʻi, miya kasalliklari).

2. Suyak boʻshliqlarini toʻldiruvchi toʻqima.

3. Koʻchma maʼnoda: aql, ong (miyasi bor odam, miyasi butun inson).

4. Boshning yuqori qismi (miyasiga mushtlamoq) (OʻTIL, III, 493).

Yuqoridagi taʼriflardan koʻrinadiki, har ikki tilda *miya/beyin* leksemalari bir tomondan tana aʼzosi, ikkinchi tomondan esa tafakkur va aqliy faoliyatni ifodalovchi asosiy semantik markazni tashkil etadi. Shu bilan birga, ularning semantik taraqqiyotida ayrim farqlar ham mavjud.

Xususan, turk tilida *beyin* leksemasi “boshqaruvchi shaxs” yoki “yuqori intellektga ega inson” maʼnolarida ham qoʻllanadi. Bu semantik kengayish oʻzbek tilida kuzatilmaydi. Oʻzbek tilida esa *miya* leksemasining “intellektual shaxs” maʼnosida metonimik kengayishi mavjud emas yoki juda cheklangan.

Demak, oʻzbek tilida *miya* asosan tana aʼzosi va tafakkur markazini ifodalasa, turk tilida *beyin* leksemasi tana aʼzosi bilan bir qatorda aql, boshqaruv, fikrlash qobiliyati va intellektual shaxs kabi keng semantik maydonni qamrab oladi. Bu holat turk tilida metonimik semantik kengayishning nisbatan faol ekanligini koʻrsatadi.

Soʻnggi yillarda oʻzbek tilining soʻzlashuv uslubida, ayniqsa yoshlar nutqida “megamiya”, “kompyutermiya”, “kompyuterkalla” kabi sleng birliklar ham paydo boʻlmoqda. Bu birliklar odatda yuqori intellektual salohiyatga ega shaxslarni hazilomuz va metaforik tarzda ifodalashda qoʻllanadi.

Ovqatlanish va yeyish harakati bilan bogʻliq somatizm. Bu guruhga *ogʻiz / ağız* somatik leksemasi mansub boʻlib, u oʻzbek va turk tillarida toʻgʻridan toʻgʻri muqobil birlik sifatida qoʻllanadi. Oʻzbek tilida *ogʻiz* leksemasining sakkizta maʼnosi qayd etilgan boʻlsa, turk tilida *ağız* soʻzining semantik maydoni nisbatan kengroq boʻlib, oʻn ikki maʼnoda qoʻllanishi kuzatiladi. Bu holat ikki tilning leksik-semantik tizimidagi semantik koʻchishlar hamda madaniy idrokdagi oʻziga xosliklarni aks ettiradi.

Maʼno turi	Oʻzbek tilida	Turk tilida	Izoh
Asosiy denotativ	Ikki jagʻ orasidagi boʻshliq (soʻzlash, ovqatlanish, nafas olish uchun)	İki çene arasında yer alan, konuşma, beslenme ve solunuma hizmet eden organ	Har ikki tilda umumiy anatomik maʼno
Tashqi koʻrinish	Ikki lab va ularning bir-biriga tegib turgan qismi	Dudaklarla sınırlanmış dış kısım	Organning tashqi qismi
Metonimik (idish)	Shisha ogʻzi, gʻor ogʻzi, oʻra ogʻzi	Kap ağzı, tünel ağzı	Ochiq yoki kirish qismi maʼnosi
Asbob uchi	Miltiq ogʻzi (oʻq chiqarish qismi)	Silahların namlusu	Texnik qurilma yoki qurol qismi

Ko'chma (odam)	Og'iz soni (qaramog'idagi odam)	—	O'zbek tiliga xos semantik kengayish
Ko'chma (gapiruvchi)	"Ko'p og'iz bir bo'lsa..." (gap-so'z manbai)	—	Ommaviy fikr, nutq manbai
Lingvistik termin	—	A'giz (lehçe) – sheva, dialekt	Turk tilida termin sifatida qo'llanadi
Musiqiy ifoda	—	Acem a'gzi – musiqiy uslub, ohang	Turk tiliga xos badiiy- terminologik birlik

4-jadval. Og'iz / a'giz leksemasining o'zbek va turk tillaridagi qiyosiy ma'nolari

Og'iz / a'giz leksemasi har ikki tilda birlamchi denotativ ma'noda tana a'zosini bildiradi hamda idish, tunnel va qurol kabi obyektlarning ochiq qismi ma'nosida ham keng qo'llanadi. Biroq semantik taraqqiyotda muayyan farqlar kuzatiladi: o'zbek tilida ushbu leksema ko'proq "gapiruvchi odam", "qaramog'idagi shaxs" kabi ijtimoiy-metaforik ma'nolarni ifodalasa, turk tilida u lingvistik va musiqiy terminologik tizimda ham faol qo'llanadi.

Demak, og'iz / a'giz leksemasi har ikki tilda ham boy semantik imkoniyatga ega bo'lib, uning ma'no kengayishi turli madaniy va funksional ehtiyojlar asosida shakllangan.

Ushbu maqolada somatizmlar til tizimida alohida semantik qatlamni tashkil etuvchi muhim leksik birliklar sifatida tahlil qilindi. Ularning inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniy idrokni ifodalashdagi o'rni nazariy jihatdan asoslab berildi. Shuningdek, somatizmlarga oid jahon tilshunosligidagi, xususan rus va turk tilshunosligidagi yondashuvlar ko'rib chiqilib, o'zbek tilshunosligidagi tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil asosida tasnif mezonlarining o'ziga xos jihatlari aniqlashtirildi.

Tadqiqot jarayonida somatizmlar anatomik joylashuv (bosh, tashqi va ichki a'zolar), ontologik xususiyat (tabiiy va shartli a'zolar), qo'llanish davri (tarixiy va zamonaviy birliklar) hamda qo'llanish faolligi (faol va nafaol birliklar) kabi mezonlar asosida tasniflandi. Ushbu tasnifda diaxron yondashuv qo'llanilib, "Devonu lug'otit turk" asarida uchraydigan 115 ta somatik birlik hozirgi o'zbek adabiy tili bilan qiyosiy o'rganildi. Natijada ayrim birliklarning shakl va ma'nosi saqlanganligi, ba'zilarining fonetik yoki semantik o'zgarishga uchraganligi, ayrimlarning esa zamonaviy tilda iste'moldan chiqib ketganligi aniqlandi.

Shuningdek, turk tilidagi somatizmlar tasnifi va ularning ilmiy talqinlari tahlil qilinib, bu birliklarning denotativ, konnotativ hamda metaforik ma'nolarda faol qo'llanilishi ko'rsatib berildi. Turk va o'zbek tillaridagi somatizmlar qiyosiy jihatdan o'rganilib, ularning o'xshash va farqli tomonlari tarixiy taraqqiyot, fonetik o'zgarishlar hamda madaniy omillar asosida umumlashtirildi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari somatizmlar har ikki tilda ham murakkab semantik tizimni tashkil etishini, ularning tasnifi esa tilshunoslik mezonlari, tarixiy rivojlanish bosqichlari, madaniy tafakkur va zamonaviy leksik holatni hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozimligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

- Исаев А. (1977). Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. Ташкент. С. 37.
- Бахронова Д.К. (2021). *Олам манзарасининг миллий-маданий ва лингвокогнитив категорияланиши*. Тошкент: Турон-Иқбол нашриёти. Б. 110-113.
- Hakimova M. (2025). *Semasiologiya*. Toshkent: Bookmany print. B. 74.
- Jamolxonov H. (2013). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. B. 213.
- Миртожиев М. (2010). *Ўзбек тили семасиологияси*. Тошкент: Мумтоз сўз. Б. 227.
- Karaatlı N. *Türkçede Organ Adlarıyla Oluşturulan Anlam Genişlemesi ve Türevler. Uluslararası Türk Dili Araştırmaları Dergisi*. (2016). №9(1). S. 15–30.
- Özkan M. (2012). Vücut organı adlarının metaforik kullanımı Üzerine bir İnceleme // *Modern Türk Dili*. №27. S. 71–89.
- Dökmeci H., Ertuğrul E. (2013). *Tıbbi Terminoloji*. İstanbul: Nobel Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr>
- Coşar H. (2008). Anatomi Terimlerinin Dilsel İncelenmesi//*Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 152.
- Türkçe Sözlük*: Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara. S. 281
- Doerfer G. (1981). Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu / çev. Semih Tezcan // *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. № 1. S. 11.
- Doğan L. (2010). *Türkçede temel ve orta temel sözler*. İstanbul: XYZ Yayınevi.
- Doerfer G. (1991). Türk dillerinde vücut organları adları. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Yılmaz A. (2017). *Yabancılarla türkçe Öğretiminde vücut organı adlarının kullanımı*//*Dil Öğretimi Dergisi*. №4(2). S. 88–102.

I TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA ORTAQ TÜRK DİLİ İDEYASI (X.S.XOCAYEVİN “OSMANLI, ÖZBƏK, QAZAX DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ SƏRFİ” KİTABI ƏSASINDA)

Nurida NOVRUZOVA*

Özet

Türklük elminin şəhid bilim adamlarından biri sayılan Xəlid Səid Xocayev iyirminci yüzilin əvvəlində Azərbaycanda yaşayıb fəaliyyət göstərən və türkologiya sahəsində önəmli əsərləri ilə tanınan özbək türküdür. Məqələmizdə X.S. Xocayevin Bakıda yaşadığı müddətdə elmi yaradıcılığı haqqında bəhs edəcəyik. Daşkəndin Koşkurğan şəhərində dünyaya gələn X.S.Xocayev ilk təhsilini doğulduğu kənddə və Daşkənddə aldıqdan sonra 1914-cü ildə İstanbula gəlir və İstanbul Universitetinin tarix-filoloji fakültəsini bitirdikdən sonra vətəninə dönmək istəsə də, Türkiyəyə giriş qarağası olduğu üçün bu istəyinə nail ola bilmir. 1918-ci ildə Türk Azərbaycana öncə Gəncəyə, sonra isə Bakıya gəlir və ömrünün sonuna qədər taleyini Azərbaycanla bağlayır. Gəncədə, Qusarda və Bakıda müxtəlif məktəblərdə və Bakı Universitetində ərəb, fars dillərindən dərs deyir. 1920-ci ildən sonra iki il müddətdə Daşkəndə getsə də, 1922-ci ildə təkrar Bakıya dönür və ömrünün sonuna qədər burada yaşayır. Bakı Universitetində dərs verməklə bərabər, türk dillərinə, ədəbiyyatına aid bir çox elmi əsərlərini yazır. 1934-cü ildə V.Xulufunun təqdimatı ilə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan bölməsində çalışır. Azərbaycan elmi üçün əvəzsiz xidməti göstərən Xocayev Bakıda yaşadığı müddətdə ölkənin ictimai və elmi mühitində fəal çalışır. H.S. Xocayevin türkoloji elmi sahəsində ən böyük işi M.Kaşğarının “Divani-lüğəti” türk əsərinin ilk dəfə orijinaldan Azərbaycan türkcəsinə etdiyi tərcüməsi sayılır. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Xocayevin tərcümə variantı uzun illər itmiş hüساب edilirdi, lakin 2023-cü ildə əsərin əlyazması AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun kitabxanasından tapıldı və çap edildi.

X.S.Xocayevin türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına aid Osmanlı türkcəsində və ərəb qrafikalı əlifba ilə yazıb Bakıda çap etdirdiyi “Osmanlı özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi “adlı kitabı I Türkoloji Qurultay öncəsi çap etdirdiyi əsəridir. (Halid Said. *Osmanlı, özbək, qazax dillərini müqayisəli sərfi* Bakı, 1926.). Xocayevin Qurultayda etdiyi çıxış stenoqrammada olmasa da, onun qurultay iclasında çıxış etdiyi qeyd edilib. Xocayev türk yeni ortaqlıq türk əlifbasının yaradılmasında fəal çalışır. Onun “Yeni əlifba yollarında eski xatirə və duyğularım” adlı xatirə və səyahətnamə xarakterli əsərinin də yeni əlifba ilə nəşr olunması da sinvolik anlam daşıyırdı. (Xəlid Said, *Yeni əlifba yollarında eski xatirə və duyğularım*. (Bakı 1929).

Açar sözlər: *Birinci Türkoloji Qurultay, ortaqlıq türk dil ideyası, Xəlid Səid Xocayev, müqayisəli qrammatika.*

Uzbek Intellectuals Working in Azerbaijan: Halid Said Hocayev

Abstract

Khalid Said Khocayev, regarded as one of the martyred scholars of Turkic studies, was an Uzbek Turk who lived and worked in Azerbaijan in the early twentieth century, gaining recognition for his significant contributions to the field of Turkology. This article discusses Khocayev's scholarly activities during his years in Baku. Born in the city of Koshkurgan

* Filologiya fanları doktori, professor, Bakı slavyan universiteti

near Tashkent, Khocayev received his early education in his native village and later in Tashkent. In 1914, he traveled to Istanbul, where he completed his studies at the Faculty of History and Philology of Istanbul University. Although he intended to return to his homeland after graduation, he was unable to do so due to restrictions on entering Turkistan at that time.

In 1918, Khocayev came to Azerbaijan, first settling in Ganja and later moving to Baku, where he would spend the rest of his life. He taught Arabic and Persian in various schools in Ganja, Qusar, and Baku, as well as at Baku State University. Between 1920 and 1922, he briefly resided in Tashkent but returned to Baku, where he continued to live and work until his death. Alongside his teaching duties at Baku University, Khocayev produced numerous scholarly works on Turkic languages and literature. In 1934, upon the recommendation of V. Khulufli, he joined the Azerbaijan branch of the USSR Academy of Sciences, where he rendered invaluable services to Azerbaijani scholarship. Khocayev played an active role in the country's intellectual and academic life during his years in Baku.

Khocayev's most significant contribution to Turkology is considered to be his first-ever translation of Mahmud al-Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk" from the original Arabic into Azerbaijani. Proficient in Arabic and Persian, Khocayev produced a translation that was long thought to be lost. However, in 2023, the manuscript was discovered in the library of the Institute of Linguistics of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS) and subsequently published. Another important work by Khocayev is his "Comparative Morphology of the Ottoman, Uzbek, and Kazakh Languages" (*Halid Said. Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı*, Baku, 1926), written in Ottoman Turkish with Arabic script and published shortly before the First Turkological Congress. Although the stenographic records of the Congress do not include his speech, archival notes confirm that he participated and delivered a talk. Khocayev also took an active part in the creation of the new common Turkic alphabet.

His memoir and travelogue titled "On the Roads of the New Alphabet: Old Memories and Feelings" (*Khalid Said, Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım*, Baku, 1929*) symbolically reflected this historic transformation and his deep emotional engagement with the process of alphabet reform.

Keywords: First Turkological Congress, the idea of a common Turkic language, Khalid Said Khojaev, comparative grammar

Azərbaycanda türkoloji tədqiqatların formalaşmasında önəmli rol oynayan özbək əsilli Xalid Səid Xocayevin **1926-cı ildə Bakıda təşkil olunmuş I. Türkoloji Qurultayın** hazırlanmasında və keçirilməsində böyük əməyi keçmişdir. S.X.Xocayev qurultayda bir neçə dəfə müxtəlif məsələlərə öz fikirlərini təqdim etmişdir. I Türkoloji Qurultayda Xalid Səid Xocayevin heç bir nitqi verilməyib. Lakin nümayəndələr siyahısında onun Azərbaycanı öyrənən Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətini təmsil etdiyi rəsmi nümayəndə olduğu məlum olur. Xalid Səid Xocayev 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultaya Azərbaycandan şəxsən dəvət olunmuşdur. Həmçinin Xalid Səid Xocayev Qurultayda çıxış edənlər cərgəsində idi. Çox təəssüf olsun ki, onun çıxışı Qurultayın stenoqramında və ya başqa bir yerdə çap olunmamışdır. F.D.Aşnin, V.M.Alpatov və D.M.Nasilovun müəllifi olduqları "Repressirovannə Törkoloqiə" kitabında Xalid Səidin üç dəfə özbək dilində danışdığı qeyd olunub, rusca xülasənin olmaması onun rus dilini kifayət qədər bilməməsi ilə əlaqələndirilib (Aşnin.2002,95).

Azər Turan isə "Xalid Səid Xocayev. Şəhid Türksünas" adlı kitabında Xalid Səidin nitqinin stenoqrama salınmamasının səbəbini onun rus dilində danışmaması ilə izah edir (2, 21). Bu o demək deyil ki, Xalid Səid özbək dilində çıxış edib.

Onun çıxışının türkcə (Azərbaycan dilində N.N.) olduğunu Əli bəy Hüseynzadənin qurultayla bağlı yazdığı qeydlərdən oxuya bilərik. Azər Turanın 15 fevral 2008-ci ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə çap olunmuş "Əli bəy Hüseynzadənin Birinci Türkoloji Qurultaydan qeydləri" adlı yazısında oxuyuruq: "*Özbək Xalid Səid fəsih türkce nitqini verdi. Ona görə qonuşma fərqlərinin hüddudunu təyin etmək çətinidir; ləhcələrin coğrafiya baxımından bir-birinə qarışmaları, türklərin bir-birini anlamaları üçün ümumi bir ədəbi dil zəruridir*" (Azər Turan, 2008, 5-7).

1. Səid Xocayevin Bakı taleyi. Xalid Səidin tərcümeyi - halı haqqında olan mənbələrdə onun 1888-ci ildə Daşkənd yaxınlığında olan Koş-Kurqan kəndində anadan olduğu yazılır. Əsas təhsilini kəndində başa vurduqdan sonra o, Taşkənddə 6 il məktəb (mədrəsə) təhsili almış və bu müddətdə ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Xalid Səid 1914-cü ildə İstanbula gəlir, əvvəlcə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur, lakin 2 il burada təhsil aldıqdan sonra ixtisasını tarix-filologiyaya dəyişir.

Xalid Səid 1918-ci ildə İstanbul Universitetini bitirir və vətəninə dönmək istəsə də, Türkistanda 1916-cı ildə başlayan üsyanlar və üsyanı qan içində boğan çar rejiminin qəddar siyasəti, yolların bağlı olması X.Səidin vətəninə dönməsinə imkan vermir. X.Səid 1918-ci ildə Qafqaz Türk İslam Ordusunun əsgərləri ilə birgə Azərbaycana, Gəncə şəhərinə gəlir. O, Gəncədə, Göycayda və Bakıda müxtəlif orta və ali məktəblərdə dərs deyir. Türkistanda nisbətən sakitlik yarandıqdan sonra Taşkəndə gedir və 1922-ci ilə qədər Ali Müəllimlər məktəbində müdür vəzifəsində çalışır. Lakin sağlamlıq problemləri səbəbindən 1922-ci ildə yenidən Bakıya dönməyə məcbur olur. 1922–1926-cı illərdə Balaxanıda Mühəndislik fakültəsi və Qusarda Texniki Təhsil məktəbində müəllim, Bakıdakı Səmərqənd Kursantları (hərbi tələbələr) məktəbində isə müdür vəzifələrində çalışmışdır (Toker, 1996, 399-414 b).

X.Səid 1926–1934-cü illərdə Azərbaycan Ali Təhsil İnstitutu və Azərbaycan Dövlət Universitetində ərəb dili, fars dili və Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi olaraq fəaliyyət göstərmişdir. 1934-cü ilin sentyabrında Vəli Xulufunun təqdimatı ilə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan bölməsi dil şöbəsinə qəbul edilmiş və 3 iyun 1937-ci ildə həbs olunana qədər burada çalışmışdır.

Xalid Səidin həyat yoldaşı Talışinkilər nəslindən olan Mir Rza xan Talışinskinin qızı Sitarə xanım idi.

1937-ci ildə SSRİ -də pantürkist fəaliyyətdə ittiham edilən Xalid Səidin məhkəmə prosesi başlayır. İttiham mətnindən görünür ki, İlk sorğuda (7 iyun 1937) X.Səid günahsız olduğunu söyləmiş və heç bir ittihamı qəbul etməmişdir. Lakin üç ay sürən dəhşətli işgəncələrin nəticəsində sonrakı məhkəmə iclaslarından əvvəl işgəncəyə məruz qaldığı və nəticədə işləmədiyi cinayətlərə görə etiraf verməyə məcbur olduğu məlum olur. Bu, həmin dövrdə Sovet məhkəmələrinin çoxunda zorla etirafların alındığının bir nümunəsi idi. X.Səid aşağıdakı ittihamlar və fəaliyyəti ilə günahlandırılır: *1916-cı ildən bəri pantürkist fəaliyyətlərdə iştirak edib. 1925-ci ildə Aziz Qubaydullinin Bakıya gəlməsi ilə pantürkist təşkilata qoşulub. Gənc tələbələri pantürkizmə yönəldib, xüsusilə Özbək tələbələri arasında fəaliyyət göstərüb. Vəli Hüliüflü, Qulam Bağirov, Zifeld, Cabbar Məmmədşadə və Hənəfi Zeynəllü ilə pantürkist əlaqələri olub. 1918-ci ildə İstanbul Universitetindən bir qrup tələbə ilə Nuri Paşa ordusuna qoşulub və o vaxtdan bəri bu fəaliyyəti davam etdirib* (Bünyadov, 1993, 165-169 b.).

İlk sorğudan başlayaraq üç ay (İyun–4 Sentyabr 1937) müddətində sorğu aparılıb. 1937–1938-ci illərdə pantürkist və digər “əks-inqilabi” ittihamlarla aparılan məhkəmə proseslərinin nəticəsində X.Səidin məhkəmə prosesi qərar verir: “*Təqsirləndirilən Xocayev 1925-ci ildən bəri antisovet, pantürkist və terrorçu bir təşkilatın üzvüdür. Bu təşkilatın məqsədi Sovet hakimiyyətini devirmək, milli respublikaları SSRİ-dən ayırmaq və Türk-Tatar burjuva dövlətini qurmaqdır. Xocayev mütəmadi olaraq millətçi təbliğat aparmış, pantürkist təşkilata yeni üzvlər cəlb etmiş və 1924–1937-ci illər arasında xarici bir dövlətin casusu kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu cinayətlər sübuta yetirilmiş və onun güllələnməyə edam edilməsinə qərar verilmişdir. Hökm qətidir, şikayət qəbul olunmur və cəza dərhal icra edilməlidir*”(Bünyadov,1993:165-169b.). Nəticədə Xalid Səid haqqında “əks-inqilabi, pantürkist təşkilatın üzvü olmaq və Türkiyə üçün casusluq fəaliyyəti göstərmək” ittihamları təsdiqlənir. Məhkəmə qərarı:12 Oktyabr 1937-də SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Qərarı açıqlanıb (mətnə qərarın təfərrüatları göstərilməyib). Xalid Səid 3 Oktyabr 1937-də Bakıda güllələnməyə edam edilir (Bünyadov,1993, 169 b.).

Xalid Səid həbs edildikdən bir gün sonra, həyat yoldaşı Sitarə xanım Talışinskaya da Sibirə sürgün olunur və burada tam 14 il yaşamaq məcburiyyətində qalır. Sitarə xanım sürgündən qayıtdıqdan sonra, 16 Aprel 1955-ci ildə Xalid Səidin məhkəməsinin yenidən araşdırılması üçün ərizə verir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 16 may 1957-ci il tarixli qərarına əsasən, məhkəmənin 12 oktyabr 1937-ci ildə verdiyi hökm ləğv edilir və Xalid Səid ölümündən 20 il sonra bəraət alır (Bünyadov,1993. 165-169 b).

Əsərləri öyrənilərkə, Xalid Səid Xocayevin həqiqi bir Türk millətçisi olduğu görünür . Aparılmış elmi tədqiqatlar onun Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixində mühüm yer aldığına sübutdur. Onun dövrümüzə qədər çatan bəzi əsərləri bunlardır:

Osmanlı, *Özbek, Qazak dillərinin mukayeseli Sərfi* (ərəb harfi ilə), Bakı,1926;

Yeni əlifba yollarında *əski* xatıra və duyğularım (latin harfi ilə), Bakı,, 1929;

Müxtəsər üslubiyyat (A. Tağızadə ilə birlikdə), Bakı 1933;

Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili, Bakı, 1934;

Ötən günlər (Abdullah Kadirinin *Ötən günlər* adlı əsərinin tərcüməsi), Bakı, 1928.

Elmi bioqrafiyasının tam olmayan siyahısında "Müfəssəl sintaksis", "Üslubiyyat nəzəriyyəsi", "Türk dilinin tarixi qrammatikası", "Cığatay ədəbiyyatı haqqında mühazirələr", "Türk ədəbiyyatının nəzəriyyəsi", "Türkistan tarixinin qısa icmal", "İran dillərinin qrammatikası", "Mahmud Kaşqarlı "Divan"ı mətninin izahlı, elmi tərcüməsi", "Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi", "Türk məktəbi üçün rus dili" kimi bir qismi mətbu, bir qismi isə 1937-ci ildə müsadirə olunmuş kitablar, əsərlər (və itkin əlyazmalar) var.

Mustafa Tokerin yazdığı kimi, *Xalid Səid yalnız dil ilə deyil, ədəbiyyat və tarix ilə də maraqlanmışdır. Bu sahələrə aid mənbələrdə qeyd olunan əsərləri bunlardır: “Çağatay ədəbiyyatından mühazirələr”, “Türkistan tarixinin qısa xülasəsi”, “Türk Ədəbiyyatı nəzəriyyəsi”*(Toker,1996.,399-414 b).

Ə. Quliyevin verdiyi məlumata görə, *Xalid Saidin Türk dilinin sintaksisi üzərində apardığı iş, həmçinin “Üslubiyyat nəzəriyyəsi” və “Türk dillərinin tarixi qrammatikası” adlı əsərləri yazılmış olsa da, kommunist repressiyaları dövründə bu əsərlər itmişdir.* (Quliyev,1991,3-4b) M.Tokerin yazdığı kimi ” *Elmi mənbələrdə də bu əsərlər haqqında bəhs etmir. Ola bilsin ki, əsərlər ya yazılmamış, ya da digər əsərlər kimi itmişdir* (Qliye,1991,4-6 b). Xalid Səid yalnız **dil ilə deyil, ədəbiyyat və tarixlə** də maraqlanmışdır. Bu sahələrə aid mənbələrdə qeyd olunan əsərləri bunlardır: “**Çağatay ədəbiyyatından mühazirələr**”, “**Türkistan tarixinin qısa xülasəsi**”, “**Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi**” kimi əsərlərdir.

Heç bir şübhə yoxdur ki, Xalid Səidin ən önəmli əsəri **“Divanü lügati’t-türk”ün Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsidir.** Lakin, bu əsər çap olunmadan əvvəl Xalid Səid həbs olunduğu üçün, əsərin taleyi barədə uzun illər dəqiq məlumat mövcud deyildi. Əlbətdə 30-cu illərdə Azərbaycanda türkoloji istiqamətdə görülmən ən mühüm işlərdən biri S.Xocayevin M,Kaşğarının Divani-Lügət-it türk “ əsərinin ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi idi. Əsər 2023 - cü ildə tapılmış və AMEA Dilşilik İnstitutunun direktoru Nadir Məmmədlinin səyi ilə çap edilmişdir.

Xalid Said, **Azərbaycanda latın əlifbasına keçid işində çalışan ilk alimlərdən biridir.** 1922-ci ildə yaradılan **Yeni Əlifba Komitəsində** də iştirak etmiş və bu komitənin ən fəal üzvlərindən biri olmuşdur. Komitənin yaratdığı xüsusi komissiyada çalışmışdır. Bu komissiyada Xalid Səiddən başqa, **Səməd Ağamalıoğlu, C. Məmmədquluzadə və Vəli Xülüflü** də iştirak edirdi . Xalid Said **7 Sentyabr 1924-dən 10 Oktyabr 1924-ə qədər demək olar ki, bütün Türkünstanı gəzmişdir.** Bu səfəri və I Türkoloji Qurultayın nəticələrini **“Yeni əlifba Yollarında köhnə xatirə və duyğularım”** (1929) adlı əsərində qələmə almışdır. X.Səid türk dillərinin ortaq əlifbası və latın qrafikalı əlifbaya keçidlə bağlı qurultay öncəsi fəaliyyəti haqqında müəllif bu kitabında məlumat verir. Kitab 1929-cu ildə yeni latın qrafikalı əlifba ilə çap edilən ilk kitablardandır.

Ə. Quliyevin verdiyi məlumata görə, Xalid Saidin **Türk dilinin sintaksisi üzərində işləmiş,** həmçinin **“Üslubiyyat nəzəriyyəsi”** və **“Türk dillərinin tarixi qrammatikası”** adlı əsərləri yazılmış olsa da, **repressiyaları dövründə itmişdir**(Quliyev,1991,4-6 b.).

Xalid Səid Xocayevin türkoloji tədqiqatlarından çoxu Azərbaycan dili, ədəbiyyat, üslubiyyat, tədris üsulları haqqındadır. Həmçinin X.Səidin **“Müxtəsər üslubiyyat (A.Tağızadə ilə birlikdə), Bakı 1933; “Azərbaycan məktəbləri üçün rus dili”, (Bakı, 1934); “Ötən günler (Abdullah Kadirinin “Ötən Künler” əsərinin tərcüməsi), (Bakı, 1928) kitabları** da I Türkoloji Qurultaydan sonra Azərbaycanda çap olunan kitablar sırasındadır.

2. Xalid Səid Xocayev və türk dillərinin ortaq ədəbi dil problemi. 1926-cı ildə Bakıda təşkil edilən I Türkoloji Qurultayın hazırlanmasında və keçirilməsində böyük əməyi keçən Xalid Said Qurultayda bir neçə dəfə öz fikirlərini təqdim etmişdir. Hətta, **osmanlı, özbək və qazax dillərinin müqayisəli tədqiqi əsasında ortaq bir dilin yaradılıb-yaradılmayacağı** barədə məlumat verməsi üçün Qurultay Komitəsinin təklifi ilə bu mövzuda əsər hazırlamışdır.

Xalid Səid Xocayevin Bakıda ilk çap olunmuş əsəri ərəb qrafikalı əlifba ilə yazdığı əsəri **“Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi”** (1926) kitabıdır. Səid Xalid Xocayevin bu kitabı ortaq türk dili ideyasını elmi şəkildə əsaslandırın ilk əsəridir. Bu kitab hələ də latın qrafikası ilə yayınlanmayıb. Əsəri X.Səid osmanlı türkcəsində yazmışdır. Kitab haqqında elmi ədəbiyyatlarda çox qısa bilgiler olsa da, əsərin geniş şərhli Türkiyəli tədqiqatçı Mustafa Tokərə aiddir. Əsər haqqında Azərbaycanda Əsgər Quliyevin və Cəlal Qasımovun kitablarında məlumat verilir. Kitab haqqında daha geniş məlumat verən qiymətli mənbələrdən biri Cəlal Qasımovun **“Xalid Səid Xocayev”**adlı əsəridir. Kitabda Xalid Səidin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verən müəllif onun **“Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi”** əsəri haqqında yazır: *“XX əsrin əvvəllərində işıq üzü görən bu əsər zamanında türkdilli xalqların qrammatikasında mövcud olan elmi boşluğu aradan qaldıran sanballı bir araşdırmaadır. Bu kitab yalnız osmanlı, özbək, kazak dillərinin deyil, sonrakı illərdə digər türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik elminin yaranmasında və formalaşmasında, eləcə də tədqiqi istiqamətində öz töhfəsini verməklə, mühüm elmi mənbələrdən birinə çevrildi* (Qasımov,2021,112 b.).

Müəllif özü əsərin yazılma səbəbi haqqında kitabın giriş hissəsində məlumat verir. Əsəri osmanlı ləhcəsində yazan Xalid Səid bu barədə fikirlərini belə ifadə edir: *“Bakıda toplaşacaq olan türksünaslar qurultayının qarşısında bir kaç mühüm vəzifələr var. Bunlardan biri türk uruqları (“türk soyları”) arasında ədəbi bir dil yaratmaq məsələsidir. Bu məsələ xeylidən xeyli zehnimizi işğal ediyor. Bu məsələni əsas etibar ilə hər kəs arzu ediyor”*(Xocayev,1926,3b.).

Xalid Səid əsəri yazmaqda əsas məqsədinin əsərinin **“Osmanlı, özbək, qzax dillərində sərf üzrə münasibətlər”** başlığı altında olan bölümündə anladır və bütün türk xalqlarının **ortaq ədəbi dil istifadə edə bilmələrinin mümkünliyünü araşdırmaq lazım olduğunu** qeyd edirdi. Belə bir ideyanın mümkünliyi haqqında danışarkən yazırdı ki, *“Əgər birbaşa belə bir şey mümkündürsə, niyə buna girişməyə? Qərbdə yazılmış bir türk əsərindən, şərqdə yaşayan türk xalqları da istifadə etsin, niyə bunu əngəlləyə? Kaşqarda yazılmış bir əsərdən istifadə etməkdən Qrım(Krım)da olan türk niyə məhrum edək? Altın Ordada yazılmış bir kitabdan Təbrizdə yaşayan bir türk niyə məhrum qalsın? Bu məsələdə düşünməli olduğumuz əsas nöqtə budur: hələ də bir çox türk toplumları təzyiq və basqı altında əzilir. Onlara mənavi yardım göstərməyə məcburuq. Əgər onların da anlayacağı bir dil qəbul etmək mümkün olmazsa, belə bir yardım da mümkün olmayacaq”*(Xocayev,1926, 3-4 b.).

2.1.Türklər üçün ortaq dil mümkünmü? İsmail Qaspiralının bütün Türklərin ortaq bir türkçə ilə danışmasının zəruri olduğu fikrinin müdafiə edənlərdən biri olan Xalid Səid Xocayev Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayına təqdim etmək məqsədi ilə hazırladığı *“Osmanlı, özbək, qzax dillərinin müqayisəli sərfi*” adlı əsəri ilə bu məqsədə xidmət etmişdir. **Onun türk dilləri üçün ortaq yazı dilinin mümkün ola biləcəyi haqqında aşağıdakı fikirləri maraqlıdır:** *“Bakıda toplanacaq Türksünaslar Qurultayının qarşısında bir neçə mühüm vəzifə durur. Bunlardan biri Türk tayfaları arasında ümumi bir ədəbi dil yaratmaq məsələsidir. Bu məsələ uzun müddətdir ki, düşüncələrimizi ciddi şəkildə məşğul edir. Bu məsələni əsas etibarilə hamı arzulayır. Çünki bir dil ətrafında birləşənlərin sayı nə qədər çox olarsa, həmin dildə yaranan ədəbiyyat və mətbuat da bir o qədər geniş və möhkəm olar. Bu, danılmaz bir həqiqətdir. Bu məsələdə düşünməyə və mübahisəyə yer yoxdur. Beləliklə, 70–80 milyon insan tərəfindən oxunacaq bir ədəbi Türk dilinin yaradılmasına qarşı çıxan kimsə ola bilməz. Hamı bunu ürəkdən istəyir* (Xocayev,1926. 3-4 b.).

Türk dilləri üçün ortaq dil yaratmaq problemlərdən biri ortq dilin necə bir dil olacağı ilə bağlı sual idi. Bu məsələdə iki aparıcı fikir vardı və indiyə qədər də bu fikirlər səslənməkdədir. Ya mövcud türk dillərindən biri ortaq dil olaraq qəbul edilməli, ya da bütün türk dillərinin söz bazası əsasında yeni bir türk dili (süni dil) dil yaradılmalıdır. Bu məsələ ilə bağlı S. Xocayevin fikirləri maraqlıdır. O, kitabın girişində qeyd edirdi ki, *“Lakin burada zehnimizdə bir sual yaranır: Acaba Türk tayfaları arasında belə bir dili yaratmaq mümkündürmü? Mümkün olduğu təqdirdə, bu dil təbii bir dil olacağı, yoxsa süni şəkildə yaradılmış bir dil olacağı? Sualımızı bir qədər də aydınlaşdıraraq. Türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında elə bir dil formalaşdırma bilərikmi ki, onu bütün Türk tayfaları anlaya bilsinlər, yoxsa yaradılacaq ədəbi dil bütün Türk tayfalarına yad olub, hər biri tərəfindən ayrıca öyrənilməli olacağı? Əgər ortaya qoyulmaq istənilən ədəbi dil ikinci şəkildə olarsa, belə bir iş girişmək faydasız və mənasızdır. Çünki bu halda mövcud olan mədəni dillərdən birini oxuyub öyrənərik və ədəbi əsərlərimizi həmin dildə yazma bilərik.”*(Xocayev,1926,3-4 b.).

Göründüyü kimi X.Səid ortaq türk dili yaratmaq məsələsində süni dil yaratmaq işini doğru hesab etmirdi. Süni dil yaratmaq deyil, mövcud türk dillərindən birini ortaq ədəbi dil qəbul edilməsi daha doğru sayılır. Bu məsələ hazırda da həllini gözləyən mühüm problemlərdən biridir.

XX yüz ilin əvvəllərində türk dillərinin leksik və qrammatik quruluşlarının durumunu xatırlasaq, Qərbi türk dillərinin leksikasının ərəb və fars dillərinin təsiri altında dəyişməsi, Osmanlı türkcəsi və islamda olan digər türklərin dillərində elmi terminologiyanın ədəb dilində olması ayrıca bir problem idi. Həmin dövrdə saf türk dilinin olub-olmaması da X.Səidi düşündürən məsələlərdən idi. Bununla əlaqədar X.Səid yazır idi ki, *“Saf Türk şivələri arasında bütün Türklərin zəhmətsiz və əziyyətsiz anlama biləcəyi bir ədəbi dilin yaradılması məsələsinə gəldikdə isə, bunun mümkün olub-olmadığını araşdırmağa məcburuq. Əgər belə bir şey doğrudan da mümkün olarsa, niyə buna girişməyək? Qərbdə yazılan bir Türk əsərindən Şərqdə yaşayan Türklərin də faydalanmasını niyə təmin etməyək? Kaşqarda yazılan bir əsərdən istifadə etməkdən Krimdə yaşayan Türkləri niyə məhrum edək? Altın Ordu dövründə yazılmış bir kitabdan Təbrizdə yaşayan bir Türk nə üçün faydalana bilməsin? Bu məsələdə nəzərə alınmalı daha bir mühüm məqam vardır. Hələ də mövhumat və təəssübkeşlik altında əzilən bir çox Türk tayfaları mövcuddur. Onlara mənəvi yardım göstərməyə borcluyuq. Əgər onların da anlayacağı bir dili qəbul etmək mümkün olmazsa, belə bir yardım da mümkün olmayacaq. Buna görə də, belə bir dilin mümkün olub-olmadığını araşdırmalıyıq (Xocayev, 1926,4 b.).*

Xalid Səid bu əsərin üç türk dili - osmanlı, özbək və qazax dillərinin qrammatikasını müqayisə etməklə ilk dəfə olaraq bu dillərin qrammatik quruluşunun təməl prinsiplərini göstərdi. *“Ümumi türk ləhcələri arasında geniş şəkildə müqayisəli sərf (morfologiya) yazılana qədər, bu üç ləhcə arasındakı münasibətləri öyrənməyin, ümumi ədəbi bir dil barədə verəcəyimiz qərara bizi yaxınlaşdıracağına ümid edirəm (Xocayev, 1926,3-4 b.).* Qərbi və Şərqi türk dillərini əhatə edən və müqayisə olunan dilləri Xalid Səid yaxşı bildiyindən bu müqayisə də onun çətinlik yaratmadı. Özbək dili onun ana dili, Osmanlı türkcəsi təhsil dili idi. Qazax dilini isə müəllifin müəyyən qədər araşdırdığı böllü olur. Ona görə də müəllif bu barədə yazırdı ki, *“Bu məqsədlə Şərq Türkləri arasında ən mühüm dillərdən olan özbək və qazax dillərinin bir-biri ilə münasibətini nəzərdən keçirəcəyik. Eyni zamanda, bu dillər haqqında izahlar verərkən onların Osmanlı dili ilə münasibətlərini də göstərməyə çalışacağıq (Xocayev,1926,4 b.).*

Nəzərə alsaq ki, Xalid Səid bir neçə il idi ki, Azərbaycanda yaşayırdı və Azərbaycan dilini də öyrənmişdi. Ona görə də müəllif yeri gəldikcə Azərbaycan dili ilə bağlı da öz fikirlərini qeyd edirdi: *“Bu gün Azərbaycan mətbuatında qəbul edilən dil Osmanlıcaya olduqca yaxın olduğundan, qeyd olunan iki dilin Osmanlıca ilə münasibəti göstərilərkən Azərbaycan şivəsi ilə olan münasibət də təbii şəkildə aydınlaşacaqdır. Bununla belə, Azərbaycan ləhcəsinə aid mühüm cəhətləri də haşiyə şəklində qeyd etdik” (Xocayev,1926, 5 b.).* Bu qeydlər göstərir ki, müəllif Azərbaycan türkcəsinin əsas xarakterik cəhətlərini və problemlərini yaxşı bilirdi.

Xalid Səid türk dilləri üçün ortaq bir dilin mümkünlüyü haqqında danışarkən göstərirdi ki, *Bu dillərin bir-biri ilə olan münasibəti aydınlaşdırıldıqdan sonra, digər Türk şivələri ilə olan əlaqələri də tədqiq edilərsə, bütün Türk şivələri arasında ümumi bir ədəbi dilin yaradılıb-yaradıla bilməyəcəyi ortaya çıxacaqdır. Belə bir tədqiqatdan sonra verəcəyimiz hökmü tam əminliklə verə bilərik. Burada xəbərdarlıq etməyi zəruri saydığımız bir neçə məqam vardır”(Xocayev,1926,4-5 b.).*

Müəllif giriş hissəsindən sonra **osmanlı, özbək və qazax türkcələrinin isim, sifət, əvəzlik, fel və qoşma (edat)** baxımından müqayisəsinə keçmişdir. Müəllifin “**edat**” sözü ilə nəzərdə tutduğu **şəkilçilərdir**. “*Edat*” başlığı altında, isim, sifət, əvəzlik və fel bölmələrində kifayət qədər məlumat verildiyini bildirərək, burada təfərrüata varmamağı və şəkilçilərlə bağlı ayrıca məlumat verməyə ehtiyac duymadığını qeyd etmişdir (Xocayev, 1926, 65 b.).

Müəllif osmanlı, özbək və qazax dillərinin dil materiallarını müqayisə etsə də yeri gəldikcə digər türk dillərinə də müraciət edir və digər türk dillərinin əsas fərqlərini də göstərir. “*Bu kitabda haqqında bəhs etdiyimiz üç ləhcə ilə sıx bağlılığı olan digər bəzi ləhcələr də mövcuddur. Məsələn, Çin Türkiistanında yaşayan türklərin ləhcələri özbəkçəyə çox yaxın olduğu kimi, qırğızca, başqırdca və noqayca da qazaxcaya olduqca yaxındır. Eləcə də Krım ləhcəsinin qismən noqaycaya görə qazaxcaya, qismən isə Anadolu şivəsinə yaxın olduğunu nəzərə alsaq, adı çəkilən bu üç ləhcənin müqayisəsi vasitəsilə digər bəzi türk ləhcələrinin də bir-biri ilə olan əlaqəsi və qohumluğu haqqında ümumi bir fikir əldə etmək mümkündür*” (Xocayev, 1926, 7 b.).

3. **Xalid Səid Xocayevin “Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi” əsərinin əsas məzmunu.** Bu əsər 108 səhifə və 5 bölümdən, giriş və tamamlama, sonluq hissələrindən ibarət olmaqla yazılmışdır. Əsər “**Sovet Türkolojisinin ilk müqayisəli qrammatikasıdır**” (9,4-6). Xalid Səid birinci hissədə bir-birindən uzaqda yaşayan müxtəlif türk xalqlarında olan qeyri-müştərək məxsusi isimlərin çoxalması müqayisəli şəkildə verilmişdir. İkinci bölmə sifət bəhsinə həsr olunmuşdur. Əsərdə sifətin əsas hissələri izah olunur, əsl, qiyasi və səmai başlıqları altında təsnif edilir. Müəllif sifətin mənalardakı dərəcələri, yəni adi, müqayisə və üstünlük dərəcələrini ətraflı təhlil edir. Osmanlıca, özbəkçə, qazaxca sifətləri müqayisə edərək onların çox da fərqlənmədiyini qeyd edir. Xalid Səidin fikrincə, elə sözlər vardır ki, hər üç ləhcədə eynir və ya əksinə, fərqli tələffüz edilir (Xocayev, 1926, 47 b.).

Kitabın üçüncü bölməsində müəllif osmanlı, özbək və qazax dillərində olan əvəzlilikləri müqayisə edir. Müəllif bu dillərdə əvəzliyin *Səxs əvəzlilikləri, İzafət əvəzlilikləri; Mülk əvəzlilikləri; İşarə əvəzlilikləri; Feil əvəzlilikləri; Mobhem əvəzliliklər* növlərini göstərdi və müqayisə edilən dillərdə xüsusilə şəxs əvəzliliklərinin çox yaxın olduqlarını vurğulayır (Xocayev, 1926, 48 b.).

Kitabın dördüncü bölməsi feillərə həsr edilib. Müəllif qeyd edirdi ki, hər üç ləhcədə yetərinə alınma sözlər yer almışdır. Alimin fikrincə, bu hal Azərbaycan və özbək dillərində daha çox nəzərə çarpır. Feillər bəhsində də öncəki bölmələrdə olduğu kimi müqayisələr aparılır, feilin zaman formalarını misallarla izah edir. Xüsusilə məsdər forması haqqında daha geniş məlumat verir (14, 50-65).

Beşinci hissə ədat haqqındadır. Müəllifin fikrincə: “*Kəndi başına, yalnız bulunduqda, bir mənə ifadə etməyib də, başqa kəlmə ilə birlikdə bulunduğu surətdə bir mənə ifadə edən ləfzlərə “ədat” deyilir*” (Xocayev, 1926, 106 b.).

Xalid Səid əsərini sonda belə ümumiləşdirir: “*Ümumiyyətlə, türklərdə feilin siğələri çoxdur, biz burada əsas şəkil və nöqtələri göstərməyə ehtiyac etdik, təfərrüata girişmədik. Bu kitabçayı yazmaqda əsas məqsədimiz, bu ləhcələrə vəqif olmayanlara bunların arasındakı sərfcə olan münasibəti qısa bir surətdə göstərmək idi. Zənnimizə görə, buna tam olmasa belə qismən müvəffəq olduq. Bu kitabçayı bir az diqqətlə oxuyanlar üçün bu ləhcələrin sərfcə bir-birinə pək yaxın olduqlarına dair qənaət hasil olacağından əminiz*” (Xocayev, 1926, 107 b.).

Xalid Səidin “**Osmanlı, Özbək, Qazax dillərinin müqayisəli sərfi**” adlı əsərində sonda belə qeyd var: “*Bu kitaba əlavə olaraq, hər üç ləhcədəki səslər və terminlərə aid kiçik bir risalə hazırlayırıq*” və əlavə olaraq, gələcəkdə digər türk dillərinin də müqayisəli qrammatikasının yazacağını planlaşdırdığını göstərir: “*Bundan sonra omanlıca, azərbaycanca, özbəkca, uıǵurca, qazaxca, yürkməncə müqayisəli sərfi yazmaq niyyətindəyik*” (Xocayev, 1926, 107 b.). Lakin alimin sonrakı faciəli həyatı onun bu ideyalarını həyata keçirməsinə imkan vermədi. Qəddar Sovet rejiminin siyasi repressiyası türk millətləri üçün dəyərli bir alim ömrünü yarıda kəsdi.

Bu əsərin əhəmiyyəti haqqında C. Qasımov yazır ki, “*Xalid Səidin «Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi» adlı əsəri gələcəkdə də türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik sahəsində tədqiqat aparan alimlərimiz üçün hər zaman dəyərli mənbə olaraq qalacaqdır. Başqa sözlə desək, bu əsər türkdilli xalqların müqayisəli dilçilik tarixini öyrənmək baxımından olduqca ciddi və etibarlı bir elmi mənbədir*” (Qasımov, 2021, 122-123 b.).

Əsər **Osmanlı türkcəsində** qələmə alınmış olsa da, bəzi yerlərdə **Azərbaycan türkcəsinə** məxsus ifadələri işlətməsi də diqqəti cəlb edir. Bunlardan bir neçəsi aşağıda göstərmək olar: “*Acaba Türk uruqları arasında elə bir dil düzəldə bilərikmi ki, onu bütün Türk uruqları anlasınlar?*” (s. Xocayev, 1926, 3 b.); “*Su’alimizi bir az daha aydınlaşdıraraq.*” (Xocayev, 1926, 3 b.); “*Eyni zamanda bunlar haqqında izahat verərkən...*” (Xocayev, 1926, 4 b.); “*Anadolu şivəsinə yaxın olduğunu xatirəyə gətirsək...*” (Xocayev, 1926, 4 b.); “*...əcnəbi adlar yerinə müştərək və eyni mənada işlədilən sözlər qəbul edilərsə...*” (Xocayev, 1926, 5 b.); “*Və yaxud birdən artıq şəxs və ya şeyi bildirir.*” (Xocayev, 1926, 7 b.) və s.

Səid Xalidin bu əsəri türkoloji dilçilikdə çağdaş türk dillərinin müqayisəli qrammatikası istiqamətində yazılan ilk əsər olmaqla mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu əsər dövrü üçün müstəsna əhəmiyyət daşımaqla bərabər, müasir türkologiyə dilçilik üçün də qiymətli mənbədir. Türkologiyada şəhid türkşünas alim kimi tanınan Xalid Səid Xocayev dövrünün yasaq və qadağalarına baxmayaraq, türklərin dili, ədəbiyyatı, tarixi haqqında bizə miras qoyub getdiyi qiymətli əsərləri ilə həmişə minnətlə anılacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azər Turan. “Sirlı” seyfın tilsimini kim qıracaq, yaxud “Divanü Lügat-it-Türk”ün Azərbaycanda ilk tərcüməsi niyə üzə çıxarılmır?. *Ədəbiyyat qəzeti* 03 mart 2024. edebiyatqazeti.az.

Azər Turan. (2009). *Xalid Səid Xocayev – Şəhid türkşünas*. Bakı.

Azər Turan Əli bəy Hüseynzadənin Birinci Türkoloji Qurultaydan qeydləri. *Ədəbiyyat qəzeti* 15-fevral 2008-ci il.

Besim Atalay. (1985). *Divanü Liigwi't-Türk Tercümesi*, C. i, Ankara, s. XXXI.

Bilal N. Şimşir, (1992). *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. s. 134.

Bünyadov Ziya. (1993). *Qırmızı Terror*. Bakı. s. 165-169.

Binnatova Almaz Ulvi. (2022). Xalid Səid Xocayevin “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsərinin yeni nəşri haqqında. *Актуальные проблемы лингвистики и литературоведения*. Навои. S. 272- 277.

Qasımov Cəlal. (2021). *Xalid Səid Xocayev*. Bakı, Şirvan nəşr.

Quliyev Əsgər. (1991). Xalid Səid, *Ana sözü*. s. 4-6, Bakı.

Kocaoğlu Timur. Türkolojide Eserler II: Türkistanlı Dilci Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri. *Türk Kültürü*, S. 266, Ankara 1985, s. 28-38.

Kocaoğlu Timur. Azeri Bilgini Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri,.Tarih incelemeleri Dergisi, (2), 1984, s. 349-359, Ankara 1986.

Hakan Coşkunarslan. (1996). “Aziz Gubaydullin”, Toplumsal Tarih, S. 27, mart 1996, s. 47.

MUSTAFA TOKER HALID SAID HOCAYEV VE YENİ ELIFBA YOLLARINDA ESKİ HATİRA VE DUYGULARIM ADLI ESERİ 1996. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi s 399-414.

Xalid Səid. (1926). Osmanlı, özbek. qazak dillərinin müqayisəli sərfi, Bakı.

Xalid Səid. (1929). *Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım*. Bakı 1929.

Ашнин Ф.Д., Алпатов В. М., Насылов Д.М. (2002). *Репрессированная Тюркология*. Москва Вост.лит. с. 294.

КӨП ТИЛДҮҮ ЧӨЙРӨДӨ ЖАШТАРДЫН ТИЛ МАДАНИЯТЫ ЖАНА АДАБИЙ ТИЛДИН ФУНКЦИОНАЛДЫК ОРДУ

Чынаркан ГАПАРОВА*
Айсулуу САБЫРБЕКОВА*

Аннотация

Бул макалада заманбап жаштар арасында көп тилдүүлүк шартында адабий тилге болгон кызыгуунун төмөндөшү маселеси комплекстүү илимий талдоого алынат. Изилдөөнүн актуалдуулугу глобалдашуу процесстеринин күч алышы, көп тилдүү билим берүүнүн кеңири жайылышы жана санариптик коммуникациянын үстөмдүгү менен шартталат. Бул факторлор студенттердин тилдик практикасына таасир этип, кыргыз адабий тилинин функционалдык колдонуу чөйрөсүнүн кыскарышына алып келүүдө.

Изилдөөнүн максаты — көп тилдүүлүк шартында студенттердин адабий тилге болгон кызыгуусунун төмөндөшүнүн негизги себептерин аныктоо жана талдоо. Бул максатка ылайык көп тилдүүлүктүн өзгөчөлүктөрү, анын тил маданиятына тийгизген таасири жана тилдик практикадагы өзгөрүүлөр каралат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы көп тилдүүлүктүн оң мүмкүнчүлүктөрү менен катар, анын адабий тилдин өнүгүшүнө тийгизген терс таасирлерин системалуу талдоодо көрүнөт. Негизги көйгөйлөр катары тилдердин аралашуусу, эне тилдин функционалдык чөйрөсүнүн чектелиши жана санариптик коммуникациянын таасири аныкталат.

Жыйынтыгында, көп тилдүүлүк шартында тилдик балансты сактоо жана адабий тилдин коомдогу ордун бекемдөө зарылдыгы белгиленет.

Ачык сөздөр: көп тилдүүлүк, адабий тил, тил маданияты, санариптик технологиялар, интернет-дискурс, эне тил, тилдердин аралашуусу.

YOUTH LANGUAGE CULTURE IN A MULTILINGUAL ENVIRONMENT AND THE FUNCTIONAL ROLE OF LITERARY LANGUAGE

Abstract

This article provides a comprehensive scientific analysis of the problem of declining interest in the literary language among modern youth under conditions of multilingualism. The relevance of the study is determined by the intensification of globalization processes, the widespread development of multilingual education, and the dominance of digital communication. These factors influence students' language practices, leading to a reduction in the functional use of the Kyrgyz literary language.

The aim of the study is to identify and analyze the main causes of the decline in students' interest in the literary language in a multilingual context. In line with this objective, the study examines the characteristics of multilingualism, its impact on language culture, and changes in language practices.

The scientific novelty of the research lies in its systematic analysis of both the positive aspects of multilingualism and its negative effects on the development of the literary

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, cgaparova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1209-9701>

2nd-year student, Pedagogy program Institute of Pedagogy, Arts and Journalism Osh State University, Kyrgyzstan, Sabyrbekovaaisuluu20@gmail.com

language. Key issues identified include language mixing, the limitation of the native language's functional scope, and the influence of digital communication.

The study concludes that maintaining linguistic balance under multilingual conditions and strengthening the role of the literary language in society are essential.

Keywords: multilingualism, literary language, language culture, digital technologies, internet discourse, native language, language mixing

Киришүү

“Кыргызстанда 2012-жылдан бери мамлекеттик билим берүү мекемелеринде «Көп тилдүү жана полимаданияттуу билим берүү» программасын ишке ашыруу процесси активдүү жүрүп келет” [Молдомамбетов, 2023, 1-б.].

Көп тилдүү билим берүү программасы учурда бала бакчаларда жана мектептердин башталгыч класстарында окутулуп жатат. Баланы башталгыч класста колдонгон тилиндеги (эне тилиндеги) мектепке берип, ал тилде кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү менен бирге кошумча тилди үйрөнүп чыгуу көп тилдүү билим берүүнүн милдеттеринин бирине жатат... Көп тилдүү билим берүү тилди гана үйрөтүү эмес, окутулган предметтин мазмунун өздөштүрүү башкы максат экендиги көңүлдүн чордонунда болуусу абзел. Демек, мындай билим берүү үч тараптуу билим алууга: эне тилин билүүгө (унутпоо), бөтөн тилди үйрөнүүгө, окутуунун мазмунун билүүгө, багытталгандыгын айгинелейт [Гапарова ж.б.лар, 2025, 31-б.].

«Көп тилдүүлүк» түшүнүгүн аныктоого эки негизги мамиле бар: тилди же тилдерди эне тилге жакын деңгээлде толук өздөштүрүү; коммуникациянын чектелген кырдаалдарында гана жетиштүү болгон «негизги минималдуу» деңгээлде билүү» [Могилевич ж-а Калинин, 2017, 36-б.]. Демек, жөнөкөйлөтүп айтканда, көп тилдүүлүк – бул адамдын эки же андан көп тилде эркин же жарым-жартылай сүйлөй алышы.

Заманбап коомдо көп тилдүүлүк – табигый жана зарыл көрүнүш. Илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, көп тил билген адамдар: аналитикалык ой жүгүртүүсү жогору болот, жаңы маалыматты тез кабыл алат, маданий жактан ийкемдүү болот. Бүгүнкү күндө студенттер да заман талабына ылайык бир эле учурда кыргыз, орус жана англис тилдерин колдонуп, билим алып, маалымат алмашууда. Бул алардын интеллектуалдык жана кесиптик мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет.

Биздин изилдөө көп тилдүү билим берүү программаларынын мүмкүнчүлүктөрүн, натыйжаларын эмес, көп тил билүү жана аны колдонуудагы кесепеттерди аныктоого багытталат. Демек, көп тилдүү билим берүү программаларынан эмес, өз алдынча түрдүү жагдайларга ылайык: турмуштук, же атайын тил курстарынан үйрөнгөн, көп тил билген студенттердин кебиндеги адабий тилге карата терс таасирлер иликтенет. Мындай кырдаалдагы көп тилдүүлүк тил маданиятына, айрыкча адабий тилдин өнүгүшүнө эки тараптуу таасир этет. Бир жагынан ал жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачса, экинчи жагынан тилдердин аралашуусуна жана эне тилдин ролунун төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн. Бул макалада дал ушул карама-каршылыктуу процесс – көп тилдүүлүк менен адабий тилдин ортосундагы байланыш – талдоого алынат.

Методдор жана материалдар

Изилдөөдө талдоо, байкоо, салыштыруу жана жалпылоо методдору колдонулду.

Кыргызстандагы көпчүлүк жаштар көп тилдүү, өзгөчө орус жана англис тилдеринин ролу олуттуу басымдуулук кылат. Бул көрүнүштү шарттаган бир катар

тарыхый, социалдык жана академиялык факторлор бар. Атап айтканда, коомдо “орус тилин билген адам – билимдүү жана маданияттуу” деген стереотиптик түшүнүктүн терең калыптанышы мамлекеттик тилдин өнүгүшүнө белгилүү деңгээлде таасир этүүдө. Бул көз караштын түптөлүшүнө тарыхый өнүгүү процесстери да түрткү болгон, анткени Кыргызстандагы илимий, билим берүү жана маданий чөйрөдө орус тили узак убакыттан бери негизги коммуникация каражаты катары колдонулуп келген. Ошондой эле дүйнөлүк илим, технология жана маданияттын олуттуу бөлүгү да орус тили аркылуу жеткиликтүү болуп келген. Ошондуктан орус тилин билүү бүгүнкү күндө да практикалык зарылдык катары бааланат. Орус тили – азыркы илим менен техниканын, технологиянын тили экендиги ырас [Мамараимов, 2022].

Мындан тышкары, жогорку окуу жайларда колдонулган окуу материалдарынын, илимий эмгектердин жана методикалык колдонмолордун басымдуу бөлүгү орус жана англис тилдеринде болушу студенттердин академиялык ишмердүүлүгүнө түздөн-түз таасир этет. Мурда белгиленгендей, “республикада илимий эмгектердин 95% расмий тилде жазылып, ошол тилде корголушу көпчүлүккө белгилүү” (Мамараимов, 2022). Бул жагдай студенттердин илимий ой жүгүртүүсүн кыргыз адабий тилинде өнүктүрүүгө болгон кызыгуусун бир топ деңгээлде төмөндөтөт.

Азыркы мезгилде жаштар арасында англис тилин эрте жаш курактан баштап акы төлөнүүчү курстар аркылуу үйрөнүү тенденциясы күч алууда. Натыйжада англис жана орус тилдери илимий, кесиптик жана технологиялык чөйрөлөрдө негизги байланыш каражаты катары колдонулуп, кыргыз тили көбүнчө күнүмдүк турмуштук баарлашуу деңгээлинде гана чектелип калууда. Бул абал адабий тилди практикалык колдонуу чөйрөсүн кыскартып, ага болгон реалдуу муктаждыкты азайтууда.

“Лингвисттер белгилегендей, англисче сөздөр кээ бир кырдаалдарда “престиждүү” деп кабыл алынат. Анткени аларды колдонуу адамдын коомдогу деңгээлин, маалымдуулугун жана заманбап жашоого таандыгын көрсөтөт. Айрыкча жаштар арасында мындай сөздөрдү колдонуу “заманбап”, “интеллектуалдуу” көрүнүүгө умтулуу менен байланыштуу” [Сооронкулова, 2018, 101-б.].

Жогорудагы жагдайлар адабий тилге болгон кызыгуунун төмөндөшүнүн бир себеби катары белгиленет. Анткени көп тил билүү менен адабий тилге болгон мамиленин өзгөрүшү тилдерди аралаштырып колдонуу өнөкөтүн пайда кылат. Мисалы, көп тилдүү чөйрөдө жаштар бир сүйлөмдүн ичинде бир нече тилди колдонушат. Мисалы: *“мен бүгүн занятмын, кийин чал”, “сабакта деадаин бар экен”, “окей, түшүндүм, спасибо” ж.б.*

Бул көрүнүш жаштар үчүн башында ыңгайлуу сезилгени менен, бара-бара тил нормаларынын бузулушуна, логикалык структуранын начарлашына алып келет. Мындай аралаш сүйлөмдөрдө бир да тилдин нормалары толук сакталбагандыгы көрүнүп турат. Натыйжада студент эч бир тилде толук кандуу ой жүгүртө албай калуу коркунучу жаралат. Эне тилдин функционалдык жактан чектелгендиги да адабий тилге терс таасирин тийгизет. Алсак, айрым студенттер эне тилин көбүнчө күнүмдүк сүйлөшүүдө гана колдонушат. Ал эми окуу, илимий изилдөө иштеринде, интернет контент үчүн башка тилдерди колдонушат. Алсак, студент лекцияны орусча угуп, материалды англисче окуп, бирок кыргызча сүйлөгөн жагдайлар бар. Натыйжада студент кыргыз тилинде терминологиянын атылышынын жоктугунан же билбестигинен илимий ойду жеткирүүдө кыйналышат. Аргасыз “аралаш тилди” колдонууга мажбур болушат. Кээде сүйлөмдөрдү башка тилдин структурасы менен түзүшөт. Мисалы: *“менде чоң кызыгуу бар бул темага”. “Бул проблема актуалдуу*

болуп эсептелинет”. “*Ал чечим кабыл алды бул маселеге байланыштуу*”. Мындай конструкциялар адабий тилдин табигый нормасына туура келбейт. XXI кылымда жаштардын баарлашуу маданияты толугу менен санариптик технологиялар менен тыгыз байланышта өнүгүүдө. Студенттердин күнүмдүк ишмердүүлүгүнүн басымдуу бөлүгү социалдык тармактар, мессенджерлер жана интернет платформалар аркылуу ишке ашат. “Интернет бүгүнкү күндө – бул жөн гана дүйнөлүк компьютер тармагы эмес, социомаданий чөйрө, маданияттын өз алдынча кубулушу, ал адамдын жашоосунун бардык тармактарына, анын ичинде тилге да олуттуу таасир эте баштады” [Подгорная ж-а Демиденко, 2014, 2-б.].

Мындай коммуникациялык чөйрөдө тил негизинен маалыматты тез жеткирүү, кыскартылган жана жеңил формада берүү функциясын аткарат. Ушундан улам адабий тилдин орфографиялык жана стилистикалык нормалары көп учурда сакталбай, сөздөрдү кыскартуу, ошондой эле англис жана орус тилдеринен алынган аралаш элементтерди колдонуу кеңири жайылууда. Лингвистикалык изилдөөлөрдө мындай көрүнүш “интернет-дискурс” түшүнүгү менен мүнөздөлөт. Чындыгында, “интернет – бул «вербалдашкан сүйлөө-ой ишмердүүлүгү» ишке ашкан коммуникативдик аянтча болуп эсептелет. “Эки түшүнүктүн – дискурс жана интернеттин – айкалышы төмөнкүдөй логикалык жыйынтыкка алып келет: интернет-дискурс – бул интернет аркылуу ишке ашкан өзгөчө баарлашуу формасы, анда интернет катышуучулар ортосундагы байланыш жана маалымат алмашуу каналы болуп кызмат кылат” [Мельников О.К., 2018,32-б.]. Ошондуктан социалдык тармактарда тилди максималдуу жөнөкөйлөтүүгө багытталган. Мисалы: “ок”, “мм”, “*бонтур*” сыяктуу сөздөр, же түрдүү символдук белгилер көп колдонулууда.

Интернет-дискурс коммуникациялык функциясын натыйжалуу аткарганы менен, ал адабий тилдин тазалыгынын сакталышына жана анын өнүгүшүнө белгилүү деңгээлде терс таасирин тийгизет. Демек, санариптик чөйрө студенттерди адабий тилди активдүү колдонуу практикасына болгон муктаждыктан алыстатып, алардын тилдик көндүмдөрүнүн алсызданышына шарт түзүүдө.

Жогорудагы жагдайлар жаштарда төмөнкүдөй кесепеттерди жаратышы мүмкүн:

1.Индивидуалдык деңгээлде сөз байлыгы азаят, ой жүгүртүү фрагменттүү болот.

2. Академиялык деңгээлде студенттер илимий текст жазууда кыйналат, аргументация начар болот .

3. Коомдук деңгээлде адабий тилдин ролу төмөндөйт, улуттук тилдин өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет.

Талкуу жана сунуштар

Аталган терс көрүнүштөрдүн алдын алуу жана жаштардын адабий тилге болгон кызыгуусун күчөтүү үчүн системалуу жана өз ара байланышкан чараларды ишке ашыруу зарыл:

1. Тилдердин функциялык тең салмагын сактоо. Ар бир тил өзүнө тиешелүү милдетти аткаруусу керек: эне тил – негизги ой жүгүртүү жана баарлашуу каражаты, ал эми чет тилдер – кошумча билим булагы катары колдонулууга тийиш. Тилдердин аралашып кетишин чектөө, биринчи кезекте, билим берүү чөйрөсүндө тартипке салынууга тийиш.

2. Окутуунун мазмунун жаңылоо. Билим берүү процессинде студенттерди активдүү катышууга багыттоо маанилүү. Талкууларга аралаштыруу, чыгармачылык

иштерди жаздыруу, эссе жана сын-пикирлерди даярдауу алардын тилдик жөндөмүн өркүндөтөт.

3. Замандын талабына ылайык ыкмаларды колдонуу. Окутууда жаңы педагогикалык ыкмаларды, анын ичинде интерактивдүү жана изилдөөгө багытталган усулдарды колдонуу студенттердин өз алдынча ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт. Дебаттар, пикир алмашуулар, чечендик өнөр боюнча таймаштар жана мультимедиялык каражаттар адабий тилди актуалдуу шартта өздөштүрүүгө шарт түзөт. Түрдүү чыгармачыл долбоорлор менен иштөө да кызыгууну арттырат.

4. Маданий чөйрө аркылуу колдоо көрсөтүү. Театрлашкан иш-чаралар, адабий жолугушуулар, китеп майрамдары жана поэзия кечелери адабий тилдин кадырын көтөрүп, студенттердин аны эмоционалдык жактан кабыл алуусуна өбөлгө түзөт.

5. Санариптик мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү. Электрондук ресурстарды пайдалануу, онлайн форматтагы сынактарды уюштуруу жана социалдык платформалар аркылуу жайылтуу азыркы муунга жакын ыкма болуп саналат. Ошондой эле жаштарга түшүнүктүүрөөк болгон заманбап мазмундагы материалдарды колдонуу алардын кызыгуусун күчөтөт.

6. Маалымат каражаттары аркылуу жайылтуу. Ар кандай медиа-долбоорлор, видеоматериалдар жана социалдык тармактардагы демилгелер аркылуу адабий тилди жайылтуу натыйжалуу ыкмалардын бири болуп эсептелет. Бул студенттерге тилди күнүмдүк турмушта колдонууга түрткү берет.

7. Окутуучулардын кесиптик өнүгүүсү. Мугалимдердин педагогикалык чеберчилигин өркүндөтүү, жаңы технологияларды өздөштүрүү жана тажрыйба алмашуу иш-чараларын өткөрүү билим сапатын жогорулатып, студенттердин кызыгуусуна оң таасирин тийгизет.

Корутунду

Көп тилдүүлүк – бул заманбап коомдун табигый шарты жана чоң мүмкүнчүлүк. Бирок ал туура башкарылбаса, адабий тилге болгон кызыгуунун төмөндөшүнө алып келет. Айрыкча жаштар арасында тилдердин аралашуусу, “...жаргондордун айрыкча студенттер чөйрөсүндө кеңири жайылышы” [Гапарова, 2008, 102-6], эне тилдин ролунун чектелиши жана санариптик чөйрөнүн таасири бул процессти күчөтүүдө. Ошондуктан негизги милдет – көп тилдүүлүктү сактоо менен бирге адабий тилдин позициясын бекемдөө. Бул үчүн билим берүү системасы, коом жана ар бир инсан жоопкерчиликтүү мамиле кылышы керек.

Адабий тил – улуттун руханий негизи. Аны сактоо келечекти сактоо дегенди билдирет.

Адабияттар

Гапарова, Ч. Г. (2008). *Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы*, Ош: Вега, б. 144.

Гапарова, Ч.А., Мадумарова, М.К., Гапарова, Г.Т. (2025). Көп тилдүү билим берүүдө студенттердин илимий изилдөө ишмердүүлүгүн активдештирүү. *Эл агартуу. Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал*, №2, бб. 30-37. <https://cloud.mail.ru/public/-/EN4s/4ApDR4i5B> Кайрылган датасы: 10.04.2026.

Мамараимов, А. (2022). Мамлекеттик тилге мамилени өзгөртөлү. *Азаттык үналгысы*, 7-февраль. <https://www.azattyk.org/a/mamleketitik-tilge-mamile-ozuyundoguchoochundar/316846-08.html> Кайрылган датасы: 10.04.2026.

Мельникова, О.К. (2018). К вопросу об определении термина «интернет-дискурс». *Казанский вестник молодых ученых. Педагогические науки. Теоретические и практические вопросы современной лингвистики*, т. 2, № 4 (7), бб. 30-33. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-opredelenii-termina-internet-diskurs/viewer> Кайрылган датасы: 10.04.2026.

Могилевич, Б.Р., Калинин А.А. (2017). Многоязычие как социокультурный феномен. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Социология. Политология*, т. 17, вып. 2, бб. 136-138. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mnogoyazychie-kak-sotsiokulturnyy-fenomen/viewer> Кайрылган датасы: 10.04.2026.

Молдомамбетова, А.С. (2023). Билингвальное образование в Кыргызстане как основа формирования полилингвальной языковой личности. *Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы*, №1 (63), бб. 124-130. <https://bhu.kg/ky/arhiv-vestnika-bgu/> Кайрылган датасы: 10.04.2026.

Подгорная, Е. А., Демиденко, К. А. (2014). Лингвистические характеристики интернет-чатов как вида коммуникации. *Концепт*, 2014, N 09, бб 1-7. <https://cyberleninka.ru/article/n/-lingvisticheskie-harakteristiki-internet-chatov-kak-vida-kommunikatsii/viewer> Кайрылган датасы: 10.04.2026.

Сооронкулова, Н.А. (2018). Английские заимствования в кыргызском языке. Причины заимствования. *Вестник КРСУ*, т 18, № 1, бб 100-101. <https://vestnik.krsu.kg/archive/10/150> Кайрылган датасы: 10.04.2026.

ТРАДИЦИОН ТАТАР МУЗЫКА МӘДӘНИЯТЕНЕҢ ТЕРМИНОЛОГИК СҮЗЛЕГЕ

Илһамия ГАЛИМЖАНОВА*

Annotatsiya

Татар музыка мәдәниянең иң әһәмиятле өлкәләренең берсе булып аның сүз байлыгы булган сүзлек тора, ул терминологияне, лексиканы, халыкның тотрыклы сүзтезмәләрен жыйган мәдәният коралы. Музыка терминологиясе сүзлеге мәдәниятне саклау ысулы буларак тәкъдим ителә, ул аның барлык үзенчәлекләрен, татар телендә чагылыш тапкан эстетик байлыklarны күрсәтә, шул ук вакытта һөнәри белем алу һәм аралашуны оештыру ысулы булып та хезмәт итә.

Татар традицион музыка терминологиясе сүзлеге милли йолаларны саклау ысулларының берсе һәм татар мәдәниятең үзенчәлеген чагылдыру омтылышы буларак тәкъдим ителә.

Музыка терминологиясе – музыка мәдәниятең төп нигезләренең берсе булып тора. Ул аның эчтәлеген ачып бирә һәм мәдәни горейф-гадәтләренң тирән бәйләнешен күрсәтә.

Традицион татар музыка терминологиясе татар теленең бер өлеше генә түгел, бер үк вакытта үзенең уникаль милли төшенчәләре булган мәдәният турында хәбәр дә булып тора, чөнки ул инструменталь жыр традицияләрен чагылдыра. Мәсәлән, татар телендә төп музыка терминнарына түбәндәге төшенчәләр керә: көй, жыр, моң, саз, такмак, бәет, озын көй һәм кыска көй, алар барысы да халыкның бай мәдәниятен чагылдыра.

Терминологияне шулай аңлау билгеле сүзнең (терминның) семантикасын өйрәнүгә таяна. Бу исә сүзнең мәгънәсендә татар халкының тарихы һәм мәдәнияте белән бәйләнешне чагылдыручы семантик өлешләрен ачыкларгы ярдәм итә.

Моның белән бәйле рәвештә, безнең игътибарыбызны музыка терминнары сүзлекләре жәлеп итте. Чөнки алар белгечлек телен генә түгел, ә тел компетенцияләрен форматлашлыруның бер ысулы булып та тора.

Татар музыка мәдәнияте өчен татарча, русча һәм инглизчә күптелле терминология сүзлеге булдыру эше безгә, аның татар мәдәнияте музыка сүзлеген тулыландыру һәм үстерү коралы булачагын ачыклады.

Без татар музыка мәдәнияте терминологиясен беренче тапкыр өч телдә жыеп, классификацияләүгә багышладык. Әлеге хезмәт музыка һәм сәнгать өлкәсендә телне камилләштерүчеләр өчен бик файдалы булып дип уйлыйбыз.

Традицион татар музыка терминологиясе сүзлеге, милли горейф-гадәтләрен саклау юлларының берсе, ул шулай ук татар музыка мәдәниятең үзенчәлеген, аның телдә чагылыш тапкан эстетик байлыгын чагылдыру омтылышы булап тора

Төп сүзләр: сүзлек, музыка терминологиясе, татар теле, мәдәният

* Pedagogika fanlari doktori, professor. Qozon davlat konservatoriyasi.

THE TERMINOLOGICAL DICTIONARY OF THE TRADITIONAL TATAR MUSICAL CULTURE

Abstract

One of the most significant areas of Tatar musical culture is its vocabulary, which includes terminology, vocabulary, and stable expressions, which is both a product and an instrument of culture. The musical and terminological dictionary is presented as a way of preserving culture, reflecting all its originality, aesthetic values embodied in the Tatar language, as well as a way of accumulating and transferring professional knowledge and organizing professional communication.

The dictionary of traditional Tatar musical terminology is presented as one of the ways to preserve national traditions and an attempt to reflect the uniqueness of Tatar culture.

Musical terminology is one of the most important components of musical culture, reflecting the essence and revealing the deep interrelations of cultural traditions.

Traditional Tatar musical terminology is not only a part of the Tatar language, but also a message about culture with its own unique national concepts reflecting song and instrumental traditions. For example, the main musical terms in the Tatar language include the concepts: koi (melody), gyr (song), mon (soulful melody), saz (instrument), takmak (ditto), bait (bait), ozyn koy (long song) and kyska koy (short song), which reflect the rich folk culture.

This understanding of terminology is based on the study of the semantics of a particular word (term), which allows us to identify semantic fractions in the structure of the meaning of the word, which are responsible for the connection of the word with the history and culture of the Tatar people.

In this regard, dictionaries of musical terms attracted our attention as one of the ways of teaching not only the language of the specialty, but also the formation of language competencies.

The work on creating a multilingual terminological dictionary of Tatar musical culture in Tatar, Russian and English has shown us that it will be a tool for the formation and development of the musical lexicon of Tatar culture.

In this paper, for the first time, we are trying to collect and classify the musical and terminological vocabulary of Tatar musical culture in three languages, which is so necessary for those who want to improve their linguistic knowledge in the field of music and art.

The dictionary of traditional Tatar musical terminology is presented as one of the ways to preserve national traditions and an attempt to reflect the uniqueness of Tatar musical culture, its aesthetic values embodied in the language.

Keywords: dictionary, musical terminology, Tatar language, culture

Бүгенге көндә татар телен профессиональ юнәлештә өйрәнү социолингвистик ситуация һәм методик кыенлыklar белән бәйлә проблемалар белән очраша. Шул ук вакытта татар музыка белеме, башка күп кенә белем өлкәләре кебек үк, яңа чор кичерә. Без элек онытылган катламнарға мөрәжәгать итә алабыз, һәм шуңа бәйлә рәвештә кайбер нигезләмәләргә өйрәнүгә яки яңадан бәйләүгә таләп итә торган яңа сораулар туа. Шундый принципияль проблемаларның берсе - татар музыкаль мәдәниятенң асылын чагылдырган музыкаль терминологиягә өйрәнү. Белемнң конкрет өлкәсә терминологиясә гасырлар буена төзелә, күп очракта ул этногенезга, этносның географик таралышына, билгеле бер тарихи чорда әлегә белем өлкәсенң

актуальлегенә бәйле. Терминология (аерым алганда, традицион татар музыкаль терминологиясе) телнең бер өлеше генә түгел, ә бер үк вакытта "Мәдәният турында хәбәр"дә булып тора. Терминологияне болай аңлау билгеле бер сүзнең (терминның) семантикасын өйрәнүгә нигезләнә, ул "сүзнең мәгънәләре структурасында сүзнең теге яки бу этносның тарихы һәм мәдәниәте белән бәйләнеше өчен җавап бирүче семантик өлешләрне ачыкларга" мөмкинлек бирә (Омарова, 2014, 611 б.).

Һәрбер терминологик система микъдар һәм сыйфат үзгәрешләренә дучар була. Микъдари үзгәрешләр ликаны башка телдән алу, яңа күренешләр барлыкка килү һәм аларны алга таба номинацияләү нәтижәсе булырга мөмкин, яисә термин кулланыштан чыгып, тарихчылык категориясенә күчәргә, яисә күренеш белән бергә мәдәнияттән бөтенләй юкка чыгарга мөмкин. Билгеле булганча, терминологик система-логик, семантик һәм башка мөнәсәбәтләр белән бәйләнгән билгеле бер белем өлкәсе һәм эшчәнлек өлкәсе төп төшенчәләренә номинациясен тәмин итүче терминнар җыелмасы булып тора (Сәгыева, 2007, 13 б.). Гасырлар буена оешкан киң терминологик системаның төгәл структурасы бар, аның механизмнары үзара тыгыз бәйләнгән, башка терминологик системалар ярдәменнән башка, музыка күренешләрен мәгънәсен тапшырырга һәм тасвирларга сәләтле.

"Тел ул – мәдәният турында хәбәр", "мәдәниятнең яшәешенә үзенчәлекле ысулы" (Ефремов, 2010, 120 б.) дигән принципка таянып, без татар музыка сәнгатеңең яшәп килгән һәм кулланылуы терминологик системасын мөмкин кадәр объектив, тулы, төрле күзлектән чыгып баяләргә тырыштык, аның музыкаль мәдәниятләр контекстында формалашкан һәм үскән сызыкларын ачыкладык.

Музыкаль культураны формалаштыру-дөвамлы процесс, аңа турыдан-туры бәйле булмаган күп кенә күренешләргә үз эченә ала. "Татар музыкаль терминологиясе" кушылмасы үзәк үк ниндидер шартлылыкны күздә тотса, анда берничә мәдәни традиция тәэсирендә оешкан музыкаль мәдәниятне һәм әдәби телне Формалаштыру һәм үстерүнең бөтен катлаулылыгы чагыла. Хәзерге татар музыка культурасының формалашуына сизелерлек йогынты ясаган дөньякүләм музыка цивилизацияләре – төрки, гарәп-фарсы, Европа (аларның күренешләре, терминнары) – анда тыгыз үрелгән, һәм күп гасырлар буена бер-берсенә тәэсир итүдән барлыкка килгән мәдәниятләр кушылмасы бүтән аерылгысыз яши.

Аның терминологиясен, ликасын, тотрыклы әйтелмәләрен үз эченә алган сүзгә музыкаль мәдәниятнең иң әһәмиятле өлкәләреннән берсе, ул бер үк вакытта мәдәният продукты да, коралы да булып тора. Үсешнең төрле чорларында аерым категорияләргә өстенлеге эстетика индикаторы, ул этносның өстенлекләрен һәм музыкаль зәвыкларын, аның сәнгать идеалларын чагылдыра. Музыкаль-терминологик сүзлек мәдәниятне саклау ысулы буларак тәкъдим ителә, ул аның бөтен үзенчәлеген, эстетик кыйммәтләрен чагылдыра, музыкаль мәдәниятнең телдәге чынбарлыктары терминнарны куллануның төрле аспектларын һәм контекстларын исәпкә ала торган системалаштыруны һәм объектив баяләүне таләп итә.

Тикшеренүләр барышында, музыкант-студентлар белән эшләү барышында, безнең игътибарыбызны татар телендәге музыкаль терминнар сүзлекләре җәлеп итте, алар телгә өйрәтүнең генә түгел, ә тел компетенцияләрен формалаштыруның да бер ысулы буларак кулланыла.

Татар теленең терминологик сүзлекләре телне өйрәнү белән кызыксынуны арттыруда мөһим роль уйный, чөнки алар терминологияне белемнең төрле

өлкәләреннән системалаштыралар һәм структуралаштыралар, укытуны җиңеләйтәләр һәм структураны тирәнтен аңларга ярдәм итәләр.

Терминологик сүзлекләрнең телне өйрәнүгә кызыксынуны ничек арттыруына игътибар итү нәтижәсендә:

- Белемнәрне системалаштыру бара – төрле өлкәләрдәге, безнең очракта музыка өлкәсендәге терминнар мәгълүматны структуралаштырырга ярдәм итә, бу исә аны үзләштерүне һәм истә калдыруны җиңеләйтә.

- Дидактик материал буларак хезмәт итә алалар, мәсәлән, сүзлекләр, белем бирү максатларында, ягъни телне өйрәнү, текстларны тәржемә итү һәм шуңа охшашлар өчен файдаланыла, алар тел дәрәсләрендә кулланыла.

- Сүз запасы тулылана: музыка сәнгатең төрле өлкәләреннән терминнар кертелә, бу инде таныш сүзләрнең яңа мәгънәләрен өйрәнергә ярдәм итә.

- Музыкантларның профессиональ тел компетенцияләре үсә, алар терминологияне куллану кирәк булганда файдалы булачак.

- Мәдәни аспект үз чиратында терминологик сүзлекләрендә терминнар белән бәйлә мәдәни үзенчәлекләр турында мәгълүмат керә, бу исә татар милли мәдәнияте контекстында телне өйрәнүгә кызыксыну уята.

Татар логографиясендә терминологик сүзлекләрнең күптәнге традициясе бар. Алар өстендә эш XIX гасыр ахырында ук башлана (мәсәлән, К.Насыри хезмәтләре), 1990 елларда төрле тармаклар буенча 70 тән артык терминологик сүзлек басылып чыга.

Татар теленең төрле терминологик сүзлекләре бар, мәсәлән:

- Тармак һәм тематик – белемнең конкрет өлкәләренә багышланган.
- Икетелле һәм күптелле – башка телләрдә (инглиз, гарәп, фарсы һ.б.), аңлатмалар яки параллель терминнар белән татар теленә тәржемәләрен үз эченә ала.
- Электрон-ликага цифрлы форматта керү мөмкинлеге бирә, бу белем бирү максатларында өйрәнү һәм куллану өчен уңайлы булып тора.

Музыка университеты студентлары өчен татар, рус һәм инглиз телләрендә күптелле терминология сүзлеген булдыру өстендә эшләгәндә, без аның татар мәдәниятең профессиональ юнәлешле сүзлеген үстерү һәм булдыру өчен корал булачагын аңладык, бу заманча сәнгать университетын тәмамлаучыларның социальләшүе өчен бик кирәк.

Өч телдә - татар, рус һәм инглиз телләрендә - музыкаль терминнар сүзлеген төзегәндә без түбәндәге максатларны куябыз:

- Татар халык мәдәниятендә традицион музыкаль терминологиянең формалашуын һәм үсешен билгеләү.

- Терминология чыганаclarын һәм аны баетуны билгеләү.

- Татар музыка мәдәниятендә традицион музыкаль категорияләрнең семантикасын билгеләү.

- Музыкаль терминологияне классификацияләү принципларын аңлау.

- Татар милли сәнгате өлкәсендәге гамәлдәге терминологик сүзлекләрнең үзенчәлекләрен аңларга һәм аңларга.

Үзбездә тикшеренүләребездә без музыка өлкәсендә татар теленең булган һәм булган терминологик системасын мөмкин кадәр тулырак, төрле күзлектән чыгып бәяләргә тырыштык, аның формалашкан сызыкларын ачыкладык.

Музыкаль күренешләрен һәм терминнарны, мәсәлән, татар матур әдәбияты әсәрләрен, музыкаль-шигъри фольклорны (йола, хезмәт, лирик, әйлән-бәйлән

жырларны һәм такмакларны да кертеп) анализлаганда махсуслаштырылган материалны өйрәнү, музыка белеме, ликология буенча фәнни хезмәтләр, татар телендәге терминологик сүзлекләрен өйрәнү безгә билгеле бер дәрәжәдә музыкаль ликаны өйрәнергә һәм терминнарның өч телле сүзлегенә берләштерергә мөмкинлек бирә.

Белем бирү процессында, аерым алганда, тел эзерлегендә татар музыкаль терминологиясен куллану, ул жанрларны, музыкаль формаларны, яңгыраш үзенчәлекләрен чагылдыручы терминнарны, шулай ук музыканы башкару һәм кабул итү белән бәйле төшенчәләрен үз эченә ала, музыкаль дөньяга караш формалаштыруга, тел күнекмәләрен үстерүгә һәм милли мәдәниятне хөрмәт итүгә юнәлдерелгән.

Бу мәкаләдә без тикшеренүләребездән зур булмаган өзеңкләр китерәбез, анда без беренче тапкыр татар музыка культурасының ликасын өч телдә жыйрга һәм классификацияләргә тырышабыз, ул музыкантларга һәм тел курслары тыңлаучыларына (Казан дәүләт консерваториясендә студент - музыкантлар өчен инглиз теле курслары бар) чараларны (темп, динамика, тембр, ритм) тасвирларга, шулай ук белемнәрен теркәп куярга, һөнәри төшенчәләрен стандартлаштырырга, тел киртәләрен жиңәргә ярдәм итәргә мөмкинлек бирәчәк. Татар музыкаль терминнарын рус һәм инглиз телләренә тәржемә итү татар мәдәниятен популярлаштыру, халыклар арасында үзара аңлашуны тәмин итү һәм уникаль музыкаль мирасны саклау өчен гамәлгә ашырыла. Бу милли төшенчәләрен халыкара аудитория өчен аңлаешлы итәргә мөмкинлек бирә, шулай ук татар фольклорын фәнни өйрәнүдә ярдәм итә.

Татар телендәге рус һәм инглиз телләренә тәржемә ителгән төп музыкаль терминнар (төшенчәләргә) мисаллар китерик:

Ачылы-төчеле, мәкрух тавыш – некрасивый, отвратительный голос – unpleasant, disgusting voice.

Өче тавыш, яшелле-мөшелле, мәкрух тавыш – оттенки голоса – shades of voice.

Башкаручы – исполнитель – performer.

Жыр – песня, пение – song, singing.

Жырчы – певец, певица – singer, female singer.

Зәүкы ахән – сладость музыки, мелодий – the sweetness of music and melodies

Илһамлы, рухлы, бирелеп жырлый – вдохновенное исполнение – inspired performance.

Көй – мелодия, песня – melody, song.

Моң – көй, моңлылык, рухи көй (тәржемәсе авыр төшенчә яки тәржемә ителмәслек. Бу көй рухи халәтне чагылдыра) - melody, melodiousness, soulful melody (a concept that is difficult to translate or untranslatable. This is a melody that conveys a state of mind).

Тавыш – голос, звук – voice, sound.

Уен (борынгы төрки сүзеннән «уен» дигәнне аңлата) – киң мәгънәдә – ярыш, күнел ачу, музыка – (from the ancient Turkic word meaning “game”) – in a broad sense-competition, intertainment, music.

Улау – вой (в инструментальной музыке) – howling (in instrumental music).

Хатлы көйләр – сладкие мелодии – sweet melodies.

Хәләвәтле сәсләр – сладкие звуки – sweet sound.

Хуш аваз, – приятный голос – pleasant voice.

Хуш музыка – приятная музыка – pleasant (enjoyable) music.

Чыелдату – визжание – screeching.

Шырылдау – скрежет – rasp.

Ямьсез уен – некрасивая игра, фальшивая игра – unpleasant game, a fake game.

Жанрлар һәм формалар – **Жанры и формы:** – *Genres and forms:*

Башлану, кушымта, төзмә – музыкальные формы – musical forms.

Баит – баит (повествовательная песня, напев) – bayit (narrative song, tune).

Кыска көй – коротка (плясовая) песня – short (dance) song.

Музыкаль әсәр – музыкальное произведение – a piece of music/

Озын көй – протяжная песня – drawn-out song.

Такмак – частушка, плясовая – ditty, (chastushka) dancing.

Музыкаль гамәлләр – действия – musical action.

Аранжировкалау / Эшкәртү – аранжировка, обработка – musical arrangement, processing.

Жырлау – петь, исполнять песню – sing, perform a song.

Тыңлау – слушать – listen.

Уйнау – играть на инструменте – playing an instrument.

Музыка кораллары – **музыкальные инструменты** – *musical instruments:*

Акордеон / Гармун – аккордеон, гармонь – accordion.

Кубыз – музыкальный инструмент кубыз (варган) – musical instrument kobyz (vargan).

Саз / Музыка коралы – музыкальный инструмент типа лютни, семейства тамбуров – a musical instrument similar to a lute, a family of tambourines.

Мондый төр сүзлек төзү мәдәни мирасны саклау өчен хезмәт итә, терминнарны тәржемә итү татар халкының тарихын һәм дөньяга карашын чагылдыра һәм уникаль жанрларны һәм төшенчәләрне (мәсәлән, **бәет** – баит (хикәя жыры, көй) – bayit (narrative song, tune) югалтуны булдырмый калып, бу мәгънәләрне теркәп куярга мөмкинлек бирә. Рус һәм инглиз телләренә тәржемә татар музыкасын халыкара аудиториянең текст өлешен аңлау өчен аңлаешлы итә, бу исә Татарстаннан читтә милли мәдәниятне үстерүгә, ягъни популярлаштыруга һәм аңлаешлы булуга ярдәм итәчәк. **Мон** (мон, көй һәм рухи халәтне берләштерүче тәржемә ителмәслек төшенчә) кебек кайбер терминнар татар жырының эмоциональ төсен тапшыру өчен контекстуаль тәржемә таләп итәләр.

Шул ук вакытта терминологияне белем бирү процессына кертү этномәдәни традицияләрне үстерергә сәләтле белгечләр эзерләргә ярдәм итә. Татар һәм инглиз теле дәрәсләрендә музыка вузы студентлары татар музыка культурасына бәйле терминнар белән танышалар, бу аларга һөнәри өлкәдә тел компетенцияләрен формалаштырырга ярдәм итә. Укыту процессында безнең тарафтан төрле методлар кулланыла: аудиоязмалар тыңлау һәм видеоязмалар карау (балет, опера өзеҗләре, педагог комментарийлары белән концерт фрагментлары), проект һәм тикшеренү методлары. Мәсәлән, күмәк жырлау, кыска көй, озын көй, вак көй, тарихи жыр термин – жанрларын өйрәнгәндә татар музыкасының жанр үзенчәлекләре турындагы белемнәр системалаштырыла. Теманы тулысынча, аңлауны тәмин итү өчен, музыкаль терминнар сүзлеген төзегәндә дисциплинара багланышлар урнаштыру мөһим.

Әмма терминнарны тәржемә итүгә сак һәм игътибарлы карарга кирәк, чөнки тәржемә иткәндә мәгънә бозылу куркынычы бар, бигрәк тә жыр текстларын

жайлаштырганда, чөнки кайбер төшенчэләрне тәржемә итү кыен һәм халыкның тирән лирик хисләрен дәрәс чагылдыру мөһим булып тора.

Терминологик сүзлекләр һөнәри ликаны аңлауны тәмин итә, яңа дисциплиналарны өйрәнергә ярдәм итә, икейөзлелекне бетерә һәм фәнни һәм һөнәри текстларда баян итүнең төгәллегенә ярдәм итә. Без эшли торган сүзлек үз эченә культуриканы, мәдәният коралы булган тотрыклы әйтелмәләрне ала. Татар халкының үсешенң төрле чорларында аерым категорияләрнең өстенлегә эстетиканың индикаторы, ул татар теленең өстенлекләрен һәм музыкаль зәвыкларын, аның сәнгать идеалларын чагылдыра.

Музыкаль күренешләрне һәм терминнарны, татар матур әдәбияты әсәрләрен, халык авыз ижатын, музыка белеме, тел белеме буенча фәнни хезмәтләрен, сүзлекләрне анализлау безгә татар мәдәниятенң элек булган киң музыкаль ликаны эшкәртәргә һәм аларны бердәм өч телле сүзлеккә тупларга мөмкинлек бирә. Әлеге сүзлектә сүzlәр (морфемалар, сүзтезмәләр, идиомалар һ.б.) билгеле бер тәртиптә урнашкан һәм аларның мәгънәләрен өч телдә аңлата. Ул бу телләр арасындагы лика берәмлекләрен тәржемә итәргә яки чагыштырырга мөмкинлек бирә, шулай ук терминнар, аларның килеп чыгышы, куллану мисаллары турында өстәмә мәгълүматны үз эченә ала. Сүзлек белем бирү (телләрне өйрәнү), тәржемә итү, сәнгать өлкәсендә эшләр максатларында төзәләр.

Татар музыка мәдәниятенң өч телле терминологик сүзлегенң функцияләре:

- укыту-педагогик эш;
- телләрне (татар, рус, инглиз телләрен) өйрәнүдә ярдәм;
- тәржемә итүдә һәм һөнәри юнәлешле әдәбият белән эшләрүдә ярдәм итү;
- татар халкының тел һәм мәдәни күптөрлелеген саклау һәм чагылдыру.

Музыкаль терминологиянең өч телле сүзлеген профильле фәннәрне укытканда, тел берәмлекләрен трансформацияләгәндә биремнәрне үтәгәндә, сәнгать вузлар студентларының тел белеме дәрәжәсен күтәргәндә кулланырга киңәш итәбез. Мондый сүзлек белем бирү программасында тәржемәчеләр, тикшеренүчеләр һәм телара аралашуга яки музыка өлкәсендәге терминнар белән эшләрүгә мохтаж булган һәркемне әзерләр өчен кулланылырга мөмкин.

Безнең карашка, өч телле сүзлек күптелле белем бирүдә мөһим роль уйный, телләрне өйрәнүне, тәржемә итүне һәм музыка өлкәсендә тикшеренүләрне җиңеләйтә. Ул музыка уку йорты белгечләренә, тәржемәчеләренә һәм студентларына мәдәният өлкәсендә терминологиядә ориентлашырга ярдәм итә.

Татар, рус һәм инглиз телләрендәге музыкаль-терминологик сүзлек мәдәниятне саклау ысулы буларак тәкъдим ителә, ул аның бөтен үзенчәлеген, телдә гәүдәләндерелгән эстетик кыйммәтләрен чагылдыра, шулай ук һөнәри белемнәрне тапшыра һәм һөнәри коммуникацияне оештыра. Ул телара (мәдәниятара) аралашуда, телләрне өйрәнүдә һәм фәнни тикшеренүләрдә мөһим роль уйнар дип ышанабыз.

Әдәбият

Алмазов, И. (1995). *Музыкаль терминнарның кыскача рус-татар сүзлегә*. Казан: Тан-Заря, 63, 124.

Аманалиева, Г. (2020). Терминологик сүзлек: төшенчә, функцияләр һәм структура. *Фән һәм практика бюллетене*, 624, 622-627.

Галимжанова, И. (2021). Чит ил студентларының коммуникатив компетенциясен формалаштыруда терминологик сүзлекнең роле. Коммуникация теориясендә лингвистик модельләштерү, 84, 83-88.

Галимжанова, И. (2021). Казан консерваториясе студентларын тел буенча әзерләүнең кайбер үзенчәлекләре. Казан консерваториясенң педагогик тәҗрибәсеннән. Үткәне һәм хәзергесе. 202, 201-206.

Галимжанова, И. (2022). Татар телен һәм чит телләргә милли мәдәниятләр диалогы аша укыту (Казан дәүләт консерваториясе мисалында). *Ыссык кул университеты хәбәрләре*, 144, 144-148.

Гөләмова, Н. (2015). Терминологик сүзлекләр төзү принциплары турында. *Гуманитар һәм табигый фәннәрнең актуаль проблемалары*, 235, 234-237.

Ефремов, Н. (2010). К. Леви-Штраус культуролог буларак: тикшеренүләр һәм мирас проблемасы. Кыйммәтләр һәм мәгънәләр, 120, 118-134.

Сәгыева, Г. (2007). Татар музыка мәдәниятенең традицион терминологиясе. Семантик реконструкция. (*Сәнгать белеме кандидаты диссертациясе авторефераты*). Н.Г.Жиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе, 13, 25.

Сергеевна, В. (2011). Тел өйрәнү юнәлеше булмаган югары уку йортлары студентлары өчен укыту терминологик сүзлекләре төзү тәҗрибәсеннән. *Н.И. Лобачевский исемендәге Түбән Новгород университеты хәбәрчесе.*, 626, 624-627.

Серова, Т., Чайникова, Г. (2015). Чит телләрдә сөйләм лексика компетенциясен формалаштыру чарасы буларак укыту терминологик сүзлегенң функцияләре. *Тел һәм мәдәният*, 140, 139-145.

Омарова, С. (2014). *Техник белгечлекләр студентларын профессиональ чит телгә өйрәтүдә күптәнге укыту терминологик сүзлеген куллану*. Яшь галим, 611, 610-615.

Йосыпова, А. (2008). *XIX гасыр татар-рус һәм рус-татар сүзлекләренә дескриптив характеристика*. Казан университетының гыйльми язмалары. “Гуманитар фәннәр” сериясе, 166, 161-168.

SINTAKTIK BIRLIKLARNING LISONIY SHAXS TIPLARINI BELGILASHDAGI O'RNI

Marhabo UMURZOQOVA*

Annotatsiya

Lisoniy shaxsni belgilashda ekspressivlikni ta'minlovchi sintaktik vositalar, gap qurilishi, jumla tuzilishini ham tahlil qilish lozim. Kommunikativ jarayonda adresant muayyan lisoniy birlikni maqsadiga mos ravishda tanlaydi. Tanlangan sintaktik birliklar muloqot jarayonining yuzaga chiqishi bilan birga uning samarali kechishini, nutq tuzishdan ko'zlangan maqsadning amalga oshirishini ham ta'minlaydi. Maqolada lisoniy shaxsning voqelanishida ayrim sintaktik vositalarning o'rni xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: lisoniy shaxs, sintaktik takror, inversiya, sintaktik qolip, temperament, ijtimoiy omil, pragmatik maqsad, emotsional holat

THE ROLE OF SYNTACTIC UNITS IN DETERMINING LANGUAGE PERSONALITY TYPES

Annotation

When defining linguistic personality, it is necessary to analyze the syntactic means that ensure expressiveness, sentence construction, and sentence structure. In the communicative process, the addressee selects a specific linguistic unit in accordance with their purpose. The selected syntactic units ensure not only the emergence of the communicative process but also its effective functioning and the realization of the speech's purpose. This article examines the role of individual syntactic means in the realization of linguistic personality.

Keywords: linguistic personality, syntactic repetition, inversion, syntactic model, temperament, social factor, pragmatic goal, emotional state

Badiiy matnda lisoniy shaxsning namoyon bo'lishida leksik vositalar bilan bir qatorda sintaktik qurilmalarning ham o'rni bor. So'zlovchi nutq tuzar ekan, kommunikativ aloqani amalga oshirish uchun turli sintaktik birliklardan foydalanadi. Ko'zlangan maqsadning amalga oshirishida, uning tinglovchi tomonidan idrok etilishida gap turlarining ham o'ziga xos vazifalari bor. Nutqning ta'sirchan, emotsional bo'lishi faqat uslubiy bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar bilan belgilanmaydi. So'zlovchining intellektual salohiyati, tildan foydalana olish mahorati, pragmatik maqsadi, emotsional holati, lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishi sintaktik birliklarning qo'llanilishi, ularning gap tarkibida joylashishi bilan ham belgilanadi. Sintaktik birliklar til egasining olamni anglashi, idrok etishi va uni anglatishi uchun muhim vosita sifatida qo'llaniladi. Nutq egasining sodda yoki murakkablashgan sodda gaplardan, ergashgan, bog'lovchisiz yoki bog'langan qo'shma gaplardan foydalanishi kommunikativ-pragmatik imkoniyatlarini, ruhiy holatini, voqelikka munosabatini yuzaga chiqaradi.

Bir til egasi bo'lgan yozuvchilarning turli uslub va jilvalarda badiiy diskursni hosil qilishi maqsad va niyatlarning xilma-xilligi, shuningdek, boshqa til qoliplarining o'zlashtirilishi, tillarning o'zaro ta'siri natijasida vujudga kelishi mumkin. "Lisoniy shaxs olamning lingvistik manzarasini individual tarzda namoyon qiladi. Uning eng yorqin

* Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, umurzakovamarkhabo@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5658-789X

namunasi dunyoning obyektiv tasvirini ifodalaydigan, muallifning milliy, ijtimoiy, tarixiy omillarga asoslangan, o'z dunyoqarashi va falsafiy pozitsiyalarini namoyon qiladigan asari hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasini berishda yozuvchi umumiy tushunchalarni o'z dunyoqarashi asosida qabul qiladi, tabiiyki uni aks ettirish uchun badiiy tasvir vositalari va usullarini shunga moslab tanlaydi" (Ишгерулова, 2016, c.8). Muallif lisoniy shaxsining o'ziga xosligini belgilashda so'z qo'llash bilan bog'liq jihatlargagina e'tibor qaratish yetarli emas. Rus tilshunosligida lisoniy shaxsning shakllanishida sintaktik birliklarning o'rni masalasiga ham e'tibor qaratilgan. O.V.Shatalova lisoniy shaxsning sintaktik xususiyatlariga e'tibor qaratarkan, badiiy asardagi sintaktik birliklarning muayyan matn sharoitlarida imkoniyati yuqori bo'lishini, bu adabiy asarning badiiy va estetik asosiga samarali ta'sir qilishini, matnni strukturaviy jihatdan tartibga solishini ta'kidlaydi (Шаталова, 2012, c.14). Tadqiqotchi sintaktik qurilmalarning funktsionalligini baholashda zamonaviy tilshunoslik talablariga mos keladigan yondahuv sifatida integral yondashuvni ma'qul ko'radi va bu yondashuv quyidagi vazifalarni: "ona tilida so'zlashuvchilarning lingvistik kompetensiyasini tavsiflovchi tarkibiy elementlarni aniqlash; gapning kommunikativ-funksional turi va nutqda ma'lum bir bo'lakni aktuallashtirish natijasida qo'yilgan maqsad o'rtasidagi qonuniyatni aniqlash imkonini beradi", – deb hisoblaydi (Шаталова, 2012, c.17).

Tilshunoslikda muayyan yozuvchining uslubi, tildan foydalanish mahorati tadqiqiga bag'ishlangan ishlar talaygina. Ko'p hollarda sintaktik vositalar tahlili lingvopoetik aspektida amalga oshirilgan bo'lib, tadqiqotchilar sintaktik vositalarning badiiy matn ta'sirchanligini ta'minlashdagi o'rni masalasiga e'tibor qaratganlar. Sintaktik birliklar badiiylilikni ta'minlash bilan birga muallif lisoniy shaxsining voqelanishida, uni boshqa mualliflardan ajralib turishini ko'rsatuvchi vosita sifatida ham ahamiyatlidir. o'zbek tilshunosligida badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqini amalga oshirgan X.Yo'ldosheva badiiy asarda adib, ya'ni yozuvchi, shoir, dramaturg adresant, ya'ni matn yaratuvchi rolini bajarishini, matn yaratishda bir qancha vazifalarni bajarishi, turli ijtimoiy maqomlarga ega bo'lishini qayd etadi (Yo'ldosheva, 2023, 40-b).

Lisoniy shaxsning voqelanishida turli ijtimoiy omillar, xususan, gender (Umurzaqova, 2022, 74-85), yosh (Umurzaqova, 2022 muallifning temperamenti ham muhim ahamiyatga ega. Temperament lisoniy shaxs voqelanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillardan biri sanalib, uni tadqiq qilish tilshunoslik oldida turgan dolzarb masalalardandir. Muallif lisoniy shaxsiga baho berishda quyidagi sintaktik vositalarga e'tibor qaratish zarur.

1. Qisqa jumlarlar, asosan kesim va kesim tarkibli gaplar. Nutqqa keskinlik berish maqsadida qo'llaniladigan bunday gaplar yozuvchi B.Qobul lisoniy shaxsiga xos. Ma'lumki, o'zbek tilida gapning asosiy gap bo'lagi sifatida kesim olinadi, birgina kesimning o'zi gapni shakllantirishi, hukm ifodalashi mumkin. Faqat kesim yoki kesimga bevosita bog'lanadigan gap bo'laklaridan tarkib topgan sodda gaplarda ketma-ket, tezlikda yuz bergan voqeani ifodalashda foydalanilganligini kuzatish mumkin. *Lap etib yondi. Bu yonish, g'ayrat, lovullash, alanga, o't-u nafas tanish ko'rindi. Birda bir boshidan o'tgandek ko'rindi. Kashmiri o'xshab-o'xshab ketdi. Ko'ngli xijil tortdi. G'ashlandi. o'ziga o'zi g'ashiqdi. Keyin qon qaynadi. Qon tortdi* (B.Qobul).

2. Sintaktik takror. Tilshunoslik ilmida o'z uslubiga ega, boshqa yozuvchilardan individual so'z qo'llash mahoratiga ega yozuvchilar qadrlanadi. Muallif lisoniy shaxsining o'ziga xosligini ifodalovchi sintaktik qurilmalardan yana biri sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplardir. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o'rganiladi. Parallelizm (yun. *parallellos-yonma-yon boruvchi*) yonma-yon gaplar,

sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi. Parallel birliklarning asosiy vazifasi fikrga izoh berish va eng muhimi, unga tinglovchini to'la ishonтира olishdan iborat. Ular til uslubi vositalarining boyishi manbalaridan biri bo'lib, poetik nutqda ko'p qo'llanadigan, eng mahsuldor va ta'sirchan sintaktik birlik hisoblanadi. Bir xil shakllangan gaplar badiiy nutq ta'sirchanligini boyitish bilan birga ma'noni kuchaytirishga va fikrning batafsil – atroflicha ifodalanishiga, tasvir obyekti bilan bog'liq ma'lumotlar fondining kengayib borishiga xizmat qiladi (Йўлдошев, 2007, 76-б).

Sintaktik takror asosan xalq og'zaki ijodi namunalariga xos ifoda uslubi bo'lib, undan T.Murod, B.Qobul, Sh.Bo'tayev unumli foydalangan.

Otahovli suhbatlari shoshiradi.

Otahayot xotiralari shoshiradi (B.Qobul).

Til o'lik – el o'lik, til tirik – el tirik emish, til o'lamsa – el o'lamsa (B.Qobul).

Odam zamonidan oxir zamongacha hech kim o'lmaydiganday...

...hech kim, hech narsa hech qayoqqa yo'q bo'lib ketmaydiganday...

Hech bir narsa yangilig-u hech bir narsa eskilik emasday gapiradilar (B.Qobul).

Keltirilgan misolda *hech kim o'lmaydiganday, yo'q bo'lib ketmaydiganday, hech bir narsa eskilik emasday* gaplari sintaktik takrorni hosil qilgan.

Bir xil shakllangan gaplar Sh.Bo'tayev lisoniy shaxsiga ham xos xususiyat hisoblanadi. *Tog'liklar buloqlardan suv ichishadi. Dashtliklar daryolardan suv ichishadi* (Sh.Bo'tayev). *Beshkapada epchil bo'lgani epchil bo'lipti. Beshkapada yalqov bo'lgani yalqov bo'lipti. Qadimda qanday bo'lsa, shunday bo'lipti* (Sh.Bo'tayev). Bir xil shakllangan sintaktik gaplarda undosh tovushlar uyg'unligi, bir so'z takrori ta'kid ma'nosini kuchaytirish, adresatning diqqatini tortishga xizmat qilish bilan birga muallif lisoniy shaxsi – qat'iyatli shaxsni shakllantiradi.

Eslagandayam muhabbat bilan eslash zarur ekan.

Eslagandayam ko'zda yosh bilan eslash zarur ekan.

Ko'zyoshlar ko'ngilga yo'lochar ekan.

Ko'zyoshlar ko'ngilga olamni tanitar ekan.

Ko'ngilsiz ko'z ochmaslik kerak ekan.

Ko'ngilsiz nigoh tashlamaslik kerak ekan.

Ko'ngilsiz lab juftlamaslik kerak ekan.

Ko'ngilsiz qadam tashlamaslik kerak ekan.

Ko'ngilsiz kaft yozmaslik kerak ekan (Sh.Bo'tayev). Keltirilgan matnda “k” undoshi bilan boshlanadigan so'zlar hamda *ko'ngilsiz* so'zi o'ziga xos nutq hosil qilgan.

Bunday tarzda shakllangan gaplar muallifning olam va odam haqidagi tasavvurlarini, voqelikka munosabatini ifodalashda ham qo'l keladi. *Tasavvuf – sabr qilish. Tasavvuf – yuksak axloq. Tasavvuf – o'zni taqdiri ilohiyga topshirish, qazoyi qadarga rozi bo'lish. Tasavvuf muhabbat haqidagi ilohiy ilm. Tasavvuf, yana Haqni, uning Zotini tafakkur qilish* (U.Hamdam). *Bobolar-u momolar qaro tufroq tafti tovonlariga urib turganidan suyuna-suyuna o'taverishar ekan. Bobolar-u momolar quyg'och-qiyg'och gulga kirgan daraxtlarday o'taverishar ekan. Bobolar-u momolar duvva-duvva meva tukkan daraxtlarday o'taverishar ekan. Bobolar-u momolar guras-guras xazon to'kkan daraxtlarday o'taverishar ekan, o'taverishar ekan* (Sh.Bo'tayev). U.Hamdam asaridan olingan matn parchasida ziyoli muallif-hikoyachi, Sh.Bo'tayev asaridan olingan parchada esa ertakchi-muallif lisoniy shaxsi voqelanishida sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar muhim ahamiyat kasb etgan.

3. Inversiya. Asosan she'riy asarlarda qo'llaniladigan bu sintaktik vosita nasriy asarlarda ham muallif lisoniy shaxsini o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishida xizmat qiladi. Inversiya muallif nutqida qo'llanilganda asar tilini jonli xalq tiliga yaqinlashtirish, voqelikka munosabat ifodalashda qo'l keladi. *A, ayting, osongina tark etsih mumkinmi shunday joyni? Shunday qilib, yigitcha o'qishdan "dumaladi", yozuvchi bo'lish yo'lidagi ilk saboqni oldi hayotdan. Axir yosh edi, bor-yo'gi o'n sakkizga to'lib-to'lmagan bo'z yigit edi bizning o'lmas. 1992-yil edi o'shanda* (U.Hamdam). *Poda-poda qoramollar, suruv-suruv qo'y-qo'zilar, uyur-uyur yilqilar o'taverar ekan ana shu podajoydan* (Sh.Bo'tayev)

Nutqning sintaktik qurilishi tadqiq qilish sotsiolingvistika, psixolingvistika, pragmlingvistika kabi sohalarida lisoniy shaxsning baho munosabatini hamda o'ziga xos nutq qurish modelini aniqlashda muhim ko'rsatkich sanaladi. Muayyan sintaktik birliklarning lisoniy shaxsni belgilashdagi o'rni masalasi uch asosiy tamoyilga ko'ra belgilanadi: ishlatilish chastotasi, funksional-kommunikativ shartiligi, semantik-pragmatik valentligi (Шаталова, 2012, с. 9). Biroq shuni ham ta'kidlash kerakki, tilning sintaktik sathi boshqa til sathlariga qaraganda kam o'zgarishga uchraydi. Tildan foydalanuvchilar yillar davomida shakllantirgan sintaktik qoliplarni buzish, yangisini yaratish yoki sintaktik qoliplarga o'zgartirish kiritishi mumkin emas. Yozuvchilarning nutqida sintaktik birliklarning namoyon bo'lishi, muayyan gap qoliplaridan foydalanishi aksar hollarda ijtimoiy omillar, xususan, ularning hududiy mansubligi bilan ham bog'liq bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, sintaktik sath birliklarini muallif lisoniy shaxsini aniqlashdagi o'rni masalasini yoritish muayyan davr tildan foydalanuvchilari nutqi haqida tasavvur hosil qilishga, tilning sintaktik qurilishiga ijtimoiy omillarning ta'siri masalasini o'rganishga yordam beradi.

Adabiyotlar

Ишегулова А. М. (2016). *Языковая личность писателя Яныбая Хамматова (на материале художественных текстов)*. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Уфа. 23 с.

Йўлдошев М., Ядгаров Қ. (2007). *Бадиий матннинг лисоний таҳлили*. Тошкент, 2007.

Yo'ldosheva X. (2023). *Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi*. Filol. fan. d-ri (DSc) diss. Qarshi. 227 b

Шаталова О.В. (2012) *Синтаксическая характеристика языковой личности*. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Елец. 51 с.

Umurzaqova M. (2022) *Lisoniy shaxsni belgilashning gender omili*. <https://uzlc.tsuull.uz/index.php/uzlangcult/article/view/124>

Umurzaqova M. (2023) https://www.researchgate.net/publication/377199753_LISONIY_SHAXS_VA_UNING_SHAKLLANISHIDA_IJTIMOIIY_OMILNING_o'RNII

Umurzaqova M. (2023). https://www.researchgate.net/publication/377588564_Personaj_lisoniy_shaxsida_yosh_xususiyatlarining_namoyon_bo'lishi

CHIG‘ATOY TILIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Jo‘ra XUDOYBERDIYEV*

Annotatsiya

Bugungi kunda xorijiy ilmiy doiralarda, xorijda bo‘lib o‘tayotgan konferensiya, simpozium, seminar va boshqa anjumanlarda, shuningdek, tadqiqotlarda, eski o‘zbek tili degan tushuncha deyarli ishlatilmaydi. Aksariyat hollarda chig‘atoy tili iborasi qo‘llanadi. Xorijdagi “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” nomi ostida berilgan, berilayotgan o‘zbek tili va o‘zbek adabiyoti masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ushbu til va adabiyotning xos xususiyatlar imkon doirasida xolis tadqiq etilganligini, to‘g‘ri xulosalar chiqarilganligini kuzatish mumkin.

Xorijda “chig‘atoy tili” deb nomlangan til ham, “chig‘atoy adabiyoti” deb nomlangan adabiyot ham mohiyat e‘tibori bilan O‘zbekistonda “eski o‘zbek tili” deb nomlanib kelinayotgan tilning, “mumtoz o‘zbek adabiyoti” deb nomlangan adabiyotning aynan o‘zidir. Ushbu davr tili va adabiyotining davrlashtirilishi, nomlanishi, xos xususiyatlari bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan.

XX yuzyillikning ikkinchi yarmidan “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti”ga munosabat o‘zgarib, salbiy baholash jarayonlari boshlangan. Jadidlar chig‘atoychilikda ayblangan. Bunday holat mustaqillik davrigacha davom etgan.

Ayrim o‘zbek olimlari, oydinlari orasida tilimiz va adabiyotimizni “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” deb nomlanishiga e‘tiroz bildirganlari, hatto “bunday til, umuman, tarixda bo‘lgan emas” degan xulosa chiqarganlari ham bor.

Mazkur maqolada “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” bo‘yicha o‘zbek va xorijlik olimlar tomonidan bildirilgan fikrlarni ilk bora tahlil qilishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyoti, Temuriylar davri, Alisher Navoiy, Abdurauf Fitrat, Rui Gonsales de Klavixo, Ismoil Gasprinskiy, Qayum Nosiriy, Herman Vamberi, Y.Ekman, Zaki Validiy To‘g‘on

Abstract

Today, in foreign scientific circles, at conferences, symposiums, seminars and other meetings held abroad, as well as in research, the concept of the old Uzbek language is almost never used. In most cases, the expression Chigatoy language is used. In the studies devoted to the issues of the Uzbek language and Uzbek literature, which are given under the names, "Chigatoy language", "Chigatoy literature" abroad, it can be observed that the specific features of this language and literature have been studied objectively to the extent possible, and correct conclusions have been drawn.

Both the language called "Chigatoy language" abroad and the literature called "Chigatoy literature" are essentially the same language that is called "old Uzbek language" and the literature called "classic Uzbek literature" in Uzbekistan. Many studies have been conducted on the periodization, naming, and characteristics of the language and literature of this period.

From the second half of the 20th century, the attitude towards the "Chigatoy language" and "Chigatoy literature" changed, and negative evaluation processes began. Jadids were accused of Chigatoyism. This situation continued until the period of independence.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, jxudayberdi@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-5362-0356

Some Uzbek scholars, among them the most prominent, have objected to the naming of our language and literature as “Chigatoy language” and “Chigatoy literature,” and even concluded that “such a language has never existed in history.”

This article is the first attempt to analyze the opinions expressed by Uzbek and foreign scholars on the “Chigatoy language” and “Chigatoy literature.”

Keywords: Chigatai language, Chigatai literature, Timurid era, Alisher Navoi, Abdurauf Fitrat, Rui Gonzalez de Clavijo, Ismail Gasprinsky, Kayum Nasiri, Herman Vamberi, Y. Ekman, Zaki Validi Tugan

Bugungi kunda barcha xorijiy ilmiy doiralarda, xorijda bo‘lib o‘tayotgan konferensiya, simpozium, seminar va boshqa anjumanlarda, shuningdek, tadqiqotlarda, eski o‘zbek tili degan tushuncha deyarli ishlatilmaydi. Aksariyat hollarda chig‘atoy tili iborasi qo‘llanadi. Xorijdagi “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” nomi ostida berilayotgan tilimiz va adabiyotimiz haqidagi tadqiqotlarda tilimiz va adabiyotimizga xos xususiyatlar imkon doirasida xolis tadqiq etiladi, to‘g‘ri xulosalar chiqariladi. Tilimiz va adabiyotimizning tarixdagi yuksak mavqeyiga xolis baho beriladi.

Xorijda “chig‘atoy tili” deb nomlangan til ham, “chig‘atoy adabiyoti” deb nomlangan adabiyot ham mohiyat e‘tibori bilan O‘zbekistonda “eski o‘zbek tili” deb nomlanib kelinayotgan tilning, “mumtoz o‘zbek adabiyoti” deb nomlangan adabiyotning aynan o‘zidir. Ushbu davr tili va adabiyotining davrlashtirilishi, nomlanishi, xos xususiyatlari bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Ayrim o‘zbek olimlari, oydinlari orasida tilimiz va adabiyotimizni “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” deb nomlanishiga e‘tiroz bildirganlari, hatto “bunday til, umuman, tarixda bo‘lgan emas” degan xulosa chiqarganlari ham bor.

Mazkur maqolada “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” bo‘yicha o‘zbek va xorijlik olimlar tomonidan bildirilgan fikrlarni ilk bora tahlil qilishga harakat qilingan.

Abdurauf Fitratning chig‘atoy tili haqidagi qarashlari. “Chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” iboralari XX yuzyillik boshlariga qadar o‘zbek matbuotida, tadqiqotlarida faol ishlatilgan. Masalan, Abdurauf Fitrat o‘zining qator maqolalari, tadqiqot va chiqishlarida chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyotining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, xos xususiyatlari, uning tarixda tutgan o‘rni, qardosh tillar bilan rishtalari, tarqalish hududlari haqidagi qarashlarini bayon etgan. U “Chig‘atoy adabiyoti” nomli maqolasida chig‘atoy nomining kirib kelishi haqida shunday dalillarni keltirgan:

“O‘rta Osiyo adabiyotining “chig‘atoy adabiyoti” atalishi Chingiz o‘g‘li Chig‘atoyg‘a nisbat bilandir. 1224-yilda Chingiz tomonidan bir qurultoy chaqirilib, o‘lkasi o‘g‘illarig‘a taqsim qiling‘an edi. Bu vaqtdan boshlab bu o‘lkani Chig‘atoy o‘lkasi, tilini Chig‘atoy tili atadilarmi, yo‘qmi? (Temuriylarg‘acha buning shunday bo‘lg‘aniga oid bir sanad topolmadiq. Shunga tayanib professo‘r Vamberi va undan foydalanib professo‘r Ubaydullin “O‘rta Osiyo eli ham tili o‘rtaosiyolilar tomonidan Chig‘atoy ataladi. Bu ism ularga eronlilar tomonidan berildi”, deganlar. To‘g‘ri, Chig‘atoydan Temurg‘acha bo‘lgan bir asrda bu o‘lkaning Chig‘atoy, tilining chig‘atoycha atalganini bilmaymiz. Lekin Temuriylardan keyin bu o‘lkaning va tilining o‘rtaosiyolilar tomonidan chig‘atoycha atalganiga shubhamiz yo‘q. Unga Lutfiyning she‘ri, Navoiyning so‘zlari, Muhammad Solih ham Majlis(iy) degan shoirning

Navoiy:

Ajam shuarosi har nechuk qoidakim afkorga zeb va oroyish ko‘rguzib erdilar, chig‘atoy lafzi bilan raqam urdim.

Lutfiy:

Sendek sanami ko‘rmadi Lutfiy Chig‘atoyda,
Chin so‘yla Xito xo‘blariga ne bo‘lursen?

Majlisiy:

Maskani Chig‘atoyki kunduzi tundir anga,
Ahvoli parishon qora kundir anga.
Mag‘rur bo‘lib yer yuziga sig‘mas edi,
Sichqon teshuki emdi ming oltundir anga.

Muhammad Solih:

Bilki men barcha mushfiqdirmen,
Barcha el birla muvofiqdirmen...
Chig‘atoy eli meni o‘zbek demasin,
Behuda fikr qilib g‘am yemasin.
Dedilar: “Sen Chig‘atoy elisen,
Ushbu yerda Chig‘atoy, heyli sen
Ne deb o‘zbek bila yovoch bo‘ldung?”

So‘zlari mung‘a shohiddir. El bilan til chig‘atoy atalg‘ach, adabiyotningda chig‘atoy atalishi shundan kelib chiqadir” (Фитрат, 2000, 37-38-б.).

Abdurauf Fitrat “Tilimizning tarixiy oqimi” nomli maqolasida ham ushbu masalaga to‘xtalib, kengroq ma‘lumot beishga harakat qilgan. Olimning fikricha, Shayboniylar Turkistonni egallagach,

“chig‘atoyliq unvoni oradan chiqarila boshladi. Buning joyig‘a qabila unvonlari – xonlig‘, beklilik unvonlari birlashdi. O‘ruslar kelgandan so‘ng sart unvoni umumlasha boshladi. Biroq “sart” so‘zi (arablarning ajam so‘ziga o‘xshab) turk bo‘lmaganlarga taqila kelgan edi. Milliy uyg‘onishimizning boshida turg‘anlar bu unvonni qabul etmadilar...

Buyuk inqilobdan keyin bu unvonsizliqdan qutulmoq ehtiyoji butun kuchi bilan o‘zini ko‘rsatdi. Har kim “Biz kim bo‘lamiz?” deb o‘z-o‘zidan so‘ray boshladi, **o‘zbek** unvoni yararlik ko‘rildi, qabul etildi, turli e‘tirozlarga qaramasdan bu kun bu unvon hayotg‘a aralashib qoldi.

Biz mana shunday unvondan unvong‘a og‘darila turg‘anda burung‘i unvonimiz bo‘lg‘an “chig‘atoy” so‘zi adabiyotimizdagina o‘z kuchini saqlab keldi, o‘zimiz turkistonli, movarounnahrli, musulmon, sart bo‘laturg‘on paytlarda tilimiz “Chig‘atoy tili”, adabiyotimiz “Chig‘atoy adabiyoti” bo‘libg‘ina qoldi” (Фитрат, 2006, 172-173-б.).

Ushbu parchada e‘tibor qaratadigan jihat shundaki, hokimiyat shayboniylarga o‘tgandan keyin chig‘atoy so‘zi iste‘moldan chiqqan, keyinchalik rus bosqinidan keyin xalqimiz “sart” deb atala boshlangan. Bunday nomlanishga jadidlar qarshi turgan (Bu haqda qarang: Бехбудий, 2021, 34-44-б.). 1917-yil to‘ntarishidan keyin xalqimizga o‘zbek nomi berilgan. Bunga turli e‘tirozlar ham bo‘lgan. Shunga qaramasdan, tilimiz “chig‘atoy tili”, adabiyotimiz “chig‘atoy adabiyoti” deb nomlanishda davom etgan.

Abdurauf Fitrat shunday mulohazalaridan keyin “Bu “chig‘atoy tili” qanday tildir? Turkchaning qaysi shevasiga kiradi? Tarixi nechukdir?” degan savolni qo‘yib, unga asosli javob izlaydi. Olim chig‘atoy tilining ildizlarini Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-turk” asaridan topadi, undagi “hoqoniy turkchasi” deb nomlangan tilga borib taqalishini qayd etadi. Uningcha, “Qutadg‘u bilig‘”, “Hibbat ul-haqoyiq” asarlari ham hoqoniy turkchasida bitilgan. Bu til Ahmad Yassaviy hikmatlarida davom ettirilgan. Chig‘atoy tilining ildizlari shunga borib taqaladi.

Tilning bunday nomlanishi esa Chingizxonning o'g'li Chig'atoyga borib taqaladi. Mazkur til hoqoniy turkchasidan keyin bir necha tillarning, ya'ni arab va fors tillari ta'sirining sezilarli darajadagi ta'siri bilan xarakterlanadi. Bu haqda Abdurauf Fitrat shunday yozadi:

“Yolg'iz turk dunyosidag'ina emas, Osiyoni qo'rqunch bir suratda qaynatib, titratib yuborg'an Chingiz istilosidan so'ng O'rta Osiyoda xon bo'lg'an Chig'atoyg'a nisbat berilib, O'rta Osiyo adabiy tiliga chig'atoy tili va u shevada yozilg'an narsalarg'a, umuman, chig'atoy adabiyotining bir-biriga chog'ishtirib qarasoq xoqoniy turkchasining Chingiz chiqishi bilan boshqa shevalarga aralashib islom-eron ta'siri ostig'a ham anchagina kira qolib chig'atoy unvonini olg'anini ko'rmak mumkundir” (Фитрат, 2006, 174-6).

Abdurauf Fitrat chig'atoy adabiyotining birinchi asari Burxoniddin Rabg'uziyning “Qissasul anbiyo” nomli asari til xususiyatlari jihatidan “Qutadg'u bilig”, “Hibbat ul-haqoyiq” asarlariga yaqinligini qayd qiladi. Alisher Navoiy davrida, chig'atoy tilida arab va fors tillaridan o'tgan so'zlar miqdorining ko'pligi, shunga qaramasdan eski nufuzini yo'qotmasdan arab-fors adabiyoti bilan bellashib kelganligi, butun turk xalqlari yashaydigan hududlarga tarqalgani, qardosh xalqlar bu tilda asarlar bitganini e'tirof etadi:

“Chig'atoycha O'rta Osiyoda yashag'an turkiy qabila shevalarining hammasidan yuqori turg'an adabiy, rasmiy, baynal qabilaviy bir tildir. Navoiy kabi Chig'atoy shoirlari o'zlarining bu adabiy shevalarig'a sodacha “turkcha” otini berganlar. Chig'atoy adabiyotining eng birinchi asari sanalg'an Rabg'uziy “Qissas ul-anbiyo”sining shevasi “Qutadg'u bilig”, “Hibbat ul-haqoyiq” kabi hoqoniy turkchasida yozilg'an kitoblarning shevasini eslatadi. Zotan, chig'atoy turkchasi o'zidan yuzlab yil burun hukm surgan bir adabiy shevani oz vaqtida tubdan yo'qotib, uning joyini o'zi ololmas edi.

Mana shu dalillarga tayanib ayta olamizkim, chig'atoy turkchasi, chig'atoy adabiyoti xoqoniy adabiyotning (Qashqardan Hirotg'acha bo'lg'an) yo'li uzun yili ko'p bir safar natijasida o'zgarib, islom-eron ta'siri ostida qolg'an ikkinchi bir shakldir.

Mana shunday bo'lib maydong'a chiqqan chig'atoy tili kun sayin eron, arab ta'sirlariga berilib musulmonlasha bordi. Navoiy zamonlarida esa emdi arab, fors so'zlarig'a to'lib qolg'an edi. Shunday bo'lsa ham eski nufuzini, eski kuchini yo'qotmadi. Arab-fors adabiyotidan qolishmoq istamay yuraberdi. Yolg'iz O'rta Osiyoda emas, butun turk dunyosig'a yoyildi. Totor tiliga bir ko'p yillar jon ozig'i bo'la keldi.

Usmonli va Ozarbayjon turklari ham bu adabiyot bilan mashg'ul bo'ldilar. Bu shevada she'rlar yozdilar, chig'atoy lug'atlari yasadilar (Фитрат, 2006, 174-175-6).

Abdurauf Fitrat sharq adabiyoti, chig'atoy tili, chig'atoy adabiyotining yuksak mavqei haqida, 1921-yilda bo'lib o'tgan Til-imlo konferensiyasida ham alohida to'xtalib, shunday fikrlarni bayon etgan:

“Sharq adabiyotining hashamatli, rangli bir tarixi bor. Bu dabdabali tarixning oldidan o'tkanda bu kungi ovro'po adabiyoti ham shapkasini olib salom berib o'tadir. Shunga o'zini majbur ko'radir.

Sharq tarixi, adabiyoti – butun dunyo adabiyoti orasida singirsiz, misli yo'q bir bog'chadir.

Bu go'zal bog'chadagi gullarni saralab ko'rmakchi bo'lsak, birinchi sirada, birini qatorda arab ham eron gullarini, ikkinchi sirada esa, urdu ham turk chechaklarini ko'ramiz. Sharq tarix adabiyotida birinchilik arab-eron adabiyotiga, ikkinchilik esa urdu ham turk adabiyotiga berilgandir.

Sharq tarix adabiyotida ikkinchi o'rin tutqon turk adabiyotining eng muhimi, eng ko'pi, eng qimmatlisi chig'atoy shevasidagi adabiyotdir...

Unda yuksak, oliy, san'atkor adabiyot bor! Chig'atoy tarix adabiyotida Boyqaro, Navoiy, Lutfiy, Umarxon, Fazliy kabi san'at dunyosida mo'jiza ko'rsatub, to'ponlar qilg'on qahramonlarg'a ko'b uchraymiz.

So'zning qisqasi: chig'atoy adabiyoti turli shevali turk adabiyoti orasida eng yuksak, eng muhim o'rinni tutqondir.

Boshqa shevadagi turk adabiyoti bunga ushoqliklari, buning shogirdliklari bilan maqtanib turalar...

Chig'atoy adabiyoti – turk adabiyoti orasida yuksak, yuqori, oliy bo'lg'ondan keyin, chig'atoy tilining ham turk tillari orasida yuksak, yuqori, oliy bo'lg'onlig'in qabul etmak mutlaqo lozimdir...

Chig'atoy sarfi bilan tatar ham usmonli sarflarini siralab qarag'anda chig'atoychaning sarfda, ya'ni ishtiyoqda boylig'ini ko'ramiz...

Bunlardan boshqa turk tili, turk adabiyoti to'g'risida yozilg'on asarlarning har birini o'qug'onda “chig'atoy tili, chig'atoy adabiyoti – turk tillari va turk adabiyotining onasi, bobosidir” degan so'zlarga uchramoq mumkindir.

Adabiyotimizning turk adabiyotlari orasida eng yuqori bir o'runda turg'onidan tilimizning-da turk tillari orasida yuqori bir mavqe tutg'onini chiqarg'on kabi, bundan ikkinchi bir masala tug'adir: adabiyotimiz arab, fors adabiyotiga qarag'anda ikkinchi sirada ekan, tilimizda arab, fors tillarig'a qarag'anda ikkinchi sirada qolur(mi)?

Bunga javob beramiz: “Yo'q”! Tilimizdagi so'z boylig'i, ishtiyoq kengligi, qoida tugalligi, sarf-nahv ingichkalari boshqa sharq tillaridan qolishmas. Bu to'g'rilarda fors tilini butunlay keyinga qoldiradir” (Til va imlo qurultoyi... 1922, 35-36-6).

Abdurauf Fitratning yuqorida keltirilgan chig'atoy tili haqidagi qarashlarini umumlashtiradigan bo'lsak, bu tilning ildizlari “Devonu lug'ati-t-turk” asarida qayd etilgan hoqoniy tilga borib taqaladi. “Qutadg'u bilig'”, “Hibbat ul-haqoyiq”, Ahmad Yassaviyning hikmatlari tili ham xoqoniy tilning davomi. Chig'atoy tili esa ularning vorisidir. Chig'atoy tilida yozilgan dastlabki asar Burxoniddin Rabg'uziyning “Qissas-ul-anbiyo”sidir. Bu til Alisher Navoiy davrida o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Shu davrlardan boshqa qardosh tillarga ham ta'sir qildi, ularni har tomonlama boyitdi, taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada chig'atoy tili umumturkiy til darajasiga ko'tarildi.

Xo'sh, Abdurauf Fitratning ushbu fikrlari asoslimi? Chig'atoy tili, chig'atoy adabiyoti xususiyatlarini o'rgangan, xususan, xorijlik olimlar qanday qarashlarini bildirishgan?

Xorijlik olimlarning chig'atoy tili haqidagi qarashlari. Turkologiyada eng ko'p o'rganilgan tillardan biri chig'atoy tili, eng ko'p o'rganilgan adabiyotlardan biri chig'atoy adabiyotining manbalaridir. Chig'atoy tili, chig'atoy adabiyotining xos xususiyatlari, o'rni, ahamiyati kabi masalalarni turli davrlarda, turli davlatlarda yashab ijod qilgan, turli millat vakillari bo'lgan ko'plab xorijlik olimlar tadqiq qilgan, hozirgacha o'rganib kelishmoqda. Hatto ijodiy faoliyatining asosiy qismini chig'atoy tili, chig'atoy adabiyotini tadqiq qilishga bag'ishlagan taniqli olimlar ham bor. Ularning bildirgan qarashlarida ham, tabiiyki, munozarali, bahsli yoki o'z davriga nisbatan olib qaraganda bugungi kunda eskirgan fikrlar ham yo'q emas, albatta. Lekin, asosiysi, ular bu tilning, bu adabiyotning o'z paytida yuksak mavqega ega bo'lganini e'tirof etishgan. Shulardan ayrimlariga to'xtalib o'tishni lozim topdik.

Rui Gonsales de Klavixo chig'atoy tili va uning qo'llanishi haqida “Amir Temur ispaniya elchisi nigohida” nomli asarida alohida to'xtalib o'tgan, Samarqand saltanatida yashovchilar chig'atoy tilida gaplashishi, Chig'atoyning o'limidan so'ng bu yerning tub

aholisi chig'atoylar deb nomlangani hamda Amir Temurning chig'atoylarga mansubligini qayd etgan:

“Elchilar Termiz degan shaharga yetib keldilar. Shahar ilgari Kichik Hindiston qaramog'ida bo'lib, Temurbek zabt etgandan keyin bu shahar Samarqand saltanatiga qaraydi. Ana shu daryodan Samarqand saltanati boshlanadi. Bu yerdagilar chig'atoy tilida so'zlashadilar”. “Chig'atoyning o'limidan so'ng bu yerning tub aholisi ularni chig'atoylar deb nomlashdi va bu nom shu davrga qadar ishlatilib kelingan. Mana shu chig'atoy qabilasiga Temurbek ham mansub edi” (Клавихо, 2019, 106-6.).

Jadidchilik harakati va jadidchilik harakati g'oyalarini targ'ib etgan “Tarjimon” gazetasining asoschisi Ismoil Gasprinskiy 1888-yilda “Turkiy shevalarning kattasi to'rttadir: birinchisi va eskisi chig'atoy shevasi, so'ngra qozon shevasi, so'ngra ozarbayjon va usmonli shevalaridir” deb yozgan bo'lsa (Gasprinskiy, 1888), 1911-yilda “Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo hududlarining shevalari eski chig'atoy shevasidir. Bu shevaning adabiy bo'lgani butun jahonga ma'lumdur. Hatto turk adabiy shevalarining eng qadimiy va manbasi bo'lgani tilchilar orasida tasdiq etilgandir” degan fikrini qayd etgan (Gasprinskiy, 1911).

Taniqli tatar ma'rifatparvari va tatar tili bo'yicha dastlabki asarlar muallifi Qayum Nosiriy tatar tilining kelib chiqishi to'g'risida “Zamonamizda tatar tili deyilgan tilimiz aslida chig'atoy tilining bir tarmog'i bo'lib, o'ziga xos qoidalari va usullari bo'lgan bir tildir” deb alohida urg'ulab o'tgan (Хакъов, 1972, 54-69-6.).

Asli qirim tatarlaridan, Ukraina Fanlar akademiyasining tashkilotchilaridan biri, ukrain turkologiyasining asoschisi A.Y.Krimskiy “Turklar, ularning tili va adabiyoti. I turkiy tillar” nomli asarida XIII-XVIII yuzyilliklarda O'rta Osiyoda yaratilgan asarlarning barchasi chig'atoy tilida bitilganini e'tirof etgan (Кримський, 1930, с. 176-183).

O'zining qator asarlari bilan turk xalqlari adabiyotshunosligida o'chmas iz qoldirgan turk olimi Fuad Ko'prulizoda “Turk adabiyoti tarixi”da chig'atoy tilining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari, tarqalish hududi haqida shunday yozgan:

“chig'atoycha deganimiz adabiy til, mo'g'ul istilosidan so'ngra, islom madaniyati ta'siri ostida shakllanib kelgan adabiy sharqiy turkchadirki, bunda Xorazm bilan Oltino'rda-Qipchoq hududlarining nufuzi, Turkistonning g'arbiy va sharqiy hududlarining nufuzidan shubhasiz yanada ko'proq bo'lgandir. Bu til XIII yuzyillikning ikkinchi yarmidan va ayniqsa, XIV yuzyillikda Xorazm va Qipchoq hududlarida talab darajasida shakllanganidan co'ng, XV yuzyillikda Movarounnahr va Xurosonda eng mukammal tilga aylangan va yuzyillarcha Hazar dengizidan Kansuga qadar cho'zilgan keng turk hududining adabiy tili bo'lib kelgani kabi, hatto Eron, Ozarbayjon, Onadolu, Misr, Hindistondagi turk saroylarida ham buyuk bir mavqega ega bo'lgan” Bu til XIII yuzyillikning ikkinchi yarmidan va ayniqsa XIV yuzyillikda Xorazm va Qipchoq hududlarida talab darajasida ishlanganidan co'ng, XV yuzyillikda Movarounnahr va Xurosonda eng mukammal tilga aylangan va yuzyillarcha Hazar dengizidan Kansuga qadar cho'zilgan keng turk hududining adabiy tili bo'lib kelgani kabi, hatto Eron, Ozarbayjon, Anadolu, Misr, Hindistondagi turk saroylarida ham buyuk bir mavqega ega bo'lgan” (Köprülü, 1980, s. 276).

Turk tillari tarixidagi yozma yodgorliklar til xususiyatlari, taraqqiyot bosqichlarini tadqiq qilgan Ali Karaman o'g'li chig'atoy tili haqida shunday xulosaga kelgan:

“Chig'atoy tili bu davrda usmonli va ozoriy hududlaridan tashqari Sharqiy Turkiston va Hindistondan Qozon va Qirimga qadar butun turk dunyosining mushtarak yozuv tili holiga kelgan. Usmonli shoirlari orasida bir muddat chig'atoycha she'r yozish urf bo'lgan, madrasalarda chig'atoy tili o'rgatilgan. So'nggi vaqtlarda chig'atoy tilini “chig'atoy tilining

ilk davri”, “mumtoz chig‘atoy tili” va “chig‘atoy tilining so‘nggi davri” kabi davrlarga ajratish odatga aylandiki, so‘ngisi o‘zbekcha, ya‘ni o‘zbek tilidir. Bu davrning oxirlarida va zamonaviy turk tili deb turganimiz yozuv tillarini shakllantirgan qozoq, qirg‘iz va boshqa turk tillari bilan o‘g‘uzchadan ajralgan turkman tili ham aslida bir g‘arb tili bo‘lgani holda, jug‘rofiy yaqinlik tomonidan chig‘atoy tilining ta‘sirida shakllangandir” (Karamanlioglu, 1986. S. 90).

G‘arbiy Ovro‘po, xususan, Vengriya turkologiyasining asoschisi sifatida e‘tirof etilgan, O‘rta Osiyo xalqlari tarixi, madaniyati, urf-odatlar va tillariga oid asarlari bilan Ovro‘po jamoatchiligida katta qiziqish uyg‘otgan olim Herman Vamberi XII yuzyillikdan XIX yuzyillikka qadar O‘rta Osiyo mintaqasida yaratilgan yozma yodgorliklarning asosiy qismi chig‘atoy tilida yozilganini qayd qilgan. Olim “Chig‘atoy tili darsligi”ning ikkinchi bo‘limda Alisher Navoiy ijodiga yuksak baho berib, uning tili haqida “Hozirgi kunda Navoiy tili O‘rta Osiyoning adabiy tiliga aylangan”, degan satrlarni yozgan (Нормуродов, 1982, 19-24-6.).

Butun umri davomida asosan o‘zbek tili va adabiyoti masalalari bilan maxsus shug‘ullanib, bir qancha asarlar yaratgan, shuningdek, o‘zbek mumtoz adabiyotiga oid ko‘plab manbalarni chop ettirgan atoqli turkolog Y.Ekman yozadi:

“Chig‘atoy tili, XI yuzyillikdan XIX yuzyillikning oxiriga qadar davom etgan O‘rta Osiyo islom-turk yozuv tilining taraqqiyotidagi uchinchi bosqichni tashkil etadi. Hoqoniya (Qoraxonli) va Xorazm-Oltin O‘rda yozuv tillarining davomi o‘laroq, temuriylar davrida (1405-1502) shakllangan chig‘atoy yozuv tili ayniqsa Navoiyning asarlarida mumtoz til shaklini oldi. Chig‘atoychaning mavqeyi yuzyilliklar bo‘yicha buyuk edi: davlat, yozuv, hatto diplomatik til o‘laroq yolg‘iz O‘rta Osiyo turk davlatlaridagina emas, Ovrupo Russeyasida yashagan va o‘g‘uz guruhidan boshqa musulmon turklarining ham yozuv tili bo‘lib yuzyilligimiz boshlariga qadar qo‘llangandir. Rus istilosidan (1866 da Buxoro, 1873 da Xiva, 1876 da Qo‘qon xonligining ishg‘oli) so‘ng “sartcha” nomi bilan Turkistonda qo‘llangan turk yozuv tili ham, asosida, mahalliy shevalarning biroz ta‘siri ostida qolgan chig‘atoychadan boshqa bir narsa emas. O‘zbekistonda 1923 da chig‘atoycha o‘rniga shaharlarda gaplashilgan shevalarga asoslangan o‘zbek yozuv tiliga o‘tilgandan so‘ngra ham chig‘atoycha tamoman yo‘qolmadi: o‘zbek yozuv tiliga bugun ham chig‘atoychadan qolgan bir qancha arxaizmlar davom etmoqda” (Ekman, 1958. S. 115-126; Ekman, 1996, S. 133).

Atoqli olim, jahonning ko‘plab akademiyalarining a‘zosi, Amerika Qo‘shma Shtatlari, Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarning yetakchi universitetlari faxriy professori Zaki Validiy To‘g‘on yozadi:

“O‘n to‘qqizinchi yuzyillikning o‘rtalariga qadar Turkistonning har tarafida G‘arbiy va Sharqiy Turkistonda, qozoq va qozon turklarining barchasida umumiy adabiy til sifatida chig‘atoy tili qo‘llanar edi. Turk hukumatlarining, xonlarining, beklarining, aholisiningish muomala tili ham shu til edi. XVIII yuzyillikda Abdulmambat, Abdulxayr, Abilay va boshqa sultonlarning yozishmalari, shu yuzyillikda Turkistonning turli burchaklarida yozilgan boy yozma asarlar va amaldagi ish qog‘ozlari vaqfnomalar, vasiqalarning barchasi bugun Turkiston, Sibir, Orenburg va Peterburg arxivlarida, xususi shaxslar qo‘lida mavjud. XIX yuzyillikda Qoshg‘arda Xo‘ja va Yoqubbeklarning tarixiga oid yozilgan asarlar bilan Xivada Munis va Ogahiy kabi mualliflarning hamda Qozog‘istonda Abilay va Bukey orasida, Jahongirxonning yozuvlarida qo‘llangan til ayni tildir... Rus hukumatining XVI va hatto, XVIII yuzyilliklarda Sharq davlatlari bilan siyosiy munosabati “tatarcha” nom berilgan shu tilda (ya‘ni chig‘atoy tilida – J.X) bo‘lardi. Chor Boris Godunov nomiga Ali

Jaloyir tarafidan yozilgan turk tarixining tili Movarounnahr o'zbek sultonlari nomiga yozishmalari ham shu tilda bo'lgan edi.

Faqat XVIII va XIX yuzyilliklarda Turkistonni ruslar istilo etgandan so'ngra vaziyat o'zgardi. Umumiy adabiy tilning o'rniga qabila tillari qo'llandi" (Togan, 1981, s. 486-487).

Chig'atoy tilida bitilgan qardosh tillardagi ayrim manbalar. Qozoq adibi Abayning "Kitab tasdiq" nomli asari bor. Asarning 1905-, 1907-, 1910-yillardagi qo'lyozmasi saqlanib qolgan. Mutaxassislar ushbu qo'lyozmalarni qaysidir asarning qoralamasi deb o'ylashganligi sababli uzoq yillar davomida chop etilmagan. 2021-yili mavjud qo'lyozmalar asosida nashrga tayyorlangan (Абай, 2021). "Kitab tasdiq" asari chig'atoy tilida yozilgan. Shu bois asar qo'lyozmasini nashrga tayyorlash, o'qish oson bo'lmagan. Asarni nashrga tayyorlovchilar uning tili, qo'llanishi, o'qilishi haqida shunday yozishgan:

"Biz oqsoqol Murseyit Bikiulining qo'lyozmasi ustida tinimsiz ishladik. Dastlab chig'atoy (qadimgi turkiy) tilida yozilgan qo'lyozmani ko'rib hayron qoldik. Chunki ilgari bunday narsani o'qib ko'rganimiz yo'q edi. Yangi imlodagi yozuvni ham bemalol o'qiy oladigan Xitoydan kelgan birodarlarimiz ham bu yozuvni o'qiy olmaydigan bo'lib chiqishdi. Sof arab tilini suvday simiradigan ba'zi mullalarimiz ham "Bu yozuvga tishimiz o'tmaydi", deb tizginni orqaga tortishdi. Aytish kerakki, bu chig'atoychangiz bo'lak narsa ekan, deyishdi. Nihoyat, buyuk imomimiz Abdulloh Joldas uni bizga o'qib berdi. Abdulla og'amizning "Kitob tasdiq"ni o'qishi bizni 1893-yilda Vilgelm Tomsenning Orxon yodgorliklarini o'qishidan kam asir etgani yo'q (Абай, 2021. 9-6.).

"Abay "Kitob tasdiq" asarini qaysi tilda yozgan? Chag'atoy tilida. Yoki musulmon – turkiy, yoki qadimiy, yoki kitobiy tilda... Qozoq adabiy tilini o'zgartirgan Abay faqat "Kitob tasdiq" asarini shunday maxsus tilda yozgan. Sababi, "Kitob tasdiq" badiiy asar emas, balki ilmiy asar edi. Va chag'atoy tili butun turkiy xalqlar tomonidan ming yil davomida qo'llanilgan ham ilmiy, ham adabiy umumiy til edi. O'z davrida Yusuf Balasog'unii, Xoja Ahmad Yassaviy, Burxoniddin Rabg'uziy, Sayfi Saroy, Qodirg'ali Jaloyirlar shu tilda yozgan" (Абай, 2021. 6-7-6.).

M.Avezov chig'atoy tili va Abayning bu tilni bilish sabablari haqida shunday ma'lumotlarni bildirgan:

"Turkiy til ma'lum darajaga yetdi. Bu til kitob tili, adabiy til hisoblangan. Turkiy tilning asosini o'sha paytda butun turkiy mamlakat uchun umumiy bo'lgan chig'atoy adabiyoti tashkil etgan... Abay bolaligida uyida turk tilini o'rgangan. Shuning uchun Abayning turk tilida o'qishi madrasadagi uch yil bilan cheklanmagan. Abay Ahmad Rizo madrasasida turk va arab tillarini o'rgangan" (Өйезов. 1988. 133-b.).

"Kitab tasdiq" asari hajman katta emas, 19 sahifa. Asar matnidagi qozoq o'quvchisi uchun tushunarsiz bo'lgan 344 ta so'zga izoh berilgan (Абай, 2021, 40-66-b.). Izohlangan so'zlar orasida **фэрзэнд** (farzand), **адам** (odam), **йадгар** (yodgor), **ихлас** (ixlos), **мухаббат** (muhabbat), **ылым** (ilm), **ыақл** (aql), **сэбэб** (sabab), **ұстаз** (utoz), **талаб** (talab), **Аллаһ** (Alloh), **дуниа** (dunyo), **шәкл** (shakl), **умід** (umid), **дәлил** (dalil), **жан** (jon), **гүзәл** (go'zal), **асыл** (asl), **кәмәләт** (kamolot), **хақиқат** (haqiqat), **раст** (rost), **дүшман** (dushman), **дін** (din), **дуст** (do'st), **құмар** (qimor), **һәр** (har), **хикмат** (hikmat), **хәмма** (hamma), **сифат** (sifat), **мал** (mol), **ыzzат** (izzat), **хұрмат** (hurmat), **әгәр** (agar), **лайық** (loyiq), **бәнда** (banda), **ислам** (islom), **иман** (iymon), **пайғамбар** (payg'ambar), **файда** (foйда), **маъна** (ma'no), **тәслим** (taslim), **шарт** (shart), **қудрат** (quдрat), **ирада** (iroda), **қәлам** (qalam), **зәрра** (zarra), **ұлуғ** (ulug'), **ирада** (iroda), **мұхтаж** (muhtoj), **таъриф** (ta'rif), **мүмкін** (mumkin), **хаким** (hakim), **қадим** (qadim), **шарх** (sharh), **ғафлат**

(g‘aflat), **начар** (nochor), **хизмат** (xizmat), **хисаб** (hisob), **ботыл** (botil) kabi so‘zlar bor. Izohlangan so‘zlarning aksariyati bugungi o‘zbek tilida faol qo‘llanadi. “Kitab tasdiq” asari tilini qozoq yozuvchisi S.Muqanov “Abayning nasihat so‘zlari toza qozoq tilida yozilgan” deb baholagan (Абай, 2021, 5-b.), bu til esa yuqorida qayd etganimiz kabi chig‘atoy tili edi.

Xuddi shunday holatni tatar jadidlaridan Fotih Karimiyning 1996-yili Qozon shahrida nashr qilingan “Mirza qizi Fotima” nomli saylanmasida ham kuzatish mumkin. Kitobning har sahifasida to‘rttadan yigirma uchtagacha so‘z yoki birikmaga izoh berilgan, ularning ko‘pchiligi bugungi o‘zbek tilida qo‘llanmoqda (Кәрими. 1996).

Qirg‘izlarning “Manas” eposi ham 1920-yilda chig‘atoy tilida e‘lon qilingan. Ushbu nashr 2025-yilda Bishkek shahrida qayta chop etilgan.

Pirimqul Qodirov va Muhammad Alining til va adabiyotimizning “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” deb nomlanishiga munosabatlari. Mustaqillikka erishilgandan keyin chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyoti yoki “Chig‘atoy gurungi” faoliyati, uning a‘zolari ijodi va faoliyatiga bo‘lgan munosabat o‘zgardi, salbiy qarashlarga barham berildi. Lekin o‘zbek oydinlari, olimlari orasida “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti” tushunchalari va ularning qo‘llanishiga oid qarashlarda turlicha yondashuvlar saqlanib qoldi. Hatto adabiyotchi, ayrim til tarixi mutaxassislari orasida ham “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti”ni o‘zbek tili va adabiyotiga aloqasi yo‘q, deb qaraydiganlar, shu fikrlarni ilgari suruvchilar bo‘ldi.

Masalan, sevimli yozuvchimiz Pirimqul Qodirovning 2005-yilda “Til va el: Temuriylar davridagi mumtoz adabiy tilimiz muammolari” nomli keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan mulohazalar, dalillar va xulosalarga boy asari chop etilgan. Asarda tilimizning boy tarixi mantiqiy izchillikda, aniq dalillar asosida juda yaxshi yoritilgan. Shu bois asar o‘sha davrda jamoatchilik tomonidan yaxshi kutib olindi, ijobiy baholandi.

Mazkur asarda “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti”ga ham munosabat bildirilgan, ayrim dalillar keltirilgan, til va adabiyotimizning shunday nomlanishi, ba‘zi olimlarning ishlari salbiy baholangan:

“bir qator turkshunos olimlar “Muhabbatnoma” dostonini “Chig‘atoy tilida yozilgan” degan fikrni oldinga suradilar”. “Afsuski, tilshunoslar orasida bu ibora hanuzgacha mumtoz o‘zbek adabiy tiliga nisbatan tatbiq etib kelinmoqda”. “Chig‘atoy tili”, “Chig‘atoy adabiyoti” degan iboralarning hech qanday tarixiy va nazariy asosga ega bo‘lmagan, sun‘iy narsa ekanini aytgan edik. Afsuski, tilshunoslar orasida bu ibora hanuzgacha mumtoz o‘zbek adabiy tiliga nisbatan tatbiq etib kelinmoqda” (Қодиров, 2005, 43-6.).

“Afsuski, ayrim o‘zbek olimlari til tarixiga oid kitoblarida “chig‘atoy tili” iborasining mohiyatiga e‘tibor bermay keladilar.

Universitetlarning filologiya fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida 1994-yilda nashr etilgan kitobda shunday satrlar bor:

“Turkshunoslikda ba‘zan *chig‘atoy adabiyoti* va *chig‘atoy tili*, *chig‘atoy turkiysi* atamaları uchraydi. Bu o‘rindagi chig‘atoy adabiyoti atamasini o‘zbek mumtoz adabiyoti deb tushunmoq kerak. Chig‘atoy tili atamasi esa eski o‘zbek adabiy tilini anglatadi.

Bu ma‘lumotni talabalar ongiga o‘quv qo‘llanma orqali yetkazib berayotgan tilshunos olimlarimiz bir lahza o‘ylab ko‘rmaydilar, Chig‘atoy o‘zi kim bo‘lganki, butun bir adabiy tilni, hatto Alisher Navoiy davridagi mumtoz adabiyotni “Chig‘atoy tili”, “Chig‘atoy adabiyoti” deb atash kerak?” (Қодиров, 2005, 46-6.).

P.Qodirov “Til va el: Temuriylar davridagi mumtoz adabiy tilimiz muammolari” nomli kitobida Chig‘atoy nomining baland mavqega ko‘tarilishi sovet davri bilan bog‘liq ekanligini urg‘ulaydi: “Sovet davrida Chig‘atoy nomi Temuriylar davridagi madaniy

yuksalishni xaspo'shlash uchun ataylab shunday baland mavqega ko'tarilgan edi" (Қодиров, 2005, 45-6.). Adib shunday mulohazalaridan keyin chig'atoy tili haqida "bunday til, umuman, tarixda bo'lgan emas" (Қодиров, 2005, 46-6.), degan qat'iy xulosani bergan.

Muhammad Ali ham bir maqolasida P.Qodirov fikrlariga yaqin qarashlarini bildirgan, "Chig'atoy kim edi?, degan savolga javob topishga harakat qilgan. Adib

"Ilgari tilimizning tarixi va qonuniyatlari, nomlanishi, adabiyotimizning davrlashtirilishi bilan asosan, V.Radlov, V.Bartold, N.Poppe, A.Samaylovich, F.Ko'prulizoda, A.Krimskiy, M.Masson singari xorijiy olimlar shug'ullanganini inobatga olsak, "Chig'atoy tili", "Chig'atoy eli", "Chig'atoy adabiyoti" kabi terminlarning paydo bo'lishi va tomir yoyishida, bunday qarashlarning dunyo ilm-fanida tarqalishida "chetdan kelib bizning tilimizga turli nomlar berishni yaxshi ko'radigan turkologlar"ning (P.Qodirov iborasi) xizmatlari katta bo'lgani anglashiladi" (Муҳаммад Али, 2014 а; Муҳаммад Али, 2014 б;), deb yozgan.

Maqolada V.Radlov, V.Bartold va A.Samaylovichlarning chig'atoy tili, chig'atoy adabiyotiga tegishli fikrlari keltiriladi va tahlil qilinadi.

Ayrim manbalardagi dalillar esa, yurtimiz, til va adabiyotimizning bunday nomlanishi, yuqorida qayd etilgan turkologlar faoliyati bilan bog'liq emasligini, dastlab eronlilar tomonidan qo'llanib, keyinchalik ovrupo ilm-faniga kirib borganligini ko'rsatmoqda:

"O'zbek adabiyati O'rta Asiyada yashagan bashqa xalqlar adabiyati singari eskidir. Bu adabiyat shu chaqqacha sharqshunaslar tomonidan "chig'atay adabiyati" deb atalib keldi. Buning tarixiy sababi bor.

Chingizning o'g'li Chig'atay hissasiga tushgan Mavarounnahrni qo'shni xalqlar, ko'prak eranlilar "chig'atay ulusi" deb atay boshladilar. Mana shu "chig'atay ulusi"da ishlatilgan tub turk xalqlarining adabiy tilini shu teritto'riyaga nisbatan "chig'atay tili" deb ataganlar. Hatta keyin zaif bo'lsa-da, mo'ng'o'llar istilasiga qadar mavjud bo'lgan adabiyat ham, mo'ng'o'llarning hakimiyati O'rta Asiyada bitgandan so'ng Temuriylar davrida vayaga yetgan va eran adabiyati bilan musabaqa qilarliq darajaga ko'tarilgan adabiyat ham shu nam bilan ataldi, bu termin eranlilar orqali Yevro'paga ko'chib "chig'atay tili", "chig'atay adabiyati" ta'birlari tarixiy adabiyatda umumiy bir tusga kirib ketdi" (Sharafiddinov, Husajn. 1939 9-b).

"Chig'atoy adabiyoti", "chig'atoy tili"ga qarshi kurashning boshlanishi va asosiy maqsadi. Avvalo, shuni aytish kerakki, P.Qodirov tomonidan aytilganidek, "Sovet davrida Chig'atoy nomi Temuriylar davridagi madaniy yuksalishni xaspo'shlash uchun" qo'llanmagan. Aksincha Chig'atoy nomi bilan bog'liq "chig'atoy adabiyoti", "chig'atoy tili"ga qarshi kurash, bolsheviklar davrida XX yuzyillikning 20-yillari o'rtalaridan boshlanib, 30-yillardan bu jarayon ancha keskinlashib mustaqillik davrigacha tizimli ravishda olib borilgan.

Buning asosiy sababi shunda ediki, XX yuzyillikning boshlaridan turk xalqlari ijtimoiy hayotning turli sohalaridagi taraqqiyotga to'siq bo'lib turgan muammolarni aniqlab, ularning yechimiga qaratilgan islohotlarni boshlashdi. Bu jarayon ayniqsa ta'lim, til, adabiyot, madaniyat, tarixga bo'lgan munosabatlarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Abdurauf Fitrat tomonidan 1918-yilning oxirida "Chig'atoy gurungi" nomli jamiyatning tuzilishi va uning faoliyati bu boradagi eng muhim hodisalardan biri edi. Jamiyatning raisi Abdurauf Fitrat, a'zolari Abdulqayum Ramazon, Saydalixo'ja, Mashriq Yunus, Shorasul Zunnun, Shokirjon Rahimiy, G'ulom Zafariy, Mirmulla Shermuhamedov, G'ozzi Yunus, Cho'lpon, Botu, Sanjar Siddiq, Mannon Ramiz, Mannon Uyg'ur, Mo'minjon Muhammadjonov, Abdulmannon Majidiy va boshqa zamonasining zukko ziyolilaridan

iborat edi. “Chig‘atoy gurungi”ning asosiy maqsadi o‘zbek tili va adabiyotining tarixda tutgan yuksak mavqeyini tiklash, arab alifbosiga asoslangan yozuvni isloh qilish, tildan arab, fors va rus tilidan kirgan so‘zlar o‘rniga shevalardan olingan yoki tub turkiy so‘zlarni qo‘llash, turkiy tillar o‘rtasidagi tarixiy rishtalarni mustahkamlash, terminologiyani shakllantirish kabi qator masalalardan iborat edi. Ular xalq taraqqiyoti uchun juda muhim bo‘lgan bu kabu muammolarni hal qilishda amaliy ishlarga kirishib, qisqa vaqtda sezilarli darajada yaxshi natijalarni qo‘lga kiritib boshlashdi. Yozma til imkon qadar soddalashib jonli tilga yaqinlashdi. Arab alifbosi isloh qilinib ta‘lim va nashr ishlarida qo‘llana boshlandi. Chetdan kirgan so‘zlar o‘rniga shevalardan olingan so‘zlar qo‘llana boshlandi. Jamiyat a‘zolari tomonidan yaratilgan asarlar muhokama qilinib, matbuotda e‘lon qilish yo‘lga qo‘yildi. “Chig‘atoy gurungi”ning “Tong” nomli jurnali chop etila boshlandi.

Bu kabu milliy o‘zlikni anglash, o‘zining buyuk tarixiga asoslangan holda qardosh xalqlar bilan azaliy rishtalarni saqlab qolishga qaratilgan har qanday harakat yangi yagona til, yangi yagona adabiyot, yangi yagona tarix... umuman yangi bir millatni shakllantirishga qaratilgan mustamlakachilik mafkurasiga qarshi edi. O‘sha davr jarayonlariga e‘tibor berilsa, Lenin “birlashtirmoq uchun bo‘lmoq” tamoyilini amalga oshirish uchun astoydil harakat qilayotgan, Stalin esa 25-yilda milliy tillarning birlashib ketishi haqidagi qarashni kun tartibiga qo‘yganligini ko‘rish mumkin (Stalin, 1925.13-b.). Bularning zahirida butun boshli xalqlarni o‘z o‘tmishidan uzoqlashtirish, asta-sekinlik bilan ularni yagona millat atrofida birlashtirish edi. Bolsheviklar hokimiyatining barcha harakatlari shu tamoyil asosiga qurilgan edi.

Shu chog‘larda o‘tmish adabiyotini “feodal adabiyoti”, “burjua adabiyoti” deb atash oddiy holga aylandi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburlar “zadagon”, “burjuaziya vakili” ekanligi haqida qator maqolalar yozildi. Alisher Navoiy 1933-yilda “panturkistlarning bobosi” deb e‘lon qilindi.

20-yillarning 2-yarmidan o‘tmishni ulug‘layotgan jadidlar faoliyatini, chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyoti masalasini kun tartibiga qo‘ygan Abdurauf Fitrat ijodini yoppasiga qoralash boshlandi. 1929-yilda “Qizil O‘zbekiston” gazetasining uchta sonida J.Boybo‘latovning “O‘zbek adabiyotida chig‘atoychilik” nomli maqolasi bosildi (Boybo‘latov, 1929, 13-, 14-, 15-may). Fitratning “O‘zbek adabiyoti namunalari” munosabati bilan yozilgan bu maqolada Abdurauf Fitrat va asarga so‘zboshi yozgan Otajon Hoshim marksizmi inkor qilishda, o‘tmishni ideallashtirishda, burjua millatchiligi g‘oyalarini tashviq etishda, ya‘ni chig‘atoychilikda ayblandi, “Chig‘atoy gurungi” faoliyati keskin tanqid ostiga olindi.

Ushbu maqolaga javob tarzida yozilgan Abdurauf Fitratning “Yopishmagan gajjaklar (O‘rtoq Boybo‘latovga ochiq xat)” nomli maqolasida o‘zbek adabiyotining barcha mumtoz namunalari salbiy baholash, “har kimni chig‘atoy” deb so‘kish urfga aylanayotgani qayd etilgan: “O‘rta Osiyoning olamg‘a ma‘lum bir madaniyati bo‘lg‘an, bu madaniyatning turkiy asarlari qolg‘an. Bu asarlarning hammasig‘a birdan “axlatlar” deyish, sizning muhokamangizning kirligidan chiqqan yangi biristiloh bo‘lsa kerak”, “sizda chig‘atoy so‘ziga qarshi qiziq bir holat paydo bo‘lgan, o‘zingizga yoqmag‘an har kimni chig‘atoy deb so‘kmoqchi bo‘lasiz” (Fitrat, 1929, 15-, 16-sentabr).

Shu tarzda chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyoti, “Chig‘atoy gurungi” faoliyatini tanqidiy baholash kompaniyasi boshlandi. Shu mavzuga bag‘ishlangan J.Baybulatov (Байбулатов, 1932.), Miyon Buzruk Solihovning (Сальхов, 1933) asarlari maydonga keldi. Rus olimi A.K.Borovkov SSSR Fanlar akademiyasining nashrida “Chig‘atoy gurungi” va chig‘atoy tili haqida shunday qarashlarini bayon qildi:

“В свое время известная националистическая группа «Чагатайское общество» (Чагатай гурунги) поставила себе задачей «возрождение» антинародного, феодального, литературного чагатайского языка, символа «былого величия» чагатайской государственности. Чагатаисты подняли на щит все «древнетурецкое», «истинно-чагатайское»; на писателях XV–XVI вв. они пытались создать образцы литературного языка, новой советско-интернациональной терминологии пытались противопоставить «терминологию» среднеазиатского средневековья” (Боровков, 1937, с. 62).

Abdurauf Fitrat faoliyati va ijodi tahlil qilingan bir ishda adib dramalari va she’rlarining tili panturkistik asoslarda bo’lganligi, eski o’lik turkcha va chig’atoycha so’zlarni qo’llab, rus va internatsional so’zlardan qochganligi, bu esa jonli tildan uzoq bir til ekanligi haqida yuziladi:

“Fitrat dramalarining va she’rlarining tili ham ko’pincha “Chig’atoy gurungi”da Fitrat o’zi boshida turib taraqqiy ettirgan panturkistik asoslarga suyanan. U na o’zbek, na tatar, na usmonli tilida yozar edi. Uning tili panturkistcha “turk tili” edi. Bu bir jihatdan bir necha mustaqil turk tillarini bir-biriga sun’iy ravishda qorishtirishdan iborat bo’lsa, ikkinchi jihatdan eski o’lik turkcha va chig’atoycha so’zlarni tor millatchilik asoslari bilan arxivdan qazib chiqarib, sun’iy ravishda ishlatishdan iborat edi. Shubhasizki, Fitrat bunda rus va internatsional so’zlardan o’tidan qochganday qochar edi. Shunday qilib, Fitrat “Chig’atoy gurungi”da til bobida o’zi asoslagan nazariyani o’zi ham amalga oshirib ko’radi. Shubhasizki, bu til – haqiqiy xalq tilining taraqqiyot qonunlariga qarshi qo’yilgan bir til. Bunday bir til, o’zbek mehnatkashlariga shubhasiz yot, u jonli tildan uzoq bir til edi. Ma’lumki, tarix bu tilni toptab o’tib ketdi. U til Fitratning asarlari bilan yaralib, o’sha asarlar bilan birga o’ldi” (Олимжон, 1960, 238-6.).

30-yillarning boshlaridan Sotti Husayn, Uyg’un, Otajon Hoshim, Hamid Olimjon va boshqalar tomonidan yaratilgan maqolalarda, tadqiqotlarda chig’atoy tili, chig’atoy adabiyoti, “Chig’atoy gurungi” faoliyati keskin tanqidiy ruhda tahlil qilingan. Bunday qarashlar ilgari surilgan asarlarni yaratish sovet davrida izchillik bilan davom ettirilgan. Ayniqsa, 1960-yilda chop etilgan M.Vahobovning “O’zbek sotsialistik millati” nomli 536 sahifalik asari esa chig’atoychilik bilan bog’liq barcha ishlarni umumlashtirgani, yangi xulosalar taqdim etgani, bugungi kun qarashlari bilan aytadigan bo’lsak, o’zbek xalqining buyuk tarixini sovet mafkurasi asosida soxtalashtirgani bilan ajralib turadi (Бахобов, 1960.).

Xulosa.

1. Rui Gonsales de Klavixo, Ismoil Gasprinskiy, Qayum Nosiriy, A.Y.Krimskiy, Fuad Ko’prulizoda, Ali Karaman o’g’li, Herman Vamberi, Y.Ekman, Zaki Validiy To’g’on kabi xorijlik olim va oydinlar tomonidan chig’atoy tili va chig’atoy adabiyotining shakllanishi, taraqqiyoti hamda uning turk xalqlari adabiyoti va tili o’rtasidagi mavqeyi haqidagi qarashlar bilan Abdurauf Fitrat fikrlari deyarli bir xil.

2. Chig’atoy tilining ildizlari Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’ati-t-turk” asaridagi hoqoniy turkchasiga, “Qutadg’u bilig”, “Hibbat ul-haqoyiq”, Ahmad Yassaviy hikmatlari tiliga borib taqaladi. Chig’atoy tilida bitilgan dastlabki asar Burxoniddin Rabg’uziyning “Qissasul anbiyo” asari.

3. Chig’atoy tili har tomonlama rivojlanib, shakllanib Temuriylar davrida to’la takomillashgan, mukammal til darajasiga ko’tarildi. Alisher Navoiy asarlari bilan turk xalqlari yashaydigan hududlarga tarqaldi, boshqa qardosh xalqlar tillarining rivojlanishiga katta ta’sir qildi. Umumturk tili darajasiga ko’tarilib, turk xalqlari adabiy tillariga aylandi.

Madrasalardagi darslar chig‘atoy tilida o‘tildi. Bu til XX yuzyillik boshlarigacha amalda qo‘llandi.

4. Turk xalqlarida chig‘atoy tilida bitilgan asarlar paydo bo‘ldi. Turkiyada chig‘atoy tilida asarlar yaratildi. Abayning 1905-yildagi “Kitab tasdiq”, tatar jadidlaridan Fotih Karimiyning 1996-yili Qozon shahrida nashr qilingan “Mirza qizi Fotima” nomli saylanmasiga kirgan asarlar, Qirg‘izlarning 1920-yilda nashr qilingan “Manas” eposi chig‘atoy tilida bitilgan.

5. Chig‘atoy tili leksikasi arab va fors tillardan o‘zlashgan so‘zlar miqdorining ko‘pligi bilan xarakterlanadi.

6. Ushbu dalillar Pirimqul Qodirov va Muhammad Alilar tomonidan chig‘atoy tili haqidagi ilgari surilgan fikrlar asosli emasligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlar

1921-yil yanvarda bo‘lg‘on birinchi o‘lka o‘zbek Til va imlo qurultoyining chiqarg‘on qarorlari. (1922). Toshkent.

Boybo‘latov J. (1929). O‘zbek adabiyotida chig‘atoychilik. “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 13–15-may.

Ekmann J. (1958). Çağataydili hakkında notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. Ankara.

Ekmann J. (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*. Ankara.

Fitrat A. (1929). Yopishmagan gajjaklar (O‘rtoq Boybo‘latovga ochiq xat). “Qizil O‘zbekiston” gazetasi. 15–16-sentyabr

Gasprali I. (1888). Turkiy til shevalari. “*Tarjimon*” gazetasi, 18-aprel.

Gasprali I. (1911). Chig‘atoy tili. “*Tarjimon*” gazetasi, 4-mart.

Karamanlioğlu A. (1986). *Türk dili*. Istanbul..

Köprülü M.F. (1986). *Türk edebiyatı tarihi*. 2 Basım. Ötüken. Istanbul.

Salbhof M. (1933). *Özbek әдәбиятыда миллиәтлик көрәнишләри*. Taşkent: Öz SSC dövlət nəşriyatı.

Şarafiddinov A., Husajn S. (1939). O‘zbek adabiyati. *15 yil icida o‘zbek so‘vet adabiyati*. Taşkent: Nafis adabiyat davlat nashriyati.

Stalin I. (1925). *Sharq xalqlari dorilfununing siyosiy vazifalari*. Moskva.

Togan A.Z.V (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi*. 2 Baskı. Istanbul.

Xudoyberdiyev J. (2026). Chig‘atoy tiliga oid ayrim qarashlar haqida. “Ma‘rifat” gazetasi, 8-aprel.

Әуезов М. (1988). Абайтану (лекция). *Абайтанудын арнаулы курсы; Абайтанудан жарияланбаған материалдар*. – Алматы: Ғылым.

Абай. (2021). *Китаб тасдиқ*. Алматы. «Қазақ университети».

Байбулатов Дж. (1932). *Чагатаизм – пантюркизм в узбекской литературе*. Москва-Ташкент: Объединение государственных издательств Среднеазиатское отделение.

Беҳбудий М. (2021). *Танланган асарлар*. II жилд. Тошкент: “Akademnashr”.

Боровков А. (1937). О некоторых очередных вопросах орфографии узбекского литературного языка. *Записки института востоковедения Академии наук СССР VI*. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.

Ваҳобов М. (1960). *Ўзбек социалистик миллати*. Тошкент: “Фан”.

Кәримі Ф. (1996). Морза кызы Фатыйма. Сайланма эсәрләр. Казан: Татаристан китап нәшрияты.

Клавихо Р.Г. (2019). *Амир Темур Испания элчиси нигоҳида*. Тошкент: «Zamin nashr» нашриёти.

Кримський А. (1930). *Тюрки, їх мови та літератури. I тюркські мови*. Вип. II. Київ.

Қодиров П. (2005). *Тил ва эл: Темурийлар давридаги мумтоз адабий тилимиз муаммолари*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

Муҳаммад Али. (2014а). Тарих сабоқларидан хулоса чиқариб яшайлик ёхуд адабиётимизнинг яқин ўтмишига бир назар. “*Халқ сўзи*” газетаси, 8 ноябрь.

Муҳаммад Али. (2014б). Тарих сабоқларидан хулоса чиқариб яшайлик ёхуд адабиётимизнинг яқин ўтмишига бир назар. “*O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*” gazetasi, 14-noyabr.

Нормуродов Й. (1982). Вамбери ва унинг хрестоматияси. *ЎТА*, 1.

Олимжон Ҳ. (1960). *Танланган асарлар*. Учинчи том. Фитратнинг адабий фаолияти ҳақида. Тошкент: ЎзССР давлат бадий адабиёт нашриёти.

Фитрат А. (2000). *Танланган асарлар*. II жилд. Илмий асарлар. Тошкент: «Маънавият».

Фитрат А. (2006). *Танланган асарлар*. IV жилд. Тошкент: «Маънавият».

Хаков В. (1972). *Татар милли әдәби теленәң барлыкка килүе һәм усеше*. Казан.

“SAROB” HIKOYASIDA DEYKSIS HODISASINING LINGVOPRAGMATIK TADQIQI

Ismoil HOJALIYEV*

Annotatsiya

Ushbu maqolada deyksisning lingvistik xususiyatlari, deyktik iboralar haqida turli tilshunoslar tomonidan berilgan ta’riflar, turli deyktik kategoriyalarni tahlil etish, deyksis hodisasini Said Ahmadning “Sarob” hikoyasida qo’llanilish holatlari haqida fikr yuritiladi. Deyksis – nutq jarayonida ayrim soʻz va ifodalarning ma’nosi soʻzlovchi, tinglovchi, zamon va makon kabi kontekst omillariga bogʻliq holda aniqlanadigan lingvistik hodisa hisoblanadi. U matnda referensiyani belgilash, nutqiy vaziyatni ifodalash hamda matnning uzviyligini ta’minlashda muhim pragmatik vosita sifatida xizmat qiladi. Maqolani oʻqish davomida hikoyadagi deyksis hodisalarini ilmiy ta’rifi va ular koʻrsatgan turli vazifalari koʻrsatib beriladi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, asardagi deyksis hodisalari hikoyani uzviyligini ham ta’minlab bergan. Shuningdek, deyksis orqali yozuvchi turli takrorlarni ya’ni tautologiyalarni ham oldini olgan. “Sarob” hikoyasida lisoniy voqealanish va mazmun bilan bogʻliq tushunchalar muallif tanlagan zamon-makon yoki sanoq boshi orqali ifodalanadi. Mazkur maqolada deyksisning shaxs, zamon va makon turlariga koʻproq e’tibor qaratiladi va ularning tahlili koʻrsatiladi. Har bir deyksis hodisasi hikoyadan olingan parchalar misolida koʻrib chiqiladi. Maqola bilan tanishish davomida deyksis hodisasining tilshunoslikdagi oʻrni naqadar sezilarli va katta ekani anglashiladi.

Kalit soʻzlar: deyksis, matn, pragmatika, anafora, deyktik soʻzlar, olmoshlar, tinglovchi, shaxs deiksisi, makon deiksisi, zamon deiksisi, deyktik element, paradigma, lisoniy vositalar.

A LINGUOPRAGMATIC STUDY OF THE DEIXIS PHENOMENON IN THE SHORT STORY “SAROB”

Abstract

This article discusses the linguistic features of deixis, definitions of deictic expressions provided by various linguists, the analysis of different deictic categories, and the use of deixis in Said Ahmad’s short story “Sarob.” Deixis is a linguistic phenomenon in which the meaning of certain words and expressions is determined by contextual factors such as the speaker, listener, time, and place. It serves as an important pragmatic tool for establishing reference in a text, expressing the speech situation, and ensuring textual coherence. During the reading of the article, the scientific definitions of deictic phenomena in the story and the various functions they perform are demonstrated. It should also be noted that deictic elements in the work contribute to the coherence of the narrative. Furthermore, through the use of deixis, the author avoids various repetitions, that is, tautologies. In the short story “Sarob,” concepts related to linguistic realization and meaning are expressed through the temporal-spatial framework or reference point chosen by the author. This article focuses primarily on the categories of personal, temporal, and spatial deixis and provides their analysis. Each deictic phenomenon is examined with examples taken from the story. Through reading the article, it becomes clear how significant and substantial the role of deixis is in linguistics.

* Filologiya fanlari doktori, professor, Fargʻona davlat universiteti

Keywords: deixis, text, pragmatics, anaphora, deictic words, pronouns, listener, personal deixis, spatial deixis, temporal deixis, deictic element, paradigm, linguistic means.

So'nggi yillarda jahon tilshunosligida deysis hodisasi turli yondashuvlar asosida talqin qilinmoqda. Buning natijasida deysis hodisasining turli murakkab jihatlarini tasvirlash imkoni yaratildi. Bugungi kunda tilshunoslikda asosiy izlanishlar tilni uning foydalanuvchisi bilan birgalikda, yaxlitlikda, ajratilmagan holda o'rganish tamoyillarini belgilash xususida borar ekan, deytik sistema va uning mukammal tuzilmasini ko'rsatib berish eng muhim masalaga aylandi [1;57]. Hozirgi izlanishlar davrida pragmalingsvistika paradigmasi sohaga oid yangi yo'nalishlar hisobiga boyib, mukammallashib bormoqda. Tilshunoslikda yangi soha bo'lgan pragmatika va u bilan bog'liq muammolar o'ziga xos terminalogik jarayonni hosil qilmoqda. Ba'zan terminlar qo'llanishida parallellik holatlari ham kuzatiladi. Shunday terminlardan biri deysis va deytikadir [1;57]. Ilmiy adabiyotarni o'rganish jarayonida shu narsaga ishonch hosil qilishimiz mumkin. Til tizimi va uning nutqiy faollashuvi o'rtasidagi vositachilik, hakamlilik vazifasini tilshunos olimlar bekorga deysis hodisasiga yuklayotganlari yo'q. Til tizimining o'zi nutqiy faoliyat natijasida mavjuddir, uning tabiati va mohiyati nutqiy muloqat jarayonida vujudga keladi [2;168]. Yuqoridagilarga asoslanib, til birliklarining ma'no xususiyatlari nutqda voqelanadi va aniq tus oladi. Har bir nutq muallifi voqelikda kechayotgan hodisani o'zicha idrok etadi, uni ma'lum makon, zamon hududida tasavvur qilib, hosil bo'lgan mantiqiy tasavvufga lisoniy libos beradi. Lisoniy voqealanish va mazmun bilan bog'liq tushunchalar muallif tanlagan zamon-makon yoki sanoq boshi orqali ifodalanadi.

Demak, nutqiy faoliyatda doimo lisoniy shaklni voqelik bilan bog'lash hamda unga nisbatan shaxsiy munosabat bildirish ehtiyoji tug'iladi. Xuddi shu vazifalar ijrosi deytik vositalar zimmasidadir [2;168]. Deysis pragmatika sohasiga tegishli bo'lib, u bevosita tilning tuzilishi va u qo'llanilayotgan kontekst o'rtasidagi munosabatni o'z ichiga oladi [3; 55]. Shu asnoda o'zi bilan voqelikka bo'lgan ko'rsatish holatini ham o'zida saqlab qola oladi.

Fanda deysis tushunchasi bugun paydo bo'lgan hodisa emas, u antik davrlardan beri ma'lum bo'lgan hodisa sifatida boshqa nomlar bilan e'tirof etib kelinadi. Tilshunoslik sohasida bu termin va tushunchaning paydo bo'lishi K.Brugman, B.B.Vinogradov, A.A.Potebnya kabi olimlarning nomi bilan bog'liqdir [1;64]. Jumladan, O.Espersen bu hodisa bilan bog'liq qarashlarini o'zining 1922-yildagi asarlarida bayon qiladi. Bu olim tomonidan lisoniy birliklar tavsifi uchun shifterlar tushunchasi kirgizilgan. Dunyo tilshunoslari olimlari tomonidan deysis haqida bildirilgan bir qancha fikrlar ham bor. Til tizimidagi qator hodisalarni faqatgina ularning yuzma-yuz muloqot sharoitida shakllanishi inobatga olingandagina tavsiflash mumkin. Bu ayniqsa, deysis hodisasi talqinida yaqqol ko'zga tashlanadi [4;637]. Levinson tomonidan deysis haqida bildirilgan fikr ham o'rinli hisoblanadi. Til tizimi va konteksts o'rtasidagi bog'liqlikning lisoniy strukturalarda aks etishini yaqqol ko'rsatuvchi yagona hodisa – bu deysis hodisasidir. Deytik belgilar tasnifi uzoq yillardan buyon muhokama qilib kelinmoqda. Ko'pchilik tilshunos olimlar tomonidan deysis uch turga ya'ni shaxs, makon va zamon turlariga ajratiladi. Ammo ayrim tilshunoslar borki bunday tasnifga unchalik qo'shilmaydilar. Ular, deysis va modallik hodisalarini yagona maydonga birlashtirish harakatida bo'lishib, modal deysisini alohida o'rganishni taklif qilishmoqda [2;171]. Modal deysisi vositasida so'zlovchi mavjud va tasavvurdagi vaziyatlarni nisbatan baholaydi [5;231]. Deysis qadimgi yunoncha - $\sigma\iota\sigma\iota\varsigma$ (deixis, "ishora qiluvchi, ko'rsatuvchi") va $\epsilon\iota\kappa\nu\mu\iota$ (deiknumi, "ko'rsataman") so'zlaridan

kelib chiqqan bo‘lib, nutqni kontekstda talqin qilish uchun xizmat qiluvchi tilshunoslik va pragmatikaning muhim qismini tashkil qiladi [6]. Pragmatikaning otasi taxallusi olgan mashhur tilshunos Ch.S.Peirs bu atamaga pragmatikaga oid "From Pragmatism to Pragmaticism" asarida tegishli ta'rifni bergan, u yerda ma'lum tilning kontekstda qanday ishlashini va so'zlar hamda iboralar atrofidagi olamdagi obyektlarga nisbatan qay tarzda qo'llanilishini tushuntirishga harakat qilgan [7; 8]. Keyinchalik J.Layonz, R.Yakobson va P.Grays kabi boshqa tilshunos va faylasuflar deysis tushunchasini va uning tildan foydalanish va talqin qilishdagi rolini yanada shakllantirdi desak mubolag'a bo'lmaydi [4; 62]. Yuqoridagi ta'kidlangan deytik elementlar tarixiga oid tadqiqotlarga ko'ra dastlab deysis birlik bo'lib faqat olmoshlar bilingan bo'lsa, ilmiy izlanishlar natijasida hatto leksik-grammatik vositalarda ham kuzatila boshlandi. Ularda ham nutq vaziyatiga oid borliq va uning elementlariga ishora qilish kabi deytik xususiyatlar ko'rina boshladi. An'anaga ko'ra deysis birliklarga kishilik va ko'rsatish olmoshlari shuningdek ravishlar aloqador bo'lgan bo'lsa, endilikda bunday birliklarga leksik va grammatik vositalar ham qo'shildi.

Yuqorida keltirilgan ilmiy asosli fikrlarni buyuk yozuvchi Said Ahmadning "Sarob" hikoyasi asosida tahlil qilishga harakat qilamiz, zero uning hikoyasida qo'llangan deysis hodisalari tahlil qilinmaganligini kuzatishimiz mumkin. Shuning uchun ham bu galgi maqolamizda uning "Sarob" hikoyasidagi deysis hodisalarini taxlil qilib chiqamiz.

Hammaga ma'lumki o'zbek yozuvchilarining ichida har tomonlama mukammal, ilmiy yozuvchilarimiz juda ko'p. Ular o'zlarining asarlarida so'zlardan mohirlik bilan foydalanib kitobxonda kuchli emotsiya va asarlarga bo'lgan katta qiziqishni uyg'otishadi. Mana shunday qalami o'tkir o'zbek yozuvchilarimizdan biri bu albatta Said Ahmad hisoblanadi. Bu maqolani mavzusiga binoan "Sarob" hikoyasida ishlatilgan deysis hodisasi va uning turlarini birma-bir ko'rib chiqamiz.

– **Kimsanboy** shoshib qoldi.

– **Men** nima ish qilishim kerak?

– Avvalo, o'rtamizda bo'lib o'tgan bu suhbatni birovga aytmalikka so'z berasan. ("Sarob") [8;15]

Ushbu hikoyadan olingan parchada *men* so'zi nutq paytida gapirayotgan shaxsni bildiradi. Kim ekanini faqat nutq vaziyatidan bilish mumkin (bu yerda – Kimsanboy).

– **Kimsanboy**, mendan yashirmay qo'ya qoling, – dedim bosiqlik bilan. – Ikkovimiz bitta qishloqning bolasimiz. Kimligingiz kaftimning chizig'idek ayon. **Siz** Pavlik Morozovning sadoqatli izdoshisiz. ("Sarob") [8;23]

Siz – bu **shaxs deysisi** bo'lib, nutq jarayonida **2-shaxsni**, ya'ni *tinglovchini* bildiradi. Ushbu olmoshning aniq referenti faqat **nutq vaziyati** orqali aniqlanadi. Matndan tashqarida, kontekstsiz holda "siz" so'zining kimga nisbatan ishlatilgani noma'lum bo'lib qoladi.

Berilgan parchada: *Siz* Pavlik Morozovning sadoqatli izdoshisiz.

Shuningdek *siz* olmoshi o'zbek tilida tinglovchiga nisbatan hurmat va masofa saqlash ma'nosini ifodalaydi.

– **Olimjon** domla uzok yillardan beri qamoqda yashab lager xayotining ming bir chiyrig'idan o'tib, pishib ketgan odam edi. Shuning uchun ham **u** birov bilan dardlashmas, o'z yog'iga o'zi qovrilib yuraverardi. ("Sarob") [8;22]

Hikoyadan olingan parchada *u* olmoshi avval tilga olingan shaxs — *Olimjon* domlaga ishora qiladi. Referenti faqat matn kontekstida aniqlanadi.

Yuqorida keltirilgan misollarning barchasi shaxs deysisiga yaqqol misol bo'la oladi.

– Faol pionerlarning **Moskvada** bo'ladigan slyotida ham qatnashasan. **O'sha yerda** buyuk ustozimiz, dohiymiz Stalinni ko'rasan. ("Sarob") [8;15]

“Moskvada” soʻzi voqea sodir boʻladigan geografik makonni bildiradi. Bu birlik deytik hisoblanadi, chunki u nutq ishtirokchilariga nisbatan tashqi makonni koʻrsatadi. Soʻzlovchi va tinglovchi qayerda turgani aniq boʻlmasa, “Moskvada” degan joy nutq vaziyatiga bogʻliq holda talqin qilinadi. *Oʻsha yerda* birikmasi avval tilga olingan joyga (Moskvaga) ishora qilmoqda. Bu soʻz birikmasining aniq referenti faqat oldingi kontekst orqali aniqlanadi. Hikoyadan olingan ushbu parcha *makon* deyxsisiga misol boʻladi.

– Hamqishloq, **yaqinda** muddatingiz tugab uyga ketasiz, – dedi u past tovushda.

– Iltimos, dadam qamoqdan qaytib kelgan boʻlsa, mening uzrimni yetkazing. Gunohini qoni bilan yuvdi, deb ayting. (“Sarob”) [8;25]

Ushbu parchada vaqt deyxisi “*yaqinda*” leksemasi orqali ifodalangan. Vaqt deyxisi — bu voqea yoki harakatning sodir boʻlish vaqtini *nutq paytiga* nisbatan belgilovchi lingvistik birlikdir. “Yaqinda” soʻzi aniq kalendar vaqtini emas, balki *nisbiy, subyektiv vaqt oraligʻini* bildiradi. Uning referenti faqat nutq vaziyatida, yaʼni soʻzlovchi va tinglovchi uchun umumiy boʻlgan kontekstda aniqlanadi.

“Yaqinda” leksemasi nutq paytidan *kelajak tomonga* yoʻnaltirilgan boʻlib, muddatning tugashi va uyga ketish harakatining uzoq boʻlmagan vaqt ichida amalga oshishini anglatadi. Shu jihatdan u *prospektiv (kelajak) vaqt deyxisi* sifatida talqin qilinadi.

Mazkur deytik birlik pragmatik jihatdan ham muhim: u soʻzlovchining tinglovchiga nisbatan *umid, taskin va ishonch* munosabatini ifodalaydi. Demak, vaqt deyxisi bu yerda nafaqat vaqtini belgilaydi, balki nutqning *emosional-pragmatik fonini* ham shakllantiradi.

– Balxash lagerida orqa miyasining pastiga, qoq ensasiga belkurakning sopi bilan urib, chuqurga tashlab ketishgan. Soqchilar uning dodlagan ovozini eshitib, chuqurdan chiqarib olishgan. **Ana shundan** keyin uning oʻng qoʻli tirsagidan qotib, boshi goh oʻngga, goh chapga oʻzidan-oʻzi burilib qoladigan, sogʻ qoʻli bilan toʻgʻrilab, oldinga qaratib qoʻysa, boshi musichaning kallasidek old-orqasiga siltanib, borib-kelaveradigan boʻlib qolgandi. (“Sarob”) [8;21]

Vaqtini koʻrsatuvchi deyxisni hikoyadan olingan yuqoridagi parcha orqali ham koʻrishimiz mumkin.

Umuman olganda, Pragmatika til hodisalarini nutqiy vaziyat va kontekst bilan uzviy bogʻliq holda tahlil qiluvchi lingvistik yoʻnalish boʻlib, unda kommunikativ jarayon ishtirokchilarining oʻz maqsad va niyatlarini amalga oshirishda til vositalaridan foydalanish mexanizmlari hamda ijtimoiy muloqot doirasida maʼnoning vujudga kelish va talqin etilish jarayonlari tadqiq etiladi. Nutqiy muloqotda koʻrsatish, ishora qilish funksiyalarini bajaruvchi vositalarni kontekstual voqelik bilan bogʻlash va ularga nisbatan individual munosabat ifodalash natijasida deyxis hodisasi yuzaga keldi [1;154]. Mazkur maqolada deyxisning shaxs, zamon va makon turlariga koʻproq etibor berildi. Xar bir deyxis turlari “Sarob” hikoyasidan olingan parchalar misolida koʻrib chiqildi. Shu oʻrinda “deyxis”ning modal, sotsial, diskurs kabi turlari tilshunos olimlar tomonidan aniqlanganligini yodda saqlashimiz kerakligini takidlab oʻtmoqchiman. Deyxisning bu turlarini ham kengroq oʻrganish lozimdir.

Adabiyotlar

ҲАКИМОВ М., ҒАЗИЕВА М. *Прагмалингвистика асослари*. Фарғона: Classic. 476 б.
Сафаров Ш. (2008). *Прагмалингвистика*. Монография. Тошкент нашриёти. 318 б.

Lyons J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 897 b.

Rauh G. (1983). *Tenses as Deictic Categories*. In: *Essays on Deixis*. Тьбинген.

<https://www.studysmarter.us/explanations/english/pragmatics/deixis/>

Pierce Ch S. (1995). *From Pragmatism to Pragmaticism*. Prometheus. P. 291

Аҳмад Саид. (2001). *Қорақўз мажнун: Ҳикоялар*/Тошкент: Ўзбекистон. 240 б.

“BOBURNOMA”NING O‘ZBEKCHA-TURKCHA-QOZOQCHA PARALLEL KORPUSINING LINGVISTIK VA KOMPYUTER-TEXNOLOGIK ASOSLARI

Dilafroz MUHAMMADIYEVA *

Annotatsiya

O‘zbek, turk va qozoq tillari turkiy tillar oilasiga mansubligi bois tarixi, madaniyati va adabiyoti bir-biriga yaqin. Xususan, “Boburnoma” asari, turkiy xalqlarning tarixiy va madaniy merosiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu matnning turli tillardagi tarjimalarini tahlil qilish, tilshunoslikda, adabiyotshunoslikda va tarjima nazariyasida muhim o‘rin tutadi. “Boburnoma” matnining o‘zbekcha, turkcha va qozoqcha variantlari bo‘yicha parallel korpus yaratish, lingvistik tadqiqotlar va avtomatik tarjima tizimlarining rivojiga katta hissa qo‘shadi. Parallel korpuslar – bu bir necha tilni birlashtirgan va ularni bir-biri bilan taqqoslash imkonini beradigan ma’lumotlar bazasi hisoblanadi. “Boburnoma” matni o‘zbekcha, turkcha va qozoqcha parallel korpusi tilshunoslik va tarjima texnologiyalarini o‘rganishda yordam beradi. “Boburnoma”ning parallel korpusini yaratish zamonaviy tilshunoslik, adabiyotshunoslik hamda tarjima nazariyasi sohalari uchun nihoyatda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu korpusni yaratish orqali asarning asl matn bilan uning turli tillardagi tarjimalari (o‘zbekcha zamonaviy tahrir, turkcha, qozoqcha, inglizcha va boshqa tarjimalar) o‘zaro muvofiqlikda tadqiq etilishi mumkin bo‘ladi. Bu esa nafaqat tarjima sifati va strategiyalarini tahlil qilish, balki madaniyatlararo semantik o‘zgarishlar, stilistik moslashuvlar hamda tarixiy til qatlamlarining evolyutsiyasini o‘rganish imkonini beradi.

Parallel korpus asosida kompyuter lingvistikasi vositalaridan foydalangan holda avtomatik tarjima modellarini takomillashtirish, stilistik tahlil, leksik-semantik xaritalar tuzish va korpus lingvistikasi doirasida murakkab tadqiqotlar olib borish mumkin. Ayniqsa, “Boburnoma” kabi tarixiy-memuar asarning turli til qatlamlaridagi ifodasi uning mazmun, stilistik va lingvistik jihatlarini chuqur tahlil qilishga sharoit yaratadi. “Boburnoma”ning parallel korpusini yaratish – tarixiy tilshunoslikni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish, turli tillar o‘rtasidagi tarjima muvofiqligi va tafovutlarini tahlil qilish, shuningdek, madaniy merosimizni chuqurroq anglash uchun mustahkam asos yaratadi. Bu esa nafaqat filologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtiradi, balki madaniyatlararo muloqot va tafakkurni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. “Boburnoma” nafaqat o‘zbek adabiyoti, balki umumturkiy madaniy merosning namunasi sifatida tarixiy va lingvistik jihatdan benazir manba hisoblanadi. Ushbu asar asosida o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpus tuzish g‘oyasi lingvistik tipologiya, tarjima nazariyasi va kompyuter lingvistikasi yo‘nalishlarida ilmiy izlanishlarni amalga oshirishga imkon yaratadi. Bu kabi korpusning yaratilishi zamonaviy lingvistikada ko‘ptilli muqobil matnlar bilan ishlash, tarjima modellari va leksik-semantik tadqiqotlar uchun zaruriy infratuzilmani shakllantiradi.

Kalit so‘zlar: Bobur, “Boburnoma”, o‘zbekcha, turkcha, qozoqcha, parallel korpus.

* Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, d.muhammadiyeva@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6761-462X>

LINGUISTIC AND COMPUTATIONAL-TECHNOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE UZBEK–TURKISH–KAZAKH PARALLEL CORPUS OF THE BOBURNOMA

Abstract

Uzbek, Turkish, and Kazakh languages belong to the Turkic language family; therefore, their histories, cultures, and literatures are closely interconnected. In particular, the work Boburnoma has had a profound influence on the historical and cultural heritage of Turkic peoples. Analyzing translations of this text across different languages holds a significant place in linguistics, literary studies, and translation theory. Creating a parallel corpus based on the Uzbek, Turkish, and Kazakh versions of “Boburnoma” will make a substantial contribution to linguistic research and the development of machine translation systems. Parallel corpora are databases that integrate multiple languages and enable their systematic comparison. A trilingual parallel corpus of “Boburnoma” (Uzbek–Turkish–Kazakh) facilitates the study of linguistics and translation technologies. The creation of a parallel corpus of “Boburnoma” carries considerable scholarly importance for modern linguistics, literary studies, and translation theory. Such a corpus would allow for the aligned analysis of the original text alongside its translations in various languages (including modern Uzbek editions, Turkish, Kazakh, English, and others). This, in turn, enables not only the evaluation of translation quality and strategies but also the examination of cross-cultural semantic shifts, stylistic adaptations, and the evolution of historical language layers.

Using computational linguistics tools within a parallel corpus framework makes it possible to enhance machine translation models, conduct stylistic analyses, construct lexical-semantic maps, and carry out complex corpus-based research. In particular, the representation of a historical memoir like “Boburnoma” across different languages provides a rich basis for in-depth analysis of its content, stylistic features, and linguistic structure. The development of a parallel corpus of “Boburnoma” thus creates a solid foundation for integrating historical linguistics with modern technologies, analyzing translational equivalence and divergence among languages, and gaining a deeper understanding of cultural heritage. This contributes not only to advancing philological research but also to fostering intercultural communication and intellectual exchange. “Boburnoma” is not only a monument of Uzbek literature but also a unique historical and linguistic source representing the shared cultural heritage of Turkic peoples. The idea of constructing an Uzbek–Turkish–Kazakh parallel corpus based on this work opens new avenues for research in linguistic typology, translation theory, and computational linguistics. The creation of such a corpus provides essential infrastructure for working with multilingual parallel texts in modern linguistics, supporting the development of translation models and lexical-semantic studies.

Keywords: Babur, Baburnama, Uzbek, Turkish, Kazakh, parallel corpus.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda parallel korpuslar turli amaliy maqsadlar uchun samarali manba sifatida keng qoʻllanilmoqda. Tilshunoslik sohasida parallel korpuslar ikki (yoki undan ortiq) til tizimidagi lingvistik birliklarning tuzilishi, funksiyasi va chastotasini taqqoslash imkonini beradi. Bunday korpuslar orqali til strukturasi, grammatik modellar, leksik birliklarning qoʻllanish doirasi va ularning kontekstual variantlari haqida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish mumkin. Parallel korpuslar, ayniqsa, manba til (asl matn) va maqsadli til (tarjima matni) oʻrtasidagi formal va semantik oʻxshashliklar hamda

tafovutlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa tahlilni turli sathlarda olib borish imkonini beradi. Ushbu sathlar odatda quyidagicha tasniflanadi: mikro daraja (soʻz, morfema, soʻz birikmalari), oraliq yoki sintaktik daraja (gap va paragraf – bu bosqich baʼzan mezo daraja (Мельник, Тарева, 2024) deb ham yuritiladi), hamda makro daraja (butun matn, diskurs va janr). Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, parallel korpuslar matnga asoslangan tizimli tahlilga xizmat qiladi va turli sathdagi lingvistik hodisalarni qamrab oladi.

Tarjimashunoslikda parallel korpuslardan foydalanish ikki va undan ortiq tillarning kontrastiv tahlilini samarali amalga oshirish imkonini beradi. Ular tarjimonlarga manba va maqsadli til oʻrtasidagi tarjima ekvivalentlarini aniqlashda yordam beradi, xususan, toʻgʻridan toʻgʻri muqobili mavjud boʻlmagan birliklar uchun mos kontekstual yechimlar topishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, parallel korpuslar soʻzlar, birikmalar, frazeologik birliklar, metaforik ifodalar va stilistik koʻchimlarning har ikki til sistemasi doirasidagi ishlatilish chastotasi haqida aniqlovchi maʼlumotlar beradi.

“Boburnoma” oʻzbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusini tuzishda asosiy uch qatlam – asl matn, turkcha va qozoqcha tarjimalar tanlab olinadi. Bu tarjimalar “Boburnoma”ning asl matniga iloji boricha yaqin boʻlgan, lekin zamonaviy oʻquvchiga tushunarli boʻlishi uchun til jihatdan soddalashtirilgan variantlar boʻlishi kerak. Tarjimada uslub mosligi, leksik moslik, semantik aniqlik va sintaktik tuzilmaning muvofiqligi asosiy mezon sifatida qabul qilinadi.

“Boburnoma” oʻzbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusini yaratish jarayoni quyidagi bosqichlar ketma-ketligi tarzida bajariladi.

1. Matnlarni tanlash. “Boburnoma” matnining original oʻzbekcha versiyasi va uning turkcha va qozoqcha tarjimalari tanlanadi. Har bir matnning toʻliq va aniq tarjimasini kerak boʻladi. Bu jarayonda original matnning davriga va tarjimaning aniqligiga eʼtibor qaratish lozim.

2. Matnlarni raqamlashtirish (kompyuter shakliga oʻtkazish).

Avvallari matnlarni kompyuterga kiritish murakkab va koʻp vaqt talab etuvchi jarayon boʻlgan boʻlsa, hozirgi kunda bu muammo sezilarli darajada soddalashtirilgan. Bunga quyidagilar sabab boʻldi:

- optik belgi tanish texnologiyalari (yaʼni skanerlash va matnni avtomatik tanib olish);
- matnli axborotni qayta ishlash sohasida keng kompyuterlashtirish.

Elektron matnlar turli yoʻllar bilan olinishi mumkin: qoʻlda kiritish, skanerlash, muallif nusxalari, nashriyotlar tomonidan taqdim etilgan original maketlar va boshqalar. “Boburnoma” oʻzbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusi matnlari kitob shaklidan avval skanerlash vositasida raqamli shaklga keltirildi, soʻngra maxsus dasturlar yordamida parallel korpusga joylash uchun kerakli formatga oʻtkazildi.

3. Matnlarni dastlabki ishlovdan oʻtkazish.

Ushbu bosqichda barcha matnlar filologik jihatdan tekshiriladi va tahrir qilinadi. Matnlar tahlil qilinib, soʻz va iboralarning tarjimasini, sintaktik strukturalar va semantik bogʻlanishlar oʻrganiladi. Bu jarayonda leksik, sintaktik va semantik analizlar olib boriladi, bunda biror ibora yoki soʻzning turli tillardagi ekvivalentlari aniqlanadi. Shuningdek, matnning bibliografik va ekstralingvistik tavsiflari (masalan, muallif haqida maʼlumot, matn sanasi, janr xususiyatlari) tayyorlanadi.

4. Konvertatsiya va grafematik tahlil.

Baʼzi matnlar dastlabki avtomatik ishlov jarayonidan oʻtkaziladi. Bu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- kodlash tizimlarini o'zgartirish (agar zarur bo'lsa);
- matnga aloqador bo'lmagan elementlarni (chizmalar, jadvallar) olib tashlash yoki mos shaklga o'tkazish;

- so'z bo'linmalari, qat'iy satr oxirlari kabi belgilarni bartaraf etish;
- matndagi belgilarni (masalan, tire) yagona shaklda yozilishini ta'minlash.

Bu amallar, odatda, avtomatik tarzda bajariladi. Aksariyat hollarda, matnni tarkibiy qismlarga – bo'lim, paragraf, gap va h.k. – ajratish ham shu bosqichda amalga oshiriladi.

5. Matnni teglash (belgilash).

Bu bosqichda matn va uning qismlariga qo'shimcha ma'lumotlar – ya'ni metama'lumotlar biriktiriladi. Korpusning tilshunoslik va tarjima tizimlari uchun mos keladigan formatda bo'lishi ta'minlanadi. Bu yerda tokenizatsiya, lemmatizatsiya va sintaktik tahlil kabi jarayonlar o'rganiladi. Shuningdek, tahlil qilingan ma'lumotlar mashina o'rganishi va tarjima tizimlariga mos kelishi kerak.

Korpusdagi matnlar metama'lumoti quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- mazmuniy metama'lumotlar (bibliografik ma'lumotlar, janr va uslubiy belgilari, muallif haqidagi ma'lumotlar);
- formal metama'lumotlar (fayl nomi, kodlash parametrlari, teglash tili versiyasi, teglashni bajargan shaxslar).

Bu ma'lumotlar, odatda, qo'lda kiritiladi.

Matnning tarkibiy teglanishi (ya'ni paragraf, gap, so'zlarni ajratish) va lingvistik teglanishi (masalan, morfologik yoki sintaktik belgilash) esa odatda avtomatik tarzda amalga oshiriladi. Metadataning to'g'ri kiritilishi ma'lumotlar bazasining to'g'ri ishlashini ta'minlaydi.

6. Avtomatik teglash natijalarini tuzatish.

Bu bosqichda avtomatik teglash natijasida yuzaga kelgan xatoliklar tuzatiladi va noaniqliklar bartaraf etiladi. Bu jarayon to'liq qo'lda yoki yarim avtomatik tarzda bajarilishi mumkin.

7. Maxsus korpus boshqaruv tizimiga o'tkazish.

Teglangan matnlar lingvistik axborot-izlash tizimi (inglizcha: corpus manager) formatiga o'tkaziladi. Bu tizim foydalanuvchilarga tezkor va ko'pyoqlama izlash imkonini yaratadi hamda statistik tahlilni ta'minlaydi.

8. Korpusga kirish imkonini ta'minlash.

Yakuniy bosqichda foydalanuvchilar uchun korpusdan foydalanish imkoniyati yaratiladi. U quyidagi shakllarda taqdim etilishi mumkin:

- kompyuter sinfida lokal foydalanish;
- CD-ROM orqali tarqatish;
- global tarmoq (Internet) orqali ochiq yoki cheklangan kirish.

Bunda foydalanuvchilar turli toifadagi huquq va imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin.

Albatta, amaliyotda har bir loyiha o'ziga xos bo'lib, bu yerda keltirilgan bosqichlar soni va tartibi o'zgarishi mumkin. Ba'zi hollarda, real texnologiya bundan murakkabroq bo'ladi.

“Boburnoma” o'zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusining **tuzilishi va tarkibi** quyidagi komponentlardan iborat bo'ladi:

1. Manba va tarjima matnlar

2. Segmentlar: Korpusdagi matnlar odatda segmentlarga, ya'ni gaplar yoki jummalarga bo'linadi. Har bir segmentning tarjimasi alohida ajratib belgilanadi.

3. Metama'lumotlar: Korpusni yaratishda meta-ma'lumotlar (masalan, til juftligi, matnning kelib chiqishi, tarixiy davr) muhim rol o'ynaydi. Meta-ma'lumotlar parallel korpusning kontekstual va lingvistik tahlilini osonlashtiradi.

4. Struktura va format: Parallel korpuslar odatda XML, TMX (Translation Memory eXchange), CSV, JSON kabi formatlarda saqlanadi. Bu formatlar matnlarni strukturalash, saqlash va tizimli tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

Parallel korpusning **texnologik tuzilishi** quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

1. segmentatsiya, ya'ni "Boburnoma" manti va tarjimalarining gap shaklidagi segmentlarga ajratilgan ko'rinishi;

2. tekislashtirish (alignment), ya'ni asos matndagi har bir segmentni turk va qozoq tillaridagi mos segmentlar bilan bog'lash;

3. annotatsiya, ya'ni har bir segmentga lingvistik teglar (morfologik, sintaktik, semantik) biriktirish;

4. indeksatsiya, ya'ni matnlar bazasida tezkor izlash imkonini beruvchi tizim yaratish.

Segmentatsiyada matnlar sintaktik birliklarga – gaplarga bo'linadi. Har bir segment aniq chegaralangan bo'lishi kerak. Gap darajasidagi segmentatsiya matn mazmunini yo'qotmagan holda, har bir gapga alohida tarjima mosligini ta'minlaydi. Bu bosqichda nuqtalar, undovlar, so'roq belgilaridan foydalanib segmentlar ajratiladi. Parallel korpus – bu bir yoki bir nechta tillarda mavjud bo'lgan matnlarning tarjimalari bir tizimda joylashtirilgan, har bir segment (odatda gap yoki paragraf) darajasida o'zaro moslashtirilgan (align qilingan) elektron matnlar to'plamidir. "Boburnoma" o'zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusida matnlar gap (jumla) darajasida segmentlarga ajratiladi, ya'ni har bir o'zbekcha gapga mos ravishda turkcha va qozoqcha tarjima gaplari joylashtiriladi. Bunday yondashuv tarjimalar tahlilini, lingvistik va semantik moslikni chuqurroq o'rganishga imkon beradi.

Har bir tarjima muallifining uslubi har xil bo'lganligi uchun gap asosidagi moslikni saqlash maqsadida har bir gap alohida kontekstda tekshirilishi lozim. Bir gapda bir so'zning bir necha sinonimi bo'lishi mumkin. Shu sababli kontekstual izohlar kiritilishi va har bir variant qayd etilishi lozim. Turkiy tillar uchun maxsus NLP vositalari (lemmatizator, POS-tagger, aligner) yetarli emas. Shu bois loyihada ko'p hollarda qo'lda belgilash va moslashtirish zarur bo'ladi.

Alignment – bu segmentlar (ya'ni, gaplar)ni bir tildan ikkinchi tilga mos tushuvchi tarjima birliklari bilan bog'lash jarayonidir. Gap darajasidagi alignment tarjima aniqligi va tahliliy ishlov berish qulayligini oshiradi. Alignment qo'lda yoki avtomatlashtirilgan vositalar yordamida amalga oshiriladi (masalan, HunAlign, LF Aligner, OpusAligner). Tarixiy matnlar uchun tarjima farqlari yuqori bo'lganligi sababli, qo'lda tekshirish va tuzatish ayniqsa muhimdir. Bunda tarjimalar orasidagi sintaktik moslik darajasi, segmentlar uzunligi, semantik o'xshashlik va parallel bog'lanishlar asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Ushbu jarayon bir necha muhim texnologik bosqichlardan iborat bo'lib, ulardan eng asosiylaridan biri – matnni gap darajasida tenglashtirishdir. Bu bosqichda har bir gap o'zining tarjimadagi mazmuniy ekvivalenti bilan bog'lanadi. Matn birliklari parallel korpusda odatda so'z, so'z birikmasi va gap shaklida belgilanadi. Korpusning tuzilish maqsadiga qarab bu birliklardan biri asosiy tenglashtirish bo'lagi sifatida tanlanadi. Jumladan, ta'limiy, amaliy yoki sinov maqsadlarida tuzilgan parallel korpuslar uchun gaplar darajasida tenglashtirish ko'pincha yetarli hisoblanadi. Chunki bu bosqich – keyinchalik amalga oshiriladigan sintaktik tahlil, semantik muvofiqlashtirish yoki stilistik tekshiruv uchun poydevor vazifasini bajaradi.

“Boburnoma” matni va tarjimalarining segmentlarga ajratilishi

O‘zbekcha matn	Turkcha tarjima	Qozoqcha tarjima
Farg‘ona viloyati beshinchi iqlimdindur.	Fergana vilâyeti beşinci iklimdendir	Ферғана уәлаяты бесінші ықылым.
Muxtasar viloyattur, oshlig‘ va mevasi farovon.	Küçük bir vilâettir. Hububat ve meyvası boldur	Шағын уәлаят. Астық пен жемісі мол.
Turkistondin heyli quyiroyq bu daryo tamom qumg‘a singar, hech daryog‘a qotilmas.	Türkistan'dan epeyce aşağıda bu nehir büsbütün kumlar arasında kaybolur ve hiç bir nehre karışmaz.	<u>Әрі өзге ешбір өзенге қосылмастан Түркістаннан әлде жырақтау жерде құмға сіңіп кетеді.</u>
Andijonning noshpotisidin yaxshiroq noshpoti bo‘lmas.	Endican naşpatisinden daha iyi naşpati bulunmaz.	Әндіжанның [1] алмұртынан жақсырақ алмұрт болмас.
Elining lafzi qalam bila rosttur.	Halkın konuşma dili yazı diline uygundur.	Елінің сөйлеу тілі мен жазба тілі бірдей.

Parallel korpuslarga avtomatik ishlov berish jarayoni boshqa turdagi korpuslarga nisbatan murakkabroq hisoblanadi. Uning asosiy texnik muammosi korpusning birliklari sifatida original (asliyat) va tarjima matnini gap, so‘z birikmasi hamda so‘z darajasida aniqlab belgilash (ya‘ni razmetkalash) zaruratidir. Amaldagi avtomatik qidiruv modellari, xususan, nomlashgan birliklar (NP – noun phrase) asosidagi tizimlar bunday razmetkani aniq amalga oshira olmaydi. Yevropa tillari, xitoy va yapon kabi yirik lingvistik resurslarga ega tillar uchun maxsus parallel korpuslar ishlab chiqilgan bo‘lib, ularda original va tarjima matn birliklarini tenglashtirish uchun samarali usullar qo‘llanilgan.

Gap darajasidagi tenglashtirish jarayonida odatda struktur yondashuv (gap uzunligi, tarkibidagi so‘zlar soni, tinish belgilarining joylashuvi kabi belgilar asosida) va statistik yondashuv (matnda so‘zlar va iboralarning chastotasi, ularning pozitsion joylashuvi va ehtimollik ko‘rsatkichlariga asoslangan metodlar) qo‘llaniladi. Ushbu usullar katta hajmdagi lug‘at resurslarini talab qilmasligi sababli, ular kichik lingvistik resurslarga ega tillar uchun ham samarali hisoblanadi. Ayniqsa statistik modellarga asoslangan usullar – masalan, IBM alignment models, Gale-Church algoritmi, Brown korpusi modellari – parallel gaplarni aniqlashda keng qo‘llaniladi. Bu metodlar yordamida har bir gap yoki so‘zga uning tarjimadagi eng mos elementini topish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bunda, ayniqsa, so‘z chastotasi muhim o‘rin tutadi: bir tildagi so‘z qanchalik ko‘p uchrasa, uning tarjimadagi ekvivalenti ham shunchalik ko‘p uchrashi lozim bo‘ladi. Bunday muvofiqlik orqali avtomatik tenglashtirish aniqligi ortadi.

Gap darajasida amalga oshirilgan tenglashtirishdan so‘ng, keyingi bosqichda sintaktik tahlil jarayoni boshlanadi. Bu bosqichda har ikkala til matnlari gapning grammatik tuzilmasi asosida tahlil qilinadi va sintaktik tenglik yoki tafovutlar aniqlanadi. So‘nggi yillarda razmetkalangan parallel korpuslarda bu jarayonni avtomatlashtirish yo‘lida ko‘plab izlanishlar olib borilmoqda. Sintaktik tahlil, avvalo, mavjud grammatik nazariyalarni tekshirish, shuningdek, yangi sintaktik qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi. Bu jarayon tarjimashunoslik va kompyuter lingvistikasi uchun nihoyatda muhim bo‘lib, ilmiy adabiyotlarda “formal grammatika mashqi” deb yuritiladi. Bunday tahlillar natijasida yaratilgan Treebank – ya‘ni sintaktik tuzilmasi aniqlangan razmetkalangan korpuslar – tilshunoslikdagi korpus lingvistikasi yondashuvining amaliy mahsulidir.

Ingliz, fransuz, nemis kabi roman-german tillari uchun bunday razmetkalash va sintaktik tahlilni amalga oshira oladigan ilg'or parser tizimlari mavjud. Bu parserlar matndagi har bir gapni sintaktik daraxt ko'rinishida strukturaviy tahlil qiladi va turli lingvistik birliklar o'rtasidagi grammatik munosabatlarni aniqlaydi. Afsuski, o'zbek tili, hattoki turkiy tillar uchun bunday avtomatlashtirilgan parserlar hali to'liq ishlab chiqilmagan. Mavjud xorijiy parserlar o'zbek tilining morfologik murakkabligi, agglutinativligi va erkin so'z tartibi kabi o'ziga xosliklarini hisobga olmaydi. Shu sababli o'zbek tili uchun maxsus moslashtirilgan sintaktik modellar va parserlarni ishlab chiqish muhim ilmiy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Parallel korpus yaratish jarayoni har bir bosqichda chuqur lingvistik va texnologik bilimlarni talab etadi. Gap darajasidagi tenglashtirish esa bu jarayonning markaziy bo'g'ini hisoblanadi. Ushbu bosqich sifatli bajarilgandagina keyingi tahlil ishlari, jumladan, so'z darajasidagi muvofiqlik, sintaktik va stilistik moslikni aniqlash, shuningdek, mashina tarjimasining sifatini oshirish mumkin bo'ladi.

Annotatsiya bosqichi, korpusdagi har bir birlikni lingvistik tavsif bilan boyitishni nazarda tutadi. Bu yerda morfologik teglash (masalan, fe'l zamonlari, so'z turkumlari, egalik shakllari), sintaktik vazifalar (ega, to'ldiruv, aniqlovchi), semantik maydon (harakat, joylashuv, ijtimoiy holat) va stilistik belgilarning ko'rsatilishi nazarda tutiladi. Annotatsiya – korpusning asosiy xususiyati (xarakteristikasi); u korpusni internetda taqdim etilgan juda ko'p matnlarning oddiy to'plami yoki elektron kutubxonadan ajratib turadi (Элова, 2022, 21-b). Korpus tuzilishida muhim jihatlardan yana biri – metama'lumotlar tizimidir. Har bir matn segmentiga tarjimonning ismi, tarjima yili, nashr manbasi, til registri va boshqa tegishli metama'lumotlar biriktiriladi. Bunday ma'lumotlar parallel korpus asosida olib boriladigan tadqiqotlarda, xususan, tarjima sifati, uslubiy farqlar hamda tarixiy o'zgarishlarni aniqlashda asosiy ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi.

Metama'lumot, ya'ni ekstralingvistik annotatsiya, bir tomondan, til va uning mavjudlik sharoitlari o'rtasidagi munosabatni yoritadi, ikkinchi tomondan esa tilning alohida bo'limlarini chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi. Shuningdek, korpus ochiq formatda, ya'ni XML yoki TEI (Text Encoding Initiative) standartlariga mos formatda tuzilishi lozim. Bu yondashuv korpusdan turli lingvistik platformalar (SketchEngine, AntConc, NoSketchEngine) orqali foydalanish imkonini beradi.

Mavjud jahon parallel korpuslari, asosan, tayyor tarjimalarga tayanadi. Shu bois o'zbek–ingliz parallel korpusini yaratishda ham tayyor tarjima matnlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Tarjima matnini parallel korpusga kiritish orqali butun asarni asliyat va tarjimada yonma-yon o'qish imkoniyati yaratiladi.

Eng muhim jihatlardan biri shundaki, parallel korpus til birliklarining ifodalanishini kuzatishning eng qulay vositasi hisoblanadi. Xususan, sodda yoki qo'shma gaplar, so'z birikmalari, frazeologik birliklar, sleng va metaforalar asliyat hamda tarjima matnida qanday ifodalanganini tahlil qilish imkoniyati kengayadi. Shu sababdan parallel korpus uchun material tanlashda, avvalo, asliyatdan bevosita amalga oshirilgan tarjimalar asosiy manba bo'lishi lozim. Chunki bilvosita tarjimalarda ko'plab birliklar o'z semantik qimmatini yo'qotadi va bu holatda parallel korpus o'z vazifasini to'liq bajara olmaydi.

Shunga qaramay, ba'zan bir necha bor qayta tarjima qilingan asarlarning bevosita tarjima nusxalari asosiy material sifatida olinishi, bilvosita tarjimalar esa faqat qiyoslash maqsadida korpusga kiritilishi mumkin. Bu esa tuzuvchining ilmiy-tadqiqiy yoki illyustrativ korpus tuzish maqsadiga bog'liq bo'ladi (Каримов, 2022, 18-b).

“Boburnoma” o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusida ko‘p tilli qidiruv, kontekst bo‘yicha ko‘rsatish, lemmatizatsiya asosida izlash, til bo‘yicha filtrlash, parallel oynada matnlar taqqoslanishi kabi imkoniyatlar joriy qilinadi. Interaktiv shakldagi parallel korpus tarjimonlar, lingvistlar, adabiyotshunoslar va talabalar uchun nafaqat tarjima muqobillarini aniqlashda, balki tildagi strukturaviy o‘zgarishlarni o‘rganishda ham qulay manba bo‘ladi. Tarjimalarning shakldagi joylashuvi erkin.

“Boburnoma”ning o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusni yaratish – bu lingvistik, madaniy va texnologik jihatdan o‘zaro bog‘langan yirik ilmiy loyiha hisoblanadi. Bu korpus tilshunoslar, tarjimashunoslar, tarixchilar, leksikograflar hamda sun‘iy intellekt tizimlari bilan ishlovchi mutaxassislar uchun noyob manba vazifasini bajaradi. Bunday korpus nafaqat o‘tmish adabiy merosini bugungi zamonga yaqinlashtiradi, balki turkiy tillar o‘rtasidagi mushtaraklikni chuqurroq anglash, madaniy birlikni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, gap shaklidagi alignment – tarjima tahlilida aniqlik va strukturaviy tahlilni osonlashtiruvchi muhim vositadir.

“Boburnoma” asosidagi o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusning ilmiy asosda tuzilishi ko‘ptilli lingvistik tadqiqotlarda sifatli natijalarni ta‘minlovchi asosiy infratuzilma hisoblanadi. Korpus nafaqat tarjima metodlarini chuqur tahlil qilish, balki tilshunoslikda turkiy tillarning o‘zaro grammatik va leksik bog‘liqligini empirik dalillar asosida ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bunday ilmiy yondashuv madaniyatlararo muloqot, tarjima etikasi, lingvistik uyg‘unlik va tarixiy til o‘zgarishlarini o‘rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

Gap darajasida tuzilgan parallel korpus tarjimonlar uchun o‘ziga xos tarjima laboratoriyasi bo‘lib xizmat qiladi. Gap darajasidagi moslik erkin tarjima va literal tarjima orasidagi farqlar, kompensatsiya, izohli tarjima, semantik kengayish yoki torayish kabi strategiyalarni tahlil qilishni osonlashtiradi. Korpusdagi har bir gapdagi leksik birliklar asosida zamonaviy izohli, tematik yoki sohalar bo‘yicha tuzilgan tarjima lug‘atlarini yaratish mumkin. Bu esa “Boburnoma” leksikasini chuqur o‘rganishga zamin yaratadi. Gap asosida tuzilgan parallel korpus sun‘iy intellekt tizimlari uchun o‘quv material sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, neyron tarmoqlar asosidagi tarjima tizimlari uchun bu turdagi korpuslar juda foydalidir.

Parallel korpusning ma‘lumotlar bazasini shakllantirish – bu bir necha tilda tarjima qilingan matnlarni tartibga solish va tizimli ravishda saqlashni anglatadi. Bu jarayon, asosan, quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: ma‘lumotlarni yig‘ish, ma‘lumotlar bazasi tuzish, ma‘lumotlarni formatlash va korpusni foydalanishga tayyorlash.

Ma‘lumotlar bazasi ochiq, yopiq, ma‘lumotlar turg‘un, ma‘lumotlari doimiy yangilanib boruvchi kabi guruhlarga bo‘linadi. Ma‘lumotlar bazasi tizimi, jadval va struktura, indeksatsiyalarga asoslanadi. Ma‘lumotlar bazasini yaratish uchun relatsion (SQL) yoki no-relatsion (NoSQL) tizimlar tanlanishi mumkin. SQL tizimlari (MySQL, PostgreSQL) ma‘lumotlarni jadval shaklida saqlaydi, NoSQL tizimlari esa (MongoDB, Elasticsearch) katta hajmdagi ma‘lumotlar uchun qulay (Abdurahmonova, 2025,15-b).

“Boburnoma” o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusi **ma‘lumotlar bazasini shakllantirish** bosqichlari quyidagicha:

1. Parallel korpus materiallarini to‘plash: “Boburnoma”ning o‘zbekcha, turkcha va qozoqcha eng muqobil variantlari to‘planadi.

2. Parallel korpus materiallarini analiz qilish: to‘plangan materiallar tahlil qilinadi, umumiy va farqli jihatlar aniqlanadi.

3. Ma‘lumotlar bazasini yaratish: tahlil natijalariga asosan har bir tarjimaning xususiyatlari gap shaklidagi segmentlarga ajratiladi.

4. Korpusni ishlatish va tahlil qilish: yaratilgan ma'lumotlar bazasi sinovdan o'tkaziladi, mavjud kamchiliklar tahlillar asosida bartaraf etiladi.

5. Ma'lumotlar bazasini integratsiyalash: tayyor bo'lgan ta'minot platforma, dastur yoki internet saytlariga yuklanadi.

Korpus tuzilishi uchun eng asosiy bosqich bu matnni tayyorlash jarayoni hisoblanadi. Ushbu jarayonda tanlangan matn va uning tarjimalari, agar bir tilda tarjimalari bir nechta bo'lsa, eng muqobil variant tanlab olinadi. Tanlangan matnlarga lingvistik va texnik ishlov beriladi.

Parallel korpus uchun bizning tanlagan matnimiz quyidagilar:

1. "Boburnoma"ning S.Hasanov tomonidan 2002-yilda tayyorlangan nashri.

2. Turkcha tarjima sifatida R.R.Arat tomonidan tarjima qilingan matnning 1987-yildagi nashri.

3. Qozoqcha tarjima sifatida I.Jemeney tomonidan amalga oshirilgan tarjima.

"Boburnoma" asosidagi o'zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusini yaratishda ilmiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgan, barcha sinovlardan o'tgan tayyor tarjima variantidan foydalanildi. Yig'ilgan matnlar orasida noaniqliklar va tarjima xatoliklari bartaraf etildi. Masalan, turkcha va qozoqcha tarjima o'zbekcha matn bilan mos kelishiga alohida e'tibor qaratildi hamda leksik, grammatik va uslubiy xatolar, tilning o'ziga xos jihatlari aniqlanib tuzatildi.

"Boburnoma" asosidagi o'zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusida asos matn sifatida "Boburnoma"ning o'zbekcha matni olindi. Bu matnga dastlab lingvistik ishlov berildi. Birinchi galda matn Word formatiga o'girilib, imloviy xatoliklardan tozalandi. So'ng segmentlarga ajratish jarayoni olib borildi. Parallel korpus uchun eng maqbul segmentlash bu gap miqyosida segmentlash bo'lganligi uchun biz "Boburnoma" o'zbekcha matnini gaplar shaklida qismlarga bo'lib chiqdik. Matn **10940** ta sodda va qo'shma gaplarga (**138745** ta so'z) ajratilib, turk va qozoq tiliga qilingan tarjimasi parallel holda keltirildi. Jadvalda o'zbek, turk va qozoq tillarida tarjima jarayonida maxsus qoida va istisnalar ajratib ko'rsatilgan, bir-biriga so'zma-so'z mos kelmagan birliklar belgilangan. Tarjima jarayonida sodda gap qo'shma gap bilan (yoki aksincha) ifodalanishi, ma'lum bir abzaslar tushib qolishi yoki qo'shilishi, tarjimada sleng ishlatilishi oqibatida gap chegaralarining teng kelmay qolish holatlari uchray turadi. Parallel korpus tuzuvchisi matnni avtomatik parallel holatda teglagandan so'ng shunday vaziyatlarni qo'lda tuzatib chiqishiga to'g'ri keladi. Biz ham shunday holatlarni kuzatdik va ularni alohida belgiladik. Zero bu amaliyotlar keyinchalik PK uchun lingvistik bazani shakllantirish vositasi bo'ladigan lug'atlar yaratishga asos bo'ladi.

Parallel matnlar paragraflar va gaplar kesimida tenglashtiriladi. Ushbu bosqichni amalga oshirish uchun ko'plab avtomatik dasturlar yaratilgan bo'lib, ular bir-biridan aniqlik darajasi, ma'lum bir til yoki til oilasiga moslashtirilganligi va yana boshqa xususiyatlariga ko'ra farq qiladi. Jahondagi ko'plab parallel korpuslar gaplar kesimida tenglashtirilgan. Bunda parallel matnlardagi gaplar uzunligiga qarab bir-biriga tenglashtiriladi.

Parallel matnlarni tenglashtirishda bu jarayonni avtomatik amalga oshiruvchi dasturlardan foydalaniladi. Biroq bu dasturlar 100% aniqlikda matnlarni tenglashtiradi deb hisoblay olmaymiz. Chunki o'zbek tilidagi bitta gap bilan ifodalanган matn bo'lagi turk tilida ikkita gap bilan ifodalanishi mumkin yoki aksincha. Bu holatda avtomatik tenglashtiruvchi dastur parallel matnlarni faqat 1:1 nisbatda tenglashtiradi. Birga ko'p va ko'pga bir tenglashtirish uchun esa inson omili kerak bo'ladi. Shu sabab ushbu bosqichda har qanday xatolar inson omili orqali tekshiriladi va to'g'rilanadi.

“Boburnoma” asosidagi o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusida tenglashtirish namunasi

O‘zbekcha	Turkcha	Qozoqcha
1. Bismillahir Rahmonir Rahim.	2. Salı günü, beş ramazan 899 (10 haziran 1494) da, Fergana vilâyetinde, on iki yaşında padişah oldum.	2. Meñirimai ženie künıarımalı töniri atıymen! Үлэк тәһриңиң итпінаты, жарығалысынан төресі мәртебелі пайғамбардың парлаты, таза жандармен танылған маңырдың үгі тілектерімен сейсенбі күні ораза айының бесінш сегіз жүз тоқсан тоғыз жылында (1483) Ферғана уалаятында он екі жаста патша болдым.
3. Farg‘ona viloyati beshchini iqlimdindir.	3 Fergana vilâyeti besinci iklimdendir	3. Ферғана уалаяты бесінші ықлым.
4. Ma‘muraning kanorasida voqi’ bo‘lubtur.	4. ve mâmurenin kenarındadır.	4. Гүлденген.
5. Sharqi Koshg‘ar, g‘arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhadi tog‘lari, shimolida agarchi burun shahlar bor ekanur, misli: Olmo‘liq va Olmotu va Yangikim, kutubda O‘rtor bitirlar, mo‘g‘ul va o‘zbek jahatida bu tarixda buzulubtur, aslo ma‘mura qolmabdur.	5. Şarkı — Kâşgar, garbı — Semerkand ve cenbu — Bedaşa’nin hududu olan dağlardır. Evvelce simalinde, Almalık, Almatu ve Yangı kitaplarda Otrar yazarlar— gibi, şehirler varmış; fakat bugün rpoğul ve Özbekler tarafından talrip edilmiş ve hiç bir mâmure kalmamıştır.	5. Желгі шығыста Қашғар, батыста Самарқанд, оңтүстікте Бадахшанның тауларымен қоршалған. Ал солтүстігінде бұдан бұрын Алмалық, Алматы, Янгы сондай-ақ кітаптарда Отырар делінген шаһарлар бар болған. Моғол мен өзбектердің шапқыннан қазіргі уақытта күйреп, гүлденген дәуірінен тұқ қалмаған.
6. Muxtasar viloyattur, oshlig‘ va mevasi farovon.	6. Küçük bir vilâyettir. Hububat ve meyvası boldur	6. Шағын уалаят. Астық пен жемісі мол.
7. Girdo-girdi tog‘ voqi’ bo‘lubtur.	Etrafi dağlıktır,	7. төңірегінде тау орныққан.
8. G‘arbi tarafidakim, Samarqand va Xo‘jand bo‘lg‘ay, tog‘ yo‘qtur.	yalnız Semerkand ve Hocend’in bulunduğu garp tarafında dağ yoktur.	8. Батыс жағында Самарқанд пен Хожөнд бар,
9. Ushbu jonibun o‘zga hech jonibtn qish yog‘iy kela olmas.	Kışın, bu cihetten başka, hiç bir yerden düşman gelemez.	9. бұл жағында тау жотығынан қыс мезгілінде қаракшылар тек осы жағынан келе алады.
10. Sayxun daryosikim, Xo‘jand suyig‘a (2 a) mashhurdur, sharqi shimol tarafidin kelib, bu viloyatning ichi bala o‘rub, g‘arbi so‘ri oqar, Xo‘jandning shimoli va Fanketning janubiy tarafidkim, holo Shohruxiyag‘a mashhurdur.	10. Hocend suyu ismi ile meşhur olan Seyhun nehri, (2 a) bu ülkenin şimal-i şarkisinden gelir ve içinden geçerek, garba doğru akar; Hocend’in simalı ve bugun Sahruhiye namı ile meşhur olan Fenakir’in cembundan geçip, Şarkıya doğru akar.	10. Сейхун өзені Хожөнд (Хожөнт) өзені атауымен де танылған. (Ферғана) уалаятының шығыс пен солтүстігінен келіп, уалаяттың орталығынан өтіп, батыс жаққа қарай ағады. Солған Хожөнттің солтүстігі мен Фанакеттің 11. оңтүстік жағынан,

Korpusning tenglashtirish birligi gap bo‘lganda, sof struktur (gapning uzunligi, so‘z miqdori) hamda statistik (ifodalayotgan so‘zi asosida) metod qo‘llanadi. Bunday usul mukammal lug‘at bazasini talab etmaydi va katta lug‘at resursiga ega bo‘lmagan tillar uchun qo‘llanishi mumkin. Parallel gaplarni tenglashtirishda gapdan kichik birlikni mashina tarjimasining statistik modellari asosida amalga oshirish mumkin: asliyatdagi istalgan gap elementi – so‘zni ikkinchi tilga tarjima qilish imkoni mavjud. Parallel korpusda originaldagi so‘zning ikkinchi tilga tarjimasini uning chastotasiga bog‘liq: parallel korpusda ikkalasining ham chastotasi bir xil bo‘lishi zarur (Каримов, 2022, 15-b).

Tarjima jarayonida har bir gap boshqa tilga aynan shu gap shaklida o‘girilmasligi mumkin. Ba‘zan asl matndagi katta gap tarjimada bir nechta gap bo‘lishi yoki bir nechta sodda gap bitta gap tarzida tarjima qilinishi mumkin. Bunday holda asos matnga mos tarzda frazalarga ajratib bo‘laklarga bo‘lindi. Masalan: O‘zbekcha matndagi *Muxtasar viloyattur, oshlig‘ va mevasi farovon* gapi turkchaga 2 ta gap tarzida o‘girilgan: *Küçük bir vilâyettir. Hububat ve meyvası boldur*. Biz bu ikkita gapni o‘zbekchasiga mos tarzda bitta gap qilib moslashtirdik.

Girdo-girdi tog‘ voqi’ bo‘lubtur. G‘arbi tarafidakim, Samarqand va Xo‘jand bo‘lg‘ay, tog‘ yo‘qtur. Ushbu ikkita gap turkcha tarjimada bitta gap shaklida o‘girilgan, gap strukturasi ham o‘zgargan: *Etrafi dağlıktır, yalnız Semerkand ve Hocend’in bulunduğu garp tarafında dağ yoktur*.

Bunday hollarda gapni o‘zbekcha matnga mos qilib kichik frazalarga ajratib berdik.

“Boburnoma” asosidagi o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusida tenglashtirishdagi o‘ziga xosliklar

Muxtasar viloyattur, oshlig‘ va mevasi farovon.	Küçük bir vilâyettir. Hububat ve meyvası boldur.
Girdo-girdi tog‘ voqi’ bo‘lubtur.	Etrafi dağlıktır,
G‘arbi tarafidakim, Samarqand va Xo‘jand bo‘lg‘ay, tog‘ yo‘qtur.	yalnız Semerkand ve Hocend’in bulunduğu garp tarafında dağ yoktur.

Yoki *Yana bir Kosondur, Axsining shimolida tushubtur. Kichikroq qasabadur* tarzidagi 2 ta gap tarjimada bitta gap qilib berilgan: *Kâsân, Ahsi'nin shimâlinde ve oldukça küçük bir kasabadır.* Bunday holda gaplarning chegarasini belgilamay tenglashtirishga to'g'ri keladi (Каримов, 2022, 15.). Ya'ni, gap asos matnga ko'ra qayta bo'linadi.

“Boburnoma” asosidagi o'zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusida gaplarning qayta bo'linishi

Yana bir Kosondur, Axsining shimolida tushubtur.	Kâsân, Ahsi'nin shimâlinde
Kichikroq kasabadur.	ve oldukça küçük bir kasabadır.

Turkcha tarjimada ayrim gaplar tarjima qilinmay ketgan. Masalan, 228 segment sifatida ajratilgan *Yunusxon o'g'lonlari Ofoqxon va Jonboboxon edi*, gapi turkcha va qozoqcha tarjimada ifodalanmay qolib ketgan. Bunday holda tarjima yo'q degan (-) belgi qo'yib ketildi.

Tarjimasi mavjud bo'lmagan gaplarni segmentatsiya qilish jarayoni.

226. <u>Chun muncha taqrib bo'ldi, xonlarning axvolini dag'i ijmol bila zikr qilaling.</u>	<u>Sirasi geldiği için, hanların ahvalini de kısaca zikredelim.</u>	<u>Бұлайша осыныша әңгіме болғандықтан хандардың қал-ахуалын да біршама баян қылайық.</u>
227. <u>Yunusxon va Esan Bo'g'axon Vaysxonning o'g'lonlari edi.</u>	<u>Yunus Han ile İsen Buga Han, Veys Han'in oğulları idi.</u>	<u>Жүніс хан мен Есенбұға хан Уайыс ханның ұлдары еді.</u>
228. <u>Yunusxon o'g'lonlari Ofoqxon va Jonboboxon edi.</u>	-	-
229. <u>Yunusxonning onasi turkistonliq qipchoq bekларidin Temurbek rioyat qilg'on</u>	<u>Yunus Han'in annesi türkistanlı Kıpçak beylerinden ve Timur</u>	<u>Жүніс ханның анасы түркістандық қыпшақ бектерінен Темірбектің</u>

Qozoqcha tarjima bilan bog'liq moslash jarayonida ham yuqoridagi holatlar ko'zga tashlandi. Shu bilan birgalikda qayta bo'lishning iloji bo'lmagan gaplar ham kuzatildi. Masalan, yuqoridagi *Yana bir Kosondur, Axsining shimolida tushubtur. Kichikroq qasabadur* gapi *Тағы бірі – Касан. Әхсидің солтүстігіндегі кішірек қала* tarzida tarjima qilingan. Bu gapning birinchi qismi O'zbekcha matndagi mazmunni to'liq ifodalay olmaydi, qayta bo'lishning ham iloji yo'q. Bunday hollarda ikkala gapni 122-gapga muqobil qilib berildi. 123-gap ifodalanmagan (-) tarzida berildi.

Segmentatsiya jarayonida gaplarni o'zaro moslash namunasi.

119. <u>Oq kiyigi bisyor bo'lur.</u>	119. <u>Ak geyik pek çoktur.</u>	<u>Онда ақбөкен көп болады.</u>
120. <u>Andijon tarafi jangaldur.</u>	120. <u>Endican tarafı ise, ormandır.</u>	<u>Өндіжан тарабы орман болады.</u>
121. <u>Bug'u-maral, qirg'ovul, tovushqoni ko'p topilur, asru semiz bo'lur.</u>	121. <u>Geyik, sülün ve tavşanı bol ve çok semiz olur.</u>	<u>Бұғы, марал, қырғауыл, қоян көп табылады және аса семіз болады.</u>
122. <u>Yana bir Kosondur, Axsining shimolida tushubtur.</u>	122. <u>K â s â n , Ahsi'nin shimâlinde</u>	<u>Тағы бірі – Касан. Әхсидің солтүстігіндегі кішірек қала.</u>
123. <u>Kichikroq kasabadur.</u>	<u>ve oldukça küçük bir kasabadır.</u>	-
124. <u>Nechukkim, Andijon suyi</u>	124. <u>Endican suyu Uştan geldiği</u>	<u>Сондықтан Өндіжан өзені</u>

Qozoqcha tarjimada ba'zan vaziyatni aniqroq tushuntirish maqsadida qo'shimcha so'z, birikma va hatto gaplar qo'shiladi. Bu vaziyatda asos matndagi aloqador gapga qo'shilgan holda berildi. Masalan, matndagi *Ma'junilikda kalla xushk bo'lur edi, yetim shior erdi, la'bi dag'i bisyor erdi, hamisha nard o'ynar erdi, gohi qimor ham qilur edi* gapi *Есипткіден кәйін болған кездері миы істемей қалатын еді. Жетімнің жебеушісі еді. Өмір қасіретін көп көрген, ұдайы нәрді ойнайтын еді, кейде құмар ойнап тұратын еді* tarzida ifodalangan. Bu gapdagi *Өмір қасіретін көп көрген* birikmasi asos matnda yo'q. Yoki, *Kiymakta va yemakta betakalluf edi, dastorini dastorpech chirmar edi* gapi *Кимек пен жемекте немқұрайлы еді. Сәлдесін орағанда мыж-тыж болатын еді. Сосын қызметкерлері қыртысын жатқызып орап беретін еді* tarzida ifodalangan, bu matnda *Сосын қызметкерлері қыртысын жатқызып орап беретін еді* gapi asos matnda yo'q.

Analiz va matnlarni dastlabki qayta ishlash bosqichida matnlar filologik tahrirdan o'tkaziladi. Bu bosqich matnning bibliografik va ekstralingvistik xarakteristikasini o'z ichiga oluvchi texnologik tavsifga tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi. Mazkur bosqichda imlo va uslubiy xatolar ko'rib chiqiladi. Bu jarayon ingliz va rus tillarida nisbatan qulay va qisqa muddatda amalga oshiriladi. Mazkur tillarda yaratilgan avtomatik tahrir dasturi, dastavval, imlo xatolarini, keyin esa uslubiy nuqsonlarni tez fursatda aniqlash va bartaraf etish imkonini beradi. O'zbek tilida imlo xatolarini tekshirish avtomatik tahrir dasturlari yaratilgan. Lekin bu dasturlar kichik hajmli matnlarga mo'ljallangan bo'lib, takomillashtirishni, kompyuter tizimida keng yoyishni taqozo qiladi (Пахманова, 2021, 73-b).

Yaratilgan korpusni internet orqali ishga tushirishga qulay bo'lishi uchun barcha matnlar bir xil kodlanishi zarur. Shu sabab XML ga asoslangan freymvork tanlanishi maqbul tanlovdir. Bunda barcha matnlar alohida kodlanadi va ushbu matnlar tilidan qat'iy nazar matnning "bosh"i va "tana"sidan tashkil topadi. Barcha ekstralingvistik ma'lumotlar bosh qismiga, monolingual teglar, lingvistik ma'lumotlar hamda matnning o'zi tana qismiga joylashtiriladi. Parallel matnlarni tenglashtirishlar esa ikki tilning ID raqamlari orqali amalga oshiriladi.

Oxirgi bosqichda hamma tekshirishlardan o'tgan matnlar indekslanadi. Indekslish jarayonining amalga oshirilishi qidiruv tizimining optimallashtirishiga yordam beradi. Ya'ni katta matnli ma'lumotlar kichik-kichik qismlarga bo'linib indekslanadi va bu qidirilayotgan natijaga erishish vaqtini sezilarli darajada tezlashtiradi. Korpusdan qidirish jarayoni vaqt talab etuvchi jarayon bo'lishi mumkin. Ammo bu jarayonni tezlashtirish imkoni mavjud. Buning uchun qilinadigan ish ushbu korpusdagi matnlarning indekslanishidir. Bunda teskari indekslash usulidan foydalaniladi. Matnlar qismlarga bo'lib indekslanadi. Shunda matnning biror qismidagi ma'lumot qidirilayotganda, butun matn emas, uning ozgina qismigagina murojaat qilinadi va qidiruv natijasi soniyalar ichida ko'rinadi. Agar yangi qo'shilayotgan matnlar ustida to'g'ri XML kodlash amalga oshirilsa, butun korpusni qayta kodlashni amalga oshirishga zarurat bo'lmaydi.

Parallel korpus ma'lumotlar bazasida saqlanishi uchun tizimli strukturaga ega bo'lishi kerak. Korpus ma'lumotlar bazasini yaratish uchun turli xil texnologiyalar va formatlar mavjud. Parallel korpus uchun quyidagi asosiy elementlar kerak bo'ladi: Korpus bo'laklari – segmentlar, har bir til uchun ustunlar, identifikatorlar: Har bir bo'lakni ajratish uchun unik id raqami (masalan, bo'lak ID). Korpus bo'laklarini identifikatsiya qilish uchun biror tizimli nomlash usulidan foydalaninish mumkin (masalan, id_1, id_2, va hokazo). Har bir bo'lakda original matn (o'zbekcha), tarjima (turkcha, qozoqcha) va bo'lakning yagona identifikatori bo'lishi kerak.

“Boburnoma”ning o‘zbekcha, turkcha va qozoqcha parallel korpusini yaratish tilni o‘rganish, tarjima tizimlarini yaratish hamda lingvistik tahlil qilish uchun muhim resurs hisoblanadi. Bu parallel korpusni yaratish jarayonida, til juftliklari, tarjimalarning to‘g‘riligi va sintaktik farqlarni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, parallel korpus tarjima texnologiyalarini rivojlantirishda, o‘zbek, turk va qozoq tillari o‘rtasida o‘zaro o‘rganish va tahlil qilish imkoniyatlarini yaratadi.

“Boburnoma” asosidagi o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusining ma‘lumotlar bazasini shakllantirish – bu tizimli va qat‘iy yondashuvni talab qiladigan jarayon. Har bir bo‘lak matnni aniq ajratish, tarjima qilish, tekshirish va saqlashda ishlatiladigan texnologiyalarni to‘g‘ri tanlash muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ma‘lumotlar bazasi tuzishning samarali metodlari va formatlari parallel korpusdan ilmiy tadqiqotlarda va tarjimonlikda keng foydalanishni ta‘minlaydi. Bu korpusni yaratish, tillar o‘rtasidagi semantik, sintaktik va leksik farqlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi, shuningdek, tarjima texnologiyalarini takomillashtirish uchun mustahkam asos bo‘ladi. Shuningdek, tilshunoslikda yangi yo‘nalishlarni takomillashtirishga va turkiy tillarda mashina tarjimasi sifatini oshirishda ushbu korpusning ahamiyati katta.

“Boburnoma” o‘zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusini teglashning dastlabki bosqichida ma‘lumotlar gap darajasida teglanadi, keyingi bosqichlarda sintaktik va morfologik teglanishi mumkin.

Avtomatik morfologik tahlil dasturlari har bir leksik birlikka quyidagi grammatik xususiyatlarni biriktiradi: so‘z turkumi (masalan, ot, fe‘l, sifat); lemmatik shakli (ya‘ni lug‘aviy yoki normal shakli); grammemalar to‘plami (masalan, jins, son, kelishik, jonli/jonsiz, o‘tishlilik va boshqalar).

1-matn: Tengri taoloning inoyati bilan va hazrati on Sarvari koinotning shifoati bilan va chahoryori bosafolarning himmati birlan seshanba kuni, ramazon oyining beshida, tarix sekkiz yuz to‘qson to‘qquzda Farg‘ona viloyatida o‘n ikki yoshta podshoh bo‘ldum.

Morfologik teglangan matn: *Tengri taoloning [N] inoyati [N] bilan [II] va [C] hazrati on Sarvari [N] koinotning [N] shifoati bilan [II] va [C] chahoryori [N] bosafolarning [N] himmati [N] birlan [II] seshanba [N] kuni [N], ramazon [N] oyining [N] beshida [NUM], tarix [N] sekkiz yuz [NUM] to‘qson [NUM] to‘qquzda [NUM] Farg‘ona viloyatida [NER] o‘n ikki [NUM] yoshta [N] podshoh bo‘ldum [VB].*

Morfologik teglash namunasi

Oqar suvlari bor, bahori bisyor yaxshi bo‘lur, qalin lola va gullar ochilur.	Oqar [VB] suvlari [N] bor [MD], bahori [N] bisyor [RR] yaxshi [JJ] bo‘lur [VB], qalin [JJ] lola [N] va [C] gullar [N] ochilur [VB].
Ov qushi yaxshidur, oq kiyik yovuqta topilur.	Ov [N] qushi [N] yaxshidur [JJ], oq [JJ] kiyik [N] yovuqta [] topilur [VB].
Eli tamom sort va forisiyo‘ydur.	Eli [N] tamom [RR] sort [N] va [C] forisiyo‘ydur [VB].
Vale bu tarixda Marg‘inon anori ko‘p ortuqdur.	Vale [C] bu [P] tarixda [N] Marg‘inon [NER] anori [] ko‘p [RR] ortuqdur [VB].

So‘z turkumlari uchun qabul qilingan belgilar: N=ot, Ns= ko‘plik shaklidagi ot, Nprop= atoqli ot, NP=otli birikma, Adj yoki A= sifat, Q=son so‘z turkumi, V= fe‘l, Vt=o‘timli fe‘l, V=o‘timsiz fe‘l, Vp=fe‘lning predikativ (shaxsli – finite form) shakli, Vnp=fe‘lning nopredikativ shakli (shaxssiz – non finite form), V=hozirgi zamon sifatdoshi yoki

gerundiy shaklidagi fe'l, Vcn= o'tgan zamon sifatdoshi yoki majhul nisbatdagi fe'l, VP= fe'lli birikma, aux=yordamchi fe'l, mod= modal fe'l, Adv yoki D= ravish, Pron=olmosh, Art=artikl, Prep= predlog, Conj=bog'lovchi, Part= yuklama, Interj= undov so'z, Mim= taqlid so'z; gap bo'laklari: S= ega, P yoki V = kesim, O= to'ldiruvchi, M=hol kabilar teglarga misol bo'lishi mumkin. Teglarni belgilashda shakliy bir xillik holati kuzatiladi. Masalan, V va P simvollarining birdan ortiq tushunchani modellashtirish uchun qo'llanishi ulardan teg sifatida foydalanishda muammo tug'dirishi mumkin: V = kesim; V= fe'l, P = kesim, P= predlog. "Morfologik belgilar eng keng tarqalgan. Morfologik taggingda nafaqat gap qismlarining xususiyatlari hisobga olinadi, balki turli grammatik kategoriyalar haqida ma'lumot diqqat bilan o'rganiladi. Morfologik teglash morfologik tahlilning maxsus avtomatik dasturlari yordamida amalga oshiriladi" (Paxmahoba, 2021,99).

Avtomatik sintaktik tahlil dasturlari esa so'zlar va so'z birikmalari o'rtasidagi sintaktik bog'lanishlarni aniqlaydi va har bir sintaktik birlikka tegishli xususiyatlarni – masalan, gap turi, so'z birikmasining sintaktik funksiyasi kabi belgilarni biriktiradi.

Sintaktik teglash namunasi

	MATN	SINTAKTIK TEGLANGAN MATN
1	Tengri taoloning inoyati bilan va hazrati on Sarvari koinotning shifoati bilan va chahoryori bosafolarning himmati birlan seshanba kuni, ramazon oyining beshida, tarix sekkiz yuz to'qson to'qquzda Farg'ona viloyatida o'n ikki yoshta podshoh bo'ldum.	Tengri taoloning[[NER]] inoyati bilan[[RR]] va [[C]] hazrati on Sarvari [[NER]] koinotning [[N]] shifoati bilan [[RR]] va [[C]] chahoryori bosafolarning [[N]] himmati birlan [[RR]] seshanba kuni, [[RR]] ramazon oyining beshida,[[RR]] tarix [[N]] sekkiz yuz to'qson to'qquzda [[NUM]] Farg'ona [[NER]] viloyatida [[RR]] o'n ikki [[NUM]] yoshta [[N]] podshoh bo'ldum [[VB]].
2	Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo'rg'onidin so'ngra mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur.	Movarounnahrda [[NER]] Samarqand [[NER]] va [[C]] Kesh [[NER]] qo'rg'onidin [[N]] so'ngra [[RR]] mundin [[P]] ulug'roq [[JJ]] qo'rg'on yo'qtur [[VB]].
3	Xoja Yusufkim musiqada mashhurdur, Andijoniydur	Xoja Yusufkim [[NER]] musiqada [[N]] mashhurdur [[VB]], Andijoniydur [[VB]].

Xo'janddur, Andijondin g'arb sorig'a yigirma besh yig'och yo'ldur. Xo'janddin Samarqand ham yigirma besh yig'och yo'ldur, qadim shahrlardindur.

Avtomatik tabiiy til tahlili hali mukammal emas – u ko'pincha xatolarga yo'l qo'yadi yoki bir necha tahlil variantini taklif qiladi. Bir so'z, so'z birikmasi yoki gap uchun bir nechta grammatik yechim bo'lishi holatida bu grammatik omonimiya deb ataladi. Noaniqlikni bartaraf etish (ya'ni morfologik va sintaktik noaniqliklarni yechish) kompyuter lingvistikasi oldidagi eng dolzarb va murakkab muammolardan biridir.

Korpuslar yaratishda bu noaniqlikni avtomatik va qo'lda yechish usullari qo'llaniladi. Hozirgi zamonaviy korpuslar yuz millionlab so'z shakllarini o'z ichiga olganligi sababli, inson ishtirokini minimal darajaga tushiradigan tizimlar ishlab chiqish zarurati tug'iladi.

Korpuslar ko'plab foydalanuvchilar tomonidan ko'p marta ishlatilishi uchun yaratiladi. Shu sababli ularning teglanishi va dasturiy ta'minoti ma'lum darajada unifikatsiyalashgan (ya'ni yagona tamoyillarga asoslangan) bo'lishi kerak.

Parallel korpus yaratishda teglar tizimi (tagging system) matnni strukturalash, uning mazmunini yaxshilash va tahlil qilishni osonlashtirish uchun juda muhimdir. "Boburnoma"

matni uchun o'zbekcha, turkcha va qozoqcha parallel korpusda ishlatiladigan teglar tizimi, matnni turli qatlamlarga ajratish, tarjima to'g'riligini tekshirish va tahlil qilish imkonini beradi.

Parallel korpuslarni yaratishda ularni lingvistik jihatdan ta'minlash – ya'ni matnlarni morfologik, sintaktik va semantik darajalarda belgilash (annotatsiyalash) hamda teglash – muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu jarayon korpusdagi matnlarning strukturaviy tartibga solinishi, grammatik xususiyatlarining aniqlanishi va tarjimalararo moslik darajasining oshirilishiga xizmat qiladi. Annotatsiyalash va teglash tizimlari korpusni ilmiy tahlilga tayyorlaydi va ularni avtomatik qayta ishlash imkonini yaratadi.

“Boburnoma” asosidagi o'zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusning ilmiy asosda tuzilishi ko'ptilli lingvistik tadqiqotlarda sifatli natijalarni ta'minlovchi asosiy infratuzilma hisoblanadi. Korpus nafaqat tarjima metodlarini chuqur tahlil qilish, balki tilshunoslikda turkiy tillarning o'zaro grammatik va leksik bog'liqligini empirik dalillar asosida ko'rsatishga xizmat qiladi. Bunday ilmiy yondashuv madaniyatlararo muloqot, tarjima etikasi, lingvistik uyg'unlik va tarixiy til o'zgarishlarini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Parallel matnlarni to'g'rilash – bu asliyat va tarjima matnidagi bir-biriga mos keluvchi gap hamda abzaslarni identifikatsiya qilish jarayonidir. Matn qismlarini bunday moslashtirish turlicha shakllarda bo'lishi mumkin. Chunki muallifning maqsadiga qarab qismlar bob, bo'lim, abzas yoki gap darajasida ifodalanadi. Foydalanuvchi uchun esa eng qulay variant – asliyat va tarjima matnlarining gaplar bo'yicha muvofiqlashtirilishi hisoblanadi. Eng mukammal avtomatik tarjima dasturi ham gap chegaralarini to'liq aniqlashda aniq yechim bera olmaydi. Chunki asl matndagi bir fikr tarjimada bir, ikki yoki hatto uchta gap orqali ifodalanishi yoki aksincha, bir nechta gap tarjimada bitta gap sifatida ifodalanishi mumkin. Shu sababdan asliyat va tarjima matn qismlarini bitta buyruq orqali tenglashtirish mumkin emas.

Xulosa qilib aytganda, har bir tarjima muallifining uslubi har xil bo'lganligi sababli gap asosidagi moslikni saqlash uchun har bir gap alohida kontekstda tekshirilishi lozim. Bir gapda bir so'zning bir necha sinonimi bo'lishi mumkin. Shu sababli kontekstual izohlar kiritilishi va har bir variant qayd etilishi lozim. Turkiy tillar uchun maxsus NLP vositalari (lemmatizator, POS-tagger, aligner) yetarli emasligi bois ko'p hollarda qo'lda belgilash va moslashtirish zarur bo'ladi. Gap darajasidagi tenglashtirish jarayonida odatda struktur yondashuv (gap uzunligi, tarkibidagi so'zlar soni, tinish belgilarining joylashuvi kabi belgilar asosida) va statistik yondashuv (matnda so'zlar va iboralarning chastotasi, ularning pozitsion joylashuvi va ehtimollik ko'rsatkichlariga asoslangan metodlar) qo'llaniladi. Ushbu usullar katta hajmdagi lug'at resurslarini talab qilmasligi sababli ular kichik lingvistik resurslarga ega tillar uchun ham samarali hisoblanadi.

“Boburnoma” asosida tuzilgan o'zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusni lingvistik jihatdan ta'minlash, avvalo, har bir tilning morfologik va sintaktik xususiyatlarini inobatga olgan holda, zamonaviy annotatsiyalash va teglash tizimlarini ishlab chiqishni talab qiladi. Har uch til ham turkiy tillar guruhiga mansub bo'lishiga qaramay, ularning grammatik strukturalari, leksik birliklari va morfosintaktik modellari o'ziga xoslikka ega. Shu bois korpusdagi matnlarni morfologik teglashda tilga xos maxsus belgilar (teglar) majmuasi ishlab chiqilishi, annotatsiyalashda esa umumiy qoidalar bilan bir qatorda tilga oid farqlarning qat'iy belgilanishi zarur bo'ladi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, teglash va annotatsiyalashda tilga xos xususiyatlarni hisobga olgan modellarni ishlab chiqish lozim. Ayniqsa, o'zbek tili uchun yaratilayotgan parallel korpuslarda milliy grammatik me'yorlar asosida avtomatlashtirilgan vositalarni ishlab chiqish dolzarb masaladir. Zamonaviy

mashina o'rganish texnologiyalaridan foydalangan holda yaratilgan teglash tizimlari parallel korpuslarning ilmiy va amaliy ahamiyatini sezilarli darajada oshiradi.

Adabiyotlar

Babür, Z. M. (1987). *Vekayi. Babür'un hatıratı*. Ankara.

Бабыр, З. М. (2022). *Бабырнама* (И. Жеменей, ауд.; түркі тілінен қазақшаға аударған және алғы сөз, түсініктер жазған). Алматы: Нұрлы Әлем.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. (2002). *Бобурнома* (С. Ҳасанов, нашрга тайёрловчи). Тошкент.

Каримов, Р. (2022). *Ўзбек-инглиз параллел корпусини тузишнинг лингвистик ва дастурий масалалари* (филол. фан. б. фалс. док. (PhD) дисс. автореферати). Бухоро.

Мельник, В. И. (2006). *Текст и его структура*. Москва.

Рахманова, А. (2021). *Ўзбек тили миллий корпусини яратишда компьютер усуллари* (Филол. фан. б. фалс. док. (PhD) дисс.). Тошкент.

Тарева, Е. Г. (2024). *Диалог культур в контексте глобализации*. Москва.

Элова, Д. (2022). *Ўзбек тили корпуси бирликларининг услубий тегларини яратиш тамойиллари ва лингвистик таъминоти* (Филол. фан. б. фалс. док. (PhD) дисс.). Тошкент.

KIRGIZ YAZAR TÖLÖGÖN KASIMBEK'IN SINGAN KILIÇ ADLI ESERİNDEKİ MANZUM METİNLER

İbrahim ATABEY*

1. Eser Hakkında Bilgi

Tölögön Kasımbek, Kırgız edebiyatının özellikle tarihî roman türünde en önemli yazarlarından biridir. Onun eserleri, Sovyetler Birliği Dönemi'nde sansüre uğramış ve Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra eksiksiz olarak basılabilmektedir. Onun *Singan Kılıç* (Kırılan Kılıç) adlı tarihî romanı da bu şekilde sansür edilmiş ve bağımsızlık sonrasında tam olarak basılabilmektedir.

Singan Kılıç adlı romanın konusu, 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan coğrafyasında ve özellikle Buhara ve Hokant Hanlıkları arasındaki çekişme ve savaşlar, bunların sonucunda Çarlık Rusya'nın buraya hâkim olmasıdır.

Bu eserin birinci cildi, 2003 yılında “Kırılan Kılıç-I Han Sarayı”, ikinci cildi ise “Kırılan Kılıç-II İsyan” adlarıyla Türkiye Türkçesinde yayımlanmıştır. Singan Kılıç, bünyesinde deyimler, atasözleri vb. dil ürünlerinin yanında şiirleri de barındırmaktadır. Bu çalışmada, Singan Kılıç'ta bulunan şiirler; kullanım amacı, konuyla bağlantısı vb. açılardan değerlendirilmiştir. Örnek şiirler, Türkiye Türkçesine aktarılan metinden alınmış; Kırgız Türkçesindeki asılları, Singan Kılıç'taki sayfa numarasıyla gösterilmiştir.

2. Singan Kılıç'taki Şiirlerin Konuları

Kırgız Türkleri, yazılı edebiyat dönemine kadar büyük bir sözlü edebiyat geleneği oluşturmuşlardır. *Manas*, *Er Töştük*, *Kococaş*, *Cañıl Mırza*, *Kurmanbek*, *Er Tabıldı*, *Canış-Bayış*, *Olcobay menen Kişimcan* gibi destanlar bu gelenek içinde önemli yer tutar. Bu tür ürünleri masallar, mit ve efsaneler, bulmacalar, atasözleri, dualar, beddualar şeklinde çeşitlendirmek mümkündür. Bu çeşitlenme, Singan Kılıç'ta da görülmektedir.

2.1. Han Sarayı

a)

Han sarayı olmadan el olmaz,
Han saraylı el eksik olmaz,
Han sarayı yok, yurdu yok,
Arasında birlik yok
El demeye layık olmaz...
(Halk şiiri) (HS, 3) (SK, 15)

2.2 Aşk ve Hüzün

a)

Şirali Han'ın, önünde güzel bir kızın okuduğu hüznü bir şarkının sözleri:
Neredesin, sevgili yârim, sevgilim,
Neredesin, Tanrı'nın birleştirdiği can yoldaşım...
Gel, benim nur gibi parlak gönlüm,
Gel, benim canımın içi, gül ömrüm...
Yaraşmış nakış nakış kızıl kemer,
Parıldayan dost kervanının kılavuzu...
Halk önünde bayrak öpüp at oynatarak,
Devlet kuşu konmuş başına taç olarak...

* Dr. Öğr. Üy., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fak., ÇTLE Bölümü, Ankara-TÜRKİYE, ibrahim.atabey@hbv.edu.tr

Gel sırdaşım, büyüleyici gücüm, hayatım,
Gelsene benim geniş göğüslü kahramanım...
Serpileyim su olarak ak yoluna,
Sürekli akan yaşımla...
Süpüreyim günde üç kez tertemiz,
Dağılmış tutam tutam kara saçımla...
Gecikirsen daha bir umuda sarılırım,
Üzer, gitmez, bitmez kederli özlemim...
Gelmezsen solacak gülüm, ne yapayım,
Yol boyu yalnız kalıp ölürsem, ölüp rahatlayayım...
Sen esen ol, sen esen kal, canım,
Kederli gününde korusun bir Allah'ım...
Sen esen ol, sen esen kal, canım..."

(HS, 94-95) (SK, 112-113)

Şarkı bitince Şirali Han, şarkının ezgisini ve sözlerini beğendiğini ifade eden hareketlerde bulunmuş ve bu da şarkıyı söyleyen kızı çok heyecanlandırmıştır. (HS, 94-95) (SK, 112-113)

2.3. Hayal Kırıklığı

a)

Roman, baştan sona sadakat ve hainlik içinde gelip giden insanlarla doludur. Romanın kahramanlarından Müslümankul, ihanet karşısında şöyle demiştir:

Rahvanı seçip at yığdım
Yürük olanı çıkmadı,
Yığıdım seçip dost yığdım
Kardeş olanı çıkmadı...
(HS, 141) (SK, 160)

2.4. Ahir Zaman

Kırgız halk şiiri geleneğinde, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Ketmen-Töbö ile Talas'ta gelenekçiler (ahir zaman şiiri) ve yenilikçiler (zamane şiiri) akımına mensup şairler yetişmiştir. Bunların içinde Moldo Niyaz, Togolok Satılganov, Togolok Moldo, Barpı Alıkulov, Kalık Akiyev, Alımkul Üsönbayev, Satılganov'un adları sayılabilir.

Sözlü edebiyat ürünleri, Kırgız Türklerinin hayatında önemli bir yere sahiptir. İrticalen şiir söyleyen şairler, yani *tökmö akınlar*, halk arasında bir çeşit haberleşmeyi sağlamaktadır. Bu şairler halk arasında dolaşarak irticalen söyledikleri şiirlerle dönemin siyasi ve sosyal durumunu, gerçekleri, halka yapılan zulmü, isyanı, istek ve arzuları dile getirmişlerdir. Bu şiirlere *zamana*, bunları dile getirenlere ise *zamanaçı* denmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Kırgız halkının hayatında daha önce görülmedik olaylar yaşanmıştır. Çarlık Rusya'sının Kırgızlara uyguladığı sömürge siyaseti, bu olayların en önemlisidir. Bu dönemde, Kırgızların hayatında keskin bir değişim yaşanmıştır.

Bu eserlerin başında Moldo Kılıç'ın "Zar Zaman" (1898) adlı destansı şiiri önemlidir. Ayrıca Kalıgul ve Arstanbek'in "Akır Zaman", "Tar Zaman" adlı eserlerini de anmak gerekir.

a)

Bir derviş, sağa sola koşuşturuyor, halkın büyük bir gürültü çıkararak heyecanlanmasını görüp başını titreterek sallıyordu. Halkın arasında dolaşarak, sanki birini arıyormuş gibi herkesi dikkatle incelerken, korkmuş gibi şaşkın şaşkın bakıyordu. Biri ona bakarsa hemen irkiliyor, suratını buruşturarak başka tarafa gidiyordu.

Ey, kör kul, kör kul,
Ne zaman kulak vereceksin?
Değeri gitti babanın,
Şerefi gitti evladın...
Getirmeye çaren ne,
Yakın mı ahir zaman?

İnsanlar artık bu sözlere alışmış gibiydi. Şaşkın bakışlarına da, homurdanmasına da, ağzından çıkan sözlere de aldırın yoktu. Derviş ise şiirini söyleyerek dolaşıyordu.

Ey, kör kul, kör kul,
Ne zaman ahlaklı olacaksın?
Sükûnet, huzur bulmadan
Tozup gitti Müslüman...
Tozup gitmemesine çaren ne,
Yakın mı ahir zaman?
(HS, 149-150) (SK, 169-170)

b)

Dervişin çatlak dudakları kıpır kıpırdı. Güneşte yanmış, terlemiş esmer yüzünü buruşturarak her kalabalığa giriyor ve şiirini yüksek sesle söyleyerek dolaşıyordu.

Kendi halkını hor görüp,
Ölüm ile korkutup,
Bakmadan yaşlıya, gence
Kahırlı ise padişah,
Ona Şeytan aşına,
Mutsuz görünecek...
Olma demek çare değil,
Yakın mı ahir zaman?
(HS, 159) (SK, 179)
Bir cellat önüne geçti:
“Bu ne?”

Derviş sırtıyordu. Ne güldüğü ne ağladığı belliydi. Buğdaya dikkatle bakıp kederli gözlerle “Bu senin belan!” dedikten sonra, çatlamış dudakları homurdanarak devam etti:

Hiçbir araya gelemenden,
Allah dostu olamadan,
Her gün kavga edip,
Ayırmadan kavgayı,
İki kardeş birbirini
Kurt gibi ısırırsa,
Döküp kanını yalarsa...
Saldırma demek çare değil,
Yakın mı ahir zaman?

(HS, 159) (SK, 179)
Celladı unutmuş gibi, biraz ötedeki kalabalığa yöneldi. Cellat bağırdı:
“Bana bak!”

Derviş şaşkındı. Cellat, “Bu ne diyorum sana?” diyerek buğdayı yüzüne doğru uzattı.
“Söyleyecek misin, yoksa...”

Derviş, hiç çekinmeden celladın kılıcının ucundan damlayan kanı gösterdi: “Bu ne?”

Cellat, söyleyecek söz bulamadı. Derviş yüzünü ekşitti ve “Senin kanın... Senin kanın...” diye mırıldandı.

Her yaylanda birer bey,
At üstünde olan çok,
Geçinemeden kavga edip,
Kavgadan sonra barışmadan,
Birliğin gitti mi?..
Kutsallığın geçti mi?..
Uçan kuş gibi hızlıca,
Gittikçe uzaklaşarak,
Her şeyden kaçır saadet, baht...
(HS, 160) (SK, 180)

2.5. Birlik ve Kardeş Kavgası

a)

Yukarıdaki şiiri söyleyen Derviş, ölümlerin arasında gezmekte ve birliği vurgulayan şu şiiri söylemektedir:

Ruhun bir, dilin bir
Dinin bir, âdetin bir...
Alış verişin, pazarın,
Atanın yattığı mezarın...
İçmeye alıştığın suyun bir,
Aşın, düğünün, toyun bir...
Bir atanın çocukları,
Akıllı uslusunu kalmadı...
Bu zamanda geçerli,
Dıştan sana saldıran,
Kaynaşan düşman gelmeden,
Bağırın dava gelmeden,
İki kardeş birbiriyle,
Eski düşman gözünce
Dalgalanıp dökülerek,
Vuruşup dağılarak
Huzuru gider halkının,
Şimdi bunları kim görecek?
Onu kim teselli edecek?
(HS, 162) (SK, 182)

Bu olaylardan sonra romanda, aşağıdaki bölüm yer almaktadır:

“Rusya’nın o zamana kadar dört gözle bekleyen gözlemcileri, Hive, Buhara ve Hokand sarayları arasında birlik olmadığını biliyorlardı. Müslümankul Binbaşı’nın ölümünden sonra da şu yargıya vardılar: Hokand Sarayı, kendi işini bilen işçisini, güçlü komutanını yok yere kaybetti. Rusya, bu taraflara atacağı adımlarda artık, birlik hâlindeki güçlerle karşılaşmaz.” (HS, 163) (SK, 183)

b)

Romanın ikinci bölümü olan İsyan, aşağıdaki dörtlükle başlamıştır ve birliğe vurguda bulunmaktadır:

Çekişmeden er ölür,
İki taraf da ölür...

Dostu bulmadan çaresini
Düşmanı görür faydasını
(Halk şiiri) (İ, 3) (SK, 376)

c)

Bunca dağınıklığın içinde birliği isteyenler de vardır. Bu, romanın aşağıdaki bölümü ile örneklendirilebilir:

Hem İshak hem de Abdurrahman kendisine geldi. Yaşlı Datka'nın sözlerini doğru buldular. Feleğin çemberinden geçmiş ihtiyar Datka konuşmasına devam etti:

“Ey kardeşler!.. Böylesine bir zor durumda doğmadık. Bir zamanlar yaşlı değildik. Saçlarımız güneşten ağarmadı. Biz de askere komuta ettik.”

Sıradağlarda yürüdük,
Düşmanımız düşsün diye
Sıradağlarda çukur kazdık.
Kendi kazdığımız çukura
Kendimiz düşüp öldük.
(İ, 135) (SK 502)

İhtiyar Datka devam etti:

“Duydunuz, haberiniz var. Biz de savaştık. Bizim savaşımızdan dolayı bütün Kıpçak soyunun neredeyse nesli tükenecekti. Halk felakete düştüğü zaman sizin baht tartışmanız, birbirinize kin beslemeniz doğru mu? Bütün kötülükleri unutarak kucaklaşıp barışınız.”

At, çok susarsa
Gemi ile su içer.
Yiğit, zor durumda kalırsa
Çizmesi ile su geçer.
Halk, zor durumda kalırsa
Kışın ev arar...
(İ, 135-136) (SK 502-503)

2.6. Fani Dünya

Romanda, bu dünyanın faniliği birçok yerde dile getirilmiş bunun için de zaman zaman şiire başvurulmuştur.

a)

Övünme, cimri kul,
Hesapçı var iki omzunda...
Bu dünya, yalan dünya
Davranışlarına dikkat et,
Hareketlerine dikkat et,
Öbür dünyaya gidersin...
(HS, 216) (SK, 243)

b)

Sen, sen dünya, sen dünya...
Bir yüzüne gün değmiş,
Bir yüzüne tün değmiş,
Başı tuhaf, sonu pişmanlık,
Kararsız, eksik dünya.
Bıldırcını atmacaya
Yem yaratılmış, sen dünya,
İki ikizin biri,

Eksik yaratılmış sen dünya...

(İ, 75) (SK, 445)

Sen, sen dünya, sen dünya...

Kim yetti senin dibine?

Aydınlığı gösteren,

Ak sütünü emziren,

Annem nerede, sen dünya?

Altın beşik sallayan,

Allah'ın adını öğreten,

Babam nerede, sen dünya?

Yürük ata binip uçan,

Günde beni sevindiren

Balam nerede, sen dünya?

(İ, 76) (SK, 446)

Kopuz, melodiler arasında gezinirken, Sarıbay'ın kaygısını, endişesini de dışa vuruyordu. Bu dünyaya doymamış da intikam almak istiyor gibiydi. Kâh sesi neşeli kâh gönlü kırık çıkıyordu. Sonunda durumuna razı olur, ruhu sönük bir hâl alır, kedere dalıp ağlamaya başlar:

Sen, sen dünya, sen dünya...

Kime iyilik yaptın?

Peygamberi de aldın,

Padişahı aldın,

Kızıl yüzü solduran,

Bütünden ayıran,

Hayat, sen pehlivansın...

Beliren ışık boz serinlik,

Aydınlık sen bir hediyesin,

Gaflet uykusu gibi yalansın!

(İ, 76) (SK, 446)

c)

Sarayda, hükümdara karşı söylenecekler, bir dervişin ağzından ifade edilmekte ve bu dünyanın geçiciliği anlatılmaktadır:

Dinle beni, iktidar sahibi ey hükümdar,

Sevincin ve bahtın fani değildir.

Yaşadığın gün durmadan akan derya gibi,

Deryanın köpüğü ise oturduğun tahtındır.

(İ, 212) (SK, 568)

“Sarayın yeni mensupları hiç kıpırdamadan dinliyorlardı. Şimdiye kadar böyle bilge bir insanla karşılaşmayan Beknazar şaşkındı. İshak'ın mutluluğu yüzünden okunuyordu; ağzından bal akan insanın bir sonraki sözlerini, merakla bekliyordu. Dervişin karşısında sessiz ve hareketsiz bir vaziyette oturuyor, kalbi şiddetle çarpıyordu. Düşüncelere daldı:

Biçareye sadaka ver, cömert ol,

Merhamet saç halkına güneş gibi.

Halkın bu dünyada yaşadıkça,

Adın dillerde dolaşsın.

Gökyüzünde parlayan yıldızlar gibi,

Su altında parlayan inci gibi parıldayarak,

Adın dillerde dolaşsın.

Gönüllerde taht kur.

(İ, 213) (SK, 568)

Dervişin bu sözleri çok beğenilmiş ve kendisine şöyle denmiştir:

“Bizi yarı cahil imamların gazabından koruyunuz. Bizi başı olmayan kuş yavrusuna, gözü olmayan büveye benzetmeden baba gibi olun. Eksik olan yerimizi doldurun, eğri olan yerimizi doğrultun, gidecek yolumuzu göstererek bize rehber olun. Nasihatlerinizi, öğütlerinizi vererek sarayda kalınız hazret. Gitmeyiniz.”

Derviş bu teklifi kabul etmemiş ve yola çıkmıştır:

Bu dünyada ne yalnız?

Söylenmeyen söz yalnız.

Kendi eşini kaybeden,

Yaşlı insan yalnız.

Yengesi yoldaş olmayan,

Genç kız yalnız!”

(İ, 214) (SK, 569)

Kısmet bu dünyanın neresinde?

Canlılarla dolmayan

Geniş tarlada kısmet var.

Ak kuğunun konmadığı

Dalgalandan gölde kısmet var.

Yükseklerde gözü olmayan,

Çileli halkta kısmet var.

(İ, 215) (SK, 570)

2.7. Atın Önemi ve Ata Övgü

Atın Türkler için ne kadar önemli olduğunu söylemeye gerek yok. Herhâlde, Kırgız Türkleri için biraz daha fazla önemli. Romanda ata övgülerin dizildiği bölümler var:

a)

Önce, irticalen şiir söyleyerek atları tanıtan ozan, kula alaca yürük atı övmeye başladı:

Kırmızı alaca yürük at

Her tarafı güzel bir at,

Kumda oynayan kulan mı,

Bu hayvan,

Uğuldayarak tırnağından toz çıkar...

Dimdik kulak, sivri tırnak,

İki gözü parlak,

Gerçekten bir yürük at,

Bu hayvan,

Hayvandan başka heybeti var...

(HS, 295) (SK, 325)

Bu sözler atın sahibinin hoşuna gider. Roman şöyle devam eder:

“Dombu’nun hoşuna gitti. Cömertliğini göstermek istedi. Atından inip ‘İşte, ozanım!’ dedi ve yuları ozana uzattı. Kamçıısını sürüyerek gitti. ‘Al! At hakkında şiir söyleyip bu atı aldım, dersin!’.

Yürük ata, güzelliğe, kahramanlığa, cömertliğe, adalete, belagate eskiden beri değer veren halk heyecanlandı.” (HS, 296) (SK, 326)

2.8. Beyliğin Önemi ve Beye Övgü

a)

Beylik önemlidir ve değerlidir. Biraz önce övdüğü atı hediye olarak alan ozan, bu kez atın sahibi olan Bey'i, Dombu'yu övmeye başlar:

Bahadırzade Dombu Biy,
Başka biylerden başarılı biy!
Etrafını vuran,
Ele geçiren,
Soylu babası Kıpçak'tan
Savaşçı Kanglı oğlu
Seceresini saygın kılan
Bir çok halkı şaşırtan
Atantay'ın dengi gibi
Eşi benzeri yok
Cömertliğine baksana...
(HS, 296) (SK, 326)

"Dombu arkasına bakmadı bile. Hiç belli etmiyordu ama sevinçten içi içine sığmıyordu. 'Abil duysun, çatlasın!' dedi kendi kendine.

Üç yüz yürük atın yarıştığı koşuda, kula alaca yürük at birinci geldi. Dombu'nun itibarını arttırdı, ona şöhret kazandırdı." (HS, 296) (SK, 326)

b)

Karabek kalabalığın arasındaydı. Ozanı, onu överek şarkı söylüyordu:

O, Karabek beyzade,
Başında bahtın büyükmüş,
İlk başta işin iyiymiş
Adın çıktı, şöhret kazandın
Altmış yiğidin arasından...
(HS, 71) (SK, 87)

Karabek, büyük bir keyifle şarkıyı dinliyordu. Ozan; hoş, kulağa yumuşak gelen bir sesle şarkısına devam ediyordu.

"O, Karabek şehzade,
Sana yardım eden güçlüymüş.
Şansın varmış,
Yürük atınla çıkıp ün kazandın,
Seçilmiş yetmiş yiğidin arasından..."
(HS, 71) (SK, 87)

Atıyla hızla gelen Nüzüp kalabalığı yardı ve Karabek'in başına kamçıyla vurdu. İyi deriden yapılmış kalpak yere düştü. Karabek, irkilerek baktı ve karşısında kızgın Nüzüp'ü gördü. (HS, 71) (SK, 87)

c)

Beyliğin nişanları vardır ve bu nişanların at ile ilgili olması dikkat çekicidir:

"Kadı, büyük bir törenle, Nüzüp'e biylik (beylik) nişanı olarak iki dizgin ve bir yular verdi. Salavat! Herkes topluca kutladı. Bazıları ise yaranmak için hıçkırarak ağlıyordu. Eli yüzü düzgün bir bey, dürülü kâğıdı açtı ve bir kutlama şiiri okudu"

Kelebeğin kanadının yandığı çölde yürüyen,
Dervişler baba yapsın seni,
Kartalların yuvasının donduğu dağda yürüyen

Biçareler baba yapsın seni.
Güneş görsün bütün halkın gölgede,
Düşmanın acı çeksin senden...”
(HS, 81) (SK, 98)

2.9. Yas

Edebiyatımızda ağta çok rastlanır. Bunun örnekleri romanda da vardır:

a)

“Kurmancan, Alimbek’in öldürüldüğünü duyunca hemen ağlama obasını yaptırıp tepesine de yas işareti olan siyah bayrak diktirdi. Akrabalarını topladı. Gözlerinden sicim gibi yaş boşanıyordu. Yüzük, bilezik ve küpesini çıkardı. Siyah bir elbise giydi. Halkın ortasında, iki büklüm olmuş, içli içli ağlıyor, yavaşça ağıt yakıyordu.”

Kızıldan kadife kumaştı,
Sınırsız geniş göldü
Kırgız Kıpçak elinin
Bundan sonra
Kızları doğurmaz senin gibisini...
Karadan kadife kumaştı,
Dipsiz derin göldü
Kırgız Kıpçak yurdunun
Bundan sonra
Kadını doğurmaz senin gibisini...
(HS, 212-213) (SK, 238-239)

b)

İshak Bey, isyancıların öldürdüğü Numan’ın ardından, ruhunun derinindeki dargınlık ve tatminsizlikle şöyle der:

Nereye gidiyorsun hey babayiğit,
Bir dönüp bakmadan kaderinin peşinden?
Etrafına bakacak mı kızıl ümit önünden,
Yoksa ıstırabın ardından mı gidiyorsun,
Yoldaşın kim, atbaşı birlikte vuruştüğün,
Tanıyor musun, nereden gelmiş avareyi?
(İ, 44) (SK, 415)

2.10. Merhamet

a)

Romanda ihanet, hırs, intikam olunca merhametin de dile getirildiği görülür:

“Bu zavallı insanı, insan olduğu için affet, oğlum. Aklında hiçbir zaman kötü düşünceler, intikam duygusu olmasın. Hiç kimseye kin besleme. Kötü düşünceler seni bozar; inancını, imanını karartır. Her zaman affedici ol. Kalbini temiz tut. Senin için böylesi daha iyi olacak.” dedi ve kendi hayatını düşünen, birisine yardım etme düşüncesi aklında bile olmayan, iyilik yapmaktan uzak insanların kervanına gülümseyerek baktı. Mırıldanarak birkaç mısra okudu.”

Ey zavallı insan, zavallı insan,
Çocuk kalırsa hayvan bulur,
Kadın kalırsa koca bulur.
Ama zavallı canın, yaygara ederek
Nereye gidip sığınır?
Eteği ve yeni olmayan

Geniş giysi giyeceksin.
Kapısı ve başköşesi olmayan
Tenha eve gireceksin.
Hey zavallı insan, zavallı insan,
O zaman ne yaparsın?
(İ, 200) (SK, 557)

Bunun üzerine İshak Bey ve İhtiyar kervandan kovulurlar. İhtiyar, yolda rastladıkları bir evin kapısında şunları söyler:

Başından baht giderse
Tekrar onun dönmesi zor.
Ömür geçer bir gün,
Kırmızı yüzü sarartarak.
Ağacının filizleri kırılırsa
O, tekrar çınar olmaz.
Geçmiş ömür, kaçan kuştur.
Heyhat!..
Sızlanarak ne diyebilirsin ki!
(İ, 201) (SK, 558)

Geceyi orada geçirirler. Ayrılırken İhtiyar yine şiir söyleyerek memnuniyetini dile getirir:

Gönlümüz şimşeğin ateşinden,
Katılmış gözyaşımıza tuzlu sudan.
Hızlı esen rüzgâr gibiyiz.
Kaplana eş gönlümüz,
Boz toprak ile yoğrulmuşuz.
“İnsan” adlı yüce isimle yaratılmışız.
Yaşayacak günü, içecek suyu az,
Ama yapacak işi çok...
(İ, 203) (SK, 560)

2.11. Atasözü, Özlü Söz, Deyim

a)

Romandaki birçok cümle, şiir aynı zamanda özlü söz, atasözü niteliği taşımaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

“İshak içini çekti:

“Hey Beknazar Ağabey. Hangi söz kederimize mani olacak? Artık ben hepsine inanıyorum. ‘Size ihanet etti.’ deseler de inanacağım. Eski insanlar şöyle demişler:”

Karamığın tohumu olmaktansa
Akbuğdayın samanı ol!
Kötü halkın iyisi olmaktansa
İyi halkın kötüsü ol!
(İ, 242) (SK, 594)

b)

İshak, artık hayattan ümidini kesmiştir:

“Kanlı gömleğimizi görmedikçe halkın ümidi sönmez, düşmanın kızgınlığı da kini de geçmez. Bırak kılıcını Mümin, ellerimi sen bağla. Mümin ona göz attı. İshak başını eğerek şöyle dedi:”

Ey yiğit, hiç düşünmeden atından in

Halkına zulüm ediliyorsa
Tek dostun kılıcını çıkar ve ver.
Satın al ölümü, ölüm satılıyorsa
Kan pazarında...
(İ, 264) (SK, 612)

c)

Kurmancan, sarı kısağın üzerindeki gümüşle süslenmiş eyerin kaşından tutarak binmeye hazırlandı. Seyisin tuttuğu üzenkiye ayağını koyacakken bir an duraksadı ve şöyle dedi:

Eyeri gümüş
Güzelliği sözlerle anlatılmaz...
At yürük olmazsa
Gümüş eyerini çıkar.
Yoksa arkadaşın
Düşmana gülerek bak!
Eyeri altın,
Güzelliği sözlerle anlatılmaz
At yürük olmazsa
Gümüş eyerini çıkar.
Arkadaşın olmazsa
Düşmanına mülayim ol!
(İ, 325) (SK, 666)

ç)

Romanda nasihatler zaman zaman Derviş'e söylenmiştir:
Halkın kuvveti tükenir,
Yiğidin cesareti azalır.
Anadilinden ayrılır,
Kendi dininden uzaklaşır.
Değişikliğe uğrar...
Aklı, endişesi belli olan,
Kendi halkı için uğraşan
Yeni yetmeye "kötü" denilir...
Yabancıyı dinleyen,
Her zaman yanında bulunan,
Er "iyi" olarak gözüktür...
(İ, 355) (SK, 693)

Sözlerin söylendiği Kurmancan etkilenir ve içini bir kurt gibi kemiren endişesinin, tasasının gerçekleşmesinden korkar. Derviş devam eder:

Allah kötülüklerden korusun!
Babadan kalma yer unutulur.
Anneden kalma terbiye unutulur...
Eskiden beri benimsenen
Halkı birleştiren
Gelenek göreneklerin hepsi unutulur.
Halkın arasında
Sadece kadınlar kalır.
İnsanlar cimri olur,

Çalışırlar ama karınlarını doyuramazlar.
Aç gözlülük ortaya çıkar.
Uyurlar ama uykuyu gideremezler
Sakin, mutlu olmayan gece gelir!
(İ, 355) (SK, 693)

d)

Gücün hak etmeyenine eline geçmesiyle ilgili olarak İshak'ın düşmanı Abdurrahman şöyle der:

Zenginlik konarsa bir sineğin başına,
Güçlü kuş bile onu selamlamadan geçemez.
(İ, 134) (SK, 501)
İshak ise Abdurrahman'a şunları söyler:
Baykuş övünürse
Yardan sıçan yakaladım, der.
Kötü kardeş övünürse iyisine engel oldum, der.
(İ, 134) (SK, 502)

2.12. Türkçe

a)

Türkçeye verilen önem romanda şöyle ifade edilir:
“Doğu saraylarının âdeti gereği Emir, Türk dilinde şiir okuyarak soru sordu.”
Hangi bahçenin çiçeğisin?
Hangi beyin oğlusun?
Gece gündüz yolculuk yapmışsın,
Giysilerinizin hepsi de su samuru.
Özbek misin, Sart mısın?
Hak tartışan babayığit misin?
Ses çıkarmadan niçin duruyorsun?
Nereden gelip nereye gidiyorsun?
(İ, 277) (SK, 623)
“Emir'in şiirlerle sorduğu soruyu veziri yine şiirle cevaplandırdı.”
Hokand, Abad şehriden
Gelmiş buraya bir oğlan.
Hızlıymış bindiği atı.
Kendisi ise bülbülmüş.
Kılıcı gümüş, kalkanı altın.
Ağzında Kelimeîşahadet, başında sarık
Bey oğlu bey Abdullah
Yardım istemek için gelmiş size...
(İ, 277) (SK, 624)

2.13. Düğün, Atışma

a)

Düğünlerdeki atışmayı romanda da görüyoruz.
Beknazar, kızının düğünündeki gibi şiir söylemeye başlar:
E-ee, ey...
Biz gelmişiz mutlu kızın düğününe,
Düğününe düğün, bahtına baht katılsın,
Evlendiği eşi, girdiği evi iyi olsun.

Tanrı'mız rızkını bol versin...

Ee, ee, ey...

Yetiştığımız yurdumuz yüce bizim
Bulunduğumuz Ala dağ, dünya güzeli,
Mutlu kız, boş elle gelmedim düğününe,
Getirdim gümüş eyerli kara rahvan atı.
(İ, 301) (SK, 644)

Geleneklere göre güveyinin yanında oturan kızın cevap vermemesi gerekti. Ama bu kız sıradan bir kız değil cevval bir kızdı. Çekinmeden cevap verdi:

Ee-ee-ey...

Hoş geldiniz mutlu kızın düğününe,
Moraliniz iyileşsin, mutlu olunuz.
Rahvan atı getiren
Cömerte Tanrım uğurlar versin...
Köldöy Biy cevap verdi:

Ee-ee, ey...

Şarkı söylemek geleneğimizdir,
Perde açma, altın saçma töremizdir.
Örtüsü biraz açılarak,
Kızın yüzünü görebilir miyiz?

Kız:

Ee-ee, ey...

İsteğiniz güzel bir kız görmektir,
Ama bizim gibi biçare kızların
Sınanmasına gerek yoktur!
Sizin görmek istediğiniz kız değiliz.
Siz de utanırsınız, biz de utanırız...
(İ, 301) (SK, 645)

2.14. Küü

Romanda, şiir gibi söylenmiş sözlerin bir kısmı “küü” olarak adlandırılmıştır. Bunlar düz yazı hâlinde:

a)

Su koysa sağrısına dökülmeyen, seçilmiş güzel kırata binen, üstünde devlete sahip olmuş gibi sarhoş biri sallanarak oturuyor. Başında su samurundan kalpağın tüyleri kabarık... (HS, 225)

b)

Dünyalığı tamam, sarayı hazine, halkı barış içindeydi. Vücudu gevşemiş, sungur kuşu çağıran, kaygının ne olduğunu bilmeyen biriydi. Hiç öyle olacağını zannetmeyen zavallı kahraman, zavallı bey ezeli düşmanın beklediği yere kaçan, vicdansız şımarık karısından ıstırap çekmişti... (HS, 225)

c)

Nazar değer diye yabancı birine, kendi adamlarına göstermeden gölgede baktığı şımarık hanım, bir defa kırata bineceğini söylerse... Sözüünü her zaman yerine getiren bey gönül kırmak istemez; kırata kendisi bindirmişti... Vicdansız, ata binince “deh” demiş, coşarak koşan kırat tırnağının altından toz çıkarmış. Ona çakaloz mermisi bile yetiştir. Ata biner ve uzaklaşır... Zavallı kahraman, zavallı bey! Değerli hayatım, esirgediğim canım

diye çok ilgilendiği, baktığı, kucağındaki ak yılanın ihanetinden sırrı düşmana açılır ve ölümle karşılaşır. (HS, 225)

Sonuç

Tölögön Kasımbek, Singan Kılıç adlı romanda manzum metinlere başvurmuş ve böylece ifadenin gücünü artırmıştır. Bu metinlerin bir kısmı alıntı, bir kısmı ise yazara aittir. Konular şunlardır: *han sarayı, aşk ve hüziün, hayal kırıklığı, ahir zaman, birlik ve kardeş kavgası, fani dünya, atın önemi ve ata övgü, beyliğin önemi ve beye övgü, yas, merhamet, atasözü, özlü söz, deyim, dil ve Türkçe, düğün, atışma, küü*.

Kısaltmalar

HS : Tölögön Kasımbek. (2003). *Kırılan Kılıç I (Han Sarayı)*, akt. İbrahim Atabey-Saadettin Koç, Yargı Yay., Ankara.

İ : Tölögön Kasımbek. (2004). *Kırılan Kılıç II (İsyan)*, akt. Saadettin Koç- İbrahim Atabey, Yargı Yay., Ankara.

SK : Tölögön Kasımbek. (1998). *Singan Kılıç (Tarihî Roman)*, Bişkek “Kırgızstan”.

O'ZBEK ADABIY TILINING SHAKLLANISHIDA DRAMATIK NUTQNING O'RNI

Farxad BABADJANOV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilining shakllanishida dramatik nutqning, xususan, Behbudiy dramalarining tutgan o'rni xususida so'z yuritiladi. O'zbek adabiy tilining shakllanishida jadid dramalari, shuningdek, "Padarkush" dramasi qanchalik ahamiyat kasb etganligi ilmiy tahlillar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: adabiy til, dramaturgiya, dramatik nutq, badiiy nutq, so'zlashuv nutqi, adabiy til normasi, personaj nutqi, remarka.

THE ROLE OF DRAMATIC SPEECH IN THE FORMATION OF THE UZBEK LITERARY LANGUAGE

Abstract

This article discusses the role of dramatic speech, in particular Behbudiy's dramas, in the formation of the Uzbek language. The importance of Jadid dramas, as well as the drama "Padarkush", in the formation of the Uzbek literary language is revealed on the basis of scientific analysis.

Key words: literary language, dramaturgy, dramatic speech, artistic speech, colloquial speech, literary language norm, character speech, remark.

Dramatik nutq o'ziga xos xususiyatlari bilan badiiy nutqning boshqa shakllaridan farqlanadi. "Til va nutq o'zaro bog'langan, aloqada bo'lgan, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydigan, lekin bir-biridan farq qiladigan ijtimoiy hodisalardir." [O'rinboyev, 1982, 52-bet.]. Til birliklari turli nutq shakllarida turlicha qo'llaniladi. Bu xususda o'zbek tilshunosligida bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, prof. B.O'rinboyev so'zlashuv nutqi xususiyatlarini [O'rinboyev, 1982], S.Karimov badiiy nutq xususiyatlarini [Karimov, 1992.], K.Yusupov publitsistik nutq xususiyatlarini o'rganishgan [Yusupov, 1986.]. Badiiy va so'zlashuv nutqi muammolari sinxron aspektida amalga oshirilgan bo'lsa, publitsistik nutq muammolari diaxron yo'nalishda tadqiq qilingan. Dramatik asarlarda ham til birliklari ma'lum bir uslubga xos nutq shaklida namoyon bo'ladi. Til birliklarining dramatik asarlarda qo'llanilish shakli dramatik nutq deb yuritiladi. Adabiyotshunoslikka oid ilmiy ishlarda dramatik asarlar badiiy adabiyotning alohida bir turi sifatida qayd etilsada, tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashilganda dramatik nutqda badiiy uslubga xos xususiyatlar, deyarli, aks etmaydi. Dramatik nutq leksik-grammatik va uslubiy xususiyatlariga ko'ra, ko'proq so'zlashuv nutqiga yaqinroq turadi. Shu sababli ham prof. S.Karimovning "O'zbek tilining badiiy uslubi" monografiyasida dramatik asarlarga, deyarli, murojaat qilinmagan. Prof. B.O'rinboyevning so'zlashuv nutqi xususiyatlariga bag'ishlangan "O'zbek so'zlashuv nutqi" nomli monografiyasida esa ko'plab o'rinlarda dramatik asarlardan misollar tahlilga tortilgan. Ta'kidlash lozimki, dramatik nutq ba'zi xususiyatlari bilan so'zlashuv nutqidan ham farqlanadi. Jumladan, emotsional bo'yoq

* Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Qoraqalpog'iston Respublikasi hududiy bo'linmasi rahbari

ifodalovchi personaj monologlari, she'riy misralar dramatik nutqda erkin qo'llanilishi mumkin.

Dramatik nutq bilan badiiy nutq adabiy tilning alohida ko'rinishlari ekanligi haqida R.Qo'ng'urov, E.Begmatov va Yo.Tojiyevlar ham to'xtab o'tishgan. Ular "Nutq madaniyati va uslubi asoslari" qo'llanmasida, sahna tili, sahna nutqi nomlari bilan dramatik nutq haqidagi fikrlarini bayon qilishadi [Кўнғуров, Бегматов, Тожиев, 1992. 25-34-betlar]. Bu xususta E.Abdiyev "Dramatik asar tilini o'rganish" nomli risolasida shunday yozadi: Badiiy adabiyot va dramaturgiyada uslub faqat estetik funktsionigina yoki milliy til boyliklaridan foydalanish imkoniyatigina ko'rsatmasdan, balki "so'z san'ati" vositasida yaratilgan badiiy obrazlar orqali voqelikni tasvirlashda ham katta rol o'ynaydi. Badiiy adabiyot (shu jumladan, dramaturgiya) uslubi boshqa funktsional uslublardan ko'ra rang-barang va boydir. Dramaturgiya san'at sifatida inson hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi va unda so'zlashuv, ilmiy va publitsistik uslubga xos xususiyatlar ham aks etadi [Abdiyev, 1988, 5-bet.].

Shunday qilib o'zbek badiiy adabiyotida dramaturgiyaning vujudga kelishi badiiy nutqda til birliklarining yangicha munosabat kasb etishiga zamin hozirladi. Natijada, og'zaki so'zlashuv nutqiga xos birliklar adabiy til qobig'iga asta-sekin kirib kela boshladi. So'zlashuv uslubiga xos birliklarni badiiy nutqda erkin ishlatish imkoniyati yaratildi.

M.Behbudiyning "Padarkush" dramasi o'zbek dramaturgiyasining ilk namunasi sifatida e'tirof etiladi. Dramada lug'aviy birliklarning qo'llanilishi bo'yicha statistik tahlil o'tkazilganida, drama matni jami 2176 so'zdan iborat bo'lib, unda 822 ta lug'aviy va frazeologik birlik 1314 xil grammatik shaklda namoyon bo'lganligi ma'lum bo'ldi. Qo'llanish chastotasi o'ndan ortiq bo'lgan so'zlar miqdori 28 tani tashkil qiladi. Bular quyidagilar: *biz* (13), *bilmoq* (15), *bo'lmoq* (28), *boy* (28), *boyvachcha* (14), *bola* (11) va b.

Mazkur lug'aviy birliklar an'anaviy qatlamga oid bo'lib, hozirgi kunda ham o'zbek tilida keng iste'molda va barcha uchun tushunarli hisoblanadi. Bularning orasida yordamchi so'zlar, olmoshlar va ko'makchi fe'llar qo'llanish chastotasi yuqoriligi bilan ajralib turibdi. Asar mavzusi va g'oyasidan kelib chiqib *ilm*, *ish*, *boy*, *bola*, *musulmon*, *pul*, *boyvachcha* kabi so'zlarning ham faol o'rin tutganligi ko'zga tashlanadi.

Jadid dramalari yaratilgan XIX asr oxiri XX asr boshlarida adabiy til bilan shevalar orasidagi chegara aniq belgilanmaganligi, jadid adabiyoti vakillari tilni soddalashtirishga harakat qilganliklari uchun mazkur dramalarda jonli so'zlashuv nutqiga xos lug'aviy birliklar ko'p qo'llanilganligi bilan ajralib turadi. Shubhasiz, yangi shakllanayotgan til jonli til negizida ravnaq topadi.

Ijtimoiy tuzumdagi o'zgarishlar va jamiyat hayotining taraqqiyoti ko'plab yangi atama va tushunchalarni, shuningdek, tilda yangi qurilmalarni vujudga keltirdi. Ularni ifodalash uchun iloji boricha turkiy so'zlar va turkiy tilga xos qurilmalar ishlatilsa ham, ba'zi hollarda, kalkalar va o'zlashmalar orqali ifodalangan.

Ba'zi o'rinlarda personajlar nutqini individuallashtirish maqsadida usmonli turk tiliga xos birliklarga ham murojaat qilingan.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, jadid dramaturglari so'z tanlashda imkon qadar turkiy tilni soflashtirish uchun harakat qilishgan va o'z asarlari tilini soddalashtirishga intilishgan. Shu sababli dramalar tilida turkiy so'zlar qatlami ustivorligi ko'zga tashlanadi. Mualliflar shuni tushunib yetdilar ki, tilning soddaligi va sofligi uchun qilingan har bir harakat milliy adabiy tilning shakllanishida muhim bir bosqich edi.

Shuningdek, dramatik nutq yangidan shakllanayotgan o‘zbek adabiy tilining lug‘aviy tarkibini xalq jonli tilidan oziqlanishida ko‘prik vazifasini bajardi. Shu tariqa yangidan paydo bo‘lgan janr – dramaturgiya adabiy tilning shakllanishida alohida ahamiyat kasb etdi.

Adabiyotlar

O‘rinboyev B. (1982). *O‘zbek so‘zlashuv nutqi*. Toshkent.

Karimov S. (1992). *O‘zbek tilining badiiy uslubi*. Samarqand.

Yusupov K. (1986). *O‘zbek adabiy tilining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari*. Toshkent.

Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. (1992). *Нутқ маданияти ва услубият асослари*. Тошкент: Ўқитувчи.

Abdiyev E. (1988). *Dramatik asar tilini o‘rganish*. Samarqand.

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ТАДЖИКСКО-УЗБЕКСКИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ПОЭЗИИ АЛИШЕРА НАВОИ)

Олимджон КАСИМОВ*

Культурно-исторические отношения и географическое расположение стали причиной того, что в течение долгого исторического периода в таджикском языке используется немалое количество концептов и лексических единиц, связанных с реалиями соседствующих народов, к числу которых относятся и тюркские слова и выражения. Этот процесс начался еще в период согдийско-тюркских отношений и усилился в дальнейшем в период расцвета таджикского классического языка с IX - X вв. Об этом свидетельствует множество языковых фактов, наблюдаемых в богатой таджикско-персидской литературе.

Использовавшиеся в таджикском языке понятия и реалии, связанные с тюркской ментальностью, достаточно многочисленны и они представляют довольно широкий спектр лексических единиц, отражают многие аспекты ранней общественной жизни различных стран и народностей на историческом перекрестке государственно-политических отношений евразийского континента.

Знаменитые мыслители, наши предшественники, писали о том, что достойные представители нации формируют имидж нации среди других народностей. Знаменитый мыслитель и поэт, государственный деятель Алишер Навои (Герата, 09.02.1441-03.01.1501), является такой личностью для узбекского народа и представляет собой одного из величайших фигур научного и ментального мира Центральной Азии XV века.

Поэтическое и когнитивное развитие Алишера Наво обусловлено также ментальной средой его родных и близких, которые занимались поэзией, музыкой, каллиграфией. Все это позволило Алишеру Навои с раннего детства расти и развиваться в среде поэзии и творчества, овладевать тремя важнейшими языками той эпохи – персидским (таджикским), арабским и тюркским (узбекским) языками.

Одним из наставников и ближайших друзей Алишера Навои был Абдуррахман Джами (1414–1492), с которым он сотрудничал во многих отраслях, прежде всего, в литературе, историографии, написании антологий, музыке и т.д. О многих моментах взаимодействия и дружбы с Джами рассказывал Навои в своем знаменитом произведении «Хамсат-ул-мутахаййирин» (Mirzoev 1968, 7-8). Джами описывая свою дружбу и сотрудничество с Алишером Навои, считал, что их различное этническое происхождение не может быть препятствием для их настоящей дружбы и близкого родства:

Прекрасное образование полученное в наиболее передовых научно-культурных центрах того времени - Герате, Самарканде, Мешхеде позволили Алишеру Навои усвоить ему наиболее популярные науки своей эпохи, в том числе, поэзию, философию, юриспруденцию, религию (Коран и хадисы), государственное управление и т.д.

* доктор филологических наук, профессор кафедры лингвистики и журналистик, Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода, Душанбе, Республика Таджикистан; olimjonk@yandex.ru

Многовековое братство и взаимодействие двух дружественных народов – таджиков и узбеков во многом обусловлена взаимоотношениями двух великих представителей этих народов – Абдуррахмана Джами и Алишера Навои, которые сыграла важную роль в устойчивой дружбе и добрососедстве таджиков и узбеков. Алишер Навои в Таджикистане сегодня является одним из почитаемых личностей науки и истории, символом узбекского народа, основоположником узбекской литературы и узбекского литературного языка.

Абдуррахман Джами в следующих строках легко и отчетливо описывает свои взаимоотношения с Алишером Навои:

Ū ki yak turk budu man tajik,
Har du dashtem xeshii nazdik [Abdullaev 2009:70].

«Он был родом из тюрков, а я таджик
Но у нас было родство близкое».

Дружба и взаимодействие Джами и Навои - двух великих представителей двух древних наций сыграла важнейшую роль и в дальнейшей дружбе и добрососедстве таджиков и узбеков. Сегодня Алишер Навои в Таджикистане является одним из почитаемых личностей науки и истории, символом узбекского народа, основоположником узбекской литературы и узбекского литературного языка. Знаменитый литературовед И.С.Брагинский справедливо подчеркивает: «... Если до Навои узбекская поэзия при всей ее самобытности осваивала опыт классической поэзии на фарси, то творчество Навои начало само оказывать влияние на поэзию Ближнего Востока, в том числе, тюркоязычную и на языке фарси» (Брагинский 1977: 158).

Подтверждением данного высказывания И.С.Брагинского и других знаменитых литературоведов является тот факт, что в творчестве Алишера Навои существует немало стихотворных произведений, высказанных в ответ таким знаменитым представителем таджикско-персидской поэзии как Анвари Абеварди, Агтор Нишапури, Саади Ширази, Хакани Ширвани, Хафиз Ширази, Камол Худжанди, Салмон Соваджи, Сухайли и мн. др.

Влияние Алишера Навои на таджикско-персидскую литературу заключается также в том, что он был великолепным представителем поэзии двуязычия. Его огромное и разностороннее творчество, которое охватывает более 30 диванов, поэм, трактатов по философии и филологии, включает в себя также и таджикско-персидскую поэзию. Наравне с «Mufradāt» и «Risālaiā tirandāzi» («Трактат об искусстве стрельбы») часть этой поэзии вообрал в себе сборник персидских стихов Навои «Devāni fārsi». Свои касыды на персидском языке Навои собрал в два сборника — «Sittai zaruriya» («Шесть необходимостей») и «Fusuli arba'a» («Четыре сезона года»). В этот диван, который недавно издан и в Душанбе на кириллице («Devāni fārsi», Dushanbe, «D ānish», 2021, 474с.), входят также касыды Навои на таджикском языке. Десять касыд на таджикском (персидском) языке Навои собраны в два сборника под названием «Sittai zaruriya» («Шесть необходимостей») (6 касыд) и «Fusuli arba'a» («Четыре сезона года») (4 касыды). Судя по вводной части самого автора, эти произведения были окончательно составлены в 1497 году [Navoi 2021:35].

В предисловии к сборнику под названием «Sittai arba'a» («Шесть необходимостей») Алишер Навои в двустии упоминает своего друга и наставника Джами, называя его «امام اقطاب» «Imāmi aqtāb» «Предводитель путеводных звезд»:

Dur-i yaktoy-i bahr-i neknomi,

Imom-i zumra-i aqtoḅ Jomi [Navoi 2021:34]

«Единственный жемчуг моря благочестия,

Предводитель всех путеводных звезд Джами».

Далее Навои в прозаической форме подчеркивает, что по рекомендациям Джами «иногда узду речи переводит и долины тюркоязычия на территорию персидского языка, исполнения поэзии на турецком языке меняет на использование персидской речи» [Navoi 2021:35].

Особый интерес для нас представляет касыда под названием «Ruh-al-quds» («Священный дух») из сборника “Sittai zaruriya” («Шесть необходимостей»). Она посвящена Творцу – Богу и процессу творения мира и его составляющих частей.

Великолепен язык и изящны средства речи в этой касыде. Алишер Навои проявляет великолепное знание Корана, хадисов, учения ислама о Творце, творении человека и мира, историю пророков, религий, особенностей анатомии и физиологии человека, астрономии и астрологии, Знаков Зодиака, мира цвета и цветов, атмосферы и природных явлений и т.д. Утонченную лексику из этой касыды можно разделить на следующие группы:

- 1) лексика, связанная с созданием человека и его натуры;
- 2) лексика, относящаяся к миру, природе и природных явлений;
- 3) лексика цветов и растительного мира;
- 4) лексика света и цвета;
- 5) лексика, связанная с планетами и Знаками Зодиака;
- 6) лексика, связанная с Кораном и шариатом;
- 7) лексика, связанная с пророками и кораническими сказаниями;

Следует подчеркнуть, что персидский диван Алишера Навои также называется «Devāni Fāni» (“Диван Фани”), поскольку в качестве своего *taxallus* - поэтического псевдонима поэт везде фиксирует единицу “Fāni”. Этот поэтический псевдоним также тесно связан с суфийской поэзией и с содержанием стихов в персидском диване.

Fāni происходит от арабского слова فانی который переводится как «тленный, непостоянный, исчезающий» от корня «فنا» «фано» («fanā») «небытие, тленность». Как суфийский термин fāni означает «тот, кто отказывается от себя (жертвует собой) ради познания бога и свидания с ним» (Деххудо, 2004).

Шибли Нуъмони в своей пятитомной антологии «She’r-ul-‘Ajam» («Поэзия Аджам») комментирует fanā как термин суфийского учения, согласно которому «fanā является последней инстанцией для путника по этому миру, ... и fanā «небытие» является началом بقا “baqā” т.е. «вечности, нетленности» [Shibli, 2016, том 3, с.531]. Это важно с точки зрения того, что персидский диван Алишера Навои достаточно насыщен терминологией суфийской поэзии.

Рассмотрим более подробно лексику, которую мы выше разделили на 7 семантических групп:

1. Лексика, связанная с созданием человека и его натуры, включает следующие категории единиц:

А) Анатомические термины: insān “человек”, jism “тело, организм”, раукар «тело, организм», ustuxān “кости”, gesu “коса, волосы”, uruq “сосуды, вены”, as’āb “нервы”, lahm “мясо, ткань”, хун “кровь”, ribātāt “мышцы”, me’da “желудок”, dimāh “мозг”, тух “костный мозг”, tihol (ispurz) “селезенка”, kavid “печень”, qalb “сердце”,

riya “легкие”, masona “мочевой пузырь”, xuzruf “хрящ”, kalā “голова”, am’ā (rudagāni) «кишки» и т.д.:

Zi ustuxānu zi mux v-az uruq ta a’sāb,
Zi lahmu xunu ribātātu me’da tā am’ā [Navoi 2021:35].
«От костей и костного мозга, и от сосудов до нервов,
И от мяса и крови, мышц и желудка до кишечника».

Иллюстративный материал указывает на тот факт, что Навои при описании анатомии человека в основном использовал арабские лексемы, а иногда параллельно пользовался арабскими и персидскими единицами: dil и qalb «сердце», sar и kalā «голова». Иногда он использует триаду лексем, например: jism, badan и paykar «тело, организм».

В) Чувства, натура человека и его составляющие. В данном контексте Навои не перечисляет чувства человека, а указывает, что они расположены в dimāḥ “мозг” – мозговой части человека:

Digar dimāḥ, ki ān shud maqarr-i panj havās [Navoi 2021:37].
«Другой мозг, где размещены (органы) пяти чувств».

В качестве основ темперамента (натуры) Навои перечисляет четыре жидких вещества, что течет в организме: xun “кровь” (подразумевается красное вещество в организме), balḡam “флегма, (слизь, мокроты)” (подразумевается белое вещество), safrā “желтая желчь” и savdā “черная желчь”. Эти вещества, считает Навои, и определяют степень и качество четырех человеческих натур (темперамент):

Ba yakdigar hama payvastu chār tab’ āmad,
Ki xunu balḡamu safrāst, ba’d savdā [Navoi 2021:35].

«Смешались эти вещества и четыре темперамента появились:

Это “кровь”, “флегма”, “желтая желчь” и “желчь черная”. Взаимосвязь четырех веществ и темперамента, о чем писали и Ибн Сино, и Навои, сегодня называют гуморальной теорией.

С) В касыде «Ruh-al-quds» («Священный дух») Навои имеет отдельные указания на физиологию человека и применяет физиологическую лексику. Так он указывает, что функционирование ума и разума связано с dimāḥ “мозгом”. Правителем, царем человеческого существа Навои считает dil «сердце», а его министром xirad «ум, разум», а знания стали его путеводителем по жизни:

Dar ū nishāndi dilrā ba taxt-i sultāni,
Ki shud ba rasm-i salātin xidev-i mulkārah [Navoi 2021:37].

«В нем посадил сердце на трон королевский,
И по обычаю царей стал правителем владений своих».

Используя лексемы xāk “земля”, jism «тело, организм», zamin “земля”, baran-i rahmat “дождь божественный”, tinat “суть, сущность”, tarkib “смесь” Навои описывает также момент и суть создания человека, которому как высшее творение Бога поклонялись и ангелы:

Ba xāk-i jismash bārān-i rahmat afshāndi...
Malāikash ba sujud āmadand abdāsā [Navoi 2021:37].

«Его земному телу ниспослал дождь божественный...»

Ангелы пришли ему поклоняться подобно рабы».

2. Широкую амплитуду лексики использует Алишер Навои и для описания творения мира и его составляющих:

А) К категории лексики, относящейся к миру, природе и природных явлений, прежде всего, следует относить название четырех веществ, которые считаются основой жизни: *xāk* “земля”, *ātaš* “огонь”, *āb* “вода” и *havā* “воздух”. Навои считает их антагонистическими друг к другу, и вместе с тем, взаимодополняющими друг друга при создании мира и человеческого существа:

Chahar zidra kardi ba yakdigar tarkib,
Ki *xāku* *ātaš* bud, *ān* *gah* *āb* budu *havā* [Navoi 2021:37].
«Четыре противоположных ты смешал друг с другом,
Это были “земля”, “огонь”, “вода” и “воздух”».

В) После описания творения человека Навои приступает к описанию процесса творения мира, используя широкий круг созидательной лексики. Это, прежде всего, собирательные имена существительные, выражающие гидронимы и географические объекты и природные явления: *‘uyun* “источники”, *bahr* “моря”, *jibal* “горы”, *nujūm* “звезды”, *arz* “земля”, *sama* “небо, небеса”, *abr* “тучи”, *rabe’* “весна”, *sayf* “лето”, *harif* “осень”, *shita* “зима”, *sarāb* “мираж”, *bard* “холод, мороз”, *barf* “снег”, *baran* “дождь”, *sarmā* “холод”, *harārat* “температура”, *garm* “теплый”, *garmā* “тепло, жара”, *fusurda* “замерзший”:

Zi *āfarinish-i* *xud* *ān* *chi* *kardai* *mavjud*,
‘Uunu *bahru* *jibālu* *nujumu* *arzu* *sama*...
Chahar *tab’* *nihadi* *ba* *vaz’-i* *gulshan-i* *dahr*,
Yake *rabe’u* *digar* *sayf*, *pas* *harifu* *shītā* [Navoi 2021:38].
«Из своих созданий то, что ты сделал явью,
Это источники, моря, горы, звезды, земля и небеса...
Четыре сезона определил ты для мирового сада,
Один из которых - весна, другой – лето, а потом осень и зима».

Указывая на последовательность времен года, Навои также подчеркивает и цикличность появления и исчезновения живой природы. Особый интерес представляет и тот факт, что Навои свою вторую серию *касыд* из четырех произведений под названием «*Fusuli arba’a*» («Четыре сезона») посвящает именно временам года. Он здесь избегает арабизмов и вносит некоторое разнообразие в название трех последних сезонов: *saratān* “лето”, *hazān* “осень”, *bahār* “весна”, *day* “зима” [Navoi 2021:77-86].

3. Растительный мир также представлен большим количеством лексических единиц. Они представляют как собирательные имена, так и конкретные разновидности растений и цветов:

а) *gulistān* “цветник”, *gulshan* “цветник”, *gulzār* “оранжерея”, *bustan* “цветник, место аромата”, *xirman* “куча, гумно”, *chaman* “луг, поляна”, *mazra’* “пашня, нива” и т.д.

б) *tuxm* “семя, семена”, *dāna* “зерно”, *barg* “лист, листья”, *varaḡ* “лист”, *shāx* “ветви”, *pūst* “кора, кожух”, *xuncha* “бутон, почка”, *xusha* “колос”, *favākeh* “плоды”, *meva* “фрукты” и т.д.

с) *bār* “сад”, *ashjār* “деревья”, *sarv* “кипарис”, *naḫl* “пальма”, *nār* “гранат”, *nārij* “апельсин” и т.д.:

Furūxt *gul* *chu* *javānān-i* *lālarux* *āraz*,
Kashid *sarv* *chu* *xubān-i* *naḫlqad* *bālā* [Navoi 2021:38].
«Продал цветок лик свой как юноша с обликом тюльпана,
И кипарис выросла красавицей с высоким станом как пальма».

d) gul “цветок”, bunafsha “фиалка”, suman “жасмин”, sunbul “гиацинт”, nargis “нарцис”, lāla “тюльпан”, nastaran “шиповник, роза эглантирия”, ra'nā “двухцветный желто-розовый цветок”, rayhān “базилик” и т.д.:

Bunafsha bar girah-i turra bast marvula,
Suman ba jilva daravard āraz-i zebā [Navoi 2021:38].
«Фиалка навесила на свой лик локоны,
Жасмин стал восхищать своим прекрасным лицом».

Описание цветов и растительного мира Навои сопровождается упоминанием особенностей времен года и колористической сменой окружающей среды. При этом он использует такие лексемы, выражающие запах, благовоние и цвет: mushk “мускус”, nakhat “”, rang “”, lavn “”, suvar “”, hamrā “”, durangi “”, nigāshtan “”, kīlk “”, kārgāh “”, simābi “”,

4. Прекрасные астрономические и астрологические знания показывает Алишер Навои в описании творения звезд, планет и созвездий.

5. В начале Навои говорить о творении небосвода или неба, которую называет falak и tāram “небосвод, сфера”, а их число он определяет в девять единиц:

Ba sun' nuh falak ārāsti sare'u rafe',
Dar ū kavākibi sāir zi Mehr tā ba Sohā [Navoi 2021:40].
«С искусством построил он девять небес быстро и высоко,
И в них звезды различные начиная с Солнца до Алькора».

В лексикографических источниках считают, что falak означает “небосвод, сфера”. Также считается, что haft falak «семь сфер» или nuh falak «девять сфер» - это семь или девять планет Солнечной системы [Dehkhodā 2006:37]. Но судя по тому, что в вышеназванном двустишии Навои упоминает звезду Sohā Алькора, речь идет не о планетах, а о различных уровнях небосвода, где размещены множество созвездий и солнечных систем. Это могут быть скорее всего галактики.

Он пишет, что в них размещены множество звезд и созвездий, начиная с Mehr «Солнца» до Sohā. Звезду Sohā лексикографы комментируют как звезда Алькор (80 UMa), «очень маленькая звезда около Мицара в Созвездии Большой Медведице» [Гаффаров 1975:480], по которой определяли зоркость глаз. В этом персидско-русском словаре М. Гаффарова указывается арабское происхождение названия данной звезды, которая характеризуется как «маленькая и ничтожная». Но Davis, G.R., Jr. в “The pronunciations, derivations, and list of star names” [Davis 1944:28] считает, что название Алькор “происходит от персидского Khwar, Khawwar «слабый, ничтожный», с добавленным арабским –al» [Wikipediya:Alkhar].

Навои подчеркивает, что в каждом из этих девяти небесных «помещений» расположены те или иные небесные тела. Он называет эти falak «сферы» каждый раз по-разному: 1) manzil “стоянка, жилища”, 2) hujra “комната”, 3) manzar “обзорное место”, 4) mulk “владение”, 5) makān “место”, 6) makān “место”, 7) kutvāli “замок”, 8) shabistān “гарем”, 9) qal'a “крепость”.

6. *Лексика, относящаяся к творению звезд и Знаков Зодиака.* В названной касыде после описания творения nuh falak «девять сфер» далее речь идет о творении 12 небесных крепостей – созвездий или Знаков Зодиака. Названия Знаков Зодиака в стихотворении перечисляются и описываются строго в том порядке, в каком они фиксированы по месяцам в современной астрологической иерархии: Namal “Овен”, Sawr “Телец”, Jawzā “Близнецы”, Xarchang “Рак”, Sher “Лев”, Xūsha “Дева”, Kaffa

“Весы”, ‘Aqrab “Скорпион”, Tīr “Стрелец”, Jaddi “Козерог”, Dalw “Водолей”, Hut “Рыба”, например:

Az ān duwāzdah shud awwalin charāgāhe,
Ki az bahr-i Hamal gasht sāhatash mar’ā.
Digar yake bā gulu lāla marzār-i nazah,
Ki Sawri charx xirāmid dar ū zi bahri charā [Navoi 2021:41].
«Из этих двенадцати первый стал пастбищем,
Территория которого для Овна стал местом корма.
А другой красивый луг с розами и тюльпанами,
Которым пользуется вдоволь Телец Вселенной».

Как мы видим, каждый Знак Зодиака описывается в соответствии с его значением и особенностью. Для Овен и Телец это пастбище. Для Девы, который Навои называет Xūsha “Колос”, это посевы, зерно от которых будут взвешиваться на Весах (Kaffa) и т.д.:

Ba mazra’-i digar az Xūsha dāna afshāni,
Nujum gasht hamān dānahā bari dānā.
Payi kashidani ū rāst sāxti Kaffa,
Ba rāsti, ki xalat bar Xudāy nest rawā [Navoi 2021:42].
«В другом посеве из Колоса (Девы) собираешь зёрна
И стали звездами эти зёрна перед мудрецом.
Для их взвешивания Ты создал Весы,
Воистину, для Создателя недопустим просчет!»/

Следует подчеркнуть, что Алишер навои из первых использует термин Kaffa для выражения знака «Весы». Например, Фирдоуси в своей «Шахнаме» в этом значении использовал термин Tarāzu «Весы» [Kasimov 2016:218], в этом значении также популярен термин Mizān «Весы (равноденствие)».

7. *Лексика, выражающая истории с пророками и кораническими сказаниями.*

Очень содержательным и утонченным получились и описания других Знаков Зодиака в этом произведении Навои. Например, при описании Dalw “Водолей” Навои очень уместно упоминает пророка Юсуфа (Иосифа Прекрасного) и его историю с заключением в колодце. А когда речь идет о Hut “Рыба”, Навои по аналогии вспоминает пророка Юнуса (Ионаса), который претерпел много трудностей, прежде чем покинул чрево огромной рыбы.

В этом произведении Навои указывает на много пророческих историй и сказаний, которые связаны с такими антропонимами как Ādam “Адам”, Nuh “Ной”, ‘Isā “Иисус”, Musā “Моисей”, а также такие исторические личности как Iskandar “Александр”, Dārā “Дарий”, Aflātun “Платон” и другие.

Таким образом, исследование данного произведения под названием «Ruh-al-quds» («Священный дух») с его специфической лексикой даёт нам огромное представление об уровне знания и осведомленности Алишера Навои и современников о теории создании мира и особенностях мироздания, о специфике анатомических и физиологических знаний того времени и много другого. Исследование лексики стихотворения «Ruh-al-quds» («Священный дух») дает нам возможность говорить о том, насколько широко мыслит и видит поэт и мыслитель Алишер Навои, насколько глубоки его познания в области философии, антропологии и религии. Красочная картина творения человека и окружающего мира показывает

нам величайший талант Алишера Навои в выборе языковых средств выражения мысли, глубокого знания нормы и законов словотворчества и построении речи.

Данное исследование показывает нам насколько важно и актуально изучение творчества наших предшественников – поэтов, мыслителей, философов, богословов и представителей науки и культуры в свете происходящих событий в мировой истории. Одним из этих величайших людей является достойнейший сын узбекского народа, основоположник узбекского литературного языка и узбекской классической литературы Мир Алишер Навои.

Литература

- Абдуллаев К.Н. (2009). *От Синдзяна до Хорасана*. Душанбе.
- Алишер Навоий. (1993). *Мукаммал асарлар тўплами*. Йигирма томлик. Ўн биринчи том. Хамса. Садди Искандарий. Тошкент.
- Алишер Навоий. (1997). *Мукаммал асарлар тўплами*. Йигирма томлик. Ўн учинчи том. Мажолис ун-нафоис. Тошкент.
- Бертельс Е.Э. (1965). *Избранные труды. Навои и Джамии*. М.
- Брагинский И.С. (1977). *К изучению таджикско-узбекских литературных взаимосвязей*// «Исследования по таджикской культуре». М. Наука. Главная редакция восточной литературы.
- Davis, G.R., Jr. (1944). The pronunciations, derivations, and list of star names. *Popular Astronomy*, Vol. 52
- Деххудо А. (2006). *Словарь Деххудо*. Тегеран, Тегеранский университет. Тегеран.
- Касимов О.Х. (2016). *Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси*. Душанбе.
- Малов С.Е. (1947). *Мир Алишер Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Центральной Азии* // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. М.
- Мирзоев А. (1968). *Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Чомӣ. Равобити адабӣ*. Душанбе, “Ирфон”.
- Ш.Х.Вахидова. (2006). *Muiz-al -ansāb (Прославляющее генеалогии). Введение, перевод с персидского языка, примечания, подготовка факсимиле к изданию* // История Казахстана в персидских источниках. Т.3. Алматы: Дайк-Пресс,.
- Мусаев К.М. (1975). *Лексика тюркских языков в сравнительном освещении*. (Западнокыпчакская группа). М. «Наука».
- Навой (2021). *Фонӣ Алишер Амир Низомиддин «Devānī fārsi»*. Душанбе.
- Shibli Nu'mānī (2016). *She'r-ul- 'Ajam . Том 3*. Душанбе.

“GULSHAN UL-ASROR”NING MUKAMMAL MATNINI TLKLASHDA ALISHER NAVOIY ASARLARI UCHUN TUZILGAN LUG‘ATLARNING AHAMIYATI

Jamoliddin JO‘RAYEV*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” asaridagi ba’zi baytlarni Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan turli lug‘atlarga kiritilganligi haqida ma’lumot beriladi. Shu bilan birga shoir ijodidan keltirilgan baytlardagi qadimiy turkiy so‘z birliklarining hozirgi o‘zbek tilidagi o‘rni o‘rganilgan. Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug‘atlar qadimiy qo‘lyozma asarlar matnini to‘g‘ri o‘qish uchun zaruriy hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: lug‘at, asar, bayt, qo‘lyozma, arab, turk, fors, ilm, devon.

THE IMPORTANCE OF DICTIONARIES COMPILED FOR ALISHER NAVOI’S WORKS IN RESTORING THE COMPLETE TEXT OF “GULSHAN UL- ASROR”

Abstract

This article provides information about the inclusion of some verses from Haydar Khorazmi's work “Gulshan ul-asrar” in various dictionaries written for the works of Alisher Navoi. At the same time, the place of the ancient Turkic word units in the verses quoted from the poet's works in the contemporary Uzbek language was studied. At the same time, dictionaries compiled for Navoi's works are essential for correctly reading the text of ancient manuscripts.

Key words: dictionary, work, verse, manuscript, Arabic, Turkish, Persian, science, devan.

“Bado’e al-lug‘at” – Navoiy asarlari uchun tuzilib, bizgacha yetib kelgan lug‘atlarning eng qadimiysi. Lug‘atning mu’allifi Tole al-Imoniyy al-Haraviy haqida ma’lumotlar yo‘q. Lug‘at qo‘lyozmasi bilan tanishgan kishi Tole Haraviyning o‘qimishli kishi bo‘lganiga ishonch hosil qiladi. Uning fors, turk va arab tillarini bilgani, adab ilmlarini egallagani lug‘at kirishining qofiyali saj bilan yozilganidan ko‘rinib turibdi. Adab ilmlarini egallagan kishilariing xati ham chiroyli bo‘lganig‘a chun lug‘at muallifi-saroy kanselyariyasi (devoni) da xizmat qilgan deyish mumkin. Hiraviy lug‘atni Sulton Husayn (1438-1506) topishirig‘i bilan tuzgan. Bu haqda lug‘at muallifining o‘zi “Badoyi al-lug‘at”ning kirish qismida gapiradi. (Hasanov, 39-b)

Alisher Navoiy asarlari uchun yozilgan lug‘atlarning qadimiylaridan biri “Abushqa” deb nomlanadi. Ba’zi olimlar “Abushqa” ning muallifi A’loiy bin Muhibbil sharif deyiladi. Buning sababi asarda kotib tomonidan ismi “zaif faqir Aloiy ibn Muhibbil sharif ushbu kitobni hijriy 967 yil ko‘chirdim” (Vladimir Velyaminov,- 4-b) deb keltiriladi. “Abushqa”dan so‘ng ikki asr davomida Alisher Navoiy asarlalariga bag‘ishlangan katta lug‘at tuzilgani ko‘zga tashlanmaydi. Bu davr ichida Navoiy asarlari qo‘lyozmalari

* Filologiya fanlari doktori, Jizzax davlat pedagogika universiteti prof.v.b., (DSc). Doctor of Philology, Associate Professor of Jizzakh State Pedagogical University, (DSc). E-pochta: dzhuraev_dzhamoliddin@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-2337-5767>

hoshiyalariga bitilgan kichik lug‘atchalargina shu qo‘lyozmalar bilan birga bizgacha yetib kelgan.

1759-yil melodiya Muhammad Mahdiyxon tomonidan “Sanlox” nomli lug‘at yozib tugatiladi. Ushbu lug‘at Kloson tomonidan 1960-yilda Londonda “Sanglox” nashrini amalga oshirgach, lug‘at ilmiy muomalaga kiritiladi. Sanglox”ning bir qo‘lyozma nusxasi Eron milliy kutubxonasi 14120-raqam bilan saqlanadi. Tuzilishi, maqaddima va mabonial lug‘at, 1b-26b betgacha tushunilmagan so‘z va baytlar. 27a-353b betgacha lug‘at, 353a-367a betgacha arabcha va forsa so‘z va iboralardan iborat qo‘shimcha ma’lumotlar berilgan. (Hasanov, 32-B)

Haydar Xorazmiy masnaviylari kiritilgan lug‘atlardan yana biri “Lug‘ati atrokiya” deb nomlangan. Lug‘atning bitta nusxasini A.A.Romaskevich 1914-yilda Tehronda sotib olgan. “Romaskevich qo‘lyozmasi” deb ataluvchi bu nusxa hozir Saltikov-Shchedrin kutubxonasida 1177-raqami bilan saqlanmoqda. “Lug‘ati atrokiya” muallifining to‘liq ismi Fathali ibn Kalbali ibn Murshidquli ibn Fathali Qojor Qazvinii.

Fathali Qojor lug‘atni 1862 - yil fevral oyida ancha keksaygan va turli-tuman qiyinchiliklarga duch kelgan kezida Xuroson vaziri Mirzo Muhammad Astrobodiy yordami va qo‘llab quvvatlashi tufayli asarni tugatib, unga “Lug‘ati atrokiya” nom qo‘yadi. Ishning cho‘zilish sabablaridan biri sifatida, u Alisher Navoiy asarlaridan kerakli illustratsiyalarni izlab topishning qiyin bo‘lganini uqtirib ko‘rsatadi. (Muhammad Mahdiyxon., Inv.№ 14120)

Muallifi Nazar Ali bo‘lgan Eron milliy kutubxonasida saqlanuvchi لغت چغتای بفرسی (Lug‘ati Chig‘atoyi ba forsiy) deb nomlanuvchi qo‘lyozma asar № 9176 raqami bilan saqlanuvchi jami 54 sahifadan iborat lug‘at ham Navoiy asrlari uchun yozilgan lug‘atlardan biri xisoblanadi.

Lug‘atda Navoiy, Haydar Xorazmiy, Lutfiy va bir nechta bayt Shayx Attor asarlaridan namunalar bor. Lug‘at alifbo tartibida har bir har uchun turkiy so‘zlardan misollar berilgan.

Lug‘at kalafonida quyidagi jumlar keltirilgan: هذا الكتاب في لغت من متکلمات در کاه شکرالله بن جبد قلی بن مرتضی قلی بن محمد رضا بن علی خان کنکرو لو دام اقباله بتارخ دوازدهم شهر رجب 1191 مطابق سنه

Bu kitob so‘zlovchilar tilidan Shukrulloh bin Jabdad Quli bin Murtazo Quli bin Muhammad Rizo bin Ali Quli Xon Ko‘ngarli doma iqbalahu (uning iqbolini uzun qilgin) tomonidan 1191-yilga ko‘rao‘sha Rajab oyining 12chisida yozilgan. (Nazar Ali, 54-b)

Ammo, lug‘atning birinchi beti o‘ng tomon burchak qisimida کتابخانه جعفر سلطان القرای (Kitobxonai Ja‘far Sulton al-Qaroyi. Tabriz, 1345 tamriy) sanasi yozilgan. Ya‘ni ushbu shaxsning shaxsiy kutubxonasida saqlangan bo‘lishi mumkin.

Qo‘lyozmaning birinchi “b” betida turkiy tilda ijod qiluvchi shoirlarning ijodiga yuqori darajada baho berilib, shunday ta‘riflar keltiriladi.

الوس چغتای را کلید کخ خانه ایات اشعار ایشان نود تا چون سر رشته آن بدست افتد لسان شیرین بیان که محرک مفتاح لغات است پای بسر غرق کهر معنائی شود دوری از ان سزای کلاه کوشه

“Chig‘atoy ulusi she‘rlari shoirlar uyining kalitidir, toki ipni, so‘z kalitining harakatlantiruvchi kuchi bo‘lmish oxirining shirin tilini tutsa, oyog‘i g‘arq bo‘ladi” kabi chiroyli tashbehlar bilano‘xshatish qilganlar. (Nazar Ali, 54-b)

Yuqorida nomlari keltirilgan lug‘atlarning mundarijasidan ham ko‘rishimiz mumkinki, Mir Haydarning “Gulshan ul -asror” masnaviysiga lug‘atshunoslar murojaat qilishgan. Quyida lug‘atlarning mundarijasi keltiriladi.

№	Lugʻatlar	Muallifi	Lugʻatlarda baytlari keltirilgan ijodkorlar
1	Badoʻe ul-lugʻat 1438-1506 -m.y Koʻchirilgan yili: 1117 h. (1705/ 06 m.y)	Tole al-Imoniy al-Haraviy	Alisher Navoiy, Lutfiy Buxoriy, Mir Haydar , Fuzuliy, Bobir, Suhayliy, Azraqiy
2	Abushqa 967 -h (1560 -m.y)	Aloiy ibn Muhibbiy (kotib)	Alisher Navoiy, Lutfiy, Mir Haydar , Ubaydxon, Husayn Boyqaro, Xoja kalon Panohiy, Bobir Mirzo, Kamol Ummiy, Qutbiy Naimiy
3	Sanglox 1171- h (1759- m.y)	Muhammad Mahdiyxon	Alisher Navoiy, Abu Bakr Mirzo Bobur, Buxoriy, Mirzohoji Samarqandiy, Sayyid Hasan, Mir Haydar , Humoyun, Husayn Mirzo, Hoja Kalon, Iskandar Mirzo, Lutfiy, Nosir, Mulla Soqiy, Ubaydxon
4	Lugʻati chigʻatoiy ba forsiy (1191- hijriy / 1779- m.y)	Nazar Ali	Alisher Navoiy, Lutfiy, Mir Haydar , Shayx Attor
5	Lugʻati atrokiya (1862- m.y)	Fathali Qojor Qazviniy	Alisher Navoiy, Lutfiy, Mir Haydar , Husayn Boyqaro, Bobur, Iskandar Mirzo, Bannoiy, Kamoliy, Ubaydxon, Fuzuliy, Mullo Soqiy

Demak besh lugʻat mualliflarining asarlarida Mir Haydar Xorazmiyning baytlaridan oʻz tadqiqotlarida illustatsiya sifatida foydalanganlar. Masalan, “Abushqa”da oʻttizdan ziyod qadimiy turkiy soʻzlarni koʻrsatishda Mir Haydar Xorazmiyninoʻttiz uchta baytini misol tariqasida keltirgan boʻlsa, “Sanglox”ning muallifi oʻttizga yaqin baytlardan illiustrativ material sifatida foydalangan. “Lugʻati atrokiya”da yigirmaga yaqin soʻzlarni “Badoʻe ul-lugʻat” esa faqat bitta baytdagi bir soʻzni koʻrsatish bilan kifoyalangan.

Masalan, “Abushqa” da oʻttizdan ziyod qadimiy turkiy soʻzlarni koʻrsatishda Mir Haydar Xorazmiyning oʻttiz uchta bayti misol tariqasida keltirgan boʻlsa, “Sanglox”ning muallifi oʻttizga yaqin baytlardan illiustrativ material sifatida foydalangan. “Lugʻati atrokiya”da yigirmaga yaqin soʻzlarni, “Badoe ul-lugʻat” esa faqat bitta baytdagi bir soʻzni koʻrsatishlari “Gulshan ul-asror” asarining soʻz boyligidan foydalanilgan. Bu esa mazkur asarni matnshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilishda lugʻatlar kerakli manba boʻlib xizmat qilishini koʻrsatadi.

Asarning matnlari bilan bir qatorda, ular haqidagi fikrlar qayd etilgan kitoblar ham muhim manba boʻlib xizmat qiladi. Bu manbalarga suyanib til va adabiyot tarixi hamda adabiyot nazariyasiga oid tadqiqotlar olib boriladi, xulosalar chiqariladi. Natijada maʼlum tarixiy davr uchun adabiyotning til va uslub xususiyatlari, janrlar taraqqiyoti, hayotni badiiy aks ettirish mezonlari ochila boradi.

Matnshunoslik qoʻlyozma nusxaning matn xususiyatidan tortib (lingvistik, badiiy, falsafiy, tarixiy) nashr koʻrinishidagi barcha yutuq va kamchiliklari haqida yaxlit tasavvur uygʻotuvchi tadqiqotni amalga oshiradi. Shu jihatdan “Gulshan ul-asror” asari manbalarining matnshunoslik sohasi bilan birga tilshunoslik nuqtayi nazaridan oʻrganish asarning oʻz davrida qanday uslub va tilda yozilganligini lugʻatlarda keltirilgan matnlari asosida oʻrganish uchun muhim hisoblanadi.

Badoe ul-lugʻat: ishton (ایشتان) [1, 30b-bet]. **Abushqa:** ochun (اچون) [2,9-bet], ochirgʻindi (آچیرغیندی) [2, 9-bet], aldo gʻ (الداغ) [2, 26-bet], ayol gʻu (ایالغو) [2, 35-bet], etaklab (ایتاکلاب) [2, 48-bet], erlik va eronlik (ایرلیک و ایران لیک) [2, 54-bet], esiron va esurgʻon (ایسوران و ایسورغان) [2, 59-bet], ishton (ایشتان) [2, 63-bet], ilgʻi va ilqi (ایلغی و ایلقی) [2, 73-bet], bezay (بیزی) [2, 140-bet], bilgin (بیلگین) [2, 143-bet], boʻksa (بوکسا) [2, 153-bet], torib (تاریب) [2, 166-bet], tonsugʻ va tonsuq (تانسوغ و تانسوق) [2, 177-bet], tekshor (تیکشار) [229-bet], tilin (تیلین) [2, 195-bet], toʻqulqon (توقولقان) [2, 215-bet], chopon (چاپان) [274-bet], chovdi (چاودی) [2, 237-bet], chiroy (چیرای) [2, 239-bet], sarqud (سرقود) [323-bet], sapogʻuchi (سپاغوچی) [2, 281-bet], shidirgʻu (شیدیرغو) [2, 303-bet], qoq (قاق) [2, 325-bet], kiy (کی) [2, 353-bet], koʻrgaliga (کورکالی) [2,366-bet], koʻkla (کوکلا) [2, 369-bet], netuk (نیتوک) [2, 393-bet], yormonib (یارمانیب) [2,406-bet], yotugʻ va yotuq (یاتوق و یاتوغ) [2, 407-bet], yovchin (یاوچین) [2, 407-bet], yip (ییب) [2, 416-bet].

Sanglox: ol (آل) [7, 28b-bet], uchun (اوچون) [7, 70b-bet], oʻsh (اوش) [7, 83a-bet], etaklab (ایتاکلاب) [7, 111b-bet], esiron va esurgʻon (ایسوران و ایسورغان) [7, 121a-bet], boʻksa (بوکسا) [7, 171a-bet], pul (پول) [7, 175a-bet], bisrak (بیسرک) [7, 181a-bet], tolashgʻuchi (تالاشغوچی) [7, 203a-bet], tekura boshladi (تیکورا باشلادی) [7, 259 a-bet], tilin (تیلین) [7, 265-bet], tengshur (تینگشور) [7, 267b-bet], dagul (دگل) [7, 305a-bet], soti gʻchi (ساتیغچی) [7, 315a-b-bet], sapogʻuchi (سپاغوچی) [7, 328a-b-bet], sarcha (سرچه) [7, 353a-bet], koʻkla (کوکلا) [7, 362a-b-bet], sevguvchi (سیوگوچی) [7, 365a-bet], qotgʻuchi (قاتغوچی) [7, 377a-b-bet], netuk-netok (نیتوک-نیتاک) [7, 343a-bet], yotugʻon (یاتوغان) [7, 371a-bet], yurushluk (یوروشلук) [7, 382a-bet], yoʻgʻon (یوغان) [7, 493a-bet], yoʻlchi (یولچی) [7, 494b-bet], bildirub (بیلدیروب) [7, 507a-bet].

Lugʻati atrokiya: ochun (اچون) [5, 250-bet], ayol gʻu (ایالغو) [5, 356-bet], etaklab (ایتاکلاب) [5, 420-bet], bezay (بیزی) [5, 519-bet], torib (تاریب) [5, 539-bet], tilin (تیلین) [5, 652-bet], chovdi (چاودی) [5, 686-bet], siypogʻuchi (سیپاغوچی) [5, 847-bet], shidirgʻu (شیدیرغو) [5, 856-bet], qoq (قاق) [5, 918-bet], qovun (قاوون) [5, 926-bet], qoʻpuz (قوپوز) [5, 941-bet], koʻkla (کوکلا) [15, 021-bet], kiy (کی) [5, 15, 081-bet], netuk-netok (نیتوک-نیتاک) [5, 1124-bet], yormashib- yormonib (یارمانیب-یارماشیب) [1148-bet], yotugʻon (یاتوغان) [5, 1153-bet], yip (ییب) [1221-bet].

Lugʻati chigʻatoiy ba forsiy: “Et” (ایت) [4, 7b], “asru” (اسرو) [4, 10b], ochun” [4, 10a], “achir gʻindi” (آچیرغیندی) [4, 11b], “bikin” (بیکین) (misoli, misli) [4, 21b], “toʻxta” [4, 22b], “toʻl” (تول) (beva xotin) [4,23a], “tush” (توش) (kelmoq, tushmoq) [4, 24a], “tugul” (توکل) (noumidlik) [4, 26a], “toʻkuz” (توکوز) (mukammal) [4, 27a], “tilin” (تیلین) (biror narsa bilan yoʻllarni ochish) [4, 28a], “choʻm” (چوم) (choʻmilish) [4, 28b], “chopon” [4, 30b].

Xulosa shuki, Haydar Xorazmiyning “Gulshanul-asror” asaridan keltirilgan baytlar va ulardagi qadimiy turkiycha soʻz birliklarining bugungi kun oʻquvchilari uchun ahamiyati juda katta desak ham boʻladi. Sababi lugʻatlarda keltirilgan eski oʻzbek tilidagi soʻzlarning koʻpchiligi biz uchun notanish boʻlib ketgan va istemoldan chiqib ketgan. Ana shunday qadimgi turkiycha soʻzlarni tilshunoslar tomonidan tadqiq etilsa turkiy tilimzining imkoniyatlarini nechogʻlik darajada ekanligini mumtoz asarlar misolida, bugungi avlodga koʻrsatish imkoniyatlari yanada kengayadi.

Adabiyotlar

Боровков А. К. (1961). *Бадаи ал-лугат*. Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишер Наваи. Москва.

Владимир Вельяминов – Зернов. (1868). *Абуиқа*. Ал-луғотун-Навойия вал-истишходотул-чиготойя. Питербург.

Ҳасанов Б. (1989). *Жавоҳирлар ҳазинаси*. Тошкент.

Назар Али. *Луғати Чигатойи ба форсий*. Эрон миллий кутубхонаси. Қўлёзма. Инв. № 9176

Farhad Rahimi. (2016). (Lug‘ati atrokiya) Fethalı Kaçarın Çağatay türkçesi sözlüğü. Türkiye.

Nazar Ali. *Lug‘ati Chig‘atoyi ba forsiy*. Qo‘lyozma. Eron milliy kutubxonasi. Inv. № 9176

Muhammad Mahdiyxon. *Sanglox*. Qo‘lyozma. Eron milliy kutubxonasi. Inv. № 14120.

Сирожиддинов Ш., Умарова С. (2015). *Ўзбек матнишунослиги қирралари*. Тошкент.

“TUYA” LMG QATNASHGAN MAQOLLARDA “IMKONSIZLIK” SLOTI

Gulnora ASTANOVA*

Marjona JUMAYEVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada “tuya” leksik-ma’no guruhi (LMG) ishtirok etgan o‘zbek xalq maqollari lingvokognitiv yondashuv asosida tahlil qilinadi hamda ularda shakllangan “imkonsizlik” slotining semantik va madaniy xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotda kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalari hisoblangan freym va slot nazariyalariga tayangan holda maqollarda mujassam bo‘lgan xalq tafakkuri, mental stereotiplar va ijtimoiy tajribaning til orqali ifodalanish mexanizmlari ochib beriladi. Xususan, “Tuyaning buydasi o‘z chuydasida”, “Tuyaning buydasi eshakning bo‘ynida”, “Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko‘r” kabi maqollar tarkibida yuzaga kelgan imkonsizlik, ojizlik, qaramlik, ijtimoiy tengsizlik va taqdirga bo‘ysunish kabi ma’noviy qatlamlar tahlil qilinadi. Shuningdek, maqollarda aks etgan xalqning tarixiy xotirasi, hayotiy tajribasi va lingvomadaniy qarashlari kognitiv modellashuv asosida izohlanadi. Tadqiqot natijasida “tuya” zoonimi qatnashgan maqollar xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini ifodalovchi muhim lingvokognitiv birlik sifatida namoyon bo‘lishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: lingvokognitologiya, freym, slot, konsept, zoonim, maqol, imkonsizlik, lingvokulturologiya, antroposentrizm, kognitiv tahlil.

THE “IMPOSSIBILITY” SLOT IN PROVERBS CONTAINING THE “CAMEL” LEXICAL-SEMANTIC GROUP (LSG)

Abstract

This article examines Uzbek proverbs containing the lexical-semantic group (LSG) of the zoonym “camel” from a linguocognitive perspective, focusing on the semantic and cultural features of the “impossibility” slot formed within these proverbs. Drawing upon the concepts of frame and slot theory in cognitive linguistics, the study explores how folk cognition, mental stereotypes, and social experience are encoded and represented through language. In particular, proverbs such as “The camel’s halter is made from its own wool,” “The camel’s halter is on the donkey’s neck,” and “If the wind can carry away a camel, expect to see a goat in the sky” are analyzed in terms of semantic layers associated with impossibility, helplessness, dependence, social inequality, and submission to fate. Furthermore, the research interprets the historical memory, cultural experience, and worldview embedded in these proverbs through cognitive modeling. The findings demonstrate that proverbs involving the zoonym “camel” function as significant linguocognitive units reflecting the worldview, values, and socio-cultural consciousness of the Uzbek people.

Keywords: linguocognitology, frame, slot, concept, zoonym, proverb, impossibility, linguoculturology, anthropocentrism, cognitive analysis.

* Filologiya fanlari doktori (DSc), professor, Buxoro davlat universiteti

* Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası o‘qituvchisi

Lingvokognitiv tadqiqotlar markazida inson tafakkuri va bilimni o'zlashtirish jarayonlari asosiy masala sifatida o'rganiladi. Shu bois ham ushbu soha bir qancha tilshunoslik yo'nalishlari bilan bog'lanadi.

Slot – freym mazmunini ochib berishga qaratilgan asosiy tugun, g'oya hisoblanadi. Kognitiv tadqiqotlarda freymnlarni belgilashda uning tarkibida mavjud bo'lgan slotlar mundarijasiga qaraladi. Slotlar ifodalagan ma'no matn qurshovida yanada ayonlashadi.

Sh.Safarov monografiyasida M.Minskiy tadqiqotidan misollar keltirib, freymni to'ldirish vazifasini uning tarkibida bo'lgan slotlar bajarishini va slotlar asosida freymning chegarasi hosil bo'lishini misollar vositasida isbotlaydi hamda freym tarkibida bo'lgan subfreymlar (kichik freym) konsept shakllanishida asosiy vazifani bajarishini ta'kidlaydi (Сафаров, 2006, 46).

Maqolada kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalari qatoridan ssenariy, freym, geshtalt, skript, slotlar o'rin olsa-da, tadqiq obyekti sifatida faqatgina freym hamda slotlar tahlilga tortildi. Mazkur tushunchalar asosida “tuya” zoonimining semantik jihatlarini slotlarga ajratilgan holda o'rganildi va o'xshash tushunchalar freym to'pi sifatida shakllantirildi. Zero, lingvokognitologiya bilimni tadqiq etish jarayonida quyidagi metodlarga tayanadi.

1. Konseptual usul

2. Metaforizatsiya usuli

Har ikkala tahlil usuli ham tushuncha haqida muayyan tasavvurga ega bo'lish, shakllanish va tilda mavjudlik sababini tahlil etishga qaratiladi. Maqollar tarkibida qo'llanilgan “Tuya” LMG qatnashgan maqollar ham o'zbek xalqi madaniyatida mazkur zoonimning mavjudlik asoslariga ko'ra tadqiq etadi. Xususan, quyidagi maqollarda “imkonsizlik” sloti bilan bog'liq tasavvurni ko'rishimiz mumkin.

TUYANING BUYDASI O'Z CHUYDASIDA.

Ushbu maqolning kognitiv manzarasida “tuya” zoonimi tasvirlangan, ammo maqolning yaratilishida imkonsizlik sloti asos sifatida xizmat qilgan. Kishi boshiga keladigan har qanday sinov: uning taqdiri avvaldan bitilganligi, hayot va mamot masalalarida imkonsiz ekanligi ta'kidlangan. O'tmishda qilingan harakat kelajakka ta'sir qilishi haqidagi g'oya ham maqol mazmunida aks etgan.

Buyda – tuyaning chilviri, burundug'iga taqiladigan tizimcha arqon. Chuyda – tuyaning bo'yni va tizzasidagi o'siq yunglar. Uni qirqib, eshib, arqon qiladilar. Maqolning to'g'ri ma'nosi: “Tuyaning o'z chuydasini olib, uning bo'yniga taqib, sudrab yuradilar. Tuya o'z-o'zini sudrab yuradi”. Majoziy ma'nosi: “Kishi o'ylab so'ylamasa, tilini tiyib yurmasa, o'z tili uni bog'lab beradi” (Шомақсудов, Шорахмедов, 2001, 334).

Xalqning mental xususiyatlari tarkibida asosiy qadriyat sifatida shakllangan “andisha”, “g'urur”, “hayo” kabi fazilatlar aksariyat hollarda insonda *imkonsizlik* holatini paydo qiladi. Dono xalqimiz, bu imkonsizlik aslida *hayosizlik* emas, balki o'sha vaqtdagi ojizlik ekanligini ushbu maqola misolida ochib beradi. Xususan, xalqda hech bir tushuncha, ayniqsa, maqollar tilda bejizga yashamaydi. Maqol toki hukm sifatida shakllanganiga qadar qanchadan qancha sinovlar va vaziyatlarni boshidan kechiradi.

Lingvokognitologiya – inson tafakkuridagi har qanday bilimning shakllanish jarayoni va o'rmini ham tadqiq etadi. Xususan,

TUYANING BUYDASI – ESHAKNING BO'YNIDA.

Hayotda shunday insonlar borki, ular garchi halol mehnat qilib yashashsa-da, ammo ularni boshqaruvchi insonlar, rahbarlari mutlaqo ularning aksi bo'lishadi. Ushbu maqolda ham tuyaning ixtiyori nasl-nasabi past bo'lgan eshakning gardanida bo'lishi ta'kidlangan.

Buyda – tuyaning tumshug‘idan boylab, eshakning bo‘yniga solib qo‘yiladigan arqon. Odatda tuya karvonini eshak boshlab boradi. O‘tmishdagi buzuq, adolatsiz, tengsiz zamondan noligan xalq bu maqoli bilan majozan: “Ommaga ahmoqlar, befahm-befarosatlar yo‘lboshchilik qilmoqda”, demoqchi bo‘lganlar (Шомақсудов, Шорахмедов, 2001, 123).

Shunda Nor tuya debdiki:

– Ey hojam, urib-so‘kkaningiz, siltalaganlaringiz, hatto burnimni teshib, burunduq o‘tkazganingiz uchun xafa emasman. Bu sizning mening ustimdagi haqqingiz edi. Men nohaq harakatlaringizning barchasini unutaman, ammo bitta ishingizni sira kechira olmayman.

– Qaysi aybim ekan, ayt, – debdi qariya.

– Esingizdami, falon zamonda sahroda adashib qolgan edik. Men ne mashaqqatlar bilan sizni omonlikka olib chiqdim. Shaharga yaqinlashgan onimizda siz mening burundig‘imga bog‘langan arqonning bir uchini eshakning dumiga bog‘lab qo‘ydingiz. Men o‘shanda eshakning dumi hukmiga bo‘ysinib shaharga kirdim. Mana shu xo‘rligni kechira olmayman, hojam, – degan ekan Nor tuya.

Xongirey huzuridan chiqqan Asadbek o‘zini o‘sha Nor tuya holidagi ko‘rdi. Xongirey uning burnidan ip o‘tqazib bir uchini Kesakpolvon qo‘liga tutqazmoqchi edi. Asadbek taqdirning bu shum haziliga itoat etganday bo‘ldiyu, o‘zidan nafratlandi. Boshiga sho‘r tushganidan beri u bu qadar xo‘rlanmagan edi (Tohir Malik, 110).

TUYANI SHAMOL UCHIRSA, ECHKINI OSMONDA KO‘R.

Maqolning slot sifatida shakllanishida zamona zayli, charxning teskari aylangani vas shu bois mazlum, bechora, iqtisodiy jihatdan qiynalgan insonlar birinchilardan bo‘lib jabr ko‘rishlari ta’kidlangan.

Varianti: “Qo‘tonga bo‘ri dorisa, bir qo‘yliqning sho‘ri quriydi”, “Yel tursa, yung to‘ziydi”, “Parning bir ‘puf’ lik holi bor”. Bularda echki, “bir qo‘yliq”, yung, par kambag‘al beva-bechoralarga, o‘jizlarga, tirikchiligini zo‘rg‘a “qo‘l uchida”, zo‘rg‘a, bir amallab o‘tkazayotgan odamlarga tashbih etilgan va Zamona notinch bo‘lsa, ocharchilik, ofat yuz bersa, qiyinchilik boshlansa, “o‘ziga to‘q”, qo‘li uzun, e’tibori katta boy amaldorlar bizroz qiyinchilikka yo‘liqishlari mumkin-u, ammo kambag‘al beva-bechoralarning sho‘ri quriydi”, demoqchi bo‘lingan (Шомақсудов, Шорахмедов, 2001, 342).

Uyurma – o‘ralib harakat qiluvchi kuchli shamol, bo‘ron, girdob. Mazkur maqolda shunday uyurma shamolni nazarda tutganlar. Yuqoridagi maqol bilan majozan: “Urush, jang-u jadal boshlansa, zamonaning tinchligi buzilsa, tabiiy ofat, zilzila, suv toshqini yuz bersa, holing xarob bo‘ladi”, deyilmoqchi (Шомақсудов, Шорахмедов, 2001, 353).

Zamona zayli, og‘ir siyosiy vaziyat tufayli yuzaga kelgan ocharchilik yoki turli kasalliklarning avj olishi natijasida amaldoru mulkdorlar biroz aziyat chekadigan taqdirda oddiy xalq, beva-bechoralarning sho‘ri quriydi.

Adabiyotlar

Маслова В.А. (2008). *Лингвокультурология*. М.: Академия. С. 208.

Сафаров Ш. (2006). *Когнитив тилишунослик*. “Сангзор” нашриёти.

Sharipova M.J. *Chorva nomlari asosida shakllangan o‘zbek xalq maqollarining lingvopoetik va uslubiy xususiyatlari (“Qo‘y” lug‘aviy-ma‘naviy guruhi asosida)*: Fil.fan.nom.diss. 143 b.

Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. (2001). *Маънолар махзани* (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 558 б.

Sharipova M., Bafoyeva D. (2024). *O'zbek xalq maqollarida ishtirok etgan qarindoshlik terminlarining semantik xususiyatlari*. ISSN (E): 2992-9148 SJIF 2024 = 5.333 ResearchBib Impact Factor: 9.576 / 2024 VOLUME-2, ISSUE-5.

Sharipova M., Bafoyeva D. (2024). Qarindoshlik maqollarida geteronimik munosabat. *Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi filologik tadqiqotlar: muammo va yechim mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari* / Buxoro.

“TOL” DARAXT NOMI ISHTIROK ETGAN O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIGA LINGVOMADANIY YONDASHUV

Bibish JO‘RAYEVA*

Samarabonu BARNOYEVA*

Annotatsiya

Mazkur tezisda “Tol” daraxt nomi ishtirok etgan o‘zbek xalq maqollari lingvomadaniy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda fitonimik birliklarning semantik xususiyatlari, ularning milliy tafakkur va madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liqligi yoritiladi. Tol ramzi orqali xalqning hayotiy tajribasi, estetik qarashlari hamda axloqiy me‘yorlari ifodalanganligi aniqlanadi. Shuningdek, maqollarda aks etgan ramziy ma’nolar va ularning konseptual asoslari izohlanadi.

Kalit so‘zlar: Tol daraxti, maqol, o‘zbek xalq maqollari, lingvomadaniyatshunoslik, fitonim, semantika, ramziy ma’no, milliy tafakkur, madaniy qadriyatlar, konsept, xalq og‘zaki ijodi.

A LINGUOCULTURAL APPROACH TO UZBEK FOLK PROVERBS CONTAINING THE NAME OF THE WILLOW TREE

Abstract

This thesis analyzes Uzbek folk proverbs containing the name of the willow tree from a linguocultural perspective. The study focuses on the semantic features of phytonymic units and their close connection with national thinking and cultural values. The image of the willow reflects people’s life experience, aesthetic views, and moral principles. In addition, the symbolic meanings expressed in these proverbs and their conceptual foundations are examined.

Keywords: Willow tree, proverb, Uzbek folk proverbs, linguoculturology, phytonym, semantics, symbolic meaning, national worldview, cultural values, concept, folklore.

Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Xususan, lingvomadaniyatshunoslik til birliklari orqali xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimini tadqiq etishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, xalq og‘zaki ijodining muhim janrlaridan biri bo‘lgan maqollar milliy tafakkurning ixcham va obrazli ifodasi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek xalq maqollarida o‘simlik nomlari keng qo‘llanilib, ular orqali turli ma’no va ramziy qatlamlar yuzaga chiqariladi. Fitonimlar ishtirok etgan maqollar xalqning tabiatga munosabati, estetik qarashlari hamda hayotiy tajribasini o‘zida mujassam etadi. Ana shunday o‘simlik nomlaridan biri – *tol* daraxti bo‘lib, u o‘zining egiluvchanligi, chidamliligi va tashqi ko‘rinishiga xos belgilar orqali turli semantik va ramziy ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Lingvomadaniyatshunoslik til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni o‘rganadigan yo‘nalish sifatida til birliklarining milliy-madaniy mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalishda til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi,

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari, bibish.jrayeva@mail.ru

* Buxoro davlat texnika universiteti o‘qituvchisi, bsamarabonu@gmail.com

ijtimoiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini saqlovchi tizim sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, frazeologik birliklar va maqollar lingvomadaniy tadqiqotlar uchun muhim material hisoblanadi, chunki ularda xalq tafakkuri va dunyoqarashi ramziy tarzda mujassamlashgan bo‘ladi. Fitonimlar – o‘simlik nomlari til tizimida nafaqat nominativ, balki konnotativ vazifani ham bajaradi. Ular orqali inson xarakteri, ijtimoiy hodisa va axloqiy me‘yorlar ramziy tarzda ifodalanadi. Shu sababli fitonim komponentli maqollarni o‘rganish lingvomadaniy jihatdan muhim bo‘lib, u milliy tafakkur va ramziy tasavvurlarni aniqlash imkonini beradi. O‘zbek madaniyatida *tol* ko‘pincha egiluvchanlik, muloyimlik, ba‘zan esa zaiflik yoki moslashuvchanlik timsoli sifatida talqin qilinadi. Bu esa uning maqollarda qo‘llanish xususiyatini belgilaydi.

“Tol ekib, olma kutma” (Шомаксудов, Шорахмедов, 2001, 17). maqoli o‘zbek xalq og‘zaki ijodida sabab–natija munosabatini obrazli ifodalovchi birliklardandir. Ushbu maqol lingvokulturologik jihatdan bir necha qatlamda talqin qilinadi:

Birinchidan, maqolda *tol* va *olma* fitonimlari qarama-qarshi semantik maydonni hosil qiladi. Tol daraxti o‘zbek madaniyatida ko‘proq egiluvchanlik, tez o‘svuvchanlik, lekin amaliy foyda (masalan, meva berish) nuqtayi nazaridan cheklanganlik timsoli sifatida qabul qilinadi. Olma daraxti esa aksincha, baraka, foyda, natija va samaradorlik ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli bu ikki ramz o‘rtasidagi kontrast maqolning asosiy mazmunini shakllantiradi.

Ikkinchidan, mazkur maqol xalqning amaliy tafakkuri va hayotiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq. Unda inson faoliyati va natija o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ifodalanadi: qanday urug‘ eksang, shunday hosil olasan. Bu g‘oya xalqning mehnat, tarbiya va hayotiy tanlovlarga nisbatan realistik yondashuvini aks ettiradi.

Uchinchidan, lingvomadaniy nuqtayi nazardan maqolda axloqiy-me‘yoriy sema ham mavjud. Ya‘ni inson noto‘g‘ri yo‘l tutib, undan ijobiy natija kutmasligi kerakligi uqtiliradi. Bu orqali jamiyatda mas‘uliyat, oqilona tanlov va mehnatga munosabat kabi qadriyatlar targ‘ib qilinadi. Shuningdek, maqolda metaforik ko‘chish kuzatiladi: daraxt ekish jarayoni inson faoliyatiga, hosil esa uning natijasiga qiyos qilinadi. Natijada oddiy agrar tajriba umumlashgan hayotiy falsafaga aylantiriladi.

“Og‘a-iniga qarab mol o‘sar, Qarag‘ayga qarab *tol* o‘sar” (Шомаксудов, Шорахмедов, 2001, 290) maqol o‘zbek xalqining ijtimoiy va tabiiy kuzatuvlarga asoslangan chuqur umumlashmani ifodalaydi. Uni lingvokulturologik jihatdan quyidagicha izohlash mumkin:

Birinchidan, maqol ikki qismdan iborat bo‘lib, ular o‘zaro parallel konstruktsiya asosida qurilgan. Birinchi qism: “Og‘a-iniga qarab mol o‘sar” – insoniy muhit, ya‘ni oila va qarindoshlik munosabatlarining iqtisodiy farovonlikka ta‘sirini bildiradi. Bu yerda “mol” boylik, rizq-ro‘z timsoli bo‘lib, uning ko‘payishi oila a‘zolari o‘rtasidagi totuvlik, hamjihatlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlashga bog‘liq ekani ta‘kidlanadi.

Ikkinchi qism: “Qarag‘ayga qarab *tol* o‘sar” – tabiatdan olingan ramz orqali yuqoridagi fikrni mustahkamlaydi. Bu yerda ikki fitonim – *qarag‘ay* va *tol* daraxt nomlari ishlatilgan. Qarag‘ay baland, tik va mustahkam daraxt sifatida yetakchilik, tayanch va yo‘naltiruvchi kuch ramzi bo‘lsa; *tol* egiluvchan, tashqi ta‘sirga moslashuvchan o‘simlik sifatida ramzlanadi. “Qarag‘ayga qarab *tol* o‘sar” qismi kichik yoki zaifroq narsalar kuchliroq va yetakchilariga ergashishini anglatadi. Lingvomadaniy nuqtayi nazardan bu maqolda taqlid va ijtimoiy muhit ta‘siri aks etgan. Insonning kamoloti, uning moddiy va ma‘naviy holati ko‘p jihatdan atrof-muhitga, ayniqsa, yaqin ijtimoiy doiraga bog‘liq ekani ifodalanadi. Tabiat timsollari orqali bu g‘oya yanada jonli va tushunarli tus oladi. Shuningdek, maqolda

ramziy parallelizm mavjud: birinchi qism ijtimoiy hayotni, ikkinchi qism esa tabiatni aks ettiradi, lekin ular bir xil qonuniyat – o‘rish va rivojlanishning tashqi omillarga bog‘liqligini ifodalaydi.

“Takaga: ‘noz qil’ desa, tol shoxiga osilibdi” (Шомақсудов, Шораҳмедов, 2001, 343) maqoli o‘zbek xalqining kinoya va ijtimoiy tanqidga asoslangan ramziy tafakkurini ifodalaydi. Uni lingvokulturologik jihatdan quyidagicha izohlash mumkin:

Birinchidan, maqolda “taka” obrazi asosiy personaj sifatida tanlanib, u ko‘pincha o‘jarlik, qo‘pollik va tarbiyasiz harakatlarni ifodalovchi hayvoniy timsol sifatida talqin qilinadi. “Noz qil” buyrug‘i esa muloyimlik, noziklik va odobli xatti-harakatni bildiradi. Shu ikki qarama-qarshi tushuncha o‘rtasidagi nomutanosiblik maqolning kinoyaviy mazmunini yuzaga chiqaradi.

Ikkinchidan, “tol shoxiga osilibdi” ifodasi orqali noto‘g‘ri tushunish yoki vazifani to‘g‘ri bajara olmaslik holati tasvirlanadi. Tol shoxi bu yerda egiluvchan va zaif tayanch sifatida obrazlashgan bo‘lib, u takaning tabiati bilan mutlaqo mos kelmaydi. Natijada, hayotiy vaziyatda o‘rinsiz talab qo‘yish yoki noto‘g‘ri yo‘naltirish kulgili va kinoyali holatga olib kelishi ifodalanadi.

Lingvokulturologik jihatdan ushbu maqolda inson xulq-atvorini hayvon ramzi orqali baholash an‘anasi yaqqol ko‘rinadi. Bu esa o‘zbek xalqining metaforik tafakkuri va ijtimoiy tanqidga moyilligini ko‘rsatadi. Maqol orqali jamiyatda har bir mavjudot yoki inson o‘z tabiatiga mos harakat qilishi kerakligi, unga mos bo‘lmagan talablar esa samarasiz va kulgili natijaga olib kelishi g‘oyasi ilgari suriladi. Shuningdek, maqolda kinoya va ironik baholash kuchli ifodalangan bo‘lib, bu o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga xos estetik uslubdir. Tabiat (tol shoxi) va hayvon (taka) timsollari uyg‘unligi orqali hayotiy haqiqat ramziy va hazilomuz shaklda ifodalanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, *tol* daraxt nomi ishtirok etgan o‘zbek xalq maqollari lingvomadaniy jihatdan boy semantik va ramziy mazmunga ega. Ushbu maqollar orqali xalqning tabiatga bo‘lgan munosabati, hayotiy tajribasi hamda axloqiy qarashlari ramziy hamda ixcham tarzda ifodalangan. *Tol* o‘simlik nomi maqollarda turli ma‘no qatlamlarini yuzaga chiqarib, kontekstga qarab ijobiy, salbiy yoki neytral semantik yuklama kasb etadi.

Adabiyotlar

Маслова В.А. (2001). *Лингвокультурология*. М.: Академия. С. 208.

Сафаров Ш. *Когнитив тилишунослик*. “Сангзор” нашриёти. 2006.

Усмонова Ш. (2019). *Лингвокультурология*. Тошкент: Ўзбекистон миллий университети.

Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш (2001). *Маънолар маҳзани* (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти. 558 б.

ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSI YANGI TIPINING STRUKTURASI VA IMKONIYATLARI

Manzura ABJALOVA*

Annotatsiya

Dunyo miqyosida insonning intellektual rivojlanish va mental olamini kengaytirishga urinishlarning davri kechayotgan ayni damda ma'naviyati kuchli, mantiqiy ilmi chuqur, tasavvuri keng insonlar namunasini ularning ijodiy ishlaridan olib ko'rsatish kutilgan natijalarni beradi. Ana shunday ulug'vor insonlardan biri, turkiy xalqlar fenomeni Alisher Navoiy asarlarini o'qish va o'rganish, tahlil qilish, muhimi tushunish o'quvchi tafakkuri qamrovi, vizualizatsiya imkoniyatlarini oshiradi. Shu nuqtayi nazardan, AL-662205561 raqamli "Alisher Navoiy mualliflik korpusini yaratish ("Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi g'azallar asosida)" nomli bajarilgan amaliy loyiha ta'limiy, lingvistik, ma'naviy kabi ahamiyatli jihatlariga ega bo'lib, hozirgi kunda ish faoliyatida. Mazkur maqolada yangi tipdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusining strukturasi va tuzilishiga qisqacha tushuntirildi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, mualliflik korpusi, semantik baza, devon, semantik izoh, semantik teg, "Xazoyin ul-maoniy" kulliyoti, g'azalllar, elektron kontent, maxsus lug'atlar, korpusni loyihalash, izohtalab so'zlar, korpus menejeri, qidiruv filtri.

STRUCTURE AND POSSIBILITIES OF A NEW TYPE OF ALISHER NAVOIY'S AUTHORITY CORPUS

Abstract

At a time when attempts to expand human intellectual development and mental horizons are intensifying worldwide, presenting examples of spiritually strong, intellectually profound, and imaginatively rich individuals through their creative works yields effective results. One of such great figures is Alisher Navoi, a phenomenon of the Turkic peoples. Reading, studying, analyzing, and, most importantly, understanding his works enhances readers' cognitive scope and visualization abilities. From this perspective, the completed applied project entitled AL-662205561 "Creation of the Authorial Corpus of Alisher Navoi (Based on the Ghazals in the *Khazoyin ul-Maoniy* Collection)" possesses significant educational, linguistic, and spiritual value and is currently operational. This article briefly explains the structure and design of the new-type authorial corpus of Alisher Navoi.

Keywords: Alisher Navoi, authorial corpus, semantic database, divan, semantic annotation, semantic tag, Khazoyin ul-Maoniy collection, ghazals, electronic content, specialized dictionaries, corpus design, words requiring interpretation, corpus manager, search filter.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktyabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeiini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmonida o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, davlat tilining xalqaro miqyosdagi o'rni va nufuzini yuksaltirish, o'zbek tilining axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, xususan,

* Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, abjalova.manzura@gmail.com

Internet jahon axborot tarmog'ida munosib o'rin egallashini ta'minlash, o'zbek tilining kompyuter dasturlarini yaratish kabi vazifalar belgilab berilgan. Shuningdek, Prezidentimiz tomonidan 2020-yil 20-oktyabrda "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bilan tasdiqlangan "2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish Konsepsiyasi"da belgilangan davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta'minlash ustuvor yo'nalishidagi o'zbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy ma'lumotlarni o'zida jamlagan elektron ko'rinishdagi yirik resursni yaratish va o'zbek tilini Internet jahon axborot tarmog'ida ommalashtirish, unda munosib o'rin egallashini ta'minlash vazifalarining ko'rsatib berilishi bilan biz mutaxassislarga katta mas'uliyat bo'ldi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmonining "V. Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" tamoyili ostida belgilangan 71-, 72-, 73-, 75-, 76-, 77-maqсадlar, shuningdek, 3-tamoyildagi 25-, 4-tamoyildagi 42-, 69-, 70-maqсадlar, 7-tamoyildagi 98-maqсадlarga to'liq hamohang ravishda ta'lim olayotgan **o'quvchi hamda talaba-yoshlarning** og'zaki va yozma nutqini o'stirish, ilmiy tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchilar, ta'lim maskanlarida faoliyat yuritayotgan pedagoglarga lisoniy qatlami boy o'zbek tilining XV asrdagi leksik qirralarini ochib berish va Alisher Navoiy ijodiy merosini jahon miqyosida targ'ib etish, Milliy merosimizni zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo'llanishiga erishish, buning uchun ham ajdodlarimiz asarlarini yoshlar o'rtasida targ'ib etish, mumtoz adabiyot namunalari o'qishli va tushunarli tarzda tadqim etuvchi filologik korpuslarni yaratishga omil bo'lishi maqsadida Alisher Navoiy mualliflik korpusining zamonaviy ko'rinishdagi, ko'p tarkibli va filtrlı qidiruv tizimiga ega varianti yaratildi (<http://alishernavoicorpus.uz/uz>). Korpusning prototipi 2022-yilning 22-aprelida foydalanishga topshirilgan bo'lib, hozirda yangi tip tarkibida o'z havolasiga ega (<http://v1.alishernavoicorpus.uz/>).

Alisher Navoiy mualliflik korpusi birinchi marta **o'rta maxsus va oliy ta'lim talabalari, umuman, keng omma uchun** yangi formatdagi tizim hisoblanadi. Undan foydalanishda qulaylik uchun qidiruv menejeri (filtrlı qidiruv), to'rt tilli interfeys shakllantirilgan, bu, o'z navbatida, foydalanuvchilarning Navoiy ijodi, umuman, XV asr manbalari bilan mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, o'sha davr so'zligini tushunish qobiliyatlarini oshirishga xizmat qiladi. Anglashilganidek, Alisher Navoiy mualliflik korpusi **keng omma uchun** mo'ljallab yaratildi.

Mazkur korpusni yaratish uchun Navoiy ijodiy merosidagi leksik birliklar semantik tavsiflandi va teglandi. Natijada Alisher Navoiyning 4 devondan iborat "Xazoyin ul-ma'oniyy" kulliyoti g'azallaridagi leksik birliklarning kontekstual semantik tavsiflari bazasi yaratildi.

"Xazoyin ul-ma'oniyy" kulliyoti "G'aroyib us-sig'ar" ("Yoshlik g'aroyibotlari"), "Navodir ush-shabob" ("Yigitlik nodirlik (she'r)lari"), "Badoye' ul-vasat" ("O'rta yosh badialari") va "Favoyid ul-kibar" ("Keksalik foydalari") nomli devonlardan tarkib topgan mukammal yig'ma devon. Xalq orasida "Chor devon" deb ham yuritiladi va har bir devonda 650 tadan – jami 4 devonda 2600 ta g'azal mavjud.

Jahon filologiyasi va o'zbek filologiyasida Alisher Navoiy ijodi, uning shaxsi, asarlarining tarjimai borasida talaygina tadqiqot ishlari qilingan. Hozirgi kunga qadar Alisher Navoiy tarjimai holi va uning asarlari matni jamlangan saytlar, turli mobil ilovalar

va Navoiy asarlarining pdf formatdagi ko'rinishlari mavjud. Ammo bularning o'zi Alisher Navoiy ijodini o'rganish, uning so'zligini tushunish, Navoiyni anglashga hozirgi davr o'quvchisi uchun yetarli emas. Navoiy korpusida mazkur bo'shliqni to'ldirish uchun bugungi kunda o'quvchi tushunishga qiynalgan izohtalab so'zlar izohini hech bir lug'atsiz joriy vaqtda, tezkor bilish va shunday so'zning misradagi ma'nosini anglashi uchun semantik tavsiflar bazasi yaratildi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi elektron kutubxonadan farqli ravishda quyidagi afzalliklarga ega:

- izohtalab leksik birliklarning kontekstual semantik tavsifini interaktiv tarzda (sichqoncha leksik birlik ustiga olib borish natijasida) taqdim etish;
- ijodkor uslubi va uning so'z qo'llash mahoratini o'rganish;
- adib ijodini lingvopoetik tahlil qilish;
- ijodkor qo'llagan turg'un birikmalarni (iboralarni) tahlil qilish;
- asar badiiyligini oshirishda keng foydalanilgan she'riy san'at turlarini tahlil etish;
- lirik turdagi janrlarda foydalanilgan xalq og'zaki ijodi namunalarini aniqlash;
- ijodkor asarini auditoriya yoshiga mos ravishda taqsimlash;
- izohtalab so'zlarning izohini, matn mazmunini matndagi korpusdagi semantik izohga tayanib teran anglash;
- asar matni tipini aniqlay olish;
- qidirilayotgan so'zni g'azal raqami, matn tipi va auditoriya yoshi bo'yicha ham filtrlar qidirish;
- g'azallarning metama'lumoti bilan tanishish;
- raqamli texnologiyadan foydalangan holda axborot olishni tezlashtirish.

Bugungi kunda mualliflik korpuslarini yaratish, rivojlantirish zamonaviy korpus lingvistikasining eng ilg'or yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mualliflik korpuslari yordamida hatto anonim ijod mahsullari mualliflarini aniqlash mumkin.

Alisher Navoiy – turkiy xalqlar fenomeni. Shu bois uning ijodini o'qish, Navoiy so'zligi bilan tanishish zamonaviy o'quvchini Navoiyga oshno etadi va ma'naviy olamining kengashiga omil bo'ladi.

Yangi tipdagi Alisher Navoiy korpusi 8 rukndan iborat:

1-rukn: Bosh sahifa. Unda Alisher Navoiy yashagan Hirot ko'rinishi aks etgan fon (1), Alisher Navoiy siymosi (2), bu ulug'vor shoirning barhayotligini anglatuvchi ko'tarilayotgan quyosh shu'lalarining 3D effekti (3), Navoiy hikmatlaridan parchalarni namoyon etib turuvchi bitik (4) – barchasi jam bo'lib, Alisher Navoiy yashagan davr va uning ijodi haybati illyustratsiyasini berishga xizmat qilgan.



2-rukn: “Tarjimayi holi” rukni mutafakkirning hayoti va ijodiy faoliyati haqidagi ma’lumotlar bazasi hisoblanadi.

3-rukn: “Devonlari” deb nomlanib, Alisher Navoiyga tegishli 9 ta devon matnlari (muxlislari tomonidan tuzilgan “Ilk devon” bilan birga). “Xazoyin ul maoniy” kulliyotidagi 2600 g’azal va she’riy san’atlar, maqol va iboralar (turg’un birikmalar) semantik teglangan holda foydalanuvchiga taqdim etildi.

4-rukn: “Asarlari” deb nomlangan mazkur ruknda Alisher Navoiyga tegishli 24 asarning pdf shakli (qasidalari; ilmiy, badiiy, tazkira, tarixiy, diniy mavzularda yozilgan) o‘rin olgan bo‘lib, ularni o‘qish va saqlab olish imkoniyati mavjud.

5-rukn: “Hikmatlari” deb nomlangan ruknda 9 kategoriya bo‘yicha jamlangan hikmatlar o‘rin olgan.

6-rukn: “Ilmiy tadqiqotlar” ruknida mazkur korpusga oid tadqiqot natijalari, Alisher Navoiy mualliflik korpusining ahamiyati, dolzarbligi, korpusning ilmiy, ta’limiy, ijtimoiy, ta’limiy ahamiyatini yorituvchi ilmiy maqolalar, til korpusini yaratish texnologiyasi, korpus matnlarini qayta ishlash bosqichlari xususidagi ilmiy ishlar joylashgan.

7-rukn: “Yangiliklar” ruknida loyiha doirasida amalga oshirayotgan ishlar to‘g‘risida, taqdimotlar haqida ma’lumotlar berib boriladi.

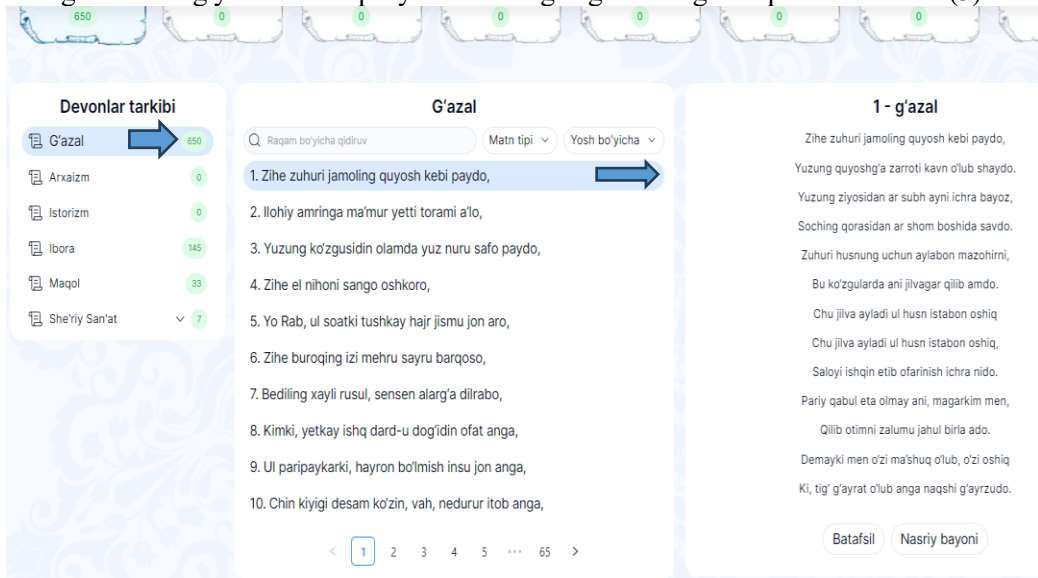
8-rukn: “Korpus haqida” ruknida til korpusi ta’rifi, mualliflik korpusining boshqa korpuslardan farqi, Alisher Navoiy MKni yaratish dolzarbligi va uning ahamiyati, korpusning semantik bazasi kabilar xususida savol-javob tarzida ma’lumotlar berilgan.

Xorijlik qiziquvchilar uchun foydalanishga qulaylik yaratish maqsadida korpus interfeysi 4 tilli (o‘zbek, ingliz, rus va turk tillari) qilindi. Shuningdek, asosiy sahifadagi bitikda berilgan hikmatlar ham interfeys tiliga asosan 4 tilda taqdim etiladi.

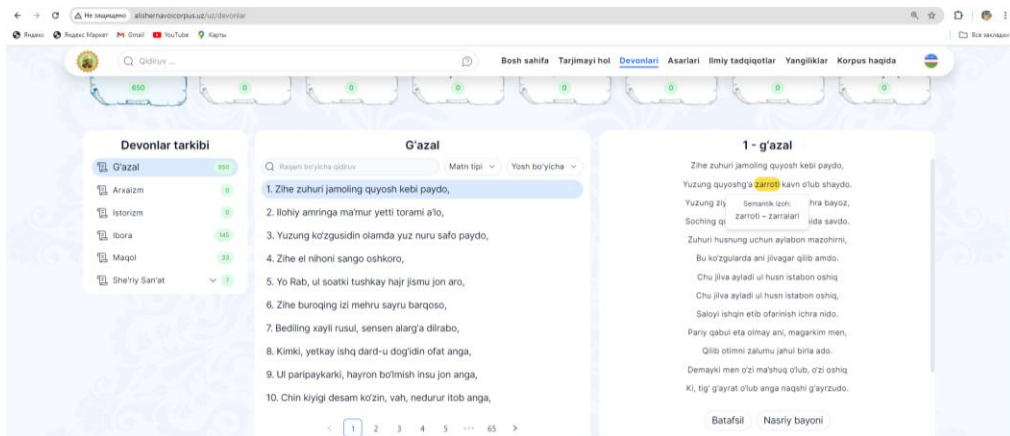


AL-662205561 raqamli “Alisher Navoiy mualliflik korpusini yaratish (“Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi g’azallar asosida)” nomli amaliy loyiha doirasida bajarilgan barcha

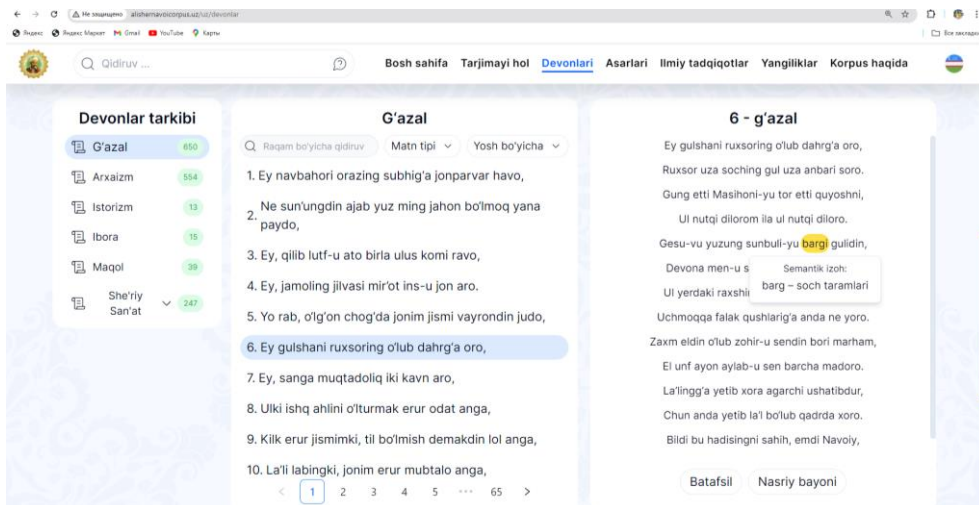
ma'lumotlar bazasi ushbu "Devonlari" ruknida namoyon bo'ladi. Misol uchun, "G'aroyib us-sig'ar" devoniga o'tilganda undagi jamiki ma'lumotlar bazasi "Devon tarkibi"da ko'rinadi. Jumladan, "G'azal" satri bosilganida (1) 650 g'azal tartib raqami bo'yicha, g'azalning 1-satri bilan (bunday qulaylik ma'lum raqam ostida qanday g'azal o'rin olganligini aniqlashga xizmat qiladi) yon oynada ochiladi (2). Muayyan g'azal tanlab bosilganida uning yonida boshqa oynada tanlangan g'azalning to'liq matni ochiladi (3).



Semantik tavsif. Amaliy loyihaning asosiy maqsadi o'laroq "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi jami 2600ta (har bir devonda 650tadan*4 devon=2600) g'azaldagi izohtalab leksik birliklar (hozirgi zamon o'quvchisi uchun tushunarsiz so'zlar: arxaizm va istorizmlar; forsiy izofalar, izohlovchilar, mashhur shaxs va joy, tarixiy nomlar, so'z birikmali holatidagi badiiy ifodalar, kontekstual ko'chma ma'nolar)ning semantik tavsiflari bazasi tayyorlangan bo'lib, buning natijasida korpusdagi g'azallarni o'qiyotgan foydalanuvchi tushunmagan yoki umuman bilmagan leksik birlikning ustiga sichqonchani olib borishi bilan uning **kontekstual semantik tavsifi** chiqariladi.



1-rasm. Korpusdagi "G'aroyib us-sig'ar" devonining 1-g'azali 2-misrasida mavjud "zarroti" so'ziga "zarralari" kontekstual semantik tavsifining berilishi.



2-rasm. Korpusdagi “Badoye” ul-vasat” devonining 6-g‘azali 5-misrasida mavjud “*barg*” so‘ziga “*soch taramlari*” kontekstual semantik tavsifining berilishi.

Yangi tipdagi korpus mutaxassislar uchun ma’naviy ehtiyojni qondirish manbasi, ta’lim bosqichlarida o‘quv materiali, sohalarga oid ma’lumotlar manbai bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi ta’limiy, tarixiy, lingvistik, ijtimoiy, tarbiyaviy va ma’naviy ahamiyatga ega bo‘lib, ushbu korpusni yaratish natijasida quyidagi imkoniyatlar yuzaga keladi:

- Navoiy shaxsini o‘rganish;
- adib uslubini tadqiq etish;
- shoir ijodini lingvopoetik tahlil qilish;
- ijodkorning so‘z qo‘llash imkoniyati va mahoratini tadqiq etish;
- mualliflik lug‘atlarini yaratish;
- mualliflik iboralarini jamlash;
- MKdagi ijodkor shaxsi va uslubini namoyon etuvchi parametrlar orqali anonim

asarlar muallifini topish;

– mualliflik parafraza, parema, hikmatlarini jamlash; tasviriy ifodalarning qo‘llanilish ko‘lamini ijodkor kontekstidan aniqlash mumkin bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida Alisher Navoiy mualliflik korpusiga oid quyidagi asosiy faktlarni keltirish o‘rinli:

1. Turkiy xalqlar fenomini Alisher Navoiy qalamiga mansub asarlar korpusini yaratishning lingvistik va texnik asoslari ishlab chiqildi.

2. Alisher Navoiy asarlaridagi bugungi kun o‘quvchisi uchun tushunish qiyin bo‘lgan 213 mingga yaqin so‘z (so‘z birikma)lar izohlandi.

3. Korpus interfeysi to‘rt til – o‘zbek, ingliz, rus va turk tillarida namoyon bo‘ladi.

4. Hozirda korpus bazasida 20003 bayt – 40006 misradan iborat 2600 g‘azalda mavjud 212 781 ta izohtalab so‘zlarning semantik bazasi o‘rin olgan.

5. Korpusda, g‘azallar tarkibidagi quyida berilgan adabiy birliklar jamlandi: maqol – 110 ta, ibora – 260 ta, talmeh – 883 ta, tazod – 474 ta, tanosib – 2566, tasbe’ – 32, tasdir – 145, tashbeh – 124 ta, arxaik so‘zlar – 527 ta, tarixiy so‘zlar – 13 ta.

6. Mazkur loyihaning debochasi, ya’ni boshlang‘ich varianti (<http://v1.alishernavoi corpus.uz/>) va uning takomillashtirilgan yangi tipi (<http://alishernavoi corpus.uz/uz>) tayyor

qilinib, foydalanuvchilarga taqdim etilgan, foydalanish bo'yicha videoyo'riqnoma ham tayyorlangan (<https://youtu.be/744o55Tqx9E>).

7. Korpus dizayni milliy koloritga ega holda ishlab chiqilgan.

8. Korpus va semantik teglar bazasi uchun Intellekual mulk agentligidan 5 ta mualliflik guvohnomasi olingan.

Alisher Navoiy mualliflik korpusidan oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari o'qituvchi va talabalari, xalq ta'limi tizimi sohasida faoliyat yurituvchi o'qituvchilar, barcha maktab yoshidagi o'quvchilar, shuningdek, marketologlar, xorijda yashovchi vatandoshlarimiz, o'zbek tilini o'rganuvchi xorijlik o'qituvchi va talabalar, aholining o'zbek tiliga qiziquvchi barcha qatlamlari o'z faoliyatlarida foydalanishlari mumkin.

Adabiyotlar

Abjalova M., G'ulomova N. (2023). *Mualliflik korpuslari: Alisher Navoiy mualliflik korpusi*. [Matn]: monografiya / M.A. Abjalova, N.S. G'ulomova. Navoiy. 216 b.

Abjalova M. (2024). *Alisher Navoiy mualliflik korpusi: imkoniyatlari va foydalanish yo'riqnomasi*. Toshkent: BookPrint. 163 b.

Abjalova M., G'ulomova N. (2023). Alisher Navoiy mualliflik korpusini yaratish texnologiyasi. // *O'zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika*. Toshkent: ToshDo'TAU, 4 (1). B. 14-31.

Abjalova M., G'ulomova N. (2024). Alisher Navoiy mualliflik korpusi uchun leksik birliklarni semantik teglashning ikki yondashuvi. // *TATU ilmiy-texnika va axborot-tahliliy jurnali*. Toshkent. №2 (70). B. 64-74.

Abjalova M., Gulomova N. Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. Diyarbakir, Turkey. pp. 182-187. Impakt Factor 5.5.

Sirojiddinov Sh., Abjalova M., Normamatov S., Gulomova N. (2024). "The Problem of the Archaic Words' Semantic Description in the Alisher Navoi Authorship Corpus", 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 26-28 october. Antalya. Turkiye.

Abjalova M., Gulomova N. ALISHER NAVOI AND THE THIRD RENAISSANCE PERIOD. // *Procedia of Theoretical and Applied Sciences*. Vol. 4 (2023). 28.02.2023. pp. 111-115. ALISHER NAVOI AND THE THIRD RENAISSANCE PERIOD | Procedia of Theoretical and Applied Sciences

Abjalova M.A., G'ulomova N.S. Alisher Navoiy mualliflik korpusi va uning imkoniyatlari. // *Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim va istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. Elektron nashr / ebook*. Toshkent: ToshDO'TAU, 22.04.2022. B. 89-93.

Abjalova M.A. The Author's Corpus of Alisher Navoi and its importance // *Proceeding of the X International Conference on Computer processing of Turkic Languages "Turklang 2022"*. Nur-Sultan, 2022. P. 208-211.

Abjalova M., Gulomova N. (2023). Creation of a Linguistic Database for Alisher Navoi Authorship Corpus. *Одиннадцатая международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TURKLANG 2023» Труды конференции*. Qozon: Tatariston Respublikasi Fanlar akademiyasining nashriyoti. C. 659-669.

Abjalova M. (2024). Alisher Navoiy mualliflik korpusi: dolzarbligi, zarurati va ahamiyati // "Global integratsiya sharoitida turkey tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar" mavzusidagi ikkinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. Toshkent. B. 566-572.

GESTALT YONDASHUVI ASOSIDA O‘ZBEK MAQOLLARIDA MUHABBATNING BUTUNLIK SIFATIDA IDROKI

Bibish JO‘RAYEVA*
Madina SADULLAYEVA*

Annotatsiya

Ushbu maqola o‘zbek xalq maqollarida “muhabbat” konseptining gestalt nazariyasi asosida qanday ifodalanishini chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotda maqollar xalqning ko‘p asrlik tajribasi, dunyoqarashi va hissiy idrokining mahsuli sifatida qaralib, ularda mujassam bo‘lgan muhabbat tasavvuri alohida semantik birliklar yig‘indisi emas; balki yaxlit, tizimli va kompleks mental model sifatida talqin etiladi. Gestalt nazariyasining asosiy tamoyillari – yaxlitlik, struktura va obrazlilik – asosida muhabbatning xalq ongida qanday shakllanishi va idrok etilishi ochib beriladi.

Maqolada lingvokulturologik yondashuvga tayangan holda, muhabbat konsepti nafaqat individual hissiyot, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida ham tahlil qilinadi. Xalq maqollarida muhabbatning turli qirralari – sadoqat, fidoyilik, sabr, iztirob va baxt kabi tushunchalar bilan o‘zaro bog‘liqligi aniqlanadi. Shu orqali maqollar tizimida muhabbatning semantik maydoni keng va ko‘p qatlamli ekanligi ko‘rsatib beriladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq maqollarida muhabbat konsepti obrazli tafakkur vositasida ifodalanib, u insonning ichki kechinmalari bilan bir qatorda jamiyat tomonidan shakllantirilgan qadriyatlar tizimini ham aks ettiradi. Maqollar orqali muhabbatning axloqiy-me‘yoriy jihatlari, uning inson hayotidagi o‘rni va ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, maqolada muhabbatning metaforik va ramziy ifodalari tahlil qilinib, ular orqali xalq tafakkurining o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot o‘zbek xalq og‘zaki ijodida “muhabbat” konseptining Gestalt asosida konseptuallashtirishini yoritib, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik sohalariga muhim hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Gestalt, konsept, muhabbat, maqol, kognitiv tilshunoslik, butunlik, idrok.

PERCEPTION OF LOVE AS A WHOLE IN UZBEK PROVERBS: A GESTALT APPROACH

Abstract

This article is devoted to an in-depth analysis of how the concept of “love” is expressed in Uzbek folk proverbs based on Gestalt theory. In the study, proverbs are viewed as products of the people’s centuries-old experience, worldview, and emotional perception. The notion of love embodied in them is interpreted not as a collection of separate semantic units, but as an integral, systematic, and complex mental model. Based on the main principles of Gestalt theory—wholeness, structure, and imagery – the article reveals how love is formed and perceived in the collective consciousness.

Relying on a linguocultural approach, the concept of love is analyzed not only as an individual emotion but also as a socio-cultural phenomenon. The study identifies the

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari, bibish.jrayeva@mail.ru

* Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti, sadullayevamadina7@gmail.com

interconnections between various aspects of love in proverbs such as loyalty, devotion, patience, suffering, and happiness. Thus, it demonstrates that the semantic field of love within the system of proverbs is broad and multi-layered.

The results of the research show that in Uzbek folk proverbs, the concept of love is expressed through figurative thinking, reflecting not only a person's inner experiences but also a system of values shaped by society. Through proverbs, the moral and normative aspects of love, as well as its role and significance in human life, are highlighted. The article also analyzes the metaphorical and symbolic expressions of love, revealing distinctive features of folk cognition.

In conclusion, this study sheds light on the Gestalt-based conceptualization of "love" in Uzbek oral folk creativity and makes a significant contribution to the fields of linguoculturology and cognitive linguistics.

Keywords: Gestalt, concept, love, proverb, cognitive linguistics, wholeness, perception.

Zamonaviy lingvistik paradigmalarining rivojlanishi inson omilining tilshunoslikdagi roli va funksiyasiga alohida e'tibor qaratilishiga olib keldi. Ayniqsa, antroposentrik tilshunoslik tilni inson tafakkuri, ongi, tajribasi va dunyoqarashi bilan bevosita bog'liq fenomen sifatida o'rganadi. Bu yondashuv tilni passiv vosita emas, balki insonning dunyoni idrok etish, anglash va ifoda etishdagi faol ishtirokchisi sifatida ko'radi. Til insonning dunyoni idrok etish vositasi sifatida nafaqat axborot uzatadi, balki murakkab mental konseptlarni ham shakllantiradi. O'zbek xalq maqollari esa milliy tafakkurning ixcham, obrazli va chuqur qatlamini ifodalaydi. Ular orasida muhabbat konsepti alohida o'rin egallaydi. Gestalt yondashuvi nuqtayi nazaridan idrok jarayoni "butunlik avval, bo'laklar keyin" tamoyiliga asoslanadi. Ya'ni inson biror hodisani alohida elementlar yig'indisi sifatida emas, balki yaxlit obraz sifatida qabul qiladi. O'zbek maqollarida muhabbat ham aynan shunday butunlik sifatida namoyon bo'ladi. Maqollar tafakkurning ixcham, obrazli va chuqur mazmunli ifodasi bo'lib, ularda inson hayotiga oid asosiy konseptlar o'z aksini topadi. Muhabbat maqollarda oddiy hissiy holat sifatida emas, balki murakkab, ko'p qatlamli va yaxlit mental va lingvokulturologik tuzilma sifatida namoyon bo'ladi.

Inson idroki alohida bo'laklarni emas, balki yaxlit obrazni birlamchi qabul qiladi. Shu sababli o'zbek maqollarida muhabbat ham fragmentlar yig'indisi emas, balki butun bir konseptual model sifatida idrok qilinadi. O'zbek xalq maqollarida muhabbatning gestalt (yaxlitlik) nuqtayi nazaridan idrok etilishi – bu tuyg'uni alohida qismlar (hissiyot, iroda, sadoqat) yig'indisi emas, balki yagona va bo'linmas butunlik sifatida tushunishni anglatadi. Inson ongida ma'no "butunlik → bo'laklar" tamoyili asosida shakllanadi. Ya'ni avval umumiy obraz idrok etiladi, keyin uning tarkibiy qismlari anglanadi. Tilshunoslikda bu yondashuv konseptlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega, chunki har bir konsept ongda yaxlit mental model sifatida mavjud bo'ladi. Gestalt psixologiyasining asosiy tamoyillari, masalan, figura-zaminni ajratish, o'xshashlik, yaqinlik, davomiylik va yopilish vizual va eshitish stimullarini izchil, mazmunli shakllarda tashkil etishda ishtirok etadigan kognitiv jarayonlarni yoritib beradi. O'zbek maqollarida muhabbatning yaxlit konsept sifatida muhabbat faqat sevgi tuyg'usi bilan cheklanmaydi. U sabr, sadoqat, hurmat, vafodorlik va ko'ngil bog'liqligi kabi elementlarni o'z ichiga olgan butun tizim sifatida tasvirlanadi. Mazkur kontekstda Gestalt nazariyasi hamda konseptual idrok masalalari alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. XX boshlarida Maks Vertgeymer, Volfgang Köhler va Kurt Koffka tomonidan ishlab chiqilgan gestalt psixologiyasi insonning naqsh va

tuzilmalarni yaxlit, bir butunlik sifatida idrok etishga moyilligini ta'kidlaydi.³ Konseptual idrok esa inson tafakkurida til birliklarining qanday tarzda shakllanishi, saqlanishi va faoliyat ko'rsatishini o'rganadi. Bu jarayonlar orqali inson o'z dunyo tasavvurini yaratadi, uni til orqali tartiblaydi va boshqa kishilarga yetkazadi. Konseptlar insonning kognitiv tajribasi asosida yuzaga chiqadi va bu jihatdan ular Gestalt tamoyillari bilan o'zaro bog'liq – har ikkisi ham yaxlitlik, strukturaviylik va kontekstual anglash asoslariga tayanadi. Shu boisdan, antroposentrik yondashuv nuqtayi nazaridan Gestalt nazariyasining tilshunoslikdagi o'rni va uning konseptual idrok bilan aloqasi chuqur tahlilni talab etadi. Ayniqsa, konseptlar – madaniyatga xos bilimlar, qadriyatlar va milliy ongning muhim tarkibiy qismi sifatida – nafaqat psixologik, balki lingvomadaniy va semantik jihatdan ham o'rganilishi zarur. Ushbu tahlil orqali inson tafakkuri va til o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ko'rsatiladi, til birliklarining shakllanishida kognitiv mexanizmlarning, ayniqsa, gestalt prinsiplarining tutgan o'rni tahlil qilinadi.

U inson idrokini alohida elementlar yig'indisi emas, balki yaxlit struktura sifatida tushunishga asoslangan. O'zbek maqollarida muhabbat ham aynan shunday konsept sifatida namoyon bo'ladi.

Masalan:

- Gulni sevgan tikoniga ham chidaydi
- Zolim ishi shafodir, Mardning ishi vafodir.

Va'da – vafosi bilan go'zal.

Bu maqollarda muhabbat alohida komponentlar sifatida emas, balki ularni birlashtiruvchi yaxlit konsept sifatida idrok qilinadi. Muhabbat va hurmat, muhabbat va sabr bir-biridan ajratilmaydi, aksincha, yagona mental tuzilma sifatida beriladi.

Figur va fon munosabati

Gestalt yondashuvida figura va fon tushunchasi muhim o'rin tutadi. O'zbek maqollarida muhabbat ko'pincha fon sifatida berilgan ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar ichidan figura sifatida ajralib chiqadi. Masalan, oila, jamiyat, odob-axloq fonida muhabbat markaziy obrazga aylanadi. “Muhabbat chiroy tanlamas”, “Ko'ngilni suvratga qarab berma siyratga boqib ber”, “Ochlik osh tanlamas, Oshiqlik – yosh” Muhabbat foni (tashqi ko'rinish) ikkinchi darajaga tushib, tuyg'uning o'zi markaziy figuraga aylanadi. Inson ongida ma'no fragmentlar orqali emas, balki yaxlit strukturaviy obrazlar orqali shakllanadi. Tilshunoslikda bu yondashuv konseptual tizimlarni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Muhabbat konsepti ham faqat hissiy holat emas, balki ijtimoiy, axloqiy va madaniy elementlarni birlashtirgan butunlik sifatida namoyon bo'ladi “ Muhabbat – boylikka boqmas ”, “Muhabbat – boylik tanlamas”, “ Rashk – muhabbat qaychisi”, “Husn to'yda kerak, Muhabbat kunda” kabi maqollarda muhabbat alohida hislar (sevgi, sadoqat, mehr, rashk) yig'indisi emas, balki ularni o'z ichiga olgan yaxlit tizim sifatida aks etadi.

- Ko'ngil ko'ngildan suv ichar.
- Ma'shuq qayda bo'lsa, Oshiq shunda bo'lar.

Suygan yordan ko'z ketmas ushbu maqollarda muhabbat faqat hissiy kechinma emas, balki sabr, hurmat, vafodorlik kabi komponentlarni o'z ichiga olgan konsept sifatida namoyon bo'ladi. Muhabbat maqollarda bo'laklarga ajratilmaydi. U bir butun hayotiy tajriba sifatida beriladi. Masalan, “Suyganimning ko'ngli uchun suymas oshni icharman” bu jarayonda sevgi va hurmat asosida bir-biridan ajralmay bir konseptual maydonda birlashadi. Maqollarda muhabbat ko'pincha fon (ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar) ichida figura sifatida ajralib chiqadi. Masalan, oilaviy qadriyatlar fonida muhabbat markaziy

obrazga aylanadi: Tegirman ikki toshdan, Muhabbat ikki yoshdan” bu maqolda muhabbat bir necha asrlik an’ananing davomi sifatida maydonga kelgan bo‘lib oshiqlik ikki shaxsning butunligini namoyon qiladi.

Maqollarda muhabbat “ko‘ngil”, “yurak”, “sabr”, “ko‘z” kabi metaforik birliklar orqali ifodalanadi. Bu birliklar alohida ma’noda emas, yagona konseptual tizimni, muhabbat komponentli maqollarda obrazli strukturani ifodalaydi. Yurak, ko‘ngil, sabr, ko‘z kabi metaforik birliklar bir tizimda muhabbatning hissiy, ruhiy va axloqiy jihatlarni o‘zida mujassam etgan butunlik sifatida shakllanadi.

Ko‘ngil gulini sevgi suvi sug‘orar.

Ishqsiz ko‘ngil – o‘tsiz o‘choq.

Ishq – muqaddas o‘t.

Havas – loyqa suv.

O‘zbek mentalitetida muhabbat faqat individual hissiyot emas, jamiyat va oilaviy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq konseptdir. Shuning uchun maqollarda u doimo axloq, sadoqat va hurmat bilan birga tasvirlanadi. Bu esa muhabbatni Gestalt nuqtayi nazaridan “yaxlit madaniy model” sifatida ko‘rsatadi. U sabr, sadoqat, hurmat va mehr kabi elementlarni bir butun tizimga birlashtirib, inson ongida yaxlit obraz sifatida idrok etiladi. Shu jihatdan o‘zbek maqollari milliy mentalitetda muhabbatni konseptual butunlik sifatida aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik manba hisoblanadi.

Adabiyotlar

Usmonova Sh. *Lingvokulturologiya*. T.: 2019. 248b.

Xoliqova G.A. (2018). Maqollarning o‘zbek xalq og‘zaki ijodida o‘rganilishi//*Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar*. Samarqand. 239 b.

Yoqubjonova M. Konsept va uni o‘rganish metodlari xususida//*Yosh tarjimashunos*. T. 144 b.

Sharipova O‘., Yo‘ldoshev I. (2006). *Tilshunoslik asoslari*. T. 92 b.

Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. (2001). *Маънолар маҳзани*. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. T. 448 b.

www.google.ru

www.google.uz

www.harvard.edu

www.ziyouz.com

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARIDAGI LINGVISTIK TERMINLAR TAHLILI

Ixtiyor ERMATOV*

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida qo‘llangan tilshunoslikka oid ayrim terminlar va ularning hozirgi o‘zbek tilshunosligi terminologik tizimiga munosabati masalalarida fikr yuritiladi. Mazkur maqola Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida berilgan tilshunoslik terminlari muammolariga, xususan, o‘zbek tilshunosligi terminlarining leksikografik masalalariga alohida e‘tibor qaratadi. Tadqiqotning maqsadi “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarini tahlil qilish asosida o‘zbek tilshunoslik terminologiyasining o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishdan iborat. Asar muallifining mohir kontrastiv tilshunos sifatidagi faoliyatiga baho beriladi.

Tadqiqotning maqsadini amalga oshirishda quyidagi vazifalar belgilangan: Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida terminlarning berilishi haqidagi hodisalarni yoritishda adabiyotlarni tahlil qilish, mavjud nazariyalarga tanqidiy munosabat bildirish; asardagi lingvistik terminlarning berilishini yoritish. Tadqiqotda quyidagi ilmiy tahlil metodlaridan foydalanilgan: lingvistik tavsiflash, sistem, statistik, kontekstual tahlil usullari. Tadqiqot mavzusiga doir ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishda lingvistik tahlil usulidan foydalanilgan. Terminlarning qo‘llanishi, asarda berilishi holatlarni yoritishda sistem tahlil usuli qo‘llanilgan. Statistik tahlil o‘zbek tili izohli lug‘atlarda tilshunoslik terminlarining o‘rin olishi, aks etish xususiyatlarini o‘rganishda keng foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy va amaliy xulosa va tavsiyalarni ishlab chiqish imkonini berdi: Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida terminlarning berilishi tahlil qilish, terminlarni tartibga solishga va ma’nolarni izohlashga hamda ularni umumiy lug‘at tarkibiga kiritishga yordam beradi. Xususan, o‘zbek tilshunosligida Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarini ilmiy tadqiq etish masalalari, tilshunoslik terminlarining o‘ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o‘z dolzarbligiga ega; o‘zbek tili izohli lug‘atida tilshunoslik terminlarining o‘rin egallashi, aks etishi quyidagi usullarda namoyon bo‘ldi: o‘zbek tilining xalqning kundalik hayotida muhim o‘rin egallashi, o‘zbek tilining taraqqiy etishi bilan tilshunoslik terminlarining ommalashishi va neytral tus olishi.

Kalit so‘zlar: so‘z, nutq, til, harf, alfoz, kalom, sarf, istiloh, lafz, termin, so‘z yasash, so‘z yasalishi, affiks, grammatik affiks, til, harf va b.

ANALYSIS OF LINGUISTIC TERMS IN THE WORK “MUHOKAMAT UL-LUGATAYN”

Abstract

The article discusses some linguistic terms used in Alisher Navoi's work "Muhokamat ul-lughatain" and their relationship to the current terminological system of Uzbek linguistics. This article focuses on the problems of linguistic terminology presented in Alisher Navoi's "Muhokamat ul-lughayin", in particular, on the lexicographic issues of Uzbek linguistics terms. The purpose of the study is to examine the specific features of Uzbek linguistic terminology based on the analysis of the work "Muhokamat ul-lughayin". The work is evaluated for its author's work as a skilled contrastive linguist. The following

* Filologiya fanlari doktori, professor, Guliston davlat universiteti, ermatov.ixtiyor@mail.ru

tasks were set to implement the goal of the research: to analyze the literature in light of the phenomena of the use of terms in Alisher Navoi's work "Muhokamat ul-lughayin", to provide a critical response to existing theories; to shed light on the use of linguistic terms in the work. The following scientific analysis methods were used in the study: linguistic description, system, statistical, and contextual analysis methods. The method of linguistic analysis was used to analyze scientific literature on the topic of the study. The method of system analysis was used to clarify the use of terms and their presentation in the work. Statistical analysis was widely used to study the occurrence and reflection characteristics of linguistic terms in Uzbek explanatory dictionaries. The results of the research made it possible to develop the following scientific and practical conclusions and recommendations: The presentation of terms in Alisher Navoi's work "Muhokamat ul-lughayin" helps to analyze, organize terms, explain meanings, and include them in the general dictionary. In particular, in Uzbek linguistics, issues such as the scientific study of Alisher Navoi's "Muhokamat ul-lughatain" and the specific characteristics of linguistic terms are of relevance; The presence and reflection of linguistic terms in the explanatory dictionary of the Uzbek language was manifested in the following ways: the Uzbek language taking an important place in the daily life of the people, the development of the Uzbek language, the popularization and neutralization of linguistic terms.

Keywords: word, speech, language, letter, pronunciation, word, usage, term, word formation, word formation, affix, grammatical affix, language, letter, etc.

Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari grammatik qurilishi har xil ikki hududdosh tilning (eski o'zbek tili va fors-tojik tili) o'zaro qiyosiy munosabati masalalariga bag'ishlangan. Shu jihatdan, buyuk allomaning ushbu asari tom ma'noda tilshunoslikka oid ilmiy asar hisoblanadi. Unda o'n beshinchi asr o'zbek tilining keng lisoniy imkoniyatlari, keng kommunikativ doirasi yorqin ashyoviy dalillar asosida bayon etiladi. Asarda o'zbek tilining boy imkoniyatlari undagi ma'nodosh (sinonim) so'zlar va ularning uslubiy imkoniyatlari misolida dalillanib, bu xususiyatlar o'sha davr fors-tojik tilidagi ayni ana shunday lisoniy imkoniyatlar bilan qiyoslanadi; fors-tojik tilining boy lisoniy imkoniyatlarini kamsitmagan holda, turkiy tilning nafislikda fors-tojik tilidan qolishmasligi aniq va ishonarli lisoniy ashyolar asosida isbotlab beriladi.

"Muhokamat ul-lug'atayn"ni Alisher Navoiyning badiiy uslubda yozilgan tilshunoslikka oid ilmiy asari deyish mumkin. Fikrimizni asarda ilmiy sharhi bilan berilgan lingvistik atamalar ham tasdiqlaydiki, mazkur maqolada ayni shu masalaga oid ayrim kuzatishlarimiz natijalari haqida ma'lumot beriladi.

Alisher Navoiy davrida va undan oldin ham badiiy uslubda yozilgan va tilshunoslik masalalariga bag'ishlangan asarlar bo'lgan, albatta. Biroq ular turkiy tilda emas, balki arab va fors tillarida yozilgan.

Alisher Navoiy esa, ulardan farqli ravishda, o'zining ushbu asarini turk (eski o'zbek tili) tilida yozganki, bu o'sha davr uchun o'ziga xos alohida xususiyatlari bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilshunosligiga doir atamalar va ularning ilmiy sharhi dastlab, hech shubhasiz, aytish joizki, Alisher Navoiyning ana shu mashhur qomusiy asari "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida uchraydi (beriladi).

To'g'ri, Alisher Navoiy ushbu asarida tilshunoslik terminlarining arabcha muqobillarini ham faol qo'llagan. Chunki alloma yashab, ijod qilgan o'sha davrda arab tili dunyoning barcha musulmon xalqlari uchun mushtarak adabiy va ilmiy til maqomida

hukmron edi. Arab tiliga mansub va o'sha davrlarda ham faol bo'lgan *nutq, savod, harf, fe'l* va boshqa ko'plab lisoniy atamalar hozir ham mushtarak ma'no va vazifada o'zgarishsiz qo'llanib kelayotir. Bunday atamalar tizimida turkiy tillarga mansub *so'z, til, arab tili* singari atamalar ham ishlatilgan, albatta.

Turkiy tillar grammatik qurilishda farq qiluvchi arab va fors tillaridan o'ziga xos lisoniy sifatlari bilan tavsiflanuvchi fonetik-fonologik qurilishga egaki, bu hol Mahmud Qoshg'ariy va Alisher Navoiylar tomonidan ilmiy jihatdan farqlanib, lisoniy xususiyatlari mohirona sharhlangan. Xususan, Alisher Navoiy turkiy (o'zbek) tilning o'ziga xos unlilar tizimi haqida ham e'tiborga loyiq fikr yuritadi. Biroq shunisi ham borki, tilshunoslikning nutq tovushlari tizimini o'rganuvchi *fonetika* mustaqil va alohida soha sifatida XX asr boshlariga kelib, shakllangan (Nurmonov, 2012, 387-b.)

"Muhokamat ul-lug'atayn" asaridan keltirilgan "*Ko'nguldin dog'i so'z durri nutq sharafig'a sohibi ixtisos vasilasi bila guzorish va oroyish ko'rguzur va aning qiymati fahm martabasi nisbatig'a boqa intishor va ishtihor topar*" (Navoiy, 2013, 507-b.) parchada va boshqa o'rinlarda ham Navoiy *so'z* va *nutq* terminlaridan muayyan lisoniy tushunchalar ma'nosida o'rinli foydalangan. Bu terminlar mushtarak lisoniy ma'no va vazifasini saqlagan holda, hozirgi o'zbek tilshunosligida faol qo'llanmoqda.

Farqi shundaki, bu atamalarning ayrimlari hozirgi vaqtda Navoiy davrida mavjud bo'lmagan ayrim lisoniy xususiyatlar ham kasb etgan. Buni hozirgi leksikografik manbalarda *nutq* termini anglatgan vazifa va tushunchalar doirasida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, *nutq* quyidagicha izohlanmoqda: 1. Tilning amaliyot shakli, voqelanishi; so'zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga keladigan hodisa. 2. Nutqning kommunikatsiya maqsadi va sharoitiga qarab leksik va grammatik vositalardan muvofiq'nni saylab ishlatish bilan xarakterlanuvchi turi: *Rasmiy nutq. So'zlashuv nutqi*. 3. Sintaktik ifodaning turi: *Muallif nutqi. O'zga nutqi* (Hojiyev, 2002, 71-b.) kabi.

"Emdi keldik *so'z* bayonig'a va *kalom* dostonig'a: muncha mutannavi shahru quro, jibolu sahro va beshau daryo xalqikim, bitildi va tanavvuyu tag'ayyurini sharh etildiki, majmuida ma'ni adosida *alfoz tilga* kelur va ul *alfozdin* ma'ni fahm bo'lur" (Navoiy, 2013, 508-b.) matnida Navoiy *so'z* terminiga ma'nodosh muqobillar (sinonimiya) sifatida arab tiliga mansub *kalom, alfoz, til* terminlarini ham ishlatadi. Navoiyning ushbu ilmiy asarida faol qo'llangan *so'z* termini hozirgi davr lingvistik qomuslarida "o'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, borliqdagi ma'lum narsa, belgi-xususiyat, harakat-holatlarni bildiradigan, atash ma'nosiga ega bo'lgan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan til birligi" (Mahkamov, Ermatov, 2013, 105-b.) kabi izohlanmoqda.

Alisher Navoiy ayrim lisoniy atamalarni boshqa atamalar anglatgan bir qator ma'no va vazifalar uchun ham mohirona tatbiq etadi. Ana shunday terminlardan biri arabcha *kalom* leksemasi bo'lib, u hozirgi vaqtda *so'z, nutq, gap-so'z* terminlari anglatgan tushunchalarga nisbatan ham qo'llagan. Keyingi davrlar leksikografik manbalarida "*kalom* – *so'z, nutq, gap-so'z; so'zlash, gapirish*" kabi sharhlanib, u "*So'zni, Muqimiy, kerak etmak tamom, Mazasi qolmas uzun bo'lsa kalom* (Muqimiy)" (O'TIL, 1981, 361-b.) matni asosida dalillangan. Demak, aniq seziladiki, *kalom* termini lisoniy jihatdan *so'z* termini anglatgan tushunchani ifodalay olmaydi, ya'ni *kalom* va *so'z* munosabatida dubletlilik mavjud emas: *kalom* terminining lisoniy tushuncha doirasi *so'z* anglatgan tushuncha doirasiga nisbatan ancha keng.

Quyidagi matnlarda Alisher Navoiy *alfoz* terminini *so'z* terminining ko'plik shakli ma'nosida, *lafz* terminini esa *so'z* terminining birlik shakli ma'nosida ishlatgan:

1. “Ammo chun *alfoz* va iboratdin murod ma’nidur va mazkur maxluqotdin maqsud insondur va ul mazhari maoniy va bayon, *so’z* aning *so’zindadur* va takallum aning *kalomida* borur” (Navoiy, 2013, 508-b.);

2. “Ammo yig’lamoqta *hoy-hoy lafzin* adoda o’zlarin turkiygo’ylarga sharik qilibdurlar va bu *lafz* ham aslan *turkiy uslubdur* va faqirning bu maqtai mashhurdurkim,

Navoiy, ul gul uchun hoy-hoy yig’lama ko’p,

Ki hay deguncha ne gulbun, ne g’uncha, ne gul bor”! (Navoiy, 2013, 512-b.)

Mavjud ilmiy manbalarda *alfoz* termini quyidagicha izohlangan: berilganini kuzatamiz: “*Alfoz* (a. الفاظ) – esk. kt. (eskirgan kitobiy so’z, ibora) so’z, so’zlar, iboralar. U menga yaqin kelgach, uni og’zinga kelgan *alfoz* bilan so’ka boshladim. S.Ayniy. Jallodlar” (O’TIL, 2006, 75-b.) *Lafz* termini esa *lafz* (a. لفظ) – kt. (kitobiy so’z) so’z, kalima; til (O’TIL, 1981, 428-b.) deb sharhlangan. Yuqoridagilarga asoslangan holda, parallel qo’llanishda bo’lgan *lafz*, *alfoz*, *so’z* terminlari bir lisoniy tushunchani anglatgan degan xulosaga kelish mumkin.

Fikr ifodalovchisi vazifasidagi gap (jumla) tushunchasiga nisbatan dastlab arabcha *lafz* hamda *kalima* terminlari ham ishlatilgan. Fitrat qarashlarida mazkur tushuncha o’rnida o’zbekcha *so’z* atamasi ham ishlatiladi: “So’z bir ma’noni bildirgan, o’ziga maxsus ohangi va bosimi (urg’usi – I.E.) bo’lgan tovushlar to’dasidir” (Ermatov, 2021, 43-b.), deb yozadi olim. Professor Abdurauf Fitrat esa, ushbu lisoniy ma’nodagi *so’z* terminini Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug’atayn” asaridan olganligi shubhasiz.

Alisher Navoiyning fikr yuritilayotgan mazkur mashhur asarida lisoniy atama maqomida *kalima* termini ham ishlatilgan. Bu terminning sharhi fors-tojik tilidagi manbalarda *so’z* terminiga berilgan sharhdan deyarli farq qilmaydi, ya’ni: “*Kalima* (*so’z*) tovush yoki tovushlar majmuasi. *Kalima* (*so’z*) tovush tomoni bilan fonetikaning; leksik birlik sifatida leksikologiyaning; turli grammatik ma’nolarni ifodalashi bilan morfologiyaning; so’z birikmasi va gap qurilishida sintaksisning o’rganish obyekti bo’la oladi” (Xuseynov, Shukurova, 1983, 98-b.) Demak, ma’lum bo’ladiki, *kalima* va *so’z* terminlari biri boshqasiga nisbatan chin ma’noda dublet (dublet terminlar) maqomida ishlatiluvchi lisoniy birliklardir.

“Muhokamatul lug’atayn”dan olingan quyidagi matn parchasiga e’tibor beraylik:

“Va uch *tilki*, *turkiy* va *forsiy* va *hindi* bo’lg’ay, bu uchchovning avlod va atboi arosida shoe’ bo’ldi.

Ammo ul safha raqamin o’zlaridin o’zga kishi bilmas va ul kalog’polarni ul *savod* ahlidin o’zga birov o’qumas va fahm qilmas. Chun *arabiy til* va *maqol* bila *kalom* va *hindi* *alfoz* bila muzaxrafoti nofarjom, biri g’oyati sharaf va uluvvi manzladin va biri nihoyati nahusat va dunuvvi martabadin oradin chiqtilar. Qoldi *turkiy alfoz* bila maqsud adosi va *forsiy* iborat bila *kalom* ma’nosi” (Navoiy, 2013, 512-b.) Mazkur matn mazmunidan Alisher Navoiyning iste’moli hozirgi vaqtda ham saqlangan *savod*, *maqol* terminlarini ham qo’llaganligini sezish qiyin emas. “*Savod*”ning ilmiy sharhi – bu o’qish va yozishdan xabardorlik; xat-savod. Masalan, Savodi yo’q odam (Mahkamov, Ermatov, 2013, 96-b.) *Maqol* termini esa, chuqur ma’noli, tuzilishi gapga teng, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega bo’lgan folklor janri. Maqollarda xalqning ko’p yillik tajribalari, hayot hodisalarining ma’lum bahosi (unga munosabat) aks etadi: *Daryo suvini bahor toshirar*, *Odami qadrini mehnat oshirar* (Hojiyev, 2002, 62-b.)

Alisher Navoiyning *so’z* yuritilayotgan ushbu asarida tilshunoslikka oid *so’z* birikmasi shaklidagi *turkiy til*, *forsiy til*, *hindi til*, *sort tili* kabi yana bir qator atamalar ham ishlatilganki, asarning ilmiy lingvistik, muallifning tilshunos olim ekanligidan yaqqol

dalolat beradi. Mana, qiyoslang: “Ammo turkning ulug‘idin kichigiga deguncha va navkardin begiga deguncha *sort til*idin bahramanddurlar, andoqkim o‘z xo‘rd ahvoliga ko‘ra ayta olurlar, balki ba‘zi fasohat va balog‘at bila ham *takllum* qilurlar” (Navoiy, 2013, 509-b.)

Navoiyning “Muhokatul lug‘atayn” asari grammatik qurilishda farq qiluvchi uch til lisoniy materiallarini qiyoslagan tipologik xarakterdagi tadqiqot xarakteriga ham egadir. Muhimi shundaki, “so‘z” atamasi anglatgan tushuncha qiyoslash asosi vazifasini o‘tagan. Alisher Navoiy ishlatgan “so‘z” terminiga bugungi leksikografik manbalarda “til” maqomida quyidagicha izoh berilmoqda: “Nutqni tashkil etib, fikr, his-tuyg‘u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrlashuv quroli bo‘lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa. Nutqning u yoki bu uslubiy belgilari bilan ajralib turuvchi turi: *So‘zlashuv tili. Gazeta tili. Adabiy til*”. (Mahkamov, Ermatov, 2013, 113-b.)

Shuningdek, Alisher Navoiy “til” unsuri ishtirokida sintaktik usulda yasalgan *turk tili* (*turkiy til*), *fors tili* (*forsiy til*), *hind tili* (*hindiyl til*), *arab tili* (*arabiy til*), *sort tili* kabi bir qator yasama lingvistik terminlar ijod etgan alloma hamdir: “*Sort tilida* choqin va ildirimdek mutaayyin va mo‘tabar ikki nimaga ot qo‘ymaydurlar va *arab tili* bila “barq” va “soiqat” bila ado qilubdirlar” (Navoiy, 2013, 514-b.)

So‘z yuritilayotgan mazkur asarda tilshunoslik terminlari paradigmasiga qarashli “qo‘shimcha” (affiks), “harf” terminlari ma‘nosida ishlatiluvchi ayrim atamalarning fors va turkiy tillar uchun rasmiylashgan muqobillari haqida ham e‘tiborga loyiq fikrlar uchraydi. Masalan, “Andin dag‘i *sortlar* oriyl qolibdurlar. Va *atrok* (turklar – izoh bizniki) anga ham xo‘broq vajh bila mutobaatl qilibdurlar. Alar *lafzg‘a* bir *harf* (qo‘shimcha – izoh bizniki) ortturg‘on bila munga o‘xshash bir *zamirni* orttirubdurlar, bag‘oyatl muxtasarl va mufid tushubdur. Andoqki, *yugurt* va *qildurt* va *yashurt* va *chiqart*. Yana bir adolari borki, ba‘zi *alfozning* so‘ngg‘ida “*ch*”, yoki “*chi*”*lafzidur*, ortturlurlar, yo mansabning yo hunarning yo peshaning izhori uchun; bu forsiyda yo‘qtur, balki alar ham turkcha ayturlar (Navoiy, 2013, 518-b.)

Hozirgi vaqtda orfografiyaga oid lisoniy rasmiylashgan *harf* – harf, *imlo* – imlo terminlari kirib kelishini o‘zbek yozuvining isloh qilinishi bilan bog‘lash mumkin. *Harf* termini, ayrim manbalarda ko‘rsatilishicha, *qo‘shimcha* terminiga sinonimik muqobil bo‘lgan (Ermatov, 2021, 72-b.) Bu termin ishtirokida *bosh harf*, *kichik harf* kabi terminlar yuzaga keldi. O‘zbek tilida arab alifbosidagi harflarning yozuv shakllari nazarda tutilib, arabcha *harf* termini o‘rinda *surat* atamasi ishlatilgan. Endilikda esa, bu termin (*harf*) nutq tovushlarini (fonemalarni) yozuvda ifodalash uchun xizmat qiluvchi shakliy birliklar sifatida talqin etilmoqda (ularning, ya‘ni harflarning invariant muqobillarini *grafemalar* deyiladi: izoh bizniki!). Yozuvda har bir *harf* asosan bir tovush (fonema)ni ifodalaydi. Harflar ikki xil bo‘ladi: 1) bosh harf; 2) kichik harf (Hojiyev, 2002, 144-b.)

Alisher Navoiy til grammatik qurilishiga oid masalalarda ham zukko tilshunos sifatida namoyon bo‘ladi. U grammatik qurilishning morfologiya sathi haqida quyidagilarni yozadi: “Ammo qulliyrak kalimotni ado qilali: *arab tilining sarfiy istilohining* abvobida bir bobdurki, anga – mufoala bobi ot qo‘yupturlarki, *lafz* bir mazkur bo‘lur, ammo ikki kishi fe‘lig‘a mushtamildurki, bir nav‘ voqe‘ bo‘lg‘ay” (Navoiy, 2013, 517-b.)

Alisher Navoiy qayd etgan *sarfiy* termini XX asrning boshlari lingvistik asarlarida ham qo‘llanishda bo‘lgan. Grammatik qurilishning sintaksisgacha bo‘lgan sohasi *morfologiya* termini bilan nomlanganga qadar, arab tilidagi *sarf* (*sarfiy*) leksemasi bilan atalgan va u asosan orfografiyaga oid tushunchani ham bildirgan. O‘tgan asrning 20-yillarida nashr

etilgan “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalida shunday deyiladi: “...imloda ikki usul qo‘llanadi: *savtiy* (fonetik) ham *sarfiy* (morfologik). Bizning tilimizda bir qancha shevalar bo‘lganidan ta’lim-tarbiya ishlarida engillik uchun har ikki usuldan foydalanishga qaror berdik. So‘zning tomiri (asos – I.E.) eshutilganicha yozildi, qo‘shimchalar *sarfiy* usul bilan yoziladi. Bularning haqida izohat va misollar quyida yozilgandir” (Maorif, 1926, 41-b.)

Terminologiya masalalariga bag‘ishlangan ayrim ishlarda *termin-atama-istiloh* so‘zlari bir sinonimiya paradigmasi doirasida qaralgan. Akademik A.Hojiev termin leksemasi haqida fikr yuritib, uning “atama” leksemasi bilan funktsional muqobillashuvini inkor etadi; bu nomuvofiqlikning sabablarini bayon qilgan edi (Hojiyev, 1996, 25-b.) Shularni hisobga olganda, *termin*, *atama* va mazkur leksemalar bilan ba’zi hollarda muqobillashuvchi *istiloh* leksemalarining funktsional farqlarini quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

a) *termin* o‘zlashma leksemasi ilm-fan, texnika sohalari yoki tarmoqlariga xos tushunchalar nomiga;

b) *atama* leksemasi atab (shartli ravishda) qo‘yilgan nomlar (nomenklatura, nomenlar), xususan, geografik obyektlar, joy nomlari (toponimlar) atovchi lisoniy birliklarga;

v) arabcha *istiloh* o‘zlashma leksemasi esa, tarixiy terminologiya aspektidagi izlanishlar, tarixiy manbalar matnidagi tushunchalarga nisbatan ishlatish (Madvaliyev, 2017, 28-30-b.) ma’qulroq ko‘rinadi.

Ushbu qoidaga asoslangan holda, aytish mumkinki, Alisher Navoiy *istiloh* so‘zini hozirgi *termin* so‘zi ma’nosida qo‘llagan. Shu jihatdan *istiloh* atamasini hozirgi *termin* leksemasining diaxron aspektga xos dubleti deb qarash mumkin.

“Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida arab tilshunosligiga xos *maf‘ulliq fe’l*(lar) atamasi ham uchraydi (Yana arabiy *sarfistiloh*da ikki borki, aning adosi dag‘i mo‘‘tabar va kulliydur (Navoiy, 2013, 517-b.) Navoiy ishlatgan mazkur atama (*maf‘ulliq fe’l*) mustaqillikning dastlabki yillarida yaratilgan darsliklarda *maf‘ul* shaklida ishlatila boshlangan edi. Harakat ta’siriga uchraydigan, harakat natijasida yaratiladigan narsa, shaxs, hodisanini bildiruvchi tushunchalar arab tilida *maf‘ul* (Nematov, G‘ulomov, Abduraimova, Qobilova, 1997, 24-b.) deb atalgan. O‘timli fe’l anglatgan harakat *foildan maf‘ulga* o‘tadi, unga ta’sir ko‘rsatadi. O‘timsiz fe’l anglatgan harakat *foilning* o‘zida qoladi: *Salimjon devorni oqladi. Yolg‘onchining yuzi oqardi* (Nematov, 1997, 25-b.) Biroq bu arabcha termin o‘zbek tilshunosligida rasman ommalasha olmadi va terminologik iste’moldan chetda qoldi.

O‘tmishda arab tili ilmiy til bo‘lganligi sababli, ko‘plab lingvistik terminlar ham shu tilga xos bo‘lgan. Bu holat hatto, XX asrning 20-yillariga qadar yaratilgan darslik va qo‘llanmalarda o‘z ta’sir kuchida bo‘lgan. Chunonchi, o‘tgan asrning 20-yillarida Turkistonda yaratilgan darsliklarda morfologiya sohasiga doir *sarf* (grammatika), *salt* (o‘timsiz fe’l, fe’li lozim), *salt fe’li* (o‘timsiz fe’l), *maf‘ul* (o‘timli fe’l), *foil* (o‘timsiz fe’l), *kuma* (to‘da, to‘plash), *adad* (son), *odot* (qo‘shimcha), *zamon* (zamon), *mufrad* (birlik son), *mujarrid* (mavhum ot), *zamid* (olmosh), *ismi ishorat* (ko‘rsatish olmoshi), *ahvoli ism* (kelishik), *ism* (ot), *sifat* (sifat), *masdar* (harakat nomi), *fil* (fe’l) va sh.k. boshqa terminlar faol ishlatilgan. (Ermatov, 2021, 71-b.) Keyinchalik bu terminlar o‘zbekcha muqobillari bilan almashtirila boshlangan. Masalan, 20-yillarda *savt* (Abdulkadir, 1914, 69-b.) atamasi o‘rnida *tovush* (Fitrat, 1930, 70-b.) termini ishlatila boshlagan. Keyinchalik yuqorida sanalgan boshqa terminlar ham hozirgi tilshunoslikda rasmiylashgan muqobillariga ega bo‘lgan.

Alisher Navoiy komparativist tilshunos sifatida ham namoyon bo‘lgan. Uning quyidagi fikrlari buning yaqqol dalilidir. U yozadi: “Al-mutakallim” ismig‘a mazhariyatim

uzrig'a turkiy va sort *lug'ati* kayfiyati va haqiqati sharhida bu risolani jam' qilib bitidim. Va anga "Muhokamat ul-lug'atayn" ot qo'ydim (Navoiy, 2013, 530-b.) Bu matn mazmunidan Alisher Navoiyning turk va sort (tojik) tillari leksik tizimiga xos muhim jihatlarni o'zaro qiyoslaganini sezish qiyin emas, albatta (matndagi arabcha *lug'at* terminiga e'tibor beraylik).

Alisher Navoiy ishlatgan *lug'at* atamasi hozirgi tilshunoslikda keng ma'noda faol ishlatiluvchi metatil birligidir, ya'ni "lug'at– bu lug'aviy birliklar alifbo tartibida joylashtirilgan, turlicha izohlar berilib, kitob shakliga keltirilgan to'plam. Lug'atlar turli maqsadlarda tuziladi, shunga ko'ra uning turlari ham ko'p. Avvalo lug'atlar ikki asosiy turga bo'linadi: lingvistik lug'at va qomusiy lug'at" (Hojiyev, 2002, 59-b.)

Yuqorida aytilgan fikrlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari, darhaqiqat, filologik xarakterdagi ilmiy asardir. Chunki bu mumtoz asarda o'sha davr til ilmiga doir bir qancha terminlar alohida e'tibor bilan tilga olinadi, ilmiy sharhlanadi. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ishlatilgan va yuqorida ham aytilgan *so'z, nutq, til, arab tili (arabiy til), turk tili (turkiy til), fors tili (forsiy til), hind tili (hindiyl til), sort tili, savod, maqol, uslub, harf, alfoz, kalom, takllum, sarf, istiloh, lafz, maf'ulliq fe'l, zamir* kabi lingvistik terminlar buning isbotga muhtoj bo'lmagan yorqin dalilidir. To'g'ri, bu terminlarning ko'pi hozirda qo'llanmasa-da, ular tarixiy o'zbek tilshunosligi terminologik tizimining asosini tashkil etgan.

Muhimi shundaki, Alisher Navoiy ishlatgan *so'z, nutq, til, arab tili, turk tili, fors tili, hind tili, savod, maqol, uslub, harf* kabi terminlar hozirgi o'zbek tilshunosligi terminologiyasida ham ma'no va vazifada o'zgarishsiz ishlatiladi. Yana muhimi, bu terminlar ishtirokida hozirgi o'zbek tilshunosligining bir qator derivativ atamalari hosil qilindi. Masalan, *harf* termini ishtirokida yasalgan *bosh harf, kichik harf*; *uslub* termini ishtirokida hosil qilingan *so'zlashuv uslubi, kitobiy uslub, badiiy uslub, ilmiy uslub, rasmiy uslub, publitsistik uslub* va h.lar buning asosli dalilidir.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. (2013). *Мухокамат ул-лугатайн*. Ғафур Ғулом.
 Абдулькадир М. (1914). *Къаваид-и лисан-и тюркий*.
 Неъматов Х., Ғуломов А., Абдураимова М., Қобилова Б. (1997). *Она тили*.
 Ўқитувчи.
 Нурмонов А. (2012). *Лингвистик таълимотлар тарихи*. Akademnashr.
 Мадвалиев А. (2017). *Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари*.
 Ўзбекистон миллий энциклопедияси. "Маориф ва ўқитғувчи" (1926).
 Mahkamov N., Ermatov I. (2013). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. Fan.
 Ermatov I. (2021). *O'zbek tilshunoslik terminologiyasi*. Turon-iqbol.
 Fitrat. (1930). *Sarf*. O'zdnvnsr.
 Хусейнов Х., Шукурова К. (1983). *Лугати терминҳои забонишуносӣ*. Маориф.
 Ўзбек тилининг изоҳли лугати. (2006). Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
 Ўзбек тилининг изоҳли лугати. (1981). Рус тили.
 Хожиев А. (1996). *Термин танлаш мезони*.
 Хожиев А. (2002). *Тилишунослик терминларининг изоҳли лугати*. Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA “VATAN” KONSEPTINING PAREMIK REPREZENTATSIYASI

Bibish JO‘RAYEVA*
Ozoda SHARIPOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada “Devonu lug‘otit turk” asosida “Vatan” konseptining paremik reprezentatsiyasi lingvokulturologik va kognitiv yondashuvlar doirasida tahlil qilindi. Tadqiqotning dolzarbligi bugungi globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni anglash, tarixiy-madaniy merosni qayta talqin qilish zarurati bilan belgilandi. Muallif Mahmud Koshg‘ariy tomonidan qayd etilgan maqol va matallarni konseptual jihatdan o‘rganish orqali turkiy xalqlar tafakkurida “Vatan” tushunchasining qanday shakllanganligi va qanday semantik qatlamlarga ega ekani ochib berildi. Tadqiqot davomida paremik birliklar “Vatan” konseptining bilvosita ifoda vositasi sifatida qaralib, undagi asosiy komponentlar aniqlandi. Xususan, maqollar tahlili asosida “Vatan” konsepti jamoaviylik va birdamlik, ichki totuvlik, o‘zlikni asrash, o‘z yurtini qadrlash, davlatlilik va ijtimoiy tartib, shuningdek, urf-odat va ma’naviy qadriyatlar kabi muhim tushunchalar bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berildi. Shuningdek, maqolada zoomorfik obrazlar (masalan, tulki timsoli), ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi metaforalar hamda kundalik hayotga oid realiyalar orqali konseptning obrazli va ta’sirchan ifodalanishi ko‘rsatib o‘tiladi. Ayrim paremik birliklarning qadimgi turkiy shakllari bilan hozirgi o‘zbek tilidagi variantlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning semantik barqarorligi va tarixiy davomiyligi aniqlanadi. Tahlillar natijasida “Vatan” konsepti qadimgi turkiy tafakkurda faqat hududiy makon sifatida emas, balki ijtimoiy, ma’naviy va axloqiy qadriyatlar tizimini o‘zida mujassam etgan murakkab konseptual birlik ekani xulosa qilindi. Shu jihatdan, “Devonu lug‘otit turk”dagi paremik birliklar nafaqat til yodgorligi, balki turkiy xalqlarning milliy ongini, tarixiy xotirasini va madaniy identifikatsiyasini aks ettiruvchi muhim manba sifatida e’tirof etildi.

Kalit so‘zlar: “Vatan” konsepti, paremik birliklar, “Devonu lug‘otit turk”, lingvokulturologiya, konsept, semantik tahlil, milliy tafakkur, urf-odatlar, madaniy qadriyatlar, zoomorfizm, paremiologiya.

“PAREMIAL REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF “HOMELAND” IN THE WORK “DEVONU LUG‘OTIT TURK”

Abstract

This article analyzes the paremial representation of the concept of “Homeland” based on “Devonu lug‘otit turk” within the framework of linguocultural and cognitive approaches. The relevance of the study is determined by the need to comprehend national identity and reinterpret historical and cultural heritage in the context of modern globalization. By conceptually examining the proverbs and sayings recorded by Mahmud Koshg‘ariy, the study reveals how the concept of “Homeland” was formed in the worldview of Turkic peoples and what semantic layers it encompasses. In the course of the research, paremial units are considered as indirect means of expressing the concept of “Homeland,” and its

* Filologiya fanlari doktori, professor, Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari, bibish.jrayeva@mail.ru

* Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti, Ozodaxon925@gmail.com

main components are identified. In particular, the analysis of proverbs demonstrates that the concept of “Homeland” is closely connected with such key notions as collectivism and unity, internal harmony, self-preservation, appreciation of one’s native land, statehood and social order, as well as traditions and spiritual values. Furthermore, the article highlights the figurative and expressive representation of the concept through zoomorphic images (such as the fox), metaphors reflecting social relations, and elements of everyday life. A comparative analysis of certain paremial units in their Old Turkic forms and their modern Uzbek equivalents reveals their semantic stability and historical continuity. The findings suggest that in ancient Turkic thought, the concept of “Homeland” was not limited to a territorial space, but functioned as a complex conceptual entity encompassing social, spiritual, and moral values. In this regard, the paremial units found in “Devonu lug‘otit turk” are recognized not only as linguistic artifacts but also as an important source reflecting the national consciousness, historical memory, and cultural identity of Turkic peoples.

Keywords: Homeland, paremial units, “Devonu lug‘otit turk”, linguoculturology, concept, semantic analysis, national thinking, traditions, cultural values, zoomorphism, paremiology.

Bugungi kunda milliy o‘zlikni anglash, tarixiy merosni qayta talqin qilish jarayonida qadimiy manbalardagi konseptual mazmunni o‘rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, paremik birliklar orqali ifodalangan “Vatan” konseptini tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki lingvokulturologiya va kognitiv lingvistika yo‘nalishlari uchun ham muhim ilmiy natijalar beradi. “Devonu lug‘otit turk” – turkiy xalqlar til va madaniy merosining eng qadimiy va noyob manbalaridan biri bo‘lib, unda nafaqat leksik birliklar, balki xalq tafakkuri, turmush tarzi va qadriyatlar ham o‘z aksini topgan. Asar muallifi Mahmud Koshg‘ariy turkiy tillarning boyligini namoyon etish bilan birga, maqol va matallar kabi paremik birliklar orqali xalqning dunyoqarashini ham yoritib bergan. “Devonu lug‘otit turk” asarida uchraydigan maqol va matallar orqali “Vatan” konseptining qanday semantik va lingvokulturologik xususiyatlarga ega ekanligini aniqlash ushbu ishning asosiy maqsadini tashkil etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda “konsept” tushunchasi inson ongida shakllangan muhim madaniy-mazmunli birlik sifatida talqin etilib, u til orqali ifodalanadigan milliy tafakkur ko‘zgusi hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan “Vatan” konsepti ham har bir xalq uchun muhim bo‘lgan, tarixiy xotira, hududiy mansublik, sadoqat va qadriyatlar tizimini o‘zida mujassam etuvchi murakkab semantik tuzilma sanaladi.

Mahmud Koshg‘ariy tomonidan qayd etilgan paremik birliklarni tahlil qilish orqali “Vatan” konseptining tarkibiy qismlari, uning semantik xususiyatlari hamda milliy-madaniy asoslarini aniqlash mumkin. Quyida keltiriladigan maqollar aynan shu maqsadda tanlab olinib, ularning har biri alohida tahlil qilinadi hamda “Vatan” konseptining paremik reprezentatsiyasidagi o‘rni izohlanadi.

“Tulki iniga qarab hursa, qo‘tir bo‘ladi” maqoli o‘zbek xalq og‘zaki ijodida keng tarqalgan va chuqur ma‘naviy-axloqiy mazmunga ega paremik birliklardan biridir. Mazkur maqolda qo‘llangan tulki obrazi zoomorfik timsol sifatida qadimdan xalq tafakkurida shakllangan va ko‘plab majoziy ma‘nolarni ifodalashga xizmat qilgan. Tulki o‘zbek paremiologik fondida ayyorlik, ehtiyotkorlik, ba‘zan esa ojizlik va ichki zaiflik ramzi sifatida talqin etiladi. Ushbu maqolning qadimiy ildizlari turkiy yozma yodgorliklarga borib taqaladi. Xususan, Devonu lug‘otit turk asarida u “Tilkü öz yinikā ürsä, uđuz bolur” shaklida keltirilgan bo‘lib, bu uning juda qadimiy paremik qatlamga mansubligini ko‘rsatadi. Asar

muallifi Mahmud Koshg'ariy tomonidan tuzilgan indeks-lug'atlarda ham ushbu maqolning eski turkiy tildan hozirgi o'zbek tiliga so'zma-so'z tarjimasi deyarli o'zgarmagan holda berilishi uning semantik barqarorligini va tarixiy davomiyligini tasdiqlaydi.

Qadimgi turkiy tasavvurlarda hayvonot olamiga bo'lgan munosabat ham o'ziga xos bo'lgan. Bugungi kunda biologik tasnifga ko'ra bo'risimonlar oilasiga mansub bo'lgan ayrim hayvonlar qadimda tulkinining bir turi sifatida qaralgan. Masalan, asarda bo'ri ma'nosini anglatuvchi "qarsoq" leksemasiga tulkinining bir turi sifatida izoh berilishi bu tasavvurning mavjudligini ko'rsatadi. Shu jihatdan qaraganda, maqolda qo'llangan tulki obrazi nafaqat konkret hayvonni, balki kengroq madaniy tasavvurlar majmuasini ifodalaydi. Bundan tashqari, tulki timsoli orqali qadimgi turkiy xalqlarning turmush tarzi, xususan, ovchilik va chorvachilik bilan bog'liq hayot kechirganligi ham bilvosita aks etadi. Chunki bu kabi hayvonlar bilan doimiy to'qnashuv va kuzatishlar ularning xulq-atvori asosida turli majoziy xulosalar chiqarishga zamin yaratgan. Demak, mazkur maqolda nafaqat axloqiy pand-nasihat, balki tarixiy-etnografik ma'lumotlar ham mujassamdir.

Mazkur paremaning "Tulki inidan nolisa, o'ziga nomus" kabi varianti ham mavjud bo'lib, u asosiy g'oyani yanada kuchaytiradi. Har ikkala variantda ham tulki obrazi orqali insonning o'z makoni – Vatani bilan bo'lgan munosabati ramziy tarzda ifodalanadi. Ya'ni o'z yurtiga nisbatan salbiy munosabatda bo'lish, uni kamsitish yoki undan nolish oxir-oqibat insonning o'ziga zarar keltirishi ta'kidlanadi. Majoziy ma'noda ushbu maqolda "Vatanga tosh otgan – vatangado bo'ladi" degan g'oya ilgari suriladi. Shuningdek, inson o'zidagi kamchiliklarni boshqalardan emas, avvalo o'zidan izlash zarurligi, aks holda bu zaiflikdan boshqalar foydalanib, uni yanada og'ir ahvolga solib qo'yishi mumkinligi uqtiriladi. Bu jarayon kengroq ma'noda talqin etilganda, yurtga nisbatan beparvolik yoki xiyonat natijasida Vatan qo'ldan ketishi, inson esa vatanjudolik iztiroblarini boshdan kechirishga mahkum bo'lishi kabi og'ir ijtimoiy-ruhiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligi ifodalanadi. Shu tariqa mazkur maqol nafaqat axloqiy-didaktik mazmunga ega, balki "vatan" konseptining paremik reprezentatsiyasida muhim o'rin tutuvchi, chuqur semantik va lingvokulturologik qatlamlarni o'zida mujassam etgan birlik sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

"Orī qopsa, oḡuš aqlīšur, yaḡī kelsä, imräm tebräšür" (Faryod ko'tarilsa, urug'lar to'planadi, dushman kelsa hamma yig'iladi). Bu maqolda jamoaviylik va birdamlik g'oyasi aks etgan. Tinch vaziyatda tarqoq yashagan urug'-aymoqlar xavf tug'ilganda birlashadi. Ayniqsa, tashqi dushman tahdidi butun elni bir maqsad yo'lida jamlaydi. Bu holat "Vatan" konseptining muhim belgisi –himoya va birlik tamoyilini ko'rsatadi.

"Neča yitig pičäk ersä, öz sapīn yonumas" (Pichoq qanchalik o'tkir bo'lsa ham, o'z sopini kesmaydi). Mazkur hikmat ichki birlik va o'zaro zarar yetkazmaslik g'oyasini ifodalaydi. Ya'ni, inson qanchalik kuchli yoki keskin bo'lmasin, o'z yaqinlariga, o'z muhitiga zarar yetkazmasligi lozim. Bu "Vatan" tushunchasida o'zlikni asrash, ichki totuvlik asosiy milliy qarash ekanligini anglatadi.

"Yazīdaqī eḡärgäli, ewdägi taqaḡu" (Qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma). Bu maqol insonni mavjud ne'matni qadrlashga undaydi. Begona yoki uzoqdagi foyda ortidan quvib, qo'ldagi barakani yo'qotmaslik kerakligi uqtiriladi. "Vatan" konsepti nuqtai nazaridan bu o'z yurtning, o'z imkoniyatlaringni qadrlash g'oyasidir.

"Yer basruqī – taḡ, boḡun basruqī – beg" (Yerning og'irligi tog' bilan, xalqning og'irligi beklar bilan). Bu yerda jamiyat tuzilmasi va boshqaruv muhimligi ta'kidlanadi. Yerning salobati tog' bilan belgilanadigan bo'lsa, xalqning qudrati ham uning yetakchilari bilan

bog‘liq. “Vatan” konseptida bu rahbarlik, ijtimoiy tartib va davlatlilik tushunchalarini ifodalaydi.

“El qaldī, törü qalmas” (Shahar tashlanar, rasmi tashlanmas). Mazkur maqolda moddiy borliqdan ko‘ra ma‘naviy qadriyatlarining ustuvorligi ifodalangan. Shahar yoki makon yo‘qolishi mumkin, ammo urf-odat, qonun-qoida yashab qoladi. Bu “Vatan”ni faqat hudud emas, balki madaniyat va an‘ana sifatida talqin qilishni ko‘rsatadi.

“Eðgölügni suw ađaqında kemiş başında tilä” (Yaxshilik qil, uni suv tagiga tashlasang ham, suv ustida ko‘rasan). Bu hikmat ezgulikning qaytishini ifodalaydi. Inson qilgan yaxshiligi befoyda ketmaydi. “Vatan” konsepti bilan bog‘laganda, bu jamiyat uchun xizmat qilish g‘oyasidir.

“Yarın bulğansa, iyül bulğınur” (Bir a‘zoga kulfat yetsa, elga kulfat yetadi). Bu maqolda jamiyatning yaxlitligi aks etadi. Bir kishiga yetgan zarar butun jamoaga ta‘sir qiladi. Bu esa “Vatan”ni bir butun organizm sifatida ko‘rish, undagi har bir a‘zoning muhimligini anglatadi.

“Böri qoşnısın yemäs” (Chiyabo‘ri qo‘shnisini yemas). Bu yerda hatto yovvoyi hayvon misolida ham qo‘shnichilik, o‘zaro hurmat g‘oyasi berilgan. Ya‘ni eng yirtqich mavjudot ham o‘z yaqiniga zarar yetkazmaydi. Bu “Vatan” konseptida hamjihatlik va hududiy birdamlikni ifodalaydi.

“El qalı, törü qalmas” (Mamlakat qolar, odat qolmas). Bu variant yuqoridagi maqolga ma‘nodosh bo‘lsa-da, unda biroz boshqacha urg‘u bor: agar an‘analari yo‘qolsa, jamiyatning ichki mohiyati zaiflashadi. Bu esa “Vatan”ning asosiy tayanchi urf-odat va ma‘naviy qadriyatlar ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘otit turk”da keltirilgan paremik birliklar tahlili shuni ko‘rsatadiki, turkiy xalqlar tafakkurida “Vatan” konsepti juda qadimiy, ko‘p qatlamli va tizimli mazmunga ega bo‘lgan. Ushbu konsept faqatgina geografik hudud yoki yashash makoni sifatida emas, balki ijtimoiy, ma‘naviy, axloqiy va hatto siyosiy mazmunlarni o‘zida mujassam etgan murakkab tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi.

Avvalo, paremlar orqali “Vatan”ning ijtimoiy ahamiyati yaqqol ko‘zga tashlanadi. “Ori qopsa...” kabi hikmatlarda elning xavf oldida birlashishi, umumiy manfaat yo‘lida jam bo‘lishi ifodalanib, Vatan tushunchasi jamoaviylik va birdamlik bilan chambarchas bog‘liqligi ochiladi. Bu esa qadimgi turkiy jamiyatda Vatan bu avvalo “el”, ya‘ni insonlar birligi ekanligini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, “Neča yitig pičäk ersä...” yoki “Böri qoşnısın yemäs” kabi maqollar orqali ichki totuvlik va o‘zaro hurmat g‘oyalari ilgari suriladi. Bu esa Vatan tushunchasining barqarorligi faqat tashqi himoya bilan emas, balki ichki birlik va axloqiy me‘yorlarga amal qilish bilan ta‘minlanishini anglatadi. Demak, Vatan bu nafaqat himoya qilinadigan hudud, balki asrab-avaylanadigan ijtimoiy muhitdir.

Uchinchidan, ayrim paremlarda “Yazıdaqı eðärgäli...” orqali o‘z yurtini qadrlash, begona muhitdan ustun qo‘yish tushunchasi ifodalanadi. Bu esa “Vatan” konseptining emotsional-psixologik qatlamini, ya‘ni insonning o‘z makoniga bo‘lgan mehr-muhabbatini aks ettiradi.

Shuningdek, “Yer basruqi – tağ...” kabi hikmatlar orqali davlatlilik va boshqaruv omili ham muhim ekani ko‘rinadi. Bu yerda Vatan faqat xalq emas, balki uni boshqaruvchi tizim, ijtimoiy tartib va siyosiy tuzilma bilan ham bog‘liq holda talqin qilinadi. Bu esa qadimgi turkiy tafakkurda davlat va jamiyat uyg‘unligi muhim qadriyat bo‘lganini anglatadi.

Yana bir muhim jihat – “El qaldı, törü qalmas” kabi maqollar orqali urf-odat, an’ana va ma’naviy qadriyatlar Vatan konseptining asosiy tayanchi sifatida ko’rsatiladi. Ya’ni hududiy makon o’zgarishi yoki yo’qolishi mumkin, biroq milliy ruhni saqlab qoluvchi asosiy unsur bu madaniyat va qadriyatlar tizimidir. Shu ma’noda Vatan — bu avvalo ma’naviy makondir.

Umuman olganda, “Devonu lug’otit turk”da aks etgan paremik birliklar “Vatan” konseptini quyidagi asosiy komponentlar orqali ifodalaydi:

- birdamlık va jamoaviylik,
- ichki totuvlik va o’zaro hurmat,
- o’z yurtini qadrlash va unga sadoqat,
- davlatlilik va ijtimoiy tartib,
- urf-odat va madaniy qadriyatlar,
- ezigulik va ijtimoiy mas’uliyat.

Shu jihatdan qaraganda, mazkur asardagi paremalar nafaqat til yodgorligi, balki turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashi va milliy ongini aks ettiruvchi muhim konseptual manba sifatida ham katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mahmud Koshg’ariy keltirgan ushbu paremik birliklar “Vatan” konseptini turli qirralarda – birdamlık, sadoqat, o’zlikni anglash, qadriyatlarni asrash, jamiyat yaxlitligi kabi jihatlar orqali yoritadi. Bu esa turkiy xalqlar tafakkurida “Vatan” tushunchasi qadimdan ko’p qatlamli va chuqur mazmunga ega bo’lganligini ko’rsatadi. Mazkur tadqiqotda buyuk qomusiy olim Mahmud Koshg’ariyning “Devoni lug’otit turk” asarida keltirilgan “vatan” konsepti qo’llangan maqollar to’plangan. Ushbu maqollarning asar konteksida kelgan asliyatdagi shakli (asar eski turkiy tilda yaratilgan) va ularning hozirgi o’zbek adabiy tilidagi berilgan. “Vatan” konsepti qo’llangan maqollarni leksik-semantik jihatdan tadqiq qilish orqali turkiy xalqlar tarixida bu tushunchalar qanday mazmun-mohiyatga ega bo’lganligi ochib berilgan.

Adabiyotlar

Попова З. Д., Стернин, И. А. (2000). *Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях*. Воронеж: Воронежский государственный университет.

Усмонова Ш. (2019). *Лингвокультурология*. Тошкент: Ўзбекистон миллий университети.

Jackendoff R. (1989). *What is a concept, that a person may grasp it?* Mind Language, 4(1), 68–102.

Кошғарий М. (1960–1963). *Девону луготит турк* (3 жилдлик). Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти.

Кошғарий М. (1967). *Девону луготит турк: индекс-лугат*. Тошкент: Фан.

Махмудов Н., Худойберганова Д. (2013). *Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати*. Тошкент: Маънавият.

Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. (2001). *Маънолар махзани (ўзбек мақолларининг изоҳли лугати)*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

UMUMTURKIY MANBALARDA ADABIY-NAZARIY TUSHUNCHALARNING O'RGANILISHI

Tohir SHERMURODOV*
Fayzulla ISKANDAROV*

Annotatsiya

Ushbu maqola muhim mavzulardan biri turkiy terminshunoslik ya'ni umumturkiy manbalarda adabiy-nazariy tushunchalarning o'rganilishi haqida fikr yuritiladi. Oliy ta'limda mazkur mavzuni o'rganishning muhim bir jihati – mumtoz turkiy manbalardagi adabiy-nazariy tushunchalar, janrlar hamda atamalarining sharhlanishi bilan bog'liq ilmiy-nazariy masalalar tushunish, ulardagi umumiylik va xususiylik, o'zaro o'xshash va farqli jihatlarni misollar orqali tahlil qilish samaradorligini oshirish hamisha dolzarbdir. Shu ma'noda, maqolada umumturkiy terminlar genezisi tadqiqi umumturkiy manba – “Devoni lug'atit turk” asari misolida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda mavjud bo'lgan adabiy turlar, janrlar va ularning xususiyatlari bo'yicha qadimiy turkiy manbalardagi ma'lumotlar tahlilida Mahmud Qoshg'ariyning “Devoni lug'atit turk” asarida keltirilgan adabiyotshunoslikka oid adabiy-nazariy tushunchalar haqida ma'lumotlarga tayanildi. Bugungi kunda turk xalqlari adabiyotida ushbu terminlarning o'rganilishi bilan bog'liq tadqiqotlarning umumiy jihatlari haqida muhim faktlar haqida umumiy zaruriy ilmiy xulosalar berilib, “Devoni lug'atit turk” asarida keltirgan terminlar va ularning dunyo turkologlari tomonidan tadqiq etilishi bilan bog'liq masalalar yoritildi.

Kalit so'zlar: adabiy-nazariy tushunchalar, termin, “Devoni lug'atit turk”, turklar, turkiy manbalar, turk xalqi, qo'shiq, ertak, muqaddima boblar.

STUDY OF LITERARY-THEORETICAL CONCEPTS IN GENERAL-TURKISH SOURCES

Abstract

This article discusses one of the important topics of Turkic terminology, that is, the study of literary and theoretical concepts in general Turkic sources. An important aspect of studying this topic in higher education is always relevant - understanding scientific and theoretical issues related to the interpretation of literary and theoretical concepts, genres and terms in classical Turkic sources, improving the effectiveness of analyzing their commonality and specificity, similarities and differences through examples. In this sense, the article analyzes the genesis of general Turkic terms scientifically and theoretically using the example of a general Turkic source - the work "Devoni lug'atit turk".

In the analysis of information in ancient Turkic sources on literary types, genres and their characteristics existing in modern literary studies, information about literary and theoretical concepts related to literary studies, presented in the work of Mahmud Kashgari "Devoni lug'atit turk", was used. Today, general scientific conclusions were given about the

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent v.b. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent, O'zbekiston. shermurodovtohir@navoiy-uni.uz

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent, O'zbekiston, ORCID ID: 0000000204540229, mfayzullaiskandarov@gmail.com

general aspects of research related to the study of these terms in the literature of the Turkic peoples, important facts were given, and issues related to the terms cited in the work "Devoni Lug'atit Turk" and their research by world Turkologists were highlighted.

Keywords: literary-theoretical concepts, term, "Devoni lug'atit turk", Turks, Turkic sources, Turkish people, song, fairy tale, introductory chapters.

Bugungi kunda xalqaro hamkorlik, umuminsoniy qadriyatlar har tomonlama sinovdan o'tayotgan bir paytda, xalqlarning birdamligi, o'zaro aloqalarning do'stona yo'lga qo'yilishi juda zarur. Shu ma'noda umumturkiy manbalarni o'rganish, o'qitish va tahlil-u talqin qilish bilan bog'liq har qanday mavzu har bir turk xalqining bugungi dolzarb masalalaridandir. TDT kabi ko'plab xalqaro tashkilotlar tomonidan turk xalqlarining umumiy alifbosi, o'rta turk tili, umumiy madaniy-ma'naviy manbalarni birgalikda tadqiq etish va ommalashtirish kabi ko'plab masalalar kun tartibidagi muhim mavzular sirasiga kirgan.

Filologiya fanlari doktori, professor Begali Qosimov turkiy adabiyotlar tarixini "Islomgacha bo'lgan davrdagi turkiy adabiyot", "Islomiy turk adabiyoti", "Yangi o'zbek adabiyoti" tarzida davrlashtirib sharhlar ekan, ikkinchi bosqich ("Islomiy turk adabiyoti")ning tamomiy yangichaligi, undagi nazariy, poetik sifatlarining yangichaligi, islomiyliги xususida quyidagi xulosalarga kelgan edi:

"Islom ijtimoiy-siyosiy tafakkurnigina emas, adabiy-estetik qarashlarni ham o'zgartirdi. Olam va odam haqidagi tushunchalarga yangi mazmun berdi. Ularni Yaratganning bir-u borligiga ishonchini mustahkamladi. Ayni paytda, insoniy tuyg'ularni qardoshlik, o'zaro xayrixohlik va komil inson bo'lib yashashning anglanishi bilan boyitdi. She'riyat badiiy ijodning asosiy turi bo'ldi. Vazn, ifoda vositalari, uslub qurilish jihatidan Sharq poetikasi uchun xos bo'lgan xususiyatlar kasb etdi. Yolg'iz poetikada emas, syujetlar, personajlar, hatto yo'l-yo'nalishlarigacha mushtarak bo'ldi. Ayniqsa, turkiy va forsiy she'riyat o'zaro hamkorlikda bir-biridan quvvat olib rivoj topdi. Shoirларimiz ikki (o'zbek, fors), uch (o'zbek, fors, arab) tilda ijod etdilar. Bu hol adabiyotimiz milliyligiga xalaqit bermadi, aksincha, qiyoslarda o'zligini saqlay olish imkonini yaratdi. Alisher Navoiy Sharq Renessansi (Uyg'onishi)ning buyuk vakili bo'lishini ta'min etdi..." (Qosimov, 2022, 6-7.)

Adabiy-estetik tafakkur hamda adabiyotshunoslikning shakllanib, taraqqiy topishida diniy, falsafiy, ilmiy, tarixiy asarlarning ahamiyati katta bo'ldi. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy kabi qomusiy olimlarning asarlarida adabiyot, san'at, she'r va shoirlik masalalariga keng e'tibor qaratilgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida adabiyot va adabiyotshunoslikka oid fan tarixi uchun juda qimmatli ma'lumotlar bor. Unda 300 dan ortiq ikki va to'rt misrali she'riy parchalar, 300 ga yaqin maqol va matallar lug'atdagi bosh maqola - so'zlarning ma'nolarini izohlab kelish bilan birga, ayni choqda, o'quvchining adabiyot, uning tushunchalari haqidagi qarashlarini boyitadi, unga bilmagan ma'lumotlarini taqdim etadi.

Jo'ra Xudoyberdiyev "Devonu lug'otit turk"dagi adabiyotshunoslikka oid ma'lumotlar" nomli maqolasida ushbu qadimiy va nodir lug'atning 11-asr va ungacha bo'lgan turkiy adabiyotning qimmatli namunasi sifatida ham mutaxassislar tomonidan o'rganilib kelinayotganini, xususan, S.Mutallibov, R.Orzibekov, A.Abdurahmonov, B.Valixojaev kabi olimlarning "Devon"dagi adabiyotga oid atamalarga e'tibor qaratganliklarini ta'kidlar ekan, e'tibordan chetda qolgan yana bir qator adabiy atama va tushunchalarni sharhlaydi. Olim "Devon"da adabiyotshunoslikka oid termin va tushunchalar 27 ta bosh maqolada berilgan bo'lib, shulardan 12 tasi bosh maqola, 15 tasi bosh maqola sifatida keltirilgan so'zlarning izohida qayd qilingan ekan" degan xulosaga

keladi va tilshunoslik nuqtayi nazardan terminlar haqida fikr bildiradi. (Xudoyberdiyev, 2011, 3-son).

“Devonu lug‘otit turk” asari XI asrga oid umumturkiy manba hisoblanib, turkiy til va adabiyotning ilk tadqiqiga bag‘ishlangan ilmiy-nazariy asardir. Jumladan, turkiy adabiyot haqidagi ilk nazariy qarashlar, turklar she‘riyati, qofiya tizimi va janrlariga oid ko‘plab ma‘lumotlarni o‘zida jam qilgan asardir. 15-yil davomida barcha turk qabila va urug‘larini kezib chiqqan Koshg‘ariy o‘z asarida 700 ga yaqin she‘riy baytlarni misol keltirib, o‘sha davr adabiyotshunosligiga oid quyidagi terminlarni qo‘llagan:

Savuq, Qoshug‘, Yir, Sagu, Munozara, Tuz (*vazn va ohang*)

Koshg‘ariy turkiy she‘rlarning ma‘lum bir ohang va tartibda (asosan barmoq vazniga yaqin tartibda) aytilishini tushuntirgan. Koshg‘ariy turkiy she‘rlarning *to‘rtlik* (*band*) shaklida bo‘lishi va ularning qofiyalanish tartibi (masalan, *a-a-a-b*) haqida ham aniq misollar asosida ko‘rsatib bergan. Shuningdek, “Devonu lug‘otit turk” asarida adabiyotshunoslik terminlari nafaqat lug‘aviy ma‘noda, balki istilohiy ma‘noda badiiy san‘at vositasi yoki janr tushunchasini ifodalashi ham batafsil yoritilgan. Asarda Koshg‘ariy adabiy terminlar haqidagi qarashlarini misollar asosida quyidagicha bayon etgan:

1. **Qoshug‘** – Koshg‘ariy “qoshug‘” atamasini she‘r, qasida yoki har qanday ritmik nutqqa nisbatan qo‘llagan. Masalan:

“Qoni qamug‘ oqar bo‘ldi,

Qara bulut tugar bo‘ldi...”

(Barcha yerda qon oqar bo‘ldi, qora bulutlar to‘planib, dunyoni qopladi...)

Asarda shu kabi qahramonlik va vatanparvarlik mavzusidagi to‘rtliklar ko‘p uchraydi. Bu namunalar XI asrda turkiy she‘riyatda qofiya va vazn, asosan, barmoq vaznida bo‘lib, mukammal shakllanganini isbotlaydi.

2. **Saj**(ritmik nasr) - muallif asarini nafaqat lug‘at, balki saj (nasrdagi qofiya) va she‘riy namunalar bilan bezaganini ta‘kidlaydi. Saj – bu nasriy matnning jumalari oxirida keladigan o‘zaro ohangdoshlik bo‘lib, Koshg‘ariy turkiy tilda ham arab tili kabi badiiy joziba borligini ko‘rsatish uchun saj san‘atidan keng foydalangan.

3. **Tabzuq** (topishmoq) - Koshg‘ariy turk xalqlari orasida keng tarqalgan, zukkolik, tezkorlik va donishmandlikni talab etadigan xalq o‘g‘zaki ijodi namunasi va janrlaridan biri bo‘lgan topishmoqni “tabzuq” yoki “tabuzg‘uq” deb ataydi. “*Tabuzg‘uq tabuzdum*” – “*Senga topishmoq aytdim (topishmoq tashladim)*” iborasi orqali bu janrning xalq orasida keng tarqalganini ko‘rsatadi. Bir qancha misollar keltiradi. Masalan,

Keldi barmak, bard barmak, qaldi barmak”.

(Keldi bormoq, ketdi bormoq, qoldi bormoq)

“Kökdin enibän ko‘z tutar; yerga tushibän yer so‘rar”.

(Ko‘kdan tushib ko‘z tutar (qarar), yerga tushib yer so‘rar).

4. **Sav** (maqol va hikmat) - Koshg‘ariy maqollarni “**sav**” (otash so‘z, ota-bobolar so‘zi) deb atab, ularni turli vaziyatlarda qo‘llanishiga ko‘ra izohlagan. Misol: “*Uvut bo‘lsa, qut bo‘lur*” (Hayo bo‘lsa, baxt-saodat bo‘ladi). “*Tülkü öz iningä hürsä, qotur bolur*” (Tulki o‘z iniga hurib, behurmatlik qilsa, qo‘tir bo‘ladi). Bu maqol o‘z eliga va yurtiga xiyonat qiladiganlarga nisbatan aytilgan.

5. **Yada** (Afsona va Mifologiya bilan bog‘liq badiiyat) - asarda badiiy tafakkurning bir qismi sifatida mifologik tushunchalar ham termin sifatida berilgan. Masalan, “*Yada toshi*” (yomg‘ir chaqiruvchi tosh) haqidagi afsonalar va marosim qo‘shiqlari. Bu janr turkiy xalqlarning tabiatga bo‘lgan badiiy va mifik munosabatini aks ettiradi.

6. **Janrlar tasnifi.** Asarda quyidagi epik va lirik janrlarning ilk kurtaklarini ko‘rish mumkin.

Munozara: “Qish bilan Yoz aytishuvi” – bu sadabiy parcha **tashxis** (jonlantirish) badiiy san’ati va **munozara** janrining ilk namunasidir.

Sagu (Marsiya): Alp Er To‘nga o‘limiga bag‘ishlangan marsiya lirik-fojiaiviy turning yuksak namunasi sifati alohida ahamiyatga ega.

“Devonu lug‘otit turk”dagi adabiyotshunoslik terminlari turkolog olimlar uchun doimiy tadqiqot manbayi bo‘lib kelgan. Bu terminlar shunchaki so‘zlar emas, balki turkiy she‘riyat nazariyasining poydevori sifatida o‘rganiladi. Turkolog olimlar bu mavzuni turli yo‘nalishlarda tadqiq qilishgan.

Mashhur turkolog Talat Tekin asardagi adabiy terminlarni (masalan, *qoshug‘*, *sagu*, *yir*) o‘rganish orqali qadimgi turkiy she‘riyatning **vazn va qofiya** tizimini tiklagan. U Koshg‘ariy keltirgan she‘riy parchalarni tahlil qilib, islomgacha bo‘lgan turkiy she‘riyat barmoq vazniga asoslanganini va terminologiya juda boy bo‘lganini isbotlab bergan.

Ahmet Bijan Erjilasun “Devon”dagi terminlarni janrlar kesimida o‘rgangan. U “*sav*” terminini hozirgi zamon “folklorshunoslik” tushunchasi bilan bog‘lagan. “*qoshug‘*” terminini nafaqat she‘r, balki o‘sha davrning “*lirik dostoni*” sifatida talqin qilgan. Ushbu terminlar XI asrda turkiy adabiyotning professional darajada bo‘lganini ko‘rsatuvchi “adabiyot nazariyasi”ning asosi ekanini ta’kidlaydi.

Besim Atalay asarni tarjima qilish jarayonida har bir adabiy terminga o‘z davrining adabiy muhitidan kelib chiqib izoh bergan. Masalan, u “*saj*” (ichki qofiya) terminining turkiy tildagi qo‘llanishi arab adabiyotidagi nusxa ko‘chirish emas, balki turkiy tilning tabiiy musiqiyliigi ekanini ilmiy asoslagan.

Turk folklorining ulkan namoyandasi Pertev Naili Boratav asardagi adabiyotshunoslik terminlarini xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘lab o‘rgangan. U “*Tabzuq*” (topishmoq) va “*Sav*” (maqol) terminlarining etimologiyasini va ularning xalq orasidagi evolyutsiyasini tadqiq qilgan.

Professor Umay G‘unay asardagi “*Sagu*” (marsiya) terminini turkiy xalqlarning motam marosimlari va “*yug*” marosimi bilan bog‘liq holda o‘rgangan. Uning fikricha, bu termin shunchaki she‘riy shakl emas, balki qadimgi turkiy madaniyatning ijtimoiy-psixologik atamasidir. Qisqasi, turkolog olimlar bu terminlarni o‘rganish orqali, turk adabiyotshunosligi tarixi arab yoki fors adabiyoti ta’sirigacha ham o‘zining mustaqil terminologik tizimiga ega bo‘lganligini ko‘rsatib berishdi.

Keyingi davr adabiyotshunosligi bevosita, islomdan keyin davr hisoblanib, o‘ziga xos an’ana, tizim va janrlarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu davrga oid minglab tadqiqotlar e’lon qilingan, yana minglab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Islom va undan keyingi davr ajdodlarimizning ilm-fan, badiiy adabiyot, adabiy-nazariy ta’limotlar borasida erishgan yuksak muvaffaqiyatlarini atroflicha o‘rgangan jadidchilik davri adabiyotshunosi va munaqqidi Vadud Mahmud (1898-1976) o‘zining “Navoiygacha turk adabiyoti”, “Alisher Navoiy” (1925-1926) maqolasida shunday yozadi: “Hijriy 5-asr ila 10-asr orasidag‘i besh yuz yilliq bu davr Xuroson va Movarounnahrda islom madaniyatining gullagan mavsumi edi... Mana shu zamonlarda edikim, islom madaniyatining yetishtirg‘on hakim va adiblari dunyoda yagonalik tug‘ini ko‘targan edilar” (Vadud Mahmud, 2007, 29).

Ma’lumki, har qanday badiiy asar yaxlit, quyma, to‘qimaviy syujetning mahsulidir. Syujet – o‘zidagi rivojni ta’minlovchi oshkor-yashirin tarkibiy qismlar, adabiy unsurlar majmuining yaxlitlangan, quyma holga keltirilgan shakli. Uning tarkibiy qismlari quyidagilardir: ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim. G‘arb adabiy-

nazariy ta'limotlari asosida shakllangan bu tushunchalar yillar mobaynida hech bir o'zgarishsiz, Sharq mumtoz adabiyotining juda ko'p asrlik e'tiqodiy asosdagi adabiy ijodkorligini yetarli inobatga olinmagan holda o'rganilib kelinadi. Deyarli butun jahon adabiyotlari syujetning mazkur unsurlari bilan yuzaga chiqadi va ular adabiy-nazariy ilmlari ushbu mavjudlikning iqrori bilan cheklanib asar tahlil, talqini olib boradi.

Gap shundaki, sharqdagi "adabi tasnif" hamda islomiy e'tiqod odobiga ko'ra har bir asar basmala ya'ni, Alloh nomi bilan boshlanib ("**bismillah**"), Yaratganga **hamd-u munojot**lar, Muhammad sollallohi alayhi vasallamga vasflar ("**na'tlar**") yo'llanib, so'ngra zamonasining hukmdorlari, ustozlari va so'z ta'rifida maxsus to'xtalangan. Kitobotchilikda mazkur muqaddima boblar - debochalar tarzida asarlar mazmunini to'ldiruvchi, asosiy mavzuga kitobxonni tayyorlovchi kabi muhim vazifalarni bajargan.

Shuningdek, Navoiydan boshlab devonlarning dastlabki she'rlarini ham ma'rifiy ruhda bitish, **hamd, munojot, na't, me'roj** g'azallar tarzida tartiblash an'anasi paydo bo'lganki, bu adabiy fazl ham devonlarning umumsyujeti, g'oyaviy-badiiy mohiyatlaridan ayricha hodisalar emas. Istiqloq davri o'zbek nasrida sho'ro siyosatining tazyiqi tufayli yo'l qo'yilmagan bu imoniy-adabiy qoidalarga amal qilishning tiklangan misollari ham bor. Jumladan, Tohir Malikning "Shaytanat" qissalari va boshqa asarlarida shu qadim an'ananing zamonaviy ifodasini ko'rish mumkin.

Adabiy hamd, na't, munojot va shu ruhdagi xotimalarni boshqa katta adabiy-nazariy, falsafiy-estetik tushunchalar qamrovida, masalan, sharqona adabiyot syujetining tarkibiy unsuri sifatida o'rganish bugungi adabiyotshunoslikning vazifalaridan biridir. Muhimi, ijodkorning ayni e'tiqodiy qoidalarga amali zahirida qancha benazir adabiy imkoniyatlar, asarga yanada tarovat bag'ishlovchi omillar borligini anglashdir. Navoiyshunos olimi Karomat Mullaxo 'jaye'vaning "Badoye ul-bidoya" devonidagi hamd, munojot, na't, me'roj mavzusidagi g'azallar tadqiqi munosabati bilan aytgan quyidagi fikrlari mumtoz adabiyotimizning nasriy asarlari, liro-epik turga kiruvchi dostonlari, nomalari, manzumalariga ham tegishli: "diniy-so'fiyona nuqtayi nazardan anglangan dunyoni badiiy asarda ifodalash shoirga ancha keng imkoniyatlar beradi. Dunyoning yaratilishini diniy nuqtayi nazardan idrok etgan shoir Allohning qudrati oldida lol qolsa, so'fiyona qarashlar, ayniqsa, tajalliy nazariyasiga asoslanib fikr yuritayotgan chog'da har bir narsada – gul-u maysada, bud-u nobudda Haqning jilvasini – go'zalligini ko'rib hayratlanadi. Borliqda mavjud o'zi istagan har bir narsani timsol yoxud tashbeh sifatida qo'llay oladi. Haqni anglab borar ekan, borliqni, inson va uning umri – bularning o'tkinchiligi, umrning bebaqoligi singari masalalarni yanada chuqurroq his qila boshlaydi, tashbeh-u timsollarini, istioralarini ana shular bilan bog'laydi..." (Mullaxo 'jaye'va, 2019, 19).

Basmala kabi muqaddima boblarni o'qib-o'rganish, o'qitish, tahlil qilish hamda talqini bilan bog'liq ilmiy-nazariy masalalarni o'rganish orqali ijodkorning ijodiy lo'barotoriyasiga kirib boriladi. Bu esa, o'z navbatida, shoir dunyoqarashi bilan tanishish hamda adabiy-estetik qarashlari-yu shoir idealini bilish imkonini beradi. Bevosita g'arb adabiyotshunosligi va adabiy jarayoniga nisbat berib talqin etilib kelinayotgan bir qator tushunchalar borki, ularning tub asoslari aslida mumtoz sharq adabiyoti qadimida va uning taraqqiyot yo'llaridadir. Jumladan, modernizm, postmodernizm hodisalarini olib qaralaylik. Adabiyotshunoslik ta'limining bu masalalarida sharq xalqlari adabiyoti tajribalari umuman eslanmaydi. Holbuki, forsiy va turkiy qator asarlar chuqur modernistik usullarga dalolat qiladi. Hazrat Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni syujeti va uslubiy an'anasi o'rta asrlar adabiyotimizga, xususan, Abu Ali ibn Sinoning nasriy "Qush risolasi"ga, undan keyin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostoniga borib taqaladi. Modernizm ta'rif-tavsifiga va bu ijodiy

yo‘sinning xos xususiyatlariga ko‘ra “Lison ut-tayr” tahliliga yondashilsa, Alisher Navoiy dostoni modernistik xususiyat, fazilatlar bilan mazkur modernistik talqin yo‘nalishining shoh asaridek taassurotlar uyg‘otadi va shunday ilmiy xulosalarga olib keladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, bugungi zamonaviy adabiyotshunoslikda yangi oqimlar: modernizm, postmodernizm kabi tushunchalarning tushuntirish va o‘qitilishida sharqdagi an‘anaviy dostonchilikdagi “Layli va Majnun”, “Xusrav va Shirin”, “Yusuf va Zulayho” hamda “Bahrom va Dilorom” qissalari asosida yaratilgan ko‘plab asarlarning badiiy talqinini, har bir davr bilan bog‘liq modernistik xususiyatlarni aks ettirgan yaxlit badiiy obida deb qarash mumkin.

Adabiyotlar

Koshg‘ariy M. (2022). *Devonu lug‘atit turk*. Ikki jildlik. Toshkent: O‘zbekiston.

Маҳмуд В. (2007). *Танланган асарлар*. Тошкент: Маънавият.

Муллахўжаева К. (2019). *Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги*. Тошкент: Akademnashr.

Худойбердиев Ж. (2011). “*Девону луготит турк*”даги адабиётшуносликка оид маълумотлар. АДУ, *Илмий хабарнома*, 3- сон.

Қосимов В. (2022). *Танланган асарлар. Ўзбек адабиёти тарихи*. 1 жилд. Тошкент: Адабиёт ва санъат.

TURKIY TILLARDA JINSNING LEKSIK USULDA IFODALANISHI

Hamid YODGOROV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada turkiy tillarda jinsning leksik usulda ifodalanishi xususida fikr yuritiladi, jumladan, *beva, tul, bo'ydoq* kabi terminlarning jins ifodalashda tutgan o'rni ko'rsatib berilgan. Tildagi so'zlar jins nuqtayi nazaridan farqlanar ekan, ularni noto'g'ri qo'llashni ijobiy hol, deb bo'lmaydi. So'zni noo'rin yoki noto'g'ri qo'llash axborot oluvchini chalg'itadi, yanglish xulosalarga olib keladi. Shu bilan birga, muloqotga kiruvchilar o'rtasida salbiy oqibatlarining ro'y berishiga xizmat qiladi.

Turkiy tillarda jins tushunchasining ifodalanishi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Buni qadimgi turkiy, eski turkiy til materiallari misolida ko'rish mumkin. Nafaqat o'zbek tilida, balki dunyoning barcha tillarida jins tushunchasi lisoniy ifoda etiladi. Faqat ularning ifodalanish usullarida hamda ushbu usullarning u yoki bu tilda qay darajada aks etishida farqlanishlar mavjud, xolos. O'zbek tilida gender jihatdan o'ziga xos ma'noga ega leksik va grammatik birliklarning qo'llanilishi ancha uzoq tarixga borib taqaladi. O'zbek tilidagi gender mazmundagi vositalarni ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish, ulardagi xususiy va mushtarak xususiyatlarni aniqlash gender tilshunosligi uchun amaliy va ilmiy ahamiyatga ega.

Gender tushunchasi erkak va ayol o'rtasida nafaqat biologik farqni, balki jamiyatning jinsiy taqsimotida ijtimoiy va madaniy tavsiflarni to'liq qamrab oladi. Erkak va ayollarga tegishli ijtimoiy bog'liqlik, xulq-atvor va o'ziga xos stereotiplarda ifodalanadi.

Inson jinsda nafaqat fiziologik jihatdan farqlanadi, balki uning atrofidagilar bilan muomalasi, nutqi, va, hatto, dunyoqarashida ham jinsdagi o'ziga xos, farqli yoki mushtarak jihatlar namoyon bo'ladi. Ularni ilmiy tadqiq qilish gender tilshunosligining yanada boyishi va rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: beva, tul, bo'ydoq, leksik usul, affiks, so'z yasovchi, jins, ayol, erkak, dialekt, gender, lingvogenderologiya, turkiy tillar, qarindosh tillar.

LEXICAL EXPRESSION OF GENDER IN TURKIC LANGUAGES

Abstract

This article discusses the lexical expression of gender in Turkic languages, including the role of terms such as *beva, tul, and bo'ydoq* in expressing gender.

Since words in a language are differentiated by gender, their incorrect use cannot be considered a positive thing. The inappropriate or incorrect use of a word misleads the recipient of information, leading to erroneous conclusions. At the same time, it serves to create negative consequences between those involved in the communication.

The expression of the concept of gender in Turkic languages goes back to the distant past. This can be seen on the example of old Turkic, old Turkic language materials. The concept of gender has linguistic expression not only in the Uzbek language, but also in all languages of the world. Of course, there are differences in the ways in which they are expressed and the extent to which these methods are reflected in a particular language. The use of lexical and grammatical units with gender-specific meanings in the Uzbek language

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Guliston, O'zbekiston, orcid: 0009-0000-1631-8919, yodgorov@dtm.uz

dates back to a very long time ago. The scientific study of gender-related tools and the identification of their specific and common features are of practical and scientific importance for gender linguistics.

The concept of gender encompasses not only the biological difference between men and women, but also the social and cultural descriptions of the sexual division of society. Social roles,

behaviors, and stereotypes are attributed to and expressed through men and women. Humans not only differ physiologically in gender, but also in their interactions with those around them, their speech, and even their worldview, which can be gender-specific, different, or common. Their scientific study will contribute to the enrichment and development of gender linguistics.

Key words: widow, bachelor, lexical method, affix, word-forming, gender, female, male, dialect, gender,

Har bir xalqning asriy tajribalarini o'zida mujassam qilgan ona tilidagi lisoniy boyliklarni asrab qolish, uni ilmiy tahlil qilish, keyingi avlodlarga yetkazish hozirgi fan oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Hozirgi, ya'ni ilmiy-texnik taraqqiyot davrida, axborot texnologiyalari hayotning barcha sohalariga jadal sur'atlar bilan kirib borayotgan XXI asrda adabiy tilning xalq tiliga, dialektlarga ta'siri katta bo'ladi.

Bu, o'z navbatida, xalq tilida mavjud bo'lgan ba'zi vositalarning unutilib ketishiga, ularning asta-sekin yo'qola borishiga sababchi bo'ladi. Shunday leksik qatlamlardan biri, shubhasiz, o'zbek tilidagi jinsni ifodalovchi terminlardir.

Gender lingvistikasining paydo bo'lishi va jadal rivojlanishi XX asr oxirlariga to'g'ri keladi. Ma'lumki, so'zlovchi qaysi jins yoki toifa vakili bo'lishidan qat'iy nazar, hamma uchun yagona bo'lgan lisoniy tizimdan foydalanadi. Ammo har bir shaxsning nutqiy yoki lisoniy qobiliyati va imkoniyat darajasi turlicha bo'lishi aniq. G.Grays va J.Lichlar qayd qilganlaridek, evfemizatsiya hodisasida pragmatikaning asosiy tamoyillaridan biri – xushmuomalalik ko'proq uchraydi (Goroshko E., 2001, 237-277).

Jins tushunchasi xususida gap ketar ekan, tilshunos F.Musayevaning bu haqdagi fikriga e'tiborimizni qaratamiz:

“Dunyoda jins u yoki bu tarzda lisoniy ifoda etilmagan birorta til mavjud emas. Tilda ma'lum bir nominal klassifikatsiyaning mavjudligi yoki uning mavjud emasligi ushbu tilning tirik mavjudodlar jinsini ifodalash imkoniyatiga aslo ta'sir ko'rsatmaydi va turk, mo'g'ul va boshqa qator tillar kabi hech qanday nominal klassifikatsiyaga ega bo'lmagan tillar jinsni farqlashda ikki yoki uch jinsli tillardan sira qolishmaydi”. Bundan xulosa chiqadiki, biologik jins dunyoning barcha tillarida ifoda etiladi. Faqat ularning ifodalanish usullarida hamda ushbu usullarning u yoki bu tilda qay darajada aks etishida farqlanishlar mavjud, xolos (Musayeva, 2011, 62-64-b.).

Turkiy tillarda jins ifodalanishining grammatik, sintaktik va leksik usullari qayd etiladi. Ayrim o'rinlarda jinsni ifodalashda bu usullarning qorishiq shakllarini ham ko'rish mumkin.

Biz quyida turkiy tillarda jinsning leksik usulda ifodalanishi xususida fikr yuritamiz.

Bugun faxr bilan ayta olamizki, o'zbek tili dunyodagi eng taraqqiy etgan tillardan bittasi. Bugun bu tilda bir tushunchani, bir voqeani tinglovchiga bir necha shakllarda yetkazish imkoniyati mavjud.

Shunday bo'lsa-da, tildagi so'zlar **gender** (jins) nuqtayi nazardan farqlanmay qo'llanayotgan, boshqacha aytganda, so'zning ma'nosini tushunmasdan nutqqa olib kirish holatlari uchrab turibdi.

Buni **beva, tul, bo'ydoq** leksemalari misolida ham ko'rish mumkin.

“Beva” so'zi fors-tojik tillaridan o'zbek tiliga o'zlashgan so'z bo'lib, “**be**” (inkor yuklamasi -siz) va “**va**” (er, turmush o'rtoq) qismlaridan tashkil topgan. Ma'nosi – eri o'lgan ayol, beva xotin, juftidan ayrilgan ayol, yolg'iz qolgan ayol.

Shu o'rinda “O'zbek tilining izog'li lug'ati” da berilgan izohga yuzlanamiz: **Beva** [forscha – eri o'lgan yoki taloq qilingan xotin]. Eri yoki xotini o'lgan va boshqa turmush qurmagan; tul. Beva chol. Beva xotin (O'TIL, 2023, 426-427-b.). Izohdan ma'lum bo'lmoqdaki, urg'u, asosan, eri o'lgan yoki taloq qilingan ayolga qaratilmoqda. Afsuski, keyingi vaqtlarda **beva** so'zi xotini o'lgan, xotinidan ajralgan erkakka nisbatan ham qo'llanila boshlanganligi ko'zga tashlanadi. Misol keltiramiz: Toshbolta: Mana, o'ttiz yildirki, bevaman, Pari! (H.G.) Biroq ayrim e'tiborli manbalarda **tul, yesir** so'zlari ham xotinsiz erkaklarga nisbatan qo'llanilishi uqtiriladiki, bunga qo'shilib bo'lmaydi.

Tarixdan ma'lumki, **beva** so'zi odatda **eri o'lgan, eridan ajralgan** xotinlarga nisbatan qo'llaniladi. Yozuvchi Tog'ay Murod asarlarida gender ifodalovchi **beva** leksemasi aynan eri yo'q (turli sabablarga ko'ra) ayollarga nisbatan to'g'ri qo'llanganligini ko'ramiz: Botir firqa oqshom vaqti ayoliga tayinladi: — Mirzaxo'jaboyni **bevasiga** bitta kulcha olib borib ber, — dedi... — Har tandir yopishingda bittadan kulcha berib kelasan, tushundingmi? **Bevasiga** ayt, birov bilmasin. Zamon yomon, juda yomon...(Tog'ay Murod, 2001, 6-b.).

Turkiy tillardagi qarindoshlik terminlarini maxsus o'rgangan taniqli tilshunos I.Ismoilov shunday yozadi: “Turkiy tillarda xotin va ayol shaxsning yana bir xususiyatini ifodalovchi **tul** so'zi bo'lib, asosan, turmushga chiqib, keyinchalik eri bilan ajralishgan yoki eri vafot etib, qayta turmushga chiqmagan ayolga nisbatan berilgan nomdir. Olim shu bilan birga, **tul** termini turkman tilida erkak kishiga nisbatan ham ishlatilishini yozadi: **Dul** go'zi bilen ayal alma, piyada go'zi bilen -at (Ismoilov, 1966, 112-b.).

Buyuk alloma Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida **beva** so'zi uchramaydi. Mazkur asarda uning o'rnida barcha turkiy tillarda muomalada bo'lgan **tul** so'zi keltirilgan: 1.tul- tul (vdova); **tul urag'ut**-beva xotin. Shu joyda olim bir maqol keltiradi: Tili yomon, so'kag'on erli bo'lgandan ko'ra **bevalik** yaxshi (Koshg'ariy, III, 147-b.).

Ayniqsa, olimning tul so'ziga izoh berib, unga oydinlik kiritishi tahsinga loyiqdir. Aytish mumkinki, Mahmud Koshg'ariyning **tul** so'zi haqidagi izohi bu so'z u davrda hamma qabilalar uchun umumiy bir so'z ekanidan darak bersa, ikkinchidan, buni til urag'ut tarzida berishi u davr tilida bu so'z faqat xotinlargagina xos so'zligidan ham darak beradi. Hozirgi o'zbek tilida ham, asosan, xotinlarga nisbatan qo'llanadi. Hazrat Navoiyning ijodida ham mazkur so'z faqat xotinlargagina qo'llangan:

Bor edi men tulg'a jigar go'shaiy,

Bal jigarim mazraidin xo'shaiy.

Shuningdek, Navoiy asarlarida **tul** terminiga sinonim sifatida **qolma** leksemasi ishlatilganligini ta'kidlash joiz:

Xasm kuni keldi falak zoli, bil, ey shayx manga

Raz qizi borida ul qolmani qilma nikoh.

Endi xulosa qilish mumkinki, o'zbek tilida erkak kishiga nisbatan **tul** so'zini ham qo'llash jins nuqtai nazaridan o'rinli emas ekan...

Mazkur leksema o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, oltoy, oyrot, tillarida **tul**, ozar va turkman tillarida **dul** shaklida muomalada mavjud.

Mashhur turkiyshunos olim N.Baskakovning “Русско-алтайский словарь” kitobiga nazar tashlar ekanmiz, aynan **beva** ma’nosida **tul** so‘zi ham ayolga, ham erkakka nisbatan ishlatilganligining guvohi bo‘lamiz: tul- uy (ayol) kiji; tul- er kiji (Baskakov, 1964, 45-b.).

Shu o‘rinda **esir** terminiga ham qisqagina to‘xtalishga zarurat bor, deb o‘ylaymiz. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da mazkur terminga shunday izoh berilgan: Eri o‘lgan, ersiz qolgan xotin; beva, tul. Misol: Eroniyar el-yurtini talab, erkaklarni qul, xotintlarni yesir qilib olib ketayotirlar (M. Osim. Karvon yo‘llarida). Izoh bayonida aniq va lo‘nda aytib qo‘yilganki, bu termini erkak jinsiga hech qachon qo‘llab bo‘lmas ekan.

Shuningdek, erkak kishining yolg‘izligini, uylanmaganlik holatini ifodalash uchun o‘zbek tilida **bo‘ydoq**, **so‘qqabosh**, ayol kishining turmushga chiqmaganlik holatini ifodalash uchun esa **boshi ochiq**, **turmushga chiqmagan** kab iboralarni qo‘llash o‘rinlidir. **Bo‘ydoq** so‘zining faqat erkak kishiga nisbatan qo‘llanilishi xususida tilshunos I.Ismoilovning quyidagi mulohazasini keltirish o‘rinlidir: “Turkiy tillarda erkak shaxsning xususiyatini, holatini bildirib ko‘rsatib, ta’kidlovchi **yigit**, **chol** singari so‘zlari mavjud (4).

Shu so‘zlar qatorida **bo‘ydoq** so‘zi ham bor. Buning leksik ma’nosi ko‘pchilik turkiy tillarda uylanmagan yoki xotinidan ajralgan erkak shaxsga nisbatan qo‘llanuvchi so‘z”. Izohli lug‘atda (O‘TIL, 1981) mazkur so‘zga quyidagi ta’rif berilgan: “ulyanmagan, xotin olmagan, so‘qqabosh”. O‘zbek tilida **bo‘ydoq** so‘zi tilda shakllangan an’anaga ko‘ra, faqat erkak kishiga nisbatan qo‘llanadi: *Uka, kelinni pastga olib tushing, ko‘ngli behuzur bo‘layotganga o‘xshaydi. Bo‘ydoq bo‘lganim uchun bu gap qulog‘imga ham g‘alati, ham allaqanday xush yoqadigan bo‘lib eshitildi* (S.Ahmad).

Mazkur termin o‘zbek tilida **bo‘ydoq**, uyg‘ur, qozoq, qoraqalpoq tillarida **boydaq**, qirg‘iz tilida **boydok**, turkman tilida **sallax** shaklida ifodalanadi. Ammo boshqa turkiy tillarda, xususan qirg‘iz hamda boshqird tillarida **bo‘ydoq** so‘zi yolg‘iz ayolga nisbatan ham ishlatiladi, qirg‘iz tilining izohli lug‘atida bu so‘zga quyidagicha ta’rif berilgan: “**Boydok**. Zat. Jalg‘o‘z bash, ayalo‘ jok, kyyoosy jok. **Boydok** jigit; **boydok** ayal”.

Boshqa turkiy tillarda mazkur so‘zning ikkala jins vakiliga nisbatan qo‘llanilishini **bo‘ydoq** so‘zining etimologik ma’nosi bilan izohlasa bo‘ladi: **bo‘ydoq** so‘zi ikkita, ya’ni **bo‘y** va **toq** (yakka) so‘zlaridan iborat bo‘lib, yolg‘iz odam degan ma’noni bildiradi. Bu so‘z, asosan, erkak shaxsining uylanmaganligini yoki xotini o‘lib ketgan, yo bo‘lmasa, xotinidan ajralishgan shaxsni bildiradi. Demak, diaxron nuqtayi nazardan mazkur termin yasama hisoblanadi.

O‘zbek tilida esa mana shu etimologik ma’nodan uzoqlashib, ma’no torayish hodisasi ro‘y bergan. Qirg‘iz va boshqird tillarida esa bu so‘zning dastlabki ma’nolari saqlanib qolgan. “Oydinda yurgan odamlar” da o‘ttizga kirsada, uylanmayotgan Odina yigitga Ziyodulla tomonidan shunday deyiladi: **Bo‘ydoq** yurishning ham chegarasi bor (58-b.).

XX asrning 90-yillariga kelib dunyo tilshunosligida gender tilshunosligi borasida izlanishlar olib borish qizg‘in tus oldi.

Asrimizning boshlaridan O‘zbekistonda gender tilshunosligining alohida ilmiy soha sifatida shakllanishi va rivojlanishi ahamiyatga molik.

Xulosa qilib aytganda, fonetika, leksika va grammatika nuqtayi nazaridan gender muammolarini o‘rganish jarayonida tilshunoslar jamiyatda ayollar va erkaklar bajarayotgan funksiyalar xususida tasavvur va tushunchalar o‘zgarganligini hisobga olgan holda nutqiy

va tilga oid turlanishni, til va nutqning boshqa shaklga kirishini aniqlash, qayd etish va tahlil qilishga alohida e'tibor qaratishlari lozim bo'ladi.

Adabiyotlar

Горошко Е. (2001). *Гендерная проблематика в языкознании* // www.owl.ru.

Musaeva F. (2011). O'zbek tilida biologik jinsni ifodalashning leksik-semantik usuli // *Tilshunoslikning dolzarb masalalari*. To'plam.

O'zbek tilining izohli lug'ati. (2023). G'.G'ulom nashriyoti.

Tog'ay Murod (2001). *Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi*. Sharq.

Ismoilov I (1966). *Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari*. Fan.

Koshg'ariy M. (1960-1963). *Devonu lug'otit turk*. FA nashriyoti.

Баскаков А.К.(1964). *Русско-алтайский словарь*. Советская энциклопедия.

SO‘ZNING MA’NO HAMDA MAZMUN MUNDARIJASINING PRAGMATIK TADQIQI

Usmonjon RAHIMOV*

Annotatsiya

Maqolada tilning barcha sathlarida tadqiqot obyekti bo‘lgan hamda murakkab birlik hisoblangan so‘zning ma’no tuzilishi, mazmun mundarijasi o‘zaro munosabatdorlikda pragmatik jihatdan presuppozitsiya ifodalab, har qanday matnni mazmuniy murakkablashtirishi tahlil etilgan. So‘z murakkab birlik sifatida nutqiy aktlarning nutqiy vaziyatga mos holda nutqiy strategiya talabi bilan lokutiv, illokutiv, perlokutiv aktlarning yuzaga chiqishiga vosita bo‘lishi hamda matnlarda botiniy ma’no va mazmun ifodalashi yoritilgan. Shuningdek, so‘zning obraz, ramz, timsol ifodalab kelishi pragmatik jihatdan bo‘lishi tasavvuf yo‘nalishidagi matnlar misolida ochib berilgan. So‘zda nafaqat ma’no, balki mazmun tuzilishi ham bo‘lishi misollar orqali ochib berilgan. So‘z pragmalingsvistikaning obyekti sifatida matnning mazmuniy murakkablashtirishi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar. Ma’noshunoslik, pragmatika, pragmalingsvistika, obraz, ramz, timsol, psiholingsvistika, mental leksikon, nutqiy aktlar, diskurs, pragmatik vaziyat, presuppozitsiya.

A PRAGMATIC STUDY OF THE SEMANTIC AND CONTENT STRUCTURE OF THE WORD

Abstract

The article analyzes the semantic structure and content of the word as a complex unit and object of research across all linguistic levels and how its interrelatedness expresses presupposition from a pragmatic perspective, thereby increasing the semantic complexity of any text. It highlights the word as a multifaceted entity that facilitates locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts in accordance with speech strategies and situational requirements, while conveying deep-seated latent meanings. Furthermore, the pragmatic function of the word in expressing images, symbols, and emblems is illustrated through Sufi texts. The study demonstrates through examples that a word possesses not only a formal meaning but also a complex content structure, establishing the word as a primary object of pragmalinguistics that enriches the overall meaning of a discourse.

Keywords. Semantics, pragmatics, pragmalinguistics, image, symbol, emblem, psycholinguistics, mental lexicon, speech acts, discourse, pragmatic situation, presupposition.

So‘z – tilshunoslikning eng markaziy va shu bilan birga eng murakkab birligi hisoblanadi. Shu sababli, “so‘z” hodisasini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar juda ko‘p tarmoqli bo‘lib, ular tilning turli sathlarida olib borildi. Ular quyidagilar:

1. Semantik tadqiqotlar (Ma’noshunoslik) [1,184.].

Bu yo‘nalishda so‘zning ma’no tuzilishi, ko‘chma ma’nolari va tushuncha bilan bog‘liqligi o‘rganiladi. Komponent tahlil(so‘z ma’nosini eng kichik bo‘laklarga (semalarga) ajratib o‘rganish), semantik maydon nazariyasi (so‘zlarni ma’nodoshlik va turdoshlik asosida guruhlariga bo‘lish (masalan, “ranglar”, “qarindoshlik nomlari”), kognitiv semantika

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Andijon davlat universiteti, rahimovusmonjon@mail.com

(soʻzning inson ongida qanday shakllanishi va dunyo manzarasini qanday aks ettirishini tadqiq qilish) kabi tahlil turlari mavjud.

2. Struktur va morfologik tadqiqotlar [2, 34-35.].

Soʻzning ichki qurilishi va yasallishiga eʼtibor qaratiladi. Soʻz yasallishi nazariyasi (tilda yangi soʻzlarning paydo boʻlish qoliplari va usullari), morfemika (soʻzning tarkibiy qismlari (oʻzak va qoʻshimcha) va ularning oʻzaro taʼsirini oʻrganish) kabi tahlil yoʻnalishlari .

3. Leksikografik tadqiqotlar (Lugʻatshunoslik) [3, 136]. Soʻzlarni tizimlashtirish va lugʻatlarga jamlash bilan bogʻliq tadqiqotlar. Bu yerda soʻzning nafaqat maʼnosi, balki uning talaffuzi, etimologiyasi (kelib chiqishi) va qoʻllanish doirasi tasniflanadi, chastotasi, struktur turlari kabi boʻlimlar tarzida oʻrganiladi.

4. Psixolingvistik tadqiqotlar [4, 186.]. Soʻzning inson ruhiyati va nutq faoliyatidagi oʻrnini oʻrganadi. Unda soʻzning assotsiativ tadqiqi (inson bir soʻzni eshitganda, ongida paydo boʻladigan boshqa tushunchalar zanjirini oʻrganish), mental leksikon tadqiqi (inson xotirasida soʻzlar qanday saqlanishi va kerakli paytda qanday “qidirib topilishi”) haqidagi tahlillar amalga oshiriladi.

5. Pragmatik va diskursiv tadqiqotlar [16, 200]. Soʻzning nutqiy vaziyatdagi taʼsiri va maqsadini oʻrganadi (biz avvalgi fasllarda taʼkidlagan portret pragmatikasi ham shu sohaga kiradi).

Unda nutqiy aktlar nazariyasi (soʻz yordamida biror ishni bajarish (masalan, vaʼda berish, buyruq berish yoki ogohlantirish), konnotatsiya (soʻzning lugʻaviy maʼnosidan tashqari tashuvchi hissiy-ekspressiv boʻyogʻi (ijobiy yoki salbiy munosabat) kabi jihatlari tahlil qilinadi.

6. Zamonaviy tadqiqotlar: Korpus lingvistikasi [5, 45]. Bugungi kunda soʻzlarni oʻrganishda kompʼyuter texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Korpus lingvistikasi millionlab matnlar bazasida soʻzlarning qay darajada tez-tez ishlatilishini (chastotasini) va qaysi soʻzlar bilan koʻp birikishini matematik aniqlikda hisoblab chiqadi. Matnlarning qiyosiy chastotali tadqiqi amalga oshiriladi.

Soʻz kommunikativ muloqotda asosiy axborot yetkazuvchi lingvistik vosita sifatida bosh rejada turadi. Qolgan ekstralingvistik(paralingvistik, prosodik, pragmatik vaziyat) vositalar soʻzni kuztib boruvchi qoʻshimcha vositalar sifatida, kommunikativ muloqotning samaradorligini taʼmilovchi asos tariqasida ishtirok etadi. Soʻzni semantik strukturasida bir qancha elementlar butunlik tarzida, umumlashgan holda mavjud. Soʻzning kommunikativ – pragmatik imkoniyatlari umumiy bilish xazinamizda turadi. Soʻz paradigmada – leksik, morfemik, morfologik, sintaktik paradigmada gomogen boʻlsa, pragmatik jihatdan getrogenlik [6, 67] kasb etadi. Ularning xususiyliklari nutqiy jarayonda ayro holda yuzaga chiqadi [7, 67].

Soʻz inson ongida olamning lisoniy manzarasini koʻrsatuvchi omil hisoblanadi(olamning lisoniy manzarasidan tashqari badiiy, biologik, fizik, ximik, geografik, matematik, falsafiy manzaralari ham bor) va u ongimizda obrazlar, geshtalʼtlar, freymlar, propozitsiyalar, diagrammalar tarzida yashaydi. Shuning uchun soʻzning nutqiy jarayondagi faoliyatini pragmatik paradigma(getrogen paradigma) asosida tadqiq etish maʼqul. Pragmatik paradigmada soʻzlarning nutqiy jarayondagi pragmatik maʼnolari tadqiq etiladi.

Soʻzning maʼnolar jilosi nutqda namoyon boʻladi. Chunki soʻz imkoniyat sifatida tilda mavjud boʻlsa, faoliyat sifatida nutqda ishtirok etadi [2, 53]. Nutqdagi soʻzning ishtiroki cheksiz va chegarasizdir. Soʻzning faoliyatini A.Navoiy quyidagicha izohlaydi: “Koʻnguldin dogʻi soʻz durri nutq sharafiga sohibi ixtisos vasilasi bilan guzorish va oroish

ko'rguzar va aning qiymati ham martabasi nisbatiga boqa intishor va intihor topar. Gavhar qiymatiga nechukki, marotib asru ko'pdur, hattoki, bir diramdin yuz tumangacha desa bo'lur" [2, 105]. (Mazmuni: Ko'ngildan yana so'z duri nutq martabasiga mutaxassis vositasida naql qilish orqali tartiblanadi va uning qiymati ham martabasining nisbatiga qarab tarqaladi hamda shuhrat topadi. Gavhar qiymatiga nisbatan juda ko'pdir, hattoki, bir diramdan yuz tumangacha desa bo'ladi). Ko'ngil til xazinasiga bo'lsa, nutq til xazinasidagi boylikni sarf qiluvchi bozordir. Bozorga yaxshi narsalarni tartib qilish savdogarning mahoratiga bog'liq. Shuning uchun nutqiy barkamollik so'zlardan o'rinli foydalanish asosida yuzaga keladi. Bundan shu narsa anglashiladiki, nutq imkoniyat sifatidagi til asosida biror shaxsning maqsadini (keng ma'noda pragmatikada) ro'yobga chiqarish mahsulidir [8, 5]. Bu holat so'z ma'no jilolarining "nutq martabasida oroyish" topishini tahlil qilinganda, yana ham tushunarliroq bo'ladi. Bu holat tasavvufda uta murakkab.

Keyingi davrlarda tasavvufni o'rganish nihoyatda kuchaydi. Natijada tasavvuf ilmiy jihatdan qayta jonlandi. Uning turli xususiyatlarini yorituvchi asarlar maydonga keladi [9, 13]. Bu asarlarda tasavvuf yo'li va uning mohiyati haqida ajoyib fikrlar bayon qilingan.

Tasavvuf tadqiqotiga bag'ishlangan ilmiy va badiiy asarlarda bu tariqatning asosiy yo'li, bu yo'ldagi yo'lovchilar, bu yo'lining mohiyati haqida xilma-xil qarashlar, fikrlar mavjud. Ammo lisoniy, pragmatik tahlil qilinmagan. Biz ushbu bo'shlikni to'ldirish maqsadida tasavvuf olamiga sayohat qilamiz va tasavvufda ma'nolar nimalar asosida yuzaga kelishini asoslashga harakat qilamiz.

Tasavvuf tariqatining vakillari o'z maqsadlari va niyatlarini ishoraviy ma'nolar orqali yuzaga chiqarganlar. Shuning uchun yaqin-yaqin kunlarga qadar tasavvufdagi ishoraviy ma'nolarni tushunmay, noto'g'ri tadqiq qilib keldilar. Ana shu sababdan tasavvufdagi ishoraviy ma'nolar-pragmatik ma'nolarni lisoniy va pragmatik tahlil qilish juda zarur.

Tasavvufdagi tagma'nolar turli asoslarga ko'ra tushuniladi. Unda ramz-timsol nihoyatda kuchli bo'lib, obrazli ifodalar tuzishda keng qo'llaniladi. Ramziy ma'nolarni to'g'ri anglash tasavvufni xolisona baholash imkonini yaratadi. Chunki tasavvuf xolislik ta'limi. Tasavvuf – soflik. U "qullikka belni mahkam etishga chorlasa-da, Haq qullarining naqadar aqliy, ma'naviy, ahloqiy imtiyozlarga ega ekanligini amalda isbotlaydi [10, 5.]. Shuning uchun bu tariqat vakillari yaratgan yodgorliklari, asarlarning mazmuni pragmatik ramziy asoslarga qurilgan bo'lib, uni to'g'ri anglash uchun o'ta zukko aql egasi bo'lishi zarur.

Tasavvufda har bir so'zning ishoraviy ma'nosi bor. Tuzilgan matnda so'zlar ishoraviy ma'nolari bilan ahamiyat kasb etadi. Agar uni to'g'ri – o'z ma'nosida tadqiq etilsa, biz kutgan ma'no chiqmaydi. Masalan:

Zolim agar jaf o qilsa Ollo degil
Ilking ochib, zore qilib, bo'yin surgil,
Haq dodinga yetmas bo'lsa gila qilgil,
Haqdin eshitib bu so'zlarni aydim mano.

(Ahmad Yassaviy)

Bu to'rtlikning birinchi satrida "Zolim agar jaf o qilsa, Ollo degil" jumlasida bor. Undagi zolim so'zi zulm qiluvchi, zulmkor ma'nosini bildiradi. Biz to'g'ridan to'g'ri "Zolim zulm qilsa, indama, Ollo deb, bo'yinsun" tarzida tahlil qiladigan bo'lsak, xato bo'ladi. Turg'unlik yillarida shunday tahlil qilingan ham.

"Zolim" so'zini ishoraviy ma'nosi ham bor. U "ma'noni tasavvufiy ma'no" desa ham bo'ladi. Tasavvufda "Zolim" so'zi "nafs"ga nisbatan qo'llangan. Nafs kishilarni turli ko'yga soluvchi zolim sifatida ta'riflangan. Ahmad Yassaviy bu hikmatida "nafs"ning

qilmishlaridan qutulish yo'lini ko'rsatib beradi. Ya'ni, "Nafsing seni turli yo'llarga yetaklasa, Haqqa bo'yin sungin. Haq dodingga yetmasa, gina qilgin. Men Haqdan eshitib, bu hikmatlarni aytdim".

Riyozatni qattiq tortib qonlar yutub,
Man daftari soniy so'zni ochdim mano.

(Ahmad Yassaviy)

"Riyozat" – arabcha so'z bo'lib, qiyinchilik, mashaqqat, zahmat hamda dunyoviy ishlardan o'zini, nafsini tiyib, qiynalish, o'zini qiynash ma'nolarini ifodalaydi [12, 624.].

Ikkinchi bir lug'atda riyozat so'zi arabcha ekanligi ko'rsatilib, nafs xohish qilgan narsalardan tortilib, o'zini qiynash, qiynalish, mashaqqatlanish [13, 526.] kabi ma'nolarni ifodalashi aytiladi.

Tasavvufda "riyozat" so'zi nafs xohish qilgan narsalardan o'zini tiyib, Haq yo'lida qiynalishdan huzurlanish ma'nosini ifodalaydi. Chunki Haq yo'liga kirganlar bu yo'ldagi azobdan rohatlanganlar. Shuning uchun baytdagi riyozat so'zini tasavvufona ma'nosida tushunish kerak. Tasavvuf pragmatikasi riyozat – oddiy mashaqqat, qiynalish emas. Unda tan mashaqqat chekib, ruh semiradi.

Baytda "daftari soniy" birikmasi ham yuqoridagi tasavvufona tagma'noga ega. Tasavvufda "daftar" so'zi oddiy daftarni emas, ilohiy ishq mazmunini ifodalaydi. "Soniy" so'zi arabcha bo'lib, ikkinchi tartib sonini, daftarni ifodalaydi [13, 526.]. Bu birikma "ikkinchi daftar" ma'nosini bildiradi. Lekin uning pragmatikasida "Ahmad Yassaviyning ikkinchi daftari" degan ma'no yotmaydi. Unda ilohiy "Daftari a'mal" – "Amallar daftari" dan keyingi ikkinchi ilohiy "daftar" ma'nosiga ishora bor [14, 255.]. Ya'ni, Ahmad Yassaviy hikmatlari "Amallar daftari" dan keyingi ikkinchi "ilohiy daftar" dir. Shu sababdan bayt ikki xil tahlil qilinishi mumkin: 1. Qiynalib, riyozat tortib, qonlar yutib, men ikkinchi daftar so'zini ochdim. 2. Nafs xohishlaridan o'zimni tiyib, qiyinchiliklar ortida qonlar yutib va bu qiyinchiliklardan huzurlanib, ikkinchi daftar, so'zini ochdim. Bu ikkinchi daftar ilohiy "Amallar daftari" da bitilgan hikmatlar ishoraviy ma'nolari – presuppozitsiyalari asosida tahlil qilinmasa, to'g'ri bahosini topmaydi. Shuning uchun tasavvufda ishlatiladigan so'zlarning pragmatik ishora ma'nolari pragmatolingvistik tahlili nihoyatda zarur. Chunki tasavvuf to'g'ri tadqiq etilmasa, juda katta ma'naviy boylik parda ostida qoladi. Masalan:

Furqatingda ey pari tan kuydiyu jon yig'ladi,
Dam-badam xud qayg'udin ikki ko'zim qon yig'ladi.
Hech davo yo'q dardkim tanamda bor oni ko'rib,
To'nni chok etdi tabibu dori-darmon yig'ladi.

(Sakkokiy)

Bu g'azal tahlilida ham ikki xil yo'lni, usulni ko'rish mumkin. Birinchisi o'z ma'nosida, ikkinchisi tasavvufiy ma'noda.

Birinchi – o'z ma'nosida quyidagicha tahlil qilish mumkin: "Ayrilig'ingdin ey pari tanim kuyib, jonim yig'ladi. Uzun tortgan qayg'u alamlardan ikki ko'zimdan qon oqdi. Tanamdagi davosi yo'q bu dardni ko'rib, tabib to'nini yirtidi, dori-darmonlar ham yig'ladi".

Ikkinchi – ishoraviy ma'noda quyidagicha fikrlarni aytish mumkin. Unda so'zlarning ishoraviy ma'nolarini aniqlab olish zarur bo'ladi. Pari – yor, ma'shuqa – Xudoning tajallesi. Dard – oshig'lik – Xudoga oshig'lik dardi. Tabib – aql – Xudoga yetinish yo'liga yetaklovchi aql. Dori-darmon – so'zlar – xudoga yetishish yo'liga chorlovchi vosita. Ishoraviy ma'noda "Ey Olloh, sendin ayriliqda tanim vujudim kuyib, jonim yig'laydi. Bu dardning davosi yo'q. Buni ko'rib aqlim, so'zlarim ham yig'lamoqda". Ko'rinib turibdiki,

mazmun umuman o'zgardi. Mazmunning o'zgarishiga so'zlarning presuppozitsiyalari ta'sir etgan. Shuning uchun tasavvuf unsurlarini aniq belgilab, to'g'ri xulosa qilish kerak. Aks holda baytning mazmuni siyqalashadi.

“Tabib” so'zini “aql” deb tahlil etish daho ijodkor Jaloliddin Rumiya uchraydi. U o'zining bir ruboiysida tabib so'zini aqlga tenglashtiradi:

Jonimki, harif erdi, begona emish,
Aqlimki, tabib erdi, devona emish.
Vayronaga shohlar berishar ganj, ajab,
Vayrona dilim ganj, ila vay, ona emish.

(Jaloliddin Rumi)

Xullas, biz daho san'atkorlarning benazir ma'naviy xazinasini hali yetarlicha tahlil etib, o'z bahosini bera olganimiz yo'q. Hozirgacha yaratilgan asarlarda lisoniy asoslanish yetarlicha o'z aksini topmagan. Shuning uchun tasavvuf tariqati namoyondalarining asarlarini pragmatik sharh usulida tahlil etish tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biridir. Bu muammo so'zning pragmatik tahlili asosida yechiladi. Chunki so'z tasavvufda ilohiy qudratga ega bo'lgan ne'mat hisoblanadi. Shuning uchun so'zning ilohiy ma'nolarini tahlil qilib, lisonshunoslikka kiritish davr talabidir.

Haqiqatdan, bizning so'z haqida, uning ma'nosi haqida bilganlarimiz juda oz. Hali so'zning ochilmagan qirralari ko'p. Uni ochish, aniqlash yo'lida juda ko'p zahmatlar chekish kerak. Mirzo Bedil bu holat haqida bunday deydi:

Gardun o'zi – necha sobitu sayyor emish,
Daryo o'zi – necha chashmayu anhor emish.
Dunyo ishidan hamisha voqif bo'lkim,
Sen bilganing ul bitta emas: bisyor emish.

Tasavvufda soch, yuz, oy, quyosh, it, ot kabi so'zlar o'z lug'aviy ma'nolarida qo'llanmaydi. Ularning tasavvufiy ma'nolari bor [15, 8.]. Ularni pragmatik, kontseptologik, pragmapoetik tahlil qilish bugungi kun talabidir.

Obraz, timsol, ramz so'zlari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, adabiyotshunoslik va san'atda alohida ma'no va vazifalarga ega bo'lgan tushunchalardir. Ularni bir tizimning turli darajalari deb tasavvur qilish mumkin.

Obraz (Badiiy obraz) bu eng keng tushuncha bo'lib, san'at va adabiyotning asos toshidir. Obraz – bu borliqning san'atkor xayolidan o'tgan va qayta ishlangan in'ikosi. Obraz doimo hayotiylikka intiladi. Unda ham individual, ham umumiy xususiyatlar bo'ladi. M., Anvar (“Mehrobdan chayon”), Hamlet, Otello. Ular jonli inson sifatida gavdalanadi. Ijodkor ularning harakatlari, so'zlari, fikrlashi, dunyoqarashi orqali hayotni tasvirlaydi.

Timsol – bu obrazning nisbatan mukammallashgan, barqarorlashgan va ma'lum bir g'oyani tashuvchi ko'rinishi. Ko'pincha “obraz” va “timsol” so'zlari sinonimdek ishlatiladi, lekin timsol ko'proq namuna (ideal, tasavvur) ma'nosiga ega. Timsolda shaxsiy xususiyatlardan ko'ra, umumlashtiruvchi sifatlar ustunlik qiladi. Uning mazmunida abstraktlashgan tasavvurlar galareyasi bo'ladi. M., Ona timsoli deganda, biz ma'lum bir ayolni emas, balki dunyodagi barcha onalarga xos bo'lgan mehr va fidoyilikni tushunamiz. Unda millat, irq, kambag'al, boy degan tushunchalar pragmatik parda ortida turadi.

Ramz (Simvol) bu eng yuqori va mavhum daraja. Ramz – biror narsa yoki hodisani o'z nomi bilan emas, balki boshqa bir belgi orqali yashirin ifodalash. Ramz ko'p ma'noli bo'ladi. Uning mag'zida katta falsafiy g'oya yotadi va u har doim ham mantiqiy tushuntirib berilmaydi (hissiyot bilan anglandi). M., Humo (Oqqush) – poklik va vafo ramzi. Sham –

oshiqning qalbi yoki haqiqat ramzi. Ilon – yovuzlik yoki donolik ramzi. Xulosa qilib aytganda, biz bir asarni o'qiyotganimizdagi qahramon – obraz, agar u biror ezgulikning idealiga aylansa – timsol, agar uning taqdiri yoki ismi butun boshli bir g'oyani (masalan, ozodlikni) bildirsa – ramz bo'lib qoladi.

Tasavvuf va pragmatika (tilshunoslik yo'nalishi sifatida) turli yo'llardan yursa-da, bitta maqsadda – “So'z ortidagi asl ma'noni topish” nuqtasida uchrashadi. Pragmatikada bitta gap vaziyatga qarab turli ma'nolarni beradi. M., “Darcha ochiq” degani shunchaki ma'lumot bo'lishi yoki “Uni yopib qo'y” degan ishora (presuppozitsiya) bo'lishi yoki “Bemalol kiraver” degan buyruq anglashilishi mumkin. Tasavvufda har bir so'z – ishora. M., “Gul” deganda, sufiy inson o'simlikni emas, ilohiy jamolni tushunadi. Ikkala soha ham so'zning lug'aviy ma'nosidan ko'ra, uning ishlatilish maqsadiga (illokutsiyasiga) e'tibor beradi.

Pragmatikada Graysning muloqot tamoyillari bor (masalan, “kerakli miqdorda gapirish”). Agar kimdir savolga juda qisqa yoki boshqacha javob bersa, demak, u gap tagida gap qoldirgan bo'lib, tinglovchiga havola qiladi. Tasavvufda “Lison ut-tayr” (Qushlar tili) ham aynan shunday. Hudhud va boshqa qushlar o'rtasidagi suhbat – bu mutlaqo pragmatik jarayon. Hudhud qushlarning javoblaridan ularning ruhiy holatini (tashhisini) aniqlaydi. Shunga qarab illokutiv akt tanlaydi.

Pragmatikada til hamma narsani ifodalashga qodir emas, ko'p ma'no tinglovchining fahmiga va vaziyatga tashlab ketiladi. Tasavvufda Alisher Navoiy aytgan “Hayrat” vodiysi – til o'z funktsiyasini to'xtatgan joy hisoblanadi. Sufiylar “so'z tugagan joyda haqiqat boshlanadi” deyishadi. Bu pragmatikaning eng chegara nuqtasi – sukut orqali muloqot qilishdir. Ularning o'xshash joyi “Inson nimani nazarda tutyapti?” degan savolga javob izlash nuqtasida anglashiladi. Pragmatika bu vazifani til qoidalari orqali bajaradi. Tasavvuf esa buni ruhiy holatlar orqali anglatadi. Chunki tasavvuf – bu aslida “ilohiy pragmatika”dir. U yerda har bir ramz va timsol ma'lum bir maqsadli muloqot birligi hisoblanadi.

Bugungi kunda tez-tez takrorlanayotgan “Bitta tovush ham matn bo'la oladimi?” degan savolga tasavvufda – ha deb ayta olamiz, chunki unda olamning siri (mazmuni) pragmatik yashiringan. Pragmatikada ham – ha deymiz, agar u vaziyatga qarab ma'no ifodalasa, mazmun ko'lami kengaysa.

Pragmatikada biz kundalik hayotda metafora ishlatganimizda (masalan, “Vaqt – oltin”), mantiqan “yolg'on” gapiramiz (chunki vaqt metall emas). Lekin pragmatika buni “yolg'on” emas, balki ma'noni kuchaytirish deb tushuntiradi.

Tasavvufda sufiylar dunyoni “majoz” (ko'prik) deb atashadi. Ular ishlatadigan “May”, “Gul”, “Layli” obrazlari ham zohiran “yolg'on” (chunki gap ichimlik yoki ayol haqida ketmayapti), lekin tasavvuf buni botinan eng yuksak Haqiqatga olib boruvchi vositadir deb tushuntiradi.

Pragmatikada so'zlovchining nima degani emas, nima maqsadda aytgani muhim. Tasavvufda Navoiy “Lison ut-tayr”ni shunchaki qushlar haqida ertak aytish uchun yozmagan. Uning maqsadi (illokutsiyasi) – o'quvchining qalbini o'zgartirish. Bu yerda “ertak” – shakl, “hidoyat” – maqsad (illokutiv akti) hisoblanadi. Ikkala tizim ham yuzadagi ma'noga aldanib qolmaslikka o'rgatadi. Pragmatika bizni jamiyatda odamlarni to'g'ri tushunishga, gap tagidagi gapni anglashga o'rgatsa, tasavvuf bizni Koinot va O'zligimiz tagidagi “Ilohiy ma'no”ni - mazmunni anglashga o'rgatadi.

Tasavvufdagi timsollarni tushunmasdan turib, Navoiy, Rumi yoki Attor ijodini to'liq anglab bo'lmaydi.

May (vino). Bu mast qiluvchi ichimlik emas, balki “ilohiy ishq” va zavq timsoli hisoblanadi. Soqiy esa inson qalbiga shu ishqni quyuvchi, soluvchi Pir (ustoz) yoki

Allohning o‘zidir. Mayxona esa bu yer – ibodatxona yoki orifning qalbi tarzida tushuniladi. U yerda dunyoviy tashvishlardan voz kechilib, faqat Yaratganning ishq bilan mast bo‘linadi.

Sham va Parvona. Parvona – Oshiq (solih), Sham – Ma’shuq (Alloh). Parvonaning o‘zini shamga urib halok qilishi – “Fani filloh” (Allohda yo‘q bo‘lish), ya’ni o‘z “men”idan voz kechib, ilohiy “nur”ga qovushishdir.

Gul va Bulbul. Bulbul – ilohiy go‘zallik sog‘inchida nola qilayotgan inson ruhi, Gul esa – Allohning jamoli.

Nay. Jaloliddin Rumiyl ijodida nay – o‘z vatanidan (qamishzordan) yulib olingan va asliga qaytishni istab ingrayotgan inson ruhining ramzidir.

Tasavvufda timsollar ishlatilishining ikkita asosiy sababi bor. Birinchisi ma’noning o‘ta kengligi, ya’ni ilohiy tushunchalar inson so‘zlariga sig‘maydi. Ramz esa so‘zdan ko‘ra ko‘proq narsani his qildiradi. Ikkinchisi sir saqlash hisoblanib, tasavvuf ahli “sir”ni noahlardan (ma’noni tushunmaydigan, faqat zohirga qaraydiganlardan) yashirishni istashgan. Bu tizimda inson ruhining safari (Sayru suluk) ko‘pincha mashaqqatli yo‘l yoki voha izlayotgan karvon timsolidagi tasvirlanadi. Tasavvufda inson qalbi oynaga o‘xshatiladi. Bu oynaning vazifasi – Ilohiy nurni (Allohning jamolini) aks ettirishdir. Biroq bu yerda bir nechta muhim shartlar bor. Avvalo, qalbni poklash kerak. Chunki oyna zanglagan yoki chang bo‘lsa (ya’ni inson gunohlarga, dunyoviy hirlarga botgan bo‘lsa), unda haqiqat aks etmaydi. Sufiylarning asosiy maqsadi – o‘z qalb oynasini riyozat va zikr bilan “musaffo” qilishdir.

Tasavvufdagi ramzlar bir-birini to‘ldiruvchi tizimni hosil qiladi. Chunki timsollar mantiqqa emas, qalbgamurojaat qiladi. M., “Men Allohni juda sog‘indim” degan gapdan ko‘ra, “Men Vatanidan ayrilgan nay kabi ingrayapman” deyish inson ruhiyatiga kuchliroq ta’sir qiladi.

Fariduddin Attorning “Mantiqut-tayr” (Qushlar nutqi) dostonidagi timsollar olamiga kirsak, bu asar – inson ruhining kamolot sari bosgan yo‘lini qushlar sayohati orqali ko‘rsatib bergan buyuk xarita ekanligini anglaymiz. Dostondagi har bir qush – insonning ma’lum bir nuqsoni yoki fe‘l-atvorini anglatuvchi timsoldir. Ularning maqsadi – afsonaviy Simurg‘ (Haqiqat - Alloh) podshohni topish.

Asosiy qushlar va ularning ma’nolari:

Hudhud (Sassiqpopishak) – yo‘l boshlovchi, Pir (ustoz) timsoli. U boshqa qushlarni g‘ofillikdan uyg‘otib, to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi.

Bulbul – dunyoviy, o‘tkinchi go‘zallikka (Gulga) oshiq inson timsoli. U “Menga shu gulning ishq yetadi, boshqa olam kerak emas”, deb yo‘ldan qolmoqchi bo‘ladi.

To‘ti – umrboqiylik (obi hayot) izlagan, lekin faqat tashqi ko‘rinishga va chiroyli so‘zlarga berilgan inson.

Tovus – jannatni sog‘ingan, lekin Yaratganning o‘zini emas, balki faqat u beradigan rohat-farog‘atni (mukofotni) istovchi kishi.

O‘rdak – poklik da’vo qiladigan, lekin suvdan (moddiy dunyo lazzatlaridan) chiqqisi kelmaydigan, “ibodatim shu suv ichida” deydigan zohid.

Qushlar Simurg‘ga yetish uchun yettita mashaqqatli vodiya o‘tishlari kerak edi. Bu inson qalbining yuksalish yo‘lidir:

1. Talab vodiysi (Izlanish)
2. Ishq vodiysi (Muhabbat)
3. Ma’rifat vodiysi (Haqiqatni anglash)
4. Istig‘no vodiysi (Ehtiyojsizlik, dunyodan uzilish)

5. Tavhid vodiysi (Birlik – hamma narsa Xudodan ekanini bilish)
6. Hayrat vodiysi (Lollik, hayratda qolish)
7. Faqru fano vodiysi (O‘zini yo‘qotish va Ilohga qavushish)

Dostonning eng go‘zal ramzi “Simurg” siri hisoblanadi. Yo‘lga chiqqan minglab qushlardan faqat 30 tasi (Si murg‘) oxirgi manzilga yetib keladi. Ular podshoh Simurg‘ning saroyiga kirganlarida va ko‘zguga boqqanlarida, unda faqat o‘zlarini ko‘radilar.

Ma‘nosi – Simurg‘ (30 qush) aslida ularning o‘zlari edi. Ya‘ni, inson o‘zligini anglasa, o‘z qalbini poklasa, Haqiqatni o‘z ichidan topadi.

Ko‘rib turganimizdek, birgina qush obrazi orqali Attor butun boshli psixologiya va falsafani tushuntirib bergan.

Bugungi kun odami ko‘pincha shu ikki holat o‘rtasida muvozanat izlaydi.

“O‘rdak” fe‘lli insonlar moddiylik bandilaridir. O‘rdak – suvsiz yashay olmaydigan qush. Tasavvufda suv – moddiy dunyo, boylik va qulaylik ramzi.

Bugungi ko‘rinishi - faqat karъera, uy-joy, mashina va jismoniy rohatlar ketidan quvib, ruhiyatni unutgan kishilar. Ular “Mening hamma narsam yetarli, ibodatim ham shu ishim”, deb o‘zlarini ovutadilar, lekin ruhiy yuksalish (parvoz) haqida o‘ylamaydilar. Ularning muammosi O‘rdak suvda yaxshi suzadi, lekin Simurg‘ tomon – yuksak tog‘larga ucha olmasligi, qanotlari og‘irlashib qolganligini tushunmaslikdadir.

“Tovus” fe‘lli insonlar shaklbozlardir. Tovus o‘zining go‘zal patlari bilan faxrlanadi va doim Jannatni sog‘inadi, chunki u vaqtida u yerdan quvilgan. Bugungi ko‘rinishi - diniy yoki ma‘naviy amallarni faqat mukofot (Jannat) uchun yoki xo‘jako‘rsinga qiladiganlardir. Ular uchun ichki mohiyatdan ko‘ra, tashqi “patlar” – chiroyli kiyinish, jamiyatdagi obro‘ va dindor bo‘lib ko‘rinish muhimroq. Ularning muammosi – Allohning o‘zini emas, U beradigan ne‘matlardan umidvor bo‘lishidadir. Bu esa chin ishq emas, balki “savdogarlik”dir. Ikkalasi ham insonning o‘zi va jamiyat uchun xavfli. Bu qushlarning har ikkisi ham “Men” (Nafs) tuzog‘iga tushgan. O‘rdak o‘z rohatiga (nafsiga) asir. Tovus o‘z chiroyi va kelajakdagi rohatiga (kibriga) asir.

Shuning uchun bugungi davrda pragmatik nigoh juda zarur. Chunki biz aytgan pragmatika nuqtayi nazaridan, ramzlardagi mubolag‘a ham, lof ham “Graysning sifat kategoriyasi” (yolg‘on gapirmaslik qoidasi)ni ataylab buzishdir. Lekin nega biz buni yomon ko‘rmaymiz? Chunki kommunikativ effekt zaruriyati tufayli biz uni to‘g‘ri qabul qilamiz. Agar men “Juda ko‘p kutdim” desam, bu oddiy axborot. Agar “Kutaverib sochim oqardi yoki ko‘zim qoraydi” desam (mubolag‘a), bu mening ichki holatimni aniqroq yetkazadi va ta‘siri kuchliroq bo‘ladi. Shuningdek, estetik zavq olamiz. Xullas, bugungi kunda har qanday matnni pragmatik tahlil qilish tilshunoslik uchun juda katta material beradi.

Adabiyotlar

- Аҳмад Яссавий. (1991). *Ҳикматлар*. Тошкент.
- Иванов С. (2015). Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони (Рус тилидан Абдулла Шер таржимаси). “Жаҳон адабиёти” журнаלי, 8-сон.
- Иброҳим Ҳаққулов. (1989). *Шеърят – руҳий муносабат*. Тошкент.
- Иброҳим Ҳаққулов. (1991). *Тасаввуф ва шеърят*. Тошкент.
- Навоий асарлари лугати. (1972). Тошкент.
- Набиева Д. (2005). *Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши*. Тошкент.
- Неъматов Х., Бозоров О. (1993). *Тил ва нутқ*. Тошкент.

Нурмонов А. (2006). *Структор тилиунослик: илдизлари ва йўналишлари*. Андижон.

Rahimov U. (2026). *O'zbek tilida pragmatika va presuppozitsiya hamda matnning konseptologik tadqiqi*. Andijon.

Рахматуллаев Ш. (2010). *Ҳозирги адабий ўзбек тили. Иккинчи китоб*. Тошкент.

Сафаров Ш. (2010). *Празмалингвистика*. Жиззах.

Собиров А. (2004). *Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиши*. Тошкент.

Usmonova Sh., Shamsiyeva Sh. (2022). *Psiholingvistika*. Toshkent.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (1980). 1-том. Москва.

Эшмўминов А. (2019). *Ўзбек миллий корпусининг синонимик базаси*. Қарши.

МУРЗА ГАПАРОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЛЕКСИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН ФУНКЦИОНАЛДЫК-СТИЛИСТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бактыгүл ИСМАИЛОВА*

Аннотация

Бул илимий макалада Мурза Гапаровдун көркөм чыгармаларындагы лексикалык диалектизмдердин колдонулуш өзгөчөлүктөрү, алардын функционалдык жана стилистикалык ролу талданат. Изилдөөдө диалектилик лексиканын каармандардын кебин типтештирүүдөгү, улуттук колоритти берүүдө, образдуулукту жана эмоционалдык-экспрессивдик мааниси күчөтүүдөгү кызматтары каралат. Ошондой эле диалектизмдердин маанисин түшүндүрүү ыкмалары, алардын адабий тил менен карым-катышы жана автордук стиль түзүүдөгү орду илимий негизде аныкталат. Макалада М. Гапаровдун чыгармалары мисалында кыргыз адабий тилинин өнүгүшүндө диалектизмдердин ролу да бааланат.

Ачыкч сөздөр: диалектизм, лексика, көркөм текст, стилистика, автордук стиль, кыргыз адабияты, тилдик өзгөчөлүк, экспрессивдүүлүк

FUNCTIONAL AND STYLISTIC FEATURES OF LEXICAL DIALECTISMS IN THE WORKS OF MURZA GAPAROV

Abstract

This article examines the functional and stylistic features of lexical dialectisms in the literary works of Murza Gaparov. The study analyzes the role of dialectal vocabulary in character speech typification, creation of national color, and enhancement of imagery and emotional expressiveness. Special attention is given to the methods of interpreting dialectisms, their interaction with the literary language, and their contribution to the formation of the author's individual style. Based on the writer's works, the significance of dialectisms in the development of the Kyrgyz literary language is also evaluated.

Keywords: dialectism, vocabulary, literary text, stylistics, author's style, Kyrgyz literature, linguistic features, expressiveness.

Ар бир таланттуу жазуучу элдик тилдин мол байлыгын мүмкүнчүлүгүнө, тилдик табитине жараша пайдаланып, өзүнүн стилин табууга аракеттенет. Бүт өмүрлүк чыгармачылыгын бир нукта улантпастан, ар бир жаңы чыгармасында жаңы стиль издеп, жаңыча жазууга умтулат. Чыгармачылык изденүүнүн бир стихиясы да, динамикасы да ошол оригиналдуулугун жаратууда, бир калыпка түшүп калбай, өзгөрүп-жаңыланып турууну самагандыкта жатат. Муну чыгармачыл инсандардын диалектизмдерге карата мамилесинен да көрүүгө болот.

Мурза Гапаров диалектизмдерди колдонууда, алардын маанилерин түшүндүрүүдө өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар.

Көркөм чыгармалардын тилиндеги диалектизмдерди жыйноо жана талдоо – кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн бир тармагы. Анткени көркөм туундуларда улуттук тилдин байлыгы кеңири орун табат.

*Филология илимдеринин кандидаты, доцент, Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети Кыргызстан, Ош

Ар кандай акын-жазуучу өз чыгармасын калайык-калктын кеңири катмарына арнап, аларга түшүнүктүү болушун көздөп, адабий тилди таяныч кылып жаратат. Бирок жергиликтүү аймактын өкүлдөрүнүн кептик өзгөчөлүктөрүнөн четтеп кете албайт. Эгерде чыгарма жалаң гана адабий тилде жазылса, анда анын табигыйлуулугу, оригиналдуулугу төмөндөп, жасалма сыяктанып калмак. Ошондуктан көркөм адабиятта диалектизмдердин колдонулушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш жана алар көп кырдуу стилистикалык функцияларды аткарат.

Ошондой эле учурдагы кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүү, анын адабий нормаларын калайык-калкка бекем сиңирүү башкы багыттардан болуп турганда, аймактык лексиканын көркөм чыгармаларда колдонулуш, жазылыш оошкыйыштарын илимий негизде баалоо күн тартибинде турат.

Мурза Гапаров чыгармаларында лексикалык диалектизмдерди аймактын географиясын, элинин учурдагы жана тарыхый турмуш-тиричилигин, чарбасын реалдуу сүрөттөө, каармандардын кебин типтештирүү, эмоционалдык-экспрессивдик оттенкторду берүү ж.б. стилдик максаттарда колдонгон. Калемгер диалектизмдерди колдонуу өлчөмү жана алардын маанилерин түшүндүрүү ыкмалары боюнча өзгөчөлөнөт.

Көркөм чыгармалардагы диалектизмдер учурап, ар бири ички түр-бөтөнчөлүктөргө ээ болуп, адабий лексика менен ар кандай карым-кагышта келип, көп кырдуу стилдик функцияларды аткарат. Аларды колдонуудан калемгердин өз жүзү көрүнөт.

М.Гапаровдо башка прозаиктерге салыштырмалуу лексикалык диалектизмдер окумуштуу И. Жороевдин изилдөөсү боюнча азыраак учурайт. Бирок кыргыз акын-жазуучуларынын жалпы фонунда «диалектизмдерди кеңири колдонгон» (70/100) сөз чеберлерине кирет. Чыгармаларынын тилине жүргүзгөн байкоолор да жогорку оюбузду бекемдей алат. «Экөө ээн бакта» жыйнагына кайрылып көрөлү: Тал, чычырканак, ит мурун, жапайы розалардын арасында мурдагыдай эле булбул уялап, кекилик, чил, кыргоол коен сыяктуу жан-жаныбарлардын жатагы көбөйгөн [4. 75]., Кемпир дасторконго өзү очокко бышырган жүгөрүнүн нанын, каймак, майын коң баштады [4. 79]. Мисалдардагы адабийлешкен жапайы роза, жүгөрү нан сөздөрү түштүк батыш диалектисинде гүлсөвгар, загара же мака нан деген диалектилик лексемалар менен айтылат.

Советтик мезгилдеги китеп чыгаруу процессинде коюлуучу катуу талаптарга, диалектизмдерге карата редактордук чектөөлөргө байланыштуу болушун белгилеп, жапайы розанын ордуна гүлсөвгар, жүгөрү нандын ордуна загара же мака нан сөздөрүн колдонсо болмоктугун айтат. Бирок, бул сөздөрдү М. Гапаров эки вариантта тең орду менен колдоно билген: Кампасы болсо жаз, жай, күз бою мака же арпага толтура [4. 77]. Бул жердегилер ал розаларды башкача айтышат: жапайы атыр гүл гүлсөөгар деп коюшат. Иса келген кезде гүлсөөгар толкушуп гүлдөп турган мезгил болуучу [4. 286].

Жазуучунун чыгармаларында арбын кездешкен “жүда” сөзү жумшак юмор оттеногун туюнтуп турат.

Изилдөөгө тартылган калемгер Мурза Гапаровдун советтик мезгилден кийинки чыгармаларында диалектизмдердин бир топ кеңири орун алып жатышын иликтеп көрөлү.

Кийинки жылдарда чыккан китептер мурдагыдай атайын чыгармачыл топтордо, уюмдарда талкууланып, адистер тарабынан рецензияланбайт жана авторлор менен

талашып- тартышкан профессионал редакторлордун колуна өтпөйт. Демек, жарык көргөн китептер көбүнчө калемгерлердин жеке субъективдик тилдик көз караштарынын чегинен чыкпай, адабий тилдин талаптарынан караган коллективдик-тилдик пикирлерден сырт калууда.

Объектидеги жазуучубуз М. Гапаров - «айылдын баласы», элетте өсүп, мектепте окуп жетилген. Ошондуктан, кайсы темага кайрылбасын, көз алдында абстракттуу географиялык ландшафт эмес, туулуп өскөн жери элестеп, ал географиялык фон болуп берет, андагы жашаган жердештеринен каармандарын көрөт. Кичи эне тили – эне сүтүнөн өтүп, балалыгынан сүйлөгөн диалектилик тил, анын ыргагы кулагында жаңырып турат. Диалектизмдердин чыгармаларга киргизилишинин дагы бир себеби дал ушул көп кырдуу автордук образдын тилдик чагылышында, жазуучунун жеке чыгармачылык өзгөчөлүгүндө жатат.

Эми калемгердин чыгармаларындагы диалектизмдердин маанилерин түшүндүрүү өзгөчөлүгүнө токтолуп көрөлү.

Бир пастан кийин үйгө кирип, дализдеги очокко от жагып жаткан Суусарга: - Ушу сен соо эмессиң го? –деди [4. 79].

Окурмандар алардын маанилерин адабий тилдеги семантикалык, морфологиялык, структуралык-составдык варианттары аркылуу түшүнүшө алышат.

Диалектизмдердин маанилерин текстте түшүндүрүп колдонуу. Чыныгы калемгер көркөм туундусун жалпы окурмандарга жеткиликтүү болушун, алар кыйналбай окушун көздөп, ар бир лексикалык бирдиктин көркөм жүгү жана түшүнүктүүлүгү үчүн сөз азабын тартат. Ошондуктан окурманды сөз кудуретинин илеби бийлеп турган эстетикалык сезиминен алагды кылбай, диалектизмдердин маанилерин контекстте түшүндүрүүнүн ар түрдүү ыкмаларын изденет.

а) Текстке киргизилген диалектизмдерди адабий синоними менен түшүндүрүү. Бул учурда синонимдик түгөйлөр өз ара мурун же кийин, жанаша же обочо колдонула берет: Экинчи эшикти ат багарлар кечки иштер бүтөөр замат дароо бекитишет, а биринчисин өздөрү жатаар алдында гана дембелешет [4. 95].

б) Тексттеги диалектизмдерди синонимдеш адабий варианты менен кош сөз түрүндө колдонуу аркылуу диалектизмдердин маанилерин түшүндүрүү. Мында адабий-диалектилик же, тескерисинче, диалектилик компоненттер бирин-бири тактап, туюндурулган түшүнүк жалпыланып, кош сөз «речке көркөмдүк киргизүүчү тилдин стилдик каражатына» (57/109) да айланат: -Кысталак, келчү эмес эле, беймаал-бейчакта келип калыптыр [4.137].

в) Диалектизм туюнткан түшүнүктү сыпаттоо, ага мааниси жакын сөз айкаштарынын көмөгүндө чечмелөө менен түшүндүрүү: Анын устара менен алынган капкара чачынын арасында куду маңдайынан тартып как жонуна чейин жеткен, беш салаа болгон, аппак, чачсыз жолоктору (тырыгы) бар экен [4.101].

Диалектизмдердин маанилерин тексттин өзүндө, анын лексикалык фон-ыраатынан бөлбөй түшүндүрүү – М. Гапаров үчүн мүнөздүү ыкма. Иликке алынган “Экөө ээн бакта” китебинин «Газала» аңгемесинде (газала – торгойдун бир түрү), “Түш” аңгемесинде (газан – күзгү жалбырактар), “Дарыялардын шоокуму” повестинде (апторой – күнөстүү жер) шилтемеде түшүндүрүү берген.

Диалектизмдердин маанилерин тикеден-тике түшүндүрүү менен колдонуу. Бул ыкманын да бир нече жолдору бар. Биз талдап жаткан М. Гапаров тексттеги диалектизмдердин маанилерин тикеден-тике чечмелөөнүн шилтемеде жана сөздөн кийин кашаада берүү жолу колдонулат. Сейрек болсо да, булардын биринчи

ыкмасынан пайдаланган. Мисалы, «Дарыялардын шоокуму» повестинде куур – водопровод, мака – жүгөрү, парандалар – канаттуулар, амач – буурсун, гөзө – кумура, гаргар – бозо салып, бозо саткан киши, пышан – тегирмендин кулагын көтөрө турган жыгач, дара – капчыгай сыяктуу сөздөрдү шилтемеде түшүндүрөт.

Жыйынтыктай келсек, М.Гапаровдун чыгармаларында лексикалык диалектизмдердин колдонулуш өлчөмү көбүрөөк учурайт. Ал калемгердин тилдик-табиттик өзгөчөлүгүнө, кызматтык шартка, ар кайсы мезгилдеги тилдик саясатка, чыгармаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө ж. б. жагдайларга байланыштуу деп ойлоого болот.

Эгерде диалектилик сөздөр жазуучу тарабынан стилдик ар түрдүү максаттарда чеберчилик менен пайдаланылса, анда алар чыгарманын көркөм тканы менен камыр-жумур жуурулушуп, анын ажырагыс бир бөлүгүн түзүп калат, б.а., өздөрү да көркөм образга айланат. Мындай учурда аларды башка сөздөр менен алмаштырууга таптакыр мүмкүн эмес, эгерде жасалма түрдө алмаштыра турган болсок, анда чыгарманын жалпы көркөмдүк-эстетикалык беделине чоң залал келет. Кыскасы, диалектилик сөздөр көбүнчө кейипкер кебинде, кээде автор тарабынан да колдонулуп, төмөнкүдөй функцияларды аткарат.

Биринчиден, ошол доордун ишенимдүү элесин чагылдырууда тарыхый стилизациянын каражаты болсо, экинчиден, чыгармадагы окуянын кайсы говордун өкүлү экенин көрсөтүп, жергиликтүү колорит берип турат.

Адатта көркөм чыгармалардын тилинде кептин башка типтерине караганда лексикалык диалектизмдер көбүрөөк колдонулат. Анткени алардын адабий тилде эквиваленттери – алмаштырар теңдештери болбойт. Болгон күндө да диалектизмдер тактыгы, образдуулугу же башка стилдик боёгу боюнча аларга караганда артыгыраак жеткиликтүүрөөк келет. Лексикалык диалектизмдерди көркөм сөз устаттары өз чыгармаларында пайдалануу менен, чыгармаларынын тилин байытат, алардын колдонулуш чегин кеңейтет, эгер мүмкүн болсо, адабийтилдин лексикасынан түнөк табышына жолдомо берет.

Чыгармачылык изденүүнүн жолунда ар бир сөз чебери өздүк “үнүн” жаратууга бир калыпка түшүп калбоого, өзгөрүп-жаңыланып туруудагы түйшүгү, алардын диалектизмге болгон мамилелеринен да байкалат. Ар бир таланттуу жазуучу элдик тилдин мол байлыгын мүмкүнчүлүгүнө, тилдик табитине жараша жумшап, өзүнүн стилин табууга аракеттенет. Бүт өмүрлүк чыгармачылыгын бир нукта улантпастан, ар бир жаңы чыгармасында жаңы стиль издеп, жаңыча жазууга умтулат.

Ичкилик кыргыздарынын тилин өзүнчө диалект катары көрсөткөн окумуштуулардын пикирлерине кошулуп, бул диалектиге мүнөздүү дагы төмөнкүдөй тилдик өзгөчөлүктөрдүн М.Гапаровдун чыгармаларынын негизинде бар экендигин белгилейбиз:

а) [а] тыбышы[о]менен (анча эмес ончо,) алмашылышы, б) [а] тыбышынын [ө] менен (жүдө эмес жүдө, үка эмес үкө) алмашышы же [ө] тыбышынын [а], [э]менен алмашып (өкүмөт эмес өкүмат, гөзө-гезе) колдонулушу, в) [б], [м], [п] тыбыштарынын [в] менен (багбан эмес багван, аба эмес ава, айбан-айван, жубат-жувант, мөмө-чөмө эмес мөва-чөва, сорпо-шорво) алмашылышы, г) [ы] тыбышынын [у], [а], [и] менен (мындан -мундан, мынчалык-мунчалык, мына-мана, маалым-маалим) алмашышы, г) [э] тыбышынын [а],[ү] менен (мейли –майли, тезирээк-тезираак, кажети-кажаты, мерт-мүрт) алмашылышы.

Көркөм чыгармаларда, ал гана турсун, бардык басма сөздөрдө, баарынан да ушул фонетикалык диалектизмдерге ыксыз орун берүүгө болбойт. Калемгердин чыгармаларында кездешкен бул өңдүү фонетикалык диалектизмдер жалаң гана персонаждардын речинде колдонулбастан, кай бирлери автордун баяндоосунда да жолугат. Алсак: башпагып, апкирип, шондуктан, ж.б.. Автор мына ушул фонетикалык диалектизмдерге келгенде эпиздикке бир аз жол берип койгон. Мисалы: - Иштен кийин, - деп жооп берди шондуктан [3. 220.]. Ал урук үчүн эгилген, шондуктан, алиге чейин чабылбастан, кишини көмгүдөй болуп өсүп, роза гүлү түспөлдөнүп гүлдөп турат [5, 137]. Азыр да бирөө шыптан ичкери башпагып, бирок туз баштык менен супрага түшүп келиштен коркуп, үйдүн ичин аңдаштырып, өрүккө жабышып туруптур.[5,107], ... астыларын күрөшөт, а кечинде кайта ичкери апкирип, дагы жем-чөп чачышат .[5,95].

Бул “эпиздик” адабий тилдин нормасын орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерин бузат, аларды жарыштыра колдонуудан лексикалык дублеттердин саны арбыйт, сабаттуулуктун жайылышына жолтоолук кылат.

Адабий тилдеги тигил же бул сөз көп маанилүү келип, анын айрым маанилери диалектилик мүнөздө болуп, ал маани өз кезегинде адабий кепте колдонулса, семантикалык диалектизмдерге кирет.

Окурмандын көркөм кабылдоосунда «тааныш сөздөн» бейтааныш түшүнүктөгү сөз учурап, анын жан дүйнөсүндө жаңы таасир өнөт. Лексика-семантикалык диалектизмдердеги ушул өзгөчөлүктөрдүн негизинде калемгерлер сөз оюндарын, каламбурларды жаратышат. Мындай стилдик фигуралар объектибиздеги материалдарда сейрек болсо да учурайт:

Таза -Ад. т. 1) «заттын сыпатын билдирүүчү сын атооч»; түшт. б. диал. жана чыг. диал. 2) өтө, абдан, аябай деген күчөтмө мааниде: - Курсагың таза ачкандыр алдыңа кетейин – деди. [4.197].

Түз -ад.т. 1) «заттын сыпатын билдирүүчү сын атооч»; түшт. б. диал. жана чыг. 2) жакшы деген маанидеги сын атооч; - Чынымды айтсам, мен Паиздин ошенткени түзүк болор эле деп ойлойм [5.51].

Ат –ад.т. 1) зат атооч: жаныбар; 2) ат атооч; 3) түшт. б. диал. этиш сөздүн маанисин билдирет: Шондуктан, дубалдары акиташты түзүк кабыл албай, жакшы агарбай атты[5.37].

Обо – ад.т. 1) зат атооч: асман; 2)ичк. сын атооч: ободосу чыккан эски кийим-кечек маанисинде: Ушул ободосу чыккан матрацыңды аяйсыңбы?[3. 8]

Акы – ад.т. 1) зат атооч: кызмат акысы; 2) түш.б.д. натыйжасы, жыйынтыгы деген мааниде колдонулат: ...сенин колуңдан келген акыбат ушул беле карыганда элге шерменде кылдың [3. 47].

Бас – ад.т. 1) этиш: жүр деген мааниде; 2) түш.б.д. токтот деген маанини туюндурат: - Болду эми, балам, - деди таякеси. – Бас кыл [4.340].

Мурза Гапаровдун чыгармаларында амеки (тууган), баар (жаз), аваз (үн, дабыш), нооча (узун), маалим (белгилүү), гала (тегирменде чыгарылган дандын акысы, дан менен төлөнөт), калакат (тоскоол), зая (пайдасыз, бекер), горо (жемиштердин быша элек мөмөсү), эшит (тыңша, ук), жүда (өтө, абдан), бегане (жат), адиса (окуя), бас кыл (токтот, тынчтан), гүлсөвгар (жапайы роза гүлү), лаззат (жагымдуу, таттуу), шүк бол (этият, сак бол, тилинди тый),паранда (канаттуу), гөзө (кумура), челек (чака), гырам(куулук), жаннат (бейиш), мака(жүгөрү), гаргар (бозо жасоочу аял), гөр (мүрзө), оромол (жоолук),алам (ичи күйдүлүк), пайчеки (малдын терисинен ашатылып

жасалган чарыктын бир түрү), үка (ини), барик (жалбырак), апторой (күнөстүү), пешайван (үйдүн кире бериши, төрт тарабын түркүк менен тургузуп, алды жагы ачык, (кээде дубал 50-70 см. гана көтөрүлөт) очокту жана бут кийимдерди ж.б. буюм-тайымдарды жаан-чачындан калкалап туруучу үйдүн бөлүгү), куп (макул), сөрү (супа), кайп (мас), үваган (тамекинин жалбырактарын тизүүчү буюм), ынтызар (зарыгуу), дализ (жети жыгачтуу, оозгу, кире бериштеги бөлмө), газала (торгойго окшогон куш), гөлүйгөн (оңурайган), гылдырек (дөңгөлөк), гылдырап (тоголонуу), ындыны өчүү (көңүлү чөгүү), карды (курсагы), ака (ага), кымча (ичке), мугамыр (куулануу), күкүрт (ширенке), нанүштө (таңкы тамак), камтама (кабатыр, кыжалат), бача (дос), кабыр (мүрзө), наяти (таң калууну туюндуруучу сырдык сөз), тактапал (үйдүн тактадан жасалган полу), агытты (бошотуу), этибар (көңүл буруу), өтөгү (конуш), үстү-баш (кийим), азар (капа, көңүлүн оорутуу), жамбоор (жанында, боорунда татаал сөз), чапчаң (тез, шарт, ылдам), аламжан убакыт (бир канча убакыт), дулдул (унаа), кириптер (дуушар), харим (гарем-бай мусулмандардын үйүнүн аялдар туруучу бөлүгү), пул (акча), рахим этиңиз (аяңыз), пас (кичине, төмөн), макулук (айбан), ж. б. көптөгөн лексикалык диалектизмдер учурайт. Айрым мисалдарды келтирели: «-Жок, амеки! Эртенден баштап душман менен согушууга даярданасың» [4.76].

Мурза Гапаровдун алынган чыгармаларында амеки (тууган), баар (жаз), аваз (үн, дабыш), нооча (узун), маалим (белгилүү), гала (тегирменде чыгарылган дандын акысы, дан менен төлөнөт), калакат (тоскоол), зая (пайдасыз, бекер), горо (жемиштердин быша элек мөмөсү), эшит (тыңша, ук), жүда (өтө, абдан), бегане (жат), адиса (окуя), бас кыл (токтот, тынчтан), гүлсөвгар (жапайы роза гүлү), лаззат (жагымдуу, таттуу), шүк бол (этият, сак бол, тилиңди тый), паранда (канаттуу), гөзө (кумура), челек (чака), гырам (куулук), жаннат (бейиш), мака (жүгөрү), гаргар (бозо жасоочу аял), гөр (мүрзө), оромол (жоолук), алам (ичи күйдүлүк), пайчеки (малдын терисинен ашатылып жасалган чарыктын бир түрү), үка (ини), барик (жалбырак), апторой (күнөстүү), пешайван (үйдүн кире бериши, төрт тарабын түркүк менен тургузуп, алды жагы ачык, (кээде дубал 50-70 см. гана көтөрүлөт) очокту жана бут кийимдерди ж.б. буюм-тайымдарды жаан-чачындан калкалап туруучу үйдүн бөлүгү), куп (макул), сөрү (супа), кайп (мас), үваган (тамекинин жалбырактарын тизүүчү буюм), ынтызар (зарыгуу), дализ (жети жыгачтуу, оозгу, кире бериштеги бөлмө), газала (торгойго окшогон куш), гөлүйгөн (оңурайган), гылдырек (дөңгөлөк), гылдырап (тоголонуу), ындыны өчүү (көңүлү чөгүү), карды (курсагы), ака (ага), кымча (ичке), мугамыр (куулануу), күкүрт (ширенке), нанүштө (таңкы тамак), камтама (кабатыр, кыжалат), бача (дос), кабыр (мүрзө), наяти (таң калууну туюндуруучу сырдык сөз), тактапал (үйдүн тактадан жасалган полу), агытты (бошотуу), этибар (көңүл буруу), өтөгү (конуш), үстү-баш (кийим), азар (капа, көңүлүн оорутуу), жамбоор (жанында, боорунда татаал сөз), чапчаң (тез, шарт, ылдам), аламжан убакыт (бир канча убакыт), дулдул (унаа), кириптер (дуушар), харим (гарем-бай мусулмандардын үйүнүн аялдар туруучу бөлүгү), пул (акча), рахим этиңиз (аяңыз), пас (кичине, төмөн), макулук (айбан), ж. б. көптөгөн лексикалык диалектизмдер учурайт. Айрым мисалдарды келтирели: «-Жок, амеки! Эртенден баштап душман менен согушууга даярданасың» [4.76].

Мурза Гапаровдун синоним диалектизмдерди өз ара же аларды адабий түгөйлөрү менен алгоолоштуруп, кандай стилдик максаттарда, кандай ыкмаларда

колдонгондугуна чыгармаларынан алынган мисалдардын негизинде токтолуп көрөлү.

1. Диалектизмдер көбүнчө каармандардын кебинде колдонулуп, алардын тилинин реалдуу болушун шарттайт: «Эртең менен айтпадыңыз беле: барикти көп үзө бер, кечинде өзүм барып, тизишип берем деп?» [5. 46]. -Жо-жок. Мен пияда эле... Алдыңызга түшүп... [5.76]. Эгерде жогорку сүйлөмдөрдө белгиленген диалектизм синонимдердин ордуна жалбырак, жөө деген адабий түгөйлөрү колдонулганда, кейипкерлердин тилдик жергилиги жоюлуп, жасалма, ишенимсиз болуп калмак.

Ал эми автордук баянда көбүнчө адабий түгөйлөрүн колдонушат: Бирок Кызыл-Үңкүргө эч кандай улоо чыкпастан, он беш чакырымча жерге жөөжөнөдү... [5. 95].

Синоним диалектизм катарлардагы чыгармалардын текстинде бир эле түшүнүктү жергиликтүү колориттеги бир нече лексикалык бирдиктер жана жалпы окурмандарга түшүнүктүү адабий түгөйлөрү менен берүүнүн каражаты болуп, автордун, жалпы эле улуттук тилдин синонимиялык байлыгынын бир көрсөткүчү катары колдонулат. Алсак, адабий тилдеги кабатыр сөзүнүн чыгармаларда камтама, кыжаалат деген диалектизм синонимдер менен алгоолоштурулуп колдонулганын көрөбүз: Ошондо үчөө кабатырланып ага жакын басып келишет [6. 484]., Ошондуктан кандай кийим кийбесин, бир айдан кийин тар келип, аны кыжаалат кылат [4. 186]., - Камтама болбо, мени узатып коюшту, - деди кыз, ичкери кирип жатып [4. 8].

Дара - таңги- «эки жагы тик, бийик, зоокалуу жер». Адабий тилдеги капчыгай менен даранын мааниси жакын. Таңги көбүнчө капчыгайдын кире бериш бөлүгүн туюндурат: Бирпастан кийин ал кыштактан чыгып, дарыяны бойлоп, дарыя агып чыккан даранын ичин көздөй багыт алды [4. 71].

Бегана-бедарга-жүдә//жүдәа (жат, бөтөн) диалектизм синонимдеринин биринчи сөз\ бегана эл, бегана жер, ж.б. болуп, бир катар сөздөр менен эркин лексикалык айкаш түзө берет. Кийинки түгөйлөр\ бедарга болду // кетти, жүдә болду деген бир топ чектелген айкалыштарда гана туруп, аталган маанини туюндурат: Мактымдын өз элинен бегане болуп, бирөөнүн элинде, бирөөнүн жеринде мусапырчылыкты тартып калганын көрүп, өзүн күнөөкөр саначу [6. 273].

Антонимдик диалектизм сыңарлардын бир түгөйү адабий тилдеги сөздөрдөн болсо, экинчи түгөйүн диалектизм лексемалар түзөт: куник-чырайлуу, түзүк (жакшы)–начар, мугамыр-ак көңүл, нооча (узун) -жапалдаш, күз-баар (жаз), өз-бегане (жат), пас-бийик, курсант (кубануу)-капа, сетрейген-жакшынакай, ака-үка, чанда-көп, кайп (мас)-соо, гөлүйгөн – жылмайган, авал (башында)-кийин, ада (түгөө)- толду, жаннат (бейиш)-тозок, айван–адам, ирик – майин (майда), билемин – небилейин (билбеймин) ж.б.

Мына ошондо Айганыш экөөң табакты ортоңорго койгула да, бири-бириңерди жылмая карап коюп каалаганча жей бергиле... [3. 293], - Эми бул гөлүйгөн немеге айтсаң да, кайрылып ошол жакка чыгып барабы десен? [5. 344]. Айрыкча быйылкы жайдагы бир күндү көп элестетет (М. Г. «Д. ш.», 86)., - Мындай кызыктар биздин райондо да чанда болот [5.53]. Ушунун чындыкты билгени эле түзүк болуп турат – деди [5. 91].

- Бул жолу да начар дейм, Ташмат ака, - дедим. [5. 46]., Гүлсүн - кыздардын куниги, жоош-момуну болуп, көрүнгөн бала, кыз дебей, аны бири ыйлатса, бири сооротуп турушчу (М.Г.«Д.ш.»,90)., Мага жакчу бу кыз. Чырайлуу, акыл-эси да сергек.[4. 8].

Ал эми антоним диалектизм түгөйлөрдөн түзүлгөн антитезалар өтө сейрек. Бул, балким, эки түгөйү тең диалектизмдерден турганда, жалпы окурмандарга түшүнүксүз болуп калуу жагдайынан качуу, окурмандарды урматтоо сыяктуу автордук мүдөөлөр менен байланыштуудур. Ошондуктан буларга бирин-экин гана мисалдарды келтирүү менен чектелүүгө туура келет: Тегирмен шак эмес, маин ун чыгара баштады [4. 81]. Шак сөзүнө «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» «бозо салуу, малга жем кылуу үчүн тегирменге тартылган таруу же башка эгин» [5:723] деп түшүндүрмө берилген. Түштүк батыш диалектиде бул лексема «ирик» маанисинде да семантикалык диалектизм катары маин (майда) сөзү менен антонимдик катыш түздү.

Сүрөткер диалектизм антонимдерди жергиликтүү, тарыхый турмуштун ар түрдүүконтрасттуу жактарын сүрөттөөнүн баалуу каражаттарына айлантканын көрөбүз. Ошондой эле, диалектизм антонимдер антитеза, биригүү сыяктуу стилдик фигуралардын түзүлүшүнө негиз болот.

Мурза Гапаровдун чыгармаларында татаал диалектизмдер арбын кездешет.

Мисалы: ичеги-карды, аш-паш, бурхан-шархан, ал-акывал, паша-вазир, үстү-башы, мөва-чөвалар, бежолмо-бежол ж.б. Ушунда мен анын ал-акыбалын көрүп, ага ушунчалык ырайымым келди [4. 31], Үстү-башы баткак, аябай арып-чарчап, жүдөп калган [3. 172]. Айкырыкты салып, бурхан-шархан түштү, байкушум [5. 368].

Кошмок сөздөр: тактапал, пешайван, байтак жол, бас кыл, биерде, каякка, рахим этиңиз, кетипартабыз, шүк бол, гарт кекирип, куп ичтик, гөр чолок, бирпастан кийин, жастап берет, башпагып, үмүт эишпейт ж.б. сөздөр кеңири кездешет.

Адабияттар

- Артыкбаев К. (2015). *XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы*. Б.
- Бекназаров К. (1987). *Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер*. Ф.: Илим.
- Гапаров М. (2009). *Экөө ээн бакта*. Б. Турар.
- Гапаров М. (2016). *Тандалмалар*. Б.
- Гапаров М. (1963). *Мейман. Повесть*. Ф.
- Гапаров М. (1966). *Бир ииңгил жүзүм*. Ф.
- Гапарова Ч. А. (2006). *Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы*: Филол. илим. канд. ...диссертация: 10. 02. 01. – Ош.
- Жусупов К. (1988). *Тулпар*. Ф.
- Ибраимов, О. (2012). *История кыргызской литературы 20 века*: т.1-2. Бишкек.
- Кадырманбетова А. (2009). *Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар*. Бишкек.
- Муратов А. (2016). *Сулуулуктан улуулукка. Мурза Гапаров баяны*. Бишкек.
- Назаралиев Т. (1978). *Адабий тилдин өнүгүшүндөгү диалектизмдердин ролу*. Ала-Тоо
- Усубалиев Б. (1994). *Көркөм чыгармага лингвистикалык илик*. Б.
- Сыдыкова Т.К. (2003) *Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер*: Филол. ил.канд. ...дис. автореф.: 10. 02. 01. Б.

TURKIY TILSHUNOSLIKDA YURIDIK TIL LEKSIK BIRLIKLARINING MA'NOVIY MUNOSABATLARI

Qodirjon MO'YDINOV*

Annotatsiya

Turkiy tilshunoslikda lingvokulturologiya, psixolingvistika, sotsiolingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi oraliq lingvistik sohalar rivojlanayotgan bir paytda yuridik til leksikasi va terminologiyasi muammolarini o'rganishga, yuridik tilni alohida sistema sifatida takomillashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqishga katta ehtiyoj sezilmoqda. Ular qatorida qonunlar tilini o'rganuvchi yurislingvistika sohasi ham yuridik tilning lingvistik xususiyatlarini aniqlashni, ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o'rganishni taqozo qilmoqda.

Tilshunoslikda leksik-semantik guruhlar tarkibidagi lug'aviy birliklarni aniqlash, ularning o'zaro munosabatini sohalar leksikasi doirasida o'rganish tadqiqot obyekti sifatida maydonga chiqdi. Mazkur maqolada o'zbek tili yuridik leksikasi tarkibidagi lug'aviy birliklarning ma'noviy munosabatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: yuridik hujjat, sistem leksikologiya, semantik maydon, giponimiya, graduonimiya, giperonim, darajalanish.

SEMANTIC RELATIONS OF LEGAL LANGUAGE LEXICAL UNITS IN TURKIC LINGUISTICS

Abstract

At a time when interdisciplinary branches of linguistics in Turkic studies –such as linguoculturology, psycholinguistics, sociolinguistics, and computational linguistics – are undergoing rapid development, there is an increasing need to investigate the issues of legal vocabulary and terminology, as well as to formulate solid scientific foundations for the improvement of legal language as an independent linguistic system. Among these branches, jurislinguistics, which focuses on the language of law and legislation, likewise necessitates the identification of the specific linguistic features of legal language and their comprehensive study from both theoretical and scientific perspectives.

In contemporary linguistics, the identification of lexical units within lexical-semantic groups and the examination of their semantic interrelations within the framework of specialized vocabulary have become significant areas of research. This article explores the semantic relationships among lexical units within the legal lexicon of the Uzbek language.

Keywords: lexicon, jurisprudence, judicial body, legal document, legal term, systemic lexicology, semantic field, hyponymy, graduonymy, hyperonym, gradation.

Yuridik til leksikasi o'ziga xos semantik maydon bo'lib, u muayyan leksik-semantik guruhlardan tashkil topadi. Aniqrog'i, yuridik til leksikasi tarkibidagi leksik-semantik guruh birliklari o'zaro: sinonimik, giponimik, semantik graduonimik, antonimik, partonimik, funksionimik munosabatda kuzatiladi.

O'zbek tilshunosligida giponimiya hodisasi yuzasidan H.Ne'matov, R.Rasulov[1], R.Safarova[3] va A.Sobirovlar[4] tomonidan munosabat bildirilgan. Xususan,

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, moydinovqodirjon1973@gmail.com

A.Sobirovning ta'kidlashicha: "Muayyan turlarga nisbatan umumiy ma'noni ifodalovchi va semantik maydonning yadrosi (markazi) da keluvchi bosh so'zga, dominantaga nisbatan *giperonim* atamasi ishlatiladi. Bu so'z jinsni bildiradi. *Giponim* ma'lum bir jinsning turini bildiruvchi leksik birlik sifatida yuzaga chiqadi. O'zi bilan teng qiymatga ega bo'lgan turdosh giponimlar bilan birgalikda giperonimga tobe bo'ladi"[4].

Yuridik til leksikasiga oid birliklar o'rtasida ham giponimik munosabatlar ko'p kuzatiladi. Ular ishlatilish darajasiga ko'ra sinonimik munosabatdan keyingi o'rinda turadi.

Yuridik til leksikasi tarkibidagi umumiste'mol so'zlar o'rtasidagi giponimik munosabatlar haqida maxsus to'xtalmaymiz. Chunki ularning ayrimlari haqida tilshunoslikda yetarlicha fikrlar bildirilgan. Biz, asosan, yuridik tilda ishlatiladigan yuridik terminlar giponimiyasiga to'xtalamiz. G.G'ulomova giponimik aloqa yuridik terminologiyaning asosini tashkil etishini ta'kidlab, *jinoyat*, *jazo* giperonimlarining giponimlari haqida fikr bildiradi[6].

Yuridik til leksikasining quyidagi birliklari o'rtasida gipero-giponimik munosabat kuzatiladi:

Bayonnoma giperonimining giponimlari: guvohni so'roq qilish bayonnomasi, jabrlanuvchini so'roq qilish bayonnomasi, yuzlashtirish bayonnomasi, voqea joyini ko'zdan kechirish bayonnomasi, shaxsni tanib olish uchun ko'rsatish haqida bayonnoma, tintuv haqida bayonnoma, ayblanuvchini so'roq qilish bayonnomasi; sud majlisi bayonnomasi va b.: "Sud bayonnomasida: "Mamatovanning uyiga g'ayriqonuniy ravishda kirilgan" deyilgan, ammo Mamatova eshikni o'zi ochganligini tan oldi" [5, 41]. "Shuningdek, ...tergov harakati bayonnomasida u televizor turgan xonada S.Erpo'latov bilan gaplashib o'tirganligini... va boshqa holatlarni ko'rsatib bergan" [5, 36].

Javobgarlik giperonimining giponimlari: mulkiy javobgarlik, moddiy javobgarlik, ma'muriy javobgarlik, xalqaro huquqiy javobgarlik, jinoiy javobgarlik va b.: "Quyi sudning hal qiluv qarorida belgilangan jinoiy *javobgarlik* yuqori instansiya sudi hay'ati tomonidan ma'muriy javobgarlikka o'zgartirildi" (Xo'jalik ishlari bo'yicha sud hujjatlarining namunalari).

Sud giperonimining giponimlari: oliy sud, fuqarolik sudi, jinoyat sudi, harbiy sud, iqtisodiy sud, ochiq sud, yopiq sud va b.

Sud ekspertizasi giponimlari: sud-filologik ekspertizasi, sud-lingvistik ekspertizasi, sud-biologik ekspertizasi, sud-kimyoviy ekspertizasi, sud-tibbiyot ekspertizasi, xatshunoslik ekspertizasi, sud-narkologik ekspertizasi, sud-psixiatriya ekspertizasi, sud-buxgalteriya ekspertizasi, eksqumatsiya (murdani qazib olish va qayta ko'mish), sud-elektroakustik ekspertizasi, sud-avtotexnika ekspertizasi, sud-ballistika ekspertizasi, sud-trassalogiya ekspertizasi va b. "Sud da'vogar va javobgarining tushuntirishlarini tinglab, qo'shimcha ravishda sud-tibbiyot ekspertizasi tayinlash haqida qaror chiqargan" (Sud – fuqarolar himoyachisi).

Eslatamiz, muayyan semantik maydonga birlashuvchi leksemalar umumiy va xususiy belgilariga ko'ra o'zaro birlashadi yoki farqlanadi. Aniqrog'i, "sud ekspertizasi" giperonimining giponimlari mazmuni, maqsadi va qo'llanishiga ko'ra o'zaro birlashsa, joriylanishiga ko'ra xususiy – alohidadir. A.Sobirov ta'kidlaganidek: "Aynan mana shu jihat so'zlarning tildagi daxlsizligini, xususiyligini ta'minlaydi va ularni muayyan paradigmalariga birlashtirish imkonini beradi"[4,12].

Qaror giperonimining giponimlari: jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish to'g'risida qaror, jinoyat ishini ish yurituviga olish haqida qaror, dastlabki tergovni tergovchilar guruhiga topshirish to'g'risida qaror, dastlabki tergovda tergovchilar guruhini ko'paytirish

to'g'risida qaror, tergov guruhi tarkibini o'zgartirish haqida qaror, jinoyat ishining tergovga tegishliligi bo'yicha yuborish to'g'risida qaror, tintuv o'tkazish haqida qaror, shaxsiy tintuv o'tkazish haqida qaror, ayblovni o'zgartirish haqida qaror, jabrlanuvchini majburiy keltirish haqida qaror, O'zbekiston Respublikasi nomidan hal qiluv qarori, qamoqqa olish haqida qaror, sud-tibbiy ekspertizasi tayinlash haqida qaror va b.: "Hal qiluv qarori darhol ijroga qaratilsin" (Xo'jalik ishlari bo'yicha sud hujjatlarining namunalari, 43-b). "Sud da'vogar va javobgarning tushuntirishlarini tinglab, qo'shimcha ravishda sud-tibbiy ekspertizasi tayinlash haqida qaror chiqargan" (Sud – fuqarolar himoyachisi).

Qotillik. Qotillik. Qotil bo'lish, qotil ekanlik, odam o'ldirish [6, 347]. Qotillik giperonimining giponimlari: *pichoqlash, zaharlash, bo'g'ish, otish, bo'g'ilish, dimiqtirish, urish, do'pposlash, killer yollash, arqonga osish* va boshqalar.

Agar "sud ekspertizasi" giperonimining giponimlari joriylanishiga ko'ra o'zaro farqlansa, qotillik giperonimining giponimlari esa odam o'ldirish jinoyatining qanday usulda amalga oshirilishiga ko'ra farqlanadi. Qiyoslaymiz: *qotillik* – umuman odam o'ldirish; *killer yollash* – yollanma qotil vositasida odam o'ldirtirish; *pichoqlash* – sanchib kiruvchi o'tkir tig'li qurol – pichoq vositasida amalga oshirilgan qotillik; *zaharlash* – zaharli moddalar vositasida amalga oshirilgan qotillik; *bo'g'ilish* – zaharli gaz vositasida amalga oshirilgan qotillik; *otish* – qurol (miltiq, pistolet va sh.k.) vositasida amalga oshirilgan qotillik; *bo'g'ish* – bo'g'ish orqali amalga oshirilgan qotillik; *dimiqtirish* – suvga cho'ktirish orqali amalga oshirilgan qotillik; *urish, do'pposlash* – qattiq jismlar vositasida amalga oshirilgan qotillik va boshqalar.

Demak, giperonimlar umumiylik (jins), giponimlar – xususiyliklar (tur) bo'lib, ular semantik jihatdan turlicha bo'lgan birliklar orqali voqelanadi.

Sistem leksikologiyada giper-giponimik, xolo-meronimik (butun-bo'lak), graduonimik (darajalanish), funksional va boshqa munosabatlar keng o'rganilmoqda. Bular ichida graduonimik (darajalanish) hodisasini tilshunoslikda keng o'rganilganini kuzatish mumkin. Bu masala E.Begmatov, H.Ne'matov, R.Rasulov, O.Bozorov, S.G'iyosov, R.Safarova, M.Narziyeva, Sh.Orifjonova, M.Fayzullayevlarning tadqiqotlarida yoritilgan. O'zbek tilshunosligida graduonimiyaga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlar ham mavjud.

G.G'ulomova yuridik terminologiyada graduonimik, iyerarxonimik kabi mazmuniy munosabat turlari uchramasligini ta'kidlaydi[7]. Sud nutqi leksikasi bo'yicha olib borgan kuzatishlarmiz buning aksini tasdiqlaydi. Aniqrog'i, sud nutqi leksikasiga oid birliklar o'rtasida faol bo'lgan semantik graduonimiyani uchratish mumkin. Semantik graduonimiya sud nutqi leksikasining umumiste'mol so'zlar va yuridik terminlar qatlamiga xos birliklarda kuzatiladi. Xususan, sud nutqi leksikasida graduonimik munosabatda bo'lgan quyidagi birliklarni misol qilib keltirish mumkin:

gumon qilinuvchi → *sudlanuvchi* → *ayblanuvchi* → *aybdor* → *mahkum* → *mahbus* → *residevist*;

residevist → xavfli residevist → o'ta xavfli residevist (O'zR JK 44-52 moddalar);

jarima → muayyan huquqdan mahrum qilish → axloq tuzatish ishlari → xizmat bo'yicha cheklash → qamoq → intizomiy qismga jo'natish → ozodlikdan mahrum qilish → umrbod ozodlikdan mahrum qilish (O'zR JK 434-modda);

chertmoq → turtmoq → urmoq → do'pposlamoq ;

shikastlamoq → jarohat yetkazmoq → chalajon qilmoq → o'ldirmoq;

dastlabki tergov → tergov → surishtiruv bosqichlari → hibsga olish → sud → jazolash (yoki oqlash) → apellyatsiya → kassatsiya;

yengil jinoyat → ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyat → ijtimoiy xavfi katta bo‘lgan jinoyat → og‘ir jinoyat → o‘ta og‘ir jinoyat;

o‘g‘ri → o‘g‘riboshi → qonundagi o‘g‘ri;

mayda bezorilik → bezorilik → jinoyatchilik;

jarima to‘lash → mol-mulkni musodara qilish → ozodlikdan mahrum etish → umrbod qamoq jazosiga hukm qilish;

gumon qilinuvchilarni saqlash xonasi → hibsga olish → hibsdan saqlash → tergov izolyatori → qamoqxona → bir kishilik kamera → qattiq tartibli koloniya va b. “U 2004-yilning 20-yanvaridan buyon *tergov izolyatorida* oilasidan, jamiyatdan ajratilgan holda saqlanmoqda” [5,121].

Demak, yuridik til leksikasiga oid birliklar ichida graduonimik munosabatlarning: 1) ichki darajalanish; 2) leksik-semantik guruhlar yoki mazmuniy to‘dalar o‘rtasidagi darajalanish; 3) moddiy borliqdagi asosiy tushunchalarni ifodalovchi birliklar o‘rtasidagi darajalanishlar [4,146-149] kabi turlari kuzatiladi. Graduonimik munosabatdagi ushbu birliklar jinoiy yoki huquqbuzarlik harakati qanday boshlanib, qay tarzda rivojlanib va oxir-oqibatda nima bilan tugashini ko‘rsatib bera oladi.

Xullas, obyektiv borliqda hamma narsadan uzilgan, alohida narsaning o‘zi bo‘lmaganidek, tilda ham lisoniy birliklar u yoki bu munosabat orqali o‘zaro bog‘langan bo‘ladi, muayyan paradigmalariga birlashadi. Ushbu paradigmatic qatorlar ochiq ekanligi bilan xarakterlanadi. Ular davr ruhiga, zamon talabiga mos ravishda tinmay yangilanib turadi. Zero, leksik sistemaning o‘zi ochiq sistemadir, yangilanib, boyib turadigan sistemadir.

Jumladan, yuridik terminologiya ham sifat (ma‘no) jihatdan ancha murakkab, miqdor jihatdan esa “cheksiz” bo‘lib, o‘zbek tili lug‘at tarkibida eng katta qatlamlardan birini hosil qiladi va xalq hayotining deyarli barcha yo‘nalishlarini, sohalarini, jarayonlarini qamrab olishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar

Неъматов Х., Расулов Р. (1995). *Ўзбек тили систем лексикологияси асослари*. Toshkent: Ўқитувчи.

Orifjonova Sh. (1996). O‘zbek tilida lug‘aviy graduonimiya: *Filol.fan.nomz...dis. avtoref*. Toshkent,.

Safarova R. (1996). *Leksik-semantik munosabat turlari*. Toshkent: O‘qituvchi.

Sobirov A. (2005). *O‘zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish*. Toshkent: Ma‘naviyat.

O‘zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. (2006). Toshkent: Adolat.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5-jild. (2006). Toshkent: O‘zME.

G‘ulomova G. (2005). O‘zbek yuridik terminologiyasining istiqbol davri taraqqiyoti. *Filol. fan.nomz...diss*. Toshkent.

ТҮРК ТІЛЛЕРІНДЕГІ СҮТ ТАМАХТАРЫН ТАНЫХТАПЧАТХАН ИНТЕГРАТИВНАЙ СӨСТЕР

Раиса АБДИНА*

Аннотация

Пу тоғыста піс көр көрербістер сөстерні, хайзылары түрк тілдерінде сүттен тимнелген ас-тамахтарны таныхтапчалар. Сүттен тимнелген ас-тамахтар түрк чоннарның кухнясында өнетін орын алчалар. Пу ас-тамах олаңай ла чіңең нимелер ниместер, че ідөк культураның кодтарын апарчалар, хайзылары пүкүлее чонның чуртаң ондайларын паза тилекейденер пілістерні чарытчалар. Материалны көргені көзітче, сүт тамахтарын адапчатхан интегративнай сөстер чілі полчалар: *сүт, айран, хамыс, хурут, эңгей, хайах, пызылах*. Ас-тамах лексиказын істесеткені пасха чоннарның культуразын паза тілдерін тиннестірген сылтаанда, араластыра иділген нимелерні сығарарға полысча, хайзылары олаңай күннерде тузаланылчатхан хоостыра учурапчалар. Пу нима тиннестіреткен тілдернің паза культурадағы чоннар аразындағы палғалыстар иргідегі тархында полғанын киречілепчелер. Хай пірее сүттен тимнелген ас-тамах паза чіңең нимелерні таныхтапчатхан сөстер монгол тілдерінде учурапчалар.

Ключевой сөстер: лексика, сүт тамахтарының аттары паза оларнаң тимнелген чіңең нимелері, хакас тілі, түрк тілдері, интегративнай сөстер.

INTEGRATIVE LEXEMES OF NAMES OF DAIRY DISHES IN TURKIC LANGUAGES

Abstract

In this work, we will consider the integrative lexemes denoting the names of dairy products in Turkic languages. Dairy products and dishes occupy an important place in the traditional cuisine of the Turkic peoples. These products are not only food, but also carriers of cultural codes that are fully integrated into the ethnic ideas about the world and way of life. The analysis of the material shows that the lexemes *sut*, *ayran*, *kumys*, *khurut*, *ezhigei*, *khayakh*, and *pyzylyakh* are the most frequently used lexemes for dairy products in Turkic languages. The study of gastronomic vocabulary in comparison with the languages and cultures of other nations allows us to identify the integrating elements that are most commonly used in everyday life. This indicates the ethnic relationship between the compared languages and the existence of intercultural contacts between their speakers in the historical past. Some lexemes for dairy products and dishes have parallels in Mongolian vocabulary.

Keywords: vocabulary, names of dairy products and dishes, Khakass language, Turkic languages, integrative lexemes

Чіңең нимелерні таныхтапчатхан сөстерні үгренері постаң аар лингвокультурнай нима чілі таныхталча, хайзы тілге, ибіркі чуртасха паза чонға теелче, агаа системалығ паалағ пиргені – ол тілдерні ал чөрчеткен чоннарның аразында культура палғалыстарын чарыдарға полысчалар. Пілдістіг, тілдернің туған полчатханнары

* Россия, Абакан, государственное бюджетное научно-исследовательское учреждение Республики Хакасия «Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории» (ГБНИУ РХ «ХакНИИЯЛИ»), старший научный сотрудник, кандидат филологических наук, rabdina@mail.ru

көрілчелер мындағ ондайларда, пастағызын төөй сөстер төстіктері пар сылтаанда – төстіктернің морфемалары, хайзылары өөнінде күннің сай тузаланчатхан сөстерде учурапчалар, паза өнетін терминологияларда. Че иледе үр тус паза алынча полған на культураның өзізі, паза тілі ідөк, пос паза пос алынча полчатхан тузалығ пүдістерге ағылчалар, хайзыларына көре, чағын туған даа тілдернің сөстер пүдізінде ал алынча пасхалалчатхан сөстер төріпчелер.

Хачан ол чағын туған тілдер алай ба диалекттер культура паза тілдер палғалызында тіліпчетселер, лексиканың өскені ол ікі пүдістернең тиң поларынаң хости парча. Көзіділген чол улам на пөзік пілдіріг ондайларына ағылча паза істезігчелер адапчатхан «тілдернің чағыны» тіп ондайға кірче (Шайхулов, 1988, 38-6).

Азыранчаң система, кибірліг ас-тамахтың көрімнері паза оларның адалчатханнары чонның киртінізінең паза культуралығ ис-анығ апарылғанынаң пик палғалыс парғаннар. Хакастарның пасха мал тудып чуртапчатхан чоннарних чили, сүттең тимнелген ас-тамах көп полған. Сүт тамахтарының аттарын піс темалығ чардыхха піріктірчебіс, хайзында піс оңарчабыс чуртастың хай-пірее сариларынаң палғалыстығ лексиканың піріктірілген ние-нооны таныхтапчатханын. Андағ сөстернің лексика өмелері пір теманаң палғалыстығлар, предметтерні чарчатса, хайзы уғаа туза полар. Темалар хоостыра лексиканы көргені сөстернің материалларын, хайди таныхтаан В.И. Цинциус, пілерге ондай пирче хай син көп паза хайди лексиканың санын ол паза пасха даа чирлерде ал алынча чар саларға киректелче, паза ідөк сөс пүдірчең ондайларны көр саларын (Цинциус, 1979, 5-6). Ф.П. Филин, хайзы «темалығ өме» терминні наукаа кирген, анда санаан «сөстернің өмезі, хайзы лексика пілдіріглері ниеме, че сын полчатхан ниемелері хоостыра піріктірілгеннер». Пір темалығ сөстерні пасхазынаң алыстырғаны, тус таа иртсе, тузаларының алысханына, сөстернің стилистика алызығларына ағылбинча, хайзы тілдегі тузалары хоостыра палғалыстары чоғын киреңілепче (Филин, 1957, 526-6).

Пу тоғыста піс көр көрербістер сөстерні, хайзылары түрк тілдерінде сүттең тимнелген ас-тамахтарны таныхтапчалар. Сүттең тимнелген ас-тамахтар түрк чоннарның кухнясында өнетін орын алчалар. Пу ас-тамах олаңай ла чичең ниемелер ниеместер, че ідөк культураның кодтарын апарчалар, хайзылары пүкүлее чонның чуртачаң ондайларын паза тилекейдеңер пілістерні чарыгчалар.

Сүттең тимнелген ас-тамах хачаннаоң сығара Ыстүнзархы Сибирьдегі паза Орын Азиядағы чоннарның аразында ызыхтыг тіп саналчаң. Хакастарның прай даа чуртас ондайларында сүт паза сүттең тимнелген ас-тамах учурапча. Хакастарның кибірліг киртінізінде, кізінің пос үс той полча төреенде, хоных хонғанда паза үреенде. Хакастар тіпчелер: «Кізінің үс ле той полча: төрізе, хоных хонза паза үрезе». Сүт полған на кибір иртірчетсе тузаланылча. Иди, паланы пастағызын азырир алнында аның ахсын паза ічезінің имчегіне хайах сүртчеңнер, Умай худайға чарыдып. Палаа ат пирчетсе, ат пирер алнында, ат пирер кізі ах інек сүдінең паланың ахсын чайыбысчаң. Прай пу сөбіредегі киректерде алғыстар – чазыттыг алғас сөстерін читірчеңнер. Алғир алнында чоохтанар кізі сүтнең ахсын чайыбысчаң. Ыреен кізіні халғанчы чолына үдезіп, өнетін сүтнең кибір иртірчелер. Сүт паза сүттең тимнелген ас-тамах кізіні төреенең сығара өлгенче теере үдесчелер, паланың пастағы чиизі полып паза пу чирдең парыбысхан кізінің халғанчы чиизі полып.

Сүттең тимнелген ас-тамах аалчыларны удурлачаң пастағы чиис полчаң, хайзы хакастарның сарыны киреңілепче:

«Улуг хазанга мин,
Айран-ас тургызып,
Сахтап полбинчам сірерні,
Аарлыг аалчыларым!»

«В большой казан я
Айран приготовив,
Не могу дожидаться вас,
Дорогие гости!»

Чонның пазылбин пүткен чайаачызында піс ідөк киречілепчеткен материаллар таапчабыс: алыптарны, хайзылары пастағызын на ибзер кірчелер, айраннаң удурлапчалар, аннаң на танызар сурығлар пирчелер.

«Ізiк аза, изен пирчедiр,
алтын саадагын
сöзiрбинен кiрдi,
от соона одырыбысты.
«Айран сустып пирчедiр».

«Дверь открыв, поздоровался,
свой золотой саадак волоча, вошёл, на
непочётное место сел.
[Хозяин] айрана, зачерпнув, ему
подаёт» (Торокова, 2018, 103-б).

Сүт өөн ас-тамах полчаң, хайзынаң аймах- пасха чіең нимелер тимнечеңнер. Хакас кухнясында аймах-пасха ондайнаң сүтті тимнечеңнер, хайраллачаңнар паза пасха ондайнаң тузаланчаңнар.

«Сүттең тимнелген ас-тамах» темача чарылған кічіг өмелер мындағлар: «сүттің ады», «сүттең тимнеен ісчең нимелер», «сүттең тимнеен ас-тамах».

Таллап алған салтар көзіткен, сүтті таныхтапчатхан ікі лексика единицасы иледе түрк тілдердегі лексикаа кірчелер. Сүт лексемазынча иргі түрк. *süt*, хайзына пасха иргі ле сых килгеннер: др.-турк. *sūt*. Лексема *сүт* прай даа түрк тілдерінде таныхталған.

Хакас тілінде тізең «пастағы сүт» *оос* «оос, інек туған соонда пис күнче ирт парза пирчеткен» сөснең таныхталған. Оосты пызырчаңнар, хайзы хаарған нымырхаа төйі пол парчаң. Хакастар оосты удаа чібечеңнер, олар аны пызолаға пирибісчеңнер. *Оос* лексема иледе түрк тілдерінде пар полтыр, аймах-пасха фонетика ондайынаң алыстырылған, көзідімге (*уус, овуз, оғус, оус, аз, ауз* паза даа пасх.) паза таныхталған «туған інектің пастағы күннеріндегі сүді», «сүтті ачыдар закваска», «наа туған хойның пастағы сүдінең тимнелген ісчең ниме», «малның пастағы сүдінең тимнелген чиис» паза даа пасх. Андағох лексема пар монгол тілінде, істезігчілернің сағызынаң, ол монгол тіліне түрк тілдерінең кірген полар (Севортян, 1974, 405-б).

Хакастарның иң удаа ісчеңкер суух нимезі – ол *айран* полча «інек сүдінең тимнелчеткен өнетін хуяң ісчең ниме». Андағох суух ісчең ниме полған пасха даа түрк чоннарында, хайзында айран аймах-пасха тузалығ полча. Тиңн.: др.-тюрк. «айран-ачаан інек сүдінең тимнелген суух ісчең ниме», (кирг., ног., туркм., к-калп., тат.) *айран* «ачаан хуяң сүт», суғнаң поралаан ачығ сүт азерб., караим., кумык., *айран* «хуяң сүт» чув., каз. Э.В. Севортяның сағызынаң *айранның* төреені пірге түрктарның *айыр* «хыйа идерге» тіп іділіс өөнінзер парча.

Айран сынында «алчатханын» таныхтапча полар, ол хайахтаң хыйа парчатхан сылтаанда. *Айран* лексема хакас тілінде пасха сөстернең палғалызып, чыылған тузалығ сөстерні таныхтапча: *айран-сүт, айран-сухсын, айран-хамыс* (Анжиганова паза пасх. 2006, 45-б).

Айранны тимнірінде хакастар аймах-пасха ондайларнаң тузаланчаңнар. Аны өнетін тимнелген хордынаң, хайдар узаан сүтті урыбысчалар, сахар салыбысчалар паза чылығ чирзер ачызын тіп турғыс салчалар. Соонаң ачитхы пол парза, сүтті хозыбысчалар. Айраннаң пасха даа нимелер тимнепчелер, көзідімге айран арағазы, аарчы, хурут, пічірө.

Айран – ол хакастарның иң аарлапчатхан ісчең нимезі, ағаа чарыдып, өнетін үлүкун иртірчелер Тун айран (тун – первый). Айранны көп сабазында идіп пастапчалар часхының соонда – чайғы пасталчатса, хақан малчылар хыстағдан чайлағзар көзібісселер. Маллар көп полғаннар паза хадарчаң орыннар асхынах полғаннар малчыларға малларны ікі хати чылда сүрерге килісчең. Чайғызын мал хадарчаң орыннар тағларда паза сөрөн чирлерде, суғ паза көллер хазында полчаңнар, олох туста чазыдағы оттарны хысхызына артыс салчаңнар. Күскү-хысхы тустарында чил чазыдағы харларны сүр парыбысчаң, андада малларға азахнаң на хазып, чиис таап аларға оой полчаң. Малларны сүр парып, хакастар оларнаң хада көс чөрченнер, чайлағда паза хыстағда, хайзыларында сыбыра чуртачаң туралар пүдір салчаңнар, өнетін родтың алай ба аалның турлаа полған.

Чайғы пасталчатса, хақан хысхыны тобырып алған маллар көк отха симір сыхсалар паза көп сүт пир сыхсалар, хакастар көп айран паза пасха даа сүттең ас-тамах тимнечеңнер. Ол тус Тун айран үлүкүннечең тіп таныхталча.

Сағамғы туста хакастарның кухнязында өөнінде інек сүді тузаланылча. Итседе пастап інектең пасха хакастар өскілерні паза пииларны сағчаңнар. Пииның сүдінең хамыс тимнечеңнер. Иди Спасский XIX чүс чыл пасталчатханда пасхан: «Олар күннің сай үс хати пииларны паза ікі хати інектерні саарға киректер, хамыс паза айран, пызылах идерге киректер, хамыс пииның сүдінең тимнелче, айран інектің сүдінең. Ікізінде дее, сүтті чылыдып алып, теер хапха урыбысчалар, хайзында узаан сүтнең пораластырып, хай-пірее тусха хапты түкнең ораабысчалар; аннаң тұрче полып, сыбыра час сүтті хос турчалар, анан полған на сай порабысчалар. Хамыснаң айран тадылығлар, тосхымнығлар паза хазых пирчелер. Хамыс ағырығларға даа чарапча» (Спасский, 1818, 54-6).

Пасха істезігчі А.П. Степанов таныхтаан, хакастар өөнінде чайғызын удаа ааллап постарының туғаннарынзар чөрчелер, хайда хамысты паза айранны паза халастан иткен арағаны ісчелер (Степанов, 1835, 135-6). Ол чылғының сүдінең тимнелген күс пирчеткен кибірліг ісчең ниме хачаннаоох түрк чоннарынаң тузаланылча, че сөс «*кумыс*» пірге түрктарнина саналып, иледе түрк тіллерінде учурапча.

Сүттіг ас-тамахты таныхтапчатхан араластырылған сөстерге апар саларға чарир: хурутты «аарчыдаң тимнеен хурғатхан сырларны». Хурут аймах-пасха фонетика варианттарында пасха лаа түрк тіллерінде тоғасча: к.-калп. *курут* «эчігейнің, сырның көрімнері», каз. *курт* «хурудылған эчігей», кирг. *курут* «хурыг сыр, сыға пасхан алай ба хурудылған тоғылахтар, лепешкалар», азерб. *гурут* «сүүлген сүттең тимнелген хурудылған тоғылахтар», др.-тюрк. *гурут*, *курут* «хурғатхан эчігей, өнетін ондайнаң хурудылған». Б. И. Татаринцев пу сөстің ікі ондайнаң тузаланылчатханын көзітче: *курут* паза *курт*; пастағызын ол прай даа сағамғы түрк тіллерінде тоғасча, ікінчізі варианты, тізең, тіллернің чарымында ла, өөнінде кыпчак тіллерінде тоғасча, «сырның сорты алай ба көрімі» тузальг полып (Татаринцев, 2004, 316-6).

Хайах «масло» термин тоғасча иледе тюрк тіллерінде: азерб. *йагъ*, туркм *яг*, узбек. *егъ*, карач.-бал. *жау*, тув. *жаг*, башк. диал. *йаг*. Істезігчілернің сағызынаң *йа:г* – *йа* иділістің «хайахты тимнирге» пүткен сөс. Пу сөстің өөнінең істезігчілернің сағызынаң *йогурт* сөс пүт парған, хайзы иледе түрк тіллерінде сүттең тимнелчеткен өнетін хуйаң ісчең нимені, хуйаң сүттің түргенін, хойығ сүтті таныхтапча. Тиңн.; турк. *йогурт*, аз. тур. *йогурт*, кум., ног. *йуѳурт*, уз. *жургат*, кир. *журат*. М. Ряснен санапча, пу сөс *йаг* «чаг, үс» сөснен араластырылған сылтаанда, пастағы слог төріп парған тіп. Аның сағызынаң түрк тіллернің пастағыох тустарында йоғурт паза йоғурт

хобыллар полғаннар. А. Вамбери ол сөстін пүткенін иргідегі *йогурт* паза *йогун* «халын» түрк өөннерінең палғалыстырча. Соондағы істезігчілер илеедезі *йогурт* сөсті *йогур* «пулғирға» сөстең пүткен тіп санапчалар (Севортян, 1898, 59-6).

Эчігей «творог». Тиңн.: башк. *эжегей* «творог», кирг. *эжигей* «алынча сорт творожной сыр хайнатхан хой алай өскі сүдінең», алт. *эдъгей*, тув. *эжегэй* «творог», монг. *эжегей* «пызырған творог». ЭСТЯ-да *эжигей* лексема ўс ондайда көрілче: 1) «пызырған творог», 2) сырның өнетін тимнелген сорты. 3) узаан сүт. Э.В. Севортян санапча, *эжигей* сөс монгол тілдерінең аразынаң орай кірген тіп. Тиңн.: калм. «пысхан хайахнаң хойның сүдін араластырылғыны»; монг. *ээзигей* «эчігей», бур. *ээдзгээ* «эчігей пол парған сүт» (Севортян, 1974, 235-6).

«*Пызылах*» тузы чох сыр, узаан сүтті олаңай хайнатхан сүттең поралап тимнелчең. Тиңн. алт. *быштак* «тузы чох ўстіг сыр», тув. *быштак* «хайнатхан сүттең тимнелген өнетін сыр», шор. *пышлак* «эчігейнең тимнелген сыр». *Бышлак* хобыллынаң монгол тілдерінде түркизм палғалыс парған - п.-монг. *bislay*, монг. *бяслаг* «сыр», хайди таныхтаан М.Рясянен (Татаринцев, 2000, 336-6).

Андағ ондайнаң, материалны көргені көзітче, сүт тамахтарын адапчатхан интегративнай сөстер чіли полчалар: *сүт*, *айран*, *хамыс*, *хурут*, *эчігей*, *хайах*, *пызылах*. Ас-тамах лексиказын істесчеткені пасха чоннарның культуразын паза тілдерін тиңнестірген сылтаанда, араластыра иділген нимелерні сығарарға улысча, хайзылары олаңай күннерде тузаланылчатхан хоостыра учурапчалар. Пу нима тиңнестіреткен тілдернің паза культурадағы чоннар аразындағы палғалыстар иргідегі тархында полғанын киречілепчелер. Хай пірее сүттең тимнелген ас-тамах паза чічең нимелерні таныхтапчатхан сөстер монгол тілдерінде учурапчалар. Түрк чоннарның сүттең тимнелген ас-тамахтары күннің сай чічең нимелерінең не палғалыстығ полғаннар. Сүттең тимнелген тамахтарның тузазы көрілче өөн иртігірлеткен кибірлерде паза чуртас кибірлерінде.

Условные сокращения:

азерб. – азербайджанский язык

алт. – алтайский язык

башк. – башкирский язык

др.-тюрк. – древнетюркский язык

каз. – казахский язык

кач. – качинский диалект хакасского языка

кирг. – киргизский язык

кум. – кумыкский язык

кыз. – кызыльский диалект хакасского языка

саг. – сагайский диалект хакасского языка

тат. – татарский язык

тув. – тувинский язык

тур. – турецкий язык

турк. – туркменский язык

узб. – узбекский язык

чув. – чувашский язык

шор. – шорский язык

як. – якутский язык

Литературы

Анжиганова О.П., Баскаков Н.А., Боргояков М.И., Инкижекова-Грекул И.А., Патачакова Д.Ф., Субракова О.В., Белоглазов П.Е., Каскаракова З.Е., Кызласов А.С., Сунчугашев Р.Д., Чертыкова М.Д. (2006). *Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сѳстѳк*.

Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Собраны В.В. Радловым. Ч. 2: Поднаречия абаканские (сагайское, койбальское, качинское), кызылское и чулымское (кюзрик) / сост. Е.С. Торокова (2018).

Севортян Э.В. (1974,1978, 1989, 2003). *Этимологический словарь тюркских языков*.

Спасский Г. (1818). *Сибирский вестник*, ч.II. СПб. 53-55.

Степанов А.П. (1835) *Енисейская губерния*, часть I. – СПб. 135-140.

Татаринцев Б.И.(2000, 2024). *Этимологический словарь тувинского языка*.

Филин Ф.П. (1957). *О лексико-семантических группах слов*. Езиковедски исследования в честь на акад. Стефан Младенов. 523–538.

Цинциус В.И. (1979). Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков. *Исследования в области этимологии алтайских языков*. 3-18.

Шайхулов А.Г. (1988). *Историческая и диалектная лексика тюркоязычных народов Волго-Камско-Уральского региона* (аспекты системной характеристики).

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ОРТОК МАКАЛДАР: ЛИНГВОМАДАНИЙ ТАЛДОО

Гулшан САДЫРАЛИЕВА*

Кыскача маалымат

Бул макалада кыргыз жана өзбек тилдериндеги орток макалдардын лингвомаданий өзгөчөлүктөрү талданат. Макалдар – элдин тарыхый тажрыйбасын, дүйнө таанымын жана маданий баалуулуктарын чагылдырган маанилүү тилдик бирдиктердин бири. Кыргыз жана өзбек элдери географиялык жактан жакын жайгашып, тарыхый, социалдык жана маданий байланыштары күчтүү болгондуктан, алардын тилдеринде орток макалдардын саны көп. Изилдөөнүн максаты – эки тилдеги макалдардын окшош жана айырмачылык жактарын аныктоо, алардын семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн талдоо болуп саналат. Изилдөөдө салыштырма-тарыхый жана лингвомаданий ыкмалар колдонулат. Макалада «Кыргыз макал-лакаптары» (1982), «O‘zbek xalq maqollari» (2005) аттуу жыйнактардан алынган макалдар талдоого алынды.

Кыргыз жана өзбек тилдери түрк тилдеринин чоң тобуна кирип, генетикалык жактан жакын байланышты түзүп турат. Кыргыз тили кыпчак тобуна, өзбек тили карлук-огуз тобуна жакын болгону менен фонетика, грамматика жана лексикада көп окшоштуктарга ээ.

Макалдар – эң байыркы элдик чыгармалардын бири, материалдык дүйнөдөн келип чыккан. Кыргыз жана өзбек тилдери түрк тилдеринин бир бөлүгү катары көптөгөн орток маанидеги макал-лакаптарга ээ. Бул макалдар көбүнчө адамгерчилик, достук, сабырдуулук сыяктуу жалпы баалуулуктарды чагылдырат.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги орток макалдар – эки элдин маданий жактан жакындыгын чагылдырган фольклордук мурас. Макалада кыргыз жана өзбек тилдери үчүн орток болгон макалдар алынып, лексикалык жана семантикасы өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт. Алсак, *Am – адамдын канаты, Ot – insonning qanoti; Балык башынан сасыйт, Baliq boshi sotiladi; Тилде сөөк жок, Tilda suyak yoq; Көч бара бара түзөлөт, Qorvon yo‘lda tuzaladi;* сыяктуу орток макалдар бар. Бул макалдардын маанилери бирдей: адамгерчилик, эмгек, дос-жолдоштук, табият менен байланыш сыяктуу баалуулуктарды тарбиялайт. Айырмачылыктар тилдик түзүлүштө гана байкалат, бирок негизги идеялар окшош.

Кыргыз жана өзбек макалдарынын тарыхый булагы эки элдин түрк тилдеринин жалпы тамырына, оозеки салтка жана байыркы фольклорго негизделген. Алар негизинен элдик акыл-насааттардан, күнүмдүк турмуштан, жаныбарлар дүйнөсүнөн жана тарыхый окуялардан жаралган. Бул макалдар жазма түрдө эмес, муундан-муунга оозеки түрдө өткөн. Негизги тарыхый булагы оозеки салт жана фольклор.

Макала эки элдин тарыхый жана маданий жакындыгын орток макалдардын мисалында далилдейт. Орток макалдар бүгүнкү күндө да тарбиялык ролду ойнойт, маданий биримдикти чыңдайт.

* Филология илимдеринин кандидаты, К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети (Кыргызстан, Бишкек) gulshanerkinturovna@gmail.com

SIMILAR PROVERBS IN KYRGYZ AND UZBEK: A LINGUISTIC AND CULTURAL ANALYSIS

Abstract

This article analyzes the linguistic and cultural characteristics of common proverbs in the Kyrgyz and Uzbek languages. Proverbs are among the most important linguistic units that reflect a people's historical experience, worldview, and cultural values. The Kyrgyz and Uzbek peoples are geographically close and have strong historical, social, and cultural ties, which is why their languages share many common proverbs. The aim of this study is to identify similarities and differences between proverbs in these two languages and to analyze their semantic and structural features. The study employs comparative-historical and sociolinguistic methods. The article analyzes proverbs from the collections "Kyrgyz Proverbs" (1982) and "Uzbek Folk Proverbs" (2005).

The Kyrgyz and Uzbek languages belong to the extensive Turkic language family and are genetically closely related. The Kyrgyz language is closely related to the Kipchak group, while Uzbek is related to the Karluk-Oghuz group; however, these two languages share many similarities in phonetics, grammar, and vocabulary. Proverbs are one of the oldest forms of folk literature, originating in the material world. As part of the Turkic language family, the Kyrgyz and Uzbek languages share many common proverbs and sayings. These proverbs often reflect shared values such as humanity, friendship, and tolerance.

Similar proverbs in the Kyrgyz and Uzbek languages represent a folkloric heritage that reflects the cultural closeness of these two peoples. This article examines proverbs common to both the Kyrgyz and Uzbek languages, with a focus on their lexical and semantic features. For example: *Ат – адамдын канаты, От – insonning qanoti*; "A horse is a man's wing," *Балык башынан сасыйт, Baliq boshi sotiladi*; "Fish rots from the head down," *Тилде сөөк жок, Tilda suyak yoq*; "There are no bones in the tongue," *Көч бара бара түзөлөт, Qorvon yo'lda tuzaladi*; "Strength gradually straightens out". These proverbs have the same meaning: they instill values such as humanity, diligence, friendship, and a connection with nature. The differences are noticeable only in the linguistic structure, but the main ideas are similar.

The historical origins of Kyrgyz and Uzbek proverbs lie in the common Turkic roots of both peoples' languages, oral tradition, and ancient folklore. They drew inspiration primarily from folk tales, everyday life, the animal world, and historical events. These proverbs were passed down from generation to generation orally, rather than in written form. The main historical sources are oral tradition and folklore.

This article uses common proverbs as examples to demonstrate the historical and cultural closeness of the two peoples. Even today, these shared proverbs play an educational role, strengthening cultural unity.

Азыркы лингвистика илиминде тилди маданият менен тыгыз байланышта изилдеген лингвомаданият таануу багыты өзгөчө мааниге ээ болууда. Ар бир элдин дүйнө таанымы, баалуулуктар системасы жана кылымдар бою топтолгон тажрыйбасы анын макалдарында так жана таасын чагылдырылат. Кыргыз жана өзбек элдери – тарыхы тамырлаш, маданияты жана дини окшош, эзелтен коңшу жашаган тектеш элдер. Бул жакындык эки элдин оозеки чыгармачылыгында, өзгөчө паремиологиялык фондунда ачык көрүнөт.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги орток макалдарды лингвомаданий өңүттөн изилдөө – эки элдин менталитетиндеги жалпылыктарды гана эмес, тилдик бирдиктердин маданий коддорун ачууга мүмкүндүк берет. Бул теманын актуалдуулугу элдер арасындагы маданий көпүрөлөрдү бекемдөө жана түрк тилдүү элдердин руханий мурастарын салыштырмалуу изилдөө зарылчылыгы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз жана өзбек тилдериндеги тематикалык жактан окшош жана маанилеш макал-лакаптар алынды.

Лингво маданият таануунун изилдөө предмети – тилдин паремиологиялык фонду. Анткени макалдар элдик аң-сезимдин стереотиптеринин жыйындысы болуп саналат. Макалдар – эң байыркы элдик чыгармалардын бири, материалдык дүйнөдөн келип чыккан. Ошону менен бирге макалдар – элдин акыл-кенчи жана алар аркылуу улуттук мүнөз, менталитет жана каада-салт берилет.

Макалдар - маданияттын негизги коддорунун бири, муундан-муунга өтүп келген жана тилдин ээси болгон элдин жашоо философиясынын бардык категориялары менен баалуулуктарын чагылдырган, кылымдар бою калыптанган маданияттын тили (Маслова, 2001:141).

Кыргыз жана өзбек тилдери түрк тилдеринин бир бөлүгү катары көптөгөн орток маанидеги макал-лакаптарга ээ. Бул макалдар көбүнчө эмгек, адамгерчилик, достук, сабырдуулук сыяктуу жалпы баалуулуктарды чагылдырат.

Макалдардагы эмгек концептисинин лингвомаданий мүнөздөмөсү

Кыргыз жана өзбек элдеринин макалдарында эмгекке болгон мамиле бул адамдын моралдык бейнесин аныктоочу башкы критерийлердин бири катары каралат. Эки тилде тең эмгектин натыйжасы тиричилик, байлык жана адептүүлүк менен байланыштырылат. Мисалы, кыргыз тилиндеги *Эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу* деген макал өзбек тилинде *Mehnatning noni shirin, dangasaning joni shirin* деп дээрлик бирдей лексикалык курамда колдонулат. Мында *нан* жана *жан* метафоралары аркылуу эмгектин адам жашоосундагы фундаменталдык мааниси берилген.

Лингвомаданий талдоо көрсөткөндөй, эки элдин тең аң-сезиминде эмгек кылган адам гана сый-урматка жана жыргалчылыкка татыктуу. Буга далил катары кыргызча *Аракет кылсаң — берекет* жана өзбекче *Harakatda — barakat* деген макалдарды алсак болот. Бул жерде араб тилинен кирген *"берекет/ barakat"* түшүнүгү руханий жана материалдык байлыктын башаты катары каралып, ага жетүүнүн жалгыз жолу катары жигердүү аракет сунушталат. Мындай окшоштуктар эки элдин көчмөн жана отурукташкан чарбачылык тарыхына карабастан, эмгекке болгон мамилесинде бирдиктүү этикалык нормалар калыптанганын ырастайт.

Макалдарда акыл концептисинин берилиши

Кыргыз жана өзбек паремиологиясында акылдуулук менен наадандыктын карама-каршы коюлушу (антитеза) кеңири таралган. Мисалы: *кыргызча*: Акылдууга ишарат, нааданга келтек; *өзбекче*: *Aqlga ishora – nodonga kaltak*.

Бул жерде "ишарат" (белги) жана "келтек" (таяк) метафоралары аркылуу адамдын кабыл алуу жөндөмү сүрөттөлөт. Акылдуу адамга кичинекей ишарат жетиштүү экени, ал эми наадандыктын жазасы күч менен гана чечилери эки тилде тең бирдей лексикалык бирдиктер менен берилген.

Сөз жана иш аракеттеги этияттык маанисинде: *кыргызча*: Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө; *өзбекче*: Avval o'yla, keyin so'yla; *кыргызча*: "Жети өлчөп, бир кес; *өзбекче*: Yetti o'lchab, bir kes.

Бул макалдар адамды шашмалыктан сактанууга жана ар бир кадамды аң-сезимдүү жасоого чакырат. Өзгөчө "жети өлчөп, бир кес" макалынын эки тилде тең абсолюттук түрдө дал келиши — бул сандык символиканын, такатп айтканда, жети саны түрк элдеринде универсалдуу экенин көрсөтөт.

Туура чечим жана кеңешүү маанисинде: *кыргызча*: Кеңешип кескен бармак оорубайт; *өзбекче*: **Maslahatli osh totli bo'lar.**

Кыргыз макалында чечим чыгаруудагы жоопкерчиликти бөлүшүү "оорубаган бармак" аркылуу берилсе, өзбек макалында "маслахат" (кеңеш) менен жасалган иштин ийгилиги "таттуу аш" аркылуу сүрөттөлөт. Эки учурда тең жеке менменсинүүдөн көрө, көпчүлүктүн пикирине таянуу — ийгиликтин жана тынчтыктын кепилдиги катары бааланат.

Кыргыз жана өзбек макалдарында прагматикалык максат (акылдуулукка чакыруу, шашмалыкты айыптоо) бирдей. Лексикалык өзгөчөлүктөрү (ишара, калтак, өлчөө, кесүү) бул элдердин тилдик катмары гана эмес, логикалык ой жүгүртүүсү да бир нукта экенин тастыктайт.

Кыргыз жана өзбек паремиологиясындагы окшоштуктар жөн гана маанилик жакындык менен чектелбестен, сөз айкаштарынын түзүлүшү боюнча да толук төп келет. Муну төмөнкүдөй тематикалык топтордо талдасак болот:

Кыргызча: Айтылган сөз — атылган ок.

Өзбекче: **Aytilgan so'z — otilgan o'q.**

Бул макалдын эки тилде тең өзгөрүүсүз колдонулушу түрк элдеринин чечендик өнөргө жана сөз кадырына берген маанисин көрсөтөт. *Ок* метафорасы — сөздүн кайтарылгыс экенин жана анын тийгизген таасиринин күчүн билдирет. Лингвистикалык жактан карасак, бул жерде бир эле тамырдан чыккан *айт-/айт-, ат-/от-* этиштеринин колдонулушу тилдик жакындыктын эң жогорку деңгээлин далилдейт.

Кыргызча: Бирдики — миңге, миңдики — түмөнгө.

Өзбекче: **Birniki — mingga, mingniki — tumanga**

Бул жерде сан атоочтордун жардамы менен коомдогу өз ара байланыш жана жоопкерчилик концепциясы берилген. *Түмөн/туман (он миң)* деген көөнө сөздүн эки тилде тең сакталып калышы макалдардын тарыхый тамыры абдан терең экенин айгинелейт. Бул макал жеке адамдын жүрүм-туруму бүтүндөй коомго таасир этерин эскертет.

Кыргызча: Бир көргөн — тааныш, эки көргөн — билиш.

Өзбекче: **Bir ko'rgan — tanish, ikki ko'rgan — bilish.**

Бул мисалда социалдык адаптация процесси чагылдырылган. *Тааныш* жана *билиш* түшүнүктөрү адамдардын ортосундагы мамиленин баскычтарын көрсөтүп, меймандос жана ачык мүнөздүү эки элдин орток социалдык психологиясын ачып берет.

Кыргызча: Бетке айткандын заары жок.

Өзбекче: **Betga aytganning zahri yo'q.**

Адамдык сапаттардын ичинен чынчылдыкка берилген баа эки маданиятта тең бирдей. Түз айтылган сын *заар/захр*" (*уу*) эмес, тескерисинче, тазалануунун жолу

катары кабыл алынат. Бул макалдар эки элдин этикалык нормаларындагы ачыктыкка болгон умтулууну чагылдырат.

Макалдарда адамдын жашоо-турмушу фонетикалык (аллитерация), көркөм сүрөттөө каражаттары жана ыкмалары (антитеза, окшоштуруу, салыштыруу, эпитет, жансыздандыруу, сөз оюндары, гипербола, литота, метонимия), өтмө маанилер (метафора, синекдоха) жана стилистикалык формалар (кайталоо, кыскартуу) аркылуу эмоционалдуу чагылдырылып, макалдардын образдуулугун далилдейт жана аларды өз алдынча көркөм жанр деп атоого укук берет (Цой, 2002).

Кыргыз жана өзбек макалдарынын көпчүлүгү бирдей турмуштук тажрыйбалардан – аңчылык, көчмөндүк, коңшулук мамилелерден келип чыгат. Тактап айтканда, алар социалдык турмушту, адамдын мүнөзүн жана жаратылышты чагылдырат, мисалы, отко байланыштуу байыркы түшүнүктөрдү камтыйт (Турганбаев, Саидрхимов, 2025).

Түрк элдеринде сандар жөн гана математикалык бирдик эмес, белгилүү бир маданий жана символикалык мааниге ээ. Кыргыз жана өзбек макалдарында сандар концептуалдык мааниге ээ болуп, алар дүйнөнүн моделдерин, коомдук тартипти жана убакыттын чексиздигин туюнтат.

Түрк тилдүү элдердин лингвомаданиятында үч саны байыркы мезгилдерде сакралдык семантикада диний, космогониялык түшүнүктөрдө, этникалык аталыштардын курамында кеңири колдонулган. Мисалы, үс оғуз «огуз уруулук бирикмеси», үс qarluq «карлук уруулук бирикмеси», үс qıruqan «курыкан уруулук бирикмеси» ж.б. (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 2006:629).

Макалдарда **үч** саны жөн гана сандык маанини билдирбестен, бүтүндүктүн, чечимдин акыркы чегинин жана турмуштук тажрыйбанын символу катары кызмат кылат. Бул сан көбүнчө туруктуулукту, кайталангыс мүнөздү же мүмкүнчүлүктүн чегин көрсөтүү үчүн колдонулат.

Uch kunlik mehmon – ming kunlik dushman

Uch narsa yomon: be-adab yosh, bebosh xotin, bii'tiqod qari

Bir miri hayon, uch miri ziyon

Үч киши билген сыр – сыр эмес.

Үчкыз ата – энеге күч кыз.

Бу макалдардагы **үч** саны жөн гана математикалык бирдик эмес, ал элдик оозеки чыгармачылыктагы белгилүү бир чек, толуктоо же сабак катары кызмат кылат. Макалдардагы **үч** саны көбүнчө критикалык чек же толук тизмек катары колдонулат. Ал окуянын же кубулуштун бүткөн формасын, ошондой эле ашыкча болсо зыян, жетиштүү болсо кубат экенин көрсөтүп турат.

Эки тилде чектөө жана тажрыйбанын символу катары кырк жана жети сандары колдонулат. Мисалы: *кыргызча*: Кызга кырк үйдөн тыюу; *өзбекче*: Бир болага етти махалла ота-она Кыргыз макалында "кырк" саны кыз баланын тарбиясына бүтүндөй жамаат жоопкер экенин, коомдук көзөмөлдүн күчүн билдирет. Өзбек вариантында болсо "жети" (етти) саны ушундай эле маанини туюнтуп, тарбия – жеке үй-бүлөнүн гана эмес, социалдык чөйрөнүн (махалланын) милдети катары каралат.

Ошондой эле, *кырк* саны убакыттын узактыгын жана чындыктын ачыкка чыгышын билдирет. Мисалы: *кыргызча*: Кыңыр иш кырк жылдан кийин да билинет; *өзбекче*: Қирқ йилдан кейин ҳам қарс иссиқ (же маанилеш: Яширганни қирқ йилдан кейин ҳам иситмаси чиқади).

Бул жерде "кырк жыл" – бул өтө узак убакыттын метафорасы. Эки элдин тең аң-сезиминде кырк саны чек аралык мааниге ээ: жашырылган сыр канча убакыт өтсө да, баары бир ачыкка чыгаарына болгон ишенимди бекемдейт.

Ошондой эле жети саны – универсалдуу тартиптин белгиси. Мисалы: *Жети өлчөп, бир кес* макалында жети саны – бул толуктуктун жана кылдаттыктын символу. Жети саны эки элдин тең мифологиялык жана диний түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта болуп, чечим чыгаруудагы максималдуу жоопкерчиликти билдирет.

Миң (көптүк, чексиздик) жана *бир* (айкындык, чындык) сандарынын карама-каршы коюлушу маалыматты кабыл алуудагы ишенимдүүлүктү билдирет. Бул макалдын эки тилде тең түзүлүшү жана сандардын колдонулушу бирдей. Бул түрк тилдүү элдердин прагматикалык тажрыйбасы – теориялык маалыматка караганда практикалык (көз менен көргөн) далилге көбүрөөк ишенүү – бирдей экенин далилдейт. Мисалы: *кыргызча*: Миң уккандан – бир көргөн; *өзбекче*: Минг марта эшитгандан – бир марта кўрган яхши.

Макалдардагы сакралдык сандар кыргыз жана өзбек маданиятында бирдей семантикалык жүктү көтөрөт. Алар сандык маанини гана билдирбестен, моралдык-этикалык чектерди, коомдук жоопкерчиликти жана турмуштук тажрыйбанын тереңдигин чагылдырган лингвوماданий коддор болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, макалдардын ортоктугу – бул кокустук эмес, кылымдар бою келе жаткан тарыхый тамырдын бир экендигинин далили. Алар эки элдин достугун бекемдөөчү курал катары кызмат кылат.

Макалдарда сөздөрдүн дээрлик 80-90% окшош болуп (мисалы: *ат, суу, нан, дос, эл*), эки тилде тең уйкаштык, ритм жана метафоралык образдары шайкеш келет.

Кыргыз макалдарында араб-иран сөздөрү көп болсо, өзбек макалдарында перс таасири байкалат. Ал эми мазмундук жактан кыргыз макалдары көчмөн турмушка (ат, бөрү, кыш) байланыштуу, өзбек макалдары дыйканчылыкка (сугат, базар, кездеме) жакын. Бул айырмачылыктар эл жашаган аймактардын географиялык жана тарыхый шарттары менен байланышат. Кыргыз жана өзбек элдери тарыхы, маданияты жана тили жагынан тектеш болгондуктан, макалдардагы жалпылыктар лингвوماданий өңүттөн чоң мааниге ээ.

Адабияттар

O'zbek xalq maqollari (2005) Составители: Т. Мирзаев, А. Мусокулов, Б. Саримсоков. Ташкент

Атикол Б.У. (2004) *Үч санынын символикасы кыргыз жана казак лингвوماданиятында* // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 5, 2024

Маслова В. А. (2001) *Лингвокультурология*. Учебное пособие для студентов вузов. М.: Издательский центр «Академия». 208 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка (2006) / Отв. ред. Э.Р. Тенишев, А. Дыбо. М.: Наука. 908 с.

Турганбаев Н., Саидрхимов К. (2005) *Кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин фоносемантикасы тууралуу* // // <https://doi.org/10.5281/zenodo.15449977>

Узбекские народные пословицы (1983) / сост. Б. И. Саримсаков, А. К. Мусакулов; перевод Н. К. Гацунаева; АН УзССР, Ин-т языка и литературы им. А. С. Пушкина. Ташкент.

Усупбеков Ш. (1982) *Кыргыз макал-лакаптары*. Ф.: «Кыргызстан».

Цой М.К. (2002) *Пословицы – кладезь узбекской и русской народной мудрости* // Сборник научных трудов по результатам работы ежегодной международной научно-практической конференции. Екатеринбург

“BEGONA SHAHARNING NAMOZSHOMLARI” QISSASI MATNINING LINGVISTIK TAHLILI

Husniddin SUYUNOV*
Farhod NIZOMOV*

Annotatsiya

Maqolada atoqli yozuvchi Abduqayum Yo‘ldoshevning “Begona shaharning namozshomlari” qissasining matnini lingvistik jihatdan tahlil qilishni nazarda tutadi. Bunda asarning badiiy tasviriy vositalari, ibora, maqollardan foydalanish usullari, hududiy chegaralangan so‘zlarni ishlatish, tilshunoslikdagi sintaktik qurilmalar va kompozitsion xususiyatlarni aniqlash hamda tahlil qilishga urg‘u berilgan. Tilshunos olimlarning nazariy fikrlari hamda qissa matniga tayanilgan holda tahlillar umumlashtirilgan, fikrlar dalillangan.

Milliy adabiyotimizning zamonaviy yozuvchilaridan biri Abduqayum Yo‘ldoshevning “Begona shaharning namozshomlari” qissasi lingvistik jihatdan tahlil talabdir. U lisoniy va uslubshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil etilganda tilshunoslikda muallif mahorati, individualligini ko‘rsatuvchi umume’tirof etilgan ko‘plab xususiyatlarni o‘zida aks ettirgan. Hajman katta mazkur asarni tilshunoslik hamda lingvopoetik jihatdan tahlil qilganda quyidagi belgilar (ya’ni lingvistik birliklar)ni ajratib ko‘rsatish mumkin: maqol, matal, ibora, sodda va ravon til, hududiy chegaralangan so‘zlarning barcha turlari, paremeologik sintaktik qurilmalar, uslubiy xoslangan so‘zlar hamda badiiy tasviriy vositalari.

O‘zbek adabiyotining navotor yozuvchilaridan biri Abduqayum Yo‘ldoshev o‘zining roman, qissa, hikoyalarining mavzu jihatidan rang-barangligi, qahramonlar taqdirining haqqoniyligi, hayot haqiqatining badiiy matnda rost ifodasi, qahramonlarining samimiy, dali-g‘uli qiyofadagi qahramonlari bilan ajralib turadi. Ijodkor asarlarining yana bir muhim xususiyati shundaki, ular sodda va ravon tilda yozilgan bo‘lib, kitobxonga yengil yetib boradi. Shu bilan birga, muallif o‘z asarlarida chuqur ma’noli, tafakkurga undovchi fikrlarni ifodalashda hamda qahramon ruhiyatini aks ettirishda badiiy tilning nozik imkoniyatlaridan mohirona foydalanadi.

Kalit so‘zlar: xalqona ibora, maqol, kinoya, adabiy til, uslub, vulgarizm, varvarizm, neologizm, tarixiy so‘zlar, parema, adabiy til, uslub, ravon til, xalqona ibora, maqol, kinoya, vulgarizm, varvarizm, matn, qissa, so‘z, international so‘zlar.

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE TEXT OF THE STORY PRAYERS OF A STRANGE CITY

Abstract

The article aims to linguistically analyze the text of the novella “Evening Prayers in a Strange City” by the prominent writer Abduqayum Yo‘ldoshev. It emphasizes identifying and analyzing the artistic expressive means of the work, the methods of using expressions and proverbs, the use of regionally limited words, syntactic structures in linguistics, and compositional features. Based on the theoretical ideas of linguists and relying on the text of the novella, the analyses have been summarized, and the opinions are substantiated.

* Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malakasini oshirish markazi Navoiy viloyati hududiy bo‘linma rahbari, suyunov@inbox.ru

* Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD), senior teacher of the department of Uzbek language and literature, Navoi state university.

The story "The Prayers of a Strange City" by Abdukayum Yuldoshev, one of the modern writers of our national literature, is a linguistic analysis. When analyzed from the point of view of linguistics and stylistics, it reflects many generally recognized features that indicate the author's skill and individuality in linguistics. When analyzing this large work from the linguistic and linguopoetic perspectives, the following signs (i.e. linguistic units) can be distinguished: proverb, saying, phrase, simple and fluent language, all types of territorially limited words, paremeological syntactic devices, stylistically characteristic words and artistic means of expression.

Abdukayum Yuldoshev, one of the leading writers of Uzbek literature, is distinguished by the thematic diversity of his novels, stories, and stories, the truthfulness of the fate of the heroes, the true expression of the reality of life in the literary text, and the sincere, sincere appearance of his heroes. Another important feature of the creative works is that they are written in simple and fluent language, which is easy for the reader to understand. At the same time, the author skillfully uses the subtle possibilities of artistic language to express deep, thought-provoking thoughts in his works and to reflect the psyche of the hero.

Keywords: literary language, style, fluent language, folk expression, proverb, irony, vulgarism, barbarism, international words.

Yozuvchi Abduqayum Yoʻldoshev "Begona shaharning namozshomlari" qissada frazeologik birliklarning barcha turlaridan foydalanilgan. Maʼlumki, frazeologik birliklarga – maqol, matal, hikmatli soʻz va iboralar kiradi. Maqollar va matallar xalq mulki, "xalq donoligi xazinasi"dir. Atoqli tilshunos T.G.Bochinaning fikricha: "Maqol nafaqat qoʻllanishi, balki kelib chiqishi jihatidan ham dialogik jarayonidir. Maqolning ortida xalqning koʻp asrlar tarixi yotadi, bu oʻtmish uchun natija, kelajak uchun esa ehtimoliy harakatidir" (Бочина, 2025, 111-112-С)., – deydi rus lingvisti T.G.Bochina.

Tilshunos olim B.Yoʻldashev: "...frazeologiya obyekti tor doirada tushunilsa, frazeologiyaning oʻrganish doirasi aniqroq namoyon boʻladi, undan haqli ravishda boʻlinmas leksik birliklar, jumladan maqol, matal, hikmatli soʻz va aforizmlar chiqib ketadi, chunki ular struktural jihatdan yaxlit holda qoʻllanuvchi sintaktik birliklardir" (Yoʻldosheva O, 2024, 263-b)., – degan edi.

Xalq maqollaridan mohirona foydalanish. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni oʻquvchi tafakkurida aniq va toʻla gavdalantrishda frazeologik iboralarning oʻrni, ahamiyati beqiyosdir. "Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat – holatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning oʻziga xos obrazli ifodalaridir" (Yoʻldoshev, 2007, 61-b). Shu jihatdan, yozuvchi "Begona shaharning namozshomlari" qissasida xalq jonli nutqidagi koʻplab iboralardan unumli foydalanadi. Qahramonlar yashash makoni, kishilar aro munosabatlar, hudud tilini koʻrsatishda, shuningdek, qahramonlar psixologiyasini aks ettirishda iboralardan unumli foydalanadi.

Asarda "Temirni qizigʻida bosmoq", "Pulni pul topadi, ketmonni axmoq chopadi", "Teng tengi bilan", "Kambagʻalni tuyani ustida ham it qopadi", "Six ham kuymasin kabob ham", "Sut bilan kirgan, jon bilan chiqadi", "Boshga tushganini koʻz koʻradi", "Eplagan odam oʻzini oʻtga uradi", "Yetsa molim, yetmasa jonim", "Togʻ, togʻ bilan uchrashmaydi odam, odam bilan uchrashadi", "Mehmon otadan ulugʻ", "Suratini koʻr siyratini fahmla", "Xudo bersa qoʻliga, chiqarib qoʻyar yoʻliga", "Asl mol yerda qolib ketmay", "Mol achchigʻi jon achchigʻi", "Obroʻ uchun oʻzini tomdan tashlaydi" (Yoʻldoshev A, 2019, 142-

b). kabi an'anaviy iboralar va ijodkor yaratmasi bo'lgan turg'un birikmalar asar pafosi, badiiyligi, konfliktida ahamiyatlidir.

Ular badiiyat jihatidan o'zida ramziylik bilan bir qatorda folklor, qadim an'analarga ishora qiladi. Eng asosiysi, muallifning xalq jonli hayotini, ona tilini, nutqini teran anglashi va ularni badiiy matnda qo'llashini ko'rsatadi. Qolaversa, qissani lisoniy jihatdan xalqqa yaqinlashtiradi.

Frazeologizmlardan foydalanish mahorati. Ekspressivlikni ifodalovchi vositalar tilimizda ko'plab uchraydi, lekin frazeologizmlar ana shunday xususiyatining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Frazeologizmlar atash ma'nosi va qo'shimcha bo'yoqlarning ajralmas birligidan iborat bo'lgan maxsus nutqiy shakllar hisoblanadi. Frazeologizmlarning ko'pchiligi nutqda ma'lum bir stilistik maqsadlar, ayniqsa, his-tuyg'uni ifodalash uchun xizmat qiladi. Ularda bunday xususiyat kuchli va rang-barang hisoblanadi. Ayni shu jihatlar qissada qo'llangan: "Ichidan qirindi o'tmoq", "Tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq", "Yuragi uvishmoq", "Og'zining tanobi qochmoq", "Og'zini suvi qochmoq", "Biri ikki bo'lmoq", "O'z qoniga o'zi tashna bo'lmoq", "Qonini ko'pirtirmoq (jahlini chiqarmoq)", "Kovushini to'g'irlab qo'ymoq (adabini bermoq)", "Ko'ngil ozishi", "Kosasi oqarmoq", "Suv qilib ichmoq", "Burganing ko'zini cho'qimoq", "Og'zidan bol tommoq (shirinso'z bo'lmoq)", "Ho'kizning qulog'iga tanbur chertmoq", "Og'zidan gullab qo'ymoq", "Oldida ip esholmay qolish" (Yo'ldoshev, 2019, 142-266-betlar) kabi iboralarining o'rni beqiyos. Bular o'z navbatida muallifning so'z tanlash mahoratidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, "og'zi qulog'ida" (xursand), "peshonasi yaraqlagan" (omadli), "baxti ochilmoq" (baxtli bo'lmoq) iboralarida roviyning o'zi yaratgan bosh qahramonga ijobiy munosabatini ham anglatadi. Qissada qo'llangan frazeologizmlardan anglashilgan ma'no ko'p qirrali va shu bilan bir qatorda o'ta ta'sirchandir. Ular asarning umummatni bilan yuksak pafos va tilning lug'at boyligini oshirishga xizmat qilgan.

Barqaror birikmalarning matndagi ahamiyati. A.Yo'ldoshevning "Begona shaharning namozshomlari" qissasida muallifning individual mahoratini ko'rsatadigan jihatlardan yana biri bu – xalq maqollaridan ustalik bilan foydalanishdir. Qahramonlarning ruhiy holati, ular mansub bo'lgan hududning tili, kishilar fe'l-atvorini tasvirlashda, qolaversa, yozuvchi o'z asarlarida chuqur ma'noli, o'yga toldiruvchi fikrlarni ifodalashda badiiy tilning nozik imkoniyatlarini yuzaga chiqarishda maqollardan mohirona foydalanadi. Ramz: "Bulutlar orasida mo'ralagan quyosh (fe'l atvorining ko'rinishi)", "Gabarit o'lcham (eng katta o'lcham ma'nosida)", "Boshi bog'langan (unashtirilgan)", "Ishi yurishmagan Don Juan (sevgisini rad etgani uchun aytilgan)", "Quyosh shahri (cho'pchak)", "Totli toshyong'oq (siri ichida)", "Iks (matematikada, noma'lum narsa)", "Shahar hadisi (shaharni yaxshi biladigan)", "Vunderkind (oliyjanob)", "Dastak qilmoq (pesh qilmoq, yuziga solmoq)", "Bo'yoqlarga chaplamoq (yomonlamoq)", "Lo'lilar pochasi (g'iybatchilar)", "Otello", "Pachaqcha", "Qatl daqiqasini kutayotgan jinoyatchi", "Qirq yilda bir ot o'yini", "Yuzi gul-gul ochilib ketmoq", "Osmondan pul yasamoq", "Yangi o'zbek", "Sassiq kekirib yotmoq (bekorchi)", "Dardi dunyosi qorong'i bo'lmoq", "Humo qushi ko'nmoq (omadi kelmoq)", "Ko'rolmaslik kasali urug'ini ekmoq", "Jismimdan qaynab chiqmoqda zardop va fasod", "Karnaychidan bir puf", "Suyak ilinjida", "Musulmonchilik Asta sekin", "Ilohiy yorug'lik", "Vamper", "Tushunchalarni supurmoq", "Maqtab-maqtab lo'liling eshagini sug'ormoq", "Alisher aysbergning suvda kòrinib turgan toza qismi ekan xolos. Odatdagiday asosiy mahobatli qismi suv ostida ekan", "Mayda ish qilgan chuvalchang yeydi katta ish qilgan akula yeydi", "Hisob kitobning piri", "Ikki karra ikki to'rt", "Adresli gapirish", "Sichqon-mushuk o'ynash", "Shubhalarni

tumanday tarqatish”, “Atrofdagilarning qosh qovog‘iga qaramoq”, “Angishvonadek qadah”, “Baxonadan sabab tug‘iladi sababdan esa oqibat”, “Arpa yemas otlar ham bir kun kelib ajriqlarga zor bo‘luvi mumkin”, “Mavzu saqich bo‘ldi”, “Buqalamun”, “Tomog‘i taqillamoq”, “Dimog‘i sheshib ketadi”, “Ko‘rishganda olishguncha”, “Yomonlikning ilohiy jazosi” (Yo‘ldoshev A, 2019, 142-266-betlar) kabi barqaror birikmalar yuqorida nazarda tutilgan ma’nolarni o‘zida to‘lig‘icha aks ettiradi.

Ushbu frazeologik birliklarga “Asrlar davomida shakllangan frazeologizmlar og‘zaki nutqda, badiiy adabiyotda hamda publitsistikada o‘tkir, ta’sirchan tasviriy vosita sifatida keng qo‘llanadi. Yozuvchilar o‘z asarlarida frazeologizmlardan unumli foydalanish bilan birga mavjud frazeologizmlarni asar ruhiga moslagan holda qisman o‘zgartiradilar, shu yo‘l bilan yangi iboralar yaratadilar” mulohazalari ham mos tushadi.

Sodda va ravon til. Qissalarining tili va uslubidagi eng muhim xususiyat – bu soddalik va ravonlikdir. Yozuvchi murakkab konstruksiyalar, notanish so‘zlardan qochadi, buning o‘rniga oddiy, kundalik turmushda ishlatiladigan so‘z va iboralarni tanlaydi. Bu esa o‘z navbatida asarning kitobxonga yengil yetib borishini ta’minlaydi. Asarda monolog va diaologlarning tabiiy va jonli chiqqanligi muallif nasrining sodda va ravonligini ifodalaydi.

“Nazarimda, Otchoparga sira yaqinlashmayotganday edim. Yana gazni bosdim. Nogoh ko‘z oldimda Najmiddin akaning menga hayratlanib qarab turgan siyrati namoyon bo‘ldi. Bechora, shubhalanmagan ham ekan-da. Yo shunchalik go‘lmidi? Maylida-ey, go‘l bo‘lsa o‘ziga ziyon. Ha, aka Najmiddin, biz hali siz bilan ko‘p ko‘rishamiz. Ukangiz omon ekan, bizning yo‘llarimiz kesishaveradi” (Yo‘ldoshev A, 2019, 149-b) monologi asar qahramonining ruhiy holatini haqqoniy aks ettiradi.

Asarda dialogik nutq shakllari ham mahorat bilan qo‘llangan. “– oxirgi marta so‘rayapman, it, yashirgan joyingni ayt! Aytsanmi, yo‘qmi? – Akajon, akajon, boshqa yo‘q deyapman-ku, yo‘q deyapman-ku, Xudo ursin agar... men...men boy odamga o‘xshaymanmi?... O‘zi... akamning orqasidan... bori shu... boshqa yo‘q...yo‘q. Bor bo‘lsa... jon deb... pul aziz bo‘ldimi?...” (Yo‘ldoshev A, 2019, 222-223-betlar). Mazkur parcha kinoya, ko‘chma ma’nodagi so‘zlar, nutqiy vaziyatga bog‘liq iboralar, kestiqlar mavjudligi bilan diqqatni tortadi, shuningdek, muallifning so‘z tanlash mahorati sabab mavjud voqelik, qahramonlarning hayot darajasi rost shaklda ko‘rsatiladi. Ular yashaydigan hudud, u yerdagi xalqning jonli muloqoti badiiy ifodalangan.

Ushbu matnda ishlatilgan uyushiq bo‘laklar, mustaqil va alohida olingan (undov, modal) so‘zlarning qo‘llanilishi, fe‘l hamda olmoshlarning takroriyliigi, ko‘plik va egalik qo‘shimchalari qissa tilining puxtaligidan dalolatdir. Shuningdek, bu parchalar orqali muallif kundalik hayotda ko‘p bor qo‘llanadigan sodda so‘zlar bilan xalq hayoti, qahramon ichki olami, insonlararo munosabatini ishonchli tasvirlaydi.

Xalq jonli tilidagi shevaga oid, so‘kish, qarg‘ish hamda ruscha internatsional so‘zlar hamda kinoyaviy ma’nodagi jumalardan unumli foydalanish. Xalq tilining boyligi faqat adabiy tilda emas, balki uning jonli tarmoqlari: shevalar, hatto kundalik hayotda ishlatiladigan qarg‘ish va so‘kishlarda ham namoyon bo‘ladi. Bu masalada eng salmoqli va fundamental fikrlarni o‘zbek tilshunosligining asoschisi Fitrat hamda turkiy tillar tadqiqotchisi Mahmud Qoshg‘ariy merosida ko‘rishimiz mumkin. “Qoshg‘ariy tilning sofliigini saqlashni targ‘ib qilsa-da, xalq orasida ishlatiladigan keskin so‘zlar (haqorat yoki so‘kish mazmunidagilar) jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni ko‘rsatuvchi vosita ekanini tan olgan” yoki professor A.Fitrat “Tilimiz” maqolasida: “Bizning boyligimiz – xalqning og‘zidagi shevalardadir. Adabiy tilimizni forsiy va arabiy qoliplardan qutqarish uchun biz qishloqlardagi chollar va xotinlarning tiliga murojaat qilishimiz kerak”

Dialektal soʻzning badiiy matnga olib kirilishi yozuvchidan katta mahorat talab qiladi. Asarda emotsional-ekspressiv soʻzlarning salbiy va ijobiy boʻyoqqa ega shakllaridan foydalanilgan. Shuning bilan birga, yozuvchi emotsional-ekspressivlikka ega boʻlmagan soʻzlardan ham nutq vaziyati bilan bogʻliq tarzda oʻziga xos ekspressivlik hosil qilishga erishgan. Bularning barchasi asarning xalq jonli tiliga yaqinligidan dalolat beradi. Quyidagi parchada ajratib koʻrsatilgan jumalarda shu jihatlarni koʻrish mumkin. “Alisherning maqtov eshitishni kutayotgan **bolakayday taltayayotganini** koʻrib darhol pishang berishga shoshdim: – Ha, endi **xoʻjayin, Xudo bersa quliga – chiqarib qoʻyar toʻriga** deb bejiz aytishmagan-da. Ammo-lekin oʻzingizam bunday ishlarda **burganing koʻzini choʻqiysiz-da**. Bizga oʻxshagan omi odamlar bu eʼlonni allaqachon biron **kerakli joyga ishlatib yuborardi-da** qogʻozi yumshoqqina ekan deb. Alisher **yotilib iljaydi: shunaqada**” (Yoʻldoshev A, 2019, 231-b).

Qissada bir qancha soʻkish soʻzlar: “He, onangni”, “Pul qani, choʻchqa”, “E, akangniyam qoʻshib...”, “Adolating qani taqdir...”, “Shumi mukofot, Egam?”, “Yo Rab sen shunchalar qudratlimisan...”, “Ey onangni... lanʼati”, “Iflos, gʻarbachcha...”, “Liliput”, “Bozor koʻrgan it”, “Ayollarning qop-qora paypogʻidek...” shaklida qoʻllangan. Bu ham xalq jonli tilining yorqin namunasidir.

Yoki quyidagi tayyor lisoniy birliklar ham fikrimizni asoslashga xizmat qiladi: “Norozilik urugʻini sepilishi”, “Rangi qumday oqarmoq”, “Olxoʻriday gʻudda”, “Qora roʻmolini yopib namozshom bostirib kelmoqda”, “Havosi chiqarib yuborilgan uzun shar”, “Qoya ich-ichidan darz ketgandi”, “Pul odamning joni emas”, “Qoya”, “Ichingizni it tatalab oʻtirganiga shubham yoʻq”, “Qorin kasalda ham bor”, “Temirtan daholar” kabilar.

Xulosa qiladigan boʻlsak, ibora, maqollar, qoʻllanilish doirasi chegaralangan (dialektizm, varvarizm, vulgarizm) soʻzlari ekspressivlikka boy boʻlgan nutqiy shakllardan boʻlib, ular orqali ifodalanadigan maʼnolar koʻp qirrali va rang-barang hisoblanadi. Abduqayum Yoʻldoshevning “Begona shaharning namozshomlari” qissasida leksik birliklar yozuvchi uslubining ekspressivligini taʼminlaydi va bu soʻz qoʻllash xususiyatlariga, yangi tasvirlar hosil qilish jihatidan oʻziga xoslikni tashkil qiladiki, bu holat boshqa asarlardan tilshunoslikda soʻz tanlash, uslub nuqtayi nazaridan farqini koʻrsatadi.

Adabiyotlar

- Yoʻldoshev M. (2007). *Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari*. Toshkent.
- Yuldosheva O. (2024). *Oʻzbek xalq maqollarining tilshunoslikda oʻrganilishi*. Volume 4, Issue 7: Special Issue (EJAR) ISSN 2181-2020. Toshkent.
- Yoʻldoshev A. (2019). Begona shaharning namozshomlari // *Puankare: hikoyalar, qissa, suhbat*. “Akademnashr”, Toshkent.
- Бочина Т.Г.(2025). И жар холодных числ ... (количественность и паремическая модель мира)// *Язык и мир*. К 70-летию А.Н. Рудякова. Изд-во «У Никитских ворот», Москва.
- <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-tilida-shevaga-xos-ba-zi-so-zlarning-semantik-izohi>
- <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/jadid-matbuoti/abdurauf-fitrat-tilimiz-1919>

Annotatsiya

Xulosa. 1926-yil 26-fevraldan 6-martgacha Baku shahrida o'tkazilgan Birinchi Umumittifoq Turkologik Qurultoyi turk dunyosining rivojlanishida muhim madaniy hodisa bo'lib, turk xalqlarining tarixida silinmas iz qoldirgan. Qurultoy turk xalqlarining tili, alifbosi, tarixi, etnografiyasi, madaniyati va adabiyoti sohalarida taleyukli masalalarning hal etilishida muhim ahamiyat kasb etgan va turk dunyosi uchun bir qator muhim qarorlar qabul qilinmagan. Birinchi Turkologik Qurultoyning ishtirokchilaridan biri ham turk xalqlarining va tillarining yirik tadqiqotchisi akademik Aleksandr Nikolayevich Samoylovich (1880-1938) bo'lgan. U, Qurultoyning 1926-yil 28-fevraldagi V majlisida Jaloliddin Qorqmazovning raisligida "Turk tillarini o'rganishning hozirgi holati va kelajakdagi vazifalar" mavzusida ma'ruza qilgan. Olimning Qurultoydagi ma'ruzasi shimal-sharqda joylashgan Yakut xalqi tilidan tortib, Yenisey daryosi havzasi, Sibir, Markaziy Osiyo, Shimoliy Kavkazda yashovchi barcha turk xalqlari, ularning tillari, tillarning hozirgi holati, tadqiqot yo'nalishlari nazariy jihatdan sharhlangan, bu sohada tadqiqot olib borayotgan olimlarning faoliyati ham e'tibordan chetda qolmagan. Samoylovichning vaqtida ma'ruza qilgan tillarining ba'zilarining bugungi kunda o'lgan til yoki yo'qolish xavfi ostida bo'lgan turk tillari qatoriga kirishi (soyot tili, karakas tili va boshqalar) juda achinarlidir. Tadqiqotchi, ma'ruzasida barcha turk tillarini qamrab olishga muvaffaq bo'lgan, turk xalqlarining tarqalish geografiyasi, ularning tillari, dialektlari, o'rganilish holati haqida so'z yuritgan. O'zbekistondagi turk xalqlari, o'zbek tili va uning dialekt xususiyatlarini o'rganish masalalari ham Samoylovichning ma'ruzasi orqali yoritilgan. Qurultoy ishtirokchilarining turkologiya masalalariga bo'lgan ochiq qarashlari, afsuski, keyinchalik ularning "panturkist" sifatida ayblanishlari bilan yakunlandi. O'sha davrning siyosiy holati bilan bog'liq ravishda, A.N. Samoylovich "yapon josusi" degan tamg'a bilan hibsga olinib, 1938-yil 13-fevralda 15 daqiqalik sud jarayonining natijasida otib tashlandi. Biroq, uning ilmiy merosi va turkologiya fanining rivojlanishiga qo'shgan hissalar har doim dolzarbligini saqlaydi.

THE ROLE OF A.N. SAMOYLOVICH IN THE STUDY OF TURKIC LANGUAGES

Abstract

The First All-Union Turkological Congress held in Baku from February 26 to March 6, 1926, was a significant cultural event in the development of the Turkic world, leaving an indelible mark on the history of the Turkic peoples. The Congress played a crucial role in addressing vital issues regarding the language, alphabet, history, ethnography, culture, and literature of Turkic peoples, and several important decisions were made for the Turkic world. One of the participants in the First Turkological Congress was the prominent researcher of Turkic languages and peoples, academician Alexander Nikolayevich Samoylovich (1880-1938). He presented a report titled "The Current State of Turkic Language Studies and the Tasks Ahead" at the V session of the Congress on February 28, 1926, under the chairmanship

* Filologiya fanlari doktori, dotsent, Baku slavyan universiteti Turkologiya bo'limi mudiri.

of Jalaladdin Korkhmazov. In his report, the scholar discussed the languages of all Turkic peoples, from the Yakut people in the northeast to those living in the Yenisei River basin, Siberia, Central Asia, and the North Caucasus, including the status of their languages, the directions of research, and the work of scholars in this field. Some of the languages Samoylovich referred to in his report are now dead languages or are at risk of extinction, such as the Soyot and Kara-Kas languages. The researcher was able to cover all Turkic languages, discussing the geographical spread of the Turkic peoples, their languages, dialects, and the current state of research. Issues related to the settlement area of Azerbaijani Turks, the Azerbaijani language, and its dialectal features were also reflected in Samoylovich's report. Unfortunately, the open-minded stance of the Congress representatives regarding Turkological matters later led to them being accused of "Pan-Turkism." Due to the political situation of the time, A.N. Samoylovich was arrested, branded as a "Japanese spy," and, based on the outcome of a 15-minute trial on February 13, 1938, was executed. However, his scientific legacy and his contributions to the development of Turkology will remain relevant for years to come.

Kirish

Boku shahri XX asr boshlaridan intellektual hayotning yuqori darajasi bilan ajralib turgani va jahon turkologiyasining nufuzli markazlaridan biri sifatida tanilgani uchun Birinchi Turkologiya Qurultoyiga mezbonlik qilgan" [5]. 1926-yil 26-fevral – 6-mart kunlari Bokuda I-Butunittifoq Turkologiya Qurultoyining o'tkazilishi turk dunyosining rivojida yuz bergan muhim madaniy hodisa sifatida turk xalqlari tarixida o'chmas iz qoldirgan. Qurultoy turk xalqlarining tili, alifbosi, tarixi, etnografiyasi, madaniyati va adabiyoti yo'nalishlaridagi hal qiluvchi masalalarni ko'rib chiqishda muhim ahamiyat kasb etgan hamda turk dunyosi uchun bir qator muhim qarorlar qabul qilingan. Jahon miqyosida mashhur turkolog olim, turk xalqlari va tillarining yirik tadqiqotchisi, akademik Aleksandr Nikolayevich Samoylovich (1880–1938) I-Turkologiya Qurultoyining 131 nafar ishtirokchisidan biri bo'lib, uni Qurultoy Rayosatiga saylangan 22 nafar vakildan biri sifatida tanlab olingan edi (Qurultoy o'tkazilgan paytda professor) edi.

Ko'p qirrali ilmiy ijodga ega bo'lgan rus sharqshunosi Aleksandr Nikolayevich Samoylovich I-Butunittifoq Turkologiya Qurultoyini o'tkazish g'oyasining mualliflaridan biri bo'lgan hamda qurultoyni tashkil etishda ham bevosita ishtirok etgan. Qurultoydan 3 yil avval, uning 1923-yilda yozilgan "Turkologiya qurultoyining zaruriyati: Birinchi Turkologiya qurultoyi arafasida adabiy til, alifbo va imlo islohoti haqida" [Samoylovich, 1923, 19-2-b] nomli maqolasi nashr etilgan bo'lib, unda qurultoyda e'tibor qaratish lozi bo'lgan muhim masalalarga e'tibor qaratilgan.

"Qurultoydan oldin ham Samoylovichning Ozarbayjon va uning olimlari bilan yaqin ilmiy aloqalari mavjud bo'lgan. ... avvalo, uning B.Chobanzoda bilan hamkorligi bo'lgan. Ular 1924-yilda Bokuda o'tkazilgan Ozarbayjon o'lkashunoslik qurultoyida tanishgan edilar. 1925-yilda esa Leningradda uchrashib, Turkologiya Qurultoyi haqida maslahatlashgan edilar" [Babayev, 2006, 294-b.].

I-Turkologiya Qurultoyining qayerda o'tkazilishi masalasiga ham munosabat bildirgan Samoylovich 1924-yil 13-martda SSSR poytaxti bo'lgan Moskva shahrida o'tkazish fikrini ilgari surgan va qurultoyga 13 mamlakatdan 70 nafar vakil taklif etilishi lozimligini ta'kidlagan. U qurultoyda uchta asosiy muammo – alifbo, adabiy til va ilmiy terminologiya masalalarini ko'tarish tarafdori edi. 1925-yil oxirlarida esa qurultoyga tayyorgarlik ishlari bilan bog'liq holda Bokuga safar qilgan.

A.N. Samoylovichning I - Turkologiya Qurultoyidagi qaydlari.

Ma'lumki, qurultoyda turk xalqlarining rivoji uchun qat'iy qarorlarga mo'ljallangan til tasnifi, yozuv islohoti, terminologiya, maorif masalalari va boshqa muhim yo'nalishlar muhokama qilingan.

A.N.Samoylovich I-Turkologiya Qurultoyining 1926-yil 28-fevraldagi V-majlisida Jaloliddin Qorxmazov raisligida "Turk tillarini o'rganishning hozirgi holati va oldinda turgan vazifalar" mavzusida ma'ruza qilgan. Qurultoyning dolzarb muammolaridan biri ham zamonaviy turk tillarini o'rganish masalasi edi. Professor B.Chobanzoda bilan A.N.Samoylovichning chiqishlari mazmun jihatidan yaqin bo'lgani sababli bu masala yuzasidan qo'shma rezolyutsiya qabul qilishga kelishib olingan.

Mashhur tadqiqotchining ilmiy faoliyatida turkman va o'zbek tillari, adabiyoti, folklori hamda etnografiyasi alohida o'rin tutgan bo'lsa-da, uning qurultoydagi ma'ruzasida shimoliy-sharqda yashovchi yakut xalqining tilidan tortib, Yenisey daryosi havzasi, Sibir, Markaziy Osiyo va Shimoliy Kavkazda yashovchi barcha turk xalqlari, ularning tillari, tillarning hozirgi holati hamda tadqiq yo'nalishlari nazariy jihatdan keng yoritilgan. Shu bilan birga, bu sohada izlanish olib borgan olimlarning faoliyati ham e'tibordan chetda qolmagan. Samoylovich tomonidan o'sha davrda tilga olingan ayrim tillar bugungi kunda yo'qolgan yoki yo'qolish xavfi ostida bo'lgan turk tillari (masalan, soyot tili, karagas tili va boshqalar) qatoriga kiradi. Ta'kidlash joizki, olim o'z chiqishida deyarli barcha turk tillarini qamrab olgan, turk xalqlarining tarqalish geografiyasi, ularning tillari, dialektlari va o'rganilish darajasi haqida batafsil ma'lumot bergan.

A.N.Samoylovichning o'zi ham ta'kidlaganidek, qurultoyda ushbu mavzu bo'yicha professor Ashmarin "Turkologiyaning o'tmishi va uning hozirgi holati haqida ayrim ma'lumotlar" nomli ma'ruzasida turkologiyaning rivojlanish tarixiga to'xtalgan, professor S.Y. Malov esa "Qadimgi turk tillarini o'rganishning hozirgi holati va istiqbollari" nomli ma'ruzasida asosan qadimgi turk tillarini o'rganish masalasini yoritgan. Shu sababli, Samoylovich o'z ma'ruzasida zamonaviy turk tillarini o'rganish tarixi va shu davrgacha amalga oshirilgan ishlarni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratgan.

Samoylovich o'z ma'ruzasini turkologiyaning yangi davri uchun ikki asosiy shart mavjudligini ko'rsatish bilan boshlaydi. Ulardan biri – ilmiy faoliyatda kollektiv ish prinsipining ustuvor bo'lishi, ikkinchisi esa muhim va xarakterli belgi sifatida turkologik muammolarni tadqiq etishda yangi tadqiqotchilarning yanada faol ishtirok etishidir. Olim tashkil etilgan qurultoyning ahamiyatini alohida ta'kidlab, ilm-fanning yangi bosqichga o'tishi ushbu qurultoydan, ya'ni to'plangan boy ilmiy materiallarning talab darajasida tizimli ravishda rivojlantirilishi mumkin emasligini qayd etadi. Samoylovich o'z ma'ruzasida jahon xaritasiga murojaat qilib, uning asosida turk xalqlarining tarqalish geografiyasi, tirik turk tillarining o'rganilish holati hamda turk tillarini tadqiq etish yo'nalishida amalga oshirilgan ishlarning mukammal tasvirini bergan.

Yakut tili va adabiyotining boshqa turk tillariga nisbatan ko'proq o'rganilganini ta'kidlagan Samoylovich, turk tillari orasida eng yaxshi grammatik asarlardan biri ularga tegishli bo'lib, bu akademik Böhtlingk tomonidan tayyorlangan grammatika ekanini alohida qayd etadi. Shuningdek, u Umumittifoq Fanlar akademiyasining Leningraddagi nashrlari orasida yakut xalq adabiyotiga bag'ishlangan ko'p jildli asarlar, E.K.Pekarskiy va uning hamkorlari tomonidan tuzilgan lug'atlarning ahamiyatini ham alohida ta'kidlaydi. Olimning fikricha, yakut tili bo'yicha tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish, uning dialekt va shevalarini o'rganish ishlarini izchil davom ettirish zarur.

Tadqiqotchi Yenisey daryosi havzasida saqaylar, kachinlar va boshqa turk qabilalaridan iborat Abakan turklarining yashash hududlarini ko'rsatadi hamda Abakan va soyot turklariga oid og'zaki xalq adabiyoti materiallari to'planganini bildiradi. U soyot tili haqida professor Katanovning tadqiqotlariga e'tibor qaratib, uning soyot yoki uryanxay tilini boshqa turk tillari va ularning dialektlari fonida tavsiflab berganini qayd etadi. Keyinchalik 400 nafar aholiga ega karaqas turk xalqi haqida so'z yuritib, uni ehtimol dunyodagi eng kichik turk xalqlaridan biri ekanini ta'kidlaydi. Bu tilning dialekt materiallari ham Katanov tomonidan to'planganini eslatadi. "Bu materiallar soyotlar haqidagi ma'lumotlar bilan birga akademik Radlov tahriri ostida nashr etilgan 'Turk qabilalarining xalq adabiyoti namunalarining to'qqizinchi jildiga kiradi' [1926-cı il I Türkoloji Qurultayı, 2006, 132-b.]. Shu yerda Katanov tomonidan o'rganilgan Sibir hududida yashovchi samoyedlar, turklashish jarayoni to'liq yakunlanmagan kamasinlar va ularning shevalari haqidagi materiallar ham o'z ifodasini topgan.

Samoylovich Sibirning Oltoy hududida yashovchi oltoy xalqiga va bir qator kichik turk qabilalariga e'tibor qaratib, bu xalqlar V.V. Radlov tomonidan tadqiq etilganini ta'kidlaydi. U Radlov tomonidan tayyorlangan birinchi jildga kiritilgan Oltoy adabiyoti bilan birga, Oltoy tilining grammatikasi (kollektiv) ham mavjudligini ko'rsatadi. Shuningdek, Sibir hududlarida yashovchi baraba tatarlari va tobol turklarining jonli til namunalarining ham V.V.Radlov tomonidan "Turk qabilalarining xalq adabiyoti namunalari" seriyasida nashr etilganini qayd etadi.

Samoylovich Markaziy Osiyoda yashovchi qozoq xalqining keng hududda joylashganini va zamonaviy davrda son jihatdan ko'p bo'lgan turk xalqlaridan biri sifatida bu tilga turkologlarning qiziqishi tabiiy ekanini ta'kidlaydi. U qozoq tili va qozoq adabiyoti tadqiqotchilari qatorida Radlov, Melioranskiy, Gibayev hamda qurultoy ishtirokchisi Ahmad Baytursunov kabi olimlarni ko'rsatib, qozoq adabiyotiga oid 900 bosma sahifadan iborat kitob nashr etilganini qayd etadi. Keyinchalik Sharqda qozoqlar bilan qo'shni yashovchi qirg'iz xalqining madaniy holati turkologlar diqqatida bo'lsa-da, bu til ham yetarlicha kam o'rganilgan turk tillari qatoriga kirishini bildiradi. Olim qirg'iz tili va adabiyoti bilan shug'ullanuvchi milliy yosh tadqiqotchilar yetishib chiqayotganini hamda qirg'izlarning "Moraz" nomli epik asarini alohida ta'kidlaydi.

A.N.Samoylovichning ilmiy ijodida o'zbek adabiyoti, tili, folklori va etnografiyasi ham alohida o'rin tutishi ma'lum. Markaziy Osiyoda muhim rol o'ynaydigan o'zbek tilining yetarli darajada o'rganilmaganini ta'kidlagan olim, o'zbek tili bo'yicha to'plangan materiallar tadqiqotchilar tomonidan faqat o'zbeklardan yig'ilgan ma'lumotlar bilan cheklanib qolmaganini qayd etadi. Ma'ruzada shuningdek, XVI asrda aholi zich joylashgan hududlarda bo'sh yerlarning cheklanganligi sababli o'zbeklarning asosan Buxoro xonligi hududida hamda Turkistonning boshqa mintaqalarida yashashi, shuningdek, Xorazm o'zbeklari shevasining Buxoro shevasidan farqlanish sabablari ham yoritib beriladi.

Kuen-Lun va Tyanshan oralig'idagi hududlarda ham turk xalqlari yashagan bo'lib, Xitoy Turkistonidagi turkiy unsurlar asrlar davomida ko'plab o'zgarishlarga uchragan. Aleksandr Nikolayevich bu yerdagi zamonaviy jonli shevalar uyg'ur yozma yodgorliklaridan, shuningdek, qadimgi uyg'ur tilidan keskin farq qilishini ta'kidlaydi. Ushbu shevalarning ham rus, ham G'arbiy Yevropa tadqiqotchilari e'tiborini tortganini qayd etgan olim, O.Katanov, S.Y.Malov va M.Karteri tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Xitoy Turkiston shevalari bilan zamonaviy o'zbek shevalari o'rtasida o'xshashlik va yaqinlik mavjudligi ko'rsatilganini ham eslatadi.

Olimning o'zi ta'kidlashicha, turkman shevalari bilan shug'ullanuvchi sanoqli turkologlardan biri sifatida u Amudaryo sohillarida yashovchi turkman xalqining shevalari eng kam o'rganilgan shevalardan biri ekanini qayd etadi. Shuningdek, turkman xalq og'zaki adabiyoti namunalari hanuzgacha to'liq nashr etilmaganini, yozilgan grammatika kitoblari esa ilmiy emas, asosan o'quv (ta'limiy) xarakterga ega ekanini bildiradi.

U asosiy e'tiborni turkman dialektlarini chuqur o'rganishga qaratish zarurligini ta'kidlab shunday deydi: "Turkman dialektlari bizni bir tomondan Shimoliy Afg'onistonga, ikkinchi tomondan esa Kaspiy dengizi bo'ylab Eron chegaralariga olib boradi" [1926-cı il I Türkoloji Qurultayı, 2006, 134-b.].

Barcha bu turk xalqlari bilan bir qatorda A.N. Samoylovich O'rta Osiyo turk dunyosi bilan Sharqiy Yevropa turk dunyosi o'rtasida bog'lovchi halqa deb atagan boshqird xalqi, qozon-tatarlari, Volga bo'yida yashovchi chuvash xalqi, qozoq xalqining g'arbiy qanoti bo'lgan no'g'ay xalqi, Shimoliy Kavkazdagi qorachoy-balkar xalqi hamda Dog'istondagi qumuq va boshqa turk xalqlari tillarining, og'zaki nutqi va xalq adabiyotining o'rganilish holati haqida ma'lumot berib, bu tillar tadqiqotchilariga ham alohida e'tibor qaratadi. Samoylovichning chuvash tili va uning tadqiqotchilari haqidagi fikri ham qiziqish uyg'otadi: "Agar yakutlarning o'z Pekarskiysi bo'lsa, chuvashlarning ham o'z Ashmarini bor. Ashmarin nafaqat chuvash xalqining grammatikasini nashr ettirgan, balki ulkan, biroq afsuski, hanuzgacha chop etilmagan chuvash lug'atini ham to'plagan" [1926-cı il I Türkoloji Qurultayı, 2006, 135-b.]. Qo'shimcha sifatida ta'kidlash joizki, 1928–1950-yillarda N.I.Ashmarinning 17 jildidan iborat "Chuvash tilining lug'ati" nashr etilgan. Bu lug'atlardan Ashmarinning o'zi besh jildni tayyorlashga muvaffaq bo'lgan. U lug'atda leksik birliklar bilan birga chuvash xalqining ko'p asrlik tarixi, madaniyati, turmush tarzi, dunyoqarashi hamda og'zaki xalq ijodiyoti merosini ham aks ettirgan. Ashmarin vafotidan so'ng bu ishni N.A. Rezyukov davom ettirgan.

A.N.Samoylovich venger olimi professor G. Messaroşning muhim xizmatlarini alohida ta'kidlab, shunday degan: "...Bugungi tarixiy qurultoyimizda biz boshqird tilini o'rganishda ishtirok etgan olimlardan biri – venger olimi professor dr. Messaroşni ko'rish baxtiga muyassar bo'ldik. Uning boshqa vatandoshi – venger turkologi Prole ham boshqird dialektini o'rgangan va natijada har ikkala olimning asarlari Vengriya matbuotida chop etilgan. ...Ashmarindan tashqari chuvash tilining har tomonlama va jiddiy tadqiqi bilan yana Messaroş shug'ullangan, eng yangi davrda esa fin turkologi Ramstedt va leningradlik altayshunos Poppe chuvash tiliga alohida e'tibor qaratgan" [1926-cı il I Türkoloji Qurultayı, 2006, 135-b.].

A.N.Samoylovich venger olimi professor G. Messaroşning muhim xizmatlarini alohida ta'kidlab, shunday degan: "...Bugungi tarixiy qurultoyimizda biz boshqird tilini o'rganishda ishtirok etgan olimlardan biri – venger olimi professor dr. Messaroşni ko'rish baxtiga muyassar bo'ldik. Uning boshqa vatandoshi – venger turkologi Prole ham boshqird dialektini o'rgangan va natijada har ikkala olimning asarlari Vengriya matbuotida chop etilgan. ...Ashmarindan tashqari chuvash tilining har tomonlama va jiddiy tadqiqi bilan yana Messaroş shug'ullangan, eng yangi davrda esa fin turkologi Ramstedt va leningradlik altayshunos Poppe chuvash tiliga alohida e'tibor qaratgan" [1926-cı il I Türkoloji Qurultayı, 2006, 135-b.].

Ozarbayjon turklarining yashash areali, o'zbek (ozarbayjon) tili va uning dialekt xususiyatlarini o'rganish masalalari ham Samoylovich ma'ruzasida o'z aksini topgan. Olim Ozarbayjon turklari hamda Eronda yashovchi turkiy aholining til jihatdan yetarli darajada chuqur tadqiq etilmaganini qayd etadi. Shunga qaramay, amaliy grammatika ishlari bilan

bir qatorda, nemis olimi K. Foyning bu yo'nalishdagi tadqiqotlarini, uning Eron Ozarbayjonidan bo'lgan talabalar orqali ma'lumot to'plaganini ham eslatib o'tadi. U Ozarbayjon tilining dialektologik xususiyatlari cheklangan materiallar asosida o'rganilgani sababli tilning haqiqiy holati haqida to'liq tasavvur berishga yetarli emasligini ta'kidlaydi. Olim N.I. Ashmarinning Ozarbayjon tili dialekt va shevalarini o'rganishdagi faoliyatini ham yuqori baholaydi: "Ashmarinning, ehtimol, bugun nashrdan chiqqan ishi bu yerda shevalarning boyligini ko'rsatadi va ularning tadqiqi turkologlar uchun juda boy materiallar va'da qiladi" [1926-cı il I Türkoloji Qurultayı, 2006., 137-b.].

Nihoyat, ma'ruzasining yakunida A.N. Samoylovich turkologiyaning yangi bosqichga qadam qo'ygan davrida turk tillarini o'rganish bo'yicha bir qator muhim vazifalarni sanab o'tadi:

1. Har bir respublikada zamonaviy turk tillari (dialektlari)ni o'rganadigan markazlar tashkil etilishi kerak.
2. Turk dialektlarini chuqur va batafsil o'rganish, shuningdek, shevalarning qo'shni tillarga va qo'shni tillarning bu shevalarga o'zaro ta'sirini hisobga olish lozim.
3. Mahalliy hamkorlar jonli turk shevalarini o'rganishi, xalq og'zaki ijodi bo'yicha boy materiallar to'plashi va har bir shevaning fonetika, morfologiya hamda sintaksisini o'z ichiga olgan tavsifiy grammatika yo'nalishida ish olib borishi zarur.
4. Alohida lug'atlar tuzish hamda sheva va lahjalarni o'rganish asosida umumiy terminologiya va umumturk lug'atini shakllantirish kerak.
5. Kollektiv ish prinsipi asos qilib olinishi lozim.
6. Xalqaro hamkorlikka tayanish va tadqiqotlarni tarixiy-qiyosiy grammatika asosida chuqur o'rganish zarur.
7. Xalqaro miqyosda turk xalqlari va ularning tillariga oid maxsus bibliografiya to'planishi va tayyorlanishi kerak.

A.N. Samoylovich qurultoyda umumiy turk tili masalasiga ham munosabat bildirib, avvalo bu til bir nechta dialektlarga bo'linishini qayd etadi. U bir tomondan chuvash tilining, boshqa tomondan esa yakut tilining shakllanishini alohida ta'kidlaydi. Olimning fikricha, turk tilidan farq qiluvchi bu ikki tilni hisobga olmasak, qolgan turk tillari alohida tillar emas, balki bitta tilning dialektlari va shevalarini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, Samoylovich chuvash va yakut tillaridan tashqari boshqa turk tillari bir tilning dialekt va shevalari hisoblanishini ko'rsatadi. U shunday deydi: "Boshqa til oilalari bilan taqqoslaganda, turk tilining dialekt va shevalari shunchalik yaqinki, hatto slavyan va german guruhlarini o'rtasida ham bunday yaqinlik mavjud emas" (1926-cı il I Türkoloji Qurultayı, 2006, 294-b.). Ismoilbek G'aspiralining o'zi uchun muhim deb hisoblagan bu masalani Samoylovich u bilan muhokama qilish imkoniga ega bo'lganini ta'kidlab, nafaqat mavjud adabiy tillarning yaqinlashuvi, balki og'zaki nutq dialektlarining yaqinlashuvi ham muhim masala ekanini qayd etadi.

Samoylovich adabiy tilni shakllantirish masalasiga pessimistik yondashish uchun asos yo'qligini ta'kidlaydi. U shunday yozadi: "Til ijtimoiy hodisa sifatida aloqa vositasi bo'lgani uchun, tabiiyki, uning birlashuvi zarur va istalgan hodisadir. Haqiqatan ham, ayrim turk xalqlarining iqtisodiy jihatdan yaqinlashuvi, aloqa yo'llari va usullarining ko'payishi hamda takomillashuvi natijasida, shaxslar tomonidan hech qanday zo'ravonliksiz, o'zaro adabiyot almashinuvining tobora ortib borishi oqibatida nafaqat adabiy tilning, balki og'zaki nutqning ham bir-biriga moslashuvi va yaqinlashuviga guvoh bo'lamiz" [Первый всесоюзный тюркологический съезд, 1926, 329-b.]. Bu fikrga munosabat bildirgan Turyakulov masalani amaliy vazifalar bilan uzviy bog'liq deb hisoblab, Samoylovich bilan

bir xil pozitsiyani egallaydi. U tilni laboratoriya sharoitida emas, balki tarixiy jarayon, o'zaro aloqalar va ta'sirlar mahsuli sifatida baholaydi hamda o'zbek, Anadolu va turkman tillarini birlashtirish mumkinligini ilgari surgan olimlarga haqli asos borligini ta'kidlaydi.

A.N. Samoylovichning turk tillari bilan bog'liq boshqa tadqiqotlari.

Ma'lumki, turk tillari turli davrlarda turli turkologlar tomonidan tasnif qilingan. Bu tasniflar F.Y.Korsh, I.N.Berezin, M.Kazimbek, V.V.Radlov, A.N.Samoylovich, S.E.Malov, V.A.Bogoroditskiy, N.A.Baskakov, L.Ligeti, R.Arat, G.Dörfer, F.Zeynalov va boshqa olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Turk tillarining bo'linishi asosan tarixiy-geografik belgilar, tillarning lingvistik yaqinligi — leksik, fonetik va grammatik xususiyatlar hamda tarixiylik prinsipini hisobga olish asosida amalga oshirilgan. Turk tillarining ilk ilmiy tasniflaridan biri rus turkologi A.N.Samoylovichga tegishlidir. V.V.Radlov va F.Y.Korsh tomonidan lingvistik asoslarda amalga oshirilgan tasniflarning tanqidiy tahlili natijasida shakllangan Samoylovich tasnifi turkologiyada katta ahamiyatga ega. U o'zi bu haqda shunday yozadi: "Men bu asarda turk tillarining mavjud tasniflarini yangisi bilan almashtirmasdan, balki ularni to'ldirishga harakat qilib, turli olimlar tomonidan qabul qilingan turk tillari tizimi bo'limlari nomenklaturasida ma'lum o'zgarishlar kiritishga o'zinga ruxsat beraman." A.N.Samoylovich 1922-yilda Petrograd (Leningrad)da nashr etilgan "Turk tillarining tasnifiga ba'zi qo'shimchalar" asarida turk tillarini fonetik xususiyatlar, tovush belgilariga asoslanib tasnif qiladi. U asosan "to'qqiz", "oyoq", "o", "tog'", "sari", "qalan" kabi olti leksik birlikni mezon qilib olib, turk tillarini 6 guruhga ajratadi.

A.N.Samoylovichning hayoti va ijodini keng tadqiq etgan F.D.Ashnin yozadi: "A.N.Samoylovich asosan kichik hajmli asarlar – qisqa maqolalar yozgan, biroq ularni yaxlit holda qaralganda turkologiyaning eng turli sohalarini – qadimgi turkiy yodgorliklardan tortib zamonaviy adabiy tillargacha, turkiy adabiyotning ilk elementlaridan tortib zamonaviy shoir va yozuvchilargacha bo'lgan juda keng doirani qamrab olgan olimlar tipiga mansub edi" (Ashnin, 1978, 13-b). Olimning asarlarining aksariyati O'zbekiston, Ozarbayjon, Qrim, Turkiya va Turkmanistonni qamrab olgan keng geografiyada olib borilgan tadqiqotlarga asoslanadi. A.N.Samoylovich quyidagi asarlarning muallifi hisoblanadi: "Baxchisaroy qo'shiqchisi, shoir, yilnomachi va meteorolog Habibulloh-Keram" (1913), "Abdu-s-Sattor-Qozi. Tekinlarning janglaridan hikoyalar kitobi" (1914), "Qozoq-qirg'iz ayolining tilida taqiqlangan so'zlar" (1915), "Qisqa Qrim-tatar grammatikasi tajribasi" (1916), "Usmonli turk tilini amaliy o'rganish uchun qo'llanma" (1917), "Imperator Bobur she'rlari to'plami" (1917), "Turk xalqlari adabiyoti" (1920), "Turk tillarining tasnifiga ba'zi qo'shimchalar" (1922), "Afg'oniston aholisi tarkibidagi turk va mo'g'ul unsurlari" (1924), "Yangi turk alifbosi (Ozarbayjondan maktub)" (1924), "Zamonaviy usmonli turkchasining qisqa o'quv grammatikasi" (1925), "Kavkaz va turk dunyosi" (1926), "Turk xalqlari orasida o'n ikki yillik hayvonlar davri masalasiga doir" (1927), "Turkman adabiyoti tarixiga oid o'chepklar" (1929), "Markaziy Osiyo turk xalqlari adabiyotida Eron qahramonlik dostoni" (1934), "Hoton turklari va tillari" (1934) va boshqalar.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, A.N.Samoylovichning til qurilishi sohasidagi faoliyati inkor etib bo'lmaydigan darajada muhimdir. U lotin alifbosiga asoslangan turk tillari uchun yangi yozuv tizimining nazariy asoslarini ishlab chiqishda, adabiy tillarning shakllanishi va rivojlanishi muammolarini hal etishda, yangi terminologiyani shakllantirishda, turkologik tadqiqot muassasalarini tashkil etishda hamda turkolog kadrlarni tayyorlashda faol ishtirok etgan.

A.N.Samoylovich turkologiyada nafaqat o'zining tadqiqotlari bilan, balki o'zidan keyin qoldirgan davomchilari va shogirdlari bilan ham chuqur iz qoldirgan. Turkologiyada jiddiy ilmiy tadqiqotlari bilan tanilgan akademik A.N.Kononov, akademik K.K.Yudaxin, akademik S.K.Kenesbayev, professor V.D.Arakin, professor A.K.Borovkov, N.P.Dyrenkova, A.A.Popov, U.Tursunov va boshqa mashhur turkologlar uning yetishib chiqqan shogirdlari qatoriga kiradi.

Repressiyaga uchragan turkologlar orasida, afsuski, Aleksandr Nikolayevich Samoylovichning ham nomi bor. I-Turkologiya Qurultoyi ishtirokchilarining turkologik masalalarga ochiq fikr bilan yondashuvi keyinchalik ularning "panturkist" sifatida ayblanishiga sabab bo'ldi. Bu olimlar, tabiiyki, bevosita Stalinning topshirig'i bilan hibsga olingan. Shu bilan bog'liq holda I.V. Stalinning quyidagi so'zlari keltiriladi: "...Ma'lumki, barcha burjua razvedkalari sotsialistik proletariat vakillariga qarshi jismoniy bosimning eng jirkanch usullaridan foydalanadilar. Savol tug'iladi: nima uchun sotsialistik razvedka burjuaziya agentlariga, ishchi va dehqon sinfining yovuz dushmanlariga nisbatan yanada insonparvar bo'lishi kerak? VK(b)P MK shunday deb hisoblaydiki, hali to'liq qurolsizlantirilmagan xalq dushmanlariga nisbatan jismoniy bosim usuli to'liq to'g'ri va maqsadga muvofiq metod sifatida qo'llanilishi mumkin" [Gasimov, 2019, 185-b.]. Boshqacha aytganda, Stalin va uning hokimiyati uchun nafaqat A.N. Samoylovich, balki qurultoyning boshqa ko'plab a'zolarining I-Turkologiya Qurultoyida ishtirok etishi ham keyinchalik repressiyaga uchrashlari uchun yetarli asos sifatida qaralgan.

F.D.Ashnin va V.M.Alpatovning "Akademik A.N.Samoylovichning vafoti haqidagi arxiv hujjatlari" nomli maqolasida quyidagilar keltiriladi: "Uning zodagon va Ukraina getmani I.S.Samoylovich avlodidan bo'lgani uchun otib tashlangani haqidagi versiya mavjud; biroq akademiklar orasida zodagonlar kam emas edi, 'otmishga qarshi asosiy ta'qiblar esa 1937-yilgacha bo'lib o'tgan; shu bilan birga ukrain millatchilariga qarshi ta'qiblar ham o'sha davrga to'g'ri keladi va A.N.Samoylovich, go'yo, ulardan uzoq bo'lgan. Tergov ishida zodagonlik faqat yuzaki tilga olinadi, getman va Ukraina bilan bog'liq aloqalarga esa umuman to'xtalib o'tilmaydi. Eng ishonarli bo'lib ko'rinadigan 'turk izi' dir: A.N. Samoylovich turk olimlari bilan yaqin aloqada bo'lgan va bir necha bor Turkiyaga safar qilgan. Biroq tergovning bu masalaga juda kam e'tibor bergani e'tiborni tortadi: hatto turkologlar ishlarida an'anaviy hisoblangan "panturkizm" ham kutilmaganda Turkiya bilan emas, Yaponiya bilan bog'langan. Yodda tutish kerakki, Mustafa Kamol Atatürk vafotigacha (1938-yil noyabr) sovet-turk munosabatlari ancha yaxshi bo'lgan" [Ashnin, Alpatov, 1996, 154-b.].

A.N.Samoylovich 1937-yil 2-oktabrda Kislovodskda rafiqasi bilan sanatoriyada dam olayotgan paytda SSSR XDİK shahar bo'limi tomonidan hibsga olingan va XDİKning Moskvadagi (Lubyanka) ichki qamoqxonasiga ko'chirilgan. O'sha kuni uning barcha shaxsiy mulki musodara qilingan. O'sha davrning siyosiy vaziyati bilan bog'liq holda A.N.Samoylovich "yapon josusi" degan ayb bilan hibsga olinib, 1938-yil 13-fevralda 15 daqiqa davom etgan sud qaroriga ko'ra otuvga hukm qilingan va Kommunarka poligonida dafn etilgan. Samoylovichning o'lim hukmida shunday deyiladi: "Samoylovich panturkist bo'lgan Radlov va boshqalarning ta'siri ostida turkshunoslikka oid asari orqali panturkistik g'oyalarni qabul qilgan". Biroq ta'kidlash joizki, olimning oilasi uning otib tashlanganidan bexabar bo'lgan. Chunki A.N.Samoylovichning o'g'li Platon Samoylovich yillar davomida Stalinga otasining tirik yoki yo'qligini bilish uchun maktublar yo'llab kelgan. Stalinning vafotidan uch yil o'tgach, 1956-yil 25-avgustda SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasining

qarori bilan Samoylovichning sha'ni va qadr-qimmatı tiklangan hamda uning ishida jinoyat tarkibi yo'qligi sababli ko'plab repressiya qurbonlari qatori unga ham rehabilitatsiya berilgan.

I -Turkologiya Qurultoyida turk xalqlarining tili va adabiyoti, alifbo, terminologiya, metodika, tarix, etnografiya va boshqa masalalar muhokama qilingan bo'lsa-da, asosiy e'tibor turk xalqlarining umumiy yozuv tizimi – umumiy alifbo asosida birlashishi hamda umumiy adabiy til yaratish g'oyalariga qaratilgan edi. I-Turkologiya Qurultoyida A.N.Samoylovich ham ko'plab boshqa olimlar qatori turk xalqlari va tillarining tarixiy o'rmini chuqurroq anglash uchun ularni keng va mukammal o'rganish zarurligini ta'kidlagan. Qurultoy nafaqat Rossiyada yashovchi turkiy xalqlar, balki butun turk dunyosida turkologik muammolarni faol tadqiq etish uchun muhim boshlang'ich nuqta bo'ldi. A.N.Samoylovich qurultoydan keyin ham o'z ilmiy faoliyatini davom ettirib, turk tillari, turk xalqlari, ularning folklori va etnografiyasiga oid ko'plab asarlar yaratdi. U yangi alifbo siyosatini qo'llab-quvvatlab, umumiy alifbo bilan birga umumiy adabiy til masalalarining ham dolzarbligini ta'kidlagan. Bu fikrlar uning qurultoydagi chiqishlarida ham o'z ifodasini topgan. Umuman olganda, A.N. Samoylovichning ilmiy merosi turkologiya fanining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

A.N. Samoylovich turk tili, zamonaviy turk dialektlari hamda turk xalqlarining tarixi, folklori va adabiyoti bilan bog'liq ko'plab tadqiqotlar olib borgan. Uning faoliyatida tarix va etnografiya bilan bir qatorda turk tillarining dialekt va shevalarini o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, u til tarixini o'rganishda dialekt va shevalarni to'plash hamda ularni qiyosiy tahlil qilishni muhim deb hisoblagan. Olim o'z tadqiqotlarida qiyosiy-tarixiy metoddan foydalangan holda turk tillarining mavjud tasniflarini qayta ko'rib chiqqan olgan hamda turkologiyada to'plangan yangi ilmiy ma'lumotlarni hisobga olib, muhim o'zgartirish va qo'shimchalar kiritgan. Kelib chiqishli ukrain bo'lgan rus turkologi va turkologiya fanini jahon miqyosida tanitgan olimlardan biri bo'lgan Aleksandr Nikolayevich Samoylovichning ilmiy merosi hamda turkologiya rivojiga qo'shgan hissasi o'z ahamiyatini doim saqlab qoladi.

Adabiyotlar

Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. (1996). *Архивные документы о гибели академика А.Н. Самойловича* // Восток. Москва. № 5. с. 153–162.

Ашнин Ф.Д. (1978). *Александр Николаевич Самойлович 1880-1938* // Тюркологический сборник. Москва: «Наука». с. 8-27.

Babayev A. (2006). *Türksoyun birlik səsi*. Bakı: Təhsil. 364 s.

Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2025-ci il

1926-cı il I Türkoloji Qurultayı. (2006). (Rus dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri Nərimanoğlu K.V., Ağakişiyev Ə.). Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı. 570 s.

Первый всесоюзный тюркологический съезд. (1926). 26 февраля – 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку. АССР. 429 с.

Qasimov C. (2019). *Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər* / C.Qasimov. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı. 748 s.

Samoyloviç A.N. (1923). *Türkoloji qurultay lazımdır: Birinci Türkoloji qurultay ərafəsində ədəbiyyat dilinin, əlifbanın, imlanın islahı haqqında* // Maarif və mədəniyyət. № 10. s. 19-20. (Ərəb qrafikasında).

NOVERBAL KOMMUNIKATSIYADA HAQORATNI SUD-LINGVISTIK BAHOLASH

Shahboz ZARMASOV*
Abdurashid TO'YCHIYEV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada noverbal kommunikatsiyada haqoratni lingvistik baholash masalasi sud-lingvistik ekspertiza nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Hozirgi globallashuv va raqamli texnologiyalar rivoji sharoitida kishilar muloqoti faqat verbal vositalar bilan cheklanib qolmay, imo-ishoralar, mimika, tana harakati, nigoh, ovoz ohangi hamda emoji kabi vizual-grafik belgilar orqali ham amalga oshmoqda. Shu bois haqorat ma'nosi nafaqat so'z va iboralar orqali, balki kinesik vositalar va ularning raqamli shakllari orqali ham ifodalanishi mumkin. Shu asosda maqolada imo-ishoralar orqali shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitish holatlari, ularning madaniy-ijtimoiy kontekst bilan bog'liqligi hamda bunday holatlarni ekspertiza jarayonida baholash zarurati yoritiladi.

Shuningdek, ekspertologiya va sud-lingvistik ekspertiza yondashuvlari o'zaro farqlanadi, raqamli muloqotda emojilarning nutqiy harakat vazifasini bajarishi, ayrim holatlarda haqoratli so'z yoki ishoraning o'rnini bosishi mumkinligi asoslanadi. Emoji yoki imo-ishorani haqorat sifatida baholashda kontekst, kommunikativ niyat, adresatga yo'naltirilganlik va sotsiolingvistik kod kabi bir qator muhim mezonlar belgilab olinadi.

Bundan tashqari, noverbal haqoratni baholashda "ko'p qatlamli talqin" yondashuvining ahamiyati ko'rsatiladi. Ushbu yondashuv semantik ma'no, pragmatik kontekst va madaniy talqinni birgalikda tahlil qilishga imkon beradi. Natijada paralingvistika, pragmalingvistika, semiotika va sud-kiberlingvistika metodlarini integratsiyalashgan holda qo'llash noverbal vositalar orqali ifodalangan haqoratni ilmiy va huquqiy jihatdan asosli baholashga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Sud-lingvistik ekspertizasi, ekspertologiya, noverbal aloqa, paralingvistika, kinesika, tana tili, haqorat, beodob shakl, emoji, kiberlingvistika, ko'p qatlamli talqin, pragmatik kontekst, sotsiolingvistik kod.

FORENSIC LINGUISTIC ASSESSMENT OF INSULT IN NONVERBAL COMMUNICATION

Abstract

This article examines the issue of linguistic assessment of insult in nonverbal communication from the perspective of forensic linguistic expertise. In the context of globalization and the development of digital technologies, human communication is no longer limited to verbal means alone, but is also carried out through visual and graphic signs such as gestures, facial expressions, body movements, gaze, tone of voice, and emojis. Therefore, the meaning of insult can be expressed not only through words and phrases, but

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi ilmiy-metodik ta'minot bo'limi boshlig'i, shakhbozzarmasov1993@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-5859-4482>

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Toshkent viloyati hududiy bo'linmasi rahbari, rashidaka8771@gmail.com

also through kinesic means and their digital forms. On this basis, the article highlights cases in which a person's honor and dignity may be degraded through gestures, their connection with cultural and social context, and the need to assess such cases in the process of expert examination.

The article also distinguishes between the approaches of expertology and forensic linguistic expertise, and substantiates the idea that emojis in digital communication may perform the function of speech acts and, in some cases, replace insulting words or gestures. In assessing an emoji or gesture as an insult, a number of important criteria are identified, such as context, communicative intention, addressee orientation, and sociolinguistic code.

In addition, the article demonstrates the importance of the "multi-layered interpretation" approach in assessing nonverbal insult. This approach makes it possible to analyze semantic meaning, pragmatic context, and cultural interpretation together. As a result, it is emphasized that the integrated application of the methods of paralinguistics, pragmalinguistics, semiotics, and forensic cyberlinguistics serves to provide a scientifically and legally grounded assessment of insults expressed through nonverbal means.

Keywords: Forensic linguistic examination, expertology, non-verbal communication, paralinguistics, kinesics, body language, insult, indecent form, emoji, cyberlinguistics, multi-layered interpretation, pragmatic context, sociolinguistic code.

Noverbal kommunikatsiya insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida axborot uzatish va kommunikativ ta'sir ko'rsatishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Nutqning verbal shakli so'z orqali yuzaga chiqsa, noverbal shakl tana va qo'l harakatlari, yuz ifodasi – nigoh, mimika, qarash, shuningdek, masofa saqlash va boshqa bir qator belgilar orqali amalga oshadi. Shu jihatdan imo-ishoralar nafaqat nutqni to'ldiruvchi yordamchi vosita, balki ayrim holatlarda mustaqil kommunikativ birlik sifatida ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, salbiy munosabat, mensimaslik, tahqirlash yoki haqorat ma'nosini ifodalashda imo-ishoralarning pragmatik vazifasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Imo-ishoralar orqali haqorat ma'nosining ifodalanishi noverbal kommunikatsiyaning murakkab va bahsli ko'rinishlaridan biridir. Chunki bunday holatlarda ma'no faqat harakatning tashqi shakli bilan emas, balki uning qaysi vaziyatda, kim tomonidan, kimga nisbatan, qanday ijtimoiy-madaniy muhitda va qanday kommunikativ niyat bilan bajarilganiga bog'liq holda aniqlanadi. Muayyan noverbal shakl ayrim madaniyatlarda oddiy imo-ishora yoki neytral belgi sifatida qabul qilinishi mumkin bo'lsa, boshqa ijtimoiy muhitda u kamsitish, haqorat yoki tajovuzkor munosabat ifodasi sifatida talqin qilinishi mumkin. Shuning uchun imo-ishoralar orqali haqorat ma'nosini tahlil qilishda lingvistik, pragmatik, semiotik va madaniy omillarni birgalikda o'rganish zarur.

Mazkur masala sud-lingvistik ekspertiza nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Chunki haqorat faqat verbal nutq birliklari orqali emas, balki noverbal vositalar orqali ham ifodalanishi mumkin. Imo-ishoralar vositasida yuzaga kelgan haqorat holatini baholashda ekspert harakatning o'zini emas, balki uning kommunikativ vazifasi, ijtimoiy qabul qilinishi, muloqotdagi konteksti va adresatga ko'rsatgan ta'sirini ham hisobga olishi lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 8-sentabrda PQ-270-son qarorida sud-ekspertlik faoliyatini rivojlantirish, tadqiqotlarning tezkorligi, xolisligi va to'liqligini ta'minlash, sohaga zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish vazifalari belgilangan. Bu esa sud-lingvistik ekspertiza doirasida noverbal vositalarni, jumladan, imo-

ishoralar orqali ifodalangan haqorat ma'nosini ilmiy asosda o'rganish zaruratini yanada kuchaytiradi⁴.

Imo-ishoralar vositasida haqorat ma'nosining ifodalanishini ilmiy jihatdan tahlil qilish, avvalo, noverbal aloqaning tilshunoslikdagi o'rni va mazmun-mohiyatini aniqlashni talab etadi.

Tilshunoslikda noverbal aloqa nutqiy jarayonga hamrohlik qiluvchi, uni to'ldiruvchi, kuchaytiruvchi yoki ayrim hollarda uning o'rmini bosuvchi belgilar va vositalar majmuyi sifatida talqin etiladi. Noverbal kommunikatsiya yozma yoki og'zaki nutqsiz ma'no uzatish jarayoni bo'lib, bunda yuz ifodasi, imo-ishora, tana holati, nigoh, ovozning baland-pastligi, nutq sur'ati va masofa saqlash kabi vositalar muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlarda noverbal aloqa "so'zsiz xabarlarni yuborish va qabul qilish jarayoni" sifatida izohlanadi [Navarro, 2024].

Aslida imo-ishoralar asosidagi aloqa noverbal kommunikatsiyaning eng faol va ko'zga tashlanadigan ko'rinishlaridan biridir. "Noverbal" atamasi lotincha-inglizcha "non-verbal", ya'ni "so'zsiz", "nutqsiz" ma'nolarini bildiradi. Bunday aloqa shakli inson muloqotida qadimdan mavjud bo'lib, u ba'zan verbal nutqdan ham kuchliroq ta'sirga ega bo'lishi mumkin. Masalan, shaxsning mensimay qarashi, qo'l harakati orqali rad etishi, yuzini burishi yoki adresatga nisbatan nomaqbul ishora qilishi nutqda ochiq aytilmagan kamsituvchi yoki haqoratli munosabatni ifodalashi mumkin. Demak, noverbal vositalar muloqotda faqat yordamchi unsur emas, balki mustaqil semantik va pragmatik yuklama tashuvchi birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Kommunikatsiya jarayonida verbal va noverbal vositalar o'zaro uzviy bog'liq. Shu bilan birga, bir xil verbal birlik turli noverbal belgilar bilan qo'llanganda butunlay boshqa ma'no kasb etishi mumkin. Masalan, "yaxshi" so'zi oddiy holatda rozilik yoki ijobiy bahoni anglatrsa, kinoyali ohang, istehzoli kulgi yoki mensimagan yuz ifodasi bilan birga qo'llanganda norozilik, masxara yoki haqoratga yaqin salbiy munosabatni bildirishi mumkin. Bu holat noverbal vositalarning nutqiy akt va diskurs tarkibida mazmun shakllantiruvchi muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Imo-ishora orqali haqorat ma'nosining yuzaga kelishi, asosan, uch omil bilan belgilanadi: birinchidan, ishoraning tashqi shakli; ikkinchidan, uning muayyan jamiyatdagi madaniy talqini; uchinchidan, kommunikativ vaziyatda so'zlovchi yoki harakat bajaruvchining niyati. Shu bois biror imo-ishorani haqorat sifatida baholash uchun uni alohida, kontekstdan uzilgan holda emas, balki nutqiy vaziyat, ishtirokchilar munosabati, ijtimoiy mavqe, madaniy me'yor va adresatga ta'siri bilan birga o'rganish lozim. Tana tili va yuz ifodalari haqidagi tadqiqotlarda ham noverbal belgilarni yakka holda emas, balki umumiy kontekst va boshqa belgilar majmuasi bilan birgalikda talqin qilish zarurligi ta'kidlanadi [Ekman, 2009].

Tilshunoslikda noverbal vositalarni bevosita va bilvosita o'rganadigan bir nechta ilmiy yo'nalishlar mavjud. Ularning har biri imo-ishoralar orqali haqorat ma'nosining ifodalanishini turli nuqtayi nazardan izohlash imkonini beradi.

Birinchidan, **paralingvistika** noverbal aloqa vositalarini o'rganadigan asosiy yo'nalishlardan biridir. Paralingvistika nutqning faqat leksik-grammatik mazmunini emas, balki unga hamrohlik qiluvchi ovoz, intonatsiya, pauza, tembr, nutq sur'ati, mimika va jest kabi belgilarni ham tahlil qiladi [Nabiyeva, 2025]. Bu vositalar nutq mazmuniga

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 8-sentabrdagi "Sud-ekspertlik faoliyatini yanada takomillashtirish va sohaga zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ–270-son qarori.

qo'shimcha emotsional, baholovchi va pragmatik ma'no yuklaydi. Masalan, baland ovoz, keskin intonatsiya, kinoyali kulgi yoki yuzni burishtirish verbal nutqda bevosita aytilmagan salbiy munosabatni kuchaytirishi mumkin. Paralingvistik belgilar nutqning literal, ya'ni to'g'ridan to'g'ri ma'nosidan tashqari emotsional va kontekstual qatlamlarni ham yuzaga chiqaradi.

Paralingvistik vositalarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhga fonetik vositalar kiradi. Bular ovoz balandligi, tembr, nutq sur'ati, pauza, urg'u va intonatsiyadan iborat.

Ikkinchi guruhni kinetik vositalar tashkil etadi. Ular imo-ishoralar, mimika, tana holati, bosh harakati, qo'l harakati va nigoh kabi birliklarni qamrab oladi.

Uchinchi guruhga grafik vositalar kiradi. Yozma nutqda tinish belgilari, harflarning kattalashtirilishi, shrift, matnning joylashuvi, emojilar va boshqa grafik belgilar kommunikativ munosabatni ifodalashi mumkin [Кольшанский].

Ayniqsa, zamonaviy raqamli muloqotda emojilar, stikerlar va belgilar orqali haqorat, kinoya yoki mensimaslik ma'nosining ifodalanishi noverbal kommunikatsiyaning yangi ko'rinishi sifatida baholanishi mumkin [Nabiyeva, 2025, 75-78].

Ikkinchidan, **semiotika** noverbal vositalarni belgi sifatida o'rganadi. Semiotika belgi, belgilar tizimi, ma'no hosil bo'lishi va talqin jarayonini tadqiq etuvchi fan hisoblanadi. Charles Peirce semiotikasi belgining ma'no, ishora qilinayotgan obyekt va talqin qiluvchi subyekt o'rtasidagi munosabatiga asoslanadi; uning nazariyasida belgi signifikatsiya, reprezentatsiya, referensiya va ma'no bilan bog'liq hodisa sifatida izohlanadi [Danesi, 2016]. Shu nuqtayi nazardan imo-ishora ham belgi hisoblanadi: u tashqi shaklga ega, muayyan obyekt yoki munosabatga ishora qiladi va adresat tomonidan talqin etiladi.

Semiotik yondashuvda imo-ishora faqat jismoniy harakat emas, balki ijtimoiy kelishuv, madaniy tajriba va kommunikativ vaziyat orqali ma'no kasb etadigan belgidir. Masalan, qo'lning muayyan shaklda ko'tarilishi, barmoq bilan ishora qilish, yuzni burish yoki boshni chayqash turli jamiyatlarda har xil talqin qilinishi mumkin. Ayrim ishoralar neytral ko'rsatish vazifasini bajarsa, ayrimlari adresatni kamsitish, mensimaslik yoki haqorat qilish ma'nosiga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun imo-ishoralar orqali haqorat ma'nosini aniqlashda semiotik tahlil muhim ahamiyatga ega: u ishoraning shakli, ma'nosi va talqin qilinish mexanizmini ochib beradi.

Uchinchidan, **lingvokulturologiya va etnolingvistika** noverbal vositalarning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganadi. Bir xil imo-ishora turli xalqlarda turlicha ma'no anglatishi mumkin. Ayrim madaniyatlarda oddiy yoki hazilomuz ko'rinadigan tana harakati boshqa madaniy muhitda qo'pol, tahqirlovchi yoki haqoratli deb baholanishi ehtimoldan xoli emas. Noverbal kommunikatsiyaning madaniy farqlari bo'yicha tadqiqotlarda imo-ishoralar, yuz ifodalari, intonatsiya va boshqa noverbal unsurlarning har bir madaniyatda o'ziga xos norma va qoidalar asosida talqin qilinishi qayd etiladi. Bu holat, ayniqsa, sudlingvistik ekspertiza uchun muhimdir. Chunki ekspert muayyan imo-ishoraning haqorat ma'nosini ifodalagan yoki ifodalamaganini aniqlashda faqat umumiy lug'aviy ma'noga tayanmaydi. U ishoraning xalq ongidagi talqini, muayyan hududdagi ijtimoiy qabul qilinishi, muloqot ishtirokchilarining madaniy mansubligi, vaziyatning konfliktli yoki neytral xarakteri kabi omillarni ham hisobga olishi lozim. Demak, haqoratli imo-ishora milliy-madaniy kontekst bilan chambarchas bog'liq bo'lgan kommunikativ hodisadir.

To'rtinchidan, **pragmalolingvistika** noverbal belgilarni muloqot ishtirokchilarining maqsadi, niyati va vaziyatga bog'liq holda tahlil qiladi. Pragmatika, odatda, nutqning kontekstga bog'liq ma'nosi, so'zlovchining kommunikativ niyati va tinglovchiga ta'siri

bilan shug'ullanadi [Safarov, 2008]. Stanford Encyclopedia of Philosophy'da pragmatika aniq vaqt va joyda sodir bo'ladigan nutqiy hodisalar va kontekst ta'siri bilan bog'liq soha sifatida tavsiflanadi.

Pragmalingvistik yondashuv imo-ishoralar orqali haqorat ma'nosini aniqlashda, ayniqsa, muhimdir. Chunki haqoratli ma'no ko'pincha ochiq bayon qilinmaydi, balki implitsit, ya'ni yashirin tarzda ifodalanadi. Masalan, shaxsning adresatga qarata mensimagan tarzda kulishi, qo'l siltashi, yuzini burishi yoki ijtimoiy jihatdan nomaqbul hisoblangan ishorani bajarishi bevosita so'zsiz ham salbiy baho, tahqirlash yoki kamsitish ma'nosini hosil qilishi mumkin. Bunda asosiy e'tibor ishoraning o'ziga emas, balki uning kommunikativ vazifasiga qaratiladi: u adresatni ranjitish, kamsitish, ijtimoiy mavqeyini pasaytirish yoki konfliktni kuchaytirish uchun ishlatilganmi yoki yo'qmi – pragmatik tahlil aynan shu savollarga javob beradi.

Sud-lingvistik ekspertizada imo-ishoralar vositasida haqorat qilish holatini shartli ravishda "kinesik haqorat" deb ataladi. Kinesika inson tana harakatlari, imo-ishoralari va mimikasi orqali yuzaga keladigan ma'no ifodalash tizimini o'rganadi. Shu sababli imo-ishora orqali haqoratni aniqlashda harakatning o'zi bilangina cheklanib bo'lmaydi; uning kommunikativ vaziyatdagi ma'nosi, kimga qaratilgani va qanday niyat bilan bajarilgani ham hisobga olinadi. Bu masalaning murakkab jihati shundaki, bir xil imo-ishora turli madaniyatlarda turlicha talqin qilinishi mumkin. Masalan, ayrim jamiyatlarda ijobiy ma'no bildiruvchi "OK" ishorasi boshqa madaniy muhitda qo'pol yoki haqoratli belgi sifatida qabul qilinishi ehtimoldan xoli emas. Shu ma'noda, muayyan imo-ishoraning haqoratli yoki haqoratsiz ekanini aniqlashda uning madaniy-ijtimoiy konteksti muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, imo-ishoralar vositasida haqorat qilishni ekspertologiya va sud-lingvistik ekspertiza nuqtayi nazaridan farqlash lozim. Ekspertologiya bunday holatni umumiy sud-ekspertizasi obyekti sifatida, ya'ni dalil, metod va xulosa ishonchliligi nuqtayi nazaridan o'rgansa, sud-lingvistik ekspertiza uning kommunikativ mazmuni, pragmatik yo'nalishi va haqorat ma'nosini ifodalash darajasini aniqlaydi. Shu bois mazkur ikki yondashuv chegarasini belgilash tadqiqotning xolisligi va ilmiy asoslanganligi uchun muhim hisoblanadi.

Garchi har ikkala soha ham bitta obyektni o'rgansa-da, ularning tadqiqot predmeti, vazifasi va metodologik yondashuvi tubdan farq qiladi. Quyida ushbu farqlar tizimli ravishda tahlil qilingan:

1. Ekspertologiya nuqtayi nazaridan yondashuv.

Ekspertologiya – sud-ekspertlik faoliyatning umumiy nazariyasi, uning huquqiy, tashkiliy va uslubiy asoslarini o'rganuvchi fandır. U, avvalo, ekspertiza tayinlashning qonuniyligi, ekspert vakolati, tadqiqot obyektiining protsessual rasmiylashtirilishi, dalilning ishonchliligi va ekspert xulosasining huquqiy kuchi kabi masalalarga e'tibor qaratadi. Bunda imo-ishora muayyan ma'no tashuvchi belgi sifatida emas, balki qayd etilgan harakat, ya'ni huquqbuzarlik sodir etilishiga aloqador fakt yoki daliliy material sifatida baholanadi.

Mazkur yondashuvda asosiy savollar quyidagilardan iborat bo'ladi: harakat haqiqatda sodir etilganmi, u qachon va qanday sharoitda amalga oshirilgan, videoyozuv yoki boshqa daliliy materiallar montaj qilinmaganmi, harakatni aynan qaysi shaxs bajargan? Demak, ekspertologik yondashuvning vazifasi, birinchi navbatda, hodisaning mavjudligini aniqlash, uni protsessual jihatdan to'g'ri rasmiylashtirish va ekspert xulosasining daliliy asoslarini belgilashdan iborat.

2. Lingvistik ekspertiza nuqtayi nazaridan yondashuv.

Sud-lingvistik ekspertizasi esa bevosita lisoniy va paralingvistik qonuniyatlarga tayanadi. Bu yerda imo-ishora oddiy jismoniy harakat emas, balki muayyan ma'no tashuvchi belgi (kod) va lisoniy muloqot elementi sifatida tadqiq etiladi.

Bundagi e'tiborli holatlar:

Tadqiqot predmeti: Imo-ishoraning denotativ (lug'aviy) va konnotativ (ko'chma) ma'nolari, so'zlovchining lisoniy niyati (intensiyasi) va ushbu ishoraning jamiyatdagi axloqiy o'lchovlarga muvofiqligi.

Asosiy vazifasi: Harakatning semantika (ma'no) va pragmatikasini (sharoitga bog'liqligini) ochish. Lingvistik ekspertiza o'sha imo-ishoraning o'zbek tili va madaniyati (yoki boshqa lingvomuhit) kontekstida aynan shaxsni kamsitish, haqorat qilish funksiyasini bajarganmi-yo'qmi – shuni lingvistik usullar bilan isbotlaydi.

Metodikasi: Lingvistik ekspertiza diskurs-tahlil, kontekstual tahlil va lingvokulturologik interpretatsiya metodlaridan foydalanadi. U harakatni tilning paralingvistik elementi (nutq o'rnini bosuvchi vosita) sifatida "o'qiydi".

Ushbu ikki yondashuv o'rtasidagi farqni aniqroq ko'rish uchun ularni quyidagi mezonlar bo'yicha solishtirish mumkin:

Mezonlar	Ekspertologiya nuqtayi nazaridan	Lingvistik ekspertiza nuqtayi nazaridan
Yondashuv xususiyati	Prosessual, uslubiy va texnik-tizimli	Nazariy-lingvistik, semantik va kommunikativ-pragmatik
Hodisaga beriladigan baho	Imo-ishora – huquqbuzarlikning moddiy izi (video, foto yoki piktogramma)	Imo-ishora – muloqotning noverbal elementi, matn yoki nutqiy aktning bir qismi
Tadqiqot obyekti	Huquqbuzarlikka aloqador harakat va uning moddiy yoki raqamli izlari	Ma'no tashuvchi imo-ishora yoki noverbal belgi
Tadqiqot predmeti	Ekspertiza tayinlanishi, dalilning ishonchligi, protsessual shakl	Ishoraning semantik, pragmatik va lingvomadaniy mazmuni
Markaziy savol	Harakat sodir etilganmi? Kim tomonidan va qanday sharoitda bajarilgan?	Ishora haqorat, kamsitish yoki tahqirlash ma'nosini ifodalaganmi?
Tayaniladigan fanlar	Ekspertiza kriminologiyasi, prosessual huquq, sud ekspertizasi nazariyasi	Paralingvistika, semiotika, pragmalingvistika, lingvomadaniyatshunoslik
Tadqiqot metodlari	Protsessual, texnik, identifikatsion va ekspertologik yondashuvlar	Kontekstual tahlil, diskurs-tahlil, pragmatik va lingvokulturologik tahlil
Tadqiqot natijalari	Hodisaning mavjudligi va dalil sifatidagi ahamiyati aniqlanadi	Ishoraning haqorat ma'nosini ifodalagan-ifodalamagani asoslanadi

Ekspertologiya va sud-lingvistik ekspertiza o'rtasidagi farqni amaliy misol orqali yanada aniqroq ko'rish mumkin. Masalan, bir shaxs ijtimoiy tarmoq orqali boshqa shaxsga o'rta barmoq emojisini yubordi yoki videoyozuvda unga nisbatan haqoratli kinesik ishora ko'rsatildi, deb tasavvur qilaylik. Bunday vaziyatda ekspertologik yondashuv, avvalo, daliliy materialning huquqiy va texnik tomonlariga e'tibor qaratadi. Jumladan, fayl qaysi

qurilmadan yuborilgan, IP-manzil yoki boshqa raqamli izlar mavjudmi, videoyozuv haqiqiymi yoki montaj qilinganmi, ushbu holat qaysi turdagi ekspertiza doirasida o'rganilishi kerak — ana shu masalalar ekspertologiya doirasida hal qilinadi.

Sud-lingvistik ekspertiza esa mazkur emoji ning yoki kinetik harakatning kommunikativ mazmunini aniqlashga qaratiladi. Bunda o'rta barmoq emoji si internet muloqotida qanday sotsiolingvistik kod sifatida qo'llanishi, u matndagi qaysi haqoratli birlikning o'rnini bosib kelishi, adresatga nisbatan salbiy baho, mensimaslik yoki kamsitish ma'nosini bildirishi kabi jihatlar tahlil qilinadi. Ya'ni lingvistik ekspertiza uchun asosiy masala harakatning texnik jihatdan mavjudligi emas, balki uning muayyan vaziyatda shaxs sha'ni va qadr-qimmatini kamsitishga qaratilgan lisoniy-pragmatik mazmunidir [Аверьянова, 2017].

Ushbu masala yuzasidan ixcham xulosa shuki, ekspertologiya imo-ishorali haqoratni o'rganishning tashkiliy-huquqiy va uslubiy qolipini yaratsa, lingvistik ekspertiza o'sha qolipning ichini ilmiy-lisoniy mazmun va tahlil bilan to'ldiradi.

Tahlillardan ko'rinadiki, imo-ishoralar, ya'ni kinesik vositalar orqali haqorat qilish sud-lingvistik ekspertizaning murakkab yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Imo-ishoralar ma'nosini tahlil qilishda semiotik va madaniy yondashuvlar ham muhim ahamiyatga ega. Chunki bir xil ishora turli madaniyatlarda har xil talqin qilinadi: ayrim jamiyatlarda neytral yoki hazilomuz ko'ringan harakat boshqa lingvomadaniy muhitda qo'pol, beodob yoki haqoratli ma'no kasb etishi mumkin. Shu jihatdan Desmond Morrisning noverbal belgilar va tana tili haqidagi tadqiqotlari [Morris, 1994], shuningdek, Jo Navarro va Marvin Karlinsning noverbal xatti-harakatlarni "tana tili" sifatida talqin qiluvchi ishlari amaliy ahamiyatga ega [Navarro, 2024]. Jumladan, ularning *What Every BODY Is Saying* asarida tana harakatlari insonning hissiy holati, munosabati va yashirin kommunikativ signallarini anglash vositasi sifatida izohlanadi.

Noverbal muloqot bo'yicha yetakchi ekspert Jo Navarro inson tanasi tili, hissiyotlar va yashirin niyatlarni o'qish bo'yicha fundamental nazariyalarni ilgari surgan [Navarro, 2024]. Uning eng muhim ilmiy-amaliy fikrlari, konsepsiyalari alohida ahamiyatga ega va ular quyidagicha tasniflanadi:

1. Limbik tizim va "Muzlab qolish, qochish, kurashish" konsepsiyasi.

Navarro "tana tili"ni inson miyasining limbik tizimi (hissiyotlar va omon qolish instinktiga javob beradigan qismi) bilan bog'laydi. Uning fikricha, noverbal signallar qasddan boshqarilmaydi, ular limbik miyaning tashqi muhitdagi xavf yoki stressga bo'lgan reaksiyasidir. Bular:

a) muzlab qolish (Freeze): Xavf tug'ilganda tana harakatni kamaytiradi (masalan, yolg'on gapirayotgan odam sezilmaslik uchun kamroq qimirlaydi);

b) qochish (Flight): Yoqimsiz vaziyatdan uzoqlashish instinkti (masalan, suhbatdosh yoqmasa, oyoq uchlarini eshik tomonga burish yoki ko'zni yumib olish);

d) kurashish (Fight): Tahdidga qarshi tajovuzkorlik (masalan, ko'krakni kerish, ko'zlarni qisib tikilish).

2. Tasalli beruvchi xatti-harakatlar.

Insonlar kuchli ta'sir, xavotir yoki noqulaylikni boshdan kechirganda, o'z-o'zini tinchlantirish uchun ongsiz ravishda noverbal harakatlar (tasalli beruvchi signallar) qiladi. Masalan, bo'yinni silash, yuzga, peshonaga teginish, lablarni ichkariga yutish, kiyimlarni to'g'rilash yoki barmoqlarni bir-biriga ishqalash kabi.

3. Oyoqlar va to'piqlar.

Navarro ko'pchilik odamlar noverbal aloqani faqat yuz ifodalari bilan bog'lab xato qilishini aytadi. Inson yuzini nazorat qila oladi (soxta tabassum qila oladi), lekin oyoq harakatlarini deyarli nazorat qilolmaydi, chunki evolyutsion nuqtayi nazardan oyoqlar xavfdan qochishga birinchi bo'lib javob beradi. Masalan, Oyoq uchlarining suhbatdoshdan boshqa tomonga burilishi – ketish istagi; Oyoqlarni chatishtirib turish (turgan holatda) – odam o'zini xavfsiz va qulay his qilayotganining belgisi (chunki bu holatda muvozanat sust bo'ladi va xavf sezgan odam bunday turmaydi).

4. Ishbilarmonlikda noverbal intellekt.

Navarro noverbal signallarni faqat jinoyatchilarni fosh qilishda emas, balki biznes, karyera va yetakchilikda ham qo'llash modelini yaratdi. U “noverbal intellekt” tushunchasini kiritib, professional muhitda ishonch, obro' va yetakchilikni shakllantiruvchi signallarni tahlil qiladi. Masalan, “minora” qo'l holati (Steepling): barmoq uchlarini bir-biriga tekkizib, minora shakliga keltirish – yuqori ishonch va o'ziga aminlik belgisi; hududni egallash (Territorial Display): kuchli rahbarlar stolda yoki xonada ko'proq joy egallashga moyil bo'ladi, zaiflik sezayotganlar esa o'zini kichraytirishga harakat qiladi.

5. Noverbal belgilarni tizimlashtirish (Lug'at formati).

Navarro inson tanasining har bir qismi (bosh, ko'zlar, qoshlar, lablar, qo'llar, barmoqlar, tana) ko'rsatishi mumkin bo'lgan 400 dan ortiq aniq noverbal harakatlarni mikrotahlil qilib, ularni ensiklopedik ko'rinishga keltirgan. U tayanch nuqtalarni “kontekst” ichida o'qish kerakligini, bitta signal hech qachon yakuniy xulosa bermasligini uqtiradi.

Sud-lingvistik tahlilda haqorat ma'nosini ifodalashi mumkin bo'lgan imo-ishoralar bir necha guruhga ajratib o'rganiladi. Bunday tasnif ishoraning tashqi shakli, semantik mazmuni, madaniy talqini va kommunikativ vaziyatdagi vazifasiga asoslanadi.

1) Fekal ishoralar (behayo mazmundagi ishoralar): Inson tanasining quyi qismlari, jinsiy a'zolar yoki fiziologik jarayonlarni imitatsiya qiluvchi harakatlar orqali yuzaga chiqadi. Masalan, o'rta barmoqni ko'rsatish ko'plab madaniy muhitlarda qo'pol, beodob va haqoratli kinesik belgi sifatida talqin qilinadi. Bunday ishoralar, odatda, adresatga nisbatan mensimaslik, kamsitish yoki ochiq salbiy munosabatni ifodalashga xizmat qiladi.

2) Tahqirlovchi taqlidlar: shaxsning tashqi ko'rinishi, jismoniy holati, nutqiy nuqsoni yoki boshqa individual belgilarini masxara qilish orqali haqorat ma'nosi hosil qilinadi. Masalan, birovning oqsoqlanishi, duduqlanishi yoki boshqa jismoniy xususiyatlarini ataylab takrorlash shaxs qadr-qimmatini kamsituvchi noverbal harakat sifatida baholanishi mumkin. Bu holatda haqorat ma'nosi bevosita ishoraning o'zida emas, balki uning masxaralash va tahqirlash funksiyasida namoyon bo'ladi.

3) Zo'ravonlik yoki tahdid mazmuniga yaqin ramziy ishoralar: Bunga tomoqni kesish ishorasi, musht o'qalish, birov tomonga tupurish yoki shunga o'xshash tajovuzkor harakatlar kiradi. Mazkur ishoralar ko'proq “tahdid” sifatida baholansa-da, shaxsning qadr-qimmatini kamsitish maqsadida qilinsa, haqorat tarkibini berishi mumkin.

Lingvistik ekspertiza jarayonida imo-ishorani haqorat sifatida baholash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Bunda ekspert, avvalo, kontekstni aniqlaydi: ishora qaysi vaziyatda, qanday munosabat fonida va muloqotning qaysi bosqichida ko'rsatilgan? Masalan, sport jarayonidagi o'zaro hazil bilan ko'chadagi nizoli vaziyatda bajarilgan ayni bir ishora bir xil baholanmasligi mumkin.

Keyingi mezon – maqsad, ya'ni kommunikativ intensiyadir. Ekspert ishoraning jabrlanuvchini kamsitish, masxara qilish yoki haqoratlash niyatida bajarilgan-bajarilmaganini aniqlashga intiladi. Bunda harakatdan oldingi va keyingi nutqiy vaziyat,

tomonlar o'rtasidagi munosabat, ohang, mimika va boshqa noverbal belgilar ham tahlil qilinadi.

Yana bir muhim mezon – adresatga yo'naltirilganlikdir. Ishora haqorat deb baholanishi uchun u umumiy, mavhum yoki tasodifiy harakat emas, balki aniq bir shaxsga yoki shaxslar guruhiga qaratilgan bo'lishi kerak. Agar ishoraning kimga qaratilgani aniqlanmasa, uning haqorat ma'nosini isbotlash murakkablashadi.

Shu asosda, imo-ishora haqorat deb topilishi uchun ekspert quyidagi savollarga javob berishi kerak:

1. **Kontekst:** Ushbu ishora muloqotning qaysi bosqichida va qanday vaziyatda ko'rsatildi? (Masalan, sportdagi o'zaro hazilmi yoki ko'chadagi nizo?)

2. **Maqsad:** Ayblanuvchi bu ishora bilan jabrlanuvchini kamsitishni maqsad qilganmi?

3. **Adresat:** Ishora aniq bir shaxsga qaratilganmi?

Raqamli muloqotning kengayishi natijasida emoji va boshqa vizual-grafik belgilar sud-lingvistik ekspertiza uchun dolzarb obyektlardan biriga aylanmoqda. Emoji yaponcha “e” — **rasm** va “**moji**” — **belgi, harf** so'zlaridan hosil bo'lgan bo'lib, elektron xabarlar, ijtimoiy tarmoqlar va veb-sahifalarda qo'llanadigan kichik piktogrammalar tizimini anglatadi [Nabiyeva, 2025].

Huquqiy-lingvistik nuqtayi nazardan emoji “beodob shakldagi haqorat” sifatida baholanishi uchun bir nechta mezon muhim hisoblanadi.

Birinchidan, kontekstual aniqlik mavjud bo'lishi kerak: emoji haqoratli so'z o'rnida kelishi yoki shaxsga nisbatan salbiy bahoni kuchaytirishi mumkin.

Ikkinchidan, maqsadli yo'naltirilganlik aniqlanadi: belgi aniq bir shaxsning sahifasiga, izohiga yoki shaxsiy xabariga yuborilgan bo'lsa, uning adresatga qaratilganligi kuchayadi.

Uchinchidan, madaniy yuk hisobga olinadi: jamiyatda haqorat, mensimaslik yoki tahqirlash bilan bog'langan emojilar muayyan vaziyatda noverbal haqorat belgisi sifatida talqin qilinadi.

Shu asosdam lingvistik ekspertizada yondashuv tamoyillari yoki emojilarni haqorat deb baholashda “**Ko'p qatlamli talqin**” (multi-layered interpretation) usulidan foydalaniladi.

Tamoyil	Tavsif
Semantik ma'no	Emojining o'z lug'aviy (odatda, vizual) mazmuni
Pragmatik kontekst	Emojining qaysi gap yoki xabardan keyin kelgani
Sotsiolingvistik kod	Muayan ijtimoiy guruhlar tomonidan bu emojining qabul qilinishi

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, zamonaviy muloqot tizimida noverbal vositalar, xususan, an'anaviy imo-ishoralar (kinesika) hamda ularning raqamli ko'rinishi bo'lgan emojilar nafaqat axborot almashish, balki inson hissiyotlari va yashirin niyatlarini (implitsit ma'nolarni) ifodalovchi kuchli lingvo-pragmatik qurolga aylandi. Bu jarayon sud-lingvistik ekspertizasi oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo'yimoqda.

Imo-ishoralar yoki raqamli piktogrammalar (emojilar) vositasida shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitish holatlarini amaldagi qonunchilik asosida “beodob shaklda” deb baholashda ekspertizaning “ko'p qatlamli talqin” usuliga tayanish eng maqbul va adolatli yechimdir. Bunda:

1. Semantik ma'no orqali ishoraning to'g'ridan to'g'ri yoki ko'chma vizual xarakteri aniqlanadi.

2. Pragmatik kontekst yordamida harakat yoki emojiining aynan qaysi nutqiy vaziyatda va qanday maqsadda qo'llangani tahlil qilinadi.

3. Sotsiolingvistik kod orqali esa mazkur belgi-simvolning milliy mentalitet, milliy-madaniy etalonlar hamda muayyan ijtimoiy guruh (masalan, internet hamjamiyati) ongida qanday haqoratli yukka ega ekanligi asoslab beriladi.

Shunday qilib, noverbal kommunikatsiyada haqorat ma'nosining ifodalanishi ko'p qatlamli lingvistik hodisa hisoblanadi. Mazkur hodisani to'liq tahlil qilish uchun paralingvistik, semiotik, lingvokulturologiy, etnolingvistik va pragmlingvistik yondashuvlarni uyg'unlashtirish lozim. Chunki imo-ishora bir vaqtning o'zida tovushsiz belgi, madaniy kod, pragmatik harakat va kommunikativ ta'sir vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Aynan shu xususiyat imo-ishoralar vositasida haqorat qilish masalasini sudlingvistik ekspertiza va zamonaviy tilshunoslikning dolzarb tadqiqot obyektlaridan biriga aylantiradi.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi plenumining 2011-yil 25-noyabrdagi "Tuhmat va haqorat qilish uchun javobgarlik bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 13-sonli qarori.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi (41-modda) va Jinoyat kodeksi (140-modda) sharhlari. Toshkent: "Adolat" (Yangi nashrlar).

Safarov, Sh. (2008). *Pragmlingvistika*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi; Safarov, Sh. S. (2021). *Raqamli lingvistika: nazariya va amaliyot*. Toshkent: "Fan".

Navarro, Jo. (2024). *Siz nimani o'ylasangiz, men o'shani ko'raman* (Noverbal vositalar sirini o'zlashtiring). Rus tilidan R.Nuritdinova tarjimasi. Toshkent: "Butikbooks"

Ekman, P. (2009). *Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage*. New York: W. W. Norton & Company.

Galyashina, Y.I. (2003; 2021). *Судебная лингвистическая экспертиза: Проектирование методических основ*. Москва: МГУ; Galyashina, Y.I. (2020). *Судебная лингвистическая экспертиза интернет-коммуникаций*. Москва: «Проспект».

Baranov, A. N. (2007; 2013). *Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика*. Москва: «Флинта». Наука.

Danesi, M. (2016). *The Semiotics of Emoji: The Rise of Visual Language in the Age of the Internet*. London: Bloomsbury Academic.

Kozinets, R. V. (2019). *Netnography: The Essential Guide to Qualitative Social Media Research*. London: SAGE Publications.

Morris, D. (1994). *The Pocket Guide to Watchwords*. London: Jonathan Cape.

Nabiyeva D. (2025). Paralinguistic Features and Their Role in Spoken Communication // *International Journal of Scientific Researchers*. ISSN: 3030-332X Impact factor: 8,293.

Аверьянова Т.В. (2017). *Судебная экспертология: история и правовые, методологические и организационные основы*. Москва: Норма.

Россинская Е.Р. (2018). *Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе*. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2018.

Крейдлин Г.Э. (2002). *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. Москва: Новое литературное обозрение.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТУУ БЕЙВЕРБАЛДЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМ МАДАНИЯТЫ

Жамал АРТЫКОВА*

Кыскача маалымат

Макалада «Манас» эпосундагы бейвербалдык коммуникациянын түрлөрү, алардын социалдык-маданий мааниси жана кыргыз элинин салттуу жүрүм-турум маданиятындагы орду изилденет. Каармандардын ишараттары, мимикасы жана символикалык иш-аракеттери аркылуу берилген маалыматтык коддор талданат. Бейвербалдык пикир алышуу - тил сыяктуу эле этностун салт-санаасы жана маданияты тууралуу маалыматтын булагы болуп саналат. Ошондой эле бейвербалдык пикир алышуунун белгилери, этностун тили сыяктуу эле жашоо-турмуштун жүрүшү тууралуу да маалымат боло алат. Бейвербалдык каражаттар бара-бара таптакыр экинчи бир маани-мазмунга өтүп, нукура, таза ата-бабадан мурас катары калган, маданий көрөнгөбүздү чагылдырган, улуттук нарк-насиблибизди кармап турган, дүйнө таануубуздун өзгөчөлүгүн далилдеген күч мына ушул эпосто сакталып калгандыгын көрүүгө болот. Бул макалада «Манас» эпосундагы камчыга, антташууга байланыштуу семиотиканын, бейвербалдык түшүнүктөр талдоого алынат. Таяныч материалы катары «Манас» эпосу («Манас» энциклопедиясы), бейвербалдык каражаттар боюнча жазылыган илимий булактар (Колшанский, Пиз) алынды.

Камчы – ат жабдыктарынын бири. Кыргыздар эзелтеден бери камчыны колдонуучу буюм, колундагы курал катары гана урунбастан, көркөм буюм, символ катары колдонуп келишкен. Камчы мал айдоо үчүн гана колдонулбастан, эр жигиттин сүрү, куралы, бийликтин символу катары да таанылган. Кыргыздар камчынын тилеги жакшы, "наристе, эркек бала камчылансын, уулдуу бол" деп ырымдап белекке беришчү. Эпостогу *Камчы тиштеп теминип, Жүлкүлдашып калыптыр* деген саптарда жоокерлердин душманы менен урушуусунда жана бири-бири менен эңишүүдө, көк бөрү тартышууда эркин кыймылдаш үчүн камчыны алакадан тиштеп алышып аракеттенишкен. Баатырлар бири-бирине сөз берип убадалашканда *камчы тиштеп* убадаларын бекемдешкен. Ошондой эле камчы күлүк, жорго аттарга жана айттырбай билген акылман адамдарга карата да айтылып *камчы салдырбаган күлүк эле* делинип даңазаланган.

«Манас» эпосундагы бейвербалдык жүрүм-турум маданияты – кыргыз элинин байыркы этикалык кодекси. Бул каражаттар каармандардын ортосундагы социалдык мамилени тактап, сөз менен айтып жеткире алгыс ички сезимдерди көркөм чагылдырат. Аларды изилдөө кыргыз психологиясынын жана этносоциологиясынын башатын түшүнүүгө жол ачат.

Ачкыч сөздөр: «Манас» эпосу, бейвербалдык каражаттар, семиотика, кинесика, этнопедагогика, паралингвистика, салттуу жүрүм-турум, камчы семиотикасы, жүгүнүү, этно-коммуникация, этномаданият, символдор, стереотип.

* Филология илимдеринин кандидаты К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети Кыргызстан, Бишкек zhartykova@bhu.kg

THE TRADITIONAL NONVERBAL BEHAVIORAL CULTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE “MANAS” EPIC

Abstract

This article examines the types of nonverbal communication in the epic “Manas,” their sociocultural significance, and their place in the traditional behavioral culture of the Kyrgyz people. It analyzes the informational codes conveyed through the characters’ gestures, facial expressions, and symbolic actions. Nonverbal communication – like language – is a source of information about the traditions and culture of ethnic identity. Signs of nonverbal communication can also provide insight into the way of life and the language of ethnic identity. It is evident that this epic has preserved the power through which nonverbal means gradually take on a completely different meaning and content – a legacy handed down to us from our true, pure ancestors, reflecting our cultural vision, upholding our national values, and proving the uniqueness of our worldview. This article will analyze the semiotic, nonverbal concepts associated with the whip and the oath in the epic “Manas.” The epic “Manas” (the “Manas” encyclopedia) and scholarly sources on nonverbal means of communication (Kolsansky, Piz) were used as reference material.

Since ancient times, the Kyrgyz have used the whip not only as a utilitarian object and a weapon, but also as a work of art and a symbol. The whip was used not only for herding livestock, but was also regarded as a symbol of bravery, a weapon, and a symbol of authority. The Kyrgyz, praying over the whip, performed ritual sacrifices: “May the infant, may the child be a whip, may the son be a prince.” The epic recounts how warriors would bite and tug at the whip while fighting the enemy, and would try to bite the palm of their hand with the whip so they could lean toward one another and move freely. Heroes swore by the whip when making promises to one another. It was also praised as a runner with a whip, a runner without a whip, a runner, and a wise man who knows how to speak.

The culture of nonverbal behavior in the epic “Manas” is an ancient ethical code of the Kyrgyz people. These means clarify social relationships between characters and artistically convey inner feelings that cannot be expressed in words. Studying them opens the way to understanding the origins of Kyrgyz psychology and ethnosociology.

Keywords: the epic “Manas,” nonverbal means, semiotics, kinesics, ethnopedagogy, paralinguistics, traditional behavior, semiotics of the whip, cult, ethnocommunication, ethnoculture, symbols, stereotype.

Адам баласы өзүнүн оюн жеткирүүдө жана коммуникативдик карым-катышты ишке ашырууда тилдик вербалдык каражаттар менен катар тилдик эмес бейвербалдык каражаттарды колдонот. Макаланын максаты – «Манас» эпосундагы улуттук өзгөчөлүктү чагылдырган, кыргыз элинин салтуу бейвербалдык жүрүм-турум маданиятына, ымдоо-жаңсоолорго сереп салуу.

Айтылып жаткан сөз (же жазуу кебинде) канчалык угуучуга түшүнүктүү болгону менен, тилдик эмес каражаттар ошончолук угуучу тараптан тез кабыл алынат да, сөзгө караганда таасирдүү жана курч болуп, айталбай турган сөздөрдү: мамиле, сезим, ымдоо-жаңсоолор, көз караштар, өңүнүн өзгөрүүлөрү (кызаруу, бозоруу, тердеп-тепчүү ж.б.), сүйлөп жаткан аралыкты алыс-жакын кармоо, үнүнүн тонуну бийиктеши-төмөндөшү, тыным, унчукпоо жана башка элементтер менен берилет.

Бейвербалдык коммуникация бир канча түрлөргө жана формаларга бөлүнүп кетет [1: 156]. *Кинесика*-дененин кыймыл-аракети, ымдоо-жаңсоолор, тулку-бойдун ар түрдүү ал-абалынын сүйлөө кебиндеги мааниси. Башкача айтканда, баштын, колдун, буттун, тулку-бойдун кыймыл-аракети жана мурундун, бети-баштын, каштын, кабактын жамдоолору (мимикалары) кирет *Такесика*-учурашуу, өбүшүү, сылоо, далыга таптоо жана ушул сыяктуу кыймылдар коммуникацияда баар алышып жаткан адамдын денесине колун тийгизүү иш аракети менен аткарылат. *Сенсорика*-маалыматты сезүү органдары аркылуу жытты, түстү, үндү жана башка нерселердин кабыл алуусу. *Проксемика*-сүйлөшүү мезгилинде пикир алышып жаткан адамдардын ортосундагы алыс же жакын турган аралыктар. Адамдардын сүйлөө учурундагы аралыктарын: интимдүү, жеке, социалдык, коомдук деп төрткө бөлүнөт. [2]. *Хронемика*-коммуникация процессинде убакытты колдоно билүү. *Окулистика*-көз караш, көздүн көрсөтүү кыймылы сүйлөө кеби менен коштолушу. Мына ушундай бейвербалдык каражаттардын колдонулушу аркылуу экстралингвистикалык, этнолингвистикалык (этно-коммуникативдик) жактан ар бир улуттун өзүнө гана тиешелүү болгон, этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрүн камтыган тилдик эмес каражаттар көрүнө баштайт. Кыргыз элинин мүнөзүн ачып берген кыймылдык ымдоо-жаңсоолор, нукура улуттук өзгөчөлүктү чагылдырган, улуттук каада-салтыбызды, улуттук аң-сезимибизди чагылдырган тилдик эмес каражаттар “Манас” эпосубузда өтө бай. Тарыхчылар эпостун жаралганына 1000 жылдан ашык болгону менен андагы окуялар 2000 жылдын аралыгын камтырын далилдеп келатышат [3: 12]. Демек, кыргызда 2000 жыл мурда эле калыптанган адабий тилибиз, өнүккөн илим-билимибиз, медицинабыз, архитектурабыз, аскердик өнөрүбүз, сабаттуу элибиз, кол өнөрчүлүгүбүз, маданиятыбыз жана дипломатиябыз болгонун далилдеп турат. Азыркы учурдагы кыргыз элинин ааламдашуу мезгилинде, ар кандай маданий, саясий өзгөрүүлөрдүн таасиринде кыргыз улуттук маанини сактап калуу тенденциясын кармансак, элдин көптөгөн кылымдардагы тарыхын өз ичине камтыган “Манас” үчилтигинде элибиздин руханий улуттук баалуулуктары менен бирге, улуттук кыймыл-аракет, ымдоо-жаңсоолор сакталып, муундан-муунга өткөрүп, уютку берүүчү негизги булагыбыз экени талашсыз.

Этнолингвистикалык өңүттө тил аркылуу этносту таануу иши колго алынып, изилденип келет. Мына ушуга байланыштуу “Манас” эпосу аркылуу кыргыз элибиздин улуттук дүйнө таанымын, көз карашын, аң сезимин, үрп-адатын, нарк-насилдик өзгөчөлүктөрүн, андагы бейвербалдык каражаттардын колдонулушу аркылуу да таанымас болот. Алсак бул саптарда кинесиканын элементтерин көрүүгө болот:

Салам айтып бийлерге,
Салды башын Алманбет.
Саламга алик алышып,
Баары турду дүрбөшүп,
Башта булар олтурган
Баатырлык кебин сүйлөшүп,
Алманбет баатыр киргенде
Азыр булар турушту
Айбатынан жүдөшүп. [СО:4.1024].

Кыргыз элинде улууга урмат, кичүүгө ызат деген накыл сөз бар, улуу киши келсе ордуларынан обдулуп тура калып учурашып, башын ийкеп алик алышкан.

Негизинен, боз үйдүн ичине сырттан кирген киши салам айтып кирген, ал эми үй ээси же үйдө олтургандар улуу адам кирди же кичүү адам кирди дебестен, ордуна туруп, алик алып, же кол берип, же болбосо жөн гана баш ийкөө менен учурашкан. *Ордуна туруу* - бул салам айтып *кирген кишиге карата ызат-сыйды* билдирген. Кыргыздар маанилүү маселелерди дасторкон четинде ийри олтуруп, түз кеңешкен. Мына ушундай эл башкарган, журт башында жүргөн, бийликтеги адамдардын жыйынында сырттан салам айтып боз үйгө баш баккан бардык эле адамдарга, үй ичиндегилер ордуна тура калган эмес. Үйдүн ичине эл сыйлаган, кадыр барктуу, эл оозуна алынган эр-азамат жигит кирип келгенде гана, олтургандардын кары-жашына карабай ордуларынан туруп алик алып учурашышкан. Ушул улуттук нарк-насилдердин бири болгон саламдашуу да эң эле чоң тарбиялык мааниге ээ. Биз сөз кылып жаткан саламдашуу бүгүнкү күндө улуттун кылым карытып сактап келген адаби, бизге жеткен мурасы. Адамга салам узатуу, алик алуу боюнча саламдашуунун жол жоболору бар. Сылык саламдашуу, алик ала билүү бул кыргыз маданиятынын башаты [5]. Салам берип кирген киши ордуна турдубу, же турбай койдубу бул кыймылдык ымдоо-жаңсоону байкап, карап, маани берип келген. Адатта, вербалдык эмес каражаттар тил пайда боло элек мезгилде эле, алгачкы адамдардын байланыш куралы катары пайдаланылган дейт окмуштуу Ф.Фолсом өзүнүн илимий изилдөөлөрүндө [6:7]. Ар бир ишаараттын аркасында бир түшүнүк бар экени баарыбызга белгилүү. Ал эми, тилдин пайда болушу менен тилдин өтмө маанилери да пайда болгон. Ошол сыяктуу эле, кыймыл аракеттин өтмө мааниси кээ бир фразеологизмдердин пайда болушун шарттап турат. Л.Т.Григорян ар бир фразеологизмдин адам сыяктуу эле өзүнүн тарыхы жана булактары бар деп баса белгилеп кекен. [7: 18.,171]. Алсак, фразеологизмдер байыркы уламыштардан, жомоктордон, диний түшүнүктөрдөн, элдин каада-салттык көрүнүштөрүнөн ж.б. тарыхый окуялардын негизинде келип чыгат. Ошол көптөгөн булактардын бири болгон улуттук ымдоо-жаңсоолордун аркасында пайда болуп, ишаараттарды түз маанисинде эмес, метафоралык мааниде колдонулуп, структуралык жактан гана эмес, маанилик жактан да ширелишип, бирдиктүү сөз айкалыштарына айланып калышы мына ушундай туруктуу белгилердин негизинде келип чыгып отурат. Адам баласы тарабынан жасалган туруктуу маанини билдирген ымдоо-жаңсоолор, бара-бара семантикалык жактан бир түшүнүккө биригип, кандайдыр бир көрүнүштү жеке сөздөр сыяктуу түз, тике атабастан, аны идиоматикалык, образдуу түрдө туюнтуп, кыйыр баяндай турган номинативдик функцияга ээ болот. Мына ушинтип кыргыз тилинде көптөгөн ымдоо-жаңсоолор, фразеологизмдерде лексика-семантикалык жактан метафоралык мааниде колдонулат. Жогоруда көрсөтүлүп кеткен саламдашуу иш-аракетин кыргыз элинде тээ байыртадан эле *саламы түз* деген фразеологизм аркылуу чагылдырышкан. Бул оюнда кири жок, жаман мамиледе эмес, ниети түзүк, душман эмес дос деген маанилерди камтып турат [8: 247].

Кээ бир учурларда үй ээси же тең-туш адамы, же кичүүлөр ж.б. ордуна турбай, тескери карап кеткен учурлар да болот. Бул кыймылды көрүп тургандар маанисин туюп, байкап, ортодогу мамиле айтылбаса да, айдан ачык эмне себептен мындай болуп жатканын баам салып билишкен. Мындай көрүнүштөр “Манас” эпосунда да сүрөттөлөт.

Бар жастык коюп башына,
Буудайбекти алып кашына,
Сол чыканак таянып,

Сонун жаткан жайланып.

Ачуусу келди Көкчөнүн

Алмаңа тура бергенге,

Көрөөр Көкчө көзү жок,

Көңүл тынаар сөзү жок,

Тетири Көкчө багыптыр,

Суук сөздүн баарысы

Алмамбет жакка агыптыр, (CO:1024)

Бул жерде таарынуу, теңине албоо маанисинде берилип жатат. Ошондой эле байлар, бийлер жөнөкөй карапайым элди же кулдарды теңсинбөө, сыйлабоо маанисинде ордуларынан турбай, жамбаштап жатса жаткан таризинде, отурса ошол отурган жеринде эле кабыл алып, баш ийкөө менен алик алышкан. Адамдан жүзүн буруп, тетири кароосу таарынуунун, жактырбоонун, ишенимдин кеткенин берүү үчүн сүрөттөлгөн. Башын буруп, терс кароо бул кыймыл-аракет карапайым адамбы, эл башкарган бий болобу, элди душмандардан коргогон эр-азамат баатыр болобу баарына адепсиздик, оройлуктун белгиси катары бааланган. Ошон үчүн элибизде отурганда же турганда жанындагы кишиге далынды салбай, жүзүңдү үйрүбөй, сүйлөгөндө көзүнө тике карагын деп жөн жерден айтылбаса керек. Бул кыймыл-аракетке кыргыз тилинде *жүзүн үйрүү* деген фразеологизм колдонулуп, ачуусу келүү, сүйлөшкүсү келбегенин, жактырбагандыктын белгиси катары кабыл алынган.

Саламдашуу, учурашуу, амандыгын суроо бул тээ ата-бабаларыбыздан калган эң жакшы жөрөлгө, улуттук нарк-насилдердин бири саламдашуу да эң эле чоң тарбиялык мааниге ээ. Мисалы:

Айкожо келип калды!- деп

Манаска барды чабаган.

Баатыр Манас ошондо

Айкожонун жолунан

Астынан салам бергени,

Аттан түшүп алышты,

Акылдашып калышты,

Ар бир түрдүү сыяпат,

Тамактангып алышты (CO:198)

Келген коноктун алдынан тосуп чыгып, аттан түшүрүп, атын алуу бул чоң сый-урмат көрсөткөндүн белгиси болгон. Кээ бир учурда тилибизде *саламга келүү* деген өтмө мааниде колдонулуп – сөзгө келүү, эң алды менен жай сурашып, ал-жайды айтуу деген маанини түшүндүргөн [9:267] Эгер келген кишинин алдынан тосуп чыкпай, берген саламына жооп узатпай, минип келген атын албай терс бурулуп далысын салса, бул кыймыл-аракет менен ошол адамды жактырбоо, теңсинбөө, кемсинтүү, мыскылдоо, сыйлабоо же таарынычтын белгиси катары кабыл алышкан. Чындыгында, кыргыз эли меймандос, кичипейил эл, душманына да мындай мамиле кылышкан эмес. “Амандашпай, сөз баштаба”, — дейт кыргыздар. Адамдын ал-абалын сураган адамга элибиз эч качан текебер, терс мамиле жасабайт, *жаман* деп жооп бербейт. Бул — эң алды менен адам парасатын ардактай билген, өз түйшүгүн, өз көйгөйүн башкага оодаргысы, башка адамдын көңүлүн ооруткусу келбеген элдин адептик асыл эрежеси. Үйгө келген кишинин алдын тосуп чыкпоо көп учурда, өлүм-житим болуп, аза күтүп олтурганда гана колдонулган.

Ал эми бул мисал аркылуу кыргыз элинде учурашуунун эле бир канча түрү болгонуна токтолуп өтмөкчүбүз:

Арстан Манас баш болуп,
Алар жөө келгени,
Кол куушуруп кожого
Учурашты ошого.
Кожо түштү атынан,
Кордук көргөн капырдан (СО:193)

Колун куушуруп учурашуу ишааратын колдонуу аркылуу кыргыз эли коммуникация учурунда ызаат кылуу, сыйлоо, урматтоо деген түшүнүктөрдү беришкен. Бул жерде хан Манас атабыздын Кожого көрсөткөн ызаат-сыйы берилип жатат. Илгери кээ бир жагдайларда кыргызда эң жогорку даражалуу адамга андан даражасы кичине адам кол куушуруп салам айткан. Мындай салт жашы улуу, аксакалдарга жашы кичүүлөрдүн салам берүүсүндө да сакталган. [10].

Ал эми бул саптарда *кол куушуруу* кинесиканын элементи таптакыр башка түшүнүктү берүүдө колдонулган:

Жандын баары күнгүрөп,
“Жакшы кеп”!-деп, дүңгүрөп,
Жакып байдын доорунда,
Жалпы аламан баарысы
Кол куушурду бооруна. (СО:134)

Макул болуу, айтканың туура, сөзүң эки болбойт, баш ийүү маанисинде келди.

Кучакташып, кол берип,
Кудай деген эрендер
Куп сүйүнүп бой эрип,
Аман-соосун сурашып,
Асила бир болгон соң
Боорлору бурашып (СО:193)

Бул жерде *кучакташуу, кол алышуу, бойго-бойду тийгизүү* – такесиканын, дененин, колдун ар түрдүү кыймыл-аракети аркылуу – кинесиканын, сүйлөшүү учурунда аралыктын абдан жакын болуусу менен проксемикаанын элементтери аркылуу кыймыл-аракет ишке ашты. Кучакташып учурашуу-бул эң жакын санаалаш адамдардын, достордун, тууган кишилердин ортосунда болгон. Мааниси: жакшы көрүү, көптөн бери көрүшпөй жүрүп көрүшүү, көргөнүмө кубанычтамын, сагынуу дегенди билдирет. Эки кишинин мамилеси алардын биринчи саламдашуусунан көз каранды, анткени, кыраакы кишилер топко жаңы келип кошулган адамды биринчи көрүштө эле анын саламынан ким экендигин билип, ал кишиге баасын берип койгон. Кишилердин кол алышып, кучакташып, бойго-бойду тийгизип салам айтылуусу менен бири-бирине мээрим, жакшы көрүүлөрү, адамгерчиликтери көрүнбөс жиптер менен өтүп келген [11:47]. Жогорку айтылган кыймыл-аракетке, кыргыз тилинде *кучагын жаюу* деген фразеологизм аркылуу чагылдырылып, келген конокту чын көңүлү менен жакшы тосуп алган адамга карата айтылат.

Аялдар арасында да амандашуу кыймыл-аракет, ишаараттардын да түрлөрү болгон. *Жүгүнүү* – ошолордун ичинен эң бир ыйбаалуусу, ызааттуусу болуу менен аялзатынын табигый касиетин сактоого, анын ички маданиятын байытууга кызмат кылган. Улуу кишилердин алдында жүгүнүү кыймыл-аракети менен биринчи кезекте ызаат, сый, урмат көрсөтүүнү, кичи пейилдиктин, бата алып, алкоого татуу үчүн

аткарылган. Себеби, кыргызда жүгүнгөн келинге улуулар сөзсүз түрдө батасын беришкен. Кыргызда: *Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт* деп бекер жеринен айтылбаса керек. Ал эми эркек киши жүгүнсө бул тескерисинче кошоматтануу, коркуу, тике карай албоо, жалтануу, моюн сунуу, каршы чыга албоо дегенди билдирген:

Көп журту көзүн салыптыр:

Көкө теңир сүйлө!-деп,

Жүгүнүшүп калыптыр.

(CO:225)

Же:

Кайнаталуу келиндей ,

Тик карабайт бетимди

(CO:1025)

Деген сыяктуу кыймылдар менен чагылдырып сүрөттөлгөн.

Кинесиканын дагы бир көрүнүшү болгон *баш уруу* кыймылынын маанисин карап көрөлү:

Учкан куштай көрүнүп,

Бала Шакум барганы.

Бай Жакыпты көргөндө

Көздөн жашы төгүлүп,

Түшүп аттан, баш уруп:

Алтайлык түпкө жетти-деп,

Айылымды талап кетти!-деп.

(CO:71)

Баш уруу кыймыл-аракети менен манасчылар да каармандардын социалдык абалын ачып беришкен. Негизинен, карапайым элдин же хандардын, бийлердин кол астында кызмат кылган, социалдык-маданий жактан ээлеген орду төмөн адамдардын ортосундагы учурашуусу ушундайча болгон. Бул кинесика менен сыйлоо, урматтоо, багынуу, учурашуу түшүнүгүн айтпаса деле экинчи тарапка түшүнүктүү болгон. Кээ бир учурда күнөө иш жасап, кечирим суроо максатында же көз каранды болгон кулдар да ушул ишаратты жасашкан. Көбүнчө бийлерге, баатырларга, журт башкарган адамдардын кол астында болуп моюн сунуп, берилип кызмат кылган адамдардын кыймыл-аракети катары сүрөттөлгөн. Азыр бул баш уруу кыймыл-аракети тарыхый-семантикалык белгисине карай архаизм кыймылдык ымдоо-жаңсоолоруна кирет. Анткени бирөөнүн алдына баш уруп баруу турмушубуздагы жат көрүнүш катары каралат, бирок *баш ийүү, баш уруу, моюн сунуу* фразеологизмдери менен лексикабызда колдонулуп, багынуу, айтканына макул болуу, көнүү, жеңилүү, каяша кыла албоону билдирет [11:82].

Тааныды Көкчө: Тага-деп,

Жакшы келдиң мага!-деп.

Ат жылоодон алганы,

Астына оорун салганы.

Татканы шербет-бал болуп,

Жегени жая жал болуп

(CO:180)

Элибизге мүнөздүү көрүнүштөрдүн дагы бири – таанышпы-тааныш эмеспи келген кишинин атын алып, үйгө киргизип, алдына төшөнчүсүн салып, даам сыздырткан. Бул байыркы мезгилдерден бери келе жаткан салт-санаабыз, үрп адатыбыз. Келген кишини эч качан “Кет!”-деп айткан эмес жана как жерге отургузган эмес. *Алдына орундукуту камдоо* кыймыл-аракет-бул ызаат-сыйды, кичи

пейилдүүлүктүн, мейман достуктун белгиси болгон. Орундук канчалык калың салынса, ал келген кишинин ошончолук кадыр-баркын түшүндүргөн.

Казаттан болгон жолу –деп,
Өз атамдын тону –деп,
Карчыгасың, шумкарсың
Кара тил буудан тулпарсың,
Кандыктан моюн ийиңиз,
Ырым кылып жапканым,
Карынын тонун кийиңиз. (CO:1002)

Кыргыз эли эч качан бирөөнү капа кылып, көңүлүн оорутуп, жаман сөз айткан эмес. Колунда барын берип, болгон тамак ашын дасторконго кенен коюп келген. Келген кишиге сый катары колунда болгонун белек катары тартуулаган. Акеркеч өз атасынын тонун Алманбетке жаап, аны менен ошол адамды урматто белгисин билгизип турат. Бул кинесиканын ичине кирген символикалык кыймыл-аракеттерге кошулат. Анткени, карыган кишинин тонун, жөн кишиники эмес казаттан жолу болгон баатыр адамдын тонун ырымдап жашка кийгизүү менен: *ишин ийгиликтүү, өмүрүң узун болуп, ошол кишинин арбагы колдоп жүрсүн* деген түшүнүктүн ордуна кетет. Дагы көрсөтчү болсок:

“Агарып кетсин ийиң –деп,
Асылым, муну кийгин-деп,
Кутмандуу малдар сеники,
Куру үйдөн чыгып кеткенге
Кужурум келди меники. (CO:1002)

Же:
Баарын жыйып бай Жакып
Өз үйүнө киргизди,
Бирден ичик, бир кымкап
Эр башына кийгизди. (CO:27)

Кыргыз элинде белек катары берилген кийим-кечени кийит деп аташат. Бул ырым-жырым жакшылыктарда, жамандыктарда, элден бата алуу учурунда жана кызга жуучу түшүп барганда жасалат.

Той жемекке барганы,
Белине жоолук кур берди,
Бербей калдым дегенге
Беш теңдеген бул берди. (CO:28)

Бул жерде бай Жакып түшүн жакшылыкка жорутуп, теңирден бала тилеп, элден бата сурап турган учурунда, келген кишинин көңүлүн алып, баарын ыраазы кылуу максатында, белек-бечкегин берип олтурат. Азыр деле бул көрүнүш элибиздин салт-санаасында жакшы эле сакталган десек болот. Тилдик каражаттар менен берилгенде, *ийинин агартуу, үстүн агартуу, атаганын берүү* ж.б. фразеологизмдери менен коштолуп, туруктуу сөз айкаштары катары лексикабызда колдонулат.

Дагы бир кыргызга мүнөздүү болгон, улуттук колоритти чагылдырган кыймыл-аракет-мурутун тароо:

Тоого чыгып таянып,
Токтолуп Манас жай алып,
Муруттарын таранып,
Булар турган бу жерде
Эки жагын каранып. (CO:262)

Сакал-мурутун сылоо, тароо, бул терең ойго баткандыктын, өзү менен өзү кеңешип башкача айтканда жети өлчөп бир кесип жаткандын белгисин билдирет. Кыргызда мурутту жаш жигиттер жана орто жаштагы адамдар койгон. Сакал болсо жашы улгайып калган адамдар коюшкан. Бир жакка жөнөөрдө, алыс сапарга чыгууда камданды, деген сөздүн же түшүнүктүн ордуна, *сакал-мурутун таранды* деп да айтылат.

Ат кеткен жөнүн билейин,
Алып келчи минейин,
Сакалымды тарайын,
Заңкулдатып отурбай,
Мунун баласын издеп карайын.

Сакал сылоо же, *сакал-мурут өстүрүү* токтоолуктун, акылмандуулуктун, улгайгандын белгиси катары да түшүндүрүлөт. Кээде оозеки кепте *сакалымды сүйрөп*, сенин алдыңа келип олтурам деген фразеологизм колдонулат. Бул *улуу башымды кичүү кылып* же *улуу башым менен* сага келдим, кээде жашы өтүп кеткенине карабай ыксыз, ылайыксыз ишке аралашуу деген сыяктуу мааниде берилет. Кыргыз эли сакалга көп маани берип келген, бир нерсеге антташып же ишендирип жатканда *сакалым өрттөнсүн* деген туруктуу сөз айкашын колдонгон, муну менен ал бир нерсеге ишендирүү үчүн же өзүнүн күнөөсүздүгүн далилдөө үчүн улгайган кишилер тарабынан айтылуучу сөз. *Сакалдуу башы менен* деген фразеологизм жашы улгайганына карабай ушундай начар ишке, уялбайт, абийрине карабайт деген маанини билдирет [8:247].

Сазайларын калмактын
Берип кетип баратат.
Сакал менен мурутун
Санап казак, кыргызың
Терип кетип баратат. (СО:73)

Бирден терүү, кыруу, өлтүрүү, жок кылуу маанисиндеги кыймыл-аракет фразеологизмдик ширешме аркылуу берилди.

Жетимиш миң капырлар
Сакал-чачын жулушуп,
Чайылдап чуу-чуу кылышып,
Жоголду-деп,-каныбыз,
Жободук деп баарыбыз. (СО:201)

Сакал-чачын жулуу деген фразеологизм аркылуу тополоң-тозго түшүү, ызы-чуу салуу, долулануу, жоготууга учуроо, кайгыруу маанисин туюндуруп турат.

Адашканын оңолтуп,
Ак жолуна сал!-деди.
Ачып көзүн жумганча
Аткан октой тез келип (СО:231)

Коммуникациянын убакытка болгон катышы, б.а. окуянын же сүйлөшүүнүн өтө тездиги, бир көз ирмемде, дароо, бир заматта, арыдан-бери болгонун билдирген хронемиканын элементтери менен берилди.

Ээ дегенче болбоду
Нуукер дөө келип калганы,
Бу турган эки баланы
Жаалы менен карады, (СО:130)

Бейвербалдык каражаттын көз аркылуу берилгенин окулистика бөлүмүндө каралат. Негизинен жаалы менен кароо деген көздүн кыймылы аркылуу абдан кыжыры келгенин, ачууланганын, жек көрүү, каарданууну көзүнөн билгизип тургандын белгиси. Кыргыз элинде *көзүндө огу болсо атып жиберчүдөй, көзүнөн чаары чыгуу* деген фразеологизмдер аркылуу берилет. [11:68], [9:192].

Жогорку мисалдар аркылуу кыргыз элинин улуттук мүнөзүн, жүрүм-турум этикетин, ачып берүүчү ымдоо-жаңсоолорду экстралингвистикалык аспекти аркылуу талдап, бейвербалдык каражаттардын фразеологизмге айлануусуна учкай токтолуп кеттик. Фразеологизмдер адамдардын тигил же бул окуядагы эмоционалдык абалын элестүү, терең чагылдырып берүү мүнөзүнө ээ. Мындай касиетке бейвербалдык каражаттарды да киргизүүгө болот. Демек, ушул өңүттөн караганда, кеп агымында бейвербалдык каражаттарды фразеологиялык айкаштар да коштоп, кептин көркөмдүгүн, таасирдүүлүгүн арттырат.

«Манас» эпосундагы улуттук өзгөчөлүктү чагылдырган, кыргыз элинин салтуу бейвербалдык жүрүм-турум маданиятын, семиотикалык ымдоо-жаңсоолорун изилдөө төмөнкүдөй баалуулуктарды сактап калууга жана үйрөтүүгө чоң түрткү болот:

1. **Маданияттын күзгүсү:** Эпостогу ишараттар (жесттер), мимика жана дене тили жөн гана кыймыл-аракет эмес, элдин кылымдар бою калыптанган этикалык нормаларын, дүйнө таанымын жана социалдык мамилелерин чагылдырган терең мазмундуу маданий код болуп саналат.

2. **Этикалык жөнгө салуу:** Бейвербалдык каражаттар каармандардын ортосундагы иерархияны (улуу-кичүү, хан-букара) так көрсөтөт. Мисалы, жүгүнүү, аттан түшө калып салам берүү, кол куушуруп туруу сыяктуу аракеттер аркылуу сый-урматтын жана тартиптин эң жогорку үлгүлөрү берилген.

3. **Психологиялык тереңдик:** Эпосто каармандардын ички толкунуусу, кайгысы же кубанычы көбүнчө сөз менен эмес, сырткы белгилер аркылуу (бармак тиштөө – өкүнүү, жер кароо – уялуу, тизе кагуу – катуу кайгыруу ж.б.) өтө таасирдүү сүрөттөлөт. Бул «Манас» эпосунун көркөмдүк деңгээлинин жогорулугун далилдейт.

4. **Улуттук өзгөчөлүк:** Кыргыз элинин бейвербалдык маданияты көчмөн турмуштун шартына жана жоокерчилик учурга шайкеш келет. Ар бир кыймыл-аракетте адамдын намысы, эрктүүлүгү жана токтоолугу даана байкалат.

Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосундагы бейвербалдык каражаттарды изилдөө – кыргыз элинин байыркы маданиятын, психологиясын жана каада-салтын терең түшүнүүгө жол ачат. Бул элементтер бүгүнкү күндө да улуттук иденттүүлүктү сактоодо жана муундар ортосундагы маданий байланышты чыңдоодо чоң мааниге ээ.

Булактар

- Садохин А.П. (2012). *Межкультурная коммуникация* М.
Холл Э. (1995). *Как понять иностранца без слов*. М.
Жекшелаев К. (2011). *Манас таануу*. Б.
СО: (2010). *Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча*. Бишкек.
Дүйшеев Ш. (2011). *Сөз дайра*. Азаттык.
Фолсом Ф. (1974). *Книга о языке*. М.
Григорян Л.Т. (1988). *Язык мой-друг мой* М: Просвещение.

Абдулдаев Э., Исаев Д., Орузбаева Б., Ж.Осмонова, Сартбаев К. Турсунов А.
(1980). *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү* Ф.:Илим
Карасаев К. (1982). *Накыл сөздөр* Ф: Кыргызстан.
Муратов А. (26.09.2008). *Саламдашуу адеби Кутбилим* №32.,

Annotatsiya

O'zbek milliy uyg'onish adabiyoti ijodkorlari tomonidan yaratilgan muvashshahlar shoirlarning adabiy-estetik olami, ijtimoiy va adabiy hayoti, adabiy davrasi hamda ijodiy hamkorligini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ayni paytda, muvashshahlarning o'rganilishi uning adabiyotshunosligimiz tarixidagi o'rni va ahamiyatini belgilashda ham muhim ilmiy qiymatga ega. Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi adabiy muhitlar vakillari ijodida keng o'rin berilgan muvashshahlarning poetik mazmuni xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: muvashshah, g'azal, bayt, she'riy san'at, aqd, iqtibos, muxammas.

THE POETICS OF MUWASHSHAHS

Abstract

The muwashshahs created by representatives of Uzbek national awakening literature are of significant importance in studying the literary and aesthetic world of poets, their social and literary life, literary circles, and creative collaboration. At the same time, the study of muwashshahs possesses considerable scholarly value in determining their place and significance in the history of Uzbek literary studies. This article discusses the poetic content of muwashshahs, which occupied a prominent place in the works of representatives of the literary milieu of the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century.

Keywords: muwashshah, ghazal, bayt, poetic art, aqd, quotation, mukhammas.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlari o'zbek milliy uyg'onish adabiyotida muvashshah yozmagan shoirni topish mushkul. Muvashshahlarga faqatgina shakl hodisasi emas, balki badiiyat mezonlari asosida yondashganini kuzatish mumkin. Ayniqsa, Furqat, Muqimiy, Muhyi, Haziniy, Zavqiy kabi shoirlar muvashshah-g'azallarning badiiy yetuk namunalarini yaratganini ta'kidlash kerak. Akademik A.Qayumovning: "Biz tahlil uchun Furqatning yuksak she'riy qobiliyati, boy va o'tkir tafakkurga xos g'azallarini olamiz[8:46]", – deya e'tirof etib, tahlilga tortgan g'azallari orasida muvashshahlarning ham borligi fikrimiz dalilidir.

Mumtoz nazmiy an'analarni munosib davom ettirishga intilgan ijodkorlar yaratgan muvashshahlarning mavzu ko'lamini, asosan, ishqiy (majoziy), diniy-tasavvufiy hamda ijtimoiy mavzular tashkil etadi.

Azaliy va abadiy mavzulardan bo'lgan ishq mavzusini har bir ijodkor yangicha va o'ziga xos poetik talqinda aks ettirishga intildi. Zero, adabiyotshunos Rahim Vohidov aytganidek: "Ishqni kuylamagan shoirni va ishq dardi aralashmagan she'rni topish mutlaqo mumkin emas"[10:142]. Jumladan, g'azal aksariyat ishq haqida yoziladi. Ishq esa ikki mazmunni: majoziy (insoniy) va ilohiy (haqiqiy) ishqni anglatadi. Har ikkisinin ifoda vositalari, obraz, timsollarida o'xshashlik bor. Qolaversa, tasavvuf ta'limoti bo'yicha, borliq, inson yoki go'zal yor ham Haq jamolining jilvasi. Demak, unga muhabbat Ollohga

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Chirchiq davlat pedagogika universiteti, amuydinova73@gmail.com

bo'lgan ishq darajasiga yetishi kerak. Shoirilar o'z salohiyatlarini ko'proq mana shu doirada namoyish etganlar. Adabiyotshunos Y.Is'hoqov Alisher Navoiy asarlarida ishq masalasini tahlil qilar ekan, majoziy ishq haqiqiy ishqqa qarama-qarshi qo'yilmasligini ta'kidlab, shunday yozadi: "...majoziy ishq ishq haqiqiyning bir ko'rinishi yoki haqiqiy ishq yo'lidagi o'ziga xos bosqich sifatida baholanadi. Ruhan pok, ma'naviy komil inson uchun majozning o'zi ayni haqiqatdir"[5:25].

Muvashshahlarining ham salmoqli qismini ishqiy lirika tashkil etadi, deyarli barcha janrdagi muvashshahlarda ayni janr imkoniyatiga qarab ishq tarannum etilgan. Aksariyat shoirilar ijodida har ikki ishq talqin qilinib, ishqning xosiyati, oshiqning ruhiy holati, ishq sababli qalb va ruhning kamolga erishuvi xususida so'z boradi. Muhabbat lirikasidagi yetakchi timsollar ham ishq, oshiq, ma'shuqa, raqibdir. Bu timsollar orqali insoniy ishq kechinmalari obrazli tasvirlanadi.

Ishqi ilohiy mavzudagi she'rlari bilan mashhur bo'lgan shoir Haziniy Ho'qandiy asarlarida ishq mavzusi "Shoirning qator asarlari Sharq mumtoz adabiyotining fikr mag'zi – haqiqiy Yor (Alloh taolo) vasfini kuylash konsepsiyasidan ayri emas... Haziniyning turkum she'rlarida e'tiqod va tavhid, Rasulullohga muhabbat g'oyasi munojot, hamd va na't tarzida keladi"[7:50].

Adabiyotshunos olim Sh.Yusupov ishq haqiqiyga bag'ishlangan g'azalni muvashshah tarzida yaratilganiga mumtoz shoirilar orasida faqatgina Haziniy to'ra merosida duch kelganini yozadi va shoirning "Firoq" radifli g'azalini misol qilib keltiradi. G'azal quyidagi matla' bilan boshlanadi:

Qo'ydi ham ko'ksim aro yuz ming jafolarni firoq,

Ajratib bizdin yana ko'p oshnolarni firoq.

Qo'ldoshxon nomiga bitilgan mazkur muvashshah-g'azal matnidun uning diniy-mav'iza ekanligi ham anglashiladi. Chunki Sh.Yusupov ta'kidlaganidek, "Ishqi haqiqiy tarannum etuvchi "Firoq" radifli g'azalda bu dunyoning omonat ekanligi, u yuz yigirma to'rt ming anbiyoni, Ahmadi Muxtor (Muhammad Mustaf o s.a.v.)ni, Falotunni, xonaqohlarda umri kechgan ne-ne shayxlarni qora yer bag'riga jo qilganligi xususida yonib qalam tebratgan"[11:148] shoir g'azalni "Naqdi umringni dilingga olgucha toatda bo'l", – deya nasihat bilan yakunlaydi.

Haziniy muvashshahlarining birida shunday misralar uchraydi:

Ravo, gardanga tashlab, ma'siyatga tavbalar qilsam,

Gunohin afv etib, yozgon qulin yo'qlor deb keldim.

Uzr aysam xatolarga, kechursang, afv etib, shoyad,

Kuduratdin chiqor emdi, sani g'amxor deb keldim.

Professor N.Jabborovning Furqat she'rlari tahlili misolida aytgan quyidagi fikrlari bu kabi satrlar zahirida ifodalangan haqiqatni chuqurroq tushunishga yordam beradi: "Ma'lumki, haqiqat ahli hech qachon "Men kamolot timsoliman, gunohlardan pokman", demaydi. "Gunohkorman, osiyma, badkirdorman", deydi. O'zini malomat qiladi. Shu orqali nafsni yengadi, poklanadi. Nafs qutqusidan xalos bo'lish – kamolotning bosh sharti"[6:73]. O'zini gunohkor bilish va bundan tavba qilish mo'minga xos xususiyat. Shoirning bunday mavzudagi she'rlarini o'qiganda ana shu jihatni har doim nazarda tutish zarur bo'ladi. Shoir fikrni ta'sirchan ifodalashda tanosib (ma'siyat, tavba, gunoh, afv etmoq) badiiy san'atidan mahorat bilan foydalanadi. O'quvchini fikr yuritishga, mushohadaga undaydi.

Ma'lumki, XIX asr Qo'qon, Toshkent, Xorazm adabiy muhitlarida Navoiy, Lutfiy, Fuzuliy kabi mumtoz shoirilarning ijodlari yuksak qadrlanib, ularning ijod maktablari

an'analaridan ozuqa olib, targ'ib qilingan. Davrning nomdor shoirlari bu maktabdan chuqur oziqlangan badiiyat namunalarini yaratganlar. Akademik A.Qayumov Furqat g'azallarini tahlil qilib, quyidagilarni yozadi: "Ulug' ustoz Navoiy g'azallari butun boshliq bir badiiy mahorat maktabidir. Navoiy g'azallarida bir baytni tashkil etuvchi ikki misra bir-biriga mantiqan chambarchas bog'langan bo'ladi. Ikkinchi misra, odatda, birinchi misradagi fikrni e' sharh etadi, yo davom ettiradi. Badiiy nisbatlar ko'pincha ikkinchi misrada bo'ladi-da, undan ayrilgan holda olingan birinchi misra bayt mazmunini to'liq ochib bera olmaydi. Furqat ana shu she'riy maktab ta'limini mukammal egallagan. Uning "Termu tobi bodadin ruxsori axmar ustida?" deb boshlanadigan bir g'azali shu fikrning yaqqol misolidir... Har bir bayt Navoiyona uslub va unga odat bo'lmish yuksak badiiyatga to'la:

Ikki jodu nargising solg'ay jahonga fitnalar,
Bo'lmasa uryon qoshingdin ikki xanjar ustida"[8:55].

Mazkur g'azal Mulla To'ychi hofizga bag'ishlangan To'ychixon nomi bilan ziynatlangan "Ustida" radifli muvashshah-g'azal bo'lib, uning ketma-ket uch baytida tajohuli orif san'ati mohirona qo'llangan. "Bilib turib bilmaslikka olish" ma'nosini ifodalovchi ushbu she'riy san'at qo'llangan baytlarda ko'pincha mahbuba qiyofasi qiyosiy holda tasvirlanadi, bir yoki bir necha narsaga o'xshatiladi, lekin uzil-kesil fikr bildirilmaydi. Shoirning o'zini bilib bilmaslikka solishi shartli bo'lib, asl maqsad ta'rif va tavsifdan, yor qiyofasini mubolag'ali tarzda gavdalantirishdan iborat bo'ladi[3:35].

Termu tobi bodadin ruxsori ahmar ustida?

Qatra-qatra yoki shabnamdur guli tar ustida?

Mahvashning qizil yuzi ustidagi tomchilar bodaning qizdirganidanmi yoki bu qizil gul ustidagi shabnam qatralarimi? – deya shoir tajohilu orif san'ati vositasida go'zal lavha yaratadi. Shuningdek, *guli tar*, *shabnam*, *qatra* so'zlarining bir misrada keltirilishi tanosub san'atini hosil qilgan.

O'smaliq qoshlarmu yo shamshir qondin zangliq,

Yoki pistoqi to'kulmish rangi ahzar ustida?

O'smalik qoshmi bu yo qonli shamshirdan qolgan zangmi? Yoki pistoqi (yashil) ahzor to'kilganmi?

Yuza uza kokulmidur har sori pechutob ila,

Ganji husningmu yotur yo ikki ajdar ustida?

Yorning yuzi yonida chirmashgan ikki kokilmi yoki husn xazinasini ustida yotgan ikki ajdarmi?

Keyingi baytda ham shoir tanosub she'riy san'atiga murojaat qiladi: *chaman*, *bulbul*, *gul*, *qumri*, *sanovbar* so'zlarini bir o'rinda qo'llab, ular vositasida obrazli tasvir, ajoyib lavha yaratadi, ya'ni "yor husnini ko'rgan qumri va bulbul birdan noladan to'xtaydilar. Chunki yorning go'zal yuzi guldari afzal, qomati sarvdan latifroq edi. Qumri va bulbul buni ko'rib hayratdan jimib qoldilar:

Chehra ochtingmu bu tadbir-la chamanda, toldilar,

Xasta bulbul gul uza, qumri sanovbar ustida?"[8:55]

Muqimiyning Qosimjon nomiga muvashshah qilingan:

"Qatra-qatra ter yokim gul yuzing shabnammudur?

Yo riyozini husning ichra chashmai zamzammudur?" matla'li g'azali Furqatning yuqoridagi g'azali bilan hamohangligi, har ikki g'azal matla'sining birinchi misralaridagi qiyos aynan bir xil ekanligi kuzatiladi. Bundan shoirlar o'rtasidagi adabiy ta'sir, hamkorlik, do'stona aloqalar kuchli bo'lganligini bilish mumkin.

Furqatning Qalandarxon ismi bilan bezalgan “Topmisham” radifli quyidagi muvashshah-gʻazali Fuzuliyona uslubda yozilgani bilan eʼtiborni tortadi:

Shoir bu sheʼrida ham tanosub sanʼatidan foydalanib, yorga oshiqlikni bogʻda qumrining sanovbarga oshiqligiga yoki bulbulning gulga shaydologiga qiyoslaydi. Keyingi baytda esa talmeh sheʼriy sanʼati vositasida tasvir yanada quyuqlashadi, yaʼni lirik qahramonning hijron qorongʻusida mahjubani topganini goʻyoki ramazon oyida Laylat ul-qadrni yoki el ichida Xizr alayhissalom nomi bilan mashhur boʻlgan afsonaviy zotni uchratganiga tenglashtiriladi. Shoir keyingi baytlarda ham *gʻavvos*, *bahr*, *gavhar* soʻzlari vositasida tanosub, *qul*, *Sikandar* va *shomu sahar* soʻzlari ishtirokida tazod sanʼatidan mohirona foydalanadi. Maqtaʼda esa muvashshah bogʻlangan Qalandarxon ismini ham oʻz maʼnosida, ham mazkur shaxsga ishora tarzida qoʻllagan. Koʻrinadiki, shoir sheʼriy sanʼatlardan poetik fikrni kuchaytirish, badiiy mazmunni boyitish maqsadida unumli foydalangan.

Karimbek Kamiyning Mirzoxon nomiga bitgan “Akang” radifli muvashshah-gʻazali haqida adabiyotshunos Nodira Afoqova jadid gʻazaliyoti tahliliga bagʻishlangan risolasida quyidagilarni yozadi: “Ayni paytda jadid lirikasi Muqimiy, Furqat singari shoirlar ijodining izchil davomi sifatida xalq jonli tiliga, xalqona ifoda-timsollarga, ishqiy kechinmalar bobida romantikadan real hayotga bir qadar yaqinlashgani bilan ham xarakterlanadi”[1:10].

Ijodkorning iymon-eʼtiqodi, dunyoqarashi, hayot haqidagi xulosalari uning asarlarida aks etishi maʼlum. Jumladan, Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy Hariqiyning diniy-tasavvufiy mavzuda yozgan muvashshahlarida uning mustahkam eʼtiqodli shaxs boʻlgani oʻz aksini topgan. Shoir diniy-tasavvufiy mavzuda qalam tebratar ekan, bu sohada ham chuqur bilim egasi ekanligi namoyon boʻladi. Bu, ayniqsa, oyat va hadislariga murojaat qilingan sheʼrlarida yaqqol koʻrinadi. Jumladan, shoirning hazaji musammani solim vaznida yozilgan Mullo Abdulfattohjon nomi bilan ziynatlangan “Munavvar qildi” muvashshah-gʻazalida quyidagi bayt mavjud:

 Ibodatxonadur ishq ahligʻa qoshingni mehrobi,
 Erur virdi zaboni iltijoi “naʼbudu iyyok”.

Oldingi misra sof lirik mazmun bersa, keyingisi aqd sanʼati vositasida irfoniy maʼno yuklanmoqda, yaʼni Qurʼoni Karimning “Fotiha” surasidagi 4-oyatiga ishora qilinadi: “Biz sengagina ibodat qilurmiz” (Qurʼon, 1/4)[2:112].

Mumtoz sheʼriyatimiz badiiyatini taʼminlagan vositalardan yana biri *iqtibos* sanʼatidir. “Ilm oʻzlashtirmoq”, “oʻzaro foydalanmoq” maʼnolarini anglatuvchi bu sanʼat asosida ijodkorlar ishqiy va maʼrifiy mazmundagi badiiy mukammal asarlar yaratganlar. Keng maʼnoda iqtibos “bir soʻz yoki yozuvni boʻlgani kabi yo qisqartirib olmoq. Biridan ilman istifoda etmoq... Soʻz orasida Qurʼoni Karimdan yoxud Hadisi sharifdan yo boshqa maqbul asarlardan bir jumlaning toʻliq yoki qisman oz tasarruf ila yoxud tasarrufsiz olinishi”ni anglatadi[9:128]. Demak, iqtibos sanʼati Qurʼoni Karim yoki Hadis ilmi bilan bogʻliq boʻlib, ijodkor oʻz fikrini asoslashda ana shu ikki manbaga tayanadi. Atoulloh Husayniy bu haqda quyidagi taʼrifni beradi: “Iqtibos mashhur qavlgʻa koʻra, Qurʼon yo Hadisdin bir nimani aning Qurʼon yoki Hadisdin olingʻanigʻa ishora boʻlmagʻan tarzda kalomgʻa kiritmaktin iborattur”[4:242]. Qurʼoni Karim oyatidan yoki hadisi sharifdan bir tayanch soʻz, ibora yoki jumla aynan keltiriladi. Shoir Hariqiyning Mullo Abdulfattohjon nomiga yozgan “Manga roʻzi azalda” sarlavhali muvashshah-gʻazalida quyidagi bayt mavjud:

 Labim roʻzi “alastu”da javobidin xato aylab,
 “Bala”ni oʻrniga dedi “balo” boʻldum bugun majnun.

Baytning birinchi misrasida Qur'oni Karimdagi "Dedi: "Oyo, Man sizlarning Rabbilaringiz emasmanmi?" Dedilar: "Oriy, Rabbimizdursan, bizlar shohid bo'ldik", oyatiga ishora qilingan (Qur'on, 7/172).

Mullo Mahkamxon nomiga muvashshah qilingan "Iqtisob" g'azalidagi quyidagi baytda ham shoir Qur'oni Karim oyatini iqtibos keltiradi:

Ma'niyi oyati "xalaqal mavta val-hayot",

La'ling tabassumiyu ko'zing g'amzig'a kitob, –

ya'ni "Ul xudoki, paydo qildi o'limni va tiriklikni sizlarni sinash uchun" (Qur'on, 67/2). Shoirning ayni mavzudagi Mullo Abdulfattohjon ismi bilan ziynatlangan "Ruxsori ra'nodin" muvashshah-g'azalining bir necha baytlarida ham iqtibos san'atidan foydalanilgan:

Tamoshai jamoli xalq uchundur ne'mati behad,

Valekin ne'mati behad manga "nahnu qasamno" din, –

ya'ni "Oyo, ular Parvardigoringizning rahmatini taqsim qilmoqchilarmi?" (Qur'on, 43/32).

Yoki

To'karman ashki hasrat vosil o'lg'ondin beri doim,

Bo'lub virdi zabonimdur shab "inno zalamno" din, –

baytidagi ikkinchi misrada Qur'oni Karimdagi quyidagi oyat iqtibos keltirilgan: "Ul ikkilari dedilar: "Ey bizning Rabbimiz, o'z jonimizga zulm qildik" (Qur'on, 7/23).

Yoki quyidagi baytning ikkinchi misrasida ham iqtibos qo'llangan:

Ishora bo'ldi husnig'a kalomi "ahsan ul-husno",

Budur fahvoyi Qur'on oyati "inno xalaqno", –

ya'ni "Albatta, Biz insonni aralashgan bir maniy qatrasidan yaratdikki, uni sinarmiz" (Qur'on, 26/2).

Xullas, bunday asarlar mutolaasi bugungi va kelajak avlodlarning ma'naviyatini baquvvat, e'tiqodini mustahkam qilishga, ular qalbida ezgu tuyg'ularni tarbiyalashga xizmat qiladi.

O'zbek she'riyatida, xususan, o'zbek milliy uyg'onish adabiyotida ijtimoiy mavzuda yozilgan muvashshahlar ham mavjud. Butun Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakasi iskanjasida qolgan bir zamonda yashab ijod qilgan shoirlarning hech birida ijtimoiy mavzu chetlab o'tilmagan. Jumladan, muvashshahlarning aksariyati ishqiy mavzuda yozilgan bo'lishiga qaramay ularning ba'zilar tagmatnidan ijtimoiy mavzuning ifodalangani kuzatiladi. Masalan, Haziniyning Qo'ldoshxon ismi bilan bezalgan muvashshah-g'azalida quyidagi misralar mavjud:

O'lumga amr etib mani, buyursa sallotin,

Biling, muhabbat ma'shuqida o'lmoqim mango me'roj.

Bayt mazmunidan ko'rinib turibdiki, g'azal ishqiy(ishqi ilohiy) mavzuda bitilgan. Lekin shoir keyingi baytlarda o'zining dard-u g'am, zulm haqidagi qarashlarini mana bu tarzda ifoda etadi:

Xarob o'lsa shahar, boisi – shahi zolim,

Salotin ahli raiyatg'a zulm etar base bedoj.

Nihoyatidin o'tubdur mango bu javru sitam,

Haziniy yig'lamoqin boisi sango muhtoj.

Furqatning "Yo'q" radifli Rashidxon nomiga bitilgan muvashshah-g'azali ham ishqiy mavzudagi g'azallardandir. G'azal maqta'sida esa shoir:

Naylayki, haq yaratmish Furqat meni siyahro'z,

Shomimda bor uzun tun, lekin anga sahar yo‘q, – deya o‘zining vatandan judolik alamlariga ishora qiladi.

Shoir Muqimiyning ham Siddiqxon nomiga bitilgan “Aylarmudim” radifli ishqiy mavzudagi g‘azali quyidagi misralar bilan yakunlanar ekan, shoirming bitmas armonlari o‘z aksini topadi:

Nolae deymanki bulbuldek, Muqimiy, aylasam,

Bir yana firdavs vaslig‘a guzor aylarmudim?

Ma‘lumki, muvashshahlar aruz vaznining bir necha bahrlarida yaratilgan. Chunonchi, hazaj, ramal, sare‘, rajaz bahrlari muvashshahlarning aksariyatiga xosdir. Mazkur bahrlardagi she‘rlar o‘ynoqi, yoqimli ohanglarda o‘quvchi xotirasiga tez o‘rnashishi bilan ajralib turadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, davrning benazir shoirlari yaratgan muvashshahlarning aksari qo‘shiqqa aylanib, xalq qalbidan chuqur joy olgan.

Xullas, Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti namoyandalari takrorlanmas badiiy topilma va obrazlar, go‘zal tashbehlar, badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalanib, muvashshahlarning badiiy yetuk namunalarini yaratdilar. Umuman olganda, adabiy muhitlar ijodkorlari asarlaridagi muvashshahlar ma‘lum maqsad bilan yaratilgani, ularda nomlari zikr etilgan shaxslar shoirlarning yaqin do‘stlari, adabiy hamkorlari bo‘lganini ta’kidlash kerak. Bu asarlarning yaratilish tarixini o‘rganish milliy adabiyotimiz tarixining qorong‘u jihatlarini oydinlashtirish jihatidan ilmiy qimmatga molikdir.

Adabiyotlar

Afoqova N. (2005). *Jadid g‘azaliyoti*. Toshkent. Fan.

Bositxon ibn Zohidxon Shoshiy (Hariqiy). (2009). *Devoni Hariqiy*. Toshkent. Fan va texnologiya.

Hojiahmedov A. (1999). *Mumtoz badiiyat malohati*. Toshkent. Sharq.

Husayniy A. (1981). *Badoyi‘u-s-sanoyi‘*. Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti.

Ishoqov Y. (1983). *Navoiy poetikasi*. Toshkent. Fan.,

Jabborov N. (2004). Furqatning xorijdagi hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi. *Filol. fan. d-ri... diss.* Toshkent.

Jo‘raboyev O. (2007). *Haziniy to‘ra*. Toshkent. Fan.

Qayumov A. (1997). *She‘riyat jilolari*. Toshkent. O‘qituvchi.

Quronov D. (2010). *Adabiyotshunoslik lug‘ati*. Toshkent. Akademnashr.

Vohidov R. (1996). *Alisher Navoiy va ilohiyot*. Buxoro.

Yusupov Sh. (2003). *Tarix va adab bo‘stoni*. Toshkent. Ma‘naviyat.

TURKIY TILLAR GRAMMATIK QURILISHI: TIPOLOGIK VA STRUKTURAL XUSUSIYATLARI

Shavkatjon ABDURAXMANOV*
A'loxon KARIMOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqola turkiy tillar oilasining grammatik qurilishini chuqur tahlil qiladi. Agglutinatipdagi morfologiya, vokal garmoniyasi, suffiksial tizim, SOV sintaktik tartibi va fe'l kategoriyalarining boy ifodasi kabi asosiy xususiyatlar batafsil yoritilgan. Maqolada turkiy tillarning ichki xilma-xilligi, tarixiy barqarorligi hamda kontakt tillar ta'siridagi o'zgarishlari ko'rib chiqiladi. Turkiy tillar grammatikasi tipologik jihatdan agglutinatip tillar oilasi ichida muhim o'rin tutishi va zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, agglutinatsiya, vokal garmoniyasi, morfologiya, sintaksis, SOV tartibi, suffiksalar, fe'l kategoriyalari, tipologiya, Orxon yozuvlari

GRAMMATICAL STRUCTURE OF TURKIC LANGUAGES: TYPOLOGICAL AND STRUCTURAL FEATURES

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the grammatical structure of the Turkic language family. It examines key features such as agglutinative morphology, vowel harmony, suffixal systems, SOV syntactic order, and the rich expression of verbal categories. The internal diversity of Turkic languages, their historical stability, and changes under the influence of contact languages are discussed in detail. The typological significance of Turkic grammar within the group of agglutinative languages and its importance in modern linguistics are emphasized.

Keywords: Turkic languages, agglutination, vowel harmony, morphology, syntax, SOV word order, suffixes, verbal categories, typology, Orkhon inscriptions

Turkiy tillar oilasi grammatik qurilishining o'ziga xos xususiyatlari, ularning umumiy tipologik belgilarini va ichki xilma-xilligini chuqur tahlil qilish tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biridir. Bu tillar oilasi, asosan, Markaziy Osiyo, Sibir, Kavkaz va Anadolu mintaqalarida tarqalgan bo'lib, turli tillar orasidagi genetika va areal aloqalar grammatik tizimning shakllanishida muhim rol o'ynagan. Turk tillarining grammatik qurilishi agglutinatipga mansub bo'lib, bu xususiyat ularni dunyodagi boshqa ko'plab tillar oilalaridan ajratib turadi. Agglutinatsiya jarayoni so'z ildiziga bir nechta affikslarning ketma-ket qo'shilishi orqali murakkab grammatik ma'nolarni ifodalashga asoslanadi, bu esa har bir affiksning aniq va mustaqil funksiyasini saqlab qolishiga imkon beradi. Masalan, bitta so'z ichida ko'plik, egalik, kelishik va zamon kabi kategoriyalar bir necha qatlamli suffiksalar orqali bildirilishi mumkin, bu esa tilning sintetikligini yuqori darajada ta'minlaydi. Vokal garmoniyasi turkiy tillar grammatikasining eng muhim fonologik-grammatik xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bu hodisa so'z ichidagi unli tovushlarning oldingi yoki orqa, labiy yoki labialsiz xususiyatlari bo'yicha moslashuvini talab qiladi. Proto-turk tilidan boshlab saqlanib qolgan bu qoida suffikslarning shaklini belgilaydi va

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Namangan davlat universiteti, ORCID: 0009-0004-8169-5760

*Namangan davlat universiteti talabasi, alokarimova2000@gmail.com

soʻzning fonetik yaxlitligini taʼminlaydi. Masalan, orqa unli ildizlarga orqa unli suffikslar, oldingi unli ildizlarga oldingi unli suffikslar qoʻshiladi. Bu jarayon turli tillarda turli darajada saqlangan: turk va qozoq tillarida klassik sakkiz unli tizimi va toʻliq garmoniya kuzatilsa, oʻzbek tilida fors-tojik taʼsiri natijasida garmoniya zaiflashgan yoki baʼzi dialektlarda deyarli yoʻqolgan. Vokal garmoniyasining ikki turi – palatal (old-orqa) va labial (labiy-labialsiz) – turkiy tillarning koʻpchiligida birgalikda faoliyat koʻrsatadi, bu esa morfologik jarayonlarni yanada muntazam va bashorat qilinadigan qiladi. Ushbu garmoniya nafaqat fonetik, balki morfologik va sintaktik darajada ham tilning ichki mantiqini mustahkamlaydi, chunki affikslarning variantlari (masalan, -lar/-ler, -dan/-den) garmoniyaga qatʼiy boʻysunadi.

Turkiy tillarning morfologik tizimi boy va murakkab boʻlib, ot va feʼl shakllarining kengayishi suffikslar orqali amalga oshiriladi. Ot morfologiyasida koʻplik, egalik va kelishik kategoriyalari markaziy oʻrin tutadi. Koʻplik odatda -lar/-ler suffiksi bilan ifodalanadi, egalik esa shaxs va son boʻyicha farqlanuvchi suffikslar (masalan, -im, -ing, -i) orqali bildiriladi. Kelishik tizimi oltita asosiy kelishikdan iborat: nominativ (belgisiz), genitiv (-ning/-ning), dativ (-ga/-ge), akkuzativ (-ni), lokativ (-da/-de) va ablativ (-dan/-den). Baʼzi tillarda ekvativ, terminativ yoki komitativ kabi qoʻshimcha kelishiklar ham mavjud. Bu kelishiklarning aniqligi va muntazamligi turkiy tillarni fleksiv tillardan ajratib turadi, chunki prepozitsiyalar oʻrniga postpozitsiyalar ishlatiladi. Sifat va ot morfologik jihatdan farqlanmaydi, bu esa tilning ixchamligini oshiradi. Raqamlar keyin keluvchi otlar odatda birlik sonida qoladi, bu esa qoʻshimcha ixchamlik beradi. Intensiv sifatlar reduplikatsiya orqali hosil qilinadi, masalan, qora – kap-qora. Feʼl morfologiyasi turkiy tillarda yanada murakkabdir. Feʼllar zamon, aspekt, mayl, shaxs va son boʻyicha boy suffiksial tizimga ega. Oddiy va murakkab aspekt-zamon kategoriyalari mavjud boʻlib, negativ, passiv, oʻzaro, oʻzlik va majburiy shakllar suffikslar orqali hosil qilinadi. Masalan, bir ildizga bir necha suffiks qoʻshilishi natijasida “sevishmaslik” kabi murakkab maʼnolar ifodalanishi mumkin. Feʼlning infinitiv shakllari – verbal otlar, participler va konverblar – sintaktik jihatdan juda muhimdir. Konverblar (-ib, -a, -gach kabi) boshqa feʼl konstruktsiyalarini belgilaydi va uzun zanjirli jumlar hosil qilishga imkon beradi. Bu xususiyat eski turk yozuvlaridan boshlab saqlanib kelgan boʻlib, zamonaviy tillarda ham faol qoʻllaniladi. Shaxs koʻrsatkichlari feʼl oxirida keladi va subyektni bildiradi, bu esa tilning null-subyekt xususiyatini taʼminlaydi.

Sintaktik qurilishda subyekt-obyekt-feʼl (SOV) tartibi universal xususiyat hisoblanadi. Bu tartib turkiy tillarning barcha vakillarida saqlangan boʻlib, gapning maʼno markazini oxirgi feʼlga qaratadi. Qoʻshimcha elementlar moslashuvchan boʻlishi mumkin, ammo asosiy tartib oʻzgarmaydi. Boʻgʻinli gaplar verbal otlar yoki participler yordamida hosil qilinadi, masalan, “bola kelganini bilaman” kabi konstruktsiyalar ingliz tilidagi that-clauseʼlarga mos keladi. Nisbatan gaplar participler orqali ifodalanadi. Bu sintaktik mexanizmlar tilning ixcham va samarali boʻlishini taʼminlaydi, chunki koʻp maʼnolar bitta gap ichida zichlashgan holda ifodalanadi. Postpozitsiyalar va konverblar gapning murakkabligini oshiradi, ammo grammatik gender, artikllar va ot sinflari yoʻqligi tufayli til soddalashtirilgan.

Turkiy tillar oilasining ichki xilma-xilligi grammatik qurilishda ham kuzatiladi. Oʻgʻuz guruhi (turk, ozarbayjon) va qipchoq guruhi (qozoq, qirgʻiz) tillarida vokal garmoniyasi va agglutinatsiya anʼanaviy tarzda saqlangan boʻlsa, uygʻur va oʻzbek tillarida fors-tojik yoki slavyan taʼsiri natijasida baʼzi oʻzgarishlar yuz bergan. Masalan, oʻzbek tilida garmoniya zaiflashgan, ammo umumiy morfologik va sintaktik tamoyillar saqlanib qolgan. Tarixiy jihatdan, eski turk yozuvlaridan (Orxon yozuvlari) boshlab zamonaviy davrgacha

grammatik tizimning asosiy elementlari – agglutinatsiya, garmoniya va SOV tartibi – barqaror saqlangan. Bu barqarorlik turkiy tillarning genetika aloqalarini tasdiqlaydi va ularning tipologik o'xshashligini ta'minlaydi. Biroq, kontakt tillar (fors, arab, rus, xitoy) ta'siri natijasida leksik va ba'zi grammatik o'zgarishlar kuzatilgan, ammo yadroviiy grammatik qurilish o'zgarmagan.

Grammatik qurilishning tipologik ahamiyati turkiy tillarni boshqa agglutinatativ tillar (fin-ugor, yapon) bilan solishtirganda yaqqol namoyon bo'ladi. Turk tillarida suffikslarning shaffofligi va muntazamligi, shuningdek, vokal garmoniyasining morfologik roli boshqa tillardan farqli o'laroq kuchliroq ifodalangan. Bu xususiyatlar tilni o'rganish va o'qitishda ham, kompyuterli tilshunoslikda ham muhim afzalliklar beradi, chunki morfologik tahlil bashorat qilinadigan. Zamonaviy tadqiqotlarda turkiy tillarning grammatik tizimi tipologik universallar nuqtai nazaridan o'rganilmoqda, chunki ular sintetik va analitik tillar o'rtasidagi muvozanatni ko'rsatadi. Tarixiy rivojlanish nuqtai nazaridan, proto-turk tilidan boshlab zamonaviy variantlargacha grammatik innovatsiyalar (masalan, yangi aspektlar yoki konverbial konstruksiyalar) oila ichidagi birligini buzmasdan rivojlangan.

Turkiy tillar grammatikasining yana bir muhim jihati – evidentsiallik va modal kategoriyalarning boy ifodasi. Ba'zi tillarda (qozoq, qirg'iz) ma'lumot manbasini bildiruvchi suffikslar mavjud bo'lib, bu tilning pragmatik boyligini oshiradi. Mayllar (buyruq, istak, shart) va aspektlar (davomiylik, tugallanganlik) ning murakkab kombinatsiyalari fe'l tizimini yanada chuqurlashtiradi. Bu xususiyatlar turkiy tillarni dunyo tillari orasida noyob qiladi va ularning madaniy-historical kontekstida (ko'chmanchilik hayoti, og'zaki an'ana) shakllanganligini ko'rsatadi. Umuman olganda, turkiy tillar grammatik qurilishi agglutinativlik, vokal garmoniyasi, SOV sintaksisi va suffiksial morfologiyaning uyg'unligi bilan ajralib turadi. Bu tizimning muntazamligi va ichki mantiqiyiligi tilning rivojlanishida barqarorlikni ta'minlagan, ammo kontaktlar orqali moslashuvchanlikni ham saqlab qolgan. Kelajak tadqiqotlarida bu xususiyatlarning komparativ va diakronik tahlili oilaning tipologik portretini yanada to'ldirishi mumkin, shuningdek, tilshunoslikning umumiy nazariyalariga hissa qo'shadi. Turk tillarining grammatik tuzilishi nafaqat oila ichidagi o'xshashliklarni, balki har bir tilning o'ziga xos evolyutsiyasini ham aks ettiradi, bu esa ularni ilmiy o'rganish uchun boy material qiladi.

Adabiyotlar

Dadaboyev X., Xolmanova Z.T. (2015). *Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi*. Toshkent: Tafakkur Bo'stoni

Abdurasulov Y. (2010). *Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi*. Toshkent.

Sodiqov Q. *Turkiy tillar tarixi*. Toshkent: O'zbekiston.

Sanaqulov U. *O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari*. Toshkent: Fan.

Ne'matov H. va boshq. (2010). *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi*. Toshkent: O'qituvchi.

Ashirboyev S., Azimov I. *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi*. Toshkent.

Turobov A. (2020). *Umumiy tilshunoslik*. – Samarqand,.

Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'otit turk (Tarjima va izohlar bilan)*. Toshkent: Fan, 3 jild.

XX ASR BOSHIDA TURKIYA VA O‘ZBEKISTONDA YOZUV TIZIMI ALMASHINUVINING IJTIMOIIY-SIYOSIIY OMILLARI

Ixtiyor YOQUBOV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkiya va O‘zbekistonda amalga oshirilgan til siyosatining ijtimoiy-siyosiy omillari o‘rganiladi. Tadqiqotda har ikki hududda alifbo islohotlarining yuzaga kelish sabablari, tarixiy sharoiti hamda siyosiy mafkura bilan bog‘liqligi ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada har ikki hududdagi islohotlarning lingvistik va sotsiopolitik jihatlari, ularning jamiyatga ta’siri, milliy o‘zlikni anglash hamda madaniy taraqqiyotga qo‘shgan hissasi yoritib beriladi. O‘zaro qiyoslash orqali har ikki mamlakatda til siyosatining o‘ziga xos jihatlari hamda umumiy tendensiyalari mavjud. Xususan, O‘zbekistonda yozuv tizimining arab alifbosidan lotin, keyinchalik kirill yozuviga o‘tkazilishi sovet mafkurasi, siyosiy nazorat va madaniy transformatsiya vositasi sifatida tahlil etiladi. Ayniqsa, yozuv almashinuvi orqali diniy-ma’rifiy merosdan uzoqlashish, yangi sovet madaniyatini shakllantirish va turkiy xalqlar o‘rtasidagi aloqalarni cheklash kabi siyosiy maqsadlar ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: til, yozuv, qiyosiy tahlil, siyosat, islohot, Turkiya, O‘zbekiston, alifbo, milliy o‘zlik.

“SOCIO-POLITICAL FACTORS OF THE WRITING SYSTEM CHANGE IN TURKEY AND UZBEKISTAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY”

Abstract

This article examines the socio-political factors of language policy implemented in Turkey and Uzbekistan at the beginning of the 20th century. The study analyzes, on the basis of scientific sources, the reasons for the emergence of alphabet reforms in both regions, their historical background, and their connection with political ideology. Furthermore, the article highlights the linguistic and socio-political aspects of these reforms, their impact on society, their contribution to the formation of national identity, and their role in cultural development. Through comparative analysis, both the distinctive features and the common tendencies of language policy in the two countries are identified. In particular, the transition of the writing system in Uzbekistan from the Arabic alphabet to the Latin script and later to the Cyrillic script is analyzed as an instrument of Soviet ideology, political control, and cultural transformation. Special attention is paid to the political objectives pursued through script change, such as distancing society from its religious and educational heritage, shaping a new Soviet culture, and restricting relations among Turkic peoples.

Keywords: language, writing system, comparative analysis, policy, reform, Turkey, Uzbekistan, alphabet, national identity.

Til va yozuv har qanday xalqning milliy o‘zligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida yozuv tizimining o‘zgarishi nafaqat lingvistik, balki siyosiy, mafkuraviy va madaniy jarayon sifatida ham namoyon bo‘ladi. XX asr boshlarida dunyoning ko‘plab mamlakatlarida modernizatsiya va milliy davlat qurilishi jarayonlari kuchaydi. Shu jarayonlar ta’sirida ayrim davlatlarda yozuv tizimini almashtirish

* Samarqand davlat pedagogika instituti, ixtiyoryoqubov08@gmail.com

masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. XX asr boshlarida Turkiya va O'zbekiston hududlarida ham til siyosati masalalari dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi. Har ikkala hududda ham milliy o'zlikni anglash, madaniy taraqqiyot va mustaqillikka intilish yo'lida til muhim omil sifatida ko'rilgan. Ayniqsa, XX asrning dastlabki yillarida til masalasi faqat lingvistik hodisa emas, balki ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning ajralmas qismi sifatida namoyon bo'la boshladi. Turkiy mamlakatlarda milliy tilni asrash, milliy o'zlikni anglash borasidagi hatti-harakatlar dastlab arab alifbosini isloh qilishdan boshlandi. Arab alifbosini isloh qilish masalasi dastlab Qrimda ko'tarildi. Atoqli tatar ma'rifatparvari I. Gaspirinskiy isloh qilingan yozuvni o'zi tashkil qilgan "Tarjimon" gazetasida targ'ib qildi. Bundan tashqari, o'zi tashkil etgan jadid maktablarida ta'lim mazkur yozuv asosida olib borildi. Isloh qilingan yozuvda kitoblar, jurnallar nashr qilindi. Uning bu tashabbusi Qozon, Ufa, Boku shaharlariga, keyinchalik O'rta Osiyoga ham keng yoyildi [8, 12 b.]. Ayniqsa, Turkiya va Ozarbayjonda keyinchalik Turkistonda bu jarayonlar jadallashib ketdi.

Turkiyada harf islohi masalasi XIX asrning 70-yillarida ko'tariladi. Dastlab harbiy qo'mondon Muxtor posho Istanbulda arab alifbosini o'zgartirish qo'mitasini tashkil etadi. Biroq yuqorida ko'rganimizdek, bu qo'mita faoliyati ham natijasiz tugaydi. 1908-yilda yosh turklar o'zgarishidan keyin bu masala bo'yicha yana jiddiy harakatlar boshlanadi. Maorif noziri bo'lgan Nailbek farmoni bilan parlament komissiyasi tashkil qilinib, mazkur komissiyaga Turkiyaning o'sha vaqtdagi mashhur olimlari Najib Osim, Ahmad Midhat, Amrillabek, Valadiy Chalabiy va boshqalar kiritiladi. Bu komissiya ham bir yil faoliyat ko'rsatib, ma'lum ishlarni amalga oshirgan bo'lsa-da, lekin biror natijaga erisha olmaydi. Shundan so'ng bu masalaga e'tibor susayadi, faqat matbuotda Husayn Johidbek, Jalol Nuriybek va boshqalarning maqolalari e'lon qilib boriladi [2, 41 b.]. Shundan so'ng Turkiyada alifbo muammolari avj ola boshladi. XX asr boshlarida Mustafa Kamol Otaturk tomonidan amalga oshirilgan alifbo islohoti Turkiyaning til siyosati borasidagi eng tub islohotlardan biri sifatida baholanadi [7, 220 b.]. 1928-yilda Usmonli turk tilida qo'llanilgan arab alifbosidan voz kechildi va lotin alifbosiga asoslangan yangi turk alifbosi qabul qilindi. Alifbo inqilobida quyidagi sabablarga keltirib o'tishdi:

- Arab alifbosi turk tiliga mos emas Arab alifbosi turk tilining tovush tuzilishiga to'liq moslasha olmadi. Turk tilida sakkiz unli (a, e, i, o, ö, u, ü) bo'lsa-da, arab alifbosida unli yetarli darajada ifodalana olmadi. Bu holat yozma tilni o'rganishni qiyinlashtirdi;

- Savodxonlik darajasining pastligi Usmonli imperiyasida savodxonlik darajasi ancha past edi. 1927 yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, Turkiyada faqat 10% erkaklar va 4% ayollar savodli edi. Bundan maqsad yangi alifboni o'rganishni osonlashtirish orqali aholining ta'lim darajasini oshirish edi;

- G'arb bilan integratsiya Otaturk boshchiligidagi modernizatsiya va zamonaviy harakat Turkiyaning G'arb dunyosi bilan uyg'unligini ta'minlashni maqsad qilgan. Lotin alifbosining qabul qilinishi Yevropadagi ilmiy, texnikaviy va madaniy o'zgarishlardan tezroq xabardor bo'lish uchun muhim hisoblangan;

- Millat-davlat va o'zlikni shakllantirish Usmonli imperiyasi ko'p millatli tuzilishga ega bo'lib, arab alifbosidan nafaqat turklar, balki arablar, forslar va boshqa jamoalar ham foydalangan. Yangi alifbo turk millatining o'zligini mustahkamlash va mustaqil madaniy tuzilma yaratishda ramziy ahamiyatga ega edi [6, 84 b.]. Qurultoydagi eng asosiy masala – bu alifbo masalasi edi. Sho'rolarning qurultoyini tashkil qilishdan maqsadi ham turkiy xalqlarni arab yozuvidan voz kechdirib yangi yozuvga o'tkazish, bu bilan ularning tarixi, madaniyatidan uzoqlashtirish, eng asosiysi, Turkiya ta'siridan uzoqlashtirish edi. "Kutilganidek, alifbo masalasi kongressning butun faoliyati davomida eng muhim va eng

ko'p bahsga sabab bo'lgan masala sifatida namoyon bo'ldi. Boshqa barcha masalalar, aslida, bu asosiy mavzuga kirish bo'lib xizmat qildi" [8, 9 b.].

1926-yilgi Boku qurultoyida barcha turkiy xalqlar uchun yagona lotin alifbosi joriy etilishi haqida qaror qabul qilindi. Qaror ijrosini O'zbekistonda ta'minlash uchun bir qancha alifbo loyihalari ilgari surildi. Ular 1929-yil may oyida Samarqandda bo'lib o'tgan imlo qurultoyda ko'rib chiqildi. Qurultoyda rus turkologlari Aleksandr Samoylovich, Shcherba, qrimtatar tilshunosi Bakir Cho'bonzoda, o'zbek olimlari Sadridin Ayniy, Fitrat va boshqalar qatnashdi [3, 93 b.].

Muhokamalar natijasiga ko'ra:

- o'zbek tilini yozuvda ifoda etish uchun 34 harfdan iborat lotin alifbosi qabul qilindi;
- o'zbek adabiy tili qipchoq shevalariga asoslanishi belgilandi;
- yozuvda singarmonizm – unlilar uyg'unligi aks etishi, barcha o'zlashma so'zlar bu qonuniyatga moslab yozilishi tasdiqlandi.

Samarqand shahrida bo'lib o'tgan qurultoyda avvalgisidan mukammal imlo qoidalari tasdiqlanadi. Mukammal deyishimizga sabab, mazkur qoidalarda o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olingan edi.

Chorizمنىڭ Turkistondagi yerli aholining madaniyati va tiliga nisbatan tutgan siyosatining dastlabki tamoyili "bepisandlik" siyosati (политика игнорирования) edi. Sovet hokimiyati bu islohotni "savodxonlikni oshirish" va "zamonaviylashuv" shiori ostida amlga oshirdi. Aslida esa bu jarayon bir necha siyosiy maqsadlarga xizmat qilgan:

- musulmon xalqlarini diniy merosdan uzoqlashtirish;
- eski madaniy-adabiy an'analarni zaiflashtirish;
- sovet mafkurasini mustahkamlash;
- turkiy xalqlarni yagona mafkuraviy makonga bo'ysundirish.

Bu siyosat yerli xalqlarning tili va madaniyati, an'anaviy ta'lim tizimiga befarq qarash, an'anaviy ta'lim tizimini oyoqda tutib turgan vaqflar tizimini bekor qilish va oxir-oqibatda yerli aholini rus mustamlaka ma'muriyati barpo etgan "rus-tuzem maktablari"ga jalb qilish orqali ta'sir o'tkaza boshladi. Jadidlar uchun millatni ma'rifatparvar qilish g'oyasi lozim edi. Ular uchun til, imlo bahslari uchun eng ma'qul maydon matbuot edi. Ziyolilar o'zining shaxsiy fikrlari, ilmiy qarashlari va takliflarini "Ishtirokiyun", "Qizil bayroq", "Ozod Buxoro", "Sharq haqiqati", "Turkiston", "Yangi Farg'ona", "Qizil O'zbekiston" gazetalari, "Alanga", "Yer yuzi", "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnallarida berib bordilar [1, 48 b.]. Ayniqsa, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Oyna" jurnalini alohida ta'kidlash kerak. Mazkur jurnal aynan til va adabiyot masalalarini yorituvchi jurnal sifatida ta'sis etilgan edi.

Ko'pgina mutaxassislar birinchi o'zbek lotin alifbosi XX asrda o'zbek tili uchun ishlab chiqilgan barcha yozuv loyihalari ichida eng qulayi bo'lgan deb hisoblaydi. Buning sababi – alifbo fonetik prinsipga asoslangan va tilning fonetik kartinasini to'liq aks ettirgan. Jumladan, o'zbek tilidagi singarmonizm hodisasini va unlilarni aks ettirish uchun to'qqizta harf qabul qilingan. Bugungi o'zbek tilida ishlatiladigan "o" tovushi lotin alifbosida yo'q edi. "o" harfi bugungi "o'" day o'qilardi. "o" tovushi esa "a" harfi bilan ifodalanar edi.

Yangi alifboni joriy etish Respublikaning barcha hududlarida (u payti O'zbekiston SSSR tarkibiga Qoraqalpog'iston kirmas, lekin Tojikiston ASSR hamda boshqa bir qancha muxtor tumanlar kirardi) peshlavhalar, rasmiy hujjatlar, gazeta va jurnallar lotin yozuvidagi o'zbek tiliga o'tkazildi. Ayni paytda tilni boyitish, atamalarni o'zbeklashtirish bo'yicha ishlar davom etdi. Bu ishni jadid ma'rifatparvari Elbek boshlab bergan edi – u 1923-yilda "Turkiston" gazetasida, keyinroq "Inqilob" jurnalida e'lon qilgan lug'atida chet el atamalarini o'zbekcha atamalar bilan almashtirishni taklif qildi. U lug'atda 550 ta mana

shunday atama keltiradi. Lugʻatning kirish qismida shunday deyilgan edi: Bu lugʻatni tuzishdan maqsad barcha chet soʻzlarni tilimizdan haydab chiqarish va haqiqiy oʻzbek atamalarini yaratishdir. Lugʻatni tuzishda biz jonli tilda qoʻllanilayotgan soʻzlardan foydalandik, hozirgi tilimizda boʻlmagan soʻzlarni eski tilda yozilgan asarlardan oldik, qiyinchilik tugʻiladigan boʻlsa, biz bunday soʻzlarni oʻzimiz sunʼiy yasadik [2, 45 b.].

1930-yillarning oʻrtalarida SSSRda til siyosati oʻzgara boshladi. Bu jarayon birinchidan, barcha turkiy xalqlar bitta alifbodan foydalanishi ularning integratsiyasini kuchaytirishga xizmat qildi, bu esa bolsheviklarni tashvishga solib qoʻydi. Ikkinchidan, bolsheviklar orasida rus millatchilari yana ovozigga ega boʻla boshladi. Ularning saʼy-harakatlari bilan har bir turkiy xalqqa kirill yozuvi asosida bir-biridan farq qiladigan alohida alifbo ishlab chiqishga qaror qilindi. Bu bilan bolsheviklar ikkita maqsadga erishishni rejalashtirgan edi:

- *turkiy xalqlar integratsiyasiga chek qoʻyish;*
- *SSSRdagi turkiy tillarni ruslashtirish.*

Oʻzbek adabiy tili bazisi qipchoq shevalaridan forslashgan va singarmonizmni yoʻqotib borayotgan qarluq shevalariga koʻchirildi. Yozuvdan ham singarmonizm olib tashlandi. 1934-yili *Ө ө, Y y, Ь ь* harflari alifbodan chiqarib yuborildi, *Ә ә* harfining ishlatilishi cheklandi. Rasmiy hujjatlarda bu qaror shahar shevalarida singarmonizm yoʻqligi bilan tushuntirilgan boʻlsa-da, asosiy maqsad oʻzbek tilini boshqa turkiy tillardan uzoqlashtirish boʻlganini koʻpchilik olimlar tan oladi. Buni dalillaydigan fakt: qarluq shevalarida singarmonizmning qoldigʻi sifatida “i” tovushi ikki variantda ishlatilishiga qaramay, bu ikki tovush ham yagona *i* harfi bilan ifodalanishi belgilandi. 1937-yilda bu boradagi muhokamalar taqiqlab qoʻyildi. Keyingi bir necha yilda oʻzbek tilini lotinlashtirish ishida faol qatnashgan ziyolilar yoppasiga “panturkist” va “millatchi” deb eʼlon qilinib, qatl etildi yoki qamaldi. Shundan soʻng chor hukumati tomonidan Oʻrta Osiyoda joylashgan turkiy xalqlarni ruslashtirish, kirill alifbosini joriy qilish ommalashib ketdi.

XX asrda Turkiya va Oʻzbekistonda amalga oshirilgan til islohotlari natijasida quyidagi xulosalarni berish mumkin:

- Arab yozuvi ming yildan ortiq davr mobaynida turkiy xalqlarning asosiy yozuvi sifatida qoʻllanilib, asrlar davomida oʻzgarmay keldi. Jadid maʼrifatparvarlari tomonidan yangi usuldagi maktablarning paydo boʻlishi, undagi oʻqitish jarayonida bu yozuvning kamchiliklari koʻzga tashlana boshladi. Natijada bu yozuvni isloh qilish harakatlari boshlandi.

- Singarmonizm bekor qilinishining oqibatini bugun ham koʻrib turibmiz: qozoqlar, qirgʻizlar, ozarbayjonlar ogʻzaki oʻzbek tilini yaxshi tushunadi, lekin singarmonizm aks etmagani tufayli yozma tilni tushuna olmaydi.

- Turkiyada til siyosati mustaqil milliy davlat qurilishi doirasida amalga oshirilgan boʻlsa, Oʻzbekistonda Sovet boshqaruvi taʼsirida kechdi.

- Ikkala hududda ham yozuv islohoti amalga oshirildi, lekin Oʻzbekistonda bu jarayon bir necha bosqichda (arab-lotin-kirill) amalga oshdi.

- Turkiyada til milliy davlatchilik ramzi sifatida koʻrilgan boʻlsa, Oʻzbekistonda til siyosati dastlab milliy uygʻonishning bir qismi boʻlib, keyinchalik sovetizatsiya siyosati doirasida oʻzgartirildi.

XX asr boshlarida Turkiya va Oʻzbekistonda amalga oshirilgan yozuv tizimi islohotlari nafaqat lingvistik, balki muhim siyosiy va mafkuraviy hodisa sifatida tarixda muhim oʻrin egallaydi. Har ikki mamlakat tajribasi shuni koʻrsatadiki, yozuv tizimi almashinuvi

davlatning siyosiy maqsadlari, milliy ideologiyasi va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqdir.

Adabiyotlar

Abdullayev F. A. (1972). *Til qanday rivojlanadi*. Toshkent:

Azimov I. (2024). XX asr boshlarida o‘zbek tilshunosligining rivojlanish yo‘nalishlari.

Filologiya fanlari doktori (DSc) diss. Toshkent

Elbek. (1999) *Imlo masalasi // Tanlangan asarlar*. –Toshkent, Sharq

Ercilasun, A. B. (1992). “*İsmail Gaspıralı’nın Fikirleri*”. Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara: Akçağ Yayınları.

Gökdağ, B. A. (2015). *Türklerin Dünyası, 1. baskı*, İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi.

J.Eltazarov. (2017.) O‘zbekistonda 20-asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiolingvistik tahlil). Samarqand, SamDU

Mustafa Kemal Atatürk. (2021) *Nutk*. Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara

Birinchi turkologiya qurultoyining stenografik hisoboti (1926-yil 26-fevral – 5-mart). “BOOKMANY PRINT”, Toshkent.

OLIMJON SHAROFNING BIRINCHI TURKOLOGIYA QURULTOYIDA ALIFBO HAQIDAGI MA'RUZASI

Sayyora GOFUROVA*

Annotatsiya

Boku shahrida 1926-yilning 26-fevral – 5-mart kunlari Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi bo'lib o'tgan. Hozirgacha ushbu qurultoyning chaqirilishi, unda muhokama etilgan mavzular, qurultoyni chaqirishdan asosiy maqsadi kabi masalalar ko'plab tadqiqotlarda tahlil qilingan, turli qarashlar bildirilgan. Qurultoyga bag'ishlab Turkiya, Ozarbayjon va boshqa davlatlarda turli anjumanlar o'tkazilgan. Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida turkiy xalqlarning til tarixi, adabiy tili, alifbosi, imlosi, terminologiyasi, tarixi, etnografiyasi kabi masalalar muhokama qilingan. Ushbu masalalardan eng ko'p va qizg'in munozaralarga sabab bo'lgani alifbo masalasi edi.

Qurultoyda alifbo masalasi bo'yicha asosan to'rtta ma'ruza eshutilgan.

1. 2026-yil 2-mart kuni bo'lib o'tgan to'qqizinchi yig'ilishda Yakovlevning turkiy millatlar yashashining ijtimoiy-madaniy sharoitlar bilan bog'liq alifbo masalalari va yozuv tizimini yo'lga qo'yish muammosiga bag'ishlangan "Turkiy millatlari yashashining ijtimoiy-madaniy sharoitlar bilan bog'liq alifbo masalalari va yozuv tizimini yo'lga qo'yish muammosi" deb nomlangan ma'ruzasi.

2. 2026-yil 3-mart kuni bo'lib o'tgan o'ninchi yig'ilishda Jirkovning "Texnik nuqtai nazardan alifboni tuzish asoslari" nomli ma'ruzasi.

3. Memedzodaning dastlab turk tilida ma'ruza qilingan, keyin rus tiliga tarjima qilingan ma'ruzasi. Ushbu ma'ruzada arab alifbosi turkiy xalqlar tillari uchun mos kelmasligi, lotin alifbosiga o'tish to'g'ri yo'l ekanligi haqida fikr bildirilgan.

4. Olimjon Sharofning "Arab va lotin alifbo tizimlari hamda ularning turk-tatar xalqlariga tatbiq etilishi" nomli ma'ruzasi.

Alifbo masalalariga bag'ishlangan ma'ruzalardan keyin bo'lib o'tgan munozaralarda jami 27kishi o'z fikrlarini bildirgan. Shulardan Alparov, Raxmonov va Xolid Saidlar turkiy tilda gapirishgan, ularning matni stenogrammada berilmagan.

Ushbu maqolada arab alifbosini turkiy xalqlar yozuvi sifatida qabul qilinishi yuzasidan ma'ruza qilgan Olimjon Sharof ma'ruzasi va unda bayon qilingan fikrlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi, lotin alifbosi, arab alifbosi, Yakovlev, Olimjon Sharof.

OLIMJON SHAROF'S SPEECH ON THE ALPHABET AT THE FIRST CONFERENCE OF TURKOLOGY

Abstract

The First All-Union Congress of Turkology was held in Baku from February 26 to March 5, 1926. Until now, the convening of this congress, the topics discussed at it, the main purpose of convening the congress, etc., have been analyzed in many studies, and different views have been expressed. Various conferences dedicated to the congress have been held in Turkey, Azerbaijan and other countries. At the First All-Union Congress of Turkology, issues such as the history of the language, literary language, alphabet, spelling, terminology, history, and ethnography of the Turkic peoples were discussed. Of these issues, the most

* Farg'ona davlat universiteti tadqiqotchisi, Sayyoragofurova17@gmail.com

numerous and heatedly debated was the issue of the alphabet. Four reports were heard at the congress on the issue of the alphabet.

1. At the ninth meeting, held on March 2, 2026, Yakovlev's report entitled "Alphabet issues related to the socio-cultural conditions of the life of Turkic peoples and the problem of establishing a writing system" was presented, which was devoted to the problems of alphabet issues and the problem of establishing a writing system.

2. Zhirkov's report entitled "Fundamentals of the Formation of the Alphabet from a Technical Point of View" at the tenth meeting held on March 3, 2026.

3. Memedzoda's report, originally delivered in Turkish and then translated into Russian. This report expressed the opinion that the Arabic alphabet was not suitable for the languages of the Turkic peoples, and that the transition to the Latin alphabet was the right way out.

4. Olimjon Sharaf's report entitled "Arabic and Latin alphabet systems and their application to the Turkic-Tatar peoples." In the discussions that followed the reports on alphabet issues, a total of 27 people expressed their opinions. Of these, Alparov, Rakhmonov, and Khalid Said spoke in Turkish, and their text was not included in the transcript.

This article analyzes the report of Olimjon Sharaf, who gave a report on the adoption of the Arabic alphabet as the script of the Turkic peoples, and the ideas expressed in it.

Keywords. First All-Union Congress of Turkology, Latin alphabet, Arabic alphabet, Yakovlev, Olimjon Sharaf.

Boku shahrida 1926-yilning 26-fevral – 5-mart kunlari Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi bo‘lib o‘tgan. Qurultoyning stenografik hisoboti 1926-yilda rus tilida nashr qilingan (Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 1926.). Ushbu hisobot 2011-yili Boku shahrida qayta chop etilgan (Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 2011). 2026-yilda I.Azimov, Sh.Zarmasov, A.To‘ychiyevlar tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan (Birinchi turkologiya qurultoyining stenografik hisoboti, 2026).

Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyining chaqirilishi, unda muhokama etilgan mavzular, asosiy maqsadi kabi masalalar tadqiq qilingan (Abdirashidov, Xudoyberdiyev. 2026: 53-62; Худойбердиев. 2002: 254-259; Xudoyberdiyev. 2026: 148-161.).

Qurultoyda alifbo masalasi bo‘yicha to‘rtta ma‘ruza eshitilgan.

1. 2026-yil 2-mart kuni bo‘lib o‘tgan to‘qqizinchi yig‘ilishda Yakovlevning turkiy millatlar yashashining ijtimoiy-madaniy sharoitlar bilan bog‘liq alifbo masalalari va yozuv tizimini yo‘lga qo‘yish muammosiga bag‘ishlangan “Turkiy millatlari yashashining ijtimoiy-madaniy sharoitlar bilan bog‘liq alifbo masalalari va yozuv tizimini yo‘lga qo‘yish muammosi” (Вопросы алфавита в связи с социальными и культурными условиями существования тюркских национальностей и проблема установления системы письма) deb nomlangan ma‘ruzasi (Яковлев, 2011: 284-299).

2. 2026-yil 3-mart kuni bo‘lib o‘tgan o‘ninchi yig‘ilishda Jirkovning Texnik nuqtai nazardan alifboni tuzish asoslari” (Основы построения алфавита с технической точки зрения) nomli ma‘ruzasi (Жирков, 2011: 301-311).

3. Memedzodaning dastlab turk tilida ma‘ruza qilingan, keyin rus tiliga tarjima qilingan ma‘ruzasi. Ushbu ma‘ruzada arab alifbosi turkiy xalqlar tillari uchun mos kelmasligi, lotin alifbosiga o‘tish to‘g‘ri yo‘l ekanligi haqida fikr bildirilgan. (Мемед-Заде, 2011: 311-316).

4. Olimjon Sharofning “Arab va lotin alifbo tizimlari hamda ularning turk-tatar xalqlariga tatbiq etilishi” (“Арабская и латинская система шрифтов и вопрос о применении их для тюрко-татарских народностей”) nomli ma’ruzasi. (Шараф, 2011: 316-342.)

Alifbo masalalariga bag’ishlangan ma’ruzalardan keyin munozaralar boshlangan. Unda jami 27 kishi o’z fikrlarini bildirgan. Shulardan Alparov, Raxmonov va Xolid Saidlar turkiy tilda gapirishgan, ularning matni stenogrammada berilmagan.

Qurultoydagi alifbo masalasi filologiya fanlari doktori, professor Inomjom Azimov (Azimov, 2026: 8-16.). ozarbayjonlik olim Elchin Ibrohimov (Ibrahimov, 2026a: 90-124; 2026b; 27-46.) va boshqa olimlar tomonidan tahlil qilingan.

Buz ushbu maqolada arab alifbosini turkiy xalqlar yozuvi sifatida qabul qilinishi yuzasidan ma’ruza qilgan Olimjon Sharof ma’ruzasi va unda bayon qilingan fikrlar xususida to’xtalmoqchimiz.

Olimjon Sharof ma’ruzasi. Olimjon Sharof ma’ruzasi o’n ikkita qismga ajratilgan. Har bir qismda arab va lotin yozuvlarining alohida xos xususiyatlari qiyoslab tahlil qilib berilgan. Biz imkon doirasida har bir qismda ilgari surilgan fikrlarni qisqaroq shaklda bayon qilib berishga harakat qilamiz.

1 qismda barcha turk xalqlarining 90 % dan ortig’i arab alifbosida, 7-8 % esa (Chuvash, cho’qintirilgan tatarlar, yoqut va Sibirda yashaydigan kam sonli xalqlar) ba’zi o’zgartirishlar kiritilgan rus alofbisidan foydalanadi. Olimning fikricha, o’sha davrda, arab alifbosidan foydalanib kelgan xalqlar orasida rus alifbosiga o’tish tarafdorlari mavjud emas. Lotin alifbosiga o’tish tarafdorlari esa barcha turk xalqlari orasida mavjud. Lotin yozuvini qabul qilish, alifboni tanlash emas, balki amaldagi yozuvni almashtirish masalasi hisoblanadi.

Bu jarayonda juda ko’p muammo va qiyinchiliklar yuzaga keladi.

II. Muayyan tilga harif tanlashda o’rganilishi kerak bo’lgan mezonlar xususida to’xtaligan. 1. Muayyan tilning tovush tizimini amaliy jihatdan aks ettirish uchun yetarlicha grafemalarga egami, agar ega bo’lmasa grafemalar tizimini buzmaganda uni aks ettirish imkoni bormi? 2. Qaysi alifbo tizimida bosma va qo’lyozma matnini o’qish tezroq amalga oshiriladi? 3. Yozish jarayoni tezligini qiyoslash. 4. Matbaada qo’llash uchun texnik tomondan qulayligi. 5. Bosma sahifadagi matnning sig’imi, ya’ni chop etilgan kitobning iqtisodiy jihatdan qiymati. 6. Mazkur yozuvdan foydalanuvchilarning soni, savodxonlik darajasi, savodsizlar va kelgusi avlod o’zlashtira olishining qulayligining qiyosi. 7. Millatlararo va xalqaro muloqotning qulayligi. 8. Harflar shaklining bejirimligi.

III. Arab alifbosidagi kamchiliklardan kelib chiqib, ko’pchilikda tasavvuricha, har biri to’rtta ko’rinishga ega bo’lgan arab alifbosi madaniy ehtiyojni qondira olmaydi. Shu sababli arab alifbosi isloh qilindi. Lotinchilarning yetakchi vakillari G’arbiy Yevropada qo’llanayotgan lotin yozuvini qabul qilishni tavsiya qiladilar.

Olimjon Sharof arab alifbosini isloh qiluvchilarning bir-birlaridan farqli jihatlarini ko’rsatib bergan.

1. Arab harflari shakllarini lotin yoki rus harflari shakllariga yaqinlashtirish. Bular N.I.Xaritonov, Sh. Manatov, aka-uka Ramiyevlar.

2. Arab harflarini o’zgartirilmaydi yoki qisman o’zgarishlar bilan qo’llanadi. Bu fikr tarafdorlari: Ismoil Haqqi, Ahmadjon Mustafo, Gimad No’g’aybek va boshqalar.

3. To’rt xil shaklga ega harflarni ikkita ko’rinishga keltirish. Harflarning so’z boshidagi va alohida shakllarini qabul qilish. Bular “Tanin” gazetasi loyihasi, To’qayev va Burnashev loyihalari.

4. Arab harflarining bitta shaklga keltirish, ya'ni so'z boshidagi ko'rinishini qabul qilish (Rahmonqulov, Aliyarov, Maqsudov, Boytursun, Idrisov va boshqalar). O'sha davda Idrisov loyihasidan matbuotda foydalanilgan.

5. Arab harflarining so'z boshidagi ko'rinishini qabul qilish, ularga so'rtasidagi harflarning birinchi yarmini ham qo'shish taklifi (O.Sharof va Tukayev).

IV. Arab va lotin alifbolaridagi harflar zahirasi turkiy tillar tovushlarini to'liq ifodalash uchun yetarli yoki yetarli emasligi tahlil qilingan. Arab alifbosi 28 ta harfdan iborat. Inqilobdan oldin turk xalqlari unga 8 ta harf qo'shganlar. 38 ta harfdan 4 tasi unli tovushlarni, qolganlari undosh tovushlarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Barcha turk tillari undosh tovushlari yozuvda to'liq ifodalangan. Unli tovushlarni ifodalashda: 1) so'zlarda singarmonizmni qonunini aks ettirish uchun 2-3 ta grafema qo'shish; 2) so'zdagi unli harflarning qattiq va yumshoqligiga ko'ra, juft unli harflarni ifodalash uchun 5-6 ta yangi harflar olish kerak. Bular barcha turk xalqlari tillarida mavjud. Lotin alifbosida 26 ta harf bo'lib, 6 tasi unli, 20 tasi undosh tovushlarni ifodalaydi. Ozarboyjon lotin alifbosida 34 ta harf bo'lib, 19 tasi (56%) lotin alifbosidan olingan. 7 tasida (21 %) lotin alifbosidagi harflar shakli saqlangan, boshqa tovushni ifodalaydi. 8 tasida (23 %) harf shakli, tovush ifodasi o'zgartirilgan. Shu sababli lotin alifbosidan arab harflari qulaydir.

V. Olim bu qismda arab va lotin yozuvlaridagi matnning o'qilishi tezligi bo'yicha fikrlarini bayon qilgan. Qozon pedagogika texnikumi o'quvchilari bilan 1000 ta bosmaxona belgisi bo'lgan matnni o'qish ustida o'tkazilgan bir tajriba natijalari haqidagi ma'lumotni keltiradi: "Сообщу еще об одном опыте, поставленном в 1922 году в Казани над 40 учениками татарского педагогического техникума и над таким же количеством учеников русского педтехникума, с соблюдением нормальных условий опыта. Опыт имел целью выяснение скорости чтения и письма тех и других на родном языке, у первых по арабской, у вторых по русской письменности, текста в 1000 типографских знаков. Опыт подтвердил, что у татарских учеников, несмотря на их несколько меньшую общую подготовку и старые нереструктурированные шрифты, скорость чтения была в среднем на 26% выше, а скорость письма на 32% выше, чем у русских учеников". **250-bet**

Olimjon Sharofning ma'ruzasida arab alifbosida bitilgan me'yoriy qo'lyozma matni oson o'qiladi. Lotin va rus alifbolaridagi qo'lyozma matnlari esa nisbatan sekinroq o'qiladi.

VI qismda arab va lotin alifbolari bilan bitilgan matnning yozish tezligi ko'rib chiqilgan. Turli dalillardan keyin arab alifbosida matn lotin alifbosidagi matnga nisbatan tez o'qilishi qayd etilgan: "Опыты над значительным количеством слов показывают, что в среднем латинская система требует для написания одного и того же текста на 30-35 % большего количества импульсов движений, чем при писании того же текста арабской системой.

При указанных трех преимуществах, арабское письмо имеет и некоторые недостатки: это наличие точек и надстрочных знаков и букв, не соединяющихся с последующей буквой того же слова. Но, если со включением отрывов руки от основных начертаний для перехода к точке, а также движений на установку точки, а также обратного движения от точки к основной строке, все же получается быстрота письма большая на 30%, чем при латинской системе, по отрывы для точек вполне можно простить арабской системе". **252-bet**

VII. Arab va lotin alifbolarining bosmaxona texnikasi jihatidab qulayligi qiyosiy tahlil qilingan. Lotin alifbosidagi harflar G'arbiy Yevropaning mamlakatlarida har bir harfning ikki

xilshakli, ya'ni bosh va va kichik shaklida mavjud. Ular bosmaxonalar va yozuv mashinkalariga moslangan. Lekin turk xalqlari tovush tilimini 30 % ga qondira olmaydi.

Isloh qilingan tatar alifbosidagi 19 ta harf uchun to'rttadan, 13 ta harf uchun ikkitadan grafema mavjud. Shu sababli bosmaxona terish kassalarida 150 ta katak kerak bo'ladi...

VIII. Savodxonlik masalasi. Turk xalqlari orasida umumiy savodxonlik darajasi 5 % dan 25 % gachani tashkil etadi. Bu ko'rsatkich savodxonlik darajasining yozuv tizimi bilan bog'liq emasligini ko'rsatadi. Chunki turk xalqlarning aksariyati arab alifbosidan foydalanadi...

Isloh qilingan arab alifbosida 13 ta harf uchun ikki xil yozilish shakli, qolgan harflar uchun to'rttadan shakl bo'ladi. Lotin alifbosida esa harfning to'rttadan shakli, ya'ni bosma harflarda katta va kichik shakl, qo'lyozmada ham katta va kichik shakl olinadi. Bu harflar bir-biridan farqlanib, umumiylikka ega emas.

IX. Ma'ruzaning bu qismida yozuvning xalqaro ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Bunda yozuv ikki xil tartibda belgilangan: 1) yozuvdagi ideografik elementlar (1, 2, 3, 15, -, ?, H₂O, R, x, y, a, B, e va boshqalar); 2) harflar bilan yozilgan so'zlar. Ideografik elementlar so'zning tovush tarkibini belgilamaydi, faqat tushunchani ifodalaydi. Masalan, "بالتا" ("bolta") so'zi arab yoki lotin harflari bilan yozilishidan qat'iy nazar, nemis, fransuz, ingliz, yoki rus uchun birdek tushunarsiz bo'lib qolaveradi. Agar u mazmunini bilmasa, bu so'z uning uchun ma'nosiz grafemadan iborat. Mavjud xalqlarning tillari turlicha ekan, **yozuvning umumiyliги hech narsa bermaydi**. Shunday ekan, alifboning xalqaro umumiyliги shunchalik kam foyda beradi, shu sababning o'zi bilan yozuv tizimini almashtirishga zarurat yo'q.

Turkiy xalqlar uchun... birlashtiruvchi yozuv arab yozuvi hisoblanadi, shu bois masalaga mavhum emas, balki real yondashilsa, arab yozuv tizimini saqlab qolish maqsadga muvofiqdir.

X. Yozuvning go'zalligi masalasi. Juze arab yozuvini xunuk deb qaragan. Yevropaliklar aksincha arab yozuvidagi rang-barangligini, nafisligini bir xillashgan, geometrik xarakterdagi lotin yozuvidan ustun qo'yishgan. G'arb va Sharq me'morlari uylarini bezashda arab yozuvlaridan foydalanishgan. Sharqda binolarning ichki qismini bezashda ham arab yozuvining turli shakllaridan foydalanishgan.

XI. Arab va lotin alifbisining ustunliklari qiyoslanadi. Lotin alifbosi: 1) harflar ajratib yozilishi sababli savod o'rgatishda qulay; 2) tayyor bosmaxona texnikasi, yozuv mashinalari va boshqa vositalar mavjud; 3) ayrim mayda texnik qulayliklar, musiqa notalarini yozishga mos kelishi, raqamlar va boshqa matematik belgilarni ifodalovchi xalqaro shartli ideografik belgilarning joylasuvi mosligi; 4) katta harflarning mavjudligi; 5) Yevropa va Amerika, shuningdek, Esperanto bilan yagona tovush tizimini o'rgatish imkoniyati; 6) yozuv bilan birga orfografiyani ham birdaniga o'zgartirish imkoniyati...

Arab alifbosining ustunliklari: 1) arab yozuvi o'qish uchun qulayroq bo'lib, yuqori o'qish tezligini ta'minlaydi; 2) stenografik xususiyatiga ega; 3) bosmaxona texnikasi jihatidan eski arab shriftlari lotin shriftlaridan orqada bo'lsa-da, isloh qilinishi mumkin; 4) savod o'rgatish nuqtai nazaridan arab yozuvi me'moriy va ratsional orfografiya bilan, lotin yozuviga nisbatan ancha ustunlikka ega; 5) xalqaro va millatlararo madaniy aloqalar nuqtai nazaridan arab yozuvi turkiy xalqlarning 90 %i uchun umumiy hisoblanadi.

Olimjon Sharof lotin va arab alifbolarini qiyoslab shunday xulosaga keladi: "Yozuv tizimlarining afzalliklarini qiyoslar ekanmiz, shuni ko'ramizki, arab yozuvi bizning sharoitimizda yanada muhim va ommaviy ustunliklarga ega. Holbuki, biz yozuvni tanlash emas, balki uni almashtirish masalasiga duch kelmoqdamiz. Bunday holatda esa, taklif

etilayotgan lotin yozuvi amalda qo'llanilayotgan yo'zuvdan ancha ustun afzalliklarni berishi talab etiladi; „bu talab hozircha qondirilmayapti“ (Birinci turkologiya qurultoyining stenografik hisoboti. 2026: 283.)

Boku shahrida 1926-yilning 26-fevral – 5-mart kunlari bo'lib o'tgan Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida turkiy xalqlarining adabiy tili, til tarixi, etnografiyasi, alofosi va imlosi kabi masalalar muhokama qilingan. Ayniqsa, turkiy xalqlarning yozuvi, lotin va arab alifbosidan qaysi birini qabul qilish masalasi atroflicha muhokama qilingan. Alifbo bo'yicha ma'ruza qilgan Olimjon Sharof lotin va arab alifbolarini qiyoslab arab alifbosining ustun jihatlari tushuntirib berishga harakat qilgan va turkiy xalqlar arab alifbosida qolishi kerak, degan taklifni asoslashga harakat qilgan.

Adabiyotlar

Abdirashidov Z., Xudoyberdiyev J. (2026). Birinci Türkoloji Kurultayı'nın Çağırılması ve Temel Konuları. *Türk Yurdu*. Ankara. 2026. N 462. 53-62.

Azimov I. (2026). I-Turkologiya qurultoyida yozuv masalasi. Turkologik tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy jurnal. 2026-yil.1-son. 8-16-betlar.

Birinchi turkologiya qurultoyining stenografik hisoboti (2026). Birinchi turkologiya qurultoyining stenografik hisoboti (1926-yil 26-fevral – 5-mart). Nashrga tayyorlovchilar: I.Azimov, Sh.Zarmasov, A.To'ychiev. Toshkent: "Bookmany print".

Ibrahimov E. (2026). Birinci Türkoloji qurultayda əlifba müzakirələri. *Turkologik tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy jurnal*. 2026-yil.1-son. 27-47-betlar.

Ibrahimov E. (2026). *Birinci Türkoloji qurultayda ortaq əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri*. Bakı: MIMTA Yayımları.

Xudoyberdiyev J. (2026). Rossiyada turkologiya qurultoyini chaqirishga qilingan harakatlar. *Turkologik tadqiqotlar*. Samarqand. 2026. 148-161.

Жирков Л. (2011) Основы построения алфавита с технической точки зрения) pomli ma'ruzası. *Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 г.* (Стенографический отчет). Баку: "Нагыл Еви". 301-311.

Мемед-Заде, (2011). *Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г.* (Стенографический отчет). Баку: "Нагыл Еви". 311-316.

Первый Всесоюзный тюркологический съезд. (1926). Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баку.

Первый Всесоюзный тюркологический съезд. (2011). Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баку: "Нагыл Еви".

Худойбердиев Ж. (2002). Биринчи туркийшунослар курултойининг чакирилиши хақида. *ЎзМУ хабарлари*. Тошкент. 2002. 254-259.

Шараф Г. (2011). Арабская и латинская система шрифтов и вопрос о применении их для тюрко-татарских народностей. *Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г.* (Стенографический отчет). Баку: "Нагыл Еви". 316-342.

Яковлев Н. (2011). Вопросы алфавита в связи с социальными и культурными условиями существования тюркских национальностей и проблема установления системы письма. *Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г.* (Стенографический отчет). Баку: "Нагыл Еви". 284-299.

QARAMA-QARSHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEZGI MAYDONIDA FAOLLASHUVI

Dildora ABDULLAYEVA*

Annotatsiya

Maqolada o'zbek tilidagi qarama-qarshi sifat leksemalarning sezgi maydonida kontekstual faollashuvi tahlil qilinadi. Leksik qarama-qarshilik odatda ikki leksema o'rtasidagi semantik munosabat sifatida izohlansa-da, sezgi sifatlari bu munosabatning murakkabroq tabiatini namoyon etadi: bitta sifat turli nominal muhitlarda turli sezgi modalligini faollashtirishi mumkin. Masalan, *qattiq* sifati *qattiq tosh* birikmasida teginish, *qattiq ovoz* birikmasida eshitish, *qattiq talab* birikmasida esa ijtimoiy-pragmatik ta'sir kuchi bilan bog'lanadi. Maqolada *baland-past*, *qattiq-yumshoq*, *issiq-sovuq*, *silliq-dag'al*, *tiniq-xira*, *ochiq-yopiq* juftliklari asosida qarama-qarshi sifatlarning birlamchi sezgi asosi, nominal muhitdagi modallik faollashuvi, juftlik ichidagi semantik simmetriya va modalliklararo ko'chish xususiyatlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: leksik qarama-qarshilik, qarama-qarshi sifatlari, sezgi maydoni, sezgi modalligi, nominal muhit, modallik faollashuvi, modalliklararo ko'chish, semantik simmetriya

THE REALIZATION OF LEXICAL OPPOSITIONS IN THE SENSORY DOMAIN

Abstract

This article examines the contextual profiling of oppositional adjectival lexemes in the sensory domains of the Uzbek language. Although lexical opposition is usually interpreted as a semantic relation between two lexemes, sensory adjectives reveal the more complex nature of this relation. A single adjective may be realized through different sensory modalities depending on its nominal environment. For example, the adjective *qattiq* is associated with tactile perception in *qattiq tosh* "hard stone," with auditory perception in *qattiq ovoz* "loud/harsh voice," and with the force of socio-pragmatic impact in *qattiq talab* "strict demand." Drawing on the pairs *baland-past* "high/low," *qattiq-yumshoq* "hard/soft," *issiq-sovuq* "hot/cold," *silliq-dag'al* "smooth/rough," *tiniq-xira* "clear/blurred," and *ochiq-yopiq* "open/closed," the article analyzes the primary sensory basis of oppositional adjectives, their modality-specific realization in nominal environments, the degree of semantic symmetry within each pair, and the patterns of cross-modal transfer.

Keywords: lexical opposition, antonymous adjectives, sensory semantics, sensory domain, sensory modality, nominal environment, contextual profiling, cross-modal extension, semantic symmetry.

Leksik qarama-qarshilik til tizimida ma'noning qutbli tartiblanishini ko'rsatuvchi muhim semantik munosabatlardan biridir. U muayyan belgi, o'leham va idrok maydoni doirasida shakllanib, til egasining borliqni farqlash, darajalash, chegaralash va mazmuniy munosabatlar orqali anglash jarayonida faol ishtirok etadi (Lyons, 1977; Cruse, 1986).

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent, O'zbekiston, ORCID: 0009-0009-5702-0786, adildora0701@gmail.com

Sezgi asosida hosil bo'luvchi sifatlar leksik qarama-qarshilikning kontekstual tabiatini ochishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ko'rish, eshitish, teginish, harorat, ta'm va hid kabi idrok sohalari bilan bog'langan bunday sifatning real semantik qiymati muayyan ot muhiti tarkibida aniqlashadi. Shu jarayonda birlamchi sezgi asosiga ega sifat boshqa idrok maydonida yoki mavhum semantik sathda qayta profillanishi mumkin.

Maqolada o'zbek tilidagi qarama-qarshi sezgi sifatlarining kontekstual modallik profili tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor bunday birliklarning qaysi sezgi sohasida faollashishi, ot muhiti ularning ma'no yo'nalishini qanday belgilashi, juftlik a'zolari o'rtasidagi simmetriya darajasi hamda sezgi asosining mavhum ma'no maydoniga kengayish xususiyatlariga qaratiladi. Shu asosda leksik qarama-qarshilik nutqda sezgi tajribasi, kontekst va kognitiv o'lcham o'zaro ta'sirida voqelanadigan semantik hodisa sifatida talqin qilinadi.

O'zbek tilshunosligida leksik qarama-qarshilik, avvalo, antonimiya hodisasi doirasida so'zlararo zid ma'no munosabati va lug'aviy tizimdagi paradigmatic bog'lanish sifatida o'rganilgan. Bu borada R.Shukurovning o'zbek antonimlari semantikasi, tuzilishi, yuzaga kelish omillari va qo'llanish doirasiga oid tadqiqotlari (Илькоров, 1977), Sh.Rahmatullayev, N.Mamatov va R.Shukurov tomonidan tuzilgan antonimlar izohli lug'ati (Рахматуллаев, Маматов, Илькоров, 1980), shuningdek, B.O.Isabekovning o'zbek tilida leksik antonimiya hodisasini nazariy jihatdan yoritgan ishlari (Исабеков, 1973) muhim manbalar sirasiga kiradi. Mazkur tadqiqotlar antonimik birliklarning lug'aviy tizimdagi o'rmini belgilash, ularni tasniflash va izohlash uchun zarur nazariy-leksikografik asos yaratgan.

Jahon tilshunosligida so'nggi yillarda leksik qarama-qarshilikning kognitiv-semantik, diskursiv va eksperimental talqinlariga e'tibor kuchaydi. Kognitiv semantika doirasida qarama-qarshilik ikki leksema orasidagi tayyor lug'aviy aloqa emas, balki muayyan mazmuniy o'lchamning ikki qutbli tashkil topishi sifatida izohlanadi. K.Paradis va K.Villners antonimiyani kontekstda yuzaga keladigan ikki qutbli ma'no talqini, ya'ni mazmuniy maydonning qutblanishi bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi (Paradis, Villners, 2011, 367–391-b.). Bu qarash leksik qarama-qarshilikni statik lug'aviy munosabatdan ko'ra, nutq jarayonida faollashadigan kognitiv-semantik mexanizm sifatida tushunishga imkon beradi.

Qarama-qarshi sifatning nutqdagi semantik qiymatini aniqlashda diskursiv tahlil ham muhim ahamiyat kasb etadi. K.Paradis, S.Lyohndorf, Y. van de Veyyer va K.Villnerslar antonimik sifatning diskursdagi profilini o'rganib, ularning ma'nosi ot muhiti, darajalanish imkoniyati, atributiv yoki predikativ vazifasi, bevosita yoxud ko'chma qo'llanishi bilan bog'liq holda yuzaga chiqishini ko'rsatgan (Paradis et al., 2015, 153–191-b.). Sezgi sifatlariga oid tadqiqotlarda esa Y. van de Veyyer, I.Byanki va K.Paradis ayrim antonimik juftliklarning bir sezgi maydonida barqaror qolishi, ayrimlarining esa modalliklararo xususiyat kasb etishini aniqlagan (van de Weijer, Bianchi, Paradis, 2024, 93–107-b.). I.Byanki, K.Paradis va Y. van de Veyyer qarama-qarshi birliklarning idrokiy qutblari, oraliq holatlari va sezgi modalliklaridagi tuzilishini tahlil qilgan (Bianchi, Paradis, van de Weijer, 2025, 1–25-b.), D.Laynot esa so'z ma'nolarining sezgi-harakat tajribasi bilan bog'liq ko'p o'lchamli tabiatini empirik jihatdan asoslagan (Lynott et al., 2020, 1271–1291-b.).

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida antonimiya, asosan, leksik-semantik, tasnifiy va leksikografik yo'nalishlarda tadqiq qilingan; jahon tilshunosligida esa qarama-qarshilikning kognitiv talqini, diskursdagi semantik profili, sezgi modalliklari va idrokiy asoslari faol o'rganilmoqda. Shu nuqtayi nazardan o'zbek tilidagi qarama-qarshi sezgi sifatlarining ot muhiti ta'sirida qanday kontekstual profillanishi va

juftlik a'zolari o'rtasidagi semantik simmetriya darajasi alohida tadqiqni talab qiladi. Mazkur maqola aynan shu masalani yoritishga qaratilgan bo'lib, uning nazariy asosini leksik qarama-qarshilikning kognitiv-semantik talqini, antonimik sifatlarining diskursiv faollashuvi va sezgi sifatlarining modallik xususiyatlari haqidagi yondashuvlar tashkil etadi.

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek tilida faol qo'llanadigan olti qarama-qarshi sezgi sifatleri juftligi tanlandi: *baland-past, qattiq-yumshoq, issiq-sovuq, silliq-dag'al, tiniq-xira, ochiq-yopiq*. Bu juftliklar sezgi tajribasiga tayanishi, turli ot qurshovlari ega bo'lishi va bir modallikdan boshqa modallikka o'tish imkoniyati bilan ajralib turadi.

Tahlilda tavsifiy va kontekstual-semantik usulga tayanildi. Har bir sifat juftligi birlamchi sezgi tayanchi, otli birikmadagi modal faollashuvi, modalliklararo ko'chish imkoniyati, semantik simmetriya darajasi hamda bevosita sensor ma'no bilan mavhum-kognitiv kengayish o'rtasidagi nisbat asosida baholandi.

O'zbek tilidagi qarama-qarshi sezgi sifatleri ot muhiti bilan birikkanda birlamchi sezgi asosini saqlagan holda boshqa idrok sohalariga ham o'tishi, ayrim holatlarda esa mavhum semantik maydonlarda yangi vazifa bajarishi bilan ajralib turadi. Bu jarayon leksik qarama-qarshilikni tayyor lug'aviy juftlik sifatida emas, nutqda turli semantik sharoitlarda faollashadigan munosabat sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Qarama-qarshi sifatlarining ma'nosi ularning yakka holda emas, qaysi ot bilan birikishi, qaysi sezgi tajribasiga tayanishi va qanday semantik o'lchamni yuzaga chiqarishi bilan belgilanadi.

Baland-past juftligi dastlab ko'z bilan idrok etiladigan balandlik darajasiga asoslanadi. *Baland bino, baland tog', past devor, past uy* kabi birikmalarda bu sifatlar predmetning joylashuvi, hajmi yoki balandlik darajasini bildiradi. Ammo *baland ovoz, past ovoz, baland tovush, past tovush* kabi qo'llanishlarda ayni juftlik eshitish sohasiga ko'chadi. Bu yerda *baland* jismoniy yuqorilikni, *past* esa jismoniy quyilikni anglatmaydi, balki tovushning eshitilish kuchi, darajasi yoki ohang xususiyatini ifodalaydi. Demak, qarama-qarshilikning o'zi saqlanadi, lekin uning mazmuni ot muhiti ta'sirida boshqa idrok sohasida aniqlanadi. *Baland bino – past bino* juftligida ko'rish tajribasi yetakchi bo'lsa, *baland ovoz – past ovoz* juftligida eshitish tajribasi asosiy o'ringa chiqadi. Bu juftlikda semantik simmetriya nisbatan kuchli, chunki har ikki a'zo eshitish sohasida ham tabiiy qo'llanadi. *Baland ko'rsatkich, past natija, baland martaba, past lavozim* kabi birikmalarda esa balandlik modeli miqdor, daraja yoki ijtimoiy mavqe bilan bog'liq mavhum ma'noga xizmat qiladi.

Qattiq-yumshoq juftligida ham shunga yaqin semantik harakat kuzatiladi. *Qattiq tosh, qattiq yog'och, qattiq non, yumshoq mato, yumshoq yostiq, yumshoq non* birikmalarida sifatlar jismning teginish asosida seziladigan material xususiyatini bildiradi. *Qattiq ovoz, yumshoq ovoz, qattiq tovush, yumshoq tovush* kabi qo'llanishlarda esa ular tovushning eshitilish sifati, kuchi, keskinligi yoki mayinligini anglatadi. Bu holatda teginish tajribasiga mansub belgi eshitish sohasida qayta faollashadi. Juftlikning mavhum qo'llanishlari ham faol: *qattiq talab, qattiq qaror, qattiq tartib, yumshoq yondashuv, yumshoq muomala* kabi birikmalarda fizik qattqlik yoki yumshoqlik bevosita sezgi belgisi sifatida emas, ta'sir kuchi, munosabat tarzi va muloqot usulini ifodalovchi semantik vosita sifatida yuzaga chiqadi. Biroq bu juftlikda simmetriya barcha ot muhitlarida bir xil emas. *Qattiq ovoz* va *yumshoq ovoz* nisbatan muvozanatli juftlik hosil qilsa, *qattiq talab*ning tabiiy qarama-qarshi shakli har doim ham *yumshoq talab* bo'lavermaydi. Ko'pincha *yumshoq yondashuv, yumshoq munosabat* kabi boshqa ot muhitlari ishga tushadi. Bu esa lug'aviy juftlik mavjud bo'lsa-da, nutqiy qo'llanishda uning ikki a'zosi bir xil darajada faollashmasligini ko'rsatadi.

Issiq-sovuq juftligi birlamchi jihatdan harorat tajribasiga tayanadi. *Issiq suv, sovuq suv, issiq havo, sovuq havo, issiq choy, sovuq ichimlik* kabi birikmalarda bu sifatlar tana orqali

seziladigan harorat holatini bildiradi. Shu bilan birga, *issiq ranglar*, *sovuq ranglar*, *iliq ranglar* kabi qo‘llanishlarda haroratga oid belgi ko‘rish sohasida ranglar tasnifini ifodalashga xizmat qiladi. Rangning “issiq” yoki “sovuq”ligi haqiqiy haroratni emas, ko‘rish idrokida shakllangan assotsiativ ta’siri anglatadi. Demak, harorat tajribasida shakllangan qarama-qarshilik ranglar tizimida ham semantik kuchini yo‘qotmaydi, faqat boshqa sezgi sohasi ichida talqin qilinadi. *Issiq munosabat*, *sovuq muomala*, *sovuq qarash* kabi qo‘llanishlarda esa bu model shaxslararo munosabat, yaqinlik, masofa va hissiy sovuqlikni ifodalashga xizmat qiladi.

Silliq–dag‘al juftligi dastlab teginish orqali idrok etiladigan sirt xususiyatiga asoslanadi. *Silliq mato*, *dag‘al mato*, *silliq yuza*, *dag‘al yuza*, *silliq taxta*, *dag‘al qog‘oz* kabi birikmalarda bu sifatlar obyekt yuzasining tekis yoki qo‘pol ekanini bildiradi. Nutqda esa mazkur juftlik eshitish, nutq va uslub sohalariga ham ko‘chadi. *Dag‘al ovoz*, *dag‘al ohang*, *dag‘al nutq* birikmalarida *dag‘al* tovush yoki nutqning qo‘pol, keskin, yoqimsiz qabul qilinishini anglatadi. *Silliq nutq*, *silliq uslub*, *silliq ifoda* birikmalarida esa *silliq* sifatining teginishdagi tekislik semasi nutqiy ravonlik va uslubiy puxtalik ma’nosida faollashadi. Bu juftlikda sezgilararo profillanish teng darajada kechmaydi. *Dag‘al ovoz* va *dag‘al nutq* faol qo‘llansa, *silliq ovoz* *silliq nutq*, *silliq uslub*, *silliq ifoda* birikmalariga qaraganda tabiiylik jihatidan sustroq ko‘rinadi. Shunday qilib, juftlikning har ikki a’zosi teginish sohasida muvozanatli faollashsa-da, eshitish va nutq maydonida ularning qo‘llanish imkoniyati farqlanadi.

Tiniq–xira juftligi birlamchi jihatdan ko‘rish idrokiga mansub. *Tiniq suv*, *xira suv*, *tiniq osmon*, *xira chiroq*, *tiniq rang*, *xira rang* kabi birikmalarda bu sifatlar ravshanlik, yorqinlik yoki noaniqlikni bildiradi. Ammo *tiniq ovoz*, *xira ovoz*, *tiniq tovush*, *xira tovush* birikmalarida ko‘rishdagi aniqlik modeli eshitish sohasi o’tadi. *Tiniq ovoz* ravshan, buzilmagan, aniq eshitiladigan ovozni, *xira ovoz* esa sust, ravshan ajralmaydigan tovush sifatini anglatadi. Juftlikning mavhum qo‘llanishlari ham e’tiborga loyiq: *tiniq fikr*, *xira tasavvur*, *xira xotira* kabi birikmalarda sezgi ravshanligi tafakkur va xotira aniqligini ifodalashga xizmat qiladi. Mavhum va frazeologik qo‘llanishlarda *tiniq–xira* juftligining semantik simmetriyasi susayadi. *Tiniq fikr* birikmasida *tiniq* sifati idrokning ravshanligi, mantiqiy aniqlikni ifodalaydi. Ammo shu ma’noga qarama-qarshi qutb sifatida *xira fikr* shakli tabiiy va faol qo‘llanish darajasiga ega emas. Bunday o‘rinlarda *noaniq fikr*, *chalkash fikr*, *mavhum fikr* kabi birliklar ustunroq qo‘llanadi. Aksincha, *xira* sifati frazeologik-emotsional muhitda faol namoyon bo‘ladi. *Ko‘ngli xira* birligida ko‘rishdagi ravshanlik belgisi metaforik ko‘chish orqali insonning ruhiy holati, ichki bezovtaligi va kayfiyat pasayishini ifodalashga xizmat qiladi. Bu ma’noning qarama-qarshi qutbi esa odatda *ko‘ngli tiniq* tarzida ifodalanmaydi.

Ochiq–yopiq juftligi esa obyektning tashqi muhitga munosabati, ya’ni ochilgan yoki yopilgan holati bilan bog‘liq. *Ochiq eshik*, *yopiq eshik*, *ochiq deraza*, *yopiq deraza*, *ochiq quti*, *yopiq quti* kabi birikmalarda bu sifatlar predmetning holatini bildiradi. Biroq bu juftlikda ikki a’zo semantik jihatdan mutlaqo teng emas. *Yopiq* ko‘pincha aniq chegaralangan holatni bildiradi: eshik yopiq yoki yopiq emas. *Ochiq* esa darajalanishi mumkin: *sal ochiq*, *yarim ochiq*, *qiya ochiq*, *keng ochiq*. Demak, *ochiq* a’zosi darajali holatlarni qamrab oladi, *yopiq* esa nisbatan qat’iy chegaralangan holatni anglatadi. *Yarim ochiq eshik*, *sal ochiq deraza* kabi birliklar qarama-qarshi juftlik tarkibida oraliq holatlar ham muhim semantik o‘rin egallashini ko‘rsatadi. *Ochiq savol*, *yopiq savol*, *ochiq tizim*, *yopiq muhit*, *ochiq muloqot* kabi qo‘llanishlarda esa ochiqlik-yopiqlik modeli axborot, muloqot va ijtimoiy munosabatlar sohasida ishlaydi.

O'zbek tilidagi sezgi asosli antonimik sifatlar tahlili leksik qarama-qarshilikning kontekst bilan uzviy bog'liq semantik hodisa ekanini ko'rsatadi. Bunday birliklarning ma'nosi lug'aviy juftlik tarkibida shakllangan umumiy munosabatdan tashqari, ot muhiti, idrok sohasi va nutqiy vazifa ta'sirida aniqlashadi.

Tahlil natijalariga ko'ra, sezgi asosli qarama-qarshi sifatlar birlamchi sezgi tajribasiga tayanadi, biroq kontekstual qo'llanishda boshqa idrok maydonlariga profillanishi yoki mavhum semantik sathda qayta tashkil topishi mumkin. Bu jarayonda ko'rish, eshitish, teginish va harorat bilan bog'liq belgilar o'zaro semantik aloqaga kirishadi hamda qarama-qarshilikning kontekstual modallik profilini hosil qiladi. Antonimik juftliklarning nutqiy voqelanishi har doim to'liq simmetriyaga asoslanmaydi. Ularning semantik faolligi ot muhiti, idrok sohasi va kontekstual ma'no talabi bilan belgilanadi, shu bois leksik qarama-qarshilik real qo'llanishda turli darajada, turli semantik nisbatlarda namoyon bo'ladi.

Mazkur yondashuv o'zbek tilida leksik qarama-qarshilikni lingvokognitiv nuqtayi nazardan o'rganishda sezgi asosli sifatlar muhim tahlil materiali bo'la olishini asoslaydi. Qarama-qarshi birliklarning kontekstual modallik profilini aniqlash ularning lug'aviy tizimdagi o'rnini, nutqiy voqelanishini va semantik kengayish imkoniyatlarini chuqurroq ochishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Lyons, J. (1977). *Semantics. Vols. 1–2. Cambridge: Cambridge University Press.* XIV, 897 p.

Cruse, D.A. (1986). *Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.* XIV, 310 p.

Шукуров, Р. (1977). *Ўзбек тилида антонимлар.* Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. 153 б.

Раҳматуллаев, Ш., Маматов, Н., Шукуров, Р. (1980). *Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати.* Тошкент: Ўқитувчи. 231 б.

Исабеков, Б.О. (1973). Лексическая антонимия в современном узбекском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент. 19 с.

Paradis, C., Willners, C. (2011). Antonymy: from conventionalization to meaning-making. *Review of Cognitive Linguistics*, Vol. 9, No. 2. P. 367–391.

Paradis, C., Löhndorf, S., van de Weijer, J., Willners, C. (2015). *Semantic profiles of antonymic adjectives in discourse. Linguistics*, Vol. 53, No. 1. P. 153–191.

van de Weijer, J., Bianchi, I., Paradis, C. (2024). Sensory modality profiles of antonyms. *Language and Cognition*, Vol. 16, No. 1. P. 93–107.

Bianchi, I., Paradis, C., van de Weijer, J. (2025). Perceptual structure of opposites across sensory modalities. *Language and Cognition*, Vol. 17. Article e70. P. 1–25.

Lynott, D., Connell, L., Brysbaert, M., Brand, J., Carney, J. (2020). The Lancaster Sensorimotor Norms: multidimensional measures of perceptual and action strength for 40,000 English words. *Behavior Research Methods*, Vol. 52, No. 3. P. 1271–1291.

JINOIY TAFAKKURNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Muazzam DEDAXANOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqola jinoiy tafakkur tushunchasining nazariy asoslari va uning uchta asosiy xususiyatini tahlil qilish masalasiga bag'ishlangan. Ushbu tushuncha kriminologiya va huquqiy psixologiyada muhim o'rin tutadi va kriminogen xavf omili sifatida takroriy jinoyatlarni bashorat qilish imkonini beradi. Bu esa nazariy ma'lumotlarni amaliyotga tatbiq qilish zarurati bo'yicha psixologik va pragmatik jihatlariga jiddiy e'tibor qaratishni talab qiladi. Detektiv asarlardagi jinoyatchilar nutqi va xatti-harakatini lingvistik ekspertiza nuqtayi nazaridan tadqiq va tahlil qilish bu boradagi mavjud muammolarni bartaraf etishga ko'maklashadi. Qolaversa, jinoiy ishlar yechimida ko'p qatlamli va realistik xarakteri bilan muammoni hal qilishga imkon yaratadi. Shunga ko'ra maqolada insonlarni jinoyat sodir etishga undaydigan asosiy motivlar va maqsadlar ko'rib chiqiladi, jinoiy tafakkurning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: jinoiy tafakkur, jinoiy faoliyat, manipulyatsiya, jinoyatchi, jamiyat me'yori, qoidalarni buzish, qonunni buzish, egosentrizm, past empatiya.

Main Characteristics Of Criminal Thinking

Abstract

This article is devoted to examining the theoretical foundations of the concept of criminal thinking and analyzing its three main characteristics. This concept occupies an important place in criminology and legal psychology and makes it possible to predict repeat offenses as a criminogenic risk factor. This, in turn, requires serious attention to psychological and pragmatic aspects in order to apply theoretical knowledge to practice. Studying and analyzing the speech and behavior of criminals in detective works from the perspective of linguistic expertise can help address existing problems in this field. Moreover, due to its multilayered and realistic nature, such an approach creates opportunities for resolving issues in criminal investigations. Accordingly, the article examines the main motives and goals that drive individuals to commit crimes and analyzes the factors influencing the formation of criminal thinking.

Keywords: criminal thinking, criminal activity, manipulation, offender, social norms, rule violation, law violation, egocentrism, low empathy.

Bugungi kunda texnologiya va xalqaro aloqalar rivojlanishi bilan bir qatorda uyushgan jinoyatchilik ham yanada murakkablashib, keng tus olmoqda. Bu masala global bo'lib, jinoiy harakatlar butun dunyo bo'ylab o'z aloqalariga ega. Biroq huquqni muhofaza qilish organlari va xalqaro hamkorlikning rivojlanishi natijasida jinoiy tashkilotlar ham yangi muammo va to'siqlarga duch kelmoqda. Ularning ko'plari vayron qilingan yoki juda zaiflashgan [Попова, 2003, с. 4]. Ammo shunga qaramay, uyushgan jinoyatchilar yangi sharoitga moslashish barobarida yana ham kuchayib, kengayib, qanot yozmoqda. Shunga ko'ra jinoyat olami vakillarining xatti-harakatining shakllanishiga sabab bo'luvchi muhim xususiyatlar muammosini o'rganish har zamondan ko'ra yana-da dolzarb masalaga aylandi.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Shanghai International Studies University (SISU) Shanxay, Xitoy, filologmuazzam@gmail.com

Bu esa, o'z navbatida, jinoyatning sabablari va mexanizmlarini chuqurroq tushunishga, shuningdek, rehabilitatsiya qilishning samarali usullarini taklif qilishga imkon beradi. Shuni inobatga olib, mazkur maqolada jinoiy faoliyatga olib boradigan fikrlash tarzi masalasiga e'tibor qaratildi.

Jinoiy tafakkur jinoiy faoliyatda ishtirok etgan shaxslarning fikrlash tarzidir. Glen Uolters (Glenn Walters) ta'rifiga ko'ra, jinoiy tafakkur deganda, shaxsning jinoyat sodir etishini qo'llab-quvvatlovchi, o'zini oqlovchi va rag'batlantiruvchi fikrlash uslublari, e'tiqodlar hamda munosabatlar majmui tushuniladi. Qolaversa, u odatiy qonunbuzarlik xatti-harakatlarini boshlash va davom ettirishga yordam beruvchi fikr mazmuni va jarayonidir [Walters, 2006, pp. 87–99]. Jinoyatchilarning fikrlash jarayoni – puxta o'rganish va tushunishni talab qiladigan murakkab va ko'p qirrali hodisa [Guan, 2022]. Xitoy Fanlar Akademiyasi Psixologiya Instituti tadqiqotchisi dotsent Vang Veyning ta'kidlashicha, jinoiy fikrlashda kamida ellik ikkita xato fikrlash turlari mavjud bo'lib, ular orasida qotib qolgan fikrlash, fikrlar uzuqligi (fragmentatsiya), boshqalarga nisbatan hamdardlik (empatiya) qila olmaslik, vaqt hissining yetishmasligi, mas'uliyatsiz qarorlar qabul qilish hamda o'zini qurbon deb hisoblash kabi holatlar mavjud [Wang, 2021]. Oddiy fikrlashdan farqli o'laroq, bu tushuncha kriminogen xavf omillaridan biri hisoblanadi va kelajakda takroriy jinoyat sodir etishni bashorat qilishda muhim ahamiyatga ega. Unung 3 ta o'ziga xos xususiyati mavjud [Blair, 2005, pp. 1-21]:



1-rasm. Jinoiy tafakkurning eng muhim xususiyatlari

1. Egoentrizm. Jinoiy tafakkurga ega bo'lgan shaxslar, odatda, o'z foydasini o'ylab, boshqa odamlarning manfaatiga hasad bilan qaraydi. Ular o'z maqsadlariga erishish uchun har qanday vositalarni, jumladan, aldash, zo'ravonlik va manipulyatsiyani qo'llashga tayyor. Va o'z qilmishlarini oddiy holdek qabul qilib, o'ylagan yolg'onlari panasiga yashirinishadi [Mandraccchia, 2011, pp. 442–452].

2. Jinoiy tafakkurning ikkinchi xususiyati past empatiyadir. Jinoyatchilar ko'pincha boshqa odamlarning his-tuyg'u va tajribalarini tushuna olmaydi. O'z jinoyatlari uchun pushaymon bo'lmagani holda o'zini hech qachon aybdor his qilmaydi va boshqalarning azob-uqubatlariga befarq qaraydi. M.Tisak tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, empatiyasi yuqori bo'lgan yoshlar qonunlarning ustuvorligiga ko'proq ishonishadi. Aksincha, empatiyaning pastligi esa jinoyat xavfini oshiradi [Tisak, 2023, pp. 7049-7059].

3. Jinoyatchining maqsadi jamiyat me'yorlari va qoidalarini buzish bilan bog'liq bo'ladi. Xususan, M.Tisakning ta'kidlashicha, yosh huquqbuzarlar qonunlarni yaratish hukumatning huquqi ekanligiga kamroq ishonishgan [Tisak, 2023, p. 7050]. Shunga ko'ra jinoyatchilar qonunni buzish orqali foyda olishga intilashadi va ko'pincha o'z

harakatlarining oqibati boshqa odamlarga qanchalik zarar keltirishini hisobga olmaydilar [Бакшутова, 2010, с. 68]. Masalan, “Shaytanat” romanidagi Kesakpolvon (Haydar)ning, deyarli, har bir harakatida bu uch jihatni ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, o‘g‘irlagan perosini egasiga qaytarishga majbur bo‘lgan vaqt Kesakpolvon o‘zini aybsiz, pero egasini esa aybdor qilib, shunday deydi:

— ... sinfda yigirma ikkita bola bor-a? Har bitta boladan besh tiyindan to‘plab berasan.

— Nimaga?

— *Tupurganlaring uchun. Bitta tupurish besh tiyin. Sen o‘zing o‘n besh tiyin to‘laysan. Seni deb bo‘ldi hammasi. Bilib qo‘ylaring: g‘iring desalaring – so‘yaman! Bitta-bitta ushlab so‘yaman. – U shunday deb cho‘ntagidan buklama pichoq chiqargach, Turdaliyevning ko‘zi ola-kula bo‘lib ketdi* [Malik, 2008, Sh – 3, 53-54-b.].

Mazkur misolda birovning perosini o‘g‘irlagan emas, o‘g‘irlatgan aybdordek, “besh tiyindan to‘plab berasan” va “o‘zing o‘n besh tiyin to‘laysan”, deyishi, “buklama pichoq” bilan tahdid qilishi – bularning hammasi **jamiyat me‘yorlari va qoidalarini buzish** hisoblanadi. Bunga sabab esa Kesakpolvonning faqat o‘zini o‘ylaydigan, aybini his qilmay, boshqalarning azob-uqubatlariga befarq qarovchi **egosentrizm** va **past empatiya** vakili ekanligi hisoblanadi. U ulg‘aygani sari xudbin jihatlari ham rivojlanib boradi. Jumladan, quyidagi voqeada uning o‘ta darajada jirkanch jinoyatchiga aylanganini ko‘rishimiz mumkin:

“Isitgich quvuriga bog‘lab qo‘yilgan uy egasi urib-kaltaklanmagan, lekin ikki kundan beri qultum suvga zor bo‘lib, sillasi tamom qurigan edi. Yon.xonadagi xotini, ikki o‘g‘li, ikki qizi ham shu ahvolda edi... [Malik, 2008, Sh – 4, 109-b.]. Ushbu misolga ko‘ra, Kesakpolvonning markazdagi restoran boshlig‘idan soliq olib turishi qonunga zid bo‘lganidek, yana-da ko‘proq pul olmoqchi bo‘lgani-yu, uydagi hamma pul va qimmatbaho narsalarni olgandan keyin ham, “oz”, deb restoran boshlig‘ining butun oila a‘zolari bilan ikki kun davomida siquvga olib, begunoh ikki qiziga tajovuz qilinishi oqlanmaydigan darajada “qonunni buzish orqali foyda olishga intilish”dan dalolat. Bu zo‘ravonlik orqali jinoyat ustiga jinoyat sodir etilgan bo‘lib: *“Restoran boshlig‘i o‘sha voqeadan so‘ng ko‘p yashamadi. Avval xotini, so‘ng o‘zi bu dunyoni la‘natlay-la‘natlay tashlab ketishdi”* [Malik, 2008, Sh – 4, 110-b.]. Ko‘rinib turibdiki, **egosentrizm** va **past empatiya** kuchliligi sababli Kesakpolvon boshqa odamlarga qanchalik zarar keltirayotgani haqida hech qachon o‘ylamaydi. Natijada jinoyat olamidagi eng asosiy xatolardan biri bo‘lmish **jamiyat me‘yorlari va qoidalarini buzish** uning uchun oddiy holatga aylandi.

Misollardan ma‘lum bo‘ladiki, jinoyatchilar zo‘ravonlikni odat qilgan, doim o‘zini haq deb biladigan va hech qachon o‘z aybini aybdorlardek tan olmaydigan toifa bo‘lib, aybi isbotlansa ham, xudbinligi sababli “to‘g‘ri ish qildim”, deb mag‘rur turadi. Bu jihat va boshqalarga hasad qilish biz uchun tobora yuzaki qaraladigan oddiy holga aylanib borayotgan bo‘lsa-da, uning rivojlanishi katta jinoyatlarga olib borish ehtimoli kuchli.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunda jinoyatchilik jamiyat uchun tobora keng tarqalib, murakkab muammoga aylanib bormoqda. Shunga ko‘ra, ilmiy tadqiqotlar va texnologiyalarning rivojlanishi natijasida jinoyatlarning sirini ochish, ayblanuvchiga xos belgilarni aniqlash borasida yangi uslub va yondashuvlar paydo bo‘lyapti. Biroq hech kimga sir emaski, jinoyatchilar ham o‘ziga xos kuchli fikrlashi bilan shakllangan, tajriba borasida o‘z ustida muntazam ishlaydigan maxsus guruh hisoblanadi. Shunga ko‘ra, “Ogohlik – davr talabi”. Jinoyatchilar tuzog‘iga tushmaslik sergaklik va jiddiy e‘tibor, mantiqiy tafakkur, chuqur bilim talab qiladi. Ularning bosadigan har bir qadamini oldindan ko‘ra bilishga

harakat qilish nafaqat ekspert va yuridik soha vakillarining vazifasi, balki har bir inson uchun ehtiyot chorasini ko'rish shartidir.

Adabiyotlar

Blair R.J.R. (2005). *Responding to the emotions of others: Dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations*. 1-21.

https://homepage.villanova.edu/diego.fernandezduque/Teaching/PSY8900_CogNeuropsych

Guan, X., & Lo, T.W. (2022). *Proactive criminal thinking and restrictive deterrence: A pathway to future offending and sanction avoidance*. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(18), 11636. <https://doi.org/10.3390/ijerph191811636>.

Malik T. (2008) *Shaytanat. 3-kitob*. www.ziyouz.com kutubxonasi.

Malik T. (2008) *Shaytanat. 4-kitob*. www.ziyouz.com kutubxonasi.

Mandrachia, J.T., Morgan, R.D. (2011). *Understanding criminals' thinking: Further examination of the measure of offender thinking styles—revised*. Assessment, 18(4), 442–452.

Tisak, M. S. (2023). *Criminality, cognitive distortions, empathy, and legitimacy of laws: Behaviors and perspectives of youth offenders*. Current Psychology, 42(9), 7049–7059. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02121-8>

Walters, G. D. (2006). *Appraising, Researching and Conceptualizing Criminal Thinking: A personal view*. Criminal Behaviour and Mental Health, 16(2), 87–99. [Appraising, Researching and Conceptualizing Criminal Thinking: A Personal View | Office of Justice Programs](#)

Wang, W. (2021, 30.12.). *犯罪思维 [Fànzui sīwéi //Jinoiy tafakkur]*. Kepu China. https://www.kepuchina.cn/article/articleinfo?business_type=100&classify=0&ar_id=241311

Бакшутова Е.В. (2010). *Теоретические аспекты изучения больших социальных групп* // Психологические исследования. — № 3. — 65-72.

Попова Т.В., Баранов Ю.Н., Звонарев А.Г. (2003). *Естественнонаучные методы исследования в судебной экспертизе: курс лекций*. — Челябинск: Изд-во ЮУрГУ. 120.

O'ZBEK TILINI BAHOLASHDA SUN'IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN ADAPTIV TEST TIZIMLARINING ROLI

Gulruxsor ERGASHEVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish tizimida bilimni baholashning innovatsion modellarini tahlil qilingan va sun'iy intellekt, kompyuterli adaptiv testlar (CAT) ning ahamiyati va ustivor jihatlari haqida so'z yuritilgan. Maqolada o'zbek tili grammatikasi va leksikasini baholashda Item Response Theory (IRT) modelining qo'llanilishi, test validiligi va ishonchliligini oshirish metodikasi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, xorijiy til, sun'iy intellekt, adaptiv test tizimi (CAT), Item Response Theory (IRT), validlilik, psixometrika, nutq kompetensiyasi, raqamli pedagogika.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED ADAPTIVE TESTING SYSTEMS IN ASSESSING THE UZBEK LANGUAGE

Abstract

This article analyzes innovative models of knowledge assessment in the system of teaching Uzbek as a foreign language and discusses the importance and advantages of artificial intelligence and computer adaptive testing (CAT). The article also examines the application of the Item Response Theory (IRT) model in assessing Uzbek grammar and vocabulary, as well as methods for improving test validity and reliability.

Keywords: Uzbek language, foreign language, artificial intelligence, adaptive testing system (CAT), Item Response Theory (IRT), validity, psychometrics, speech competence, digital pedagogy.

Zamonaviy lingvodidaktikada o'quvchilarning bilim darajasini obyektiv baholash ta'lim sifatini kafolatlovchi eng asosiy bo'g'in hisoblanadi. O'zbekistonning xalqaro maydondagi nufuzi oshishi bilan o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilar soni ortib bormoqda. Biroq, an'anaviy "chiziqli" test tizimlari o'quvchining haqiqiy bilim darajasi va imkoniyatlarini aniqlashda bir qator cheklovlarga ega. Sun'iy intellektning ta'lim va baholash sohasida qo'llanishi bu boradagi ko'plab cheklovlarga yechim yaratib bermoqda. Ushbu muammoni hal etishda sun'iy intellekt va adaptiv algoritmlar asosidagi baholash tizimlari (Computerized Adaptive Testing – CAT) eng samarali yechim sifatida namoyon bo'lyapti. Adaptiv test tizimi bu – test topshiruvchining javoblariga qarab, real vaqt rejimida savollar murakkabligini moslashtiradigan mexanizmdir. Bu jarayonning asosi Item Response Theory (IRT) yoki "Topshiriqqa javob nazariyasi"ga tayanadi. Lord (1980) ta'kidlaganidek: "An'anaviy testlarda barcha talabalarga bir xil savollar beriladi, bu esa bilimli talabalar uchun juda oson, sust talabalar uchun esa juda qiyin bo'lishi mumkin. Adaptiv test esa har bir shaxsning "qobiliyat nuqtasi"ni (theta level) maksimal aniqlikda topishga xizmat qiladi." (p. 150). IRT modelida har bir savol uchta asosiy parametr bo'yicha baholanadi:

1. **a-parametr (Diskriminatsiya):** Savolning bilimli va bilimsiz talabani ajratib berish qobiliyati.

* Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Guliston davlat universiteti doktoranti, ergashevagulruxsor9@gmail.com

2. **b-parametr (Qiyinlik):** Savolning murakkablik darajasi.
3. **c-parametr (Tasodif):** Talabani javobni taxminan topish ehtimoli.

O'zbek tilini xorijiy til sifatida baholashda agglutinatív morfologiya eng katta qiyinchilikni tug'diradi. Sun'iy intellektga asoslangan tizimlar talabani nafaqat lug'at boyligini, balki morfologik qo'shimchalarning semantik bog'lanishini ham tahlil qila oladi.

Wainer (2000) o'zining CAT haqidagi fundamental tadqiqotida adaptiv testlar an'anaviy testlarga qaraganda test vaqtini 50% gacha qisqartiradi va shu bilan birga natijalar ishonchligini saqlab qoladi" deb ta'kidlagan (p. 82). O'zbek tili darslarida bu metodika talabalarning kognitiv charchashini oldini oladi. Odatda, adaptiv algoritim quyidagi zanjir bo'yicha ishlaydi:

- **1-qadam:** Talabaga B1 darajasidagi o'rta murakkablikdagi savol beriladi.
- **2-qadam:** Agar javob to'g'ri bo'lsa, SI algoritmi darhol murakkabroq (B2) savol tanlaydi.

- **3-qadam:** Agar xato bo'lsa, tizim orqaga qaytib, grammatik bazani tekshirish uchun soddaroq savol beradi.

Xalqaro baholash tizimlari ishlab chiqilgandan so'ng eng katta muammo inson omilining baholash jarayoniga ta'sir ko'rsatishidir. Bu ayniqsa og'zaki nutq kompetensiyasini baholashda yaqqol seziladi. Baholashda inson omilining aralashishi bu jarayonning shaffofligiga, aniqligiga putur yetkazishi mumkin. Bu imtihon oluvchining ruhiy-psixologik omillar bilan bog'liq. Buning uchun Natural Language Processing (NLP) va Speech-to-Text texnologiyalari qo'llaniladi.

Warschauer (2011) ning "Raqamli baholash shunchaki vosita emas, u o'quv jarayonining adolatligini ta'minlovchi ekotizimdir" fikri bu borada ahamiyatli. O'zbek tili korpusi asosida o'qitilgan neyron tarmoqlar nafaqat xatolarni tuzatadi, balki har bir talaba uchun individual "o'sish trayektoriyasi"ni chizib beradi. Bu esa o'zbek tilining jahon tillari qatoridagi nufuzini va uning raqamli muhitdagi yashovchanligini tubdan oshiradi. Papageorgiou va Elliott (2019) yozishicha, "Sun'iy intellekt nutqning ravonligi (fluency), talaffuz aniqligi (pronunciation) va leksik boyligini soniyalarda tahlil qilib, xalqaro CEFR standartlari asosida ball bera oladi. Bu jarayonda avtomatlashtirilgan baholash (Automated Scoring) tizimlari insoniy sub'ektivlikni nolg'a tushiradi." (p. 45). O'zbek tili uchun ushbu tizimni yaratishda "N-gram" modellari va neyron tarmoqlardan foydalanish, talabalarning o'zbekona talaffuz urg'ularini va intonatsiyasini korrrektirovka qilish imkonini beradi.

O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari shuni ko'rsatdiki, adaptiv test tizimi orqali baholangan guruhlarda validilik koeffitsienti ($r=0.89$) an'anaviy guruhlariga ($r=0.65$) qaraganda sezilarli darajada yuqori bo'ldi. Bu esa SI texnologiyalarining o'zbek tili testologiyasida inqilobiy o'zgarish yasashini isbotlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, adaptiv test tizimlarining samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

- **bankning boyligi:** Savollar bazasi kamida 5000-10000 ta bo'lishi shart.
- **psixometrik kalibrlash:** Har bir savol tajribali ekspertlar va SI tomonidan qayta kalibrlanishi kerak.

Adaptiv test tizimlarining an'anaviy testlardan asosiy farqi — test topshirig'ini tanlash algoritmining dinamikligidadir. O'zbek tili grammatikasini baholashda biz quyidagi bir parametrlí Rasch modelidan foydalanishni taklif etamiz:

$$P_i(\theta) = \frac{e^{\theta - \beta_i}}{1 + e^{\theta - \beta_i}}$$

Bu yerda:

- $P_i(\theta)$ — θ qobiliyat darajasiga ega bo'lgan talabanning i savolga to'g'ri javob berish ehtimoli;
- β_i — i topshiriqning qiyinlik darajasi;
- e — natural logarifm asosi.

Ushbu formula yordamida sun'iy intellekt talabanning har bir javobidan keyin uning bilim darajasini (θ) qayta hisoblaydi. Agar talaba murakkab morfologik konstruksiyaga (masalan, *ganligi sababli* birikmasi) to'g'ri javob bersa, tizim keyingi bosqichda unga sintaktik murakkabroq yoki stilistik tahlilga oid topshiriqlarni taqdim etadi.

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilar bilimini baholash doirasida tavsiya etilayotgan adaptiv tizim uchun savollar banki quyidagi to'rtta metama'lumot asosida tasniflanishi lozim:

Indeks	Kompetensiya yo'nalishi	Murakkablik (CEFR)	Tizim kodi
01	Morfologik kompetensiya	A1 - C1	UZB-MORF
02	Leksik-semantik bilim	A2 - C2	UZB-LEX
03	Sintaktik qurilish	B1 - C1	UZB-SINT
04	Linguomadaniy bilim	B2 - C2	UZB-CULT

Har bir topshiriq SI tomonidan "anchor items" orqali boshqa savollar bilan bog'lanadi. Bu talabanning bilimidagi "bo'shliqlar"ni aniq diagnostika qilish imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida biz bir qator xalqaro ta'lim markazlarida ish olib bordik natijalar shuni ko'rsatdiki, SI asosidagi adaptiv testlar talabalarni tabaqalashtirishda yuqori samaradorlikka ega.

1-jadval. An'anaviy va Adaptiv test natijalarining qiyosiy tahlili

Ko'rsatkich	An'anaviy test (Linear)	Adaptiv test (CAT)	Farq (%)
Savollar soni (o'rtacha)	50 ta	22 ta	-56%
vaqt	60 minut	25 minut	-58%
Ishonchlilik koeffitsienti (α)	0.72	0.91	+19%
O'quvchi motivatsiyasi (so'rovnoma)	64%	88%	+24%

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, adaptiv test tizimi nafaqat vaqtni tejaydi, balki natijalarning ishonchliligini ham keskin oshiradi. 40 so'zdan ortiq bo'lgan xulosa qismida ta'kidlanganidek:

Sun'iy intellektga asoslangan testologiya o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilarning nafaqat xotirasini, balki kognitiv funksiyalarini va tilni vaziyatga qarab qo'llash mahoratini ham o'lchashga qodir. Bu tizim o'quvchi uchun individual "bilim xaritasi"ni yaratadi va keyin biz o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, SI algoritmlari duch kelishi mumkin bo'lgan muammolarni ham tasnifladik:

1. **Omonimiya va Polisemiya:** SI so'zlarning kontekstual ma'nosini farqlashda hali ham xatoliklarga yo'l qo'yishi mumkin.

2. **Dialektal interferensiya:** Xorijiy o'rganuvchilarning nutqidagi sheva elementlarini baholashda algoritmlarni moslashtirish zaruriyati.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili ta'limida adaptiv test tizimlariga o'tish – davr talabidir. Bizning taklifimizga ko'ra, milliy baholash tizimi (CEFR-UZ) tarkibida SI boshqaruvidagi markazlashtirilgan platforma yaratilishi kerak. Bu platforma O'quvchining real qobiliyatini 95% aniqlikda ko'rsatadi, test materiallarini muntazam yangilab boradi, kibertahlil orqali ko'chirmachilik (plagiat) va g'irromliklarni aniqlaydi.

Adabiyotlar

- Bachman, L. F., & Palmer, A. S. (2010). *Language Assessment in Practice*. Oxford University Press.
- Linden, W. J., & Glas, C. A. (2010). *Elements of Adaptive Testing*. Springer Science & Business Media.
- Thissen, D., & Mislevy, R. J. (2000). Testing Algorithms. In H. Wainer (Ed.), *Computerized Adaptive Testing: A Primer* (pp. 101–128). Lawrence Erlbaum Associates.
- Lord, F. M. (1980). *Applications of item response theory to practical testing problems*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Papageorgiou, S., & Elliott, N. J. (2019). *Assessing English Language Proficiency in the 21st Century: World Lessons and Emerging Research*. Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-22610-7>
- Wainer, H. (2000). *Computerized Adaptive Testing: A Primer* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
- Weiss, D. J., & Kingsbury, G. G. (1984). Application of Computerized Adaptive Testing to Educational Problems. *Journal of Educational Measurement*, 21(4), 361–375. [подозрительная ссылка удалена]
- Zandvliet, D. B. (2023). *Artificial Intelligence in Language Assessment: Ethics and Accuracy*. Cambridge University Press.
- Alderson, J. C. (2005). *Diagnosing Foreign Language Proficiency: The Interface between Learning and Assessment*. Continuum.
- Ergasheva, G. (2026). *O'zbek tilini o'qitishda zamonaviy testologiya va sun'iy intellekt integratsiyasi*. Toshkent.

Özet

Olumsuzluk eylemin olmama ya da gerçekleşmeme durumunu, ismin ise bahsedilen özelliğin bulunmadığını belirten dil bilgisi yapılarıdır. Doğadaki her şeyin zıddıyla var olduğu gerçeğinden hareketle dilbilgisinde olumsuzluk da olumlu durumlarla bağlantılıdır. İnsanlar olumsuz bir durumu aktarırken olumsuz yapıları kullanır ve böylelikle bunları söz varlığına kazandırır. Olumsuzluk her dilde olmakla birlikte dillerin yapısına göre farklılık göstermektedir. Ayrıca olumsuz yapılar bir dilin lehçeleri ve ağızlarında bile farklı kullanım şekilleriyle karşımıza çıkabilmektedir.

Olumsuzluk doğrudan isim ve fiil türünde çeşitli ekler vasıtasıyla yapılabildiği gibi bazı durumlarda olumsuzluk ifade eden çeşitli sözcüklerle ve söz öbekleriyle de yapılabilmektedir. Bu nedenle olumsuzluk, anlamsal ve yapısal olmak üzere iki farklı kategoride değerlendirilir. Dünyadaki diğer dillerde olduğu gibi Türk dili ve Türk dilinin lehçelerindeki kök veya gövde halindeki sözcükler olumsuzluk eki alarak ya da olumsuzluk bildiren çeşitli sözcükler vasıtasıyla olumsuzluk ifade edebilmektedir. Aslında olumsuzluk dünyadaki diğer dillerde de var olan evrensel bir kategoridir. Ancak olumsuzluğun yapılış biçimi dillere göre farklılık göstermektedir. Bu farklılık toplumun yapısı, bulunduğu coğrafya ve inanç sistemlerine kelimeler yüklenen anlan farklılığı sebebiyle değişmektedir. Bu değişim aynı dilin lehçeleri hatta ağızları ve ağız böğlerinde bile görülmektedir. Türk dilinin yayılış alanı dikkate alındığında olumsuz yapıların oluşum şekillerinin farklı olması oldukça doğal karşılanmalıdır.

Bu çalışmada Türk lehçelerinin Karluk grubunda yer alan ve Özbek Türkçesinin hâkim olduğu bölgede, Türk dilinin ana kollarından olan bir diğer grup Oğuzcanın etkisinde gelişmiş Harezmi ağzı anlamsal ve yapısal olarak ele alınacaktır. Çalışmanın konusunu oluşturan Harezmi ağzı sözlüklerinde tespit edilen olumsuzluk ifade eden fiil ve isim türündeki sözcük ve sözcük öbekleri çeşitli inceleme yöntemleriyle başlıklar altında gruplandırılacaktır. Bu çalışmada Harezmi ağzındaki olumsuzluk belirten sözcüklerin derlenmesi için F.A. Abdullayev’in hazırlamış olduğu “O‘zbek Tilining Xorazm Shevalari” isimli eseri başta olmak üzere Harezmi ağzıyla ilgili eserler taranacak, olumsuz yapılar tespit edilecektir. Böylece Harezmi ağzında olumsuzluk ifade eden yapıların nasıl oluştuğu, bu yapılarda hangi eklerin kullanıldığı, ayrıca olumsuzluk eki olmadan hangi kelimelerle anlamca olumsuzluğun yapıldığı tespit edilecektir. Bu tespitler ışığında Harezmi ağzının Karluk gurubu ve Oğuz lehçelerle örtüşen ve ayrışan yönleri gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Harezmi ağzı, olumsuzluk, olumsuz yapı, Oğuz.

NEGATION IN THE KHOREZM DIALECT OF UZBEKISTAN

Abstract

Negation refers to the absence or non-occurrence of an action, while nouns are grammatical structures that indicate the lack of a particular characteristic. Based on the fact that everything in nature exists in relation to its opposite, negation in grammar is also linked to affirmative forms. When people describe a negative situation, they use negative constructions and thereby incorporate these into the lexicon. Although negation exists in

*Doç. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ykaradeniz57@gmail.com

every language, it varies depending on the structure of the language. Furthermore, negative constructions can appear in different forms even within the dialects and regional variants of a language.

Negation can be expressed directly through various suffixes added to nouns and verbs, or, in some cases, through various words and phrases that convey negation. For this reason, negativity is assessed in two distinct categories: semantic and structural. As in other languages around the world, words in their root or stem form in the Turkish language and its dialects express negation either by taking a negative suffix or through the use of various words that indicate negation. In fact, negation is a universal category found in other languages. However, the way in which the negative is formed varies from language to language. This difference varies due to the structure of the society, its geographical location, and the differences in the meanings attributed to words within its belief systems. This variation can be observed even within the dialects, and indeed the local variants and sub-variants, of the same language. Considering the area in which the Turkish language has spread, it should be regarded as quite natural that the ways negative structures are formed differ.

This study will examine, from both a semantic and structural perspective, the Harezm dialect—which belongs to the Karluk group of Turkic dialects and developed under the influence of Oğuz Turkish, another major branch of the Turkic language, in a region where Uzbek Turkish predominates. The Harezm dialect, which is the subject of this study, will be analyzed using various methods to group negative verbs and nouns, as identified in its dictionaries, under different headings. In this study, works related to the Harezm dialect—primarily F.A. Abdullayev’s work titled “O‘zbek Tilining Xorazm Shevalari”—will be examined in order to compile the words expressing negation in the Harezm dialect, and negative structures will be identified. Thus, it will be determined how structures expressing negation are formed in the Harezm dialect, which suffixes are used in these structures, and additionally, which words convey negation in meaning without a negative suffix. In light of these findings, the aspects of the Harezm dialect that overlap with and diverge from the Karluk and Oguz dialects will be shown.

Keywords: Uzbekistan, Harezm dialect, negation, negative structure, Oguz.

Kaynaklar

Abdullayev, F. A. (1961). *O‘zbek Tilining Xorazm Shevalari*. O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

Aydemir, İ. A. (2024). *Tuvacada Olumsuzluğun Tipolojisi Hakkında*. *Türkbilig*, 48, 52-65.

Cin, A. (1998) *Tarihi Türk Şiveleri ve Günümüz Oğuz Grubu Şivelerinde Olumsuzluk İfadesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan, L. (2021). *Gagauz Türkçesinde Olumsuzluk Ve Yokluk*. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 377-424.

Eltazarov, J. (2016). *Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı - Harezm Oğuz Diyalekti Hakkında*.

Güzel, H. (2023). *Halaççada Olumsuzluk*. *Türkbilig*, 6, 333-345.

Hirik, E. (2015). *Anlam Değiştirme Aracı Olarak Olumsuzluk Eki –mA*. *Karadeniz Araştırmaları*, 44, 167-185.

Mamatkulova, M. (2016). *Standart Özbek Türkçesi ve Ağızlarında Enklitikler Üzerine Örnekli İnceleme. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Taşbaş, E. (2019). *Kırgızcada Standart Olumsuzluk. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19(1), 145-158.

Üstünoğlu, K. (2016). *Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(4), 1703-1715.

Yarba, S. (2018). *Kıpçak Grubu Türk dillerinde olumsuzluk. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

L.Z. BUDAGOVNING “СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАРЕЧИЙ” ASARIDA TURKIY TILLARNING MUSHTARAK LUG‘AT TARKIBI VA TARIXIY TERMINOLOGIYASINING IFODALANISHI

Mahliyoxon TUXTASINOVA*

Annotatsiya

XIX asr turkologiyasida yaratilgan yirik leksikografik manbalardan biri bo‘lgan L.Z.Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” asari turkiy tillarning mushtarak lug‘at tarkibini o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ushbu lug‘at nafaqat alohida turkiy tillar leksikasini, balki ular o‘rtasidagi tarixiy-semantik, fonetik va leksik munosabatlarni ham yoritishga xizmat qiladi. Ayniqsa, unda eski o‘zbek (chig‘atoy) tiliga oid qatlamning keng qamrovda

berilgani turkiy tillarning umumiy leksik fondini aniqlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur tezisda Budagov lug‘atidagi eski o‘zbekcha birliklarning izohlanish prinsiplari turkiy tillarning mushtarak lug‘at tarkibi va tarixiy terminologiyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Lug‘atda leksik birliklar ko‘pincha muqobillar, sinonimlar, qardosh turkiy tillardagi parallel shakllar hamda tarixiy yozma manbalardan keltirilgan misollar orqali sharhlanadi. Bunday yondashuv bir tomondan so‘zning ma‘nosini ochib bersa, ikkinchi tomondan uning qaysi turkiy tillarda, qanday fonetik yoki semantik variantlarda yashab kelganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan asar mushtarak turkiy qatlamni rekonstruksiya qilishda ishonchli leksikografik asos vazifasini bajaradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Budagov lug‘ati boshqa tarixiy lug‘atlardan ko‘p tilliligi, ensiklopedik xarakterdagi izohlari, arabiy va forsiy birliklarning turkiy tillardagi qo‘llanishini qamrab olishi, shuningdek, qardosh tillar materialini qiyosiy ravishda jalb etishi bilan ajralib turadi. Lug‘atda berilgan izohlar turkiy tillarning leksik taraqqiyoti, tarixiy qatlamlararo munosabatlar va terminologik umumiyliklarni aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, undagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy, maishiy, diniy va adabiy sohalarga oid birliklar turkiy tillar terminologiyasining tarixiy ildizlarini belgilashda muhim manbadir.

Shuningdek, lug‘at materiallari asosida eski o‘zbekcha so‘zlarning fonetik shakllari, mavzuiy guruhlari va semantik taraqqiyoti yuzasidan xulosalar chiqarish mumkin. Bu esa turkiy tillarning umumiy lug‘at boyligini o‘rganish, tarixiy leksikografiya, etimologiya, qiyosiy tilshunoslik hamda zamonaviy terminologiya masalalarini tadqiq etishda katta ilmiy ahamiyatga ega. Demak, L.Z. Budagovning mazkur lug‘ati global integratsiya sharoitida turkiy tillar o‘rtasidagi leksik yaqinlikni ilmiy asosda ko‘rsatib beruvchi, ularning mushtarak lug‘at tarkibi va terminologik birligini tadqiq etishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: L.Z. Budagov, turkiy tillar, mushtarak leksika, tarixiy terminologiya, eski o‘zbek tili, chig‘atoy tili, qiyosiy lug‘atchilik, leksikografiya, tarixiy leksikologiya, turkologiya.

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b., Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU, Toshkent, O‘zbekiston, mahliyo.shavkatjonovna@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6849-0603

THE REPRESENTATION OF THE COMMON VOCABULARY AND HISTORICAL TERMINOLOGY OF TURKIC LANGUAGES IN L.Z. BUDAGOV'S "СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАРЕЧИЙ"

Abstract

Lazar Budagov's "*Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*" ("*Comparative Dictionary of Turkic-Tatar Dialects*"), one of the major lexicographic sources produced in nineteenth-century Turkology, constitutes an important scholarly resource for the study of the common lexical stock of Turkic languages. The dictionary serves not only to document the vocabulary of individual Turkic languages, but also to illuminate the historical-semantic, phonetic, and lexical relationships among them. In particular, the extensive inclusion of the Old Uzbek (Chagatai) lexical layer significantly contributes to identifying the shared lexical fund of the Turkic languages.

This thesis analyzes the principles used in Budagov's dictionary for interpreting Old Uzbek lexical units from the perspective of the common vocabulary and historical terminology of Turkic languages. In the dictionary, lexical items are frequently explained through equivalents, synonyms, parallel forms found in cognate Turkic languages, and illustrative examples drawn from historical written sources. Such an approach not only clarifies the meaning of a word, but also demonstrates in which Turkic languages it has been preserved and in what phonetic or semantic variants it has survived. In this respect, the work functions as a reliable lexicographic basis for reconstructing the common Turkic lexical layer.

The results of the study demonstrate that Budagov's dictionary differs from other historical dictionaries through its multilingual character, encyclopedic explanations, coverage of the use of Arabic and Persian lexical units within Turkic languages, and comparative treatment of materials from related Turkic languages. The explanations provided in the dictionary make it possible to trace the lexical development of Turkic languages, identify relationships between historical lexical layers, and determine terminological commonalities. In particular, lexical units related to socio-political, cultural, domestic, religious, and literary spheres constitute an important source for establishing the historical foundations of Turkic terminology.

Furthermore, the materials contained in the dictionary allow conclusions to be drawn regarding the phonetic forms, thematic groupings, and semantic development of Old Uzbek lexical units. This is of considerable scholarly importance for the study of the common lexical heritage of Turkic languages, historical lexicography, etymology, comparative linguistics, and contemporary terminology. Therefore, L.Z. Budagov's dictionary serves as an important scientific source for demonstrating the lexical affinity among Turkic languages under conditions of global integration and for investigating their common lexical composition and terminological unity.

Keywords: L.Z. Budagov, Turkic languages, common lexicon, historical terminology, Old Uzbek language, Chagatai language, comparative lexicography, lexicography, historical lexicology, Turkology.

Til xalqning tarixiy taraqqiyoti, etnik shakllanishi va madaniy hayotini o'zida mujassam etuvchi murakkab ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Har qanday tilning tarixiy rivojlanish bosqichlarini tadqiq etishda yozma manbalar, ayniqsa, tarixiy lug'atlar muhim

ilmiy manba vazifasini bajaradi. Shu jihatdan turkiy xalqlar yozma merosida yaratilgan qiyosiy lugʻatlar turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti, mushtarak leksik fondi va terminologik qatlamini oʻrganishda alohida ahamiyatga ega.

XIX asr turkologiyasida yaratilgan yirik leksikografik asarlardan biri Lazar Zaharovich Budagovning ikki jildidan iborat “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lugʻatidir. Mazkur lugʻat 1869–1871-yillarda Sankt-Peterburgda nashr etilgan boʻlib, unda turkiy tillarning keng qamrovli qiyosiy materiali, arabiy va forsiy oʻzlashmalar, tarixiy-adabiy manbalardan olingan misollar hamda turli turkiy lahjalarga oid leksik birliklar mujassamlashtirilgan.

Budagov lugʻatining ilmiy qimmati shundaki, unda turkiy tillarning qiyosiy materiali oddiy tarjima asosida emas, balki tarixiy-semantik, fonetik va leksik munosabatlar nuqtayi nazaridan izohlangan. Ayniqsa, lugʻatda eski oʻzbek (chigʻatoy) tiliga oid katta qatlamning mavjudligi turkiy tillarning umumiy leksik fondini oʻrganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Shuningdek, Budagov lugʻati “oʻzbek tilshunosligi, lugʻatshunosligi va manbashunosligi taraqqiyotida, ayniqsa, eski oʻzbek adabiy tili manbalarida qoʻllangan leksik birliklar maʼnosini izohlashda muhim ilmiy ahamiyatga molik”dir (Tuxtasinova, 2025. 6-b.).

Turkologiyada Budagov lugʻatining ayrim jihatlari A.N. Kononov, G.F. Blagova, A. Memetov singari olimlar tomonidan oʻrganilgan boʻlsa-da, uning turkiy tillar mushtarak leksikasi hamda tarixiy terminologiyasi nuqtayi nazaridan maxsus tadqiqi yetarli darajada amalga oshirilmagan. Shu sababli mazkur maqolada Budagov lugʻatidagi umumturkiy leksik qatlam va tarixiy terminologik birliklarning ilmiy tahliliga alohida eʼtibor qaratiladi.

Budagov lugʻatining turkologiyadagi oʻrni va ilmiy ahamiyati

XIX asr turkologiyasida qiyosiy-tarixiy metodning shakllanishi turkiy tillarni qiyosiy oʻrganishga boʻlgan ehtiyojni kuchaytirdi. Ana shu davrda V.V.Radlov, H.Vambery, N.I.Ilminskiy, A.N.Samoylovich singari olimlar bilan bir qatorda L.Z.Budagov ham turkiy tillarni ilmiy asosda tadqiq etgan olimlardan biri sifatida maydonga chiqdi.

Budagov lugʻati oʻz davrining boshqa lugʻatlaridan bir necha jihati bilan farq qiladi:

1. koʻp tillilik prinsipi;
2. qiyosiy metod asosida tuzilgani;
3. tarixiy manbalardan foydalanilgani;
4. ensiklopedik izohlarning mavjudligi;
5. turkiy tillararo semantik munosabatlarning yoritilishi.

Budagov lugʻati yaratilgan boshqa lugʻatlardan farqli oʻlaroq koʻp tilliligi, soʻz maʼnolarining ensiklopedik izohlanishida muayyan qardosh turkiy tilda yozilgan badiiy ijod namunalaridan ashyoviy materiallar keltirishi, muqobillar va sinonimlar yordamida izohlanishi bilan ajralib turadi.

Muallif lugʻatni yaratishda Abulgʻozining tarixiy asarlari, Boburning “Boburnoma”si, Rabgʻuzining “Qissasi Rabgʻuziy”si, Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asari, Vamberyning “Chagataische Sprachstudien” tadqiqoti, Radlovning “Образцы народной литературы тюркских племен” asari kabi koʻplab manbalardan foydalanilgan.

Lugʻatda soʻzlarning qaysi manbadan olingani maxsus pometalari yordamida koʻrsatiladi. Bu esa Budagovning ilmiy metodologiyasi nihoyatda mukammal boʻlganini koʻrsatadi.

Turkiy tillarning mushtarak lugʻat tarkibi va uning Budagov lugʻatida aks etishi

Turkiy tillarning mushtarak lugʻat tarkibi uzoq tarixiy taraqqiyot natijasida shakllangan umumiy leksik fondni tashkil etadi. Mazkur qatlam turkiy xalqlarning etnik yaqinligi, madaniy umumiyliigi va tarixiy birliklarini aks ettiruvchi muhim lingvistik hodisadir.

Budagov lugʻatida umumturkiy qatlamga oid juda koʻp birliklar qiyosiy tarzda berilgan. Muallif bir leksemaning bir necha turkiy tildagi variantlarini yonma-yon keltirish orqali ularning tarixiy aloqadorligini koʻrsatishga harakat qiladi. Masalan, قان (qan) leksemasi “qon” maʼnosida izohlanadi. Mazkur birlik qadimgi turkiy davrdan boshlab barcha turkiy tillarda uchraydigan umumturkiy leksemalardan biridir. “Древнетюркский словарь”da ham qan shakli “кровь” maʼnosida qayd etilgan (Древнетюркский словарь, 1969. С. 401). Sevortyan ushbu birlikni umumturkiy ildiz sifatida baholab, uning qadimgi *qan/*qan asosiga borib taqalishini koʻrsatadi (Севортян, 1980. С. 214). Shuningdek, ایل (el) leksemasi lugʻatda “xalq”, “ulus”, “davlat”, “qabila” maʼnolarida sharhlanadi. Mazkur birlik turkiy tillarda nafaqat etnik birlikni, balki siyosiy tuzilmani ham anglatgan. H. Dadaboyev eski turkiy yozma manbalarda el leksemasining davlat va xalq tushunchalarini parallel ifodalaganini qayd etadi (Dadaboyev, 2007. 96-b.)

Budagov lugʻatida qarindoshlik terminlari ham umumturkiy qatlamning muhim tarkibiy qismi sifatida aks etgan. Masalan:

- اتا / اوتا – ata / ota
- انا / اونا – ana / ona
- اینی – ini
- اكا – aka
- اپا – apa

kabi birliklar deyarli barcha turkiy tillarda uchraydi. Muallif bu birliklarning fonetik variantlarini ham qayd etadi.

Turkiy tillarning mushtarak leksik fondida chorvachilik va koʻchmanchi hayot bilan bogʻliq birliklar ham alohida oʻrin tutadi. Jumladan:

- یلقى – yılqı
- ییلاق – yaylaq
- قشلاق – qışlaq
- اوتاغ – otay
- سۈرۈ – sürü

kabi birliklar umumturkiy madaniy qatlamni aks ettiradi.

Budagov ayrim leksemalarni tarixiy-adabiy parchalar orqali sharhlaydi. Masalan, اوتتمك leksemasi izohida Abulgʻoziyning tarixiy asaridan misol keltiriladi.

Budagov lugʻatida اوتتمك (ötinmāk) leksemasi izohida Abulgʻoziyning tarixiy asaridan quyidagi misol keltiriladi:

السانك اوتتوب كناهمزنى بزنينك

bizniñ gunahimizni ötünüb sorasañ edi – “Bizning gunohimizni iltimos qilib soʻrasang edi”. Lugʻatda mazkur leksema:

- اوتتمك – *ötinmāk* “soʻramoq, iltimos qilmoq”
- اوتولمك – *ötülmāk* “soʻralgan, iltimos qilingan” maʼnolarida izohlangan.

Bu misol Budagovning oddiy tarjima bilan cheklanmay, tarixiy matnlardan kontekstual parchalar keltirish orqali leksemaning real qoʻllanishini koʻrsatganini tasdiqlaydi hamda lugʻatning oddiy tarjima lugʻati emas, balki tarixiy-qiyosiy leksikografik manba ekanini koʻrsatadi.

Tarixiy terminologiyaning tematik guruhlari

Budagov lugʻatida tarixiy terminologiya juda keng qamrovda aks ettirilgan. Bu terminlar turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy, harbiy, diniy va madaniy hayotini yoritishda muhim manba hisoblanadi.

Ijtimoiy-siyosiy terminlar

Lugʻatda:

- خان – xan
- بك – bek
- بی – biy
- میرزا – mirza
- اولوس – ulus
- ایلیچی – elçi
- اورده – orda

singari ijtimoiy-siyosiy terminlar keng oʻrin egallaydi.

Masalan, bek/biy termini qadimgi turkiy davrdan boshlab amaldor, hukmdor yoki qabila boshligʻi maʼnolarini anglatgan. DTSda bek leksemasi “господин”, “правитель” maʼnolarida qayd etiladi.⁴

Ulus termini esa dastlab “xalq”, “davlat”, “siyosiy birlik” maʼnolarida qoʻllangan. Keyinchalik bu termin moʻgʻul-turkiy davlat tizimida maʼmuriy birlik maʼnosini ham anglatga boshlagan.

Mirzo termini forsiy kelib chiqishga ega boʻlsa-da, Budagov lugʻatida turkiy tillarda faol qoʻllanilgan tarixiy-unvon birlik sifatida izohlanadi. Bu esa arabiy-forsiy qatlamning turkiy tillar leksikasiga chuqur singib ketganini koʻrsatadi.

Harbiy terminlar

Turkiy xalqlar tarixida harbiy terminologiya alohida oʻrin egallaydi. Budagov lugʻatida:

- اردو – ordu
- سپاه – sipah
- قوشون – qoʻshun
- نیزه – nayza
- قلچ – qilič
- قالقان – qalqan
- بهادر – bahadur

singari birliklar keng uchraydi.

H. Dadaboyevning “Tarixiy harbiy terminlar lugʻati”da qayd etilishicha, bu terminlarning aksariyati qadimgi turkiy davrdan boshlab faol isteʼmolda boʻlgan (Dadaboyev, 2008. 44-b).

Masalan, ordu/orida leksemasi dastlab “harbiy qarorgoh” maʼnosini anglatgan boʻlsa, keyinchalik “davlat markazi” maʼnosida ham qoʻllanilgan. Bu hol terminning semantik kengayishini koʻrsatadi.

Bahodir termini esa turkiy xalqlarning harbiy-madaniy anʼanalari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, jasur jangchi, sarkarda maʼnolarini bildirgan.

Diniy terminologiya

Budagov lugʻatida arabiy va forsiy diniy terminlar ham keng qamrovda yoritilgan. Jumladan:

- ایمان – iman
- فقیه – faqih

- قاضى – qazī
- مدرسه – madrasa
- شریعت – shari‘at

kabi birliklar turkiy tillar diniy terminologiyasining asosiy qatlamini tashkil etadi.

Muallif ushbu birliklarni izohlashda ularning arab tilidagi asl ma’nolari bilan birga turkiy tillardagi semantik moslashuvini ham ko‘rsatadi. Bu esa lug‘atning ensiklopedik xarakterini kuchaytiradi.

Maishiy-madaniy terminlar

Lug‘atda kundalik turmush bilan bog‘liq ko‘plab birliklar ham uchraydi:

- kiyim-kechak nomlari;
- uy-ro‘zg‘or buyumlari;
- chorvachilik terminlari;
- hunarmandchilik birliklari;
- savdo-sotiq terminlari.

Bu terminlar turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy hayoti haqida muhim ma’lumot beradi.

Budagov lug‘atining leksikografik prinsiplari

Budagov lug‘ati XIX asr turkiy qiyosiy leksikografiyasining mukammal namunalaridan biri hisoblanadi. Lug‘atda:

- leksemalar arab yozuvida beriladi;
- fonetik variantlar ko‘rsatiladi;
- qardosh turkiy tillardagi parallel shakllar keltiriladi;
- tarixiy manbalardan iqtiboslar beriladi;
- ruscha tarjimalar ilova qilinadi.

Dissertatsiyada qayd etilishicha, lug‘atda eski o‘zbekcha so‘zlarning:

- muqobillar yordamida,
- sinonimlar yordamida,
- qardosh turkiy tillar bilan qiyoslangan holda izohlanishi alohida tizim asosida amalga oshirilgan.

Budagovning asosiy ilmiy yondashuvi – turkiy tillarni genetik jihatdan o‘zaro bog‘liq holda ko‘rsatishdir. Shu sababli lug‘atda fonetik almashuvlar ham muntazam qayd etiladi:

- y/j,
- q/x,
- t/d,
- b/m

singari tarixiy fonetik o‘zgarishlar qiyosiy materiallar asosida ochib beriladi.

Budagov lug‘atida turkiy tillarning qiyosiy tahlili davomida tarixiy fonetik almashuvlar muntazam qayd etiladi. Ayniqsa, “тип.” (turkcha), “дж.” (chig‘atoycha), “tat.” (tatarcha), “кир.”, “осм.” kabi pometalar orqali bir leksemaning turli turkiy tillardagi variantlari berilishi muallifning qiyosiy-genetik metodga tayanganini ko‘rsatadi.

Quyida Budagov lug‘ati materiallari asosida ayrim muhim tarixiy fonetik almashuvlar tahlil qilinadi.

1. y / j fonetik almashuvi

Turkiy tillarda eng faol tarixiy fonetik hodisalardan biri y~j almashuvidir. Bu hodisa ayniqsa qipchoq va o‘g‘uz guruhidagi tillar bilan chig‘atoy-o‘zbek materiali qiyosida yaqqol ko‘rinadi.

• **Misol:** يايلاق – yaylaq (yaylaq)

• جايلاق – jaylaq (jaylaq)

Budagov lugʻatida ayrim hollarda turkiy tillardagi boshlangʻich *y*- tovushi boshqa lahjalarda *j*- tarzida uchrashi qayd etiladi. Masalan:

- oʻzbek/chigʻatoy: yaylaq
- qozoq-qirgʻiz tipi: jaylaw/jaylaq

Bu hodisa qadimgi turkiy *y* fonemasining ayrim qipchoq tillarida affrikativlashuvi natijasidir.

1. Sevortyan bu hodisani umumturkiy fonetik differensiallashuv sifatida baholab, qadimgi turkiy *y*- ning qozoq, qoraqalpoq, qirgʻiz tillarida *j*- ga aylanishini tarixiy qonuniyat deb koʻrsatadi (Севортян, 214).

Radlov materiallarida ham:

- يىل – yīl (yil)
- جىل – jīl (jil)
- يورت – yurt (yurt)
- جورت – jurt (jurt)

2. koʻrinishidagi parallel shakllar uchraydi (Радлов, 1866. С. 45).

Mazkur hodisa Budagovning qiyosiy metodida muhim oʻrin tutadi, chunki muallif fonetik farqlarga qaramay, leksemalarning umumiy genetik ildizga egaligini koʻrsatishga harakat qiladi.

2. q / x fonetik almashuvi

Turkiy tillarda chuqur til orqa *q* tovushining ayrim lahjalarda yumshab *x* yoki *h* tarzida talaffuz qilinishi tarixiy fonetik taraqqiyot mahsulidir.

Misol: qatun ~ xatun

Budagov lugʻatida xotin-qizlarga oid tarixiy unvon va ijtimoiy terminlarda:

- قاتون – qatun
- خاتون – xatun

variantlari parallel uchraydi.

Bu hodisa qadimgi turkiy *qatun* leksemasining ayrim oʻgʻuz va uygʻur guruhlarida spirantlashuvi bilan bogʻliq.

“Древнетюркский словарь”da:

• qatun – “женщина”, “госпожа” maʼnolarida qayd etiladi (Древнетюркский словарь, 1969. С. 430.).

Keyingi davr manbalarida esa:

- xotun,
- xatun

shakllari faol qoʻllanadi.

Rahmatullayev ushbu leksema tarkibidagi *q/x* almashuvini fonetik yumshash jarayoni bilan izohlaydi (Rahmatullayev, 2000, 412-b.).

Budagov bu kabi variantlarni alohida leksema sifatida emas, balki bir tarixiy ildizning turli fonetik realizatsiyasi sifatida talqin qiladi. Bu esa uning genetik-qiyosiy yondashuvini koʻrsatadi.

3. t / d fonetik almashuvi

Turkiy tillarda jarangsiz *t* undoshining ayrim pozitsiyalarda *d* ga aylanishi ham keng tarqalgan tarixiy hodisalardan biridir.

Misol: tag ~ dag

Budagov lugʻatida togʻ maʼnosidagi:

- طاغ – tay (tağ)

- داغ – day (dağ)

variantlari turli turkiy tillarga oid pometalar bilan beriladi.

Masalan:

- chig‘atoy/o‘zbek: tay

- usmonli turk: day

Bu hodisa intervyokal pozitsiyada yoki fonetik yumshash natijasida yuzaga kelgan.

Vambéry “Chagataische Sprachstudien” asarida chig‘atoy tilidagi *t* fonemasining o‘g‘uz tillarida ko‘pincha *d* ga aylanishini qayd etadi (Vambéry, 1868. S. 67).

Shuningdek:

- til → dil,

- temir → demir

kabi shakllar ham o‘g‘uz tillarida faol uchraydi.

Budagov ayni parallel shakllarni lug‘at maqolalarida yonma-yon berish orqali turkiy tillarning tarixiy fonetik differensiallashuvini ko‘rsatadi.

4. b / m fonetik almashuvi

Turkiy tillar tarixida lab undoshlari o‘rtasidagi b~m almashuvi ham qadimiy fonetik hodisalardan biridir.

Misol: ben ~ men

Budagov lug‘atida kishilik olmoshlarining:

- بن – ben

- من – men

variantlari turli turkiy tillarda parallel qo‘llangani qayd etiladi.

Bu hodisa ayniqsa:

- o‘g‘uz tillari → ben

- qipchoq/chig‘atoy → men

qarama-qarshiligida yaqqol ko‘rinadi.

“Древнетюркский словарь”da ham:

- bän/men parallel shakllari uchraydi (Древнетюркский словарь, 1969. С. 341).

Sevortyan bu hodisani qadimgi turkiy burunlashish va lab undoshlari almashuvi bilan izohlaydi (Севортян, 1980. С. 98).

Hozirgi turkiy tillarda ham:

- turkcha: ben

- o‘zbekcha: men

- qozoqcha: men

- uyg‘urcha: men

shakllari saqlangan.

Budagov mazkur shakllarni qiyoslash orqali turkiy tillarning tarixiy-genetik yaqinligini ko‘rsatadi. Demak, Budagov lug‘atidagi y/j, q/x, t/d, b/m singari fonetik almashuvlar turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini yorituvchi muhim lingvistik hodisalardir. Muallif bu fonetik variantlarni oddiy talaffuz farqi sifatida emas, balki qardosh turkiy tillarning tarixiy-genetik aloqadorligini ko‘rsatuvchi dalillar sifatida talqin qiladi.

Shu jihatdan Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” asari:

- tarixiy fonetika,

- qiyosiy tilshunoslik,

- etimologiya,

- turkiy dialektologiya
uchun ham muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Muallifning yana bir muhim jihati – tarixiy yozma manbalardan faol foydalanishidir. Bu esa lugʻatni tarixiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan ham qimmatli manbaga aylantiradi.

L.Z. Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” asari XIX asr turkologiyasining eng yirik qiyosiy leksikografik yodgorliklaridan biridir. Mazkur lugʻat turkiy tillarning mushtarak lugʻat tarkibi, tarixiy-semantik aloqalari va terminologik umumiyligini oʻrganishda muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi.

Tahlil natijalari shuni koʻrsatadiki:

- lugʻatda eski oʻzbek (chigʻatoy)cha qatlam keng qamrovda aks etgan;
- turkiy tillarning umumiy leksik fondi qiyosiy asosda yoritilgan;
- tarixiy terminologiyaning ijtimoiy-siyosiy, harbiy, diniy va maishiy qatlamlari izchil tasniflangan;
- qardosh turkiy tillarning fonetik va semantik yaqinligi ilmiy dalillar asosida koʻrsatilgan.

Budagov lugʻati bugungi kunda ham:

- tarixiy leksikologiya,
- etimologiya,
- qiyosiy tilshunoslik,
- tarixiy terminologiya,
- turkiy korpus lingvistikasi

uchun muhim ilmiy manba boʻlib qolmoqda.

Adabiyotlar

Будагов, Л. З. (1869–1871). *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык*. СПб.: Типография Императорской Академии наук.

Dadaboyev, H. (2007). *Oʻzbek adabiy tili leksikasi tarixi*. Toshkent: Fan.

Dadaboyev, H. (2008). *Tarixiy harbiy terminlar lugʻati*. Toshkent.

Древнетюркский словарь. (1969). Ленинград: Наука,

Ilimskiy, N. (1857). *BABER-NAMEH diagataice. Ad fidem codicis Petropolitani*. Казань.

Радлов, В. В. (1866). *Образцы народной литературы тюркских племен. Часть I. Поднаречия Алтая*. Санкт-Петербург.

Rahmatullayev, Sh. (2000). *Oʻzbek tilining etimologik lugʻati*. Toshkent: Universitet.

Севортян, Э. В. (1974–2003). *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы*. Москва: Наука.

Tuxtasinova, M.Sh. “L.Z.Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lugʻatida eski oʻzbekcha qatlamning izohlanish prinsiplari”. Filol. fan. b. fals. dok. (PhD) ... diss. Toshkent, 2023.

Vambéry, H. (1868). *Chagataische Sprachstudien*. Leipzig.

Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildli. (2006–2008). Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.

NAVOIYNING “XAMSA” DOSTONLARIDAGI MAROSIMLAR ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEMALAR

Iqbol O‘RAZOVA*

Annotatsiya

Turkiy xalqlar madaniyati qadim davrlarga borib taqalishini yozma manbalari va folklor merosi yaqqol ko‘rsatib turadi. Bu boy manbani yozma yodgorliklar tili bilan qiyoslab tadqiq qilish tilshunoslik uchun muhim xulosa va qimmatli ma‘lumotlarni berishiga shubha yo‘q. Zotan vaqt sinovidan o‘tib, asrlar osha yashab kelayotgan shunday tafakkur durdonalari borki, ular kitobxonlar tomonidan asrlar osha mutolaa qilib kelinmoqda. Ana shunday durdonalardan biri bo‘lgan “Xamsa” dostonlari ham barcha davrlarda nafaqat yuksak badiiyati, umumbashariy g‘oyalari tufayli e’tirof etilgan, balki, turkiy tillarning yuksak mavqeyini belgilash, turkiy tilning bor salohiyatini, badiiy jilosini ochib berishni zimmasiga olgan va buning uddasidan chiqa olgan muhtasham asardir. Navoiy “Xamsa”si leksikasi juda boy bo‘lib, shu jihati bilan Navoiy tirikligidayoq til ixlosmandlari diqqatini tortgan.

“Xamsa” dostonlarining boy leksik qatlamida marosimlarga negizida yuzaga kelgan frazemalar muhim o‘rin tutadi. Ushbu frazemalar xalqning maishiy, axloqiy hamda ijtimoiy qarashlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Xususan, nikoh, aza, qatl bilan bog‘liq marosimlar asosida shakllangan frazemalar badiiy matnda obrazlilikni kuchaytiruvchi, xalq madaniyati, urf-odatlarini orqali milliy mintalitetni aks ettiruvchi birliklar sifatida talqin qilinadi. Mazkur frazemalar xalqning milliy tafakkuri, etnomadaniy qarashlari va tarixiy tajribasini o‘zida aks ettirishi bilan ham ahamiyatlidir. Maqolada marosim negizida shakllangan frazemalar qabul marosimlari asosida shakllangan frazemalar, qatl marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar, aza marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar, to‘y marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar, qurbonlik marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar kabi guruhlariga tasniflanadi va frazemalar shakllanishi uchun asos bo‘lgan marosimlar bilan bog‘langan holda tahlil qilinadi. Shuningdek, frazemalarning komponent tarkibi, ma‘no taraqqiyoti, konnotativ xususiyatlari hamda badiiy asardagi funksional xususiyatlari lingvistik tahlil asosida yoritiladi. Ayrim birliklarning tarixiy ildizlari va zamonaviy o‘zbek tilidagi qo‘llanish holati diaxron yondashuv asosida qiyoslanadi. Shuningdek, marosim frazemalari orqali qahramonlarning ruhiy holati, jamiyatdagi mavqei va muallif munosabati ifodalanishi ilmiy asosda ko‘rsatib beriladi. Natijada Navoiy “Xamsa”sidagi marosim frazemalari xalqning milliy tafakkuri, etnomadaniy qarashlari va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi muhim til birliklari ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlari: “Xamsa”, badiiy til, adabiy til, frazema, marosim, sema, leksema, erkin birikma, transpozitsiya.

PHRASEMES FORMED ON THE BASIS OF RITUALS IN NAVOIY’S “KHAMSA” EPICS

Abstract

Written sources and folklore heritage clearly demonstrate that the culture of the Turkic peoples dates back to ancient times. There is no doubt that a comparative study of this rich

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b., Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU, Toshkent, O‘zbekiston, ORCID ID: 0000-0003-2729-0856, orazovaiqbola@gmail.com

cultural source alongside the language of written monuments can provide linguistics with significant conclusions and valuable insights. Indeed, certain masterpieces of human thought have withstood the test of time and continued to be read and appreciated by generations of readers over centuries. One such masterpiece is the epics of the Khamsa, which have been recognized throughout all periods not only for their exceptional artistic value and universal ideas, but also as a monumental work that successfully demonstrated the high status, expressive richness, and artistic potential of the Turkic language. The vocabulary of Navoi's "Khamsa" is remarkably rich, and this feature attracted the attention of language scholars even during the poet's lifetime.

Within the extensive lexical layer of the "Khamsa" epics, phraseological units formed on the basis of rituals occupy an important place. These phrasemes embody the people's бытовой, moral, and social perceptions. In particular, phrasemes shaped through rituals associated with marriage, mourning, and execution are interpreted in literary texts as units that intensify imagery and reflect the national mentality through folk culture and customs. These phrasemes are also significant because they preserve the nation's collective worldview, ethnocultural perceptions, and historical experience.

The article classifies ritual-based phrasemes into several groups, including phrasemes formed on the basis of reception rituals, execution rituals, mourning rituals, wedding rituals, and sacrificial rituals, and analyzes them in connection with the ceremonies that served as the foundation for their emergence. In addition, the study examines the component structure of these phrasemes, the development of their meanings, their connotative features, and their functional role in literary discourse through linguistic analysis. The historical roots of certain units and their usage in modern Uzbek are comparatively analyzed from a diachronic perspective. The paper also demonstrates, on a scientific basis, how ritual phrasemes express the psychological state of characters, their social status, and the author's attitude toward them. As a result, it is substantiated that the ritual phrasemes found in Navoi's "Khamsa" constitute important linguistic units reflecting the national worldview, ethnocultural values, and historical experience of the people.

Keywords: Khamsa, literary language, artistic language, phraseme, ritual, seme, lexeme, free word combination, transposition.

Turkiy tillarning adabiy til sifatida shakllanishida Navoiy ijodi muhim bosqich sanaladi. O'z asarlari orqali tilimiz imkoniyatlarini ochib bergan ijodkor haqida B.Abdushukurov quyidagicha fikr bildirgan:

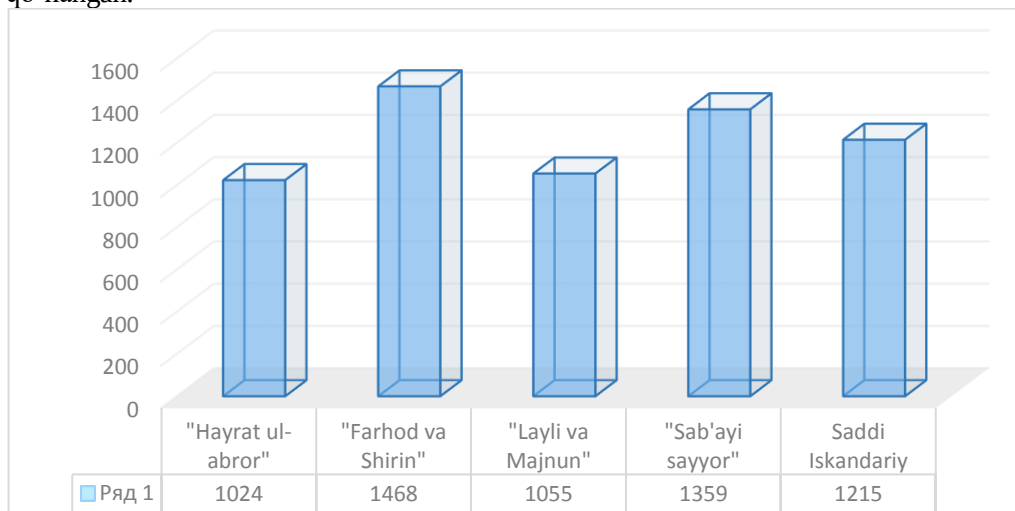
"-Yassaviy, Rabg'uziy, Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy, Gadoiy singari adiblar adabiy tilning boshlovchilari sanalsa, hazrat Navoiy tilni kamolotga yetkazdi, yuksak cho'qqiga olib chiqdi. Arab tili ilmiy til, fors-tojik tili badiiy adabiyot tili sifatida shuhrat topgan bir paytda 30 dan ortiq asarini o'zbek tilida yozib, o'zbek mumtoz adabiy tilini har tomonlama asoslab berdi;

-Navoiygacha bo'lgan adabiy til tarqoq holda edi, o'g'uz, qipchoq, o'g'uz-qipchoq, qarluq kabi. Navoiy katta hududdagi lahjalarni birlashtirib, yagona adabiy til holiga keltirdi, uning tepasida o'zi turdi. Mazkur til uzoq yillar davomida o'zbeklar va atrofdagi boshqa turkiy tillar uchun adabiy til sifatida xizmat qildi. Ayni paytda, mutafakkir "Farhod va Shirin" dostonida ushbu til Xitoydan Xurosongacha, jumladan, Sheroz va Tabrizgacha tarqalgani haqida ma'lumot berib o'tadi.

-so'z mulkining sohibqironiga qadar biror ijodkor til nazariyasi bilan shug'ullangan emas. Shoir umrining oxirgi paytlarida juda katta hayotiy va ijodiy tajribasini sarhisob

qilayotgan davrida, ya'ni 1499-yilda yozilgan "Muhokamat ul-lug'atayn" risolasida mutafakkir oltoy tillari oilasiga kiruvchi turkiy, ya'ni o'zbek tili bilan hind-yevropa tillariga mansub sarta (forsiy) tilini fonetik, leksik va grammatik jihatdan solishtirib, chog'ishtirma tilshunoslikka asos soldi (Abdushukurov, 2015, 259–260).

Navoiy turkiy til imkoniyatlarni o'zi yozishni maqsad qilgan "Xamsa" asari orqali ochib beradi. Asar til va uslub jihatidan o'ziga xos qurilishga ega: ijodkor har bir so'z zalvorini anglagan holda shunday badiiyat namunasini yaratganki, unda turkiy tilning boy leksikasi, betakror frazema va o'xshatishlari, turkiy sintaksis jilosi o'z aksini topish bilan birga, xalq madaniyati, qadriyatlari ham misralar qatiga singdirilgan. Navoiy tilining badiiy imkoniyatlarini ochib beruvchi muhim birliklardan bo'lgan frazemalar ham rang-barangligi bilan ajralib turadi. "Xamsa" asarida jami 2371 ta frazema mavjud bo'lib, bu birliklarning asarlar kesimida qo'llanishi turlichadir: ayrim frazemalar faqat bir doston uchrasa, aksar frazemalar uch yoki to'rt doston, ba'zan beshala doston matnida ham uchrashini ko'rish mumkin. Takrorlar bilan hisoblaganda "Hayrat ul-abror" dostonining 1024 o'rnida, "Farhod va Shirin" dostonining 1468 o'rnida, "Layli va Majnun" dostonining 1055 o'rnida, "Sab'ayi sayyor" dostonining 1359 o'rnida, "Saddi Iskandariy" dostonining 1215 o'rnida frazemalar qo'llangan.



1-diagramma. "Xamsa"da qo'llangan frazemalarning dostonlar kesimidagi statistikasi (takrorlar bilan).

Ushbu birliklar orasida madaniy ta'sir asosida, ya'ni xalq urf-odati, marosimlari, etnik madaniyati bilan bog'liq frazemalar ham ancha faol bo'lib, bu birliklar orqali biz XV asrgacha bo'lgan xalq madaniyati haqida ham qo'shimcha ma'lumotga ega bo'lamiz. Xalqning madaniy bilimlari asosida shakllangan frazemalarning aksariyati erkin birikmalarni birlamchi transpozitsiya qilish orqali yuzaga kelgan. Bunday frazemalar matnda ikki xil ma'moni tashishi bilan ahamiyatli: a) erkin birikma sifatida o'z ma'nosini aks ettiradi; b) turg'un birikma sifatida shu harakat orqali ifodalanadigan mavhum tushunchalarni ham anglatadi. Masalan, "Sab'ayi sayyor"da *ilini öp*= frazemasida "hurmat ko'rsatmoq" ma'nosini ifodalab kelgan:

*Şah duāsīya çekmādi tilini,
Öpmādi şāhi kāmṛān ilini (Ss, 114).*

Ushbu birlik matnda ham ayni harakatni nomlamoqda, ham bu harakat orqali "hurmat qilmoq" kabi mavhum tushunchani ifodalashga xizmat qilmoqda. Bilamizki, aksariyat urf-

odatlar avloddan avlodga o'tib shu xalq madaniyati sifatida davom etadi, ammo ayrimlari davr o'tishi bilan iste'moldan chiqadi. Qo'l o'pish orqali hurmatni izhor qilish odati o'zbek millatida hozirgi kunda saqlanmagan, ammo ayrim turkiy millatlarda, jumladan turklarda bu odat bugungi kunda ham davom etayotgan o'ziga xos go'zal an'anadir.

Frazemalarning aksariyati erkin birikmalarning ko'chma ma'noda qo'llanishidan hosil bo'lishini bu harakatlarning yoki odatlarning kishilar kundalik hayotida tez-tez takrorlanishi yoki faol uchrashi bilan bog'lash mumkin. Bu harakatlar zamirada mavhum tushunchalarni nomlash ehtiyoji yotadi, ya'ni kishilar leksemalar orqali ifodalashni xohlamagan yoki leksemalar nomlay olmagan tushunchalarni frazemalar bilan nomlaydi. Marosimlar asosida shakllangan frazemalarda ham bu holat kuzatiladi.

Dostonlardagi marosimlar negizida shakllangan frazemalarni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. *Qabul marosimlari negizida shakllangan frazemalar*
2. *Qatl marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar*
3. *Aza marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar*
4. *To'y marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar*
5. *Qurbonlik marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar*

1. *Qabul marosimlari negizida shakllangan frazemalar.* Bu turkumga mansub frazemalar ijtimoiy mavqei yoki martabasi yuqori tabaqa vakillariga hurmat ko'rsatish, e'zozlash ma'nosini bildirish uchun qo'llangan: *ilini öp*= "hurmat ko'rsatmoq"; *jabin sürt*= "sadoqatini izhor qilmoq", *yer öp*=, *ayayin öp*=, *dargāh öp*=, *āstānni öp*=, *tufraq öp*= "ta'zim qilmoq; hurmat ko'rsatmoq" kabi. Bunday frazemalar aksar holda qabul jarayonida bajariladigan harakatlar asosida shakllangan va shu harakat orqali ifodalanuvchi mavhum tushunchalarni nomlashga xizmat qilgan. Masalan, "Xamsa"da faol qo'llangan *jabin sürt*= frazema "ta'zim qilmoq, sadoqatini izhor qilmoq" ma'nolarini anglatadi:

Sürttüm taxt pāyāsıya jabin,

Anča kördümki, qopti taxtnişin (Ss, 427).

Arabcha o'zlashma bo'lgan *jabin* leksemasi "manglay, peshona" ma'nolarini ifodalab, birlik turkiy xalqlarga xos odat natijasida shakllangan. Biror mulozim yoki xizmatga qabul qilingan kishi tiz cho'kkan holda hukmdor yoki hojaning etagiga ko'zini yoki peshonasini tekizgan va bu sodiq, sadoqatli mulozim bo'lishga rozilik alomati bo'lgan. Bu o'ta jiddiy qaror bo'lib, qasam o'rni qabul qilingan.

"Xamsa"dagi frazemalar shu davr odatlarini, voqeligini, kishilar orasidagi munosabatlarni ham aks ettiradi. Jumladan, dostonlarda obrazlar orasidagi ijtimoiy munosabatlar *ayayin öp*=, *dargāh öp*=, *baş yergä qoy*=, *jabin bilä yer supur*=, *tufraq uzrā jabin qoy*=, *yergä jabha tegür*=, *tufraqqa yüz qoy*=, *yüzi birlä dargāhni supur*=, *yüz qoy*= frazemalari orqali ko'rsatib beriladi. Birliklar uchun integral sema "ta'zim qilmoq" ma'nosi bo'lib, birliklar "hurmat ko'rsatmoq", "itoatini anglatmoq" kabi abstrakt ma'nolarni ham o'zida aks ettiradi:

Skandar yetişgäç qoyub yergä baş,

Aña qıldılar şāh hālını fāş (SI, 209).

Chunki XV asrdagi ijtimoiy-siyosiy tuzum jamiyatdagi tabaqalashuv asosiga qurilgan, ya'ni quyi tabaqa vakillari yuqori tabaqadagi kishilarga egilib ta'zim qilish yoki tiz cho'kkan holda ta'zim qilish orqali qarshisidagi insonga o'z hurmatini ifoda etgan, tobeligini ko'rsatgan.

Shuningdek, dostonlarda uchrovchi *yer öp*=, *ayayin öp*=, *dargāh öp*=, *āstānni öp*=, *tufraq öp*= kabi frazemalar ham temuriylar davridagi rasmiy qabul jarayoni haqida

ma'lumot beradi. Jumladan, Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlayi sa'dayn va majmayi bahrayn" (Samarqandiy, 2008, 128) asarida Mirzo Ulug'bek otasi xoqoni sa'id Shohrux Mirzo huzuriga borganida "qo'lni o'pish saodatiga erishdi" degan ibora ishlatiladi. Mo'g'ul sardorlari Mirzo Ulug'bek qabuliga kelganda ham shunday frazema qo'llangan. Mirzo Ulug'bek huzuriga kelgan boshqa bir amirning navkarlari esa "yerni o'pish saodatiga musharraf bo'ladi". Bu ikki frazema rasmiy marosimning aynan yozma ifodasi, fikrimizcha. Bu frazemalarda uslubiy darajalanish (gradatsiya) hodisasini kuzatish mumkin: unvon va nasl-nasab jihatidan yuqori bo'lganlar qo'l o'pish orqali, unvonga ega bo'lmagan, amirzodalardan sanalmagan kishilar esa yer/tufroq/ dargoh o'pish orqali hurmatini bildirgan. Shuningdek, bu frazemalar temuriylar davridagi siyosiy rasm-rusumlarning qanchalik qat'iyligini ham ko'rsatadi (<https://t.me/c/2604822122/1371>). Dostonlarda ham ushbu frazemalar qabul jarayoni aks etgan sahnalarda faol qo'llanadi va obrazlar orasidagi ijtimoiy munosabatlarni, sinfiy tabaqalanishni ko'rsatib turadi.

Ko'z leksemasining "tana a'zosi" sememasidan yuzaga kelgan *közgä ilik qoy= / közigä ilikni qoy= / közigä barmayin qoy=* frazemalari "bajonidil qabul qilmoq" ma'nosini anglatadi:

*Xān ilik közgä qoydī minnat ilā,
Yüz mubāhāt etib bu xizmat ilā (Ss, 93).*

Ushbu frazeologik ma'no harakat negizida shakllangan bo'lib, Navoiy davrida bu harakat rasmiy qabullarda bajarilganini ko'rsatadi. Ammo bugungi kunda ushbu frazema ham, frazeologik ma'no ham eskirgan, frazema ma'nosi leksema bilan ifodalanadi. Ammo ushbu harakat hind xalqi vakillari madaniyatida saqlanib qolgan bo'lib, barmoq uchlarini peshona yoki ko'zga tekkizish orqali biror taklifni qabul qilish tushuniladi.

Ushbu guruhga oid frazemalarning aksari jamiyatdagi tuzumning o'zgarishi sabab arxaiklashgan va bugungi kunda qo'llanmaydi.

2. Qatl marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar. Har bir davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot tarzi, mavjud voqelik til birliklarida, ayniqsa, frazemalar mazmunida aks etadi. Jumladan, XV asrdagi ijtimoiy-siyosiy boshqaruvda o'lim hukmining mavjudligi, qilgan jinoyatiga ko'ra mahkumlarning turli usulda qatl qilinishi bu holatlar bilan bog'liq frazemalar shakllanishiga sabab bo'lgan. Ushbu guruhga oid frazemalarda davr ruhi aniq aks etadi va frazemalarning askari XV asrgacha bo'lgan qatl marosimlarining metaforik ko'chimiga asoslanadi. Denotativ ma'nosi umumiy bo'lgan *boynini ur=, baš kes=, baš tapmayin=, baš tüš=, boynini kes=, tiyi siyāsat bašiya sür=, bašini čap=, bašin uz=, bašini uçur=, boynin čal=, boynin uz=* kabi bir turkum frazemalar qadimda mavjud bo'lgan boshini tanasidan judo qilish orqali qatl qilish odatidan yuzaga kelgan. Frazemalar uchun integral sema "o'ldirmoq" semasi bo'lib, jazo turi birliklar jazo turini nomlashga xizmat qilgan.

Yana shunday xarakterdagi frazemalardan biri *yergä naqš bayla=* birligi bo'lib, frazema "boshidan yerga urib o'ldirmoq" ma'nosini bildiradi va kurash maydonida ustunlikka erishib yerga ko'tarib urish harakatining mubolag'ali shakli asosida hosil qilingan:

*Baši üstüdin anī aylab paxš,
Andaq urdiki yergä bayladī naqš (Ss, 251).*

Frazema tarkibidagi *naqš bayla=* fe'li yiqilgan kurashchining tana izi yerda qolishiga ishora qilmoqda. Bugungi kunda o'g'iz lahjasi vakillari nutqida ushbu frazema saqlangan bo'lib, *yerga naqsh etmoq* shaklida qo'llanadi. Frazema polifunksional xarakterda bo'lib, birinchi ma'nosi kurash jarayonida yelkadan oshirib yiqishga nisbatan qo'llanib, "1. mutlaq

ustunlik bilan yengmoq, halol yutmoq” ma’nolarini bildirsa, ikkinchi ma’no ikkilamchi transpozitsiya orqali “2. yerga yopishtirar darajada qattiq urmoq” ma’nosini bildirib, yoshi katta avlod tomonidan kichik yoshlilarga tahdid sifatida qo‘llanadi: *Yāniḡa bārsam yerā naqš etāmān, bācā, qara lekin* (So‘zlashuv uslubi).

O‘lim hukmining boshni tanadan judo qilish orqali amalga oshirilishidan *baš ućur=*, *bašin ūz=*, *tiyi siyāsāt bašiya sūr=* frazemalari yuzaga kelgan. Dastlab erkin birikma bo‘lgan *baš ućur=*, *bašin ūz=* birikmalari birlamchi transpozitsiya jarayonida metonimiya usuli orqali frazemaalashgan. Frazemaning tilda barqarorlashuvi natijasida, birlik nafaqat qatl marosimiga, balki boshqa holatlarga nisbatan, masalan jang maydonida jasorat bilan jang qilish, dushman bilan shiddatli kurashish va ularni qirish holatlariga nisbatan ham qo‘llanila boshlagan:

Tegmāk ūcūn jism-u ućurmaqqa baš,
Anda qilib ta’biya kōp oq-u taš (HA, 43).

Qahriddin ar šeri yayan kōrdi biym,
Ūzdi bašin ūy sūti ićgān yetim (HA, 355).

Bilamizki, o‘rta asrlarda qatl marosimlari odamlar ko‘z oldida amalga oshirilib, xalqning ko‘zini qo‘rqitish, itoatda bo‘lishni ta’minlashga xizmat qilgan. Qatl usullari turli ko‘rinishlarda amalga oshirilgan va bu marosimlar ta’sirida bir turkum frazemalar yuzaga kelgan. Masalan, “Farhod va Shirin”da qo‘llangan *qorġāndin ućur=* frazemasida “qatl qilmoq”, “o‘ldirmoq” ma’nosini bildirgan:

Evāz ba’zisiniġ boynini urġay,
Yana ba’zini qorġāndin ućurġay (FSh, 370).

Mahkum boshiga qop kiygizgan holda qo‘rg‘ondan yerga tashlash qatl marosimining bir turi sifatida amalga oshirilgan va bu ijro keyinchalik frazema shakllanishi uchun asos bo‘lgan. Ayni birlikka semantik va shaklan o‘xshash bo‘lgan frazema Z.M.Boburning “Boburnoma” asarida ham uchraydi. “Bobur tomonidan qo‘llangan *Kōk sarāyga ċiqar=* frazemasida “o‘lmoq” tushunchasi ham kinoya, ham shaxsning nasl-nasabiga ishora semasi asosida ifodalangan. Bobur Ko‘ksaroyini “oliy imorat” deb ta’riflaydi: *Temuriylardan har kim taxtgā oltursa ham munda olturur, har kim taxt dāiyasi bilā baš qoysa ham munda qoyar* (BN, 95). Sulton Ali Mirzoni Ko‘ksaroyga chiqarib, ko‘zlariga mil torttiradilar. Bundan ko‘rinadiki, ayrim jazo ko‘rinishlari, jumladan qatl qildirish ham Ko‘ksaroyda amalga oshirilgan. Bobur mazkur frazemaning etimologiyasini quyidagicha yoritgan: *Hattākim, kināyatī bolub edikim, falān padshāhzādani kōk sarāyga ċiqardilar, ya’ni olturdilar* (BN, 95). *Kōk sarāyga ċiqar=* frazemasida “o‘lmoq” tushunchasi metonimik ma’no ko‘chishi asosida yuzaga kelgan” (Xolmanova, 2024, 15).

3. Aza marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar. “Xamsa” dostonlarida aza marosimi asosida shakllangan frazemalar lingvomadaniy xususiyati bilan ham xarakterlidir. Masalan, dostonlarda faol uchrovchi *yūzni yirt=*, *yūzūdin pargāla oy=*, *yūzin munaqqaš qil=*, *ruxsār yūz pargāla qil=*, *tirmaġ ur=* frazemalari aza marosimlari negizida shakllangan bo‘lib, birliklar asarda “faryod qilmoq, dod-voy qilmoq” ma’nolarini ifodalab, ayriliqdan kuchli iztirobga tushgan obraz holatini tasvirlashga xizmat qilgan:

Yūzni yirtib, yaqani ċāk aylab,
Darddin navhayi halāk aylab (Ss, 390).

Ushbu frazema faol harakat orqali ichki ruhiy holatni ochishga xizmat qiladi. Frazemalarning shakllanishi turk xoqonligi davridagi aza marosimida amalga oshirilgan rasm-rusumlar bilan bog‘liq. N.Rahmonov “Turk xoqonligi” kitobida bu haqda shunday deydi: “Odam vafot etganda (asosan, amaldor yoki lashkarboshi), jasad chaylada saqlangan.

Marhumning qarindosh-urug‘lari ot va qo‘yni rosa yugurtirib, so‘ng chodir oldiga olib kelib marhumga atab qurbonlik qilganlar. Bu marosimda ayollar ham, erkaklar ham ishtirok etaveradilar. Qurbonlik keltirilgach, chaylaning atrofini zotdor otlarda yetti marta aylanadilar. Marosim bir necha kun davom etadi. Marhumni dafn qilish uchun biror kun belgilangan. O‘sha kuni ular marhum bilan xayrlashish uchun chaylaga kiradilar. Kirishdan oldin yuzlarini o‘tkir narsa bilan tilib yig‘laydilar” (Paxmohov H., 1993, 60-61). Aza marosimida bajarilgan ushbu odat islom ta‘sirida yo‘qolib ketgan bo‘lsa-da, xalq tilida frazema sifatida saqlangan va bu frazemalar XV asr yodnomasi bo‘lgan “Xamsa” dostonlarida faol uchraydi. O‘zbek shevalarida ushbu birlikka yaqin frazema qarg‘ish shaklida saqlanib qolgan bo‘lib, kishilar juda og‘ir vaziyatlarda o‘ziga nisbatan o‘ta hurmatsiz munosabatda bo‘lgan ayollarga nisbatan “yuzing kesilsin” deb qarg‘aydi va bu bilan “boshingga yomon kun kelsin, azador bo‘l, beva qol” ma’nolarini ifodalaydi. Shuningdek, yaqin-yaqingacha Samarqandning Toyloq tumanidagi shia mahzabiga mansub musulmonlar azasida ayollar yoqalarini yirtib, zanjir yoki arqon orqali o‘z-o‘zini azoblab, yuzlarni tirnaganlari haqida ma’lumot mavjud. Bu orqali oilaning ustuni vafot etgani anglashilgan.

“Xamsa”dagi *hay-hay tuš=, huy tart=* (“yig‘lamoq”) frazemalari aza marosimlarida aytim aytish odatidan yuzaga kelgan. Bilamizki, azaldan turkiy xalqlarda yo‘qchi deb nomlangan kishilar bo‘lib, azada aytim aytib yig‘lab turgan. Bunday odat hozir ham o‘zbek xalqining ba’zi hududlarida saqlangan. Xalq tilida azachi, yo‘qchi, go‘yanda nomlari bilan atalgan ayollar odatga ko‘ra aza marosimlariga taklif qilinadi va aytim aytib, yo‘qlov so‘ylab yig‘lab turadi.

Aza bilan bog‘liq bo‘lgan xarakterli frazemalardan yana biri *yüz qarart=* frazemasi bo‘lib, matnda “azador ekanini bildirish uchun yuziga qora surmoq” ma’nosini ifodalaydi va faqatgina “Farhod va Shirin” dostonining bir o‘rnida qo‘llanadi:

*Qarartib yüz, çekib qan yaş ilä harf,
Raqam aylab siyâhi uzra şingarf
Qara kizlär boyunlariya salib
Ki, yüzdin kizü kizdin yüz boyalıb. (FSh, 45).*

Ushbu baytlar Farhod o‘limidan xabar topgan Mulkaro va Bahrom ruhiy holatini aks ettirish uchun qo‘llangan. Ahamiyatli jihati, dostonda aza xabarini eshitgan Mulkaro va Bahrom qora libos kiyadilar, qora kigiz yopinadilar va yuzlariga qora suradilar.

Shuningdek, *yüzin qara, yaqasini çäk ayla=, közi qan tök=, ruxsâr yüz pargâla qıl=, yaqa yırt=, un çek=, mo‘ya tart=, baş yalañ qıl=* kabi frazemalar aksar holda aza marosimlaridagi yig‘ilash jarayonini ifodalash uchun qo‘llangan.

4. To‘y marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar. “Xamsa” dostonlarida to‘y marosimi asosida shakllangan *farzandliqqa qabul qıl=* (“kuyov qilmoq”), *aqdini mahkam et=, aqd içrâ bând ayla=, aqd idzivâjiya tartıl=* (“nikohlamoq”), *aqdi tazvij* (“to‘y, nikoh”) kabi frazemalar, nafaqat, nominativ va kommunikativ funksiya bajarmoqda, balki shu xalq madaniyati bilan bog‘liq muhim axborotlarni tashishga ham xizmat qilmoqda:

*Şah bolub vuslat amriya maşyul,
Ani farzandliqqa qıldı qabul (Ss, 360).*

Dostonlarda to‘y sahnalari bilan bog‘liq frazemalar xalq tilidagi faol frazemalar bo‘lmagani, aksincha arab va fors tili ta‘sirida yuzaga kelgani sabab madaniyat bilan bog‘liq belgilar kam.

5. Qurbonlik marosimlari asosida yuzaga kelgan frazemalar. Qadim qadimdan oshiqning ma’shuqasi uchun har bir ishga shayligi ishqning yetuklik darajasini belgilashi

adabiyotda an'ana bo'lgan. Ana shu qarashlar natijasida *fidāyi jan*, *janiya sadqa*, *janin fidā qil* =, *janlar qurbāni qil* =, *jandīn keč* = frazemalari shakllangan va *jan* yadrosining "hayot" sememasi frazemalar uchun tayanch sema bo'lmoqda. Bu frazemalarning shakllanish asosi islomga qadar o'tkazilgan qurbonlik marosimlariga borib taqaladi. Folklor namunalariga nazar tashlasak, "qadimda samo xudolari, xususan, Quyosh xudoriga atab oq ot qurbonlik qilingan" (O'rayeva D., Otajonova M., Nurullayeva S., 2024, 61.). Gerodotning ta'kidlashicha, qadimgi massagetlar eng chopqir otni qurbon qilib, quyosh chiqishini kutganlar va unga sig'inish marosimini uyushtirganlar (Safarov O., 2010, 343), "Choy momo" marosimida yig'ilgan narsalar sotilib, qo'y xarid qilingan va u shamol chiqadigan joyga eltib qurbonlik uchun so'yilgan (Safarov O., 2010, 132). Ertaklarda ham baloyi ofatning oldini olish uchun jonliq yoki go'zal qizlarni qurbon qilish sahnalari ko'p uchraydi. Hozirgacha xalqimiz tomonidan insonlar salomatligini so'rab, qo'y, tovuq kabi jonliq so'yib qurbonliklar qilinishida ham shamanizm elementlarini ko'rish mumkin. *Janin fidā qil* =, *janlar qurbāni qil* =, *jandīn keč* = frazemalari "o'limiga tayyor turmoq, hayotidan kechishga shay turmoq" ma'nolarini ifodalab, dostonlarda sinonim sifatida foydalanilgan:

Gar yigitim qildi fidā jan sāñä,

Men qarī janī dayī qurbān sāñä (HA, 138).

Ham Hamal-u Savr berib jan aña,

Jan etiban ikkisi qurbān aña (HA, 43).

Ul damki kuyarda kečti jandīn,

Ne fikri anīñ iki jahāndīn? (LM, 313)

Bu uch frazemaning barchasi leksik o'zgarish bilan hozirgi o'zbek tilida qo'llanadi, semantik jihatdan o'zgarmagan. Ammo shu frazeologik qatorga oid *jan qolya tut* = frazemasi ("qurbon bo'lishga shay turmoq") eskilik bo'yog'iga ega bo'lib, hozir ishlatilmaydi:

Jan qolya tutub nisārliqqa,

Sekrib ōzi jansipārliqqa (LM, 303).

Frazema ibtidoiy qarashlar asosida shakllangan bo'lib, jonni predmet, narsa sifatida anglanishi natijasida yuzaga kelgan (O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002, 623).

Yuqoridagi tahlillar asosida shuni ayta olamizki, Navoiy turkiy adabiy til asoschisi sifatida tilni me'yorlashtirdi, leksik va frazeologik qatlamni individual birliklari bilan boyitdi, xalq tilida faol qo'llangan birliklarni badiiy tilga olib kirdi. Arab va fors tili manbalaridan ilhomlangan, qadim turkiy madaniyatni chuqur bilgan alloma xalq tilidagi faol frazemalarni, qadim madaniyatlar bilan chambarchas iboralarni asarlarida qo'llash orqali "Xamsa" badiiyatini oshirdi. Dostonlarda qo'llangan marosimlar asosida shakllangan frazemalar XV asrdagi madaniy hayot, entografiya haqidagi qimmatli ma'lumotlarni avloddan avlodga tashishga xizmat qiladi. Yuqorida tahlil qilingan qabul marosimi va qatl marosimi bilan bog'liq frazemalar arxaiklashgan bo'lib, buni ushbu tarixiy marosimlarning xalq turmush tarzidan chiqib ketgani hamda jamiyat hayotida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan bog'lash mumkin. To'y bilan bog'liq frazemalarning arxaiklashganini esa ushbu frazemalar tarkibidagi arabiy-forsiy komponentlarning faolligi bilan asoslash mumkin. Tilda qabul qilinmagan leksema sabab frazema ham iste'moldan chiqqan. Aza marosimlari bilan bog'liq birliklarning aksari turkiy qatlamga mansub bo'lib, birliklar aza marosimlarida bajariladigan amallar asosida yuzaga kelgan. Bu frazemalarning aksari turkiy xalqlar tilida faolligi bilan xarakterlanadi.

Adabiyotlar

- Йўлдошев, Б. (2002) *Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари*. Самарқанд: СамДУ.
- Navoiy, A. (2020) *Hayrat ul-abror*. Toshkent, O'zbekiston: G'afur G'ulom.
- Navoiy, A. (2020) *Farhod va Shirin*. Toshkent, O'zbekiston: G'afur G'ulom.
- Navoiy, A. (2020) *Layli va Majnun*. Toshkent, O'zbekiston: G'afur G'ulom.
- Navoiy, A. (2020) *Sab'ayi sayyor*. Toshkent, O'zbekiston: G'afur G'ulom.
- Navoiy, A. (2020) *Saddi Iskandariy*. Toshkent, O'zbekiston: G'afur G'ulom.
- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати / А. И. Фозилов таҳрири остида. (1983). *Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати* (1-, 2-жилд). Тошкент, Ўзбекистон: Фан.
- Навоий, А. (2019) *Хамса: Насрий баён*. Тошкент, Ўзбекистон: Наврўз.
- А. Раҳмонов, Н. (1993) *Турк хоқонлиги*. Тошкент: Абдулла Қодирий.
- Самарқандий, А. (2008) *Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн* (2-жилд). Тошкент: Ўзбекистон.
- Safarov, O. (2010) *O'zbek xalq og'zaki ijodi* (Darslik). Toshkent: Musiq.
- Usmanova, Sh. (2019) *Lingvokulturologiya*. Toshkent.
- Holmanova, Z. (2024) Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidagi frazemalar talqini. *O'zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika*, (1), 15–16.
- O'rayeva, D., Otajonova, M., & Nurullayeva, S. (2024) *Mif va badiiy ijod*. Buxoro: Fan ziyosi.

SOLIQ KODEKSI MISOLIDA LINGVISTIK-MANTIQUIY EKSPERTIZA YONDASHUVI

Dilrabo ELOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqola matn va nutq qurilishida mantiqiy izchillikni ta'minlash hamda yuridik hujjatlarni lingvo-mantiqiy ekspertizadan o'tkazish masalalariga bag'ishlangan. Tadqiqotning maqsadi rasmiy matnlarda, xususan, O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 248-moddasi misolida yuzaga keladigan sintaktik qamrov va mantiqiy ziddiyatlarni aniqlash mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot jarayonida leksik-semantik segmentatsiya, propositsional mantiq tahlili va kontrafaktik modellash tirish kabi lingvistik usullardan foydalanildi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, huquqiy matnlarda "kengaytirilgan talqin" qoidasi ko'p hollarda mantiqiy kolliziyalarga sabab bo'ladi; qat'iy chegaralangan yopiq ro'yxat va anaforik bog'lanishsiz yozilgan mustaqil xatboshilar o'rtasida shartli qoidalarini (masalan, Vazirlar Mahkamasi tartibini) sun'iy ko'chirish mantiqan noto'g'ri ekanligi isbotlandi.

Kalit so'zlar: lingvo-mantiqiy ekspertiza, yuridik lingvistika, kogerentlik, propositsional mantiq, sintaktik qamrov, mantiqiy ziddiyat, Soliq kodeksi, rasmiy matn tahlili.

A LINGUISTIC-LOGICAL APPROACH TO EXPERT ANALYSIS: EVIDENCE FROM THE TAX CODE

Abstract

This article is devoted to ensuring logical consistency in the construction of texts and sentences, as well as the issues of linguistic-logical expertise of legal documents. The aim of the study is to develop mechanisms for exposing syntactic scope issues and logical contradictions that arise in official texts, specifically drawing upon the example of Article 248 of the Tax Code of the Republic of Uzbekistan. During the research, linguistic methods such as lexical-semantic segmentation, propositional logic analysis, and counterfactual modeling were utilized. The results of the analysis demonstrate that the rule of "broad interpretation" in legal texts often leads to logical collisions; it was proven logically incorrect to artificially transfer conditional rules (e.g., specific Cabinet of Ministers procedures) between strictly limited closed lists and independent paragraphs written without anaphoric connections.

Keywords: linguistic-logical expertise, forensic linguistics, coherence, propositional logic, syntactic scope, logical contradiction, Tax Code, official text analysis.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda matn faqatgina grammatik qoida va leksik birliklar yig'indisi emas, balki murakkab kognitiv-mantiqiy butunlik sifatida talqin etiladi. Matn va gaplar qurilishida mantiqiy izchillikni ta'minlovchi ikkita asosiy fenomen – kogeziya (tashqi grammatik va leksik-semantik bog'lanish) hamda kogerentlik (ichki mazmuniiy va mantiqiy uzviylik) axborotning aniq, ziddiyatsiz va bir ma'noda qabul qilinishini

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, dilraboelova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2329-1811

ta'minlaydi. Ayniqsa, huquqiy va rasmiy matnlarda so'z qo'llashdagi kichik mantiqiy xatoliklar ham ulkan iqtisodiy-huquqiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin.

Nutqning lingvo-mantiqiy ekspertizasi bo'yicha jahon va o'zbek tilshunosligida qator fundamental tadqiqotlar yaratilgan. Xususan, matnning diskursiv mantiqini o'rganishda T.A. van Dijk (Van Dijk T. A. 1977) va W. Kintsch (Kintsch W., van Dijk T. A. 1983) ishlari asosiy rol o'ynasa, matnning yashirin mantiqiy sintaksisi va kognitiv semantikasi masalalari N.D.Arutyunova (Арутюнова, 1990) tadqiqotlarida keng yoritilgan. Yuridik lingvistika va huquqiy matnlar ekspertizasida mantiqning o'rni A.N. Baranov (Баранов, 2007) va E.I.Galyashina (Галяшина, 2003) tomonidan chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, pragmatika va nutqiy aktlarning mantiqiy muvozanati bo'yicha J. Searle (Searle, 1969) va J.L.Austin (Austin, 1962) nazariyalari ushbu tadqiqotning xorijiy nazariy bazasini tashkil etadi. O'zbek tilshunosligida matnning kognitiv-mantiqiy qoliplari va diskursiv tahlili masalalari Sh.Safarov (Сафаров, 2006), o'zbek tili sintaksisining mantiqiy imkoniyatlari N.Mahmudov (Махмудов, 1998), pragmatik va semantik qonuniyatlar M.Hakimov (Ҳакимов, 2001), yuridik terminologiya va ularning semantik chegaralari esa Z.T.Xolmanova (Холманова, 2007) tadqiqotlarida o'rganilgan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi - yuqoridagi ilmiy tajribalarga tayangan holda, rasmiy yuridik matnlarni (O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi misolida) mantiqiy qismlarga ajratish usullarini ko'rsatish va lingvistik ekspertiza jarayonini mukammallashtirishdan iborat.

Metodlar

Tadqiqot jarayonida matnning kognitiv-mantiqiy qurilishini tahlil qilish uchun qator lingvistik-mantiqiy usullardan foydalanildi. Amaliy material (tadqiqot obyekti) sifatida O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 248-moddasi ("Soliq bazasini aniqlash tartibi") (Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. 2021) olinib, u qat'iy uch bosqichli mexanizm asosida dekonstruksiya qilindi:

1. Leksik-semantik va mantiqiy segmentatsiya

Yuridik matn bitta yaxlit qolipda ko'rinsa-da, mantiqan bir nechta qatlamlardan iborat ekanligi tekshirildi. Obyekt quyidagi segmentlarga ajratildi:

Aksiomatik qoida (Bosh premisa): Soliq bazasi... bitim taraflari tomonidan qo'llanilgan narxdan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Istisno va chegaralovchi filtrlar: Agar bitimning narxi bozor qiymatidan past yoki yuqori bo'lsa...

Maxsus holatlar (Sub-premisalar): Ayirboshlash, bepul berish, shaxsiy maqsadda foydalanish.

2. Propozitsional mantiq tahlili (Implikasiya va Disyunksiya)

Huquqiy gaplar shartli implikasiya (**P** bo'lsa, **Q** amal qiladi) formulasi asosida ishlaydi. Tahlilni mukammallashtirish uchun moddadagi bog'lovchilarning mantiqiy yuki tekshiriladi. 248-modda 1-qismidagi "Agar ushbu moddada boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa..." sharti butun matnning qonuniy kuchini himoya qiluvchi mantiqiy filtr sifatida tahlil qilindi. Bu shartning ishlashi keyingi bandlardagi istisnolar o'rtasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri ziddiyatlarning (kontradiksiyaning) oldini oladi.

3. Kontrafaktik modellash (Sintaktik qamrovni tekshirish)

Matnga sun'iy tarzda mantiqiy xatolar kiritib ko'rilishi yoki huquqni qo'llash amaliyotidagi kelishmovchiliklarni lingvistik modellash. Ushbu usul orqali matndagi anaforik (qaytaruvchi) bog'lanishlarning mavjudligi yoki yo'qligi pragmatik jihatdan baholandi.

Natijalar

Soliq kodeksining 248-moddasi (Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. 2021) ustida o'tkazilgan bandma-band lingvo-mantiqiy tahlil rasmiy matnlarning ko'rinmas sintaktik ierarxiyasini va huquqni qo'llashda kelib chiqadigan mantiqiy muammolarni aniqlash imkonini berdi:

1. Sintaktik qamrov va qat'iy cheklov mantiq'i (3-qism tahlili)

Moddaning 3-qismida qat'iy sintaktik chegara mavjudligi tasdiqlandi.

"Soliq bazasi quyidagi hollarda tovarlarning (xizmatlarning) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan tartibga muvofiq aniqlanadigan bozor qiymatidan kelib chiqqan holda aniqlanadi: 1) tovarlarni (xizmatlarni) boshqa tovarlarga (xizmatlarga) ayirboshlab realizatsiya qilishda; 2) agar ushbu Kodeksning 239-moddasi birinchi qismi 2-bandida yoki ikkinchi qismining 2-bandida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, tovarlarni (xizmatlarni) bepul berishda (ko'rsatishda); 3) yuridik shaxsning mol-mulkidan ushbu Kodeksning 239-moddasi to'rtinchi qismi 6-bandiga muvofiq shaxsiy maqsadlarda foydalanishda."

Ekspertiza tahlilidan ko'rinib turibdiki, "Quyidagi hollarda" jumlasini yuridik lingvistikada "qat'iy yopiq ro'yxat" (exhaustive list) ni shakllantiradi. Vazirlar Mahkamasi (VM) tartibining huquqiy ta'sir doirasi faqatgina sanab o'tilgan uchta holat bilan chegaralanadi. Bu yerdagi mantiqiy zarurat o'z isbotini topdi: ushbu holatlarda bitim narxi (real pul massasi) mavjud bo'lmagani sababli, davlat sun'iy baholash tartibini (VM tartibini) imperativ tarzda joriy etgan. Ro'yxat yakunlanishi bilan bu hukmning ta'sir kuchi mantiqan to'xtaydi.

2. Erkin isbotlash va bekor qilinishi mumkin bo'lgan mantiq (4-qism tahlili)

"Agar bitimning narxi tovarlarning (xizmatlarning) bozor qiymatidan past yoki yuqori bo'lsa, soliq organlari soliq bazasiga tuzatish kiritishga haqli. Soliq to'lovchi bunday qaror yuzasidan bitimning narxi bozor narxlariga muvofiqligini va soliq to'lashdan bo'yin tovlashga qaratilmaganligining asoslarini taqdim etish yo'li bilan nizolashishga haqli."

Lingvistik ekspertiza natijalariga ko'ra, 4-qism matni 3-qismdan mutlaqo mustaqil sintaktik butunlikdir. 4-qismda oldingi qismdagi mexanizmga (VM tartibiga) ishora qiluvchi hech qanday anaforik olmoshlar (ushbu, mazkur, yuqoridagi) mavjud emas. Ushbu qismda "Bekor qilinishi mumkin bo'lgan mantiq" (Defeasible reasoning) ishlayotgani aniqlandi: soliq organi tuzatish kiritish tezisini ilgari suradi, soliq to'lovchi esa erkin bozor narxlari asosida antitezis orqali uni nizolashadi. Bu holatda yagona VM tartibini qo'llash imkonsizligi til qonuniyatlari orqali tasdiqlandi.

3. Asimmetrik mantiqiy chegara (6-qism)

Import bilan bog'liq qismda "hisoblab chiqarilgan qiymatdan past bo'lishi mumkin emas" degan qo'shaloq inkor orqali iqtisodiy xavfsizlikning lingvistik ifodasi - "Minimal qiymat chegarasi" (Eng quyi mantiqiy chegara) qoidasi o'rnatilganligi aniqlandi.

Muhokama

Olingan natijalar huquqiy matnlarni talqin qilishda yuzaga keladigan ko'plab amaliy muammolarni yoritib beradi. Amaliyotda, ayniqsa soliq ma'muriyatchiligida ekspertlar va huquqshunoslar tomonidan "Kengaytirilgan talqin" xatosiga yo'l qo'yish holatlari tez-tez uchraydi.

Tadqiqot obyekti bo'lgan 248-moddaning (Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. 2021) 3 va 4-qismlarini qo'llashdagi kelishmovchiliklar bunga yaqqol misoldir. Amaliyotchi mutaxassislar bitta modda doirasida yonma-yon kelganligi sababli, 3-qismdagi cheklovchi hukmni ("Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan tartib") 4-qismga ham joriy etishga

urinadilar. Ammo, A.N.Baranovning huquqiy lingvistika haqidagi qarashlariga tayanib shuni aytish mumkinki (Баранов, 2007), yuridik matnlarda “implitsit (yashirin) qo‘llanish” (oldingi xatboshidagi qoidaning keyingisiga yozilmasdan o‘tib ketishi) faqatgina anaforik vositalar qatnashgandagina qonuniy kuchga ega bo‘ladi.

Agar 4-qism mantiqan VM tartibiga bog‘langanida edi, matnda qat’iy ziddiyat (kontradiksiya) yuzaga kelgan bo‘lardi. Bir vaqtning o‘zida ham qat’iy davlat tartibi qoidalari asosida hisoblash, ham soliq to‘lovchining erkin bozordagi narxlar orqali isbotlash huquqi birga yashay olmas edi. T.A. van Dijk va W. Kintsch (Kintsch W., van Dijk T. A. 1983) nazariyalariga ko‘ra, kogerentlik nafaqat tashqi elementlar, balki ichki tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy kolliziyasizlikdir. Lingvistik-mantiqiy yondashuv bu vaziyatda “To‘g‘ridan to‘g‘ri va so‘zma-so‘z talqin” usulining ustunligini va xatboshilarning mantiqan avtonom ekanligini isbotlaydi.

Xulosa

Mantiq – har qanday axborotning, ayniqsa, huquqiy va rasmiy matnlarning ko‘rinmas asosidir. Matnni lingvo-mantiqiy ekspertiza qilish orqali grammatik va uslubiy jihatdan bexato yozilgan gaplar ham o‘zida yashirin mantiqiy ziddiyatlarni yoki asossiz kengaytirilgan talqinlarni mujassam etishini kuzatish mumkin.

O‘tkazilgan dekonstruktiv tahlil asosida quyidagilarni ta’kidlash maqsadga muvofiq:

Sintaktik qamrovning buzilishi yuridik xatodir. “Quyidagi hollarda” kabi jumlarlar yopiq mantiqiy ro‘yxatni shakllantiradi. Ushbu ro‘yxatdan tashqaridagi mustaqil xatboshilarga maxsus cheklovchi tartiblarni sun’iy ravishda tatbiq etish mantiqiy kross-kolliziyani keltirib chiqaradi.

Anaforik mustaqillik. Matn bo‘laklari o‘rtasida havola beruvchi (ishora qiluvchi) vositalar mavjud bo‘lmaganda, har bir xatboshi avtonom mantiqiy hudud sifatida faqat o‘z matni doirasida talqin qilinishi shart.

Lingvistik ekspertiza zarurati. Amaliyotdagi nizolarning salmoqli qismi iqtisodiy emas, balki lingvistik-mantiqiy tushunmovchiliklar (noto‘g‘ri talqin) oqibatidir.

Kelgusida qonun hujjatlarini ishlab chiqish bosqichida lingvistik-mantiqiy ekspertizani joriy etish, shuningdek, Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalaridan foydalanib, o‘zbek tilidagi rasmiy matnlarda sintaktik qamrov va ziddiyatlarni avtomatik aniqlovchi raqamli algoritmlarni yaratish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

Арутюнова Н.Д. (1990). Логический анализ языка: *Противоречивость и аномальность текста*. Москва: Наука.

Austin J.L. (1962). *How to Do Things with Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Баранов А.Н. (2007). *Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика*. Москва: Флинта; Наука.

Галяшина Е.И. (2003). *Основы судебного речеведения*. Москва: Стет.

Ҳақимов М. (2001). *Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини*. Тошкент: Фан.

Kintsch W., van Dijk T. A. (1983). *Strategies of Discourse Comprehension*. New York: Academic Press.

Махмудов Н. (1998). *Ўзбек тилининг назарий грамматикаси: Синтаксис*. Тошкент: Ўқитувчи.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. (2021). Тошкент: Lex.uz.

Сафаров Ш. (2006). *Прагмалингвистика*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Searle J.R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Van Dijk T.A. (1977). *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman.

Холманова З.Т. (2007). *Юридик терминларнинг лексик-семантик хусусиятлари ва таржима муаммолари*. Тошкент: ТДЮ нашриёти.

GEZEĞEN ADLARI HAKKINDA

Gavhar KURBANOVA *

Anotasyon

Bu makalede gezegenlerin adlarının kökenleri, oluşum süreçleri ve yapıları incelenmektedir. Ayrıca gezegenlerin adlandırma özellikleri ve etimolojik yönleri ele alınarak, farklı kültürlerdeki isimlendirme çeşitliliği üzerinde durulmuştur. Makale, gökbilim ve etimoloji alanındaki araştırmacılar için gezegen isimlerinin tarihçesi ve anlamları hakkında kapsamlı bir bakış sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: gezegen, gök, sema, galaksi, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn, Mirrix, Zuhale, Müşteri, Zühre, Utarit.

ABOUT THE NAMES OF PLANETS

Abstract

This article examines the origins, formation processes, and structures of planet names. It also addresses the naming characteristics and etymological aspects of planets, highlighting the diversity of naming conventions across different cultures. The article provides a comprehensive overview of the history and meanings of planet names, serving as a valuable resource for researchers in astronomy and etymology.

Keywords: planet, sky, cosmos, galaxy, Mercury, Venus, Mars, Jupiter, Saturn, Mirrix, Zuhale, Müşteri, Zühre, Utarit.

Günümüzde Özbekçede “sayyora” kelimesinin sözlük anlamı Arapça **سياره** kökünden gelmekte olup “gezegen, otomobil, kervan; sabit bir ikamet eri olmayan, dolaşan, gezgin” anlamlarını ifade eder.

Eski zamanlarda yıldızlara kıyasla hareket eden edi gök cismi biliniyordu ve onların Dünya’nın etrafında döndüğü düşünülüyordu. Bu nedenle bu gök cisimlerine “gezegenler” denilmiştir (Примов А., 2004, 38-b).

Bu düşüncenin gerçeğe yakın olduğu, gezegenlerin Dünya’ya göre konumlarının gözlemlenmesiyle anlaşılmıştır.

Dilimizde “yedi felek” ve “yedi gök” gibi ifadeler de bu anlayışın izlerini taşımaktadır. S.Azizov, gökbilim tarihi açısından bu ifadelerin kökeninin Klavdiy Ptolemey tarafından ortaya konulan eski Yunan jeosentrik sistemine dayandığını belirtir. Bu sistemde Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn gezegenlerinden oluşan bir yapı söz konusudur. Bu model yaklaşık bin beş yüz yıl boyunca bilim dünyasında hâkim görüş olarak kabul edilmiştir [Азизов С., 2009, 32-6.].

Eski insanlar yalnızca beş gezegeni biliyordu: *Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn*. Bu gezegenler herhangi bir teleskop olmadan çıplak gözle gözlemlenebiliyordu. Bu gezegenlerin isimleri çok eski olmasına rağmen başlangıçta farklı adlarla anılmıştır.

M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan Pisagor döneminde Yunanlılar bu gezegenleri şu şekilde adlandırmıştır:

Στίλβων – “parlayan” → Merkür;

Έσπερος, Φωσφόρος, Έωσφόρος – “ışık getiren, sabah yıldızı” → Venüs;

Πυρρός – “ateşli” → Mars;
Φαέτων – “parlak” → Jüpiter;
Φαίνον – “ışiltılı” → Satürn [Веселовский И.В., 1961, – С. 30].

Araştırmacılar “Dîvânu Lugâti’t-Türk” eserinde de gezegen adlarını ifade eden bazı Türkçe adların bulunduğunu belirtmektedir: Baqır soqum, bakır soqra, jultuz, Kürüd (Mars), Karakush (Jüpiter), Sekendiz / Sekentir (Satürn) ve Sevit (Venüs) [Жұпаев М., 2006, 132-b.].

Zuhal (Arapça زحل) güneş sistemindeki gezegenlerden biri olan *Satürn*’ün Arapça adıdır. Doğu astronomları Farsçada bu gezegeni “*Kayvan*” olarak adlandırmış ve onun göğün edinci katında bulunduğunu düşünmüşlerdir. “**Kutadgu Bilig**” eserinde ise bu yıldızın Türkçe karşılığı olarak “*Sekendir*” adı da geçmektedir [Yusuf Xos Hojib, 2007, 189-b.].

“*Kavnu mekân*” ve “*çerh-i kayvan*” gibi ifadeler astronomik terimlerdir. “*Kavnu mekân*” bütün varlığı ifade ederken “*Kayvan*” Doğu astronomi geleneğinde Satürn gezegenini temsil eder. Orta Çağ’da ise “*çerh-i kayvan*” ifadesi bazen tüm evren anlamında kullanılmıştır. Bunun nedeni Satürn’ün jeosentrik sistemde en uzak gezegen olarak kabul edilmesidir [Азизов С., 2009, 30-b.].

Müşteri (Arapça مشتری) ise *Jüpiter* gezegeninin Arapça adıdır. Doğu astronomlarına göre bu gezegen altıncı gökte bulunur ve eşil renk ile ilişkilendirilir. Astrolojide *şans ve mutluluk yıldızı* olarak kabul edilmiştir. Doğu edebiyatında “*Sa’d-i Ekber*” yani “*göğün kadısı*” olarak da adlandırılmıştır. Farsçada “*Birjis*” olarak da bilinmektedir.

“*Kutadgu Bilig*” eserinde bu gezegen için “*O’ngay*” ve “*Qoraquş*” adları da kullanılmıştır. “Dîvânu Lugâti’t-Türk”te de “*Qoraquş*” adı er almaktadır.

Zühre (Arapça زهرة) ise *Venüs* gezegeninin Arapça adıdır. Araştırmacı A.Primov, Venüs için kullanılan “*Savit*” ve “*Nohid*” gibi adların arkaik olduğunu; *Zühre*, *Çolpan*, *Yolçu* yıldızı ve *Sabah* yıldızı gibi adların ise günümüzde hâlâ aktif olarak kullanıldığını belirtmektedir [Примов А.И., 2011, 8-b.].

Bu gezegenin “*Sabah yıldızı*” olarak adlandırılmasının sebebi, sabah vakitlerinde çok parlak şekilde görülmesidir. Türk halkları arasında şu adlarla da bilinmektedir.

Türk halklarında isimler şu şekildedir: Başkurtlar “*Таң йондозо*”, Türkmenceler “*Чобан йылдызы*”, Türkler ise “*çoban yıldızı*” der. Ancak, Türk astronomisi kendi özgünlüğünü korumuştur. Kazaklar Akşam Venüs’üne farklı olarak “*Тул хатын*” adını vermişlerdir. Venüs’ün Arapça adı Zuhra (Nuhid) olup, “parlak” anlamına gelir. Güneş ve Ay’dan sonra en parlak gök cismi. Eski yazılı kaynaklarda *Zoqra*, *Soqra*, *Sevit* şeklinde geçer. Ayrıca bazı sözlüklerde, örneğin “*At-Tuhfa*”da Çölpon’un “*A:piqraq*” varyantı kaydedilmiştir.

Bazı yerlerde bu kelimenin etimolojisi “*çoban*” sözüyle, yani “*çobanın yıldızı*” ile açıklanmıştır. Çölpon varyantı ise esas olarak sözlüklerde ve *Zuhra* kelimesi ise edebiyatta verilmiştir [Кадирова Э.Х., 2018, 102-c].

Mirrix (Arapça مريخ) ise *Mars* gezegeninin adıdır. Eski astrologlar bu gezegeni savaş ve kan dökülmesinin sebebi olarak kabul etmişlerdir. Bazı kaynaklarda Farsça **Behram** adıyla da anılır.

Bu gezegen için ayrıca *Baqır soqum*, *Mis gezegeni*, *Kızıl yıldız*, *Ateş yıldızı* gibi adlar da kullanılmıştır. Araştırmalara göre *Mirrix* adı IX–X. yüzyıllarda Arapça yoluyla dile

girmiş, *Baqır soqum* adı XI. yüzyıldan itibaren kullanılmış, *Mars* adı ise XX. yüzyıl başlarında Rusça aracılığıyla Özbekçeye geçmiştir [Primov A.I., 2011, 7-b.].

Utarit (Atorid) (Arapça عطارد) ise *Merkür* gezegeninin adıdır. Mitolojide bu yıldız yazarların koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Farsçada “*Dabir*” olarak da adlandırılır.

Örneğin **Ali Şir Nevaî**’nin eserlerinde bu ad şu şekilde geçmektedir: “*Ey gök Dabiri, kimseye bir mektup yazmadın...*”

Geri kalan üç gezegen – *Uranüs*, *Neptün* ve *Plüton* – son iki yüz yıl içinde keşfedilmiştir.

“Kutadgu Bilig” eserinde bazı astronomik terimlerin Türkçe karşılıkları da verilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Yalçıq (Ay), Sekentir (Satürn), Oñay (Jüpiter), Kürüd (Mars), Sevit (Venüs), Arzu (Merkür), Yaşıq (Güneş), Ud (Boğa), Ülgü (Terazi), Könek (Kova).

Sonuç: Bu makale, gezegen isimlerinin kökenlerini, oluşum süreçlerini ve yapısal özelliklerini kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Farklı kültürlerdeki adlandırma çeşitliliği, gezegen isimlerinin tarihsel ve etimolojik boyutlarını ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, gökbilim ve etimoloji alanındaki araştırmacılar için önemli bir referans niteliği taşımaktadır.

Kaynaklar

Примов А. (2004). Юлдуз ва сайёраларни ифодаловчи атамалар ҳақида // *Филологические исследования. 8-том*. Ургенч.

Азизов С. (2009). *Марказий Осиёда астрономия ва Улугбек мактаби*. Тошкент.

Веселовский И.В. (1961). Аристарх Самосский – Коперник античного мира. Вкн.: *Историко-астрономические исследования*. Москва.

Жўраев М., Нарзикулова М. (2006). *Миф, фолклор ва адабиёт*. Тошкент.

Yusuf Xos Hojib. (2007). *Qutadg‘u bilig (B.To‘xliyev tabdili asosida)*. Cho‘lpon.

Alisher Navoiy. *Farhod va Shirin*. B. 376.

Примов А.И. (2011). *Ta‘lim jarayonida kosmonimlardan foydalanish (uslubiy qo‘llanma)*. Urganch.

Примов А.И. (2009). Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари: *Филол. фан. номз. ... дисс. авт.* Тошкент.

Primov A.I. (2011). *Ta‘lim jarayonida kosmonimlardan foydalanish (uslubiy qo‘llanma)*. Urganch.

XORAZM SHEVALARI LEKSIKASIDA MILLIY QADRIYATLAR SEMANTIKASINING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Shukurjon NORBAYEVA *

Annotatsiya

Ushbu maqola Xorazm shevasi leksikasida milliy qadriyatlar va urf-odatlarining lingvokulturologik ifodasi masalasini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda sheva materiallariga asoslanib, Xorazm mintaqasiga xos turmush tarzi, marosimlar, axloqiy normalar hamda qadriyat tushunchalarini aks ettiruvchi leksik birliklar tahlil qilinadi. Lingvokulturologik yondashuv asosida Xorazm shevalarining tilda madaniyat munosabatlarini aks ettirishdagi o'rni aniqlanadi. Tadqiqot natijalari o'zbek dialektologiyasi va lingvokulturologiyasining rivojlanishiga muhim hissa bo'lib qo'shiladi.

Kalit so'zlar: Xorazm shevalari, lingvokulturologiya, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, dialektologiya, leksik birliklar, frazeologiya, konsept.

A LINGUOCULTURAL STUDY OF THE SEMANTICS OF NATIONAL VALUES IN THE LEXICON OF KHOREZM DIALECTS

Abstract

This article is devoted to the study of the linguocultural expression of national values and traditions in the lexicon of the Khorezm dialects. Based on dialectal materials, the research analyzes lexical units that reflect the lifestyle, rituals, moral norms, and value concepts specific to the Khorezm region. Using a linguocultural approach, the role of Khorezm dialects in reflecting the relationship between language and culture is identified. The results of the study contribute significantly to the development of Uzbek dialectology and linguoculturology.

Keywords: Khorezm dialects, linguoculturology, national values, traditions, dialectology, lexical units, phraseology, concept.

Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari orasida lingvokulturologiya alohida o'rin tutadi. Zero, til nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning ruhiy olami, tarixi, qadriyatlari va urf-odatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi "xotira" hamdir. Shu bois tilning madaniyat bilan o'zaro munosabatini o'rganish bugungi kun tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biriga aylanmoqda. Tilimizning hududiy ko'rinishi bo'lgan shevalar bu jihatdan g'oyat qimmatli manba hisoblanadi: ularda xalqning ko'p asrlik hayot tarzi, an'analari va qadriyatlari jonli holda saqlanib qolgan.

O'zbek tili shevalariga oid tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadal rivojlana boshladi. So'nggi yillarda o'zbek dialekt va shevalarini o'rganish bo'yicha olib borilgan ilmiy tekshirish ishlari va kuzatishlar Xorazm hududidagi dialekt va shevalarning nihoyatda xilma-xil va murakkab ekanligini tasdiqlaydi. Xorazm shevalarining deyarli barcha sohalari bo'yicha ham olimlarimiz keng qamrovli tadqiqot ishlarini olib borganlar. Bu o'rinda F.Abdullayev, A.Ishayev, O.Madrahimov, Z.Do'simov, Y.Jumanazarov, E.O'rozov, M.Saparov, M.Jumaniyozova, A.Otajonova, Sh.Norbayeva, E.Alimardonov, Sh.Alimova kabi olimlarning ishlarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor v.b., Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, O'zbekiston

Ushbu qisqacha obzorning o‘ziyoq ko‘rsatadiki, o‘zbek tilshunosligida Xorazm shevalarini o‘rganish bo‘yicha yetarli tajribalar to‘plangan. Ammo mazkur sohadagi barcha tadqiqotlar poyoniga yetgan, unga xos barcha muammolar to‘la o‘z yechimini topgan, degan xulosaga olib kelmaydi. Ayniqsa, Xorazm shevalari leksikasi lingvokulturologik nuqtayi nazardan, ya’ni sheva materiallarida milliy mentalitet, qadriyatlar tizimi va urf-odatlarining qanday aks etishi masalasi hali yetarli darajada o‘rganilmagan.

Xorazm – qadimiy madaniyat o‘chog‘i. Mintaqaning o‘ziga xos geografik holati, tarixiy aloqalari va turmush tarzi uning shevalarida chuqur iz qoldirgan. Xorazm shevasidagi leksik birliklar mintaqa aholisining dunyoqarashini, axloqiy me’yorlarini va milliy o‘ziga xosligini yorqin ifodalaydi. Mazkur maqolada ana shu muammo tadqiqot obyekti sifatida tanlab olingan.

Tadqiqotning maqsadi – Xorazm shevalari leksikasida milliy qadriyatlar va urf-odatlarining lingvokulturologik ifodalanish xususiyatlarini aniqlash va tahlil qilishdan iborat. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: Xorazm shevalariga oid leksik materiallarni yig‘ish va tizimlashtirish; milliy qadriyatlar va urf-odatlarini aks ettiruvchi so‘z va iboralarni ajratib o‘rganish; lingvokulturologik yondashuv asosida til va madaniyat munosabatlarini tahlil qilish. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: 1) kuzatuv va dala yozuvlari metodi; 2) tavsifiy-tahliliy metod; 3) lingvokulturologik tahlil metodi; 4) qiyosiy-chog‘ishtirish metodi. Lingvokulturologiya – til va madaniyatning o‘zaro munosabatini o‘rganuvchi fan sifatida V.N.Teliya, V.A.Maslova, Y.S.Stepanov kabi olimlarning asarlarida shakllangan. V.A.Maslova til va madaniyat munosabatini quyidagicha ta’riflaydi: “Til madaniyatning ko‘zgusi bo‘lib, unda xalqning tarixi, geografiyasi, turmush tarzi, an’analari, axloqi, qadriyatlar tizimi va dunyoqarashi aks etadi. Til va madaniyat o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjud bo‘lib, ular birbirini belgilaydi va boyitadi. Madaniyat tildagi ramzlar, obrazlar va konnotatsiyalar orqali o‘z ifodasini topadi.” [Maslova, 2001, 8-b.]

Xorazm shevalari leksikasida milliy qadriyatlar bir necha semantik guruhlar orqali namoyon bo‘ladi. Quyida ular lingvokulturologik tahlil asosida ko‘rib chiqiladi.

1-jadval: Xorazm shevalaridagi qadriyat leksikasining semantik tasnifi

Semantik guruh	Xorazm shevalaridagi leksik birliklar	Lingvomadaniy ma’no
Mehnat qadriyatlari	xirmon, yanchma, chala, o‘roq	Hosil va mehnatga munosabat
Oila va qarindoshlik	opo, qorindosh, qayinnaa, galin	Oila ierarxiyasi va munosabatlar
Mehmonnavozlik	dasturxon do‘shamoq, siylash, qo‘l cho‘zmoq	Mehmonni hurmat qilish
To‘y marosimlari	oq to‘n, yov qaytarish, qiz o‘tqazish, labba	Nikoh va to‘y an’analari
Dehqonchilik marosimlari	suv chiqarish, tomosha, gaplashma	Jamoaviy mehnat va hamkorlik
Or-nomus qadriyatlari	Boshshini go‘tarib yuro‘lmidi, adi chiqdi	Ijtimoiy obro‘ va axloqiy normalar

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, shevalarning lingvokulturologik aspektda o'rganilishi o'zbek dialektologiyasi va lingvokulturologiyasining rivojlanishiga muhim hissa qo'shadi. Kelajakda Xorazm shevalari materiallarida konsept tahlilini chuqurlashtirish hamda boshqa turkiy tillar shevalari bilan qiyosiy tadqiqotlarni olib borish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar

- Абдуллаев Ф. (1961). *Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. 1-жилд*. ЎзФАН.
- Ишаев А. (1977). *Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари*. Фан.
- Мадраҳимов О. (1973). *Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси*. Фан.
- Жуманазаров Ю. (1976). *Ўзбек тили Жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилиши*. Фан.
- Ўрозов Э. (1978). *Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари*. Фан.
- Сапаров М. (1988). *Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро муносабатлари*. Фан.
- Жуманиёзова М. (1999). *Хоразм халқ кўшиқлари лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс.* – Тошкент.
- Норбаева Ш. (2017). *Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи. Фил.ф.ф.д...дисс.* – Тошкент.
- Karasik V. I. (2002). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Перемена.
- Маслова В. А. (2001). *Лингвокультурология*. Академия.
- Слышкин Г. Г. (2004). *Лингвокультурные концепты и метаконцепты*. Перемена.
- Степанов Ю. С. (2004). *Константы: словарь русской культуры*. Академический проект.
- Телия В. Н. (1996). *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Школа.

TURKIY TILLARDAGI MUSHTARAK ANTROPONIMLAR

Dilrabo ANDANIYAZOVA*

Annotatsiya

Har bir xalqning milliy identifikatsiyasi, madaniyati va tarixiy merosi uning tili va nomlash an'analari orqali namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, antroponimlar – insonlarning shaxsiy ismlari, familiyalari va otalik ismlari – muayyan xalqning madaniy, etnolingvistik va ijtimoiy qiymatlarini o'z ichiga olgan muhim lingvomadaniy kod hisoblanadi. Maqolada ko'pismilik, ismlarni tabulashtirish, badiiy matnda ismlarning vazifalari turkiy xalqlarning ism qo'yish madaniyati va urf-odatlarini asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, onomastika, antroponimika, lingvomadaniyatshunoslik, fanlararo aloqadorlik, etnomadaniy omil, sotsiomadaniy omil, ismlarni tabulashtirish.

COMMON ANTHROPONYMS IN TURKIC LANGUAGES

Abstract

The national identity, culture, and historical heritage of each nation are manifested through its language and naming traditions. In this sense, anthroponyms - personal names, surnames, and patronymics of people - are an important linguocultural code that includes the cultural, ethnolinguistic, and social values of a particular people. The article reveals polysemy, tabulation of names, and the functions of names in literary texts based on the naming culture and traditions of the Turkic peoples.

Keywords: Turkic languages, onomastics, anthroponymy, linguoculturology, interdisciplinary connections, ethnocultural factor, sociocultural factor, tabulation of names.

Turkiy tilli davlatlarning tarixiy rivojlanishida umumiyliklar – madaniy ta'sirlar, mushtarak qadriyatlar, tarixiy aloqalar kabi omillar mavjud. Shu nuqtayi nazardan, turkiy xalqlar antroponimikasidagi o'xshashlik va farqlarni tadqiq qilish nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarixiy nuqtayi nazardan ham katta ahamiyatga ega.

Bugungi kunda tilshunoslikda antroponimlarni lingvomadaniy tahlil qilish tendensiyasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, mushtarak sivilizatsion muhitda shakllangan nomlash an'alarini solishtirish, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni ko'rsatishda yangi ilmiy yechimlar yaratishga xizmat qiladi.

Yer yuzidagi har bir xalq, soni va yashash tarzidan qat'i nazar, alohida bir madaniyat hisoblanadi. O'sha madaniyatga taalluqli har qanday unsur ayni paytda lingvomadaniy xazinani boyitadi. Antroponimlarda muayyan bir shaxs yoki etnosning tarixiy va ijtimoiy ahvoli haqidagi ma'lumotlar kodlangan bo'ladi. Onomast olim V.A.Nikonov ta'kidlaganidek "Antroponimika muayyan xalq haqida ma'lumotlar beruvchi qimmatli manba bo'lib, u o'tmishdagi aholining etnik tarkibi, madaniyati, yashash tarzi, e'tiqodlarini oydinlashtirishga yordam beradi [Nikonov, 1974, 34-b.].

Zamonaviy tilshunoslikda antroponimlarni faqat lingvistik nuqtai nazardan emas, balki fan tarmoqlarining maxsus metodlaridan unumli foydalangan holda tadqiq etish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Bu borada tarix, adabiyot, xalq og'zaki ijodi, geografiya, arxeologiya, etnografiya, sotsiologiya, dinshunoslik, san'atshunoslik, madaniyatshunoslik, o'lkashunoslik, mantiq va falsafa kabi fanlarning

Filologiya fanlari doktori, dotsent, O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti yetakchi ilmiy xodimi, dilraboandaniyazova293@gmail.com

tilshunoslik bilan hamkorlik qilishidan faqat bir tomon emas, hamkorlikdagi barcha fanlar u yoki bu tarzda muayyan yutuqqa erishishlari tabiiydir.

Antroponimlar ijtimoiy hodisa sifatida sotsiomadaniy tadqiqotlar doirasida o'rganilishi zarur. Chunki antroponimlar tabiatan jamiyat a'zolarini bir-biridan ajratish ehtiyojidan kelib chiqqan. Bu haqda Ozarbayjon tilshunosi Chobanov shunday fikrni ilgari suradi: "Ismlarning tarixi o'sha ismni qo'llayotgan xalqning tarixi qadardir. Ilk inson jamoasi – oila va qabila tizimi paydo bo'lganda oila yoki qabila a'zolarini bir-biridan ajratish, farzandlarni bir-biridan farqlash ehtiyojini tuygan. Boshqacha aytadigan bo'lsak, oilada yoki qabilada yaqinlik (unsiyat) va uzoqlik (muxtaliif) munosabatida bo'lgan kishilarni o'zaro farqlash ehtiyoji o'rtaga chiqadi. Bu ehtiyojni qoplamoq uchun jamoadagi kishilarga turlicha murojaat qilish kerak bo'lgan va har biriga alohida nom berish zaruratga aylangan. Ismlar kishilik jamiyatining paydo bo'lishi bilan o'rtaga chiqqan va jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida jamiyat bilan birga inkishof etmoqdadir. Demak, antroponimlar xalq tarixi bilan chambarchas holda shakllanadi" [Chobanov, 1983, 10-b.].

O'zbek xalqida qadimdan farzandga ism qo'yishning o'ziga xos yo'l-yo'riq va an'analari mavjud. Hatto diniy e'tiqodning o'zgarishi ham ko'plab ismlarimizdagi o'zimizga xos izlarni o'chirib tashlay olmagan. Masalan, *Oybika*, *Oysuluv*, *Oyxon*, *Quyoshxon*, *Bo'riboy*, *Boybo'ri*, *Avazxon*, *Go'ro'g'li*, *Burgut*, *Qaldirg'och*, *Toychi*, *Tangriberdi*, *O'rmon*, *Toshboy*, *Bolta*, *Tesha* va boshqa ismlarda islom dinidan oldingi etnomadaniy motivlar saqlanib qolgan. Bunday ismlarning genezisi haqida nomshunos olim Ernest Begmatov "*Tangribergan*, *Tangriberdi*, *Tangriqul*, *Quvonchbek*, *Oyzoda*, *Oyxon* kabi ismlar osmon, quyosh va oy kulti bilan aloqador bo'lib, ajdodlarimizning yer va ko'k "tangri"larga sig'inganligini yaqqol ko'rsatuvchi misollardir" degan fikrni ilgari surgan edi [Begmatov, 1965, 18-b.]. Turkman tili tarixi bo'yicha qimmatli tadqiqotlarni amalga oshirgan Z.B. Muhammedova ham bunday ismlar haqida o'z fikrini shunday bildirgan edi: "Bizningcha, eng qadimiy nomlar sifatida, tabiat hodisalari, quyosh, oy, o'simliklar va hayvonlar nomlariga borib taqaladigan antroponimlarni hisoblash kerak" [Muxammedova, 1973, 45-b.].

Qozoq xalq antroponimikasini tadqiq qilgan tilshunos Farida Ashimxanova bu xususda quyidagi fikrlarni ilgari surgan: "Ism farzand tug'ilgandan yetti kun o'tib qo'yiladi. Dastlabki ismlar qulay va kundalik ishlatiladigan so'zlardan tanlanadi. Masalan: *Bo'ribay*, *Qo'ylibay*, *Jetibay*, *Altin*, *Kumis*, *Kumisbek*, *Bektay*, *Baris*, *Qutjan*, *Temirbek*, *Kunbek* va hokazo. Ko'rinib turganidek, mazkur ismlarning qo'yilishida etnomadaniy motivlar mavjud. Shuningdek, oy, quyosh, tog', daryo, ko'l kabi tabiiy jismlarga topinish bilan bog'liq mifologik tushunchalar negizida shakllangan ismlardir: *Aysulu*, *Ayxan*, *Ayday*, *Kunay*, *Kunbek*, *Aykun*, *Tautay*, *Taubay*, *Ko'lbay*, *Ko'ltay*, *Bo'ribay* va boshqalar" [Ashimxanova, 2007, 18-b.].

Turkiy xalqlar tarixini, borliq va inson haqidagi tasavvurlarini, yashash tarzini, madaniyatini o'rganishda qadimiy yozma manbalardan biri bo'lmish "O'g'uznoma" asarining ahamiyati beqiyosdir. Bu asarda turkiy xalqlarning farzandlarga ism berish tarzi bilan bog'liq etnomadaniy izlar saqlangan.

Umuman, onomastikaning eng katta birliklaridan bo'lgan antroponimlarda muayyan bir shaxs yoki etnosning tarixiy va ijtimoiy ahvoli haqidagi ma'lumotlar, ma'lum bir xalqning milliy-ma'naviy dunyosi, olam va hayot haqidagi tasavvurlaridan tarkib topgan axborotlar kodlangan bo'ladi. Shu jumladan, o'zbek xalqining antroponimlari ham lingvomadaniy jihatdan beqiyos ma'lumotlarni o'zida jamlagan vositalardir.

Adabiyotlar

Аманжолов С. (2002) *Қазақ тили теориясынын негиздери*. Алматы.

Бегматов Э. (2013) *Ўзбек тили антропонимикаси*. Тошкент: Фан.

Вайнштейн С.П. (1969) *Личные имено термины родства и прозвища у тувинцев* // Ономастика. Москва: Наука.

Мухаммедова З.Б. (1973) *Исследование по истории туркменского языка XI – XIV вв.* Ашхабад.

Никонов В.А. (1974) *Имя и общество*. Москва: Наука.

Омакаева. Э.У. (2008) Триада “язык - культура – этнос” сквозь призму антропонимии: калмыцкие личные имена в контексте буддийской культуры. // *Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН*. №2.

Омонтурдиев А.Ж. (2009) Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида) *Филол. фанлари док. ...дисс.* Тошкент.

Чобанов М.Н. (1983) Основы азербайджанской антропонимики: *Автореф. дисс. ... канд. филол. наук*. Баку.

Шоабдурахмонов Ш. (2003) Антропонимик формантларнинг таркибий функционал ривожи ҳақида // *Ўзбек тили ва адабиёти*. №4. Тошкент.

Ögel B. (2006) *Türk Mitolojisi*. I. Cilt. Ankara.

MUMTOZ VA ZAMONAVIY SHE'RIYATDA EPITETLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Zulfiya MARUFOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek mumtoz va zamonaviy she'riyatida epitetlarning lingvopoetik xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Epitetlarning semantik, kognitiv va stilistik xususiyatlari badiiy matn misolida tahlil qilinib, ularning obraz yaratishdagi o'rni aniqlangan. Mumtoz she'riyatda epitetlar asosan konkret-sensor belgilarga tayangan holda barqaror poetik modellar asosida shakllansa, zamonaviy she'riyatda ular mavhum, assotsiativ va individual xususiyat kasb etishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: epitet, lingvopoetika, kognitiv semantika, mumtoz she'riyat, zamonaviy she'riyat, obraz, sema.

LINGUOPOETIC FEATURES OF EPITHETS IN CLASSICAL AND MODERN POETRY

Abstract

This article examines the linguopoetic features of epithets in Uzbek classical and modern poetry through a comparative analysis. The semantic, cognitive, and stylistic characteristics of epithets are analyzed based on examples from literary texts, and their role in creating imagery is identified. While in classical poetry epithets are mainly formed on the basis of concrete sensory features within stable poetic models, in modern poetry they tend to acquire abstract, associative, and individual characteristics.

Keywords: epithet, linguopoetics, cognitive semantics, classical poetry, modern poetry, image, seme.

Dunyo tilshunosligida folklor, mumtoz va zamonaviy asarlarni semantik, stilistik tahlil etish, ularda aks etgan xalq milliy-madaniy qadriyatlarini aniqlash, yangi ma'no qirralarini shakllantirishda leksik birliklar o'rini belgilash masalalariga kognitiv yondashuv tilning mental tabiatiga doir aniq yechimlarga olib keldi. Bu yo'nalishda erishilgan yutuqlar turkiy xalqlar milliy madaniyati fonida, mumtoz matnlarning lingvopoetik xususiyatlari asosida alohida sema doirasida tizimlashtirish imkonini beradi. Ana shu jihatdan badiiy matnlarda epitetlarning turli leksik, semantik vositalar orqali ifodalanishi, bu tushuncha doirasida badiiy tasvir imkoniyatlarini, so'zning poetik bahosi va ma'no ko'chishini aniqlash, badiiy matnlardagi leksik-semantik jarayonlarni atroflicha tahlil qilish dolzarb masalalardan sanaladi.

Epitet – badiiy nutqda predmet yoki hodisaning belgisini obrazli va subyektiv-emotsional tarzda ifodalovchi leksik-stilistik vosita bo'lib, u nafaqat tasvirni aniqlashtiradi, balki muallifning estetik munosabatini ham namoyon etadi.

O'zbek she'riyatida turli an'anaviy va individual epitetik birikmalar orqali muallifning emotsional-estetik qarashlari va subyektiv bahosi verballashgan. Mumtoz she'riyatda epitetlar asosan tabiiy va moddiy dunyoga xos birliklar orqali ifodalanishi kuzatiladi. Bu yerda go'zallik tasviri aniq, konkret va sezilarli belgilar asosida yaratiladi.

Masalan, Sakkokiyning

*Jonim ernimga yetkurdi **shakar erni** tamannosi,*

Bilurman, bergusi yelga boshimni zulfi savdosi,

baytida yor labi o'xshatish vositasi (-dek) tushirilgan holda shakarga qiyoslanadi. Shakarga tegishli semalar orasidan *shirin* semasi reallashuvi natijasida labga ta'rif beriladi. *Shakar* so'zi ma'no tarkibidagi mana shu belgisi tufayli otdan sifat turkumiga o'tib, grammatik jihatdan aniqlovchi vazifasini bajaradi. Bu misrada maza-ta'm belgisi epitetik birikmaning mazmunini yuzaga chiqarib, gastronomik leksema doirasidan chiqarilib, insonga ko'chiriladi.

Lutfiyning quyidagi baytida kumush metalining oqlik belgisi faollashib, sifat turkumiga o'tishi natijasida epitet yuzaga kelgan:

***Kumush bilaklaringizni** yeng ichra yoshurmang,*

Kishining ilgi ochuq bo'lsa, benazir bo'lur. (Lutfiy)

Kumush bilak epitetli birikmasida rang ma'nosidan tashqari kumushning qimmatbaholigi bilan bog'liq "qiymat" semali subyektiv baho ham sezilib turadi.

***Olma yangoqing** ko'rgach, men banda nechuk o'lmay!*

***Bodom ko'zi** fitna, pista dahani nozuk. (Lutfiy)*

Lutfiy g'azalidan keltirilgan ushbu misolda ham *olma yangoq* (*yonoq*) va *bodom ko'z* epitetlari ham ot so'z turkumidan sifatga o'tib, belgi reallashuvi natijasida yor sifatlarini bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qilgan. Olmaga tegishli qizillik, taranglik, xushbo'ylik kabi semalar yor yuziga xos bo'lgan aynan shu belgilar ifodasi uchun qo'llangan. Keyingi epitetli birikmada bodomning shakl belgisi ko'zga sifat tarzida reallashadi. Bu yerda **metafora** va **tashbeh** birlashib, an'anaviy "go'zallik kodi"ni yaratadi. Grammatik vazifasiga ko'ra ot turkumidagi har ikkala so'z aniqlovchi vazifasiga o'tgan. Ayrim olimlar bunday birikmalarni "badiiy aniqlovchi" deb ham ataydilar [2, 220; 81]. Ammo o'zbek tilshunosi M.Mukarramov aniqlovchi grammatik kategoriya bo'lib, unda emotsional-ekspressivlik shart emasligi va epitet badiiy til vositasi bo'lib, unda unda obrazlilik, subyektiv munosabab mavjudligi, qo'llanishda ma'noning ayrim semasigina tanlanishi, sintaktik vazifa jihatdan imkoniyat kasb etishi haqida fikr bildiradi [5, 10]. D.Xo'jayeva ham bu fikrni ma'qullaydi [7].

Zamonaviy she'riyatda epitetlar birmuncha mavhumlashgan bo'lib, ular inson ichki dunyosi, ruhiyati va kognitiv jarayonlari bilan bog'liq holda shakllanadi. Ular shoir xayolotining cheksiz dunyosida paydo bo'lgan obrazlarni lisoniy voqelantirishga, mavhumlik orqali real hissiyotlarni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan:

***Vido tabassumli** olam, yoshligim,*

Ko'zlarimda qolgan jolam, yoshligim,

Ko'klarga etmagan nolam, yoshligim,

Suvga cho'kib ketgan bolam, yoshligim,

***Vido tabassumli** olam, yoshligim (Rauf Parfi).*

Vido tabassumli birikmali epiteti *olam* so'zini sifatlar ekan, shoirning ruhiyatini, ichki tuyg'ularini o'zida jamlaydi. "Vido" (abadiy xayrlashuv) va "tabassum" leksemalari ikki semantik maydonga xos bo'lib, birikmada oksyumoronlik kasb etadi. "Yoshlik"ë leksemasi bilan bog'liq "o'tib ketgan", (zamon), navqironlik, zavq-shavq (tabassum) semalari shoirning poetik maqsadini yuzaga chiqarish uchun o'zaro aloqaga kirishadi. Yoshlikka nisbat berilayotgan bu ta'rifda lirik qahramonning umr haqidagi o'ylari, ortda qolgan yoshlik armoni va shirin sog'inchi o'z ifodasini topgan.

Suvga cho'kib ketgan farzand tushunchasidan hosil bo'luvchi *qaytarib bo'lmaydi, yosh* (*navqiron*), *beg'ubor*; *sog'inch*, *mehr-muhabbat*, *g'ayg'u-alam*, *ruhiy og'riq* semalari birikmali epitetni *yoshlik* so'zi bilan poetik aloqaga kiritadi. Insoniy omillar bilan bog'liq

to'ymay *qolish*, *armon*, *qadr-qimmat*, *yo'qotish* singari tuyg'ularni verballashtiradi. Shoirning yoshlikka nisbatan baho mezonlari, qiymat darajasi real hayotiy fojialarga bo'lgan insoniy munosabatlarga orqali namoyon etiladi.

*Aziz dargoh ostonasida
Sizni qalbim bilan quchayin,
To'yib-to'yib sopol kosada
Muzdek quduq suvin ichayin.
Og'ushimda zangori sezgi,
Kiprigimda suyuq hayajon.
Ko'zlarimda yumaloq sevgi,
Salomatman men ham, onajon. (Rauf Parfi)*

Ma'lum muallifga xos epitetning yuzaga kelishi uning dunyoqarashi, obyektiv olamni bilishi va ruhiyati bilan bog'liqdir. Ruhiyat esa xalqning tarixi hamda uning ruhiy olami bilan bevosita bog'liq holatda shakllanadi. Shu jihatdan epitet xalqning tili, uning tarixi va ruhiy olamini o'zida aks ettiradi [4, 14].

She'rda qo'llanilgan *zangori sezgi*, *suyuq hayajon*, *yumaloq sevgi* epitetli birikmalarining qismlari o'zaro umumiy semalar vositasida bog'langan bo'lib, ularda turli belgilar assotsiativ va kognitiv aloqalar asosida yuzaga chiqadi. Masalan, *zangori sezgi* birikmasidagi *zangori* so'zining denotativ ma'nosi rang bildirish bo'lsa, milliy qadriyatlar tizimida *navqironlik*, *yoshlik*, *sog'inch*, *bolalik*, *xotira* kabi qator konnotativ tushunchalarni qamrab oladi. Zangori rang o'zbek lingvokulturemasida *sog'inch*, *xotira*, *yoshlik*, *poklik* tushunchalarini ham o'zida jamlagan. Zamonaviy she'riyatda *zangori* epitet sifatida ana shu tuyg'ular ifodasi uchun faol qo'llanadi. Masalan:

U kunlarda... Huv yiroqlardan Yashil-zangor nafas kelardi. Sadalarning butoqlaridan Inqilobiy bir sas kelardi. (Mirzo Kenjabek); Kunlar kunga aylanar unda, Zangor-zangor xotir bo'ladi. (G'.Majid)

Rauf Parfi she'rda shoir uzoq safardan qaytib, onani quchog'iga olgan odamning tuyg'ularini birgina *zangor sezgi* epitetli birikmasiga yuklagan. Ifodada rang bildiruvchi leksemaning *xotira*, *sog'inch*, *yoshlik* semalari reallashadi.

Suyuq hayajon – ko'zyosh. Ko'zyosh suyuq bo'ladi va u hayajondan paydo bo'ladi. *Suyuqlik* – hayajon – ko'zyosh uchligida **ko'zyosh** – semantik uchlikning uchi sifatida ikki tushunchani birlashtiradi. Natijada, o'quvchi tasavvurida kiprik uchida yiltillagan ko'zyosh tasviri namoyon bo'ladi va u, albatta, ona bilan diydorlashuvdan paydo bo'lgan hayajon tufayli ekanligi she'r mazmunidan anglashilib turadi.

Yumaloq sevgi epitetli birikmasida endi shakl belgisi faollashadi. Insonning ko'z qorachig'ida his-tuyg'ulari aks etadi. Ko'z qorachig'i yumaloq. Shoir onaga bo'lgan mehr-muhabbati, *sog'inchi* uning nigohlarida, aniqrog'i, ko'z qorachig'ida namoyon bo'layotganining lisoniy tasvirini chizadi. Bunda *yumaloq* epiteti sevgi so'ziga noodatiy tarzda bog'lanib, aynan qorachiqda namoyon bo'lgan insoniy tuyg'ular ifodasi uchun xizmat qilgan. "Qorachiq" leksemasiga tegishli *yumaloq qora*, *jigarrang*, *moviy* kabi birlamchi qatlam semalaridan tashqari *tuyg'u*, *sog'inch*, *sevgi*, *nafrat*, *armon*, *quvonch* kabi ikkilamchi ma'no qirralari maydonga chiqadi. Ular orasidan *yumaloq* va *tuyg'u (sevgi)* semalari o'zaro assotsiativ ravishda uyg'unlashuvi natijasida shoirning poetik niyati lisoniy tus olgan.

Tahlillarga tayangan holda mumtoz va zamonaviy she'riyatdagi epitetlarning asosiy farqlarini quyidagicha belgilash mumkin:

Mumtoz she'riyatda epitetlar konkret va sensor belgilarga tayanadi, zamonaviy she'riyatda esa mavhum va psixologik xususiyat kasb etadi.

Mumtoz she'riyatda epitetlar an'anaviy va barqaror, zamonaviy she'riyatda esa individual va yangilikka yo'nalgan.

Mumtoz she'riyatda tasvir obyektiv, zamonaviy she'riyatda esa subyektiv va psixologik xarakterga ega.

Xulosa qilib aytganda, epitetlar badiiy matnda obraz yaratishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Mumtoz she'riyatda epitetlar tabiat va moddiy dunyo belgilarini inson qiyofasiga ko'chirish orqali go'zallikning barqaror modelini yaratsa, zamonaviy she'riyatda ular inson ongidagi assotsiativ va kognitiv jarayonlar asosida shakllanib, mavhum va individual mazmun kasb etadi. Shu tariqa epitetlarning tarixiy taraqqiyoti til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarning evolyusiyasini ham aks ettiradi.

Adabiyotlar

Губанов С.А. (2023). *Когнитивно-семантическая концепция эпитетного комплекса в творчестве М.И.Цветаевой: дис. ... д-ра филол. наук.* Ставрополь.

Квятковский А. (1966). *Поэтический словарь.* М. С.359.

Машукова М. Х. (2008). *Эпитет в адыгском песенно-стихотворном фольклоре: автореф. дис. ... канд. филол. наук.* Майкоп. 21 с.

Мамаджанова М. (2025). *Ўзбек ва инглиз тилларида эпитетнинг чоғиштирма тадқиқи : филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф.* Фарғона. 14 б.

Мукаррамов М. (1966). *Ўзбек тилида ўхшатиш.* Тошкент: Фан. Б.10.

Фадеева Т. М. (2014). *Сложный эпитет – ядерная единица художественного пространства в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук.* Москва. 42 с.

Хўжаева Д. (1995). Эпитет ва уларнинг турлари // *Ўзбек тили ва адабиёти.* № 5.

Шукуров И. (1975). Нуткий кўчма маъноларнинг ҳосил бўлиши ва конверсия // *Ўзбек тили ва адабиёти.* № 5. Б. 68.

NUTQNI BUZUVCHI SALBIY HODISALAR

Nizomiddin QULDASHEV*
Oyshaxon VAHOBOVA*

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada hozirda tez-tez uchrayotgan nutqni buzuvchi salbiy hodisalar o'rganilgan. Tadqiqot davomida og'zaki va yozma nutq jarayonlarini buzayotgan muammoli vaziyatlar ko'rib chiqilib, tahliliy yondashuv orqali ularni qanday bartaraf etish mumkinligi hamda yanada rivojlantirish zarurligi aniqlangan. Maqolada statistik ma'lumotlar, tahlil natijalari, shuningdek, mutaxassislarning fikrlari asosida xulosalar berilgan. tilshunoslikning markazida keladi. Til va nutqning o'ziga xos bo'lgan ko'plab xususiyat va hodisalarini tilshunoslik jihatidan o'rganish so'zni ilmiy tadqiq etish bilan boshlanadi.

Kalit so'zlar: nutq, salbiy hodisalar, dialektizm, varvarizm, jargon, vulgarizm, parazit so'zlar, kanselyarizmlar, disfemizm, taqiq (tabu).

NEGATIVE FACTORS THAT DISRUPT SPEECH

Abstract

This scientific article examines negative phenomena that disrupt speech, which are frequently encountered nowadays. During the research, problematic situations affecting both oral and written speech processes were analyzed, and through an analytical approach, ways to eliminate them and the need for further development were identified. The article presents conclusions based on statistical data analysis results, as well as expert opinions.

Keywords: word, speech, unity, semantics, onomastics, denotative, connotative, significative, polysemy.

Nutq – lisonning me'yor elagidan o'tgan va muayyan moddiy (yozma, og'zaki, tasviriy – imo-ishora, signal va h.k.) shakllarda namoyon bo'ladigan hodisadir. [1.33] Nutq so'zlovchining til birliklari vositasida fikrni shakllantirish (ichki nutq) va uni ifodalash (tashqi nutq) jarayonini o'z ichiga oladi.[2.213] Filologiya fanlari doktori, professor Ravshanxo'ja Rasulov hamda filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) tomonidan yaratilgan "Nutq madaniyati va notiqlik san'ati" asarida nutqning tozaligi va unga salbiy ta'sir etuvchi omillar keng yoritilgan. Ushbu nazariy qarashlar asosida nutqda uchraydigan buzilishlar quyidagicha izohlanadi. Nutqdagi buzilishlar uning tozaligi va ta'sirchanligiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishi tushuniladi. Nutqimizning sofligiga asosan quyidagi omillar ta'sir qiladi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so'z va so'z birikmalarining talaffuzi hamda urg'usi.
2. O'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari.
3. Jargonlar.
4. Vulgarizmlar.
5. Nutqda ortiqcha takrorlanadigan "parazit" so'zlar.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Farg'ona davlat universiteti, kuldashev.nizomidin@mail.ru

* Farg'ona davlat universiteti talabasi, oyshaxonvahobova9@gmail.com

6. Kanselyarizmlar [3.23].

Sanab o'tilganlardan o'rinsiz foydalanish kundalik nutqni ham, badiiy nutqni ham xiralashtiradi. Har bir so'zlovchi o'z nutqining adabiy me'yorlar darajasida bo'lishi uchun harakat qilishi lozim. O'z shevasiga xos bo'lgan til vositalarini nutqqa o'rinsiz olib kirish nutqni buzadi. Biroq dialektizmlar va varvarizmlar badiiy asar tilida ma'lum badiiy - estetik vazifani bajarishi, muallifning g'oyasi va niyatini ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Muallif milliy koloritni berish yoki asar qahramonining qayerlik ekanini ko'rsatish maqsadida dialektizm va varvarizmlardan foydalanadi. Masalan:

“Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang! Bu mang'layi qoraning sherigi bor” (T.Malik). [4.45]

Ushbu misolda dialektizmlar hududiy koloritni berishga xizmat qilgan. Quydagi misolda esa varvarizmlar – chet so'zlar qahramon xarakterini ochishda muhim rol o'ynagan:

“Ishondim, o'rtoq general. Hammasi yaxshi bo'ladi. Uyda muzlatkichda muz ham bor, olib chiqaymi? Sizga tekin” (T. Malik).

Lahjaviy so'zlarning badiiy adabiyotda o'rinli qo'llanishi nafaqat maqsadga muvofiq, balki adabiy tilning boyishiga ham xizmat qiladi. Masalan, nihol o'tkazish jarayonida ishlatiladigan “xancha” so'zi o'z o'rnida izoh bilan berilsa, nutqni boyitadi.

Nutqda o'rinsiz ishlatilgan boshqa tillarga oid so'zlar varvarizmlar deb ataladi. Ayrim kishilarning o'z nutqini nazorat qilmasligi, mos so'z topishga erinishi yoki boshqa tilni bilishini ko'rsatishga urinishi natijasida bunday so'zlar nutqqa kirib keladi: “zvoni qildim”, “bibliotekaga bordim”, “astanovkada turdim” kabi. Bunday holatlardan qutulish uchun ona tilini chuqur o'rganish, unga hurmat bilan qarash, so'z qo'llashga e'tiborli bo'lish va badiiy asarlarni ko'proq mutolaa qilish zarur. Ayrim kasb egalari yoki ijtimoiy guruhlarining o'ziga xos “tili” mavjud bo'lib, ular orqali boshqalardan ajralib turishga yoki fikrni yashirishga intiladilar. Bunday so'zlar jargonlar deb ataladi. Masalan, “novcha” (aroq), “qizil” (vino) kabi so'zlar ichuvchilar nutqiga xosdir.

Vulgarizmlar esa axloq me'yorlariga zid bo'lgan, kishini haqoratlash yoki so'kishda ishlatiladigan so'zlardir. Ularni qo'llash so'zlovchining nutq madaniyati pastligini ko'rsatadi.

Parazit so'zlar ham nutq madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ular, asosan, so'zlashuv nutqida uchrab, notiqning e'tiborsizligi natijasida paydo bo'ladi va asta - sekin odatga aylanadi. Masalan, A. Qodiriy “Mehrobdan chayon” asarida qahramon nutqida “pa'lanat” so'zini parazit sifatida qo'llab, uning nutqini individuallashtirgan.

Kanselyarizmlar – ish yuritish uslubiga xos bo'lgan tayyor qolipdagi so'z va iboralardir. Ular rasmiy hujjatlar uchun zarur bo'lsa-da, so'zlashuv nutqida yoki badiiy adabiyotda o'rinsiz qo'llansa, nutqni sun'iy lashtiradi. Masalan,

“Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz o'z hayotimizda qat'iy burilish yasab, zo'r sinovlar sharoitiga qadam qo'ydik.. [5.26]” (A. Qahhor). Gapdagi “365 kun muqaddam”, “qat'iy burilish sabab”, “zo'r sinovlar sharoitiga qadam qo'ydik” kabi nutq birliklarini qo'llash bilan yozuvchi ayrim “notiqlar” ustidan kuladi.[6.25] Shuningdek, Rustamjon O'rinov “Ona tili” o'quv qo'llanmasida nutqda disfemizmlar va nutqdagi “taqiq”lar (tabu) masalasi yoritilgan. Disfemizm (yunoncha “qo'pol gapirmoq”) – biror tushunchani qo'pol yoki salbiy ohangda ifodalovchi birlikdir. Masalan, “yomon bo'libdi” o'rniga “rasvo bo'libdi”, “kasal” o'rniga “dard uribdi” kabi ifodalar ishlatiladi. Disfemizmlarni ko'p qo'llash nutq madaniyatining pastligini ko'rsatadi. Nutqda ayrim tushunchalarni jamiyat madaniy me'yorlariga ko'ra ochiq aytish mumkin emas. Bu nutqiy “taqiq” (u fanda

polineziya tilidan olingan “tabu” soʻzi bilan nomlanadi) deyiladi. Ular oʻrniga “yumshoq”, “qogʻozga oʻralgan”, yaʼni madaniy ifodalar qoʻllanadi.

Nutqdagi “taqiq”lar quyidagilar asosida hosil boʻlishi mumkin:

1. Qoʻrqiv asosida (chayon soʻzi oʻrnida gajak, oʻlmoq soʻzi oʻrnida ketmoq soʻzlari qoʻllanishi)

2. Uyat asosida (tugʻmoq - farzandli boʻlmoq)

3. Hurmat asosida (sen-siz, bor-boring kabi). [7.67]

Bundan tashqari, qoʻllanmada muallif yozma nutqning toʻgʻriligi va meʼyorlariga ham quyidagicha eʼtibor qaratgan. Bilasizki, adabiy tilning yozma shaklida toʻgʻrilik sifatining taʼminlanishi uchun yana ikki turli meʼyorga amal qilish lozim. Bu meʼyorlar quyidagilardan iborat:

1. Imlo (orfografik) meʼyorlari.

2. Tinish belgilari (punktatsion) meʼyorlari.

Imlo meʼyorlari savodxonlikni taʼminlashning asosi hisoblanadi. Yozuv madaniyatini shakllantirishda tinish belgilarini qoʻllash qoidalarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning harflar, raqamlar kabi boshqa vositalari hamda soʻzlar, morfemalar kabi til birliklari bilan koʻrsatish mumkin boʻlmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda favqulodda muhim nutq oʻrin tutadi. [8.215]

Xulosa qilib aytganda, nutqni buzuvchi salbiy hodisalar – dialektizm, varvarizm, jargon, vulgarizm, parazit soʻzlar, kanselyarizmlar, disfemizm va “taqiq”lar nutqning tushunarliqligi, taʼsirchanligi va madaniyligini pasaytiradi. Ularning oʻrinsiz qoʻllanilishi kundalik va badiiy nutqni xiralashtirib, soʻzlovchining madaniyat darajasini koʻrsatadi. Shu bilan birga, badiiy asarda dialektizm va varvarizm maqsadga muvofiq ishlatilsa, milliy kolorit yaratish va muallif gʻoyasini ifodalashga xizmat qiladi. Jargonlar va vulgarizmlar esa nutqni tor, tushunarsiz yoki nojoʻya ohangga ega qilishi mumkin. Disfemizm va “taqiq”lar jamiyat madaniy meʼyorlariga mos holda tushunchalarni yumshoq va madaniy ifodalashni talab qiladi. Yozma nutqda imlo va punktatsion meʼyorlarga rioya qilish salbiy hodisalarning taʼsirini kamaytirib, nutqning aniqqligi va tushunarliqligini taʼminlaydi. Shu bilan nutqni buzuvchi hodisalarni tahlil qilish orqali soʻzlovchi oʻz nutqini yanada madaniy, aniq va taʼsirchan shaklda rivojlantirishi mumkin.

Adabiyotlar

Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., b-Abuzalova M.Q. (2009). *Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Oʻquv qoʻllanma*. Toshkent, “Fan vatexnologiyalar”

H.Jamolxonov. (2005). *Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Darslik*. Toshkent. Talqin.

R.Rasulov, Q.Moʻydinov. (2015) *Nutq madaniyati va notiqlik sanʼati. Oʻquv qoʻllanma*. Toshkent.

T. Malik. *Shaytanat (3-kitob)*. www.ziyouz.com kutubxonasi
Tafakkur.net/notiq/abdulla-qahhor.uz

R.Oʻrinov. (2021). *Ona tili. Oʻquv qoʻllanma*. Toshkent. Yangi asr avlodi.

Аннотация

Мазкур мақолада; Ўрта Осиё, ўзбек, қирғиз юртлари бир хил шароит, бир-бирига ўхшаш турмуш тарзи ва халқлари тили билан ажралмас тарихга эканлиги ҳақида сўз юритилиб, ўзбек қирғиз адабиётининг аҳамияти, ўзаро боғлиқлиги, ҳар бир даврда икки халқ дўстлик ришталари билан боғлиқ бўлгани хусусида сўз юритилади. Мақолада охириги йиллардаги ўзаро алоқалар, адабий тадбирлар, таржима асарлар ва таржимашуносликка алоҳида урғу берилди. Мақоланинг асосий мақсади бир ўзандаги Ўрта Осиёдаги улуғ алломалар ва асарлар бир-бирига чамбарчас боғлиқлиги, Алишер Навоий ва Чингиз Айтматов, икки халқ тилларининг жуда яқин эканлигини таҳлил қилишдир.

Калит сўзлар: тил, турк тиллари, ислом, тарих, адабиёт, маданият, илм-фан, халқлар, Навоий, таржима.

UZBEK-KYRGYZ LITERATURE, LANGUAGE FEATURES, AND TRANSLATIONS

Abstract

This article discusses how the Central Asian countries of Uzbekistan and Kyrgyzstan share similar conditions, a comparable way of life, closely related languages, and an inseparable history. Special attention is given to literary interactions, recent literary events, translated works, and developments in translation studies. The main aim of the article is to analyze the close connection between the great scholars and literary works of Central Asia, particularly Alisher Navoi and Chingiz Aitmatov, as well as to highlight the fact that the languages of the two peoples are very closely related.

Keywords: language, Turkic languages, Islam, history, literature, culture, science, peoples, Alisher Navoi, translation.

Қирғиз ва ўзбек халқлари асрлар давомида ягона тақдир, ягона маконда аҳиллик ва биродарлик руҳида яшаб келмоқдалар. Тарихга назар соладиган бўлсак, ажиб бир ҳақиқатга гувоҳ бўламиз: бугун дунё аҳлига яшашни ўргатмоқчи бўлган тараққийпарвар халқлар ўртасида юз йиллаб давом этган жангу жадаллар бўлиб ўтган. Аммо қадимий Туркистонда яшаган халқлар ўртасидаги дўстлик ришталарини бирор марта хусумат ва адоват қиличи узган эмас.

Ҳар бир халқнинг уйғониш даври бўлгандай қирғиз халқини ҳам охириги йилларда илмга, динга, маърифат, маданиятга қизиқиши катта бир тўлқини сезилади.

Адабий-маданий алоқаларимиз ҳам куни-кеча пайдо бўлмаган. Ўтган асрда қирғиз халқининг мухташам эпоси – “Манас” ўзбек тилига тўлиқ таржима этилди. Аввало қирғиз адабиёти оғзаки ижоди, фольклор асарлари шаклида ривожланган, буларнинг ичида мураккаб сюжетли “Манас” достони энг йирик асар.

Фольклоршунослар орасида қирғиз халқ оғзаки поэтик ижоди тўғрисида бир тенденция бор: гўё у бошқа туркий элларнинг фольклорига ўхшамас, мустақил заминда вужудга келиб, ўзича тараққий қилган. Лекин бу – ғайри илмий фикр. Чунки ҳеч бир эл қўшничилик қилмасдан яшаган эмас, бир-бирига маданий, чунончи,

адабий таъсир ўтказмай қўймаган. Қирғиз ва ўзбек халқлари қадим-қадимдан бир хил табиий ва тарихий шароитда қўшни бўлиб яшаганлар. Зеро, улар бир-бирларига маданий таъсир ўтказганлар. Шунинг учун бу икки қўшни туркий халқ орасидаги адабий алоқалар алоҳида ўрганишга лойиқдир.

Ўрта Осиё халқлари кишилик тарихида илм-фан ва маданият, адабиёт учун ажойиб сиймоларни етказиб берган. Туркий эллар қўхна тарих бағрида сезиларли из қолдиришган. Улар олис умр йўлларида не-не сардор ўғлонлар, не-не зукко қизларни вояга етказмаганлар. Лекин улар орасида Низомил-миллат ваддин Алишер Навоийнинг сиймоси алоҳида бўй чўзиб қомат кериб туради. У ҳар жиҳатдан туркий халқларнинг ўз кишисидир:

Агар бир қавм, гар юз, йўкса мингдир.

Муайян турк улуси худ менингдир.

Яна бир ўринда:

Туркий назмда чу мен тортиб алам,

Айладим ул мамлакатни якқалам.

Алишер Навоий тилимизнинг барча шеваларидан унумли фойдаланди, уларни бир ўзанга бурди, сайқаллади, ҳадди аълосига етказди. Ўзи қаромат қилгандай; то турк улуси бор экан, шеъримнинг нархи тушмагай, авж пардадан ҳам пастга энмагай. Шоир асарларида кўп ўринда ишлатган “тўғрилиқ” маъносидаги “тузлик” сўзи ҳозирда фақат қирғиз тилида сақланиб қолган. Алишер Навоийнинг инсонпарвар ғояларга йўғрилган сатрлари доимо қирғиз китобхонларига манзур бўлишига шубҳа йўқ. Ўшлиқ Иззат Султон Навоий ижодхонасига чуқур кириб борган, навоийшунослик фанининг асосчиларидан бири, Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида бутун бир асарлар сериясини яратган адиб ҳам қирғизистонлик. Алишер Навоий асарларини қирғиз тилига қилинган таржималарига ҳам қарийиб 70 йил бўлибди. Адабиётшунос олим, таржимашунос Зухриддин Исомиддинов “Сен ҳам дарё, мен ҳам дарё” мақоласида: “Ўзбек-қирғиз ва қирғиз ўзбек таржимачилигига ҳам ўша йиллар асос солинган.” (яъни 1940 йилларнинг охири 1950 йиллар). Смар Шимеев “Фарҳад менен Шириш”(1960) дostonини, Али Тоқамбоев, Аликул Осмонов, Узакбай Абдиқаймов, Темиркул Уметалиев, Смар Шимеев, Кубанич Акаев, Насирдин Байтемиров таржимонлар кенгаши “Лайли менен Мажнун”(1946-1950) дostonини қирғиз тилига маҳорат билан таржима қилдилар. “Лайли менен Мажнун” 1948 йил Фрунзе шаҳрида, “Фарҳад менен Шириш” 1962 йил Фрунзе шаҳрида босиб чиқилган. Қайси халқнинг асари бўлмасин агар таржимон маҳорат билан ўз тилига таржима қилаолса ўша тилдаги асарга айланади.

Ҳозир ҳамма ўз холича таржима қиляпти, сўзнинг маъносига, товланишларига эътибор берилмаяпти. Сўзга эҳтиёткор, сўздан қўрқадиган ижодкор таржимага қўл уриши керак. Алишер Навоий асарлари чуқур фалсафий, бадиий гўзал, тузилиши мукаммал, ғоят нафис ва ўзбек халқининг бор бой хусусияти ва тилини кўрсата олган асарлар. Бунда таржимон икки халқ тилини билишдан ташқари Навоий тилини ҳам билиши керак ва таржимашуносликни ҳам ўрганиши керак деб шу таржима жараёнида изланган, айрим таҳлил ва талқинларим. Ҳозирги нашрларнинг аҳамияти шундаки, дастлаб ғазал матни, сўнг луғат ва насрий баён келтирилиб, ундан кейин шарҳ ва изоҳларга ўтилади. Шу тариқа, қирғиз китобхони Навоий ғазалларини аслиятда ўқиш баробарида, унинг сир-синаатидан ҳам хабардор бўлади.

Ҳамма замоннинг, ҳамма ҳудуднинг ўз истеъдодлари, аристократлари, даҳоларию уламолари бўлади. Ўтган асрнинг ўрталарида собиқ иттифок ҳудудида

илм фан, санъат, адабиёт ўсди, гуллади. 2022 йили Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган Туркий давлатлар ташкилоти саммити доирасида янги таъсис этилган Алишер Навоий номидаги халқаро мукофоти туркий оламнинг энг улуғ адиби Чингиз Айтматовга берилишида ҳам чуқур рамзий маъно бор. Чингиз Айтматов “Правда”нинг мухбири сифатида Ўзбекистоннинг жуда кўп қурилишлари, Бухоро, Самарқанд каби қадимий шаҳарларида, Мирзачўлда бўлган, “Пахтанинг ойдин йўли”, “Тошкент садоси”, “Бухоро – Урал трассаси”, “Калхоз қишлоғи тўғрисида ўйлар”, “Қудратли тўлқин” сингари очерк, публицистик мақолалар, лавҳалар ёзган. Айни шу вақтда Одил Ёқубов “Литературная газета”нинг мухбири эди. Чингиз Айтматов билан Одил Ёқубов ўртасидаги дўстлик, кадрдонликнинг бошланиши шу даврга тўғри келади. Бу икки қардош халқнинг икки азамат ёзувчиси ёш жиҳатидан ҳам тенгдош эди. “Улуғбек хазинаси” романи билан танишган Айтматов маслакдош дўсти Ёқубовга махсус табрик телеграммаси йўллайди. Улар орасидаги кадрдонлик узоқ давом этди. Кейинроқ Айтматов Ўрта Осиё халқлари маданиятлари ассоциациясининг раиси, Ёқубов унинг ўринбосари бўлиб фаолият юритишган. “Пахтанинг ойдин йўли” мақоласида шундай илиқ сатрлар борки, биз уларни такрорламай туролмаймиз: “Қадимий ўзбек маданияти ўзининг ажойиб ютуқлари билан азалдан ҳам машхур. Ўзбеклар Ўрта Осиёда тенги йўқ ирригатор, деҳқон сифатида танилган. Ўзбек меъморлари фусункор Самарқанд, Бухорони бунёд этдилар. Ўзбек халқи орасидан Ўрта асрнинг машхур астроном олими Улуғбек, шоир Алишер Навоий етишиб чиқди... Византия маданияти ривожига римликлар қандай роль ўйнаган бўлсалар, ўзбеклар ҳам Ўрта Осиё халқлари маданиятига ана шундай таъсир ўтказдилар”.

Қирғизистонда ижодий сафарларда кўп маротаба бўлган. Қирғизистон мавзусида туркум шеърлар яратган. Чингиз Айтматов у кишини катта шоир ва “Манас” эпосининг таржимони сифатида эъзозлар эди: “Чўнг шоир Миртемир шундай иш қилдики, биз энди қарздор бўлиб қолдик...”

Ўзбекистон халқ шоири Миртемир “Манас” қирғиз халқ эпосини ўзбек тилига 1964 йилда таржима қилган ва ҳақиқий ўзбекча янграта олган:

Оққула миниб қаққайган,
Буғдой юзлик келди.
Тумандан йўл топгучи
Олов кўзлик келди.
Оғасининг кетидан
Йўлга чиққан эканда.
Мен шўрликнинг дардимда
Чўлга чиққан эканда.

Қайси халқнинг асари бўлмасин агар таржимон маҳорат билан ўз тилига таржима қилаолса ўша тилдаги асарга айланади.

Кейинроқ Чингиз Айтматов ўзбек шоири ҳақида шундай илиқ сўзларни ёзади:

“Миртемирни Ўзбекистонда қандай севсалар, ҳурмат қилсалар, қадрласалар, бизда, Қирғизистонда ҳам шеърят мухлислари ва умуман “Манас”ни миллий-тарихий бойлигимиз сифатида, ақлий эпик ижоднинг чўққиси сифатида севиб, эъзозлаб қадрлайдиган ҳар бир киши, “Манас” ҳақида қайғуриб, уни республикаимизга қўшни бошқа вилоятлардаги одамлар ҳам иложи борича кўпроқ ўқишини ўйлаган ҳар бир киши, – у ким бўлишидан қатъий назар, – Миртемирни ёдга олмаслиги мумкин эмас. Бинобарин, биз зўр эътибор билан ўрганаётган,

ўрганишимиз лозим бўлган жуда қадимий ва бой анъаналарга эга бўлган ўзбек халқи адабиётини, маданиятини эҳтиром билан ёдга олмаслиги мумкин эмас ва мен ўйлайманки, биз ҳам ўз навбатида, ўзбек адабиёти ҳамда маданияти бойликларини ўз ижодий системамизга қўшиш учун ҳаракат қилишимиз керак, албатта шундай қиламиз”.

Чингиз Айтматов билан Туроб Тўла ўртасидаги биродарлик муносабати ва ижодий ҳамкорлик ҳам эътиборга молик. 60-йилларнинг ўрталарида Туроб Тўла Ўзбекистон, Чингиз Айтматов эса Қирғизистон кинематографчилар уюшмасининг бошлиғи бўлган. Ўша йиллари улар орасида кадрдонлик ва ҳамкорлик қизгин тус олади. Чунончи, Туроб Тўла Чингиз Айтматовнинг “Сомон йўли” қиссасини инсценировка қилади, аниқроғи, мазкур асар асосида музикали драма яратади ва уни “Момо Ер” деб атайди. Бу асар Муқимий театрида сахна юзини кўради.

Чингиз Айтматовнинг шуҳрат поғонасига олиб чиққан “Жамила” қиссаси “Шарқ юлдузи” журналининг 1961-йилдаги 2-сонида Асил Рашидов таржимасида чоп этилган эди. Шундан бошлаб бу буюк истеъдоднинг янги-янги қиссалари пешма-пеш ўзбек тилига ўгирилиб турди. Уларнинг таржимасида турли авлодга мансуб ёзувчи-таржимонлар иштирок этдилар. Хамид Ғулом, Асил Рашидов, Зайнаб, Иброҳим Ғафуров, Абдурайим Отаметов шулар жумласидандир. Шундай қилиб, ўзбек адабиётида Чингиз Айтматовнинг Асил Рашидов, Иброҳим Ғафуров каби хос таржимонлари ҳам пайдо бўлди. Чингиз Айтматовнинг барча асарлари “Оқ ёмғир”, “Рақиблар”, “Қизил олма” ҳикояларида, “Қояда қолган овчининг кўз ёшлари” каби қисса ва романлари ўзбек тилига зўр маҳорат билан таржима қилинган.

Чингиз Айтматовнинг ўзбек адабиётини бойитган қиссалари: “Юзма-юз”, “Жамила”, “Байтамтол соҳилларида”, “Биринчи ўқитувчи”, “Бўтакўз”, “Сарвқомат дилбарим”, “Сомон йўли”, “Алвидо, Гулсари”, “Оқ кема”, “Соҳил ёқалаб чопаяётган Олапар”, “Эрта келган турналар”, “Ўғил билан учрашув” (Ўғлимни кўриб келай). Чингиз Айтматов романлари – “Асрга татигулик кун”, “Қиёмат”, “Кассандра тамғаси” кабиларни ёзди. Шулар жумласидан “Асрга татигулик кун”, “Қиёмат” романларини Иброҳим Ғафуров тилимизга ўттирган бўлса, “Кассандра тамғаси”дан бир бобни таржима қилиб, “Икс зурриёт” номи билан китоб ҳолида чоп эттирди.

“Жамила” повестининг французча нусхаси муаллифи Луи Арагон сўзи: “Вийон, Гюго, Бодлерлар Парижда, ҳар бир тоши бирор тарих ёки афсонадан шаҳодат берадиган кўп асрлик рассомлар Парижда, ҳамма нарсани қайта-қайта ўқиган, ҳамма нарсани бошидан кечирган шу Парижда “Жамила”ни ўқидим-у, ногаҳон “Вертер” ҳам, “Береники” ҳам, “Антоний ва Клеопатра” ҳам, “Севги тарбияси” ҳам, “Доминики” – ҳамма-ҳаммаси кўзимга илинмай қолди. Ромео ва Жульетта ҳам, Паоло ва Франческо ҳам, Эрнани ва Донъи Соль ҳам кўзимга илинмай қолди... Чунки мен жаҳонда энг гўзал сеvgи қиссаси– “Жамила”ни ўқидим”. Чингиз

Айтматов ўзбек ёзувчиларига баракали адабий таъсир кўрсатганки, бу ҳолни асосан 60-йилларда адабиёт майдонида кириб келган ёзувчилар авлоди ижодидан бошлаб кузатиш мумкин. Хусусан, Шукур Холмирзаев ижодида Чингиз Айтматовнинг таъсири баралла сезилади. Бу таъсирни, аввало, Шукур Холмирзаевнинг дастлабки йирик асарларидан “Ўн саккизга кирмаган ким бор?” қиссасига танлаб олган мавзуда кўрамиз. Ўзбек адабиёти тажрибасида ўша пайтгача ўспиринлар турмушига оид ҳеч бир кўрилмаган мавзу – бу. Ўша давр ижтимоий-сиёсий руҳини ҳисобга олиб қараганда, асарга бир оз қалтисроқ эпиграф қўйилган:

Мен яшаш истайман, истайман ғамни,

Муҳаббат ва бахтга аччиқма-аччиқ [М.Ю.Лермонтов.].

Тилов билан Жамшид онаси бир, оталари бошқа-бошқа ака-укалар. Ака-ука дедик-ку, аммо ораларидаги ёшда ҳам унча фарқ йўқ. Улар ўрта мактабни битириштилар. Ўртада синфдошлари Муяссар бор. Муяссарнинг кўнгли Жамшидда. Илло, Жамшид ёшроқ бўлгани учунми, севгиси аниқ-тиниқ бўлса ҳам, суст ва фаолиятсизроқ. Оқибатда, ёшда ҳам, ҳаракатда ҳам дадилроқ бўлган Тилов Муяссарни илиб кетади, унга уйланади. Лекин муқаррар улар қурган оила оила бўлмайди.

Нафақат ҳаётини воқеа танлашда, балки асарнинг бадиий даражасида ҳам Чингиз Айтматов услубининг таъсири кўриниб туради. Бу, айниқса, тасвирнинг кўз илғамас куюқлиги, анализ-синтезнинг нақадар теранлигида кўринади. Характер яратишда психологик таҳлилга таяниш, уни асосий восита қилиш ҳам Чингиз Айтматов услубига хос бўлган.

Нурали Қобил, ўзбек адабининг киссаларидаги табиат тасвири, ҳайвонлар тимсоли беихтиёр Чингиз Айтматов киссаларини эслатади. Қаҳрамонлари ҳам атоқли адабнинг Душан, Илёс, Масалбек, Танабойларига ўхшаб кескин характерли кишилардир. Нурали Қобилнинг “Тубсиз осмон” киссаси даъвоиймга тўла-тўқис исбот бўла олади.

Тоғай Муроднинг “От кишнаган оқшом”, “Отамдан қолган далалар” асарларидан ҳам Чингиз Айтматовнинг нафаси сезилади. Уларда атоқли қирғиз адабига, шунингдек, америкалик овчи, биолог, рассом ва ёзувчи Сетон-Томпсонга тақлид даражасидаги ўринлар ҳам йўқ эмас. Адабий таъсир тақлид ёки кўр-кўрона эргашиш эмас, балки адабий-ижодий таълим деганидир.

Мен Мурод Муҳаммад Дўстни ўзбек Чингиз Айтматов дегим келади. Албатта, бундай дейишга менда асослар бор: Мурод Муҳаммад Дўстнинг олам-одамларга қараши, миллий урф-одатларга муносабатида, қаҳрамонлари руҳиятида атоқли адаб асарларига яқинликни кўраман. Бундан ташқари, Мурод Муҳаммад Дўст ҳам икки тилда ёза билади. Бу икки ёзувчининг ҳатто кино-санъатига муносабатида ҳам ўхшашлик бор.

Жанубий Қирғизистонда асосан ўзбек миллатига доҳил халқ истиқомат қилгани боис ўзбек адабиёти Қирғизистонда ҳам ўз йўналиши билан ривожланди. Ўтган асирда гуркираб чиққан ижодкорлар Мирзоҳид Мирзараҳимов, Турсунбой Адашбоев, Қўлдош Мирзо, Усмон Темур, Абдуғани Абдуғофуров, Ғанижон Холматовларга кенг имкониятлар, яхши устозлар, адабий муҳит сабабми Ўрта Осиёга танилдилар, ўз истеъдодларини намоён эта олишди, таржимашуносликда ҳам бир неча ўнлаб китоблар чоп этишди. Таржимашуносликда юртдошимиз Турсунбой Адашбоев айниқса самарали меҳнат қилган. Турсунбой Адашбоев катта таржимон ҳам эди. Қирғиз ва рус тилларидан таржималар қилган. Насрий таржималардан “Манас” эпосини насрий баёнини ўзбек тилига таржима қилган. Ҳозирда яна бир қирғизистонлик шоир Қурбон Саттор Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Андижон вилоят бўлими раиси Хуршида Ваҳобжон қизининг юзга яқин шеърларини қирғиз тилига таржима қилди. Сейит Кенжаматовнинг қўплаб ҳикояларини қирғиз тилидан ўзбек тилига моҳирлик билан таржима қилган, масалан “Даҳшатли туш” ҳикоясини ўқисангиз, худди ўзбек тилида ёзилгандай, “ўдағайлади”, “қуриб кетсин” каби сўзлар билан ўзбек тилида сўзлайди. Умуман таржимонинг ҳамма таржималари таржимага ўхшамайди. 2015 - йилда қирғиз шоири Алиқул Ўсмонов таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан 70 га яқин шеър ва поэмалари Қурбон Саттор тамонидан таржима

қилиниб “Кўл тўлкини” номи билан чоп этилган, тўпламга “Ватан”, “Ўттиз ёш”, “Иссиқкўл” каби шеърӣ асарлари кирган. Китобга Қирғизистон президенти ҳузуридаги Давлат тили бўйича комиссия ҳомийлик қилган. Бу ғоя аслида анча йиллар аввалдан болалар ёзувчиси, раҳматли Турсинбой Адашбоев тамонидан бошланган. Қурбон Саттор Турсинбой Адашбоевнинг шогирди ва издоши, Турсинбой Адашбоевнинг ташаббуси билан таржимага астойдил киришган эди. Қурбон Саттор насрий асарни ҳам, шеърӣ асарни ҳам, ўзбек тилидан қирғиз тилига, қирғиз тилидан ўзбек тилига бирдек таржима қилади. Бу йил “Бобурнома”нинг қирғиз тилига камина таржимасидаги биринчи нашри босилиб чиқди, бу ҳам икки халқнинг тилини, дилини бир бирига янада яқинлаштиради, боғлайди деган умиддаман.

Умун олиб қараганда икки қардош халқнинг адабий бадий адабиётдаги ижоди ажралмасдир.

Адабиётлар

Алтомиш-2. (1993). Тошкент: Ўзбекистон.

Манас. (2021). *Семетей. Сейтек (4 томдук)*. Бишкек: Улуу тоолор.

Памятники древне-тюркского письменности. (1951). Москва-Ленинград.

Радий Фиш. (1986). *Жалолиддин Румий. Тарихий-биографик роман*. Тошкент.

Аристотел. (1980). *Поэтика(Поэзия санъати ҳақида)*. Тошкент: Адабиёт ва санъат.

Ҳайитметов А. (1970). *Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан(X-XV асрлар)*. Тошкент: Фан.

Лапасов Ж. (1994). *Мумтоз адабий асарлар. Ўқув луғати*. Тошкент: Ўқитувчи,.

Бартольд В.В. (1927). *Қисқача ислом маданияти тарихи*. Тошкент: Узнашр.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ҮЙ БУЮМДАРЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ОРТОК СӨЗДӨРДҮН СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Перизат ЭСТЕБЕСОВА*

Аннотация

Бул макалада азыркы кыргыз тили менен Түркия түрк тилинин лексикалык корундагы үй тиричилик буюмдарына таандык орток сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү иликтенет.

Орхон жана Енисей жазууларын жаратып байыркы тилдердин мурасчылары болуп тарыхта аты калган кыргыз жана огуз түрктөрү миң жылдай ар башка территорияларда жашап, түрдүү саясий-социалдык шарттарда байланышсыз өнүккөндүгү белгилүү. Түрк тили арап, фарс, андан соң Европа тилдеринен таасирленсе, кыргыз тили монгол, орус тилдеринин катуу таасирине кабылып, бул эки тилдин бири-биринен кыйла айырмаланышын шарттаса да, азыркы кыргыз жана Түркия түрк тилинде 5000ден ашуун орток сөз бар экендиги айкын. Бул орток сөздөр – ата-бабаларыбыздын канчалаган муундары сүйлөп мураска калтырган, түпкүлүгүбүздүн бир экендигин туюндурган, азыркы ааламдашуу заманында өзөгүбүздү таанып-билүүнү шарттаган эң маанилүү тилдик казына болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты – эки тилдеги буюм-тайымга байланыштуу орток сөздөрдөгү окшоштук-жалпылыктын канчалык деңгээлде сакталгандыгын; орток лексемалардын семантикалык табиятын, өнүгүү-өзгөрүү процесстерин, кеңири же тар чөйрөдө, активдүү же пассивдүү лексикада колдонулушун аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси катары - эки тилдеги үй тиричилик буюм-тайым лексикасына таандык сырткы турпаты жана ички мазмуну боюнча бири-бирине шайкеш келген «балта-balta», «бешик-beşik», «бычак-bıçak», «ийне-iğne», «казан-kazan», «кашык-kaşık», «камчы-kamçı», «сандык-sandık», «шише-şişe», «элек-elek» ж.б. орток сөздөр иликтенип, лексика-семантикалык талдоонун ык-усулуна ылайык талдоого алынды.

Изилдөөнүн методологиялык негизин Г.Жумакунова, Т.Абдиев, Т.Садыков, Б.Сагынбаева өңдүү окумуштуулардын эмгектери, Кыргыз жана түрк тилинин түшүндүрмө сөздүктөрү түзөт.

Изилдөөнүн жыйынтыгында эки тилге таандык орток лексемалардын активдүү лексикада, бир семантикалык катарда, бир чөйрөдө колдонулушу орток сөздөрдөгү жалпылыктын, орток тил элементтеринин жогорку деңгээлде сакталгандыгын билдирип, кыргыз жана түрк тилинин жакын түрк тилдери экендиги далилденет. Ал эми орток сөздөрдүн бир тилде лексикалык мааниси кеңейип, кеңири чөйрөдө колдонулса, экинчи бир тилде сөз мааниси тарып, тар чөйрөдө гана кездешери; же бир тилде адабий нормага туура келсе, экинчи бир тилде диалектиде колдонулары түпкү теги бир болуп, бирок жүздөгөн жыл эки башка чөйрөдө, түрдүү саясий-социалдык шарттарда жашап келгендиги менен түшүндүрүлөт.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, түрк тили, үй буюмдары, орток лексика, семантикалык табият, семантикалык катар.

SEMANTIC FEATURES OF COMMON WORDS RELATED TO HOUSEHOLD ITEMS IN THE KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

This article examines the lexical and semantic features of common words referring to household items in the lexicon of modern Kyrgyz and Turkish. It is known that the Kyrgyz and Oghuz Turks, who created the Orkhon-Yenisei script and are historically regarded as the heirs of ancient languages, lived in different territories for about a thousand years and developed under different political and social conditions. While the Turkic language was under the influence of Arabic, Persian, and later European languages, the Kyrgyz language was strongly influenced by Mongolian and Russian, leading to significant differences between the two languages. It is evident that modern Kyrgyz and Turkish share over 5,000 common words. These shared words constitute the most important linguistic treasure that many generations of our ancestors have passed down through spoken language, signifying that we are one and the same indigenous people – a fact that helps us understand our core identity in the modern era of globalization.

The aim of this study is to determine the extent to which similarities and common features are preserved in shared words associated with these two linguistic objects; to identify the semantic nature of these shared lexemes, the processes of their development and change, as well as their usage in a broad or narrow range, in active or passive vocabulary.

The objects of study are household items in the two languages that correspond to each other in appearance and function and belong to the category of the household words: «балта-balta», «бешик-beşik», «бычак-bıçak», «ийне-iğne», «казан-kazan», «кашык-kaşık», «камчы-kamçı», «сандык-sandık», «шише-şişe», «элек-elek». These common words were studied and analyzed in accordance with the methodology of lexical-semantic analysis.

The methodological foundation of this study is based on the works of scholars such as G. Zhumakunova, T. Abdiev, T. Sadykov, and B. Sagynbaeva, as well as explanatory dictionaries of the Kyrgyz and Turkic languages.

The study revealed that the use of common lexemes shared by the two languages in active vocabulary, within the same semantic field, and in the same domain indicates a high degree of preservation of common linguistic elements in shared words, confirming that the Kyrgyz and Turkish languages are closely related Turkic languages. Taking into account that common words have a broader lexical meaning in one language and are used in a wider range, while other words have a narrower meaning and occur only in a narrower range; or the fact that one language conforms to the literary norm while the other is used as a dialect, this can be explained by the fact that they share a common origin but have existed for hundreds of years in two different environments, under different political and social conditions.

Keywords: Kyrgyz language, Turkish language, household items, general vocabulary, semantic nature, semantic series.

Киришүү

Тарыхтын таш күзгүсүн барактасак, орхон жана энесай жазууларын жаратып байыркы тилдердин мурасчылары болуп тарыхта аты калган кыргыз жана огуз түрктөрү миң жылдай ар башка территорияларда жашап, түрдүү саясий-социалдык шарттарда байланышсыз өнүгүп; түрк тили арап, фарс, андан соң Европа тилдеринен таасирленсе, кыргыз тили монгол, орус тилдеринин катуу таасирине кабылып, бул

эки тилдин бири-биринен кыйла айырмаланышын шарттаса да, азыркы кыргыз жана Түркия түрк тилинде 5000ден ашуун орток сөз бар экендиги айкын [Абдиев, 2008; Жумакунова, 2009]. Бул – сөздөр жөн эле сөздөр эмес. Бул – орток сөздөр ата-бабаларыбыздын канчалаган муундары сүйлөп, мураска калтырган; түбүбүз, түпкүлүгүбүздүн бир экендигин туюндурган; азыркы глобалдашуу заманында өзүбүздү, өзөгүбүздү таанууну шарттаган тилибиздин алтын казынасы.

Кыпчак тобундагы азыркы кыргыз тили менен огуз тобундагы Түркия түрк тилинин лексикалык корундагы орток сөздөрдөгү жалпылыктын, орток тил элементтеринин канчалык даражада сакталгандыгын, колдонулуу чөйрөсүн (адабий норма, диалект), айырмачылыктарын эки тилдеги үй тиричилик буюмдарына байланыштуу орток сөздөргө иликтөө жүргүзүү менен аныктоого аракет кылабыз.

Үй буюмдарына байланыштуу орток сөздөр

Кыргыз жана түрк тилиндеги сырткы формасы жана ички мазмуну боюнча бири-бирине шайкеш келген үй тиричилик лексикасына таандык *алачык* - *alaçık*, *балта* – *balta*, *бешик* - *beşik*, *бычак* – *bıçak*, *ийне* - *iğne*, *казан* – *kazan*, *камчы* – *katçı*, *кашык* – *kaşık*, *сандык* – *sandık*, *табак* – *tabak*, *ишме* – *şişe*, *элек* – *elek* ж.б. сөздөр бар.

Алгач көчмөн түрк элдери баш калкалоочу үй-жай катары колдонгон **алачык** лексемасын алалы.

Кыргыз тилинде **алачык** сөзү: «боз үйдүн уугун жерге сайып, же эки канат керегенин баштарын тирештирип, үстүнө тутуу жаап, же болбосо чабак жыгачтардын башын байлап, үстүнө чөп ж.б. нерселерди жаап жасалган кепе» дегенди билдирет. *Сайма алачык. Чөп алачык. Кан үйүнүн тардыгы ай, кара алачыгымдын кеңдиги ай* (макал). *1860-жылдын күзүндө Сатылгандын алачыгы кубанычка толду* (Бөкөнбаев) [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк, 2019, 85-6.].

Түрк тилинде «**alaçık**» *is. hlk.* 1. Üzeri dal ve hasırla örtülmüş kulübe, çardak (ооз. бутак, камыш, кабыктар менен жабылган кепе). 2. *hlk.* Keçeden yapılan çadır (ооз. кийизден жасалган чатыр, боз үй) [Türkçe Sözlük, 1988, s. 44].

Жогоруда көрүнүп тургандай «алачык» сөзү кыргыз тилинде «боз үйдүн уугун же керегенин баштарын тирештирип, үстүнө тутуу жаап, же болбосо чабак жыгачтардын башын байлап, үстүнө чөп ж.б. нерселерди жаап жасалган кепе» деген бир гана маанини билдирсе; түрк тилинде эки мааниде: «1. Бутак, камыштар менен жабылган кепе; 2. Кийизден жасалган чатыр, боз үй» деп түшүндүрүлүп, экинчи мааниси кыргыздардын боз үйүн туюндуруп турат. Негизинен түрк тилинде «çadır» (чатыр) сөзү «боз үй» деген мааниде да колдонулат.

Өткөн заманда кыргыз элинде «боз үйдө» бийлик ээлери, турмуш-тиричилиги тың, оокат-аштуу адамдар жашап келишсе; ал эми «алачыкты» көбүнчө оокат-тиричилиги начар кедей-кембагалдар жана жолдогу жолоочулар колдонгондугу белгилүү. Демек, кыргыз тилинде «боз үй» менен «алачыктын» айырмасы болсо, түрк тилинде «alaçık» алачык маанисин да, боз үй маанисин да туюндурат. Азыркы күндө бул лексема (алачык-alaçık) эки тилде тең активдүү колдонулбайт, көбүнчө көркөм чыгармалардан гана кездештирүүгө болот.

Ошондой эле көчмөн түрк элдеринде тиричилик буюму катары активдүү колдонулган **балта** сөзүнө токтололу.

Балта үй-тиричилик буюмунун кыргыз тилинде эки мааниси бар: 1. Жыгачты кесүү, жаруу, казык кагуу ж.б. иштер, сомдоо үчүн колдонулуучу жазы жагы миздүү, экинчи жагы уңгулуу темир курал. *Чоң балта менен килейген бир дүмүрдү жарып кирди* (Байтемиров). *Курч балта* кыя кескен четиндин ичке, узун чыбыгы азыр

Динардын колунда (Сыдыкбеков). 2. Ойнолуучу картанын фигураларынын төртүнчү даражасынын аты. *Чырымдын балтасы. Ачанын балтасы* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк, 2019, 191-б.].

Ал эми түрк тилиндеги **balta** лексемасы бир гана маанини билдирет: **Balta**. *is*. Kesmek, yarmak, yontmak gibi işlerde kullanılan ağaç saplı, demir araç (Кесүү, жаруу, оюу сыяктуу жумуштарда колдонулуучу жыгач туткалуу темир аспап). **Balta değmedik ağaç olmaz** (Ata sözü) (Türkçe Sözlük, 1988, s. 139).

Балта лексемасынын «кесүү, жаруу, сомдоо, казык кагуу ж.б. иштер үчүн колдонулуучу темир курал» деген мааниси эки тилде тең бири-бирине шайкеш келсе, кыргыз тилиндеги «ойнолуучу картанын фигураларынын төртүнчү даражасынын аты» түшүнүгү түрк тилинде кездешпейт. Демек, балта сөзү кыргыз тилинде эки семантикалык катарды түзсө, түрк тилинде бир гана семантикалык катарга ээ.

Эми жаш балдарга, кичинекей бөбөктөргө тиешелүү буюм **бешик** лексемасынын семантикалык табиятына көңүл буралы.

Кыргыз тилинде **бешик** - «1. Жаш баланы бөлөп, терметүүгө ылайыкталып, жыгачтан жасалган буюм. *Гүлайым Алымкулга бешикте жаткан Сагындыкты көрсөттү* (Абдукаримов). 2. *өтм.* Туулуп-өскөн, чоңойгон жер. *О, тууган эл, улуу мекен – бешигим, Кенен ачтын келечектин эшигин* (Токомбаев)» (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк, 2019, 246-б.) деген маанилерге ээ болсо; түрк тилинде **beşik**. «*is*. 1. Süt çocuklarını yatırmaya ve sallayarak uyutmaya yarayan, tahta veya demirden yapılmış sallanır bir çeşit küçük karyola (Ымыркайларды уктатуу үчүн жыгачтан же темирден жасалган кичинекей термелүүчү керебет). 2. *mec*. Bir şeyin doğup geliştiği yer (*өтм.* Бир нерсенин пайда болуп, өнүккөн жери). *Uygarlığın beşiği. Sanatın beşiği. Sırbistan'ın beşiği ve kaynağı burasıdır* (F.R.Atay). 3. *sp*. Yüz üstü yatışta, geriye bükülü ayak bileklerini ellerle kavrayarak karın üzerinde baş ve ayak yönünde sallanma (*спорт.* Көмкөрөсүнөн жатып, артка бүгүлгөн колу менен бутун кармап, баш жана бутту көздөй курсак менен алдыга, артка термелүү)» (Türkçe Sözlük, 1988, s. 175) деген маанилерди туюндурад.

Бешик сөзүнүн кыргыз, түрк тилинде тең биринчи маанилери (жаш баланы бөлөп, терметүүгө ылайыкталып, жыгачтан же темирден жасалган буюм) бири-бирине төп келет. Ал эми түрк тилинде өтмө маанидеги «бир нерсенин жаралып өнүккөн жери», спортто колдонулган «көмкөрөсүнөн жатып, артка бүгүлгөн колу менен бутун кармап, баш жана бутту көздөй курсак менен термелүү»; кыргыз тилиндеги «туулуп-өскөн, чоңойгон жер» маанилери бир гана тилде кездешкен түшүнүктөр. Демек, бешик лексемасы кыргыз тилинде эки, түрк тилинде үч семантикалык катарды түзөт.

Оозеки сүйлөшүүдө да, көркөм кепте да активдүү колдонулган ашкана буюмдарынан бири **бычак** лексемасына токтололу.

Кыргыз тилинде **бычак** – 1. Кесүү үчүн колдонулуучу миздүү, сабы бар курал. *Маки, бычактарын чыгарып, дасторкон үстүнө таптап, эттин келишин күтүштү* (Убукеев). 2. Толук бышып жетиле элек чөп, эгин. *Көйкөлгөн бычак чөп экен* («Манас» С.О.) [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк, 2019, 325-б.].

Түрк тилинде **bıçak**. *is*. 1. Bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç (Сабы бар кесүүчү курал). *Ekmek bıçağı. Sebze bıçağı*. 2. Çeşitli kesme işlerinde kullanılan keskin ağızlı araç (Ар кандай кесүү иштерин аткарууда колдонулган курч миздүү курал). *Basım evi bıçağı*. 3. Jilet (Устапа). *Tıraş bıçağı* [Türkçe Sözlük, 1988, s. 180].

Жогоруда *бычак* сөзүнүн кыргыз тилиндеги «кесүү үчүн колдонулуучу миздүү сабы бар курал» мааниси түрк тилиндеги бычак лексемасынын биринчи (туткасы бар кесүүчү курал) жана экинчи (ар кандай кесүү иштерин аткарууда колдонулган курч миздүү курал) маанилерине шайкеш келет. Ал эми түрк тилиндеги «устара»; кыргыз тилиндеги «толук бышып жетиле элек чөп» деген түшүнүктөр бир гана тилде кездешет. Ошентип, бычак лексемасы кыргыз тилинде эки, түрк тилинде үч семантикалык катарга ээ.

Учурда активдүү лексикада колдонулган аялдарга таандык үй буюмдарынын бири *ийне* сөзүнө көңүл буралы.

Ийне лексемасынын кыргыз тилиндеги маанилери: 1. Тигүү, сайма саюу сыяктуу иштерде колдонулуучу буюм. Бир учуна жип өткөрүлүүчү көзчөсү бар, экинчи башы абдан учтуу ичке металл. *Колу чебер аялдын, Учугу түшпөйт ийнеден* (Алыкулов). **Ийне** көзүнөн сынат, Адам сөзүнөн сынат (макал). 2. Тикенек, шибеге сыяктанган ар кандай ичке учтуу нерсе. *Патефондун ийнеси. Примустун ийнеси* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк, 2019, 596-б.].

Түрк тилинде **igne**. is. 1. Dikiş dikmeye yaranan, ince, ucu sivri, bir ucunda iplik geçecek deliği bulunan çelik araç (Тигүү үчүн колдонулган бир учунда жип өткөрүү үчүн тешиги бар ичке, учтуу темир аспап). 2. İki şeyi birbirine tutturmaaya yarar ince, uzun, ucu sivri, metal araç (Эки нерсени бириктирүү үчүн колдонулган ичке, узун, учтуу темир аспап). *Çengelli igne. Toplu igne*. 3. Toplu iğnenin süs olarak kullanılan türü (Аксессуардык буюм катары колдонулган төөнөгүчтүн бир түрү). *Titrek elleriyle pırlanta kravat iğnesini düzeltiyordu* (P.Safa). 4. Bazı araçların ucu sivri parçaları (Кээ бир буюмдардын учтуу бөлүктөрү). *Pusula iğnesi*. 5. Kaslar veya damar yoluyla vücuda sıvı bir ilacı vermek için kullanılan araç, enjektör, şırınga (Булчуң же тамыр аркылуу денеге суюк дарыларды берүү үчүн колдонулуучу аппарат, шприц). 6. Zerk yolu ile vücuda verilen ilaç (Инъекция аркылуу денеге берилген дары). *Hekim hastaya hap yerine igne verdi*. 7. mec. Dokunaklı söz (өмм. Таасирдүү сөз). 8. Bazı böceklerde bulunan savunma organı (Кээ бир курт-кумурскалардын коргонуу органы). *Arının iğnesi*. 9. Oltanın ucundaki küçük çengel (Кайырмактын учундагы кичинекей илмек). 10. bot. Bitkilerde yumurtacıkla tepecik arasındaki sapçık (бот. Өсүмдүктөрдөгү жумуртка менен стигманын ортосундагы сабак) (Türkçe Sözlük, 1988, s. 684).

Кыргыз тилинде «ийне» сөзү эки семантикалык катарды түзүп, биринчи (тигүү, сайма саюу үчүн колдонулуучу бир учуна жип өткөрүлүүчү көзчөсү бар ичке темир аспап) жана экинчи (шибеге сыяктанган ар кандай ичке учтуу нерсе) маанилери түрк тили менен дал келет. Ал эми түрк тилинде «igne» сөзүнүн он семантикалык табияты бар. Анын эки гана мааниси кыргыз тилинде кездешсе, сегиз мааниси бир гана түрк тилиндеги түшүнүктөр: 1. Эки нерсени бириктирүү үчүн колдонулган ичке, узун, учтуу темир аспап; 2. Аксессуардык буюм катары колдонулган төөнөгүчтүн бир түрү; 3. Булчуң же тамыр аркылуу денеге суюк дарыларды берүү үчүн колдонулуучу аппарат, шприц; 4. Инъекция аркылуу денеге берилген дары; 5. өмм. Таасирдүү сөз. 6. Кээ бир курт-кумурскалардын коргонуу органы; 7. Кайырмактын учундагы кичинекей илмек; 8. бот. Өсүмдүктөрдөгү жумуртка менен стигманын ортосундагы сабак ж.б.

Демек, «ийне» сөзү кыргыз тилинде эки гана семантикалык катарды түзүп, тар чөйрөдө колдонулса; түрк тилинде он семантикалык катарга ээ болуп кеңири чөйрөдө колдонуларына күбө болдук.

Дагы бир ашкана буюму **казан** лексемасынын семантикалык табиятына токтололу.

Кыргыз тилинде **казан I** – 1. Металлдан (көбүнчө чоюндан) тамак бышырууга ылайыкталып жасалган, көлөмү ар кандай, ооз жагы тегерек келген идиш. *Казанга жакын жүрсө, көөсү жугат* (макал). *Беш кемегеге беш казан асылып, чүйгүндөлүп салынган эт боркулдап кайнай баштады* (Жантөшев). *Торсойгон кичинекей казанга Батыш жарма жасады* (Байтемиров). 2. Суу кайнатып, буусун түтүк аркылуу алып турууга ылайыкталган туюк бак сыяктуу жасалга. *Буу казаны*.

Казан II 1. Күз. 2. Жалбырак, мөмөлөрдүн саргарып түшүп, солуганы. *Колхоздун иши казан болуп, отоо, чабык, сугат. Дегеле миң иштин башы бир жолу кычап* (Сыдыкбеков) [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк, 2019, 646-б.].

Түрк тилинде **kazan** *is*. 1. Çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap (Көп тамак бышыруу же кайнатуу үчүн колдонулуучу туткасы бар терең идиш). *Koca bir kazan patates kaynatlık* (A.Gündüz). *Bahçede büyük bir kazan kaynıyor* (Y.Z.Ortaç). 2. Buhar makinelerinde, kalorifer tesisatında, suyun kaynatıldığı kapalı kap (Буу машиналарында жана жылытуу системаларында суу кайнатылган жабык идиш). *Kazan patladı* [Türkçe Sözlük, 1988, s. 824-825].

Жогоруда белгилүү болгондой кыргыз тилинде «казан» сөзү төрт семантикалык катарга ээ болуп, «металлдан тамак бышырууга ылайыкталып жасалган, көлөмү ар кандай, ооз жагы тегерек келген идиш», «суу кайнатып, буусун түтүк аркылуу алып турууга ылайыкталган туюк бак сыяктуу жасалга» маанилери түрк тилиндеги «kazan» сөзүнүн биринчи (көп тамак бышыруу же кайнатуу үчүн колдонулуучу туткасы бар терең идиш) жана экинчи (буу машиналарында жана жылытуу системаларында суу кайнатылган жабык идиш) маанилерине дал келет. Бирок, кыргыз тилиндеги «күз», «жалбырак жана мөмөлөрдүн саргарып түшүп, соолуганы» деген түшүнүктөрү түрк тилинде жок. Демек, кыргыз тилинде казан сөзү төрт, түрк тилинде эки семантикалык катарды түзөт.

Эми мырзаларга таандык буюм **камчы** сөзүнүн семантикасына көңүл буралы.

Камчы лексемасынын кыргыз тилиндеги мааниси: атты же башка унааны, малды чабууга, айдоого ылайыкталып, өрүлгөн жана сапталган кайыш. *Теминип үстү-үстүнө камчы чапкан, Келатат булоолонтуп сары ала атчан* (Турусбеков). *Булуттай учкан тору айгыр, Бучакка камчы салганы* («Манас»). *Тагай Алымкулду өрмө камчы менен жонго берип калды* (Абдукаримов) [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк, 2019, 681-б.].

Түрк тилинде **kamçı** *is*. 1. Bir ucuna ip, deri vb. bağlı vurma aracı (Бир учуна аркан, булгаары ж.б. тагылган уруучу аспап). *İnce ve uzun parmaklı elleri kamçı tutmasını bilmiyor* (Y.K.Karaosmanoğlu). *Zabite benzer bir herif kamçısının sapını omuzuna vurarak* (A.Gündüz). 2. *den*. Bir ucu bir yere bağlı, öbür ucu herhangi bir işte kullanılmak için serbest bırakılan halat (Деңизде бир учу бир нерсеге байланып, экинчи учу бош болгон аркан) [Türkçe Sözlük, 1988, s. 774].

Эки тилде тең «камчы-камçı» сөзүнүн «атты же башка унааны, малды чабууга, айдоого ылайыкталып, өрүлгөн жана сапталган кайыш» мааниси бар. Ал эми «аркан» деген маани түрк тилинде гана кездешет. Демек, «камчы» лексемасынын кыргыз тилинде бир, түрк тилинде эки семантикалык катары бар.

Эң керектүү ашкана буюмдарынын бири **кашык** лексемасынын семантикалык табиятына токтололу.

Кыргыз тилинде **кашык** - тамак-аш сузуп ичүүгө же бир нерсени сузуп алууга ылайыктап жыгачтан же металлдан жасалган үй буюму. *Жыгач кашык. Калай кашык. Күмүш кашык. Сыр кашык* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк, 2019, 736-б.].

Түрк тилинде **kaşık**. *is.* 1. Sulu veya bazı ufak taneli yiyecekleri ağza götürmeye yarayan, saplı sofraya aracı (Суюк же майда бүртүкчөлүү тамактарды оозго алып келүү үчүн колдонулуучу саптуу идиш). *Çorba kaşığı. Pilav kaşığı.* 2. Ucu iğneli kaşık biçimindeki olta (Кашык сымал, учу учтуу кайырмак) [Türkçe Sözlük, 1988, s. 810].

Демек, *кашык* сөзү кыргыз тилинде бир гана маанини билдирип, түрк тилиндеги кашык лексемасынын биринчи мааниси (тамакты оозго алып келүү үчүн колдонулуучу саптуу идиш) менен дал келсе; түрк тилинде эки семантикалык мааниге ээ болуп, «кашык сымал учтуу кайырмак» деген экинчи мааниси түрк тилинде гана колдонулат.

Эми **сандык** сөзүнүн маани-мазмунун карап көрөлү.

Кыргыз тилинде **сандык** - кийим-кече, буюм салууга ылайыкталып, көбүнчө кооздолуп жасалган, кулпуланып бекитме үкөк. *Динар орундуку таптап, төрдөгү килемче жабылган чоң сандыкка чалкалап олтурду* (Сыдыкбеков). *Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар* (макал) [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2-бөлүк, 2019, 376-б.].

Түрк тилинде **sandık**. *is.* 1. İçine çeşitli şeyler konulan, tahtadan, dört köşe, kapaklı ev eşyası (Ар кандай буюмдарды сактоочу төрт бурчтуу жыгачтан жасалган капкагы бар үй буюму). *Elbise sandığı. Araç sandığı. Şeker sandığı. Köhne kitap sandıklarının başında kendi sahiplerinden başka kimseler görünmüyordu* (Y.K.Karaosmanoğlu). 2. Bir kurumda para alınıp verilen yer (Мекемдеги акча алынып, берилген жер). *Mal sandığı. Sandık emini.* 3. Banka (Банк). *Emniyet Sandığı. Emekli Sandığı.* 4. Yapılarda kum, çakıl gibi şeyleri ölçmek için kullanılan, üstü ve altı açık, dört köşeli tahtadan ölçü (Курулушта кум, шагыл сыяктуу материалдарды өлчөө үчүн колдонулган төрт бурчтуу үстү жана асты ачык жыгач өлчөөчү аспап). 5. *esk.* Mahalle tulumbacılarının omuzda taşıdıkları sandık biçimi tulumba (Суу насосунун операторлору ийиндерине көтөрүп жүргөн кутуча түрүндөгү суу насосу) [Türkçe Sözlük, 1988, s. 1255].

Жогоруда белгилүү болгондой «сандык» сөзүнүн «ар кандай буюм сактоочу төрт бурчтуу капкагы бар үкөк» деген мааниси эки тилде (кыргыз, түрк) тең бирдей колдонулат. Ал эми түрк тилиндеги 1. Мекемдеги акча кабыл алынып, берилген жер; 2. Банк; 3. Курулушта колдонулуучу өлчөөчү аспап; 4. Кутуча түрүндөгү суу насосу» маанилери кыргыз тилинде кездешпеген түшүнүктөр. Демек, сандык сөзүнүн кыргыз тилинде бир, түрк тилинде беш семантикалык катары бар.

Ашканада активдүү колдонулуучу үй буюму **табак** лексемасынын семантикасына көңүл буралы.

Табак сөзүнүн кыргыз тилиндеги мааниси: Тамак-аш салууга же куюуга колдонулуучу, көбүнчө тегерек формада болгон жайпак же чуңкур идиш. *Батыш бышкан этин, жыгач табакка салып келип, ортого койду* (Байтемиров). *Табактарды жыйнап, таза жуудуруп койгула* (Жантөшев) [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2-бөлүк, 2019, 436-б.].

Түрк тилинде **tabak** *I. is. Ar: tabak.* 1. Yiyecek koymaya yarar, az derin ve yayvan kap (Тамак-аш салуу үчүн колдонулган өтө чуңкур эмес, жайык идиш). *Kadın masaya tabak, kaşık koyuyor* (A.Gündüz). 2. s. Herhangi bir tabağın alacağı miktarda olan (сан ат. Кайсы бир табакка же порцияга туура келген өлчөм, сумма).

Tabak. II. *is. Ar. debbâg.* Tabaklama işini yapan, serici (Булгаары, тери иштетүүчү адам) [Türkçe Sözlük, 1988, s. 1396].

Демек, «табак» сөзү кыргыз тилинде бир гана семантикалык табиятка ээ болсо, түрк тилинде үч семантикалык катарга ээ болуп, биринчи мааниси (Тамак-аш салуу үчүн колдонулган өтө чуңкур эмес, жайык идиш) кыргыз тили менен дал келсе; калган эки маани (1. *сан ат.* Кайсы бир табак же тамактын порциясына туура келген өлчөм, сумма; 2. *Зат ат.* Булгаары, тери иштетүүчү адам) түрк тилинде гана колдонулган түшүнүктөр.

Көбүнчө суусундуктар сакталуучу **шише** буюмунун семантикалык табиятына токтололу.

Кыргыз тилинде **шише** сөзүнүн эки мааниси бар: 1. Айнек. 2. Бөтөлкө, чырак фонары же ар кандай идиштер. *Нас шишеңди берчи* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2-бөлүк, 2019, 716-б.].

Ал эми түрк тилинде **şişe**. (I) *is. far.* 1. Sıvıların, özellikle de içkilerin konulduğu camdan yapılmış, dar ağızlı uzun kap (Суюктуктарды, өзгөчө суусундуктарды сактоо үчүн колдонулуучу узун, кууш айнек идиш). *Önünde yarım kiloluk bir şarap şişesi yarı yarıya boştu* [S.F.Abasıyanık]. 2. Gaz lambasında fitil çevresine konulan cam koruyucusu (Газ лампасынын жипчесинин тегерегине коюлган айнек коргоочу, фонар). 3. *s. Şişenin aldığı ölçüde (сан ат.* Бөтөлкө менен өлчөнгөн өлчөм, сумма). *Bir şişe şarap. Olsa da, bu zavallıya hiç olmazsa bir şişe kan verilse* (M.Ş.Esendal).

Şişe (II) *is. hlk.* Tavan tahtaları arasındaki açıklığı kapatmak için uzunluğuna çakılan çita [Шып такталарынын ортосундагы ажырымды жабуу үчүн кадалган жыгач тилкеси] [Türkçe Sözlük, 1988, s. 1388].

Жогоруда сөз болгон «шише» сөзүнүн «суюктуктарды сактоодо колдонулуучу айнек идиш», «чырак фонары» деген маанилер эки тилде тең кездешет. Ал эми түрк тилиндеги сан атооч маанисинде колдонулган «бөтөлгө менен өлчөнгөн өлчөм, сумма» мааниси кыргыз тилинде жок. Демек, кыргыз тилинде **шише** лексемасынын эки, түрк тилинде үч мааниси бар.

Үй-буюмдарынын дагы бири **элек** сөзүнүн семантикасына көңүл буралы.

Кыргыз тилинде **элек I** – 1. Эң майда нерселерди (мис. ун, талканды) элөө, суюктуктарды чыпкалоо үчүн көбүнчө кылдан, ичке сымдан токулган, тегерек алкагы бар үй буюму. *Унду элек менен элеп жатты.* 2. *өт.* Турмуштун сыноосу. *Ээ балам, бул жашка келгенче канча электен өтпөдүм дейсиң* («Кыргызстан аялдары»). *Жакында жазуучу Насирдин Байтемировдун «Турмуш элеги» аттуу романы жарык көрдү* («Кыргызстан маданияты»).

Элек II. Этиш сөзгө кошулуп айтылып, иштин али чечилбегендигин, кыймыл аракеттин толук аяктала электигин көрсөтүү үчүн колдонулат. *Кыпчактардын Солтобай, Кыз ала элек кайындап* («Олжобай менен Кишимжан»). *Ал бара элек. Иш бүтө элек* [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2-бөлүк, 2019, 762-б.].

Түрк тилинде **elek. is.** Taneli veya un gibi toz durumunda olan şeyleri yabancı maddelerden ayıklamak veya incisini kabasından ayırmak için kullanılan tahta bir kasnak ve tek tarafa gerilmiş, gözenekli tel, kıl, bez vb. ile yapılan araç (Ун сыяктуу майда нерселерди башка заттардан бөлүү үчүн жыгач, темир рамкалуу зымдан, кылдан, кездемеден жасалган чыпкалоочу аспап). *Evden bir elek getirilecek; eleğin kenarına bir sopa konup kaldırılacak* [S.F.Abasıyanık] [Türkçe Sözlük, 1988, s. 448-449].

«Элек» сөзүнүн кыргыз тилинде да, түрк тилинде да «ун сыяктуу майда нерселерди элөө, суюктуктарды чыпкалоо үчүн көбүнчө кылдан, ичке сымдан

токулган, тегерек алкагы бар аспап, үй буюму» деген маани бири-бирине дал келет. Ал эми кыргыз тилиндеги өтмө маанидеги «турмуштун сыноосу», «этиш сөзгө кошулуп айтылып, кыймыл аракеттин аяктала электигин билдирген грамматикалык каражат» маанилери түрк тилинде кездешпейт. Демек, «элек» лексемасынын кыргыз тилинде үч семантикалык катары болсо, түрк тилинде бир семантикалык табиятка ээ.

Корутунду

Азыркы кыргыз тили менен Түркия түрк тилинин лексикалык корунда үй тиричилик буюмдарына байланыштуу орток лексикалык катмар басымдуулук кылат. Бирок, бул макалада сырткы турпаты, ички мазмуну боюнча бири-бирине шайкеш келген активдүү колдонулган саналуу гана сөздөргө талдоо жүргүзүлдү. Жыйынтыгында орток сөздөрдүн кыргыз тилине салыштырмалуу түрк тилиндеги семантикалык катарларынын көп экендиги жана кеңири чөйрөдө колдонулары белгилүү болду.

Бул эки тилге таандык орток сөздөрдүн бир тилде лексикалык мааниси кеңейип, кеңири чөйрөдө колдонулса, экинчи бир тилде сөз мааниси тарып, тар чөйрөдө гана кездешери; же бир орток сөз бир тилде адабий нормага туура келсе, ошол эле сөз экинчи бир тилде диалектиде колдонулары бул – түпкү теги бир болуп, бирок жүздөгөн жыл эки башка чөйрөдө, түрдүү саясий-социалдык шарттарда жашап келгендиги менен түшүндүрүлөт.

Ал эми кыргыз, түрк тилиндеги үй буюмдарына таандык орток сөздөрдүн активдүү лексикада, бир семантикалык катарда, бир чөйрөдө колдонулгандыгы орток сөздөрдөгү жалпылыктын, орток тил элементтеринин жогорку деңгээлде сакталгандыгын билдирип, кыпчак тобундагы азыркы кыргыз жана огуз тобундагы Түркия түрк тилинин түпкү теги бир, жакын түрк тилдери экендигин тастыктайт.

Адабияттар

Абдиев, Т., Абдыкулова, Р. (2008). *Түркчө-кыргызча орток сөздөр сөздүгү*. – Бишкек, «Айат» басмаканасы.

Жумакунова Г. (2009). *Түрк лексикографиясынын тарыхынан*. – Бишкек, «Илим» басмасы.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-бөлүк (2019). Бишкек, «Полиграфбумресурсы» басмаканасы.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2-бөлүк (2019). Бишкек, «Полиграфбумресурсы» басмаканасы.

Türkçe Sözlük 1 (A-J) (1988). Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.

Türkçe Sözlük 2 (K-Z) (1988). Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.

АНТРОПОНИМИКОН ДРЕВНЕУЙГУРСКОГО ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА «ALTUN YARUK» («ЗОЛОТОЙ БЛЕСК»): СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА И КУЛЬТУРНЫЙ СИНТЕЗ

Ұрзада МҰСАБЕКОВА*

Аннотация

Введение. Статья посвящена исследованию антропонимического пространства древнеуйгурского письменного памятника «Altun Yaruk» («Золотой блеск») — одного из наиболее полных буддийских сочинений, дошедших до нас на тюркских языках. Памятник представляет собой перевод сутры «Suvarṇaprabhāsa», выполненный в X веке уйгурским ученым Шинго Шели Тутунком с китайского языка. Актуальность работы обусловлена необходимостью комплексного изучения ономастического пространства древнетюркских текстов как источника сведений о культурных и религиозных контактах на Великом шелковом пути.

Цель и задачи. Цель исследования — выявить структурно-семантические особенности и функциональную нагрузку личных имен в тексте памятника, а также определить их роль в репрезентации тюрко-буддийского культурного синтеза. Задачи включают: 1) классификацию антропонимов по происхождению и семантике; 2) этимологический анализ ключевых имен; 3) определение их функций в нарративной структуре текста.

Материал и методы. Материалом послужили текстовые фрагменты рукописи «Altun Yaruk», опубликованные С.Е.Маловым («Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии», 1959), а также современные издания памятника (Çağatay, 1945; Ölmez, 1991). В работе применялись описательный метод, сравнительно-исторический анализ, этимологический и контекстуальный методы, а также элементы структурно-семантического анализа.

Результаты. В ходе исследования антропонимикон «Altun Yaruk» классифицирован на три основные группы: имена персонажей легенд (тюркского и санскритского происхождения), буддийские теонимы (бодхисаттвы, ученики Будды) и сакральные номинации. Проведен детальный анализ 15 ключевых антропонимов, включая Кю-тау, Тенгри, Эркил-хан, Магаради, Магадиви, Магабали, Магастви, Ананда, а также буддийских имен (Шакьямуни, Авалокитешвара, Майтрея, Ваджрапани). Установлено, что имена собственные в памятнике отражают сложный процесс синтеза индийской буддийской традиции и тюркского языкового сознания.

Заключение. Антропонимы в «Altun Yaruk» выполняют не только номинативную функцию, но и служат маркерами религиозной идентичности, социального статуса и мировоззренческих установок древнеуйгурского общества. Выбор имен подчинен задачам идеализации персонажей и акцентуации их сакральных качеств, что соответствует как буддийским канонам, так и тюркским представлениям о символической значимости имени. Полученные результаты вносят вклад в развитие тюркской ономастики, исторической лексикологии и исследований культурного взаимодействия в Центральной Азии.

Ф.ғ.к., тюркология кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана қ., Қазақстан Республикасы, mussabekovaua@yandex.kz, УДК 811.373.2

Ключевые слова: антропонимия, ономастика, древнеуйгурский язык, «Altun Yaruk», буддизм, тюркские письменные памятники, культурный синтез, этимология, Центральная Азия.

TITLE: ANTHROPONYMICON OF THE OLD UYGHUR WRITTEN MONUMENT "ALTUN YARUK" ("GOLDEN LIGHT"): STRUCTURE, SEMANTICS, AND CULTURAL SYNTHESIS

Abstract

Introduction. This article examines the anthroponymic space of the Old Uyghur written monument "Altun Yaruk" ("Golden Light"), one of the most complete Buddhist texts preserved in Turkic languages. The monument represents a translation of the "Suvarṇaprabhāsa" sutra, made in the 10th century by the Uyghur scholar Shingko Sheli Tutung from Chinese. The relevance of this work is determined by the need for a comprehensive study of the onomasticon of ancient Turkic texts as a source of information about cultural and religious contacts on the Great Silk Road.

Purpose and Objectives. The aim of this study is to identify the structural-semantic features and functional load of personal names in the text of the monument, as well as to determine their role in representing the Turkic-Buddhist cultural synthesis. The objectives include: 1) classification of anthroponyms by origin and semantics; 2) etymological analysis of key names; 3) determining their functions in the narrative structure of the text.

Material and Methods. The material includes textual fragments of the "Altun Yaruk" manuscript published by S.E. Malov ("Monuments of Ancient Turkic Writing of Mongolia and Kyrgyzstan," 1959), as well as modern editions of the monument (Çağatay, 1945; Ölmez, 1991). The research employs descriptive method, comparative-historical analysis, etymological and contextual methods, as well as elements of structural-semantic analysis.

Results. The anthroponymicon of "Altun Yaruk" is classified into three main groups: names of characters from legends (of Turkic and Sanskrit origin), Buddhist theonyms (bodhisattvas, disciples of Buddha), and sacred nominations. A detailed analysis of 15 key anthroponyms was conducted, including Kü tau, Tengri, Erklig Khan, Magaradi, Magadivi, Magabali, Magastvi, Ananda, as well as Buddhist names (Śākyamuni, Avalokiteśvara, Maitreya, Vajrapāṇi). It is established that proper names in the monument reflect the complex process of synthesis between Indian Buddhist tradition and Turkic linguistic consciousness.

Conclusion. Anthroponyms in "Altun Yaruk" perform not only a nominative function but also serve as markers of religious identity, social status, and worldview attitudes of the Old Uyghur society. The choice of names is subordinated to the tasks of idealizing characters and accentuating their sacred qualities, which corresponds to both Buddhist canons and Turkic ideas about the symbolic significance of names. The obtained results contribute to the development of Turkic onomastics, historical lexicology, and research on cultural interaction in Central Asia.

Keywords: anthroponymy, onomastics, Old Uyghur language, "Altun Yaruk," Buddhism, Turkic written monuments, cultural synthesis, etymology, Central Asia.

1. Введение

Древнеуйгурская письменность занимает особое место в истории тюркских языков и культур. Сформировавшись в период интенсивных религиозных и

культурных контактов на территории Центральной Азии, она вобрала в себя элементы различных традиций – от манихейства до буддизма и несторианства. Одним из наиболее значимых памятников этого периода является «Altun Yaruk» («Золотой блеск») – древнеуйгурский перевод буддийской сутры «Suvarṇaprabhāsa», относящейся к традиции Махаяны. Памятник был переведен с китайского языка на древнеуйгурский в X веке уйгурским ученым из Бешбалыка Шинго Шели Тутунком (Şingko Şeli Tutung). Оригинальный санскритский текст был создан ранее и переведен на китайский в VIII веке. Несмотря на опосредованный характер перевода, язык «Altun Yaruk» сохранил яркие черты древнеуйгурского наречия VIII–IX веков, что делает его ценнейшим источником для лингвистических и историко-культурных исследований [1, с. 3]. Полное уйгурское наименование памятника – *altun önglüg yaruk yaltırılıq kopda kötrülmüş nom iligi*, что в переводе означает «Царь сутр, обладающих золотым цветом и сияющим светом, превыше всех вознесенный». Данный вариант представляет собой относительно свободную интерпретацию китайского заглавия Jin Guangming Zuisheng Wang Jing [2, с. 145]. В современной научной литературе закрепилось сокращенное название – «Altun Yaruk». Структурно памятник включает 10 книг (уйг. *teginç*) и 31 главу (уйг. *bölük*), что делает его наиболее полным буддийским сочинением, дошедшим до нас на древнеуйгурском языке. Содержание охватывает широкий круг тем: философские основы буддизма, биографические сведения о Будде, его проповеди и притчи. По сравнению с иными древнетюркскими текстами, данное сочинение выделяется смысловой насыщенностью и жанровым разнообразием [3, с. 294]. Особый интерес представляет антропонимическое пространство памятника. Имена собственные, зафиксированные в «Altun Yaruk», не только выполняют номинативную функцию, но и служат важными маркерами культурных взаимодействий, религиозных предпочтений и социальной стратификации древнеуйгурского общества. Изучение антропонимикона позволяет проследить механизмы адаптации индо-буддийской сакральной традиции в тюркской языковой среде.

Актуальность настоящего исследования обусловлена несколькими факторами. Во-первых, антропонимия древнеуйгурских памятников остается недостаточно изученной областью тюркской ономастики. Во-вторых, комплексный анализ имен собственных в контексте культурного синтеза позволяет по-новому взглянуть на процессы взаимодействия различных религиозных и языковых традиций в Центральной Азии в эпоху раннего Средневековья. В-третьих, исследование вносит вклад в разработку методологических подходов к изучению ономастикона переводных текстов.

Цель настоящей статьи – выявить структурно-семантические особенности и функциональную нагрузку антропонимов в тексте «Altun Yaruk», а также определить их роль в репрезентации тюрко-буддийского культурного синтеза. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: 1) классифицировать антропонимы по происхождению и семантике; 2) провести этимологический анализ ключевых имен; 3) определить их функции в нарративной структуре текста; 4) выявить закономерности адаптации индо-буддийской ономастики в тюркской языковой среде.

2. Историко-культурный контекст и рукописная традиция

2.1. Исторические условия создания памятника. Формирование древнеуйгурской письменной традиции происходило в сложных исторических условиях. После

падения Уйгурского каганата в 840 году под ударами енисейских кыргызов, уйгурские племена мигрировали в различные регионы Центральной Азии. Значительная их часть осела в Восточном Туркестане (современный Синьцзян-Уйгурский автономный район КНР) и в районе Ганьсуского коридора. Именно в этих регионах, где существовали развитые городские центры и активно действовали буддийские общины, происходит расцвет древнеуйгурской буддийской литературы. Буддизм проникает в уйгурскую среду из двух основных источников: непосредственно из Индии (через согдийское посредничество) и из Китая. Ко времени создания «Altun Yaruk» (X век) буддизм уже имел длительную историю бытования среди тюркских народов, однако именно древнеуйгурские переводы сыграли ключевую роль в формировании буддийской терминологии и ономастики на тюркских языках.

2.2. Рукописная традиция и археологические находки. «Altun Yaruk» дошел до нас в нескольких рукописных версиях, обнаруженных в ходе научных экспедиций конца XIX – первой половины XX века. Наиболее значимые находки связаны с именами российского ученого С.Е. Малова, шведского археолога Ф. Бергмана и немецких экспедиций в Турфане. В 1910 году С.Е. Малов опубликовал рукопись «Altun Yaruk» объемом 397 листов, найденную в районе Уиншугу провинции Ганьсу. Данный экземпляр, известный как «маловская рукопись», в настоящее время хранится в Санкт-Петербурге, в фондах Отдела Востока Российской академии наук. Именно этот экземпляр лег в основу большинства исследований памятника. В 1927–1935 годах шведский археолог Ф. Бергман в ходе экспедиции по Северо-Западному Китаю выявил дополнительные рукописные фрагменты, ныне находящиеся в Этнографическом музее Стокгольма [2, с. 148]. Еще одна группа материалов была обнаружена немецкими археологами в районе Турфана; эти экземпляры хранятся в коллекции Майнца и Берлинско-Бранденбургской академии наук. Характеризуя внешние особенности рукописи, С.Е. Малов в труде «Памятники древнетюркской письменности» отмечал: «Внешний вид этой рукописи таков: вся рукопись написана на хорошо сохранившейся крепкой жёлтой бумаге. На странице (60 × 23 см) в среднем содержится 22–25 строк крупного нескоростного письма. На сохранившихся местах листов „Золотого блеска“ (за исключением первой книги предисловия) находятся миниатюрные изображения сидящего на престоле Будды с тибетскими подписями. Некоторые слова (заголовки разделов, собственные имена, слово „бурхан“ и др.) написаны красной краской» [4, с. 139–179]. Ученый связывал многократное переписывание сутры с почитанием ее «великой спасительной силы» среди уйгуров-буддистов. Действительно, наличие миниатюр и выделение имен собственных красным цветом свидетельствует о сакральном отношении к тексту и его персонажам.

2.3. Легендарный контекст памятника. В составе «Altun Yaruk» присутствуют две легенды, имеющие важное значение для понимания функционирования антропонимов. Первая легенда повествует о градоначальнике по имени Кю-тау, который подвергался тяжким страданиям в небесной канцелярии. Избавление от мук наступило лишь после того, как он дал обет переписать текст «Золотого блеска» и передать его в дар буддийскому храму. Вторая легенда, построенная на сходном сюжете, описывает исцеление жены сельского старейшины из селения Ан-Ку после чтения сутры, а также возвращение в мир людей животных, погибших от ее руки. В этой легенде фигурируют персонажи царского рода — Магаради и его сыновья, чьи имена имеют отчетливое санскритское происхождение. Наличие подобных легенд в

структуре памятника не случайно. Они выполняют важную дидактическую функцию, демонстрируя могущество сутры и побуждая верующих к ее переписыванию и изучению. Одновременно легенды служат обрамлением для введения значимых антропонимов, которые становятся объектом почитания и подражания.

3. Антропонимикон памятника: классификация и анализ

3.1. Теоретические основы исследования антропонимов. Антропонимика как научная дисциплина изучает личные имена, их происхождение, развитие и функционирование. В контексте исследования древних текстов антропонимы представляют особую ценность, поскольку они:

- отражают религиозные и культурные предпочтения;
- фиксируют языковые контакты и заимствования;
- служат маркерами социальной стратификации;
- участвуют в формировании художественного пространства текста.

Как отмечают А.В. Суперанская и соавторы, «антропонимы являются не просто словами, а особыми знаками, несущими информацию об истории, культуре и мировоззрении народа» [9, с. 256]. Это положение особенно важно при анализе переводных текстов, где имена собственные часто сохраняют исходную форму, но функционируют в иной языковой и культурной среде.

3.2. Классификация антропонимов «Altun Yaruk». На основе анализа текста памятника представляется возможным выделить три основные группы антропонимов:

Группа 1. Имена персонажей легенд — включают как тюркские, так и заимствованные (преимущественно санскритские) имена, функционирующие в нарративной структуре легенд:

- Кю-тау (Kü tau) — градоначальник;
- Тенгри (t(ā)nri) — верховное божество;
- Эрклиг-хан (ärklig qan) — божество подземного мира;
- Магаради (Magaradi) — царь;
- Магадиви (Magadivi) — средний сын царя;
- Магабали (Magabali) — старший сын царя;
- Магастви (Magastvi) — младший сын царя;
- Ананда (Ānanda) — ученик Будды.

Группа 2. Буддийские теонимы — имена будд, бодхисаттв и других сакральных персонажей буддийского пантеона:

- Шакьямуни (Śākyamuni);
- Манзушири (Mañjuśrī);
- Авалокитешвара (Avalokiteśvara);
- Ваджрапани (Vajrapāṇi);
- Майтрея (Maitreya);
- Шарипутра (Śāriputra);
- Маудгальяна (Maudgalyāyana);
- Вайшравана (Vaiśravaṇa).

Группа 3. Сакральные номинации — имена священных объектов, мест и титулов:

- Magat (Магадха);
- Mahabodhi (дерево Пробуждения);

- Mahobrahaman (Великий Брахман);
- Mahoraja (Великий правитель);
- Mahayana (Великая Колесница);
- Kaushika (эпитет Индры);
- Suprabha (имя древнего Будды);
- Dharmottara (имя учителя).

3.3. Этимологический и семантический анализ ключевых антропонимов

3.3.1. Имена персонажей первой легенды

Кю-тау (Kü tau) – имя градоначальника, фигурирующего в первой легенде. В тексте встречается следующий фрагмент: «Ötrü ol oyurta İnzü atl(y), balyq ta çan, bay lyu Kü tau atl(y) bir bağ balyq bāgi ārti. Ol bağ balyq bāgi bolup, ārtā kād ölütsi bolty» [4, с. 154]. В переводе С.Е. Малова данный отрывок звучит так: «В то время в городе, называемом Инчиу, был начальником города чиновник отдела чанг, по имени Кю-тау. Этот начальник города раньше был жестокий убийца, но, вот, потом (он изменился)» [4, с. 157]. Этимология имени Кю-тау остается дискуссионной. Возможно, оно имеет тюркское происхождение: «кю» (слава, известность) + «тау» (гора), что может интерпретироваться как «известный, как гора». Однако нельзя исключать и заимствование из иных языков, учитывая полиэтнический характер региона. Тенгри (t(ā)nri) – центральное божество тюркской тенгрианской традиции, олицетворение вечного неба (Көк Тәңірі). В системе религиозных представлений древних тюрков Тенгри мыслился вершителем судеб как простых людей, так и правителей, которые обосновывали свою власть божественным волеизъявлением. В тексте сутры имя встречается в контексте: «Bumunumuz ny āmti qylyně t(ā)nri si Önārz ün,-tup ötünti lār» [4, с. 154], что переводится как «Эти беды наши да направит к лучшему божество (тенгрий) поступков!» [4, с. 158]. Интересно отметить, что в буддийском по своему содержанию тексте сохраняется обращение к тюркскому верховному божеству. Это свидетельствует о синкретическом характере религиозного сознания уйгуров X века, сочетавшего элементы традиционных верований с буддийскими представлениями. Эрклиг-хан (ärklig qan) — в тенгрианском дуализме данный персонаж выступает оппозицией Тенгри, представляя собой божество подземного мира, ассоциирующееся с тьмой, смертью и враждебными силами. В тексте зафиксировано: «Qačan anta tägdüktä, ärklig qan nyn qatyr qatuy qyin u alymčylaryn» [4, с. 155], что означает: «Когда ты туда явишься, истцы (твоей жизни) у Эрклиг-хана сурового и тяжелого наказания» [4, с. 158]. Имя Эрклиг-хан образовано от тюркского корня «ärk» (сила, мощь, власть) и титула «хан». В буддийском контексте этот персонаж может соотноситься с Ямой — владыкой царства мертвых, что демонстрирует синтез тюркских и индо-буддийских представлений о загробном мире.

3.3.2. Имена персонажей второй легенды

Магаради (Magaradi) – царь, фигурирующий во второй легенде. О нем сообщается: «M(a)қараді атл(ы)қ ілік кан бар арті. Ол (а)ма М(а)қараді іік кан артіңгуулук бай барымлық тсаң лары ақылық лары ы тарық ад тавар ұза» [4, с. 173]. Перевод: «Этот самый Магаради, правитель-хан, был чрезвычайно величествен и очень богат» [4, с. 179]. Имя Магаради имеет отчетливое санскритское происхождение и восходит к сочетанию «maḥa» (великий) и «gaḥa» (царь, правитель). Таким образом, оно означает «Великий правитель» или «Царь царей». В буддийской традиции подобные имена часто присваивались легендарным правителям,

покровительствовавшим буддизму или выступавшим персонажами джатак (рассказов о предыдущих рождениях Будды).

(Magadivī) – второй (средний) сын царя Магаради. В рукописи указано: «Ікінтісі ордун оклының аты М(а)кадіві арті» [4, с. 173]. Имя состоит из двух компонентов: «мага» (великий) и «диви». Второй компонент может интерпретироваться как производное от санскритского «devī» (богиня) или «divya» (божественный, небесный). Возможна также связь с исторической областью Магадха – центром раннего буддизма. Совокупная семантика имени позволяет понимать его как «обладающий божественным величием» или «священный».

Магабали (Magabali) – старший сын правителя. Текст содержит указание: «Аңікі улұқы оқланы ның ады М(а)абалі арті» [4, с. 173]. Первая часть имени («мага») означает «великий», вторая («бали») отсылает к фигуре легендарного индийского царя Бали, известного могуществом и справедливостью. В индийской мифологии царь Бали – персонаж, известный своей щедростью и преданностью дхарме. Таким образом, имя «Магабали» может быть интерпретировано как «Великий Бали» или, в переносном смысле, как «Великий царь», аккумулируя коннотации власти, лидерства и праведности.

Магастви (Magastvi) – младший сын царя Магаради. Упоминание содержится в строке: «Ўч нчі аң кічігі оклының аты М(а)касті арті» [4, с. 173]. Семантическая структура имени менее прозрачна. Если компонент «мага» сохраняет значение «великий», то вторая часть («стви») предположительно может быть связана с санскритским «sthavira» (старейшина, стабильный) или «stuti» (восхваление). В буддийской традиции известен термин «стхавира» — обозначение старших монахов. В таком случае имя может означать «Великий старейшина» или «Великий в добродетели».

Ананда (Ānanda) – один из ближайших учеников и двоюродный брат Будды, на протяжении четверти века сопровождавший его и сохранявший в памяти тексты проповедей. На Первом буддийском соборе именно Ананда воспроизвел учение Будды, что послужило основой для формирования «Сутра-питаки». В тексте «Altun Yaruk» он упоминается в следующем пассаже: «Анта отру танрі т(а)нрісі буркан ынча тіп (а)рлықады: Анант а бура артміс отда (отда) бу чамбуді віп улуста» [4, с. 173], что переводится как «О Ананда! В прежде прошедшие времена в (одной) стране этой вселенной жил-был правитель-хан» [4, с. 179].

Имя Ананда (санскр. «блаженство», «радость») глубоко символично. Оно указывает на состояние духовной радости, достигаемое в результате следования учению Будды. В контексте памятника Ананда выступает как идеальный слушатель и хранитель учения, что подчеркивает его важную роль в буддийской традиции.

3.4. Буддийские теонимы в тюркской передаче.

Особую группу антропонимов в «Altun Yaruk» составляют имена будд, бодхисаттв и других сакральных персонажей буддийского пантеона. Анализ этих имен позволяет проследить механизмы адаптации индо-буддийской сакральной лексики в тюркской языковой среде.

Шакьямуни (Śākyamuni) – титульное именование Будды, указывающее на его принадлежность к роду (племени) Шакьев. Компонент «муни» означает «мудрец», «отшельник». В тюркских текстах это имя часто передавалось фонетически, что

свидетельствует о стремлении сохранить сакральную значимость исходного звучания.

Манзушири (Mañjuśrī) – бодхисаттва, олицетворяющий трансцендентную мудрость. В тюркской традиции почитался как покровитель знаний и учения. Иконографически изображается с мечом, рассекающим невежество, и текстом «Праджняпарамиты» (совершенной мудрости). В текстах «Altun Yaruk» имя Манзушири встречается в контексте описания идеалов бодхисаттвы.

Авалокитешвара (Avalokiteśvara) – бодхисаттва безграничного сострадания, воспринимавшийся как защитник всех живых существ. В буддийской традиции считается эманацией всех будд. Имя образовано от санскритских корней: «avalokita» (смотрящий вниз, внимающий) и «īśvara» (владыка). В тюркских текстах имя передавалось в различных фонетических вариантах, но сохраняло исходную семантику сострадательного заступника.

Ваджрапани (Vajrapāṇi) – бодхисаттва, манифестирующий силу Будды; атрибутом выступает ваджра (ритуальный жезл), символизирующая разрушение невежества и непреходящую истину учения. В тюркской традиции иногда ассоциировался с грозными защитниками учения (дхармапалами).

Майтрейя (Maitreya) – грядущий Будда, которому предстоит явиться в мир и обновить учение после ухода Будды Шакьямуни. Имя происходит от санскритского «maitrī» (сострадание, дружелюбие). В тюркских контекстах культ Майтрейи приобрел особое значение, иногда соединяясь с мессианскими ожиданиями и представлениями о будущем спасителе.

Шарипутра (Śāriputra) и Маудгальяяна (Maudgalyāyana) – два главных ученика Будды, олицетворяющие соответственно аналитическую мудрость и сверхъестественные способности. В текстах «Altun Yaruk» они упоминаются как образцы ученической преданности и духовных достижений.

Вайшравана (Vaiśravaṇa) – один из четырех небесных царей (локапал), хранителей сторон света. Покровитель севера, богатства и воинского сословия. В тюркской буддийской традиции почитался как защитник государства и учения.

3.5. Сакральные номинации в структуре памятника.

Помимо имен собственных, непосредственно обозначающих персонажей, в тексте «Altun Yaruk» присутствует значительное количество сакральных номинаций – имен священных объектов, мест и титулов, которые также могут рассматриваться в контексте антропонимического исследования.

Magat (Магадха) – наименование древнеиндийского царства Магадха, важного религиозного и культурного центра эпохи Будды. Именно в Магадхе находились основные места проповеди Будды и центры раннего буддизма. В тексте памятника это название функционирует как сакральный топоним, маркирующий священное пространство [5, с. 172].

Mahabodhi («Великое Пробуждение») – дерево в Бодх-Гае (современная Индия), под которым Будда достиг нирваны. В буддийской традиции почитается как один из главных объектов паломничества. Упоминание этого названия в тексте служит отсылкой к ключевому событию буддийской истории.

Mahobrahman – «Великий Брахман», титул представителей высшей варны в брахманизме, а также обозначение божества Брахмы в его аспекте творца мира. В буддийских текстах этот термин часто используется для обозначения высших небесных существ, не достигших, однако, освобождения [5, с. 143].

Mahoraja – составной термин (maha + raja), обозначающий могущественного правителя, царя царей. Встречается как титул легендарных царей — покровителей буддизма [5, с. 182–197].

Mahayana – «Великая Колесница», одно из двух основных направлений буддизма. В тексте памятника это название употребляется для обозначения той традиции, к которой принадлежит сама сутра «Suvarṇaprabhāsa».

Kaushika – эпитет бога Индры, а также имя легендарного мудрого царя. В буддийской традиции Индра (Шакра) почитается как защитник учения, часто посещающий Будду и внимающий его проповедям.

Suprabha – имя одного из древних будд в буддийской агиографии. Упоминания подобных имен служат для демонстрации идеи множественности будд и безначальности буддийского учения.

Dharmottara – имя индийского философа, автора трудов по логике и теории познания. Включение таких имен в текст свидетельствует о высоком уровне философской культуры уйгурских буддистов, знакомых не только с агиографической, но и с доктринальной литературой.

4. Функциональная нагрузка антропонимов в тексте

4.1. Номинативная функция. Первичная и наиболее очевидная функция антропонимов в любом тексте – номинативная (идентифицирующая). Имена позволяют выделить персонажа из ряда других, обеспечить возможность его упоминания в различных контекстах. В «Altun Yaruk» эта функция реализуется последовательно: каждый персонаж легенды имеет уникальное имя, позволяющее читателю или слушателю следить за развитием сюжета.

4.2. Характерологическая функция. В буддийской литературе имена часто выбираются не случайно – они указывают на ключевые качества персонажа или его роль в повествовании. Так, имя Магабали («Великий Бали») отсылает к легендарному царю, известному своей щедростью и справедливостью, что создает определенные ожидания относительно характера персонажа. Имя Ананда («Блаженство») указывает на духовное состояние, достигнутое этим учеником Будды.

4.3. Идеологическая функция. Антропонимы в «Altun Yaruk» выполняют важную идеологическую функцию, маркируя принадлежность персонажа к определенной религиозной традиции. Имена тюркского происхождения (Тенгри, Эркилг-хан) соотносятся с до-буддийскими верованиями, тогда как имена санскритского происхождения (Магаради, Магадиви, буддийские теонимы) указывают на принадлежность к буддийской традиции. Само сосуществование этих имен в одном тексте отражает синкретический характер религиозного сознания уйгуров X века.

4.4. Социально-стратифицирующая функция. Имена в памятнике четко маркируют социальный статус персонажей. Правители и члены их семей носят имена с компонентом «мага» («великий»), подчеркивающим их высокое положение. Простые горожане (Кю-гау) имеют имена иной структуры. Титулы («хан», «бог») также указывают на место персонажа в социальной иерархии.

4.5. Символическая функция. В буддийской традиции имена могут иметь глубокий символический смысл, указывая на определенные доктринальные положения. Например, имя Майтрея символизирует надежду на будущее обновление учения, а имя Авалокитешвара — безграничное сострадание как путь к

просветлению. Таким образом, антропонимы становятся носителями сложной философской информации, доступной подготовленному читателю.

5. Культурный синтез в антропонимии «Altun Yaruk».

Анализ антропонимического материала позволяет сделать вывод о том, что «Altun Yaruk» представляет собой уникальный пример культурного синтеза, в котором индо-буддийская сакральная традиция адаптируется и переосмысливается в тюркской языковой и культурной среде.

Можно выделить несколько уровней этого синтеза:

1. Фонетическая адаптация. Санскритские имена передаются средствами древнеуйгурской фонетики, что приводит к определенным изменениям в их звучании (например, Śāriputra > Шарипутра, Mañjuśrī > Манзушири). При этом сохраняется узнаваемость исходных форм.

2. Семантическая адаптация. Некоторые имена получают дополнительные смыслы в тюркском контексте. Например, Майтрея начинает ассоциироваться с мессианскими ожиданиями, характерными для тюркской культуры.

3. Синкретизм религиозных представлений. В тексте сосуществуют обращения к тюркскому божеству Тенгри и к буддийским персонажам. Это свидетельствует о том, что уйгурские буддисты не отказывались полностью от традиционных верований, но интегрировали их в новую религиозную систему.

4. Жанровая адаптация. Индийские по происхождению легенды включаются в структуру сутры и обрастают местными деталями, что делает их более близкими и понятными тюркской аудитории.

5. Терминологический синтез. Для передачи буддийских понятий используются как заимствованные термины, так и тюркские эквиваленты (например, «бурхан» для обозначения Будды).

6. Заключение

Проведенное исследование антропонимикона древнеуйгурского письменного памятника «Altun Yaruk» позволяет сформулировать следующие выводы.

1. Антропонимы в «Altun Yaruk» представлены тремя основными группами: имена персонажей легенд (тюркского и санскритского происхождения), буддийские теонимы (имена будд и бодхисаттв) и сакральные номинации. Каждая группа имеет свою специфику происхождения, семантики и функционирования.

2. Этимологический анализ ключевых антропонимов показывает, что имена санскритского происхождения (Магаради, Магадиви, Магабали, Магастви, Ананда и др.) сохраняют исходную семантику, связанную с буддийской традицией. Тюркские имена (Тенгри, Эклиг-хан) отражают до-буддийские религиозные представления.

3. Функциональная нагрузка антропонимов в тексте многообразна: они выполняют номинативную, характерологическую, идеологическую, социально-стратифицирующую и символическую функции. Выбор имени персонажа не случаен и подчинен задачам идеализации и акцентуации его сакральных качеств.

4. Антропонимическое пространство «Altun Yaruk» отражает сложные процессы культурного синтеза, происходившие в уйгурской среде X века. Индо-буддийская сакральная традиция адаптируется к тюркской языковой и культурной среде на фонетическом, семантическом, религиозном и жанровом уровнях.

5. Исследование подтверждает тезис о том, что антропонимы являются не просто элементами номинации, но важными маркерами культурных взаимодействий,

религиозных предпочтений и социальной стратификации. Они служат ценнейшим источником для изучения истории, культуры и мировоззрения древних тюрков.

Перспективы дальнейшего исследования связаны с расширением источниковой базы за счет привлечения других древнеуйгурских памятников, а также с углубленным сравнительно-историческим анализом антропонимикона буддийских текстов на тюркских, санскрите, китайском и тибетском языках. Это позволит более полно реконструировать процессы культурного взаимодействия в Центральной Азии в эпоху раннего Средневековья.

Литературы

Çağatay S. (1945). *Altun yaruktan iki parça: I. Küü Tav'ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza 2. Üç Prensle Pars hikâyesi (Prens Mahasatvi)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Shimin G. (2002). *Budist Uygur Edebiyatı // Türkler*.

Tekin Ş. (1959). Altun yaruk'un Çincesinin Almanca'ya Tercümesi Dolayısıyla // *TDAY Belleten*.

Малов С.Е. (1959). *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*. Изд-во АН СССР.

Ölmez M. (1991). *Altun Yaruk 3 kitap*. Beytepe.

Айдаров Ғ. (1991). *Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі*. Рауан.

Çağatay S. (1945). *Altun Yaruk'tan İki Parça, I. Küü Tav'ın Canlıları Öldürdüğünden Dolayı Gördüğü Ceza; II. Üç Prensle Aç Pars Hikâyesi (Prens Mahasatvi)*. TTK Basımevi.

Gulcalı Z. (2012). Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi. *Türk Dil Kurumu Yayınları*.

Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. (1986). *Теория и методика ономастических исследований*. Наука.

Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. (2015). *Divanü Lûgat-it Türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yamada N. (1964). *Uigur Documents of Sale and Loan Contracts Brought by Otani Expeditions // MTB*.

Zieme P. (1992). *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qočo: Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*. — Opladen: Westdeutscher Verlag.

Elverskog J. (1997). *Uygur Buddhist Literature*. Brepols.

Wilkens J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung: Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kūlguluk Nom Bitig*. Brepols.

Kasai Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. Brepols.

САНАРИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН ЫКМАЛАРЫ

Малохат МАДУМАРОВА *

Аннотация

Бул макалада санариптик билим берүү шартында башталгыч класстардын окуучуларынын кыргыз тилин өнүктүрүү жана кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу маселелери каралат. Окуучулардын тилдик жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө интеграцияланган окутуунун ролу талданып, предмет менен тилди айкалыштырып окутуунун натыйжалуулугу негизделет. Макалада окуучулардын сөз байлыгын кеңейтүү, өз оюн так жана логикалык ырааттуулукта билдирүү, текст менен иштөө жөндөмдөрүн калыптандыруу жолдору көрсөтүлөт. Ошондой эле заманбап окутуу ыкмалары, интерактивдүү методдор жана текст түзүү стратегиялары аркылуу окуучулардын коммуникативдик жөндөмдөрүн өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү каралат. Изилдөөнүн жыйынтыгында интеграцияланган окутуу окуучулардын кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн жана билим сапатын жогорулатуунун натыйжалуу каражаты экендиги белгиленет.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, кептик ишмердүүлүк, башталгыч класстар, интеграцияланган окутуу, текст менен иштөө, коммуникативдик жөндөм, санариптик билим берүү, сөз байлыгы.

INTEGRATED APPROACHES TO DEVELOPING SPEECH ACTIVITY AND THE KYRGYZ LANGUAGE IN THE CONTEXT OF DIGITAL EDUCATION

Abstract

This article examines the issues of developing the Kyrgyz language and forming speech activity among primary school students in the context of digital education. The role of integrated learning in the development of language skills is analyzed, and the effectiveness of combining subject content with language instruction is substantiated. The article highlights ways to expand students' vocabulary, develop their ability to express ideas clearly and logically, and improve text-based learning skills. In addition, the possibilities of using modern teaching methods, interactive approaches, and text-creation strategies to enhance students' communicative competence are discussed. The study concludes that integrated learning is an effective means of developing speech activity and improving the quality of education.

Keywords: Kyrgyz language, speech activity, primary school, integrated learning, text work, communicative skills, digital education, vocabulary development.

Азыркы санариптик доордо билим берүү системасы олуттуу өзгөрүүлөргө туш болуп жатат. Технологиялардын тездик менен өнүгүшү окутуунун формаларын гана эмес, анын мазмунун жана максаттарын да жаңылоону талап кылууда. Бүгүнкү күндө балдар эрте жаштан баштап эле ар кандай санариптик каражаттарды колдонуп, маалыматты тез кабыл алууга көнүп жатышат. Бул көрүнүш алардын ой жүгүртүүсүнө, дүйнө таанымына жана тилдик өнүгүүсүнө түздөн-түз таасирин

* Педагогика илимдеринин кандидаты, Ош мамлекеттик университети, malohat73@mail.ru

тийгизет. Ошондуктан билим берүү процессинде окуучулардын тилдик жөндөмдөрүн, айрыкча кыргыз тилинде эркин жана туура сүйлөй билүүсүн өнүктүрүү өзгөчө мааниге ээ болуп калды. Коомдун өнүгүшү менен бирге тилдин ролу да жогорулайт. Тил – бул жөн гана байланыш каражаты эмес, ал улуттун маданиятын, тарыхын жана дүйнө таанымын чагылдырган негизги баалуулук болуп саналат. Ошондуктан мектепте кыргыз тилин окутуу жалаң грамматикалык эрежелерди үйрөтүү менен чектелбестен, окуучулардын кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталышы керек. Окуучу өз оюн так, түшүнүктүү жана логикалык ырааттуулукта билдире алганда гана анын билим деңгээли жогору деп бааланат.

Башталгыч класстарда тилди үйрөтүү өзгөчө мааниге ээ, анткени бул мезгилде баланын сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу көндүмдөрү калыптанат. Эгерде ушул этапта окуучунун сөз байлыгы жетиштүү деңгээлде өнүксө, ал кийинки класстарда билимди жеңилерээк өздөштүрөт. Тескерисинче, кептик көндүмдөрү жетишсиз болгон окуучу окууда да, башка предметтерди өздөштүрүүдө да кыйынчылыктарга туш болот.

Азыркы учурда окуучулардын көбү маалыматты кыска жана үстүрт кабыл алууга көнүп бара жаткандыгы байкалат. Бул алардын узун тексттерди түшүнүүсүнө жана өз оюн кеңири баяндап берүүсүнө тоскоолдук жаратат. Ошондуктан мугалимдер окуучуларды текст менен иштөөгө, ойлонууга, талдоого жана өз оюн кеңири айтууга үйрөтүшү зарыл. Бул багытта интеграцияланган окутуу ыкмалары өзгөчө натыйжалуу болуп саналат.

Интеграцияланган окутуу – бул бир нече предметти өз ара байланышта окутуу аркылуу билимди комплекстүү өздөштүрүүгө багытталган ыкма. Мындай окутууда тил өз алдынча максат эмес, ал билим алуунун куралы катары колдонулат. Мисалы, окуучу жаратылыш тууралуу текстти окуп жатып, бир эле учурда жаңы маалымат алат, жаңы сөздөрдү үйрөнөт жана өз оюн билдирүүгө машыгат. Бул ыкма окуучунун тилдик жана ой жүгүртүү жөндөмдөрүн бир убакта өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Предмет менен тилди интеграциялап окутуу окуучулардын кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн эффективдүү жолдорунун бири болуп эсептелет. Мындай ыкмада окуучулар текстти окуп гана тим болбостон, аны талдап, мазмунун айтып берип, өз ойлорун кошуп, жаңы тексттерди түзүшөт. Натыйжада алардын сөз байлыгы кеңейип, сүйлөмдөрдү туура түзүү жөндөмү калыптанат. Мисалы, мугалим окуучуларга жаратылыш темасында текст сунуштайт. Окуучулар текстти окуп, анын негизги мазмунун түшүнүшөт, андан кийин суроолорго жооп берип, өз ойлорун билдиришет. Кийинки этапта аларга таяныч сөздөр берилип, ошол сөздөрдүн негизинде өз алдынча текст түзүү тапшырмасы берилет. Бул иш-аракет окуучунун логикалык ой жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын жана кептик жөндөмүн өнүктүрөт.

Мындай иштөө ыкмасы окуучуларды өз оюн эркин айтууга үйрөтөт. Алар текст түзүүдө киришүү, негизги бөлүк жана жыйынтык сыяктуу түзүлүштөрдү сактоого көнүшөт. Ошондой эле сөздөрдү туура колдонууга, сүйлөмдөрдү грамматикалык жактан туура түзүүгө жана ойду логикалык ырааттуулукта берүүгө үйрөнүшөт.

Окуучулардын кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө мугалимдин ролу абдан чоң. Ал сабакта жагымдуу атмосфера түзүп, окуучуларды эркин сүйлөөгө үндөшү керек. Эгерде окуучу ката кетирүүдөн коркпосо, ал өз оюн эркин билдире баштайт. Мугалим каталарды туура багытта оңдоп, окуучунун өзүнө болгон ишенимин арттырышы зарыл.

Ошондой эле сабакта интерактивдүү методдорду колдонуу чоң мааниге ээ. Ролдук оюндар, диалогдор, талкуулар, топтук иштер окуучулардын сүйлөө

активдүүлүгүн жогорулатат. Мисалы, окуучуларды топторго бөлүп, белгилүү бир тема боюнча талкуу уюштурулса, ар бир окуучу өз оюн айтууга аракет кылат. Бул алардын коммуникативдик жөндөмдөрүн өнүктүрөт.

Кептик көндүмдөрдү өнүктүрүүдө оюн технологиялары да натыйжалуу. Мисалы, “Суроо-жооп чынжыры”, “Сөз тап”, “Окуяны улант” сыяктуу оюндар окуучулардын кызыгуусун арттырып, сабакты жандуу өткөрүүгө жардам берет. Мындай оюндар аркылуу окуучулар жаңы сөздөрдү жеңил өздөштүрүп, сүйлөмдөрдү түзүүгө машыгышат.

Мындан тышкары, окуучулардын сөз байлыгын өнүктүрүү үчүн көркөм адабияттарды колдонуу маанилүү. Китеп окуу окуучунун тилдик өнүгүүсүнө чоң таасир тийгизет. Окуган текст боюнча суроолорду берүү, мазмунун айтып берүү, каармандарга мүнөздөмө берүү сыяктуу тапшырмалар окуучунун ой жүгүртүүсүн жана сүйлөө жөндөмүн өнүктүрөт.

Кыргызстандын билим берүү системасында акыркы жылдары окуучулардын окуу жана кептик көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган бир катар долбоорлор ишке ашырылып келет. Бул долбоорлор мугалимдерди жаңы методикалар менен тааныштырып, сабак өтүүнүн эффективдүү жолдорун сунуштайт. Натыйжада окуучулардын окуу, жазуу жана сүйлөө көндүмдөрү жакшырганы байкалууда.

Интеграцияланган окутуунун артыкчылыктарынын бири – ал окуучуну турмуштук кырдаалдарга даярдайт. Окуучу алган билимин практикада колдонууга үйрөнөт. Мисалы, экология темасында талкуу жүргүзүү аркылуу окуучулар жаратылышты коргоонун маанисин түшүнүшөт жана өздөрүнүн жоопкерчилигин сезишет.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы шартта кыргыз тилин өнүктүрүү жана окуучулардын кептик ишмердүүлүгүн калыптандыруу билим берүүнүн маанилүү багыттарынын бири болуп саналат. Бул максатка жетүү үчүн интеграцияланган окутуу ыкмаларын колдонуу, текст менен иштөө, интерактивдүү методдорду пайдалануу жана окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатуу зарыл.

Окуучулар өз оюн эркин, так жана логикалык ырааттуулукта билдире алган учурда гана алардын билим деңгээли жогорулайт. Ошондуктан мугалимдер ар бир сабакта окуучулардын сүйлөө, жазуу жана ой жүгүртүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруусу керек. Бул билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жана келечекте атаандаштыкка жөндөмдүү, ой жүгүрткөн, өз оюн так айта алган инсанды тарбиялоого өбөлгө түзөт.

Адабияттар

Е.В.Малышева. *Предметно-языковое интегрированное обучение*. Санкт-Петербург, Россия. 12 мая 2022. <https://dzen.ru/a/Ynv6T9yyYAqV7KAX>

«Окуу керемет!» долбоору – кыргызстандын мектептеринде башталгыч билим берүүнүн сапатын жогорулатуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөр. Кут билим. 29.04.2021. 2-б.

<https://kutbilim.kg/analytics/inner/okuu-keremet-dolbooru-kyrgyzstandyn-mektepterinde-bashtalgych-bilim-ber-n-n-sapatyn-zhogorulatuu-ch-n-zha-y-m-mk-nch-l-kt-r/>

Куйчиев А.С., Мадумарова М.К., Жумагулова З. (2021) *Различные препятствия в подготовке компетентных кадров и некоторые рекомендации направленные на их устранение*. Известия ВУЗов Кыргызстана.. №. 3. С. 204-208. <http://science-journal.kg/ru/journal/2/archive/14613>

Мадумарова М. (2015). Интеграционные методы обучения предмету «Манасоведение» с этнографией и топонимикой Журнал “Территория науки”.
<https://cyberleninka.ru/article/n/int-egratsionnye-metody-obucheniya-predmetu-manasovedenie-s-etnografiei-i-toponimikoy>

THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS AS A MANIFESTATION OF SOCIAL MEMORY AND NATIONAL IDENTITY

Mugamat KHAYALA *

Annotatsiya

XX əsrin ilk onillikləri türk xalqlarının ictimai-siyasi və mədəni inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələ kimi səciyyələnir. Bu dövrdə imperiyaların süqutu və yeni dövlət modellərinin yaranması milli kimlik, dil, tarix və mədəniyyət məsələlərini ön plana çıxarmış, kollektiv yaddaşın yenidən qurulmasına təkan vermişdir. Sosial yaddaş fərdi deyil, ictimai çərçivələr daxilində formalaşır və hər cəmiyyət keçmişə öz ehtiyaclarına uyğun şəkildə yenidən şərh edir. Bu baxımdan Birinci Türkoloji Qurultay yalnız elmi platforma deyil, həm də milli kimliyin konseptual ifadəsi və sosial yaddaşın strukturlaşdırılması üçün mühüm mərhələ olmuşdur. Qurultayda əsas diqqət dil məsələlərinə yönəlmiş, xüsusilə türk dillərinin tədqiqi, əlifba islahatı, orfoqrafiya, terminologiya və tədris metodları geniş müzakirə olunmuşdur. Bu müzakirələr ortaq elmi və mədəni məkanın formalaşmasına, eləcə də kollektiv yaddaşın sistemləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Dilin normallaşdırılması və sadələşdirilməsi onun həm kommunikativ, həm də simvolik funksiyasını gücləndirmiş, yazılı mədəniyyətin kütləviləşməsi isə milli kimliyin daha geniş sosial təbəqələr arasında yayılmasını təmin etmişdir. Əlifba islahatı isə yalnız texniki dəyişiklik deyil, həm də mədəni transformasiya kimi çıxış etmişdir. Yeni yazı sistemi biliklərin daha geniş yayılmasına, savadlılığın artmasına və beynəlxalq elmi mühitə integrasiyaya imkan yaratmışdır. Bununla yanaşı, terminologiyanın standartlaşdırılması elmi biliklərin sistemli şəkildə ötürülməsinə və intellektual ünsiyyətin güclənməsinə xidmət etmişdir. Qurultay həmçinin folklorun toplanması və etnoqrafik materialların sistemləşdirilməsi vasitəsilə milli kimliyin tarixi köklərini daha aydın şəkildə ortaya qoymuşdur. Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultay sosial yaddaş ilə milli kimlik arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərən mühüm tarixi hadisə kimi çıxış edir və bu gün də elmi və mədəni baxımdan aktuallığını qoruyur.

Açar sözlər: sosial yaddaş, milli kimlik, kollektiv yaddaş, mədəni yaddaş, əlifba islahatı, türkoloji tədqiqatlar

Summary

The first decades of the twentieth century are characterized as a qualitatively new stage in the socio-political and cultural development of the Turkic peoples. During this period, the collapse of empires and the emergence of new state models brought issues of national identity, language, history, and culture to the forefront, stimulating the reconstruction of collective memory. Social memory is not individual but is formed within social frameworks, and each society reinterprets the past according to its own needs. In this context, the First Turkological Congress served not only as a scientific platform but also as an important stage in the conceptual expression of national identity and the structuring of social memory. At the Congress, primary attention was devoted to linguistic issues, including the study of Turkic languages, alphabet reform, orthography, terminology, and teaching methods. These discussions contributed to the formation of a common scientific and cultural space and to the systematization of collective memory. The standardization and simplification of language strengthened both its communicative and symbolic functions, while the mass

* Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor Sumgait, Sumgait State University
xayala.muqamat@sdu.edu.az <https://orcid.org/0000-0002-5252-8742>

dissemination of written culture enabled national identity to extend beyond intellectual elites to broader social groups. Alphabet reform functioned not merely as a technical change but as a cultural transformation. The new writing system facilitated wider access to knowledge, increased literacy, and supported integration into the international scientific environment. At the same time, the standardization of terminology ensured the systematic transmission of scientific knowledge and strengthened intellectual communication. The Congress also played a significant role in revealing the historical roots of national identity through the collection of folklore and the systematization of ethnographic materials. Thus, the First Turkological Congress stands as an important historical example of the interaction between social memory and national identity, maintaining its relevance in both historical and contemporary contexts.

Keywords: social memory, national identity, collective memory, cultural memory, alphabet reform, Turkological studies

Aim of the Research. The primary aim of this study is to systematically examine the role of the First Turkological Congress in shaping social memory and expressing national identity among Turkic peoples in the early twentieth century. The research seeks to demonstrate that the Congress functioned not only as a scientific forum but also as a significant stage of cultural and ideological transformation.

In addition, the study analyzes how discussions on language, alphabet reform, terminology, and education contributed to the reconstruction of collective memory. Within this framework, the nature of the interrelationship between social memory and national identity is explored, and the role of the Congress in consciously shaping this relationship is substantiated.

Another important objective of the study is to determine the position of the Congress in the formation of a shared intellectual and cultural space among Turkic peoples and to evaluate its ideas and approaches, which remain relevant in the contemporary period, from a scholarly perspective.

Research Methods. A comprehensive and systematic methodological approach has been applied to achieve the objectives of this study. The research is primarily based on qualitative research principles and employs the following methods: First, the historical-comparative method is used to analyze the socio-political and cultural development characteristics of Turkic peoples in the early twentieth century, as well as to comparatively examine processes occurring in different regions. This method allows for an understanding of the historical context and necessity of the Congress. Second, the textual analysis method is applied to systematically examine Congress materials, reports, and academic sources. This approach makes it possible to identify how key issues such as language, alphabet, and terminology were formulated and discussed. Furthermore, discourse analysis is employed to investigate how concepts such as social memory, national identity, and cultural unity are constructed and represented in academic and ideological texts, as well as to explore their semantic and functional dimensions. Finally, conceptual analysis is used to synthesize theoretical approaches to social and cultural memory and to apply them within the context of the First Turkological Congress. This method provides a theoretical foundation for understanding the relationship between social memory and national identity.

Main text. The first decades of the twentieth century are characterized as a qualitatively new stage in the socio-political and cultural development of the Turkic peoples. This period is marked not only by political changes, but also by the revitalization of the

intellectual environment, the strengthening of national ideas, and the growing relevance of cultural identification. The collapse of empires and the emergence of new state models accelerated the return of various peoples to their historical roots, bringing to the forefront the key components of national identity – language, history, and culture. This process was also accompanied by the reconstruction of collective memory. Maurice Halbwachs writes: “It is useless to search for where memories are stored in my brain or in some hidden corner of my mind accessible only to me; for they are recalled externally by me, and the social groups to which I belong provide me at any moment with the means to reconstruct them...” (Halbwachs, 1992, pp. 38–40). Thus, memory is not individual but is formed within social frameworks, and every society reinterprets the past according to its social needs. In such a context, the First Turkological Congress served as an important platform for establishing scientific connections among Turkic peoples and discussing common issues. Of the 17 sessions of the Congress, 14 were devoted to linguistic challenges. The thematic distribution of the papers presented shows that the main areas of discussion included Turkic languages (7 papers), alphabet issues (7 papers), orthographic problems (6 papers), terminology (5 papers), and methods of teaching Turkic languages (3 papers). The Congress functioned not only as an academic forum but also as a foundation for rethinking collective memory and conceptually expressing national identity.

Social memory is a dynamic system that preserves the historical experience of society and transmits it to future generations. This system is not merely a collection of facts, but also a process of their interpretation and meaning-making. In order to encompass the wide spectrum of the memory phenomenon, Assmann distinguishes among four modes of memory in an effort to capture the range of memory problematics: 1. mimetic memory – the transmission of practical knowledge from the past; 2. material memory – the history contained in objects; 3. communicative memory – the residues of the past in language and communication, including the very ability to communicate in language; and 4. cultural memory – the transmission of meanings from the past, that is, explicit historical reference and consciousness (Olick & Robbins, 2013, p. 111-112). Jan Assmann identifies two theoretical concepts of cultural memory: differentiating between the long-term memory of societies, which can span up to 3,000 years, and communicative memory, which is typically restricted to 80–100 years. According to the theory of cultural memory, societies preserve their long-term memory through written texts, symbols, and institutions, and this memory becomes the main pillar of collective identity (Assmann, 2011, p. 2). National identity, in turn, is constructed upon this memory, shaping the mechanisms through which individuals and societies recognize and differentiate themselves. From this perspective, the First Turkological Congress represents an important stage in the structuring of social memory and the conscious articulation of national identity. “The organizing committee allowed speakers to present in Turkic and Russian, as well as in their native languages or in one of the international languages” (Xəlilov, 2006, p. 358).

The First Turkological Congress stands not only as a scientific event in the intellectual and cultural history of the Turkic peoples, but also as an institutional expression of the process of collective self-awareness. In this regard, the Congress contributed to the formation of a shared scientific and cultural vision among Turkic peoples living in different geographical regions. F. Veysalli writes: “The scientific community approached the Congress with another aim as well. The West was studying the East, and Oriental studies centers were being established throughout Europe. For example, as early as the mid-nineteenth century, an Oriental studies faculty was established at St. Petersburg University

under the leadership of our compatriot M. Kazimbey, and his 'General Grammar of the Turkic-Tatar Language' (1839) became a desk book for European Orientalists. However, the East's access to the West was still limited. The Congress did not conceal its intention to fill these gaps" (*Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı*, cild I, 2011, p. 291).

From the perspective of structuring social memory, the role of the Congress is primarily related to the systematization of historical knowledge. As a result of the discussions held within the Congress, the history of Turkic peoples began to be evaluated not merely as separate regional events, but within the context of a unified civilization. This approach integrated fragmented elements of collective memory and led to the formation of a more coherent historical consciousness. An important aspect of this process was the presentation of historical facts on a more scientific basis, relatively free from ideological influences. The reinterpretation of history served not only to study the past, but also to determine ideological directions for the future. Thus, social memory transformed from a passive collection of recollections into an active tool of thinking and identification.

The issue of language, as one of the main directions of discussion at the Congress, held particular importance in terms of preserving and transmitting social memory. Identifying common features among different Turkic languages and classifying them based on scientific principles contributed to the formation of a shared cultural space. The normalization of language strengthened not only its communicative function but also its symbolic function. Following the discussion of normative issues of the literary language, M. Köprülüzade presented a report titled "The Development of the Literary Language of Turkic Peoples" (March 5, 1926, 14th session). On this topic, Prof. B. Chobanzade, in his reports "The Close Kinship of Turkic Dialects" (February 27, 1926, 3rd session) and "The Foundations of Scientific Terminology" (March 2, 1926, 8th session), put forward significant proposals for solving the problem of a common Turkic literary language. "B. Chobanzade viewed the realization of communication among Turkic peoples within the unity of economic life and educational complexes. He proposed that primary schools (today's elementary level) should use local national terms, secondary schools (today's general education level) should use common Turkic terms, and higher education institutions should integrate into the international system of terminology based on a common Turkic foundation" (*Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı*, cild I, 2011, p. 261).

The simplification of language and its adaptation to the broader public enabled the dissemination of social memory across wider social strata. The massification of written culture, which had previously been confined to a limited intellectual elite, accelerated the democratization of collective memory. This ensured that national identity belonged not only to the elite, but also to the broader public. Alphabet reform had an even deeper impact on this process. "There were four main positions regarding the alphabet at the Congress: (1) reformists; (2) supporters of preserving the Arabic script; (3) supporters of the Cyrillic script; and (4) proponents of a new alphabet, namely Latinists. Opponents of the Latin alphabet argued that it would hinder cultural development, lead to the loss of historical and cultural heritage, and disrupt connections; many naively perceived the change of alphabet as a change of language" (*Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı*, cild I, 2011, pp. 293–295).

The change of the writing system was not merely a technical innovation, but also a cultural transformation. Through the new alphabet, the transmission of knowledge became easier, educational opportunities expanded, and literacy rates increased. These changes enabled social memory to develop in a more flexible and dynamic form. At the same time, the change of alphabet created a certain distance from the previous writing tradition,

demonstrating once again the selective nature of social memory. In other words, society does not adopt its past in its entirety, but filters and reconstructs it. The Congress guided this selection process on scientific and rational grounds.

In this context, alphabet reform can be seen not only as a reconfiguration of the relationship with the past, but also as a determination of future development trajectories. The transition to a new writing system stimulated the expansion of the intellectual potential of society, the rapid dissemination of scientific knowledge, and stronger integration into the international scientific and cultural environment. At the same time, this process contributed to the reformation of national identity under new conditions and its enrichment with more modern content. Thus, alphabet reform functioned as a key instrument linking the transformation of social memory with the renewal of national identity.

The standardization of terminology also played an important role in organizing social memory at the intellectual level. The expression of scientific concepts through unified terms facilitated the systematization of knowledge and its intergenerational transmission. This was particularly significant in the education system, as it reinforced the intellectual foundations of national identity. At the same time, ensuring terminological unity strengthened communication across different scientific fields, eliminated conceptual confusion, and contributed to the stabilization of the scientific language. This process also enhanced coordination in scientific communication among Turkic languages and fostered the development of a shared terminological base. As a result, the systematization of terminology emerged not only as a linguistic issue, but also as a strategically important direction for preserving cultural memory and ensuring the sustainable development of scientific knowledge.

The role of the Congress in expressing national identity was not limited to language and education. It also held significant importance in the reassessment and representation of cultural heritage. The collection of folklore, the transcription of oral literature, and the systematization of ethnographic materials revealed the historical roots of national identity more clearly. As a result of these efforts, national identity began to be understood not merely as a product of the modern era, but as the outcome of a long historical development. Thus, national identity was presented as a dynamic phenomenon that gains continuity over time and is preserved through social memory.

The Congress made a significant contribution to the development of mutual understanding and cooperation among Turkic peoples. Bringing together scholars and intellectuals from different regions within a common scientific environment facilitated the exchange of ideas and the systematic discussion of shared issues. This process led not only to the convergence of scientific perspectives, but also to the strengthening of cultural and intellectual ties. Such a collaborative environment contributed to the formation of a shared social memory and enabled a clearer understanding of historical and cultural connections among Turkic peoples. At the same time, the comparative presentation of different viewpoints ensured a broader and more complex approach to problems and facilitated the achievement of common scientific conclusions.

The interrelationship between social memory and national identity is evident in all areas of the Congress's activities. Social memory forms the foundation of national identity, while national identity directs the preservation and development of that memory. The Congress stands as an important historical example demonstrating the systematic interaction between these two concepts.

The analysis shows that the First Turkological Congress was a significant historical event in terms of structuring social memory and expressing national identity. It functioned not only as a platform for academic discussion, but also as a crucial stage of cultural and ideological transformation. Initiatives undertaken in the fields of language, alphabet, and education enabled the systematic formation and wide dissemination of social memory. At the same time, these processes contributed to a clearer and more conscious articulation of national identity. The First Turkological Congress thus represents a concrete historical manifestation of the interaction between social memory and national identity and remains relevant for both historical and contemporary contexts.

Reference list:

- Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. (2013). *3 cildə (I cild)*. Bakı: Abis Alarco.
- Xəlilov, B. (2006). *Türkologiyaya giriş*. Bakı: Nurlan.
- Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social memory studies: From “collective memory” to the historical sociology of mnemonic practices. New York, NY: Columbia University Press, 105–140.

TÜRK DİLLƏRİNİN ORTAQ LEKSİK FONDU ETNOKULTUROLOJİ ASPEKTDƏ

Eminli BÖYÜKXANIM *

Annotatsiya

Türk dillərində ortaq sözlərin sayı ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu məsələ türk dillərinin tarixən eyni mənşədən –Proto-Türk dilindən yaranması ilə əlaqədardır. Müxtəlif türk dillərinin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, bu dillər arasında minlərlə ortaq leksik vahid mövcuddur. Lakin onların dəqiq sayı istifadə olunan metodologiyadan və müqayisə edilən dillərin sayından asılı olaraq dəyişir.

Türkologiyada aparılan müqayisəli tədqiqatlara görə, müxtəlif türk dillərində təxminən 1500–2000 əsas ortaq söz müəyyən edilmişdir. Bu sözlər daha çox əsas lüğət fonduna (basic vocabulary) daxildir və gündəlik ünsiyyətdə geniş işlədilir.

Bu qənaət türkoqolq alimlərin, o cümlədən Qerard Clauson, Nicholas Poppe və Sergey Starostin kimi tədqiqatçıların müqayisəli etimoloji araşdırmalarına əsaslanır. Xüsusilə, “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish” əsərində qədim türk sözlərinin geniş siyahısı təqdim olunmuşdur.

Ortaq sözlərin əsas semantik sahələri. Ortaq türk sözləri əsasən aşağıdakı leksik sahələrdə qorunmuşdur:

- Təbiət və kosmos: su, gün, ay, yer, dağ
- İnsan və qohumluq münasibətləri: ana, ata, oğul, qız, qardaş
- Təsərrüfat, məişət və gündəlik həyat: tarla, ev, əl, baş, göz, yol
- Sosial münasibətləri ifadə edən sözlər (bəy, el, yurd)

Bu sözlər türk xalqlarının ortaq həyat tərzini və düşüncə sistemini əks etdirir, Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, özbək və digər türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə işlənir.

Müqayisəli nümunələr:

Mənası	Azərbaycan	Türkiyə türkcəsi	Qazax	Qırğız	Özbək
Su	su	su	su	suu	suv
Gün	gün	gün	kün	kün	kun
Baş	baş	baş	bas	baş	bosh
Göz	göz	göz	köz	köz	ko‘z
Yol	yol	yol	jol	jol	yo‘l

Bu nümunələr göstərir ki, sözlərin leksik kökü qorunsa da, fonetik dəyişikliklər baş vermişdir (məsələn, $y \rightarrow j$, $g \rightarrow k$ və s.).

Ortaq sözlərin qorunma səbəbləri. Ortaq türk sözlərinin qorunmasının əsas səbəbləri bunlardır:

- Proto-türk dilindən miras qalan əsas leksika
- Köçəri həyat təzi və ortaq mədəniyyət
- Uzun müddət davam edən dil və mədəni əlaqələr
- Qohum dillərin oxşar qrammatik strukturu

Ortaq leksikanın etnokulturoloji məzmunu. Ortaq leksik fond yalnız dilin struktur elementi deyil, həm də türk xalqlarının ortaq mədəni irsinin göstəricisidir. Bu sözlər xalqın qədim həyat tərzini, təsərrüfat fəaliyyətini və dünyagörüşünü əks etdirir.

* Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Məsələn, *at, yay, ox, çadır, oba* kimi sözlər qədim türk xalqlarının köçəri həyat tərzinə bağlıdır və onların mədəni-tarixi reallığını əks etdirir. Eyni zamanda *qonaq, toy, dost, qardaş* kimi sözlər türk xalqlarında sosial münasibətlərin və mədəni dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayan anlayışları ifadə edir.

İnsanların təməl ehtiyaclarından biri də qidalanma ehtiyacıdır. Qidalanma bizim həyatımızın vazkeçilməz bir cəhətidir. Qidalanma mövsümdən mövsümə, iqlim şərtlərinə görə dəyişə bildiyi kimi, adət və inanclara görə də fərqlilik göstərə bilər. Mədəniyyət məhz bu məqamda ortaya çıxar. Dil ilə mədəniyyət arasındakı əlaqə semantik səviyyədə, həmçinin o dilin leksik tərkibində ən bariz şəkildə özünü göstərir. Bir dilin leksik tərkibi, o dili danışan xalqın adət-ənənələri, inancdan, həyata baxışı haqqında məlumatları da ehtiva edir. Buna görə də bir xalqın yaşayış tərzində ortaya çıxan dəyişikliklər, o xalqın danışdığı dilə - onun lüğət tərkibinə birbaşa təsir edər.

Türk dillərində qohumluq bildirən sözlər ana və ata xətti üzrə iki qrupa ayrılır. Həmçinin tarixən yaşca böyük və kiçikliyə görə də semantik ayrılma olmuşdur. Həmin ənənə əksər türk dillərində indi də mühafizə olunur. Bu xüsusiyyət türk qohumluq terminologiyasının səciyyəvi əlamətlərindəndir. Məsələn, Sibir tatarlarının dilində adi “böyük qardaş”, pedje “böyük bacı”, qırğızca baybişe “böyük arvad”, yakutca ubay “böyük qardaş”, qazaxca aqa “böyük qardaş”, ini “kiçik qardaş”, türkcə abi “böyük qardaş”, abla “böyük bacı”, özbəkce oğaini “böyük və kiçik qardaş”, tatarca tətəy “böyük bacı”, bikem “ərin böyük bacısı”, bikeçey “ərin balaca bacısı”, çuvaşca piçi “böyük qardaş”, xakasca çeçe “böyük qardaş” və s. Digər leksik vahidlər: xala, bibi (Azərbaycan), apa (qazax), tay eje (qırğız), apa, tətəy (tatar), teyze, hala (türkcə), dayza, ejeke (türkmən), hamma (uyğur), xola, amma (özbək); Balta (Azərbaycan). balta (qazax), balta (qırğız), balta (tatar), balta (türkcə), palta (türkmən), palta (uyğur), polta (özbək)

Etnokulturoloji baxımdan bu sözlər türk xalqlarının ortaq mədəni kodunu təşkil edir. Bu kod vasitəsilə xalqların tarixi təcrübəsi, ənənələri və mənəvi dəyərləri nəsildən-nəslə ötürülür.

Etnokulturoloji yanaşma dil vahidlərini yalnız struktur baxımından deyil, həm də onların mədəni semantikasi prizmasından öyrənir. Türk dillərində ortaq leksikani qruplaşdırsaq, aşağıdakı mədəni komponentləri əks etdirdiyini görürük:

1. Təsərrüfat və köçəri həyat tərz. Məsələn, *at, yaylaq, qışlaq, yurt (yurd)* kimi sözlər qədim türk xalqlarının köçəri həyat tərzini əks etdirir. “At” sözü yalnız heyvan adı deyil, həm də güc, azadlıq və status simvoludur.

2. Qohumluq və sosial struktur. Türk dillərində qohumluq terminlərinin zənginliyi (*ata, ana, oğul, qız, qardaş*) ailə institutunun mühüm yer tutduğunu göstərir. Bu sözlər həm də sosial münasibətlərin strukturunu əks etdirir.

3. Təbiət və kosmoqonik təsəvvürlər. *Göy, yer, gün, ay* kimi sözlər yalnız təbiət obyektlərini deyil, qədim türk mifoloji dünyagörüşünü də əks etdirir. Məsələn, “Göy” anlayışı ilahi başlanğıcla əlaqələndirilir.

4. Mənəvi və etik dəyərlər. *namus, şərəf, qonaq, dost* kimi sözlər türk xalqlarının etik sistemini və davranış normalarını ifadə edir. Xüsusilə, “qonaq” anlayışı türk mədəniyyətində müqəddəs sayılır.

5. Semantik sabitlik və dəyişkənlik. Türk dillərinin ortaq leksik fondunda bəzi sözlər öz ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır (məsələn, *su, dağ*), digərləri isə semantik genişlənməyə və ya daralmaya məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər müxtəlif coğrafi, sosial və tarixi amillərlə bağlıdır.

Ortaq leksik fondun müasir əhəmiyyəti. Müasir dövrdə türk dillərinin ortaqlıq leksik fondunun öyrənilməsi yalnız elmi əhəmiyyət daşıyır, həm də türk xalqları arasında mədəni və elmi əməkdaşlığın inkişafı baxımından böyük rol oynayır. Ortaqlıq leksika türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır və dil inteqrasiyasına zəmin yaradır.

Bundan əlavə, ortaqlıq leksik fond türk dilləri üçün vahid terminologiyanın formalaşdırılmasında da mühüm rol oynaya bilər. Müasir türkoloji tədqiqatlar göstərir ki, ortaqlıq leksik baza əsasında yaradılan terminlər türk dilləri arasında elmi ünsiyyəti daha da asanlaşdırır və inteqrasiya prosesini gücləndirir.

Nəticə. Müqayisəli türkoloji araşdırmalar göstərir ki, türk dillərinin əsas lüğət fondunda təxminən 1500–2000 ortaqlıq söz mövcuddur və bu sözlər, əsasən, insan həyatının fundamental sahələrini əhatə edir. Bu sözlər türk xalqlarının ortaqlıq tarixi və mədəni köklərini əks etdirir və dillərarası qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır. Buna görə də müasir türkoloji tədqiqatlarda ortaqlıq leksik fondun öyrənilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də mədəni inteqrasiya və ortaqlıq terminoloji sistemin formalaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, türk dillərinin ortaqlıq leksik fondu bu dillərin qədim mənşəyinin, ortaqlıq tarixi və mədəni köklərinin mühüm göstəricisidir. Ortaqlıq leksika yalnız dilin struktur elementi deyil, həm də türk xalqlarının mədəni yaddaşını və etnokulturoloji dəyərlərini əks etdirən mühüm semantik sistemdir. Bu baxımdan türk dillərinin ortaqlıq leksik fondunun etnokulturoloji aspektdə tədqiqi həm dilçilik elminin inkişafı, həm də türk xalqları arasında mədəni və elmi inteqrasiyanın gücləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çağdaş türkologiya elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də bütün qohum türk dillərini və onların yazılı abidələrinin dilini müqayisə yolu ilə öyrənmək və onların dilində bu və ya digər şəkildə qorunub saxlanılan ümumi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqdır. [1, s.480] Yalnız bununla anatürk dilini bərpa etmək və Türk xalqları arasında ortaqlıq ünsiyyət dilini formalaşdırmaq mümkün olacaqdır.

Ədəbiyyat

Abdullayev, R. (2014). Türk dillərinin diferensiasiyası // *Sələflər və Xələflər. I Beynəlxalq Simpoziumun materialları*. Bakı. s. 480-484

Abdullayev, R. (2019). Türk dillərinin diferensiasiyasının sosial kökləri // *Türk dilləri araşdırmaları*. Bakı. № 1. s. 82-99.

Qəribli, A. (2021). “Türk dilləri” anlayışı və “ortaqlıq türkçə” problemi. Sumqayıt Dövlət Universiteti. *“Elmi xəbərlər” Sosial və humanitar elmlər bölməsi*, Cild 17. № 1. s. 17-19

ИДЕОДИСКУРС СЕГМЕНТІНДЕГІ ЖАЗУШЫ ТІЛІ МЕН СТИЛІ (СЕРҒАЛИЕВ М.ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Гульфаруз ОМАРТАЕВА*

Аңдатпа

Мақалада қазақ әдебиеттану және тіл білімі ғылымында көркем тілдің қалыптасу, даму заңдылықтарын, оның көркемдік қызметін жан-жақты зерттеп, ғылыми негіздеп көрсеткен ірі ғалымдардың бірі – академик М.Серғалиевтің көркем әдебиет тіліндегі сөз саптау ерекшеліктері, оның стильдік қырлары, мәтіннің құрылысы мен мағыналық тұтастығы қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде көркем мәтінді антропоэзектік бағытта зерттеу үрдісі жазушының тілдік тұлғасын, оның идиодискурсын талдаумен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, идиодискурс сегментіндегі жазушы тілі мен стилін айқындау – автордың шығармашылық табиғатын, дүниетанымдық ұстанымын және көркем ойлау жүйесін танудың маңызды жолдарының бірі.

Түйін сөздер: идеодискурс, стиль, көркем сөз, Серғалиев М., жазушы тілі.

LANGUAGE AND STYLE OF THE WRITER IN THE IDEODISCOURSE SEGMENT (BASED ON THE WORKS OF M. SERGALIEV)

Abstract

This article examines the features of linguistic organization and stylistic specificity of literary texts in the works of the prominent scholar, Academician M. Sergaliev, who comprehensively investigated and scientifically substantiated the patterns of formation and development of artistic language. In contemporary linguistics, the tendency to study literary texts within the anthropocentric paradigm is inextricably linked with the analysis of the writer's linguistic personality and their ideodiscourse. In this regard, the identification of a writer's language and style within the ideodiscourse segment represents one of the key approaches to understanding the author's creative nature, worldview, and system of artistic thinking.

Keywords: idiodiscourse, style, literary word, Myrzatai Sergaliev, writer's language.

Қазақ тіл білімінде көркем сөз бен стиль мәселелерін жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі – М.Серғалиев. Біз Мырзатай Серғалиевті қазақ әдебиеттану және тіл білімі ғылымында көркем тілдің қалыптасу, даму заңдылықтарын, оның көркемдік қызметін жан-жақты зерттеп, ғылыми негіздеп көрсеткен ірі ғалымдардың бірі ретінде танимыз. Оның еңбектерінде мәтін тек тілдік бірліктердің жиынтығы емес, белгілі бір идея мен мазмұнды жеткізетін тұтас жүйе ретінде қарастырылған. Бұл тұжырым идеодискурс ұғымының мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ғалым өз еңбектерінде көркем әдебиет тіліндегі сөз саптау ерекшеліктеріне, оның стильдік қырларына, мәтіннің құрылысы мен мағыналық тұтастығына ерекше мән берген, қазақ әдеби тіліндегі сөз қолдану заңдылықтары мен стильдік ерекшеліктерін айқындауға зор үлес қосқан. Қазіргі тіл білімінде көркем мәтінді антропоэзектік бағытта зерттеу үрдісі жазушының тілдік тұлғасын, оның идиодискурсын талдаумен

* Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Phd докторант Қазақстан, Астана, omartayeva@gmail.com

тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, идиодискурс сегментіндегі жазушы тілі мен стилін айқындау – автордың шығармашылық табиғатын, дүниетанымдық ұстанымын және көркем ойлау жүйесін танудың маңызды жолдарының бірі. Бұл мәселе қазақ тіл білімінде Мырзатай Серғалиев еңбектерінде жан-жақты қарастырылып, көркем сөздің лингвостилистикалық табиғаты терең талданады. Мәселен ол «Аса көрнекті қазақ жазушысы Ғабит Мүсіреповтің сөз саптау өнегесі жастар түгіл, төселіп қалды деген қаламгерлерге үлгі етеді. Сондықтан әйгілі сөз зергерінің ана тілінде, оның әр алуан бояуына ерекше назар салып, үңіле білуі кездейсоқ емес. Демек, өз шығармашылығының өн бойында әр сөзге жете мән беріп, өң беріп, орнымен жұмсаудың үлгісін көрсетіп жүрген оның басқаларға айтары мол» (Серғалиев, 2003, 17-б.) деп М.Серғалиев Ғабит Мүсіреповтің тіл шеберлігі мен жазушылық стиліне жоғары баға беріп, оның шығармашылық ұстанымын, сөзді көркемдеп, әсерлі етіп қолдану шеберлігіне ерекше тоқталады. Өйткені ғалымның пайымдауынша «Ғабит Мүсірепов – ана тіліміздің тазалығы, сымбаттылығы, мәдениетінің жоғары болуы жолында күрескен үлкен жанашыр жазушы» (Серғалиев, 2006, 82-б.) Қазақ әдебиетіндегі көрнекті қаламгер Зейін Шашкиннің «Доктор Дарханов», «Тоқаш Бокин» көркем шығармаларының тілдік құрылымын, көркемдік жүйесін және стильдік сипатын жан-жақты авторлық көзқарас тұрғысынан талдай келе, М.Серғалиев тілдік-стильдік ерекшеліктерін арнайы зерттеп, шығарма тіліне қатысты бірқатар маңызды пікірлер айтқаны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, «Доктор Дарханов», «Тоқаш Бокин» атты шығармаларының тілін зерттеу қазақ әдеби тілінің көркемдік мүмкіндіктерін тереңірек тануға жол ашады. Зейін Шашкиннің 1958 жылы жазған «Тоқаш Бокин» атты романының басты кейіпкері тарихта болған Жетісуда Кеңес үкіметін орнату жолында күрескен көрнекті революционер Тоқаш Бокин. Роман желісі Тоқаштың Верный абақтысында отырған кезінен басталады. «Тас еденді қапас камерада темір торлы жалғыз терезеден көзін сүзіп күн өткізгеніне сегіз айдың жүзі болған кейіпкерін жазушы әсерлі баяндайды. Абақтының торлы терезесінен Алатаудың ақ бас шыңы сәукелеге ұқсайды: кеуде жағы қусырылып, ұштала біткен. Төбесіндегі ақша қарға бөленген топ-топ шыршалар үкі тәрізді, алыстан көзге ерекше түседі». (Зейін Шашкин, 1958, 3-б.)

М.Серғалиев зерттеулерінде жазушы тілі ұлттық тілдің бай мүмкіндіктерін шығармашылықпен игеру, оларды мақсатты түрде сұрыптап қолдану үдерісі ретінде түсіндіріледі. Ғалым жазушы тілін тек тілдік құралдардың жиынтығы ретінде емес, автордың танымдық әлемімен, ойлау жүйесімен және тілдік санасымен тығыз байланысты кешенді құбылыс деп қарастырады. Жазушы тілі – автордың әлемді тіл арқылы бейнелеуінің өзіндік моделі. Ал стиль ұғымы тілдік бірліктердің көркемдік-эстетикалық мақсатта ұйымдасу формасы ретінде сипатталады. Қысқаша формула:

Тіл = не қолданады

Стиль = қалай қолданады

М. Серғалиев стильді автордың жеке шығармашылық қолтаңбасын айқындайтын, мәтіннің экспрессивтік-эмоционалдық реңкін қалыптастыратын, баяндау құрылымын реттейтін маңызды категория ретінде бағалайды. Стиль арқылы жазушының эстетикалық талғамы, дүниетанымы және оқырманға әсер ету стратегиясы көрініс табады. Идиодискурс сегменті деңгейінде жазушы тілі мен стилі өзара бірлікте жүзеге асады. Нақты мәтін үзіндісінде автордың лексикалық таңдау ерекшелігі, фразеологиялық қолданысы, синтаксистік құрылымы оның тілін танытса, сол бірліктердің ұйымдасу тәсілі, көркемдік қызметі мен ықпал ету әлеуеті оның

стилін айқындайды. Бұл өзара байланыс мәтіннің мазмұндық тұтастығын қамтамасыз етіп қана қоймай, оның эстетикалық құндылығын арттырады және оқырманға әсер ету күшін күшейтеді. Идеодискурс сегментіндегі жазушы тілі мен стилі – шығарманың мазмұнын ғана емес, оның терең мағынасын да ашатын маңызды элементтер. Әр жазушының өзіндік тілі мен стилі оның дүниетанымын танытып, оқырманға ерекше әсер қалдырады. Ал М.Серғалиев тұжырымдары бұл мәселені ғылыми тұрғыдан түсіндіруге негіз болады. М.Серғалиев Мұхтар Әуезов сияқты ұлы жазушының «Абай жолында» «қазақ тілінің өңделуіне, әр сөз өзінің дәл мағынасын тап басу жағына, сонымен бірге көркем айтылуына өте үлкен еңбек сіңіргенін», «басынан аяғына дейін бір мүдірмейтін әрі ойлы, әрі көркем тілінің құйылып отыратынын», автордың қазақ тілін байыту мақсатында тек қана қазақ сөйлемінің ізімен кете бермейтінін, сөйтіп, көп ізденгенін, жаңалықтың молдығын Ғабит Мүсрепов барынша қисынды сөз етеді деп, (Серғалиев, 2006, 83-б) жан жақты баға береді. Ғалым бір жазушының еңбегін жан-жақты талдау арқылы басқада қаламгерлердің пікірімен ұштастырып, ғылыми тұрғыда дәлелді тұжырым жасайды. Ғалым ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің қазақ тілін байытуға қосқан орасан зор еңбегін үлкен екі арнаға, екі бағытта, екі тарапта қарастыру керек деген тұжырым жасайды. Олардың бірі және негізгісі – оның жазушы ретіндегі лексика мен фразеологиядағы, грамматика мен стилистикадағы табыстары болса, екіншісі – сөз қолданымға байланысты жазушының теориялық болжамдары мен тұжырымдары, ұсыныстары туралы зерттеулер болмақ дегенді айтады. Сондай-ақ ғалым жазушы шығармаларынан тілдік құралдарды қолданудың тамаша үлгілерін атап өтеді. Кейбір жазушылардың сөз қолдану тісілдері санаулы ғана түрмен шектелетіндігі туралы қынжыла баяндайды. Кейбіреулері метофораны үйіп-төгіп пайдаланады, сөз жасамға қабілетті келеді де, көркемдік құралдардың өзге түрлері бәсеңдеу таныла береді десе, суреткерге қойылатын шарттарды тең ұстамайды деп дәлелдерді алға тартады. Троптарды (метафора, метонимия, теңеу, эпитет т.б) орайымен жұмсауда М.Әуезовтің шеберлігін жоғары бағалайды.

М.Серғалиев қалам тартқан және зерттеу нысаны болған қаламгерлердің бірі – Зейін Шашкин. Жазушы З.Шашкиннің жастайынан жан-жақты қаламгер болғанын айрықша мән беріп талдайды. Ол оны «Зейін Шашкин көркем шығарманың стилі мен тілі туралы» атты мақаласында жазушы З.Шашкиннің шығармашылығын оның өмірбаяны мен еңбек дағдысымен байланыстыра қарастырады. Зерттеуші пікірінше, жазушының туындыларын жазу барысында мәтінді қайта қарап, өңдеу деңгейі, әр сөзді талғап қолдануы немесе, керісінше, жазу үдерісіндегі жеделдігі мен баяулығы оның стильдік сипатына тікелей әсер етеді (Серғалиев, 2006, 303-б.). Осы тұрғыдан алғанда, З.Шашкиннің жазу мәнеріндегі мұндай ерекшеліктер оның сөйлем құрылымынан, тілдік қолданысынан көрініс тауып, қаламгердің дара стилін айқындайды.

Ғалым бұл пікірін: «Бір қызығы – медицинадан әлгі аталғандай үлкен маман болған Зәкең академик Павлов И. П. ілімін жазушының шығармашылық психологиясымен тығыз байланыста қарайды. Атақты физиолог Иван Петрович Павлов хайуанның жүйке тамырының құрлысын зерттей келіп, төрт топқа бөлген, - деп жазды. Ішкі дүние өмірін жүргізіп тұратын жүйке біреуде күшті, біреуде әлсіз қызмет атқаратынын анықтаған. Одан кейін былай деп атап көрсетеді: міне, осы тұрғыдан қарағанда, стиль мінезге қарай әртүрлі болып көрінеді. Жазушының өмірбаянын оқып қарасак, кейбірі көп жазып, көп түзейді, әр сөзін нықтап жонып,

әбден пісті дегенде ғана баспаға берген; енді бірі көп жазып, қайта қарауға төзімі жетпей, шикілеу етіп баспадан шығаруға асығады. Ал енді бірі тез, жылдам жазады да, екіншісі – шабан, баяу жазады. Осы айтылған жазушы басындағы ерекшелік стиліне де із қалдырып, сөйлем құрылысына әсерін тигізеді», – деген тұжырымымен нақтылай түседі (Серғалиев, 2006, 303-б.).

М.Серғалиев қазақ әдебиетіндегі ірі қаламгерлердің шығармаларын, соның ішінде Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов және Зейін Шашкин еңбектерін талдай отырып, идеодискурс сегментіндегі жазушы тілі мен стилінің терең байланысын көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша, бұл жазушылардың шығармаларында тіл тек көркемдік құрал ғана емес, автордың идеялық ұстанымын, дүниетанымын және эстетикалық мақсатын танытатын негізгі фактор болып табылады. Әр қаламгер өз ойын жеткізуде тілдік мүмкіндіктерді барынша ұтымды пайдаланып, стильдік даралығын қалыптастырған. М.Серғалиев зерттеуі бойынша, Мұхтар Әуезов тіл байлығы мен көркемдік дәлдігі арқылы эпикалық кең тынысты стиль қалыптастырса, Ғабит Мүсірепов тілдің шұрайлылығы мен ықшамдылығын үйлестіре білген. Ал Зейін Шашкин шығармаларында идея мен тілдің сабақтастығы, публицистикалық нақтылық айқын көрінеді. Осылайша, ғалым олардың шығармалары арқылы жазушы тілі мен стилі идеодискурс аясында тек көркемдік құбылыс емес, сонымен бірге идеяны жүзеге асыратын маңызды құрылым екенін дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, М.Серғалиев еңбектерінде жазушы тілі мен стилі автордың тілдік тұлғасын танытатын негізгі көрсеткіш ретінде қарастырылады. Жазушы тілі мен стилінің өзара сабақтастығы оның жеке шығармашылық қолтаңбасын, ұлттық тілдік санасын және көркем ойлау ерекшелігін айқындайды. Осыған байланысты идиодискурсты сегменттік деңгейде талдау көркем мәтінді терең түсінуге, сондай-ақ автордың дүниетанымдық және мәдени болмысын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Әдеби шығарма – тек оқиға баяндау ғана емес, ол автордың дүниетанымы мен идеяларын жеткізетін күрделі жүйе. Осы тұрғыдан алғанда, идеодискурс сегменті ерекше орын алады. Идеодискурс – жазушының белгілі бір көзқарасын, философиялық ойларын және қоғамдық пікірін тіл арқылы бейнелеуі. Бұл үдерісте жазушының тілі мен стилі шешуші рөл атқарады. Жазушы тілі – оның шығармасында қолданылатын сөздік қор мен тілдік құралдардың жиынтығы. Әр автор өз ойын жеткізу үшін сөздерді ерекше іріктейді. Кейбір жазушылар қарапайым әрі түсінікті тілмен жазса, енді біреулері күрделі, астарлы, философиялық сөздерді қолданады. Сонымен қатар, көркемдік құралдар – метафора, теңеу, эпитет – автор идеясын тереңдетіп, оқырманға әсерін күшейтеді. М.Серғалиев пікірінше, тіл тек ақпарат жеткізуші құрал емес, ол эстетикалық қызмет атқарып, оқырманға эмоционалдық әсер етеді. Ал стиль – жазушының дара қолтаңбасы. Ол автордың басқа жазушылардан ерекшеленуін қамтамасыз етеді. Ғалым стильді автордың жеке ерекшелігімен қатар, шығарманың мазмұны мен мақсатына сай қалыптасатын жүйе ретінде түсіндіреді. Яғни, стиль тек сыртқы форма емес, ол идеямен тығыз байланысты құбылыс. Идеодискурста тіл мен стильдің байланысы айрықша байқалады. Жазушы өз идеясын тиімді жеткізу үшін тілдік құралдарды саналы түрде тандайды. Мысалы, әлеуметтік мәселелерді көтергенде өткір, әсерлі сөздерді қолданса, философиялық тақырыптарды қозғағанда символдар мен астарлы мағыналарға жүгінеді. М. Серғалиев атап өткендей, тіл мен ой өзара бірлікте болады: автордың ойы терең болған сайын, оның тілі де бай әрі әсерлі келеді.

Әдебиеттер

Серғалиев М. (2006). *Көркем әдебиет тілі: Монографиялар. Мақалалар. баяндамалар*. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.

Шашкин З. (1958). *Тоқаш Бокин романы*. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы.

Серғалиев М. (2003). *Ғабит Мүсрепов және тіл мәдениеті*. Зерттеу. Астана: Күлтегін –.

XXI ГАСЫР ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕНЕҢ АВАЗ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬ-ФОНЕТИК ОЧЕРК

Алсу БАДРТДИНОВА*

Аннотация

Бу докладта татар әдәби теле сөйләмәндә /o/, /ə/ авазларын иренсезләштереп әйтү очраklары күрсәтелде. Әлеге күренешне әдәби тел һәм диалектларның бер-берсенә бәйләнеше контекстында карарга кирәк. Бер яктан бу күренеш көнбатыш (мишәр) диалекты йогынтысы булса, икенче яктан аны заманча сөйләмнең темпы һәм телнең система буларак үз эчендәге факторлары итеп кабул итергә була. Иренсезләштереп сөйләүне орфоэпик норма үзгәреше яки дикторның индивидуаль стилие дип нәтижә ясарга иртәрәк, чөнки информантлар санын арттырып, статистик тикшеренүләрне киңәйтү мөһим.

Ачыкч сүзләр: татар теле, орфоэпия, фонетика, дикция, социофонетика.

PHONETIC FEATURES OF THE 21ST-CENTURY TATAR LITERARY LANGUAGE: AN EXPERIMENTAL-PHONETIC ESSAY

Abstract

Preliminary data from an experimental study of literary pronunciation record the processes of vowel delabialization /o/, /ə/. This phenomenon can be considered in the context of the interaction of literary and dialectal forms. On the one hand, this may be a consequence of interference from the Western (Mishar) dialect, which is characterized by a different articulatory base. On the other hand, the influence of internal system factors and the general tempo of modern speech cannot be excluded. At this stage, it is premature to qualify this as a shift in the orthoepical norm.; we can talk either about the incipient variability, or about the manifestation of the individual characteristics of the speakers. The issue requires further statistical confirmation and expansion of the sample of informants.

Keywords: Tatar language, orthoepy, phonetics, pronunciation norms, sociophonetics.

Татар теле төрки телләр төркеменә керә, ул кыпчак телләренә караса да, угыз телләре үзенчәлекләре дә татар теленә барлык сөйләшләрәндә очрый [Зәкиев, 1995: 288–289]. Бөтенроссия халык санын алу мәгълүматлары буенча, Россиядә 5 миллионга якын кеше ана теле итеп татар телен санып (Росстат, 2026, 5-том).

Л.Т.Мәхмутова. фикеренчә, XVIII һәм XIX гасырларда татар әдәби телен нормага салып, жанлы сөйләмгә якынайту өстендә бик күп эләр башкарыла (Современный татарский литературный язык, 1969, 23 – 24-бб.). Шушы чорда татар телен фәнни өйрәнү башлана, дәрәслекләр, ярдәмлекләр нәшер ителә, татар теленә лексикасы, фонетика һәм грамматикасы өйрәнелә (шунда ук).

XIX гасырның икенче яртысы һәм XX гасыр башында татар әдәби теленә төп стильләре формалаша (Зәкиев, 1995, 269-б.). Орфоэпик нормалар да шушы елларда кабул ителгән дияргә була. Татар әдәби телен үстерүгә К. Насыйри, Г. Ильяси, З. Бигиев, Ф. Халиди һ.б. зур өлеш кертә. Бигрәк тә К. Насыйринның татар әдәби телен нормага салу буенча башкарган эшләре бик күп була. Ул милли әдәби татар теленә

* Filologiya fanlari nomzodi, Tatarstan Respublikasi Fanlar akademiyasi

лексик, фонетик, грамматик һәм стилистик нормаларын тасвирлый эшкәртә (Современный татарский литературный язык, 1969, 24-б.).

Татар әдәби теле нормалары урта һәм көнбатыш (мишәр) диалектларына нигезләнган (Татарская грамматика, 1993, 28-б.). Әдәби тел – әдәбиятта законлаштырылган һәм шул телдә сөйләшүчеләрнең барысы өчен дә уртақ норма итеп кабул ителгән, шомартылган тел (Хәйруллина, 1991, 4-б.).

Тел һәрвакыт үсештә. Телләр, бигрәк тә хәзерге заманда, ике яклап үзгәреш кичерә: диалектлар әдәби телгә, әдәби тел диалектларга көчле йогынты ясый. Татар теле һәм аның диалектларының аваз үзенчәлекләре фәнни әдәбиятта тасвирланса да, хәзерге заман инновацион ысуллар белән аз өйрәнелгән. Соңгы елларда сөйләм теле һәм диалектларның авазларын эксперименталь фонетика методлары белән тикшергән фәнни эшләр күренә башлады, бу – А.Ә. Бәдретдинова, М.Р. Саттарова, Н.С. Уртегешев, А.Я. Хөсәеновалар хезмәтләре.

Без татар әдәби теленең әйтелешендә авазларны тикшерү максатыннан татар дикторларының сөйләмен анализлый башладык. Әлеге докладта шул тикшеренүләрнең кайбер нәтижәләре бирелә.

Аудиоязмалар «Татарстан» дәүләт телерадиокомпаниясеннән алынды.

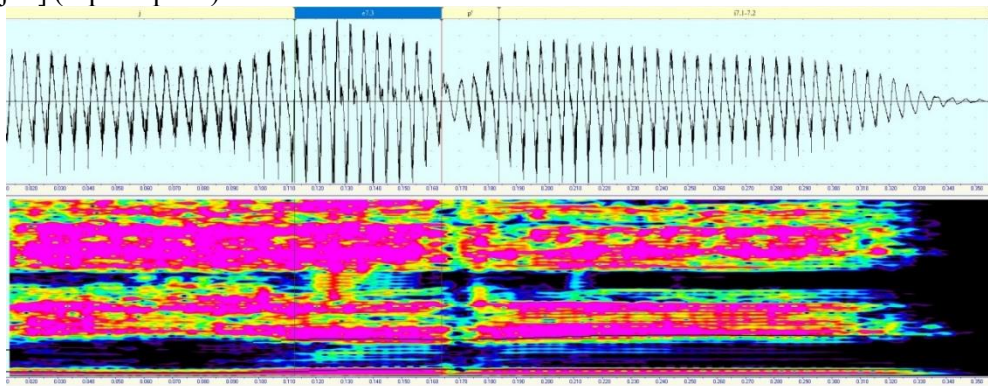
Анализ аудитив, визуаль һәм инструменталь ысуллар ярдәмендә, Speech Analyzer 3.0.1 компьютер программасы кулланылып башкарылды.

Татар әдәби телендә 12 сузык аваз бар (Татарская грамматика, 1995, 15-б.). Шуларның /o/, /ө/ авазлары иренләшкән авазлар.

Без тикшеренүләр вакытында татар әдәби телендә иренләшкән /o/, /ө/ авазларын иренсезләштереп әйтү очракларын күрдек. Мәсәлән «төпсез», «йөри», «коймалар» сүзләре. Бу сүзләрнең әйтелеше орфоэпик сүзлектә китерелгән нормаларга һәм татар теленең әйтелеш кагыйдәләренә туры килми. Норма буенча, /o/, /ө/ сузыклары сүзнең беренче ижекендә ачык әйтеләп, калган ижекләрдә (аеруча кушымаларда) /ы/, /е/ авазларына күчә (Хәзерге татар әдәби теле, 1965, 139-б.). Һәм бу сузыкларны беренче ижектә иренсезләштереп әйтү турында ниндидер искәртмәләр юк.

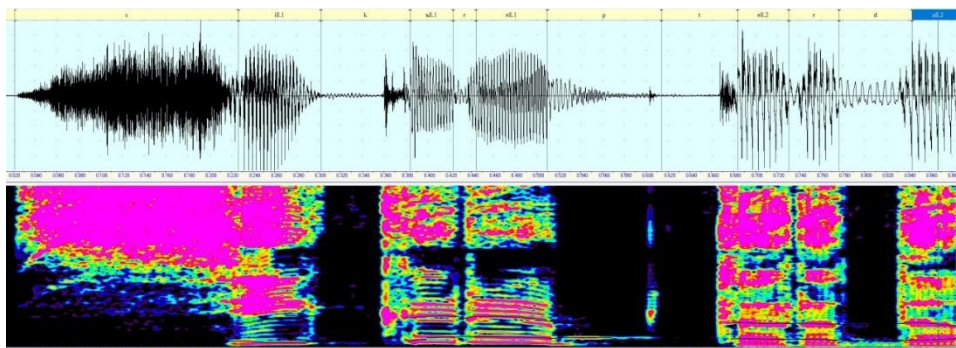
Мисал итеп «йөри», «сикереп торды», «коймалар» сүзләренең әйтелешен китерәбез.

Беренче «йөри» сүзендә норматив транскрипция нигезендә бу позициядә иренләшкән /ө / фонемасы тормышка ашырылырга тиеш (Сәфәров, 2019, 66-б.). Әмма диктор сөйләмендә иренләшкән сузыкларга хас формант күчешләрнең булмавы ачык күзәтелә. Фонема иренләшмәгән алгы рәт [e] сузыгы булып әйтелә: [jeri] (кара: 1-рәс.)



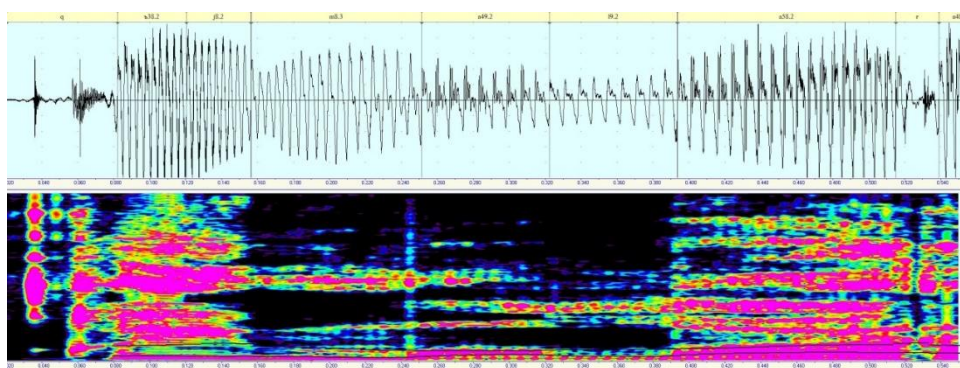
1-рәс.: [jeri] «йөри».

Шулай ук «сикереп торды» тезмә фигыле дә [sikʁep terda] дип әйтелә һәм «тор-» тамырындагы сузык аваз иренсезләштерелә (кара: 2-рәсм).



2-рәсм: [sikʁep terda] «сикереп торды».

Өченче мисал итеп [qɤjmalara] сүзен китерәбез (кара: 3-рәсм).



3-рәсм: [qɤjmalara] «қоймалар».

Әдәби әйтелешне бозып сөйләү ике төрлө сәбәптән килергә мөмкин: беренчесе – әдәби әйтелеш белән дәрәҗә язылыш (орфография) арасында зур гына аерма булуда (сөйләүче авазларны әдәби өйтөлешчә түгел, кәгазьдә язылганча әйтә); икенчесе – сөйләүче теге яки бу диалект вәкиле булып, шул диалект үзгәрткәннән арынып житә алмый (Хәзерге татар әдәби теле, 1965, 135-б.).

Сөйләмдәге кимчелекләрнең сәбәпләре:

- 1) сөйләү аппаратында табигый кимчелекләр;
- 2) диалекталь кимчелекләр;
- 3) «кь», «гъ», «w» авазларына хәреф булмаудан килеп чыккан кимчелекләр;
- 4) кешенең үзенә генә хас булган, дәрәҗә сөләргә өйрәтелмәүдән, игътибарсызлыктан килеп чыккан кимчелекләр (Хәйруллина, 1992, 5-б.).

Шунысын да ассызыклап үтәргә кирәк, хәзерге татар әдәби теленең аваз төзелешен регламентлаштыручы гамәлдәге орфоэпик кагыйдәләрендә күрсәтелгән сузыкларның делабиализациясен рөхсәт итүче яки теркәүче күрсәтмәләр юк – позицион шартларда да (аффикслар кушылу), парадигматик оппозицияләрдә дә. Шулай итеп, тәҗрибә барышында теркәлгән күренеш кодификацияләнгән нормадан читтә тора.

Шуңа бәйле рәвештә күзәтелә торган делабиализациянең табигате турында сорау туа. Хәзерге лингвистик әдәбиятта ирен гармониясе (лабиаль аттракция)

бозылу сөйләүчене маркирлаштыручы идентификацион билге буларак карала. Г.Р. Галиуллина, Э.Х. Кадилова, Г.К. Хадиева язганча, мондый тайпылышлар, беренчедән, сөйләүченең территорияль каралышы (диалект фонетикасы йогынтысы), икенчедән, шәһәр билингвизмы шартларында тел отногенезының үзенчәлекләре (күбесенчә рус телле тирәлектә үскән актив билингвлар) турында сөйли ала (Современная татарская разговорная речь, 2020, 94-б.).

Безнең күзәтүләр хәзерге татар сөйләмендә (һәм, нәтижә буларак, публика алдында чыгыш ясаучы затлар сөйләмендә) делабиализацияләнган әйтелеш тенденциясе актив чагыла дигән тезисны раслый. Әлеге факт тикшеренүчеләр алдына орфоэпик норманың мөмкин булган динамикасы турында сорау куя: без әдәби һәм сөйләм теленең үзара бәйләнешең терки торган вакытлы вариативлык белән эш итәбезме, әллә яңа әйтелеш тенденциясе формалашуның башлангыч чорында яшибезме?

Рәхмәт сүзләре. Әлеге фәнни эшне башкаруда зур ярдәм күрсәткән Татарстан Фәннәр академиясе житәкчелегенә (Казан, Россия), Россия Фәннәр академиясе Себер бүлегенә Филология институты әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, филология фәннәре докторы Николай Уртегешевка (Новосибирск, Россия), аудиоязмалар биргән «Татарстан» Дәүләт телерадиокомпаниясенә (Казан, Россия), Амур дәүләт университеты каршында үткәрелүче фонетик семинар эгъзалары, филология фәннәре докторы, профессор Ольга Морозовага (Благовещенск, Россия) зур рәхмәтемне житкерәм.

Әдәбият

Федеральная служба государственной статистики (Росстат). Итоги ВПН-2020. Том 5 Национальный состав и владение языками [Электронный ресурс]. URL: https://rosstat.gov.ru/vpn/2020/Tom5_Nacionalnyj_sostav_i_vladenie_yazykami (мөрәжәгать итү датасы: дата обращения: 21.04.2026).

Закиев М.З. Татары: проблемы истории и языка : сборник статей по проблемам лингвоэтноистории, возрождения и развития татарской нации / М. З. Закиев ; Академия наук Республики Татарстан, Отделение гуманитарных наук; под ред. К. Р. Галиуллина. Казань: ИЯЛИ, 1995:464 с.

Сәфәров Р.Т. (2019). *Татар теленең орфоэпик сүзлеге* [= Орфоэпический словарь татарского языка] / Р.Т. Сәфәров, А.Ә. Тимерханов, О.Н. Галимова; фәнни ред. Р.Т. Сәфәров. Казан: ТӘҺСИ., 156 б.

Современная татарская разговорная речь: идентификационные признаки и социальная дифференциация / Галиуллина Г.Р., Кадилова Э.Х., Хадиева Г.К. (2020). Казань: Издательство Казанского университета. 222 с.

Современный татарский литературный язык: лексикология, фонетика, морфология. (1969). Москва: Издательство «Наука». 380 с. Раздел «Фонетика» написана Л.Т.Махмутовой.

Современный татарский литературный язык: лексикология, фонетика, морфология. Москва: Издательство «Наука». 1969 г. 380 с.

Закиев М.З., Ганиев Ф.А., Зиннатуллина К.З. и др. (1993). *Татарская грамматика* / – Казань: Татарское книжное издательство. 583 с.

Хәзерге татар әдәби теле: Лексика. Фонетика. Орфоэпия. Графика һәм орфография. Морфология: югары уку йорты студентлары һәм урта мәктәп

укытучылары өчен [ред. кол.: З. Вәлиуллина, Х.Курбатов; жав. ред. Л.Жәләй]. (1965). Казан: Татарстан китап нәшрияты. 299 б.

Хәйруллина А.Х. (1991). *Дөрес сөйләргә өйрәнгез*. Казан: «Казан» нәшрияты. 96 б.

O‘ZBEK KOMEDIYALARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA KULGI YARATISH VOSITALARI

Ozodaxon BOLTABAYEVA*
Shoira BAYXANOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada komediyalarning lingvistik xususiyatlari, o‘zbek tilining komediya janrini yaratishdagi o‘z ichki imkoniyatlari, yozuvchi mahorati nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etilgan. O‘zbek komediyalaridagi lisoniy birliklarning ma’no ko‘lami va uslubiy xoslanganligi, ifoda ta’sirchanligini ta’minlovchi sintaktik vositalar aniqlangan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek komediyasi, lisoniy xususiyatlar, komediya janri, til imkoniyatlari, badiiy mahorat, uslubiy xoslanganlik, ma’no ko‘lami, sintaktik vositalar, ifoda ta’sirchanligi, lingvopoetika.

LINGUISTIC FEATURES OF UZBEK COMEDIES AND HUMOR-CREATING DEVICES

Abstract

This article examines certain linguistic features of Uzbek comedies, as well as the internal capabilities of the Uzbek language in creating the comedy genre, and the writer’s skill from both theoretical and practical perspectives. It also identifies the semantic scope and stylistic specificity of linguistic units in Uzbek comedies, along with the syntactic means that ensure expressive effectiveness.

Keywords: Uzbek comedy, linguistic features, comedy genre, language potential, artistic mastery, stylistic specificity, semantic scope, syntactic devices, expressive effectiveness, linguopoetics.

Millatning borligi va birligining bosh belgisi tildir. Ona tiliga muntazam muhabbat, davlat tiliga barqaror ehtirom ma’naviyat va ma’rifatning hal qiluvchi omilidir. Shuning uchun millatning o‘lmas ruhi bo‘lgan ona tiliga muhabbat tarbiyasi muhim o‘rin tutadi. Bugun O‘zbekistonda benihoya xolis va odil til siyosati shakllangan. Bu siyosatni hayotga joriy qilish borasida ishlab chiqilgan aniq chora-tadbirlar muntazam amalga oshirilmoqda. Qisqa vaqt ichida o‘zbek alifbosi va imlosi isloh qilindi, o‘zbek tilini ilmiy tadqiq qilish va o‘qitish ishlari mustaqillik davri talablariga javob beradigan darajaga keltirildi. Endilikda mana shu tarixiy o‘zgarishlarni, bu boradagi yutuq va tajribalarni umumlashtirmoq hamda galdagi ustuvor vazifalarni bajarmoqqa yeng shomarib kirishmoq, jadal harakat qilmoq lozimdir. Til millat degan birlikning tamal toshi, u boy berilsa, millat ham boy beriladi. Ma’lumki, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-ma’naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi. O‘z tiliga hurmat-e’tibori baland xalqning umri ham uzun bo‘ladi. Taraqqiy etgan mamlakatlar o‘z tiliga, urf-odati va milliy qadriyatlariga sodiq ekani ayon. Ona tilini, ona-Vatanini yo‘qotgan har qanday millat o‘zligidan ham ayriladi.

Prezidentimiz boshchiligida O‘zbekistonda olib borilayotgan til siyosati – o‘zbek tiliga, shuningdek, yurtimizdagi boshqa tillarga munosabat o‘zining odilonaligi, demokratik

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professori v.b., University of Business and Science Toshkent filiali ozodaxonb@gmail.com

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Namangan viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari.

mezonlarga tayanishi, ilmiy asosga egaligi, tilni xalqning qadimiy qadriyatlaridan biri sifatida e'tirof qilinishi, uning barkamol avlod tarbiyasida favqulodda muhim qurollardan biri deb hisoblanishi bilan tahsinga loyiqdir. Til odamga tabiat in'om qilgan bebaho ne'mat, uni mahluqot to'dasidan insoniyat rutbasidagi oliy sinf o'laroq ayirgan qudratdir. Til faqatgina muloqot quroli emas, u inson ruhiy-ma'naviy dunyosining betakror tirgagidir.

O'zbek xalqi o'z tilini qalbidagi tengsiz gavhar, tabiat in'om qilgan qutlug' ne'mat sifatida asrlar davomida ardoqlab, saqlab, sayqal berib, uning boyishi, rivoji uchun qayg'urdi va kurashdi. Azaldan tilga, undagi barcha boyliklarni o'zida aks ettirishga qodir bo'lgan badiiy asar tilini o'rganishga nopisandlik insoniyatning o'zligiga nopisandlik sifatida baholanib kelingan.

Darhaqiqat, Pirimqul Qodirov ta'biri bilan aytganda, "tirik jonlarning unib-o'sishi uchun toza havoning ahamiyati qanchalik katta bo'lsa, adabiyotimizning ravnaqi uchun chinakam badiiy tilning ahamiyati ham shunchalik zo'r" (Qodirov, 1992, 140-b.), chunki badiiy adabiyot so'zning beqiyos tovlanishlari orqali insonning barcha xususiyatlarini san'atning rassomlik, haykaltaroshlik, musiqa singari boshqa turlarida tasvirlanganidek, ham obrazli, ham jonli qilib aks ettiradi. Yozuvchi uchun so'z va iboralar ham qurol, ham bo'yoq, ham soz, ham tovush, ham mo'yqalam vazifasini to'la bajaradi, ya'ni so'z va iboralar mohir yozuvchilar qo'lida obrazli fikrlash, go'zal poetik manzaralar chizish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

O'zbek komediyalarining tili va yozuvchining individual uslubi masalalari bilan shug'ullanish barcha filolog olimlarning diqqatini jalb etib kelayotgan eng muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida badiiy asar tili, uslubshunoslik, nutq madaniyati, lingvopoetika sohalarining taraqqiyotiga alohida e'tibor berilmoqda. Xususan, mustaqillik yillarida mamlakatimizda "O'zbek tilining badiiy uslubi" (1992), "Badiiy adabiyotda so'z" (1994), "Badiiy uslub va tilning ifoda-tasvir vositalari" (1994), "Badiiy matn va lisoniy tahlil" (1995), "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" (1992, 2002), "Nutq va uslub" (2002), "Shukur Xolmirzaevning badiiy til mahorati" (2003), "Milliylik va badiiy nutq" (2004), "Tarixiy badiiy asar va davr tili masalalari" (2006), "Ufq" trilogiyasining lingvopoetik tahlili masalalari" (2006), "Zulfiya asarlari lingvostilistikasi" (2006), "So'z sehri" (2007), "Shoir Erkin Vohidovning frazeologizm qo'llash mahorati haqida" (2007), "Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari" (2007), "Badiiy asar tili va uslubi masalalari" (2007), "Badiiy matnning lisoniy tahlili" (2008), "Nasr va nazmda poetik nutq psixologizmi va polifonizmi" (2008), "Badiiy matn lingvopoetikasi" (2008), "O'zbek tilining funksional stilistikasi" (2010), "Stilistika va pragmatika" (1-2-kitob, 2010), "Til va el" (2005; 2010), "Tilimizning tilla sandig'i" (2012) singari qator ilmiy tadqiqotlar yaratildi; "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" e'lon qilindi (2013). O'zbek tilshunosligida taniqli o'zbek adiblari, xususan, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Erkin Vohidov kabi komediya janrida ham qalam tebratgan yozuvchilar ijodini tadqiq etish bo'yicha maxsus nomzodlik va magistrlik dissertatsiyalari himoya qilingan, ayrim monografik ishlar, risolalar nashr etilgan. Jumladan, U. Normatov "Said Ahmad" (adabiy portret); Vladimirova N.V "Мастерство Саида Ахмада"; B. Yo'ldoshev "Badiiy mahoratning muhim qirralari" (Said Ahmad ijodi misolida); I. G'afurov "Prozaning shoiri" (Said Ahmad); B.Yuldashev "Стилистический анализ узбекской художественной прозы" (na materiale tvorчества Саида Ахмада); Sh. Ahmedova "Yumor jilolari"; B. Yo'ldoshev, Z. Shodiyev "Ufq" trilogiyasining lingvopoetik tahlili masalalari" kabi kitoblar chop etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Ilmiy tahlil natijalarida kontekstual tahlil, tasniflash, tavsiflash hamda qiyosiy-semantik tahlil usullaridan foydalaniladi. O'zbek komediyalarining ayrim lingvistik xususiyatlarini yoritish maqsadida komediyalarda lisoniy birliklarning o'rni va lug'aviy me'yorni o'rganish muhim hisoblanadi. Bu o'rinda o'zbek komediyalaridagi lisoniy birliklarning ma'no ko'lami va uslubiy xoslanganligini aniqlash; komediyalarda ifoda ta'sirchanligini ta'minlovchi sintaktik vositalar ko'lami va konnotativ ma'no nozikligini o'rganish; o'zbek komediyalarida sintaktik birliklarning shakliy va mazmuniy tuzilishi, uslubiy figuralardan foydalanishdagi yozuvchi mahoratini misollar asosida tahlil etish muhim. Ushbu tahlil jarayonida A.Shomaqsudov, I.Rasulov, R.Qo'ng'urov, H.Rustamov, E.Begmatov, J.Lapasov, B.O'rinboyev, A.Hojiyev, A.Nurmonov, N.Iminov, H.Abdurahmonov, N.Mahmudov, H.Jamolxonov, M.Yo'ldashev, A.Mamajonov, U.Mahmudov, O.Mamaziyayev, E.Qilichov, N.Nomozov, Sh.Ahmedovalarning tadqiqotlariga va lisoniy birliklarning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan darslik, o'quv-uslubiy qo'llanma va ilmiy maqolalardagi nazariy fikrlarga tayaniladi.

Tahlil va natijalar

Kulgi bu asarlarning tilini yumor tiliga aylantirib, lirizm bilan omuxta bir ohang, o'ziga xoslik bag'ishlaydi. Asarlarda nomlar, laqablar, o'xshatishlar, ba'zi so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash, personajlar nutqida har xil qo'pol so'zlarni ishlatish kabi juda ko'p vositalar kulgi uyg'otish vositasiga aylangan. Shuning uchun ham komediya janridagi asarlarda mavjud yumor yaratuvchi vositalarni quyidagicha tasnifiy belgilar asosida guruhlariga ajratib tadqiq etish maqsadga muvofiq:

1. So'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash va okkazional frazema sifatida shakllantirish orqali kulgi hosil qilish usuli. Masalan: «Qadrdon dalalar» qissasida yozuvchi “ag'darma” so'zini ko'chma ma'noda qo'llab, ibora sifatida shakllantirish orqali traktorchi yigit bilan Nazokat boshliq zveno a'zolari o'rtasida askiya-so'z o'yini vujudga keltirgan: ...traktorchi yigit, motorni to'xtatib, egardan tushmay g'o'zapoyasi yulingan yerga ko'z tashladi.

- Voy-bu, ishlarining mixdek-ku? Yaxshilab ag'darma qilib beraman. Bahorda mazza qilib, bir tomoniga o'sma, bir tomoniga kashnich ekasizlar.

Nazokat unga munosibroq javob qaytarishga shoshildi.

- Ortib qolgan joyga siz uchun atayin sarimsoq piyoz ekamiz, kelinoyimning oldilarida kekirib yurasiz.

Qizlar qotib-qotib kulishdi (Q.d., 118)

Keltirilgan matnda qizlar va traktorchi yigit orasidagi yuzaga kelgan beozor, samimiy kulgining shakllanishiga “ag'darma qilib bermoq” va “ishlar mixdek (bo'lmoq)” frazemalarining qo'llanishi asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan. Bu asarda kulgi tabiiy va samimiy chiqqanligini alohida ta'kidlash lozim.

2. Har xil qo'pol so'zlarni ishlatish orqali kulgi hosil qilish usuli. Yozuvchi Said Ahmad ba'zan personajlar nutqi tarkibida shunday so'zlarni qo'llaydiki, ular qo'pol bo'lsa ham, adabiy tilda unchalik qo'llanilmasa-da, badiiy matnda doimo yumoristik ohangni, yumoristik muvozanatni saqlab turish uchun xizmat qiladi. Masalan, “Kiprikda qolgan tong” qissasini o'qigan kitobxon Farg'onaning Oltiariq tumanida “burun” so'zining askiya bilan bog'liq holda umuman og'izlariga olmasligini, uning o'rniga “Dimog'”, “O'g'il sumak”, “Damskiy kabluk”, “Pasport” deb atashlarini bilib oladi. Shu bilan bog'liq holda askiyachi Qodirjon bilan qissa muallifi Said Ahmad orasida asli oltiariqlik shoir Erkin Vohidovga nisbatan quyidagi mazmundagi askiya aytiladi:

Mamatoji Ibrohimovning o'g'li Qodirjon askiyaga chechan yigit edi. Shu topda tili qichib-shumligi tutdi.

- Erkin aka, o'zimizning Oltiariqdan chiqqan bolasiz. Muncha dimog-firoq qilasis. Dimog'ingizdan eshak qurti tushadi-ya! – deb yubordi.

Men darrov javob qildim.

- Qodirjon, eshak qurti tushsa nima bo'пти. Aytishga arzimaydigan gap bu. Ana, ustoz Hoji otaga qarang, dimog'laridan eshak qurti emas, tayyor tirik eshakning o'zi hangrab tushib kelyapti, - dedim (K.q.t, 47).

Agar “dimog’”, “eshak qurti” kabi soʻzlarni matndan alohida, ajratib olib qaralsa, bu soʻzlar biroz qoʻpolroq, yarashisizroq eshitalishi mumkin, biroq asarda hamisha samimiy ohangda, oʻziga yaqin olish maʼnosida, askiyada “burun”ga payrov sifatida aytilgani, “dimogʻidan eshak qurti yogʻilmoq” frazemasini tarkibida qoʻllangani uchun samimiy yumor hosil qiladi. Shu sababli yuqorida keltirilgan matndan keyin qissada “Qiyqiriq, kulgi qarsaklarga ulanib ketdi” deyilgan (K.q.t., 47)

Shu oʻrinda Said Ahmad mahoratiga xos bir xususiyatni taʼkidlash kerak boʻladi, bu uning barcha asarlariga xos boʻlib, kulgi hosil qiluvchi soʻz va iboralarning ikki-uch xilidan bir yoʻla bir matning oʻzida foydalanish usulidir.

Masalan, shoir Erkin Vohidov oyogʻi ostiga soʻyilayotgan qora qoʻchqorga qarata aytilgan quyidagi soʻzlar va bunda qoʻchqorning ismga (antroponimga) aylanishi, bayonning uning nomidan olib borilishi yengil, beozor kulgi vositasiga aylanadi:

- Oyogʻining tagiga manavu jonliqni soʻyinglar, - dedi Oltiariqning pichogʻi keskir vallomat fuqarosi Mamatoji Ibrohimov.

U bir qora qoʻchqorni dumbasidan itarib davraga kiritib yubordi.

Qoʻchqorni sudrab Erkinning oyogʻi tagiga olib kelishdi. Qassob, qani, shoir togʻa, bir nima devoring, dedi.

Xijolat boʻlib turgan Erkin menga qaradi.

- Domlamiz shatta turganlarida men gapirsam odobsizlik boʻlmasmikin, - dedi bu izzat-ikromlardan hayajonga tushgan Erkin.

Bu nima deyarkin, deb hamma ogʻzimga qarab turipti.

- ey, qoʻchqorvoy, - dedim nasihatga oʻxshatib. – Shuncha xalq oʻrtasida buyuk bir shoirning oyogʻi tagida jon berayotganingdan suyunmaysanmi? Raismi, revizormi, ferma mudirimi koʻzdan panada kabob qilib eb yuborsa xursand boʻlarmiding? Baxting bor ekan, qoʻchqorvoy, sendan tarqagan avlodning, otamiz oʻzbek adabiyotining rivojiga jonini tikkan fidoyi qoʻchqor edi, shoir Erkin Vohidovning oyogʻi tagida jon bergan, deb maqtanib yurishadi...

Bu gapimdan keyin odamlar qarsillab kulib yuborishdi (K.q.t., 46).

Yozuvchining mahorati shundaki, yuqoridagi matnda kulgi hosil qilish uchun “ogʻziga qarab turmoq”, “hayajonga tushmoq”, “jon bermoq”, “jonini tikmoq” kabi frazemalardan oʻrinli foydalanadi, ular yordamida matndagi tasvirning haqiqiy badiiy kuchi orta boradi.

3. Antroponimlar (nomlar va laqablar) orqali kulgi chiqarish usuli.

Yozuvchi Said Ahmad biz oʻrganayotgan qissalarida kishi ismlari (antroponimlar)dan ham, kishilarning laqablaridan ham jozibadorlik, milliy harorat, oʻzgacha maʼno hosil qilishga usta komik yozuvchilardan biri edi. U kishining ismidan oʻsha obrazning tabiatini ochishda oʻrinli foydalanadi. Kishi ismlari, laqablari uning qissalarida oʻsha qahramonning qiziq bir sifatini alohida taʼkidlashga vosita boʻladi.

Masalan, “Qadrdon dalalar” qissasidagi Karim polvonning laqabi *“devor mingan chavandoz”* bo‘lib, bu laqab-perifrazani unga o‘z vaqtida Oxunboboyev qo‘ygan edi. Chunki Qirg‘izhoji mast bo‘lib, qiziqchilikka chorakori Karim polvonni sakkiz soat devorga mindirib qo‘ygan edi. Shuning uchun polvon oldida kim devordan gap boshlasa jon-poni chiqib ketadi. Uning bu xatti-harakatidan Jo‘ravoy (laqabi - Chapaqay) asarda unumli foydalanib, o‘ziga xos askiya, kulgining shakllanishiga sababchi bo‘ladi:

Chopon yopingan polvon eshikni ochdi.

- *Qayoqda goldinglar, alla-palla bo‘lib ketdi-ku?*

- *Sizni bezovta qildik, ovora bo‘lib nima qilardingiz, devordan oshib tusha qolardik-da, eski chavandoz emasmizmi, polvon.*

- *Bema‘ni bo‘lma, chapaqay. Qani ichkariga kir. Hademay tong otadi...* (Q.d., 107).

Yoki yozuvchining “Umrim bayoni” qissasida “O‘rik domla” hikoyasini Said Ahmad respublikamizning markaziy gazetasi “Sovet O‘zbekistoni” (hozirgi “O‘zbekiston ovozi”)ga olib borganida tahririyatdagi xodimlardan birining laqabi “O‘rik” bo‘lgani uchun hikoyani yozuvchiga qaytarib beradilar, keyinchalik o‘sha xodimning laqabi boshqa (*“luchchak”*) ekani ayon bo‘lgach, uni yana qaytarib olib kelishni so‘raydilar. Tahririyat xodimining bu xatti-harakati kitobxonda yengil kulgi uyg‘otadi:

“Sovet O‘zbekistoni”ning adabiyot bo‘limi mudiri Ramz Bobojon telefon qilib qoldi:

- *Ho‘, men o‘qigan hikoyang bor edi-ku, opkel bosamiz.*

- *Nega birdan o‘zgarib goldinglar? – dedim ajablanib.*

- *Kechirasan, og‘ayni, ashipka bo‘pti. Redaktsiya kattalaridan birining laqabi “O‘rik” deb eshitgan edim. Keyin bilsam, laqabi o‘rik emas, “Luchchak” ekan. Opkel hikoyani.*

Men hikoya jurnalda bosilganini aytdim.

- *e, attang, yaxshi hikoya edi-ya...*

Hikoya tez orada turli tillarga tarjima qilindi. Ammo tojik tilidagisi bosilmay qolib ketdi. Dushanbedagi eng katta tojik yozuvchilaridan birining laqabi “Zardoli” (“O‘rik”) ekan...” (U.b., 123).

Said Ahmad qissalarida nomlar bilan bir qatorda kishilarga qo‘yilgan laqablar ko‘proq kulgi chiqaradi, chunki aniq topib qo‘yilgan laqab o‘sha personajning xarakteriga yoki yozuvchi bo‘rttirib ko‘rsatmoqchi bo‘lgan biror bir xususiyatiga shunday mos tushadiki, u beixtiyor kitobxonning kulgisini qo‘zg‘atmay iloji yo‘q: Masalan, “Hukm” qissasida brigada boshlig‘i Musa akaning laqabi “ko‘sa” bo‘lib, rais Bo‘taboyning laqabi “chinoq”dir. Ana shu laqablar asosida asarda ajoyib askiya-so‘z o‘yini hosil qilingan:

“Suhbat avjida edi. Ko‘sanamo bir kishi o‘tirganlarni og‘ziga qaratib, nimadir hikoya qilardi.

- *Agar yolg‘on bo‘lsa til tortmay o‘lay.*

- *Unaqa demang, yaxshisi soqolim ko‘ksimga to‘kilsin, deb qo‘ya qoling.*

Hamma qotib-qotib kuldi. Bo‘ta ham askiyaga qo‘shildi.

- *Oppoq soqolim bilan yolg‘on gapiramanmi, deb qo‘ya qoling.*

Yana kulgi ko‘tarildi.

- *Ha-ya, - dedi ko‘sanamo kishi Bo‘taning chinoq qulog‘iga ishora qilib, - shu gap qulog‘ingizga kirmay qolgan ekan-da!*

Raisning hurmati uchun birov kulib, birov qiyinchilik bilan o‘zini kulgidan to‘xtatib qoldi... (Hukm, 272).

Ba'zan shunday bo'ladiki, yozuvchi qissalarida joy nomlari (toponimlar) ham kulgi uyg'otishga moyillik xususiyatiga ega bo'ladi: *Cho'ntak*, *Zorqishloq* kabi toponimlar shunday xususiyatga ega.

4. Boshqa tildan so'z olish, chet so'zlarni o'z tiliga moslashtirish orqali kulgi chiqarish usuli. Said Ahmad qissalarida bu xil usulda kulgi chiqarish quyidagi uch ko'rinishda amalga oshirilishi ma'lum bo'ldi:

1) boshqa tildagi so'zni to'g'ridan-to'g'ri keltirish bilan: "Qadrdon dalalar"gi ombor mudiri Hojimat o'z nutqida ruscha so'zlarni qo'llash, shu asosda o'zlashma ibora hosil qilishi bilan o'ziga xos beozor kulgiga sababchi bo'ladi: - *Mana, xo'jayin, taxtalarni yest qildik* (Q.d., 112). Xuddi shuningdek, Po'latjonning onasi Zebi xola nutqi tarkibida qo'llangan "*paratka*", "*kartinka*", "*padrishka*" kabi ruscha so'zlar yordamida "*ish paratka (bo'lmoq)*", "*kartinka ko'rmoq*", "*padrishka qilmoq*" kabi so'zlashuv nutqiga xoslangan iboralarning shakllanishi ham kitobxonda o'ziga xos kulgi uyg'otadi: - *Mana, bolam, hamma ish paratka. Nazokatning boshini bog'lab keldim. endi birga yurib kartinka ko'rasanmi, padrishka qilasanmi, o'zing bilasan* (Q.d., 109).

Bu kabi frazemalar oddiy xalq tiliga yaqinligi uchun kulgi uyg'otishga xizmat qiladi, buning ustiga odamlar o'rtasida (bu ko'pchilik xalqlarga xos «kamchilik» bo'lsa kerak) o'z nutqiga boshqa tildan so'z va ibora aralashtirib gapirib «moda» tusiga kirgan, ayniqsa, rus tilidan so'z va ibora qo'shib, bilsa-bilmasa gapirish ham kulgi (satiraga yaqin) uyg'otadiki, bu odat hozirgacha u yoki bu tarzda davom etib kelmoqda.

5. Har xil kasbga oid so'zlarni keltirish bilan kulgi hosil qilish usuli. Masalan, "Umrin bayoni" qissasida "*ordenbozlikka berilib ketmoq*", "*ordenxo'rlik holva ekan*", "*tizzasigacha orden taqmoq*" kabi individual-muallif iboralari, "*butxona qo'ng'iroqlari jaranglaganga o'xshamoq*" singari o'xshatishlar o'sha turg'unlik davri boshliqlarining xatti-harakati ustidan o'ziga xos achchiq, zaharxanda kulgi hosil qilish uchun vosita bo'ladi:

"*Stalinning o'limidan keyin mamlakat rahbarligiga o'tirganlar ordenbozlikka berilib ketdilar. Xrushchyovning ordenxo'rliqi holva ekan. Brejnev shimining tizzasigacha orden taqdi. O'ttiz martacha "Oltin yulduz" oldi. GDR, Chexoslovakiya, Kuba, Bolgariya, Polsha, Vengriya, Mo'g'uliston kabi mamlakatlarning ham uch-to'rt martadan Qahramoni bo'ldi. SSSRning besh marta "Oltin Yulduz"ini taqdi. Rassomlar uning chap ko'ragini o'ng ko'ragiga qaraganda ikki marta keng qilib, hamma orden-u medallar sig'adigan qilib chizardilar. Brejnev yurganda butxona qo'ng'iroqlari jaranglaganga o'xshash ovoz chiqardi*" (U.b., 120).

6. Kulgi uyg'otish uchun alohida so'z va iboralardan foydalanish usuli. Said Ahmad qissalarida bunday so'z va iboralar anchagina uchraydi, ularni matn bilan birga qo'shib o'qilsa ham kulgi uyg'otadi, alohida olib qaralsa ham, garchi unchalik darajada ko'rinmasa ham, hajvchi qalamining uchidan yumor to'kilib turgani tufayli ular kulgili bo'lib ko'zga tashlanadi. Masalan: "Qadrdon dalalar" qissasining oxirida Po'latjon va Nazokat ZAGSdan o'tishadi. ZAGS mudirasi ularning har ikkalasini yaxshi tanigani uchun savol-javobni uzoq cho'zmay, kelin-kuyovning qo'lini qattiq siqdi, shundan keyin u har kuni necha o'n martalab aytaverib yod bo'lib ketgan so'zni, samimiy kulgi qo'zg'atuvchi ibora (*zarur gap bor*)ni ishga soladi:

- Kelasi yil yana bir kelib ketasizlar, zarur gap bor.

Po‘latjon ham, Nazokat ham, nima gapi bor ekan deb unga savol nazari bilan qarashdi. Shunda mudira *qo‘lidagi kitobni go‘yo chaqaloqdek bag‘riga bosib*, kuldi. Mudiraning bu xatti-harakatidan Jo‘raboy o‘zini tutolmay ovozinig boricha haholab kuldi. Nazokat qushdek uchib tashqariga qochdi. Po‘latjon o‘zini tetik tutib, samimiy kulgi bilan Nazokatning orqasidan qarab qoldi (Q.d., 151). Demak, bu o‘rinda ZAGS mudirasining xuddi chaqaloqni bag‘riga bosgandek xatti-harakati ZAGS idorasiga kelgan kishilar orasida samimiy, beg‘ubor kulgini vujudga keltirgan, shu asosda “zarur gap bor (bo‘lmoq)” frazemasiining mazmunini ochishga xizmat qilgan.

7. Asarda shaxslar portreti qirralarini chizish va qiyoslashda frazemalardan foydalanish orqali kulgiga yo‘l ochish usuli. Said Ahmad o‘z qissalarida personajlarning aft-basharasi tasvirlanar ekan, ularning ayrimlari xoxolab kuladi yoki xiringlab kuladi.

Yana shuni ham nazardan qochirmaslik zarurki, tashqi qiyofaning yumoristik tasvirini ko‘rsata turib, shularni ta’kidlashga to‘g‘ri keladi: ma’lumki, biror shaxs bilan uchrashganda o‘sha shaxs haqida odatlangan tasavvurimiz o‘rtasida nomuvofiqlik borligi ko‘rinsa, bizda kulgi qo‘zg‘aladi. Shuning uchun jismoniy xususiyatlarning kamchiligidan kulinadi: juda ham semiz, beso‘naqay gavda, juda ham kichik burun, laqmalik, soddalik va hokazo. Masalan, yozuvchining “Kiprikda qolgan tong” nomli avtobiografik qissasida laqma, soddagina g‘irvonlik abituryient bolaning quyidagi xatti-harakati va unga navbatchi yigitning o‘ziga yarasha javobi o‘quvchida beozor kuli uyg‘otadi:

“Test imtihoni boshlanganiga ham ikki soatdan oshay deyapti. Ikkita qiz yig‘lab chiqib ketdi. Shpargalka bilan ushlanib qolgan bo‘lsa kerak. Bir abituriyent bola ham qovoq-dimog‘i osilib chiqarkan, orqasiga qarab, shu universitetda o‘qimasam kunim o‘tmaydimi, boshqa institutga xujjat topshirganim bo‘lsin-e, deb to‘ng‘illab trolleybus bekati tomon ketdi.

Boyatdan beri jevachka chaynab o‘tirgan g‘irvonlik bola meni Soyib Xo‘jaev yubordi, deb kepti. Tayinlab qo‘yganman. Borsang o‘zlari imtihondan o‘tkazib studentlik biletini qo‘lingga berishadi, ikki oylik stipendiyani olish esingdan chiqmasin, deb qayta-qayta tayinlab yuboripti. Navbatchi bu soddagina, laqmagina bolaga o‘ziga yarasha muomala qiladi.

- Toshbolta oshiq erta-mettan kelib studentlik bilingiz bilan stipendiyangizni olib ketganlar, deb uni qaytarib yuboradi” (K.q.t., 91).

Said Ahmad yumori bunday jismoniy kamchiliklarga mutlaqo to‘xtamasligi bilan ahamiyatga loyiq, uning kulgisi shaxsning jismoniy kamchiliklari ustidan masxaraomuz, ta’na aralash kuluvchi satiralardan o‘zining samimiy ruhi, benish yumori bilan ajralib turadi, shuning uchun uning burunni «kovush»ga o‘xshatishi og‘ir botmaydi, hazil, samimiyat o‘rtadagi iliq munosabatlarga unchalik rahna solmaydi.

Shunday qilib, Said Ahmad qissalarida so‘z va frazemalar xilma-xil usullarda qo‘llanib, yumoristik kulgi yaratish uchun xizmat qilgan. Yozuvchining bu sohadagi mahorati kelgusida maxsus kuzatishlar obyekti bo‘lishi mumkin.

Adabiyotlar

Ahmedova Sh. (1998). *Yumor jilolari*. Fan.

G‘afurov I. (1981). *Prozaning shoiri (Said Ahmad)*. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti,

Normatov U. (1991). *Said Ahmad (adabiy portret)*. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti.

Yoʻldoshev B. (1976) *Badiiy mahoratning muhim qirralari (Said Ahmad ijodi misolida)*. Fan.

Yoʻldoshev B., Shodiyev Z. (2006). *“Ufq” trilogiyasining lingvopoetik tahlili masalalari*. SamDU nashri.

Қодиров П. (1992). *Бадий тил муаммолари // Инқилоб ва адабиёт (мақолалар тўплами)*. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.

HAQORAT KONSEPTINING DISKURSIV VOQELANISHI

Dilmurod ASHUROV*

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasini o'rganish masalalari, xususan, illokutiv konseptlarning nutqdagi voqelanishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutq aktlari nazariyasiga tayangan holda kommunikatsiya jarayonining asosiy birliklari, ya'ni lokutiv, illokutiv va perlokutiv darajalar yoritib berilgan. Muallif "haqorat" konseptini lingvomadaniy hodisa sifatida ko'rib chiqib, uning ijtimoiy, psixologik va huquqiy jihatlarini ochib beradi.

Maqolada invektiva, stratagema va perversiva kabi kommunikativ modellarning o'ziga xos xususiyatlari misollar asosida tahlil qilinadi hamda haqoratning diskursiv voqelanishi turli nutqiy vaziyatlarda ko'rsatib beriladi. Shuningdek, invektiv birliklarning tematik tasnifi, etnik va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi yoritiladi. Tadqiqotda disfemizatsiya hodisasi ham alohida e'tiborga olinib, uning evfemizatsiyaga zid xususiyatlari va nutqdagi funksional o'rni tahlil etiladi.

Natijada, illokutiv konseptlarning nutqdagi namoyon bo'lishi kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan asoslab berilib, ularning kommunikativ va madaniy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: konsept, illokutiv konsept, nutq aktlari nazariyasi, lokutiv daraja, illokutiv daraja, perlokutiv daraja, kommunikativ akt, diskurs, haqorat konsepti, invektiva, stratagema, perversiva, nutqiy xatti-harakat, lingvomadaniyat, disfemizatsiya, evfemizatsiya, tajovuzkor nutq, nutqiy xulq-atvor, huquqiy diskurs, maishiy diskurs, diniy diskurs.

DISCURSIVE REALIZATION OF THE CONCEPT OF INSULT

Abstract

The article examines issues related to the study of the concept in modern linguistics, with particular emphasis on the realization of illocutionary concepts in speech. Based on speech act theory, the fundamental units of the communication process – namely the locutionary, illocutionary, and perlocutionary levels – are elucidated. The concept of "insult" is considered as a linguocultural phenomenon, and its social, psychological, and legal dimensions are explored.

The paper analyzes the specific features of communicative models such as invective, stratagem, and perversion through illustrative examples, demonstrating the discursive realization of insult in various speech situations. In addition, the thematic classification of invective units and their relationship with ethnic and social factors are discussed. Particular attention is given to the phenomenon of dysphemization, its opposition to euphemization, and its functional role in discourse.

As a result, the manifestation of illocutionary concepts in speech is substantiated from the perspective of cognitive linguistics, revealing their communicative and cultural significance.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, University of Business and Science oliy ta'lim muassasasi

Keywords: concept, illocutionary concept, speech act theory, locutionary level, illocutionary level, perlocutionary level, communicative act, discourse, concept of insult, invective, stratagem, perversion, speech behavior, linguoculture, dysphemization, euphemization, aggressive speech, verbal behavior, legal discourse, бытовой discourse, religious discourse.

Zamonaviy tilshunoslikda konseptni tadqiq etish, uning talqinlari bo'yicha turlicha yondashuvlar mavjud. Konsept tafakkurning, shu bilan birgalikda, madaniyatning tilda aks etishi bilan chambarchas bog'liqdir. Insonlar til yordamida o'y-tafakkuri va maqsadlari haqida bayon qiladi. Biroq bayon qilish har doim ham muloqotning birligi bo'lmagan. Nutqni jarayon sifatida o'rganish faqat muloqot – so'zlovchi va tinglovchi orasida o'zaro diskurs (fikir almashtirish), savolga yarasha javob berish holatidagina tadqiq etilishi mumkin.

1950-yilda angliyalik olim Djon Ostin tomonidan nutq aktlari nazariyasi shakllantirildi. Ushbu nazariyaga ko'ra kommunikatsiya birligi oddiy bayon qilish emas, balki savol, tushuntirish, tavsif va boshqalarni ifodalash bilan bog'liq bo'lgan, umumiy qabul qilingan prinsiplar va xulq-atvor qoidalariga muvofiq amalga oshiriladigan nutq akti ekanligini ta'kidlaydi [2]. Olim ushbu nazariyasi asosida tilni klassifikatsiya qilishda lokutiv, illokutiv va perlokutiv darajalarni qayd etib o'tadi. Lokutiv daraja – bu tovush chiqarish, so'zlardan foydalanish va ular o'rtasida grammatika qoidalariga muvofiq aloqa o'rnatish, shuningdek, ma'noni o'z ichiga olgan iboraning aytilishi. Illokutiv daraja – gapning kommunikativ maqsadini, nima uchun talaffuz qilinishini bildiradi. Perlokutiv daraja – bu kerakli natijaga erishish uchun adresatga ongli ta'sir ko'rsatadigan qo'shimcha so'z vositalarining kombinatsiyasi. Nutqiy vaziyatda “haqorat”ni qo'llash ham so'zlovchining maqsadidan kelib chiqqan holda yuzaga keladi. Haqoratning illokutiv maqsadi jamiyat ijtimoiy qadriyatlari tizimi nuqtayi nazaridan salbiy hisoblangan ijtimoiy ahamiyatga ega harakatlarni sodir etishdir. Rus olimi G.V.Kusov “haqorat”ni illokutiv lingvomadaniy konsept ekanligini ta'kidlab, unga shunday ta'rif beradi: “haqorat – bu og'zaki tajovuz natijasida adresatning ijtimoiy mavqeyi uning intellektual faoliyatiga axloqiy ta'sir ko'rsatish orqali tushiriladigan illokutiv nutq akti”. (Kusov, 2004, 11-b.) Vikipediya quyidagicha ta'rif beriladi: “Haqorat (jinoyat huquqida) – shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini beodoblik bilan qasddan tahqirlash. Beodob muomalada bo'lish turli xildagi xatti-harakatlarda, chunonchi, haqoratli so'z va iboralarni aytilish, bino, devorlar va fotosuratlariga haqoratlovchi yozuvlar yozish, beodob qiliqlar qilish, yuziga tarsaki urush, tupurish va h.k.da namoyon bo'ladi.”[3]

Illokutiv konseptlarning nutqdagi o'ziga xosliklarini ochib berish nutqiy xatti-harakati haqidagi yangi bilimlar bilan kognitiv tilshunoslik fanini yanada boyitadi. Nutqiy xatti-harakat tilning nutqda qo'llanish qoidalari va lisoniy faoliyatni amalga oshirishning ijtimoiy va psixologik shart-sharoitlari orqali sodir bo'ladigan nutq harakatlari jamlanmasidir. Nutq aktining ekstralingvistik jihatdan aniqlash obyektiv va subyektiv omillarning nutq xatti-harakatlariga ta'sirini hisobga olishga va shu bilan kommunikativ maqsadni amalga oshirish vositalarini tanlash sabablarini aniqlashtirishga imkon beradi. Nutqiy xulq-atvor nutq faoliyatining namoyon bo'lishining kommunikativ jihatdan muhim, psixologik, ijtimoiy va kontekst jihatdan motivlashgan nutq faoliyatining namoyon bo'lishidir (Borisova, 2003, 60-b). Illokutiv konseptlarning ko'p komponentli tuzilishi ularni voqelantiradigan nutq vositalari orqali aniqlanishi mumkin. Konsept ijtimoiy ongning birligi sifatida xalqning xotirasida saqlanadi va avloddan-avlodga o'tib boradi. Tadqiqot metodologiyasi nutq

janrlari kommunikativ aktda qo'llaniladi. Kommunikativ harakat muloqotning sharti, maqsadi va boshqa omillarga bog'liq holda turli vaziyatlarda amalga oshirilishi mumkin. Kommunikativ akt jarayonida barcha nutq janrlari ishtirok etishi mumkin. Muloqot interaktiv jarayon bo'lib, unda shaxslararo munosabatlarning barcha turlari aks etadi. Mojaroli vaziyatlar haqoratning ko'p bora ishlatilishi bilan tavsiflanadi. Tajovuzkor nutq sifatida aniqlangan nutqiy janr bu – invektiv janrdir. Bunday nutq salbiy his-tuyg'ular bilan qorishgan va kimsaga qarshi qaratilgan keskin nutqdir. Invektiv nutq hissiy-baholovchi bo'lib, u kishining invektiv so'z boyligi hisobiga amalga oshiriladi. V. G. Kusov tomonidan "haqorat" illokutiv konseptining diskursiv voqelanish modeli, ya'ni adresant (so'zlovchi) va adresat (tinglovchi)ning kommunikativ xatti-harakatlarini maxsus nutq aktlari orqali baholashning quyidagi sxemasini taklif etgan:

1) invektiva – adresant salbiy baholanadi, chunki u ijtimoiy ta'qiqni buzgan (-), adresat ijobiy baholanadi, chunki u haqoratga loyiq emas, jamoatchilik fikri ham u tomonda.

2) stratagema – adresant ijobiy baholanadi, asosli haqorat qilingan, "maqsad vositalarni oqlaydi", adresat jabrlanuvchi sifatida namoyon bo'ladi, qilmishiga yarasha jazo olgan bo'ladi.

3) perversiva – adresant salbiy baholanadi, chunki yashirin harakat qilib, adresatning faqatgina salbiy sifatlarini aytib, yashirincha jamoatchilik fikrini adresatga qarshi qo'yadi. Adresat ham aytilgan fikr ta'sirida salbiy baholanadi (Kusov, 2004, 52-b.). Quyida mazkur sxema asosida nutq aktlari dostonlardan keltirilgan misollar orqali tahlil qilinadi.

Invektiva vazifasiga ko'ra shaxsning ijtimoiy mavqeiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi, aksincha, ijtimoiy axloq me'yorlariga to'g'ri kelmagani uchun jamiyat a'zolarining noroziligini keltirib chiqaradi.

"Haqorat" huquqiy normasini aniqlashda quyidagi elementlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning qanday ijtimoiy qadriyatlarga zarar etkazganligi, jamoatchilik bilan aloqalar turi, nimaga yoki kimga bevosita zarar etkazilganligi, haqorat qilish uchun qanday usullardan foydalanilganligi asosida baholanadi. Invektivalarni qo'llanilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Kishilarni ularning tanasidagi nuqsonlari: cho'loq, kalta, g'ilay, shapko'r, ko'r, xomsemiz, kal, kar, qiyshiq, bukri, shalpangquloq, piskako'z;

2. Kasalligining nomi: moxov, pes, sil, sifilis, koronavirus; scaly-pedikulyoz bilan kasallangan odam haqida.

3. Kishining e'tiqodi: kofir, murtad, shakkok, imonsiz.

4. Kishining rangi: sariq, qora, xabash; black, yellow.

5. Milliy kelib chiqishi: sart, qashqari, andi, tatar (tatar bor joyda xatar bor), tojik (tojikdan do'sting bo'lsa yoningda oyboltang bo'lsin); yellow bastard –xitoylik; qo'rqqo.

6. Irqi: lo'li; negro.

7. Jinsi: g..nd..n (ingliz tilidagi condom so'zi rus tili orqali o'zbek tilida o'zlashgan), xezalak, tungi kapalak; lance (erkaklar jinsiy a'zosi), c..nt parcel (xorijda fohishaxonaga sotilgan ingliz ayoli), poke (engiltak ayol), c..ntable (jismoniy jihatdan jozibali ayol), sissie (xotinsifat erkak).

8. Jinsiy orientatsiyasi: kissing fish (lesbian).

Ingliz tili matnlarida etnik invektivlar ko'p uchraydi. Etnik invektivlar kishining irqi, uning kelib chiqishiga qaratilgan bo'ladi. Ushbu invektivlardan foydalanish insonning "qadr- qimmatini" hurmat qilishdek ijtimoiy me'yorlarga zid bo'lib, irqiy yoki jinsiy kamsitishning har qanday shakllariga yo'l qo'yilmasligi kerakligini anglatadi. Amerika Qo'shma Shtatlarida bunday jinoyatlar "Hate crime" (so'zma-so'z tarjima qilinganda

“nafrat jinoyati”) deb nomlangan. Bu soʻz birikmasida “nafrat” atamasi chalgʻitishi mumkin. “Hate crime” toʻgʻrisidagi qonunda “nafrat” soʻzi gʻazab, gʻazab yoki umuman yoqtirmaslikni anglatmaydi. Shu nuqtai nazardan, “nafrat” qonun bilan belgilanadigan oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlgan odamlarga yoki guruhlariga nisbatan tarfkashlikni anglatadi. Nafrat jinoyati toʻgʻrisidagi qonunlarda jabrlanuvchining qabul qilgan yoki haqiqiy, oʻzi mansub boʻlgan irqi, rangi, dini, milliy kelib chiqishi, jinsiy orientatsiyasi, jinsi yoki nogironligiga qaratilgan haqoratlar taqiqlanadi.[4] TV reporter (thrusting a microphone into Elizabeth's face): How do you think things are going? Are you aware that Governor Faubus told the National Guard not to let you Negro students into the building today? (Suzanne, 2007, 18-b.) Bu matnda muxbir – adresant, Elizabet (qora tanli qiz) – adresat. “Qora tanli” soʻzining oʻrniga “negr” soʻzi orqali haqorat yuzaga chiqmoqda. Oʻzbekistonda ham qonuniy jihatdan bunday haqorat jinoyat hisoblanadi va unga nisbatan jazo belgilangan. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida “Oʻzbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega boʻlib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, eʼtiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qatʼi nazar, qonun oldida tengdirlar”, shuningdek, 26-moddasida “Hech kim qiynoqqa solinishi, zoʻravonlikka, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzda tazyiqqa duchor etilishi mumkin emas” deb taʼkidlangan. Stratagema – bu yashirin maqsadga erishish yoki kishi psixologiyasini, uning holatini va vaziyatning boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda muammoni hal qilishga qaratilgan harakatlar ketma-ketligi. Ushbu tushuncha Xitoy madaniyatida kamida uch ming yil davomida yashab kelmoqda. Stratagemalar rus olimi S. V. Sidorkov tomonidan tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etilgan (Sidirkov, 2000, 3-b.). Stratagemalar raqibga qarshi kurashish uchun koʻrsatma sifatida yaratilgan boʻladi. Stratagema adresantning xatti-harakatlarini oqlashga qaratilgan, chunki u nutqda axloqqa yoʻnaltiruvchi hisoblanadi. Haqoratlangan adresat oʻz qilmishiga yarashasini oladi. Stratagem xususiyatga ega boʻlgan lisoniy uslublardan biri bu maqollardir. – [Chuvrindi] *Ha senga baribir. Sen ishqiy yoʻq eshak, dardi yoʻq kesaksan. – Sal pastroq tush, – dedi Kesakpolvon sal ranjigannamo ohangda – Pastga tushsam tushmasam, shunaqasan. Kecha deputatga qoʻshib seni joʻnatsam boʻlarkan.* Ushbu misolda Chuvrindi (Mahmud) adresant – uning xatti-harakati ijobiy baholanadi, Kesakpolvon esa adresant. “Ishqiyoʻq eshak – dardiyoʻq kesak” iborasini ishlatishdan maqsad adresant adresatni atrofda boʻlayotgan hodisalarga befarq boʻlmaslikka, qatʼiy boʻlishga undamoqda. Kesakpolvon esa aytgan gapiga yarasha jazosini oldi. Adresat haqida haqiqatga mos kelmaydigan, salbiy maʼlumot berish yoki adresatning maʼlumotni bunday taqdim qilish usulini yoqlamasligi kommunikativ perversiyaga olib keladi, yaʼni shaxsning ijtimoiy siymosini buzish deb ataladi. Perversiya soʻzi lotincha “pervert” soʻzidan olingan boʻlib, halok qilish, buzish degan maʼnolarni anglatadi.

Anda Mohiboy qarasa, ikki qul soʻkib kelayotibdi. Mohiboy aytdi:

– *Ey nokas, qizilbosh, mol haydagan odam senga bermaydi-da. “Oʻzingni sher bilsang, birovni sher bil”, - degan ekan. Ajaling yetgan boʻlsa, kela qol. Sendan qoʻrqdikmi? Biz ham sendek zoʻrni izlab yurgan. Kel Alining maydoni, - deb ikki qulga qarab, Mohiboy bir soʻz aytib turibdi:*

Zoti yoʻq nokaslar soʻzimni dur bil,

Oʻzingdan kattani uchratsang, pir bil,

Sendan qoʻrqqan bu yerlarga kelmaydi,

Oʻzingni sher bilsang, birovni sher bil (Ergash Jumanbulbul oʻgʻli, 2011, 139-b.).

Matnni tahlil qilishdan avval, perversivaning sxemasini yana bir bor eslab o'tsak: adresant salbiy baholanadi, chunki yashirin harakat qilib, adresatning faqatgina salbiy sifatlarini aytib, yashirincham jamoatchilik fikrini adresatga qarshi qo'yadi. Adresat ham aytilgan fikr ta'sirida salbiy baholanadi. Ushbu keltirilgan parchada adresant – Mohiboy adresat – ikki qulga *nokas, qizilbosh, zoti yo'q nokaslar* deya haqoratlab jamoa orasida uning ijtimoiy mavqeini pasaytirmoqda, ya'ni bunday muloqot turi kommunikativ perversiya deb ataladi. Madaniy hodisa sifatida diskursning eng muhim xususiyati uning qadriyat belgilaridir. Lisoniy shaxslarning jamoaviy ongida yozilmagan ahloq kodeksi mavjud bo'lib, unda maxsus tadqiqot usullari yordamida madaniyatning qadriyat dominantlari ham ahloqiy, ham utilitar, ham estetik jihatdan aniqlanishi mumkin (Karasik, 2004, 189-b.). "Haqorat" konseptining diskurs voqelanishi insonning nutq faoliyati sohalarini, shuningdek, nutq hodisasiga huquqiy tashxis qo'yishni o'z ichiga oladi. Bunda berilgan nutq akti aniq pragmatik manfaat uchun xizmat qiladi.

Haqorat konseptining diskursiv voqelanishi quyidagi yo'nalishlarda tez-tez kuzatiladi:

1) diniy diskurs – kommunikativ xatti-harakatlarning axloqiy me'yorlarini belgilash; diniy e'tiqodga ega bo'lgan kishilarga qarshi so'kinish, haqorat va kufr uchun javobgarlik belgilashda;

2) maishiy diskurs – ahloqiy me'yorlar nuqtai nazaridan shaxsning ijtimoiy mavqeyiga zarar etkazuvchi, tajovuzkor kommunikativ hatti-harakatlarga baho berish va uni lisoniy ongda aniqlashda.

3) huquqiy diskurs – haqoratning huquqiy me'yorini kvalifikatsiya qilish, lingvistik ekspertizada "haqorat"ga tashxis qo'yish, sud-lingvistik ekspertiza nazariyasida shaxsning ijtimoiy ahamiyatiga zarar etkazish usullarini tavsiflash va milliy huquqiy tizimlarda kommunikativ perversivaning tarkibini taqqoslashda.

Disfemizatsiya til birliklarining pragmatik ma'nosi bo'lib, u evfemizatsiyaga zid turadi. Buning sababi disfemizatsiya hodisasining ba'zan ijtimoiy, ba'zan esa individual stereotiplar bilan bog'lanishidir. Disfema – denotatga subyektiv munosabatning manfiy tomonga ketishi bilan bog'liq pragmatik hodisa. Bu, albatta, unga adabiy tilda o'rin yo'q deyishga asos bo'la olmaydi. Disfemik ma'noli birliklardan tinglovchida voqelik yoki shaxs haqida kuchaytirilgan salbiy taassurot qoldirish uchun foydalaniladi. Disfemik ma'noli birliklar kam va shu jihatdan uning mavzuviy guruhlari doirasi ham asosan so'kish, haqorat, qarg'ish, kinoya, masxara tushunchalarini ifodalovchi vositalar bilan chegaralanadi. Ayol kishiga nisbatan aytiladigan *sochi uzun, aqli qisqa* iborasi asosidagi aqli qisqa disfemik ma'noli birligi xarakterli ahamiyatga ega. Qo'shtirnoq ichida berilayotgan birikma ahmoq, farosatsiz, omi ayollarni haqorat qilishda ishlatilgan bo'lib, shaklga kirgan iboraning qisqargan variantidir.

Qarg'ish o'z-o'zidan disfemik kayfiyat uyg'otadi. "O'l" tushunchasiga nisbatan qo'llanilgan aptidan buzilsin, joyi jahannamdan belgilanadir, joying jannatda bo'lsin, ikki yuzi qaro bo'lsun kabi ifodalar birmuncha yumshoqroq, qaysidir ma'noda "o'ralgan"roq ekanligi xususida evfemizm xususida so'z ketganda fikr bildirilgan edi. Biroq harom qotsin, go'rso'xta ifodalarida harom va go'r so'zlari mavjudligi tufayli va ma'lum davr muhiti nuqtai nazaridan qo'polroq bo'lganligi sababli disfemik ifoda sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, *qaqshag'ir, uying kuysun, labi bichilmay o'lsin, xumpar* kabi disfemik ma'noli, qarg'ishni anglatuvchi ifodalar xudobexabar, yuzi qaro, uvoli tutsin, oqpadar kabi evfemik ma'noli qarg'ish ifodalariga nisbatan qo'pol o'ttenkaga ega.

Umuman, kishining muomala va munosabatdagi nuqsonlari noziklashtirilgan birliklarning ko'pchiligida ma'lum miqdorda haqorat, kinoya o'z aksini topadi.

Madaniyatsizlik, tarbiyadagi nosozlik qanchalik yumshatilmasin, obyektga nisbatan norozilik kayfiyati yuzaga chiqaveradi.

Adabiyotlar

<https://lex.uz/acts/20596>

https://ru.wikipedia.org/wiki/Теория_речевых_актов_Джона_Остина.

<https://uz.wikipedia.org/wiki/Haqorat>

<https://www.justice.gov/hatecrimes/learn-about-hate-crimes>

Kuntug'mish. Ravshan: *Dostonlar* / Aytuvchi Ergash Jumanbulbul o'g'li. (2011). Sharq.

Suzanne Mc Cabe, *The Little Rock Nine*, 2007, p.18 <https://www.english-corpora.org/coca/>

Борисова И. Н. (2003). Непрямая коммуникация в речевой систематике лингвокультуры / *Аксиологическая лингвистика: проблемы коммуникативного поведения*: Сб. науч. тр. Перемена.

Г. В. Кусов. (2004). Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт. *Дисс. ... канд. филол. наук*. Волгоград.

Карасик В. И. (2004). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Гнозис.

Кусов Г. В. (2004). Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт.- *Автореф. дисс. ... канд. филол. наук*. Волгоград.

O'ZBEK ANTROPONIMLARINING MILLIY IDENTIFIKATSIYADAGI ROLI

Muhabbatxon SAIDOVA*
Shoira BAYXANOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek antroponimlarining lingvomadaniy xususiyatlari, ularning shakllanish tarixi hamda millatning o'zligini anglash, ya'ni milliy identifikatsiyadagi o'rni tahlil qilinadi. Ismlarning etnomadaniy ma'nosi, ularda aks etgan dunyoqarash va an'analar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: antroponimika, o'zbek ismlari, milliy identifikatsiya, lingvomadaniyat, etnolingvistika, madaniy kod, milliy o'zlik, etnomadaniy xotira.

THE ROLE OF UZBEK ANTHROPONYMS IN NATIONAL IDENTIFICATION

Abstract

This article analyzes the linguistic and cultural characteristics of Uzbek anthroponyms, the history of their formation, and their role in understanding national identity, that is, national self-identification. It explores the ethnocultural significance of names, as well as the worldview and traditions they reflect.

Keywords: anthroponymy, Uzbek names, national identity, linguoculture, ethnolinguistics, cultural code, national self-awareness, ethnocultural memory.

Antroponimika tilshunoslikning alohida sohasi sifatida kishi ismlarini o'rganadi. O'zbek ismlari asrlar davomida tarixiy, diniy, madaniy va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllangan boy tizimdir. Ism nafaqat insonni boshqalardan ajratib turuvchi belgi, balki unga ism qo'ygan xalqning madaniyati, tarixi va qadriyatlarining ko'zgusi hisoblanadi.

O'zbek antroponimlarining lingvomadaniy xususiyatlari va milliy identifikatsiyadagi roli mavzusi hozirgi kun tilshunosligida, xususan, antroponimika, etnolingvistika va lingvokulturologiya sohalarining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bu mavzuning jahon va o'zbek tilshunosligidagi o'rganilish darajasini quyidagicha tasniflash mumkin: Jahon tilshunosligida antroponimlar faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki madaniy kod sifatida o'rganish va tadqiq etish muxim ahamiyatga ega.

G'arb tilshunosligida V.V. Vinogradov, A.V. Superanskaya maktabi ta'siri ostida, shuningdek, ingliz va fransuz tilshunosligida antroponimlarning shaxs identifikatsiyasi va ijtimoiy stratifikatsiyadagi roliga katta e'tibor qaratilgan.[2]

Antroponimlarning globallashuv jarayonida o'zgarishi, migratsiya va etnik o'ziga xoslikni saqlab qolishdagi vosita ekani Yevropa va Amerika tilshunosligida ham keng yoritilgan.

Shuningdek, ismlarning "etnomadaniy xotira" sifatida xizmat qilishi, ularning ichidagi "milliy mentalitet" qatlamlarini ochib berishda kognitiv metafora va freymlar nazariyasidan foydalanilmoqda.

O'zbek antroponimikasi bo'yicha tadqiqotlar ancha boy, ammo lingvomadaniy va milliy identifikatsiya nuqtai nazaridan mazkur masala yangi bosqichda turibdi.

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Namangan davlat universiteti.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Namangan viloyati hududiy bo'linmasi rahbari

O'zbek antroponimikasining asosi S.Qorayev, T.Nafasov kabi olimlar tomonidan yaratilgan. Ular antroponimlarning tarixiy, etimologik va hududiy xususiyatlarini fundamental darajada tadqiq etganlar[1].

Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida masalan, M.Hakimov, G.Rizayeva, O.Sobirov va boshqalarning ishlarida antroponimlarni lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rganishga o'tildi. Bunda ismlarning milliy-madaniy semantikasi ismlar orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, diniy va dunyoviy e'tiqodlari ifodalanishini ko'rsatadi. Antroponimlarning sosiolingvistik roli esa ularning ijtimoiy mavqe, jins va yoshga qarab farqlanishi jihatidan tahlil qilinmoqda.

Bizni qiziqtirgan milliy identifikatsiya masalasi nisbatan yangi mavzu bo'lib, istiqlol davridan keyingi o'zbek antroponimlarida milliy o'zlikni anglash, "ism – etnos belgisi" degan g'oya tilshunoslikda o'zining ilmiy tasdig'ini topmoqda [2].

O'zbek tili shunchaki muloqot vositasi emas, balki xalqimizning ming yillik tarixi, qadriyatlari va dunyoqarashini o'zida jamlagan madaniy koddir. Tilshunoslik fani oldida tilni nafaqat grammatik qurilish, balki milliy identifikatsiyaning asosi sifatida tadqiq etishdek muhim vazifa turibdi.

Quyida ushbu yo'nalishning muhim jihatlarini misollar asosida tahlil qilamiz. Tildagi har bir so'z va ibora xalqning turmush tarzi haqida ma'lumot beradi. O'zbek tilidagi "andisha", "or-nomus", "savob" kabi tushunchalarni boshqa tillarga birgina so'z bilan aynan tarjima qilib bo'lmaydi. O'zbek xonadonidagi "mehmonnavozlik" bilan bog'liq leksemalar tizimida, masalan, "to'r" tushunchasi shunchaki uyning yuqori qismi emas, balki yoshi ulug'larga va mehmonga bo'lgan yuksak ehtiromning ramziy ifodasidir. Tilshunoslikda buni madaniy fenomen sifatida o'rganiladi.

Til – xalq boshidan kechirgan voqea-hodisalarning tirik xazinasini xisoblanadi. Bizning tarixiy xotiramiz toponimlar – joy nomlari, antroponimlar – kishi ismlari va maqollarda muhrlangan[4]. Masalan, "Paxta" bilan bog'liq iboralar yoki sobiq tuzum davrida tilimizga kirib qolgan "yot" elementlarning tahlili xalqning qaysi davrda qanday mafkuraviy bosim ostida bo'lganini ko'rsatadi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asaridagi so'zlarning bugungi shevalarda ham yashab qolishi – bizning tarixiy uzviyligimizni isbotlovchi asosiy dalildir.

Globallashtirish davrida milliy o'zlikni saqlab qolish bevosita tilning sofliigi va uning zamonaviy ehtiyojlarga javob bera olishiga bog'liq. Kelajakdagi identifikatsiya uchun tilshunoslik ikkita muhim yo'nalishni qamrab olishi lozim.

1. Soha terminologiyasini milliylashuvi: texnik va ilmiy atamalarni o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yaratish.

2. Raqamli tilshunoslik: O'zbek tilini sun'iy intellekt va axborot texnologiyalari tiliga aylantirish. Agar til kelajak texnologiyalariga asoslanmasa, aks holda u milliy identifikatsiyani saqlab qololmaydi.

O'zbek tilshunosligi endilikda faqat "so'z qanday yasaladi?" degan savoldan, "so'z bizning kimligimizni qanday ifodalaydi?" degan savolga o'tishi va tilni madaniy kod sifatida o'rganishi – xalqimizning ma'naviy mustaqilligini mustahkamlashga poydevor vazifasini bajaradi.

O'zbek ismlari lingvomadaniy nuqtai nazardan bir necha qatlamga bo'linadi:

Bu guruhga qadimgi turkiy tillar asosida yaratilgan, jasurlik, kuch, go'zallik yoki tabiat hodisalari bilan bog'liq ismlar kiradi, masalan: Botir, To'liqin, Gulchehra, Oybek kabi. Bular ismlardagi milliy-tarixiy qatlamni tashkil qiladi. Diniy-ma'rifiy qatlamni esa islom dini kirib kelishi bilan arab tilidan o'zlashgan ismlar ismlar xisoblanadi. Masalan: Muhammad,

Ahmad, Fotima, Oisha. Bu ismlar xalqning ma'naviy va madaniy hayotida chuqur ildiz otgan. Madaniy aloqalar natijasida fors tilidan kirib kelgan ismlar, masalan: Dilshod, Gulnoza, Bahrom kabi ismlar o'zbek antroponimikasında o'ziga xos joyga ega.

Har bir ism o'zida ma'lum bir semantik ma'no tashiydi. Masalan, "Dilshod" ismi ikki til birligi (forscha dil – qalb, shod – xursand) sintezidan hosil bo'lgan bo'lib, egasiga xursandchilik tilagini bildiradi.

Milliy identifikatsiyada antroponimlarning roli beqiyos bo'lib, ism inson shaxsiyatining ajralmas qismi sifatida, u shaxsning qaysi etnosga, qaysi madaniyatga mansubligini belgilab beradi.

O'zbek oilalarida bobo yoki momolarning ismini farzandlarga berish an'anasi avlodlar o'rtasidagi uzviylikni ta'minlaydi. Bu milliy xotirani saqlashda, avlodlar bog'liqligida muhim o'rin tutadi.

Ism orqali inson o'z millatiga bo'lgan hurmatini namoyon etadi. Globallashuv davrida an'anaviy ismlarning saqlanib qolishi milliy o'zlikni anglashning, etnik o'ziga xoslikni bir ko'rinishini bildiradi.

Ismning ma'nosi insonning o'zini jamiyatda tutishi va dunyoqarashiga ijtimoiy va psixologik holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xalqimizda "ismiga yarasha bo'lsin" degan ibora bejiz aytilmagan.

Bugungi kunda o'zbek antroponimikasında zamonaviy tendensiyaning ikki xil jarayon kuzatilmoqda: Qadimiy ismlarga qaytish: milliylikni anglash istagi bilan qadimgi turkiy: Amir, Temur, Umay, Bekzod kabi ismlarga bo'lgan qiziqishning ortishi. Zamonaviylashuvi: xalqaro talablarga mos, qisqa va ixcham ismlarning ommalashuvi kuzatilmoqda. [2]

Hozirgi kunda antroponimlarni faqat "nom" sifatida emas, balki o'zbek xalqining madaniy kodi, tarixiy xotirasi va kelajakdagi milliy identifikatsiyasining ajralmas qismi sifatida tadqiq etish ham o'zbek tilshunosligi uchun muhim vazifadir [3]. Antroponimlar inson omili bilan bevosita bog'liq bo'lib, tilning antroposentrik tabiatida muhim o'rin tutadi. Insonning dunyoqarashi, ijtimoiy maqomi va madaniy qiymatlari ismlarda ifodalanadi.

Ism – shaxsning lingvistik "identifikatori" Antroponimlar – madaniy kod sifatida qaraladi. Shaxs va jamiyat munosabati til orqali namoyon bo'ladi. Simvollar-ismlardagi ramziy ma'nolar. Madaniy kodlar. Masalan: "Baxtiyor", "Saodat" – ijobiy hayotiy konseptlar "Temur", "Sherzod" – kuch va qudrat simvollar. [14]

Hozirgi globallashuv sharoitida milliy qadriyatlarni saqlash va ularni ilmiy asosda tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, antroponimlar – inson nomlari – nafaqat til birligi, balki millatning tarixi, madaniyati, dunyoqarashi va mentalitetini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy fenomen hisoblanadi. [2]

Lingvokulturologiya doirasida antroponimlarni o'rganish milliy identifikatsiyani anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. O'zbek antroponimlari xalqning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti, diniy e'tiqodi, urf-odatlar va qadriyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Lingvomadaniy yondashuvga ko'ra, har bir nom madaniy kod sifatida qaraladi. Masalan: "Oybek" – tabiat va go'zallik timsoli. "Behzod" – estetik qadriyatlar ifodasi.

Ismlar quyidagi vazifalarni bajaradi: identifikatsiya, ijtimoiy maqomni ko'rsatish, madaniy merosni saqlash. Globallashuv ta'sirida: xorijiy ismlar kirib kelmoqda, milliy ismlar qisqarmoqda, gibril nomlar paydo bo'lmoqda

Xulosa qilib aytganda, o'zbek antroponimlari milliy madaniyatning muhim qismi hisoblanadi, ular orqali xalqning dunyoqarashi va qadriyatlari aks etadi, antroponimlar milliy identifikatsiyani shakllantirishda asosiy vosita hisoblanadi. O'zbek xalqining madaniy kodi, tarixiy xotirasi va milliy identifikatsiyasini tilshunoslik, etnolingvistika va

sosiolingvistika nuqtai nazaridan o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Hozirgi kunda antroponimlarni faqat "nom" sifatida emas, balki o'zbek xalqining madaniy kodi, tarixiy xotirasi va kelajakdagi milliy identifikatsiyasining ajralmas qismi sifatida tadqiq etish ham o'zbek tilshunosligi uchun muhim vazifadir.

Adabiyotlar

Mahmudov, N. (2012). *Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab*. Toshkent: Akademyashr.

Safarov, Sh. (2013). *Kognitiv tilshunoslik*. Jizzax: Sangzor. 248 b.

Berdiyorov, H., Rasulov, R. (1993). *O'zbek tilining stilistik ensiklopedik lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi. 304 b.

Nurmonov, A. (2002). *O'zbek tilshunosligi tarixi*. Toshkent: O'zbekiston. 210 b.

Hamroyev, M. (2018). *Etnolingvistik talqinlar*. Toshkent: Fan va texnologiya. 142 b.

Yo'ldoshev, B. (2009). *Badiiy matn lingvopoetikasi*. Samarqand: Zarafshon. 198 b.

Bozorov, O. (2012). *Til va madaniyat*. Toshkent: Fan. 160 b.

Телия В.Н. (1996). *Русская фразеология*. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа. Языки русской культуры. С. 214–230.

Степанов Ю. (2004). С. *Константы: Словарь русской культуры*. М.: Академический проект. С. 42–67.

Толстой Н.И. (1995). *Язык и народная культура*. Очерки по славянской этнолингвистике. М.: Индрик. С. 15–27.

Баскаков Н. А. (1985). *Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве»*. М.: Наука. С. 54.

Кононов А. Н. (1982). *История изучения тюркских языков в России*. Л.: Наука, С. 112.

“NASOYIM UL-MUHABBAT” ASARIDA SHEVAGA OID SO‘ZLAR

Mushtariy XOLMURADOVA *

Annotatsiya

Maqolada “Nasoyim ul-muhabbat” asarida qo‘llangan sheva so‘zlarning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda uchraydigan dialektal birliklarning ma’nosi, kelib chiqishi hamda badiiy-estetik vazifasi yoritiladi. Sheva so‘zlarning qo‘llanishi orqali muallif davr ruhini, xalqona nutq unsurlarini va qahramonlar xarakterini yanada jonli tasvirlagani ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot davomida sheva elementlarining adabiy til taraqqiyotidagi o‘rni hamda eski o‘zbek tilining boy leksik qatlamini shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: turkiy so‘zlar, leksika, evrilmoq, ko‘k, bag‘ir, bo‘rk, o‘rganmoq, yitirmoq.

DIALECT WORDS IN THE WORK “NASOYIM UL -MUHABBAT”

Abstract

The article analyzes the linguistic features of dialect words used in Nasoyim ul-muhabbat. It explains the meanings, origins, and artistic-aesthetic functions of the dialectal units found in the work. Through the use of dialect words, the author vividly portrays the spirit of the era, elements of folk speech, and the characters’ personalities. During the research, the role of dialectal elements in the development of the literary language and their importance in shaping the rich lexical layer of the old Uzbek language are revealed.

Key words: Turkish words, lexics, to turn, sky, heart, cap, study, lost.

Alisher Navoiy turkiy til inson hissiyotlari va tuyg‘ularining nozik jihatlarini ifodalashga qodir bo‘lgan til ekanini o‘z asarlari orqali isbotlagan. Uning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida ham bu xususiyat yaqqol seziladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi **evrilmoq** so‘zi o‘zbek tilining izohli lug‘atida “aylanmoq, o‘girilmoq”, “biror maqsadga erishish uchun yelib, yugurmoq, harakat qilmoq” ma’nolarida qayd etilgan (O‘TIL, V, 17). Alisher Navoiy asarlarida bu leksemaning *evrul-* “aylanmoq, o‘girilmoq; qaytmoq, yuzlanmoq”, *evruš-* “aralashmoq, aylanmoq; mashg‘ul bo‘lmoq; qayg‘urmoq”, *evur-* “o‘girmoq, aylantirmoq; ters, chappa kiymoq”, *evurmak* “aylantirish, burish” kabi shakllari qo‘llangan (ANATIL, III, 559). “Nasoyim ul-muhabbat” asarida bu leksemaning *evruš-* shakli “aralashmoq, aylanmoq; mashg‘ul bo‘lmoq; qayg‘urmoq” ma’nolarida qayd etilgan: *Javob keldikim, chin aytur. Anga evrushmang* [Navoiy, 2001, 79]. Keyingi o‘rinda esa *evrul-* leksemasi “xayolga kelmoq, aylanmoq, o‘girilmoq” ma’nosida kelgan: *Doim oshufta xotirga kelur erdi va parishon xayolg‘a evrulur erdikim, ul kitob alfozi forsiydu, arabiyg‘a payvasta va iborati ishorat ahli tiliga vobasta va ul tillar vuqufidin bahravalar va ul iboratu ishoratdin bexabarlar ul alfozdin o‘z qobiliyatlari xurdida va ishtig‘ollari muqobalasida naflar toparlar va fayz elturlar* [Navoiy, 2001, 7].

Asarda “bosh kiyim” ma’nosidagi **börk** so‘zi faol qo‘llangan: *Xoja Abdulkholiqdur va ul jamoat alarning xulafosidurlar va bir-birin alarning otin atadi va Xoja Muhammad Bobog‘a etgonda, dediki, alarni xud hayotlari chog‘ida ko‘rubsen va sening piringdurlar*

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, mushtariy.xolmuradova@mail.ru

va senga bir **bo'rk** beribdurlar va karomat qilibdurlarki, nozil bo'lg'on balo sening barakatingdin daf' bo'lg'ay [Navoiy, 2001, 256]. Bu so'z Alisher Navoiy asarlarida "bosh kiyim", "qalpoq", "telpak" ma'nolarida ishlatilgan (ANATIL, I, 346). Bu ot qadimgi turkiy tildagi "qopla", "yop-" ma'nosini anglatgan börü- fe'lidan (DLT, II, 164) -k qo'shimchasi bilan yasalgan (ESTYA, II, 222); o'zbek tilida ö unlisining yumshoqlik belgisi yo'qolgan: börü-+k= börük>börk>bork (O'TEL, I, 77). S.E.Malov mazkur so'zni mo'g'ulcha borkur (pokrivalo) so'ziga bog'laydi. Börk qadimgi turkiy til manbalarida, Mahmud Koshg'ariy lug'atida ham "bosh kiyim" ma'nosida qayd etilgan (DLT, II, 326). "Boburnoma"da bo'rkning a) os bo'rk – "os (qunduz) terisidan tikilgan bo'rk", b) mo'g'uliy bo'rk – "mo'g'ulcha bo'rk") dubulg'a bo'rki– "dubulg'a ostidan kiyiladigan bosh kiyim" kabi turlari qayd etilgan. Xorazm shevalarida leksema "bosh kiyim, telpak" ma'nolarida qo'llanadi. Turk tili shevalarida "yomg'irdan, sovuqdan saqlanish uchun kiyiladigan kuloh" ma'nosida börkenek fonetik varianti ham ko'zga tashlanishi ma'lum bo'lgan [Xolmuradova, 2019, 34].

Xalq o'z muddatida tug'ilmagan, chala go'daklarni bo'rkka, telpakka solib, avaylab, ardoqlab parvarishlangan. "Bo'ri bolasini bo'rkningda boqsang ham turmas" maqolida bo'ri bolasini "shu darajada ehtiyotlab boqsang ham, el bo'lmaydi", degan mazmun ifodalangan. Bo'rkda bola boqish o'zbek xalqining madaniy munosabatlarini ifodalovchi birikma bo'lib, "avaylash", "asrash" ma'nolarini keng ko'lamda ifodalashga xizmat qiladi.

Alisher Navoiy asarlarida sof turkiy **qut** so'zi "yemak, oziq-ovqat", "ruh, jon" ma'nosida faol qo'llangan: Ahmad Hanbal debdurki, Xurosondin Fathdek chiqmadi. O'n uch yil Bag'dodda erdi. Bag'doddin **qut** yemadi, Antokiyadin aning uchun keltururlar erdi [Navoiy, 2001, 37]. Bu leksema ruh, hayot so'zlari bilan birikib, birikma holatiga kelgan. Quti ruh "jon ozuqasi, ruh g'izosi": Qut bersa farishta ehsoni, Quti ruh o'lsa hur alhoni. Quti hayot "kundalik yeydigan taom" ma'nosida:

May bo'lubon quti hayoti aning,

Xalq ichida Maymana oti aning [Navoiy, 1983, 83].

Qadimgi va eski turkiy tilda qut so'zi "baxt, omad" ma'nosida kelgan. "Baxtli bo'lish" ma'nosidagi qutad=, qutud= shaklidagi so'zlar uchradi. Qadimgi turkiy til lug'atida bu so'zlarning ma'nosi "baxtli bo'lmoq" tarzida izohlangan [4, 472]. Shunga ko'ra qut so'zini omonim so'z deyish mumkin.

"Shaxs, inson, odam" ma'nosidagi **kishi** so'zi Alisher Navoiy asarlarida faol qo'llangan: Shayx ul-islom debdurki, birav andinso'rdiki, hech kishi bo'lg'ay, elning aybin bilg'ay? [Navoiy, 2001, 104]. Odamgarchilik, odamiylik, insonlik" ma'nosida kishilik leksemasi ishlatilgan:

Angla kishilikni musallam anga,

Yuz kishikcha ish esa ham anga. [ANATIL, II, 121].

Qadimgi va eski turkiy tilda kishi so'ziga sinonim tarzda "yanglishuvchi, xato qiluvchi" ma'nosidagi yanluq so'zi faol qo'llangan:

Yan asosidan shakllangan **yanil**= so'zi "yanglishmoq, adashmoq, xato qilmoq" ma'nolarini anglatgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida yanglishmoq shaklida ishlatiladi. Yanglish- "to'g'ri yo'lni yo'qotmoq, adashmoq". Bu so'z qadimgi turkiy tildagi "xato qilmoq" ma'nosini ifodalovchi -(i)l qo'shimchasini olgan shaklidan "bir oz" ma'nosini ifodalovchi -(i)sh qo'shimchasi bilan hosil qilingan (O'TEL, I, 139). "Nasoyim ul-muhabbat" asarida ham bu leksema "yanglishmoq, xato qilmoq" ma'nolarida qo'llangan: Va ham Shayx Abu Usmon q. s. so'zidurkim, [Osiy (gunohkor) mudda'iy (da'vogar)dan yaxshi,

chunki osiy doimo tavba yo‘lini axtaradi, mudda’iy esa, doimo da’volarining xayolida yanglishib yuradi [Navoiy, 2001, 61].

Qadimgi va eski turkiy tilda faol qo‘llangan “yo‘qolmoq, yo‘q bo‘lmoq” ma’nolaridagi **yitir-** so‘zi eski o‘zbek adabiy tilida ham uchraydi. Yit= “yo‘q bo‘lmoq”ning orttirma darajasi hisoblanmish bu leksema “Devonu lug‘otit turk”da ham shu ma’noda qayd etilgan (DLT, II, 363). Alisher Navoiy asarlarida bu leksemaning yitir//yitur shakli qo‘llangan: Har oyinakim, musofir ko‘rgan yo‘lg‘a qadam urs va etmag‘an vodiyg‘a yugursa yo‘l yiturmak ehtimoli bor (ANATIL, II, 80). Baytlarda qo‘llangan yitür= so‘zining “yo‘qolmoq” ma’nosidagi asosi hozirda Qashqadaryo, Surxondaryo shevalarida jitirmoq, jitmaq shakllarida, birlamchi ma’nosini saqlagan holda ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, Nasoyim ul-muhabbat asarida qo‘llangan sheva so‘zlar asarning badiiy qimmatini oshirish bilan birga, eski o‘zbek tilining boy leksik qatlamini ham namoyon etadi. Dialektal birliklar orqali muallif xalqona ruh, davr muhiti va qahramonlar nutqining tabiiyligini mahorat bilan ifodalagan. Asarda uchraydigan sheva unsurlari nafaqat lingvistik, balki tarixiy va madaniy ahamiyatga ham ega bo‘lib, o‘sha davr xalq tilining o‘ziga xos jihatlarini yoritishga xizmat qiladi.

Shartli qisqartmalar:

ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I, II, III, IV жилдлар. Т.: Фан, 1985-1987.

DTS – Древнетюркский словарь.–Л., 1969.

DLT – Махмуд Кошғарий.Девону луғотит турк.(I,II,III жилдлар). Т., 1963.

ESTYA – Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М.:Наука.1974–1994.

NM – Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. XVII жилд. Насойим-ул муҳаббат. Тошкент: Фан, 2001.

O‘TEL – Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). Т.: Университет, 2000; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). Т.: Университет, 2003; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (форсча, тожикча бирликлар ва ула билан ҳосилалар). Т.: Университет, 2009.

O‘TIL– Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I, II, III, IV, V жилдлар. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

QBN – Каримов Қ. Кутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Т.: Фан, 1972; Kutadgu bilig. B. Fergana Nūshası (Taşkent Davlat Şarkşūnaslik Instituti Huzuridagi Abu Rayhan Beruniy namli Şark kolyazmalari merkezi 1809.nr). Ankara, 2015.

Adabiyotlar

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати (1983-1985). I-IV-tom.

Алишер Навоий. (2001). *Мукаммал асарлар тўплами*. XX жилдлик. XVII жилд. Насойим-ул муҳаббат.

Abdualiyeva D.A (2016). *Alisher Navoiy tarixiy asarlar leksikasi*. Toshkent.: Fan.

Древнетюркский словарь. (1969). -Л., Наука.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2006-2008). I-V tom. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Sharafutdinova N. (2022). Ko‘k so‘zining teonimik ma’nosi // *FarDu. Ilmiy xabarlar*. №6. Toshkent.

Эгамова Ш. *Қадимги туркий тилга оид сўзларнинг лексик таҳлили* (Алишер Навоий асарлари мисолида). Innovation in the modern education system.

Xolmuradova M. (2019). Qutadg‘u bilig leksikasi. *Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi*. Toshkent.

Ўзбек халқ шевалари луғати. (1971). Тошкент.

ТАРЫХЫЙ РОМАНДАРГА КАРАТА ИЗИЛДӨӨ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨ ОКУМУШТУУ К.АРТЫКБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНИН МААНИСИ

Назира ТИЛЕКОВА*

Аннотация

Бул макалада белгилүү адабиятчы, профессор Качкынбай Артыкбаевдин тарыхый романдарды иликтөөдөгү орду жана салымы талданат. Автордун “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” аттуу эмгеги негизинде тарыхый романдардын адабий өзгөчөлүктөрү, сюжеттик түзүлүшү, каармандар системасы жана коомдук мааниси изилденет. “Каныбек”, “Кең суу”, “Майдан”, “Көк асаба” сыяктуу бир нече чыгармаларга жасалган талдоолор аркылуу кыргыз прозасындагы тарыхый романдардын калыптаныш этаптары каралат. Артыкбаевдин көз караштары улуттук адабиятты түшүнүүгө чоң салым кошуп, адабият таануу илимине терең мазмун берет.

Ачкыч сөздөр: К.Артыкбаев, тарыхый роман, адабият таануу, сюжет, каармандар, улуттук адабият, адабий анализ.

THE SIGNIFICANCE OF SCHOLAR K. ARTYKBAEV'S WORKS IN THE STUDY OF HISTORICAL NOVELS

Abstract

This article explores the contribution of the prominent literary scholar Professor Kachkynbay Artykbaev to the study of historical novels. Based on his work “The History of Kyrgyz Literature in the 20th Century”, it analyzes literary features, plot structures, character systems, and the social value of historical novels. The novels “Kanybek”, “Ken suu”, “Maidan”, and “Kok asaba” are discussed as examples reflecting the development of the genre in Kyrgyz prose. Artykbaev's insights offer a valuable perspective on national literature and enrich literary scholarship.

Key words: historical novel, literary studies, plot, characters, national literature, literary analysis.

Өмүр бою улуттук адабияттын тарыхын изилдеген окумуштуу Качкынбай Артыкбаев өзүнүн эмгектеринде роман жанрын, анын ичинде тарыхый романдарды изилдебей мындан кыйгап өтө албайт болчу. Анын бир катар эмгектеринде кыргыз тарыхый романдарына карата талдоолору азыр адабият таануу менен адабий сындын кайталангыс мурастарына айланды. Айрыкча профессордун “XX кылымдын кыргыз адабиятынын тарыхы” жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китебинде [1] улуттук жазма адабият калыптанып баштаган мезгилинен тарта токсонунчу жылдарга чейинки мезгил аралыгында жазылган романдарга карата кенен адабий талдоолорун жасаган.

Окуу китебинин “Жаңы социалистик коомдогу кыргыз адабиятынын жаралышы жана калыптанышы (1917-1940)” деген бөлүмүндө ошол жылдары жарык көргөн бир катар аңгеме, повесттерге обзордук анализ жасап, “кыргыз прозасында роман

* Батыралы Сыдыков атындагы Кыргыз-өзбек эл аралык университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, tilekova74@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0006-5170-7761>

жанрындагы чыгармалар отузунчу жылдардын орто ченинен тартып жарала баштайт”, [1, 86 б.] - деп келип, Мукай Элебаевдин “Узак жол”, Касымалы Жантөшевдин “Каныбек”, Түгөлбай Сыдыкбековдун “Кең суу” романдарына кенен анализ жасайт. “Узак жолду” талдап жатып, ал андагы баш каарман Мукайдын көркөм образына кенен токтолгон, “... каармандын реалдуу образын түзүп берүү – бул отузунчу жылдардагы социалисттик реализм методунда өнүгүп жаткан прозабыз үчүн өз алдынча жаңы көрүнүш болчу...” [1, 87 б.] деп оюн жыйынтыктайт. Андан ары К.Артыкбаев “Каныбек” романын кенен талдоого алган. “Эмнеси болсо да, - дейт, окумуштуу, “Каныбектин” алгачкы китептери ал кездеги кыргыз окурмандары тарабынан жылуу кабыл алынган, анын мындай ийгилиги ал кездеги окурмандардын фольклордук эстетиканын таламдарына али жакын турган кабылдоосу менен түшүндүрүлүүгө тийиш” [1, 88 б.]. Окуу китебинин автору Т.Сыдыкбековдун “Кең суу” романына адилетүү баа берип, анын айрым кемчилдиктерин да жашырган эмес. Ал мындай жыйынтык-бүтүмгө келген: “Албетте, мындай ийгиликтер менен бирге, бул романда сюжет түзүү, айрым бир образдарды сүрөттөө жаатында айрым бир кемчилдиктерге жол берилген. Бул кемчилдиктер кийин элүүнчү жылдары кайрадан редакцияланып, “Тоо арасында” деген ат менен чыккан романында оңдолгон. Дегинкиси, “Кең суу” отузунчу жылдардагы кыргыз адабиятында реалисттик романдын калыптанышын айкындаган мыкты ийгиликтердин бири эле” [1, 89 б.]. “Кең сууга” удаа (1939-1940-жылдары) Т.Сыдыкбеков “Темир” романын жазды, - дейт да автор бул боюнча адабиятчы, сынчы К.Асаналиевдин пикирин келтирет. “Бул китеп өзүнүн тематикасы, идеялык багыты менен “Кең суу” романынын түздөн-түз уландысы болду. “Темир” өзүнүн сюжеттик курулушу, композициялык түзүлүшү, образдардын чечилиши жагынан өз алдынча бүткөн чыгарма” [2, 21-22 бб.].

К.Артыкбаевдин мында сөз болуп жаткан окуу китебинин “Улуу Ата Мекендик согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты” аталыштагы ири бөлүмүндө ошол жылдардагы оңдогон аңгеме, повесттерге удаа жазуучу Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, Н.Байтемировдун “Салтанат”, “Акыркы ок” романдары тууралуу айтылып келип, “Тоо арасында” (“Кең суу”), “Каныбек” романдарына кайрадан кайрылат. Автор эми бул романдардын кийинки китептерине жана мурдагыларынын редакцияланып, оңдолгон варианттарына карата талдоо жүргүзөт. Алардын ар бирине адилетүү баа берүү менен окумуштуу алардын улуттук адабий процесстен алган ордун белгилеген.

Окуу китебинин кийинки бөлүмү “60–80-жылдардагы кыргыз адабияты” деп аталып, мында 1961-жылдан 1984-жылга чейинки кыргыз прозасына карата анализ жасалган. Мында да автор алгач ошол жылдардагы аңгемелер менен повесттер тууралуу айтып келип, бир катар романдарга карата ойлорун айткан. “Роман жазууга бел байлаган кыргыз жазуучуларынын ар кимиси өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жанрдын табиятын өздөштүрүп, эл турмушун кеңири чагылдырган чыгармаларды берүүгө аракеттеништи. Кыргызстан жазуучуларынын VI съездинде жазуучу Ш.Бейшеналиевдин “Даңка жараша жүк” романы чабандардын турмушун, күрөшүн көрсөтүү жагынан айырмаланган чыгарма катары бааланды” [1, 286-287 бб.], - деп келип буга удаа бир катар романдарды, асыресе, сюжеттери ретроспективдик ыкмада курулган Н.Байтемировдун “Турмуш элеги”, “Санта”, “Тарых эстелиги” жана Ж.Мавляновдун “Бийиктик” романдарын талдоого алынат. Удаа жазуучу Ш.Абдырамановдун “Дыйкандар”, “Гүлазык”, С.Сасыкбаевдин “Түпкүрдөгү нур”, Т.Сыдыкбековдун “Зайыптар”, С.Өмүрбаевдин “Телегей”,

К.Каимовдун “Атай”, Ш.Бейшеналиевдин “Болот калем”, “Таалай жолу”, “Урпактар үнү”, М.Борбугуловдун “Элеттик жигит”, Ж.Мавляновдун “Жаңы таң”, Т.Сыдыкбековдун “Курбулар”, “Сыр ачуу”, К.Сактановдун “Адат азабы”, “Абат дүйнө”, С.Өмүрбаевдин “Бороондуу күндөр”, Ш.Садыбакасовдун “Күндөр”, Ө.Даникеевдин “Көкөй кести”, У.Абдукаимовдун “Майдан” романдары кенен талдоого алынган.

К.Артыкбаев жазуучу Узакбай Абдукаимовдун “Майдан” романын айрыкча кеңири талдап келип, анын баш каарманы Качикенин образына ачуудагы автордун ийгиликтерин адилеттүү баалаган, ал мындай дейт: “Автор каарманынын ички дүйнөсүн, психологиялык абалын аналитикалык талдоо аркылуу терең ачуу ыкмаларын сөзсүз орус адабиятынын мыкты тажрыйбаларынан үйрөнгөн” [1, 291 б.].

Ырас, чыгармачылыктагы таасир маанилүү нерсе, айрыкча, согуш учурунда жоокердин психологиялык абалын кынтыксыз өздөштүрүү, аны көркөм образда каармандын абалы менен синтездештирүү маселесине келгенде кыргыз жазуучулары орустардан үлгү алганы дурус, кеп мында жазуучу У.Абдукаимовдун “Майдан” романындагы баш каарман Качикенин образы тууралуу бара жатат.

К.Артыкбаев сөз болуп жаткан окуу китебинде жазуучу Өскөн Даникеевдин “Көкөй кести” романына айрыкча кенен токтолуптур. “Ө.Даникеевдин “Көкөй кести” романында улуу Ата Мекендик согуштун учурундагы тылдын турмушу сүрөттөлөт. Бир караган адамга мунун өзү аябай көп жазылган, жедеп тааныш болуп калган турмуштук объект катары да кабыл алынышы мүмкүн. Бирок чыгарманы окуп чыккан окурман согуш мезгилиндеги эч кимдин оюна келбей тургандай турмуш чындыгы сүрөттөлүп жаткандыгына күбө болот. Алыскы улуу тоолордун арасындагы метеорологиялык станцияда иштеген үч жигиттин үй-бүлөсүнүн төрт жыл бою чоң жардан бөлүнүп калган кыйчалыш турмушу жөнүндө, ушул аралыктагы төрт адамдын кайгылуу өлүмү жөнүндө баяндалган бул чыгармадагы күтүлбөгөн катаал кырдаал (экстремалдык кырдаал) биздин эсибизге көп нерселерди түшүндүрүп отурат. Албетте, мында бүт адамзат дүйнөсүнөн ажырап калган Робинзон Крузонун жашоо үчүн күрөшкөн аракетиндей жалгыздык жок. Тургунбек, Дубаш өңдүү жолдошторундай жарактуу болбой талма оорусунан улам армиядан калып калган Мурат, анын келинчеги Сакинай, Тургунбектин энеси Айша, келинчеги Гүлшан, Дубаштын жубайы Дарийка, анан кичинекей Изат – ушул алты адамдын турмуш тиричилигин, ой-санаасын, күрөшүн бир караган адамга жалгыздык деп айтууга эч кандай негиз жок сыяктуу... “Көкөй кести” романынын идеялык-эстетикалык деңгээли кыйла жогору болгондугу үчүн ал коомчулук жана адабия сын тарабынан жакшы катарында бааланып, Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына арзыган” [1, 293-295 бб.]. Андан ары автор жазуучу Жунай Мавляновдун “Ачык асман” романын, Сагындык Өмүрбаевдин “Өзгөргөн өрөөн” жана “Бороондуу күндөр”, “Көк жайык” романдарын кенен талдоого алып, аларга карата адилеттүү баасын берген. Өндүрүш темасына арналган Ш.Абдырамановдун “Дыйкандар”, “Гүл азык”, К.Ашымбаевдин “Интергельпо” романдарын, тарыхый темага арналган Ш.Бейшеналиевдин “Болот калем”, Н.Байтемировдун “Тарых эстелиги”, К.Баялиновдун “Боордоштор”, Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы”, “Ыйык жер” романдарын да ушул тарыхый романдар өңүтүнөн карап адилеттүү баа бериптир. Жазуучу Касым Каимовдун “Акырын күтпө” жана Казат Акматовдун “Мезгил” романдарына карата талдоо иштерин да автор ушул бөлүмгө жайгаштырган.

К.Артыкбаевдин окуу китебинин кийинки бөлүмү “Кайра куруу жана капитализмге өтүү мезгилиндеги кыргыз адабияты (жыйырманчы кылымдын аягындагы мезгил)” деген аталыш менен адаттагыдай эле ошол мезгилдин коомдук-маданий кырдаалына, поэзиясына, прозасына, драматургиясына жана кинодраматургиясына карата анализин жасаган экен. “Учурдагы турмуш чындыгын дароо көркөм чагылдыруу жагынан поэзияга салыштырганда көркөм прозанын алда канча “кашаң”, “ыкшоо” экендиги байыртан берки адабий тажрыйбадан белгилүү. Бу саам да ошондой болду. Кайра куруу жана капитализмге өтүү мезгилиндеги турмуштук чындык канчалык орчундуу, канчалык татаал, курч экендигине карабастан проза поэзиядагыдай тез, ыкчам, ачык бетке айткандай түз чагылдыра албады”, - дейт, автор [1, 596 б.]. Бул бөлүмдү автор Ч.Айтматовдун “Кыямат” романын талдоодон баштаган. Мында ал ар кандай аргумент-фактылар менен аталган романдын көркөмдүк ийгиликтерин белгилеп “... жазуучунун биз реализмдин башкы принциптеринен тайбай, аны ар тараптан байытып, тереңдентип келди деп айта алабыз”, - деген бүтүмүн жасаган.

Жазуучу К.Акматовдун “Күндү айланган жылдар” романын, андагы каармандардын көркөм образдарына кенен талдоо жүргүзүп, романдын улуттук адабий процесстен алган ордун белгилейт. “Күндү айланган жылдар” романындагы, - дейт, К.Артыкбаев, Элебай Сатаровдун, Осмон Атабековдун, Саманчиевдин, Орозбаевдин ж.б. образдарын түзмөк болгондо автор булардын кээ бир окуяларын, библиографиялык маалыматтарын, атүгүл, портреттик кейп-кебете, тулку боюн реалдуу адамдардан алган. Ошондуктан айтайын эле башкача атап койгону болбосо, алардын көп тараптары тарыхта болгон адамдардын элесин көз алдыга келтирип туруп алат да, кантсе да ошол маалыматтардын так, туура болушу жана ар тараптан аналитикалык иликтөөлөргө алынып, терең сүрөттөлүшү өтө зарыл деген талапты эске салат” [1, 600-601 бб.].

Окумуштуу мында кайра куруу жылдардан кийинки адабиятта Сталиндин көркөм образын түзүү аракеттери жасала баштаганын айтып келип, К.Акматовдун сөз болуп жаткан романында да түз болбосо да кыйыр мааниде Сталиндин образы чагылдырылганын айтат. Ушул эле тема (Сталин темасы) жазуучу К.Сактановдун “Маркумдар үнү” романында берилишине карата оң пикирин билдирип, “... анын оң-терс жактарын объективдүү калыс баяндап берүү аракеттери болгондугун” жазат.

Адабий процессти мезгилдештирүү принцибине ылайык окуу китебинин “Кайра куруу жана капитализмге өтүү мезгилиндеги кыргыз адабияты” деп аталган бөлүмү улуттук адабияттагы 1985-жылдан кийин жарык көргөн адабий туундуларды талдоого алганы, бир чети, теориялык, методологиялык жактан да туура. Анткени бул жылдарда жазылган чыгармалар мурдагылардан кескин айырмаланып, кайра курууну деми менен сөз эркиндигине ээ болгон жазуучулук аракеттер жатат.

Жогоруда сөз болгон романдарга удаа К.Артыкбаев сексенинчи жылдардын аяк чендеринде жарык көргөн бир катар романдарга карата обзордук анализин сунуш кылган. “Маркумдар үнүнө” удаа жазуучу З.Сооронбаеванын “Чоочун киши”, К.Жусубаелиевдин “Муздак дубалдар”, Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба”, К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” Т.Касымбековдун “Келкел”, токсонунчу жылдары жарык көргөн С.Өмүрбаевдин “Өрттүү кечүү”, А.Самовдун “Жортуул”, Э.Өмүракуновдун “Жылаандар ханышасы”, А.Жакыпбековдун “Теңири Манас” романдарына карата анализ жасалат. Булардын айрымдарына обзордук анализ

жүргүзүлсө, ал эми “Көк асаба”, “Көчмөндөр кагылышы”, “Келкел”, “Жортуул” сыяктуу этаптуу тарыхый романдарга абдан эле кенен токтолгон экен.

Кыргыздардын Батыш Сибирь, азыркы Алтай, Саян тоолорунун арасында, Энесай, Орхон дрыяларынын боюнда жашаган мезгилиндеги тарыхый окуяларын чагылдырган (бирок отуз жылдай жарык көрбөй кармалып жаткан) “Көк асаба” романына К.Артыкбаев мында абдан эле адилеттүү баа бериптир. Буга удаа “Көчмөндөр кагылышына” да кенен анализ жасап, романдын реалдуу турмушту реалдуу чагылдырган чыгарма катары баасын берет. “Жалпы алганда он тогузунчу кылымдын экинчи жарымы, жыйырманчы кылымдын башындагы түндүк Кыргызстандын коомдук турмушуна мүнөздүү айрым чындыктар бул чыгармада бир кыйла дурус баяндалган” [1, 608 б.], - деп жыйынтыктайт. Мында К.Артыкбаев айрыкча “Келкел” романына кенен токтолуп, ошондогу адабий кырдаал тууралуу, кийин аталган бул роман тууралуу жазылган пикирлерге чейин аргумент-фактыларды келтирет. Романга беш - алты жыл себепсиз басылбай жүргөндүгүн айтып келип оң баа берген. Окуу китебинен “Жортуул” менен “Жылаандар ханышасы” романдарына карата да мына ушундай кенен анализдин жасалганын көрөбүз.

Ошентип, окумуштуу К.Артыкбаевдин улуттук адабий процессти анализге алуу, андагы этаптуу чыгармаларга (айрыкча, тарыхый романдарга) карата изилдөө иштери кыргыз адабият таануусу менен адабий сынынын ажырагыс бөлүмү болуу менен тарыхта кала турган, аларды ар тараптан изилдей турган эмгек болуп калды.

Адабияттар

Артыкбаев К. (2004). *XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы*. Жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби. Бишкек

Асаналиев К. (1962) *Түгөлбай Сыдыкбеков*. Фрунзе: Кыргызмамбас

Аалыбеков А. (2012). *Кыргыз романынын өнүгүү этаптары*. Бишкек: Турар

Абдраимов (2020). *Ж. Кыргыз адабиятындагы тарыхый сюжеттер жана каармандар*. Бишкек: Билим,

Касымбеков Т. (1988). *Тарых жана образ*. Бишкек: Кыргызстан

Өмүрбаев С. (2014). *Кыргыз прозасы: тенденциялар жана табылгалар*. Бишкек: Нур

Карасаев К. (1993). *Кыргыз адабиятынын теориясы жана методикасы*. Бишкек: Илим

Жумалиев Т. (2018). *Көркөм чыгармадагы тарыхый чындык жана автордук позиция*. // «Адабият жана маданият» журналы.

Байымбетова А. (2021). *Тарыхый романдардагы улуттук аң-сезимдин көркөм чагылтуусу*. Ош: К-ӨЭУ

Asanaliev K. (2015). *The Realism of Kyrgyz Novels in the 20th Century*. Journal of Turkic

SONRAKİ YILLARDA ÖZBEK ŞİİRİNDE DİNİ-MAARİFÎ GÖRÜŞLERİN YORUMLANMASI

Akbar ASROROV*
İlğor HAMRAYEV*

Özet

Eski Sovyet sistemi ve ondaki ideolojik yaklaşımlar, halklarımızla birlikte gelenek ve göreneklerimiz ile dinî inançlarımızı da parçalamıştır. Bağımsızlıkla birlikte dinî hoşgörü temel ilke hâline getirilmiştir. Din özgürlüğü, Özbek edebiyatında İslami fikirlerle yoğrulmuş olgun nesir ve şiir eserlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Makalede, yazarlar Abdulla Oripov, Sirojiddin Sayyid ve Kayum Sobirov'un eserlerinde bu temanın daha derin ve kendine özgü bir biçimde ele alındığı; ayrıca kararlılık ile kutsal kavramların ezeli ve ebedî olduğu yönündeki değerlendirmeler ortaya konulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Eski Sovyet sistemi, hikmet sedaları, dinî kaynaklar, hac defteri, nazarlık, takvalı, ahiret saadeti, yalınayak yol.

INTERPRETATION OF RELIGIOUS AND EDUCATIONAL VIEWS IN UZBEK POETRY IN LATER YEARS

Abstract

The former Soviet system, together with its rigid ideological doctrines, inflicted deep damage not only on our nations but also on our centuries-old traditions and religious beliefs. With the achievement of independence, religious tolerance was elevated to the level of a fundamental principle. This newly gained religious freedom paved the way for the emergence of mature prose and poetic works in Uzbek literature, profoundly imbued with Islamic ideas and spiritual values. This article explores how these themes are interpreted with greater depth and distinctive artistic brilliance in the works of writers such as **Abdulla Oripov, Sirojiddin Sayyid, and Qayum Sobirov**. Their creative heritage reflects steadfast faith, moral perseverance, and the conviction that sacred concepts are eternal and immutable. Through their works, the enduring essence of spirituality, devotion, and the pursuit of eternal salvation is vividly articulated, offering readers a renewed sense of identity and inner awakening.

Key words: former Soviet system, echoes of wisdom, religious sources, pilgrimage diary, evil eye amulet, pious, salvation in the hereafter, the lonely path on foot

Eski Sovyet sistemi ve ondaki ideolojik yaklaşımlar, halklarımızı sadece maneviyatından mahrum etmekle kalmamış, aynı zamanda gelenek ve göreneklerimiz ile dinî inançlarımızı da parçalamıştır. Bağımsızlıkla birlikte dine olan yaklaşım tamamen değişmiş ve dinî hoşgörü temel ilke hâline getirilmiştir.

Din özgürlüğü, Özbek edebiyatında İslami fikirlerle yoğrulmuş nesir ve şiir eserlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kur'an ve hadislerde yer alan İslami kuralların şiir yoluyla açıklanması, onların özünün insanlara benimsetilmesi ve yayılması geleneği eskiden beri mevcuttur. Buna Abdurrahman Cami, Ali Şir Nevai ve "Erbain Hadis" eserleri iyi birer örnek teşkil eder. "Erbain" (Arapça "kırk" anlamına gelir) adıyla bilinen bu eserler,

* Doçent, Şerof Raşidov adlı Semerkant Devlet Üniversitesi Urgut Şubesi, asrorovakbar@gmail.com

* Şerof Raşidov adlı Semerkant Devlet Üniversitesi Urgut Şubesi, ilgarhamrayevi@gmail.com

şekil ve içerik bakımından birbirinden farklılık göstermiş ve kendine özgü özellikleriyle öne çıkmıştır [1.1].

Bu konuda Ahmad Kobil ve Mahmud Olloberdi gibi araştırmacılar şu görüşü dile getirirler: “Bazı ‘Erbain’ eserleri ‘Usûl ud-din’ (İslam dininin temel esasları ve ana kuralları), (Ali Şir Nevai’nin “Erbain Hadis” kitabına mukaddime, Taşkent: Yazarı, 1991).

Doğu şiirinde oluşturulan “Erbain”lerde önce hadisin Arapça, Farsça ya da Türkçe tercümesi verilir, ardından (nesir hâlinde) açıklaması yapılır. Abdulla Oripov’da ise hadisin aslı verilmez, doğrudan şiirsel biçimde sunulur.

Abdulla Oripov, “Hac Defteri” ve “Hikmet Sedaları” adlı eserleriyle modern Özbek şiirine dinî-maarifî fikirleri ilk kez kazandırmıştır. Şair, elli şiirsel hadisten oluşan “Hikmet Sedaları” dizisinde dinî kaynaklarda yer alan konuları, hikmetleri ve idealleri etkili biçimde kullanarak insanları temizliğe çağıran, onların kalplerine iyilik tohumları eken ve onları hidayet yoluna yönlendiren bir lirik kahraman yaratmıştır.

Bu kahraman, XX. yüzyıl Özbek şiirinin önde gelen kahramanlarından şu yönüyle ayrılır: Öncelikle Tanrı’nın varlığına inanır; bununla da kalmayıp, bu dünyadaki tüm olayların O’nun emriyle gerçekleştiğine kanaat getirir ve her insanın işlediği günahlar ve yaptığı suçlar için ahirette cezalandırılacağına şüphe etmez. O, bu inancı başkalarının kalbine de yerleştirmeyi kendi temel amacı olarak görür:

O sana hidayet yolunu gösterdi,
Yürü ya da yürüme, kendin bil insan.
Belki sen İblis’in elini tutarsın,
Yaratan’a her şey apaçık, ayan.

Bilindiği gibi, hadislerin temeli de Kur’an-ı Kerim’dir. Çünkü bu kutsal kitapta insanı doğru yola yönlendiren, kötülükten alıkoyan ve hatta onun haklarını belirleyen tüm kurallar, yani tarikat ve şeriat esasları her yönüyle ilmî ve kültürel açıdan açıklanmıştır. A. Oripov’un “Hac Defteri” ne giren şiirleri incelendiğinde, birçok nakli bilgi yanında daha çok Kur’an’a dayandığı göze çarpmaktadır. Kur’an’da tövbe ve tevazuya büyük önem verilmiş ve birçok ayette vurgulanmıştır:

“Kim zulüm yaptıktan sonra tövbe eder ve iyi işlere yönelirse, Allah elbette onun tövbesini kabul eder. Şüphesiz Allah, günahları bağışlayandır ve merhametlidir.” (“Maide” suresi, 39. ayet)

“Bilmeyerek kötülük yapan ve hemen tövbeye dönenlerin tövbesini Allah kabul eder. Allah her şeyi bilendir ve hüküm sahibidir.” (Sadık ve Yusuf. İman, 1991, 2-b) (“Nisa” suresi, 17. ayet)

İbadet türlerinin en hayırlılarından biri dua olarak kabul edilir. İnsan, hayattaki olaylar karşısında çaresiz kaldığında kendine duadan başka bir dayanak bulamaz. Dua, insan ile Allah arasında bağ kuran bir vesiledir. Kur’an’da Allah Teâlâ, Müslümanları dua etmeye teşvik etmiştir.

“Bakara” suresinin 186. ayetinde şöyle buyrulmuştur: “Eğer kullarım senden (Peygamber’den) beni sorarlarsa, şüphesiz ben yakınımdır; dua edenin duasına cevap veririm. Kullarım da benim çağırma cevap versin, bana iman getirsinler. İşte o zaman doğru yolda yürümüş olurlar.”

Hayatta duadan yardım ve bereket bulan insanlar az değildir [2.3]. Şair, “Dua” adlı şiirinde bunun özünü, Hz. Muhammed’in adıyla ifade eder. Resul, ümmetine hitap ederek onun şerefine dua eder (Najmiddin, 1992, 6-b). Ona itiraz edildiğinde, Resulullah şöyle der:

Dinle ey ümmetim,
Yanan lambanın ışığı duadır.

Elin yukarıdaysa bil ki, bu bir nimettir,
Elin aşağıdaysa, bu dilenciliktir [5.36].

Abdulla Oripov'un derlemesine dahil olan diğer şiirleri de aynı özelliğe sahip olması ve yeni bir ilke kazandırmasıyla şiir severleri kendine hayran bırakmaktadır.

Şimdi şair Abduvali Kutbiddin'in de İslami yolda pek çok şiir yazdığına dikkati çekmek gerektiğini gördük; onun şiirlerini hazırlıksız olarak anlamak zordur. Bunun için belirli bir düzeyde İslami bilgi ve düşünceye sahip olmak gerekir.

Örneğin, Kur'an'da ahiret hayatı – bu dünya hayatından daha hayırlıdır. Ancak buna bu dünyada iyi amellerle hazırlık yapılmazsa, erişmek mümkün değildir. Kur'an'ın "Nahl" suresinin 30. ayetinde şöyle buyrulmuştur: "Takvalılara, 'Rabb'iniz size ne indirdi?' diye sorulduğunda, onlar 'İyilik indirdi' derler. Bu dünyada iyilik yapanlar iyiliğe erişirler ve elbette ahirette bundan da daha hayırlı olacaktır. Takvalıların ahiretteki yerleri çok hayırlıdır."

Abduvali Kutbiddin'in "Balığın dişiyle dilimi ısırdım" mısrası ile başlayan şiirinin özü, işte bu düşüncenin ifadesini oluşturmaktadır.

Balığın dişiyle dilimi ısırdım,
Kalbimi üç aylık bir acıyla çevirip döndürdüm,
Gözlerimi rahatsız ettim,
Acım ilginç...
Ve yaydım.

Bu mısrayı okuyan şiir okuyucusunda "İnsan acıdan dolayı yayılabilir mi?" düşüncesi ortaya çıkar; bu kaçınılmazdır. Burada acı, bedensel bir işkence anlamında değil, arınma yolundaki ruhsal ızdırap, ruhsal sıkıntıdır. İnsan çoğu günahı dili aracılığıyla işler. Bu yüzden dili balığın dişiyle 'ısırılır'. Bilindiği gibi, balık her açıdan temiz ve masumdur.

Şair, günahlara yol açan kendi organlarını cezalandırarak arınır ve tövbe ederek günahlarından kurtulur. Bundan sonra temizlenen ruhuna uyar ve sonraki işleri iyilik olur.

A. Kutbiddin'in "İon" adlı şiirinde bu felsefi gerçek, olaylar dünyasında güvenilir bir şekilde ortaya konulmuştur:

Rüya gördüm, karanlık ormanın öfkesi,
Zenginlerin kızları çukurları toplar.
Kaplan gibi saçar öfkesini etrafa,
Ömür yolunu görüp, başıboş, şaşkın.
Rüya gördüm, ufkun kadınları oynar,
Rüzgârın karnında özlemlili hayal.
Beşiklerde sabahı sallayan,
Ocak'ta nane koklayan kadın...

İlk dörtlükte, inançsızların dünyası ve onların kaderi tasvir edilmiştir. Bu durum, dünyevi hayata, yani totaliter topluma da bir göndermedir. Gerçekten, geçmiş düzende inançsızlık oldukça yaygındı ve inançsızlık cezaya layıktır.

İkinci dörtlükte ise inananların dünyası kendini ifade etmiştir. Onların geleceği, yani cennetin yeşilliklerinden dokunmuş beşiklerde (naneli beşiklerde) insan, dünyanın geleceği (sabahı sallayan) olgunlaşır; yeşilliklerin yetişmediği, yani kötülük dolu dünyada (ocakta) bile iyilik, cennet gibi (naneler) yeşerir. Yani kişi, kendini iki dünyanın saadetine layık kılmaya çalışır.

Buna göre, Abduvali Kutbiddin fikirlerini doğaüstü, tuhaf manzaralar ve tasvirlerin derinliğine işler. İlk bakışta, onun benzetmelerinde yüklü olan düşünceler ve duygular, okuyucunun gözünde tamamen gerçekdışı, rüya gibi bir düzensizlik gibi görünür. Ancak

daha derin bir inceleme ile özünün anlaşılması mümkündür. Çünkü dini görüş açısından felsefi nesne gerçek yaşam değil, insan ruhu, ruhsal hayat ve baki dünyadır.

Aynı şekilde, bu tür doğaüstü tasvirler ve imajlar, Sirojiddin Sayyid'in şiirlerinde de sıkça karşımıza çıkar. “Dünya Meselesi” adlı şiirinde şöyle der: şaşılacak bir durum değildir. Çünkü mesele, tasvir ve benzetmelerin gerçekliğinde değil, onların özünde yatan fikirde ve özünde yatar.

Hüzün, başından beri sevinçle birlikte gelir,
Onlar birbirine kardeş gibi gelir.
Neden sevinçlerin aynı, ey dünya,
Neden hüznlerin bu kadar rengarenk?

Böyle bir soru sorarken, insanın yaptığı işlerden hayret eder. Dünyayı alçak gönüllülük içinde bırakmış insanlara yardım, kendi cinsinden değil, süten yeni ayrılmış ceylanlar tarafından gelir; insanlardaki kötülükten dolayı üzüdür. Şair bunun sebebinin elbette bilir. Ancak şiir okuyucusunun bunu belirli bir İslami bilgiye sahip olmadan anlaması zordur. Bilindiği gibi, Kur'an'da bu dünya hayatı insanların imtihan yeridir. Yani bu dünya hayatı, ahiret saadetine ulaşmak için bir vasıta. Hayatın tüm alanları ve süreçleri insanların sınav yerleridir. Gerçek bir Müslüman olmak için yalnızca iman etmek yeterli değildir; aynı zamanda bolluk ve sıkıntı anlarında, her dakikada İslami öğretilere aynı şekilde uyan kişiler gerçek Müslüman sayılır.

Sirojiddin Sayyid'in lirik kahramanı, yani “ben” şöyle bir kişiliktir:
Gençlikti, sadece kendimi düşünerek dolaşıyordum,
Kendi annemin saçlarını ağartıyordum.
Duvarları tırnakladığında yaprak döküldü,
Neden bedenim o zaman titriyordu? — der.

“Ömür yavaşça acıya dönerken” ile başlayan şiirinde, kendi yaptıklarını düşünmek, annesine verdiği zarardan dolayı pişmanlık ve ruhsal sızı hissetmek, Doğu halklarına özgü bir durumdur. Çünkü bu tür davranışlar günah sayılır. Yaprığın dökülmesi, ömrün sona ermesine işaret eder. Yaprak düştüğünde duvarları tırmalaması, şairin kalbinin çizilmesidir. Burada yaprak, kaderi — insanın hayatını sembolize eder. İnsan hayattan ayrıldığında şairin kalbi titrer ve acı hisseder:

Kalbim, kalbim, hangi yollarda döküldüm ben?

Seni sonunda kendi isteğime boyun eğdirdim ben. [8.16]. Kur'an, dünyevi bilgi ile ruhsal bilginin uyumunu sağlayan bir ilimdir. İslam her zaman affetmeye, iyiliğe ve kötülükten alıkoymaya çağırır.

Özbek nesir edebiyatına benzersiz hikayeleriyle giren Sobir Qayum da bu yolu izleyen yazarlardan biridir. Yazarlar çoğu zaman başarılarını sıradan bir hayat olayı olarak görür ve bunun için ne takdir ne de övgü beklerler. Özbek Yazarlar Birliği üyesi Qayum Sobirov da böyle geniş yürekli, halkına hizmete her zaman hazır bir yazardır.

Ancak bir yazarın insanlardan değer, düşünce ve gözlem beklemesi doğaldır. Gerçekte, her yaratıcı iş edebiyat camiası tarafından değerlendirilmelidir. Qayum Sobirov, çoğu kişinin edebiyat ve yaratıcılıktan uzak olduğunu düşündüğü, hesap ve mantığa dayalı alanlarda çalışmasına rağmen, okul yıllarından başlayan yaratıcılık ilgisi onu bir an bile bırakmamıştır. Başlangıçta küçük hikayeleri, daha sonra ise gazete ve dergilerde yayınlanan makaleleriyle dikkat çekmiştir. 2019 yılında “Babamın İzleri”, 2021 yılında “Yalnız Yol” adlı eserlerinin yayımlanması, sorumluluk sahibi görevlerde çalışan Qayum Sobirov'u bir yazar olarak halkın tanınmasına vesile olmuştur.

Yazarın hikayelerinde her olay, durum ve sürecin yeni, beklenmedik ve eşsiz yönlerini fark etme yeteneğini görürsünüz. Özellikle çağdaş dönem ve siyasi sürecin en güncel meselelerine adanmış, manevi, bilimsel ve toplumsal hayatımızın ruhsal sorunlarını işleyen hikayelerinde tasavvufi bilgi birikimi okuyucunun dikkatini çeker.

Yazar, böylece bugünkü edebiyat sürecine bilimsel ve kültürel kaynakları, hadisleri ve Kur'an ayetlerini dahil etmeye ve yerinde kullanmaya çalışmakta, bu da Özbek klasik edebiyatının özünü ve amacını ifade etmektedir. Alişer Navoi'den Abdulla Qodiriy'e kadar olan Özbek edebiyatı, büyüyle her dönemin insanını şaşırtır. İslam ahlakı ve güzel huylarla süslenmiş bu eserler yüzyıllar boyunca yaşamını sürdürmüştür. Qayum Sobirov'un eserlerinde de aynı ruh hissedilir ve aynı amaca yöneliş vardır. Yazarın olay ve tarih hatıraları ruhunda yazılmış "Hayret Kucağında" adlı hikayesi, böyle bir gerçeği yorumlamasıyla günümüz edebiyatında yenilik sayılmaktadır. Eserleri, okuyucuyu manevi ve ruhsal arınmaya çağırır. Her türlü sorun – ister bir kişiye ister tüm topluma ilişkin olsun – onun çözümü de işte burada yatmaktadır.

Özellikle "Yalnız Yol" hikayesini okurken, Mavluda karakteri aracılığıyla geçmiş ve günümüz insanların kaderi karşılaştırıldığında, Muyassar karakteri ise milletin çileli tarihini tüm açıklığıyla anlatır. Qayumjon, örnek bir ailede yetişmiştir. Gençlik yıllarını mutlu bir çocukluk dönemi olarak tanımlar; sınırlı dönemin insanların kaderini analiz ederken, eski mirastan derin anlam ve hikmetleri iyi kavrar ve bunları eser olarak geniş okuyucu kitlesine ulaştırır. Qayum Sobirov'un "Vatanı Sevmek İmandandır", "Övgü ve Lanet", "Ceza", "Kibir ve İntikam", "Nine" gibi hikayelerinde işlenen anlamlar, insanı uyanıklığa davet eder ve ilgisizlik ile kayıtsızlığın düşüşe yol açacağına işaret eder.

Onun "Vatanı Sevmek İmandandır" hikayesinde, seyahat izlenimleri aracılığıyla İmam Buharî, Norinjon Ata gibi ziyaret yerlerinin manevi hayatımızdaki yeri üzerine düşüncelerini paylaşır. Yazarın "Hayret Kucağında" hikayesi, gençlerin eğitimi açısından son derece önemlidir. Bu hikâyede, insana Kur'an-ı Kerim'in "İsra" suresinde verilen değer aktarılır. Ayrıca, Rasul Hamzatov'un insanlara yönelik tanımlarını getirerek kendi görüşlerini temellendirir. Qayum Sobirov'un eserlerinde, insan hayatındaki geniş, aydınlık ve akıcı yollar ile yalnız başına kat edilmesi gereken zor yolları ilahi bir çekicilikle süsleyen ilginç hikayeler bulunması karakteristiktir.

Sonuç

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, eski Sovyet rejimi ve onun egemen ideolojisi, halklarımızın milli değerleri ile birlikte gelenek ve göreneklerine ve dini inançlarına da ciddi zararlar vermiştir. Bağımsızlık yıllarında ise dini hoşgörü ve vicdan özgürlüğü, toplumun kalkınmasının önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Dini özgürlük ortamının oluşması, Özbek edebiyatında İslami fikirlerle yoğrulmuş olgun nesir ve şiir eserlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu makalede, Abdulla Oripov, Sirojiddin Sayyid ve Qayum Sobirov'un eserlerinde dini ve eğitsel temaların kendine özgü sanatsal yorumlarının, sebatkârlığın, inanç ve kutsal kavramların ezeli ve ebedi niteliği açısından ortaya konulan görüşler bilimsel olarak analiz edilmiştir.

Kur'an ve hadislerde ifade edilen Müslümanlık kurallarını şiirsel biçimde yorumlama, onların anlam ve özünü okuyucunun bilincine nakletme ve yayma geleneği eskiden beri mevcuttur; bu bağlamda Abdurahman Cami, Ali Şir Nevai'nin eserleri ve "Arbain Hadis" çalışmaları önemli kaynaklar olarak kabul edilir. Arapça "kırk" anlamına gelen "Arbain" adıyla bilinen bu eserler, biçim ve içerik açısından çeşitlilik gösterir ve dini-eğitsel edebiyatın gelişiminde özel bir yere sahiptir.

Günümüzde bu edebi mirası bilimsel temelde incelemek ve yaymak, milli kimliği kavramak ve geleceğin kalkınmasına hizmet eden önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Conclusion

In conclusion, it is worth noting that the former Soviet regime and its dominant ideology seriously damaged the national values of our people, as well as their traditions and religious beliefs. During the years of independence, religious tolerance and freedom of conscience became one of the important factors in the development of society. The establishment of an atmosphere of religious freedom paved the way for the emergence of mature prose and poetry imbued with Islamic ideas in Uzbek literature. This article scientifically analyzes the unique artistic interpretation of religious and educational themes in the works of Abdulla Oripov, Sirojiddin Sayyid, and Kayum Sobirov, as well as the views put forward on the eternal and eternal essence of steadfastness, faith, and sacred concepts. The tradition of interpreting the rules of Islam set forth in the Quran and hadiths in poetic form, instilling their essence in the reader's mind, and promoting them has existed for a long time, and the works of Abdurahman Jami, Alisher Navoi, and the works of "Arbain Hadith" are recognized as important sources in this regard. These works, known as "Arbain" (Arabic for "forty", i.e. chilla), are diverse in form and content and occupy a special place in the development of religious and educational literature. Today, the scientific study and promotion of this literary heritage is emerging as an important factor serving the realization of national identity and future development.

Kaynakça

- "Kur'ân-ı Kerîm". (1992), "Çolpan" Yayınları. 1-b.
Sadık M, Yusuf. İman M, (1991). Taşkent: "Gökkuşakı" Yayınları 2-b.
Najmiddin K, (1991). Tasavvuf. 1. Kitap. Taşkent: Yazar 3-b.
Najmiddin K, (1992) Tasavvuf. 2. Kitap. Taşkent: Özbekistan 6-b.
İbrahim H. (1991) Tasavvuf ve Şiir. Taşkent. 36-b.
Sirojiddin S. Dil Faslı. www.ziyouz kutubxonasi. Taşkent: "Özbekistan" NMIU.
Abduvali Q. (1991) Hayal Gecesi. www.ziyouz kutubxonasi. Taşkent: "Yazar" Yayınları.
Abduvali Q. (2013) "Bor". Taşkent, s. 16-b.
Qayum S. (2021) "*Özlüğü Arayışında*" (Gözlemler, Hikayeler, Sonuçlar). "Yeni Kitap".

Annotatsiya

Jahon tilshunosligida soʻnggi yillarda ijtimoiy tarmoq, media, raqamli hamjamiyatlardagi qadriyatlarning ifodalanishini oʻrganish aktual mavzu sifatida qolmoqda. Chunki texnik taraqqiyot va urbanizatsiya jarayonlari insoniyat aksiologik ongida bir qator oʻzgarishlarni yuzaga keltirishi **anʼanaviy va zamonaviy qadriyatlar oʻrtasidagi ziddiyatni** kuchaytirmoqda. Bu esa kognitiv-diskursiv va multimodal usullar, tanqidiy va pragmatik tahlillarga ehtiyojni oshirmoqda.

Aksiologingvistika - **til orqali qadriyatlar voqelanishini** oʻrganuvchi zamonaviy tilshunoslik yoʻnalishi hisoblanib, bu borada fanda aksiologingvistik modelni tanlash va tahlil qilish tadqiqotni yanada samarali qilishga yordam beradi. **Qadriyatning til tizimi, diskurs, mental-kognitiv strukturadagi joylashuvini koʻrsatuvchi konseptual sxema** aksiologingvistik model vazifasini bajaradi. Adabiyotlarda **diskursiv-pragmatik model, eng zamonaviy yondashuv sifatida taʼriflangan** qadriyatlar voqelanishining diskursiv modeli qadriyatlarni oʻrganishda yangi yondashuv boʻlib maydonga chiqdi, va natijada tadqiqotlarda diskursiv aksiologingvistika yoʻnalishini paydo boʻlishiga sabab boʻldi.

Diskursiv aksiologingvistika til orqali qadriyatlarning shakllanishi, ifodalanishi va ijtimoiy muhitda tarqalishini oʻrganuvchi lingvistik yoʻnalish sanaladi. U fanda zamonaviyligi va global masalalarni qamrab olishi bilan ajralib turadi. Diskursiv yondashuvda qadriyat diskurs jarayonida hosil boʻluvchi dinamik fenomen sifatida talqin etiladi. Bu yoʻnalishning nazariy asoslari aksiologiya, kognitiv tilshunoslik, diskurs tahlil, pragmatika kabi fanlarning kesishmasida shakllangan.

Ushbu maqola diskursiv aksiologingvistikaning nazariy-metodologik asoslarini tizimli ravishda yoritishga bagʻishlangan boʻlib, unda qadriyatlarning til vositasida konseptual, pragmatik va ideologik qayta modellashtirilish jarayonlari izohlanadi. Tadqiqotda aksiologingvistikaning shakllanishi **kognitiv lingvistika, madaniy antropologiya, aksiologiya** hamda **diskurs nazariyasi** oʻrtasidagi integral bogʻliqlikda koʻrib chiqiladi. Shuningdek, diskurs ijtimoiy-madaniy tajriba va qadriyatlar tizimini kodlovchi semiotik makon sifatida talqin qilib, undagi baho, maqsad, intension va ideologik komponentlarning til birliklari orqali aktualizatsiya mexanizmlarini tahlil qiladi.

Kalit soʻzlar: aksiologingvistika, **qadriyat**, aksiologingvistik model, **diskurs**, **mental-kognitiv struktura**, **konseptual sxema**, **diskursiv-pragmatik model**.

THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF DISCURSIVE AXIOLINGUISTICS

Abstract

In recent years, the study of the expression of values in social networks, media, and digital communities has remained a relevant topic in world linguistics. This is because technological development and urbanization processes are causing a number of changes in human axiological consciousness, intensifying the conflict between traditional and modern

* Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti, r.gavharoy@mail.ru

values. This, in turn, increases the need for cognitive-discursive and multimodal methods, as well as critical and pragmatic analyses.

Axiolinguistics is a modern branch of linguistics that studies the realization of values through language. In this regard, the selection and analysis of an axiolinguistic model in research helps to make the study more effective. A conceptual scheme that shows the place of value in the language system, discourse, and mental-cognitive structure functions as an axiolinguistic model. In the literature, the discursive-pragmatic model and the discursive model of value realization, described as one of the most modern approaches, have emerged as new approaches to the study of values. As a result, they have contributed to the formation of the field of discursive axiolinguistics in linguistic research.

Discursive axiolinguistics is considered a linguistic field that studies the formation, expression, and dissemination of values through language in the social environment. It is distinguished by its modern character and its coverage of global issues. In the discursive approach, value is interpreted as a dynamic phenomenon formed in the process of discourse. The theoretical foundations of this field have developed at the intersection of such disciplines as axiology, cognitive linguistics, discourse analysis, and pragmatics.

This article is devoted to the systematic explanation of the theoretical and methodological foundations of discursive axiolinguistics. It explains the processes of conceptual, pragmatic, and ideological remodeling of values through language. The study examines the formation of axiolinguistics in relation to the integral connection between cognitive linguistics, cultural anthropology, axiology, and discourse theory. It also interprets discourse as a semiotic space that encodes socio-cultural experience and a system of values, analyzing the mechanisms by which evaluative, purposive, intentional, and ideological components are actualized through linguistic units.

Keywords: axiolinguistics, value, axiolinguistic model, discourse, mental-cognitive structure, conceptual scheme, discursive-pragmatic model.

Diskurs ijtimoiy bilim, e'tiqod va qadriyatlarning asosiy tashuvchisi bo'lib, diskurs orqali ideologik struktura reproduksiya qilinishi adabiyotlarda [Van Dijk, 1988,8-b.] ta'kidlab o'tilgan. Ideologiya – bu ijtimoiy guruhlar tomonidan uzatiladigan **asosiy e'tiqodlar tizimi** bo'lib, o'z ichiga qadriyat, ijtimoiy baho va normativ qarashlarni jamlaydi. Mazkur metod orqali qadriyat ediologiyaning yadrosi tarzida izohlanadi. Ya'ni mafkuralar – muayyan bir guruhning asosiy qadriyatlarini tartibga soluvchi, ijtimoiy jihatdan umumiy bo'lgan e'tiqodlar tizimi bo'lib, asosan nutq orqali ifodalanadi va qayta tiklanadi [Van Dijk, 1988,10-p.].

James Paul Gee fikricha [James Paul Gee, 2011, 1-5-p.], diskursda qadriyatlar ochiq va yashirin usulda kodlanadi; shu bilan birga, diskurs qadriyat tashuvchisi vazifasida diskursda yashaydi. Unga ko'ra, diskurs ijtimoiy haqiqat, edintetit va qadriyatlarni shakllantiruvchi kompleks tizimdir. Shularni hisobga olib aytish mumkinki, aksiolingvistika diskursiv bosqichda quyidagi masalalar bilan shug'ullanadi: 1) qadriyatlar qanday lingvistik vositalar bilan ifodalanadi? 2) ular qanday diskurslarda ustuvorlik kasb etadi? 3) qadriyatlar qanday baholash mexanizmlari orqali mustahkamlanadi?

Diskursiv aksiolingvistikada qadriyatlar quyidagi model asosida voqelanadi: qadriyat= baho +lingvistik ifoda+diskurs+ijtimoiy ta'sir. Mazkur model appraisal nazariyaga [Martin, White, 2015] asoslanadi. Ushbu model aksiolingvistik tadqiqotlar uchun universal metodologik asos hisoblanib, aniq xulosalar bilan dalillashga xizmat qiladi.

Semantik maydon tahlili yordamida qadriyatni ifodalovchi leksik birliklar ko'rsatilsa, diskursiv-pragmatik tahlilda qadriyatning real nutqda qanday ishlatilishi o'rganiladi. Xususan, media, akademik diskurs va ijtimoiy tarmoqdagi qadriyatlar tadqiqida muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan ham, diskursni ijtimoiy amaliyot o'rnida tahlil qilish taklifi berilgan [Fearclough, 1995, 54-58-p].

Diskursiv aksiolingvistikada paremiologik qatlamga ham e'tibor qaratiladi. Chunki ular vositasida xalq ongidagi streotiplar va kollektiv baholar ochiqdanib, qadriyatning kognitiv va madaniy ildizlari aniqlanadi.

Shuningdek, kvantitativ metod qo'llanib, qadriyatlar til birliklari soni bilan o'lchanadi. Bunda qancha ko'p birlik shuncha muhim qadriyat formulasiga asoslaniladi. Qiyosiy tahlillar esa, milliy qadriyatlar, baholash mezonlari, lingvistik ifoda usullari haqida ma'lumot olishda ahamiyat kasb etadi. Aniqlangan farqli tomonlar belgilarning mavjudligida emas, ularning chastotasi va kombinatsiyasida namoyon bo'ladi.

Diskursiv aksiolingvistikada quyidagi prinsiplarga amal qilish lozim ko'riladi: antroposentirizm – til inson qadriyatlarini ifodalashi nazarda tutsa, diskursivlik prinsipi diskursdagi qadriyatlarga e'tibor qaratadi; kontekstuallik: bunda kontekstdagi baho shakllanishi va vazifasi nuqtayi nazaridan qaraladi; ko'p qatlamlilik esa sematik+pragmatik+kognitiv blending nazariyasida namoyon bo'ladi.

Diskursiv model qadriyatlarni til orqali kompleks o'rganish imkonini beradi. Mazkur yondashuv orqali qadriyatlarning lingvistik reprezentatsiyasi, diskursiv vazifasi va madaniy farqlarini belgilash mumkin.

Diskurdagi baholash tizimi Appraisal nazariyasi [White, 2015] tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u matnda muallifning subyektiv, baholovchi ishtirakoni aniqlaydi. Diskurs tahlilida baholash fenomenlar (voqea, hodisa, holat) va meta fenomenlar (shu voqea, hodisa haqidagi fikr va hukmlar)ga nisbatan ishlatiladi. Ya'ni baho qadriyat voqelanishidagi mexanizm ekanligi oydinlashadi. Baholash tili aksiologik tizim bo'lib, o'zida axloqiy, estetik baho, emotsiya, diskursiv pozitsiyani birlashtiradi. Mazkur nazariya har qanday matn (jumladan, ilmiy uslub)ga baholovchi diskurs sifatida yondashadi.

Qadriyatlarning diskurs tahlili qadriyatni statik emas, balki diskursiv konstruktsiya ekanligini isbotlaydi. Masalan, retro bir kontekstda salbiy, boshqa kontekstda ijobiy qadriyat sifatida voqelanadi.

Demak, qadriyatlar tilda leksik darajadagina emas, balki diskursiv, pragmatik va kontekstual mexanizmlar orqali voqelanadi. Ularning ifodalanishi implist va eksplist (maqol va frazeologik birliklarda ham) kabi ikki asosiy strategiya orqali amalga oshadi, shu bilan birgalikda, bir xil lingvistik birlik turli kontekstlarda turlicha aksiologik yuklamaga ega bo'lishini ko'rsatadi. Shuningdek, dialogik aksiologiya termini qo'llanib, muallifning bahoga nisbatan pozitsiyasini anglatadi.

Quyida mazkur tadqiqot metodlari orqali OAV va ijtimoiy tarmoq materiallari tahlilga tortildi.

Gazeta.uz saytidagi maqoladan: *O'zbekiston 2026-yilda YIM o'sishi bo'yicha mintaqadagi rivojlanayotgan iqtisodiyotlar orasida top-3 likka kiradi – Jahon banki.*

O'zbekiston 2026-yilda YIMning 6% lik o'sishi bilan YMO mintaqasida rivojlanayotgan iqtisodiyotlar orasida top-3 likka kiradi, deya prognoz qildi JB. Jahon bozorlaridagi yuqori oltin narxlari hisobiga iqtisodiy faollik kuchayadi, Rossiyadagi iqtisodiy vaziyat pul o'tkazmalarining qisqarishiga olib kelishi mumkin.

O'zbekiston 2026-yilda Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng tez rivojlanayotgan iqtisodiyotlar top-3 taligiga kiradi. Bu haqda Jahon bankining "Jahon iqtisodiyoti istiqbollari" hisoboti yanvar oyi nashrida aytiladi.

Tahlil: 6% lik o'sishi, top-3 likka kiradi kabi birliklar kvantifikatsiya orqali bahoni kuchaytirib, iqtisodiy ko'rsatkichni aniq va kuchli ifodalagan. Ya'ni o'smoq, rivojlanmoq iqtisodiy qadriyat tarzida yuqori darajada; yetakchi davlatlar qatoriga kiradi – yetakchi leksemasi orqali ijobiy baho, qatoriga kiradi ijobiy pozitsiyalash amalga oshirilgan. Top-3 fokusni keskin toraytirib, qadriyatni maksimal darajada aniq va kuchli ifodalashga xizmat qilgan. Dialogik aksiologiya deganda berilgan qadriyatni tashqi manba orqali **legitimatsiya** bilan isbotlash nazarda tutiladi. Diskursda Jahon banki ma'lumotlari asosida tasdiqlangan. 6% lik o'sishi, top-3 baho obyektiv haqiqat tarzida moddiylashyapti.

Diskurs tahlili og'zaki va yozma nutq vositasida ijtimoiy hamda madaniy qarashlar, shuningdek, identitetlarning qanday shakllanishi va voqelanishini o'rganuvchi yo'nalishdir. Gee talqinida [James Paul Gee, 2011, 1-5-p], "siyosat" deganda partiyaviy siyosat emas, jamiyatda **qadrli deb hisoblangan ijtimoiy ne'mat**larning qanday tushunilishi, munozarasi va taqsimlanishi nazarda tutiladi. Bunday ne'matlar sirasiga kuch, maqom, qiymat, obro', bilim, savodxonlik, axloq, texnologiya va shu kabilar kiritilgan. Til yordamida jamiyatda nimaning to'g'ri, normal, haqiqiy, mumkin deb qabul qilinishi shakllantiriladi. Demak, til ijtimoiy qadriyatlar tizimini aks ettirish bilan birga ularni hosil bo'lishida ham ishtirok etadi. Diskursda muallifning baholovchi pozitsiyasi muhim bo'lib, aynan u orqali ba'zi ma'lumotlar markazga chiqishi, boshqalari esa fon ma'lumotlari o'rni sanab o'tilishi ham mumkin. Qaysi mazmun birinchi yoki ikkinchi darajalali etib ko'rsatilishi diskursiv bahoning muhim mexanizmidir.

Ijtimoiy tarmoq matnlari tahlili

Bugungi yoshlar koproq oson yo'l bilan pul topishga intilmoqda. Mehnat qilish o'rniga tez boyish istagi kuchayib bormoqda. Bu esa jamiyatimizdagi haqiqiy qadriyatlarning susayishiga olib keladi.

Tahlil uch bosqichda amalga oshiriladi: qadriyat, baho, diskurs. Matnda mehnatsevarlik va halollik qadriyat, tez pul topish, shoshqaloqlik (shoshmoq shaytondan singari diniy; shoshgan qiz erga yolchimaydi kabi axloqiy qadriyatlar ham mavjud) aksqadriyat; an'anaviy ijtimoiy me'yorlar ideal sifatida (oldingi mehnat etikasi) ekanini ko'rsatadi. Matndagi baholovchi birliklar: *oson yo'l bilan pul topish, tez boyish istagi, haqiqiy qadriyatlarning susayishi* salbiy baho to'g'ridan to'g'ri emas, diskursiv framing orqali ifodalangan. Bahoni ifodalashda generalizatsiya, qarama-qarshilik va ideologik implikatsiya singari strategiyalar qo'llangan: *Bugungi yoshlar* – butun guruhni umumlashtirish; *mehnat qilish oson yo'l* – binar oppozitsiya; eski qadriyatlar = to'g'ri, yangi xulq= noto'g'ri ekanligi aks etgan.

Demak, mazkur diskursda baholovchi birliklar orqali ijtimoiy qadriyatlar tizimi implisit tarzda ifodalanganini ko'rish mumkin. Jumladan, "*oson yo'l bilan pul topish*", "*tez boyish istagi*" kabi birliklar salbiy evaluativ semantika bo'lib, ular orqali mehnatsevarlik va halollik kabi an'anaviy qadriyatlarning ustuvorligi ko'rsatiladi. Diskursda "*haqiqiy qadriyatlarning susayishi*" konstruktsiyasi vositasida normativ baholash amalga oshirilib, ijtimoiy me'yorlarning buzilishi ideologik jihatdan salbiy hodisa sifatida izohlanadi.

Pul topish muhim, halollik undan ham muhim. Qadriyatlar: halollik, moddiy boylik. *Pul topish* neytral baho, *halollik* yuqori ijobiy baho; axloqiy qadriyat iqtisodiy qadriyatdan ustuvorligi ifodalangan.

Internet yoshlarni buzyapti, hamma faqat o'yin va tik-tok bilan band. Qadriyat: intizom, vaqtni qadrlash; *buzyapti* salbiy baholash; diskurs strategiyasi drammatizatsiya; raqamli madaniyat salbiy kodlangan.

Oldingi davrda odamlar bir-biriga hurmat bilan qarardi, hozir esa hamma o'zini o'ylaydi. Qadriyatlar: hurmat, jamoaviylik; diskurs strategiyasi nostalgik ideologiya. G'arbona individualizm jamiyatga kirib kelgani va gibrid qadriyat sifatida reallashgan, kontekstda salbiy baholangan.

Diplom bor-u, bilim yo'q – eng katta muammo shu. Qadriyat: haqiqiy bilim; diplom/bilim formal va real qadriyat qarama-qarshiligi. Diplom<ilm shakl va mazmun oppozitsiyasi ifodalangan.

Endi O'zbekistonda ta'limni xorijiy tilda yakunlagan talabalardan keyingi bosqichda xorijiy til sertifikatini talab qilinmaydi. Bu haqda joriy yilning 10 aprelda qabul qilingan 58 sonli "Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar tizimini takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident farmonida keltirilgan. Bu normativ, rasmiy diskurs bo'lib, unda normativ, umumlashtirish va qarama-qarshilik strategiyalari mavjud: *talab qilinmaydi* – normativ; *endi* lisoniy birlik orqali yashirin (implikasiya) oppozitsiya, ya'ni oldin talab qilinardi, hozir talab qilinmaydi; *talabalar* umumlashtirish. Qadriyatlar implitsit usulda ifodalangan: samaradorlik, byukratiyani kamaytirish, amaliy bilim ustuvorligi. *Endi O'zbekistonda ta'limni xorijiy tilda yakunlagan talabalardan keyingi bosqichda xorijiy til sertifikatini talab qilinmaydi* – kontekstda sertifikat tizimi salbiy baholangan. Boshqa diskursda sertifikat ijobiy status olishi mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, mazkur rasmiy diskursda normativ strategiya ustuvor; *talab qilinmaydi* konstruksiyasi bilan yangi tartib institutsional darajada tan olinayapti/legitimlashtiriladi. Shuningdek, matnda oldingi va yangi tizim o'rtasida implisit qarama-qarshilik mavjud bo'lib, bu orqali islohot diskursi shakllantirilgan. *Talabalardan* birlik shakli orqali umumlashtirish strategiyasi ishlatilib, qarorning keng ijtimoiy qamrovi ta'kidlanadi.

Demak, diskursiv aksiologvistika zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi doirasida shakllangan integrativ yo'nalishlardan biri sifatida til, baho, qadriyat va diskurs o'rtasidagi murakkab munosabatlarni izohlashga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv qadriyatlarni til tizimining statik elementi sifatida emas, balki kommunikativ faoliyat, ideologik pozitsiya, pragmatik maqsad va ijtimoiy kontekst bilan uzviy bog'liq holda voqelanuvchi dinamik semantik-pragmatik hodisa ekanligini isbotlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qadriyatlar diskurs tarkibida bevosita leksik birliklar orqali emas, balki metaforik model, evaluativ strategiya, presuppozitsiya, modal konstruksiya, argumentativ sxemalar va intertekstual mexanizmlar vositasida shakllanadi hamda adresat ongiga singdiriladi. Ayniqsa, medialashgan kommunikatsiya, siyosiy diskurs, virtual muloqot va akademik kommunikatsiya sharoitida qadriyatlarning diskursiv konstruksiyasining ahamiyati ortib, til ijtimoiy ongni boshqaruvchi aksiologik mexanizmga aylanganini ko'rish mumkin. Shunga ko'ra, diskursni aksiologik jihatdan tahlil qilish til orqali jamiyatda qanday "qadriyatlar ierarxiyasi" yaratilayotganini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko'ra, qadriyatlar diskursda "ijobiy/salbiy", "o'zga/o'zimizniki", "normal/anormal", "qabul qilinadigan/qoralanuvchi" kabi oppozitsiyalar asosida strukturallashadi. Natijada diskurs ijtimoiy reallikni aks ettiruvchi vositagina emas, balki uni aksiologik jihatdan qayta quruvchi va interpretatsiya qiluvchi tizimga egaligi aniqlandi.

Mazkur yoʻnalishning istiqboli, ayniqsa, raqamli kommunikatsiya, sunʼiy intellekt vositasidagi diskurs, virtual identiklik, transmadaniy kommunikatsiya va medialashgan baholash tizimlarini tadqiq etishda koʻrinadi. Chunki globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida qadriyatlar tizimi tobora diskursiv xarakterga ega boʻlib, virtual makonda qayta ishlab chiqarilmoqda. Shu bois diskursiv aksiolingvistika kelajakda nafaqat lingvistika, balki media tadqiqotlari, sotsiologiya, siyosatshunoslik, madaniyatshunoslik va sunʼiy intellekt bilan bogʻliq interdisciplinar izlanishlarda ham muhim nazariy platforma boʻlib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Martin J., White P.R. (2005) *The language of evaluation: appraisal in English*. Great Britain.

Van Dijk, T.A. (1998) *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London EC2A 4PU.

James Paul Gee. (2011) *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. New York.

Norman Fairclough. (1995) *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London.

Vodyanitskaya A., Yaremenko V. (2020) What is valuable in the academe: corpus-based analysis. *Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference. Volume II, May 22th -23th*. 437-455.

Susan Hood. (2010) *Appraising Research: Evaluation in Academic Writing*. Sydney.

Roʻzimovna, K. G. (2026). Axiolinguistic Models of Value Occurrence in the Uzbek Language (Cognitive-Conceptual Model). *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 7(2), 158–162.

Rheingold H. (1993) *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. AQSh.

Turkle Sh. (1995) *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York.

Warschauer, M. (2001). *Online communication*. Cambridge: Cambridge University Press

O'ZBEK TILI O'QITISH METODLARINI TAKOMILLASHTIRISHDA MUSTAQIL TA'LIM INTEGRATSIYASI

Xilola SUYUNOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada til o'qitishda mustaqil ishlardan foydalanish usullari haqida batafsil fikrlar berilgan. Ma'lumki, dars jarayonida bajariladigan mustaqil ishlar o'qituvchi tomonidan boshqarilib turiladi, nomuvofiqlik sezilishi bilan metod o'zgartiriladi. Ammo, darsdan tashqari uyga vazifa sifatida beriladigan mustaqil ishlarga o'qituvchi tomonidan faqat yo'llanma beriladi, xolos. Talabalarning darsdan tashqaridagi mustaqil ishlarini yo'lga qo'yish uchun esa, odatda, har bir mavzu uchun alohida metod tanlanadi.

Talabalarning mustaqil ishini to'g'ri bajarishi uslubiy ko'rsatmalar va o'qituvchi tomonidan beriladigan yo'l-yo'riqlarga bog'liq bo'ladi. Shu bois boshqa fanlar qatori "O'zbek tili" fani bo'yicha sillabusda talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish yuzasidan uslubiy ko'rsatmalar ishlab chiqishi aniqlangan. Shuningdek, mustaqil ishlarni to'g'ri tashkil etishning asosiy shartlaridan biri ularni nazorat qilish va baholashni to'g'ri yo'lga qo'yishdir.

Nazorat ishlariga jiddiy qaramaslik, berilgan topshiriqlarni o'z vaqtida va talab qilingan shaklda so'rab baholab bormaslik, darsdan tashqari ishlarni ikkinchi darajali ishlar deb tushunish talabalarning topshiriqlarni bajarishga loqayd munosabatda bo'lishlariga va fanga qiziqishlarining pasayishiga olib kelishi xususida muammolar dalillangan. Auditoriyadan tashqari mustaqil ishlash jarayonida talabalarning bilimi va javoblarigina emas, balki ularning mustaqil fikrlashi, faolligi darajasi ham baholanishi kerak bo'ladi. Bu esa talabalarning faolligini, ayniqsa, mustaqil ishlashga bo'lgan qiziqishlari va intilishlarini oshiradi degan g'oyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, til, kompetensiya, bilim, malaka, kognitiv, uslub, vosita, munosabat, g'oya, fikr.

INTEGRATION OF INDEPENDENT LEARNING IN IMPROVING UZBEK LANGUAGE TEACHING METHODS

Abstract

This article provides detailed ideas on the methods of using independent work in language teaching. It is known that independent work performed during the lesson is controlled by the teacher, and if inconsistencies are noticed, the method is changed. However, the teacher only gives instructions for independent work assigned as homework outside the lesson. To organize students' independent work outside the lesson, a separate method is usually selected for each subject.

The correct implementation of independent work by students depends on methodological guidelines and instructions given by the teacher. Therefore, it was determined that the syllabus for the subject "Uzbek language", along with other subjects, should develop methodological guidelines for organizing students' independent work. Also,

* Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Navoiy davlat universiteti Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Doctoral student at the Department of Uzbek Linguistics, Navoi State University, hilolasuyunova0@gmail.com.

one of the main conditions for the correct organization of independent work is to properly organize their control and assessment.

Problems have been proven that not taking supervision seriously, not asking for and evaluating the assigned tasks in a timely and required manner, and considering extracurricular activities as secondary work lead to students' indifference to completing assignments and a decrease in their interest in science. In the process of independent work outside the classroom, not only students' knowledge and answers should be assessed, but also the level of their independent thinking and activity. The ideas that this will increase students' activity, especially their interest and aspirations for independent work, have been put forward.

Keywords: education, language, competence, knowledge, skills, cognitive, style, tool, attitude, idea, thought.

Oliy ta'lim tizimida o'qitish usullarining eng muhim jihati bu mustaqil ishlardan foydalanishdir. Mustaqil ishlash orqali talaba dars mashg'ulotlaridan olgan bilim ko'nikma va malakalarini mustahkamlaydi hamda faol faoliyatni ta'minlaydi. Ayonki, bo'lajak chet tili o'qituvchilarining ta'lim olish jarayonida o'zbek tili haftada bir marta 2 soat hajmida o'qitiladi. Shuni alohida aytib o'tish joizki ikkinchi til ta'limi uchun bu yetarli emas, chunki talabalarining o'z ustilarida ishlab puxta bilim olishlari uchun deyarli har kuni shug'ullanishni taqozo etadi. Shu bois mustaqil ishlarni to'g'ri tashkil etish va ularni nazorat qilishni yaxshi yo'lga qo'yish o'qituvchining talabalar bilan haftasiga kamida 2 marta bevosita shug'ullanishiga, talabalarining o'zlarini esa o'zbek tili bilan deyarli kunda shug'ullanishlariga zamin yaratadi.

Talabalarining dars jarayonidagi va darsdan tashqaridagi faoliyatini uyg'unlashtirib borish o'tilgan mavzularni darsdan tashqari mustaqil bajargan ishlari vositasida mustahkamlanib borilishiga, individual topshiriqlarni bajarish orqali ayrim talabalarining boshqalaridan ilgarilab ketishiga, tilga bo'lgan qiziqishining ortishiga ham olib keladi. Aytish joizki, ushbu jarayonlarning barchasi o'qituvchining bevosita rahbarligida olib boriladi, o'qituvchining o'quvchi-talabalarining fikrlarini qo'llab-quvvatlash, bevosita va bilvosita ta'sir etish orqali ularning faoliyatini va dars mashg'ulotini ko'zlangan maqsad tomonga yo'naltirib turish funksiyasini hech kim bajara olmasligini tan olish lozim.

Ma'lumki, dars jarayonida bajariladigan mustaqil ishlar o'qituvchi tomonidan boshqarilib turiladi, nomuvofiqlik sezilishi bilan metod o'zgartiriladi. Ammo, darsdan tashqari uyga vazifa sifatida beriladigan mustaqil ishlarga o'qituvchi tomonidan faqat yo'llanma beriladi, xolos. Talabalarining darsdan tashqaridagi mustaqil ishlarini yo'lga qo'yish uchun esa, odatda, har bir mavzu uchun alohida metod tanlanadi. Bugungi kunda ushbu turdagi faoliyat turli asoslarda tizimlashtirilgan. Masalan, tadqiqotchilar G.V.Denisova va L.V.Nikolayeva mashqlar va topshiriqlarni bajarishdagi mustaqillik darajasiga asoslangan tasnifni taklif qilishdi, "mustaqil ish" tushunchasini ham tor, ham keng ma'noda belgilab berishdi va uning pedagogika fanidagi o'nini belgilashdi. I.A.Zimniaya va T.F.Talyzina mustaqil ishlarni talabalarining ilgari o'rganilgan materiallarni takrorlash va mustahkamlash paytida yangi bilimlarni o'zlashtirishning didaktik maqsadlariga muvofiq tasniflashadi. G.N.Jukov o'qituvchining mustaqil ishda ishtiroki qisman ekanligini, talabalarining kognitiv faoliyati esa o'qitishning barcha bosqichlarida o'qituvchi tomonidan doimo kuzatilishini ta'kidlaydi.

A.G.Asmolovning asarlarida mustaqil ish talaba faoliyatining o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq. Shunday qilib, quyidagilar ajratilgan:

- ilgari olingan bilimlarga asoslangan reproduktiv turdagi mustaqil ish;
- yangi bilimlarni olishga qaratilgan kognitiv-qidiruv turdagi mustaqil ish;
- kognitiv-tanqidiy turdagi mustaqil ish, pedagogik tahlil; yangi asarlar yaratish maqsadida ijodiy turdagi mustaqil ish.

Oliy ta'limda o'qitish nazariyasi va metodologiyasi sohasidagi mustaqil ish muammosi zamonaviy tadqiqotchi M.G.Garunov asarlarida batafsil ko'rib chiqilgan. Talabalarining o'z-o'zini o'qitish faoliyatini rivojlantirish bo'yicha metodologik takliflar I.F.Isayev va V.V.Danshina tomonidan tasvirlangan. Bitiruvchilarning ijtimoiylashuvini osonlashtirish uchun maktab va hayotni bog'lash tamoyilini qo'llab-quvvatlagan pragmatik pedagogikada o'quv jarayonida mustaqillik masalalari V.A.Slastenin va boshqa izdoshlarining asarlarida keltirilgan. Talabalarining mustaqil ishini to'g'ri bajarishi uslubiy ko'rsatmalar va o'qituvchi tomonidan beriladigan yo'l-yo'riqlarga bog'liq bo'ladi. Shu bois boshqa fanlar qatori "O'zbek tili" fani bo'yicha sillabusda talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish yuzasidan uslubiy ko'rsatmalar ishlab chiqiladi.

Rus guruhlarida o'zbek tilidan bilim darajasi turlicha bo'lgan talabalarining tahsil olishi ta'lim jarayonini ancha qiyinlashtiradi. Mustaqil ishlar talabalarga ularning bilim darajasiga mos topshiriqlar berish, bilim darajasi past talabalar bilan individual shug'ullanish orqali ularning boshqa talabalarga yetib olishlariga imkoniyat yaratishga yordam beradi. Shuningdek, mustaqil ishlarni to'g'ri tashkil etishning asosiy shartlaridan biri ularni nazorat qilish va baholashni to'g'ri yo'lga qo'yishdir. Nazorat ishlariga jiddiy qaramaslik, berilgan topshiriqlarni o'z vaqtida va talab qilingan shaklda so'rab baholab bormaslik, darsdan tashqari ishlarni ikkinchi darajali ishlar deb tushunish talabalarining topshiriqlarni bajarishga loqayd munosabatda bo'lishlariga va fanga qiziqishlarining pasayishiga olib keladi.

Auditoriyadan tashqari mustaqil ishlash jarayonida talabalarining bilimi va javoblarigina emas, balki ularning mustaqil fikrlashi, faolligi darajasi ham baholanishi kerak bo'ladi. Bu esa talabalarining faolligini, ayniqsa, mustaqil ishlashga bo'lgan qiziqishlari va intilishlarini oshiradi. Uzoq yillik pedagogik amaliyotimizda shu yo'nalishda olib borilgan ishlar talabalarining dars va darsdan tashqaridagi faoliyatini uyg'unlashtirishga, darsda o'tilgan mavzularni darsdan tashqari mustaqil bajargan ishlari vositasida mustahkamlanib borishiga, ayrim talabalarining individual topshiriqlarni bajarish orqali hatto boshqa talabalardan ilgarilab ketishiga, o'zi bajargan ishlaridan ruhlanishi natijasida tilga bo'lgan qiziqishining ortishiga ham olib keldi.

Til o'qitishda ijodiy ishlar ham talabalarining o'qigan, ko'rgan, eshitganlari asosida yoziladigan mustaqil ishlar bo'lib, odatda, uy vazifasi sifatida beriladi. Har qanday fanning rivoji egallangan bilimlarni yangi bilimlar bilan boyitish, hosil qilingan ko'nikmalarni malakalarga aylantirishni taqozo etadi. Jumladan, quyi ta'lim bosqichlarida hosil qilingan gap tuzish, o'z fikrini 7–8 tagacha gaplar vositasida bog'lanishli ifodalash ko'nikmalarini matn yaratish darajasiga olib chiqish talabalarga murakkab sintaktik butunliklarni o'rgatish, talabalarni o'zbek tilining sintaktik-sinonimik variatsiyalaridan o'rinli foydalana olish malakalarini hosil qilishga yo'naltirilgan holda davom ettirish zarur.

Ijodiy ishlarni tashkil etishda guruh bilan birgalikda teatrlar, muzeylarga, shuningdek, Xotira maydoni, Milliy bog', Mustaqillik maydoni, Istiqlol maydonlariga, Samarqand, Buxoro, Xiva kabi tarixiy shaharlarga sayohatlar uyushtirishning, sayyor darslarni kompozitsion tarzda tashkil etishning ahamiyati nihoyatda kattadir. Bunday sayohatlarni videolavhalar yordamida amalga oshirish ham mumkin. Biroq sayohat-darslardan so'ng, albatta, suhbat o'tkazish va talabalarining fikrlarini aniq maqsadlarga yo'naltirish ijodiy ishlarning samarali bo'lishiga olib keladi.

Auditoriyadan tashqari olib boriladigan bunday mashg'ulotlarning mazmun-mohiyati, bir tomondan, talabaning monologik nutqini rivojlantirishga qaratilsa, ikkinchidan, til o'rgatish orqali talabalarga milliy qadriyatlarimiz, milliy ma'naviyatimiz, milliy istiqlol g'oyalari bilan amaliy faoliyat davomida tanishish va ularni o'zlashtirishdan iborat. Umuman, oliy ta'lim bosqichida mustaqil uy o'qishlari va ijodiy mashqlariga ustuvorlik berish bilan bir qatorda dars jarayonida tizimli topshiriqlardan keng foydalanish talabalarining fikrlash qobiliyatini, so'z boyligini o'stirish va bog'lanishli monologik so'zlash kompetensiyalarini rivojlantirishga katta yordam beradi.

Ona tilidan mustaqil ishlar ta'limni tashkil etishning asosiy jihatidir. Biroq, chet tillarini o'rganayotgan bakalavrlarga ona tilini o'qitish usullari va tilshunoslikning fan sifatida rivojlanishi tarixi davomida mustaqil ishlash, bu ma'lum bir usul tayangan tarixiy davr va psixologik fanning dominant tendentsiyalariga bog'liq. Zamonaviy usullarda mustaqil o'qitishning o'rni va rolini aniqlash hamda xorijiy tillarni o'rganishning ma'lum bir darajasida ona tilidan mustaqil ishlarning maqsad va vazifalarini yaxshiroq aniqlash uchun mustaqil ishlarning asosiy o'qitish usullaridagi o'rni tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilish kerak. Biroq, ona tilidan mustaqil ishlar tahliliga o'tishdan oldin, "metod" atamasi nimani anglatishini aniqlash kerak.

Ingliz metodistlari D. Richards va G. Rojersning yondashuviga ko'ra, "o'qitish usuli" atamasi uch darajada talqin qilinishi mumkin. Birinchi, nazariy daraja, usulni o'qitishda tilni o'rganish va o'zlashtirish strategiyasini belgilaydigan yo'nalish sifatida taqdim etadi. Bu atamaning yana bir ekvivalenti "yondashuv"dir. Ikkinchi daraja - dizayn darajasi - til o'qitishning texnik jihatini tavsiflaydi. Bu daraja usulni tanlashni va o'quv maqsadiga erishish vositalarini belgilaydi. Uchinchi, amaliy daraja, tanlangan usulni o'qituvchining faoliyat texnologiyasi sifatida qo'llash usullarini belgilaydi. Bunday texnologiyalarning ma'lum bir to'plami til o'qitish modelini tashkil qiladi. Tasniflash uchun biz ikkinchi darajani asos sifatida ishlatamiz, bu yerda usul rivojlanish nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. A.N. Shukin yuqoridagi tamoyilga asosanib quyidagi tasnifni taklif qiladi:

- to'g'ridan to'g'ri usullar (tabiiy, to'g'ridan-to'g'ri, audiovizual, audiolingual);
- ongli (grammatika-tarjima, matn-tarjima, ongli-qiyosiy, milliy-lingvistik yo'nalish);
- kombinatsiyalangan (o'qish usuli, kommunikativ);
- intensiv (hissiy-semantik, faollashtirish usuli, immersiya usuli, nutqni moslashtirish, intellektual usul va va boshqalar).

Xulosa shuki, o'zbek tilidan mustaqil ishlarning metodik ahamiyati ularning dialogik nutq bilan uzviy bog'liqligida ham namoyon bo'ladi. Dialogik nutq, o'z tabiatiga ko'ra, oldindan qat'iy rejalashtirilmagan, vaziyatga moslashuvchan va ijtimoiy omillarga sezgir nutq shaklidir. Mustaqil ishlar doirasida tashkil etilgan dialogik vaziyatlar talabaning nutqiy moslashuvchanligini rivojlantiradi, ya'ni u bir xil mazmunni turli ijtimoiy sharoitlarda turlicha ifodalash zaruratini anglay boshlaydi.

Adabiyotlar

Bobojonova L.M. (2010). *Til va nutq madaniyati*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Ковалева Ю.Ю. (2003). *Формирование методической компетенции будущего учителя английского языка как второго иностранного: на базе немецкого языка как первого иностранного: Автореф. дис. канд. пед. наук*. Томск.

Richards J.C., Rodgers T.S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

Skinner, B.F. (1996). *The Technology of Teaching* [Text] / B.F.Skinner. New York: Oxford University Press.

Hymes, D. (2003). *Foundations in Sociolinguistics Edition* [Text] / D. Hymes. Routledge.

GEOGRAFIK TUZILISHI, TASHQI KO'RINISHI ASOSIDA SHAKLLANGAN TOPONIMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Sobir AHMEDOV*

Annotatsiya

Ushbu maqolada tabiiy-geografik toponimlar o'zi ifodalayotgan hududning tabiati, iqlimi, nabotot va hayvonot olami, joylashish o'rni, relief tuzilishiga doir boy ma'lumotlar keltiriladi. Tilshunoslik fanidan tashqari tarix, geografiya, o'lkashunoslik, botanika, zoologiya, geologiya fanlari uchun ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egaligi hamda semantik jihatdan turlari, xususan, hududning joylashish o'rniga ko'ra hamda rang belgisi asosida shakllangan toponimlarning semantik xususiyatlari haqida ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: semantika, toponim, geografik tuzilish, tilshunoslik, nom, so'z, leksema, oykonim, so'z birikmasi.

SEMANTIC PROPERTIES OF TOPONYMS FORMED ON THE BASIS OF THEIR GEOGRAPHICAL STRUCTURE AND APPEARANCE

Abstract

This article provides rich information about the nature, climate, flora and fauna, location, and relief structure of the area that natural-geographic toponyms represent. In addition to linguistics, they are of great scientific and practical importance for history, geography, local history, botany, zoology, and geology, and their semantic types, in particular, the semantic characteristics of toponyms formed based on the location of the territory and color symbols, are described.

Key words: semantics, toponym, geographical structure, linguistics, name, word, lexeme, ikonym, phrase.

Tabiiy-geografik toponimlar obyektning tabiati, o'simlik, hayvonot dunyosi va relief xususiyatlari motivatsiyasi asosida hosil qilinadi. Toponimlarning bu turi ham, albatta, xalqning kuzatishlari, qarashlari, tajribasi natijasida yuzaga keladi.

Tabiiy-geografik toponimlar semantik jihatdan bir necha turlarga bo'linadi. Biz ularning har biri haqida fikr yuritamiz.

Nomlarning aksariyati mazkur joyning geografik tuzilishi bilan bog'liq holda shakllangan.

Tabiiy-geografik toponimlar obyektning tabiati, o'simlik, hayvonot dunyosi va relief xususiyatlari motivatsiyasi asosida hosil qilinadi. Toponimlarning bu turi ham, albatta, xalqning kuzatishlari, qarashlari va tajribasi natijasida yuzaga keladi.

Tabiiy-geografik toponimlar o'zi ifodalayotgan hududning tabiati, iqlimi, nabotot va hayvonot olami, joylashish o'rni, relief tuzilishiga doir boy ma'lumotlarni tanishish bilan tilshunoslik fanidan tashqari tarix, geografiya, o'lkashunoslik, botanika, zoologiya, geologiya fanlari uchun ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Tabiiy-geografik toponimlar semantik jihatdan bir necha turlarga bo'linadi. Ular quyidagilar:

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malakasini oshirish markazi Jizzax viloyati hududiy bo'linma rahbari

Geografik tuzilish, tashqi ko'rinish asosida shakllangan joy nomlari;
hududning joylashish o'rniga ko'ra belgisini ifodalovchi toponimlar;
rang belgisi asosida shakllangan toponimlar;
joyning tabiati, iqlim xususiyatlari asosidagi toponimlar;

Hududning joylashish o'rniga ko'ra belgisini ifodalovchi toponimlar semantikasi

Taypoqsoy. – Baxmal tumani Tuyatortar kanali bo'yidagi qishloqlardan birining nomi.

Bu joy ilgari shu nom bilan atalgan. Aholisi turk, barlos, qo'ng'iroq, qipchoq, saroy urug'lariga mansub kishilardan iborat. Soylik katta tekislikdan iborat bo'lib, bir vaqtlar bu joyga paxta ham ekishgan.

Taypoq so'zi tekis ma'nosini ham bildiradi. Qishloq mustaqillikdan keyin paydo bo'lgan. Toponim dialektal *taypoq* va *soy* geografik terminidan tashkil topgan.[1,58] Bizningcha, *Taypoqsoy* gidronimi transonimizatsiya asosida oykonimga o'tgan, tarkibi *taypoq* apellyativi va *soy* indikatoridan iborat, qo'shma tarkibli toponim.

Vadiga. – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Ushbu nomni prof B.O'rinboev shunday izohlaydi: "Vazigan *vaz (var)* va *gan (kan – kant)* qismlaridan iborat. Sug'd tilida *var (vaz)* so'zi aholi yashaydigan joy va chorva mollarini saqlash uchun chor atrofi devor bilan qoplangan qadimgi istehkomni bildiradi. Nomning ikkinchi qismi *gan – kan*" *Kan/qant* "qishloq" demakdir. Toponim "*qo'rg'on, qishloq*" degan ma'noni ifodalaydi. [2,11]

A.Xromovning yozishicha, Yag'nob vodiysida *Vatikon* degan toponim bor. U yag'nobliklar (qadimiy sug'd) tilida "*yo'zgi yaylovda yashaydigan joy*" ma'nolarini bildiradi.

Q.Hakimov esa *Vadigan* qishlog'ining geografik o'rnini hisobga olib, joy nomiga "*chorvadorlar yozda mollarini olib chiqib yashaydigan joy*" degan izoh beradi.

Muzbel – Baxmal tumani tuyatortar daryosi atrofida joylashgan qishloq nomi. Qishloq Ilono'tdi darasining shamol yo'li ustida joylashgan. Bu yer musaffo havoga, zilol suvga, ko'rkam bog'larga burkangan bo'lib, doimo mayin shabada g'ir-g'ir esib turadi.

Muzbel oykonimi *muz* va *bel* so'zlaridan tarkib topgan. *Bel* (turkiycha) ikki yo'lning o'rtasi. Turkiy tilda *bel, oshuv* so'zlari "*bir tog'dan ikkinchisiga o'tadigan pastroq joy, o'rtaliq*" ma'nolarini ifodalaydi. *Muz* so'zi "*sovuq*" ma'nosida ham qo'llanadi. *Bel* so'zi geografik termin sifatida, asosan, oronimlar tarkibida uchraydi. U turkiy tillarda "pasttog", "tog' tepaligining past joyi" ma'nolarida joy nomlari tarkibida keladi. Qishloq uncha baland bo'lmagan, ammo nisbatan sovuq dovon yonida joylashgani sababli shunday nomlangan.

Muzbuloq – Baxmal va G'allaorol tumanlaridagi qishloq nomi. Geografik obyekt nomi tarkibidagi *muz* so'zi "*sovuq*" ma'nosida qo'llangan. Yer osti suvlarining tabiiy holda yer yuzasiga chiqishi "*buloq*" deyilgan. *Buloq* so'zining areali ancha keng va geografik termin sifatida barcha turkiy tillarda qo'llanadi. Obyekt suvining harorati nomlashga asos qilib olingan. *Muzbuloq* – suvi toza, shaffof, zilol, yoz faslida ham muzdek suv oqib turadigan buloq. Baxmal tumanda *Sovuqbuloq* nomli qishloq ham bor. Dastlab buloq nomi bo'lgan, so'ngra qishloq nomiga aylangan. Demak, *Muzbuloq* gidronimi asosida oykonim paydo bo'lgan.

Ko'rbuloq – qishloq nomi. Bu oykonim ikki qismdan iborat: *ko'r* va *buloq*. *Ko'r* – suv obyektini tabiatini ko'rsatishga ma'lum darajada ishora. *Ko'rbuloq* – geografik joylashishi noqulayligi sababli suvi chiqmay qolgan, bir qismi ko'milgan, ko'zi bitib, qarovsiz qolgan yoki oqim yo'li notekisligi uchun tez-tez qurib qoladigan buloq. Suvi bir maromda oqmaydigan, ba'zan chiqib, goh qurib qolgan, yog'ingarchilik ko'p bo'lgan yillardagina chiqadigan buloq. Shunday buloqlar atrofida joylashgan qishloq shunday nomi bilan yuritiladi.

Suluvjuna – Zomin tumanidagi oroobyekt nomi. Uning tarkibidagi *suluv* soʻzi *chiroyli, juna / jona* esa *qiya tepalik* maʼnosini ifodalaydi. Demak, oronim *chiroyli choʻzinchoq tepa, qir* degan toponimik maʼnoga ega.

Kamar – Baxmal tumanid Tuyatortar kanali boʻyidagi qishloqlardan birining nomi. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da *kamar* soʻziga qoʻyidagicha izoh berilgan: “Suv qirgʻogʻida, jar chetida, tepalik yoki togʻ bagʻrida yuvilish, oʻpirilish natijasida hosil boʻlgan gʻorsimon oʻyiq joy”.

P.Gʻulomovning yozishicha, jarlik, daryoning tik tushgan, suv aylanib oqadigan chuqur joyi, pastlik yerni oʻrab turuvchi qirlar, qirdagi uzun choʻzilgan doʻnglar *kamar* deyiladi.

Kamar soʻziga T.Nafasov quyidagicha taʼrif bergan: “*togʻ etaklari va yonbagʻirlarida, uzun balandliklarning yon tomonlarida yemirilish, oʻpirilish, koʻchki kabi tabiiy hodisalar natijasida hosil boʻlgan kemtik joy, oʻyiq, chuqur joylar*”.

Kamarning lisoniy shakllanishi quyidagicha: *kamar (togʻ yonbagʻirida, uzun balandliklarning yon tomonlarida yemirilish, oʻpirilish, koʻchki natijasida hosil boʻlgan oʻyiq, chuqur joylar) > Kamar (gidronim) > Kamar (oykonim)*.

Jillibuloq – bu toponim haqida shunday izoh mavjud: “*jilli* va *buloq* qismlaridan tashkil topgan boʻlib, qadimgi turkiy tilda *jil//joʻl/yoʻl* soʻzi “*buloq*”ni va undan oqib chiqadigan suvni bildirgan. XI asrdan boshlab *yoʻl* soʻziga *-li* qoʻshib ishlatila boshlagan. *Yoʻllisoy, yoʻllijoy*. Keyinchalik bu soʻz *joʻlli, jilli, jili* tariqasida ishlatilgan va suvi qurimaydigan, qishin-yozin oqib turadigan joy maʼnosini anglat-gan. Keyinchalik, shu joylarda oʻtroqlasha boshlagan kishilar *jillibuloqliklar* nomi bilan atalgan”. Toponim tarkibidagi *jilli* “*iliq*” maʼnosidagi soʻz, *buloq* suvining haroratini ifoda etadi.

Zomin atamasi haqida turli xil maʼlumotlar mavjud. Xususan, “Zomin boʻlish”, “zam” – “chorraha”, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarida *zomin* soʻzi “*togʻ oraligʻi, oʻrtaligʻidagi makon*” degan maʼnoda qoʻllangan.[3,44]

Toponimning etimonini “*manba*”, “*asos*” maʼnosidagi *zamin* soʻziga ham bogʻlash mumkin. *Zabyn* yoki *zomin* soʻzining kelib chiqishi ayrim tadqiqotlarga koʻra, *yam* soʻziga borib taqaladi. Soʻz boshidagi “*y*” undoshi talaffuzda baʼzan *z* tovushiga, *m* tovushining *b* undoshiga aylanishi qipchoq lahjasiga xos lingvistik hodisa. Yerli xalq tomonidan *yom* soʻzi *zom* yoki *zob* tarzida aytilgan. Oʻzakka joy nomini yasovchi *-yn* qoʻshimchasi qoʻshilishi bilan “*Zobin*” yoxud “*Zomin*” atamasi vujudga kelgan” [4,58]

Yom – Zomin tumanidagi qishloq nomi, oykonim. Klassik moʻgʻul yozma tilida, shuningdek, hozirgi moʻgʻul shevalarida *yom* soʻzi *jam, zam, yam* variantlarida “*yoʻl*” degan maʼnoni anglatadi; moʻgʻullar imperiyasi davrida esa “*pochta stansiyasi*”, “*bekat*” degan maʼnoni anglatgan. Markaziy Osiyoda *Yom, Jom* degan joylar koʻp boʻlgan. Rus tilida “*aravakash*” maʼnosida qoʻllanadigan *yamuik* atamasi ham aslida “*yomchi*”dan olingan.[4,60]

Dargʻob. – Baxmal va Zomin tumani Gidronim aslida *Dargʻatiob* shaklida boʻlgan, nomning fonetik tarkibi oʻzgargan, “*suv taqsimlagich inshooti toʻgʻon*” maʼnosini bildirgan. Nomning qadimiy shakliga asos boʻlgan soʻz – *vargʻ*. Qadimiy sugʻd tilida *vargʻ* (*varq*) – “*toʻgʻon, band*” maʼnosini ifodalagan. *Dargʻat* – zarur boʻlgan suv miqdorini kerakli yoʻnalishlarga taqsimlovchi gidrotexnik inshoot, *ob* esa suv. B.Oʻrinboyev fikricha, “Toponimning oʻzagi *dargʻa* soʻzi boʻlib, “*boshliq*”, “*yoʻlboshchi*”, “*qoʻmondon*” maʼnolarini anglatadi. *Dargʻob* – “*suv taqsimlovchi, suv dargʻasi, mirob*” maʼnosidadir. Bizningcha, *Dargʻob* gidronimi “*suv taqsimlash joyi*” degan maʼnoga ega.

Rang belgisi asosida shakllangan toponimlarning semantik xususiyatlari.

O'zbekistonda relief shakllarini ifodalaydigan oronimik terminlar orasida *tosh* so'zi alohida o'rin tutadi. Tosh so'zi qattiq tog' jinslarining umumiy nomi bo'lish barobarida "*tog'*", "*alohida qoya*", "*cho'qqi*" ma'nosini anglatadi. Viloyat hududida *Oqtosh*, *Qoratosh* toponimlari ham uchraydi. Bu o'rinda *tosh* so'zi "*ulkan qoya*", "*kichikroq tog'*" ma'nosida qo'llangan. Masalan, Zomin tumanida Zominsuvning bo'yida *Qoratosh* degan joyda 4-5 qavatli uy kattaligida qo'ng'ir-qoramtir yolg'iz yaxlit qoya bor yoki shu tumandagi Tamtum qishlog'i markazida ham 4-5 qavatli uycha keladigan *Cho'qmortosh* nomli qoya bor. Shu qishloq yuqorisida *Ayritosh* nomli qo'shaloq cho'qqi bor.

Oqtosh – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Bu joy qadim-qadimdan shu nom bilan yuritiladi. Bu qishloq geografik jihatdan Novqaota qishlog'i bilan O'smat, Oyisha qishloqlari oralig'ida joylashgan. Bu joyda yashovchilar o'zlarini turk, barlos, qipchoq urug'lariga mansub kishilar deb bilishadi. 60-70 yillarda qishloqda "*Oqtosh marmar kareri*" ishga tushgan. Bu yerning marmar toshi – Toshkent shaharida binolarning tashqi va ichki bezagi uchun ishlatilgan. Qishloq Oqmarmartosh tog'i yaqinida joylashganligi bois shunday atalgan.

Qorasuv – Baxmal va G'allaorol tumanidagi qishloq nomi. Toponimiyaga oid ilmiy manbalarda yer ostidan chiqadigan buloq va sizot suvlari bilan to'yinadigan soy-jilg'alar qorasuv deyilishi, chunki ularning suvi qoramtir tusda bo'lishi ko'rsatiladi. [5,177]

Qorasuvuq – O'smat kentining Yo'ldoshboy qishloq fuqarolar yig'iniga qarashli qishloq nomi. Bu joyda doimiy ravishda sovuq shamol esib, bo'ronli kunlar ko'proq davomganligi uchun qishloq shunday ataladi. Demak, qishloq hududning tabiiy-iqlim xususiyatlari motivatsiyasi asosida yuzaga kelgan.

Shovqor – Baxmal tumanidagi qishloq, Turkiston tizmasidagi cho'qqilardan biri, Jizzax viloyati (Baxmal tumani) bilan Tojikiston Respublikasi chegarasida. Sug'd tilida *shov* – "qora", *qor* // *qar* // *gar* "tog'": *Shovqor* – "qora tog'". Demak, tog' tashqi ko'rinishiga ko'ra nomlangan Keyinchalik hududda yuzaga kelgan aholi maskani unga nisbat berib nomlagan, oronim transonimizatsiya asosida oykonimiga aylangan.

Oqqo'rg'on – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Jizzax shahrida Oqqo'rg'onlik mahallasi bor. Toshkent viloyatida shu nomdagi tuman mavjud. Oqqo'rg'on – katta, poydevori oq toshdan terilgan, kunchiqar tomonda joylashgan qo'rg'on. Ana shunday qo'rg'oni bor qishloq ham – Oqqo'rg'on deyilgan.

Bizningcha, *Oqqo'rg'on* oykonimiga *oq* so'zining "*ulug'lik*", "*yuksaklik*" semalari bilalug'aviy asos bo'lgan.

Tarixdan ma'lumki, insonlar tomonidan bunyod etilgan istehkomlar, qo'rg'onlar nomidagi *oq* leksemasi ularning hukmdorlar uchun mo'ljal-langanini bildirgan. Toponimlar tarkibida rang bildiruvchi "*qora*", "*oq*", "*sariq*", "*ko'k*" sifatlari ba'zan "*baland*", "*katta*", "*yuksak*" ma'nolarida ham qo'llanadi. Masalan, *Aqteba* boshqalaridan kattaroq tepalikni anglatgan" [4,54].

Joyning tabiati, iqlim xususiyatlari asosidagi toponimlar

Gulbuloq – Baxmal tumani Tuyatortar kanali bo'yidagi qishloqlardan birining nomi. *Gulbuloq* etimologiyasiga doir har xil qarashlar mavjud. T.Nafasov fikricha, "Gulbuloqning qadimiy shakli Gumbuloq bo'lishi kerak. Gum – chuqur, suvning yuqoridan quyiladigan qismi. Oykonim tarkibi o'zgargan, ba'zan "*chuqurlik*", "*jarlik*" ma'nosida ham qo'llaniladi. Toponimlar tarkibidagi *gum* so'zi "*tevarak-atrofga nisbatan pastroq*" ma'nosini bildiradi. Gumbuloq – ko'p suvli, chuqurdagi buloq. Buloq nomi qishloq nomiga o'tgan" Q.Hakimov talqinicha, "Gul nomining bezakbop o'simlik bo'lgan *gul* so'ziga aloqasi yo'q". Gulbuloq

aslida *gil* va *buloq* soʻzlaridan tashkil topgan. *Gil* “*qum*”, “*loy*” maʼnosidagi soʻz. [1,25] Dastavval, *buloq* chiqqan paytda *qum*, *gil* aralash chiqqan boʻlishi mumkin. *Gulbuloq* toponimi etimologiyasi borasida Q.Hakimov fikriga qoʻshilamiz, *Gulbuloq* toponimining yuzaga kelishi obyektdagi suvning tarkibi bilan bogʻliq: *Gilbuloq*→*Gulbuloq*. Demak, *Gulbuloq* gidronimi keyinchalik oykonimiga aylangan.

Gʻorlitepa. Baxmal tumanida joylashgan Qatortol qishlogʻining togʻ oldi hududida *Gʻorlitepa* deb nomlanuvchi sirli manzilgoh borligi manbalarda qayd etilgan. Togʻ etagida joylashgan bu tarixiy yodgorlik milodning VI-VII asrlarida nihoyatda gavjum maskan boʻlganligi maʼlum. Tarixiy maʼlumotlarga qaraganda, *Gʻorlitepa* turkiy qabilalarning qoʻrgʻoni boʻlib, uning obod boʻlish davri III-V asrlarga toʻgʻri keladi. Bu tepalik atrofida bir necha gʻor boʻlganligi uchun ham *Gʻorlitepa* deb atalgan.[2,17].

Tepalikning pastki biqinida gʻor ogʻzi boʻlib, kirish joyining balandligi 2 metrdan ziyodroq, eni 1-1,5 metr keladi. Gʻor ogʻzidagi yoʻlak borgan sari torayib boradi. Gʻorning soʻnggi qismida kishi chiqib oʻtirishga moʻljallangan joy bor. Mahalliy odamlarning qayd etishicha, bu mehrob emish. Manbalardagi qaydlarga koʻra, bu joy qadim-qadimdan odamlar uchun maskan boʻlgan. Bu tepalikning atrofidan topilgan turli xil yodgorliklar VI-VII asrlarga tegishli hunarmandchilikning eng qadimgi namunalari sanaladi. Bu toponimlar Baxmal tumani tarixida oʻtmish sanʼati, madaniyati rivojlanganidan dalolat beradi. Bizningcha, mazkur toponimning lisoniy shakllanishi quyidagicha: *gʻorli tepa* (otli birikma) > *Gʻorli tepa* (tepa nomi, oronim) > *Gʻorlitepa* > (oronim).

Jelligulli. Ilonoʻtti darasida *Jelligulli* degan qishloq bor. Arabcha *shamol* soʻzining turkiychasi *yel* – *jel*, turkcha-moʻgʻulcha *gul* yoki *qul* soʻzi “*soylik*”, “*dara*” degan maʼnoni bildiradi. *Jelligulli* – “*sershamol soylik*” maʼnosidadir. Hozirda *Amir Temur* deb ataladi.

Shamolgaza – togʻ yonbagʻridagi shamol esib turuvchi, shamol oʻtib turuvchi joy. *Gaza* // *gazza* – “qir, balandlik, choʻqqi”. Demak, *Shamolgaza* – *shamolli qir, choʻqqi* toponimi maʼnosiga ega.

Baxmal tumanida *Dovul* nomli qishloq va suv obyekti bor. “*Dovul* – juda qattiq shamol. Tezligi sekundiga 20 metrdan ortiq. Dengizda katta toʻlqinlarga, quruqlikda ofatlarga, buzilishlarga sabab boʻladi. Odatda serharakat siklonlar bilan bogʻliq holda vujudga keladi. Baʼzan kuchli quyun tarzida roʻy beradi”.*Dovul* oykonimiga qishloq atrofida kuchli dovullar boʻlib turishi motiv qilib olingan.

Jillibuloq – bu toponim haqida shunday izoh mavjud: “*jilli* va *buloq* qismlaridan tashkil topgan boʻlib, qadimgi turkiy tilda *jil*//*jo* //*yo* //*l* soʻzi “*buloq*”ni va undan oqib chiqadigan suvni bildirgan. XI asrdan boshlab *yo* //*l* soʻziga *-li* qoʻshib ishlatila boshlagan. *Yo* //*llisoy*, *yo* //*llijoy*. Keyinchalik bu soʻz *jo* //*lli*, *jilli*, *jili* tariqasida ishlatilgan va suvi qurimaydigan, qishin-yozin oqib turadigan joy maʼnosini anglat-gan. Keyinchalik, shu joylarda oʻtroqlasha boshlagan kishilar *jillibuloqliklar* nomi bilan atalgan”. Toponim tarkibidagi *jilli* “*iliq*” maʼnosidagi soʻz, *buloq* suvining haroratini ifoda etadi.

Geografik obyektning atamashunoslikdagi umumlashma nomi toponim hisoblanar ekan, ushbu atama asosida toponimiya, toponimika kabilar tegishli hududda yashaydigan millat va xalqlarning oʻtmishini, tarixiy rivojlanishini hamda etnik jihatlarini oʻzida mujassamlashtirgan boʻladi.

Adabiyotlar

- ҲАКИМОВ Қ. (2009). *Жиззах вилояти географик номлари*. Тошкент: Академнашр.
Саййид Азим. (2001). *Бахмалнома*. Жиззах: Сангзор
Бойбўриева С.(2009). *Жиззах вилояти Зомин тумани // Турон тарихи*. Тошкент.

Тўйчибоев Б.,Қашқирли Қ.(2012) *Зоминнинг тил қомуси*. Тошкент: Академнашр.

Охунов Н.(1994). *Жой номлари таъбири*. Тошкент: Ўзбекистон.

Эназаров Т. (2004). *Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини*. Тошкент: Университет.

Annotatsiya

Ushbu maqolada turizm sohasiga doir terminlarning o‘zbek tili lug‘at tarkibiga o‘zlashish omillari, shart-sharoitlari haqida tilshunos olimlarning fikrlari keltirilgan va ushbu fikrlarga munosabat bildirilgan. Har bir til uchun o‘zlashmalar tilning boylik manbayi ekanligi soha terminlari misolida tahlil qilingan va ayrim terminlar izohi keltirilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, lug‘at, o‘zlashma termin, lisoniy omil, og‘zaki va yozma nutq.

LINGUISTIC FEATURES OF BORROWED TOURISM TERMS

Abstract

This article presents the opinions of linguists about the factors and conditions for the assimilation of tourism-related terms into the Uzbek language vocabulary and their reactions. The fact that assimilation is a source of wealth for each language is analyzed using the example of industry terms, and some terms are explained.

Keywords: tourism, vocabulary, borrowed term, linguistic factor, oral and written speech.

Bugungi kunda tez rivojlanib borayotgan sohalardan biri bu turizmdir. Demak, har qanday rivojlanayotgan soha leksikasida o‘zgarishlar kuzatilar ekan, turizm terminologiyasiga ham yangi terminlar o‘zlashadi yoki so‘z yasash usuli orqali yangi terminlar yuzaga keladi. Leksikadan o‘rin olgan terminlarni og‘zaki yoki yozma nutqda to‘g‘ri qo‘llash har bir shaxs uchun muhim sanaladi.

“Ma’lumki, har bir fan sohasining rivojlanishi va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etgani, shuningdek, tartibga solingani bilan ham uzviy bog‘liqdir. Atamalarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta’sir ko‘rsatadi”. (Абдурахмонов, Мамажонов, 2002, 84–85 б) Ushbu jarayonda to‘g‘ri nutq tuzishda soha terminologiyasidan xabardor bo‘lish maqsadga muvofiq sanaladi.

XX asrning 30-yillarida o‘zbek tilida ko‘plab terminologik lug‘atlari tuzilib, nashr etildi. Shu jarayonda terminlar tarixi, terminlarning ma’no va mavzu guruhlari, grammatik tuzilishi va yasalishi, taraqqiyot yo‘li va boyish manbalari haqida nazariy masalalar ham ishlab chiqildi. Tilshunoslikda terminlarning o‘zgarishi, yangi terminlarning paydo bo‘lishi ilm-fan taraqqiyoti va sohalar rivoji bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu holatni tilshunos L.I.Bojno quyidagicha ta’kidlaydi:

“Texnika taraqqiyoti ta’sirida terminologiya o‘zaro aloqador ikki qonuniyat asosida, birinchidan, ilmiy-texnika jarayoni qonuniyatlari, ikkinchidan, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog‘liq ravishda o‘zgarib boradi”. (Божно, 1971, 103 с.)

Aytish mumkinki, turizm terminologiyasi ham o‘zbek terminologik tizimida alohida o‘ringa ega. Keyingi yillarda ushbu soha terminologiyasiga doir ilmiy tadqiqotlar ko‘lami kengaydi. Jumladan, Z.Sobirovaning “O‘zbek va ingliz tillaridagi turizm terminlarining tipologiyasi, o‘zaro berilishi va leksikografik talqini”, N.Yakubovanning “Turizmga oid o‘zlashgan terminlarning leksik-semantik xususiyatlari (ingliz, o‘zbek va rus tillari

* Navoiy davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

misolida)”, E.Boymanovning (“O‘zbek tilining turizm terminologiyasi” kabi ilmiy tadqiqotlari turizm terminologiyasi va sohada qo‘llanuvchi terminlarning nazariy asoslari, va boshqa turli qirralarini o‘rganishga qaratilgan.

“Til va jamiyat o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, jamiyatda sodir bo‘layotgan barcha o‘zgarishlar uning tilida namoyon bo‘ladi. Jamiyat hayotiga kirib kelgan yangi tushunchalar, voqea-hodisalar jamiyatning lingvomadaniy konseptosferasidan joy olishi uchun o‘z til zaxirasi bilan bir qatorda o‘zga tillarga ham murojaat qilinadi va so‘zlar o‘zlashtiriladi”. (Сирожиждинов, 2017, 83 б) Bu esa, o‘z navbatida, tilning lug‘at qatlami yangi leksik birliklar bilan boyishini hamda uning lingvomadaniy muhitda bekam-ko‘st taraqqiy etishini ta‘minlaydi. Shuningdek, so‘z o‘zlashtirish til sohiblarining tasavvuridagi lisoniy lakuna to‘lishiga va olamning konseptual manzarasini benihoya aniq va ravshan anglashiga ko‘maklashuvchi asosiy vositalardan bo‘lib xizmat qiladi.

So‘z (termin) o‘zlashtirishning mohiyati nafaqat bir til elementlarini boshqa tilga o‘tkazish, balki jamiyat taraqqiyoti, fan va texnikaning rivojlanishi, xalqlar o‘rtasidagi madaniy aloqalarga bog‘liq holda kechadigan jarayon hamdir. Boshqacha aytganda, bir tildan boshqa tilga so‘zlarning kirib kelishi, qabul qiluvchi til leksikasidan o‘rin olishi va o‘sha til muhitiga moslashib, singib ketishi murakkab lisoniy va ijtimoiy-tarixiy sharoitlar bilan bog‘liq tarzda ro‘y beradigan qonuniyat hisoblanadi. Ko‘rinadiki, so‘z o‘zlashtirishning sabablarini lingvistik jarayon sifatida ko‘rib chiqish muhim ahamiyatga ega jarayondir. Ular nolisoniy (ekstralingvistik) va lisoniy (lingvistik) omillarga bo‘linib, bir-biri bilan o‘zaro chambarchas bog‘liqdir.

“O‘zbek tiliga chetdan o‘zlashgan so‘zlar semantikasini yoki ular tarkibidagi terminelementlar ma‘nosini hisobga olmaslik ko‘p hollarda terminlardagi aniqlik, qisqalik mezonlarining buzilishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, terminlar yasashda so‘zning derivatorlik xususiyatini hisobga olmaslik ham mantiqsiz, noto‘g‘ri terminlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Masalan, tibbiyotda ishlatiladigan *fonendoskop* asbobining o‘zbekcha muqobili sifatida ba‘zan *tomirgich* so‘zini ishlatish hollari paydo bo‘ldi”. (Мадвалиев, Маҳкамов, Мирахмедова, 2020. 9-б) Bu kabi holatlar boshqa soha terminologiyalarida ham kuzatiladi. Shunday ekan, har qanday soha uchun termin o‘zlashtirishda shu sohaning tabiatidan kelib chiqib tarjima qilish, zarurat bo‘lmasa, shu o‘zlashma terminning o‘zini qo‘llash ma‘qul deb o‘ylaymiz.

Har bir soha doirasida faol qo‘llanadigan va o‘sha soha uchun xos bo‘lgan maxsus so‘zlar mavjud. Termin chegaralangan leksik qatlamga mansub lug‘aviy birlik sifatida terminologik tadqiqotlarning asosiy obyekti, terminologik lug‘atlar yaratishning muhim manbayi hisoblanadi. “Tilshunoslikka oid adabiyotlarda (termin – A.L) o‘zlashtirishning nolisoniy omillari sifatida quyidagilar qayd etiladi: xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy yaqin aloqalar; so‘z o‘zlashtiruvchi jamiyatda ichki ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar; tilning jamiyat iqtisodiy muhitida tutgan o‘rni; bir vaqtning o‘zida ham yangi narsa va tushuncha, ham ularning lisoniy ifodasini (so‘zlarni) o‘zlashtirish. Biz tadqiqotlarimizda “so‘z/termin” birligidan foydalanganmiz. Chunki ayrim so‘zlar o‘rniga qarab so‘z yoki termin sifatida qo‘lanishi mumkin. Terminologik tizimlar yaxlit til tizimida uning umumiy qonuniyatlariga bo‘ysungan holda paydo bo‘ladi va rivojlanadi. Jumladan, tilshunos N.Kuzkin termin bilan so‘z o‘rtasida o‘tib bo‘lmas chegara yo‘qligini, ular shaklan ham, mazmunan ham jiddiy tafovutga ega emasligini aytadi.

R.Jomonovning fikriga ko‘ra, so‘z o‘zlashtirishda nolisoniy (ekstralingvistik) omillarning eng asosiylari “xalqlar o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar; ilm-fan taraqqiyoti; ommaviy axborot vositalari faoliyatining kengayishi; tarjima adabiyotiga

bo'lgan talabning ortib borishi; reklama va ko'rgazmali vositalardagi matnlar; xorijiy tillarga bo'lgan ehtiyojning oshishi va shu kabilardan iboratdir". (Жомонов, 2013, 38-b)

Ma'lumki, dunyodagi ko'pchilik tillar turli sohalarida bir-biri bilan yaqin munosabatda bo'ladi va shu sababli lug'at qatlami boyib boradi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, turizm sohasida qo'llanuvchi terminlarning asosiy qismini o'zlashmalar tashkil etadi. XX asrda turizm terminlari o'zbek tili lug'at tarkibiga asosan rus tili orqali Yevropa tillaridan o'zlashgan bo'lsa, bugungi kunga kelib, ushbu soha terminlari to'g'ridan to'g'ri chet tillaridan o'zlashayotganini ko'rishimiz mumkin. O'zlashmalarga nazar tashlaydigan bo'lsak, xalqaro terminlarda yunon va lotin tiliga taalluqli terminelementlar ko'p kuzatiladi.

Turizm terminologiyasidagi o'zlashmalarning asosiy qismini ingliz tilidan, shuningdek, fransuz, italyan, nemis tillaridan o'zlashgan terminlar tashkil qiladi. Shuningdek, turizmning yangi turlarini paydo bo'lishi bilan bog'liq tarzda yangi terminlarlar ham vujudga kelmoqda.

Shuni ta'kidlash joizki, har doim ham terminlarni to'g'ridan to'g'ri o'zlashtirib bo'lmaydi. Boshqa tildan o'zlashtirilgan terminning ma'nosini ifodalovchi ichki qatlam birligi bo'lsa, unda boshqa tildan o'zlashgan termin emas, balki o'sha tilga xos bo'lgan birlik ishlatilishi maqsadga muvofiq. Shunday bo'lsa-da, ichki imkoniyatlardan kelib chiqib, soha terminlarining ma'lum qismini kalkalash yoki tarjima qilish orqali milliyalashtirish ham mumkin. Bu haqida professor M.Abdiyevning quyidagi fikrlarni keltirish o'rinni:

"Terminologiya sohasida ba'zi bir chalkashliklarga ham yo'l qo'yilayotganini qayd etish lozim. O'zbek tiliga o'zga tillardan kirib kelgan so'zlarning muqobilini topishda shoshmasdan ish tutish, ularning o'rniga muqobil sifatida taklif etilayotgan arabcha-forscha so'zlarni qabul qilishni ham imkoni boricha jiddiy o'ylab ko'rish zarur deb hisoblaymiz. To'g'ri, ota-bobolarimizdan qolgan ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlarning ko'p qismi arab va fors tillarida yoki eski o'zbek yozuvida yozilgan. Shu bois ularni o'rganish ham zarur. Ammo ona tilimizda muqobili bo'lgan o'zbekcha (turkiycha) so'z va terminlar o'rnida chet tillariga tegishli variantlarni ishlatish unchalik to'g'ri bo'lmasa kerak". (Абдиев, 2013, 6 б)

Professor M.Abdiyevning fikrlaridan shu narsa ayon bo'ladiki, olim o'zbek tili terminlarini milliyalashtirish masalasini o'rta tashlaydi. Ammo turli fan-texnika sohalariga oid terminlarning aksariyati jahondagi tillarning leksik qatlamiga mansub. Ma'lum bo'ladiki, dunyoda sof til bo'lmaganidek, o'zbek tili terminologiyasining ma'lum bir qismini o'zlashma qatlam tashkil etishi tabiiy hol. *Motel, hotel, hostel, rotel, pansionat, pekij-tur, vaucher, pansionat, turpaket, lyuks klass, nomer, voucher, gid, kemping, turopoperator, litsenziya* kabi turizm terminlari yuqorida keltirilgan fikrlarimizni dalillaydi.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda turizm terminologiyasida faol qo'llanuvchi *poyezd, vagon, vokzal, stansiya, razyezd* kabi terminlar XIX asrning 70-yillaridan, texnika taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab iste'molda bo'lgan. Ushbu jarayonni tilshunos olimlar o'z tadqiqotlarida ham ta'kidlab o'tishadi. Jumladan, filologiya fanlari doktori, professor Sh.Sirojiddinov o'zbek tilida so'z o'zlashtirish masalalariga bag'ishlangan "So'z o'zlashtirish omillari xususida" maqolasida quyidagi fikrlarni ilgari suradi:

"XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida tilshunos olimlar so'z o'zlashtirish omillarini ayri (nolisoniy va lisoniy) ko'rmasdan, yaxlit (ajratmagan) tarzda belgilaganlar, biroq davr o'tishi bilan tajribada so'z o'zlashtirishning nolisoniy va lisoniy omillari alohida-alohida e'tirof etildi. Darhaqiqat, so'z o'zlashtirish murakkab kompleksni tashkil etadigan ekstralingvistik va lingvistik omillardan tarkib topgan jarayonni o'zida namoyon etadi". (Сирожиддинов, 2017, 84 б)

O'zbek tili turizm terminologiyasining hozirgi shakllanish davrida o'zbek tilining ichki

imkoniyatlaridan foydalanish, yangi paydo bo'layotgan tushunchalarni nomlash uchun terminlarning o'zbekcha muqobillarini yaratish tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelmoqda.

Kuzatishlardan ma'lum bo'ladiki, muayyan til terminologik tizimi asosan o'sha tillarning lisoniy bazasida so'z yasash, so'zlarning leksik ma'nosini o'zgartirish, ushbu tillarning ichki imkoniyatlari asosida so'zlarni bog'lash, mavjud terminlarni kalkalash orqali rivojlanadi.

Turistik terminlar o'zlashuvining lisoniy omillari sifatida quyidagi asosiy manbalarni qayd etish mumkin:

1. Umumiste'moldagi so'zlar ma'nosini maxsuslashtirish yoki ona tilidagi so'z va morfemalar yordamida termin yasash.

2. O'zlashma terminlarning ona tildagi muqobillarini yasash. Umumiste'moldagi so'zlar fan va texnika sohasidagi biror narsa yoki tushuncha nomi sifatida terminga xos xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, *dam olish zonasi* (dam olish maqsadida tashkil etilgan hudud).

Bevosita kalkalash asosida hosil bo'lgan terminlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Transport – ekskursiya uchun panoramali, oynali avtobus, karvon, lagerda tunash uchun g'ildirakli tirkama, bitta chipta, hujjatlar, huquqiy qoidalar, bojxona me'yorlari, avtomobil sug'urtasi, bojsiz to'lov va boshqalar.

Aeroport – samolyot, uchuvchi, stuardessa, parvozdagi xizmat (parvoz paytida xizmat ko'rsatish), uzoq masofali parvoz va boshqalar.

Apartament – sharoiti jihatdan zamonaviy turar joyga yaqin holda tashkil qilingan, ovqat tayyorlash imkoniyati ham mavjud bo'lgan xona. Ushbu termin ifodalagan ma'noning muhim jihati shundaki, xona ichida mijozning o'zi ovqat tayyorlashi mumkin. Odatda, mehmonxonalarda bunday turdagi xonalar bo'lmaydi. Demak, bu terminning paydo bo'lishi uchun lug'aviy asos mehmonxonada tashkil etilgan yangi turdagi xona nomi bilan bog'liqdir.

Gid – turistlarga shaharning ma'lum diqqatga sazovor joylarini ko'rsatuvchi, bir yoki bir nechta tillarni biluvchi professional yo'lboshlovchi. Ushbu termin iste'molda turizm terminologiyasida faol qo'llanadi.

Tabldot – restoranlarda taomga nisbatan qo'llanuvchi, gazakdan tortib desert miqdorigacha chegaralangan va ovqatlarga umumiy narxlar o'rnatilgan xizmat ko'rsatish turi. Odatda, esa har bir taomga alohida belgilangan narxlar asosida xizmat ko'rsatiladi.

Taymsheer – alohida yoki birgalikdagi kvartira tipidagi, uzoq muddatga sotib olish mumkin bo'lgan xona.

Tranzit – bir hududdan ikkinchi hududga uchinchi hudud orqali 24 soatdan ko'p bo'lmagan vaqtda yo'lovchi, yuk kabilarni olib o'tish. Bu termin *tranzit yuk*, *tranzit yo'lovchi* kabi birikma shaklidagi boshqa terminlarni hosil qilishda ham qatnashadi.

Transfer – turistik markazning ichkarisida turistni istalgan joyga tashish (vokzal, aeroport, dengiz portidan mehmonxonaga yoki shu yo'nalishning qarama-qarshisi; bir vokzal, aeroport, dengiz portidan boshqasiga; mehmonxonadan teatrga yoki qarama-qarshi yo'nalishda tashish).

Charter – transport vositasi xo'jayini bilan ijaraga oluvchi o'rtasida ushbu transport vositasidan ma'lum muddat yoki reysga foydalanib turish haqida tuzilgan ijara shartnomasi.

Lyuks – mehmonxonadagi nomerlar kategoriyasi bo'lib, mijozga taqdim etilayotgan xonalar hashami. Ushbu termin tarjima lug'atlarida "hasham, dabdaba" kabi ma'nolarni ifodalashi qayd etiladi, biroq turizm sohasida ingliz tilidagi shakli kabi qo'llanadi.

Terminologiyadagi o‘zlashma leksik birliklar qo‘llanishining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, donor terminologik birlikni retsepiyent tilda ifodash imkoniyati mavjud bo‘lsa ham, agar iste’molda u birlik ommalashmagan bo‘lsa, uni majburan muomalaga kiritib bo‘lmaydi. Bunda sun’iylik yuzaga keladi va terminlar sinonimiyasining paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Ma’lumki, sinonimiya terminologiyada kuzatilsa-da, ijobiy holat hisoblanmaydi.

Flotel – maxsus qulayliklarga ega bo‘lgan kayuta-nomerlari, faol dam olish xizmati, muzokara olib borish, konferensiya, kongress zallari, aloqa vositalari, turli barlar va restoranlardan tarkib topgan suzib yuruvchi mehmonxona.

Rotel – bir yoki ikki o‘rinli vagonlardan iborat, kechki dam olishga mo‘ljallangan ko‘chma mehmonxona.

Yuqorida izohi keltirilgan sohaga doir terminlarning ko‘pchiligi, asosan, matbuot sahifalarida, adabiyotlarda uchraydi. Ammo ularning izohini bilish turizmi rivojlanayotgan mamlakatimiz har bir fuqarosining vazifasidir.

Xulosa shuki, terminlar o‘zbek tili turizm sohasiga, asosan, ingliz, fransuz va rus tillaridan o‘zlashgan. O‘zbek tilining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o‘zlashma terminlarning tildagi muqobillarini topish hamda iste’molga kiritish tilshunosligimiz oldida turgan muhim vazifalardan bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar

Абдурахмонов Ф., Мамажонов С. (2002). *Ўзбек тили*. Тошкент: Ўзбекистон.

Божно Л.И. (1971) *Научно-техническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка // филологические науки*. Москва, №5.

Сирожиддинов Ш. (2017) Сўз ўзлаштириш омиллари хусусида// *Ўзбек тили ва адабиёти*. № 4.

Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Мираҳмедова З., Саиднўмонов А. (2020). Халқаро терминэлементларнинг изоҳли-иллюстратив лугати. Тошкент: Донишманд зиёси.

Жомонов Р.О. (2013) *Ўзбек тилида сўз ўзлаштириш ва имло муаммолари*. Тошкент: Ўзбекистон.

Абдиев М. (2013) Терминлар ўзбекча (туркийча) бўлсин // *Тилишуносликнинг долзарб масалалари. (Илмий мақолалар тўплами) VI китоб*. Тошкент: Akademnashr.

КОММУНИКАТИВДИК КЕП ОЮНДАРЫ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДИАЛОГДУК СҮЙЛӨӨ КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ

Гулбахор УСАРОВА *
Исмаилова ЗУЛФИЯ *

Аннотация

Бул макалада башталгыч мектепте эне тилин окутуу процессинде коммуникативдик кеп оюндарын колдонуунун теориялык жана методикалык негиздери ар тараптуу талданат. Изилдөөдө окуучулардын диалогдук сүйлөө көндүмдөрүн калыптандырууда оюн технологияларынын ролу, алардын психолингвистикалык жана педагогикалык потенциалы илимий негизде каралган. Коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүдө рецептивдүү, репродуктивдүү жана продуктивдүү методдордун өз ара интеграциясы негизделип, оюн ишмердүүлүгү аркылуу окуучулардын сүйлөө активдүүлүгүн жогорулатуу, сөз байлыгын кеңейтүү жана социалдык-коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүү жолдору сунушталат. Ошондой эле макалада ролдук, диалогдук, ситуативдик жана чыгармачылык оюндардын классификациясы берилүү менен алардын практикалык колдонулушу талданат. Изилдөөнүн жыйынтыгында коммуникативдик кеп оюндары башталгыч класстардын окуучуларынын диалогдук сүйлөө жөндөмдөрүн өнүктүрүүнүн эффективдүү педагогикалык каражаты экендиги далилденет.

Ачкыч сөздөр: коммуникативдик компетенттүүлүк, диалогдук сүйлөө, кеп оюндары, оюн технологиялары, башталгыч класс, эне тили, кеп активдүүлүгү, интерактивдүү окутуу, тилдик компетенция, социалдык өз ара аракеттенүү, сөз байлыгы, психолингвистика, коммуникативдик көндүмдөр, окуу мотивациясы, продуктивдүү сүйлөө.

DEVELOPING DIALOGIC SPEECH SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH COMMUNICATIVE SPEECH GAMES

Abstract

This article examines the theoretical and methodological foundations of using communicative speech games in the process of teaching the native language in primary school. Particular attention is paid to the role of game-based technologies in the development of students' dialogic speech, as well as their psycholinguistic and pedagogical potential. The study substantiates the integration of receptive, reproductive, and productive methods as an effective approach to developing communicative competence. It proposes strategies for enhancing students' speech activity, expanding their vocabulary, and fostering social and communicative skills through игровая (game-based) learning activities. The article also provides a classification of communicative speech games (role-playing, dialogic, situational, and creative) and analyzes their practical application in the classroom. The findings demonstrate that communicative speech games serve as an effective pedagogical tool for developing dialogic speech skills in primary school students.

* Пед.и.к., доцент, gorunbaieva@bk.ru

* магистр Ош шаары, Б.Сыдыков атындагы КӨЭАУ

Keywords:

communicative competence, dialogic speech, speech games, game-based learning, primary education, native language, speech activity, interactive teaching, language competence, social interaction, vocabulary development, psycholinguistics, communication skills, learning motivation, productive speech.

Киришүү

Азыркы билим берүү системасында башталгыч класстын окуучуларынын коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү маселеси негизги приоритеттердин бири болуп саналат. Эне тили сабагында окуучу жөн гана грамматикалык эрежелерди жаттоо менен чектелбестен, ал эрежелерди жандуу баарлашууда колдоно билүүсү зарыл. Айрыкча башталгыч класстарда диалогдук сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү баланын интеллектуалдык, социалдык жана маданий өсүшүнүн фундаменталдык негизи болуп саналат. Заманбап шартта балдардын кептик өнүгүүсүнүн төмөндөшү, коммуникациялык активдүүлүктүн азайышы сыяктуу көйгөйлөр актуалдуу болуп, бул маселени чечүүнүн эффективдүү жолдорун изилдөө зарылдыгын жаратат. Бул контекстте коммуникативдик кеп оюндары окуучулардын диалогдук сүйлөө жөндөмдөрүн өнүктүрүүнүн инновациялык жана натыйжалуу каражаты катары каралат.

• **Иштин жаңылыгы:** Бул изилдөөдө кеп оюндарын жөн гана көңүл ачуучу элемент катары эмес, окуучунун тилдик деңгээлин көтөрүүчү жана социалдык адаптациясын камсыздоочу системалуу коммуникативдик курал катары кароо саналат. Ошондой эле, теориялык билимдерди практикалык кеп ишмердүүлүгү менен айкалыштыруунун жаңы моделдери сунушталат. Макалада коммуникативдик кеп оюндары диалогдук сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн системалуу модели катары сунушталды, ал эми оюн технологиялары рецептивдүү, репродуктивдүү жана продуктивдүү методдор менен интеграцияланып талданды. Диалогдук сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүүдө оюндардын психолингвистикалык потенциалы негизделип көрсөтүлдү.

Изилдөөдө теориялык анализ (педагогикалык жана психологиялык адабияттардын аспектисинде), педагогикалык байкоо жүргүзүү, салыштырма талдоо, окуучулардын сүйлөө ишмердүүлүгүнө диагноз коюу жана практикалык тажрыйбаларды жалпылоо методдору колдонулган. Негиз катары Л.С. Выготскийдин, С.К. Рысбаевдин жана Б.К. Үкүеванын, М.К.мадумарованын, С.Сакиеванын, А.шамурзаевалардын кеп өстүрүү боюнча илимий изилдөөлөрүнөн алынды.

Негизги бөлүк. Окуучулардын кебин оюн технологиясы менен өстүрүүгө багытталган усулдук изилдөөлөрдө коммуникативдик компетенттүүлүк сүйлөө маданияты менен тыгыз байланышта болуп, окуучунун социалдык адаптациясынын негизги фактору болуп эсептелет. Диалогдук сүйлөө – бул эки же андан көп субъекттердин ортосундагы активдүү өз ара аракеттенүү процесси. Ал төмөнкү компоненттерден турат:

- суроо-жооп структурасы;
- пикир алмашуу;
- коммуникативдик максаттуулук.

Башталгыч класстардын окуучуларынын кебин өнүктүрүү – бул алардын ой жүгүртүүсүн калыптандыруунун негизи. Психолог Л.С. Выготский белгилегендей,

“кеп менен ой жүгүртүүнүн байланышы – бул динамикалык процесс” [1]. Бул теорияга ылайык, диалог – ой жүгүртүүнүн өнүгүүсүнүн негизги формасы болуп саналат. Ошондуктан башталгыч класстарда диалогдук сүйлөөнү калыптандыруу системалуу жана максаттуу ишти талап кылат. Демек, окуучунун кеби канчалык активдүү болсо, анын когнитивдик жөндөмдөрү да ошончолук тез өнүгөт.

Профессор Б.К. Үкүева өзүнүн эмгектеринде башталгыч класстарда коммуникативдик компетенцияларды калыптандыруу – бул окуучунун маалыматты кабыл алуу гана эмес, аны кайра иштеп чыгуу жана өз оюн эркин билдирүү жөндөмү экенин баса белгилейт [5]. Мындай аракеттенүү окуучулардын сүйлөө маданиятын натыйжалуу өнүктүрүүгө өбөлгө түзүп, аларды жупта же топто иштөөдө өнөктөштөрү менен байланыш түзө билүүгө үйрөтөт. Ошондой эле биргелешкен иш-аракеттердин көндүмдөрүн калыптандырып, таанып-билүү активдүүлүгүн жогорулатат жана окуу ишине болгон мотивацияны күчөтөт. Натыйжада окуучуларда толук кандуу коммуникациялык аракеттерди ишке ашыруу жөндөмү калыптанат. Бул процесс эне тили сабактарында өзгөчө мааниге ээ, анткени тил – баарлашуунун негизги куралы.

Коммуникативдик кеп оюндары окуучулардын диалогдук сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүүдө өзгөчө мааниге ээ болуп, аларды мазмунуна, максатына жана аткаруу формасына жараша бир нече топко бөлүүгө болот. Биринчи кезекте, **ролдук оюндар** өзгөчө орунду ээлейт. Бул оюндарда окуучулар турмуштук кырдаалдарды (мисалы, “дүкөндө”, “ооруканада”, “мектепте”) моделдештирип, белгилүү бир ролдорду аткаруу аркылуу баарлашууга киришет. Мындай оюндар реалдуу коммуникациялык шарт түзүп, окуучуларды эркин сүйлөөгө, суроо берип жана жооп кайтарууга үйрөтөт.

Экинчи топту **диалогдук оюндар** түзөт. Бул оюндар түздөн-түз суроо-жооп формасында уюштурулуп, окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн жана сүйлөө ырааттуулугун өнүктүрөт. Мисалы, “суроо чынжыры”, “интервью”, “толуктап сүйлө” сыяктуу тапшырмалар окуучуларды активдүү пикир алышууга тартат.

Үчүнчүдөн, **импровизациялык жана чыгармачылык оюндар** окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн жана фантазиясын өнүктүрүүгө багытталат. “Жомок улантуу”, “окуя ойлоп табуу” сыяктуу оюндарда окуучулар даяр үлгүсүз эле диалог түзүүгө аракет кылышат, бул алардын продуктивдүү сүйлөөсүн калыптандырат. Ошондой эле **ситуативдик оюндар** да маанилүү. Бул оюндарда белгилүү бир кырдаал сунушталып, окуучулар ошол шартка ылайык сүйлөшүү жүргүзүшөт. Мындай ыкма коммуникативдик ийкемдүүлүктү жана тез реакция кылуу жөндөмүн өнүктүрөт. Коммуникативдик кеп оюндарынын мааниси бир нече аспектте көрүнөт. Биринчиден, алар окуучулардын сүйлөө активдүүлүгүн жогорулатып, окуу процессине кызыгуусун арттырат. Экинчиден, оюн формасы психологиялык тоскоолдуктарды жоюп, окуучуларды эркин баарлашууга түрткү берет. Үчүнчүдөн, бул оюндар аркылуу окуучулар жупта жана топто иштөө көндүмдөрүн өздөштүрүп, социалдык өз ара аракеттенүү тажрыйбасын топтойт. Мындан тышкары, коммуникативдик кеп оюндары ой жүгүртүүнү, сөз байлыгын жана чыгармачылыкты комплекстүү өнүктүрүүгө шарт түзөт. Демек, коммуникативдик кеп оюндары башталгыч класстын окуучуларынын диалогдук сүйлөө көндүмдөрүн калыптандырууда натыйжалуу педагогикалык каражат болуп саналат жана аларды системалуу колдонуу окуу процессинин сапатын жогорулатат.

Кеп оюндары окуучунун психологиялык тоскоолдуктарын (коркуу, тартынуу) жеңүүгө жардам берет. Илимий адабияттарда кеп оюндары төмөнкүдөй классификацияланат:

- **Фонетикалык оюндар:** Сөздөрдү туура айтууга, артикуляцияны жакшыртууга багытталган.

- **Лексикалык оюндар:** Сөз байлыгын байытууга (синоним, антонимдер менен иштөө) шарт түзөт.

- **Синтаксистик оюндар:** Сүйлөмдөрдү туура түзүүгө, логикалык байланышты сактоого үйрөтөт.

Шамурзаева А.М. жана Гайыпова Б.А. көрсөткөндөй, оюндар аркылуу окуучулар "таанып билүүчүлүк жана коммуникативдик компетенцияларын калыптандырып, ойлоосун жана чыгармачылыгын өнүктүрүшөт" [7].

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуучулардын кебин активдештирүү үчүн сабакта төмөнкүдөй оюндук кырдаалдарды түзүү натыйжалуу:

1. **Ролдук оюндар:** “Дүкөндө”, “Дарыгердин кабыл алуусунда”, “Телевизиондук маек”. Бул окуучуну жандуу тилдик чөйрөгө алып келет.

2. **Сүрөттөр менен иштөө:** Сүрөттөр сериясы боюнча аңгеме түзүү же сүрөттөгү каармандардын ордуна диалог куруу [2].

3. **Кырдаалдык тапшырмалар:** “Эгерде сен токойдо адашып калсаң эмне кылмаксың?” деген сыяктуу суроолор окуучуну ойлонууга жана аргументтүү сүйлөөгө мажбурлайт.

Рысбаев С.К. белгилегендей, окуучунун сүйлөө ишмердүүлүгү теориялык жана практикалык маселелердин айкалышында гана ийгиликтүү болот [4]. Оюндар дал ушул "практикалык көпүрөнүн" кызматын аткарат.

Башталгыч класстарда кепти өнүктүрүү үч негизги методго таянат:

Рецептивдүү методдор, булар: угуу жана түшүнүү жөндөмдөрүн өнүктүрөт; тилдик үлгүлөрдү кабыл алууга шарт түзөт.

Репродуктивдүү методдор болсо текстти кайра айтып берүү, сүйлөмдөрдү түзүү жана үлгү боюнча иштөө ыкмалары эсептелип, булар диалог түзүүнүн баштапкы этабын камсыздайт.

Ал эми продуктивдүү методдор өз алдынча сүйлөө, текст түзүү жана чыгармачылык же сынчыл ойду өстүрүүчү ыкмалар болуп, бул этапта окуучу толук кандуу диалог түзүүгө өтөт.

Учурдагы мектеп практикасында окуучулардын сөз байлыгынын аздыгы жана өз оюн ырааттуу билдире албагандыгы негизги көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Бул көйгөйдү чечүү үчүн салттуу окутуу методдорунан (текстти жөн эле окуп берүү, суроолорго жооп берүү) интерактивдүү методдорго өтүү зарылчылыгы келип чыгат. Демек, коммуникативдик оюндардын артыкчылыгы – анда "кага кетирүү коркунучунун" жоктугу. Окуучу оюн шартында эркин сүйлөйт, бул болсо анын ички кебинин (внутренняя речь) тышкы кепке (внешняя речь) айлануусун тездетет. Бул процесс Л.С.Немов тарабынан психологиялык деңгээлде далилденген [3].

Жыйынтык

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жана илимий көз караштарды талдоонун негизинде төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот:

1. Коммуникативдик кеп оюндары – башталгыч класстын окуучуларынын тилдик жөндөмүн өнүктүрүүнүн эң натыйжалуу куралы. Ал окуучунун мотивациясын жогорулатып, сабакка болгон кызыгуусун арттырат.

2. Тилдик жана кептик өнүгүү тыгыз байланышта. Оюндар аркылуу окуучу грамматикалык формаларды механикалык түрдө эмес, функционалдык түрдө өздөштүрөт.

3. Рецептивдүү, репродуктивдүү жана продуктивдүү методдордун интеграциясы жогорку натыйжа берет;

4. Мугалимдин ролу: Мугалим оюндарды тандоодо окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүн жана жеке мүмкүнчүлүктөрүн эске алуусу зарыл. Кеп оюндары системалуу түрдө колдонулганда гана коммуникативдик компетенттүүлүк жогорку деңгээлге жетет. Ошентип коммуникативдик кеп оюндары – бул окуучуларды реалдуу сүйлөө кырдаалдарына тартуу аркылуу диалогдук сүйлөөнү өнүктүрүүчү метод.

Жыйынтыктап айтканда, эне тили сабактарында коммуникативдик оюндарды колдонуу – бул заманбап билим берүү стандарттарынын талабы жана окуучунун инсандык өсүшүнүн кепилдиги болуп саналат. Коммуникативдик кеп оюндары башталгыч класстын окуучуларынын диалогдук сүйлөө жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө теориялык жана практикалык жактан негизделген, натыйжалуу педагогикалык инструмент болуп саналат.

Адабияттар

Выготский Л.С. (1998). *Мышление и речь*. М.: Просвещение.

Мадумарова М.К., Юсупова А.М. (2025). *Башталгыч класс окуучуларынын кепин өркүндөтүү жолдору* // Вестник КНУ, №2, 2025.

Немов Р.С. (2013). *Психология*. М.: Книга 2-3.

Рысбаев С. К. (2013). *Окуучунун сүйлөө ишмердиги (теориялык жана практикалык маселелер)*. Бишкек.

Үкүева Б.К. (2022). *Башталгыч мектеп окуучуларынын жазуу жана оозеки сүйлөө маданиятын өнүктүрүүдө коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруу* // Вестник ОшГУ. №4.

Үкүева Б.К. *Башталгыч класстардын окуучуларынын сүйлөө кеби жана анын өнүгүү өзгөчөлүктөрү* // Вестник ОшГУ. №1. 2023.

Шамурзаева А.М., Гайыпова Б.А. (2024). *Башталгыч класстарда балдардын сүйлөө кепин өстүрүү* // Баткен мамлекеттик университетинин жарчысы. №2.

КЫРГЫЗ ЭЛ ЫРЧЫЛАРЫНЫН ТИЛДИК ЖАНА КӨРКӨМ-ЭСТЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Самара ИСМАИЛОВА *

Аннотация

Бул макалада кыргыз элдик ырчыларынын, өзгөчө түштүк аймагынан (ичкилик диалектисинде сүйлөгөн) чыккан Тайгара Жумаев, Ботобай ырчы, Туяк ырчы сыяктуу таланттардын чыгармачылыгындагы тилдик өзгөчөлүктөр изилденет. Макалада ырчылар поэзиясынын лексикалык байлыгы, диалектизмдердин колдонулушу, фразеологизмдер жана Чыгыш адабиятынын тилдик таасири булактарга таянуу менен талданат.

Негизги сөздөр: Кыргыз эл ырчылары, тилдик өзгөчөлүктөр, поэтикалык дүйнө, төкмөлүк жана жазгычтык, диалектизмдер, лексикалык байлык, поэтикалык образдар, чыгыш классикасынын таасири, саятчылык лексикасы, метафора жана реприза

LINGUISTIC AND ARTISTIC-AESTHETIC FEATURES OF KYRGYZ FOLK SINGERS

Annotation

This article examines the linguistic features of the work of Kyrgyz folk singers, especially those from the southern region (speaking in the Ichilik dialect) such as Taigara Jumaev, Botobay singer, and Tuyak singer. The article analyzes the lexical richness of the singers' poetry, the use of dialectisms, phraseology, and the linguistic influence of Eastern literature, based on sources.

Keywords: Kyrgyz folk singers, linguistic features, poetic world, diction and composition, dialectisms, lexical richness, poetic images, influence of Eastern classics, folk vocabulary, metaphor and reprise

Киришүү. Кыргыз элинин нечендеген кылымдык тарыхы, маданияты жана дүйнө таанымы жазма тарыхтын жоктугунан улам негизинен оозеки чыгармачылыкта – фольклордо сакталып келген. Нечендеген кылымдардан бери кыргыздын жазма тарыхы болбогондугуна байланыштуу элибиздин адабияты, тарыхы жалаё гана фольклордун ж\г\н\ таянган. Ошондуктан элибиздин турмушу, салт-санаасы, \рп-адаты, д\йн\г\ болгон к\з караштары кылымдан кылымдырга ооз эки т\р\нд\ жашап келген. Ооз эки чыгармаларды сактап, учугун улап, аларды мурас катары кийинки муундарга жеткир\д\ акын-ырчылардын, манасчы–жомокчулардын салымы чоё. Алар элдик рухий казынаны сактоо менен, кайрадан мазмун жагынан тереңдетип, форма, т\р жагынан ын\кт\р\п, жаёылап келишкен. Т\км\ ырчыларга караганда жазгыч акындар ыз чыгармаларын кагаз бетине т\ш\р\п, кол жазма т\р\нд\ эл ичине таратуусу менен ызг\ч\л\нг\н. Ушул чыгармачылык б\т\нч\л\кк\ байланыштуу алар жазгыч акындар катары кыргыз адабияты тарыхында ызг\ч орунду ээлешкен. Кыргыздын жазгыч акындары 19-кылымдын аягы, 20-кылымдын башында тарыхта белгил\ боло баштайт. Кезинде саясий деспоттун таасиринде

* Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин окутуучусу Ош, КР, samaraismailova978@gmail.com, ORCID-0000-0002-8807-5335, УДК:378:821.312.154

«заманчыл», же «эскичил» деп бааланып келген кыргыз адабиятынын тарыхына тиешел\ орду бар жазгыч акындарыбыз саналуу гана учурайт. Алардын катарында туёгуч жазгыч акындар: Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Бала ырчы Сыдык сыяктуу эл баалаган инсандарыбызды кошууга болот. Бирок тагдырдын ар т\рд\ оош - кыйыш себептеринен улам алардын айрымдарынын атак-даёкы али да болсо тарых барактарынын б\кт\м\нд\ катылып, унутта калгандыгы ы\нд\р\т. Ытк\нд\н улуу мурастарына кайрылууда аны тарыхый реалдуулук катары гана баалоо менен Д\ь\лт\т\рд\н чектелбестен, негизгиси тарых жараткан коомдук-маданий жагдайын иликт\ь\ жана азыркы коомдук ы\г\л\н\н максатына ылайык пайдалана бил\ б\г\нк\ к\нд\н орчундуу талабы! Чындыгында жазгыч акындар, т\км\ь\ ырчылар сыяктуу эл чыгармачылык булактары менен ке\ири тааныш болушкан, алар белгил\ эпостордон тартып, чакан лирикалык чыгармаларга чейин айтып, катка т\ш\р\п, жаза да билишкен. Жазгыч акындардын дагы бир б\т\ынч\л\г\ алар элдик чыгармаларды пайдалануу менен менен традициялуу сюжет, мотивдердерди жаё-жаёу окуялар, жаёу образ с\р\ьтт\ь\т\ь\р менен толуктап, к\рк\мд\л\к\к\ умтулушкан[1].

Бул рухий казынаны сактап, аны мазмундук жана формалык жактан байытып, кийинки муундарга жеткирүүдө акын-ырчылардын салымы баа жеткис. Кыргыз эл ырчыларынын тили – бул жөн гана баяндоо каражаты эмес, ал улуттук тилдин эң бай катмарларын, көркөм метафораларды жана элдик акылмандыкты камтыган тирүү организм болуп саналат. Эл ырчыларынын чыгармачылыгынын эң айырмалуу жагы – төкмөчүлүк, алардын ар бир айтып кеткени өз алдынчалыкка ээ, ошондуктан ал кайталангыс, уникалдуу көрүнүш катары кабыл алынат. Академик В. Радлов бир кыргыз акынынан “тиги же бул ырды айтып бере аласыңбы?” деп сураганда, ал мындай жооп кайтарыптыр: “Кандай ыр болбосун мен ырдап бере аламын, анткени мени ыр өнөрүнө жараткан, ал менин оозума сөздөрдү келтирип турат ж-а аларды издөөнүн мага зарылчылыгы жок, мен ырды эч качан жаттап үйрөнгөн эмесмин, баары өзүмдөн чыгат”. Демек, ырчы дүйнөдөгү көрүнүштөрдү, айлана-чөйрөнү жөн эле кабылдап калбайт экен, анын акындык көркөм сезим туюусунун аркасында жөнөкөй адам үчүн кадыресе баяндала тургандар образдуу көркөм сөз каражаттары менен шөкөттөлүп, эмоция менен коштолуп ыргактуу ырдык формага салынып баяндалат. Эл ырчысы кыргыз элинин тарыхын, психологиясын, каада-салтын, үрп-адатын терең өздөштүргөн тарыхчы, этнограф, сүрөтчү, философ, бир сөз менен айтканда, тубаса энциклопедист болгон. Ар бир ырчынын чыгармачылыгы сүрөттөө поэтикасы, турмуш чындыгын чагылдыруу жагынан ж. б. бири-биринен айырмаланган[2].

Кыргызстандын түштүк-батыш аймагынан чыккан ырчылардын лирикасы өзүнүн тилдик өзгөчөлүгү менен башка аймактардан кескин айырмаланат. Адабиятчылар бул аймактын ырчыларынын тилин “жибектей майин, шабдаалыдай ширин тил” деп мүнөздөшөт. Сыдык – Бала ырчы Ботобай аны 1912-жылы Сагын бийдин ашына ээрчитип барып, ал жерде кадимки Сатылган уулу Токтогул менен учураштырганын эскере келип, “Устазым Ботобайды Токтогул акын өтө сыйлаарын ошондо көрүп-билдим”, – дегени да көп нерседен кабарлап турат.

Адабиятчы окумуштууларыбыз “кыргыздын ичкилик канатынын өкүлдөрү болгон ырчылардын лирикасы башкаларга окшобойт, комузу жок ырдашат. Ырдын түзүлүшү, колдонгон каражаты, композициялык курулушу, куплеттердин түзүлүшү, обону да таптакыр башкача. Өтө жөнөкөй, бирок, ошончолук терең, ары уккулуктуу”

деп белгилегендей, түштүк жергесинен чыккан ырчылардын чыгармаларынын тили – жибектей майин, шабдаалыдай ширин тил[3]. Сыдык – Бала ырчы Ботобай аны 1912-жылы Сагын бийдин ашына ээрчитип барып, ал жерде кадимки Сатылган уулу Токтогул менен учураштырганын эскере келип, “Устазым Ботобайды Токтогул акын өтө сыйлаарын ошондо көрүп-билдим”, – дегени да көп нерседен кабарлап турат.

Адабиятчы окумуштууларыбыз “кыргыздын ичкилик канатынын өкүлдөрү болгон ырчылардын лирикасы башкаларга окшобойт, комузу жок ырдашат. Ырдын түзүлүшү, колдонгон каражаты, композициялык курулушу, куплеттердин түзүлүшү, обону да таптакыр башкача. Өтө жөнөкөй, бирок, ошончолук терең, ары уккулуктуу” деп белгилегендей, түштүк жергесинен чыккан ырчылардын чыгармаларынын тили – жибектей майин, шабдаалыдай ширин тил[4].

Тайгара Жумаев, Ботобай ырчы сыяктуу акындардын ырларында жергиликтүү элдин речиндеги төмөнкүдөй диалектизмдер кеңири колдонулат:

- Лексикалык өзгөчөлүктөр: *Жигарим, абли, бахар (жаз), түе (төө), гавлар (кептер, сөздөр), саар, жаңги (жаңы)*. Философиялык санат-насыят темасы жана формасы менен махабат темасы айкалыштырылган ыр «Ашыгылык ыры». Аны акын «Кең Ноокаттын элинен, Кемел-Ата белинен ырдаганын» айтып өтөт да, жергиликтүү элдин речинде кеңири колдонулган жигарим, абли, эгиз, бахар (жаз), түе (төө), гавлар (кептер, сөздөр), саар, жаңги (жаңы) ж.б. диалектизмдер колдонулат. Ырда Барпынын «Мөлмөлүм» деген ырындагы «кош алма» түшүнүгү абдан кылдат, абдан ширелүү, абдан элестүү берилет жана ал сүрөттөөлөр аркылуу Тайгара акындын жогорку чеберчилигине там беребиз.

- Үндөштүк: Бул ырчылардын чыгармалары көбүнчө комузсуз, өзүнө гана мүнөздүү ичкилик обону менен аткарылып, интонациялык жана эмоционалдык күчү менен угуучуну таң калтырат. Ичкилик элинде көпчүлүк ырчылар комузсуз, өзүнө тиешелүү ичкилик обону менен, акындык ой ырга айланып куюлушуп турган чакта, ага анын мимикасы, кыймыл-аракет, интонациясы, жестикуляциясы, аткаруучулук илхому жана дымагы кошулуп, бирде үн ичкерип, бирде жоондоп «ээй» деген созулмалар менен коштолгондо ыр толук көркүнө чыгат, ажары ачылат, уккан кишинин моокуму канган. Төк-мөчүлүк өнөр – жандуу поэзия, сахна, театр; анын элесин, эмоциялык күчүн бузбай кагазда сактап калуу мүмкүнчүлүгү жок.

Профессор Б. М. Юнусалиев белгилегендей, ичкиликтердин поэзиясы кыргыз адабий тилин байытууга зор салым кошо турган кубаттуу булак болуп саналат.

2. Лексикалык байлык жана тарыхый-этнографиялык деталдар

Элдик ырчылардын тилдик багажында ошол доордун материалдык маданиятын чагылдырган сөздөр жыш кездешет. Мисалы, Тайгара Жумаевдин ырларында Кашкар, Ташкен, Кокон жана Үч-Турпан шаарлары менен болгон соода байланыштарын көрсөткөн лексикалар камтылган:

- Тиричилик буюмдары: *Жез чылапчын, жез чөөгүн, аптама, чайдоосту, колотуу кумган.*

Жайылып аккан суудайым,
Жар-Мазар тиккен туудайым
Жан үка сиздей сулуудан
Жез чылапчын, жез чөөгүн,
Алдырып алсам Кашкардан.
Аптама менен чайдоосту
Тандатып алсам Ташкенден.

Кололуу кумган чылапчын,
Мен Кокондон алдырсам,
Күмүштөн кылган билекти,
Мен колуңа салдырсам.
Үпаң менен эндигиң,
Үч-Турпандан алдырсам.
Кас элечек четине,
Катарлап маржан чөгөртүп,
Алып кетем Алайга.

Бул саптардан көрүнүп тургандай, Ноокат элинин соодагерлеринин Кашкар, Ташкен, Кокон, Үч-Турпан шаарлары менен соода-сатык байланыштары түзүлгөнүн, колунда бар адамдар жез чылапчын, жез чөөгүн, аптама чайдоос, кололуу кумган, чылапчын дегендей тиричилик буюмдарын алдырып тургандыгын, сулуулук буюмдары катары күмүш билерикти, упаны, эндикти колдонгонун, кийимдеринин ичинде катарлап маржан чөгөрткөн кас элечек болорун билебиз. Азыр бул буюмдардын көбү пайдалануудан чыгып калгандыктан ал түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр да речибизден сүрүлүп калды. Ушундай шартта Тайгара Жумаевдин ырларынын мааниси да өзгөчө.

- Кооздук буюмдары: *Күмүш билерик, упа, эндик, маржан чөгөрүлгөн кас элечек.*

Бул сөздөрдүн көбү бүгүнкү күндө колдонуудан чыгып калса да, ырчылардын мурасы аркылуу алардын тарыхый жана маданий мааниси сакталып турат.

3. Төкмөлүк жана жазгычтык өнөрдүн тилдик синтези

Кыргыз адабиятынын тарыхында төкмөлүк менен катар "молдо" лакабын алып жүргөн жазгыч акындардын (Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Молдо Кайып ж.б.) тили өзгөчө изилдөөгө татыктуу.

- Молдо Нияздын тили: Ал араб, фарси жана чагатай тилдерин терең билгендиктен, анын ырларында китеби (илимий) лексика басымдуулук кылат. Ал ырларын медреселер үчүн окуу китеби катары жазган.

- Туяк ырчы жана Ботобайдын тили: Булар төкмөлүк багыттагы акындар болгондуктан, алардын тили оозеки речке жакын, таза элдик диалектилик өзгөчөлүктөрдү сактап калган. өңдүү поэмалар, жомоктор, анекдоттор, элдик лирикалык ырлардын варианттары бизге келип жетти. Жазгыч акындар элдин көркөм сөз казынасын жыйнап, кагазга түшүрүү менен гана чектелбестен, алардын айрым үлгүлөрүн, салттык түрлөрүн чыгармаларында кеңири пайдалана билишкен, салттык сюжет, мотивдерди жаңы окуялар, жаңы образ, сүрөттөмөлөр менен толуктап, көркөмдөөгө умтулушкан. Андай салттык жанрдагы лирикалык ырлар, жомок, дастандар идеялык, көркөмдүк жагынан алда канча чыңалып, замандын талабы менен үндөш өзүнчө көркөм чыгармага айланган. Буга элдик поэмалардын негизинде жаралган Молдо Кылычтын «Буудайык», «Бүркүттүн тою», «Канаттуулар» өңдүү чыгармалары, Тоголок Молдо, Токтораалы Талканбаев, Абылкасым Жутакеев, Ысак Шайбеков жана башка акындардын элдик салттык жанрдын негизинде түзгөн кошок, арман, санат, насыят, термелери, сатиралык поэмалары, тамсилдери мисал. Жазгыч акындардын чыгармачылыгындагы оозеки жана жазма адабияттын салттарынын айкалышы аларга өз ырларынын, поэмаларынын социалдык мазмунун тереңдетүүгө, көркөмдүгүн арттырууга, жаңы ыр формаларын, жанрдык түрдү өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк ачты, ошондой эле алар кыргыз адабиятына бараандуу салым кошуу

менен улуттук адабияттын тарыхынан көрүнүктүү ордун тапты. Жазгыч акындар салттуу сюжеттерди жаңы образдык сүрөттөөлөр жана көркөмдөө каражаттары менен толуктап, кыргыз адабий тилинин профессионалдык деңгээлге өтүшүнө шарт түзүшкөн.

4. Поэтикалык каражаттар: Реприза жана Метафора

Кыргыз эл ырчылары ойду элестүү жана таасирдүү жеткирүү үчүн ар түрдүү лингвостилистикалык ыкмаларды колдонушкан:

- Реприза (Жик): Ыр саптарында тыбыштык, муундук же сөз айкашуучулук жиктерди (кайталоолорду) колдонуу поэтикада кеңири таркалган ыкма. Мисалы, Токтогулдун "Алымкан" ырындагы: *"Букардын тоосу бурулуш, Бурулуп учат улуу куш"* деген саптар тыбыштык репризанын үлгүсү болуп, ырдын уккулуктуулугун жана образдуулугун шарттайт. Кээде кыймыл атоочтор менен чакчылдардын жик т\з\с\ байкалат. Токтогулдагы т\м\нд\г\ саптар («Алымкан») бул катышты даана чагылдырат: 1. Букардын тоосу бурулуш, Бурулуп учат улуу куш. 2. Кашкардын тоосу кайрылыш, Кайрылып учат улуу куш. Мында, албетте, уёгу - кайыр. Андан туюк ыёгайдын формасы жасалып кайрыл этиш пайда болду. Бул туунду этиш репризанын эки тарабында теё колдонулган. Биринчи сапта -уш/-ыш м\ч\с\ кыймыл атоочту, -уп / -ып м\ч\с\ чакчылдын натыйжа семантикасын билдирген т\r\н пайда кылды. Бул репризанын компоненттери тыбыштык жактан бир гана бирдик боюнча айырмаланат: биринчисиндеги ш тыбышы экинчисиндеги п тыбышына карата айырма т\з\п турат: к-а-й-р-ы-л-ы-ш б-у-р-у-л-у-ш к-а-й-р-ы-л-ы-п б-у-р-у-л-у-п Бул жик эки саптын биримдигин, уккулуктуулугун, образдуулугун шарттап турат. Репризаны с\з айкаштары, фразеологизмдер, фразалар да т\з\ берет.

Фразеологизмдер: Акындар адамдын касиетин, сапатын жана сезимин элестүү туюнтууда фразеологизмдерди чебер колдонушат. Бул каражаттар тилдин көркөмдүк кубатын арттырат. Дагы бир көркөмдүк деңгээли мыкты туундусу – «Ноодайым» ыры. Ыр арналган келиндин аты (*балким жашырып атаган ысымы болушу да мүмкүн*) Ноодайым, аны «чымыны жок чын Алайдан» дейт.

Кыйладан бери кол тийбейт,
Каттабай калдым тоо жакка.
Мен – талаада, сиз – товда,
Элимде сулуу ак Ноода.
Экөөбүз эки жердебиз,
Качан бир болот бир соода.
Күңгөйүндө бадам бар,
Күн чыйрайлуу, Ноодайым.
Күйгөндөн ырдайт адамдар
Жандамада булагың
Жандатып атым сугардым.
Айлыңа басып баралбай,
Ич амалым табалбай
Күйгөнүнөн ыр кылып,

Ноодайым деп чыгардым, - деген саптарына караганда сүйгөн адам менен сүйүлгөн адамдын ортосунда чоң тоскоолдук бар, алар: биринчиси – экөөнүн эки жактан, бири тоолук, бири – талаалык болушу, демек, тез-тез жолугушуп турууга шарттын жоктугу; экинчиси – сүйдүргөн зайыптын күйөөсү бар экендиги, калың төлөй албагандан анын жат элге кетиши. Биз башында айтып өткөнбүз Тайгара куш

салган, чоң атасы да айтылуу саятчы болгон. А мындай кесиптегилер Ноокаттын Кыргыз-Атасынан ашууларда ашып, Кичи-Алайга, Чоң-Алайга кетип турган. Балким ошол мергенчилик учурунда көзүнө чалдыккан бир сулуу ушул ырдын каарманы болуп калышы. Акындын көптөгөн ырларында анын куш таптоо, куш салуу өнөрүнүн издерин кадимкидей байкайбыз: салыштырууларда, эпитеттерде, метафораларда, же жөн эле поэтикалык речинде улар, ылаачын, кекилик, кыргыек, бөдөнө, булбул, сааба чымчык, карчыга, күкүктүн сайнеги, ак аркар, көк карга ж.б. тоо канаттууларынын жана жаныбарларынын аталыштары көп колдонулат. А түгүл алар аркылуу акындын биолог-натуралисттик көрөңгөсүн да өзүнчө изилдөөгө болот.

5. Поэтикалык образдар жана жаратылыш лексикасы

Ырчылардын тилдик өзгөчөлүгү алардын жаратылыш менен болгон тыгыз байланышынан да көрүнөт. Тайгара Жумаевдин саятчылык (куш таптоо) өнөрү анын поэтикалык речине төмөнкүдөй канаттуулардын жана жаныбарлардын аттарын алып келген:

- *Улар, ылаачын, кекилик, кыргыек, бөдөнө, булбул, сааба чымчык, карчыга, ак аркар, көк карга.* Бул образдар аркылуу акын сүйүү сезимин, сулуулукту жана эркиндикти метафоралык түрдө сүрөттөгөн.

6. Илептүү сүйлөмдөр жана интонация

Кыргыз тил илиминдеги изилдөөлөр көрсөткөндөй, элдик ырлардын тили интонациялык конструкцияларга (И.К.) бай келет. Ырчылар адамдын эмоционалдуу-экспрессивдүү сезимдерин (кубаныч, ачуулануу, таңдануу) билдирүүдө жогорулоочу жана төмөндөөчү тондорду, ошондой эле буйрук маанисиндеги кескин интонацияларды ыктуу пайдаланышат.

Жыйынтык

Кыргыз эл ырчыларынын тили – бул улуттун тарыхый эс тутумунун жана маданий генетикасынын күзгүсү. Алардын чыгармачылыгында ичкилик диалектисинин назиктиги, жазгыч акындардын китеби лексикасы жана төкмөлүк өнөрдүн терең метафоралуулугу бир бүтүндүктү түзөт. Бул тилдик байлык кыргыз адабий тилинин пайдубалын чындап, бүгүнкү күндө да өзүнүн эстетикалык жана илимий баалуулугун жоготпой келет.

Адабияттар

Кайыпов С. (1983). Эл ырчылары [Текст] / С. Кайыпов. Фрунзе: Кыргызстан. 247 б.

Кебекова, Б. (2006). Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери / Б.Кебекова. Турар. 206 б..

Кыргыз адабияты: энциклопедиялык окуу куралы [Текст]. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

Муратов А. (2004). *Туяк ырчы жана анын чыгармачылыгы* [Электрондук ресурс] / А.Муратов.

Орусбаев А.О. (1991). *Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр* [Текст] / А.О.Орусбаев. Ф.: Илим.

ОшМУнун жарчысы: Гуманитардык илимдер чыгарылышы [Текст]. №3.

“Эл адабияты” сериясы, 38-том [Текст] / Түз.: А.Исаева. Бишкек.

Юнусалиев Б.М. (1966). *Кыргыз тили* [Текст] / Б.М.Юнусалиев.

TURKIY LEKSEMALARDA SEMANTIK O'ZGARISHLAR

Manzura SHAMSIYEVA*
Dilnoza JALILOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada ayrim turkiy so'zlarning etimologiyasi, leksemalar taraqqiyoti natijasida sodir bo'ladigan ma'no torayishi, kengayishi, ma'noning miqdoriy o'zgarishlari, ma'no ko'chish turlari misollar yordamida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: leksikologiya, etimologiya, ma'no taraqqiyoti, ma'no kengayishi, ma'no torayishi, polisemiya, metafora, metonimiya.

SEMANTIC CHANGES IN TURKISH LEXEMES

Abstract

This article analyzes the etymology of some Turkic words, the narrowing and broadening of meaning as a result of the development of lexemes, quantitative changes in meaning, and types of meaning transfer using examples.

Keywords: lexicology, etymology, meaning development, meaning expansion, meaning narrowing, polysemy, metaphor, metonymy.

Etimologiya tilshunoslikning eng murakkab va qadim sohalaridan hisoblanadi. Tarixiy yozma manbalar orqali so'z etimologiyasiga doir tahlillar qadim ildizlarga ega ekanligini ko'rish mumkin. Hozirgi kunda jahon tilshunosligida eng qiziqarli sohalaridan biri ham etimologiyadir. So'z etimologiyasi til tarixi, xalqning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti, semantik o'zgarishlar bilan aloqador bo'lgani sababli ham muhim ma'lumotlar beruvchi yo'nalish sifatida ahamiyatlidir.

Etimologiya so'zi asli yunoncha *etymon* va *logos* so'zlaridan tarkib topgan; *etymon* so'zi "chin asl mohiyat" ma'nosini, *logos* so'zi esa "ta'lim" ma'nosini anglatadi; shunga ko'ra etimologiya sohasida so'zlarning asl shakli va ma'nosini aniqlash bo'yicha izlanishlar olib boriladi (Rahmatulloyev, 2000, 7-bet). Etimologiya tilshunoslikning leksikologiya bo'limi bilan uzviy bog'liqdir. Etimologiya leksemalarning asl kelib chiqishini o'rgansa, leksikologiya esa tilning lug'at boyligini, ya'ni leksemalarning semantik xususiyatlarini o'rganadi. Leksik ma'no taraqqiyoti natijasida so'zlarda ma'noning hajm jihatidan o'zgarishlari: ma'no torayishi va kengayishi sodir bo'ladi. *Ma'no torayishi* – avval kengroq ma'noga ega bo'lgan so'zning hozirda tor ma'no anglatishi. Masalan, *yulduz* so'zi oldin har qanday osmon jismi ma'nosini anglatgan bo'lsa, hozirda tabiatiga ko'ra Quyoshga o'xshaydigan, kechasi nur sochuvchi nuqta bo'lib ko'rinadigan osmon jismi ma'nosida qo'llanadi. Ma'noning kengayishi esa leksemaning tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishidir. Masalan, *qishloq* oldin faqat qishlaydigan joy ma'nosida ishlatilgan. Hozirda ma'muriy-hududiy bo'linishni ifodalaydigan so'zga aylangan.

Etimologik tahillar so'zning kelib chiqishi, qaysi qatlamga hamda qaysi tilga mansubligini ifodalash bilan bir qatorda, leksemaning semantik taraqqiyoti, o'zaro semantik munosabat va aloqadorlikni ham ochib berishga xizmat qiladi.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Quyida ayrim turkiy soʻzlarning etimologik tahlili orqali ular oʻrtasidagi semantik aloqadorlik masalasi yoritiladi.

Ajra-ajrim-ajriq soʻzlarining maʼno taraqqiyoti mazkur leksemalarning etimologik jihatdan bir asosdan shakllanganini koʻrsatadi:

ajra- “alohida boʻl”. *Shu yerga kelib poda uchga ajradi*. Bu soʻz **ayir-** feʼlining tarkibidagi y undoshi **j** undoshiga almashuvi bilan yuzaga kelgan **ajir-** shakliga kuchaytirish maʼnosini ifodalovchi **-a** qoʻshimchasini qoʻshib hosil qilingan. Keyinchalik ikkinchi boʻgʻindagi tor unli talaffuz qilinmay qoʻygan (**ayir->ajir**)+**a=ajira->ajra->`a`jr`a`**” (Sh.Rahmatullayev, 2000, 21-bet). Mazkur feʼl bir necha soʻz shakllariga, shuningdek, yasama soʻzlarga asos boʻlib xizmat qilgan. Masalan, *ajrim* faoliyat-jarayon oti shu feʼl asosdan yasalgan: *ajrim* “ikki tomonning kelishtiruv qarori”. *Kechagi ish boʻyicha adolatli ajrim chiqarildi*. Bu ot asli **ayir** feʼlining tarkibidagi y undoshi **j** undoshiga alamshinuvi bilan yuzaga kelgan **ajir** shakliga **-im** qoʻshimchasini qoʻshib yasalgan. Shundan keyin ikkinchi boʻgʻindagi tor unli talaffuz qilinmay qoʻygan (**ayir->ajir**)+**im=ajirim>ajrim>`a`jrim** (Rahmatullayev, 2000, 21-bet). “Sud qarori” maʼnosidagi *ajrim* yuridik termini ham shu maʼnoda qoʻllangan.

“Alohida boʻlmoq” maʼnosidagi *ajra-* feʼlidan **-iq** yasovchi qoʻshimchasi orqali yovvoyi oʻsimlik nomi hosil qilingan: **ajriq-** “ildizidan tarmoqlanib yer bagʻirlab oʻsadigan yovvoyi oʻt”. *Yomgʻirdan keyin ajriq tez oʻsadi*. Bu ot qadimgi turkiy tildagi “ajrat”, “farqla” maʼnosini anglatgan **azir** feʼlidan **-iq** qoʻshimchasi bilan yasalgan: shundan keyin ikkinchi boʻgʻindagi tor unli talaffuz qilinmay qoʻygan; keyinchalik bu soʻz tarkibidagi z undoshi y undoshiga, y undoshi oʻz navbatida j undoshiga almashgan: **azir-+iq=aziriq>ayiriq>ajiriq>ajriq>`a`jriq** (Rahmatullayev, 2000, 21-bet). “**Ajriq**” leksemasidan notinch, bezovta holda azob chekib yotmoq maʼnosida qoʻllanuvchi “*ajriqqa agʻanaganday*” frazemasi oʻsib chiqqan.

Ayir soʻzi maʼno taraqqiyoti natijasida turli leksemalarning kelib chiqishi uchun asos vazifasini oʻtagan. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da **ajra-** feʼlining “alohida boʻl” maʼnosidan tashqari “yopishgan yeridan koʻchmoq”, “birlik holatini yoʻqotmoq”, “aloqani uzmoq”, “ayrilmoq”, “nikohdan chiqmoq”, “alohidalik kasb etmoq”, “farqqa ega boʻlmoq”, “alohida tarkib hosil qilmoq”, “boʻlinmoq” maʼnolari qayd etilgan.

Ajramoq feʼli bilan bogʻliq boʻlgan yana bir soʻz **ayron** boʻlib, uning etimologiyasi quyidagicha: ayron – qatiqqa suv aralashtirib tayyorlanadigan ichimlik. *Muzdek ayron ichdim*. Bu ot qadimgi turkiy tilda **ayir** – feʼlidan - (a)n qoʻshimchasi bilan yasalgan; qoʻshimcha qoʻshilganidan keyin ikkinchi boʻgʻindagi tor unli talaffuz qilinmay qoʻygan, oʻzbek tilidagi soʻz boshlanishidagi **a** unlisi **ä** unlisiga, ikkinchi boʻgʻindagi **a** unlisi **â** unlisiga almashgan: **ayir- + an=ayıran > ayran > äyrân**. Bu soʻz asli “sutdan yogʻ ayirib olinganidan keyin qoladigan suyuqlik” maʼnosini bildirgan. (Rahmatullayev, 2000, 24-bet). Demak, **Ajra-ajrim-ajriq-ayir-ayron** soʻzlari qadimda maʼno jihatdan bogʻliq boʻlib, asosdosh soʻzlar boʻlgan

Etimologik lugʻatda keltirilgan **bayram** (tantana, shodlik bilan oʻtkaziladigan kun, muborak kun), **bayroq** (maʼlum rangda tayyorlanib, maxsus ramziy belgilar tushirilgan mato), **baytal** (qisir qolgan urgʻochi ot) soʻzlarining asosi qadimgi turkiy tilda gi “yoyil” maʼnosini anglatgan **baz** feʼli bilan bogʻliq boʻlgan (Sh.Rahmatullayev, 2000, 37-bet).

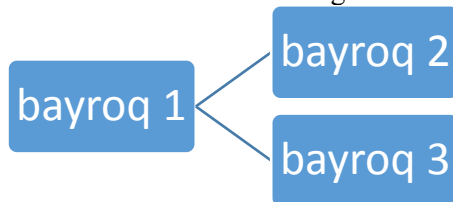
Bayram – tarixiy, madaniy-maʼnaviy anʼanalarga koʻra rasmiy yoki norasmiy ravishda uyushtiriladigan umumxalq shodiyonasi kuni, tantana kuni. Masalan, *Navroʻz bayrami* (bayram 1). *Bayram* soʻzining birinchi maʼnosi ikkinchi tushunchaning hosil boʻlishiga asos boʻlgan. Bu soʻzning ikkinchi maʼnosi “biror-bir munosabat bilan oʻyin-

kulgi ishtirokida tantanali ravishda o'tkaziladigan tadbir" (masalan, *oilaviy bayram*) demakdir (bayram 2). Bundan o'sib chiqqan hosila ma'nodan "vaqtichog'lik", "xursandchilik"; "baxt, omad" ma'nosida foydalaniladi (bayram 3). Masalan, *joni sog'ga kunda bayram, kunda to'y*. Bu o'rinda metafora (o'xshashlik) usulida ma'no ko'shishi sodir bo'lgan.



1-chizma: *bayram* so'zining leksik-semantik strukturasi

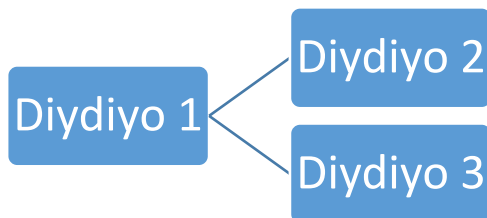
Bayroq leksemasining birinchi ma'nosi: yog'och yoki metall dastaga, sim yoki chilvirga mahkamlangan, bir yoki bir necha rangli, davlat, tashkilot, uyushma, harbiy qism va sh.k.larga qarashlilikni ifodalovchi gerb, emblema va boshqa ramziy belgilar, bezaklar tasvirini tushirilgan muayyan o'lchamdagi mato; alam, yalov; tug' (masalan, *davlat bayrog'i*). Birinchi tushunchadan maqsad, g'oya, yo'l mazmunidagi metonimiya usulida ko'chma ma'no hosil bo'lgan (masalan, *tinchlik bayrog'i*). Bayroq so'zining uchinchi ma'nosi, ya'ni o'zbek kulolchiligida keng qo'llanadigan, bayroqqa o'xshash bezak tushunchasining hosil bo'lishi ham bevosita birinchi ma'noga borib bog'lanadi.



2-chizma: *Bayroq* leksemasining leksik-semantik strukturasi

Diydiyo- 1. "xotinlar yig'inida o'qiladigan "diydiyo" radifli to'qima she'r". *Yig'ilgan xotinlar uzoq vaqt diydiyo o'qishdi*. Bu so'zning kelib chiqishiga e'tibor qilsak, fe'l qismi "ayt" ma'nosini anglatuvchi **de-** fe'lga **-y** zamon yasovchi qo'shimchasini va 3-shaxsning **-di** qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan: **(de+y)+di=deydi**; so'zlashuv nutqida **e** unlisi **i** unlisiga almashgan: **deydi>diydi**; ana shu fe'l shakliga "taajjub" ma'nosini ifodalovchi **-ya** yuklamasi qo'shilgan: **diydi-ya**; keyinchalik yuklama tarkibidagi **`a'** unlisi **a** unlisiga almashgan va yuklama fe'lga qo'shib ketgan: **diydiya** (Rahmatullayev, 2000, 91-bet).

Bugungi kunda izohli lug'atlardan **diydiyo** so'zining asl ma'nosidan tashqari ma'no kengayishi natijasida ko'chma ma'nolarining hosil bo'lganligini ko'rish mumkin (3-chizma).



3-chizma: *diydiyo* leksemasining leksik-semantik strukturasi

"Dard-hasrat"; "xarxasha, injiqlik": *Diydiyosi jonimga tegdi*. "Quruq gap", "safсата; va'z-nasihat": *Rahmat, Esonboy, diydiyo eshitishga toqatim yo'q*. Ikkala gapda ham metonimiya usulida ma'no ko'chishi sodir bo'lgan.

Bundan tashqari, turkiy tildagi **jil** (1.silji, biroz suril), **jildira** (oz miqdorda oqib turmoq), **jilmaymoq** (kulimsira), **jilov** (1.yuganning charm tizgini), **jilg'a** (kichik oqin suv) soʻzlarining asosini **yil** fe'lining tarixiy **jil** shakli tashkil qiladi. (SRahmatullayev, 2000, 101-bet)

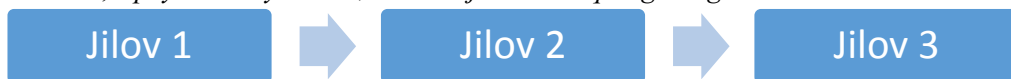


4-chizma: *jilmoq* leksemasining leksik-semantik strukturasi

Jilmoq soʻzi yuqoridagi maʼnosidan tashqari “boshqa yerga koʻchmoq”, “ketmoq (jil 2)” maʼnosini ham anglatadi. Koʻchma shaklda “yurishmoq”, “olgʻa bosmoq” (jil 3) maʼnosida qoʻllanadi. Masalan, *shu kurs bilan ishim oz-oz oldin jildi*. Bu gapda ham oʻxshatish asosida maʼno kengayganligini koʻrish mumkin.

Jilmaymoq leksemasi metafora usulida maʼno koʻchib, “koʻrinmoq”, “yuz koʻrsatmoq” tushunchalarini ham hosil qiladi. Masalan, *bulutlar orasidan oy jilmaydi*. Bu oʻrinda metaforaning jonlantirish (jonsiz predmetlarning jonli narsalarga oʻxshatilishi va ularga xos harakat, xususiyatlarning koʻchirilishi) turidan foydalanilgan.

Jilov leksemasi yuganning “charm tizgini” (jilov 1) maʼnosini anglatadi. Bu soʻzning izohli lugʻatlarda “izn, erk, ixtiyor” (jilov 2) maʼnosi ham keltiriladi. Ushbu leksemaning boshqarish, idora qilish tizgini; hokimiyat (jilov 3) shaklida hosila maʼnosi taraqqiy etgan. Masalan, *u paytda xon yosh edi, saltanat jilovi endi qoʻliga oʻtgan edi*.



5-chizma: *jilov* leksemasining leksik-semantik strukturasi

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, soʻzlarning anglatayotgan maʼnosi har doim ham bir xil hajmda boʻlmaydi. Vaqt oʻtishi bilan leksemalarda maʼno torayishi yoki kengayishining guvohi boʻlamiz. Shu bilan bir qatorda, maʼnoning miqdoriy oʻzgarishlari (polisemiya) ham soʻzlarda sodir boʻladi. Leksemalar oʻz maʼnosidan tashqari turli koʻchma maʼnolarni ham ifodalab, nutqni taʼsirchan, jozibali va emotsional qilishga yordam beradi.

Adabiyotlar

Rahmatullayev Sh. (2000). *Oʻzbek tilining etimologik lugʻati*. Toshkent. Universitet. 600 b.

Jamolxonov H. (2013). *Hozirgi oʻzbek adabiy tili*. Toshkent. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. 403 b.

Oʻzbek tilining izohli lugʻati. (2006-2008). Toshkent. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi.

САЛАМДАШУУ ФОРМАЛАРЫНЫН ЭТИМОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛЫК ТАБИЯТЫ (КЫРГЫЗ, КАЗАК ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНИН МИСАЛЫНДА)

Жамила БОКОЕВА *

Кыскача мазмуну

Бул илимий макалада кыргыз, казак жана түрк тилдериндеги «кутман таң», «кутман күн», «кутман кеч» (жана алардын тектеш тилдердеги эквиваленттери) сыяктуу убакытка негизделген саламдашуу формаларынын келип чыгышы, тарыхый өнүгүүсү жана заманбап тилдик колдонуудагы орду изилденет. Изилдөөнүн негизги максаты – аталган сөз айкаштарынын нукура түрк тилдик табиятын аныктоо же алардын башка тилдердин (өзгөчө орус жана батыш тилдеринин) таасири астында пайда болгон калькалык түзүлүштөр экендигин далилдөө болуп саналат. Текстте «Манас» эпосундагы саламдашуу этикети, көркөм чыгармаларындагы тилдик трансформациялар жана В. Радлов, К. Юдахин сыяктуу залкар түркологдордун илимий тыянактары камтылган (Радлов, 1960; Юдахин, 1985).

Тил – бул жөн гана пикир алышуунун куралы эмес, ал улуттун тарыхый тажрыйбасын, дүйнө таанымын жана социалдык баалуулуктарын сактаган тагаал семиотикалык система. Ар бир элдин тилдик маданиятында саламдашуу этикети өзгөчө орунду ээлейт, анткени ал байланыштын алгачкы кадамы жана маданияттар аралык коммуникациянын пайдубалы болуп саналат.

Түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыз, казак жана түрк тилинин саламдашуу салты кылымдар бою трансформацияланып, көчмөн цивилизациясынын талаптарынан заманбап глобалдашкан коомдун нормаларына чейинки узак жолду басып өткөн.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилиндеги «Кутман таң», «Кутман күн», «Кутман кеч», казак тилиндеги «Кайырлы таң», «**Кайырлы күн!**», «**Кайырлы күн!**», «**Кайырлы кеш!**» же түрк тилиндеги «Günaydın», «İyi günler», «İyi akşamlar» сыяктуу убакыт бирдиктерине негизделген саламдашуу формалары күнүмдүк турмушта бекем орноду. Бирок, бул сөз айкаштарынын этимологиялык табияты жана лингвокультурологиялык келип чыгышы тил илиминде бир топ кызыктуу жана талаштуу суроолорду жаратат. Маселенин актуалдуулугу — аталган саламдашуу формаларынын нукура түрк тилдик лексикалык корунан алынганга карабастан, алардын формула катары колдонулушу батыш европалык же орус тилдик моделдердин таасири астында калыптангандыгында. Башкача айтканда, биз «семантикалык калькалоо» кубулушуна күбө болобуз: тил өзүнүн байыркы сөздөрүн («Кут», «Кайыр», «Айдын») колдонуу менен, башка маданияттардын этикеттик структураларын өзүнө ыңгайлаштырып алган.

Бул изилдөөнүн объектиси — кыргыз, казак жана түрк тилдериндеги убакыттык саламдашуу формалары. Ал эми изилдөөнүн предмети — бул формалардын тарыхый эволюциясы, алардын «Манас» эпосу сыяктуу байыркы булактардагы абалы жана залкар жазуучулардын чыгармаларындагы тилдик трансформациясы. Изилдөөнүн негизги максаты – түрк элдеринин салттуу коомундагы «амандыкка» негизделген саламдашуу концепциясынын заманбап «убакытка» негизделген концепцияга өтүү процессин илимий негизде ачып берүү.

* Доцент, ф.и.к., Кыргыз-Түрк «Манас» университети

Түйүндүү сөздөр: *этимология, саламдашуу этикети, кут, лингвистикалык калька, түрк тилдери, кыргыз тили, казак тили, түрк тили, неологизмдер.*

“THE ETYMOLOGICAL AND LINGUOCULTURAL NATURE OF GREETING FORMS (BASED ON THE KYRGYZ, KAZAKH, AND TURKISH LANGUAGES)”

Abstract

This scholarly article examines the origin, historical development, and role in modern linguistic usage of time-based greeting forms in the Kyrgyz, Kazakh, and Turkish languages, such as “kutman tañ” (good morning), “kutman kün” (good afternoon/day), and “kutman kech” (good evening), along with their equivalents in related languages. The main aim of the study is to determine whether these expressions are genuinely rooted in Turkic linguistic tradition or whether they are calque constructions formed under the influence of other languages, particularly Russian and Western European languages. The text also incorporates the etiquette of greetings found in the *Manas* epic, linguistic transformations in literary works, and the scholarly conclusions of prominent Turkologists such as V. Radlov and K. Yudakhin.

Language is not merely a tool of communication; it is a complex semiotic system that preserves a nation’s historical experience, worldview, and social values. In the linguistic culture of every people, greeting etiquette holds a special place, as it represents the first step in communication and forms the foundation of intercultural interaction. The greeting traditions of Turkic-speaking peoples, including Kyrgyz, Kazakh, and Turkish, have undergone transformation over centuries, evolving from the needs of nomadic civilization to the norms of a modern globalized society.

Today, time-based greeting forms such as “Kutman tañ,” “Kutman kün,” “Kutman kech” in Kyrgyz, “Qayırly tañ,” “Qayırly kün,” “Qayırly keş” in Kazakh, and “Günaydın,” “İyi günler,” “İyi akşamlar” in Turkish are firmly established in everyday use. However, their etymological nature and linguocultural origins raise a number of interesting and debatable questions in linguistics. The relevance of this issue lies in the fact that although these expressions are derived from native Turkic lexical resources, their usage as fixed formulas has developed under the influence of Western European or Russian linguistic models. In other words, we observe the phenomenon of “semantic calquing”: the language adapts the etiquette structures of other cultures while using its own ancient lexical elements (such as “kut,” “qayır,” “aydın”).

The object of this study is time-based greeting forms in the Kyrgyz, Kazakh, and Turkish languages. The subject of the research is their historical evolution, their presence in ancient sources such as the *Manas* epic, and their linguistic transformation in the works of prominent writers. The primary goal of the study is to scientifically reveal the transition from the traditional “well-being-based” greeting concept in Turkic societies to the modern “time-based” greeting model.

Keywords: etymology, greeting etiquette, *kut*, linguistic calque, Turkic languages, Kyrgyz language, Kazakh language, Turkish language, neologisms.

Тил – бул жөн гана пикир алышуунун куралы эмес, ал улуттун тарыхый тажрыйбасын, дүйнө таанымын жана социалдык баалуулуктарын сактаган татаал семиотикалык система. Ар бир элдин тилдик маданиятында саламдашуу этикети

өзгөчө орунду ээлейт, анткени ал байланыштын алгачкы кадамы жана маданияттар аралык коммуникациянын пайдубалы болуп саналат (Молдокулова, 2016, 150). Түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыз, казак жана түрк тилинин саламдашуу салты кылымдар бою трансформацияланып, көчмөн цивилизациясынын талаптарынан заманбап глобалдашкан коомдун нормаларына чейинки узак жолду басып өткөн.

Саламдашуу формаларын илимий жактан талдоо тил илиминдеги бир нече багыттарга таянат. Биринчиден, кептик этикет теориясына ылайык, саламдашуу – бул коомдо калыптанган, социалдык жана маданий нормалар аркылуу жөнгө салынган тилдик жүрүм-турумдун өзгөчө түрү. Ал адамдардын ортосундагы байланыштын башталышын гана билдирбестен, өз ара урмат-сыйдын жана социалдык дистанциянын деңгээлин да аныктайт.

Лингвистикалык жактан алганда, саламдашуу формалары салттуу сүйлөмдөрдөн айырмаланып, предикативдүүлүккө ээ болбогон, бирок толук кандуу коммуникативдик мааниге ээ болгон бирдиктер – коммуникаттар катары каралат. Алар маалымат берүү үчүн эмес, байланыш түзүү, аны сактоо жана жөнгө салуу функциясын аткарат. Ушуга байланыштуу саламдашуу формалары прагматиканын жана кеп актылары теориясынын алкагында да каралып, фатикалык коммуникациянын негизги көрүнүштөрүнүн бири катары бааланат.

Мындан тышкары, лингвокультурологиялык ыкма саламдашуу формаларын ар бир элдин дүйнө таанымы менен тыгыз байланышта изилдөөгө мүмкүндүк берет. Түрк тилдүү элдердин салттуу коомунда саламдашуу «амандык» концепциясына негизделип (Байнизаров, 2007, 278), адамдын физикалык жана руханий абалын биринчи орунга койгон. Бул антропоцентристтик көз караштын айкын көрүнүшү болуп саналат. Ал эми заманбап саламдашуу формаларында убакыт категориясынын үстөмдүк кылышы коомдун дүйнө таанымындагы өзгөрүүлөрдү чагылдырат.

Этимологиялык талдоо саламдашуу формаларынын ички түзүлүшүн жана тарыхый катмарларын ачып берүүгө жардам берет. «Кут», «кайыр», «айдын» сыяктуу лексемалар байыркы түрк дүйнө таанымына тиешелүү болуп, алардын негизинде түзүлгөн сөз айкаштары терең семантикалык мазмунга ээ. Ошол эле учурда бул формалардын калыптанышында лингвистикалык калькалоо процесси маанилүү роль ойнойт. Башкача айтканда, европалык тилдерге мүнөздүү «сын атооч + зат атооч» моделинин негизинде түзүлгөн структуралар түрк тилдеринде өзүнүн ички лексикалык ресурстары аркылуу кайрадан иштелип чыккан.

Демек, саламдашуу формалары тилдин ички өнүгүүсү менен тышкы тилдик жана маданий таасирлердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы катары каралат. Алар жөнөкөй тилдик формула эмес, көп катмарлуу – тарыхый, маданий жана когнитивдик мүнөзгө ээ болгон татаал коммуникативдик бирдиктер болуп саналат.

Акыркы убакта кеңири жайылган, синтаксис, прагматика жана кеп маданиятынын аспектилеринде түшүнүүнү жана баалоону талап кылган кептик кубулуш боюнча байкоолорум менен бөлүшкүм келет. Тил өнүгүп жаткан сайын тилдин өнүгүү процессинде тилдик нормалар акырындап өзгөрөрү жакшы белгилүү. Ошентсе да, адабий тилдин нормалары табиятынан консервативдүү экени баарыбызга маалым. Эгерде кепте пайда болгон бардык жаңы нерселер токтоосуз жана ойлонбой туруп нормативдүү деп таанылса, бизде адабий тил такыр эле болмок эмес, анткени адабий тил – бул тил каражаттарын кылдат жана узакка тандап алуунун натыйжасы. Адабий тилди өздөштүрүүдө биз эң мыкты жазуучулардай, мугалимдерибиздей, ата-энелерибиздей – кыскасы, улуу муундун өкүлдөрүндөй

сүйлөөгө умтулабыз. Ушул позициялардан кептик этикеттин учурашуу кеп актысына байланышкан фрагментин карап көрөлү. Мында, мисал катары үч тектеш тилди алдык.

Бүгүнкү күндө: таблица №1

Кыргыз тилинде	Казак тилинде	Түрк тилинде
1. Нейтралдуу саламдашуулар:		
Саламатсызбы!	Сәлеметсіз бе!	Merhaba!
Кутман таң!	Қайырлы таң!	Günaydın!
Кутман күн!	Қайырлы күн!	İyi günler!
Кутман кеч!	Қайырлы кеш!	İyi akşamlar!
2. Иш-чаралардагы / Расмий:		
Саламатсыздарбы / Кутмандуу күнүңүздөр менен !	Қайырлы күн!	 saygılarımla selamlıyorum!
3. Расмий эмес сүйлөшүүлөрдө:		
Салам!	Сәлем!	Selam

Синтаксис жагынан алганда, бул саламдашуулардын бири да грамматикалык маанидеги сүйлөм болуп эсептелбейт, анткени аларда предикативдүүлүк (модалдык-убакыттык планга тиешелүүлүк) грамматикалык мааниси жок; бирок алар талашсыз коммуникативдик бирдиктер (коммуникаттар) болуп саналат. Мындай коммуникаттар (кээде аларды релятивдер / <https://samxorfil.uz/axiv/3-2018/index.html#p=56> / деп аташат) кадимки иретүү, буйрутма жана суроолуу сүйлөмдөр сыяктуу маектешине кандайдыр бир маалыматты берүү, аракетке үндөө же маалымат суроо үчүн эмес, кырдаалга же маектешинин сөзүнө кайтарым байланыш катары кызмат кылат. Кыргыз кеп адеби саламдашууга салам менен жооп берүүнү талап кылат. Маектешинин саламына жооп бербөө, аны этибарга албоо — маектешине карата сыйлабастык көрсөткөндүк, бул бир гана кеп адебин эмес, маданий коомдо кабыл алынган этикалык нормаларды да бузуу болуп саналат. Жогоруда келтирилген релятивдердин бардыгы дал ушул саламдашуу экени, атап айтканда, алардын бири-бирин алмаштыра алуусу менен далилденет (албетте, алардын стилистикалык бир тектүүлүгү же стилистикалык бейтараптыгы сакталган шартта); мисалы :

<i>кыргыз тилинде:</i>	<i>казак тилинде:</i>	<i>түрк тилинде:</i>
– Саламатсызбы!	Сәлеметсіз бе!	Merhaba!
– Саламатсызбы / Саламатчылык!	Сәлеметсіз бе?	Merhaba!
– Кутман таң!	– Қайырлы таң!	Günaydın!
– Кутман таң! ж.б.у.с.	– Қайырлы таң!	Günaydın!

Жогоруда берилгендей убакыт бирдиктерине негизделген саламдашуу формалары күнүмдүк турмушта бекем орноду. Бирок, бул сөз айкаштарынын этимологиялык табияты жана лингвокультурологиялык келип чыгышы тил илиминде бир топ кызыктуу жана талаштуу суроолорду жаратат. Маселенин актуалдуулугу — аталган саламдашуу формаларынын нукура түрк тилдик лексикалык корунан алынганына карабастан, алардын формула катары колдонулушу батыш европалык же орус тилдик моделдердин таасири астында калыптангандыгында. Башкача айтканда, биз «семантикалык калькалоо» кубулушуна күбө болобуз: тил өзүнүн байыркы сөздөрүн («Кут», «Кайыр», «Айдын»)

колдонуу менен, башка маданияттардын этикеттик структураларын өзүнө ыңгайлаштырып алган. Башкача айтканда, «Саламатсызбы», дегенде жооп катары «Саламатсызбы» деп гана чектелебиз. Бул тууралуу ф.и.д., проф. О.А.Крыловдун мисалын бергим келип турат. анын «Орус тилинде саламдашуунун этикети» деген макаласында мындай деп берген: «Акыркы убактарда төмөнкүдөй сүйлөшүү кырдаалы абдан көп кездеше баштады: сиз таанышыңызга телефон чаласыз, трубканы анын уулу (же кызы) алат. Сиз, албетте, адегенде телефонду алган адам менен саламдашасыз да, андан кийин таанышыңызды чакырып берүүнү өтүнөсүз. Бирок дал ушул жерде күтүлбөгөн жагдайга туш болосуз:

– Здравствуйте! (Саламатсызбы!) – дейсиз, жооп катары:

– Да! (Ооба!)

Же болбосо:

– Добрый вечер! (Кутман кеч!) – дейсиз, жооп:

– Добрый! (Кутман).

Мындай учурда адам табигый түрдө бир аз таң калат, атүгүл кыска убакытка токтоп калат. Көңүлүңүзгө жана мүнөзүңүзгө жараша же саламыңызды басым менен кайталап, «Саламатсызбы!» деген жоопту күтөсүз, же жөн гана керектүү адамды чакырып берүүнү суранасыз. Эмне үчүн «Ооба» жана «Кутман!» сыяктуу жооптор адамды таң калтырат? Анткени алар синтаксистик да, стилистикалык да нормаларга туура келбейт, ошондой эле сүйлөө этикетинин эрежелерин бузат.

Адатта «Ооба» деген сөз суроого жооп катары колдонулат. Бирок бул жерде эч кандай суроо берилген жок. Телефон чалган адам саламдашуу айтканда, ал сөзсүз түрдө жооп катары кайра салам угууну күтөт. Бирок мындай жооп берилген жок.

Ал эми «Кутман!» деген жооп да толук эмес сүйлөм болуп саналат. Ал адатта суроого жооп катары (мисалы: «Ал жакшы адамбы?» – «Жакшы!») же бир пикирди тастыктоо үчүн колдонулат. Бирок бул учурда андай суроо да, билдирүү да болгон эмес. Ошондуктан бул жерде да күткөн жооп – саламдашуу – берилген жок.

Эки учурда тең байланышта «коммуникативдик бузулуу» (түшүнбөстүк) пайда болот. Чындыгында, салам айткан адамдын саламы жоопсуз калгандай болот. Мындай жагдай сүйлөө этикетинин бузулушуна алып келет жана адамда жагымсыз сезим жаратат. Бул абал кол сунуп учурашканда, бирок экинчи адам аны байкабай койгондой эле сезимге ээ. «Ооба» жана «Кутман!» деген сөздөрдү саламдашуу катары кабыл алууга болбой турганын дагы бир нерсе далилдейт: алар саламдашуу сөздөрү сыяктуу бири-бирин алмаштыра албайт. Мисалы, мындай диалогду элестетүү мүмкүн эмес:

– Саламатсызбы!

– Ооба!

Же:

– Кутман кеч!

– Кутман!!

Ошондуктан туура сүйлөө маданиятында саламдашууга сөзсүз саламдашуу менен жооп берүү керек (1). Демек, жогоруда окумуштуу белгилегендей, бидин тилдеги «Саламатсызбы, кутман таң, кутман күн, кутман кеч» сыяктуу саламдашууларга биз да саламдашуу менен жооп беришибиз керек болуп калат. Дал ушул өңүттөн алып караганда мындай саламдашуу орус тилинен же башка багыш тилдеринен кабыл алганыбыздын анык мисалдары боло алат. Бул учурда биз бир гана саламдашуу лексемасын которуп албастан, аны менен бирге маданиятты да кабыл

алган болобуз. Ал эми биздин тилибиздин салттуу дүйнө таанымында убакыт сызыктуу эмес, циклдик мүнөзгө ээ болгон. Көчмөн адамы үчүн күндүн кайсы учуру экенине маңдайындагы адамдын физикалык жана руханий амандыгы, анын мал-жанынын тынчтыгы алда канча маанилүү болгон. Ошондуктан, байыркы жана орто кылымдагы түрк жазуу эстеликтеринде, ошондой эле оозеки элдик чыгармачылыкта «Кутман таң» сыяктуу чектелген убакыттык саламдашууларды кездештирбейбиз. Анын ордуна экзистенциалдык маанидеги «Амансызбы?», «Эсенсизби?», «Арыбаңыз!» сыяктуу формулалар үстөмдүк кылган. Бул көрүнүш түрк тилдеринин антропоцентристтик табиятын, башкача айтканда, борбордо адам жана анын абалы турарын айгинелейт. Мисал катары, түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын туу чокусу болгон «Манас» эпосундагы саламдашууларга токтолсок болот. Эпос – этностун байыркы тилдик катмарын жана дүйнө таанымын сактап келген уникалдуу лингвокультурологиялык булак. Эпостун текстиндеги саламдашуу формаларын изилдөө, бизге заманбап «Кутман таң» же «Саламатсызбы» сыяктуу фразалардын пайда болушуна чейинки түрк дүйнөсүнүн коммуникативдик моделин терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Эпостун контекстинде саламдашуу убакыттын бирдигине (эртең менен, кечинде) эмес, инсандын амандыгына (биологиялык жана социалдык коопсуздугуна) багытталган. Көчмөн коомунда адамдын эң башкы баалуулугу анын физикалык амандыгы жана мал-жанынын тынчтыгы болгон. Ошондуктан, эпостогу каармандардын жолугушуусунда эң алгачкы жана негизги суроо – «Амансызбы?» же «Эсенсизби?» формасында берилет. Бул тууралуу белгилүү тилчи-окумуштуу Б.М. Юнусалиев өзүнүн «Кыргыз лексикологиясы» эмгегинде мындай деп белгилейт: «Көчмөн кыргыздын аң-сезиминде "амандык" түшүнүгү бүтүндөй жашоо философиясын камтыйт. Эгер адам аман болсо, демек, анын дүйнөсү бүтүн. Ошондуктан саламдашуу – бул жөн гана сылыктык эмес, бул каршысындагы адамдын жашоо кубатын тактоо болуп саналат» (Юдахин, 1998, б.340). Андан тышкары саламдашуунун этикеттери да каралган, мисалы, саламдашуунун иерархиялык жана дипломатиялык функциясын да эпостон билүүгө болот. «Манас» эпосунда салам берүү – бул социалдык иерархияны моюнга алуунун куралы. Кичүүсү улуусуна, жоокер кол башчысына, элчи падышага салам берүү менен өзүнүн статусун жана ниетин билдирген. Мисалы, Алманбеттин Манаска биринчи жолу келишиндеги саламдашуу эпизодунда биз дипломатиялык этикеттин эң жогорку үлгүсүн көрөбүз:

«Ассалому алейкум,
Аркасы бийик, кең Манас!
Аман-эсен барсызбы,
Айбаттуу тууган, шер Манас?»

Бул жерде исламдык «Ассалому алейкум» (сизге тынчтык болсун) формуласы менен бирге, каармандын эпикалык кадыр-баркын даңктаган («аркасы бийик», «айбаттуу шер») метафоралык аныктамалар колдонулат. Бул саламдашуунун функционалдык максаты — коопсуздукту камсыздоо жана сый-урматты бекемдөө болсо, эпостогу дагы бир нукура түрк саламдашуусу – «Арыбаңыз!» фразасы. Бул сөздүн этимологиясы «ары-» (чарчоо, алсыроо) этишинен келип чыккан. Жол жүрүп келген баатырга же иш кылып жаткан адамга «Арыбаңыз!» деп кайрылуу – анын эмгегин баалоо жана ага күч-кубат каалоо болуп саналат. Жооп катары «Бар болуңуз!» же «Оомат келсин!» деген формулалар колдонулган. Бул заманбап «Кутман күн» фразасына караганда алда канча активдүү, динамикалык мааниге ээ.

«Саламатсызбы» сөзүнүн лингвистикалык трансформациясы, бүгүнкү күндө эпостогу «Амансызбы?» дегендин семантикалык мураскери болуп саналат. Араб тилинен кирген «саламат» (коопсуздук, тынчтык) сөзү кыргыз тилинин грамматикалык системасына ушунчалык терең сиңип кеткендиктен, ал тилибиздин өз лексемасындай кабыл алынат. Бирок, К.К.Юдахин белгилегендей, бул сөздүн суроолуу формада саламдашуу катары бекемделиши — шаардык маданияттын жана орус тилиндеги «Здравствуйте» (ден соолукта болуңуз) моделинин таасири. Эпостун тилинде «саламат» сөзү көбүнчө туруктуу каалоо-тилектерде («Саламатта барып кел», «Ишиң саламат болсун») гана кездешет.

Ал эми “Кутман күн”, “Кутман таң”, “Кутман кеч” б.а. кутман сөзүнө токтоло турган болсок, «Кут» категориясы түрк дүйнө таанымында анын ичинде кыргыз элинин дүйнө таанымында, жөн гана лексема эмес, бул бүтүндөй бир философиялык-диний категория. Байыркы түрк ишениминде «Кут» – Көктөн (Теңирден) берилген жашоо кубаты, бакыт, береке жана ийгилик катары кабыл алынган.

Белгилүү түрколог В.В.Радлов өзүнүн фундаменталдуу «Түрк наречиялеринин сөздүгүндө» (Радлов, 1960.) бул сөзгө төмөнкүдөй аныктама берет:

«Кут (qut) — жашоонун негизи, жандуу күч, ийгиликтин булагы. Ал адамга Көктөн түшөт жана анын тагдырын аныктайт».

Бул аныктаманы андан ары өнүктүрүп, лексикограф К.К.Юдахин «Кут» сөзүн «ыйык күч», «бакыт-таалай» катары чечмелөө менен бирге, анын кыргыз тилиндеги «Кутман» (благодатный, священный) формасына өзгөчө басым жасаган (Юдахин, 1965). Демек, биз «Кутман» дегенибизде, каршыбыздагы адамдын убактысына жөн гана «жакшылык» эмес, «Теңирдин мээрими түшкөн ыйык берекени» каалап жаткан болобуз.

3.2. «-ман» мүчөсү жана семантикалык күчөтүү

«Кутман» сөзү – «Кут» уңгусуна «-ман/-мен» мүчөсүнүн жалганышы аркылуу пайда болгон. Тил илиминде бул мүчө сапаттын же абалды билдирген зат атоочтордун маанисин күчөтүү, белгинин жогорку даражасын көрсөтүү үчүн кызмат кылат (салыштырыңыз: улукман, даанышман ж.б.).

Лингвист Э. Абдулдаевдин пикири боюнча, «Кутман» формасы байыркы катмарда адамдарга карата (куттуу адам) же ыйык делген мазмундарга карата колдонулган. Бирок, бул сөздүн «таң», «күн», «кеч» сыяктуу астрономиялык убакыт бирдиктери менен айкалышы – бул кыргыз тилинин ички ресурстарынын негизинде ишке ашкан заманбап семантикалык неологизм. Анда «кутман таң» фразасынын жасалуу механизми: калькабы же нукуралыкпы? – деген суроо туулат.

Бул маселеде тилчилердин арасында эки тараптуу көз караш бар. Биринчи тарап бул түзүмдү орус тилиндеги «Доброе утро» фразасынын түз котормосу (калькасы) катары караса, экинчи тарап тилдин өзүнүн эволюциялык өнүгүүсү катары баалайт.

Илимий талдоо көрсөткөндөй, «Кутман таң» – бул структуралык калькалоо жолу менен жасалган, бирок семантикалык адаптацияга учураган түзүм. Башкача айтканда:

Модель: «Сын атооч (жакшы) + Зат атооч (убакыт)» – бул европалык этикеттин модели.

Мазмун: Түз котормодо «Жакшы таң» болушу керек эле, бирок кыргыз тилинин ички логикасы «жакшы» сөзүнүн ордуна мааниси тереңирээк, метафизикалык «Кутман» сөзүн тандап алган. Ал эми түрк жана казак тилдери менен салыштырууга келгенде, түркия түркчөсүндөгү «Günaydın» (Күн жарык) сөзү да дал ушундай жолду

басып өткөн жана түрк тил реформасы учурунда арабча «Sabah-ı şerif» (таңыңыз касиеттүү болсун) дегенди алмаштыруу үчүн байыркы түркчө «Aydın» (жарык) сөзү колдонулган. Казак тилиндеги «Кайырлы таң» болсо арабча «кайыр» (жакшылык) сөзүнө таянат. Бул үч тилдин тең өзгөчөлүгү – алар батыштын «Good/Добрый» түшүнүгүн түз которбостон, өз маданиятына жакын «Кут», «Кайыр» же «Жарык» концепттерин тандап алышкандыгында.

Адабияттар

Юдахин К.К. (1965), *Кыргыз тилинин сөздүгү* (СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институту). *Советская энциклопедия*. Москва.

Байнизаров Аябек-Жанар Байнизарова (1968), *Türkçe-Kazakça Sözlük* (Ред.: Kenan Koç), Алматы.

Юнусалиев Б.М. (1959). *Киргизская лексикология*. Часть 1. Фрунзе.

Молдокулова, Д.Т. (2016). *Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты*. (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы) Бишкек.

<https://rus.1sept.ru/article.php?ID=200100704>

<https://skype.soyle.kz/post/view?id=20>

<https://www.super.kg/kabar/news/228453>

<https://bilim.akipress.org/lib/book:413/b-m-yunusaliev-kirgizskaya-leksikologiya-chast-1-frunze-1959g/?f=cp>

<https://vesti.kg/kyrgyz/item/48632-chto-tait-v-sebe-magicheskoe-slovo-kut?.html>
etimologiturkce.com/kelime/kut

https://www.academia.edu/126454150/ORTA_ASYA_DA_D%C4%B0L_VE_EDEB%C4%B0YAT_XV_XX_Y%C3%9CZYIL_SEMPOZYUMU_B%C4%B0LD%C4%B0R%C4%B0LER%C4%B0

<https://www.turkocaklari.org.tr/mehmet-oz/kut-tan-milli-iradeye-turklerde-egemenlik-anlayisi/656>

<https://tou.edu.kz/arm/storage/files/687644774f1789.67579678.pdf#:~:text=bir%20eserine%20ve%20onun%20de%C4%9Ferli%20yazar%C4%B1.%20Ka%C5%9Fgarl%C4%B1,olmaktan%20b%C3%BCy%C3%BCK%20bir%20mutluluk%20ve%20gurur%20duydu%C4%9Fumu>

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРАТЫЛЫШ КУБУЛУШТАРЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН АДАМДЫН ЭМОЦИОНАЛДЫК АБАЛЫН ЖАНА МҮНӨЗҮН СЫПАТТОДОГУ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Жүрсүнай ЖУНУСОВА*
Өктөмкан МАМАШЕВА*

Аннотация

Бул макалада кыргыз жана англис тилдеринин фразеологиялык катмарындагы жаратылыш кубулуштарына байланыштуу бирдиктердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү салыштырмалуу иликтенет. Изилдөөнүн негизги максаты — адамдын эмоционалдык абалын жана кулк-мүнөзүн чагылдырууда метеорологиялык образдардын (шамал, күн, муз, жамгыр, чагылган, туман ж.б.) аткарган ролун аныктоо. Тилдик материалдарды талдоо учурунда адамдын ички сезимдеринин өзгөрүлмө табияты жаратылыштагы динамикалуу процесстер жана кубулуштар аркылуу метафоралык түрдө кандайча берилери ачып көрсөтүлөт.

Мындан сырткары, макалада адамдын психологиялык абалынын (ачуулануу, кубануу, капалануу) жана туруктуу мүнөз сапаттарынын жаратылыштын ар кандай абалы менен окшоштурулушу илимий негизде талданат. Эки тилдеги фразеологизмдердин маанилик окшоштуктары менен бирге, ар бир элдин тарыхый дүйнө таанымындагы климаттык шарттардын фразеологиялык бирдиктердин калыптанышына тийгизген таасири салыштырылат. Натыйжада, жаратылыш кубулуштары адамдын ички дүйнөсүн сүрөттөөдөгү универсалдуу тилдик курал экени аныкталып, алардын семантикалык топтору классификацияланат. Эмгектин жыйынтыктары лингвокультурология жана салыштырма фразеология тармагындагы изилдөөлөр үчүн маанилүү илимий баалуулукка ээ.

Ачкыч сөздөр: фразеологизм, жаратылыш кубулуштары, эмоционалдык абал, адам мүнөзү, лексика-семантикалык талдоо, метеофразеологизм, метафора, кыргыз тили, англис тили.

LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS RELATED TO NATURAL PHENOMENA IN DESCRIBING HUMAN EMOTIONAL STATE AND CHARACTER IN KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract

This article presents a comparative lexico-semantic analysis of phraseological units related to natural phenomena in the Kyrgyz and English languages. The primary objective of the study is to determine the role of meteorological imagery (wind, sun, ice, rain, lightning, fog, etc.) in depicting human emotional states and character traits. Through the examination of linguistic data, the research reveals how the fluid nature of human emotions is metaphorically conveyed through the dynamic processes and shifts within the natural environment.

* Ош мамлекеттик университети, Филология жана маданият аралык коммуникация институту, tursunajzunusova341@gmail.com

* Ош мамлекеттик университети, Филология жана маданият аралык коммуникация институту, oktomkan417@gmail.com

Furthermore, the paper provides a scholarly evaluation of the parallels between a person's psychological state (anger, joy, sadness) and various atmospheric conditions. Alongside semantic similarities found in both languages, the study compares how local climatic conditions and historical worldviews have influenced the formation of unique phraseological units. The findings suggest that natural phenomena serve as a universal linguistic tool for constructing a psychological portrait, leading to a proposed semantic classification of these units. The outcomes of this research hold significant value for scholars in the fields of ethnolinguistics, cultural linguistics, and comparative phraseology.

Keywords: phraseological unit, natural phenomena, emotional state, human character, lexico-semantic analysis, meteo-phraseology, metaphor, Kyrgyz language, English language.

Киришүү

Тилдин фразеологиялык системасы – бул жөн гана сөз айкаштарынын жыйындысы эмес, бул улуттук маданияттын, тарыхый тажрыйбанын жана элдик акылмандыктын баа жеткис казынасы. Ар бир эл курчап турган дүйнөнү өз алдынча кабылдап, аны тилдик образдар аркылуу өзгөчө боёктор менен чагылдырат. Бул контекстте жаратылыш кубулуштарына негизделген фразеологизмдер тилдин лексикалык катмарында өзгөчө орунду ээлейт. Анткени адам баласы өзүнүн ички дүйнөсүн, сезим-туюмдарын жана мүнөз өзгөчөлүктөрүн сыпаттоодо табияттагы динамикалуу өзгөрүүлөрдү — шамалдын багытын, күндүн жылуулугун же бороондун күчүн эң негизги салыштыруу куралы катары байыркы замандардан бери пайдаланып келген. Бул процесс тил илиминде жаратылыш менен адамдын ортосундагы когнитивдик байланышты чагылдырган эң айкын каражат болуп саналат.

Заманбап тил илиминде кыргыз жана англис тилдериндеги метеорологиялык лексемаларды камтыган бирдиктерди салыштырмалуу изилдөө актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Азыркы лингвистиканын антропоцентризм багытында тил илими адамдын факторуна, анын курчап турган табиятты кандайча концептуалдаштырганына басым жасайт. Бул макаланын негизги максаты – эки башка тилдик маданиятта жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдердин лексика-семантикалык табиятын ачып берүү жана алардын адамдын психологиялык портретин түзүүдөгү ролун иликтөө болуп саналат. Изилдөө процессинде салыштырма-типологиялык, семантикалык, компоненттик талдоо жана лингвокультурологиялык интерпретациялоо ыкмалары комплекстүү түрдө колдонулду. Бул ыкмалар эки тилдеги жаратылыш образдарынын универсалдуулугун жана спецификалык өзгөчөлүктөрүн тереңден ачууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн жүрүшүндө фразеологизмдердин структуралык түзүлүшү гана эмес, алардын маданий-тарыхый тамырларына да өзгөчө көңүл бурулду. Тил – бул этностун жашоо шартынын чагылдырылышы. Эгерде кыргыз тилинде жаратылыш кубулуштары көчмөн элдин ачык мейкиндиктеги турмушун, тоолуу аймактын климатын жана мал чарбачылыгына негизделген дүйнө таанымын чагылдырса, англис тилинде алар деңиздик географиялык жайгашуунун, аралдык турмуштун жана өзгөрүлмө океандык аба ырайынын таасиринде калыптанган. Маселен, кыргыз тилинде “шамал” же “жел” образдары көбүрөөк тоо ландшафтындагы динамиканы билдирсе, англис тилинде “жамгыр” же “туман” образдары психологиялык абалдын

эң негизги индикатору катары каралат. Бирок, бул концептуалдык айырмачылыктарга карабастан, эки тилде тең адамдын ички толкундоолорун, ачуусун же кубанычын табияттын кубулуштары аркылуу метафоралаштыруунун универсалдуу моделдери кездешет. Бул көрүнүш адамзаттын табиятка болгон биологиялык жана эмоционалдык жакындыгынын тилдеги универсалдуу чагылышы болуп саналат.

Бул илимий эмгектин алкагында жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдердин семантикалык топтору классификацияланып, алардын тилдеги образдуулугу жана эмоционалдык-экспрессивдик кызматы талданат. Изилдөөнүн теориялык мааниси – жаратылыш элементтеринин (суу, таш, тоо, климаттык процесстер) адамдын мүнөзүн метафоралык деңгээлде кандайча формалай тургандыгын негиздөөдө турат. Мындай изилдөөлөр лингвокультурология, когнитивдик лингвистика жана салыштырма фразеология тармактарын өнүктүрүүгө, ошондой эле тилдер аралык котормо маселелерин, эквиваленттүүлүктүн деңгээлдерин теренирээк түшүнүүгө бекем өбөлгө түзөт. Жыйынтыгында, бул изилдөө кыргыз жана англис тилдеринин фразеологиялык катмарындагы жаратылыш концептин системалуу түрдө кароого багытталган.

Изилдөөнүн натыйжалары жана талкуулар

Тил илиминин эң татаал жана ошол эле учурда эң кызыктуу тармактарынын бири болгон фразеология – бул тилдик бирдиктердин семантикалык мазмунун, алардын ички структуралык түзүлүшүн жана коомдук-маданий контексттеги динамикасын изилдеген фундаменталдуу илим болуп саналат. Фразеологизмдерди иликтөө жөн гана туруктуу сөз айкаштарын классификациялоо эмес, бул элдин тарыхый тажрыйбасын, улуттук менталитетин жана эмоционалдык-психологиялык баалуулуктарын тилдик коддор аркылуу чечмелөө процесси катары бааланат. Ушул себептен улам, фразеологиялык катмарды изилдөө заманбап лингвистиканын эң актуалдуу багыттарынын бири бойдон калууда.

Фразеологиянын өз алдынча илимий тармак катары институционалдашуусу ХХ кылымдын биринчи жарымына таандык. Бул жаатта академик В.В. Виноградовдун (1947) эмгектери бурулуш учуру болгон деп айтууга толук негиз бар. Анын 1947-жылы жарык көргөн “Орус тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин негизги түрлөрү” аттуу макаласы фразеологиянын теориялык пайдубалын түптөп, бул тармакты лексикологиянын көлөкөсүнөн бөлүп чыгарган. Виноградов сунуштаган классификациялык моделдер кийинчерээк С.И. Ожегов, А.М. Бабкин, С.Г. Гаврин жана Ю.Р. Гепнер сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулар тарабынан өнүктүрүлүп, фразеологиялык бирдиктердин чегин тактоодо негизги ориентир катары кызмат кылган.

Түркология илиминде, анын ичинде кыргыз жана казак тил билиминде фразеологиянын маселелери өзгөчө талкууларды жараткан. Маселен, белгилүү тилчи С.Муратов фразеологизмдерди классификациялоодо жаңыча мамилени сунуштаса, казак окумуштуусу академик С.Кенесбаев фразеологиялык бирдиктердин структуралык жана семантикалык курамын тактоодо бир нече этаптуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн.

Кыргыз фразеологиясындагы илимий дебаттар

Кыргыз тил илиминде фразеологиянын объектисин аныктоодо ХХ кылымдын аягына чейин эки негизги илимий көз караш карама-каршы келип келген. Биринчи багыттын өкүлү Ж. Мукамбаев фразеологиянын курамына бардык туруктуу

айкаштарды, анын ичинде макал-лакаптарды, табышмактарды жана ураан-чакырыктарды да кошууну сунуштаган. Анын пикиринде, тилдеги ар кандай ширешкен, мааниси туруктуу айкаш фразеологиялык изилдөөнүн алкагына кириши керек болчу. Бирок, бул кеңири мамиле Р.Эгембердиев, Ж.Осмонова жана башка тилчилер тарабынан сынга алынып, фразеологиянын чегин макал-лакаптардан бөлүп кароо зарылчылыгы илимий негизде далилденген. Алар макал-лакаптардын синтаксистик жактан бүткөн сүйлөм экенин, ал эми фразеологизмдер сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн кызматын аткарып, лексикалык бирдикке (сөзгө) жакындап кетерин баса белгилешкен.

Бул илимий талкуулар кыргыз фразеологиясынын изилдөө аспектилерин гана кеңейтпестен, анын терминологиялык аппаратын тактоого да шарт түздү. Натыйжада, фразеологиялык бирдиктердин семантикалык бүтүндүгү, образдуулугу жана экспрессивдүүлүгү негизги критерий катары кабыл алына баштады.

Бүгүнкү күндө кыргыз фразеологиясын жаңы деңгээлге көтөргөн изилдөөчүлөрдүн бири – Г.Бакирова. Анын эмгектеринде фразеологизмдердин лексика-семантикалык табияты гана эмес, алардын элдин дүйнө таанымы жана маданияты менен болгон терең байланышы ар тараптуу иликтенген. Г.Бакирова фразеологияны тилдин лексикалык системасы менен айкалыштырып, сөз айкаштарынын негизинде улуттук менталитеттин чагылдырылышы боюнча жаңы концепцияларды сунуштаган. Анын изилдөөлөрү фразеологиялык бирдиктердин коммуникациялык ролун жана алардын жандуу сүйлөө процессиндеги функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачып берген. Бакированын илимий көз карашында фразеологизм – бул жөн гана "кооз сөз" эмес, бул этностун когнитивдик тажрыйбасын сактаган маданий код. Ал фразеологиялык бирдиктердин прагматикалык кызматына, башкача айтканда, сүйлөөчүнүн угуучуга тийгизген эмоционалдык таасирине өзгөчө басым жасайт.

Фразеология илиминин өнүгүү динамикасы көрсөткөндөй, изилдөөчүлөр туруктуу сөз айкаштарынын маанилик түзүлүшүнө (семантикасына) өзгөчө көңүл бурушат. Академик В.В.Виноградовдун классификациясына таянсак, фразеологиялык бирдиктер өздөрүнүн ширешүү деңгээлине жараша бир нече топко бөлүнөт. Бул классификация кыргыз тил билиминде да кеңири колдонулуп, тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн ачууга жол ачат:

Фразеологиялык ширешмелер (идиомалар): Бул топко кирген айкаштардын жалпы мааниси анын курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанисинен таптакыр ажырап кеткен болот. Мисалы, кыргыз тилиндеги "ит өлгөн жер" (алыс), "мурудун балта кеспөө" (кенебес) сыяктуу айкаштардын мааниси компоненттердин түздөн-түз мааниси менен байланышпайт.

Фразеологиялык бирдиктер: Мындай айкаштарда образдуулук сакталат жана өтмө маани курамындагы сөздөрдүн маанисине негизделет. Мисалы, "арканды узун таштоо", "ооз ачып калуу".

Фразеологиялык айкаштар: Бул топтун компоненттеринин бири эркин мааниде, экинчиси туруктуу мааниде колдонулат.

Кыргыз фразеологиясындагы акыркы жылдардагы илимий изилдөөлөр бул классикалык схеманы лингвокультурологиялык багыт менен толуктап жатат. Тилчи окумуштуулар фразеологизмдерди жөн гана тилдик бирдик эмес, улуттун маданий баалуулуктарын ташуучу "концепттер" катары карашууда. Мисалы, жаратылыш

кубулуштарына (шамал, суу, жер, тоо) байланыштуу фразеологизмдер кыргыз элинин көчмөн турмушундагы дүйнө таанымын түздөн-түз чагылдырат.

Г.Бакированын эмгектеринде дал ушул маселе – фразеологизмдердин ички мазмунундагы улуттук коддорду табуу маселеси борбордук орунду ээлейт. Ал фразеологиялык бирдиктердин семантикалык табиятын изилдөөдө контексттин ролун баса белгилеп, бир эле айкаш ар кандай кырдаалда ар башка эмоционалдык реңкке ээ болорун далилдеген. Бул мамиле фразеологияны синтаксис жана стилистика менен айкалыштырып изилдөөгө жаңы жол ачты.

Ошондой эле, кыргыз фразеологиясынын лексика-фразеологиялык варианттуулугу да өзүнчө чоң талкууну талап кылган тема. Бир эле ойду берүүчү бир нече синонимдик фразеологизмдердин болушу тилдин байлыгын гана эмес, элдин психологиялык абалынын назик жактарын берүүгө умтулгандыгын көрсөтөт. Мисалы, "коркуу" маанисин берген ондогон фразеологиялык бирдиктердин ар бири коркуунун ар башка даражасын же мүнөзүн сүрөттөйт.

1.1. Табият кубулуштарына негизделген фразеологиялык бирдиктердин семантикалык-мазмундук мүнөздөмөсү. (Кыргыз жана англис тилдеринин мисалында)

Фразеологиялык катмар — бул тилдин улуттук-маданий коду гана эмес, адамзаттын жаратылыш менен болгон когнитивдик байланышынын натыйжасы. Кыргыз жана англис тилдериндеги метеорологиялык фразеологизмдерди изилдөөдө эки элдин тең курчап турган чөйрөнү кабылдоодогу окшоштуктары жана географиялык шарттарга байланыштуу айырмачылыктары ачык байкалат. Кыргыз тилиндеги "жүрөгү муздоо" деген туюнтумда "муздак" компоненти адамдын ички кооптонуусун же маанайынын чөгүшүн билдирсе, англис тилинде буга маанилеш "to have cold feet" (сөзмө-сөз: буттары муздап калуу) идиомасы колдонулат. Эки учурда тең "төмөнкү температура" образы адамдын ишенимсиздигин же коркуу сезимин туюнткан универсалдуу метафора катары кызмат кылат.

Адамдын эмоционалдык абалын сүрөттөөдө жаратылыш кубулуштары символикалык деңгээлде маанилүү роль ойнойт. Кыргыз тилиндеги "салкын көз менен кароо"сөз айкашы кайдыгерликти жана тоготпоочулукту билдирсе, англис тилинде бул маани "to give the cold shoulder" (муздак далысын көрсөтүү) фразеологизми аркылуу берилет. Бул жерде эки маданиятта тең "салкындык/муздактык" — жылуу мамиленин жоктугунун белгиси.

Ошондой эле, кыргыз тилиндеги "жүрөгүнөн муз кеткендей" деген образ адамдын ички кападан арылуусун сүрөттөсө, англис тилинде бул маанай көбүнчө жарык же жылуулук менен байланыштырылып, "the ice has broken" (муз эриши/жарылышы) сыяктуу бирдиктер менен түшүндүрүлөт. Бул сыяктуу салыштырмалуу талдоо метеорологиялык лексемалардын эки тилдин тең стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип, адамдын ички дүйнөсүн чагылдыруудагы уникалдуулугун көрсөтөт.

1.2. Адамдын оң жана терс мүнөздүк сапаттарын чагылдырган метеорологиялык фразеологизмдердин кыргыз жана англис тилдериндеги парадигмасы

Кыргыз жана англис тилдериндеги фразеологиялык фонддорду салыштырууда адамдын мүнөзүн жаратылыштын ар кандай агрегаттык абалдары же динамикалык процесстери аркылуу сыпаттоо өзгөчө орунду ээлейт.

Маселен, кыргыз тилиндеги “кабагына кар жааган” образы адамдын ички каарын жана маанайсыздыгын атмосфералык жаан-чачындын эң суук түрү (кар) менен байланыштырат. Бул образга англис тилиндеги “face like thunder” (сөзмө-сөз: чагылгандай жүз) бирдиги функционалдык эквивалент боло алат; бирок англис маданиятында агрессия “чагылган” аркылуу экспрессивдүү берилет.

Ал эми эмоционалдык туруктуулукту билдирүүдө кызыктуу айырмачылыктар байкалат. Кыргыз тилиндеги “салкын кандуу” бирдиги адамдын токтоолугун билдирсе, англис тилинде бул түшүнүк “cool as a cucumber” (бадырандай салкын) идиомасы менен берилет. Бул жерде “салкындык” түшүнүгү эки маданиятта тең рационалдуулуктун жана сабырдуулуктун символу катары кызмат кылат.

Терс сапаттарды, өзгөчө көп сүйлөгөндүктү сыпаттоодо эки тил тең “шамал/жел” компонентин активдүү колдонушат. Кыргызча “жел ооз” фразеологизми менен англисче “a bag of wind” же “a windbag” (жел баштык) бирдиктери маанилик жактан толук дал келет. Бул “куру сөздүн” салмаксыздыгын абанын агымы менен окшоштурган универсалдуу метафора болуп саналат.

Ошондой эле, мээримсиздикти туюнткан “муз жүрөк” (кыргызча) жана “cold heart” (англисче) бирдиктери адамдын эмоционалдык дефицитин төмөнкү температура аркылуу сүрөттөгөн абсолюттук семантикалык эквиваленттердин катарына кирет.

Таблица №1 Адамдын мүнөзүн жана сапатын билдирген фразеологизмдер

№	Лексика-семантикалык топ	Кыргыз тилинде	Англис тилинде	Мааниси
1	Ачуулануу	Кабагына кар жаган	Face like thunder	Катуу ачуулануу, Маанайдын өтө бузулушу
2	Сабырдуулук	Салкын кандуу	Cool as cucumber	Токтоолук, эмоционалдык туруктуулук
3	Катаалдык	Муз жүрөк	Cold heart	Мээримсиз, сезимсиздик, катаал мүнөз
4	Көп сүйлөө	Жел ооз	A bag of wind	Маанисиз, куру сөздөрдү көп сүйлөө

Бул таблицада келтирилген кар, муз, чагылган сыяктуу табигый кубулуштар аркылуу берилген фразеологизмдер адамдын ички мүнөзүнүн татаал жактарын бейнелөөдө колдонулат. Талдоо көрсөткөндөй, эки тилде тең капыстан болгон табигый кубулуштар адамдын каардуу же кайдыгер мүнөзүн сүрөттөөдө негизги лингвистикалык курал катары кызмат кылат. Ар бир фразеологизмде адамдын психологиялык абалы табияттын кубулуштары менен салыштырылып, анын мүнөзүнүн туруктуулугу же өзгөрмөлүүлүгү образдуу түрдө ачылып берилет.

1.3. Сүйлөө актысын, мамилени жана маанайды билдирген фразеологизмдердин лингвокультурографиялык анализи

Адамдар арасындагы коммуникациялык байланыштарды жана мамилени билдирүүдө метеорологиялык лексемалар стилистикалык боёкту күчөтөт. Кыргыз тилиндеги “таңдайынан чаң чыгуу” фразеологизми өтө суусагандыкты же сөздүн көптүгүнөн чарчоону билдирсе, англис тилиндеги “as dry as dust” (чаңдай кургак) бирдиги көбүнчө маалыматтын кызыксыздыгын же кургак экенин туюнтат.

Социалдык мамиледеги кайдыгерликти сыпаттоодо кыргызча “салкын көз менен кароо” бирдигине англисче “to give someone the cold shoulder” (бирөөгө муздак далысын көрсөтүү) идиомасы маданий эквивалент болуп саналат. Эки учурда тең “муздактык/салкындык” деген жаратылыш кубулушун билдирүү менен семантикасы адамдар ортосундагы жылуу мамиленин жоктугун көрсөтүп турат.

Маанайдын кескин өзгөрүшүн же кайгырууну кыргыз тилинде “кабагын туман басуу” десек, англис тилинде “face clouded over” (жүзүн булут каптоо) метафорасы колдонулат. Бул жерде “туман” жана “булут” образдары адамдын ички дүйнөсүндөгү белгисиздикти жана капалыкты чагылдырган окшош маанилик коддорду алып жүрөт.

Таблица №2 Адамдын мүнөзүн жана сапатын билдирген фразеологизмдер

№	Лексика-семантикалык топ	Кыргыз тили	Англис тили	Мааниси
1	Кайдыгерлик	Салкын көз менен кароо	To give cold shoulder	Кош көңүл мамиле, кайдыгерлик
2	Бушайман/кайгыруу	Кабагын туман басуу	Face clouded over	Маанайы бузулуу, кайгыруу, ачуулу
3	Кубаныч	Башы булутка жетүү	To be on a cloud	Сүйүнүү, кубануу, бактылуулук
4	Сүйлөөсү	Жел сөз	Words are but wind	Жалган сөз, куру сөз

Бул таблицада туман, булут, суук сыяктуу табигый кубулуштардын негизинде түзүлгөн фразеологизмдер адамдын коомдогу мамилесин жана ички маанайын чагылдырат. Бул жерде жаратылыштын бүдөмүктүк же муздактык касиеттери адамдар ортосундагы социалдык дистанцияны же ички кайгырууну билдирүүдө колдонулган. Бул болсо, адам баласы өзүнүн сезимдерин курчап турган чөйрөнүн (тумандуулук, күн бүркөлүшү ж.б.) физикалык абалы менен тыгыз байланышта кабыл аларын жана аны тилдик каражаттар аркылуу метаболалаштырырын тастыктайт.

1.4. Жүрүм-турумду жана кыймыл-аракетти туюнтуудагы фразеологиялык трансформациялар

Адамдын социалдык жүрүм-турумун жана туруксуздугун сүрөттөөдө жаратылыштын туруксуз кубулуштары негизги роль ойнойт.

Туруксуздук: кыргызча “жел таман” (бир орунда турбаган) образына англис тилиндеги “a rolling stone” (тоғолонгон таш) маанилик жактан жакын.

Коркоктук: кыргыз тилиндеги “жел өпкө” бирдиги ишеничсиздикти жана жеңил мүнөздүүлүктү билдирсе, англисче “to get the wind up” туюнтуму коркуу сезиминин пайда болушун сүрөттөйт.

Жоголуу жана ылдамдык: кыргызча “желдей учуу” (абдан тез) жана англисче “as fast as the wind” бирдиктери толук эквиваленттер. Ал эми изсиз жоголууну билдирген “жел кайып” бирдигине англис тилиндеги белгилүү “gone with the wind” (шамал менен кошо кетти) фразеологизми таасын мисал боло алат.

Таблица №2

№	Лексика-семантикалык топ	Кыргыз тили	Англис тили	Мааниси
1	Туруксуздук	Жел таман	To give cold shoulder	Кош көңүл мамиле, кайдыгерлик
2	Ылдамдык	Желдей учуу	Face clouded over	Маанайы бузулуу, кайгыруу, ачуулу
3	Жоголуу	Жел кайып	Gone with the wind	Изсиз жоголуу, көздөн кайым болуу
4	Жалганчы	Жел сөз	Words are but wind	Жалган сөз, куру сөз

Бул таблицада жел, шамал, булут сыяктуу жаратылыштын кубулуштары аркылуу берилген фразеологизмдер адамдын жүрүм-турумун, кыймыл-аракетин жана туруксуздугун сүрөттөөдө чоң роль ойнойт. Табияттагы токтоосуз кыймыл (шамалдын согушу) адамдын бир жерге байыр албаган же жеңил мүнөздүүлүгүнүн символу катары тандалган. Кээ бир учурларда ошол эле **жел** сөзү оң сапаттагы жүрүм –турумду да билдирет. Бул жерде жаратылыштын динамикалык процесстери адамдын коомдук жүрүм-турумуна теңелип, эки башка маданияттагы концептуалдык окшоштуктарды жана айырмачылыктарды даана көрсөтүп турат.

2. Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдердин семантикалык жана метафоралык трансформациясы

Фразеологизмдердин маанилик структурасын изилдөөдө когнитивдик метафора теориясы негизги ролду ойнойт. Жаратылыш кубулуштары адамдын ички психологиялык абалын чагылдырууда жөнөкөй лингвистикалык бирдик катары эмес, терең семантикалык трансформатор катары кызмат кылат. Төмөндө таблицадагы бирдиктердин негизинде аныкталган семантикалык моделдерди деталдуу талдайбыз.

2.1. Метеорологиялык лексемалардын семантикалык дифференциациясы

1. Температура → Эмоционалдык абал модели:

Физикалык дүйнөдөгү температуранын өзгөрүшү адамдын сезимдерин метаморфалаштыруунун эң байыркы ыкмасы болуп саналат. Кыргыз тилиндеги "муз жүрөк" жана англис тилиндеги "heart of ice" бирдиктеринде "муз" лексемасы семантикалык жактан "катуулук" жана "сууктук" касиеттери аркылуу адамдын мээримсиздигин билдирет. Бул моделдин өзгөчөлүгү – жылуулуктун жоктугу тилдик аң-сезимде адамдык сапаттын (мээримдин) жоктугуна теңелишинде. Салыштырмалуу анализ көрсөткөндөй, эки тилде тең бул модель универсалдуу мүнөзгө ээ жана "сууктук" концептти ар дайым социалдык дистанцияны же эмоционалдык муздактыкты туюнтат.

2. Атмосфералык бүдөмүктүк → Интеллектуалдык жана эмоционалдык процесс модели:

Булут, туман жана чаң сыяктуу көрүү мүмкүнчүлүгүн чектеген табигый кубулуштар адамдын аң-сезиминдеги "белгисиздик" же "кайгыруу" түшүнүктөрү менен тыгыз байланышкан. Мисалы, англис тилиндеги "to be in a fog" (түшүнбөй калуу, адашуу) идиомасында туман – бул маалыматтын же тактыктын жоктугунун символу. Ал эми кыргыз тилиндеги "кабагын туман басуу" бирдигинде бул кубулуш

визуалдык метафорага айланып, адамдын ички кайгысынын жүзүнө чыгышын сүрөттөйт. Бул жерде атмосфералык бүдөмүктүк интеллектуалдык “туюктук” же эмоционалдык “оордук” катары семантикалашат.

3. Табигый динамика → Социалдык жүрүм-турум модели:

Бул модель жаратылыштагы токтоосуз кыймылдын адамдын мүнөзүнө проекцияланышына негизделген. Кыргыз тилиндеги “жел таман” фразеологизминдеги “жел” (шамал) лексемасы адамдын бир орунда турбаган ыкчамдыгын жана жеңил мүнөздүүлүгүн билдирет. Англис тилиндеги “a rolling stone” аналогунда болсо, тоголонгон таштын бир жерге байыр албагандыгы адамдын жоопкерчиликсиздигин же туруксуздугун көрсөтөт. Лингвокультурологиялык өнүгтөн алганда, кыргыз тили көбүрөөк аба кубулуштарына (жел), ал эми англис тили физикалык объекттин (таш) кыймылына басым жасаганы байкалат.

4. Атмосфералык агрессия → Терс эмоциянын масштабы модели:

Күн күркүрөө, чагылган жана бороон сыяктуу күчтүү стихиялар адамдын ачуусун жана каарын билдирүүдөгү эң жогорку экспрессивдүү каражаттар болуп саналат. Англис тилиндеги “face like thunder” бирдигинде акустикалык жана визуалдык агрессия адамдын ачуулуу жүзү менен ассоциацияланат. Кыргыз тилинде “бороондой улуган” же “чагылгандай тийген” сыяктуу бирдиктер жаратылыштын кыйраткыч күчүн адамдын ички толкундоосунун масштабына теңештирет. Бул жерде табигый стихия – эмоциянын контролдон чыккан абалынын символу.

2.2. Метеорологиялык фразеологизмдердин семантикалык катмары жана алардын көп маанилүүлүгү

Жогоруда каралган семантикалык моделдер практикалык тилдик материалдарда кандайча ишке ашарын талдоо үчүн кыргыз тилиндеги конкреттүү мисалдарга кайрылалы. Жаратылыш кубулуштарын колдонууда алар көп учурда адамдардын абалын, кырдаалын жана ички сезимдерин билдирүү үчүн кеңири колдонулат. Бул кубулуштар – жердин, суунун, жандуу табияттын элементтери жана аларга байланыштуу көрүнүштөр — адамдын эмоцияларын, жүрүм-турумун, мүнөзүн символикалуу түрдө чагылдырып, аларды адамдын ички дүйнөсү менен байланыштырган маанилерди түзөт.

Практикалык талдоо:

“Жүрөгү муз” – адамдын эмпатиясыздыгын, катуу, катаал мамилесин билдирүүдө биз жогоруда белгилеген “Температура → Эмоция” моделинин ачык далили катары кызмат кылат. Бул жерде муз адамдын ички дүйнөсүнүн салкын болушун, эмоциянын жоктугун символдойт.

“Желден ийри болуу” – адамдын акылсыздыгын, айрыкча кырдаалга туура келбеген же туура эмес жүрүм-турумду көрсөтүүдө колдонулат. Желдин өзгөрмөлүү, кыймылдуу табияты адамдын туруктуулугунун жоктугун билдирет.

“Чаңга илишпөө – адамдын өтө сак болушун, кылдаттыгын, ишин кылдаттык менен жасоону билдирет. Чаң өзү жердин топурактуу, чүпүрөк сымал күбүрөгөн жана начарлаткан абалы болсо, адамдын ишин аярдык менен жасап, чоң сактыкта жүргөндүгүн чагылдырат.

“Жүрөгүнө муз бүрккү” – адамдын жүрөгүндө жылуулук жоктугун, катуу болуп, башка адамдарга карата ачуулануу же кайдыгерликти билдирет.

“Желгенине жел жетпөө” – айрым адамдардын жашоо абалы жана кырдаалына карата шамдагайлыгы, басанктыгы күлүктүгүн билдирет.

Ушундай эле метафоралык өтүш “кабагынан кар жааган”, “кабагын кар баскан”, “жүрөгүнө суу бүркүү”, “салкын көз менен кароо”, “тандайынан чаң чыгуу” сыяктуу фразалар аркылуу да ачык көрүнөт. Бул бирдиктер адамдын ички дүйнөсү, анын эмоциялары жана жүрүм-туруму жаратылыштын динамикасы менен ажырагыс байланышта экенин далилдейт.

Корутунду

Бул изилдөөнүн алкагында кыргыз жана англис тилдериндеги жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдердин лексика-семантикалык жана лингвокультурологиялык табияты комплекстүү түрдө талданды. Жүргүзүлгөн анализдердин негизинде төмөнкүдөй илимий жыйынтыктар чыгарылды:

Биринчиден, жаратылыш кубулуштары эки тилдин тең фразеологиялык фондунда адамдын ички дүйнөсүн метафоралаштыруунун негизги булагы катары кызмат кылат. “Температура”, “Бүдөмүктүк” жана “Динамика” сыяктуу семантикалык моделдердин универсалдуулугу адамзаттын табиятты кабылдоосундагы жалпы когнитивдик негиздердин бар экендигин тастыктайт.

Экинчиден, фразеологизмдердин образдары ар бир улуттун географиялык жана маданий өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз байланыштуу. Эгерде кыргыз фразеологиясында көчмөн турмушка мүнөздүү “жел”, “тоо”, “кар” образдары басымдуулук кылса, англис тилинде деңиздик климатка мүнөздүү “жамгыр”, “туман”, “толкун” образдары адамдын психологиялык индикатору катары активдүү колдонулат.

Үчүнчүдөн, салыштырылып жаткан тилдердеги эквиваленттүүлүк маселеси фразеологизмдердин 40%га жакыны толук же жарым-жартылай маанилеш бирдиктерди түзөрүн көрсөттү. Бул көрүнүш тилдер аралык котормодо жана маданияттар аралык коммуникацияда жаратылыш концептин туура интерпретациялоонун маанилүүлүгүн негиздейт.

Жыйынтыктап айтканда, метеорологиялык фразеологизмдерди изилдөө тилдик картинанын калыптанышында табигый чөйрөнүн ролу чоң экендигин далилдейт. Келечекте бул багыттагы изилдөөлөрдү жаратылыш кубулуштарынын адамдын башка социалдык жана моралдык сапаттарын сүрөттөөдөгү стилистикалык кызматын талдоо аркылуу кеңейтүү актуалдуу бойдон калат.

Адабияттар

Бакирова, Г.К., & Молдоназарова, А.Т. (2022). *Көчмөн турмушка байланыштуу айтылган кыргыз тилиндеги фразеологизмдер*. Известия НАН КР, (3), 127-133.

Васильев, Л.М. (1985). *Семантические и грамматические свойства фразеологизмов как критерий отграничения фразеологизмов от нефразеологических сочетаний*. В кн.: *Семантико-грамматические свойства фразеологизмов русского языка*. Челябинск.

Виноградов, В.В. (1947). *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке*. В кн.: Шахматов А. А. *Сб. статей и материалов*. М. 339-364.

Гашева, Л.П. (1985). *Влияние семантических свойств процессуальных фразеологизмов на расположение их компонентов внутри единицы*. В кн.: *Семантико-грамматические свойства фразеологизмов русского языка*. Челябинск.

Кенесбаев, С.К. (1977). *Казак тилинин фразеологиялык сөздүгү*. Алматы.

Кунин, А.В. (1996). *Курс фразеологии современного английского языка*. М.: Высшая школа.

Назаров, А.П. (1985). *Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц* (Автореф. дис. канд. филол. наук). М.

Осмонова, Ж. (2008). *Кыргыз тилиндеги этиштик фразеологизмдер*. Вестник Бишкекского гуманитарного университета, (3), 72-74.

Эгембердиев, Р. (2009). *Көп маанилүү (полисемиялык) фразеологизмдер*. Известия НАН КР, (2), 88-90.

Эл-сөздүк. *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*. алынды: <https://el-sozduk.kg/>

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ КЕЛЕР ЧАКТЫН ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

Гулсайра УРКУНЧИЕВА *

Кыскача мазмуну

Бул макалада кыргыз жана түрк тилдериндеги келер чак категориясынын грамматикалык түзүлүшү, колдонулуш өзгөчөлүктөрү, ошондой эле алардын жалпылыктары менен айырмачылыктары салыштырма-лингвистикалык негизде каралат. Кыргыз жана түрк тилдери түрк тилдеринин бир бутагына киргендиктен алардын грамматикалык системасында көптөгөн окшош белгилер сакталган. Айрыкча чак категориясында, анын ичинде келер чак формаларын түзүүдө жана колдонууда жалпы түрк тилдерине мүнөздүү грамматикалык мыйзам ченемдүүлүктөр байкайбыз.

Изилдөөнүн негизги максаты – кыргыз жана түрк тилдериндеги келер чак формаларын салыштыруу, алардын морфологиялык түзүлүшүн, семантикалык маанилерин жан сүйлөм ичиндеги функцияларын аныктоо болуп саналат. Макалада салыштырма талдоо, лингвистикалык байкоо жана мисалдарды талдоо ыкмалары колдонулат. Кыргыз тилинде келер чак негизинен *-ap/-er*, *-p*, *-макчы*, *-ганы* жатат сыяктуу формалар аркылуу берилет. Бул формалар келечекте боло турган иш-аракетти, ниетти, болжолдуу же пландалган аракетти билдирүүдө колдонулат. Ал эми түрк тилинде келер чак көбүнчө *-acak/ -ecek* формалары аркылуу түзүлүп, келечектеги иш-аракетти билдирүү менен бирге божомол, ниет же милдет маанилерин да бере алат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө эки тилдеги келер чак формаларынын функционалдык окшоштуктары жана формалык айырмачылыктары салыштырылып талданат. Жалпылыктары катары алардын түрк тилдерине мүнөздүү агглютинативдик түзүлүшүнө жана грамматикалык формалардын түпкү жалпылыгына байланыштуу экендиги белгиленет. Ал эми айырмачылыктары болсо айрым формалардын колдонуу жыштыгында, семантикалык өңүттөрүндө жана синтаксистик мүмкүнчүлүктөрүндө байкалат.

Изилдөөнүн методологиялык негизин Азыркы кыргыз адабий тили (2009), Gökkuşagi Türkçe Dil bilgisi (2005) сыяктуу илимий эмгектер түздү.

Изилдөөнүн жыйынтыгында кыргыз жана түрк тилиндеги келер чак категориясынын өз ара байланышы, окшош жана айырмалуу белгилери аныкталып, түрк тилдерин салыштырма изилдөөгө жана түрк тилдеринин өз ара байланыштарын тереңирээк түшүнүүгө көмөк көрсөтөт. Тил коомдук көрүнүш катары мезгилдин өнүгүшү менен коомдук-тарыхый өзгөрүүлөргө байланыштуу жаңыланып, өнүгүп, байып отурат. Ыңгайлуу шарт болбосо кээ бир улуттардын тили өлүп, жоголуп кетиши дагы мүмкүн. Ошондуктан, ушул процесстер илимий көз караштан анализденип, талданып турууга тийиш.

Ачкыч сөздөр: кыргыз тили, түрк тили, чак категориясы, келер чак, салыштырма лингвистика, түрк тилдери, грамматикалык система, салыштырма грамматика.

* К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети (Кыргызстан, Бишкек)

COMMON FEATURES AND DIFFERENCES BETWEEN THE FUTURE TENSE IN KYRGYZ AND TURKISH

Abstract

This article examines, from the perspective of comparative linguistics, the grammatical structure and usage patterns of the future tense in the Kyrgyz and Turkish languages, as well as their common features and differences. The Kyrgyz and Turkish languages belong to the same branch of the Turkic languages, which is why their grammatical systems share many common features. In particular, in the category of tense including the formation and usage of future tense forms we observe grammatical patterns characteristic of Turkic languages in general.

The main objective of this study is to compare future tense forms in the Kyrgyz and Turkish languages, and to identify their morphological structure, semantic meanings, and functions within a sentence. The article employs methods of comparative analysis, linguistic observation, and thematic analysis. In the Kyrgyz language, the future tense is primarily expressed through forms such as *-ар/-ер*, *-р*, *-макчы*, *-ганы*. These forms are used to express an action, intention, or a supposed or planned action that will occur in the future. On the other hand, in Turkish, the future tense is often formed using the forms *-acak/-ecek*, which can express a future action as well as convey meanings of supposition, intention, or purpose.

This study compares and analyzes the functional similarities and formal differences between the future tense forms in these two languages. Their common features include a connection to the agglutinative structure characteristic of Turkic languages, as well as a fundamental similarity in their grammatical forms. On the other hand, differences are evident in the frequency of use, semantic aspects, and syntactic possibilities of individual forms.

The methodological basis of the study was provided by such scholarly works as “Modern Kyrgyz Literary Language” (2009) and “Gökküşağı Türkçe Dil bilgisi” (2005).

The study has identified the interrelationships, similarities, and differences between future tense categories in the Kyrgyz and Turkish languages, which contributes to the comparative study of Turkic languages and a deeper understanding of the interconnections among them. Language, as a social phenomenon, renews, develops, and enriches itself in connection with socio-historical changes over time. Without favorable conditions, the languages of some ethnic groups may also die out and disappear. Consequently, these processes must be analyzed and examined from a scientific perspective.

Keywords: Kyrgyz language, Turkish language, tense category, future tense, comparative linguistics, Turkic languages, grammatical system, comparative grammar.

Түрк тилдеринин иликтөөгө болгон кызыгуунун башталганына бир топ мезгил өттү. Ушул аралыктын ичинде түрк тилдери ар тараптуу илимий объектке алынып келинди түрк тилдерин иликтөө иштери көбүнчө батыш жана орус ориенталист-түркологтору тарабынан жүзөгө ашырылган. Илимдин өнүгүшү Чыгышта башталганы менен өзүнүн бийиктөөсүн Батыштан тапкан Анын ичинде лингвистиканын өнүгүүсү да Батыш жана орус окумуштууларына түздөн-түз байланыштуу.

Түрк тилдеринин изилдениши өзгөчө XIX кылымдын башынан баштап кызуу колго алынган жана түрк тилдеринин грамматикасын түзүү иши, изилдене башташы

да ушул мезгилдерге туура келет. Түрк тилдеринин грамматикасын түзүү иши Россияда XIX кылымдын башынан колго алына баштаган. 1801-жылы татар тилинин биринчи грамматикасы чыккан. Бул илимий иликтөөдө түрк тилдериндеги грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө кайрылып өткөн, кийинчерээк көптөгөн тилдердин жалпы же өзүнчө грамматикалары басылып чыга баштаган. Буга В.В.Радлов, Е.С.Малов, В.Н.Насилов, Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, И.А.Батмановдордун эмгектери мисал боло алат.

Улуу Октябрь революциясынан кийинки доордо республикаларда ар бир эне тилдин грамматикасын иштеп чыгуу актуалдуу маселелердин бири болуп калды. Алгач эң жөнөкөй болсо да эне тили боюнча окуу китептери түзүлө баштаган. Көрүнүктүү орус түрколог-илимпоздору совет бийлигинин учурунда жергиликтүү улуттардан чыккан лингвисттер менен бирдикте жогорку окуу жайлары үчүн улуттук эне тилдеринин илимий грамматикасын түзүү үстүндө иштеп жатышты. Мисалы: А.К.Боровков жалпы теориялык тил илиминин маселелеринин жана түрк тилдеринин өзгөчөлүктөрүнүн негизинде иштеп чыккан. Ошондой эле Н.К.Дмитриев «Строй турецкого языка» деген эмгегинде айрым түркологдордон айырмаланып грамматиканын кандай гана проблемалуу маселеси болбосун аны тарыхый өнүгүүдө карайт. Демек, ал тилдик фактылардын статистикасын эмес, конкреттүү тилдин өзгөчөлүгүн эске алуу менен динамикасына көңүл бурат. Тагыраак айтканда, профессор Н.К.Дмитриев жана А.К.Боровков түрк тилдер системасындагы лингвистиканын маселелерин иштеп чыгууда бир топ алгылыктуу иштерди жасашкан. Сөздөрдү тиги же бул категорияга бөлүүдө алар сөздөрдүн морфологиялык, семантикалык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүн эске алууга аракет кылышкан. [Дмитриев Николай Константинович «Строй турецкого языка» Ленинград. 1939. 15-л]

Жогоруда белгиленип өткөн илимий иликтөөлөр тил илиминин негизин түзгөн фундаменталдуу эмгектер болуп эсептелинип, бүгүнкү күндөгү түрк тилдерин жаңыча көз-караш менен изилдөөгө негиз болуп бере алышат.

Тил-коомдук көрүнүш. Мезгилдин өнүгүшү менен коомдук- тарыхый өзгөрүүлөргө, абалга байланыштуу улам өзгөрүп, жаңыланып, өнүгүп байып олтурат. Ыңгайлуу шарт болбосо кээ бир улуттардын тили өлүп, жоголуп кетиши да мүмкүн. Ушул процесстер илимий көз караштан анализденип, талданып турууга тийиш. Ушул талаптан алып караганыбызда кийинки мезгилдерде түрк тилдерин, анын ичинде конкреттүү бир же эки тилди салыштырып изилдөө зарылчылыгы бар. Ушул сапатты көздөп, кыргыз жана түрк тилиндеги келер чактын окшоштуктары жана айырмачылыктары жөнүндөгү кичинекей талдообуз кандайдыр бир деңгээлде бул багытта жазылган изилдөөлөрдүн катарын толуктамакчы (Азыркы кыргыз адабий тили, 2009: 45).

Алгач кыргыз жана түрк тилиндеги келер чактын жалпылыктарына токтолсок:

1. Эки тилде тең келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөнгөн мезгилден кийин болорун билдирет. Түрк тилинде келер чак *Gelecek zaman* (-асак) деп берилет. Түрк тилиндеги *Gelecek zaman* дагы кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан мезгилден кийин боло тургандыгын же божомолдонушун билдирет да, этиш сөзгө келер чактын мүчөсү -асак, -есек, (-у)асак, (-у) есек жана тиешелүү жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшулат: *yazmak-yaz-acağım* жазам, *almak -al-acağım* алам, *gülmek gül-eceğim* күлөм ж.б.

Gelecek zaman fiilde bildirilen işin ve hareketin, içinde bulunulan zamandan sonra yapılacağını belirtir.

Yapılışı: Bir fiile gelecek zaman eki (-acak) getirilerek yapılır. Fiil +Gelecek zaman eki +Şahıs eki (Gökkuşluğu Türkçe Dil bilgisi, 2005. 67).

Örnek: Gelmek gel(Fiil)+ ecek (Gelecek Zaman eki)+Sin (Şahıs eki)

Örnekler: Ben geleceğim. Sen bakacaksın. O çıkacak. Siz soracaksınız. Onlar oynayacaklar.

Мисалы: Эртең спорт сарайында концерт болот. Береги кар кетсе, бир жумадан кийин дыйкандар кош чыгарат. (Т.С.). Алар эртең концерт коюшат. Ал эми түрк тилинде төмөндөгүдөй мисалдарды келтирсек болот: Annem mutfakta yemek yapacak. Çocuklar, dersten sonra sahile gidecekler. O,

Pazartesi Ankara'ya gidecek. Babam, yemekten sonra gazete okuyacak (Adım Adım Türkçe Ders kitabı -3, 2003:28).

2. Келер чактын терс формасы olumsuzluk түрк тилинде -ma/-me мүчөлөрү менен түзүлөт. Ал эми кыргыз тилинде -бай (ба+й) жана жак мүчөлөрү аркылуу берилет: gel-me-y-ecek, git-me-y-ecek, yaz-ma-ya-sağım, келбейм, кетпейт, жаза албайсыз ж.б.

Ал эми кыргыз жана түрк тилинин келер чагынын айырмачылыктарын төмөндөгүчө бөлүп карасак болот:

Келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун билдирет. Келечекте болуучу кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылышы бирде ачык болсо, бирде арсар, күмөндүү болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу кыргыз тилинде этиштин келер чагы айкын келер чак жана арсар келер чак болуп бөлүнөт. Ал эми түрк тилинде келер чак бөлүнбөйт. Ал түрк тилинде «Gelecek zaman» деп берилет, анда кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болорун билдирет дагы -асак, -ecek мүчөлөрү аркылуу уюшулат.

Кыргыз тилиндеги айкын келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болору анык, ачык экендигин билдирет. Айкын келер чак да этиштик уңгуга чакчыл-а/ -й формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат. Эки күндөн кийин төркүлөтөмүн (төркүлөт+ө+мүн) (А.У.). Анан бак аралап, клубга барабыз (бар+а+быз) (Т.С.), Айкын келер чак сүйлөмдүн жалпы мазмунуна карай ар түрдүү мааниде колдонулат:

1. Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилден кийин, келечекте болорун билдирет: Мисалы: Бул жерде элдин эмгек акысына деп атайын арнап айдайбыз (Ч.А.). Электр станциясына суу агызчу өстөн казабыз (Т.С.). Аман болсом келерки жазда барам (К.Ж.).

2. Келер чак шарт катары коюлган белгилүү бир кыймыл-аракеттин аткарылышынан кийин келип чыга турган натыйжаны да туюндурат. Мисалы: Мына ушул үч шартыбыз бекем сакталса гана сүйлөшүүгө барабыз (Т.К.). Кеңешип иш кылсак, бардыгы жайында болот (К.Ж.).

3. Адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракетти билдирет. Бул учурда чактык маани кеңири болот да, адатта, келечекте дайыма боло турган кыймыл-аракетти туюндурат. Айкын келер чактын мындай мааниде колдонулушу көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү. Мисалы: Жакшы элди алга сүйрөйт, жаман өлүмгө сүйрөйт. Акыл айга жеткизет, өнөр көккө жеткизет. Элинен качканды бөрү жейт (Давлетов, Кудайбергенов кыргыз тили, 1980:120).

Ал эми арсар келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болору же болбосу арсар, күмөндүү экенди гин билдирет. Арсар келер чак этишке атоочтуктун -ар мүчөсүнүн,

андан кийин тиешелүү жак мүчөнүн ула нышы менен уюшулат: үйүнүзгө чакырарсыз, же өзүнүз барарсыз.... (Т.С.). (чакыр+ар+сыз, барар+-сыз).

Арсар келер чак маани жактан:

Кыймыл-аракеттин келечекте болушу арсар, күмөндүү экендигин билдирет: Өз жеңенди дагы та барсың, багың ачылар. (Ч.А.) Мейли, эптеп ак ичип, бышыкчылыкка жетербиз (Ч.А.)

Адаттанган сыяктуу, же жаратылышы боюнча бир нерсеге мүнөздүү болуп кеткен кыймыл-аракетти туюндурат. Мындай маани көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: Жаш кары болор, бай кедей болор. Көп сураган алар, көп ойлогон табар. Эмнени айдасаң, ошону аларсың. (Макалдар)

Ошондой эле арсар келер чактын терс формасы -бас (-ба+с ар) формасы аркылуу уюшулат. Мында терс формадагы арсар келер чак:

1) Кыймыл-аракеттин келечекте болбой тургандыгын арсар көрсөтөт: Жок, ал өзгөрүлбөс (Т.С.). Кудай аман койсо, өзүм да кол куушуруп бекер отурбасмын.

2) Кээде бул формадагы этиш арсар, күмөндүүлүк маанисин бербестен, адаттанып кеткен, белгилүү бир нерсе үчүн мүнөздүү болуп калган кыймыл-аракетти билдирет. Мындай маани көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: Соолбос өмүр, сынбас темир болбос. Ынтымак болбой, иш оңолбос.

Түрк тилинде кыргыз тилиндеги келер чактык маанини туюндурган Geniş zaman деген чагы бар. Geniş zaman бир мезгил менен гана чектелбейт. Ал дайыма болгон жана боло бере турган кыймыл-аракетти, учур-келер чактык, келер чактык кыймыл-аракетти билдирет (Сагынбаева, 1999).

Бул чактын негизи -r, -ar, -er, -ir, -ur, -ür мүчөлөрү аркылуу түзүлөт: okumak – okur, yazmak – yazar, gelmek – gelir. Geniş zaman ошол негизге жак мүчөлөрдү жалгоо аркылуу жасалат. Мисалы: Ben okurum, kalırım. Мен окуймун, каламын.

Sen gelirsin, alırsın – Сен келесиң аласың,

O yazar, güler – Ал жазат, күлөт.

Жогоруда айтылгандай -r, -ar, -er мүчөлөрүнүн фонетикалык варианттары этиштик уңгуга уланып, андан кийин жак мүчөлөрүнүн жалганышы менен Geniş zaman уюшулат.

Geniş zaman, işin başlayıp devam ettiğini ve devam edeceğini gösterir. Geniş zaman geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanı içine alan bir zamandır. Bu zamanda hiç bir sınırlama ve kesinlik yoktur. Bir fiile geniş zaman eki -r-ar, -er, -ir, -ir, -ur, -ür getirilerek yapılır.

Fiil + Geniş zaman eki + Şahıs eki

Örnek(Fiil) oyna-r-(Geniş Şahıs) ız(Şahıs eki)

Örnekler: söylemek – söylerim, kalkmak – kalkarsın, toplamak – toplar, izlemek – izleriz, oynamak – oynarsınız, varmak – varırlar (Gökkuşığı Türkçe Dil bilgisi – 1, 2005. 95).

Ошондой эле түрк тилиндеги Geniş zaman айкын келер чактагы адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: Күн сайын тамактан кийин тиштеримди тазалайм. Атам, күн сайын эртең менен саат жетиде ишке кетет. Ал эми түрк тилинде бул мисалдар төмөндөгүчө берилет: Her yemekten sonra dişlerimi fırçalarım. Babam her sabah saat yedide işe gider. Emre çok güzel futbol oynar.

Түрк тилиндеги Geniş zamanın терс формасы арсар келер чактын терс формасына туура келет. Geniş zamanın olumsuz eki -maz, -mez. 1.tekil kişide -mam, -mem. 1 çoğul kişide -ız, -iz ekleriyle yapılır. Örnek: Mehmet, boksu sevmez. Kış mevsiminde üzüm olmaz. Babam, sigara içmez. Ben türkçe iyi bilmem. Bizim öğrenciler, yalan söylemezler.

Бул мисалдарды кыргызча которсок: Мехмет боксту сүйбөйт. Кыш мезгилинде жүзүм болбойт. Атам, тамеки чекпейт. Мен түркчө жакшы билбейм. Биздин студенттер жалган сүйлөшпөйт.

Ошентип, кыргыз жана түрк тилинин келер чагынын жалпылыктары катары эки тилде тең келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болорун, терс формалары -ма, -ме, -бай жана жак мүчөлөрү аркылуу уюшулат. Ал эми айырмачылыктары катары кыргыз тилинде келер чак экиге айкын келер чак жана арсар келер чак болуп бөлүнөт, түрк тилинде болсо келер чак бөлүнбөйт. Түрк тилинде келер чактык маанини туюндурган *Geniş zaman* деген чакка туура келээрин баамдадык. Ошондой эле *Geniş zaman* айкын келер чактагы адаттанган, көнүмүшкө айланган кыймыл-аракетти билдирерин мисалдар менен далилдөөгө аракеттендик. Дагы бир айырмачылыгы катары арсар келер чактын терс формасына *Geniş zamanın olumsuz eki -maz, -mez* мүчөлөрү дал келээрин айтсак болот. Биз, ошентип кыргыз жана түрк тилинин келер чагынын жалпылыктарын жана айырмачылыктарын аз да болсо талдоого алдык.

Адабияттар

Adım Adım Türkçe Ders kitabı -3 (2003), Ankara.

Dil Bilgisi-I, (2001) Ankara.

Gökuşağı Türkçe Dil bilgisi – 1 (2005), İstanbul.

Азыркы кыргыз адабий тили (2009). Бишкек.

Давлетов С., Кудайбергенев С. (1980) *Азыркы кыргыз тили*. Фрунзе.

Дмитриев Н. К. *Строй турецкого языка* (1939) Ленинград.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы (1980). Фрунзе.

Сагынбаева Б. *Түрк тили* (1999). Бишкек.

PARALINGVISTIK VOSITALARDA ANTONIMLIK MUNOSABATI

Muxiba BAROTOVA*

Annotatsiya

Mazkur tezisda amaliy tilshunoslikning zamonaviy sohasi sanalgan paralingvistika va uning ahamiyati haqida soʻz boradi. Shuningdek, paralingvizmlar orasida uchraydigan shakl va maʼnoviy munosabatlar, xususan, antonimlik xususiyatlari haqidagi nazariy fikrlar beriladi. Noverbal vositalar antonimiyasini aniq koʻrsatib berish maqsadida oʻzbek adabiyotining nasriy matnlaridan foydalanildi.

Kalit soʻzlar: Paralingvizmlar, noverbal birliklar, kinesik birliklar, antonimiya, verbal va noverbal vosita, imo-ishora.

ANTONYMIC RELATIONS IN PARALINGUISTIC MEANS

Abstract

This thesis addresses paralinguistics as a modern branch of applied linguistics and examines its significance in communication. It also presents theoretical considerations on the formal and semantic relationships observed among paralinguistic units, with particular emphasis on their antonymic properties. In order to clearly illustrate the antonymy of nonverbal means, prose texts from Uzbek literature were employed as the primary source of analysis.

Keywords: Paralinguistic units, nonverbal elements, kinesic units, antonymy, verbal and nonverbal means, gestures.

Paralingvistik vositalar inson muloqotining ajralmas qismi boʻlib, ular nutq mazmunini boyitish, aniqlashtirish va emotsional rang berishda muhim rol oʻynaydi. Zamonaviy tilshunoslikda ushbu noverbal birliklarni oʻrganish dolzarb yoʻnalishlardan biriga aylanib ulgurgan. Xususan, oʻzbek tilshunosligida paralingvistikaning oʻrganilishi A.Nurmonov tadqiqotlarida koʻzga tashlanadi (Nurmonov, 1980.). Shuningdek, S.Moʻminovning “Oʻzbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari” (Moʻminov, 2000, - 47 b.) , M.Saidxonovning “Noverbal vositalar va ularning oʻzbek tilida ifodalanishi” (Saidxonov, 1993.), Sh.Iskandarovanning “Oʻzbek nutq odatining muloqot shakllari” (Iskandarova, 1993.) singari ishlari oʻzbek tilshunosligida paralingvistika sohasining rivojiga sezilarli hissa qoʻshdi. Ammo bu soha oldida hal qilinishi lozim boʻlgan nazariy va amaliy masalalar hali talaygina. Chunonchi, noverbal birliklar orasidagi shakl va maʼno munosabatlari – sinonimiya, antonimiya va omonimiya boʻyicha asosli tadqiqotlar qilinmagan. Quyida paralingvizmlarda aynan antonimlik munosabatining namoyon boʻlishi hamda uning nutqdagi funksional ahamiyati tahlil qilinadi.

Maʼlumki, antonimlik – bu til birliklarining (soʻzlar, iboralar yoki boshqa birliklar) oʻzaro **qarama-qarshi maʼnoni** ifodalash munosabatidir. Tilshunoslik ilmda antonimlarning leksik, affiksial, sintaktik va frazeologik turlari farqlanadi. Shu bilan birga, paralingvistik antonimlarni ham ular qatoriga kiritish maqsadga muvofiq boʻladi. Masalan, boshni oldinga tasdiqlab qimirlatish (rozilik) va boshni yon tomonga inkor maʼnosida qimirlatish (rad etish) oʻzaro antonimik munosabat hosil qilishini inkor etolmaymiz. Shunisi

* Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD), Jizzax davlat pedagogika universiteti doktoranti, muhibabarotova1@gmail.com

ahamiyatliki, paralingvistik antonimlarni faqat bosh harakatlari bilan cheklab bo'lmaydi, deyarli har bir kinesik birlik va imo-ishoralar o'zaro antonimik munosabatni hosil qilib kelishi mumkin. Buni aniqlash, albatta, kontekst va muloqot jarayoni bilan chambarchas holda kechadi. Misollarga yuzlansak:

1. *Rad etish – rozilik bildirish*: – Qani ko'rsating-chi, o'rtoq Zaripov! -Yo'q, – dedi Ilhomjon *bosh chayqab*. – Buni man ko'rsatadigan joyimda ko'rsataman, ovora bo'lmang! (Aminov,1987, 119-b.)

– Boshingiz rostdan og'riyaptimi? – Ha, – deya *bosh silkidi* Qirmizxon. – Ana, peshonamni ushlab ko'ring! Bashirjon ... qo'li bilan sekin juvoning peshonasidan tutdi. (Aminov,1987, 70-b.)

Berilgan matnlarda “bosh chayqash” va “bosh silkish” kinesik vositalari orqali antonimlik munosabati hosil qilingan, ya'ni faqat boshning turli tomonga harakati zid ma'nolarni bildirishga xizmat qilmoqda. Ba'zida turli kinesik vositalar orqali ham antonimlik yuzaga chiqishi mumkin:

– Masharif Shokirovich! – dedi direktor ensasi qotib. –Iltimos, siz tarbiyaviy soatlarda o'quvchilar bilan qanday kuzatuvlar olib boryapsiz, shular haqida gapiring, it haqida boshqa payt... – Xo'p, xo'p hozir! - dedi notiq *ikkala qo'lini ko'ksiga qo'yib*, – demak, tarbiyaviy soatlarda talabalarni psixologik kuzatish... him... (Aminov,1987, 345-b.)

– Menga qara, sho'ro bola! ... gapingni menga chaynab tushuntur, bolam, haqqingga duo qilg'ayman, ota- onang, padar-u modaring, qaynona va qaynotangni arvohtariga... Nafasingizni issiq qiling-e! – dedi yigit *qo'l silkib*. – Xudoga shukur, hali hammalari tirik-ku! (Aminov,1987, 254-b.)

– Amaki, boshiyiz og'ridimi? – deb so'radi Ashur. “Ha!” dedi Izzatulla aka *ko'zlarini qattiq yumib*. Ashur jajji, nozik qo'lchasi bilan uning manglayini tutib: - Issiq! – dedi kimdandir eshitgan so'zini takrorlab. (Aminov,1987, 313-b.)

Mazkur misollarda esa “ikkala qo'lini ko'ksiga qo'ymoq”, “qo'l silkimoq”, “ko'zlarini yummoq” kinesik va mimik vositalari orqali zid ma'nolar hosil qilingan.

2. *Xafa bo'lmoq (afsuslanmoq) – xursand bo'lmoq*: Anvar pochchasining keyingi kunlardagi dag'al muomalari sababini o'ylab, xafalanib yurar edi. Mohlar oyimning haligi so'zi bilan masalaga tushundi va yatimona boshini quyi soldi. Bu holdan opasi ta'sirlanib, ko'ziga yosh oldi. (Qodiriy, 1994, 23-b.)

– O'zing tuzukmisan? – dedi mehribonlik bilan. – Nima, oldin buzuqmidim? – deb to'ng'illadi Asadbek. Gap bir oz sovuq ohangda aytilgan bo'lsa-da, Kesakpolvon buni hazil sifatida qabul etib, do'stining *yelkasidan quchdi*. (T.Malik, 2008, 78-b.)

Berilgan juftlik matnlarda yelka va bosh harakatlari orqali zid ma'no hosil qilingan.

– Tilak va tashviqotlaringiz xolisona bo'lg'ani uchun tashakkur aytaman, – dedi Anvar, – yana shu holda meni ma'zur ko'rasiz...

Maxdum yana qichishdi, o'ng ko'zini qisib, bir yoqlama Anvarga qaradi. Chunki ul juda achchig'i chiqqan kezlarda kishiga shu xilda qarar edi. (Qodiriy, 1994, 20-b.)

– Moro bo'lsin, poshsho qiz! Zuhra kelin qop-qora *ko'zini qisib qo'ydi*. (Hoshimov, 2012, 159-b.)

Ushbu juftlik matnlardan ko'rinib turibdiki, birgina ko'zini qismoq paralingvizmi nutq vaziyati va suhbatdoshlar maqsadiga ko'ra antonym ma'nolarni bildirishga ham xizmat qilishi mumkin ekan. Shuningdek, “tishini g'ijirlatish” birligi ham odatda jahlni, xafalikni anglatish maqsadida qo'llaniladi:

– Ahadbey, qoch, – dedi Zelixon, *tishini g'ijirlatib*. – Zeli, o'zingni bos, foydasi yo'q. (T.Malik, 2008, 193-b.)

Bu mazmunga qarama-qarshi ravishda xursandlikni, quvonchni ifodalash uchun “qarsak chalish” va “tizzasiga shapatilash” kinesik birliklari ham ishlatiladi:

Yig‘ilganlar bir necha daqiqa, sahnadagi narsalarga mahliyo bo‘lib solganday, jimgina o‘tirdilar, nogahon *qarsak urib* yubordilar. (savodxon.uz)

Suhbatdoshlardan biri sherigining *tizzasiga tarsillatib urib*, “boblapsan, sher yigit”, deb qo‘yadi. (To‘xtaboyev, 2010, 272-b.)

Berilgan misollardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, paralingvistik vositalar orasida yuzaga keladigan antonimlik munosabati nutq jarayonida keng qo‘llanilib, u bir tana a‘zosi doirasida ham, turli a‘zolar va mimik ishoralar doirasida ham uchrashi mumkin. Bu kabi zidlik munosabatlarining to‘liq, gradual, kontekstual ko‘rinishlarini aniqlash, tasniflash bugungi amaliy tilshunoslik yechishi kerak bo‘lgan masalalardandir.

Adabiyotlar

Aminov, N. (1987). *Qahqaha*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti.

Hoshimov, O‘. (2012). *Ikki eshik orasi*. Toshkent: Sharq.

Iskandarova, Sh. (1993). *O‘zbek nutq odatining muloqot shakllari*. Samarqand.

Mo‘minov, S. M. (2000). *O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari* (Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati). Toshkent: O‘zR FA TAI.

Nurmonov, A. (1990). *O‘zbek tilining paralingvistik vositalari haqida*. Andijon.

Qodiriy, A. (1994). *Mehrobdan chayon*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti.

To‘xtaboyev, X. (2010). *Qasoskorning oltin boshi*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

Savodxon.uz. (n.d.). Retrieved from <https://savodxon.uz>

Annotatsiya

Turkiyshunoslikda zoonimlar – hayvon nomlari bilan bog'liq leksik birliklar – tilning qadimiy qatlamini, etnomadaniy tafakkurini va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim tadqiqot obyektidir. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar zoonimlarning nafaqat nominativ, balki semantik, pragmatik va kognitiv xususiyatlarini ham chuqur tahlil qilish zarurligini ko'rsatmoqda. Xususan, korpus lingvistikasi asosida turkiy tillardagi zoonimlarning qo'llanish chastotasi, kontekstual ma'nolari va metaforik kengayishlari aniqlanmoqda. Zamonaviy tadqiqotlarda zoonimlar lingvokulturologik yondashuv asosida o'rganilib, ular orqali xalqning mentaliteti, qadriyatlar va mifologik tasavvurlari yoritilmoqda. Masalan, "bo'ri", "ot", "burgut" kabi zoonimlar turkiy xalqlarda jasorat, erkinlik va sadoqat ramzi sifatida keng qo'llanadi. Bu esa zoonimlarning faqat leksik birlik emas, balki kuchli ramziy tizim elementi ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, frazeologik birliklar tarkibida zoonimlarning faol ishtiroki ularning semantik transformatsiyasini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Yangi ilmiy qarashlarda zoonimlarning kognitiv modellari ham ishlab chiqilmoqda. Bu yondashuvda inson tafakkurida hayvon obrazlari qanday konseptual strukturalar orqali shakllanishi va tilga ko'chishi tahlil qilinadi. Natijada zoonimlar orqali inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar tizimi yanada aniqroq ochib berilmoqda. Turkiyshunoslikda zoonimlarni o'rganish ko'p qirrali va istiqbolli yo'nalish bo'lib, u tilshunoslikning boshqa sohalari – semantika, pragmatika, kognitiv lingvistika va madaniyatshunoslik bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda. Bu esa kelgusida yanada chuqur va kompleks tadqiqotlar olib borish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Mazkur maqolada zoonimlar qatnashgan o'zbek xalq maqollari, ularning etimologiyasi, xalqimiz turmush tarziga aloqador urf-odat, milliy marosim, diniy qarashlar kabi tushunchalar o'z ifodasini topgan. Shu tarzda, maqollar tarkibida qo'llangan zoonimlarni tahlil qilish, ularning nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va psixologik nuqtayi nazardan ham qanday ahamiyatga ega ekanini ochib beradi. Bu jarayon o'zbek xalqining o'ziga xos fikrlash tarzini, qadriyatlarini va tarixiy tajribasini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: proverb, parema, zoonym, linguovopoetics, linguovopoetic analysis, corpus, cognitive linguistics, cultural studies, parallelism.

THE STUDY OF ZOONYMS IN TURKISH STUDIES

Abstract

In Turkic studies, zoonyms - lexical units associated with animal names - are an important object of research that reflects the ancient layer of the language, ethnocultural thinking and worldview. Scientific research conducted in recent years shows the need for a deep analysis of not only the nominative, but also the semantic, pragmatic and cognitive properties of zoonyms. In particular, the frequency of use, contextual meanings and metaphorical expansions of zoonyms in Turkic languages are being determined on the basis

*_Filologiya fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori, dotsent, Buxoro davlat universiteti doktoranti, behruz.lux.stal.@93gmail.com

of corpus linguistics. In modern studies, zoonyms are studied based on a linguocultural approach, through which the mentality, values and mythological imagination of the people are illuminated. For example, zoonyms such as "wolf", "horse", "eagle" are widely used among Turkic peoples as symbols of courage, freedom and loyalty. This indicates that zoonyms are not just lexical units, but also an element of a powerful symbolic system. Also, the active participation of zoonyms in phraseological units serves as an important source in studying their semantic transformation. In new scientific approaches, cognitive models of zoonyms are also being developed. This approach analyzes the conceptual structures through which animal images are formed in human thinking and transferred to language. As a result, the system of relations between humans and nature is being revealed more clearly through zoonyms. The study of zoonyms in Turkic studies is a multifaceted and promising direction, which is developing inextricably linked with other areas of linguistics - semantics, pragmatics, cognitive linguistics and cultural studies. This creates broad opportunities for conducting more in-depth and complex research in the future. This article presents Uzbek folk proverbs in which zoonyms participate, their etymology, concepts such as customs related to the lifestyle of our people, national rituals, and religious views. Thus, the analysis of zoonyms used in proverbs reveals their significance not only from a linguistic, but also from a cultural and psychological point of view. This process helps to gain a deeper understanding of the unique way of thinking, values, and historical experience of the Uzbek people.

Key words: proverb, parema, kinship terms, linguovopoetics, linguovopoetic analysis, metaphor, gradation, parallelism.

Oʻrta asr Sharqining mashhur mutafakkirlaridan biri Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy asarlarida hayvon nomlari bilan bogʻliq leksemalar uchraydi [1]. XI asr filologi Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida xalq ogʻzaki ijodiga oid 300 dan ortiq sheʼriy parchalar, 291 ta maqol va matal keltirilgan. Ushbu matnlar tarkibida 200 ga yaqin zoonim, jumladan, 100 ga yaqin qush nomi uchraydi [1, 5].

Professor Bahrom Bafoyev XV asr mutafakkiri A.Navoiy asarlari tilida uchraydigan 76 ta chorva mollari, yovvoyi yirik shoxli hayvonlar; 71 ta chorvachilikka oid; 94 ta qush nomi; 41 ta kelib chiqishi oʻzbek, tojik va arab tillari bilan bogʻliq boʻlgan mayda hayvon nomlari; 7 ta suvda yashovchi hayvon nomlarini bildirish uchun qoʻllangan soʻz-ismlarni aniqlaydi. Olimning “Qadimgi soʻzlar tarixi” nomli monografiyasida zoonimlarga bagʻishlangan maxsus bob boʻlib, u toʻrt boʻlimdan iborat: 1-boʻlimda chorvachilik sohasidagi hayvon nomlari; 2-boʻlimda yirtqich hayvon nomlari; 3-boʻlimda sudraluvchilar; 4-boʻlimda qushlar dunyosi vakillarining nomlari [2] qayd etiladi.

Hayvon nomlarini oʻrganish bilan XVII–XVIII asr Sharq olimlari ham shugʻullangan boʻlib, ulardan biri Muhammad Chingiydir. Muhammad Chingiy – Hindistonda Muhammadshoh Olamgir Abdulmuzaffar Muhiddin davrida yozilgan “Kelurnoma” leksikografik kitobining muallifi sanaladi. Kitob chigʻatoy-fors tillarining ideografik lugʻati xarakterida boʻlib, XV bob va 343 qismdan (fasliy) iborat. Muhammad Chingiy kitobining oxirgi IX bobi hozirgi til lugʻatini oʻrganishga bagʻishlangan [1].

Turkolog M.V.Porxomovskiy oʻz monografiyasida ilk marta mahalliy va jahon turkologiyasida Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk”idan tortib zamonaviy toʻplamlargacha, jami 6000 ga yaqin turkiy maqollarning toʻliq jamlanmasini lingvistik jihatdan tahlil qilgan. Alohida bob turkiy maqollarning lugʻaviy tarkibi tahliliga

bag'ishlangan bo'lib, uning natijalari nafaqat turkolog va paremiolog olimlarni, balki etnolingvist, turkiy tilshunoslarni ham qiziqtiradi. Ishning ilova qismida 335 ta turk maqollarining rus tilidagi tarjimai ham keltirilgan [3].

Taniqli turkolog A.M.Shcherbak *qo'chqor* leksemasi deyarli barcha turkiy tillarda turli fonetik variantlarda, qadimgi yozma yodgorliklarda ham uchraydi, deb guvohlik beradi hamda bu leksemashaklning to'liq varianti Mahmud Koshg'ariyning devonida ifodalanganidek, *konchig'or* shakliga egaligi, *qo'chqor* leksemasining asosini "olovli" (koch kozu – "olovli qo'zi") ma'nosidagi "mard", "dadil" semalari tashkil etishi haqida fikr yuritadi [4].

N.A.Samoylovich o'z tadqiqotida oltoy ayollari aytishi mumkin bo'lmagan hayvon nomlaridan 42 tasini keltiradi. Masalan, qozoq, qirg'iz ayollari erlari va ularning aka-ukalari otlariga qo'shib aytiladigan *bo'ri*, *qo'y*, *qo'zi* so'zlarini aytmaslik natijasi o'laroq, ular nutqidan quyidagi gaplar yozib olingan: *Oquvchi (daryo)ning narigi tomonida ko'karadigan (qamish)ning tagida ulovchi (bo'ri)ning tagida ma'rovchi qo'yning bola(qo'zi)sini yeb yotibdi* [5, 124–125]. N.A.Baskakov ham oltoylik ayol nutqida *suv* (daryo), *tut* (daraxt), *bo'ri*, *qo'y* so'zlarini aynan keltirmay, ularning ma'nodoshlarini qo'llashini aytib o'tgan: *Oquvchi (daryo)ning narigi yog'ida turuvchi (tut)ning ostida uluvchi (bo'ri) ma'rovchi (qo'y)ni yeb yotibdi*, degan ibora bilan xabar berilganligini aniqlagan [5, 17].

E.A.Agayan arman qishloqlarida *ilon* so'zi o'rnida *arqon*, *kanat* so'zlari ishlatilganligi haqida ma'lumot beradi [6].

G.G.Kulsarina tadqiqotida boshqird tilidagi zoonimlarning etnik-madaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Olima boshqird xalqining tarixi, madaniyati, psixologiyasi va turmush tarzi tufayli yuzaga chiqqan til birliklarining milliy o'ziga xosligini ochib beradi hamda uning qayd etishicha, boshqird ertaklarida hayvon obrazlari, asosan, tashqi belgilariga ko'ra nomlanadi; zoonimlarning ertak qahramonlari nomida qo'llanilishi xalqning totemistik qarashlari bilan izohlanadi. Ishda zamonaviy tilda zoonimlarning polisemantik tabiati, qiyosiy va metaforik konstruksiyalar tarkibida qo'llanish chastotasi qayd etilgan. "Et" (it), "at" (ot), "ylan" (ilon) zoonimlarining funksional va uslubiy xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Boshqird paremiologiyasi va frazeologiyasida "et" zoonimining nafaqat ijobiy, balki salbiy ma'nolari ham qayd etilgan. G.G.Kulsarina folklor matnlarini tahlil qilish asosida otning boshqirdlar hayotidagi muhim o'rnini (chavandozning hamrohi, jasorat va boylik o'lchovi) topishmoq, maqol, xalq qo'shiqlari asosida tahlil etadi. Boshqird xalq folklorida ilon zoonimi alohida o'rin tutishi, tabiatdagi yovuzlik timsoli ekanligi «Йоклаған йыланды уятмайзар»; «Йылан йөз йәшәһә аждаһаға әйләнә имеш» ("Uxlayotgan ilon uyg'onmaydi"; "Ilon qari ajdahoga aylanmoqchi") misollari orqali berilgan [7, 538–542].

A.Omonturdiyevning ilmiy tadqiqotida chorvadorlar nutqi o'rganilgan, unda zoonimlarga oid bir qator ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, islomiy xalqlarda hayvonlardan, xususan, *qo'y*, *it*, *ot*, *tuya* madaniylashtirilgan. *Qo'y* eng pok – behishtdan chiqqan. Ismoil alayhisalom joniga badal sifatida ham Jannatdan qo'chqor yuborilgan. Shundan boshlab, odamni qurbonlikka so'yish man etilgan. Rivoyatga ko'ra, insonni Sirot ko'prigidan ham qo'y olib o'tadi va h.k.

D.A.Toshevaning "Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari" deb nomlangan dissertatsiyasida yuzdan ortiq zoonim komponentli maqollar semantik, lingvokulturologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotchi o'zbek, ingliz va rus tillaridagi zoonim komponentli maqollarni o'rganib, o'zbek tilida 97 turdagi zoonim

ishtirok etgan 1668 ta maqol; qiyoslash maqsadida olingan ingliz tilidagi 68 turdagi zoonim ishtirok etgan 466 ta; rus tilida 40 turdagi zoonim ishtirok etgan 202 ta maqol [8] mavjudligini aniqlashga muvaffaq bo'lgan. Olima izlanishi natijasida zoonim komponentli maqollar o'zbek xalq og'zaki ijodida nisbatan ko'p ekanligi, bu miqdor turkiy xalqlarning, jumladan, o'zbek xalqining, asosan, chorvachilik, ovchilik bilan shug'ullangani, tabiat hodisalari, hayvonlar harakati, xususiyatlarini sinchkovlik bilan kuzatganligi bilan belgilangani; maqollarda uy hayvonlari nomining uchrashi chorvachilik talablari, sharoitiga bog'liq bo'lsa, yovvoyi hayvon nomlarining kuzatilishi ovchilik faoliyati bilan aloqador ekanligini qayd etgan.

Professor B.M.Jo'rayeva tomonidan o'zbek tilshunosligida ilk marta maqollarning sinonimik lug'ati yaratildi [9]. Unda zoonimlar asosida tartiblangan paremik birliklar sinonimiyasiga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, "O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari" nomli doktorlik ishida o'zbek tilida maqollar shakllanishining intralingvistik asoslarida lisoniy (ibora), folkloristik (matal, rivoyat, latifa, afsona, topishmoq), etnografik (e'tiqodiy tushuncha, xalq udumlari, xalq o'yinlari), diniy (hadis) manbalar paradigmasi yetakchi omil bo'lganligi, maqollar paydo bo'lishining ekstralingvistik omillari hayvon nomlari, kasb-kor, diniy, uy-ro'zg'or tushunchalari, vaqt, o'simlik, tabiat hodisalari nomlari, o'zbek xalqi turmushi voqeligi asosida shakllangan maqollar iyerarxikasi, o'zbek xalq maqollaridagi faol hayvon nomlarining ijtimoiy shartlangan ma'nolari, ya'ni pragmatik xususiyatlari graduonimik, semantik, funksional jihatdan ishlab chiqilib, badiiy-estetik qiymati yoritilgan.

Xulosa qilib aytganda, zoonim komponentli maqollar tadqiqi milliy til va milliy madaniyat mushtarakligidan kelib chiqqan holda zoonimlar va ular asosidagi kommunikativ, funksional-semantik, emotsional-ekspressiv xususiyatlarni atroflicha tahlil qilishni taqozo qiladi. Jahon tilshunosligida zoonimlarni nafaqat ushbu xususiyatlariga ko'ra tadqiq etish, balki zoonim, zoomorf, zoosema kabi tushunchalar doirasida o'rganish dolzarbligi ko'zga tashlanadi. Shuningdek, zoonimik leksemalar o'z ma'nosida qo'llanganda o'ziga xos chegara hosil qiladi, ammo ko'chma ma'noda kelganda, odatda, emotsional tasvirni ifodalashga xizmat qiladi. M.V.Porxomovskiy, G.G.Kulsarina, N.Ismatullayev, D.X.Bazarova, H.A.Saidova, N.R.Nishonova, B.M.Jo'rayeva, D.Tosheva singari tilshunolar turkiyshunoslikda zoonimlar tadqiqiga oid ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishganligi ko'rildi.

Adabiyotlar

Бегматов Э. (2006). *Ўзбек тилининг изохли лугати*. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Hoshimov O'. (2013). *Ikki eshik orasi*. Toshkent, Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati.

Мурод Тоғай. (1994). *Отамдан қолган далалар*. Тошкент, Нашриёт-матбаа концерни бош тахририяти.

Рахматуллаев Ш. (2000). *Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар) I жилд*. Тошкент, Университет.

Sharipova M. (2023). *Chorva nomlari asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarining lingvopoetik va uslubiy xususiyatlari ("qo'y" lug'aviiy-ma'noviy guruhi asosida)* / Buxoro davlat universiteti.

Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. (2001). *Маънолар маҳзани* (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти.

Шухрат. (1995). *Олтин зангламас*. Тошкент, Царқ нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти.

Sharipova M., Bafoyeva D. (2024) *O'zbek xalq maqollarida ishtirok etgan qarindoshlik terminlarining semantik xususiyatlari*. ISSN (E): 2992-9148 SJIF 2024 = 5.333 ResearchBib Impact Factor: 9.576 / 2024 VOLUME-2, ISSUE-5.

Sharipova M., Bafoyeva D. (2024) *Qarindoshlik maqollarida geteronimik munosabat*. Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi filologik tadqiqotlar: muammo va yechim mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari / Buxoro.

QADIMGI TURKCHA BITIGLARDAGI TABIIY HOLDA MAVJUD BO‘LGAN GEOGRAFIK OBYEKT TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR

Ma’rufjon DUSTMURODOV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada qadimgi turkcha bitiglarda tabiiy holda mavjud bo‘lgan geografik obyekt tushunchasini ifodalovchi leksik birliklar tahlil qilinadi. Tadqiqotda O‘rxun-Yenisey yozma yodgorliklari asosida *yär*, *su*, *taγ*, *qaya*, *ilay*, *tariylay* kabi leksemalarning semantik xususiyatlari, funksional imkoniyatlari va kontekstual qo‘llanilishi o‘rganiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mazkur birliklar nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki qadimgi turkiy dunyoqarashda kosmogonik, diniy-mifologik hamda siyosiy-ijtimoiy ma’nolarni ham ifodalaydi. Xususan, *yär* leksemasi “yer yuzi” ma’nosidan tashqari “vatan”, “davlat hududi”, “muqaddas makon” kabi keng semantik qatlamlarni qamrab olgan bo‘lsa, *su* leksemasi gidronimik birlik sifatida “daryo”, “suv manbai” bilan birga “yurt” tushunchasini ham anglatgan. Shuningdek, *ilay* va *tariylay* leksemalari orqali tabiiy va inson faoliyati bilan bog‘liq makonlar o‘zaro uyg‘un holda ifodalangan. Maqolada topoleksemalarning etimologik, semantik va lingvokulturologik jihatlarini ochib berilib, ularning qadimgi turkiy til tizimidagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot natijalari turkiy xalqlarning makon haqidagi tasavvurlari, geografik nomlash an’analari va leksik tizimining rivojlanishini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: qadimgi turkiy til, topoleksemalar, geografik obyekt, *yär*, *su*, semantika

LEXEMES DENOTING NATURALLY OCCURRING GEOGRAPHICAL OBJECTS IN OLD TURKIC INSCRIPTIONS

Abstract

This article analyzes lexical units in Old Turkic inscriptions that denote naturally occurring geographical objects. The study is based on the Orkhon–Yenisei written monuments and examines the semantic features, functional capacities, and contextual usage of lexemes such as *yär*, *su*, *taγ*, *qaya*, *ilay*, and *tariylay*. The analysis demonstrates that these units perform not only a nominative function but also convey cosmological, religious-mythological, and socio-political meanings within the Old Turkic worldview. In particular, the lexeme *yär*, beyond its primary meaning “earth/land,” encompasses broader semantic layers such as “homeland,” “territory,” and “sacred space.” Similarly, the lexeme *su*, while functioning as a hydronym denoting “river” or “water source,” also expresses the concept of “land” or “country.” Furthermore, the lexemes *ilay* and *tariylay* reflect the interrelation between natural landscapes and spaces shaped by human activity. The article explores the etymological, semantic, and linguocultural aspects of these topo-lexemes and highlights their role in the Old Turkic linguistic system. The findings contribute to a deeper understanding of the Turkic peoples’ perception of space, traditions of geographical naming, and the development of their lexical system.

Keywords: Old Turkic language, topo-lexemes, geographical objects, *yär*, *su*, semantics.

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, maruf_dust@mail.ru, ORCID: 0009-0003-4954-9504

Yozma yodgorliklardagi “togʻ” kulti – qadimgi turkiy miflarning ramziy obrazga aylangan koʻrinishidir. Qadimda insonlar baland togʻlar oldida oʻzlarini ojiz sanab, choʻqqilarda Tangrilar, ruhlar yashaydilar, deb ishonganlar. Shuning uchun ular choʻqqilarga ibodat va muqaddas amallar hamda qurbonliklar qilish uchun chiqqanlar [Joʻraqoʻziyev N, 2018, 89-b]. Masalan, qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan biri boʻlgan runiy xatda bitilgan “Irq bitigʻ”ning XII folida quyidagi hikoyacha mavjud: “(ä)r: (a)bqa: b(a)rmış: tayda: q(a)ml(a)mış t(ä)ñridä: (ä)rkl(i)g: tir: anča: biliñl(ä)r: j(a)b(i)z : ol – er ovga bordi, togʻda qamlandi, tangridir Erklig, der: shundan bilinglar yomon – bu [IB 12]. Tabiiy holda mavjud boʻlgan geografik obyekt tushunchasini ifodalovchi leksik birliklar oʻz ichida mikroguruhlanib, vulardan **umumiy yuza va togʻ, tepalik, qir-adir maʼnolarini ifodalovchi soʻzlarga yär / ir** – yer (MCh^{Sha 2, 4, 11, 12; J 6, 9; Gʻ 3, 5, 7; Tar^{Gʻ 4; XT I 2, 3; V 2, IX 3, X 1; QB II 9; Su 1}); *qaya – qoya; tosh* (Ar^{1, 2, 3}); *tay – togʻ* (MCh^{J 3; Tar^{Sha 7}}); *suqaq yoli* – soʻqoq yoʻli (MCh^{J 11}); *ilay – vodiy?* (Tar^{Gʻ 4}); *yol – yoʻl*; safar (MCh^{J 11; QB II 9; XT I 2}); *kögmän – top*. togʻ-vodiy (MCh^{Sha 11; Tar^{Gʻ 5}}); *id* – Budqal toʻqayi (MCh^{Sha 10}); *tariylay* – dala (Tar^{Gʻ 4}) kabi leksik birliklar kiradi.}

Yodnomalardagi topoleksemalar turli kontekstual maʼnolar kasb etib, matnning uslubi kuchini yanada orttirgan. Bu ayniqsa *yär* – “yer, zamin; tuproq” leksemasining qoʻllanishida faol amalga oshgan. Qoʻllanishiga koʻra siyosiy-ijtimoiy, diniy-mifologik maʼnolarni tashigan *yär* – yer soʻzi qadimgi turkiy tilga tegishli deyarli barcha yodnomalarda unga muqaddaslik yuklanmaganda avvalo keng maʼnoda “yer yuzi”ni anglatgani holda qoʻshimcha maʼnolar kasb etgan. Mazkur leksema bitigtoshlarda turli polisemiya hodisalarini shakllantirib, qadimgi turkiy tilda quyidagi maʼnolarni ifodalagan:

Umumiy maʼnoda “yer yuzi”. Bunda unga muqaddaslik tushunchasi yuklanadi. Chunki bitiglarda *yayiz yär* deyish orqali butun dunyo qati taʼkidlanishi oʻlaroq, bu orqali qadimgi turkiylarning butun makonga ilohiy humkmronligi legitimlashtiriladi: “üzä kök täñri yarılqaduq : üçün asra yayiz yär : igitük : üçün : älimän : törümün ätintim – Yuqoridagi moviy Tengri (Osmon) yarlaqagani uchun, pastdagi yagʻiz yerning homiyligi bilan yurtim, hukumatimni tartibga keltirdim” (Tar^{Gʻ 1}); “atimün üzä : kök täñri : asra : yayiz yär : yana...ntar atantim – yil oʻtibdi. Nomimni yuqorida koʻk osmon, pastda qora yer yana ... atalдим” (Tar^{Shar 4-5}). Quyidagi misolda “yär: ayu: bärti – yer buyruq berdi” iborasi qadimgi turk mafkurasiga koʻra yerga moviy koʻkka oid ilohiy kuchdan kam boʻlmagan muqaddaslik yuklangani oydinlashadi: “(täñri) yär: ayu: bärti: anta: şančdim: yazıqlıy atlıy (iñ) ... täñri: tuta bärti – (Tangri va) yer buyruq berdi. Oʻshanda oʻldirdim. Gunohkor otliqlar (bizningcha aybdordar)ni Tangri tutaverdi” (ShU^{Shar 2}). Ushbu misollardan shuni aytish mumkinki, *yär* leksemasi qadimgi turkiy matnlarda oddiy nominativ birlik emas, balki konseptual-kosmologik kategoriya vazifasini bajaradi, yaʼni u bir vaqtning oʻzida kosmogonik unsur sifatida koinot tuzilmasining pastki qatlamini, siyosiy-ideologik ramz sifatida hukmdor hokimiyatining makoniy legitimatsiyasini hamda ilohiy iroda bilan bogʻliq kuchni ifodalagan, ayniqsa *yayiz yär* birikmasi makonning umumiyli va mutlaq qamrovini bildiradi, *yär ayu bärti* konstruksiyasi esa yer obrazini qadimgi turkiy dunyogarashda tabiat unsurlarining ilohiy talqin qilinganini tasdiqlaydi.

“Muayyan joʻgʻrofiy hudud, area; shahar” maʼnolarida. “Muayyan joy” maʼnosi *ötükän yär* birikmasida yanada aniq namoyon boʻladi: “öñdüni qanuy : küniy : biz ... qičlayım ötükan yäri – Sharqi Qanuy va Kunuy irmoqlari ... qishlogʻim Oʻtukan yeri (Tar^{Gʻ 5}) [E.Aydinda iç(i)layım – ich oʻtlogʻim. Bu uchun qarang: Aydin E. Uygur yazitlari. 2 basım. – İstanbul: Bilge kültür sanat. 2021 – S. Mazkur satrda Oʻtukanning *yär* shaklida nomlanishi ham diqqatga sazovordir. Bu misollar, shuningdek, uning “shahar; yashash

uchun qurilgan joy” ma’nolarida ham idrok etilishi mumkinligini ko’rsatadi. *yār* leksemasi bu o’rinda umumiy kosmik makon emas, balki konkret lokal makonni bildiruvchi toponimik birlik sifatida qo’llangan bo’lib, *ötükän yār* birikmasida u geografik xoslik vazifasini bajaradi va hududni aniq chegaralangan yashash joyi sifatida aniqlashtiradi, natijada leksemaning ma’no doirasi kengayib, “joy”, “maskan”, “ma’muriy hudud”, hatto urbanistik tushunchaga yaqin “shahar yoki qarorgoh” semalarini ham qamrab oladi.

“Muayyan davlat yoki etnosga tegishli siyosiy hudud; sarhad, chegara” ma’nosida. Quyidagi biz keltirgan parchalardagi misollar *yār* leksemasining qadimgi turkiy til tizimida siyosiy-hududiy termin sifatida ham faol ishlatilganini ko’rsatadi, bunda u oddiy makon nomi emas, balki muayyan xalq, qabila yoki davlat tasarrufidagi siyosiy territorial birlikni anglatuvchi leksik vosita vazifasini bajaradi, ya’ni *Uyyur yärintä, äš yäri, yärin tapa* kabi birikmalarda leksema etnik-siyosiy belgi bo’lib, hududni egalik, nazorat va chegaralanganlik semalari bilan birga ifodalaydi, natijada u “sarhad”, “mamlakat hududi”, “davlat makoni” ma’nolarini hosil qilib, qadimgi turkiy siyosiy tafakkurda makon tushunchasi hokimiyat va harbiy-strategik nazorat bilan uzviy bog’langanini tasdiqlaydi: “*Uyyur: yärintä: Yaylaqar: qan: (a)ta: käligmä* – Uyg’ur yurtidagi Yag’laqarxonni so’rab kelgan” (Suj 1); “*äši yär tapa : az är itdim : kör tädim : qırqız qanı : kögmän : irintä* – Ittifoqchilar yerini o’rganish uchun az (yo’lboshlovchi, yerchi)ni yubordim. “Ko’r” dedim. Qirg’izlar xoqoni Ko’gman yerida (shimolida)” (ShU_{Sha 11}); “*yälmäsin äš: yäriñärü: idmiş* – Avangard (yoki musallah)ini ittifoqchilar yeriga yuboribdi” (ShU_{Sha 12}); “*yayı bol... turup yärin tapa bardı* – dushmanga aylandilar... turib o’z yeriga to’g’ri bordi” (ShU_{Jan 6}). Shuningdek, O’rxun bitiglarida ko’zga tashlanadigan *yār bayırqu, az yār* birikmalari tilga olingan qabila va/yoki davlatlarning joylashgan hududlarini, ya’ni mamlakatlarini ifodalaydi. *yärgärü* shaklida so’z tor ma’noda ishlatilgan bo’lsa, *ötükän yār* birikmasida “muayyan hudud” ma’nosi ifodalangan. Bundan tashqari, O’tukenning ham *yār*, ham *yış* bilan atalishi tahlil uchun muhim ma’lumotlar mavjudligini ko’rsatadi [Ahmet Karaman, 2024, 478].

Taryat bitigining 4-satrida *yār* so’zi *sub* (suv) so’zi bilan birga qo’llanib, kengroq ma’noda butun “yurt; zamin; vatan”ni anglatib keladi: “*ötükän äli tägräs äli äkin ara ilayım tarıylayım : säkiz säläñä : orqun toyla : säbin : tälädü : qaraya : borıu : ol yärimin subumın qonar köçär bän* – O’tukan va Tegres yurti, bu ikkisning orasidagi vodiylarim va dalalarim sakkiz (ko’lli) Selenga, O’rxun, Tula, Sevin, Teledu, Qarag’a (va) Borg’u. Bu yerlarimda, daryolarim bo’yida qo’naman, ko’chaman, ya’ni bu yaylovlarim, qishloqlarim, yozloqlarim bo’lgan yerlar” (Tar_{G 4}). Bu yerda *ötükän* va *tägräs* atamaları *äl* bilan ifodalangan bo’lib, vodiy va ekin yerlari kabi quruqliklardan keyin suv obyektlari sanab o’tiladi. Bularning barchasi keyinchalik *yār sub* shaklida umumlashtirilib, matn mazmuni davom ettiriladi. Shu tariqa bayon etilayotgan tushuncha “quruqlik va suvlarni o’z ichiga olgan butun vatan; yer usti boyliklari” ekanligi ayon bo’ladi [Ahmet Karaman, 2024, 482].

yār so’zi “yurt; davlat” ma’nosidagi *äl* bilan sinonimik holatda parallel ishlatilgan o’rinlar ham mavjud bo’lib, bu Yenisey bitiglarida ko’zga tashlanadi: “*öz yärim idoq yärim äsüz ä äsüz älim qanıñ kün ay äsüz ä n astägi ö<z> yärimin bäg<i> ögür* – o’z yurtim, muqaddas yurtim, afsus! Muqaddas mamlakatim, xonim, quyosh (va) oy, afsus! <...> qadar o’z yurtimning bekini madh etaman” (Y_{42/1}) [Erhan Aydin, 2019, 142]. Mazkur parcha *yār* leksemasining siyosiy-ijtimoiy birlikni anglatuvchi *äl* leksemasi bilan sinonimik parallel konstruksiya hosil qilib, “yurt; davlat” tushunchasini ifodalaydi, natijada *öz yärim – älim* kabi yonma-yon qo’llanishlar semantik ta’kidlash va ekspressivlikni kuchaytiruvchi stilistik

usulga aylanadi. Aytish kerakki, bunday tasvir qadimgi turkiy nutq an'analari da leksik juftliklar orqali tushunchani mustahkamlash tamoyili mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

yār leksemasi dastlab kosmogonik va makoniy tushunchani ifodalagan bo'lsa, keyingi davrlarda ijtimoiy, siyosiy, ma'muriy, hatto maishiy-semantik qatlamlarni ham qamrab olgan. Qoraxoniylar turkchasi da *yār* asosan "joy", "yer yuzi", "hudud", "qism", "mamlakat", "shahar", "tuproq" ma'nolarida qo'llanib, ayrim matnlarda "boshpana", "buloq", "chashma boshi" kabi konkret lokal obyektlarni ham anglatgan (Ünlü S. 2012, 989-990). Bu jarayon makon tushunchasining metaforik kengayishi, ya'ni ijtimoiy-holatiy kategoriyaga ko'chishini anglatadi. Umuman olganda, *yār* leksemasining turli tarixiy bosqichlardagi semantik evolyutsiyasi uning dastlabki kosmologik-makoniy yadrosi saqlangan holda, ijtimoiy-siyosiy, ma'muriy va maishiy qatlamlar bilan metaforik boyiganini ko'rsatadi.

Asosiy ma'nosi "suv" bo'lgan *su(b)* bitigtoshlarda "daryo, suv havzasi" ma'noda ishlatilgan: "*ötükän äli: tägräs äli: : äkin ara: olurmuş: subı: sālāñä ärmiş: anta: äli ärmiş: barmış* – O'tukan yurti va Tegres yurti o'rtasida hukmronlik qilgan, uning suvi Selenga edi. Uning yeri o'sha erda edi, ketdi" (ShU^{Shi 2}). *su* turkiy tillar tarixiy leksik qatlamida eng qadimiy va barqaror saqlangan gidronimik birliklardan biri bo'lib, bitigtosh matnlarida ushbu leksema ko'pincha toraygan kontekstual ma'noda qo'llanib, umumiy suyuqlik nomidan ko'ra aniq tabiiy geografik obyekt – "daryo", "suv havzasi", "suv manbayi", shuningdek, "vatan; siyosiy egalik hududi" semalarini anglatgan. Leksema qoraxoniylar va chig'atoy turkchasi da ham ayni shakl va ma'noda qo'llangan. Xususan, DLTda va hozirgi o'zbek tilida bu so'z *suv* shaklida mavjud bo'lib, geografik termin sifatida ishlatiladi. Xulosa qilish mumkinki, butun shimoliy-sharqiy Osiyoda hokimiyatga kelgan ashina undan keyin Yag'laqar (Toquz O'g'uz) yoki boshqa sulolalarning barchasi o'z hukmronligidagi "quruqlik va suvlarni o'z ichiga olgan butun yurt" – yer-suvga o'zini vorisiy-legitim sohib deb bilgan.

Shuningdek, bitiglarda "vodiy" ma'nosidagi *ilay* (Tar^{G 4}) leksemasi ham borki, u yodnomlarda juda kam tilga olingan: "*(ötükän äli tägräs äli) äkin ara ilayım tariylayım : säkiz sālāñä : orqun toyla : säbin : tälädü : qaraya : borju : ol yärimin subumın qonar köçär bän* – O'tukan va Tegres yurti, bu ikkisinin orasidagi vodiylarim va dalalarim sakkiz (ko'lli) Selenga, O'rxun, Tula, Sevin, Teledu, Qarag'a (va) Borg'u. Bu yerlarimda, daryolarim bo'yida qo'naman, ko'chaman, ya'ni bu yaylovlarim, qishloqlarim, yozloqlarim bo'lgan yerlar" (Tar^{G 4}). Keltirilgan misol *ilay* leksemasining qadimgi turkiy leksik tizimda tor qo'llanishli, ammo semantik jihatdan aniq ixtisoslashgan geografik termin bo'lganini ko'rsatadi. Ushbu birlik matnda *tariylayım* ("dalalarim") bilan juftlikda kelib, *ilay* tabiiy makon shakli sifatida "vodiy"ni, *tariylay* esa inson xo'jalik faoliyati bilan bog'liq "ekin maydoni, dala"ni anglatib, makonning tabiiy va madaniy qatlamlarini qarama-qarshi emas, balki o'zaro to'ldiruvchi elementlar sifatida tasvirlaydi. *ilay* (Tar^{G 4}) leksemasi qadimgi turkcha "daraxt, o'rmon" ma'nolaridagi *i* so'zidan "-zor; yer" ma'nosidagi *-lay* qo'shimchasi bilan yasalgan bo'lib [Talat Tekin, 2000, 244], "daraxtzor, o'rmonzor, vodiy" ma'nosini anglatgan va turk tilining keyingi davrlarining birortasida ham uchramaydi.

tariylay leksemasi qadimgi turkcha "ekmoq" ma'nosidagi *tari-* fe'lidan narsa oti yasovchi *-γ* qo'shimchasi bilan yasalgan *tariγ* – "ekin" so'ziga qadimgi turkchada ham faol bo'lgan o'rin-joy oti yasovchi *-lay* shaklini qo'shish orqali yasalgan. Ushbu leksema va uning yetakchi tarkibiy qismlari Qoraxoniylar davri matnlarida ham faol ko'zga tashlanadi. Xususan, "Qutadg'u bilig"da *tari-* – "ekmoq" (QBN, 111₁₃; QBN, 4378), *tariγ* – "ekin" (QBN, 333₁₅), *tariylay*, *tarlay* – "ekinzor" (QBN, 341₃; QBN, 4629), (QBN, 388₇) kabi

shakllar qoʻllanadi. Asarda *tariy* bilan bogʻliq alohida ijtimoiy tabaqa boʻlmish dehqonlar – *tariy*chilar tilga olinadi (QBK, 333₁₅).

Shuningdek, Shine Usu va Taryat matnlarida *kögmän* toponimi tilga olinadiki, ushbu leksema matnlarda “togʻli vodi” maʼnosida anglashiladi. Manbalar sinchiklab oʻrganilganda ushbu topoleksema “ikki yoshli erkak kiyik” maʼnosini anglatuvchi *kökmön* soʻzi bilan shaklan juda yaqinlik hosil qiladi. Ushbu birlik Qirgʻiziston Chuy shevalarida ayni maʼnoda koʻzga tashlanadi: “*Kökmöndü körüp kubanıp ketet eken*” (Mukambaev Ceenbay, 2009, 535). Eʼtiborli tomoni Yenisey bitiglarida *kökme* soʻzi uchrab, aynan kiyikni anglatib kelgan: “*Yeti böri ölürdim, barsıg, kökmekig ölüirmedim* – Men yetti boʻrini oʻldirdim, lekin yoʻlbarsni ham, bugʻuni ham oʻldirmadim” (Y 11, 4). Taryat bitigidagi *kögmän* bilan bogʻliq qaydlarga murojaat qilsak, ushbu hudud joy nomi oʻlaroq asosan, daraxtzorli togʻoldi hududlariga ishora qilib keladi: “*yaylayım : ötükan : quzi kädin uči tüz başı öñdüni qanuy : küniy : biz ... qičlayım ötükan yäri : onyı tarqan süyü yayı : bodunqa (qaya)ñi bärigärü uči : altun : yış kädin üči : kögmän : iligärü uči költi* – Yaylovim Oʻtukanning shimoliy (qismi) gʻarbining uchi, Tes (daryosi) irmogʻidadir. Sharqi Qanuy va Kunuy irmoqlari ... qishlogʻim Oʻtukan yeri, shimoli Oʻngi Tarqan Suy, dushman xalqning xoqoni(niki) janub uchi Oltin Yish (Oltay togʻlari), gʻarbiy uchi Koʻgman, sharqiy uchi Koʻlti(?)dir” (Tar G⁵). Qolaversa, bu joyning oʻrmonli yoki yaylov hududligini hisobga olsak, kiyiklarning koʻp yashashi bilan bogʻlashimiz mantiqan haqiqatga yaqin boʻladi. Demak, aytish mumkinki, bunday hududning *kögmän* deya atalishi uchun bu yerda shu turdagi kiyiklarning gavjum yashashi asos boʻlgan boʻlishi mumkin: *kögmän yış* – “kiyiklar vodiysi” kabi. Toponimlarning bunday zoonimik imkoniyatlar asosida shakllanishi turkiy til uchun tarixiy xos hodisadir. Masalan, *suqaq* – “bugʻu, kiyik, oq kiyik”, keyinchalik joy nomi. Taʼkidlash kerakki, turkiy tilda joy nomlari koʻpincha zoonim, fitonim va, asosan, landshaft belgilaridan kelib chiqadi. Ushbu tarixiy leksemaning hozirgi tillarda *kökmön* shaklida progressiv dissimilatsiya hodiasaga uchragan holda saqlanishi soʻzning nutqiy qulaylikka boʻysundirilishi bilan izohlanadi: *kögmän ~ kökmän ~ kökmön*. Aytib oʻtish kerakki, hozirgi vaqtda ham *Kokman* toponimi mavjud boʻlib, u Udmurtiya (Rossiya)ning Krasnogorsk tumanidagi qishloq, Kokmanka daryosi va Pester daryosi qoʻshiladigan joyda joylashgan.

Demak, qadimgi turkcha bitiglar asosida olib borilgan mazkur tadqiqot shuni koʻrsatadiki, tabiiy geografik obyekt tushunchasini ifodalovchi leksik birliklar qadimgi turkiy til tizimida muhim va koʻp qatlamli semantik tuzilishga ega boʻlgan. *yär, su, tay, qaya, ilay, tariy*lay kabi leksemalar dastlab bevosita tabiiy obyektlarni nomlash uchun xizmat qilgan boʻlsa-da, vaqt oʻtishi bilan ularning maʼno doirasi kengayib, kosmogonik, diniy-mifologik hamda ijtimoiy-siyosiy mazmunlarni ham qamrab olgan. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, qadimgi turkiy til leksikasida geografik obyektlarni bildiruvchi birliklar oddiy nominativ vosita emas, balki xalqning dunyoqarashi, tabiatga munosabati, siyosiy tafakkuri va makoniy idrokining muhim aksidir. Mazkur leksemalarning semantik evolyutsiyasi turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy rivoji bilan uzviy bogʻliq boʻlib, ularning nomlash anʼanalari va til tizimining boyligini namoyon etadi.

Adabiyotlar

Arat Reşit Rahmeti. (2007). *Yusuf Has Hacip – Kutadgu Bilig I: Metin, 5. Baskı, Ankara. Türk Dil Kurumu. S. 2334.*

Aydın E. (2019). *Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap. S. 142.

- Aydin E. (2021). *Uygur yazıtları. 2 basım*. İstanbul: Bilge kültür sanat. S. 45.
- Clauson G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford. 989 p.
- Doerfer G. (1963-1968.). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I-III*, Wiesbaden. III, P. 65-70.
- Erdal M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Volume: I*. – Wiesbaden. – P. 205.
- Eren H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları*. Ankara. S. 86-87.
- Erhan A. (2019). *Orhon yazıtları*. – İstanbul: Bilge kültür sanat,. – S. 99.
- Karaman A. (2024). *Orhon Türkçesinde Yerleşim Birimi Adları*. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi. S. 478.
- Liu Mau-Tsai. (2006). *Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri*. Çeviri E. Kayaoğlu, D. Banoğlu. İstanbul. S. 21.
- Mukambaev, Ceenbay, (2009). *Kırgız Tilinin Diyalektolojikalık Sözdüğü (yayına haz. Prof. Dr. Kadirahı Konkobaev)*, Bışkek. B. 535.
- Şirin H. (2015). *Kül Tigin yazıtı – notlar*. Bilge kültür sanat. İstanbul. 151 s.
- Tekin T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri, Sanat Kitabevi*. Ankara. 244 s.
- Toparli vd. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay, (2003). S. 313.
- Ünlü S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Yayınevi*. S. 989-990.
- Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. (1982). *Қадимги туркий тил*. Тошкент. Б. 75.
- Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербака. Л.: Наука, (1969).676 с.
- Жўракўзиев Н. *Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар ва туркий фольклорда космогоник мифология*. Тошкент. 2018. Б. 89.
- Кызласов И.Л. (1996). *Материалы к ранней истории тюрков. I. Древнейшие свидетельства об армии*. Российская археология. М. С. 75.
- Маҳмуд Кошғарий. (1963). *Туркий сўзлар девони (Девону луготит-турк)*. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. III. Тошкент. Б. 140.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA O'ZBEK TILINING LEKSIK TARAQQIYOTI VA YANGI TERMINLARNING MILLIYLASHTIRILISH MUAMMOLARI

O'ktam BEGIMOV *
Sevara SHAMURATOVA *

Annotatsiya

Mazkur maqolada globallashuv sharoitida o'zbek tilining leksik taraqqiyoti, xorijiy terminlarning tilga kirib kelish sabablari hamda ularni milliyalashtirish bilan bog'liq lingvistik muammolar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet, media va raqamli kommunikatsiya jarayonlari natijasida o'zbek tili leksikasida yuz berayotgan transformatsion o'zgarishlar yoritilgan. Shuningdek, xorijiy terminlarning nazoratsiz o'zlashuvi milliy til tizimining fonetik, grammatik va semantik uyg'unligiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi asoslab beriladi. Terminologik tizimni milliyalashtirishda tilning ichki imkoniyatlari, semantik aniqlik, fonetik qulaylik va kommunikativ tabiiylik asosiy mezon sifatida baholanadi. Maqolada turkiy tillarning mushtarak leksik tajribasi hamda o'zbek tilida muvaffaqiyatli milliyalashtirilgan terminlar misolida yangi atamalar yaratish tamoyillari yoritiladi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi tomonidan tasdiqlangan yangi terminologik muqobillar lingvistik va pragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda terminologik milliylashuv til mustaqilligi, ilmiy tafakkur va madaniy identitetni saqlashning muhim omili sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: globallashuv, terminologiya, leksik taraqqiyot, turkiy tillar, milliylashuv, neologizm, til siyosati.

LEXICAL DEVELOPMENT OF THE UZBEK LANGUAGE UNDER GLOBALIZATION AND THE PROBLEMS OF NATIONALIZING NEW TERMINOLOGY

Abstract

This article examines the lexical development of the Uzbek language in the context of globalization and analyzes the linguistic problems related to the nationalization of new foreign terminology. The study highlights transformational changes occurring in the Uzbek lexical system under the influence of information technologies, digital communication, the Internet, and global media processes. It is emphasized that the uncontrolled adoption of foreign terms may negatively affect the phonetic, grammatical, and semantic harmony of the national language system. The article discusses the importance of using the internal resources of the Uzbek language in the process of terminology formation and evaluates semantic clarity, phonetic convenience, and communicative naturalness as the main criteria for successful nationalization. Particular attention is paid to the common lexical experience of Turkic languages and to the creation of new terms based on national linguistic potential. The research also analyzes newly approved Uzbek equivalents of foreign terms from linguistic and pragmatic perspectives. In this regard, the activity of the Terminology Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan is considered an

* Ma'mun universiteti katta o'qituvchisi, Urganch, O'zbekiston, ORCID: 0009-0001-0764-4576, begimovuktam753@gmail.com

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Xorazm viloyati hududiy bo'linmasi rahbari

important step toward strengthening the functional independence of the Uzbek language. The study concludes that the nationalization of terminology is not only a linguistic issue but also a significant factor in preserving scientific thinking, cultural identity, and language independence in the era of globalization.

Keywords: globalization, terminology, lexical development, Turkic languages, nationalization, neologism, language policy.

Globallashuv jarayoni XXI asr til taraqqiyotining eng muhim ekstralingvistik omillaridan biriga aylandi. Dunyo miqyosida iqtisodiy, siyosiy, ilmiy va madaniy integratsiyaning kuchayishi tillar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni sezilarli darajada jadallashtirmoqda. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida xalqaro kommunikativ maydon kengayib, turli tillar leksik tizimiga yangi tushunchalar faol kirib kelmoqda. Bugungi raqamli makonda internet, ijtimoiy tarmoqlar, media industriyasi va IT texnologiyalarining ustuvor mavqega ega bo'lishi ko'plab yangi terminologik qatlamlarning shakllanishiga sabab bo'lmoqda. Natijada jahon tillarida, xususan, o'zbek tilida ham yangi kommunikativ ehtiyojlarni ifodalovchi birliklar soni ortib bormoqda.

O'zbek tili leksikasi ham globallashuv ta'sirida sezilarli transformatsion jarayonlarni boshdan kechirmoqda. Xususan, iqtisodiyot, marketing, media, internet kommunikatsiyasi va zamonaviy texnologiyalar bilan bog'liq "marketing", "kontent", "blogger", "trend", "startup", "monitoring", "platforma", "onlayn", "target", "stream", "podkast" kabi birliklar faol iste'molga kirib ulgurdi. Ushbu terminlarning tez ommalashuvi zamonaviy jamiyat ehtiyojlari va global axborot almashinuvi bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki til jamiyatdagi yangi tushunchalarni tez va qulay ifodalashga intiladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, xorijiy terminlarning kirib kelishi til taraqqiyotining tabiiy lingvistik jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Zero, tarixiy taraqqiyot davomida barcha tillar ma'lum darajada o'zaro leksik almashinuv asosida boyib borgan.

Biroq yangi terminlarning nazoratsiz va tartibsiz ravishda o'zlashishi milliy til tizimining ichki muvozanatiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Chunki har bir til o'zining fonetik, grammatik va semantik qonuniyatlariga asoslangan yaxlit tizim hisoblanadi. Agar yangi birliklar ushbu tizimga moslashtirilmasdan qabul qilinsa, tilning ichki uyg'unligi zaiflashadi, gibrid nutq shakllari kuchayadi hamda milliy tafakkurga xos ifoda modellari asta-sekin chekinib boradi. Masalan, bugungi yoshlar nutqida uchrayotgan "post tashlamoq", "like bosmoq", "story qo'ymoq", "save qilib olmoq" kabi aralash konstruksiyalar tilning sintaktik va semantik tizimida yangi hodisalarni yuzaga keltirmoqda. Bu jarayon, bir tomondan, zamonaviy kommunikativ moslashuvni bildirs, ikkinchi tomondan, milliy til me'yorlariga ta'sir qiluvchi omil sifatida ham baholanishi mumkin.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan yangi terminlarni o'zlashtirish jarayonida milliy tilning ichki imkoniyatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, xorijiy birliklar tilning fonetik tizimiga moslashishi zarur. Masalan, ayrim terminlarning talaffuz shakli o'zbek tilining fonetik me'yorlariga moslashtirilmasa, nutqdagi tabiiylik buziladi. Shuningdek, morfologik moslashuv ham muhimdir. O'zbek tiliga kirayotgan birliklarning grammatik qo'shimchalarni qabul qilish xususiyati, so'z yasash imkoniyati va sintaktik faoliyati til tizimiga mos bo'lishi kerak. Semantik jihatdan esa terminning ma'no aniqligi va tushunariligi muhim mezon hisoblanadi. Chunki yangi atama milliy tafakkurga yot bo'lmagan holda, aniq ilmiy yoki kommunikativ vazifani bajarishi zarur.

Globallashuv sharoitida terminologik siyosat masalasi ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ko'plab rivojlangan davlatlar xorijiy terminlarni to'liq qabul qilishdan ko'ra, ularning milliy muqobillarini yaratishga intilmoqda. Masalan, turk tilida "kompyuter" o'rniga "bilgisayar", qozoq tilida "aeroport" o'rniga "әуежай", o'zbek tilida esa "taym menejment" o'rniga "vaqt boshqaruvi" kabi birliklarining faol qo'llanishi tilning ichki imkoniyatlariga tayanilganini ko'rsatadi. O'zbek tilida ham "elektron pochta", "ijtimoiy tarmoq", "sun'iy intellekt", "masofaviy ta'lim" kabi muvaffaqiyatli milliylashtirilgan terminlar mavjud. Bu esa o'zbek tilining yangi tushunchalarni ifodalash imkoniyati yetarlicha kuchli ekanini ko'rsatadi.

Shu sababli globallashuv davrida o'zbek tilining leksik taraqqiyotini ikki muhim omil asosida baholash zarur: birinchidan, tilning zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarga mos ravishda ochiq tizim sifatida rivojlanishi; ikkinchidan esa, uning milliy tabiati, ichki qonuniyatlari va madaniy-estetik xususiyatlarini saqlab qolish masalasi. Ana shu ikki jihat o'rtasidagi metodik va lingvistik muvozanatni ta'minlash bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Terminologik tizimning milliylashuvi til mustaqilligining eng muhim va murakkab ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Chunki har qanday mustaqil til nafaqat kundalik kommunikatsiya vositasi, balki ilmiy tafakkur, texnologik taraqqiyot va madaniy identifikatsiyaning asosiy tayanchi sifatida ham namoyon bo'ladi. Tilning terminologik qatlamidagi mustaqillik esa uning ilmiy va intellektual salohiyatini belgilovchi muhim mezondir. Agar biror til zamonaviy fan, texnika, iqtisodiyot yoki raqamli kommunikatsiya sohalaridagi tushunchalarni o'z ichki imkoniyatlari asosida nomlay olsa, bu holat uning funksional qudrati va lingvistik mustaqilligini ko'rsatadi. Aksincha, xorijiy terminlarning me'yoriy tizimsiz va haddan tashqari ustunligi tilning ichki nomlash mexanizmlarini zaiflashtirib, ilmiy tafakkurning begonalashuviga olib kelishi mumkin.

Termin aslida oddiy so'z emas. U muayyan xalqning ilmiy tafakkuri, dunyoni anglash modeli va madaniy tajribasining lingvistik shaklidir. Shu sababli termin yaratish jarayoni faqat texnik tarjima bilan cheklanmaydi. Har bir yangi atama ortida muayyan konseptual tafakkur modeli yotadi. Masalan, "sun'iy intellekt" termini o'zbek tilida nafaqat "artificial intelligence" iborasining tarjimasi, balki inson tafakkuriga xos funksiyalarni texnologik tizim orqali ifodalashga oid ilmiy tasavvurning milliy shaklidir. Yoki "masofaviy ta'lim", "ijtimoiy tarmoq", "elektron hukumat" kabi birliklar xalq tilining ichki semantik imkoniyatlari asosida yaratilgani sababli tez ommalashdi va faol iste'molga kirib bordi. Demak, muvaffaqiyatli termin xalq tafakkuriga begona bo'lmagan, semantik jihatdan aniq va kommunikativ jihatdan qulay birlik sifatida shakllanishi kerak.

Terminologik milliylashuv jarayonida sun'iylikka yo'l qo'ymaslik masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ayrim hollarda xorijiy terminlarga muqobil yaratish jarayonida tilning tabiiy taraqqiyot qonuniyatlariga zid, sun'iy va murakkab birliklar yuzaga keladi. Bunday terminlar semantik noaniqligi yoki fonetik og'irligi sababli xalq tiliga singmaydi. Natijada rasmiy tavsiya etilgan birlik iste'moldan chetda qolib, xorijiy shaklning o'zi faol yashashda davom etadi. Shu bois termin yaratishda tilning fonetik qulayligi, semantik aniqligi, qisqalik tamoyili va xalq tiliga yaqinligi asosiy mezon bo'lishi zarur. Tilshunoslikda bu holat "lingvistik motivatsiya" tamoyili bilan izohlanadi, ya'ni yangi birlikning ma'nosi foydalanuvchi ongida tabiiy assotsiatsiya uyg'ota olishi kerak.

Terminologik tizimning milliylashuvida xalq tilining ichki imkoniyatlariga tayanish, ayniqsa, muhimdir. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida so'z yasash, birikma hosil qilish va semantik kengayish orqali juda boy terminologik qatlam shakllangan. Masalan,

“bilim yurti”, “yozuv mashinasi”, “aloqa vositasi”, “tezkor xabar”, “hisoblash texnikasi” kabi birliklar tilning ichki resurslari asosida yaratilgan terminologik modellardir. Shu nuqtayi nazardan yangi terminlarni yaratishda turkiy tillarning mushtarak tajribasidan foydalanish ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki turkiy tillarda tarixan umumiy semantik ildiz va nomlash tamoyillari mavjud bo‘lib, bu omil zamonaviy terminologiyani milliy asosda rivojlantirish uchun katta imkoniyat yaratadi.

Globallashuv davrida terminologik tizim faqat lingvistik emas, balki madaniy-mafkuraviy masalaga ham aylanmoqda. Chunki terminologiya orqali jamiyatning ilmiy tafakkuri shakllanadi. Agar ilmiy tushunchalar to‘liq xorijiy birliklar orqali ifodalansa, asta-sekin ilmiy tafakkur ham begona konseptual qoliplarga bog‘lanib qolishi mumkin. Shu bois terminologik milliylashuv til siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Bu jarayonning asosiy maqsadi xorijiy terminlarni rad etish emas, balki milliy tilning ilmiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirish va uning funksional mustaqilligini mustahkamlashdan iboratdir.

Demak, terminologik tizimning milliylashuvi – bu shunchaki tarjima masalasi emas, balki tilning ilmiy tafakkur yaratish qudrati, madaniy mustaqilligi va milliy identitetini saqlash bilan bog‘liq murakkab lingvistik jarayondir. Shu sababli yangi atamalarni yaratishda semantik aniqlik, fonetik tabiiylik, xalq tiliga yaqinlik va milliy tafakkur bilan uyg‘unlik tamoyillariga amal qilish bugungi o‘zbek terminologiyasining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda o‘zbek tilining terminologik tizimini tartibga solish va milliyalashtirish masalasi davlat til siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasining 2025-yil 30-iyuldagi 62-son bayoni asosida 40 ta xorijiy atamaning o‘zbekcha muqobillari tasdiqlangani bu boradagi amaliy ishlarning yangi bosqichga ko‘tarilganini ko‘rsatadi. Mazkur qaror tilning zamonaviy kommunikativ ehtiyojlarini milliy tilning ichki imkoniyatlari asosida qondirishga qaratilgani bilan muhimdir. Chunki terminologik tizimdagi tartib va me‘yor tilning ilmiy, rasmiy va ijtimoiy funksiyalarini barqarorlashtiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Tasdiqlangan atamalar orasida “доставка – yetkazish”, “мастер класс – mahorat darsi”, “навигатор – yo‘llagich”, “маршрут – yo‘nalish”, “светофор – yo‘lchiroq”, “ИТ технологиялари – axborot texnologiyalari” kabi birliklarning mavjudligi terminologik milliylashuvda semantik yaqinlik va xalq tiliga moslik tamoyili ustuvor bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayrim birliklar allaqachon xalq nutqida faol qo‘llanib kelayotgani sababli ular tabiiy qabul qilinmoqda. Masalan, “axborot texnologiyalari”, “mahorat darsi”, “yo‘nalish” singari birliklar o‘zbek tilining ichki grammatik va semantik tizimiga to‘liq moslashgan. Bu holat terminologik milliylashuvning muvaffaqiyatli kechishi uchun atamaning sun‘iy emas, tabiiy kommunikativ ehtiyoj asosida shakllanishi muhim ekanini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, ayrim yangi muqobillar ilmiy va amaliy jihatdan keng muhokamani talab qiladi. Masalan, “айсберг – muztog‘”, “бодикамера – yonkamera”, “коворкинг – ish markazi”, “шуруп – buramamix”, “портфолио – yig‘majild” kabi variantlar semantik moslik nuqtayi nazaridan ma‘lum darajada izoh talab etadi. Chunki terminologiyada faqat tarjima yetarli emas; yangi birlikning kommunikativ qulayligi, xalq tiliga singuvchanligi va konseptual aniqligi ham muhim hisoblanadi. Masalan, “portfolio” termini zamonaviy ta‘lim va kasbiy faoliyatda shaxsiy yutuqlar jamlanmasi ma‘nosida qo‘llanadi. “Yig‘majild” varianti esa ushbu tushunchaning funksional va zamonaviy semantik qamrovini to‘liq ifodalay oladimi, degan savolni yuzaga keltiradi. Yoki “коворкинг” uchun tavsiya etilgan

“ish markazi” birikmasi umumiy ma’noga ega bo‘lib, uning aynan hamkorlik asosidagi ijodiy-ish muhitini ifodalash xususiyati kuchsizroq sezilishi mumkin.

Mazkur holat terminologik milliylashuv jarayonining murakkab lingvistik hodisa ekanini ko‘rsatadi. Chunki har qanday yangi atama bir vaqtning o‘zida fonetik, semantik, uslubiy va pragmatik mezonlarga javob berishi lozim. Agar birlik faqat tarjima sifatida yaratilsa-yu, lekin xalq nutqida yashash qobiliyatiga ega bo‘lmasa, u sun’iy termin sifatida qolib ketishi mumkin. Tilshunoslikda terminning yashovchanligi uning iste’mol chastotasi va kommunikativ qulayligi bilan belgilanadi. Shu sababli yangi atamalarni joriy etishda faqat lingvistlar emas, balki soha mutaxassislari, ommaviy axborot vositalari va keng jamoatchilikning til sezgisi ham muhim rol o‘ynaydi.

Boshqa tomondan, ushbu qarorni o‘zbek tilining funksional mustaqilligini ta’minlash yo‘lidagi muhim qadam sifatida baholash mumkin. Chunki globallashuv davrida xorijiy terminlarning haddan tashqari ko‘payishi milliy tilning ichki nomlash imkoniyatlarini cheklab qo‘yishi mumkin. Terminologik muqobillar yaratish esa tilning ilmiy va kommunikativ salohiyatini mustahkamlaydi. Ayniqsa, turkiy tillarning tarixiy tajribasida yangi tushunchalarni milliy asosda nomlash an’anasi kuchli bo‘lgan. Shu jihatdan qaranganda, 40 ta xorijiy atamaning o‘zbekcha muqobillarini tasdiqlash jarayoni oddiy lug‘aviy yangilanish emas, balki til siyosati, milliy tafakkur va madaniy identitet bilan bog‘liq muhim ijtimoiy-lingvistik hodisadir.

Bu jarayonning muvaffaqiyati esa yangi birliklarning xalq tiliga qanchalik singishi, ommaviy kommunikatsiyada faol qo‘llanishi va semantik jihatdan tabiiy qabul qilinishiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Bu esa amaliy tilshunoslik nuqtayi nazaridan jiddiy ilmiy kuzatishni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, globallashuv sharoitida o‘zbek tilining leksik taraqqiyoti tabiiy jarayon hisoblanadi. Biroq yangi terminlarni milliylashtirish, turkiy tillarning mushtarak leksik imkoniyatlaridan foydalanish hamda tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlarini saqlash bugungi til siyosatining dolzarb vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar

Abjalova M., Rashidova U. (2025). *Tilshunoslik nazariyasi. Tilshunoslikning mantiqiy asoslari*. Toshkent: Bookmany print.

Axborot texnologiyalari atamalarining izohli lug‘ati. (2023). Toshkent: “Kafolat print company”.

Madvaliyev A. (2017). *Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари*. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти.

Madvaliyev A. va boshq. (2023). *Xalqaro terminelementlarning izohli-illyustrativ lug‘ati*. Toshkent: Donishmand ziyosi.

DAVLAT TILINI BILISH TALABINING FUQAROLIK OLISH JARAYONIDAGI INSTITUTSIONAL AHAMIYATI

O‘rinboy BOBOYOROV*

Annotatsiya

So‘nggi yillarda mamlakatimizda aholining davlat xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligiga oid masalalarni ko‘rib chiqish tartibini soddalashtirish hamda ushbu yo‘nalishda davlat xizmatlarini ko‘rsatishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanish bo‘yicha muhim ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, turli axborot tizimlari orqali masofaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyati yaratildi. Dunyoning ko‘plab davlatlarida fuqarolikni olish yoki naturalizatsiya jarayonida davlat tilini ma‘lum darajada bilish talabi mavjud. Ushbu talab bo‘lajak fuqarolarning jamiyatga tezroq moslashishini ta‘minlaydi. Jahon tajribasidan kelib chiqib, O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilish jarayonida chet davlat fuqarolari yoki fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar uchun davlat tilini bilish darajasini aniqlash bo‘yicha imtihondan o‘tish tartibi joriy etildi. Mazkur maqolada davlat tilining ijtimoiy va siyosiy institut sifatidagi o‘rni, O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligini olish jarayonida davlat tilini muloqot darajasida bilish, undan foydalanish bilan bog‘liq masalalar hamda davlat tilini bilish talabining institutsional ahamiyati tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: nizom, shaxs, fuqarolik, davlat tili, hujjat, me‘yor, imlo, uslub, qolip, matn, nutq, xulosa, axborot, interaktiv, davlat xizmatlari, elektron platforma, murojaat, talabgor, sinov, sertifikat, test, mantiq.

THE INSTITUTIONAL SIGNIFICANCE OF THE REQUIREMENT TO KNOW THE STATE LANGUAGE IN THE CITIZENSHIP ACQUISITION PROCESS

Abstract

In recent years, significant efforts have been made in our country to expand opportunities for the population to use public services, simplify the procedure for considering issues related to the citizenship of the Republic of Uzbekistan, and widely introduce modern information and communication technologies in the provision of public services in this field. In particular, the possibility of using remote services through various information systems has been created. In many countries around the world, there is a requirement to have a certain level of proficiency in the state language when obtaining citizenship or undergoing the naturalization process. This requirement helps prospective citizens adapt more quickly to society. Based on international experience, a procedure has been introduced in the process of admission to the citizenship of the Republic of Uzbekistan that requires foreign citizens or stateless persons to pass an examination to determine their level of proficiency in the state language. This article analyzes the role of the state language as a social and political institution, issues related to the knowledge of the state language at the communicative level and its use in the process of obtaining citizenship of the Republic of Uzbekistan, and the institutional significance of the requirement to know the state language.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi bo‘lim boshlig‘i, urinboymaxmudovich@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3578-2922

Keywords: regulation, individual, citizenship, state language, document, norm, spelling, style, template, text, speech, conclusion, information, interactive, public services, electronic platform, application, applicant, examination, certificate, test, logic.

Har bir xalqning milliy o'zligini anglash, milliy ong va tafakkurining ifodasi, millat ma'naviyati uning tili orqali namoyon bo'ladi. Til millat ma'naviyatining asosiy ifoda vositasi sifatida uning tarixiy xotirasi, madaniyati, urf-odatlar va qadriyatlarini avlodlardan avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, har qanday tilning saqlanishi va rivojlantirilishi nafaqat madaniy, balki ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi.

Mamlakatimiz mustaqilligi arafasida, ya'ni 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, 1995-yil 21-dekabrda "Davlat tili haqida"gi Qonunning yangi tahriri qabul qilinishi o'zbek tilining O'zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslarini belgilab berdi. Respublikamizdagi barcha davlat tashkilotlari, mahalliy hokimiyatlar, xo'jalik birlashmalarida o'zbek tilini davlat tili sifatida qo'llash, rasmiy ish yuritish masalalarini davlat tilida amalga oshirish majburiyati joriy etildi.

Avvalam bor shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi xalqimizning milliy mustaqillikka erishish yo'lidagi muhim qadamlardan biri bo'lgan. Bu mamlakatimiz, yurtdoshlarimiz hayotidagi unutilmas, tarixiy voqeaga aylandi va muhim siyosiy va ijtimoiy masala sifatida baholanadi. Bu jarayon milliy o'zlikni tiklash, jamiyatni birlashtirish va davlat mustaqilligini mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qildi.

"O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 19-hamda 20-moddalarida O'zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilishda chet davlat fuqarosi yoki fuqaroligi [O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni (yangi tahriri), 1995]

Albatta, mustaqillik yillarida mamlakatimizda barcha sohalarda bo'lgani kabi tilimiz taraqqiyotida ham muhim o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek tilining xalqaro miqyosda obro'si oshdi. Xususan, chet davlat fuqarosi yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs mamlakat fuqaroligini qabul qilishda davlat tilini bilish tartibini belgilovchi me'yoriy hujjat "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilishda davlat tilini bilish darajasini aniqlash tartibi to'g'risida nizom" tasdiqlandi["O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 2020].

Mazkur nizom chet davlat fuqarosi yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs mamlakat fuqaroligini qabul qilishda davlat tilini bilish darajasini belgilovchi tartibni hamda ularga qo'yiladigan talablarni belgilaydi. Asosiy talab fuqaroligi yo'q shaxs O'zbekiston Respublikasi fuqaroligini olish uchun davlat tilini kamida oddiy muloqot darajasida **tushunishi, gapira olishi, o'qishi va yozishi** kerak. Aslida bu kabi tartib jahon amaliyotida oldindan mavjud bo'lib, mamlakatlar fuqaroligi to'g'risidagi qonunlarda o'z ifodasini topgan. Masalan, "Rossiya Federatsiyasi fuqaroligi to'g'risida"gi Federal Qonun (2002)ga ko'ra fuqarolik olmoqchi bo'lgan shaxslar rus tilini, "Qozog'iston Respublikasi fuqaroligi to'g'risida"gi Qonun (1995)ga ko'ra fuqarolik olishda shaxs qozoq tilini bilishi va mamlakat qonunlarini hurmat qilishi, "Qirg'iz Respublikasi fuqaroligi to'g'risida"gi Qonun (1993)ga ko'ra fuqarolik olishda davlat tilini bilish talabi mavjud. Shuningdek, qator mamlakatlarning fuqarolik to'g'risidagi qonunlarida – Tojikiston Respublikasi (1995), Ozarbayjon Respublikasi (1998), Armaniston Respublikasi (1995)da fuqarolik olishda ham davlat tilini bilish talab etilsa, Belarus Respublikasi (1991)da esa belarus yoki rus tilini bilish talab

etiladi. MDH davlatlarining ko'pchiligida fuqarolik olish uchun davlat tilini bilish talabi 1991–2002-yillar oralig'ida, ya'ni mustaqillikdan keyin qabul qilingan fuqarolik to'g'risidagi qonunlar bilan tartibga solingan. Bu talab fuqarolarning jamiyatga integratsiyasini ta'minlashga xizmat qiladi. Keyingi yillarda bu talabni aniqlash uchun **maxsus imtihonlar** tartibi joriy etilgan.

Fuqarolik olish jarayonida davlat tilini bilish talabining joriy etilishi institutsional] islohot sifatida baholanishi mumkin. Amaldagi tartibga ko'ra, talabgorlarning til kompetensiyasi to'rt asosiy komponent bo'yicha baholanadi: **tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish**. Ushbu model xalqaro til baholash standartlariga to'liq mos keladi[Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilishda davlat tilini bilish darajasini aniqlash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida" 2020-yil 28-sentabrdagi 592-son qaroriga o'zgartirishlar va qo'shimcha kiritish to'g'risida" VMQ-368, 2023.].

O'zbekistonda yuqorida ta'kidlangan nizomga ko'ra chet davlat fuqarosi yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs mamlakat fuqaroligini qabul qilishda davlat tilini bilish darajasini aniqlash bo'yicha quyidagi 4 ta ko'nikma talablariga javob berishi lozim:

- **tinglab tushunish ko'nikmasi** – oddiy suhbat va matnlarning mazmunini tushunish;
- **gapirish ko'nikmasi** – o'zi haqida ma'lumot berish va oddiy suhbat olib borish;
- **o'qish ko'nikmasi** – sodda matnlar, xabarlarining mazmunini o'qib tushunish;
- **yo'zish ko'nikmasi**– oddiy matn yoki shaxsiy xat yozish, oddiy hujjatlarni to'ldirish.

Til bilish darajasi test, yozma va og'zaki suhbat asosida aniqlanadi. Imtihondan muvaffaqiyatli o'tgan shaxslarga davlat tilini bilish darajasi bo'yicha davlat namunasidagi sertifikat beriladi. Shuni ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda mazkur imtihon tartibi 2020-yil noyabr oyidan joriy etilgan va amalda bo'lib kelmoqda [O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 28-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilishda davlat tilini bilish darajasini aniqlash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi **592-son** qarori]. Keyinchalik 2023-yil ushbu qarorga tegishli o'zgartirishlar kiritilgan. O'tgan davr mobaynida fuqaroligi yo'q shaxslarning davlat tilini bilish darajasi bo'yicha sinovlardan muvaffaqiyatli o'tib, davlat tilini bilish to'g'risida sertifikat olganlar soni: 2020-yil 508 nafar, 2021-yil 930 nafar, 2022-yil 461 nafar, 2023-yil 768 nafar, 2024-yil 593-nafar, 2025-yil 305 nafar bo'lib, umumiy 3565 nafarni tashkil qiladi. Hududlar kesimida tahlil qiladigan bo'lsak, davlat tilini bilish darajasini aniqlash bo'yicha tegishli sertifikatga ega bo'lgan fuqaroligi yo'q shaxslarning 552(15.4%) *nafari* Toshkent shahri, eng ko'pi, ya'ni 991(27.8%) *nafari* Surxondaryo viloyati, 329(9.2%) *nafari* Toshkent viloyati, 595(16.7%) *nafari* Sirdaryo viloyati, 242(6.8%) *nafari* Farg'ona viloyati, 213(5.9%) *nafari* Qashqadaryo viloyati, 178(4.9%) *nafari* Andijon viloyati, 124(3.5%) *nafari* Xorazm viloyati, 119(3.3%) *nafari* Qoraqalpog'iston Respublikasi, 110(3.1%) *nafari* Samarqand viloyati, 38(1.1%) *nafari* Jizzax viloyati, 28(0.8%) *nafari* Buxoro viloyati, 27(0.7%) *nafari* Namangan viloyati hamda 19(0.5%) *nafari* Navoiy viloyati hissasiga to'g'ri keladi. Ma'lumotlarga ko'ra bugungi kunda respublikada doimiy yashab kelayotgan fuqaroligi yo'q shaxslar soni 20 000 ga yaqin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat xizmatlari ko'rsatish infratuzilmasini takomillashtirish va aholining davlat xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 24-iyuldagi PF-6269-son Farmonining ijrosini ta'minlash, uning samaradorligini oshirish shuningdek,

O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilishda davlat tilini bilish darajasini aniqlash jarayonida ortiqcha hujjatlarni talab qilish amaliyotini to‘liq bartaraf etish, O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligiga oid masalalarni ko‘rib chiqish tartibini soddalashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilishda davlat tilini bilish darajasini aniqlash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” 2020-yil 28-sentabrdagi 592-son qaroriga o‘zgartirishlar va qo‘shimcha kiritish to‘g‘risida 2023-yil 14-avgustdagi 368-son qarorining qabul qilinishi bu yo‘nalishdagi ishlarni muvofiqlashtirdi.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, fuqarolik olishda til bilish talabi keng tarqalgan amaliyot hisoblanadi. Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Kanada va boshqa rivojlangan davlatlarda ham til bilish darajasi majburiy mezon sifatida belgilangan. Bu esa yangi fuqarolarning jamiyatga moslashuvi va ijtimoiy integratsiyasini ta‘minlashga xizmat qiladi. O‘zbekiston Respublikasi fuqaroligiga qabul qilishda chet davlat fuqarosi yoki fuqaroligi bo‘lmagan shaxs tomonidan davlat tilini bilish darajasini aniqlash imtihonidan o‘tish uchun davlat xizmatlari markazlari yoxud O‘zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali elektron tarzda murojaat qilish tartibi yo‘lga qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilishda talabgorlarning davlat tilini bilish darajasini aniqlash Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi va uning hududiy bo‘linmalari tomonidan yuqorida ta’kidlangan talablar asosida amalga oshirilishi belgilangan. Davlat tilini bilish talabi faqat O‘zbekistonda emas, O‘zbekiston kabi ko‘plab davlatlarda, ayniqsa, **Yevropa, Shimoliy Amerika** va ayrim **Osiyo** mamlakatlarida fuqarolik olish uchun til bilish va imtihondan o‘tish majburiy hisoblanadi. Fuqarolik olish tartibiga oid nizomlar hamda xorijiy davlatlar tajribasi o‘rganilganda, bu kabi talablar jahon tajribasi amaliyotida qat’iy belgilanganligi oydinlashadi. Shuningdek, rivojlangan qator davlatlarda ham fuqarolik olish uchun til imtihonlari o‘tkaziladi. Xususan:

Germaniyada – nemis tilini odatda B1 darajada bilish talab qilinadi.

Fransiyada – fransuz tilini B2 darajada bilish talabi yo‘lga qo‘yilgan.

Buyuk Britaniyada – ingliz tilidan kamida B1 daraja talab qilinadi hamda “Life in the UK – Bu yirik Britaniyada hayot” dasturi asosida til bilish testi o‘tkaziladi.

Ispaniyada – ispan tilidan A2 daraja talabi amaliyotda mavjud.

Portugaliyada – portugal tilidan A2 daraja talabi qilinadi.

Shvetsariyada – davlat tillaridan birini (nemis, fransuz yoki italyan) A2/B1 darajada bilish talabi belgilangan.

Daniyada – daniya tilidan maxsus imtihon topshirish talabi mavjud.

Kanadada – ingliz yoki fransuz tilini bilish va fuqarolik testi talab qilinadi.

Amerika Qo‘shma Shtatlarida – ingliz tilidan suhbat va davlat tuzilishi bo‘yicha test topshirish amaliyoti mavjud.

Turkiyada – fuqarolik olish jarayonida turk tilini bilish talab qilinadi⁵.

MDH davlatlarida fuqarolik olish jarayonida davlat tilini bilish talabi turli usullar orqali tekshiriladi. Har bir davlat o‘z qonunchiligiga muvofiq til bilish darajasini **test, suhbat, hujjat/sertifikat yoki aralash** usullari orqali aniqlaydi. O‘zbekiston Respublikasida joriy etilgan mazkur til bilish imtihonining muhim ahamiyati shundaki, davlat tilini talab

⁵ <https://lottalingo.com/de/blog/2026-01-02-language>

darajasida bilmagan fuqaroligi yo‘q shaxslar xohishiga ko‘ra 3 oylik maxsus til o‘rgatish kurslarida bepul o‘qitiladi.

Davlat tilini bilish talabi fuqarolik olish jarayonining muhim institutsional elementi hisoblanadi. U ijtimoiy integratsiya, milliy identifikatsiya va davlat barqarorligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu bois, tilni o‘qitish va baholash tizimini yanada takomillashtirish, hududiy tafovutlarni kamaytirish hamda xalqaro standartlarga moslashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, davlat tilining rivoji va uning huquqiy asoslarini mustahkamlash jamiyat barqarorligi, milliy birlik va ijtimoiy integratsiyaning muhim sharti hisoblanadi. Fuqarolik olish jarayonida til bilish talabining joriy etilishi esa ushbu yo‘nalishda amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni (yangi tahriri).

“O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligi to‘g‘risida”gi *O‘zbekiston Respublikasi Qonuni*.

Vazirlar Mahkamasining “*O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilishda davlat tilini bilish darajasini aniqlash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida*” 2020-yil 28-sentabrdagi 592-son qaroriga o‘zgartirishlar va qo‘shimcha kiritish to‘g‘risida” VMQ-368.

Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. (2013). *Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish*. Toshkent.

Extra, G. Yagmur, (2012). *Language Rich Europe*. Cambridge University Press.
(*google.com.internet manbalari*)

DRAMALARNING SAHNALASHTIRILISHIDA YUZ BERADIGAN SINONIMLAR TRANSFORMATSIYASI

Oybek TOXIROV*

Annotatsiya

Keyingi o'n yillikdagi tadqiqotlar ichida kognitiv tilshunoslik bilan bog'liq atamalar tizimi shakllandi. Matn tadqiqida ham qiziq terminalogik tizim paydo bo'ldi va hali leksikografik jihatdan o'z echimini topmadi. Masalan, matnning turli shakllarida namoyon bo'lishida undagi statik birliklar muayyan o'zgarishlarga yuz tutadi, ayniqsa, badiiy asarning sahnalashtirilishida yoki ekranlashtirilishida bu hodisa aniq ko'zga tashlanadi. Buning turli maqsadlari bor alabtt. Birgina dramatik asarning sahnaga ko'chirilishida kuzatilgan holatlar bu borada qilinishi kerak bo'lgan ko'p ishlar borligini ko'rsatadi. Masalan, til birliklarining o'zgarishi qanday maqsadlarda amalga oshishiga ko'ra alohida, qaysi so'z turkumlari va til birliklarida kuzatilishiga ko'ra alohida tasniflanishi kerak. Bundan tashqari, o'zgarishlarning qay tarzda amalga oshishiga ko'ra ham maxsus tamoyillar ishlab chiqilishi lozim. Shuningdek, uslubga xos transformatsion holatlarning kuzatilishi ham alohida tasniflashni talab qiladi.

Kalit so'zlar: Drama, sahnalashtirish, transformatsiya, sinonim, kontekstual sininimiya.

TRANSFORMATION OF SYNONYMS IN THE STAGING OF DRAMAS

Abstract

In the course of the last decade of research, a system of terms related to cognitive linguistics has been formed. An interesting terminological system has also emerged in text research, which has not yet found its lexicographical solution. For example, when a text is presented in different forms, its static units undergo certain changes, especially when it is staged or screened. This phenomenon is clearly visible. There are, of course, different purposes for this. The cases observed in the adaptation of a single dramatic work show that there is much work to be done in this regard. For example, the changes in language units should be classified separately according to the purposes for which they are carried out, and in which word groups and language units they are observed. In addition, special principles should be developed according to the way in which the changes are carried out. Also, the observation of transformational situations specific to the style requires a separate classification.

Keywords: Drama, staging, transformation, synonym, contextual synonymy.

Sinonimlar tilning muhim leksik vositalaridan biri bo'lib, nutqda fikrni aniq, ta'sirchan va rang barang ifodalashga xizmat qiladi. Sinonimiya, xususan, leksik sinonimiya hodisasi dunyo tilshunosligi tarixida juda keng o'rganilgan semantik kategoriyalardan biri, hozirga qadar bu hodisa sinoatlarini nazariy inkishof qilishga bag'ishlangan minglab asarlar, ana shunday paradigmatic munosabat asosida uyushgan birliklarni tizim sifatida ta'rif, tavsif va amaliy istifoda uchun taqdim etadigan yuzlab sinonimik lug'atlar yaratilgan. Pyesada sinonimlarning qo'llanishi leksik sathda ham sintaktik sathda ham kuzatiladi. Bu tabiiy

* O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti katta o'qituvchisi, O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi

o'laroq asarning sahna ijrosiga ham o'tadi. Masalan, matndagi *ammo* so'zi o'rnida *lekin*, *adovat* so'zi o'rnida *dushmanlik*, *ayg'oqchi* so'zi o'rnida *josus*, *ehtirom* so'zi o'rnida *hurmat* so'zi ishlatiladi. Bunday transformatsiyalar sahnadagi ijrochi aktyor uchun qulaylik yaratadi. Sintaktik sathda "*senga hech narsa demadimi?*" gapi o'rnida "*biror nima demadimi senga?*" gapi qo'llanilishi natijasida, birinchi sintaktik strukturada olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchiga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lsa, ikkinchi sintaktik qurilmada olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchi gap oxiriga keltirilishi oqibatida, fikrning asosi "*biror narsa*" bilan ifodalangan to'ldiruvchiga qaratiladi. Demak, bunda asosiy gap, fikr kimga ekanligi emas, nimaning aytilgani muhim qilib ko'rsatilgan. Bunday pozitsion o'zgarishlar orqali gapning eng muhim unsuri tanlanadi va birinchi planga chiqariladi. Aktyorning mahorati ham aynan shu bilan belgilanadi. Aytilmoqchi bo'lgan fikrning eng muhim qirrasini pozitsion o'zgarish orqali alohida ta'kidlanadi.

Ba'zan asardagi darak gap asarining sahna talqinida so'roq gap shaklida berilishi ham mumkin. Bunda gap mazmunida o'zgarish bo'lmaydi, ammo nisbatan faollashadi. Ya'ni darak gap linear – bir chiziqli harakatlansa, so'roq gapda polinear – ko'p yo'nalishli mazmun ifodalanadi. So'roq gap orqali murojaat qaratilgan shaxs ham faollashtiriladi, ya'ni darak gapda nafaol tinglovchi sifatida turgan qahramon so'roq gapni eshitgani zamon unda fikriy uyg'onish, savolga javob berish holati yuzaga keladi. Shuning uchun ham sahnada darak gapning so'roq gapga transformatsiyasi ko'p kuzatiladi. Masalan, Izzat Sulton qalamiga mansub "Imon" dramasi matnida Risolat buvi nutqida "*dadang bilsa, xafa bo'ladi bolam*" gapi qo'llanilgan, ijroda esa "*dadang eshitsu, xafa bo'lmaydimi bolam?*" tarzida ifodalangan. Ayni gapdagi *bilmoq* so'zining – *eshitmoq* so'ziga transformatsiyasi ham muhim hisoblanadi. *Bilmoq* – kishining o'z izlanishlari natijasi bo'lsa, *eshitmoq* fe'lida – tasodifiylik, yoki "atayin" ma'nolari sezilib turadi. Ya'ni ota haqiqatni boshqalardan eshitsu uning ta'siri kuchliroq bo'lishi ta'kidlanadi. Shuning uchun ham bunday leksik va sintaktik transformatsiyani ma'qullash lozim bo'ladi. Chunki ularda aniq funksional maqsad ifodalanadi.

"Tong otgan taraflarda" pyesasida Yolq'izmergan nutqidagi "*yashirinib yurmoq*" fe'li, sahna ijrosida "*qochib yurmoq*" tarzida ifodalangan. Bunday sinonimik transformatsiyaning maqsadi ma'noni aniq va ta'sirchan tarzda ifodalashga qaratilgan bo'ladi. Bu yerda bir qiziq jarayon bor. "*Yashirinib yurmoq*" va "*qochib yurmoq*" bevosita sinonimiyani hosil qilmaydi. Lekin ma'nodoshlik, semantik yaqinlik mavjud. "*Yashirinib yurmoq*" bir joyning o'zidagi faoliyat bilan bog'liq bo'lsa, "*qochib yurmoq*" turli makonlar bilan aloqalantiriladi. Shu ma'noda insinirovka jarayonidagi o'zgarish voqelik mantig'iga juda mos keladi. Ya'ni sarson sargardonlik aynan "*qochib yurmoq*" fe'lida kuchli ifodalangan.

Ayni asardagi "*Tushib ketadimi?*" gapi sahnada "*kirib ketadimi*" tarzida og'zaki nutqqa moslashtirilganligi kuzatiladi. "*Yer qa'riga kirib ketmoq*" birikmasi "*Yer qa'riga tushib ketmoq*" birikmasidan ta'sirliroq bo'lib, badiiy til mantig'iga mos keladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, "*tushib ketmoq*" birikmasi bilan "*kirib ketmoq*" birikmasi transformatsion nazariyaga ko'ra ichki struktura va tashqi strukturada o'zgarishlar ro'y berishi mumkin. Fe'lli birikmalar sintaktik jihatdan turlicha bo'lsa ham kontekst mazmuniga muvofiq semantik yaqinlashuv yuz beradi. Bu holat kontekstual sinonimiya hisoblanadi. "*Tushib ketmoq*" va "*kirib ketmoq*" birikmalari turli harakat ma'nosini bildirsa-da biz tahlilga tortayotgan kontekstda "*yer qariga ketmoq*" ma'nosi bilan semantik yaqinlashuv hosil qilgan. "*Kir-*" fe'li yo'nalish, ichkariga harakat, gorizontall ko'chishni bildiradi. "*Tush-*" fe'lida esa pastga tomon harakatni, vertikal yo'nalishni ifodalaydi. Har

ikki birikmadagi *“ketmoq”* yordamchi fe’li intensivlikni ifodalaydi, keskin harakat ma’nosini kuchaytiradi. *“Tushib ketmoq”* fe’lida pastga qulamoq ma’nosi yetakchilik qilsa, *“Kirib ketmoq”* fe’lida esa yutilib, ko’zdan g’oyib bo’lmoq ma’nosi yetakchilik qiladi. Pragmatik jihatdan *“tushib ketmoq”* fe’lida tasodifylik mavjud bo’lsa, *“kirib ketmoq”* fe’lida faol harakat, uyat qo’rquv, iztirob bilan bog’liq subyektning ixtiyoriy faol harakati ifodalanadi. Shu ma’noda aytish mumkinki *“yer qa’riga kirib ketmoq”* birikmasida subyektning makon bilan metaforik integratsiyasi dramatik tarzda kuchliroq ifodilangan, *“tushib ketmoq”* da esa bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga pastlashish ma’nosi ifodilangan. Semantik pragmatik transformatsiya ayni paytda aniq maqsadga qaratilgan kontekstual sinonimiyani yuzaga chiqargan.

“Imon” dramasidagi Risolat buvi nutqida *“tandirga qarashvorasan”* gapi sahnada *“tandir boshiga obor”* gapi orqali ifodalanadi. Semantik jihatdan har ikki gap o’ziga xos ma’no qirralarini hisobga olmaganda mazmunan bir-biriga yaqin. Ikkalasida ham *“tandir yonida yordamlashish”* ma’nosi ifodilangan, biroq transformatsiya qilingan gapda buyruq aniq va shunga yarasha intonnatsiya mavjud. Asosiy matnda esa ehtimol ma’nosi seziladi. Shuning uchun o’zgartirilgan matndagi qat’iyat va aniqlik ekspressivlikni taminlashga xizmat qilgan.

“Tong otgan tarafdarda” doston dramasiining sahna versiyasida leksik sinonimlardan keng foydalanganligi ko’rinadi. *“Naqd manglayimga kelib qo’nganini qarang”* gapidagi *“manglay”* so’zi *“peshona”* so’zi bilan almashtiriladi. Bu esa tomoshabin uchun asarning tushunilishini qulaylashtiradi (perseptivlik), ijroji uchun esa, talaffuzni qulaylashtiradi.

“Bir joyda ko’p qolib ketmanglar” gapidagi *“ko’p”* so’zi o’rnida *“uzoq”* so’zining qo’llanishi leksik sinonimiya doirasiga kiradi. Bunday transformatsiyaning asosida *“uzoq”* so’zining fonetik qobig’ini talaffuzga moslab o’zgartirish maqsadi yotadi. Ijroda *“q”* tovushining tushirilishi va shevaga xos *“uzooo”* tarzda talaffuz qilinish imkonini beradi. *“Farzand”* so’zining *“bola”*ga o’zgarishi ham jonli nutqqa xoslikni ta’kidlash maqsadi bilan amalga oshadi. *“Farzandlaringni o’zingdan ko’payib bir xalq bo’l, deb yaxshi niyat bilan bir biriga uylanglar”* ijroda esa *“Bolalaringni”* tarzida ketadi.

Matnda *“parvardigor”* so’zi qo’llanilgani holda ijroda *“tangri”* so’zi faol qo’llanilgan. Asar voqealari uzoq o’tmishga, mifologik zamonga oid bo’lgani uchun *“parvardigor”* so’zi o’rniga *“tangri”* so’zining qo’llanilishi har tomonlama maqsadga muvofiq hisoblanadi.

“Ko’p” ravishi o’rniga *“uzoq”* leksemasining ishlatilishi ijroda fonologik cho’ziqlikni ta’minlash bilan birga fikr ifodasini aniqlashtirishga xizmat qilgan.

“Taraf” so’zi o’rnida *“yer”* so’zining qo’llanishi ham kuzatiladi. Odatda *“taraf”* so’zi o’rnida uning sinonimi bo’lgan *“tomon”* so’zi ishlatilishi kerak edi, biroq ijroda *“yer”* so’zi qo’llangan bo’lib bu og’zaki nutqqa xoslikni urg’ulashga xizmat qilgan.

“Atrof” so’zi ham ijroda eng ko’p transformatsiyaga uchragan birlik hisoblanadi. *“Atrof yov”* gapi ijroda *“hammayoq yov”* tarzida ifodalanadi. Bu sinonimik transformatsiyaning yorqin bir ko’rinishi hisoblanadi. Bunda ham intonnatsion butunlikni ta’minlash orqali voqelikni mubolag’ador ifodalash maqsad qilingan bo’ladi. Agar bu jumla matndagidek *“atrof yov”* tarzida ijro qilinganida Manguqut nutqining emotsional ekspressivlik butunligi yetarlicha ochilmay qolgan bo’lar edi. *“Hamma yoq yov”* deyish orqali nutq dinamikasi kuchli ta’kid oladi va aytilmoqchi bo’lgan fikr ta’sirchan shaklda tugal ifoda etiladi.

“Tong otgan tarafdarda” doston dramasiida Yolg’izmangan nutqidagi *“odamlarning ko’ziga tushma”* gapi *“odamlarning nazaridan nari uch”* gapi bilan almashib qo’llaniladi.

Bu esa sintaktik sinonimiyaning bir turi hisoblanadi. Asosiy maqsad ma'noni farqli konstruksiyalarda taqdim qilishdan iborat bo'ladi.

Ba'zan bir sintaktik konstruksiya unga nisbatan ixchamroq, soddaroq konstruksiya bilan almashtiriladi. Bunda ham ma'no saqlanadi, ifoda farqli bo'ladi. Masalan:

Tongyorug' : Men eshitayotganim yo'q!

Yolg'izmergan: Nega eshitmayapsiz?

Tongyorug' : Eshitmayapman!

Kontekstual sinonimiya orqali ta'sirchanlikni yuzaga chiqarish ham spektaklning jonli chiqishida muhim rol o'ynaydi masalan: "Kecha kechqurun Ovqat mahalida Eriga Tumtayib o'tirgan edi" ijroda "eri" so'zi o'rniga "Akam" so'zini ishlatadi. Bunda yosh qizlarning nutqiga xos milliy mental ifodaga urg'u qaratilgan. "Kelingiz arz qiptida sizga" jumlasida to'ldiruvchi vazifasidagi olmosh o'rnida chiqish kelishigidagi birinchi shaxs olmoshi bilan ifodalanagan to'ldiruvchiga almashtirilgan. Kontekstual sinonimiya natijasiga qahramon "menini" o'rta chiqargan. Boshqacha aytganda o'zidan shubhalanayotganini ikkinchi shaxs jo'nalish kelishigidagi olmoshni birinchi shaxs chiqish kelishigidagi olmoshga o'zgartirish orqali kuchli takid hosil qilgan. Kontekstual sinonimiyaning yana shunday ko'rinishi uchraydiki unda mavhum miqdor nisbatan aniqlashtiriladi. Masalan Risolat buvi nutqida pesada yozilgan "to'xta bolam jindek gapim bor" jumlasidagi "jindek" oxshatishi orqali ifodalangan ravish "ikki og'iz gap" birikmasi orqali konkretlashtiriladi.

"Ha demay" so'zi hozir so'zi bilan sinonim bo'la olmaydi lekin kontekstda ayni manoda ishlatish mumkin. Asos matndagi Risolat buvi nutqida "*Hademay opang bilan pochchang kelib qolishadi*" gapi "*Hozir opang bilan pochchang kelib qolishadi*" tarzida transformatsiyaga uchraydi. Har ikki so'zda ham "ko'p vaqt o'tmasdan", "hali zamon", "birozdan keyin", "ko'z ochib yumguncha" kabi tez orada yuz beradigan muayyan vaqt birligini ifodalaydi. Hademay so'zining o'rniga hozir so'zining ishlatilishi ijroda qulaylik imkonini beradi. Shu bois ijrochi ham o'ziga eng qulay bo'lgan so'zni ijro qilgan talaffuz qilgan bunda "osonini tanlash" tamoyiliga tayanilgan.

Tilimizda "avzoyi buzuq", "kayfiyati yo'q" kabi iboralar mavjud, og'zaki nutqda "avzoyi, kayfiyati" so'zlari o'rnida Ruscha "nastroyeniya" so'zi ishlatilishi ko'p kuzatiladi. Risolat buvi nutqida ham "avzoyi buzuq" iborasi o'rnida "nastroyeniya yoq" o'zgarishli birikmasi qo'llaniladi, natijada yengil kulgu effekti hosil qilinadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, leksik-semantik sathdagi transformatsiyada ayrim so'z va iboralarining sahna ijrosidagi o'zgarishi nazarda tutiladi. Bunday o'zgarishlarning mantig'i, albatta, muayyan maqsad bilan amalga oshadi. Dramatik asarning sahnalashtirilishida eng ko'p kuzatiladigan holatlardan biri sinonimik transformatsiya hisoblanadi. Bunda muayyan so'z uning sinonimiga almashtirilar ekan, bunda so'zning yangilik-eskilik, tushunarliklik, emotsional-ekspressiv bo'yodqorlik, ta'sirchanlik, talaffuzga qulaylik kabi holatlar nazarda tutiladi.

Adabiyotlar

Ergashova B. (2022). *Lingvokulturologiya – til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi* // Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta'lim ilmiy-uslubiy jurnal. Samarqand.

Mahmudov N. (2015). *Olamning lisoniy manzarasi va so'z o'zlashtirish*// O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent.

Mahmudov N. (2017). *Til tilsimi tadqiqi*. Toshkent: Mumtoz so'z.

Mahmudov N. (2021). *Tilimizning tilla sandig'i*. Toshkent: Mumtoz so'z.

Xudoyberganova D. (2020). *Til. Tafakkur. Madaniyat*. Ilmiy risola. Toshkent: Nodirabegim.

Mahmudov N. (2022). *Sinonimlar – til zanginligi va ranginligi ko‘zgusi*. O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati. I jild. Toshkent.

Yo‘ldoshev M. (2019). *Badiiy matn lingvopoetikasi*. Toshkent.

Yo‘ldoshev M. (2007). *Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari*. Toshkent: Fan.

TILSHUNOSLIKDA RAQAMLI XIZMAT NOMLARINING SHAKLLANISHI VA O'RGANILISHI

Munojot SAYDAZAMOVA *

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslikda raqamli xizmat nomlarining shakllanishi, rivojlanishi va o'rganilishiga oid nazariy masalalar tahlil qilinadi. XX asrda onomastika an'anaviy antroponim va toponimlar doirasidan chiqib, ergonim, ideonim, pragmatonim, geortonim, teonim kabi ko'plab nom turlarini qamrab olgan kompleks ilmiy yo'nalishga aylangani asoslab beriladi. XXI asrda esa kommunikativ makonning raqamli shaklga o'tishi natijasida internet onomastikasi va raqamli xizmat nomlari alohida tadqiqot obyekti sifatida shakllangani ko'rsatiladi.

Maqolada "digital naming", "brand naming", "cyberonymy" kabi yo'nalishlar doirasida virtual platformalar, mobil ilovalar, onlayn xizmatlar va internet domenlarining nominativ xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, "Google", "Telegram", "Zoom", "Spotify", "PayPal", "Payme", "Click", "Uzum", "Olcha", "Anor" kabi nomlar misolida raqamli xizmat nomlarining fonetik qulaylik, esda qoluvchanlik, funksional aniqlik, brend yaratish va foydalanuvchi ongiga ta'sir ko'rsatish xususiyatlari tahlil qilinadi.

Maqolada raqamli xizmat nomlari nafaqat lingvistik birlik, balki marketing strategiyasi, kommunikativ ta'sir vositasi va ijtimoiy identitetni ifodalovchi nominativ hodisa sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, raqamli xizmat nomlarini terminologik jihatdan aniqlashtirish va ularning tipologiyasini ishlab chiqish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: onomastika, internet onomastikasi, raqamli xizmat nomlari, digital naming, brand naming, cyberonymy, nominatsiya, pragmatika, virtual kommunikatsiya.

THE FORMATION AND STUDY OF DIGITAL SERVICE NAMES IN LINGUISTICS

Abstract

This article analyzes theoretical issues related to the formation, development, and study of digital service names in linguistics. It explains that in the twentieth century, onomastics moved beyond the traditional study of anthroponyms and toponyms and developed into a complex scientific field covering various types of names, such as ergonyms, ideonyms, pragmatonyms, geortonyms, and theonyms. In the twenty-first century, as communicative space shifted into a digital form, Internet onomastics and digital service names emerged as separate objects of research.

The article discusses the nominative features of virtual platforms, mobile applications, online services, and Internet domains within the framework of such fields as "digital naming," "brand naming," and "cyberonymy." In addition, using the examples of "Google," "Telegram," "Zoom," "Spotify," "PayPal," "Payme," "Click," "Uzum," "Olcha," and "Anor," the article analyzes the features of digital service names, including phonetic convenience, memorability, functional clarity, brand creation, and influence on users' consciousness.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tadqiqotchisi

The article interprets digital service names not only as linguistic units but also as nominative phenomena that function as marketing strategies, means of communicative influence, and expressions of social identity. It also substantiates that clarifying the terminology of digital service names and developing their typology are among the urgent tasks of modern linguistics.

Keywords: onomastics, Internet onomastics, digital service names, digital naming, brand naming, cyberonymy, nomination, pragmatics, virtual communication.

XX asrda onomastika an'anaviy antroponim va toponimlar doirasidan chiqib, ergonim, ideonim, geortonim, pragmatonim, teonim kabi ko'plab nom turlarini qamrab olgan keng ko'lamli ilmiy sohaga aylandi. Natijada onomastik tizimning obyekt doirasi real, madaniy, mifologik hamda ijtimoiy institutlar bilan bog'liq nom birliklari hisobiga sezilarli darajada kengaydi. Bu jarayon nomlash fenomenining murakkablashuvi hamda uning ijtimoiy-madaniy funksiyalarining ortib borishi bilan bog'liq holda kechdi. Shu tariqa onomastika nomlarning kelib chiqishi va tasnifini o'rganish bilan cheklanmay, ularning kommunikativ, pragmatik va diskursiv xususiyatlarini ham tadqiq qiluvchi kompleks yo'nalish sifatida shakllandi.

Mazkur differensiallashuv va obyekt doirasining kengayishi XXI asrga kelib yangi bosqichga ko'tarildi. Kommunikativ makonning raqamli shaklga o'tishi onomastik tizim tarkibida yangi qatlam – raqamli xizmat nomlarining shakllanishiga olib keldi. Endilikda nomlash jarayoni virtual platformalar, mobil ilovalar, onlayn xizmatlar va internet domenlarini ham qamrab ola boshladi. Ushbu yangi nominativ hodisalarni o'rganish G'arb tilshunosligida “digital naming”, “brand naming”, “cyberonymy” kabi yo'nalishlarning shakllanishiga olib keldi.

Raqamli nomlar funksional va pragmatik jihatdan tahlil qilinib, ularning brend yaratish, auditoriya bilan aloqa o'rnatish hamda milliy va global identitetni shakllantirishdagi roliga alohida e'tibor qaratildi. Shu asosda raqamli xizmat nomlari nafaqat lingvistik birlik sifatida, balki marketing strategiyasi, kommunikativ ta'sir, ijtimoiy identitet va foydalanuvchi ongiga ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida ham talqin qilinmoqda. Masalan, “Google”, “Telegram”, “Zoom”, “Spotify”, “PayPal” kabi nomlar qisqa, fonetik jihatdan qulay va esda qoluvchan bo'lishi bilan birga, xizmatning innovatsion xarakterini ham ifodalaydi. O'zbek raqamli makonida esa “Payme”, “Click”, “Uzum”, “Olcha”, “Anor” kabi nomlar milliy va global nominatsion modellarning sintezi asosida shakllanganini kuzatish mumkin.

Internet olamining o'ziga xosligi bir qator lingvistik xususiyatlar bilan belgilanadi. Jumladan, ma'lumotlarning subyektiv talqini, kommunikatsiyaning global xarakteri hamda tilning multimodal va raqamli formatlarda namoyon bo'lishi ushbu muhitni an'anaviy kommunikativ maydondan ajratib turadi. Shu asosda Internet onomastikasi nisbatan mustaqil nominativ tizim sifatida shakllanadi. Unda real ijtimoiy makondagi nomlash modellari virtual shaklda qayta ifodalanadi va yangi funksional vazifalar bilan boyiydi. Natijada internet onomastikasi real ijtimoiy makonning semantik va funksional analogi sifatida qaraladi.

Jumladan, real ijtimoiy muhitda shaxsiy nom insonning identifikatsiyasi, ijtimoiy maqomi va madaniy mansubligini ifodalovchi birlik sifatida talqin qilinadi. Zerkinaning ta'kidlashicha, shaxsiy nom oilaviy qadriyatlar, ijtimoiy-mafkuraviy qarashlar hamda shaxsning zamon va makondagi identifikatsiyasini o'zida mujassam etadi [Zerkina, 2017, 214]. Ushbu yondashuv internet onomastikasida ham dolzarbligini saqlab qoladi, chunki

virtual nomlash jarayoni ham shaxsning o'zini namoyon etish va identifikatsiya qilish mexanizmlariga tayanadi.

Shaxsiy identifikatsiya va sun'iy nominatsiya muammolari xorijiy tilshunoslikda keng muhokama qilingan. Y.D.Babayeva, A.E.Voyskunskiy, O.V.Smislova [Babayeva, Voyskunskiy, Smislova, 2000], E.I.Goroshko [Goroshko, 2017. 223-237], D.Kristal [Crystal, 2001. 272] kabi olimlarning tadqiqotlarida internet muhitida qo'llaniladigan nikonimlar (nicknames) virtual kommunikatsiyaning muhim identifikatsion birliklari sifatida tahlil etilgan. Mazkur ishlarda nikonim shaxsni belgilash uchun chat va boshqa onlayn muloqot shakllarida qo'llaniladigan, foydalanuvchi tomonidan yaratilgan badiiy-fantastik obraz va real ismlarning o'rni bosuvchi nominativ birlik sifatida talqin qilinadi. Masalan, "DarkShadow", "CyberLion", "SilentGirl", "MrX" kabi nikonimlar foydalanuvchining real shaxsidan ko'ra, uning virtual identitetini ifodalashga xizmat qiladi.

Keyinroq, Oleska V.Kisel, Vladimir V.Mikhailov, Yuliya A.Savinova, Galina A.Bosiklar [Oleska V.Kisel, 2018] tomonidan virtual muhit onimlarining lingvistik xususiyatlari, ularning semantik tuzilishi hamda kommunikativ funksiyalari o'rganildi. Shu tariqa nikonimlar virtual identitet va o'zini taqdim etish mexanizmlarining markaziy unsuri sifatida shakllandi [Сафонова, 2013, 77] hamda turli fan sohalari – lingvistika, psixologiya, kommunikatsiya nazariyasi doirasida tadqiqot obyekti bo'lib xizmat qildi.

Biroq internet onomastikasining dastlabki bosqichida tadqiqotlar asosan shaxsiy identifikatsiya bilan bog'liq virtual kommunikatsiya muhitida qo'llanilgan nikonimlar doirasida olib borildi. Keyinchalik virtual muhitning kengayishi va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida nominatsiya obyektlari ham kengaydi va internet domenlari, platforma nomlari hamda raqamli xizmat brendlari lingvistik tahlil doirasiga kiritila boshladi. Masalan, "YouTube", "Facebook", "Instagram", "TikTok" kabi platforma nomlari global kommunikatsiya tizimining ajralmas komponentiga aylandi.

Jahon iqtisodiyotida xizmat ko'rsatish sohasining ixtisoslashuvi va diversifikatsiyasi raqamlashtirish jarayoni bilan yangi bosqichga ko'tarildi. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida qidiruv, buyurtma, yetkazib berish va to'lov kabi operatsiyalar internet muhitida elektron shaklda amalga oshiriladigan yangi xizmat turlarini yuzaga keltirdi⁶. Xususan, elektron tijorat ("Amazon", "AliExpress"), onlayn to'lov tizimlari ("Payme", "Click", "PayPal"), striming platformalari ("Netflix", "Spotify") hamda onlayn transport xizmatlari ("Uber", "Yandex Go") zamonaviy raqamli xizmatlar tizimining faol qatlamini tashkil etadi.

Biroq amalda keng qo'llanilishiga qaramay, "xizmat" atamasi lingvistik va iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida xizmat biror ish yoki mehnat bilan shug'ullanish, ma'lum faoliyatni bajarish sifatida izohlanadi⁷. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy manbalarda "elektron xizmat" va "raqamli xizmat" tushunchalari funksional va texnologik jihatdan farqlanadi. Mazkur terminologik noaniqlik raqamli xizmat nomlarini lingvistik jihatdan tahlil qilishda konseptual aniqlikni talab etadi.

Iqtisodiy faoliyat turi sifatida "xizmat" tushunchasi ilk bor J.Say tomonidan 1803-yilda ilmiy muomalaga kiritgan. Olim xizmatlarni nafaqat inson faoliyati mahsuli, balki tabiat obyektlari va kuchlari tomonidan ham ko'rsatiladigan foydali harakatlar sifatida talqin qilgan. Keyinchalik, F.Bastiat J.Sayning "xizmatlar nazariyasi"ni rivojlantirib, individual xizmatlar hamda ularning manfaatlarni uyg'unlashtirishdagi roliga alohida

⁶ Цифровой товар – товар или услуга? [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://moglobi.ru/stati/cifrovoy-tovar-tovar-ili-usluga/main.html> (дата обращения: 12.01.2019).

⁷

e'tibor qaratdi. Bastiatning fikricha, xizmat nafaqat ishlab chiqarish jarayonidagi bevosita mehnat sarfini, balki boshqalar tomonidan bajariladigan va iste'molchining sa'y-harakatlarini tejaydigan har qanday faoliyatni ham anglatadi [Савинов, 2010. 14]. Mazkur yondashuv xizmat tushunchasining funksional va ijtimoiy mohiyatini ochib beradi. Aynan shu konseptual asos keyinchalik elektron va raqamli xizmatlar nazariyasining shakllanishiga zamin yaratdi. Chunki raqamli muhitda amalga oshiriladigan xizmatlar ham foydalanuvchining vaqtini, resursini va harakatini optimallashtirishga qaratilgan bo'lib, ularning nomlanishi xizmatning funksional modelini aks ettiradi.

Ilmiy adabiyotlarda "xizmat" tushunchasi tarixiy va nazariy jihatdan turlicha talqin qilingan. Aristotel xizmatni odamlar o'rtasidagi o'zaro aloqa shakli sifatida izohlab, uni mutanosib javob yoki mukofot bilan bog'laydi. Keyinchalik K.Marks xizmatni keng va tor ma'noda izohlaydi: keng ma'noda u boshqa shaxslar va jamiyat uchun mo'ljallangan mehnat natijasi bo'lsa, tor ma'noda moddiy shaklga ega bo'lmaydigan va ijrochidan alohida mustaqil mavjudlik kasb etmaydigan faoliyat sifatida talqin qilinadi [Маркс, 413]. X.Vorachekning qayd etishicha, zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda ham xizmat tushunchasiga yagona, universal ta'rif berish masalasi munozarali bo'lib qolmoqda [Ворачек, 2002, 99-103]. F.Kotler, K.Bastiat, A.Marshall, T.Hill xizmatni faoliyat yoki jarayon sifatida talqin qilsa, K.Gronroos, G.Assel, L.Abalkin, V.Supyran xizmatni foydali natija va iste'molchiga ko'rsatiladigan ta'sir bilan bog'laydi [Король, 2014]. Shu tariqa xizmat tushunchasi faoliyat, jarayon va natija kabi bir necha konseptual model doirasida izohlanadi.

Mazkur nazariy xilma-xillik shuni ko'rsatadiki, xizmat fenomeni moddiy mahsulotdan farqli ravishda, ko'proq funksional xususiyatga ega. Bu jihat raqamli muhitda yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki raqamli xizmatlar ko'pincha moddiy shaklga ega bo'lmagan, interaktiv faoliyat sifatida amalga oshiriladi. Shuning uchun "raqamli xizmat" tushunchasini aniqlashtirish hamda uning nominativ ifodasi – raqamli xizmat nomlarini lingvistik jihatdan tavsiflash konseptual aniqlikni talab etadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan nazariy yondashuvlardan kelib chiqib, mazkur maqolada "raqamli xizmat" tushunchasi quyidagicha talqin qilinadi: xizmat bir subyektning ehtiyojlarini qondirish maqsadida boshqa subyektning tashabbusi bilan ilgari surilgan faoliyat bo'lib, iqtisodiy nuqtayi nazardan ushbu faoliyat ikkita majburiy shart – bunday xizmatni olish zarurati va uni taqdim etishning obyektiv imkoniyati mavjud bo'lganda amalga oshadi [Бритченко, 2017. 19]. Tilshunoslik nuqtayi nazardan esa taklif etiladigan xizmatning nomi mazkur faoliyatning mohiyatini ifodalash bilan birga, iste'molchida qiziqish va qabul qilish motivatsiyasini shakllantirish funksiyasini ham bajaradi. Masalan, "Zoom" nomi xizmatning tezkor yaqinlashtirish va bog'lash funksiyasini metaforik ifodalasa, "Telegram" nomida tezkor xabar almashish semantikasi mujassamlashgan. "Click" va "Payme" kabi nomlar esa xizmatning asosiy funksiyasi – to'lovni sodda va tez amalga oshirish g'oyasini aks ettiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda xizmat ko'rsatish jarayonlarining raqamlashtirilgan shakllarga o'tishi yangi lingvistik fenomenlarning shakllanishiga olib keldi. Raqamli muhitda yuzaga kelgan onomastik birliklar ushbu umumiy tendensiyaning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ldi. Natijada internet onomastikasi alohida tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanib, uning paydo bo'lish mexanizmlarini aniqlash va tizimlashtirish zarurati ortdi.

Internet muhitida raqamli shakldagi xizmatlar doirasining kengayishi atoqli nomlar tizimiga, eng avvalo, uning terminologik qatlamiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. S.Kersten va

N.Lotze ta'kidlaganidek, onomastikaning fan sifatidagi o'ziga xos jihati onimlar kategoriyalarini ifodalovchi terminlarning faol yaratilishida namoyon bo'ladi. Biroq bu jarayon, bir tomondan, nazariy differensiallashuvni ta'minlasa, ikkinchi tomondan, terminologiyaning haddan tashqari fragmentatsiyalanishiga olib keladi [Kisel, 2018. 133]. Mazkur tendensiya raqamli xizmatlar sohasida ham kuzatiladi. Raqamli muhitda paydo bo'lgan onimlar turlicha atamalar bilan nomlanishi natijasida ularning tipologik chegaralari aniq belgilanmay qolmoqda. Shu bois raqamli xizmat nomlarining terminologik jihatdan asoslangan va adekvat tipologiyasini ishlab chiqish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda ta'lim, axborot, reklama, konsalting, buxgalteriya, yuridik hamda ilmiy-texnik xizmatlarning ko'plab shakllari ham raqamli formatda amalga oshirilmoqda. Shu sababli raqamli xizmat nomlari internet kommunikatsiyasining faol va dinamik rivojlanayotgan onomastik qatlamlardan biri sifatida zamonaviy tilshunoslikning istiqbolli tadqiqot obyektiga aylanmoqda⁸.

Adabiyotlar

Babayevo, Y.D., Voyskunsky, A.E., Smyslova, O.V (2000). Internet: impact on the personality. *Humanitarian researches on the Internet*. Moscow: Terra Mozhaisk.

Crystal D. *Language and the Internet*. Cambridge. Cambridge University Press, 2001. 272 p.

Gorshko E.I. (2007). *Linguistics of the Internet: formation of a disciplinary paradigm, Genres and text types in a scientific and media discourse*. 5. 223-237.

Oleska V.Kisel, Vladimir V.Mikhailov, Yuliya A.Savinova, Galina A.Bosik. New onomastic realities in digital era. // *The Europeans Proceedings of Social & Behavioural Sciences*. ISSN: 2357-1330. EEIA-2018, International Conference "Education Environment for the Information Age". <https://dx.doi.org/10.15405/epsbs.2018.09.02.34>.

Zerkina, N.N. (2017). Axiological Linguistics: Ways and Mechanisms of Values and Anti-Values Manifestation in Language (based on idioms and onyms of the English language). *Language and Linguistic Personality in the Age of Globalization: Cognitive, Axiological, Comparative Aspects* Aktobe, Magnitogorsk: Magnitogorsky Dom Pechaty. p. 214.

Бритченко И.Г. (2017). Теоретические подходы к определению понятия «услуга» и «административная услуга» в экономической литературе и практике / Даньшина Ю.В., Бритченко И.Г. // *Электронный научный журнал ВСУ им. Черноризец Храбр (Варна, Болгария)*. № 10. 19 с.

Ворачек Х. О. (2002). состоянии «теории маркетинга услуг» // *Проблемы теории и практики управления*. №1. С. 99-103.

Король. А. Н. (2014). Услуги: определение и классификация /А. Н. Король, С.А. Хлынов // *Электронное науч. изд. «Ученые заметки ТОГУ»*. Т. 5. № 4. С. 1323-1328.

Маркс К., Энгельс Ф. *Соч.* 2-е изд. Т. 26.Ч. 1. С. 413.

Савинов Л. И. (2010). Теоретические подходы к содержанию понятия «услуга» // *Сервис plus*. № 3. С. 14–19.

⁸ Цифровой товар – товар или услуга? [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://moglobi.ru/stati/cifrovoj-tovar-tovar-ili-usluga/main.html> (дата обращения: 12.01.2019).

Сазонова Є. О. (2013). Антропонім в Інтернет-комунікації (на матеріалі української, англійської та італійської мов): *дис. ... кандидата філол. наук*: 10.02.15 / Євгенія Олександрівна Сазонова. Донецьк. 190 с.

Фадеева Н. В. (2011). *Анализ основных дефиниций сферы услуг с позиций процессного подхода к менеджменту качества* // Вестник ТГТУ. Т. 17. № 4. С. 1131-1147.

SUN'IY INTELLEKTNI SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZASIDA QO'LLASH

Nigora NISHANOVA*

Annotatsiya

Maqolada sud-lingvistik ekspertizasi jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llashning huquqiy asoslari va zamonaviy tendensiyalari tahlil qilinadi. O'zbekiston Respublikasining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi" doirasida belgilangan vazifalar, SI tizimlarining matn tahlili, mualliflikni aniqlash va nutq signallarini qayta ishlashdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, sud-lingvistik tadqiqotlarda inson omili va algoritmlar mutanosibligi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: sud lingvistikasi, sun'iy intellekt (SI), Strategiya – 2030, raqamli ekspertiza, NLP (tabiiy tilni qayta ishlash), stilometriya, nutqiy to'qnashuvlar, mualliflikni aniqlash.

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN FORENSIC LINGUISTIC EXPERTISE

Abstract

The article analyzes the legal foundations and modern trends in the use of artificial intelligence technologies in the forensic linguistic examination. The tasks set within the framework of the "Strategy for the Development of Artificial Intelligence Technologies until 2030" of the Republic of Uzbekistan, the role of AI systems in text analysis, authorship identification, and speech signal processing are considered. Also, the issues of the balance between human factors and algorithms in forensic linguistic research are highlighted.

Key words: forensic linguistics, artificial intelligence (AI), Strategy – 2030, digital forensics, NLP (natural language processing), stylometry, linguistic conflicts, authorship attribution.

Hozirgi kunda mamlakatimiz taraqqiyoti, avvalambor, ilm-fan va oliy ta'limga asoslangani, bu sohada yuqori texnologiyalar asosida yangicha sifat bilan yondashuv talab etilishi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Kadrlar tayyorlashda sifatni ko'tarish, yangi g'oyalar va bilimlar – oliy ilmiy maktab modernizatsiyasi suyanadigan fundamentni mustahkamlash eng muhim vazifalardan etib belgilangan.

Bu boradagi islohotlarning mantiqiy davomi sifatida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-son qarori qabul qilindi. Mazkur hujjat sud-ekspertiza sohasini, xususan sud lingvistikasini raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalar bilan boyitish uchun huquqiy zamin yaratadi.

Mazkur qarorda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishiga erishish, shuningdek, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi⁹da belgilangan

⁹ Adliya vazirligi huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi Respublika sud-ekspertiza markazi, samsungsamq7a@gmail.com

maqsad va vazifalar ijrosini ta'minlash vazifalari belgilangan. Qarorda sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish bo'yicha sun'iy intellekt asosida yaratilgan dasturiy mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar hajmini oshirishda barcha sohalarini qamrab olish, sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy bazani shakllantirish, sohada standartlarni takomillashtirish va xalqaro hamkorlik aloqalarini mustahkamlash, ma'lumotlarni qayta ishlash hamda sun'iy intellektga asoslangan loyihalarni ishga tushirish uchun texnik infratuzilma yaratish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida mazkur yo'nalishdagi ustuvor loyihalarni amalga oshirish, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha aholining bilim va ko'nikmalarini oshirish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish kabilar belgilangan¹⁰. Prezident qarorida ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy qilish orqali mamlakatimizning yetakchi davlatlar qatoriga kirishiga erishish va "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash ko'zda tutilgan. Strategiya doirasida:

- sun'iy intellekt asosidagi dasturiy mahsulotlar hajmini oshirish;
- normativ-huquqiy bazani shakllantirish va standartlarni takomillashtirish;
- kadrlar salohiyatini va aholining SI bo'yicha bilimlarini oshirish kabi vazifalar qo'yilgan bo'lib, bu sud-ekspertiza sohasi mutaxassislari oldiga ham yangi talablarni qo'yimoqda.

Sun'iy intellekt (ko'pincha qisqacha SI deb ataladi) – bu kompyuter va dasturlarni inson kabi "o'ylashga", o'rganishga va qaror qabul qilishga o'rgatadigan texnologiya [Jurafsky, Martin, 2023, 12]. Oddiy qilib aytganda, buni mashinalarning aqlli ishlash qobiliyati deb ta'riflash mumkin. Sun'iy intellekt qanday vazifalarni bajarishi mumkin, degan savolga sun'iy intellekt inson bajaradigan ayrim vazifalarni bajarishga harakat qilishi imkoni mavjudligi qayd etilmoqda. Xususan, mashinalarning bu "aqlli" ishlash qobiliyati sud-lingvistik ekspertizasida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Matn tahlili: Matnni tushunish, yozish va uning asl mazmunini saqlagan holda tarjima qilish.

2. Nutq va tasvir: Nutqni eshitib matnga aylantirish, audio-video yozuvlardagi nutq ohangi, pauzalar va insonning hissiy holatini aniqlash.

3. Muammolarni yechish: Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilib, ekspert uchun yechim variantlarini taklif qilish [Coulthard, Johnson, 2017, 45].

Sun'iy intellekt kelajak emas, balki ayni vaqda, bugungi kunda mavjud, muayyan ilmfan mahsuli. U bizning ishimizni yengillashtirishi, lekin insonning o'rnini to'liq bosa olmaslagi e'tirof etilmoqda. Asosiysi uni qo'llashda to'g'ri va unumli foydalanish talab etiladi. Sun'iy intellektning bu sohadagi o'rni kengayib borar ekan, uning imkoniyatlari ham kundan-kunga ortib bormoqda. Masalan, ilgari faqat yozma matnlar tahlil qilingan bo'lsa, bugungi kunda audio va video yozuvlar ham chuqur o'rganilmoqda. Nutq ohangi, to'xtam (pauza)lar, hatto insonning hissiy holatini aniqlashga urinishlar ham mavjud. Bu esa sud jarayonlarida yanada aniqroq xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Shuningdek, sun'iy intellekt turli tillar bilan ishlash imkoniyatiga ega ekani bilan ham ahamiyatli. Ko'p millatli

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son farmoni.

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-358-son qarori.

jamiyatlarda yoki xalqaro ishlar doirasida bu juda qo‘l keladi. Bir tildagi matnni boshqasiga tarjima qilish bilan birga, uning asl mazmunini saqlab qolish ham muhim vazifa hisoblanadi. Shu jihatdan, texnologiya tarjima xatolarini kamaytirishda ham yordam bermozda. Biroq har qanday yangilik kabi, bu jarayon ham muayyan savollarni yuzaga chiqarmoqda. Masalan, agar sun‘iy intellekt xato qilsa, bunga kim javob beradi? Yoki algoritmlar tarfakash bo‘lib qolmasligiga qanday kafolat bor? Bu savollar nafaqat mutaxassislarni, balki jamiyatni ham o‘ylantirishi tabiiy. Mutaxassislar fikricha, sun‘iy intellekt hech qachon inson o‘rnini to‘liq bosa olmaydi. U faqat yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi. Eng muhim qarorlar baribir inson tomonidan, uning bilim va tajribasiga tayangan holda qabul qilinadi.

Sun‘iy intellektning ijtimoiy hayotda keng o‘rin egallab borayotgani sir emas. Buni o‘z vaqtida anglash, belgilash, tatbiq etish, birinchidan, mavjud voqelikni to‘g‘ri baholash, ikkinchidan, hayotiy zaruriyat, uchinchidan esa, strategik taraqqiyotni belgilovchi omil sanaladi. Shu ma’noda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 20-oktabrdagi “Davlat tilini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ–308-son qarorini o‘z vaqtida qabul qilingan hujjat desak, hech bir mubolag‘a bo‘lmaydi. Hujjatning asosiy mazmunini “mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va samarali foydalanish, ta’lim tashkilotlarida o‘zbek tilini o‘qitish tizimini takomillashtirish, uning sofligini saqlash va muntazam boyitib borish, zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta’minlash, xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini kengaytirish...”¹¹ tashkil etar ekan, buni amalga oshirishdan belgilangan asosiy maqsadlar qatorida “... davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta’minlash, bu borada sun‘iy intellekt imkoniyatlaridan unumli foydalanish...”¹² ham alohida qayd etilgan. Bu SI ning sud-lingvistik ekspertizasidagi zaruratini o‘z o‘rnida asoslab beradi.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlardagi nutqiy to‘qnashuvlar, tushunib-tushunmay yoki maqsadli bayon etilayotgan turli-tuman fikrlar va ular oqibatidagi nizolar sud-lingvistik ekspertizasiga bo‘lgan ehtiyojni oshirdi. Ekspertiza jarayoniga sarf etilayotgan vaqtni tejash va yuqori aniqlikka erishish uchun SI texnologiyalarini joriy etish yangi imkoniyatlar, qulaylik va tezkorlikni ta’minlaydi. Ayniqsa, ko‘p millatli jamiyatlarda turli tillardagi matnlar bilan ishlashda SI tarjima xatolarini kamaytirishda va tadqiqot samarasini oshirishda beqiyos ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, masalaning axloqiy va kasbiy mas’uliyat jihatlarini ham mavjud bo‘lib, ushbu holat, albatta, jiddiy e’tiborni talab etadi. Garchi SI imkoniyatlari kundan-kunga kengayib borayotgan bo‘lsa-da, u insonning o‘rnini to‘liq bosa olmaydi. Jarayonda muayyan savollar tug‘ilishi tabiiy: “Agar SI xato qilsa, bunga kim javob beradi?” yoki “Algoritmlar tarfakash bo‘lib qolmasligiga qanday kafolat bor?” Mutaxassislar fikricha, SI faqat yordamchi vositadir. Eng muhim va yakuniy qarorlar baribir ekspert-inson tomonidan, uning bilim va tajribasiga tayangan holda qabul qilinishi shart.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari orasida olib borilayotgan turli nutqiy to‘qnashuvlar, tushunib-tushunmay yoki maqsadli bayon ettirilayotgan turli-tuman fikr-mulohazalar va ular oqibatida shaxslarning o‘zaro tortishuvlari, nizolariga sabab bo‘layotgan holatlar sud lingvistik ekspertisasi o‘tkazilishiga sabab bo‘lmoqda. Mazkur jarayonda olib boriladigan tadqiqotlarga sarf etilayotgan vaqtni tejash va bunda yuqori

¹¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 20-oktabrdagi PQ-308-son qarori / <http://lex.uz/uz/docs>.

¹² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 20-oktabrdagi PQ-308-son qarori / <http://lex.uz/uz/docs>.

texnologiyalardan foydalanish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Prezidentimizning Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi qarorida belgilangan vazifalar asosida mazkur yo'nalishna yanada takomillashtrish maqsadida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish, faoliyatda keng qo'llash yangi imkoniyatlar, qulaylik, tezkorlik, samara va ijobiy natijalarga erishishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt yordamida asosida sud-lingvistik ekspertizasi yo'nalishini takomillashtirish sohada tub burilish yasaydi. Sun'iy intellekt bugungi kun ilm-fanning mahsuli sifatida sud amaliyotiga unumli tatbiq etish ekspertiza xulosalarining xolisligini ta'minlash bilan birga, kibermakonda huquq-tartibotni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shu ma'noda, yuqoridagi ma'lumot hamda mavjud amaliy tajribalar asosida, sud-lingvistik ekspertizasi amaliyotiga sun'iy intellekt (SI) samarali tatbiq etish bo'yicha quyidagi xulosaviy takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Milliy lingvistik modellar va korpuslarni yaratish.

O'zbek tilining o'ziga xos morfologik va sintaktik xususiyatlarini (agglutinativ, sheva va uslubiy farqlar) inobatga olgan holda, sud-lingvistik ekspertiza uchun ixtisoslashgan milliy til korpusini shakllantirish zarur. Sabab: umumiy algoritmlar (masalan, ChatGPT yoki Google translate) o'zbek tili huquqiy va badiiy matnlaridagi nozik ma'no qirralarini tahlil qilishda xatolikka yo'l qo'yishi mumkin.

2. "Ekspert + SI" gibril tizimini joriy etish.

SI texnologiyalari ekspertning o'rni bosuvchi emas, balki uning qarorini tasdiqlovchi (verifikatsiya qiluvchi) vosita sifatida qaralishi kerak. Taklif: ekspert xulosasida algoritmlar bergan natija va inson tahlili o'rtasidagi mutanosiblikni ko'rsatuvchi majburiy metodologik bosqichni belgilash. Bu ekspert xulosasining xolisligi va ilmiy asoslanganligini oshiradi.

3. Katta hajmdagi ma'lumotlarni (big data) avtomatik filtrlash.

Ijtimoiy tarmoqlardagi nutqiy to'qnashuvlar va huquqbuzarliklar (haqorat, tuhmat, ekstremistik chaqiriqlar) ko'lamining kengligi sababli, ekspertlar uchun avtomatik skanerlash tizimini yaratish lozim. Natija: Bu tizim minglab izohlar va postlar orasidan potentsial huquqbuzarlik alomatlarini bor matnlarni saralab beradi, bu esa ekspertning vaqtini tejaydi.

4. Raqamli dalillar uchun huquqiy-uslubiy qo'llanma ishlab chiqish.

Sining sud-lingvistik tahlil natijalari sudlarda dalil sifatida tan olinishi uchun huquqiy mexanizm kerak. Taklif: "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi qonun va tegishli protsessual kodekslarga SI tomonidan qayta ishlangan ma'lumotlarni "raqamli lingvistik dalil" sifatida malakalash bo'yicha uslubiy tavsiyalar kiritish.

5. Algoritmlarning shaffofligini ta'minlash.

Sud jarayonida "algoritm shunday natija berdi" degan vaj yetarli emas. Taklif: Sud-lingvistik SI modellarining ishlash mexanizmi shaffof bo'lishi, ya'ni neyron tarmog'i aynan qaysi lingvistik markerlarga tayanib xulosa chiqarganini tushuntirib bera olishi (XAI – Explainable AI) talab qilinishi kerak.

6. Mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash.

Adliya vazirligi huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi markaz ekspertlari uchun "Sud lingvistikasida ma'lumotlar fanining asoslari" bo'yicha maxsus o'quv kurslarini tashkil etish. Lingvist-ekspert nafaqat tilshunos, balki raqamli algoritmlarni boshqara oladigan "texno-lingvist" bo'lishi davr talabidir.

7. Etik me'yorlar va javobgarlik masalasi.

Agar sun'iy intellekt xato tahlil qilsa, yakuniy huquqiy javobgarlik ekspertning zimmasida qolishi qat'iy belgilanishi lozim. Shuningdek, algoritmlarning subyektivlikdan xoli bo'lishini muntazam audit qilish tizimi yo'lga qo'yilishi kerak.

Ushbu takliflarning amalga oshirilishi O'zbekistonning "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi"da belgilangan maqsadlarga erishishga va sud-huquq tizimida adolatli qarorlar qabul qilinishiga xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasining Qonuni. "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish haqida". 2021-yil 26-oktabr, O'RQ-725-son. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 20-oktabrdagi "Davlat tilini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-308-son qarori

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" PQ-358-son qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son qarori.

4. Jurafsky, D., & Martin, J.H. (2023). *Speech and Language Processing*. Stanford University Press,

5. Coulthard, M., & Johnson, A. (2017). *An Introduction to Forensic Linguistics*. Routledge.

6. Chaski, C.E. (2021). Stilometriya va sud lingvistikasi metodologiyasi. Forensic Science International.

7. Grant, T. (2022). *The Oxford Handbook of Forensic Linguistics*. Oxford University Press.

8. Leonard, R.A., & Ford, J.E. (2021). *Using Linguistics in the Courtroom: Case Studies in Forensic Linguistics*. Edward Elgar Publishing.

9. Grieve, J. (2023). Computational Forensic Linguistics: An Introduction to Styleometry for Authorship Analysis. Cambridge University Press.

10. Галяшина, Е.И. (2022). *Судебная лингвистическая экспертиза: учебник*. Москва: Проспект.

11. <https://www.sciencedirect.com/journal/forensic-science-international-digital-investigation>

12. <https://www.google.com/search?q=https://journals.equinoxpub.com/IJSL>

Ч.АЙТМАТОВДУН ДРАМАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ПОЭТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Сюнта ЖУСУЕВА *

Аннотация

Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун драмалык чыгармаларындагы каармандар туш болгон моралдык карама-каршылыктар талдоого алынды, тактап айтканда, жазуучу образдардын ички конфликттеринде адамгерчилик, ыйман, адеп-ахлак мүнөздөрүнүн карама-каршылыгы жүрүп, алардын руханий изденүүлөрүнөн моралдык дилеммаларын ачып берген. “Фудзиямада кадыр түн” жана “Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот” драмаларында адамдын табиятынын татаалдыгын жана анын экзистенциалдык кыйынчылыктарга карата мамилесин, адеп-ахлак, адилеттүүлүк жана адамдык баалуулук темалары изилденип, каармандардын жан дүйнөсүнүн кагылышуусу жана чыныгы сезимдери чагылдырылган. Ч.Айтматов каармандарда чыныгы эмоционалдык окуяларды түзүүнүн чебери жана драмалардын психоэмоционалдык, моралдык-нравалык мазмуну, идеялык-тематикалык өзгөчөлүгү каралды. Макалада драмалык чыгармаларды талдоодо адабий-психологиялык, салыштырма-анализ, структуралык талдоо ыкмалары колдонулду, тарыхый-социалдык контексти каралды.

Түйүндүү сөздөр: экзистенциалдык, адеп-ахлактык принциптер, каарман, социалдык-маданий реалдуулук, адамзаттык баалуулук, конфликт, драмалык тек, моралдык дилемма

MORAL FOUNDATIONS OF THE CONFLICT OF THE SOUL AND THE AUTHENTICITY OF EMOTIONS IN THE DRAMATIC WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Abstract

This article analyzes the moral contradictions faced by the heroes of Chingiz Aitmatov's dramatic works, in particular, the writer reveals the contradictions of humanity, faith and morality in the internal conflicts of the heroes, reveals their moral dilemmas in their spiritual quests. The dramas “Ascent of Mount Fuji” and “The Night of the Memories of Socrates, or the Judgment in the Skin of a Stupid Man” explore the complexity of human nature and its relationship to existential challenges, themes of morality, justice and human value, reflecting the conflict between the souls of the heroes and their true feelings. Ch. Aitmatov is a master of creating real emotional events in the characters; the psycho-emotional, moral and ethical content, ideological and thematic features of the dramas were taken into account. The article uses methods of literary works such as literary-psychological, comparative analysis, structural analysis, and takes into account the historical and social context.

Key words: existentialism, moral principles, geory, sociocultural realities, human values, drama, conflict, moral dilemmas

* Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин кыргыз филологиясы кафедрасынын доценти, ф.и.к

«Эзелтен чечилбеген улуу талаш, Канткенде адам уулу адам болот»

Чынгыз Айтматовдун чыгармалары «адам» акыл-эсин талдаган, текшерген тереңдик. Кайсы гана чыгармасы болбосун «адамгерчилик түбөлүктүүлүктүн иши» экенин какшап-куурап айтып келет. Адамдык актык жөнүндө Айтматовдун каармандарын санасак, алардын аткарган иш-аракеттери, образдык өзүнчөлүгү, бийиктиги обочолонуп турат. Маселен: “Сократты эскерүү түнү” драмасындагы башкы каарман Талмастын (жабылып калган театрдын режиссеру, достору арасында грек ойчулу Сократтын ысымы менен аталып берилет) кашкөйлүгү, чынчылдыгы, адилеттик үчүн жасаган күрөшү, Галия, Акканат, Айдар, Айдай, Жазуучу, Акындын образдарын Айтматов кандай адамдык тереңдиктен, генийликтен алып жаратты экен деген суроо туулат [1]? Ал эми Сабыр, Мамбет, Айша апа, Алмагул, Иосиф Татаевич, Досберген жана башкалар «канткенде адам уулу адам болот» [1] деген катаал суроонун, же «чечилбеген улуу талаштын» тегерегинде эзилип, кыйналышат. «Фудзиямадагы кадыр түн» жана «Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот» драмаларынын идеялык биримдиги, бүтүндүгү жагынын окшош, бирин – бири толуктаган жана улаган чыгармалар. Аталган эки драмада тең эки бирдей каармандар: Сабыр жана Акканат - өз эли үчүн, элинин келечеги үчүн курман болгон патриот эл уулдары, алардын каармандыгы же эрдиктери туураадан туура чыгармада катышып көрсөтүлбөйт, эл оозунда, достор арасында даңазаланышат. Эли үчүн курман болгон баатырынын эрдигин достору аркылуу унутулбай тургандыгын, алар дайым эскерилээрин жана буларга окшогон бактысыз эл патриотторун, буларга окшогондордон дагы канчоосу курман болгон, мына ошондойлордун бириктирилген образы чагылдырылган.

«Фудзиямадагы кадыр түн» драмасындагы Сабырдын ыры жазуучунун экинчи дарамасындагы Талаптын, Сократтын жана Жазуучунун ырында улантылат. Сабырдын ырында өтө көп татаал суроолор камтылган. Сабыр, 1937-жылкы репрессияда курман болгон белгилүү кыргыз эр азаматтардын топтоштурулган каарманы болсо, Акканат 1986-жылдагы жаштардын көтөрүлүшүндө (Казакстан) курман болгон жаштардын топтоштурулган каарманы. Сабырдын ыры

Эзелтен чечилбеген улуу талаш

Канткенде адам уулу адам болот? Демек, бул жөнөкөй эмес «улуу талаш»! Бул - жалпы адамзат пенделик көйгөйүн камтыган философиялык ой. Ал эми Сабырга күнөө жабылган, саясий айып тагылган ыр:

Добулбастын үнү басылган күнү
Арбактардын бары туруп чогулар
Журт көзүнө Жан көзүнө көрүнбөй,
Эн жерден жалгыз мага жолугар
Ошондо мен кандай жооп кайтарам?
Кызыл кыргын, кара сүргүн чоң согуш,
Жанын кыйды миндеп, сандап жарандар.
Кең казылган бир мүрзөнүн ичинде,
Катар жатат жакшы менен жамандар.
Журт көзүнө, жан көзүнө көрүнбөй,
Арбактардын бары туруп чогулуп,
«Биз кырылдык, сен тирүүсүң эмнеге?»

Деп сурашса, ээн көрдөн жолугуп,
Ошондо мен кандай жооп катарам?

Сабырдын «биз үчүн курман болуп, баары бир көрдө жаткан, ал жерде жөнөкөй, катардагы жоокери да, генералы да баары бирдей, биз кырылдык, акыбети кана деп сураса, эмне деп жооп берем?» [1] деген муңканган ырында түйүндүү суроо, адамгерчилик оту, сезими турат. Балким, Сабыр, «адамдык нарк-насилинер кайда?», «ынсап-ыйман деген жаштарда барбы?», «улууну урматтаган, улуунун кебин капка салган кыргыздын салты кана?», же «кыздардын намыс-ары, абийри кана?», «биздин курмандыгыбыз элдин жаркын келечеги үчүн эмес беле, талкаланган, жоголуп бараткан адамгерчилик үчүн эмес» деген, дагы толгон-толгон суроосу, же ар дайым окуганда уяткарган, кызарткан, намыстанткан ою, кыжаалатка салган, түйшүктөнткөн, чын эле чечилбеген, тескерисинче курчуган талаш жөнүндө айтканы, эскерткени. Айтматов ушул идеяны көтөрүп, анын тегерегинде каармандардын мүнөзү аркылуу ой калчап, суроону чечмелеген. Каармандардын экзистенциалдык мүнөзү коомдогу болмуштарга туруштук бералбаган кырдаалдын кадыресе курмандыгы. Өз бетинче, адамча чечим чыгара албаган, ээрчиме каармандар. Сабырга күнөө жабылып, ага жашыруун жалаа жапкандар кимдер экендигин талашып-тартышып, бирок моюндарына албаган, бала кезден бирге чоңойгон достордун экзистенциалдык маанайларын көрүүгө болот. Белдүү профессор, жогорку окуу жайында келечек муунга таалим-тарбия берген Иосиф Татаевичтин бийик, өздүк амбициясы, эгоизми, “жазуучу сөөрөй” Исабектин окулбаган чыгармалары, капчыктуу жана дөөлөттүү агроном Досбергендин жеке кызыкчылыгы, акыйкатка тарыхый саресеп салып, бирок мугалимдик мажирөөлүк кылган тарыхчы Мамбеттин образдары чындыкка түз жооп бералбагандыктары менен айкындалат.

Учурда көркөм чыгарманы окуу, жан дүйнөнү байытуу, көркөм адабияттан тарбиялануу деген түшүнүк таптакыр алыста калды. Азыр жаштардан «көркөм чыгарма окуйсунарбы?» деген суроого «...жок азыр техника өнүктү, китеп окуп отургандан көрө аудиокитеп угуп, кино көрсөк түшүнөбүз» дешет. Жаштардын кабыл алуу сезими кайда өөрчүп, түшүнүгү кайсы тарапка өсүп жатат деген маселе күн тарбинде курч бойдон калат. Азыркы муун курч окуялуу, кандуу, зордук-зомбулуктуу кинолорду көрүп, компьютер оюндарынын туткуну болушуп жана ошого жараша психологияга ээ болушууда. Адабий процесстин абалы да ушул нукта өнүгүүдө. Бүгүнкү күндүн жазуучулары детективдик чыгармаларды көп жаратып, анын окурмандары ушундай типтеги чыгармаларга кызыкдар. Натыйжада, азыркы психология тез-тез өзгөрмөлүү болуп, кызуу-кандуу окуяларга кызыгып, чыныгы турмушту сүрөттөгөн, тарбиялык, адамдык нарк-насилди даңазалаган чыгармаларды окубай калышты. Китеп окуу бизнеси тамыр жайууда, т.а., китеп окуу конкурстары уюшулуп, ал китеп жазгычтардын пайда табуу булагына айланды. Адеп-ахлак, ыйман жана тарбия, эзелги муун жана келечек, элдик салт жана учур, дос-кас, жакшылык жана жамандык, мээрим жана ташбоордук, өкүнүч жана кусалык сыяктуу нравалык маселерди камтыган айтматовдук стилге адабий процесс муктаж, анын чыгармалары кайсы гана учур келбесин идеясынын актуалдуулугун эч качан жоготпойт.

Көркөм чыгарманын идеясы эмоционалдуулугу, образдуулугу менен өзгөчөлөнөт да көркөм идея деп аталат. Ал жалпылаштырылган жана жекелештирилген касиетке ээ болот [3; 31]. Талмастын (Сократтын) жана Сабырдын образы адамгерчилик, аброй жана адамдык акыл-эстин жалпылаштырылган

касиетине ээ. Сократтын образын жазуучу өзү да абдан баалап, түйшүк менен жараткандыгын андоо анча кыйын эмес. Ал ата-бабаларыбыздын туруктуулугун, эл алдындагы жоопкерчилигин күйүп-бышып айтуу менен «ар ким өз доорун алынын жетишинче сактоосу, коргоосу керек, жок дегенде сөзүбүзгө жалган-жашыкты кошуудан корксок жакшы болот эле. Көрсө биздин жакшы да, жаман да сөздөрүбүз, жүрөктөн чыккан чын же калп, жасалма каалоолорубуз, адилетсиз ушактарыбыз, баары абада үч жылга чейин сакталып турат экен» дейт [1; 439]. Жазуучунун бул каарманы адамдык нарк-насилге, ыйман-ынсапка үгүттөгөн, коомдо жүрүп жаткан ыпластык төңкөрүшкө жан кейиткен каарман. Драманын башынан аяк эч кандай акчага да, мактоого да сатылбаган, бийликке, байлыкка, кызматка кызыкпаган, өтөп жаткан өмүрүндө чын эле «сократчасынан» чындыкты издеп, калыстык, адилеттик деген улуу касиеттер бар экенин тайманбай айкын айткан, башын бийик көтөргөн, колуна келсе алардын азабын берген, эч нерседен тайбаган жигит. Дал бүгүнкү күндөгү көрүнүштөргө туура келген чыгарма. Анын терисин тарыткан көрүнөштөр жанындагы досу Миндөөлөт – Казакстандын байларынын бири, ири кирешелүү бизнесмен жана президенттик шайлоого ат салышып жаткан талапкер. Сократ дал ушуга күйөт, эгер өлкөнүн келечеги ушуга окшогон байлыктын аркасынан томолонгон, рухий байлык, жан дүйнө азыгы эмнеде экендиги тууралуу ныпым бир түшүнүгү жок, түшүнгүсү да келбеген, бирок зарылчылык туулса “жасалма” мүнөзгө өткөн, өлкө мына ушундайлардын колунда болсо, эл эмне болот? Кайсы күнгө дуушар болот деп кан какшайт. Албетте, өлкө ушул коркунучта калуусу турган көрүнүш, жазуучу алдын алып, урпактарына эскертүү идеясын камтыйт.

Сократтын Бакыт менен Жигиттин маектешүүсү жөнүндөгү ырынын идеясы, пафосу өзгөчө. Бакытка тойбогон адамзат, бакыттын негизи эмне экендигин билбеген, качан, кантип жолугарын андабаган адамды чагылдырат. Бактылуу мүнөттөрдү адам баласы сезбестигин, «дагы болсо экен» деген ынсапсыздыкты таамай көзгө сайып көрсөтөт. Ааламды чөгөргөн эне мээрими жөнүндө, анын баласына болгон түбөлүк, чексиз сүйүүсү жөнүндө эки сапта түшүндүрөт. Бакытты эч жолуктура албай жүргөн жигит нааразы болгон «бакыт - деги мага жолугасыңбы?» деген суроосу, мындай бутага коюлуучу суроо бардык эле пенденин оюнда жашайт, анда бакыттын «эсиндеби, улгайган сенин апаң, жүрөгүнө жаңы күч кошулса деп, жердин, эмгектин жытын сезсин деп, жаңы бышкан ысык нанды сага сунганда, сен албай тескери бурулгансын, ошол мен Бакыт болчумун. Экинчи жолу, жанындан өткөн кыздын карегинде жашырынып тургамын, анда да байкабайсың» деген жообу менен пенделик түмөн түрлүү ойду, сырды ачат. Бул жерде да табылбай келген бир суроого жооп алынат.

Драмадагы аруу сүйүүнүн бир эпизоддо үзүндүсүнүн гана берилиши, бирок ошол аз баяндалган сүйүүнүн туруктуулугу, ыйыктыгынын, тазалыгын өзгөчөлүгү жазуучунун чеберчилигинин дагы бир кырын ачат. Акканатка болгон сүйүүсүн ишинин ийгилигине айландырып, өмүр бою анын кыяматтык жары болгусу келген татынакай Галия. Акканаттын өмүрүнүн соңку учурларында бактылуулук тартуулап, өзүнө ошол гана көз ирмемди түбөлүк өмүр кылып алып калып, сезимин аздеген Галия.

Жазуучу койгон проблемасынын чечүүчү жолун издейт, ынанымдуу, далилдүү болсун үчүн турмуштук кейипкерлерди, коомдук проблемеларды өз саресебине салат [4; 111]. Айтматов дарадамагы каарман Жазуучунун өткөн кылымдарда жашаган хундардын бийлиги туурасындагы чыгармасы менен «коомду кээде дал ошол

Миндөөлөт сыяктуулар башкарган» учурлар болгондугун чыгармада таасын көрсөтүп, чечмелейт. Маселен, хунндардан чыккан башчы, Ордо ээси Теңиркут өзү баатыр, эр жүрөк болгону менен, акылсыз башкаруучу, аялы Ду Даунун сөзүнө толук баш ийип калган, аялынын сөзү менен элди башкарып калган, Ата-Мекенге берилүү, ата-баба салтын сактоо, урпактарга өткөрүп берүү, тууган-урукту урматтоо деген касиеттери жок башкаруучу болуп чыга келет. Бирок элдин, ата-баба салтынын кудурети күчтүү, акыры Теңиркут ата-бабанын илгерки салты менен маңгыбаш (эшек) терисинин үстүндө соттолуп, акылсыз аялы жазасын алып, мында да Айдай, Хайдар сыяктуу адилеттик үчүн күрөшкөн калк азаматтарынын негизинде маселе чечилет. Бирок жазуучу Теңиркутка окшогон кара күчкө ээ, кашкөй акылга ээ эмес, көк мээ башкаруучулар да бар экенин, алардын да жазалануучу күнү келээрин эскертип, окуянын акырын жакшылык менен чечет. Аталган драмалар казак акыны Мухтар Шаханов жана Калтай Мухаммеджановдор менен бирлегикте жазылган. Эки драмада тең кыргыз-казак тууганчылык тамырын бекемдегиси келген идеянын түйүнү чиеленишип жатат. Кыргыз-казак эли илгертен туугандашып келген улуттардан. Драмада Миндөөлөткө карата «оозу кыйшык болсо да байдын уулу сүйлөсүн» деген макалдын кездешиши, Теңиркут деген ысымдын чечмеленишинде Теңир - кудай сыяктуу улуу, ыйык, кут – кыргыз тилиндеги кутуу деген сөз сыяктуу мааниде, демек адабияттагы идеялык көркөмдүк, тилдик байлык, улуттар аралык ынтымактык, кызматташтык, достук идеялары чагылтылган. Жазуучу бекеринен мындай ысымды тандап албаса керек.

Адабият айдынында Айтматов салган чыйыр - бүткүл дүйнөлүк адабий чөйрөдө көз мелжөөгө жетпеген бийиктик. Айтматовдун талдоого алынган драмалары гана эмес ааламдын алкагын сыйыртмактаган «Гулсараты», «Кылым карытар бир күнү», «Кассандра тамгасы» ар дайым жаңыча сөз баштоого арзырлык, чарчабастан, талыкпастан улантылуучу учугу узун маектешүүгө, дидарлашууга, дил бөлүшүүгө, сырдашууга ылайык чыгармалар. Кайсы гана учур келбесин Айтматов чыгармалары менен дүйнө адабиятында орду омкорулгус гениалдуу жазуучу. Адам психологиясын ийне-жибине чейин териштирип, текшере билип, жан дүйнөнү антара кирип келген жазуучу.

Жыйынтыктап айтканда:

- Чынгыз Айтматов турмуштан каарман алып, аны ийлеп, адабият айдынында образ жаратып, кайра бүгүнкү жашоого сапарга кое берет. Анын жараткан каармандары кайсы кылым болбосун «бул - турмуш» деген концепцияны айкындатып, өз үнүн бек жаңыртып, өз ордун таап, өзүнө тагдырлаш турмуштук каармандарын табат, дилдеш болот;

- драмалык чыгармаларда каармандардын мүнөзү турмуштук күрөштөрдө ачылат да, ал кейипкерлердин өздүк сынында чечмеленет;

- образдардын ички конфликттеринде адамгерчилик, ыйман, адеп-ахлак мүнөздөрүнүн карама-каршылыгы жүрүп, алардын руханий изденүүлөрүнөн моралдык дилеммалары ачылып берилет;

- залкар жазуучунун калемгерлик касиети образдарга чыныгы эмоционалдык окуяларды түзүп, анын натыйжасында психоэмоционалдык, моралдык-нравалык тарабын ачкандыгы;

- адамда болуучу ички ой-туюм, ой-санаа, өзү менен өзү сүйлөшүү, тактап айтканда, ички переживаниелерди (толгонууларды) экзистенциалдык ыкмада чебер сүрөттөгөндүгү.

Адабияттар

Айтматов Ч. (1998). *Собрание сочинений* 4 т.[Текст]/ Айтматов Ч. Москва.

Борбугулов М. (1996). *Адабият теориясы*. [Текст]/ Борбугулов М. Бишкек.

Шериев Ж. (1993). *Адабият тааныткыч*. [Текст]/ Шериев Ж. Ош.

Абрамзон Г.Л. (1975). *Введение в литературоведение* [Текст]/ Абрамзон Г.Л. Москва.

Шериев Ж. Муратов А. (1998). *Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү* [Текст]/ Шериев Ж. Муратов А. Бишкек.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA LOYIHA USULINING ROLI, O'RNI VA TIPOLOGIYASI

Muxammadaziz OMONOV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda loyiha usulining o'rni, roli va tipologiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda loyiha usulining kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi ahamiyati, xususan lingvistik, nutqiy, diskursiv, kompensatsion hamda ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, loyiha texnologiyasining madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishdagi o'rni ko'rsatilib, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda qo'llaniladigan loyihalarning tasnifi va ularni tashkil etish bosqichlari tavsiflangan. Muallif loyiha usulining talabalar mustaqil fikrlashi, ijodkorligi, kommunikativ faolligi va real muloqot sharoitida tilni qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi samaradorligini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, xorijiy til sifatida o'qitish, loyiha usuli, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, madaniyatlararo kompetensiya, loyiha texnologiyasi, til o'qitish metodikasi, interfaol ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv.

THE ROLE, PLACE, AND TYPOLOGY OF THE PROJECT METHOD IN TEACHING UZBEK AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

This article analyzes the role, significance, and typology of the project-based method in teaching Uzbek as a foreign language. The study highlights the importance of the project method in developing communicative competence, particularly its potential in fostering linguistic, speech, discourse, compensatory, and socio-cultural competences. In addition, the article examines the role of project technology in shaping intercultural competence and describes the classification of projects as well as the stages of their organization in teaching Uzbek as a foreign language. The author substantiates the effectiveness of the project method in developing students' independent thinking, creativity, communicative activity, and practical language use skills in real communication settings.

Keywords: Uzbek language, teaching Uzbek as a foreign language, project method, communicative competence, socio-cultural competence, intercultural competence, project technology, language teaching methodology, interactive learning, competency-based approach.

Avvalgi tadqiqotlarimizda biz pedagogikaning rivojlanish jarayonida loyiha usulining asosiy xususiyatlari qanday shakllanganligini ko'rib chiqdik, shuningdek, loyiha usuli yordamida chet tillarini o'qitishning yetakchi yondashuvlari qanday amalga oshirilishini ko'rsatganmiz.

Ushbu tadqiqotda biz o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitishda loyiha usulidan foydalanishni tahlil qilamiz. Loyiha usuli asosida boshqa chet tillarini o'rgatishda olingan g'oyalar va amaliy natijalarni hisobga olmaslik mumkin emas.

* Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU mustaqil izlanuvchisi, ORCID: 0009-0008-7900-654X, mukhammadaziz-omonov@mail.ru

Metodning asosiy xususiyatlaridan biri bu loyihaning amaliy natijalarga, shu jumladan chet tilini o'qitishga qaratilganligi. Mavzuning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, birinchi navbatda, amaliy natija deganda talabalar loyihani himoya qilishda taqdim etadigan aniq ishni emas, balki ularning kommunikativ kompetentsiyasini egallashlarini tushunamiz. Kommunikativ kompetentsiya - bu murakkab uslubiy kategoriya bo'lib, biz turli kommunikativ maqsadlarni amalga oshirish uchun tildan foydalanish, shu jumladan dialogni boshlash va davom ettirish, lingvistik va ijtimoiy-madaniy bilimlar majmuasiga asoslangan har xil turdagi matnlarni yaratish, shuningdek rivojlangan kommunikativ qobiliyatlar deb tushunamiz. Kommunikativ kompetentsiya o'zbek tilini o'rganish jarayonida yangi muloqot tajribasini o'zlashtirish va talabalarning lingvistik bilimlarini kengaytirishga muvofiq jadal rivojlanadi.

Kommunikativ kompetentsiya tadqiqotchilari (I.A.Zimnyaya, A.A.Leontiev, M.N.Vyatyunov, D.I.Izarenkov, N.V.Xorunjaya, L.K.Graudina, S.N.Shiryaeva, K.F.Sedov, I.Azimova va boshqalar) uning tarkibiy qismlarining turli sonlarini aniqlaydilar; biz uni lingvistik, nutqiy, diskursiv, kompensatsion va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalar majmuyi sifatida qaraymiz.

Loyiha usulidan foydalanganda kommunikativ kompetentsiya va uning barcha tarkibiy qismlari o'zlashtirilganligini ta'kidlashimiz mumkin. Birinchidan, o'zbek tilini chet tili sifatida o'rgatishda til ham maqsad, ham o'rganish vositasidir va shuning uchun talabalar loyihani yakunlash jarayonida ham muloqot qilish, ham loyiha natijalarini taqdim etish uchun doimo foydalanadilar. Ikkinchidan, xorijiy tillarini o'rgatishda loyiha usulidan foydalanishning zaruriy sharti tugallangan mahsulotning taqdimoti bo'lib, u ham maqsadli tilda amalga oshiriladi.

Kommunikativ kompetentsiyaning tarkibiy qismlariga batafsil to'xtalib o'tamiz. *Lingvistik kompetensiya* o'rganilayotgan til va uning jihatlari haqidagi ma'lumotlar tizimiga ega bo'lish, muloqot mavzulari va vaziyatlariga mos ravishda til ko'nikmalarini rivojlantirish demakdir. Loyiha ustida ishlashda talabalar o'zlarining mavjud lingvistik bilimlarini tizimlashtiradilar, shuningdek, loyiha mavzusi bo'yicha matnlar va taqdimot yaratish uchun tildan foydalanadilar va shu bilan lingvistik kompetentsiya darajasini oshiradilar. O'quv jarayonida til hodisalarini o'rganishga qaratilgan loyihalardan foydalanish ushbu kompetensiyani shakllantirishga alohida e'tibor qaratish imkonini beradi.

Nutqiy kompetensiyasi o'rganilayotgan tilda fikrni shakllantirish usullarini egallash, shuningdek, nutq faoliyatining mahsuldor va retseptiv turlarida kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish sifatida belgilanadi. Loyihalarni amalga oshirishda nutqiy kompetensiyani shakllantirishga loyiha ustida ishlash jarayonida matnlarni yaratish ham, tayyor mahsulotni taqdim etish ham yordam beradi.

Diskursiv kompetensiya lingvistik va nutqiy kompetentsiya bilan uzviy bog'liqdir, chunki u muloqot mavzusi va holatiga qarab turli xil uslublarda mantiqiy va yaxlit nutqni qurish qobiliyati sifatida tushuniladi. Ushbu kompetensiyaga ega bo'lish, berilgan kommunikativ vazifaga qarab lingvistik vositalarni tanlashni nazarda tutadi.

Loyiha usulidan foydalangan holda o'rganish jarayonida talabalar kommunikativ kompetentsiyaning muhim tarkibiy qismi - *kompensatsion kompetensiyani* ham rivojlantiradilar, uning mohiyati talabaning mavjud bilim va ko'nikmalarini o'rganilayotgan tilni yetarli darajada bilmaslik sharoitida foydalanishga jalb qilishdir. O'z ishini baholashda ham, ish jarayonining o'zida ham qiziqqan talaba o'z fikrlarini yetkazish uchun turli xil vositalardan (shu jumladan og'zaki bo'lmagan) foydalanishga harakat qiladi.

Ma'lumki, til o'rganish milliy madaniyat bilan tanishish vositasidir, chunki chet tilini o'rganish ushbu tilning mamlakati madaniyatini o'rganmasdan mumkin emas. Loyihalarning katta qismi xorijiy tillarda, jumladan o'zbek tilini o'qitishdagilari ham madaniyat va real faktlar bilan bog'liq, chunki bunday mavzular talabalarni qiziqtiradi, shuningdek, ularning qiziqishlariga mos keladigan mavzularni tanlash imkoniyatini beradi. Binobarin, loyiha usulidan foydalanishning yana bir amaliy natijasi *ijtimoiy-madaniy kompetensiyani* egallashdir.

A.N. Shukin tili o'rganilayotgan mamlakat haqidagi bilimlar to'plamini, ona tilida so'zlashuvchilarning ijtimoiy va nutqiy xulq-atvorining milliy-madaniy xususiyatlarini va bu bilimlardan urf-odatlar, odob-axloq qoidalari, ijtimoiy sharoitlar va ona tilida so'zlashuvchilarning xatti-harakatlari stereotiplari xatti-harakatlar qoidalariga rioya qilgan holda muloqotda foydalanish qobiliyatini tushunadi. "Ijtimoiy-madaniy kompetentsiya" tushunchasi to'rtta komponentni o'z ichiga oladi, ularning har biri loyiha usuli yordamida amaliyotda o'rganilishi mumkin:

1) ijtimoiy-madaniy bilimlar (o'rganilayotgan til mamlakati, ma'naviy qadriyatlari va madaniy an'analari, milliy mentalitetning xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar);

2) muloqot tajribasi (maqbul muloqot uslubini tanlash, chet tili madaniyati hodisalarini to'g'ri talqin qilish);

3) madaniy faktlariga shaxsiy munosabat (shu jumladan muloqot jarayonida ijtimoiy-madaniy ziddiyatlarni bartaraf etish va hal qilish qobiliyati);

4) tildan foydalanish usullarini bilish (madaniyatlararo muloqotning turli sohalarida nutqda ijtimoiy belgilangan lingvistik birliklardan to'g'ri foydalanish, ona va chet tilidagi ijtimoiy-madaniy hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarga sezgirlik). [Шукин 2003, стр. 316-317]

Shuni ta'kidlashni istardikki, individual yo'nalish va loyiha ishining o'zgaruvchanligi talabalarga kerak bo'lgan madaniy voqelikni o'zlashtirishga imkon beradi. Albatta, o'zbek tilini o'qitish bo'yicha darsliklardagi vazifalarning aksariyati u yoki bu tarzda o'zbek madaniyati bilan bog'liq: tilni bilishning ma'lum darajasiga moslashtirilgan o'qish matnlari madaniy ahamiyatga ega ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, dialoglarda muayyan odob-axloq formulalari mavjud va hokazo. Biroq, talaba har bir tilni bilish darajasida bilishi kerak bo'lgan zarur ijtimoiy-madaniy ma'lumotlar miqdorini tavsiflovchi normativ hujjatlar mavjud emas. Bundan tashqari, turli darsliklarda O'zbekiston shaharlari haqida turli xil ma'lumotlar mavjud (masalan, "O'zbekona" kitobida Toshkent, Samarqand, va boshqalar) ko'plab matnlar bor. Shunday qilib, talabalar o'qituvchi bilan birgalikda o'zlarining ta'lim sharoitida zarur bo'lgan va ularni qiziqtiradigan loyiha mavzularini tanlashlari mumkin.

To'liq loyiha usulidan foydalanishga asoslangan Bolgariya darsligidan "Salom, Rossiya!" Ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan loyihalarga misollar keltiraylik [Shamonina, Marinova 2008]. Loyihaning taklif etilayotgan mavzulari: "Daryo portreti", "Rossiya Yevropa va Osiyo tutashgan joyida", "Rossiya poytaxtlari", "Rus millatining yuzi", "Rossiyada dinlar geografiyasi", "Rossiya qancha tillarni biladi" [Московкин, Шамомина 2017]

Shuni ta'kidlash kerakki, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, shubhasiz, kommunikativ kompetensiyaning boshqa tarkibiy qismlari bilan parallel ravishda shakllanadi. Masalan, nutqiy kompetensiyani bir vaqtning o'zida o'zlashtirmasdan turib, maqbul muloqot uslubini tanlash mumkin emas va nutqni qurish talabalarning til tizimi haqidagi mavjud bilimlaridan foydalanadi va lingvistik kompetensiyasini shakllantiradi.

Loyiha usulidan foydalangan holda o'qitish natijasi ham madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishdir. Madaniyatlararo kompetensiya madaniyatlar va fikrlash stereotiplaridagi farqni hisobga olgan holda boshqa madaniyat vakillari bilan chet tilida muvaffaqiyatli muloqot qilish qobiliyatini anglatadi. Bunga o'zbek madaniyati, an'analari faktlari va hodisalarini o'rganish, shuningdek, loyiha ishlarini bajarish jarayonida o'zbek va boshqa madaniyatlarni taqqoslash orqali erishiladi.

Bizning nuqtayi nazarimizdan, usuldan samarali foydalanish uchun yuqorida tavsiflanganlarga qo'shimcha ravishda, o'qituvchiga har bir aniq ta'lim maqsadi uchun mos loyihani yaratishga imkon beradigan tipologiya kerak. Biz taklif qilayotgan tipologiya professor Y.S.Po'latning klassik tasnifiga asoslanadi, lekin biz o'zbek tili darsidagi loyihalarga alohida e'tibor qaratamiz. Shuningdek, ushbu tipologiyani ishlab chiqishda biz amaliy tajribamizga va boshqa o'zbek tili o'qituvchilarining chet tili sifatidagi loyiha texnologiyasi tipologiyasi tajribasiga tayandik.

1. O'rganish mavzusida bo'yicha: til hodisasini yoki fanlararo loyihani o'rganishga qaratilgan tilning o'zi.

2. Loyihani boshqarish: o'qituvchi nazoratchi vazifasini bajaradi yoki loyihada talabalar bilan teng ravishda ishtirok etadi.

3. Ishtirokchilar soni bo'yicha: individual yoki guruh loyihasi.

4. Davomiyligi bo'yicha: bir yoki ikki dars uchun loyiha, haftalik, oylik, semester uchun.

5. O'quv maqsadiga ko'ra: loyiha yangi bilimlarni, amaliy materialni kiritish vositasi yoki nazorat qilish vositasidir.

Keling, bizning tasnifimiz va uning birinchi bobda berilgan Y.S. Po'lat tasnifidan ba'zi farqlari haqida batafsilroq to'xtalib o'tamiz. Bizningcha, har qanday chet tilini, jumladan, o'zbek tilini ham chet tili sifatida o'rgatishda, Po'lat taklif qilganidek, loyihani undagi asosiy faoliyat xususiyatiga ko'ra tasniflash nihoyatda kam uchraydi. Deyarli barcha loyihalar izlanish, tadqiqot, ijodkorlik va hokazolarni o'z ichiga oladi. Ta'kidlash joizki, loyiha usulidan foydalangan holda o'quv jarayonida erishilgan izlanish va tadqiqot ko'nikmalari boshqa fanlarni o'qitishda ham qo'llaniladi, shu bilan o'rganishga kompetensiyaga asoslangan yondashuv amalga oshiriladi.

Keling, ushbu tasnifning har bir nuqtasini alohida sharhlaylik.

1. Tilga oid loyihalar haqida gapirganda, biz tilni, ba'zi bir lingvistik hodisani va hokazolarni o'rganishga qaratilgan loyihalarni nazarda tutamiz. (masalan, har qanday holatdan foydalanishning barcha mavjud shakllari va holatlari haqidagi bilimlarni umumlashtirish vazifasi bo'lgan loyiha). Bunday loyihalar, albatta, kamroq, lekin ular filologiya talabalari, shuningdek, yuqori darajadagi talabalarni o'qitishda qo'llaniladi.

Chet tilini o'rgatish bo'yicha fanlararo loyihalar keng tarqalgan hodisadir, chunki loyihani amalga oshirish tilni yakuniy maqsad, o'rganish natijasi emas, balki ma'lumot qidirish vositasi uning tadqiqoti va sintezi sifatida ishlatishni o'z ichiga oladi. Chet tillarini o'qitish bo'yicha ko'plab loyihalar boshqa fan sohalariga, birinchi navbatda madaniyatga, shuningdek, tarix, geografiya yoki ekologiyaga tegishli, ammo ularni tildan foydalanmasdan amalga oshirish mumkin emas.

2. Loyiha usulidan foydalanib dars o'tishda o'qituvchi birinchi navbatda maslahatchi va nazoratchi (kordinatr) sifatida qabul qilinadi, lekin u loyihada talabalar bilan teng ravishda ishtirok etishi mumkin. Bu umumiy loyiha ustida ishlaganda, sinf kichik guruhlarga bo'linmagan holda mumkin. Bu rol o'qituvchiga talabalar uchun qiyin bo'lishi

mumkin bo'lgan ishning bir qismini (ayniqsa o'zbek tilini o'rganishning boshlang'ich bosqichlarida) bajarishga, shuningdek, loyihani yashirin nazorat qilishga imkon beradi.

3. Loyiha talabalar tomonidan yakka tartibda, kichik guruhlarda yoki katta guruhda amalga oshirilishi mumkin. Ishtirokchilar sonini tanlash loyihaning maqsadlariga, shuningdek, uning ko'lamiga bog'liq: ko'p sonli turli xil ishlarni o'z ichiga olgan loyihalar guruhlarda eng yaxshi tarzda amalga oshiriladi, chunki bitta talaba uchun vazifa juda murakkab bo'lishi mumkin. uning o'rganish motivatsiyasini kamaytirishi mumkin.

4. Loyihaning davomiyligi ham birinchi navbatda loyihaning maqsadlari va ko'lamiga bog'liq. Ta'kidlash joizki, amaliy tajribamizga asoslanib, o'rta muddatli loyihalar eng muvaffaqiyatli hisoblanadi: ikki haftadan bir yarim oygacha.

5. Loyiha usuli yordamida chet tilini o'rgatish turli xil o'quv maqsadlariga ega bo'lishi mumkin: loyiha yangi bilimlarni (ayniqsa, fanlararo loyihalar) berishi, o'tilgan materialni mustahkamlashi yoki o'quvchilar tomonidan o'tilgan materialni o'zlashtirishini kuzatishi mumkin.

Loyihani yaratish uchun, qoida tariqasida, talabalar katta hajmdagi mustaqil ishlarni bajarishlari kerak, shuning uchun loyihalar ma'lum bir vaqt oralig'ida (bir hafta, bir necha hafta, bir oy v) yaratiladi. Vaqt davri o'qituvchi/talabalar tomonidan o'qituvchi bilan birgalikda belgilanadi va yuqorida aytib o'tilganidek, loyihaning ko'lami, uning mavzusi va o'quv dasturiga bog'liq bo'lishi mumkin. Loyiha ancha uzoq vaqt davom etishi mumkinligi sababli, loyiha ishlarini yaxshiroq tashkil etish uchun uni amalga oshirish bosqichlarini aniqlash tavsiya etiladi. Keling, loyihani tuzishning umumiy yondashuvlarini ko'rib chiqaylik:

1. Loyiha mavzusi, uning turi va ishtirokchilar soni tanlanadi. O'qituvchi o'qitishning ma'lum bir bosqichiga mos keladigan loyiha ishi uchun aniq mavzuni belgilaydi, lekin talabalar aniq mavzuni tanlashda erkindir. Xuddi shu narsa loyihani taqdim etish shakliga ham tegishli - talabalar o'z mahsulotlari ustida ishlashni tugatgandan so'ng qanday ko'rinishini tanlashadi.

2. Talabalar ushbu loyihani tayyorlash jarayonida hal qilinishi kerak bo'lgan muammolarni/vazifalarni aniqlaydilar, o'qituvchi savollar bilan ushbu muammolarni shakllantirishga yordam berishi mumkin; Vazifalar quyidagilar bo'lishi mumkin: loyiha uchun ma'lumot to'plash, matn yozish, dizayn va boshqalar.

3. Vazifalar kichik guruhlar o'rtasida taqsimlanadi (agar bu ko'plab talabalar ishtirok etadigan katta loyiha bo'lsa) yoki guruh ichida - aniq ishtirokchilar orasida, mumkin bo'lgan tadqiqot usullari va muammolarni hal qilish yo'llari muhokama qilinadi. Ushbu bosqichda talaba o'ziga eng yaqin/eng qiziqarli bo'lgan, uning qobiliyatlari va shaxsiy xususiyatlariga mos keladigan topshiriqni olishini ta'minlash kerak, chunki bu ishni bajarish uchun motivatsiyani oshiradi. Ba'zi hollarda o'qituvchining o'zi talabalar o'rtasida topshiriqlarni taqsimlashi mumkin, ammo jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun talabalar buni o'zlari bajarishlariga ruxsat berish yaxshidir.

4. Talabalar ma'lum vaqt oralig'ida o'zlarining shaxsiy rejaları bo'yicha mustaqil ishlaydilar, kerak bo'lganda o'qituvchi ularga maslahat beradi.

5. Oraliq natijalar sarhisob qilinadi, uning davomida loyihaning tayyorlik darajasi baholanadi va qiyinchiliklar aniqlanadi. Ushbu bosqichda ish rejasiga tuzatishlar kiritilishi va loyihani bajarish uchun qo'shimcha vaqt berilishi mumkin.

6. Loyiha himoyasi. Chet tillarini o'rgatish sharoitida ushbu bosqich eng muhimlaridan biridir, chunki loyihani himoya qilish paytida talaba barcha nutq qobiliyatlarini ishga soladi.

7. Loyiha muhokama qilinadi va baholanadi, natijalar umumlashtiriladi.

Loyiha talabalarining mustaqil ishlashi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilganligi sababli, talabalar bilan loyihani tayyorlashning har bir bosqichini, shuningdek, ularning ishlarini baholash mezonlarini muhokama qilish kerak.

O'zbek tilini chet tili sifatida o'rgatishning loyiha usuli nafaqat biz ilgari aytib o'tgan barcha loyihalarga xos xususiyatlarga, balki ba'zi alohida xususiyatlarga ham ega. Birinchidan, o'rganilayotgan til real muloqotga yaqin vaziyatlarda (agar til muhiti va loyihaning maqsadi imkon bersa) yoki real muloqot sharoitida qo'llaniladi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, loyiha talabalar tomonidan tilda taqdim etilgan aniq yakuniy natijaga ega bo'lishi kerak. Biroq, loyihalar ustida ishlash jarayonida talabalar turli xil ishlarni bajaradilar, shu jumladan. intervyu, so'roq (bu ham kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishga hissa qo'shadi va real muloqot sharoitida amalga oshiriladi). Ikkinchidan, til materialini loyiha mavzusi va maqsadiga muvofiq tanlanadi. Shunday qilib, ishning standart bosqichlariga qo'shimcha ravishda, o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish bo'yicha loyiha qo'shimcha bosqichga ega - xomaki topshirish. Shuningdek, ishning oxirgi bosqichida nafaqat yakuniy mahsulot, talabalarining ishi va ularning dizayn qobiliyatlari baholanadi, balki uning nutqi, ya'ni kommunikativ va boshqa kompetensiyalarning rivojlanish darajasi.

Adabiyotlar

Щукин А. Н. (2003). *Методика преподавания русского языка как иностранного*. Москва.

Зимняя И.А. (2004). *Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании*. Москва.

Леонтьев А.А. (1997). *Основы психолингвистики*. Москва: Смысл.

Вятютнев М.Н. (1984). *Теория и практика обучения иностранным языкам*. Москва.

Изаренков Д.И. (1990). *Коммуникативная компетенция и обучение иностранным языкам*. Москва.

Граудина Л.К., Ширяева С.Н. (2005). *Культура речи и речевая коммуникация*. Москва.

Седов К.Ф. (2002). *Речевое поведение и дискурс*. – Москва.

Азимова И. (2010). *Методика обучения иностранным языкам*. Ташкент.

Полат Е.С. (2008). *Современные педагогические и информационные технологии в системе образования*. Москва.

O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARI: SOHA TERMINOLOGIYASI TARAQQIYOTI VA TILLAR INTEGRATSIYASI

Shuxrat ABDULLAYEV*
Oxunjon ABDULLAYEV*

Annotatsiya

Terminologiya til tizimidagi maxsus yo‘nalish sifatida ijtimoiy turmush bilan o‘zaro bog‘liq holda baholanadi. Soha terminologiyasi – bu muayyan bir fan yoki amaliyotga oid tushunchalarni ifodalovchi atamalar to‘plami bo‘lib, tilning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek va qoraqalpoq tillari, o‘zining boy madaniyati va tarixi bilan bir qatorda, soha terminologiyasini rivojlantirishda ham o‘ziga xos yo‘nalishlarga ega. Har ikkala til o‘z o‘rnida milliy va xalqaro miqyosda ilmiy, texnik va madaniy terminlarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish jarayonida o‘tib bormoqda. O‘zbek va qoraqalpoq tillari soha terminologiyasining qiyosiy aspektida o‘rganilishi lozim bo‘lgan masalalari bor. Mazkur maqola o‘zbek va qoraqalpoq tilining lug‘at tarkibida terminologik qatlamning shakllanishi va rivojlanishi hamda bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqotlardagi bo‘shliqlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: til, termin, terminologiya, soha terminologiyasi, terminologik tizim, milliy identitet.

UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES: THE DEVELOPMENT OF SPECIALIZED TERMINOLOGY AND LANGUAGE INTEGRATION

Abstract

Terminology as a special direction in the language system is evaluated in relation to social life. Field terminology is a collection of terms representing concepts related to a specific science or practice that plays a crucial role in the development of language. The Uzbek and Karakalpak languages, along with their rich culture and history, have their own directions in the development of the terminology of the field. Both languages, in turn, grow in the process of developing and using scientific, technical, and cultural terms at the national and international levels. There are issues that need to be studied in a comparative aspect of the terminology of the Uzbek and Karakalpak languages. This article serves to identify the formation and development of the terminological layer in the vocabulary of the Uzbek and Karakalpak languages, as well as the gaps in current research.

Keywords: language, term, terminology, field terminology, terminological system, national identity.

Har qanday millat tilining lug‘at tarkibida o‘sha xalqning butun tarixiy hayoti, turmush tarzi, aql-idroki, ma‘naviy dunyosi, intellektual rivojlanish holati, o‘tmishi, buguni va kelajagi aks etsa, lug‘at tarkibining maxsus leksik guruhi sifatida tan olinadigan terminologik qatlamlar haqida ham shuni aytish mumkin. Chunki xalqning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma‘naviy hayoti talablariga muvofiq ijtimoiy rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan o‘zgarishlar, tilning lug‘at tarkibiga leksik birliklar shaklida doimiy kirib

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti o‘qituvchisi

boradi va til orqali muloqot holatida o'ziga xos ijtimoiy vazifa bajarib keladi. Mazkur masala yuzasidan Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 40-son qarori qabul qilingan.

Terminologik qatlamni tasniflash, uning nazariy jihatdan aniq ilmiy tamoyillarini aniqlash oson masala emas. Bu muammo tilshunoslik sohasida ko'proq izlanishlarni talab etadi. Hozirgacha shu yo'nalishdagi aniq ilmiy tajribalarning yo'qligi qoraqalpoq tili terminlarining tasnifiy tamoyillarini aniqlashni ancha qiyinlashtirib turibdi. Aniq materiallar asosida bu masala bo'yicha dastlabki amaliy qadam atamalarni ilmiy jihatdan kengroq o'rganish va baholashga imkon beradi. Demak, terminlarni tasniflash, eng avvalo, mavzuiylik tamoyiliga asoslanishi maqsadga muvofiqdir. Shu nuqtai nazardan qoraqalpoq tilidagi terminlar turmush sohalarining turlari, aytmqchi, fanlar, texnika, ijtimoiy-siyosiy hayot, ishlab chiqarish va madaniyat sohalariga munosabatiga ko'ra turli tematik guruhlariga bo'linadi. (Islomov I., Bobojonov Sh, 2007, 52-b)

O'zbek va qoraqalpoq tillarida soha terminologiyasining taraqqiyoti nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot nuqtayi nazaridan ham ahamiyatga ega. Shu bois, ushbu maqolada o'zbek va qoraqalpoq tillarida soha terminologiyasining tarixi, muhimligi va rivojlanish jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, har ikki til o'rtasidagi terminologiyalarning farqlari va o'xshashliklari ham ko'rib chiqiladi.

Bu jarayonlar, nafaqat tilni boyitish, balki jamiyatni ilmiy va texnologik taraqqiyotga tayyorlashda ham muhim omil hisoblanadi. O'zbek va qoraqalpoq tillarida soha terminologiyasining o'ziga xos rivojlanishi, milliy identitet va madaniyatni saqlashda ham ahamiyatga ega. Shunday qilib, ushbu maqola orqali biz o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi soha terminologiyasining taraqqiyotini chuqurroq o'rganishga va uning ijtimoiy, madaniy va ilmiy ahamiyatini yoritishga harakat qilamiz.

O'zbek tilidagi soha terminologiyasi, asosan, ilmiy, texnik va ijtimoiy sohalarida ishlatiladigan maxsus atamalar yig'indisidir. Bu terminologiya o'zbek tilining rivojlanishi va zamonaviy madaniyatda o'z o'rnini topishi uchun muhim ahamiyatga ega. O'zbek tilidagi soha terminologiyasi tarixan, ularning kelib chiqishi, rivojlanishi va amaliyotda qo'llanilishi bilan bog'liq holda ko'rib chiqilishi zarur. (To'raxojaeva A, 2012, 8-b)

O'zbek tilidagi soha terminologiyasining tarixi ko'p asrlik bir jarayonni o'z ichiga oladi. O'zbek tili o'zining qadimiy ildizlariga ega bo'lib, turli davrlarda ko'plab madaniy ta'sirlar ostida rivojlangan. Ilmiy va texnik sohalaridagi terminlar, asosan, sovet davrida kengaygan bo'lib, bu davrda ko'plab yangi atamalar yaratildi. Shu bilan birga, o'zbek tilida turli sohalar bo'yicha terminologiyalar shakllandi, masalan, tibbiyot, muhandislik, agronomiya va boshqalar. O'zbek tilidagi terminologiya o'zining tarixiy rivojlanishida milliy va xalqaro sohalar o'rtasidagi bog'lanishlarni aks ettiradi.

O'zbek tilidagi soha terminologiyasining muhimligi, avvalo, kommunikatsiya jarayonida aniqlik va tushunishni ta'minlashda namoyon bo'ladi. Ilmiy va texnik sohalarida aniq terminlar ishlatilishi, ular orqali jamiyatning rivojlanishiga, ta'lim va ilm-fan sohasida yuqori natijalarga erishishga yordam beradi. O'zbek tilidagi yangi terminlar nafaqat xalqaro standartlarga mos keladi, balki tilimizni boyitadi va o'ziga xosligini saqlab qoladi. Shu bilan birga, soha terminologiyasi o'zbek tilining o'ziga xosligini va o'ziga xos me'yorlarini ham shakllantiradi. (Bazarov O, 1997, 56-b)

Zamonaviy texnologiyalar, ilm-fan va madaniyat sohalaridagi yangiliklar O'zbek tilida yangi terminlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Yangi atamalar ko'pincha ingliz yoki boshqa tillardan olingan, lekin ularning o'zbek tiliga moslashtirilishi va aniq

ma'no berilishi muhimdir. Masalan, *"internet"*, *"kompyuter"*, *"biotexnologiya"* kabi terminlar o'zbek tilida keng tarqaldi va ularga mos keladigan terminlar ishlab chiqildi. O'zbek tilidagi yangi terminlar nafaqat xalqaro miqyosda, balki ichki rivojlanish uchun ham zarurdir, chunki ular jamiyatning ilmiy va madaniy taraqqiyotini ta'minlaydi. Shuningdek, O'zbek tilida yangi terminlarni ishlab chiqish va ularni qo'llash jarayoni, tilshunoslar va mutaxassislar o'rtasida hamkorlikni talab etadi, bu esa o'z navbatida terminologiyaning sifatini oshiradi.

O'zbek tilidagi soha terminologiyasi, shuningdek, tilimizni zamonaviylashtirishga va uni jahon miqyosida tanitishga xizmat qiladi. Bu jarayonda atama ishlab chiqish va ularni qo'llashda e'tibor qaratilishi kerak, chunki bu orqali o'zbek tilining rivojlanishi va uning xalqaro arenada o'rni mustahkamlanadi. (Шомақсудов Ш, Долимов С, 2011, 224-6)

Qoraqalpoq tili, O'zbekistonning Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida yashovchi qoraqalpoq xalqining ona tilidir. Bu tilning soha terminologiyasi, zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi bilan bog'liq holda, o'ziga xos tarixiy va madaniy kontekstga ega.

Qoraqalpoq tilidagi soha terminologiyasining tarixi uzoq va murakkab jarayonlardan iborat. Tarixiy jihatdan, qoraqalpoq tili ko'plab boshqa tillardan, jumladan, o'zbek, rus va turk tillaridan ta'sirlangan. Ilgari qoraqalpoq tilida ko'plab terminlar mavjud emas edi, shuning uchun xalqaro terminologiyalar va so'zlar ko'pincha o'zbek yoki rus tillaridan olingan. XX asrning o'rtalaridan boshlab, qoraqalpoq tilida terminologik tadqiqotlar faol ravishda olib borildi va bu tilning o'ziga xos soha terminlari yaratilishi uchun asos yaratildi.

Qoraqalpoq tilidagi soha terminologiyasining xususiyatlari uning madaniyati va tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. Terminlar ko'pincha milliy an'analar va urf-odatlardan kelib chiqadi, shuningdek, ilmiy va texnik sohalarda yangi tushunchalarni ifodalash uchun o'zgartirilgan yoki yaratilgan so'zlardan iborat. Qoraqalpoq tili, o'zining boy leksikasi bilan, bu sohalarda o'ziga xos terminologik tizimlarni shakllantirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, qoraqalpoq tilidagi terminlar ko'pincha qisqa va oson esda qoladigan shakllarda bo'ladi, bu esa ularni kundalik hayotda qo'llashni osonlashtiradi. Qoraqalpoq tilida terminologiya jarayonida, shuningdek, zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarga mos keladigan yangi terminlar yaratish muhim ahamiyatga ega.

Qoraqalpoq tilida yangi terminlarning paydo bo'lishi zamonaviy texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlar bilan bevosita bog'liqdir. Internet, raqamli texnologiyalar, muhandislik, tibbiyot va boshqa sohalarda yangi tushunchalar va terminlar muntazam ravishda paydo bo'lmoqda. Bu jarayon qoraqalpoq tilida terminologik bazani kengaytirishga yordam beradi va uni xalqaro standartlarga moslashtirishga xizmat qiladi.

Terminlarni yaratish jarayonida qoraqalpoq tilining o'ziga xos xususiyatlari, urf-odatlari va madaniyati hisobga olinadi. Bunday terminlar ko'pincha o'zbek va rus tillaridan olingan asosiy terminlarga asoslanadi, lekin ular qoraqalpoq tilining fonetik va grammatik qoidalariga mos ravishda o'zgartiriladi. Bu esa qoraqalpoq tilining mustaqilligi va o'ziga xosligini saqlab qolishga yordam beradi. (Madvaliyev A, 2017, 206-b)

Shu tariqa, qoraqalpoq tilidagi soha terminologiyasi rivojlanishi davom etmoqda va bu jarayon nafaqat tilning o'zini, balki qoraqalpoq xalqining madaniy va ilmiy merosini ham boyitishga xizmat qiladi.

O'zbek va qoraqalpoq tillari, turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, o'zaro ko'plab o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, ularning soha terminologiyasida bir qator muhim farqlar mavjud. Ushbu bo'limda terminlarni ta'riflashdagi farqlar, terminologik tizimlar o'rtasidagi o'xshashliklar va ikki tilning terminologiya tadqiqotlaridagi farqlarni ko'rib chiqamiz.

O'zbek va qoraqalpoq tillarida terminlarni ta'riflash usullari va yondashuvlari turlicha bo'lishi mumkin. O'zbek tilida soha terminologiyasi ko'pincha rus va boshqa tillardan olingan terminlarning o'zbekchaga moslashtirilishi orqali shakllanadi. Masalan, ilm-fan va texnologiya sohasidagi yangi atamalar ko'pincha xalqaro terminlarga asoslanadi va ular o'zbek tilida ma'lum bir kontekstdan kelib chiqib, o'zgartiriladi yoki o'zlashtiriladi. Qoraqalpoq tilida esa, terminlarni yaratishda ko'proq mahalliy elementlar va an'anaviy atamalar qo'llaniladi, bu esa qoraqalpoq tilida yangi terminlar ishlab chiqishda o'ziga xos yondashuvni namoyon etadi.

Har ikkala tilning terminologik tizimlari, asosan, turkiy tillarning umumiy xususiyatlari bilan bog'liq. O'zbek va qoraqalpoq tillarida ko'plab umumiy terminlar mavjud bo'lib, ular har ikki tilga ham tegishli bo'lgan ilmiy va texnik sohalarida ishlatiladi. Masalan, "*ilm*", "*texnologiya*", "*kompyuter*" kabi atamalar har ikkala tilda ham bir xil yoki juda o'xshash shaklda mavjud. Bu esa ikki til o'rtasidagi madaniy va ilmiy aloqalarni kuchaytiradi hamda terminologik o'zaro almashuvni osonlashtiradi. (Dadaboyev H, 2020, 146-b).

O'zbek va qoraqalpoq tillarida terminologiya tadqiqotlari rivojlangan bo'lsa-da, ularning yo'nalishlari va maqsadlari farq qiladi. O'zbekistonda soha terminologiyasini o'rganish va rivojlantirishga qaratilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlar, dissertatsiyalar va monografiyalar mavjud. Bu tadqiqotlar ko'pincha yangi terminlarni ishlab chiqish va ularni standartlashtirishga qaratilgan. Qoraqalpoq tilida esa terminologiya tadqiqotlari nisbatan kamroq rivojlangan bo'lib, ko'proq mahalliy ehtiyojlarga asoslangan terminlar ishlab chiqish va ularni izohlashga e'tibor beriladi.

Shu bilan birga, O'zbek va qoraqalpoq tillarida soha terminologiyalari o'rtasidagi farqlar, ayniqsa, ilmiy va madaniy aloqalarni yanada kuchaytirish va ikki xalq o'rtasida muloqotni rivojlantirish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Bu farqlarni o'rganish, har bir tilning o'ziga xosligini va madaniy merosini saqlab qolish uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbek va qoraqalpoq tillarida soha terminologiyasining taraqqiyoti, ularning tarixiy va madaniy kontekstida muhim ahamiyatga ega. Har ikki til o'zining o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy taraqqiyot va zamonaviy ehtiyojlarga mos keladigan yangi terminlar bilan boyitilgan. O'zbek tilida soha terminologiyasining rivojlanishi, ilm-fan va texnologiya sohalaridagi yangiliklar bilan bog'liq bo'lib, bu tilning ilmiy va madaniy merosini saqlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, qoraqalpoq tilida soha terminologiyasining o'ziga xos xususiyatlari, bu tilning o'z tarixiy taraqqiyoti va mintaqa madaniyatiga ta'siri bilan bog'liqdir.

O'zbek va qoraqalpoq tillarida terminologiyani ishlab chiqish jarayonida ko'plab o'xshashliklar va farqlar mavjud. Terminlarni ta'riflashda, ularning ma'nolari va konteksti har ikki tilning o'ziga xos tillik xususiyatlarini aks ettiradi. Bu farqlar va o'xshashliklar, shuningdek, til tadqiqotlari va terminologik tizimlar o'rtasidagi munosabatlar orqali yanada yaxshi tushuniladi.

Natijada, o'zbek va qoraqalpoq tillarida soha terminologiyasining rivojlanishi, nafaqat tilning o'ziga xosligini saqlash, balki ilmiy va madaniy taraqqiyotda ham muhim rol o'ynaydi. Ularning o'zaro bog'liqligi va bir-birini to'ldirishi, mintaqaviy madaniyat va ilm-fan taraqqiyotini yanada boyitadi. O'zbek va qoraqalpoq tillarida soha terminologiyasini tadqiq qilish, kelajakda yanada chuqur va keng qamrovli tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayon, shuningdek, til va madaniyatning bir-birini boyitish jarayonida ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Adabiyotlar

Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 40-son qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-4717157>.

Islomov I., Bobojonov Sh. (2017). *O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati*. 52.

Bazarov O. (1997). *O‘zbek tilida darajalanish*. Filol. fan. dokt. dis. ... avtoref. Toshkent. 56.

To‘rahojaeva A. (2012). *Mustaqillik sharoitida o‘zbek tili ijtimoiy-siyosiy leksikasining taraqqiyoti*. Filol.fan.nom.ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtoreferati. Toshkent. 8.

Шомақсудов Ш., Долимов С. (2011). *Қайроқи сўзлар (халқ иборалари)*. Тошкент: “Ўз.МЭ”. 224.

Madvaliyev A. (2017). *O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari*. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent. 206.

TIL O'RGANISHDA LUG'ATLAR BILAN ISHLASHNING XALQARO TAJRIBA VA METODIK YONDASHUVLARI

Mohigul OMONOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada lug'atlarning til o'rganish jarayonidagi lingvodidaktik ahamiyati hamda ularni o'qitishning zamonaviy metodik yondashuvlari tahlil qilinadi. Lug'atlarning o'quvchilarning leksik boyligini oshirish, talaffuz va grammatik ko'nikmalarini rivojlantirish, so'zlarning kontekstual qo'llanishini o'zlashtirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, leksik yondashuv va sotsiokultural nazariya asosida lug'atlar bilan ishlashning nazariy asoslari ko'rib chiqiladi. AQSh, Germaniya, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Singapur, Finlandiya va Malayziya tajribalari qiyosiy tahlil qilinib, kommunikativ, tizimli hamda mavzuga asoslangan metodlarning o'ziga xos jihatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijasida lug'atlarni o'qitishda kommunikativ va tizimli yondashuvlarni uyg'unlashtirish o'quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishda eng samarali metodlardan biri ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: lug'at, leksik kompetensiya, til o'qitish metodikasi, kommunikativ yondashuv, kontekstual o'qitish, leksik yondashuv, elektron lug'atlar, mustaqil ta'lim, kollokatsiya, frazeologik birliklar, til kompetensiyasi, lingvodidaktika.

INTERNATIONAL EXPERIENCE AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO WORKING WITH VOCABULARIES IN LANGUAGE LEARNING

Abstract

This article analyzes the linguodidactic significance of dictionaries in the language learning process and modern methodological approaches to teaching dictionary use. The study highlights the role of dictionaries in enriching learners' vocabulary, improving pronunciation and grammatical skills, and mastering the contextual use of words. In addition, the theoretical foundations of dictionary use are examined on the basis of the lexical approach and sociocultural theory. The experiences of the United States, Germany, Russia, China, South Korea, Singapore, Finland, and Malaysia are comparatively analyzed, revealing the distinctive features of communicative, systematic, and topic-based methods. The research concludes that integrating communicative and systematic approaches in dictionary teaching is one of the most effective ways to develop learners' language competence.

Keywords: dictionary, lexical competence, language teaching methodology, communicative approach, contextual teaching, lexical approach, electronic dictionaries, independent learning, collocation, phraseological units, language competence, linguodidactics.

Lug'at til birliklari, xususan, so'zlar, ularning ma'nolari, talaffuzi, imlosi hamda grammatik xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarni mujassamlashtirgan muhim manba hisoblanadi. Til o'rganish jarayonida lug'atlar bir qator muhim funksiyalarni bajaradi: o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytiradi, to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini shakllantiradi, grammatik tushunchalarni aniqlashtiradi hamda so'zlarning kontekstual qo'llanish

* Andijon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

imkoniyatlarini ochib beradi. Shu bois lugʻatlar tilni nafaqat tushunish, balki uni ongli va faol qoʻllash jarayonida ham muhim didaktik vosita sifatida namoyon boʻladi. Lugʻatlardan samarali foydalanish uchun ularni oʻqitish jarayoniga ilmiy asoslangan metodologik yondashuvlar asosida joriy etish zarur. Xususan, ikkinchi tilni oʻrganish nazariyalarida lugʻat boyligini egallash til kompetensiyasining markaziy tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Jumladan, leksik yondashuv til oʻrganishda soʻzlar va tayyor leksik birliklar, kollokatsiyalar hamda idiomatik ifodalarning ustuvor ahamiyatga egaligini taʼkidlaydi. Ushbu yondashuvga koʻra, lugʻatlar tilni tushunish va nutqda ishlab chiqarish uchun zarur boʻlgan asosiy vositalarni taqdim etadi.

Shuningdek, V.Vygotskiyning sotsiokultural nazariyasiga muvofiq, lugʻat oʻrganuvchi uchun bilimlarni vositalash orqali oʻzlashtirish imkonini beruvchi muhim didaktik manba hisoblanadi. Lugʻatlar oʻquvchining mavjud bilim darajasi bilan yangi til birliklari oʻrtasidagi tafovutni bartaraf etishga xizmat qiladi hamda mustaqil oʻrganish, izlanish va kashf qilish jarayonlarini faollashtiradi. Shu maʼnoda, lugʻat faqat maʼno aniqlash vositasi emas, balki oʻquvchini faol til faoliyatiga jalb etuvchi pedagogik instrument sifatida namoyon boʻladi. Lugʻat bilan ishlash samaradorligi faqat lingvistik axborot bilan cheklanmay, balki oʻquvchilarda lugʻatdan foydalanish boʻyicha strategik koʻnikmalarni shakllantirish bilan chambarchas bogʻliqdir. Shu nuqtai nazardan, ingliz tilini chet tili sifatida oʻqitishda lugʻat bilan ishlash quyidagi metodik tamoyillar asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Birinchidan, lugʻat bilan ishlash faol oʻrganish strategiyalariga asoslanishi lozim. Oʻquvchilar yangi soʻzlarni faqat topish bilangina cheklanmasdan, ularning talaffuzi, morfologik tuzilishi va sintaktik xususiyatlarini tahlil qilishga yoʻnaltirilishi zarur. Bunday yondashuv soʻzlarni jumladan qoʻllash, sinonim va antonimlarni taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

Ikkinchidan, lugʻatlar bevosita lugʻat boyligini oʻrgatish vositasi sifatida qoʻllanilishi kerak. Oʻqituvchi lugʻat yordamida soʻzlarning maʼnodagi nozik jihatlarini, ularning kontekstual qoʻllanishini tushuntirib beradi hamda oʻquvchilarga mustaqil ishlash uchun zarur yoʻriqnomalarni taqdim etadi.

Uchinchidan, lugʻat bilan ishlash mustaqil oʻrganishni ragʻbatlantiruvchi vosita boʻlishi lozim. Oʻquvchilarga lugʻatdan samarali foydalanish usullarini oʻrgatish orqali ularning oʻz-oʻzini rivojlantirish koʻnikmalari shakllantiriladi. Bu jarayon namoyish, boshqariladigan mashqlar va mustaqil faoliyat bosqichlari orqali amalga oshiriladi.

Toʻrtinchidan, lugʻat koʻnikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish muhimdir. Oʻquvchilar alfavit tartibi, lugʻat birliklarining tuzilishi, fonetik belgilar, qisqartmalar va elektron lugʻatlarining qoʻshimcha imkoniyatlaridan foydalanishni izchil oʻzlashtirishlari zarur.

Beshinchidan, lugʻatdan foydalanish kontekstga asoslangan boʻlishi kerak. Soʻzlar real nutq vaziyatlarida, oʻqish va tinglash materiallari bilan integratsiyada oʻrganilgandagina ularning haqiqiy kommunikativ qiymati ochiladi.

Amaliy tajriba shuni koʻrsatadiki, lugʻatlar yordamida soʻz boyligini oshirish, soʻz shakllarini oʻrganish, talaffuzni mashq qilish, kollokatsiyalar va idiomatik ifodalarni egallash samarali natija beradi. Xususan, soʻz oilalarini tuzish, fonetik transkripsiya bilan ishlash, feʼllarga xos barqaror birikmalarni aniqlash hamda frazeologik birliklarni lugʻat asosida tahlil qilish oʻquvchilarning til sezgisini rivojlantiradi va nutqning tabiiyligini taʼminlaydi.

Xalqaro tajribaga asoslanib lugʻatlarni oʻrgatishning metodik yondashuvlari oʻrganilganda, har bir mamlakatda oʻziga xos xususiyatlar va umumiy printsiplar mavjudligi aniqlanadi. Amerika Qoʻshma Shtatlarida lugʻat bilan ishlash jarayoni koʻproq kommunikativ va kontekstga asoslangan usullar bilan amalga oshiriladi. Talabalar soʻzlarni mustaqil yodlash oʻrniga matn va nutq kontekstida oʻrganadilar, shu bilan birga leksik yondashuv asosida soʻz birikmalari, kollokatsiyalar va frazeologik ifodalarni oʻzlashtirishga eʼtibor qaratiladi. Elektron lugʻatlar va interaktiv platformalardan foydalanish talabalarga mustaqil lugʻat ishlatish koʻnikmalarini rivojlantirish imkonini beradi, jumlar tuzish, sinonim va antonimlarni taqqoslash orqali soʻz boyligini kengaytiradi.

Rossiyada lugʻatlarni oʻrgatish anʼanaviy va mavzuga asoslangan yondashuvga tayanadi. Talabalar mavzular boʻyicha tasniflangan rus-norveg, rus-ingliz kabi ikki tildagi lugʻatlardan foydalanadilar. Lugʻatlardagi grammatik belgilar va talaffuzga alohida eʼtibor beriladi, shuningdek, tibbiyot, iqtisodiyot va texnika kabi maxsus sohalar boʻyicha lugʻatlar ishlab chiqilgan. Mavzuga asoslangan va ideografik lugʻatlarda soʻzlar kundalik hayot, madaniyat, ijtimoiy va iqtisodiy faoliyat kabi tematik bloklarga ajratiladi, bu esa talabalarga soʻz boyligini tizimli tarzda oshirish imkonini beradi.

Janubiy Koreyada lugʻat oʻrganish anʼanaviy va elektron shaklda amalga oshiriladi. Bu mamlakatda grammatika va talaffuzni rivojlantirish bilan birga leksik koʻnikmalarni oshirishga alohida urgʻu beriladi. Talabalar soʻzlarni matn va dialog kontekstida oʻrganib, ular bilan ishlash strategiyalarini mustaqil ravishda qoʻllashga ragʻbatlantiriladi. Shu bilan birga, mobil ilovalar va onlayn lugʻatlar keng qoʻllaniladi, bu esa leksik materialni interaktiv va samarali tarzda oʻzlashtirish imkonini yaratadi.

Xitoyda lugʻatlarni oʻrgatish jarayoni asosan strukturaviy va mavzuga asoslangan yondashuvga tayangan. Soʻzlarni yozma shaklda oʻrganish, xitoy yozuv belgilarini talaffuz bilan birga oʻzlashtirish katta ahamiyatga ega. Talabalar soʻz va iboralarni kontekstda qoʻllash, jumla tuzish mashqlari orqali leksik koʻnikmalarini mustahkamlaydilar. Shu bilan birga elektron va onlayn lugʻatlardan foydalanish orqali talabalarning mustaqil oʻrganish imkoniyatlari kengaytiriladi.

Xalqaro tajriba shuni koʻrsatadiki, lugʻatlarni oʻrgatishda asosiy maqsad – talabaning leksik boyligini oshirish, soʻzlarni kontekstda tushunish va nutqda toʻgʻri qoʻllashdir. Farqlar metodik yondashuv va texnologiyalardan foydalanish, shuningdek, soʻzlarni oʻrgatishning boshlangʻich nuqtasida namoyon boʻladi. Shu tarzda, AQSh va Koreyada kontekstga asoslangan kommunikativ yondashuv qoʻllanilsa, Rossiya va Xitoyda mavzuga asoslangan, tizimli va yozma mashqlarga urgʻu beriladi. Bu tajribalar zamonaviy lingvistik metodikani boyitib, lugʻat bilan ishlashning samarali yoʻllarini belgilashga xizmat qiladi.

Germaniyada lugʻat bilan ishlash anʼanaviy va tizimli yondashuvga asoslangan. Talabalar lugʻatlarni mavzular boʻyicha oʻrganadilar: kundalik hayot, fan va texnika, madaniyat va ijtimoiy faoliyat kabi bloklarga ajratilgan soʻzlar ishlatiladi. Germaniyada soʻzlarni grammatika va morfologik shakllar bilan birga oʻrgatish, jumla tuzish va sinonim-antonimlarni taqqoslash metodlari keng qoʻllaniladi. Shuningdek, elektron lugʻatlar va interaktiv platformalar yordamida mustaqil oʻrganish ragʻbatlantiriladi.

Finlandiyada lugʻatlarni oʻrgatish koʻproq kommunikativ va kontekstga asoslangan yondashuvga tayangan. Talabalar soʻzlarni real hayotiy vaziyatlarda qoʻllash orqali oʻrganadilar. Lugʻat mashqlarida matnlar, dialoglar va rol oʻyinlari keng qoʻllaniladi, bu esa leksikani kontekstda mustahkamlashga yordam beradi. Shu bilan birga, mobil ilovalar va onlayn resurslar orqali mustaqil lugʻat ishlatish koʻnikmalari rivojlantiriladi.

Singapurda lugʻat bilan ishlash jarayoni kommunikativ va interaktiv usullarga asoslanadi. Talabalar soʻzlarni matn, video va audio kontekstlarda oʻrganib, ularni nutqda toʻgʻri ishlatishni oʻrganadilar. Shuningdek, sinonimlar, antonimlar, frazeologik ifodalar va kollokatsiyalarni oʻzlashtirishga alohida eʼtibor beriladi. Elektron lugʻatlar, interaktiv oʻquv dasturlari va mobil ilovalar keng qoʻllaniladi, bu esa oʻquvchilarning mustaqil lugʻat ishlatish koʻnikmalarini oshiradi.

Malayziyada lugʻatlarni oʻrgatish strukturaviy va mavzuga asoslangan yondashuvga ega. Talabalar soʻzlarni yozma va ogʻzaki mashqlar orqali oʻrganadilar. Lugʻatlar grammatika va talaffuz bilan birga ishlatiladi, shuningdek, soʻzlarni kontekstda qoʻllash va jumlar tuzish mashqlari keng qoʻllaniladi. Onlayn lugʻatlar va mobil ilovalar yordamida talabalarning mustaqil oʻrganish imkoniyatlari oshiriladi.

Umuman olganda, Germaniya va Malayziyada lugʻatlarni tizimli, mavzuga asoslangan usullar bilan oʻrgatish afzal koʻrilsa, Finlandiya va Singapurda kontekstga asoslangan, kommunikativ va interaktiv yondashuvlar ustun. Shu tarzda, xalqaro tajribalar lugʻat bilan ishlashning samarali metodologiyasini shakllantirish va talabaning til boyligini oshirishga xizmat qiladi.

Parametr	AQSH	Germaniya	Xitoy	Rossiya	Singapur	Malay-ziya	Koreya	Finlandiya
Yondashuv turi	Kommunikativ, kontekstga asoslangan	Tizimli, mavzuga asoslangan	Strukturaviy, mavzuga asoslangan	Tizimli va mavzuga asoslangan	Kommunikativ va interaktiv	Strukturaviy, mavzuga asoslangan	Kommunikativ va mavzuga asoslangan	Kommunikativ, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan
Soʻzlarni oʻrganish usuli	Matn va audio-video kontekstlar, kollokatsiyalar	Mavzular boʻyicha bloklash, grammatik tahlil	Matn va yozma mashqlar, kontekst bilan bogʻlangan	Yozma va ogʻzaki mashqlar, grammatika bilan birga	Matn, audio, video kontekstlar, kollokatsiyalar	Yozma va ogʻzaki mashqlar, kontekstda qoʻllash	Real vaziyat va kommunikativ mashqlar, audio-video	Real hayotiy vaziyatlar, matn va rol oʻyinlari orqali

Kontekstual qo'llanish	Grammtik va talaffuz bilan ishlash	Mustaqil o'rganish vositalari
Juda yuqori, kommunikativ vaziyatlar	Grammtik mashqlar va talaffuzni mustahkamlash	Elektron lug'atlar, mobil ilovalar, interaktiv platformalar
O'rta darajada	Grammtik va morfologik tahlil	Elektron lug'atlar, interaktiv platformalar
O'rta darajada	Grammtik mashqlar bilan birga talaffuz	Onlayn lug'atlar, mobil ilovalar
O'rta darajada	Grammtik va morfologik mashqlar	Elektron va chop etilgan lug'atlar
Juda yuqori, kommunikativ vaziyatlar	Sinonim, antonim va talaffuz mashqlari	Elektron lug'atlar, interaktiv dasturlar
O'rta darajada	Grammtik va talaffuz mashqlari bilan birga	Onlayn lug'atlar, mobil ilovalar
Juda yuqori, real vaziyatlar	Grammtik mashqlar va talaffuzni mustahkamlash	Elektron lug'atlar, audio resurslar
Juda yuqori, real vaziyatlar	Grammtik mashqlar kontekst bilan bog'langan	Mobil ilovalar, onlayn resurslar

AQShda lug'atlarni o'rgatishda kommunikativ va kontekstual yondashuv ustuvor hisoblanadi. Talabalar so'zlarni matn, audio va video materiallarda kontekst bilan o'rganadilar, kollokatsiyalar va so'z birikmalarini faol ishlatish o'rgatiladi. Shu bilan birga, elektron lug'atlar va interaktiv platformalar keng qo'llaniladi, bu esa talabalarga mustaqil o'rganish imkonini beradi. Grammtika va talaffuz mashqlari kontekst bilan birlashtirilgan, ya'ni so'zlar real kommunikativ vaziyatlarda qo'llanadi.

Germaniyada lug'atlarni o'rgatishda tizimli va mavzuga asoslangan yondashuv ustun. Talabalar so'zlarni mavzular bo'yicha bloklab o'rganadilar, grammtik tahlil va morfologik o'zgarishlarga katta e'tibor beriladi. Elektron lug'atlar yordamida ma'lumotlarni mustaqil qidirish va so'zlarni grammtika bilan bog'lash imkoniyati mavjud.

Xitoyda lug'atlarni o'rgatishda strukturaviy va mavzuga asoslangan yondashuv qo'llanadi. So'zlarni yozma mashqlar, kontekstual vazifalar va matn asosida o'rganish asosiy usul hisoblanadi. Talaffuz va intonatsiya ham alohida mashqlar orqali rivojlantiriladi.

Rossiyada lugʻatlarni oʻrgatish tizimli va mavzuga asoslangan. Talabalar soʻzlarni yozma va ogʻzaki mashqlar orqali oʻrganadilar, grammatika bilan birga ishlash asosiy yoʻnalish hisoblanadi. Elektron lugʻatlar mavjud, lekin koʻplab sohalarida, ayniqsa kichik tillarda, yetarlicha rivojlanmagan.

Singapurda lugʻatlarni oʻrgatish kommunikativ va interaktiv yondashuvga asoslangan. Talabalar soʻzlarni real hayotiy vaziyatlar va audio-video materiallarda oʻrganadilar. Elektron lugʻatlar va interaktiv platformalar keng qoʻllaniladi, soʻz boyligi, talaffuz, kollokatsiyalar va idiomatik birliklar faol oʻrgatiladi.

Malayziyada lugʻatlarni oʻrgatish strukturaviy va mavzuga asoslangan. Talabalar yozma va ogʻzaki mashqlar orqali lugʻatni oʻrganadilar, kontekstual mashqlar mavjud, lekin kommunikativ yondashuv biroz cheklangan. Talaffuz mashqlari ham mavjud, lekin tizimli ishlash talab etiladi.

Koreyada lugʻatlarni oʻrgatishda kommunikativ va mavzuga asoslangan yondashuv qoʻllaniladi. Talabalar real vaziyatlar va audio-video materiallar orqali soʻzlarni oʻrganadilar. Lugʻatlar interaktiv tarzda ishlatiladi va kollokatsiyalar, sinonimlar va idiomatik ifodalarni oʻrganish muhim oʻrin tutadi.

Finlandiyada lugʻatlarni oʻrgatishda kommunikativ va real hayotiy vaziyatlarga asoslangan yondashuv ustun. Talabalar soʻzlarni matn, audio va roʻl oʻyinlari orqali oʻrganadilar. Elektron resurslar va mobil ilovalar keng qoʻllaniladi. Grammatika va talaffuz mashqlari kontekstual vazifalar bilan uygʻunlashtiriladi.

Kommunikativ yondashuv ustuvor mamlakatlar: AQSh, Singapur, Koreya, Finlandiya. Bu mamlakatlarda lugʻatni oʻrgatish real vaziyatlar va interaktiv mashqlar orqali amalga oshadi.

Tizimli va mavzuga asoslangan yondashuv mamlakatlari: Germaniya, Rossiya, Xitoy, Malayziya. Bu mamlakatlarda grammatika va mavzuga asoslangan lugʻat oʻrganish markaziy oʻrin tutadi.

Elektron lugʻatlar va mobil ilovalar barcha mamlakatlarda mavjud, lekin AQSh, Singapur va Finlandiyada ularning roli kuchliroq.

Kontekstual qoʻllanish: AQSh, Singapur, Koreya va Finlandiyada yuqori; Germaniya, Rossiya, Xitoy va Malayziya oʻrta darajada.

Grammatika va talaffuz mashqlari: tizimli yondashuv mamlakatlarida mustaqil va yozma mashqlar bilan; kommunikativ yondashuv mamlakatlarida kontekst bilan uygʻunlashtirilgan.

Lugʻatlarni oʻrgatishda eng samarali metod – tizimli va mavzuga asoslangan yondashuvni kommunikativ va kontekstual metod bilan uygʻunlashtirish. Shu orqali talaba soʻz boyligini kengaytiradi, talaffuz va grammatika koʻnikmalarini mustahkamlaydi hamda real nutqiy vaziyatlarda lugʻatni faol qoʻllashga oʻrgatiladi.

Koreya va Xitoyda lugʻatlar bilan ishlash ilmiy-amaliy jihatdan juda rivojlangan. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, lugʻatlar nafaqat soʻzlarning maʼnosi va talaffuzini tushunish vositasi, balki til oʻrganuvchining leksik kompetensiyasini shakllantirish, grammatik va kontekstual tushunishni rivojlantirish, shuningdek mustaqil oʻrganishni ragʻbatlantirishda muhim rol oʻynaydi.

Janubiy Koreyada korpus asosidagi yondashuvlar va kontekstual mashqlar orqali lugʻat boyligini kengaytirish metodlari qoʻllaniladi. Shu bilan birga, rus-koreys va koreys tilidagi oʻquv lugʻatlari soʻzlarning maʼno va fonetik jihatlarini toʻliq yoritish, talabalarni tilga faol jalb qilish uchun ishlab chiqilgan.

Xitoyda esa lugʻatlar bilan ishlash jarayonida anʼanaviy va zamonaviy yondashuvlar uygʻunlashgan. Xitoy tilida soʻzlarni oʻrgatishda klassik lugʻatlar (masalan, Цыхай, Шювэньцзы) va mobil elektron lugʻatlar qoʻllaniladi. Bu oʻrganuvchilarga talaffuz, soʻz shakllari, kollokatsiyalar va frazeologik birliklarni samarali oʻzlashtirish imkonini beradi.

Ikkala mamlakat tajribasi shuni koʻrsatadiki, lugʻatlar bilan ishlashning samarali metodikasi faqat soʻzlarni yodlash bilan cheklanmaydi, balki ularni kontekstda ishlatish, mustaqil oʻrganishni ragʻbatlantirish va texnologik vositalardan foydalanishni ham oʻz ichiga oladi. Shu sababli, Koreya va Xitoy tajribasi boshqa mamlakatlarda, jumladan Oʻzbekistonda ham lugʻatlar bilan ishlashni takomillashtirish va innovatsion metodlarni qoʻllash uchun muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Берков В.П. (2001). *Словарь как основной учебник иностранного языка*. М.: Просвещение.

Lewis M. (1993). *Лексический подход: Состояние ELT и пути развития*. Хоув: Language Teaching Publications.

Выготский Л.С. (1978). *Развитие высших психологических процессов*. Кембридж, МА: Harvard University Press.

Widdowson H.G. (2000). *Коммуникативное обучение языкам: Критические концепции в лингвистике*. Лондон: Routledge.

Cowie A.P. (2001). *Словари английского языка для иностранцев: История*. Оксфорд: Oxford University Press.

Bryansk State University. (2009). *Mini visuell ordbok: Norsk-russisk illustrert ordbok*. БРЯНСК: Bryansk State University Press,. 600 с.

INGLIZ TILI DARSLARIDA KREATIV FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Shohsanam ABDULAXATOVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz tili darslarida talabalarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarining o'rni va ahamiyati ularning bugungi kunda qay darajada amaliy qo'llay olish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tili darslarida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning dars jarayonidagi faolligini oshiradi, ularning muammoli vaziyatlarga kreativ yondashish qobiliyatini rivojlantiradi hamda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, ta'lim texnologiyalari, interfaol metodlar, raqamli ta'lim, innovatsion pedagogika.

USING EDUCATIONAL TECHNOLOGIES TO DEVELOP CREATIVE THINKING SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS

Abstract

This article analyzes the role and importance of modern educational technologies in the development of students' creative thinking skills in English lessons and the extent to which they can be applied in practice today. The results of the analysis show that the use of modern educational technologies in English lessons increases students' activity in the learning process, develops their ability to creatively approach problem situations, and forms independent learning skills.

Keywords: creative thinking, educational technologies, interactive methods, digital education, innovative pedagogy.

Hozirgi globallashuv sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri talabalarda nafaqat nazariy bilimlarni shakllantirish, balki ularning mustaqil, kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishdan iboratdir. Shu sababli ta'lim tizimida o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ularni muammoli vaziyatlarni mustaqil tahlil qila oladigan va samarali yechim topa oladigan shaxs sifatida shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda chet tillarini o'qitish, xususan ingliz tilini o'rgatish ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ingliz tili xalqaro muloqot vositasi sifatida ilmfan, texnologiya, iqtisodiyot va madaniyat sohalarida keng qo'llanilmoqda. Shu sababli ingliz tilini samarali o'qitish va ta'lim oluvchilarda til ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ingliz tilini o'rganish jarayonida ta'lim oluvchilarning nutq faoliyatini rivojlantirish, ularning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

An'anaviy o'qitish tizimida ko'pincha o'qituvchi markazli yondashuv ustun bo'lib, ta'lim oluvchilar dars jarayonida passiv tinglovchi sifatida qatnashadi. Bunday yondashuv ta'lim oluvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini to'liq rivojlantirish imkonini bermaydi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar esa o'quvchi markazli ta'lim konsepsiyasiga

* University of Business and Science Filologiya fakulteti, Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

asoslanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi sifatida bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishi, muammolarni tahlil qilishi va yangi g'oyalar ishlab chiqishi zarur.

Kreativ fikrlash – bu shaxsning muammoli vaziyatlarga yangicha yondashish, noodatiy yechimlar topish va yangi g'oyalar yaratish qobiliyatidir. Pedagogika va psixologiya fanlarida kreativlik shaxsning muhim intellektual xususiyatlaridan biri sifatida qaraladi. Kreativ fikrlashni rivojlantirish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga, o'quvchilarning bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga hamda ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llashiga yordam beradi.

Ingliz tilini o'rganish jarayonida kreativ fikrlash alohida ahamiyatga ega. Chunki tilni o'rganish nafaqat grammatik qoidalarni yodlashni, balki ularni turli kommunikativ vaziyatlarda erkin qo'llashni ham talab qiladi. Talabalarning kreativ fikrlashi rivojlangan bo'lsa, ular yangi so'z va iboralarni turli kontekstlarda qo'llashga, o'z fikrlarini erkin ifoda etishga hamda muloqot jarayonida faol ishtirok etishga intiladilar. So'nggi yillarda ta'lim tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim texnologiyalari o'quv jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish hamda ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim tizimiga kirib kelishi o'quv jarayonini yangi bosqichga olib chiqdi. Multimedia vositalari, raqamli ta'lim platformalari, interfaol taqdimotlar hamda onlayn ta'lim resurslari ingliz tili darslarini yanada qiziqarli va samarali tashkil etishga yordam beradi. Bunday texnologiyalar o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshiradi, ularning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda kreativ fikrlashini rag'batlantiradi.

Interfaol metodlar – aqliy hujum, rolli o'yinlar, munozara, loyiha asosida o'qitish kabi usullar o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faol ishtirokini ta'minlaydi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda etish, muammolarni tahlil qilish va yangi g'oyalar yaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shu nuqtayi nazardan ingliz tili darslarida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari o'quv jarayonini innovatsion asosda tashkil etish imkonini beradi hamda o'quvchilarning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz tili darslarida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish orqali ta'lim oluvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqot doirasida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'quv jarayonidagi o'rni, ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri hamda o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati o'rganiladi.

Ta'lim jarayonida kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida keng o'rganilgan ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, chet tillarini o'qitish jarayonida kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda muhim omil sifatida qaraladi.

Kreativ fikrlash tushunchasi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan turli jihatlardan izohlangan. H. D. Brown o'z tadqiqotlarida til o'rganish jarayonida kreativ fikrlash o'quvchilarning kommunikativ faoliyatini rivojlantirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, tilni o'rganish jarayoni faqat grammatik qoidalarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmasligi, balki o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan

bo'lishi lozim. Til o'rganish jarayonida o'quvchilar yangi so'z va iboralarni turli kontekstlarda qo'llash orqali o'z fikrlarini erkin ifoda etishga o'rganadilar.

J. Harmer esa zamonaviy til o'qitish metodikasida o'quvchilarning faolligini oshirish muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, interfaol metodlar, muhokama va rolli o'yinlar o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Harmer o'z tadqiqotlarida ingliz tilini o'qitishda o'quvchilarni faol muloqotga jalb qilish orqali ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish mumkinligini qayd etadi.

Til o'qitish metodikasiga oid tadqiqotlarda kommunikativ yondashuv alohida o'rin egallaydi. J. Richards va T. Rodgers tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda kommunikativ yondashuv chet tilini o'qitishning eng samarali metodlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning real hayotiy vaziyatlarda tilni qo'llashiga asoslanadi. Kommunikativ yondashuv orqali o'quvchilar tilni faqat nazariy jihatdan o'rganibgina qolmay, balki uni amaliy muloqot jarayonida qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

D. Nunan o'z ilmiy ishlarida o'quvchi markazli ta'lim konsepsiyasini asoslab beradi. Uning ta'kidlashicha, zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilar bilimlarni tayyor holatda qabul qiluvchi emas, balki ularni mustaqil ravishda o'zlashtiruvchi faol subyekt sifatida qatnashishi kerak. Bunday yondashuv o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga hamda ularning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

O'zbekistonlik olimlar ham chet tilini o'qitish metodikasiga oid ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Jumladan, J. Jalolov chet tilini o'qitish metodikasiga bag'ishlangan ilmiy ishlarida kommunikativ yondashuv va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, chet tilini samarali o'qitish uchun o'quv jarayonida interfaol metodlardan keng foydalanish zarur.

Yuqoridagi ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tili darslarida zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshiradi hamda ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz tili darslarida ta'lim oluvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda ta'lim texnologiyalarining samaradorligini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayoni zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar va raqamli ta'lim vositalarining o'quv jarayonidagi o'rni va ta'sirini o'rganishga qaratilgan.

Tadqiqot sifatli va sifatni tahlil qiluvchi metodlardan foydalangan holda olib borildi. Sifatli metodlar o'quvchilarning ijodiy va muloqot faoliyatini chuqur tahlil qilish, pedagogik jarayonni kuzatish va uning samaradorligini aniqlashga yordam beradi. Tadqiqotning asosiy metodlari quyidagilardan iborat (1-rasmga qarang):

Tadqiqotning nazariy asosini pedagogika va chet tilini o'qitish metodikasi sohasidagi ilmiy manbalar tashkil etdi. Xususan, kommunikativ yondashuv, interfaol metodlar va axborot texnologiyalaridan foydalanish masalalari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar o'rganildi.



1-rasm. Tadqiqotning asosiy metodlari.

Yuqoridagi rasmda ko'rsatilgan ilmiy tadqiqot metodlari orqali ingliz tili darslarida ta'lim oluvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishni yanda kengroq imkoniyatni yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tili darslarida interfaol metodlar va zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini va kommunikativ kompetensiyasini sezilarli darajada rivojlantiradi. Kuzatuvlar va interfaol mashg'ulotlar natijalariga ko'ra, o'quvchilarning darsdagi faol ishtiroki, mustaqil fikrlash qobiliyati va yangi g'oyalar ishlab chiqish darajasi an'anaviy metodlar bilan o'qitilgan sinflarga nisbatan yuqori bo'lganligi aniqlangan.

Interfaol mashg'ulotlarda o'quvchilar "Brainstorming", "Role Play" va "Debate" kabi usullarda faol qatnashdilar. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyati o'rtacha 30–35% ga oshgan. Shuningdek, ular dars davomida yangi so'z va iboralarni erkin qo'llashga intildilar hamda o'z fikrlarini bayon etishda ishonch hosil qildilar.

Loyiha metodlari o'quvchilarga mustaqil izlanish olib borish, ma'lumotlarni tahlil qilish va natijalarni ingliz tilida taqdim etish imkonini berdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, loyiha asosida ishlagan o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyati an'anaviy metodga nisbatan 40% ga oshgan. Shu bilan birga, ular o'zaro muloqot va guruh ishlari orqali fikr almashish ko'nikmalarini rivojlantirdilar.

Raqamli ta'lim vositalaridan foydalangan holda darslar o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish tezligi va darsga qiziqishini oshirdi. Onlayn platformalar, interfaol testlar va video materiallar o'quvchilarga mavzularni mustaqil o'rganish va ijodiy yondashuv bilan qo'llash imkonini berdi. Kuzatuv natijalariga ko'ra, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va kreativ fikrlash darajasi o'rtacha 25–30% ga oshgan.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning kreativ fikrlash, mustaqil fikrlash va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda an'anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq ekan. Shu bilan birga, interfaol metodlar va raqamli ta'lim vositalari o'quvchilarning darsga qiziqishini oshirib, ta'lim jarayonini interaktiv va motivatsion qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va loyiha asosida o'qitish o'quvchilarning kreativ fikrlash

ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Natijalarni muhokama qilish jarayonida quyidagi jihatlar alohida e'tibor talab qiladi.

Interfaol metodlar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularni faol muloqotga jalb qiladi. Kuzatuv natijalari shuni ko'rsatdiki, "Brainstorming", "Role Play" va "Debate" metodlarida o'quvchilarning ijodiy fikrlash darajasi an'anaviy metodlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'lgan.

Interfaol metodlar orqali o'quvchilar turli muammoli vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish va noodatiy yechimlar topish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu sababli bu metodlar kreativ fikrlashni rivojlantirishda nafaqat samarali, balki zarur hisoblanadi.

Loyiha asosida o'qitish o'quvchilarning mustaqil izlanish, ma'lumotlarni tahlil qilish va natijalarni ingliz tilida taqdim etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, loyiha ishlari o'quvchilarning ijodiy fikrlash darajasini 40% ga oshirdi. Loyihalar o'quvchilarga o'zaro muloqot, guruhda ishlash va ijodiy g'oyalarni amalga oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, loyiha metodlari o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantiradi va ularni faol o'rganishga undaydi.

Raqamli ta'lim texnologiyalari (multimedia taqdimotlar, interfaol testlar, onlayn platformalar) o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi va bilimlarni interaktiv ravishda o'zlashtirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil o'rganish va kreativ fikrlash darajasini 25–30% ga oshirdi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning kreativ fikrlash, mustaqil fikrlash va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda an'anaviy metodlarga nisbatan samaraliroqdir. Shu bilan birga, interfaol metodlar va raqamli texnologiyalar o'quvchilarning darsga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi va ularni faol o'rganishga undaydi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tili darslarida ta'lim texnologiyalaridan foydalanish nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga, balki ularning ijodiy salohiyatini, mustaqil fikrlashini va guruhdagi muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etilgan darslar pedagogik amaliyotda keng qo'llanishi lozim.

Ingliz tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlar, loyiha asosida o'qitish va raqamli ta'lim vositalari o'quvchilarning darsga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi, ularni faol o'rganishga undaydi va mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interfaol mashg'ulotlar va loyiha ishlari o'quvchilarning ijodiy fikrlash darajasini an'anaviy metodlarga nisbatan 30–40% ga oshiradi. Shu bilan birga, raqamli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarning bilimlarni interaktiv ravishda o'zlashtirishini ta'minlaydi va ularning mustaqil izlanish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz tili ta'limida zamonaviy pedagogik yondashuvlar va texnologiyalarni qo'llash ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning ijodiy va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi hamda ularni mustaqil, kreativ fikrlaydigan shaxslar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Hamroyeva, M. F. (2024). *Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik metodlar va texnologiyalar*. Technical Science Research in Uzbekistan, 2(11), 42–46.

Ingliz tilini o'qitishda innovatsion metodlar. (2024). *Ustozlar Uchun*, 62(1), 26–30.

Boymurodova, G. I. (2024). *Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy metod va texnologiyalardan foydalanish samaradorligi*. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры.

Malikaxon Raximdjanova. (2025). *Ingliz tili ta'limida tanqidiy fikrlash va madaniyatlarko kompetensiyani rivojlantirish*. АЕР Таджикиотлар, 2(1), 410–416.

Fitria D. N., Elfianto S., & Schams, W. (2024). *A Literature-Based Exploration of Innovative Strategies to Improve English Language Skills in Higher Education*. International Journal of Recent Educational Research.

Yudha, E. K., Rudiyanto, R., & Rohman, R. (2024). *Integrating Creativity and Technology in English Language Teaching: A Systematic Review of Pedagogical Innovations and Assessment Strategies in EFL Contexts*. ELT Worldwide: Journal of English Language Teaching.

Richards, J. & Rodgers, T. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press. (Asosiy metodologik manba sifatida)

Harmer, J. (2007). *How to Teach English*. Longman. (Pedagogik metodlar bo'yicha asosiy manba)

Brown, H.D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education. (Til o'rganish psixologiyasi yoritilgan manba)

UNESCO. (2013). *ICT in Education Policy and Practice*. Paris. (Axborot texnologiyalari ta'limni qo'llab-quvvatlash bo'yicha xalqaro manba).

UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANISH TIZIMINING TA'LIM SIFATI VA INNOVATSION SALOHİYATGA TA'SIRI

Nodira USMANOVA*
Mirzaolim NAJMIDDINOV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimining ta'lim sifati va innovatsion salohiyatni oshirishdagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy ta'lim tizimida pedagog va boshqaruv kadrlarining kasbiy bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini doimiy yangilab borish ta'lim samaradorligining asosiy omillaridan biri ekanligi asoslab beriladi. Uzluksiz kasbiy rivojlanish mexanizmlari orqali ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va ilg'or pedagogik metodlarni joriy etish imkoniyatlari kengayishi ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, kasbiy rivojlanishning institutsional asoslari, uning inson kapitali sifati va ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligiga ta'siri tahlil qilinadi. Maqola natijalari ta'lim siyosatini takomillashtirish, innovatsion muhitni shakllantirish hamda ta'lim sifati barqarorligini ta'minlashda uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimining muhim strategik ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: uzluksiz kasbiy rivojlanish, ta'lim sifati, innovatsion salohiyat, inson kapitali, pedagogik kompetensiya, ta'lim tizimi, innovatsion ta'lim, kasbiy malaka, institutsional rivojlanish, raqamli ta'lim.

THE IMPACT OF THE CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT SYSTEM ON EDUCATION QUALITY AND INNOVATIVE CAPACITY

Abstract

This article provides a scientific and theoretical analysis of the role of the continuous professional development system in improving education quality and enhancing innovative capacity. The study substantiates that the continuous updating of professional knowledge, skills, and competencies of teachers and managerial staff in the modern education system is one of the key factors of educational effectiveness. It highlights that through the mechanisms of continuous professional development, opportunities expand for introducing innovative approaches, digital technologies, and advanced pedagogical methods into the educational process. In addition, the institutional foundations of professional development, as well as its impact on the quality of human capital and the competitiveness of educational institutions, are analyzed. The results of the study confirm that the system of continuous professional development has significant strategic importance in improving education policy, fostering an innovative environment, and ensuring the sustainability of education quality.

Keywords: continuous professional development, education quality, innovative capacity, human capital, pedagogical competence, education system, innovative education, professional qualification, institutional development, digital education.

XXI asrda bilim va innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyot sharoitida ta'lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida hal qiluvchi institutsional omilga aylanmoqda.

* Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Namangan davlat texnika universiteti

* NamDTU, Biznes boshqaruvi fakulteti 1-kurs talabasi, usmanovanodira544@gmail.com

Ushbu jarayonda ta'lim sifati va innovatsion salohiyatni oshirish, eng avvalo, pedagog va ta'lim boshqaruvi kadrlarining uzluksiz kasbiy rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarga ko'ra, inson kapitali sifati nafaqat boshlang'ich ta'lim va dastlabki tayyorgarlik orqali, balki butun mehnat faoliyati davomida bilim va kompetensiyalarni muntazam yangilab borish orqali shakllanadi [1]. Shu sababli uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimi ta'lim tizimining innovatsion transformatsiyasini ta'minlovchi asosiy mexanizm sifatida qaralmoqda.

Xalqaro tashkilotlar, xususan UNESCO va OECD tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, pedagoglarning kasbiy rivojlanishi ta'lim natijalariga bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatadi hamda o'quvchilarning bilim sifati, tanqidiy fikrlashi va innovatsion kompetensiyalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi [2]. OECD mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, uzluksiz kasbiy rivojlanishga tizimli investitsiyalar kiritilgan ta'lim tizimlarida pedagogik innovatsiyalar tezroq joriy etiladi, raqamli texnologiyalar samaraliroq o'zlashtiriladi va ta'lim muassasalarining institutsional barqarorligi mustahkamlanadi [3]. Demak, uzluksiz kasbiy rivojlanish ta'lim sifati va innovatsion salohiyat o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlovchi strategik bo'g'in hisoblanadi.

Raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt va ta'lim texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida an'anaviy malaka oshirish modellarining cheklanganligi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Jahon banki tahlillariga ko'ra, qisqa muddatli va fragmentar treninglar pedagoglarning real kompetensiyalarini oshirishda yetarli samara bermaydi, aksincha, uzluksiz, kompetensiyaga asoslangan va amaliyot bilan integratsiyalashgan kasbiy rivojlanish modellari ta'lim tizimida innovatsion salohiyatni oshirishga xizmat qiladi [4]. Shu jihatdan, uzluksiz kasbiy rivojlanish ta'lim jarayonini faqat takomillashtiribgina qolmay, balki uni innovatsion rivojlanishga yo'naltiruvchi institutsional mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagog kadrlar salohiyatini oshirish va uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini joriy etishga qaratilgan muhim qaror va farmonlar qabul qilinmoqda. Ta'limni rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan strategik hujjatlarda pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini xalqaro standartlarga moslashtirish, innovatsion va raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish hamda kasbiy rivojlanishni uzluksiz jarayon sifatida tashkil etish ustuvor vazifa etib belgilangan [5]. Bu holat uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini ta'lim sifati va innovatsion salohiyatni oshirishda muhim milliy ustuvor yo'nalish sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, mazkur mavzuni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kunda nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimining ta'lim sifati va innovatsion salohiyatga ta'siri masalasi zamonaviy ta'lim iqtisodiyoti, pedagogika va institutsional rivojlanish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning markaziy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu masala asosan inson kapitali nazariyasining rivojlangan talqinlari, ta'lim sifati indikatorlari hamda innovatsion ta'lim muhitini shakllantirish konsepsiyalari doirasida o'rganilgan.

Inson kapitali yondashuvining zamonaviy talqinlarida uzluksiz kasbiy rivojlanish bilim va ko'nikmalarning eskirishi (skill obsolescence) sharoitida ta'lim sifati va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlovchi muhim mexanizm sifatida izohlanadi. Barro va Lee tadqiqotlarida ta'lim sifati va kasbiy rivojlanish darajasining uzoq muddatli iqtisodiy o'sish va innovatsion salohiyat bilan kuchli ijobiy bog'liqligi empirik modellar asosida

isbotlangan [6]. Ushbu yondashuv uzluksiz kasbiy rivojlanishni nafaqat individual darajadagi, balki makroiqtisodiy ahamiyatga ega jarayon sifatida baholash imkonini beradi.

Ta'lim sifati masalasiga bag'ishlangan ilmiy ishlarda pedagoglarning kasbiy rivojlanishi o'quv jarayonining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida ko'riladi. Hanushek va Woessmann tadqiqotlarida ta'lim sifati miqdoriy ko'rsatkichlardan ko'ra, pedagoglarning kasbiy kompetensiyasi va uzluksiz rivojlanish darajasi bilan ko'proq bog'liq ekanligi ta'kidlanadi [7]. Mualliflar ta'lim tizimida innovatsion natijalarga erishish uchun an'anaviy malaka oshirishdan tizimli kasbiy rivojlanish modeliga o'tish zarurligini asoslab beradi.

Pedagogik adabiyotlarda uzluksiz kasbiy rivojlanish innovatsion ta'lim muhitini shakllantirishning muhim sharti sifatida talqin qilinadi. Darling-Hammond va hammualliflarining izlanishlarida uzluksiz, amaliyotga yo'naltirilgan va refleksiv kasbiy rivojlanish modellari pedagogik innovatsiyalarni joriy etish samaradorligini sezilarli darajada oshirishi ko'rsatib berilgan [8]. Ushbu yondashuvga ko'ra, kasbiy rivojlanish ta'lim sifatini oshirish bilan bir qatorda pedagoglarning innovatsion fikrlashini ham shakllantiradi.

Ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va innovatsion transformatsiyani tahlil qilgan Fullan uzluksiz kasbiy rivojlanishni institutsional islohotlarning markaziy elementi sifatida baholab, pedagoglar tayyorligisiz har qanday innovatsion islohotlarning samarasiz bo'lishini ta'kidlaydi [9]. Muallif ta'limdagi innovatsiyalar muvaffaqiyati bevosita inson kapitalining sifatiga bog'liqligini konseptual asosda yoritadi.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur masalaga tizimli yondashuvni shakllantiradi. OECD TALIS hisobotlarida uzluksiz kasbiy rivojlanish pedagoglarning innovatsion kompetensiyalarini oshirish, raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish va ta'lim muassasalarining moslashuvchanligini ta'minlashda muhim omil ekanligi empirik ma'lumotlar asosida isbotlangan [10]. UNESCO esa kasbiy rivojlanishni "butun umr davomida ta'lim" konsepsiyasining asosiy tarkibiy qismi sifatida e'tirof etib, uni barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishning zarur sharti deb baholaydi [11].

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida kasbiy rivojlanishning ahamiyati mehnat bozori transformatsiyasi bilan bog'liq tadqiqotlarda ham keng yoritilgan. Acemoglu va Autor ishlarida raqamli texnologiyalar ta'sirida kasblar tarkibi tez o'zgarayotgani va bu sharoitda uzluksiz kasbiy rivojlanish innovatsion salohiyatni saqlashning muhim omiliga aylangani asoslab beriladi [12]. Jahon banki hisobotlarida esa ta'lim sifati va innovatsion salohiyat o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytirishda kasbiy rivojlanishga qaratilgan institutsional islohotlarning roli alohida ta'kidlanadi [13].

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda uzluksiz kasbiy rivojlanish masalasi ta'lim islohotlari va inson kapitalini rivojlantirish bilan uzviy bog'liq holda o'rganilgan. Abdurahmonov va boshqa tadqiqotchilar pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini tizimli rivojlantirish ta'lim sifati va innovatsion muhitni shakllantirishning muhim sharti ekanligini ta'kidlaydilar [14]. Milliy strategik hujjatlar va tahliliy hisobotlarda esa uzluksiz kasbiy rivojlanish ta'lim tizimining barqaror va innovatsion rivojlanishini ta'minlovchi institutsional mexanizm sifatida baholanadi [15].

Uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimining ta'lim sifati va pedagoglarning innovatsion salohiyatiga ta'siri empirik va statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Tahlil jarayonida O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda uning rasmiy statistik portallari orqali e'lon qilingan ma'lumotlardan foydalanilib, pedagoglarning kasbiy rivojlanish darajasi, ta'lim jarayonining raqamlashtirilish holati, innovatsion metodlarning

joriy etilishi va investitsiya jarayonlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik aniqlanadi. Ushbu yondashuv pedagogika faniga xos bo'lgan tizimli va dalillarga asoslangan tahlilni ta'minlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar keltirilgan jadvallar orqali ta'lim tizimidagi strukturaviy o'zgarishlar, raqamli va innovatsion infratuzilmaning kengayishi hamda pedagoglar kasbiy salohiyatining rivojlanish dinamikasi baholanadi. Olingan natijalar uzluksiz kasbiy rivojlanish ta'lim sifati va innovatsion faoliyatni oshirishda muhim omil ekanligini ilmiy asosda tasdiqlash bilan birga, ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning real samaradorligini ko'rsatishga imkon beradi.

1-jadval

Ta'lim sohasida xizmatlardan foydalanish bo'yicha so'rov natijalari

Savol	“Ha” (%)	“Yo‘q” (%)	“Qisman” (%)
my.gov.uz xizmatlaridan xabardormisiz?	65	19,5	15,5
HEMIS tizimida joriy va oraliq nazoratlar o'z vaqtida baholanayaptimi?	74,8	11,2	14
HEMIS tizimida dars jadvallari o'z vaqtida qo'yilyaptimi?	77,6	10,4	12
Elektron ta'lim kerakmi?	86	18	—

Manba: O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi “O'tkazilgan so'rov natijalari” bo'limi ma'lumotlari asosida.

Ta'lim tizimida raqamli xizmatlar va elektron platformalarga nisbatan ijobiy munosabat shakllanayotganini ko'rsatadi. Xususan, respondentlarning 86 foizi elektron ta'lim xizmatlarini zarur deb baholagani pedagogik jarayonda raqamli yondashuvlarga ehtiyoj yuqori ekanini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, HEMIS axborot tizimi orqali joriy va oraliq nazoratlarning o'z vaqtida baholanayotgani haqidagi ijobiy javoblarning 74,8 foizni tashkil etishi ta'lim jarayonini boshqarishda raqamli monitoring mexanizmlarining samarali ishlayotganidan dalolat beradi. Dars jadvallarining axborot tizimlarida o'z vaqtida joylashtirilishi bo'yicha 77,6 foizlik ko'rsatkich esa pedagoglarning tashkiliy va boshqaruv jarayonlarida raqamli texnologiyalarga moslashuv darajasi ortib borayotganini ko'rsatadi. Ushbu natijalar uzluksiz kasbiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan raqamli infratuzilma va institutsional sharoitlar shakllanayotganini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Biroq jadvalda keltirilgan ma'lumotlar my.gov.uz xizmatlaridan xabardorlik darajasining 65 foiz bilan cheklangani pedagoglar orasida raqamli savodxonlik va axborotdan foydalanish kompetensiyalarida muayyan nomutanosibliklar mavjudligini ko'rsatadi.

2-jadval

Ta'lim jarayoni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan qamrovi

Ko'rsatkich	Javob beruvchi respondentlar (%)
Ta'limda Elektron xizmatlardan foydalanish zarur deb hisoblaydi	86
Ta'lim jarayonini boshqarish axborot tizimlari samarali deb baholaydi	74,8

Axborot tizimlarida dars jadvallari va materiallar to'g'ri joylashtirilgan deb hisoblaydi	77,6
my.gov.uz xizmatlaridan xabardor ekanligini bildiradi	65

Manba: O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi rasmiy portali ma'lumotlari asosida umumlashtirildi

Ma'lumotlar uzluksiz kasbiy rivojlanish darajasi bilan ta'lim sifati ko'rsatkichlari o'rtasida kuchli va tizimli ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Xususan, kasbiy rivojlanish darajasi past bo'lgan pedagoglar faoliyatida dars samaradorligi 62,4 ballni tashkil etgan bo'lsa, o'rta darajadagi pedagoglarda bu ko'rsatkich 71,8 ballga, yuqori darajadagilarda esa 84,6 ballga yetgani kuzatiladi. Ushbu tafovut uzluksiz kasbiy rivojlanish pedagogik jarayonning mazmuniy sifati va metodik asoslariga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Shuningdek, o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi ham kasbiy rivojlanish darajasi oshgani sari 55,1 foizdan 82,3 foizgacha ko'tarilgani, pedagoglarning o'z faoliyatida interaktiv va innovatsion metodlardan foydalanish imkoniyatlari kengayib borayotganini anglatadi. Bu natijalar pedagoglarning kasbiy bilimlari bilan bir qatorda didaktik va metodik kompetensiyalarining rivojlanishi ta'lim jarayonining umumiy samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Yuqori kasbiy rivojlanish darajasiga ega pedagoglar faoliyatida o'quv natijalarining barqarorligi yuqori darajada baholangan bo'lib, bu holat ta'lim jarayonining tizimli rejalashtirilishi va monitoring mexanizmlarining samarali qo'llanilayotganini anglatadi. Ilmiy nuqtayi nazardan, mazkur natijalar uzluksiz kasbiy rivojlanish pedagoglarni faqat yangi bilimlar bilan ta'minlabgina qolmasdan, balki ularning innovatsion fikrlashi, refleksiv faoliyati va pedagogik qarorlar qabul qilish sifatini ham oshirishini ko'rsatadi.

3-jadval

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining 2024/25 o'quv yili mulkchilik shakli bo'yicha taqsimoti

Mulkchilik shakli	Muassasalar soni (ta)	Ulush (%)
Davlat (public)	108	48,6%
Xususiy (private)	70	31,5%
Chet el universitetlari filiallari	30	13,5%
Jami	222	100%

Manba: O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi ma'lumotlari asosida.

Ma'lumotlar uzluksiz kasbiy rivojlanish pedagoglarning innovatsion salohiyatiga yuqori va barqaror ta'sir ko'rsatishini yaqqol namoyon etadi. Xususan, pedagogik innovatsiyalarni joriy etish bo'yicha ta'sir darajasining 4,4 ballni tashkil etishi uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayonida olingan bilim va ko'nikmalar ta'lim amaliyotiga real tarzda transfer qilinayotganini ko'rsatadi. Ta'lim jarayonida kreativ yondashuv ko'rsatkichi bo'yicha 4,6 ball bilan eng yuqori natijaning qayd etilishi pedagoglarning kasbiy rivojlanishi faqat texnik yoki metodik yangilanish bilan cheklanmasdan, balki ularning ijodiy va muammoga yo'naltirilgan fikrlash qobiliyatini ham kuchaytirayotganini anglatadi..

Ilmiy nuqtayi nazardan, bu natijalar uzluksiz kasbiy rivojlanish pedagoglarni individual rivojlanish doirasidan chiqarib, ularni professional hamjamiyatlar, innovatsion tarmoqlar va jamoaviy o'rganish muhitiga integratsiya qilayotganini ko'rsatadi. Natijada innovatsion salohiyat nafaqat alohida pedagog darajasida, balki ta'lim muassasasi va butun

ta'lim tizimi miqyosida shakllanadi. Olingan empirik natijalar uzluksiz kasbiy rivojlanishni ta'lim tizimida innovatsion muhitni yaratish va mustahkamlashning muhim institutsional mexanizmi sifatida baholash zarurligini ilmiy asosda mustahkamlaydi.

4-jadval

O'zbekistonda 2022–2024-yillarda ta'lim tizimiga jalb qilingan investitsiyalar va ta'sir ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Miqdori / Qo'shimcha izoh
Osiyo taraqqiyot banki kreditlayotgan loyiha (miqdor)	93 mln AQSh dollari
Loyiha davomiyligi	2022–2027 yillar
O'quv ustaxonalar, raqamlashtirilgan boshqaruv (son)	6 ta professional ta'lim muassasalari
O'quv laboratoriyalar bilan jihozlash (2023)	60 muassasa (16,7 mln dollarlik asbob-uskunalar)
O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida innovatsion qism	9,1 mln dollar (2023)
To'g'ridan-to'g'ri xalqaro investitsiya loyihalari (2024)	5,6 mln dollar
Loyiha «Professional ta'lim tizimini takomillashtirish» (KfW banki)	42,0 mln yevro
«Professional ta'lim muassasalarini takomillashtirish» (Koreya Eksim banki)	50,0 mln dollar

Manba: O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi rasmiy portali "Investitsiya salohiyati" bo'limi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

O'zbekiston ta'lim tizimida investitsiya salohiyati so'nggi yillarda izchil ravishda kengayib borayotganini hamda ushbu jarayon ta'lim sifati va pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga muhim ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatadi. Xususan, Osiyo taraqqiyot banki, KfW va Koreya Eksim banki kabi xalqaro moliya institutlari ishtirokida amalga oshirilayotgan yirik loyihalar doirasida professional va oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi mustahkamlanib, zamonaviy o'quv laboratoriyalari va ustaxonalar bilan jihozlash ishlari olib borilmoqda. Bu jarayon pedagoglar uchun innovatsion o'qitish usullarini amaliyotga joriy etish, yangi texnologiyalar asosida darslarni tashkil etish hamda kasbiy kompetensiyalarni real muhitda rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu bilan birga, ma'lumotlar investitsiyalarning faqat moddiy infratuzilmani rivojlantirish bilan cheklanmasdan, pedagoglarning innovatsion salohiyatini oshirishga bilvosita ta'sir ko'rsatayotganini ham ko'rsatadi. Xalqaro investitsiya loyihalari doirasida joriy etilayotgan raqamlashtirilgan boshqaruv tizimlari, zamonaviy o'quv-cuslubiy platformalar va yangi avlod ta'lim texnologiyalari pedagoglardan doimiy ravishda yangi bilim va ko'nikmalarni egallashni talab etadi.

Mazkur tadqiqot natijalari uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimi ta'lim sifati va innovatsion salohiyatni oshirishda markaziy institutsional omil ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Empirik tahlillar, rasmiy statistik ma'lumotlar va so'rov natijalari pedagoglarning kasbiy rivojlanish darajasi, raqamli muhitga moslashuvi hamda ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish o'rtasida barqaror va tizimli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Pedagogika fanida uzluksiz kasbiy rivojlanishni ta'lim tizimining innovatsion transformatsiyasini ta'minlovchi strategik mexanizm sifatida qarash zarurligini tasdiqlaydi.

Birinchidan, tadqiqot natijalari uzluksiz kasbiy rivojlanish darajasi oshgani sari ta'lim sifati ko'rsatkichlari – dars samaradorligi, o'quvchilar faolligi va o'quv natijalarining barqarorligi sezilarli darajada yaxshilanishini ko'rsatdi. Bu holat pedagoglarning kasbiy bilimlari bilan bir qatorda metodik, raqamli va refleksiv kompetensiyalari ta'lim sifati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini anglatadi. Shu munosabat bilan ilmiy taklif sifatida pedagoglarning kasbiy rivojlanishini baholashda faqat malaka oshirish kurslarida ishtirok etish emas, balki ularning amaliy faoliyatdagi innovatsion natijalari asosida kompleks kompetensiya indikatorlarini joriy etish tavsiya etiladi.

Ikkinchidan, tahlillar uzluksiz kasbiy rivojlanish pedagoglarning innovatsion salohiyatini shakllantirishda muhim rol o'ynashini tasdiqladi. Kreativ yondashuv, raqamli texnologiyalardan foydalanish va pedagogik hamkorlik ko'rsatkichlarining yuqori baholanishi kasbiy rivojlanish jarayonining individual emas, balki jamoaviy va institutsional xarakter kasb etayotganini ko'rsatadi. Amaliy tavsiya sifatida ta'lim muassasalarida professional o'rganish hamjamiyatlari, mentorlik va tajriba almashish platformalarini tizimli asosda rivojlantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Uchinchidan, investitsiya salohiyati va uzluksiz kasbiy rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik tadqiqotda alohida tasdiqlandi. Ta'lim infratuzilmasiga yo'naltirilgan xalqaro va milliy investitsiyalar pedagoglar uchun yangi texnologiyalarni o'zlashtirish va innovatsion metodlarni joriy etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bois ilmiy jihatdan investitsiya loyihalarini rejalashtirishda moddiy-texnik bazani rivojlantirish bilan bir qatorda, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini moliyalashtirishga yo'naltirilgan komponentlarni majburiy tarzda kiritish taklif etiladi.

To'rtinchidan, tadqiqot natijalari raqamli xizmatlar va axborot tizimlaridan foydalanishga tayyorlik yuqori bo'lsa-da, pedagoglar orasida raqamli savodxonlik va axborotdan foydalanish darajasida muayyan tafovutlar mavjudligini ko'rsatdi. Bu holat uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini differensial va moslashuvchan yondashuv asosida tashkil etish zarurligini anglatadi.

Adabiyotlar

Becker, G. S. (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis*. Chicago: University of Chicago Press.

UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. Paris: UNESCO.

OECD. (2019). *TALIS 2018 Results: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners*. Paris: OECD Publishing.

World Bank. (2020). *World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains*. Washington, DC: World Bank.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari (2019–2024 yillar).

Barro, R. J., Lee, J. W. (2015). *Education Matters: Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century*. Oxford University Press, Oxford.

Hanushek, E. A., Woessmann L. (2015). *The Knowledge Capital of Nations: Education and the Economics of Growth*. MIT Press, Cambridge.

Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., Gardner, M. (2017). *Effective Teacher Professional Development*. Learning Policy Institute, Palo Alto.

Fullan M. (2016). *The New Meaning of Educational Change*. Teachers College Press, New York.

OECD. TALIS (2019). *Results: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners*. OECD Publishing, Paris.

UNESCO. *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. UNESCO Publishing, Paris, 2021.

Acemoglu, D., Autor D. (2011). *Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings*. Elsevier, Amsterdam.

World Bank. (2018). *World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise*. World Bank Publications, Washington, DC.

Abdurahmonov, Q. X. (2020). *Inson kapitali va ta'lim iqtisodiyoti*. Iqtisodiyot nashriyoti, Toshkent.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Strategik va mintaqalararo tadqiqotlar instituti. (2023). *Ta'lim tizimini rivojlantirish va inson kapitalini mustahkamlash bo'yicha tahliliy hisobot*. Toshkent.

TOHIR MALIKNING “HOLAT” SEMALI O‘XSHATISHLARI TAHLILI

UmidaXon TURAKULOVA *

Annotatsiya

Mazkur maqolada Tohir Malik ijodida uchraydigan holat semali individual o‘xshatishlar tahlil qilinadi. Ularning lingvomadaniy va semantik xususiyatlari yoritilib, yozuvchi tomonidan qo‘llangan o‘xshatish etalonlari alohida e‘tiborga olinadi. Shuningdek, adibning etalon tanlashdagi mahorati, o‘xshatish vositalari va o‘xshatish qolipli birliklardan foydalanish uslubi ilmiy asosda tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: o‘xshatishlar, individual o‘xshatishlar, etalon, o‘xshatish vositalari, o‘xshatish qoliplari.

ANALYSIS OF SIMILES WITH “STATE” SEME IN TOHIR MALIK’S WORKS

Abstract.

This article analyzes individual similes with a “state” seme found in the works of Tohir Malik. Their linguocultural and semantic features are examined, with particular attention paid to the simile standards used by the writer. The study also highlights the author’s skill in selecting standards, as well as his use of simile devices and formulaic simile structures on a scientific basis.

Keywords: similes, individual similes, standard, simile devices, simile patterns.

Tasavvur qilinishi qiyin yoki mavhum tushunchalarni aniqlashtirish maqsadida o‘xshatib anglatish amaliyotidan keng foydalaniladi. Bu amaliyotni qo‘llash uchun kongnitiv jarayon, ya’ni, avvalo, ongda o‘xshatmoqchi bo‘lgan narsaning o‘xshata olish imkoniyati bo‘lishi lozim. Inson ongida ikki predmet haqida dastlabki bilimlar bo‘lsagina o‘xshatish hosil qila oladi. O‘xshatish qiyoslashga asoslanadi. Olamni qiyoslash orqali anglab, bilingan narsa-xususiyat asosida bilinmagan narsa-xususiyatni oson tushunish mumkinligi adabiyotlarda ko‘p bora ta’kidlanadi. Bir tushunchani ifodalash uchun obyektiv olamdagi narsa-predmetlar, voqea-hodisalar bir-biriga qiyoslanadi, uning qarama-qarshi ma’nolisi yoxud o‘xshashi keltiriladi. Tohir Malikning o‘xshatish qo‘llashidagi o‘ziga xosliklar uning etalonlarida ko‘zga tashlanadi. Adib kitobxon tasavvurini uyg‘otish uchun har satrda o‘xshatish qo‘llaydi, ayniqsa uning holat semali o‘xshatishlari alohida ahamiyatga ega. Quyida uning holat semali o‘xshatishlari tahlili haqida so‘z boradi. *Yaxmalakka qarshi sepilgan tuz kuchini ko‘rsatgan, serqatnov ko‘cha yuzini qoplagan qor qop-qora atalaga o‘xshab ketgan edi* [2, 131]. *Shundan so‘ng Jamshid xojasini yechintirib, badanini aroq bilan obdon artib, xuddi chaqaloqni yo‘rgaklaganday yotqizib qo‘ydi* [3, 124]. *Shu bois Said Qodirov kulib, payrovni davom ettirayotgan askiyachi kabi javob qildi: – Mening ustozim hech mahal yanglishmagan: qahva aqlni peshlaydi, deganmi, demak, peshlaydi. Qizdirilgan po‘lat suvga solinsa toblanadi-ku, to‘g‘rimi?* [4, 190]. **Zindonga tushib qolganday bo‘ldi** [3, 134]. *Darrov javob qaytarmagani uchun Manzura bu qizlarni o‘zi topib, o‘zi bemaslahat kelin qilayotganday eridan baloga qoldi* [3, 197]. Birinchi misoldagi *atalaga o‘xshabo‘xshatishi* predmetning holatini tasvirlash uchun qo‘llangan. Atala o‘zbek xalqining milliy taomlaridan bo‘lib, uni chaynash shart emas. Atala un va yog‘dan tayyorlanadi va qadimda, asosan, farzand ko‘rgan ayollarga, yotgan kasallarga,

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD). University of Business and Science, umida8589@gmail.com

tishi yo‘q qariyalarga tayyorlab berilgan. U suyuqqa qaraganda quyuq, quyuqqa qaraganda suyuq shaklda bo‘lib, o‘zbek xalqida bo‘sh, o‘zini eplolmaydigan, tengqurlariga qaraganda mustaqil ovqatlanolmaydigan, erkin yurolmaydigan bolalarga *atalaga o‘xshagan, atala ichgan, atala* kabi ta‘riflar qo‘llanadi. Asarda keltirilgan bu o‘rinda esa asfalt yo‘ldagi erib ulgurmagani, kirlangan qorga nisbatan qo‘llangan. O‘xshatish juda o‘rinli qo‘llangan. Adib kirlangan qorni atalaning rangiga qiyoslash bilan kitobxonga yog‘da qovurilgan unning rangini ham eslatmoqda. Chunki un avval oq rangda bo‘lib, yog‘da qovurilsa, xuddi kirlangandek holga kiradi. Yozuvchi bu o‘xshatishni bejizga qo‘llamagan, chunki qor ham avval oq rangda bo‘lib, mashina g‘ildiraklari bosaverganidan qoramtir tusga kiradi. Adibning “Shaytanat” qissasida milliylikni anglatuvchi ko‘plab o‘xshatishlar mavjud. Ularning har biridan yangi ma‘no uqish mumkin. Masalan, yana bir misolda *xuddi chaqaloqni yo‘rgaklaganday yotqizib qo‘ydi* o‘xshatishi qo‘llangan bo‘lib, bunda ham o‘zbek xalqining bolani yo‘rgaklash odati ko‘z o‘ngimizda gavdalanadi. Bola, odatda, tug‘ilgandan to‘uch-to‘rt oylik bo‘lguncha yo‘rgaklanadi. Yo‘rgak chaqaloqning gavdasini to‘g‘ri tutishi uchun juda ham zarur bo‘lib, bundan tashqari u bolaning issiq yotishini, cho‘chimasdan, oyoq-qo‘llarini qimirlatganda uyg‘onib ketmasdan uxlashini, o‘z qo‘li bilan yuzini tirnab yubormaslikni ta‘minlovchi eng qulay vosita bo‘lgan. Bundan tashqari qadimda yosh bolalarga kiyim-kechak kam bo‘lgani uchun ham momolarimiz yo‘rgakdan keng foydalanishgan. Qissada Asadbekka nisbatan qo‘llangan bu o‘xshatish uning uchun qilinganidan xabar berib turibdi. Asadbekni bezgak tutib, har qancha o‘ransa ham, orom topolmaydi, shunda Jamshid unga spirt surkab uni yo‘rgaksimon qilib o‘rab qo‘yadi. Shu o‘rinda Asadbekning holatini yozuvchi yo‘rgaklangan bolaga qiyoslash orqali *ojizlik, mutelik* kabi semalarni namoyon qiladi. Adib qo‘llagan o‘xshatishlarni tahlil qilar ekanmiz, uning barcha sohada bilimdon ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Navbatdagi o‘xshatish ham ana shunday bo‘yoqdorligi bilan ajralib turadigan o‘xshatishlardan: “*Payrovni davom ettirayotgan askiyachi kabi javob qildi*” bu Said Qodirov bilan Zohid suhbatidan olingan parcha. Said Qodirovning Zohidga suhbat orqali hujum qilishi payrovni davom ettirayotgan askiyachiga qiyoslangan. “Askiya o‘zbek xalqining qadim tarixga ega bo‘lgan xalq og‘zaki ijod turi hisoblanadi. Unda ikki va undan ortiq kishi ishtirok etib, bir-birlarining savollariga o‘ta tezkor va hozirjavoblik bilan, lo‘nda, serma‘no, ta‘sirli, serqochirim tarzda javob qaytaradilar [1, vikipediya]. Payrov esa “Askiya uchun tanlab olingan, askiyachilar birin-ketin davom ettiradigan ma‘lum mavzu; askiyaning ijro uslubi” (O‘TIL, III, 203). Ma‘lumki, askiya so‘z o‘yiniga asoslangan bo‘lib, unda qo‘llangan so‘zlar mutlaqo boshqa ma‘noda qabul qilinadi. Ana shundagina askiya san‘atiga tushunish va zavqlanish mumkin. Adib ham ayni o‘rinda xuddi shunday yo‘l tutgan va Zohidga nisbatan aytilgan gaplarda kinoya, ta‘qib, o‘ziga xos achchiq kulgu borligi sabab mana shu o‘xshatishni qo‘llaydi. Adib qissada qo‘llagan o‘xshatishlariga nazar tashlar ekanmiz, o‘zbek xalqining urf-odatlar, turmushi, qarashlari, inonchlari kabilar o‘z aksini topgan. Qissada uchrovchi *maslahatsiz kelin qilganday* o‘xshatishi ham ana shunday o‘xshatishlar sirasiga kiradi. Xalqimiz odatlariga ko‘ra kelin qilish katta tajriba talab etadi. O‘zbek xalqi uchun qadimdan oila muqaddas dargoh sanalgan. Yaxshi kelin esa ana shu muqaddas dargohning bir qismi bo‘lib, uning xatti-harakatlari ko‘p narsani belgilaydi. Kelin qilishda oila a‘zolari kengashgan holda, bamaslahat surishtirib, kelin bo‘lmishning yetti ajdodini, ayniqsa, onasining xarakteri, eri tomon bilan bo‘lgan munosabatlari, jamoasidagi obro‘si, ro‘zg‘ordagi tutumi, eriga bo‘lgan hurmati kabilar hisobga olinadi. Bu borada o‘zbek xalqining qator maqollari ham bor: *Umr savdosi qiyin savdo; Yaxshi ro‘zg‘or – Jannat, Yomon ro‘zg‘or – do‘xax; Bo‘z yaktak qichitar, yaxshi xotin tinchitar; Yomon xotin olganning yovi uyida; Ro‘zg‘or ziynati*

– o‘tin, uy ziynati – xotin (O‘XM). Ushbu xalq maqollarida kelin tanlash, kelinning o‘rni kabilar aks etgan va xalqimizning necha ming yillardan beri hosil bo‘lgan hayotiy tajribalari o‘z ifodasini topgan. Oilada biror kattaroq o‘zgarish qilinadigan bo‘lsa, oilaning kattalari, qarindosh-urug‘lar bir joyga to‘planishib maslahat qilishgan. Bunday maslahatlarda palov damlanib, bir qarorga kelingan. Ana shu odatga xalqimiz “Maslahat oshi” deb nom bergan. Yaqinlar bilan maslahatlashish o‘zbek xalqi uchun yaxshi odatlardan hisoblanadi, shuning uchun xalqimizda *Maslahatli to‘y buzilmas; Maslahatsiz turmush to‘ydan keyin buzilar* (O‘XM) kabi maqollar paydo bo‘lgan. Maslahatsiz qilingan har qanday ishning tashvish keltirishi tajribalarda sobitdir. Asarda qo‘llangan bu o‘xshatish Manzuraga qo‘llangan bo‘lsa ham, aslida o‘g‘illariga kelin topib xotini bilan maslahatlashmay qaror qabul qilgan Asadbek edi. Erining Germaniyada yashaydigan bir boyning qizini kelin qilish haqidagi xabaridan Manzura hayratda qoladi. Undan tashqari Asadbek bu yangilikni telefon orqali aytayotgan edi. Manzuraning o‘ylanib qolganidan Asadbekning jahli chiqadi. Asadbekning jahlini chiqargan odam baloga qolishi tayin. Yozuvchi bu o‘rinda ayyorona o‘xshatish qo‘llab, maslahatsiz kelin qilishning baloga teng ekanligini, kelinni Asadbek tanlayapti-yu, “Surishtirmasdan qilmaylik”, degan gapi uchun Manzura baloga yo‘liqmoqda. Adib ham umr savdosini maslahatsiz yaxshilikka olib bormasligini mana shu o‘xshatish orqali eslatib ketgan. Individual o‘xshatishlar bir shaxsning ijod maxsuli bo‘lsa-da, muayyan xalqning o‘ziga xos milliy xususiyatlarni ham aks ettiruvchi lingvokulturologik birlik sifatida katta ahamiyatga ega. Chunki ijodkor ham shu xalq vakili sifatida o‘ylaydi, fikr yuritadi. Har bir ijodkorning individul xarakterdagi o‘ziga xosliklarni o‘rganish va tahlil etish, ijodkorning o‘ziga xos uslubini belgilash bilan birgalikda, lug‘at boyligimizga yangidan yangi so‘z va iboralarning, o‘xshatishlarning qo‘shilishiga olib keladi.

Bundan tashqari, adib tomonidan qo‘llangan erkin o‘xshatishlar ham, qaysidir ma’noda, xalq qarashlaridan darak beradi. Chunki ijodkor o‘zi mansub bo‘lgan xalqning vakili hisoblanadi. Vaqtlar o‘tgani sayin muayyan til vakillari tomonidan nutqda doimiy qo‘llash darajasiga olib chiqilsa, turg‘unlik maqomiga ega bo‘lishi ham mumkin.

Adabiyotlar

<https://uz.wikipedia.org/wiki/Askiya>

Тоҳир Малик.(2013). *Шайтанат (қисса). 4-қитоб*. Тошкент: Шарқ

Тоҳир Малик.(2013). *Шайтанат (қисса). 3-қитоб*. Тошкент: Шарқ

Тоҳир Малик. (2013). *Шайтанат (қисса). 2-қитоб*. Тошкент: Шарқ

Тоҳир Малик.(2013). *Шайтанат (қисса). 1-қитоб*. Тошкент: Шарқ

Маҳмудов Н. (2017). *Тил сиёсати ва сиёсат тили... // Тил тилсими тадқиқи*.

Тошкент

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КИІМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Жанар АБЖАМАЛОВА *

Аңдатпа

Бұл зерттеуде қазақ және өзбек тілдеріндегі киім-кешек атауларының лексика-семантикалық ерекшеліктері салыстырмалы тұрғыдан қарастырылады. Киім атаулары халықтың материалдық мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен және тарихи дамуымен тығыз байланысты тілдік бірліктер ретінде сипатталады. Зерттеу барысында қазақ және өзбек тілдеріндегі киім-кешекке қатысты атаулардың ортақ түркілік негіздері, ұқсастықтары мен ерекшеліктері анықталып, олардың этномәдени мазмұны талданады. Сонымен қатар ұлттық киімдердің атаулары, олардың жасалу материалына, қызметіне және әлеуметтік мәніне байланысты қалыптасқан тілдік ерекшеліктері қарастырылады.

Жұмыста мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер арқылы киімнің мәдени-әлеуметтік қызметі айқындалып, қазақ және өзбек халықтарының рухани құндылықтары мен эстетикалық талғамы көрсетіледі. Сондай-ақ жаһандану жағдайындағы киім атауларының қазіргі қолданысы, дәстүрлі атаулардың сақталуы мен өзгеруі мәселелері сөз болады. Зерттеу нәтижелері киім-кешек атауларының екі халықтың тарихи жадын, ұлттық бірегейлігін және мәдени сабақтастығын танытатын маңызды лексикалық қабат екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: киім-кешек атаулары, лексика, этномәдениет, қазақ тілі, өзбек тілі, салыстырмалы талдау, ұлттық киім, түркі тілдері.

Тілді және оның лексикалық құрамын зерттеу – тіл біліміндегі маңызды бағыттардың бірі. Себебі тіл халықтың мәдени, тарихи және әлеуметтік өмірін бейнелеп қана қоймай, ұрпақтар арасындағы рухани байланысты қамтамасыз етеді. Лексиканың қызықты әрі көпқырлы салаларының бірі – күнделікті тұрмысқа қатысты атаулар, соның ішінде киім-кешек атаулары. Киім-кешек халықтың материалдық мәдениетінің ажырамас бөлігі болып саналады, ал оған қатысты атаулар халықтың тілімен, салт-дәстүрімен және дүниетанымымен тығыз байланысты. Қазақ және өзбек тілдеріндегі киім атаулары тек тұрмыстық қызмет атқарып қана қоймай, мәдени және тарихи мағыналарды да қамтиды, сондықтан оларды зерттеу маңызды ғылыми мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі киім-кешек атауларына байланысты лексиканы салыстырмалы түрде қарастыру ортақ түркілік негіздерді, ұқсас атау беру қағидаларын және дәстүрлі көшпелі әрі жартылай көшпелі өмір салты жағдайында қалыптасқан мәдени-символдық ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ тілінде де, өзбек тілінде де киім атаулары лексикалық жүйеде маңызды орын алады. Олар халықтың материалдық мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, шаруашылық ерекшелігін және дүниетанымын айқын көрсетеді.

Қазақ тілінде киім-кешек атауларын қамтитын жалпылаушы ұғым ретінде киім-кешек тіркесі қолданылады. Бұл ұғым тұрмыста пайдаланылатын алуан түрлі киім түрлерін біріктіреді. Негізгі атаулар қатарына көйлек «көйлек», шапан «сырт киім»,

* Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты Астана, Қазақстан Республикасы

бөрік «бас киім», етік «аяқ киім», белдік «белбеу», орамал «жаулық» сияқты сөздер жатады. Бұл атаулардың көпшілігі өзбек тілінде де ұқсас түрде кездеседі: шапан – чопон, етік – этик, белдік – белбоғ, орамал – рұмол. Мұндай сәйкестіктер түркі тілдеріне ортақ көне лексикалық қордың сақталғанын көрсетеді.

Қазақ және өзбек тілдерінде киім атаулары көбіне материалына немесе қызметіне қарай нақтыланады: жібек көйлек «жібектен тігілген көйлек», былғары етік «тері етік», қысқы тон «қысқы сырт киім», ұлттық бас киім «дәстүрлі бас киім». Бұл үлгі өзбек тіліндегі ипак күйлак, чарм этик, қишқи тұн, миллий бош кийим тіркестерімен толық сәйкес келеді. Мұндай ұқсастықтар екі халықтың дүниетанымындағы және тілдік номинация жүйесіндегі ортақ белгілерді айқындайды.

Ұлттық киімдер қазақ және өзбек мәдениеттерінде ерекше орын алады. Қазақ мәдениетінде шапан, камзол, сәукеле сияқты киімдер маңызды этномәдени мәнге ие болса, өзбек мәдениетінде чопон, дүппи, атлас күйлак кең таралған. Екі халықта да киім тек тұрмыстық қажеттілік ғана емес, әлеуметтік мәртебені, жас ерекшелігін және мәдени болмысты білдіретін маңызды символдық қызмет атқарады.

Осылайша, қазақ тіліндегі материалдарды тарту зерттеу аясын едәуір кеңейтіп, киім-кешек атауларын тек қазақ және өзбек тілдеріндегі жеке лексика-семантикалық қабат ретінде ғана емес, бүкіл түркі халықтарына ортақ мәдени-тілдік кеңістіктің бір бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Салыстырмалы талдау киім атауларының этномәдени бірегейліктің маңызды элементі екенін, олардың халықтың тарихи жадын, салт-дәстүрін және рухани құндылықтарын бейнелейтінін дәлелдейді.

Қазақ және өзбек мәдениеттерінде киім-кешекке байланысты көптеген мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер кездеседі. Бұл халық өміріндегі киімнің ерекше маңызын көрсетеді. Мұндай мақал-мәтелдерде киім адамның болмысын, тәрбиесін, әлеуметтік орнын сипаттайтын символ ретінде қолданылады. Мысалы, қазақ тілінде «Киіміне қарап қарсы алады, ақылына қарап шығарып салады», «Жақсы киім жан семіртеді», «Тонның ішкі бауындай» сияқты мақал-мәтелдер кең таралған. Ал өзбек тілінде «Кийимга қараб кутиб олишади, ақлга қараб кузатишади», «Яхши кийим инсонга хусн беради» тәрізді мақалдар кездеседі. Бұл тіркестер киімнің тек тұрмыстық қажеттілік емес, сонымен қатар мәдени-әлеуметтік мәні бар құбылыс екенін аңғартады.

Уақыт өте келе және әртүрлі мәдени ықпалдардың әсерінен қазақ және өзбек ұлттық киімдері де өзгерістерге ұшырап, жаңа талаптар мен жағдайларға бейімделді. Шығыс, орыс және батыс мәдениеттерінің ықпалы жаңа үлгілер мен стильдердің қалыптасуына әсер етіп, ұлттық киім үлгілерін байытты. Соған қарамастан, дәстүрлі киім элементтері бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ. Қазіргі шеберлер ұлттық киімдерді көне тәсілдермен тігіп, мәдени дәстүрлерді сақтап келеді. Бұл халықтың ата-бабаларымен рухани байланысын нығайтып, бай мәдени мұраны келешек ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі киім атауларының қазіргі қолданысы да маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Жаһандану мен технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында кейбір дәстүрлі атаулар қолданыстан шығып немесе өзгеріске ұшырауы мүмкін. Сондықтан бұл тілдік бірліктерді сақтау және құжаттау өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі өмір салты мен сән индустриясындағы өзгерістер киім атауларының қолданысына әсер етіп, жаңа терминдердің пайда болуына немесе бұрынғы атаулардың жаңаша мағына алуына ықпал етеді. Мұндай зерттеулер тілдің

жаңа жағдайларға бейімделу ерекшеліктерін және дәстүрдің қазіргі қоғамда қалай сақталатынын түсінуге көмектеседі.

Бұл зерттеу қазақ және өзбек халықтарының мәдени мұрасын сақтау қажеттілігі тұрғысынан да, жаһандану жағдайында ұлттық тілдік және мәдени ерекшеліктердің жойылып кету қаупі тұрғысынан да өзекті болып табылады. Жұмыста киім-кешектің даму тарихы, оның түрлері және лексикалық ерекшеліктері қарастырылып, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымының тілдегі көрінісі тереңірек ашылады. Қазіргі қоғамдағы киім атауларының қолданылуы ұлттық бірегейлік пен мәдени тамырларды сақтаудың маңызын айқындай түседі. Бұл зерттеу тек лексикография саласын байытып қана қоймай, қазақ және өзбек тілдерін жас ұрпақ арасында насихаттауға да ықпал етеді.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі киім-кешек атауларын зерттеу бірнеше маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, киім атаулары екі халықтың тілі мен мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады және тарихи, әлеуметтік, мәдени қырларын көрсетеді. Екіншіден, киім-кешекке қатысты лексиканың байлығы мен алуандығы қазақ және өзбек халықтарының ұлттық ерекшелігін, эстетикалық талғамын және дәстүрін танытады. Үшіншіден, қазіргі кезеңдегі киім атауларының қолданылуы ұлттық мәдениетке деген қызығушылықтың артып келе жатқанын көрсеткенімен, оларды сақтау мен кеңінен насихаттау бағытында жүйелі жұмыстар жүргізуді талап етеді.

Киім-кешек атаулары мәдени мұраның маңызды элементі ретінде қазақ және өзбек тілдерінде әрі қарай да қолданыста болып, дамып отыруы қажет. Бұл ұлттық тілдердің заманауи кеңістікте дамуына және әлемдік мәдени-тілдік ортаға кірігуіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Ахметжанов Қ.С. (1993). *Аяқтон, сақсыр, шалбар, тізеқап ...* Ана тілі. №33.
- Кейкін Ж. (2006). *Қазақы атаулар мен байламдар*. Алматы: Өлке.
- Колшанский Г.В. (1990). *Объективная картина мира в познании и языке*. Москва.
- Қайдар Ә. (1998). *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Алматы: Рауан.
- Манкеева Ж. (1997). *Мәдени лексиканың ұлттық сипаты*. Алматы: Ғылым.
- Манкеева Ж. (2010). *Ұлт тұғыры – тілде. Қазақ филологиясы: егіз негіз (ғылыми мақалалар жинағы)*. Алматы: «Арыс» баспасы.
- Шипова Е.Н. (1976). *Словарь тюркизов в русском языке*. Алма-Ата.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ АЙМАҚТЫҚ ДИАЛЕКТІЛЕРДІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (қазақ және өзбек тілдері негізінде)

Гүлмира РАЙНБЕКОВА*

Аңдатпа

Бұл мақалада түркі тілдеріндегі аймақтық диалектілердің тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде қазақ және өзбек тілдерінің диалектілері алынды. Мақаланың мақсаты – аталған тілдердегі диалектілік айырмашылықтарды анықтау және олардың қалыптасу себептерін талдау. Диалект ұғымының мәні мен оның тіл жүйесіндегі орны ғылыми тұрғыдан сипатталады. Түркі тілдерінің кең географиялық таралуы диалектілік алуан түрліліктің басты себебі ретінде қарастырылады. Қазақ және өзбек тілдеріндегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктер салыстырмалы түрде талданады. Сонымен қатар, тілдік байланыстар мен тарихи-әлеуметтік факторлардың диалектілердің қалыптасуына ықпалы көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде диалектілердің ұлттық мәдениетті сақтаудағы және тіл тарихын танудағы маңызы айқындалады.

Кілт сөздер: түркі тілдері, диалект, қазақ тілі, өзбек тілі, аймақтық ерекшелік, фонетика, лексика, грамматика.

LINGUISTIC FEATURES OF REGIONAL DIALECTS IN TURKIC LANGUAGES

(Based on the Kazakh and Uzbek Languages)

Abstract

This article examines the linguistic features of regional dialects in Turkic languages. The dialects of the Kazakh and Uzbek languages were chosen as the object of the study. The purpose of the article is to identify dialectal differences in these languages and analyze the reasons for their formation. The concept of dialect and its place within the language system are scientifically described. The wide geographical distribution of Turkic languages is considered the main reason for dialectal diversity. Phonetic, lexical, and grammatical features of the Kazakh and Uzbek languages are analyzed comparatively. In addition, the influence of language contact and historical-social factors on the formation of dialects is discussed. The results of the study reveal the importance of dialects in preserving national culture and understanding the history of language development.

Keywords: Turkic languages, dialect, Kazakh language, Uzbek language, regional features, phonetics, vocabulary, grammar.

Қазіргі тіл білімінде диалектілерді зерттеу – маңызды ғылыми бағыттардың бірі. Диалектілер халықтың тарихи дамуын, мәдени байланысын және этникалық ерекшелігін танытатын тілдік құбылыс болып табылады. Түркі тілдері тарихи тұрғыдан кең географиялық кеңістікте таралғандықтан, олардың құрамында көптеген аймақтық ерекшеліктер қалыптасқан. Бұл ерекшеліктер тілдің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық жүйесінде көрініс табады [1, 45.].

* А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты Қазақстан, Астана қ.

Диалект – белгілі бір аймақта өмір сүретін халықтың сөйлеу тіліне тән ерекшеліктер жүйесі. Диалектілер әдеби тілдің қалыптасуына ықпал етеді және халық тілінің тарихи қабаттарын сақтайды. Ғалым Ш.Сарыбаев диалектілерді «халық тілінің жергілікті ерекшеліктерін сақтайтын тілдік жүйе» деп сипаттайды [2, 18.].

Түркі халықтарының тарихи байланыстары қазақ және өзбек тілдерінің арасында ортақ белгілердің сақталуына әсер етті. Қазақ тілі қыпшақ тілдер тобына жатса, өзбек тілі қарлұқ тілдер тобына жатады. Соған қарамастан екі тілдің тарихи негізі ортақ болғандықтан, олардың арасында ұқсас тілдік элементтер кездеседі.

Диалект термині гректің *dialektos* сөзінен шыққан және белгілі бір аймаққа тән сөйлеу ерекшелігін білдіреді. Диалектілердің қалыптасуы халықтың тарихи дамуымен, көші-қон үдерістерімен және географиялық жағдайлармен тікелей байланысты. Ф.Энгельс тайпалардың қалыптасуы мен олардың тілдік ерекшеліктері арасында тығыз байланыс бар екенін атап көрсеткен. Оның пікірінше, әр тайпа өзіне тән сөйлеу үлгісін қалыптастырады, ал бұл ерекшеліктер кейін диалектілік жүйеге айналады. Түркі тілдеріндегі диалектілердің пайда болуына төмендегідей факторлар әсер етті: географиялық оқшаулану; ру-тайпалық құрылым; тарихи көші-қон; көрші халықтармен мәдени байланыс; саяси және әлеуметтік ықпал. Түркі халықтарының кең аумаққа таралуы олардың тілдерінде аймақтық ерекшеліктердің мол болуына себеп болды. Мысалы, қазақ тілінің оңтүстік аймақтарындағы сөйленістерде өзбек тілінің ықпалы анық байқалады [3, 94.].

Қазақ тіліндегі диалектілерді зерттеу мәселесі XX ғасырдың алғашқы жартысынан бастап ғылыми сипат алды. Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктерді зерттеуде Ш.Сарыбаев, Ғ.Қалиев, Р.Әмір сияқты ғалымдардың еңбектері маңызды орын алады. Ғалымдар қазақ тіліндегі диалектілерді шартты түрде үш үлкен топқа бөледі: Оңтүстік диалект; Батыс диалект; Солтүстік-шығыс диалект.

Қазақ тіліндегі диалектілерде дыбыстық өзгерістер жиі кездеседі. Әсіресе дауыссыз дыбыстардың алмасуы айқын байқалады. Мысалы, әдеби тілде: шелек, шыбын, түгел десек, диалектілік нұсқада: челек, чыбын, дүгел. Оңтүстік аймақтарда «ш» дыбысының «ч» дыбысына ауысуы өзбек тілі ықпалының нәтижесі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар кейбір өңірлерде сөз басындағы «ж» дыбысының жұмсақ айтылуы байқалады. Мұндай фонетикалық ерекшеліктер сөйлеу тілінде жиі сақталады.

Қазақ тіліндегі диалектілік лексика көбінесе тұрмыстық және шаруашылық атауларында көрінеді. Мысалы, әдеби тілде, кесе, қауын, сіріңке десек, диалектілік сөзде: пиала, әнгелек, шырпы дейді. Кейбір сөздердің қолданылуы аймақтық мәдениет пен көрші тілдердің ықпалымен байланысты. Мысалы, «пиала» сөзі парсы тілі арқылы енген [4, 114.].

Қазақ тіліндегі диалектілерде етістік формаларының өзгеше қолданылуы кездеседі: бара жатыр → баратыр; келе жатыр → келатыр. Бұл формалар сөйлеу тілінде ықшамдалу нәтижесінде қалыптасқан. Кейбір аймақтарда септік жалғауларының қолданылуында да айырмашылықтар байқалады. Өзбек тілі түркі тілдерінің ішінде диалектілік жағынан күрделі тілдердің бірі саналады. Өзбек тіліндегі диалектілер үш негізгі топқа бөлінеді: қарлұқ; қыпшақ; оғыз диалектілері.

Өзбек тілінде қазақ тілімен салыстырғанда бірқатар дыбыстық айырмашылықтар бар. Мысалы, қазақ тілінде жыл, жақсы, жол сөздері, өзбек тілінде yil, yaxshi, yo'l деп айтылады. Қазақ тіліндегі «ж» дыбысы өзбек тілінде көбіне «й»

дыбысына сәйкес келеді. Бұл – екі тіл арасындағы негізгі фонетикалық айырмашылықтардың бірі. Сонымен қатар, қазақ тілінде қасық, шелек делінсе, өзбек тілінде qoshiq, chelak деп айтылады. Бұл мысалдарда дыбыстық сәйкестіктердің тарихи заңдылықтары көрінеді.

Өзбек тілінің сөздік құрамында араб және парсы тілдерінен енген сөздер мол кездеседі. Бұл жағдай ислам мәдениеті мен шығыс өркениетінің ықпалымен түсіндіріледі. Мысалы: kitob – кітап; dunyo – дүние; ma'rifat – мағрифат.

Өзбек тіліндегі кірме сөздердің үлесі қазақ тіліне қарағанда көбірек екені байқалады [5, 126.].

Өзбек тілінде аналитикалық құрылым элементтері жиі кездеседі: boraуарman – бара жатырмын; kelmoqda – келіп жатыр. Сөйлем құрылымында көмекші тұлғалардың белсенді қолданылуы өзбек тілінің грамматикалық ерекшелігі болып табылады.

Қазақ және өзбек тілдері әртүрлі тармақтарға жатқанына қарамастан, олардың арасында ортақ түркілік белгілер сақталған. Ортақ белгілер: агглютинативті құрылым; үндестік құбылысының элементтері; сөз тәртібінің ұқсастығы; тәуелдік және септік жүйесі; ортақ түркілік лексика. Диалектілер халықтың тарихи жадын, дүниетанымын және мәдени ерекшелігін сақтайды. Әрбір аймақтық сөйленісте сол өңірдің тұрмыс-тіршілігі, кәсібі мен салт-дәстүрі көрініс табады. Диалектілердің маңызы: көне тілдік элементтерді сақтау; халық тарихын тану; этномәдени ерекшеліктерді анықтау; әдеби тілдің дамуына ықпал ету. Ғалым Ә.Қайдар диалектілерді халықтың рухани мұрасын сақтайтын маңызды тілдік қабат ретінде бағалайды [6, 42.]. Қазіргі жаһандану жағдайында кейбір жергілікті ерекшеліктердің жойылып бара жатқаны байқалады. Сондықтан диалектілерді жинақтау, зерттеу және сақтау – тіл білімінің маңызды міндеттерінің бірі.

Қорыта келгенде, түркі тілдеріндегі аймақтық диалектілер – тарихи даму барысында қалыптасқан күрделі тілдік құбылыс. Қазақ және өзбек тілдерінің диалектілерін салыстырмалы зерттеу олардың ортақ тарихи негізін, ұлттық ерекшеліктерін және өзара байланысын айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында қазақ және өзбек тілдеріндегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық айырмашылықтар анықталды. Сонымен қатар екі тіл арасындағы ортақ түркілік белгілердің сақталғаны дәлелденді. Диалектілер халықтың мәдени мұрасын, тарихи жадын және рухани құндылықтарын сақтайтын маңызды тілдік жүйе болып табылады. Сондықтан түркі тілдерінің диалектілерін зерттеу қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып қала береді.

Әдебиеттер

- Аханов К. (2002). *Тіл білімінің негіздері*. Алматы: Санат.
- Сарыбаев Ш. (1991). *Қазақ диалектологиясы*. Алматы: Ана тілі.
- Қалиев Ғ. (1977). *Қазақ говорларының жүйесі*. Алматы: Ғылым.
- Мусаев К.М. (1984). *Лексикология тюркских языков*. Москва: Наука.
- Щербак А.М. (1970). *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград: Наука.
- Қайдар Ә. (2004). *Халық даналығы*. Алматы: Тоғанай Т.

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy til tizimida terminologiyaning tutgan o'rni va uning ilmiy-amaliy ahamiyati keng yoritilgan. Terminologiya tilning muhim tarkibiy qismi sifatida fan, texnika, iqtisodiyot, ta'lim va axborot texnologiyalari kabi sohalarning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq holda tahlil qilingan. Maqolada terminlarning leksik tizimdagi o'rni, ularning aniqlik, ixchamlik va bir ma'nolilik xususiyatlari ilmiy asosda izohlangan. Shuningdek, terminologiyaning ilmiy uslubni shakllantirishdagi roli, ilmiy tafakkur va kommunikativ jarayonlardagi funksiyalari haqida batafsil fikr yuritilgan.

Tadqiqot davomida o'zbek terminologiyasining shakllanish va rivojlanish bosqichlari, milliy termin yaratish tamoyillari hamda xorijiy terminlarning tilga kirib kelish jarayonlari tahlil etilgan. Ayniqsa, globallashtirish va raqamli texnologiyalar rivoji natijasida yangi terminlarning paydo bo'lishi hamda ularning umumxalq tiliga ta'siri masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada terminologik tizimni standartlashtirish, terminlardan to'g'ri foydalanish va terminologik savodxonlikni oshirish zarurati ilmiy dalillar asosida asoslab berilgan.

Terminologiyaning ta'lim jarayonidagi o'rni, ilmiy matn yaratishdagi ahamiyati hamda xalqaro ilmiy hamkorlikdagi vazifalari yoritilgan. Maqola natijalari zamonaviy o'zbek tilshunosligida terminologiyani rivojlantirish, ilmiy nutq madaniyatini takomillashtirish va milliy terminologik bazani boyitishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: terminologiya, termin, til tizimi, ilmiy uslub, leksikologiya, terminologik birlik, kommunikatsiya, ilmiy tafakkur, o'zbek terminologiyasi, til taraqqiyoti, terminologik tizim, ilmiy nutq, lingvistika, zamonaviy til, leksik qatlam, terminologik savodxonlik.

THE EXPRESSIVE POWER OF WORDS

Abstract

This article comprehensively examines the role and significance of terminology in the modern language system. Terminology is analyzed as an important component of language closely connected with the development of science, technology, economics, education, and information technologies. The study scientifically explains the place of terms within the lexical system as well as their features such as precision, conciseness, and unambiguity. Furthermore, the article discusses in detail the role of terminology in shaping scientific style and its functions in scientific thinking and communicative processes.

The research also analyzes the stages of formation and development of Uzbek terminology, the principles of creating national terms, and the process of adopting foreign terms into the language. Particular attention is paid to the emergence of new terms as a result of globalization and digital technological development, as well as their influence on the common language. The article substantiates the necessity of standardizing terminological

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Samarqand hududiy bo'linmasi o'qituvchisi, dilnozamatqulovna@gmail.com.

systems, using terms correctly, and improving terminological literacy based on scientific evidence.

In addition, the study highlights the importance of terminology in the educational process, scientific text creation, and international scientific cooperation. The results of the article have significant theoretical and practical value for the development of terminology in modern Uzbek linguistics, the improvement of scientific speech culture, and the enrichment of the national terminological base.

Keywords: word, speech, unity, semantics, onomastics, denotative, connotative, significative, polysemy.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonida tilning jamiyat hayotidagi oʻrni yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Fan, texnika, iqtisodiyot, tibbiyot, pedagogika hamda axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida yangi tushunchalar yuzaga kelmoqda. Ushbu tushunchalarni aniq ifodalash zarurati esa terminologik tizimning rivojlanishiga olib keladi. Terminologiya tilning ilmiy qatlamini tashkil etuvchi muhim tizim sifatida ilmiy tafakkur va kommunikativ jarayonlarning ajralmas qismi hisoblanadi.

Tilshunos olim A.Hojiyev termini “muayyan fan yoki soha doirasida qoʻllanadigan aniq tushunchani ifodalovchi soʻz yoki birikma” sifatida izohlaydi [2,87]. Darhaqiqat, terminlar ilmiy fikrning aniqligi va mantiqiyligini taʼminlashda muhim vosita boʻlib xizmat qiladi.

Terminologiya tilning leksik tizimiga mansub boʻlib, umumxalq leksikasidan oʻzining aniqligi, bir maʼnoliligi va sohaga xosligi bilan ajralib turadi. Masalan, “morfema”, “algoritm”, “integratsiya”, “marketing” kabi birliklar maʼlum ilmiy tushunchalarni ifodalovchi terminlardir. Terminlar ilmiy matnning ixcham va tushunarli boʻlishini taʼminlaydi.

X.Doniyorovning taʼkidlashicha, terminologiya har qanday milliy til taraqqiyotining muhim koʻrsatkichlaridan biri sanaladi [1,45]. Chunki fan rivojlangan sari yangi terminlarga ehtiyoj ortadi va bu tilning leksik boyligini kengaytiradi.

Zamonaviy davrda xalqaro terminlarning tilga kirib kelishi natijasida oʻzbek tilining terminologik fondi ham sezilarli darajada boyib bormoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar bilan bogʻliq “sunʼiy intellekt”, “platforma”, “server”, “mobil ilova” kabi terminlar kundalik nutqda ham faol qoʻllanmoqda. Bu holat terminologiyaning umumxalq tiliga taʼsiri kuchayib borayotganini koʻrsatadi.

Terminologiya ilmiy tafakkurni shakllantirishda muhim oʻrin tutadi. Har bir termin maʼlum tushuncha bilan bogʻliq boʻlib, insonning ilmiy dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi. Talaba yoki oʻquvchi yangi termini oʻzlashtirish orqali yangi ilmiy tushunchani ham egallaydi.

A.A.Reformatskiy terminlarning ilmiy tafakkurdagi ahamiyatiga toʻxtalib, “Terminlar ilmiy bilimlarning asosiy tayanchi hisoblanadi” deb yozadi [7,112]. Darhaqiqat, terminlarsiz ilmiy muloqotni tasavvur etish qiyin. Chunki terminlar fan tilining aniqligi va izchilligini taʼminlaydi.

Bundan tashqari, terminologiya ilmiy matn yaratishda ham muhim ahamiyatga ega. Ilmiy maqola, monografiya yoki tadqiqot ishida terminlarning meʼyoriy qoʻllanishi matnning ilmiy saviyasini belgilaydi. Terminlarning notoʻgʻri ishlatilishi esa fikrning noaniqligiga olib keladi.

O'zbek terminologiyasi uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan. Qadimiy turkiy manbalarda ham ilmiy tushunchalarni ifodalovchi terminlar uchraydi. Keyingi davrlarda arab, fors va rus tillari ta'sirida terminologik qatlam yanada boyigan.

O'zbek terminologiyasi ko'p asrlik tarixiy taraqqiyot mahsuli bo'lib, u xalqning ilmiy, madaniy va ijtimoiy rivojlanishi bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Terminologik qatlamning yuzaga kelishi, avvalo, jamiyatda ilmiy tafakkur va kasbiy faoliyatning rivojlanishi bilan izohlanadi. Qadimgi turkiy yozma manbalarda uchraydigan ko'plab so'z va atamalar o'sha davrning siyosiy, harbiy, huquqiy, diniy hamda maishiy tushunchalarini ifodalagan. Xususan, "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" kabi manbalarda ijtimoiy boshqaruv, ilm-fan, axloq va davlat tizimiga oid terminologik birliklar keng qo'llangan. Bu esa turkiy xalqlarda ilmiy-nazariy tafakkur ancha erta shakllanganidan dalolat beradi [6,64].

O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi natijasida o'zbek terminologiyasi yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, arab tilining ilm-fan tili sifatida keng qo'llanishi terminologik tizimga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa, mantiq va diniy ilmlar bilan bog'liq ko'plab terminlar arab tilidan kirib kelgan. "Mantiq", "tafsir", "qonun", "hisob", "ilm", "adab", "tib" kabi terminlar uzoq tarixiy taraqqiyot davomida o'zbek tilining faol lug'aviy qatlamiga aylangan [3,136]. Arabcha terminlarning kirib kelishi nafaqat leksik boylikni kengaytirgan, balki ilmiy uslubning shakllanishiga ham asos bo'lgan.

Fors-tojik tilining ta'siri ham o'zbek terminologiyasi taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, adabiyotshunoslik, san'at, davlat boshqaruvi va diplomatiya bilan bog'liq terminlarning shakllanishida forsiy qatlamning hissasi katta bo'lgan. "Dastur", "suhbat", "andoza", "mezon", "farmon" kabi birliklar uzoq davr mobaynida faol iste'molda bo'lib, keyinchalik terminologik ma'no kasb etgan. Bu holat o'zbek tilining boshqa tillar bilan doimiy madaniy va ilmiy aloqada rivojlanganini ko'rsatadi [5,92].

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi hamda keyinchalik sovet davri ta'sirida o'zbek terminologiyasi yangi bosqichga o'tdi. Ayniqsa, texnika, sanoat, siyosat va tabiiy fanlarga oid terminlarning katta qismi rus tili orqali o'zlashtirildi. "Institut", "fabrika", "protsess", "metod", "analiz", "sistema" kabi terminlar ilmiy muomalaga kirib kelib, zamonaviy ilmiy nutqning shakllanishida muhim rol o'ynadi [1,45]. Bu davrda terminologik tizimni tartibga solish, ilmiy lug'atlar yaratish va sohaviy terminlarni standartlashtirish ishlari ham amalga oshirildi.

Mustaqillik yillarida esa milliy terminologiyani shakllantirish va davlat tilining ilmiy imkoniyatlarini kengaytirishga alohida e'tibor qaratildi. H.Ne'matov va R.Rasulov o'z tadqiqotlarida o'zbek terminologiyasini rivojlantirishda milliylik tamoyiliga amal qilish zarurligini qayd etadi [5,92].

Bugungi kunda termin yaratishda tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanish muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Chunki ayrim xorijiy terminlarni o'zbekcha muqobillar bilan almashtirish tilning milliy xususiyatlarini saqlashga xizmat qiladi.

Terminlardan to'g'ri foydalanish til madaniyatining muhim ko'rsatkichidir. Ayniqsa, ilmiy va rasmiy uslubda terminlarning me'yoriy qo'llanishi talab etiladi. Ommaviy axborot vositalari va internet tarmog'ida yangi terminlarning tez tarqalishi ayrim hollarda terminologik chalkashliklarni ham yuzaga keltirmoqda.

A.V.Superanskaya terminologik tizimni standartlashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratib, ilmiy muloqot samaradorligi terminlarning yagona me'yorda qo'llanishiga bog'liqligini ta'kidlaydi [8,54].

Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda terminologik lugʻatlar yaratish, terminlarni meʼyorlashtirish va terminologik savodxonlikni oshirish dolzarb masalalardan biri boʻlib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, terminologiya zamonaviy til tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U ilmiy tafakkurni rivojlantirish, ilmiy kommunikatsiyani taʼminlash va yangi tushunchalarni ifodalashda asosiy vosita vazifasini bajaradi. Fan va texnologiyalar taraqqiyoti terminologik tizimning doimiy ravishda boyib borishiga sabab boʻlmoqda.

Oʻzbek tilida terminologiyani takomillashtirish, milliy terminlarni yaratish va terminologik tizimni standartlashtirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Mukammal terminologik tizim davlat tilining ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

- Doniyorov X. (1961). *Oʻzbek tili terminologiyasi masalalari*. Fan.
- Ҳожиёв А. (2002). *Тилишунослик терминларининг изоҳли луғати*. Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
- Madvaliyev A. (2008). *Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikologiyasi*. Fan.
- Mengliyev B. (2018). *Hozirgi oʻzbek adabiy tili*. Tafakkur boʻstoni.
- Neʼmatov H., & Rasulov R. (1995). *Oʻzbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*. Oʻqituvchi.
- Рахматуллаев Ш. (2006). *Ҳозирги адабий ўзбек тили*. Университет.
- Reformatskiy A.A. (1967). *Введение в языкознание*. Prosvesheniye.
- Superanskaya A.V. (2003). *Общая терминология*. Nauka.
- Toʻxtasinova Z. (2016). *Ilmiy uslub va terminologiya*. Fan.
- Yoʻldoshev B. (2020). *Til va terminologiya taraqqiyoti*. Yangi asr avlodi.

ЯСАУИ «ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ» «КЕМЕЛ АДАМ» БЕЙНЕСІНІҢ ДИСКУРСТЫҚ КӨРІНІСІ

Маржан АЖИБЕКОВА *

Аннотация

Мақалада «Хикметтердегі» «Кемел адам» концепциясының көркемдік және философиялық мазмұны жан-жақты талданады. Бұл ұғымның бастаулары мұсылман ойшылдарының еңбектерінен, әсіресе Ибн Араби ілімінен тарайтыны, сопылық дүниетанымда ерекше орын алатыны және қазақ руханиятында, әсіресе Абайға дейінгі кезеңде, тұрақты түрде көтеріліп келгені көрсетіледі.

Зерттеу нысаны ретінде Р. Сыздықованың «Ясауи хикметтерінің тілі» еңбегі мен Ташкент қолжазба нұсқасы алынған. Осы дереккөздер негізінде мәтіннің тілдік, дүниетанымдық және концептуалдық ерекшеліктері айқындалады.

Мақалада өз болмысынан айырылған адам бейнесі мен рухани кемелдікке жеткен тұлға салыстырылады, олардың қоғамдағы орны мен маңызы ашылады. Ғалымдардың көзқарастары негізінде кемел адамның әділеттілік пен ізгілікті орнықтыратын, қоғамды ақиқат жолына бағыттайтын, теріс әдеттерді айыптап, тәртіп пен ізгілікті насихаттайтын тұлға ретіндегі рөлі талданады.

Сонымен қатар, сопылық ілімдегі кемелдік ұғымының тарихи қалыптасуы, оның түркі дүниетанымымен байланысы және қазақ рухани мәдениетіндегі сабақтастығы көрсетіледі.

Зерттеу нәтижелері сөз мағынасына қатысты пәндерді оқытуда, сондай-ақ Ясауи мұрасын, сопылық дүниетанымды және «кемел адам» концепциясын ғылыми тұрғыдан зерделеуде қолдануға болады.

Кілтті сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, дискурс, мәдени лексика, рухани лексика, «кемел адам».

FUNCTIONAL AND STYLISTIC FEATURES OF COGNATE SYNONYMS OF THE KARACHAY-BALKAR LANGUAGE

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the artistic and philosophical content of the concept of the “Perfect Man” in Khoja Ahmed Yasawi’s Hikmats. It is shown that this notion originates in the works of Muslim thinkers, particularly in the teachings of Ibn Arabi, occupies a special place in Sufi doctrine, and has consistently been raised within the spiritual space of Kazakh culture, especially in the period preceding Abai.

As the object of study, R. Syzykova’s work “The Language of Yasawi’s Hikmats” and the Tashkent manuscript version are used. Based on these sources, the linguistic, worldview, and conceptual features of the text are identified.

The article compares the image of a person who has lost his true human essence with that of an individual who has attained spiritual perfection, revealing their significance and role in social life. Drawing on the views of various scholars, the role of the perfect man is analyzed as a figure who directs the world and society toward the path of truth, establishes justice and righteousness, condemns immoral habits, and promotes order and virtue.

*Гуманитарлық ғылымдар магистрі, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан Республикасы, Астана қаласы

In addition, the historical formation of the concept of perfection in Sufi teaching, its connection with the Turkic worldview, and the lines of continuity in Kazakh spiritual culture are demonstrated.

The results of the study can be applied in teaching disciplines related to the meaning of words in higher education, as well as in scholarly research devoted to Yasawi's heritage, the Sufi worldview, and the concept of the perfect man.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, discourse, cultural lexicon, spiritual lexicon, "Perfect Man".

Түркілік рухани дәстүрде «кемел адам» концептісін айқындау үшін тек түркі тілдес халықтардың зерттеулеріне ғана емес, сонымен қатар ортағасырлық ойшылдардың еңбектеріне сүйену қажет. Мұндай дереккөздер тұлғаның рухани-адамгершілік қалыптасуындағы тарихи-мәдени сабақтастықты ашуға мүмкіндік береді.

Қазіргі қоғамда «кемел адам» ұғымы тұлғалық дамудың биік тұғыры ретінде қарастырылып, оны тәрбиелеудің басты баспалдағы ретінде тілдік деректердің рөлі ерекше мәнге ие. Сондықтан тілдік материалдарды талдау арқылы кемелдікке жетудің әлеуметтік-мәдени негіздерін, сондай-ақ ұлттық дүниетанымдағы орны мен маңызын анықтау зерттеудің негізгі мақсаты болып табылады. Ислам әдебиетінде хижри VII ғасырға дейін «толық» немесе «кемел адам» ұғымы нақты қалыптаспаған болатын. Кейінгі дәуірлерде бұл түсінік орнығып, қазіргі еуропалық ой кеңістігінде де маңызды тақырыптардың біріне айналды. Сопылық дәстүрде жиі кездесетін әрі осы идеяның негізін құрайтын «Алла Адамды өз бейнесінде жаратты» деген хадиске сүйене отырып, Халлаж Мансур адам табиғатында Құдайлық мәннің көрініс табатынын айқындады. Мұндай көзқарас Ибн Арабидің «инсан әл-камил» тұжырымдамасын терең түсінуіне жол ашып, адамның рухани жетілуін ислам антропологиясының басты мәселесі ретінде бекітті [8, 94].

Түркі сопылық дәстүрінде «кемел адам» концептісі практикалық және этикалық мазмұнмен толықтырылды. Түркі дүниетанымына тән ерлік, жомарттық, әділдік пен кішіпейілділік секілді құндылықтар сопылық антропологиялық қағидалармен үйлесіп, өзіндік синкреттік үлгі қалыптастырды.

Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтерінде» бұл ұғым исламдық антропология тұрғысынан айрықша мәнге ие. Ясауи ілімінде кемел адам тек рухани жетілуге қол жеткізген тұлға ғана емес, сонымен бірге қоғамда белсенді қызмет атқаратын, адамгершілік пен әділеттілікті басты қағида еткен субъект ретінде бейнеленеді.

Оның дүниетанымында рухани кемелдену процесі төрт сатылы жүйе арқылы түсіндіріледі: *шаригат*, *тариқат*, *мағрифат* және *хақиқат*. Бұл сатылар адамның сыртқы діни міндеттерді орындаудан бастап, ішкі рухани тазалыққа, жүрек іліміне және ақиқатқа жетуіне дейінгі жолды қамтиды.

Бұл ойды толықтыра түссек, Қожа Ахмет Ясауи іліміндегі «кемел адам» бейнесі тек жеке рухани жетілуге бағытталған емес, сонымен қатар қоғамның тұрақтылығы мен мәдени тұтастығын қамтамасыз ететін әлеуметтік идеал ретінде қарастырылады. Оның көзқарасында кемелдену – адамның өз нәпсісін жеңіп, жүрек тазалығына жетуімен қатар, халыққа қызмет ету арқылы жүзеге асады.

Антикалық дәуірдегі түсініктермен салыстырғанда, Ясауи ілімінде ақыл-сана жетекші күш ретінде ғана емес, жүрек пен рухани тәжірибемен үйлескен тұтас жүйе ретінде көрініс табады. Егер грек философиясында кемелдікке жету адамның

рационалды ойлау қабілетіне сүйенсе, сопылық дәстүрде ол жүрек ілімімен, ішкі тазарумен және Құдайға жақындаумен байланыстырылады.

Сократтың түсінігінде адам өмірлік сынақтарды еңсеру арқылы ақиқатқа жақындайды және жақсылық пен жамандықты айыра білу қабілетіне ие болады. Ал Платон кемел адамды мінсіз мемлекетке қызмет ететін философ ретінде сипаттайды. Антикалық дәуірде кемелдік ұғымы азаматтардың полис өміріне белсенді араласуымен және мемлекетке адал қызмет ету идеясымен тығыз байланысты болды (Батыс философиясының жаңа тарихы, 2020).

А.Маслоу XX ғасырдың екінші жартысында гуманистік психологияда «кемел адам» ұғымына жаңа теориялық негіз қалады. Ол тұлғаның өзін жетілдіруін қоғамның тұрақтылығы үшін шешуші деп санап, кемел адамның басты қасиеттерін – шындықты қабылдау, әділдік, қарапайымдылық, тұрақтылық және шығармашылық қабілет деп сипаттады. Бұл модель өзін-өзі жүзеге асыруды түсіндіретін маңызды теориялық базаға айналып, кемел адамды қоғамның рухани әрі мәдени дамуына ықпал ететін жетекші күш ретінде танытады. Маслоудың концепциясы гуманистік психологияда өзін-өзі жүзеге асыру, қоғамдық жауапкершілік және рухани кемелдік ұғымдарын тоғыстыратын әмбебап теориялық үлгі ретінде орнықты [6, 12].

Ғарифолла Есімнің пайымдауынша, «жақсы адам» ұғымы пайғамбарлар, әулиелер, хакімдер және кәміл тұлғалар бейнесімен сабақтасып қарастырылады. Бұл идея Шәкәрім шығармаларында жалғасын тауып, ол Абай дәстүріне сүйене отырып қоғам алдына «ең жақсы адам кім?» деген сауалды қояды.

Абайдың «Отыз сегізінші сөзінде» «хауас сәлим» ұғымы арқылы жақсы адамның мәні ашылады. Араб тілінен енген бұл термин адамның табиғи болмысындағы дұрыс қасиеттер мен мінез-құлықты білдіреді. Абайдың түсіндіруінше, хауас сәлим иесі болу үшін алты алғышарт қажет: тән саулығы, жақсы туыс, жақсы ата, жақсы ана, жақсы дос және жақсы ұстаз. Бұл қасиеттер адамды «аты адам» деңгейіне жеткізсе, шынайы кемелдікке жету үшін үш танымдық міндетті меңгеру қажет: Құдайды тану, өзін тану және дүниені тану.

Түркі тілдеріндегі «кемел адам» ұғымының қолданыс өрісін қарастырғанда, оның мәндік мазмұны сопылық антропологиямен қатар, халықтық дүниетанымға тән этикалық құндылықтармен де сабақтасып дамығанын байқаймыз. «Инсаны камил» термині сөздіктерде жолбасшы, дәлел, бағыт көрсетуші мағыналарымен түсіндіріліп, адамның рухани кемелденуін қоғамға жол сілтеу, ақиқатқа жетелеу қызметімен байланыстырады.

Бұл ұғым түркілік мәдениетте ерлік, жомарттық, әділдік және кішіпейілділік сияқты қасиеттермен ұштасып, сопылық ілімнің практикалық-этикалық мазмұнын байытты. Ясауи дәстүрінде «кемел адам» тек Құдайға жақындаған рухани тұлға ғана емес, сонымен бірге қоғамның рухани тірегі, әділет пен ізгілікті орнықтыратын жетекші күш ретінде бейнеленеді.

Осы тұрғыдан алғанда, «кемел адам» концептісі тілдік қолданыста тек жеке тұлғаның сипаттамасы емес, сонымен қатар қоғамдық идеал, рухани жетекші және мәдени құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде орныққан.

Тілдік тұрғыдан бұл ұғымның семантикалық өрісі кеңейіп, әр дәуірде жаңа мазмұнмен толықтырылып отырған: бірде діни-философиялық категория ретінде, бірде әлеуметтік-мәдени идеал ретінде. Осылайша, «кемел адам» ұғымы түркі

сопылық дәстүрінде синкреттік сипатқа ие болып, рухани антропология мен мәдени лексиканың тоғысқан тұсы ретінде қалыптасты [2, 871-873].

Сопылық дәстүрде «кемел адам» ұғымы шариғат үкімдеріне сүйеніп, сүннет жолынан ауытқымайтын, шыншылдықты, байыптылықты және ынсаптылықты бойына жинақтаған тұлға ретінде түсіндіріледі. Абай бұл бейнені «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» қасиеттерімен айқындаса, Әлішер Науауи шығармаларында кемелдікке жетудің қырларын ашып көрсетіп, адамның өзін тануы Жаратушыны тану және ұғыну үдерісімен тығыз байланысты екенін ерекше атап өтеді.

«Кемел адам» ұғымы А. Навоидың шығармаларындағы басты философиялық категория ретінде қарастырылады. Ол исламдық сопылық дәстүр мен түркі мәдени құндылықтарын біріктіріп, адамды моральдық, интеллектуалдық және рухани тұрғыдан жетілдіруді мақсат етеді [3, 94].

Бұл көзқарас сопылық антропологияда рухани кемелдік, Абайдың түсінігі және Науауидің ілімі арқылы тереңдетіліп, «кемел адам» концепциясын исламдық дүниетанымның басты идеалы ретінде орнықтырды(kazgazeta.kz).

Абайдың рухани-философиялық жүйесінде «толық адам» ұғымы адам дамуының ең жоғарғы сатысы ретінде қарастырылып, рухани кемелдіктің шыңы ретінде ұсынылады. Мұндай деңгейге жеткен тұлға ғана «нұрлы ақылдың» иесі бола алады. Абайдың «Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» деген тұжырымы осы кемелдіктің негізгі өлшемдерін айқындайды.

Бұл үш қасиет адамның жан дүниесін тұтас сипаттайды:

Ыстық қайрат – әрекетке жетелейтін жігер мен табандылық, адамның өмірлік сынақтарды еңсеру қабілеті.

Нұрлы ақыл – шындықты тануға, дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік беретін парасат пен даналық.

Жылы жүрек – мейірім, адамгершілік және сүйіспеншілікке негізделген рухани тазалық.

Абайдың түсіндіруінде «толық адам» осы үш өлшемнің үйлесімді бірлігін бойына жинақтаған тұлға. Ол тек жеке рухани жетілуге қол жеткізген адам ғана емес, сонымен бірге қоғамға үлгі болатын, әділеттілікті, ізгілікті және шынайы адамдықты орнықтыратын субъект.

Осы тұрғыдан алғанда, «толық адам» концепциясы Абай ілімінде қоғамдық идеал ретінде де қарастырылады. Бұл ұғым қазақ философиялық дәстүрінде адамның өзін-өзі жетілдіруі мен қоғам алдындағы жауапкершілігін тоғыстыратын әмбебап рухани бағдарға айналған.

Әл-Фараби мемлекет басқаруға лайық тұлғаны тәрбиелеуді отбасының басты міндеті деп санады. Оның ойынша, өркениетті қоғам үшін білім мен мінезі жетілген «мінсіз адам» қажет. Мұндай тұлғаға тән он екі қасиетті атап көрсеткенімен, олардың барлығы бір адамда сирек кездесетінін ескеріп, кемінде бес-алтауы болса, ел басқаруға лайық деп тұжырымдады. Яғни, «мінсіз адам» тәрбиесі қоғамның дамуы мен тұрақтылығы үшін шешуші рөл атқарады. [3, 19].

Шәкәрім Құдайбердіұлының «үш анық» ілімі исламдық дүниетанымдағы рухани кемелдену жолымен сабақтасып, адамзатты бауырмалдық пен ізгілікке жетелейді. Бұл жолды ұстанғандар адаспай, тура бағытқа жетуі үшін үш қағиданы мойындауы тиіс: Алла тағаланың білімін анық деп қабылдау, жанның мәңгілігін мойындау және екі дүниенің азығы ретінде «Ар білімін» үйрену. Шәкәрімнің бұл

тұжырымдары қазақ философиялық ойында ізгілік пен бауырмалдық құндылықтарын дәріптеп, адамның өзін-өзі жетілдіруін рухани кемелдік жолымен байланыстырады [9, 23].

1-кесте. «Кемел адам» дискурсын салыстырмалы мәні

Тақырып	Негізгі идея	Мазмұндық акцент
Абайдың «Толық адам» ілімі	Адамның рухани кемелденуі мен адамгершілік үйлесімін ұлттық философия деңгейіне көтеру.	Білім, махаббат, әділет, ар мен ақиқат бірлігі.
Шәкәрімнің ар-ождан мұраты	Ішкі ар-ұжданды кемелдіктің өлшемі ретінде қарастыру.	Ар мен рухтың тепе-теңдігі, адамдық жауапкершілік.
Батырлық пен жанашырлық	Қазақ дүниетанымындағы ерлік пен мейірімнің рухани тұтастығы.	Қоғамдық-этикалық үлгі, ізгілік пен әділеттілік.
Қазіргі зерттеулер	Абай мен Шәкәрім идеяларын сопылық және гуманистік контексте қайта пайымдау.	Рухани тәрбие, мәдени сабақтастық, ұлттық код.

Түркілік рухани дәстүрде «кемел адам» негізгі концепт ретінде қарастырылады. Қазақ ойшылдары мен шығыстық философтар бұл ұғымды әртүрлі атаулармен сипаттаған: Абайда – «толық адам», Әл-Фарабиде – «мінсіз адам», халықтық дүниетанымда – «жақсы адам». Барлығы бір-бірімен сабақтасып, адам тәрбиесі мен рухани жетілу жолын көрсетеді.

Жақсы адам – халықтық дүниетанымдағы қарапайым, бірақ мәнді өлшем. Ол адал, шыншыл, қайырымды, қоғамға пайдалы жан ретінде бейнеленеді.

Мінсіз адам – Әл-Фарабидің идеалы. Ол мемлекет басқаруға лайық тұлғаның бойында болуы тиіс он екі қасиетті атап көрсетеді.

Толық адам – Абайдың концептісі. Ол адамгершілік, әділет, махаббат пен ғылымды меңгеру арқылы қоғамға пайдалы болуды көздейді.

Кемел адам – Ясауи іліміндегі рухани жетілудің шыңы. Бұл ұғым адамның нәпсіні жеңіп, ілімге, махаббатқа және кішіпейілділікке жетуін білдіреді.

Осылайша, «кемел адам» идеясы түркілік ой кеңістігінде әртүрлі атаулармен көрініс тапса да, түпкі мәні – адамның өзін жетілдіруі мен қоғамға қызмет етуі. Бұл ұғымдар бір-бірін толықтырып, рухани антропологияның тұтас жүйесін құрайды.

Жақсы адам → Мінсіз адам → Толық адам → Кемел адам.

Мысал деректер арқылы «кемел адам» концептісінің мазмұнын былайша көрсетуге болады:

Білімді адам – ілімге құштарлықпен сипатталады. Шағатай нұсқасында: «کامل بولسا – قرانغی», транслитерацияда: «Kämäl bolmas ilimsiz, jahil bolsa – qarañğı». Мағынасы: ілімсіз кемелдік жоқ, надандық қараңғылыққа апарады.

Нәпсіні жеңген адам – нәпсіні тыю арқылы кемелдікке жетеді. Шағатайша: «نفسگندی تیماساڭ، کامل بولماس هیچ قاچان», транслитерацияда: «Nafsıngdı tıymasang, kāmäl bolmas hiç qachän». Мағынасы: нәпсіні тыймай кемелдікке жету мүмкін емес.

Кішіпейіл адам – тәкәппарлықтан арылуымен ерекшеленеді. Шағатайша: «تکبر بولغان آدم حقاڭ رحمتندن جراق», транслитерацияда: «Täkabbur bolğan adam – Hiqtiñg rahmätindän jıraq». Мағынасы: тәкәппар адам Хақтың рақымынан жырақ.

Рухани таза адам – Аллаға ғашық болу арқылы кемелдікке жетеді. Шағатайша: «عاشق بولساڭ حقا، کاملگه جترساڭ», транслитерацияда: «Ğashıq bolsañ Haqqa, kāmälge jetersiñ». Мағынасы: Аллаға ғашықтық – кемелдіктің шыңы. [7, 665].

Бұл мысалдар түркілік сопылық дәстүрде «кемел адам» ұғымының тілдік, рухани және мәдени қырларын айқын көрсетеді. Әр дәуірде, әр ойшылдың дискурсында бұл концепт өзіндік тірек сөздер арқылы мәнін ашады.

1-сызба. «Кемел адам» концептісі: тарихи және мәдени дамуы



Осы тірек сөздер мен ұғымдар «кемел адам» концепциясының әр кезеңде әлеуметтік-мәдени маңызын көрсетіп, оның рухани антропологиядағы орны мен мәнін айқындайды. Яғни, кемелдікке жету жолы әр дәуірде әртүрлі атаулармен сипатталса да, түпкі мәні – адамгершілік, рухани жетілу және қоғамдық жауапкершілік ұғымдарымен сабақтасып жатады.

Кемел адам концептісі – түркі-ислам өркениетінің рухани және мәдени дамуының өзегін құрайтын іргелі философиялық ұғым. Оның қалыптасуы исламдық ойдан бастау алып, Ибн Араби, Қожа Ахмет Ясауи, Абай және Шәкәрім еңбектерінде жүйелі дамыды. Исламдық дүниетанымда кемел адам Құдайлық мән мен рухани жетілу арқылы түсіндіріледі. Ясауи мұрасында ұстаз-шәкірт дәстүрі мен рухани тәрбие айқындалады. Абай мен Шәкәрімнің “Толық адам” ілімінде ақиқат пен ізгілікке жетелейтін моральдық-рухани жүйе көрініс табады.

Қазіргі зерттеулерде кемел адам ұлттық рух пен адамгершілік құндылықтар тұрғысынан қайта пайымдалып, әлемдік ізденістермен сабақтастырылады.

Әдебиеттер

- Abai. (n.d.). 17-qara soz: *Qairat, aqyl, zhurek usheuinyn aitysy* // Muslim.kz.
- Asim Efendi. (1305). *Kamus tercemesi*. Istanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Al-Farabi. (1973). *Filosofiyalıq traktattar*. Almaty: Gılım.
- Bagasharov K., Tobashev G., Tutinova N. (2022). «Kemel adam» *tuzhyrymy zhane onyn aksiologiyalyk mani* // *Al Farabi atyndagy KazNU khabarsysy*. Dintanu seriyasy.
- Batys filosofiyasynyn zhanga tarihy. (2020). 1 tom: Antika filosofiyasy. Almaty: Qazaqstannyn Ashyk universiteti.
- Maslow A. (1962). *Toward a Psychology of Being*. Princeton: Van Nostrand.
- Syzdykova R. (2014). *Yasaui «Hikmetterinin» tili. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy*. Almaty: El shezhire.
- Sinanoglu A. (2008). Islâm düşüncesinde “insan i kâmil” anlayışı ve Allah ile ilişkilendirilmesinin teolojik değeri // *Kelam Araştırmaları*. Ankara: Yayın.
- Kenjetai D. (n.d.). *Yasaui ilimindegi «Kemel adam»* // Aқиқат.
- Uzaqova L.A. (2025). *The philosophical interpretation of the concept of the perfect man in the works of Alisher Navoi*. Dehli, India.

SUN'IY INTELEKTNING O'ZBEK TILINI TUSHUNISH VA GENERATSIYA QILISHDAGI LISONIY MUAMMOLARI

Sherzod KARIMJONOV*

Annotatsiya

Hozirgi axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellekt va uning lisoniy modellarini ilmiy jihatdan atroflicha o'rganish, tadqiq qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Katta til modellari matn va vizual kontent yaratishda faol vosita bo'lib, ular xalqaro muloqot hamda raqamli tilshunoslikning markazida kelmoqda. O'zbek tilining o'ziga xos bo'lgan ko'plab morfologik xususiyat va lisoniy hodisalarini kompyuter lingvistikasi jihatidan o'rganish neyrotarmoqlarning tahlil imkoniyatlarini ilmiy tadqiq etish bilan boshlanadi.

Tilimizda mavjud so'zlarni, xususan, omonimlar va ularning inson tafakkuri hamda nutqidagi o'rnini semantik jihatdan puxta o'rganish mashinali tahlil jarayonida mantiqiy aniqlik va mukammallikni ta'minlashni o'rtaga chiqaradi. Generatsiya jarayonida ma'no, tushuncha va nominativ funksiyaga ko'ra murakkab lisoniy buyruqlar berish me'yorlariga rioya qilish, kadrlar ketma-ketligida vizual qat'iylikni, obyektlar aniqligini va obrazlar barqarorligini ta'minlash har jihatdan jamiyat oldiga qo'yilgan o'ta dolzarb masalalardandir. So'z va ma'no munosabatlari, leksik qatlamdagi xilma-xillik til modellarining o'zbek tilini anglash va qayta ishlash ko'nikmalarining yuzaga kelishi hamda raqamli sivilizatsiyaning taraqqiy etishiga sabab bo'lmoqda.

Texnologiyalar asrida vizual xabar oqimlari, jumladan, kinematografik va giper-realistik tasvir generatsiyalari misli ko'rilmagan tezlik va mukammallikka erishsa ham, ularni aniq boshqarishda o'zbek tilidagi so'z o'z o'rnini, ahamiyati va ifoda qudratini saqlab qolmoqda.

Sun'iy intellekt o'ta murakkab lisoniy tuzilma bo'lib, hozirgi globallashuv, ilm-fan taraqqiyoti davrida uning o'zbek tilidagi ko'p ma'nolilikni idrok etishini hamda matn va tasvir yaratishdagi muammolarini lisoniy nuqtai nazardan tahlil etish mazkur ilmiy maqoladan ko'zlangan bosh maqsad hisoblanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, lisoniy muammolar, kompyuter lingvistikasi, semantika, omonimiya, generatsiya, prompt-injining, obrazlar barqarorligi.

LINGUISTIC PROBLEMS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UNDERSTANDING AND GENERATING THE UZBEK LANGUAGE

Abstract

In today's information society, the comprehensive scientific study and research of artificial intelligence and its linguistic models are of particular importance. Large language models act as an active tool in the creation of text and visual content, and they are at the center of international communication and digital linguistics. The study of the many morphological features and linguistic phenomena inherent in the Uzbek language in terms of computational linguistics begins with the scientific study of the analytical capabilities of neural networks.

A thorough semantic study of the words in our language, particularly homonyms and their role in the development of human thinking and speech, reveals the need for ensuring

* O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi mutaxassisi

logical accuracy and perfection in the machine analysis process. Complying with the norms of issuing complex linguistic prompts according to meaning, concept, and nominative function during the generation process, and ensuring visual consistency, object accuracy, and character stability in frame sequences, is an extremely urgent issue set before society in every respect.

The relationship between words and meanings, and the diversity in the lexical layer, cause the emergence of language models' skills in understanding and processing the Uzbek language, as well as the development of digital civilization. Even though visual message flows, including cinematic and hyper-realistic image generations, reach unprecedented speed and perfection in the age of technologies, the word in the Uzbek language retains its place, importance, and expressive power in properly directing them. Artificial intelligence is a highly complex linguistic structure, and the main goal of this scientific article is to analyze its perception of polysemy in the Uzbek language and the linguistic problems in text and image generation from a linguistic point of view in the current era of globalization and scientific development.

Keywords: artificial intelligence, linguistic problems, computational linguistics, semantics, homonymy, generation, prompt engineering, character consistency.

Raqamli texnologiyalar asrida ilm-fan taraqqiyoti favqulodda tezlikda rivojlanib, kishilik jamiyati sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari bilan faol integratsiyalashmoqda. Bugungi kunda yirik til modellari nafaqat o'zaro aloqa va matn tuzishda, balki yuqori sifatli, kinematografik videolar va giper-realistik tasvirlar yaratishda asosiy vositaga aylandi. Foydalanuvchilar tomonidan beriladigan murakkab lisoniy buyruqlar (promplar) asosida detallarga boy, professional rejissyorlik yondashuviga ega vizual kontentlarni generatsiya qilish raqamli sivilizatsiya taraqqiyotining yangi bosqichini belgilab bermoqda.

Ma'lumki, til inson tafakkurini ifodalovchi, uni shakllantiradigan va tinimsiz boyitadigan lisoniy ishoralar majmuidir. Odamzod tafakkuri rivojlanishida so'zlarning ma'no xususiyatlari, xususan, shakldosh so'zlar (omonimlar) kabi murakkab lisoniy hodisalarning o'rni g'oyat kattadir. Inson ongi so'zlarning ko'p ma'noliligini, nutq vaziyatidagi nozik farqlarni oson ilg'ab, tahlil qila olsa, sun'iy intellekt uchun bu jarayon matematik algoritmlar va ulkan ma'lumotlar bazasiga (korpuslarga) tayanuvchi o'ta murakkab amaliyot hisoblanadi.

Jahon miqyosida taraqqiy etgan tillar (xususan, ingliz va rus tillari) o'nlab yillar davomida to'plangan mukammal lisoniy korpuslarga va boy semantik bazalarga ega. Ushbu tillarda neyrotarmoqlar ma'no ko'chishlarini, sinonimik qatorlarni va tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni yuqori aniqlikda taniy oladi. Ammo, neyrotarmoqlarning o'zbek tiliga moslashishidagi dastlabki qadamlar lisoniy jihatdan bir qator jiddiy to'siqlarga yuz tutmoqda.

O'zbek tilining o'ziga xos agglyutinatativ tabiati va semantik ko'lamli kompyuter lingvistikasi uchun o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Xususan, tasvir yoki video generatsiyasi jarayonida obyektlarni ajratish, qahramonlar qiyofasining o'zgarmasligini (character consistency) ta'minlash yoki keraksiz detallarni kadrqa kiritmaslik kabi qat'iy ko'rsatmalar o'zbek tilida kiritilganda, sun'iy intellekt nutqimizdagi sifatlovchi va ravishlarning semantik vaznini hamda narsa-tushuncha munosabatini doim ham to'liq dekonstruksiya qila olmaydi. Mashinali o'rganish mexanizmlari qat'iy mantiqqa tayangani sababli, o'zbek tilidagi polisemik holatlar tez-tez anglashilmovchiliklarga olib keladi. Mazkur holatlarni ilmiy tahlil qilish hamda o'zbek tilining ifoda qudratini sun'iy intellekt

platformalarida to'g'ri ta'minlash mexanizmlarini izlash bugungi kunda jamiyat oldida turgan eng dolzarb ilmiy muammolardan sanaladi.

Sun'iy intellektning o'zbek tilini idrok etish va generatsiya qilish jarayonidagi muammolarni ilmiy jihatdan quyidagi uchta mantiqiy yo'nalishga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Sun'iy intellektning o'zbek tilini idrok etish va generatsiya qilish jarayonidagi muammolarni ilmiy jihatdan quyidagi uchta mantiqiy yo'nalishga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

1. Morfologik va sintaktik qiyinchiliklar

O'zbek tili agglutinativ (qo'shimchalar ulanuvchi) til turkumiga kiradi. Bu shuni anglatadiki, birgina o'zakka so'z yasovchi, shakl yasovchi va munosabat shakllari (kelishik, egalik, shaxs-son ko'rsatkichlari) ketma-ket ulanishi orqali juda murakkab va uzun so'z shakllari hosil bo'ladi. Ingliz tili kabi analitik tillarda so'zlar orasidagi munosabatlar alohida yordamchi so'zlar va predloglar orqali ifodalansa, o'zbek tilida bu vazifani bitta so'z tarkibidagi affiksalar bajaradi.

Neyrotarmoqlar matnni qayta ishlashda tokenizatsiya (matnni kichik qismlarga bo'lish) jarayonidan foydalanadi. O'zbek tilidagi qo'shimchalar zanjiri sun'iy intellekt algoritmlarida tokenlarni to'g'ri ajratishda jiddiy chalkashliklar keltirib chiqaradi. Ilmiy manbalarda ta'kidlanganidek, leksema til birligi tayyor va turlicha imkoniyatlar majmuasi bo'lsa, so'z uning voqelanishi, ro'yobga chiqishi, aniq shakl, mazmun va vazifa kashf etgan moddiy ko'rinishidir. Har bir leksema nutqda muayyan so'z sifatida namoyon bo'ladi. Shunga qaramay, yirik til modellari ko'pincha qaysi qo'shimcha qanday grammatik yoki leksik ma'no tashilayotganini aniq ajrata olmagan sababli, generatsiya jarayonida so'z yasash qoidalarining buzilishi va nutq g'alizliklari yuzaga keladi.

2.Semantik xilma-xillik va omonimiya muammosi

Mashhur tilshunos olim Ferdinand de Sossyurning til haqidagi "Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir" degan ta'rifi nutq va ong o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi. Insonning kognitiv va mantiqiy tafakkuri rivojlanishida omonimlar (shakldosh so'zlar)ning o'rni beqiyosdir. Bolalikdan boshlab inson ongi bir xil talaffuz qilinadigan, ammo butunlay boshqa-boshqa tushunchalarni anglatadigan so'zlarni kontekstga qarab ajratishni o'rganadi va shu orqali tafakkur chegaralari kengayadi.

Sun'iy intellektni xuddi shunday "tafakkur" qilishga o'rgatish bugungi kompyuter lingvistikasining eng murakkab masalalaridandir. So'zga qo'shimcha ma'nolar yuklanishi ko'p ma'noli so'zlar sathini yuzaga keltiradi. So'zlarning nutq jarayoni yoki matndagi o'rni kontekst deb ataladi. So'zning ifoda va mazmun jihati, uning alohida ma'nolari nutq jarayonida yoki kontekstda oydinlashadi, aniqroq va batafsil ochiladi. Biroq, sun'iy intellekt mashina tarjimasida yoki mustaqil matn yaratishda "yoz" (fasl) va "yoz" (harakat), "olma" (meva) va "olma" (harakat inkor shakli) kabi omonimlarni to'g'ri farqlashda oqsamoqda. Model har doim ham inson tafakkuridek moslashuvchan emasligi sababli, ko'chma ma'noli so'zlar va sinonimik qatorlardagi nozik farqlarni ajrata olmaslik holatlari ko'p uchraydi.

3.Generatsiya jarayonida promp-injining (buyruq berish) muammolari

Katta til modellari va vizual generativ neyrotarmoqlarga to'g'ri hamda aniq lisoniy buyruq (prompt) berish – zamonaviy promp-injining (prompt engineering) sohasining asosini tashkil qiladi. Matndan yuqori sifatli, kinematografik videolar, giper-realistik suratlar va murakkab kadrlar yaratishda o'zbek tilida yozilgan buyruqlarning lisoniy aniqligi juda muhimdir.

Amaliyotda ko'pincha videolardagi qahramonlar qiyofasining o'zgarmasligini (character consistency) ta'minlash katta muammo bo'lib qolmoqda. Bosh qahramon (masalan, aniq kiyimdagi personaj) haqida qanchalik batafsil ta'rif yozilmasin, kadrlar almashinishida qahramon ko'rinishi o'zgarib ketishi kuzatiladi. Buning lisoniy sababi – model o'zbek tilidagi sifatlovchi va ravishlarning semantik vaznini yetarli darajada saqlay olmasligida. Professional, "Hollivud uslubi"dagi rejissyorlik ssenariysi kabi murakkab detallarni – kamera burchaklari (zoom, tracking), obyektlar fokusi va kadrlar o'tishlarini o'zbek tilida to'liq aks ettirish mashinaga qiyinchilik tug'diradi.

Bundan tashqari, salbiy buyruqlar (negative prompts) doirasida ham jiddiy semantik anglashilmovchiliklar mavjud. Obyektiv borliqdagi turlicha muayyan narsalar, voqea-hodisalarni atash, nomlash so'zning nominativ vazifasi hisoblanadi. Agar kadrda ma'lum obyektlarning (masalan, moshinalar yoki maxluqlar kabi unsurlarning) bo'lishi kerak emasligi ("kerakmas", "olib tashla" kabi ifodalar bilan) uqtirilsa, SI ba'zida bu inkor shakllarining sintaktik ma'nosini to'liq ilg'amay, aynan inkor etilgan nominativ birliklarni vizual generatsiya qilib yuboradi. Nutqda ifodalovchi ma'no, tushuncha va nominativ funksiyasiga ko'ra so'z qo'llash me'yorlariga rioya qilish ushbu yo'nalishdagi mantiqiy aniqlikni ta'minlashning bosh shartidir.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, sun'iy intellekt va katta til modellarining jadal rivojlanishi o'zbek tili oldiga muhim lisoniy va texnologik vazifalarni qo'yimoqda. Asrlar o'tgan sari insoniyat ongi yangi rivojlanish bosqichiga erishib, axborotlashgan jamiyatda vizual xabar oqimlari misli ko'rilmagan tezlikka erishsa ham, o'zbek tilidagi so'z o'z o'zni, ahamiyati va qudratini raqamli olamda ham saqlab qolishi shart. Buning uchun, eng avvalo, o'zbek tilining ifoda qudratini sun'iy intellekt imkoniyatlari bilan lisoniy jihatdan to'g'ri uyg'unlashtirish zarur.

Bu muammolarni hal etish uchun quyidagi amaliy yechimlar taklif etiladi:

Milliy lisoniy korpuslarni boyitish: O'zbek tilining agglyutinativ tabiati va morfologik qoidalarini neyrotarmoqlarga to'g'ri o'rgatish uchun milliardlab so'z qo'llanishlarini o'z ichiga olgan, xalqaro andozalardagi milliy matnlar korpusini muntazam kengaytirib borish.

Semantik bazani va raqamli lug'atlar tarmog'ini yaratish: So'zlarning ko'p ma'noliligi (polisemiya) va omonimiya muammolarini bartaraf etish maqsadida, sohaga oid mukammal raqamli lug'atlarni, xususan, shakldosh so'zlar (omonimlar)ning elektron lug'atlarini amaliyotga joriy etish zarur.

Interaktiv ta'lim vositalarini rivojlantirish: O'zbek tilining semantik qatlamlarini to'g'ri tahlil qila oladigan ochiq kodli algoritmlarni yaratish hamda ona tilimizni o'rgatuvchi va targ'ib qiluvchi maxsus interaktiv platformalar (masalan, raqamli ta'lim botlari) faoliyatini kengaytirish katta til modellarini maxsus ma'lumotlar bilan ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Nutqda ifodalovchi ma'no, tushuncha va nominativ funksiyasiga ko'ra so'z qo'llash me'yorlariga rioya qilish, aniqlikni ta'minlash har jihatdan jamiyat oldiga qo'yilgan o'ta dolzarb va ulkan maqsadlar sari intilishda taraqqiyotni kafolatlaydi. Agar biz raqamli makonda ham so'z ma'nolarining lisoniy xususiyatlarini aniq belgilab, tizimlashtira olsak, mashhur faylasuf Rene Dekart ta'kidlaganidek, dunyoni (shu jumladan, sun'iy intellekt olamini) yarim chalkashliklardan xalos qilgan bo'lamiz.

Adabiyotlar

Мўминов С. (2021). *Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари*. Фарғона: Classic.

Соссюр Ф. де. (2019). *Курс общей лингвистики*. Переводчик А.М.Сухотин под редакцией Р.О.Шор. М.: Юрайт.

Неъматов Х., Расулов Р. (1995). *Ўзбек тили систем лексикологияси асослари*. Тошкент.

Ўзбек тилининг изоҳли лугати. (2008). Беш жилдли. Иккинчи жилд. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти.

Абдулазизов А.А. (2010). *Тилишунослик назариясига кириши*. Тошкент.

Улуков Н. (2016). *Тилишунослик назарияси*. Тошкент.

Brown, T., et al. (2020). *Language Models are Few-Shot Learners*. Advances in Neural Information Processing Systems, 33, 1877-1901. (Sun'iy intellekt va til modellari bo'yicha).

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA PRAGMATIK YONDASHUV

Azizbek BERDIYEV*

Annotasiya

Maqolada o'zbek tilini xorijiy yoki ikkinchi til sifatida o'qitishda an'anaviy grammatika-tarjima metodidan zamonaviy pragmatik yondashuvga o'tish jarayonining konseptual asoslari tahlil qilingan. Bundan tashqari Umumyevropa til kompetensiyalari tizimi (CEFR) talablari doirasida o'quvchilarda nafaqat sof lingvistik (morfologik va sintaktik), balki sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyalarni rivojlantirish zarurati yoritilgan.

Maqolada o'zbek tilining o'ziga xos agglutinativ tabiati, affiks va yuklamalarning pragmatik funksiyalari, shuningdek, milliy nutq odobi normalari (salomlashish rituellari, mehmondo'stlik, maqto'v va bilvosita nutq ifodalari) batafsil ko'rib chiqiladi. Muallif chet ellik til o'rganuvchilarda tez-tez uchraydigan salbiy pragmatik ko'chish va kommunikativ uzilishlar muammosini ko'tarib, ularni bartaraf etish uchun dars jarayoniga autentik materiallarni kiritish hamda tizimli grammatik o'qitish bilan amaliy pragmatikani o'zida mujassam etgan gibrid metodologiyani qo'llashni taklif etadi.

Madaniyatlararo muloqotni ta'minlash uchun til o'rganuvchini ijtimoiy-madaniy muhitga to'liq integratsiya qilish muhimligi maqolda asosiy maqsad hisoblanadi.

Kalit so'zlar: pragmatik yondashuv, lingvodidaktika, kommunikativ kompetensiya, nutq odobi va sotsiopragsmatika, grammatika-tarjima metodi, salbiy pragmatik ko'chish, gibrid metodologiya

PRAGMATIC APPROACH IN TEACHING UZBEK AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article analyzes the conceptual foundations of the transition from the traditional grammar-translation method to a modern pragmatic approach in teaching Uzbek as a foreign or second language. In addition, within the framework of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), the necessity of developing not only purely linguistic (morphological and syntactic) competencies, but also sociolinguistic and pragmatic competencies in learners is highlighted.

The article thoroughly examines the specific agglutinative nature of the Uzbek language, the pragmatic functions of affixes and particles, as well as the norms of national speech etiquette, including greeting rituals, hospitality, compliments, and indirect speech expressions. The author addresses the problem of negative pragmatic transfer and communicative breakdowns frequently encountered by foreign learners and proposes the integration of authentic materials into the teaching process, together with the application of a hybrid methodology combining systematic grammatical instruction and practical pragmatics.

The article emphasizes that the full integration of language learners into the socio-cultural environment is essential for ensuring effective intercultural communication.

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti, berdiyevazizbek95@gmail.com

Keywords: pragmatic approach, linguodidactics, communicative competence, speech etiquette and sociopragmatics, grammar-translation method, negative pragmatic transfer, hybrid methodology.

Jahon lingvodidaktikasi rivojlanishining hozirgi bosqichida xorijiy tillarni o'qitish paradigmasi tubdan o'zgardi. Tilning faqat morfologik, sintaktik va leksik jihatlariga qaratilgan an'anaviy e'tibor o'rnini kommunikativ-kognitiv va pragmatik yondashuvlar egalladi. Tarixan shunday shakllanganki, Markaziy Osiyo mintaqasi Buyuk Ipak yo'li chorrahalari joylashib, asrlar davomida turkiy, eroniy, arab, xitoy va hind madaniy an'analari tutashish nuqtasi bo'lib xizmat qilgan. Sivilizatsiyalarning ko'p asrlik migratsiyasi va o'zaro ta'siri natijasida o'zbek tili eng murakkab lingvomadaniy fenomen sifatida shakllandi. Unda leksikaning boyligi va agglyutinativ morfologiya ijtimoiy o'zaro ta'sirining eng nozik pragmatik mexanizmlari bilan uzviy bog'langan.

O'zbekistonda, ko'plab boshqa mamlakatlarda bo'lgani kabi, til o'qitish pedagogikasi o'nlab yillar davomida asosan tizimli yondashuvlarga tayangan. Biroq, zamonaviy lingvodidaktika tilni faqat qoidalar tizimi sifatida ko'radigan sof tuzilmaviy modeldan tilni ijtimoiy ma'nolarni shakllantirishning dinamik vositasi sifatida qabul qiluvchi integrativ paradigmaga o'tish kabi konseptual burilishni boshdan kechirmoqda. O'zbekistonda xorijiy va ikkinchi tillarni baholash va o'qitish tizimidagi tub o'zgarishlar 2012-yildan keyin, davlat miqyosida Umumyevropa til kompetensiyalari tizimi (CEFR) tamoyillari joriy etilganda yuz berdi. CEFRning joriy etilishi oliy o'quv yurtlari o'qituvchilaridan nafaqat lingvistik savodxonlikni (grammatika, sintaksis, stilistika) shakllantirish doirasidan chiqib ketishni, balki sotsiolingvistik, pragmatik va strategik kompetensiyalarni rivojlantirishga e'tibor qaratishni talab qildi.

Pragmatik kompetensiya, kommunikativ qobiliyatning markaziy elementi bo'lib, tildan kontekst, suhbatdoshlarning ijtimoiy munosabatlari va aniq kommunikativ maqsadlarga muvofiq samarali va o'rinli foydalanish ko'nikmasidir. Ushbu kompetensiyani rivojlantirish til sohibiga turli nutq vaziyatlarida o'z niyatlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradigan ekstralingvistik omillarni, ijtimoiy belgilarni va madaniy me'yorlarni tushunishni o'z ichiga oladi.

Pragmatik yondashuvni muvaffaqiyatli amalga oshirish maqsadli auditoriyani aniq tashxis qilishni va o'zbek tilini "xorijiy til" hamda "ikkinchi til" sifatida o'qitish tushunchalarini aniq ajratishni talab qiladi. Zamonaviy lingvodidaktikada bu tushunchalar bir xil emas va ularni chalkashtirish muqarrar ravishda metodologik xatolarga olib keladi [7,132].

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish ona tili turkiy tillar guruhidan butunlay uzoq bo'lgan (masalan, ingliz, fransuz, xitoy, yapon tillari) va o'zbek tili muhitidan tashqarida yashaydigan shaxslarga qaratilgan. Bunday guruh til o'rganuvchilari uchun o'zbek tilining pragmatik konteksti aniq pedagogik aralashuvni va madaniyatga chuqur kirib borishni talab qiladi.

Aksincha, o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish tarixan O'zbekiston hududida yashab kelayotgan (masalan, rus yoki tojik tilida so'zlashuvchi aholi) boshqa elat vakillariga yo'naltirilgan. Ular uchun o'zbek tili davlat ish yurituvchi va millatlararo muloqot tili sifatida faoliyat yuritadi. Ushbu guruh yagona ijtimoiy maydonda kundalik bo'lish orqali olingan passiv, ammo ahamiyatli sotsiopragmatik bilimlar bazasiga ega. Mos ravishda, ta'lim subyekti bilim, ko'nikma va malakalarni uzatishning mazmuni va usullarini belgilaydi.

Tarixan O‘zbekistondagi til o‘qitish auditoriyalarida ustunlik qilgan usul grammatika-tarjima metodi bo‘lgan. Ushbu metod doirasida lingvistik kompetensiya morfologik paradigmalar, sintaktik konstruksiyalarni yodlash va alohida matnlar bilan ishlash orqali shakllantirilgan. Grammatik kompetensiya to‘g‘ri gaplar tuzish uchun, albatta, mustahkam poydevor yaratadi. Biroq, grammatika-tarjima metodi o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam bersa va yuqori tuzilmaviy aniqlikni ta‘minlasa-da, til o‘rganuvchilarni haqiqiy, real muloqotga tayyorlashda mutlaqo samarasiz ekanligini bir necha bor amaliyotlarda ko‘rilgan.

Ushbu bo‘shliqni bartaraf etish istagi kommunikativ yondashuv va uning pragmatik tarmog‘ining tasdiqlanishiga olib keldi. Kommunikativ-pragmatik usul jonli kommunikativ jarayonlarni etnik mentalitet bilan sinxron aloqada o‘rganish imkonini beradi va tilning dunyoqarash kognitiv maydoniga yo‘l ochadi. Ushbu yondashuv diqqatni shakliy to‘g‘rilikdan mazmunli muloqotga qaratadi va o‘qituvchidan haqiqiy hayotiy vaziyatlarni modellash tiradigan autentik vazifalarni qo‘shishni talab qiladi.

Shu bilan birga, pragmatika foydasiga grammatikani butunlay inkor etish salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Pragmatik yondashuvda tilni kontekstual ishlatishga haddan tashqari urg‘u berish grammatika va rasmiy sintaktik tuzilmani yetarlicha baholamaslikka olib kelishi mumkin. Bu esa til o‘rganuvchining kundalik suhbatlardan rasmiy akademik bahslarga o‘tish qobiliyatini qiyinlashtiradi. Shu munosabat bilan zamonaviy tadqiqotchilar grammatika-tarjima metodining tizimli ishonchliligi va kommunikativ pragmatikaning funksional moslashuvchanligini o‘zida mujassam etgan gibrid yondashuvni yoqlab chiqmoqdalar [1,25]. Ushbu javdalda grammatika-tarjima metodi va pragmatik yondashuvning ayrim xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz:

Xususiyat	Grammatika-tarjima metodi	Pragmatik yondashuv
Asosiy maqsad	<i>Til shakllari, qoidalari va tarjima ekvivalentlarini aniq o‘zlashtirish.</i>	<i>Kommunikativ kompetensiya, gaplarning o‘rinlili va ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish.</i>
Kontekstga munosabat	<i>Minimal. Til haqiqiy ijtimoiy sharoitlardan ajratilgan holda o‘rganiladi.</i>	<i>Maksimal. Ma’no suhbatdoshlarning maqomi, yoshi va niyatlarini hisobga olgan holda tuziladi.</i>
O‘quv materiallarining xarakteri	<i>Sun’iy tuzilgan matnlar, yakkalangan lug‘atlar ro‘yxati.</i>	<i>Autentik materiallar, diskurs tahlili, rolli o‘yinlar, dialoglar.</i>
Kompetensiya diqqat markazi	<i>Faqat lingvistik (morfologiya, sintaksis).</i>	<i>Sotsiolingvistik, strategik, pragmatolingvistik.</i>

Turkiy tillar guruhiga kiruvchi o‘zbek tili ingliz va boshqa ko‘plab g‘arb tillarining tahliliy tuzilishidan tubdan farq qiladigan agglutinatativ tuzilishga ega. Ushbu tipologik tafvutlarni tahlil qilish juda muhim, chunki ko‘pincha aynan morfologiyada pragmatik dolzarblashuv mexanizmlari yashiringan.

Ingliz tili kabi analitik tillar grammatik va pragmatik ma’nolarni asosan so‘zlarning qat’iy tartibi, yordamchi fe’llar va alohida funksional elementlar orqali ifodalasa, o‘zbek tili bu maqsadlarda o‘zakka qo‘shiladigan muntazam va ochiq-oydin suffikslar (qo‘shimchalar)

ketma-ketligidan foydalanadi. Ma'nolarni bu qadar ixcham kodlash qobiliyati ingliz tilida so'zlashuvchi til o'rganuvchilar uchun jiddiy kognitiv va pedagogik qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Kognitiv-pragmatik mexanizmlar sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida shaxs, son, modallik va zamon kabi grammatik kategoriyalar nafaqat tarkibiy elementlar, balki pragmatik dolzarblashuvning tartibga soluvchi vositalari sifatida ham ishlaydi. Grammatik turlanishlar tuzilmaning idiomatik o'ziga xosligini buzmaganda bayonotning illokutiv maqomini tubdan o'zgartirishi, subyektiv rollarni qayta taqsimlashi, qat'iylikni yumshatishi va ifodali komponentlarni kuchaytirishi mumkin. Grammatikaning pragmatik qo'llanilishiga yaqqol misol qilib ko'plik affiksini (masalan, *-lar*) keltirish mumkin. O'zbek sotsiopragmatik kontekstida fe'lga yoki ikkinchi/uchinchi shaxs olmoshiga *-lar* qo'shimchasini qo'shish ko'pincha miqdorni emas, balki chuqur hurmat va ijtimoiy masofani anglatadi (hurmat shakli). Xorijlik til o'rganuvchining ushbu pragmatik signalni taniy olmasligi muloqotda jiddiy uzilishlarga olib keladi. Xuddi shunday, og'zaki nutqdagi fe'llarning turli pragmatik shakllari stilistik, ijtimoiy va hatto shevaviy bo'yloqlarga ega.

Diskursni tuzishda hamda ma'no ohanglarini shakllantirishda grammatik yuklamalar ham muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilida yuklamalar ko'pincha frazali fe'llar tarkibida ishlaydi va ularning sintaktik valentligini o'zgartiradi. O'zbek tilida esa *-chi*, *-mi*, *-a*, *-ya* kabi yuklamalar va affiksalar diskurs izchilligini ta'minlash hamda so'zlovchining hissiy-baholash munosabatini ifodalash uchun zarur bo'lgan ulkan pragmatik va stilistik yukni o'z zimmasiga oladi. Xorijiy til o'rganuvchining ushbu yuklamalarni adekvat talqin qilish va ulardan foydalanish qobiliyati uning pragmatik kompetensiyasi yuqori darajada ekanligidan dalolat beradi.

Pragmatik kompetensiyani shakllantirish nutq odobi normalarini o'zlashtirish bilan uzviy bog'liqdir. Nutq odobi – bu ma'lum bir til hamjamiyatida og'zaki xulq-atvorni tartibga soluvchi, ijtimoiy qabul qilingan normalar va konvensiyalar to'plami. O'zbek nutqi odobi kollektivism, qat'iy ijtimoiy iyerarxiya, muloqotdagi bevositalikdan qochish va an'anaviy mehmondorchilik kabi fundamental madaniy doimiyliklarga asoslanadi [4, 133].

O'zbek madaniyatida salomlashish va xayrlashish shunchaki aloqa o'rnatish doirasidan chiqib ketadi; ular o'zaro hurmat va e'zgu niyatni tasdiqlovchi ijtimoiy rituallardir. Eng keng tarqalgan neytral salomlashish arab tilidan o'zlashgan *“Assalomu alaykum!”*, unga standart ravishda *“Va alaykum assalom!”* deb javob beriladi. Norasmiy *“Salom!”* varianti faqat tengdoshlar va yaqin do'stlar orasida qabul qilinadi. Iyerarxik sharoitlarda, kattalarga murojaat qilganda to'liq shakldan foydalanish majburiydir.

An'anaviy xayrlashish iboralari ham pragmatik ma'noga to'la bo'lib, ko'pincha farovonlik va xavfsizlik tilaklarini o'z ichiga oladi. Bu chuqur ildiz otgan mehmondorchilik an'analarini aks ettiradi. Xorijlik til o'rganuvchilar quyidagi iboralarni o'zlashtirishlari kerak: *“Xayr, yaxshi boring!”*, *“Omad tilayman!”*, *“Sog' bo'ling!”*, *“Salomat bo'ling!”*, *“Ko'rishguncha!”*.

O'zbek madaniyatida mehmondorchilik tushunchasi oddiy maishiy hodisadan ancha uzoq; u murakkab marosimlashgan nutqiy aktlar tizimini anglatadi va uning buzilishi til egalarida hayrat va istehzo uyg'otadi. Ushbu konsepsiyani o'qitish o'zbek mentalitetini tushunishning kalitidir. O'zbek tili darsliklarida salomlashish va taklif qilish bilan bog'liq iboralarni maxsus tahlil qilish kerak [1,234].

Masalan, *“Qayoqdan oftob chiqdi, qaysi shamol uchirdi?”* iborasini meteorologik hodisalar bilan bog'lab, so'zma-so'z tarjima qilish va tushuntirish mumkin emas. Pragmatik kontekstda bu hurmatli mehmonning kutilmagan tashrifidan yoqimli ajablanish va yuksak

quvonchni ifodalovchi emotsional-baholash signalidir. Agar xorijlik til o'rganuvchi bu savolga so'zma-so'z javob berishga harakat qilsa, kulgili kommunikativ muvaffaqiyatsizlik yuzaga keladi.

Yana bir murakkab pragmatik model – taklif va rad etish marosimidir. Ingliz pragmatikasida uyga kirish yoki dasturxon atrofiga o'tirishni taklif qilish to'g'ridan to'g'ri amalga oshiriladi va odob tarzda rad etilgan taqdirda (*“Yo'q, rahmat”*), mezbон mehmonning mustaqilligini hurmat qilgan holda qattiq turib olmaydi. O'zbek madaniyatida esa, mehmondorchilik etiketi, hatto mehmon dastlab *“andisha” (kamtarlik)* tufayli rad etsa ham, bir necha bor (uch martagacha) qat'iy taklif qilishni (*“Keling / kiring, marhamat”, “Marhamat, o'tiring”, “Qani, oling”*) talab qiladi. Xorijlik shaxs qachon rad etish uzil-kesil ekanligini, qachon esa shunchaki marosimli lutf ekanligini anglab yetishni o'rganishi kerak [3, 9].

O'zbek tili muloqotning bevosita bo'lmagan uslubiga moyilligi bilan ajralib turadi. Ziddiyatlardan qochish va ijtimoiy uyg'unlikni saqlash maqsadida, o'zbek tili egalari ko'pincha rad etish, norozilik yoki shikoyatni ifodalashda haddan tashqari yumshatish va aylanma yo'llardan foydalanadilar. To'g'ridan to'g'ri *“yo'q”* deb rad etish yoki ochiq tanqid qilish qo'pollik va shaxslararo munosabatlarni buzish sifatida qabul qilinishi mumkin. Uning o'rniga qochirimli iboralar (*“Xudo xohlasa”, “Ko'ramiz”, “Harakat qilaman”*) ishlatiladiki, bular xorijlik uchun, ayniqsa, quyi kontekstli madaniyat vakili uchun pragmatik jihatdan noaniq) yoki ikkilanish hamda ishonchsizlik belgisi bo'lib tuyulishi mumkin.

Yashirin ma'no yuklovchi va vaziyatga bog'liq ma'no bildiruvchi murojaat shakllari chet elliklar uchun ayniqsa qiyin hisoblanadi. Hatto qon-qarindosh bo'lmagan odamlarga mehr, hurmat yoki rasmiylik bildirish uchun maxsus leksemalar qo'llaniladi: *“Aka”, “Opajon”, “Ukam”* yoki *“xola”*. Murojaat shaklini noto'g'ri tanlash so'zlovchini bir zumda begona sifatida ko'rsatadi va jiddiy kommunikativ dissonansga olib kelishi mumkin. Qolaversa, an'anaviy o'zbek oilalarida tarixan er-xotinlar o'rtasida ism bilan murojaat qilish taqiqi shakllangan; farzand tug'ilgunga qadar turli aylanma konstruksiyalardan foydalanilgan. Bu pragmatikaning til birliklarini tanlashga ta'sirini yaqqol ko'rsatadi [2, 79].

Maqtovlar insonlar o'rtasidagi munosabatlarda muhim rol o'ynab, nafaqat hayrat ifodasi, balki ijtimoiy aloqalarni o'rnatish va tartibga solish uchun pragmatik vosita vazifasini ham bajaradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maqtov almashish suhbatdoshlarning psixologik qulaylik darajasini oshiradi. Biroq qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida, garchi o'xshash kommunikativ maqsadlarga qaramay, maqtovlar chastotasi, mavzusi, lingvistik shakllari va ularga bo'lgan reaksiyalar bilan farqlanadi. Agar g'arb madaniyatida maqtov ko'pincha minnatdorchilik bilan qabul qilinsa, o'zbek sotsiopragmatik normasi ko'pincha kamtarlik belgisi sifatida o'z xizmatlarini ritual ravishda pasaytirishni yoki maqtovni boshqa tomonga burishni talab qiladi.

Ikkinchi tilni o'zlashtirishni tadqiq qilishdagi markaziy tushunchalardan biri pragmatik ko'chish hisoblanadi. Bu hodisa so'zlovchi o'rganilayotgan xorijiy tilda (L2) o'z ona tilining (L1) ijtimoiy-madaniy normalari va kommunikativ strategiyalarini qo'llaganida yuzaga keladi. Ushbu me'yorlar bir-biriga mos kelmaydigan hollarda, pragmatik muvaffaqiyatsizlik – ma'noning buzilishiga, tushunmovchilikka yoki hatto ziddiyatga olib keladigan kommunikativ uzilish sodir bo'ladi [5, 201].

O'zbek va xorijlik muloqotchilar o'rtasidagi o'zaro aloqalar tahlili salbiy pragmatik ko'chishning ko'plab misollarini aniqlaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, o'zbekona muloqotga xos qat'iy ierarxiya shaxslararo masofani boshqarishga ta'sir qiladi. Chet ellik til

o'rganuvchi g'arbona tenglik me'yorlarini o'zbek muhitiga o'tkazganda (masalan, o'qituvchi yoki qariyaga murojaat qilganda "Sen" olmoshini ishlatasa), o'zbek auditoriyasi buni shunchaki grammatik xato deb emas, balki tarbiyasizlik va qo'pollik belgisi sifatida qabul qiladi. Va aksincha, o'zbek tili egalari ingliz tilida muloqot qilganda ularning bilvosita javoblarga moyilligi inglizzabon suhbatdoshlar tomonidan asl niyatlarini noto'g'ri tushunishga olib kelishi mumkin. Nutqni moslashtirish nazariyalari ta'kidlaganidek, muloqot samaradorligi so'zlovchining o'z madaniy namunalarga qarshilikni yengib o'tib, ikkinchi tilning kutilayotgan normalariga moslashuvchan tarzda moslasha olish qobiliyatiga bog'liq [6, 319].

Kechirim so'rash, rad etish va buyruq kabi nutq harakatlari pragmatik xatolar uchun alohida xavf zonasi hisoblanadi. Masalan, kechirim so'rash strategiyalarini to'g'ridan-to'g'ri ona tilidan chet tiliga o'tkazganda, til o'rganuvchilar kundalik muloqot kontekstida o'rinsiz eshitiladigan o'ta rasmiy, dabdabali yoki g'ayritabiyy iboralardan foydalanishi mumkin.

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda autentik materiallardan foydalanish pragmatik realikka sho'ng'ishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Autentik matnlar (qadimgi yunoncha "authentikos" – asl, haqiqiy) – bu faqat o'quv maqsadlari uchun maxsus moslashtirilmagan, balki til egalari tomonidan haqiqiy hayotiy ehtiyojlar uchun yaratilgan materiallardir.

Pragmatik yondashuvning muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'qituvchining auditoriyaning individual psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini qanchalik hisobga olishiga bog'liq. Materialni o'zlashtirish darajasi sekin bo'lgan til o'rganuvchilarga alohida e'tibor talab etiladi, chunki ular uchun chet tili jiddiy stress omiliga aylanadi. Bunday til o'rganuvchilar uchun tabaqalashtirilgan o'qitish strategiyalarini qo'llash zarur. Bu boshlang'ich darajadagi roli o'yinlardan tortib, murakkab bahs-munozaralarga o'tish orqali pragmatik vazifalarni bosqichma-bosqich murakkablashtirishni anglatadi.

Til o'rganuvchilarning diniy qadriyatlari, gender xususiyatlari va madaniy o'ziga xosligini hisobga olish ham bir xil darajada muhimdir. Gender omilini hisobga oluvchi pedagogik strategiyalarni qo'llash va tinglovchilarning diniy tuyg'ulariga hurmat bilan munosabatda bo'lish til o'rganuvchilarning "affektiv filtri"ni pasaytiradi, ularning motivatsiyasi va o'quv ishtiyoqini oshiradi. Agar xorijlik til o'rganuvchi o'zining madaniy o'ziga xosligi xavfsiz ekanligini his qilsa, u o'zbek nutqi odobi qoidalariga ancha tayyorlik bilan moslashadi.

Chet tilini o'rgatish, xususan og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish ikkita kognitiv yondashuv o'rtasidagi muvozanatni talab qiladi. "Pastdan yuqoriga" usuli audio signallarni qayta ishlashning psixomotor qobiliyatiga qaratilgan: u tovushlarni bo'g'inlarga, bo'g'inlarni so'zlarga va so'zlarni sintaktik tuzilmalarga tizimli birlashtirishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv o'zbek tilining artikulyatsiya bazasini shakllantirish uchun dastlabki bosqichlarda zarur.

Boshqa tomondan, pragmatik yondashuv asosan interaktiv ko'nikmalarga, noaniqlik sharoitida qaror qabul qilishga va g'oyalar almashishga ustuvor ahamiyat beruvchi "yuqoridan pastga" usuliga tayanadi. Haqiqiy muloqotda tinglovchi ko'pincha alohida tovushlarni eshitmasa ham, kontekstdan gapning ma'nosini taxmin qiladi. Optimal pedagogik model ikkala yondashuvdan sinxron foydalanishni o'z ichiga oladi, bunda strukturaviy aniqlik pragmatik erkinlik uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Yuqorida qayd etilgan uslubiy va psixologik to'siqlarni yengib o'tish uchun muammoning ildiziga qaratilgan tizimli yechimlar zarur. Avvalo, pragmatik qoidalarni

o'quvchilarga ochiq-oydin tushuntirish va ularning madaniyatlararo xabardorligini oshirish talab etiladi. Sinfni boshqarishdagi qiyinchiliklar va vaqt tanqisligini hal etish uchun maqsadli o'qitish doirasida aniq axborot bo'shlig'ini to'ldirishga qaratilgan topshiriqlar hamda rolli o'yinlarni qat'iy vaqt va vazifa chegaralari bilan qo'llash tavsiya etiladi. Qolaversa, o'quvchilardagi psixologik qarshilik hamda motivatsiya yetishmasligini bartaraf etishning eng maqbul yo'li – o'qitish jarayonida ularning shaxsiy, madaniy va diniy qadriyatlariga hurmat bilan yondashib, lingvistik aniqlik va madaniy sezgirlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashdir. Shaxsiy fikrimcha, o'qituvchi darsda til o'rganuvchining ona madaniyatini inkor etmasdan, uni o'zbek madaniyati bilan taqqoslash (qiyosiy tahlil) orqali o'qitsa, til o'rganuvchida yot normalarga nisbatan himoya reaksiyasi emas, balki qiziqish uyg'onadi. Bu kabi yondashuv o'quvchilarga tilni shunchaki mexanik xotira mahsuli emas, balki jonli, ijtimoiy moslashuvchan vosita sifatida qabul qilishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, pragmatik yondashuvni o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish tizimiga integratsiya qilish zamonaviy globallashtirish jamiyat ehtiyojlariga nisbatan zarur va qonuniy javobdir. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, tilni egallash morfologik paradigmalarini va leksik lug'atlarni yodlashdan ancha uzoqqa chiqadi; u xalqning ijtimoiy-madaniy matritsasiga chuqur kirib borishni talab qiladi. Murakkab agglutinativ tuzilishi, rivojlangan murojaat shakllari tizimi, bilvosita nutq va maqollar fondi boyligi bilan ajralib turuvchi o'zbek tili grammatika odob va ijtimoiy ierarxiya bilan chambarchas bog'langan noyob lingvistik tizimni ifodalaydi.

Pragmatik uzilishlar va salbiy madaniy ko'chishning oldini olish uchun til pedagogikasi eskirgan grammatika-tarjima metodlaridan voz kechishi kerak. O'zbek tilini o'qitishning kelajagi tizimli o'qitish vazifalarga asoslangan maqsadli o'qitish, autentik materiallardan foydalanish, madaniy muhitga sho'ng'ish va refleksiv tahlil bilan uyg'un holda to'ldiriladigan gibril metodologiyalar maydonida joylashgan. Faqat chet ellik til o'rganuvchi tilni shunchaki "o'rganmasdan", balki uni ijtimoiy rollar, mehmondo'stlik odatlari va xalqning tarixiy tajribasi orqali "yashab o'tsagina" haqiqiy, keng qamrovli pragmatik va kommunikativ kompetensiyani shakllantirish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, muvaffaqiyatli madaniyatlararo muloqot va o'zbek tilining xalqaro maydondagi mavqeyini mustahkamlash garovidir.

Adabiyotlar

Asilova G. (2025) *O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishning dastlabki bosqichida metodik yondashuvlar*. Society and innovations.

Baxodirova N. (2023). *A Pragmatic Approach In Teaching Speaking Skills for Vocational High School Students*. Loquen: English Studies Journal.

Madjidova R.U., Xusanov E.D. (2026). *Effective methods of teaching foreign languages to slow-learning Uzbek-speaking learners and the role of religion, gender, and culture*. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.

Muxitdinova X.S. (2023). *O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi*. Toshkent

Muxitdinova X.S., va boshq. (2024). *O'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Nurmatova, F. I. (2024). *Pragmatic aspect of Russian language teaching in a medical university*. Web of Teachers.

Xurramova, Ch. (2024). *O'zbek tilini xorijiy til va ikkinchi til sifatida o'qitish xususida*. Academic Research in Modern Science.

LINGVISTIK EKSPERTIZA NAZARIYASI: METODOLOGIK ASOS VA BARQAROR YONDASHUVLAR

Murod JUMAYEV*

Annotatsiya

Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi natijasida nutqiy faoliyat bilan bogʻliq jinoyatlar va kiberjinoyatchilik koʻlami kengayib, sud lingvistikasining dolzarbligini oshirmoqda. Ushbu tadqiqotda Gʻarb mamlakatlari tajribasi va Oʻzbekiston amaliyoti qiyosiy oʻrganilib, sohaning rivojlanish bosqichlari, metodologiyasi hamda zamonaviy imkoniyatlari tahlil qilingan. Xususan, idiolekt tahlili, stilometriya, korpus texnologiyalari va sunʼiy intellekt modellarining mualliflikni aniqlashdagi samaradorligi xorijiy misollar (jumladan, Derek Bentley ishi) asosida koʻrsatib berilgan. Sud lingvistikasining huquq, psixolingvistika, pragmatika, diskurs tahlili va axborot texnologiyalari kesishmasidagi fanlararo tabiati asoslanib, matnning yashirin mazmuni (implikatura) va haqiqiy niyatini aniqlash masalalariga alohida eʼtibor qaratilgan. Shuningdek, Oʻzbekistonda sud lingvistikasini rivojlantirish istiqbollari – oʻzbek tilining elektron korpuslarini yaratish hamda avtomatlashtirilgan stilometrik tahlil tizimlarini milliy amaliyotga joriy etish zaruriyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit soʻzlar: Sud lingvistikasi, lingvistik ekspertiza, idiolekt, korpus texnologiyalari, mualliflikni aniqlash, pragmatika, diskurs tahlili, implikatura, ekstremistik materiallar, stilometriya.

THE EXPRESSIVE POWER OF WORDS

Abstract

The rapid development of digital technologies and social media has led to a rise in speech-related offenses and cybercrime, significantly increasing the relevance of forensic linguistics. This study presents a comparative analysis of Western practices and Uzbekistan's experience, examining the developmental stages, methodological foundations, and modern capabilities of the field. In particular, the effectiveness of idiolect analysis, stylometry, corpus technologies, and artificial intelligence models in author identification is demonstrated through foreign case studies, including the landmark Derek Bentley case. Substantiating forensic linguistics as an interdisciplinary field at the intersection of law, psycholinguistics, pragmatics, discourse analysis, and information technology, special attention is paid to uncovering the implicit meaning (implicature) and true intent of a text. Furthermore, the prospects for developing forensic linguistics in Uzbekistan are scientifically justified, emphasizing the necessity of creating electronic corpora for the Uzbek language and implementing automated stylometric analysis systems into national practice.

Keywords: Forensic linguistics, linguistic expertise, idiolect, corpus technologies, authorship attribution, pragmatics, discourse analysis, implicature, extremist materials, stylometry.

Bugungi kunda jahon miqyosida axborot almashinuvi tezlashishi va ijtimoiy tarmoqlarning hayotimizga chuqur kirib borishi natijasida nutqiy faoliyat bilan bogʻliq

* Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti, 1murodjumayev97@gmail.com

huquqbuzarliklar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda fuqarolarning huquq va erkinliklarining kafolatli himoya qilinishida, qonun ustuvorligi hamda huquq-tartibotni ta'minlashda, jinoyatchilikning oldini olish va uni fosh etishda sud ekspertizalari tadqiqotlari natijalari muhim ahamiyatga ega. Chet elda "Forensic Linguistics" nomi bilan tanilgan ushbu soha nafaqat jinoyatchilikka qarshi kurashishda, balki inson huquqlarini himoya qilishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Rivojlangan davlatlar tajribasida lingvistik ekspertiza shunchaki matnni tahlil qilish emas, balki aniq ilmiy metodologiya, korpus tahlili va psixolingvistikaga asoslangan mustaqil sohadir. G'arb tajribasi ushbu sohada anchagina rivojlangan va shulardan ba'zilariga to'xtalib o'tsak:

- **Idiolekt tahlili** – bu muayyan shaxsning nutqiy xususiyatlarini o'rganish jarayonidir. Tilshunoslikda "idiolekt" termini har bir insonning o'ziga xos nutq uslubi, so'z tanlovi, talaffuzi, grammatik qurilishi va yozish odatlarini anglatadi. Ya'ni, ikki inson bir xil tilda gapirsa ham, ularning nutqi mutlaqo bir xil bo'lmaydi. Shu sababli idiolekt ko'pincha "lingvistik barmoq izi" (*linguistic fingerprint*) deb ataladi. Masalan, biror kishi "xullas", "demak", "ochig'i", "menimcha" kabi kirish so'zlarni, boshqa bir inson esa "qisqasi", "to'g'risi", "birinchi navbatda" kabi so'zlarni o'z nutqida ko'proq qo'llaydi. Bu tushuncha ayniqsa sud lingvistikasi va lingvistik ekspertizada muhim ahamiyatga ega. Chunki anonim xatlar, internetdagi tahdidli yozishmalar, ijtimoiy tarmoq postlari yoki muallifi noma'lum matnlarning kim tomonidan yozilganini aniqlashda aynan idiolekt tahlili qo'llanadi.

- **Korpus texnologiyalari** – bu tilni katta hajmdagi elektron matnlar bazasi orqali ilmiy-statistik usulda o'rganish metodidir. Tilshunoslikda "korpus" deb millionlab, ba'zan milliardlab so'zlarni o'z ichiga olgan elektron matnlar jamlanmasiga aytiladi. Ushbu matnlar gazeta, kitob, internet, ilmiy maqola, og'zaki nutq, ijtimoiy tarmoq yozishmalari kabi turli manbalardan yig'iladi. Lingvistik ekspertizada korpus texnologiyalari juda muhim, chunki ekspert o'z xulosasini shaxsiy fikrga emas, balki real til materiallari va statistik dalillarga asoslaydi. Misol uchun, oddiy tilshunos bir so'zga nisbatan "*bu so'z kam ishlatiladi*" deb subyektiv fikr berishi mumkin, ammo korpus lingvistikasi "*bu so'z bir millionta matnda atigi 12 marta qo'llangan*" degan aniq statistik ma'lumot beradi.

- **Ma'no va niyat tahlili** – G'arb sud lingvistikasida ma'no va niyat tahlili alohida muhim yo'nalish hisoblanadi. Lingvistik ekspertiza faqat so'zning lug'aviy ma'nosini emas, balki uning kontekstdagi yashirin ma'nosi, implikaturasi va nutqiy maqsadini ham o'rganadi. Ya'ni, ekspert shaxsning so'zma-so'z nima deganini emas, balki aslida nimani nazarda tutganini aniqlashga harakat qiladi. Bu jarayonda pragmatika, diskurs tahlili va nutqiy akt nazariyasi kabi zamonaviy lingvistik metodlardan foydalaniladi. Ayniqsa sud-tergov amaliyotida tahdid, buyruq, chaqiriq yoki yashirin undov mazmunidagi iboralarni talqin qilishda bunday tahlil katta ahamiyat kasb etadi.

Bu boradagi eng mashhur misollardan biri – Derek Bentley Case hisoblanadi. 1952-yilda Buyuk Britaniyada sodir bo'lgan ushbu voqea keyinchalik sud lingvistikasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Hodisa davomida politsiya qurollangan o'smirlarni qo'lga olishga uringan paytda Derek Bentli sherigiga ingliz tilidagi: "Let him have it" degan iborani aytadi. Ushbu jumla ingliz tilida ikki xil ma'noda talqin qilinishi mumkin edi. Birinchi ma'nosi: "Qurolni unga ber". Ikkinchi ma'nosi esa: "Uni otib tashla" yoki "unga ko'rsatib qo'y". Shundan so'ng Bentlining sherigi politsiyachini otib o'ldiradi. Sud jarayonida asosiy masala Bentlining ushbu gapni qanday niyat bilan aytgani bo'ladi. Chunki iboraning ma'nosi kontekstga, intonatsiyaga va kommunikativ vaziyatga qarab o'zgarishi

mumkin edi. Mazkur voqeadan so‘ng Buyuk Britaniya huquq tizimida lingvistik ekspertizaning ahamiyati sezilarli darajada oshdi. Chunki sud amaliyoti shuni ko‘rsatdiki, ayrim iboralarni faqat lug‘aviy ma’no asosida talqin qilish adolatsiz hukmlarga olib kelishi mumkin edi.

O‘zbekistonda lingvistik ekspertiza sohasi so‘nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi “Sud-ekspertlik faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 4125-son qaroriga asosan mamlakatimizda ilk bor nodavlat tashkilotlar tomonidan sud-ekspertlik faoliyatini amalga oshirishning huquqiy asoslari yaratildi va Hukumatimizning 2020-yil 24-martdagi 180-sonli qarori bilan nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyati tartibga solindi. Asosiy e’tibor O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 139-(Tuhmat) va 140-(Haqorat) moddalarini bo‘yicha nizolarni hal qilishga qaratilgan.

Shuningdek, O‘zbekistonda lingvistik ekspertizaning eng muhim va amaliy jihatdan dolzarb yo‘nalishlaridan biri – ekstremistik mazmundagi materiallarni tahlil qilishdir. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 244-1-moddasi bilan bog‘liq ishlar sud-tergov amaliyotida tez-tez uchraydi. Bunday ishlar bo‘yicha asosiy masalalardan biri “Matnda haqiqatan ham ekstremistik mazmun bormi?” degan savolga ilmiy asoslangan javob topishdir. Chunki har qanday keskin fikr yoki diniy matn to‘g‘ridan to‘g‘ri ekstremistik deb baholanmaydi. Shu sababli lingvistik ekspertiza muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda ushbu ekspertiza ishlari asosan X.Sulaymonova nomidagi Respublika sud ekspertizasi markazi tomonidan amalga oshiriladi. Mazkur markaz sud-tergov organlari topshirig‘i asosida audio, video va matnli materiallarni, internet postlari va messenger yozishmalarini lingvistik hamda semantik jihatdan tahlil qilish bilan shug‘ullanadi. Shuningdek Markaz ekspertlarning malakasi va huquqiy bilimlarini zamon talablari darajasida oshirishini ta’minlash maqsadida o‘quv markazi faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. Hozirda o‘quv markazida davlat sud-ekspertiza muassasalari sud ekspertlarining huquqiy bilimlarini oshirish bilan birgalikda yangi tashkil etilayotgan nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari ekspertlarini qayta tayyorlash hamda malakasini oshirish ishlari amalga oshirib kelinmoqda.

G‘arb mamlakatlari sud lingvistikasi amaliyoti bilan O‘zbekiston tajribasi o‘rtasida bir qancha farqlar mavjud. Jumladan:

Mezon	Chet el (G‘arb) amaliyoti	O‘zbekiston amaliyoti
Metodik asos	Statistik, matematik va kompyuter modellari	Leksik-semantik va kontekstual tahlil
Asosiy obyekt	Mualliflikni aniqlash va plagiat	Tuhmat, haqorat va ekstremistik mazmun
Texnik ta’minot	Raqamli korpuslar va AI dasturlari	An’anaviy lug‘atlar va filologik tahlil
Huquqiy maqom	Mustaqil ekspertlar keng ishtirok etadi	Davlat ekspertiza markazlari asosiy rol o‘ynaydi

Taqqoslash jarayonida metodik yondashuvlar, tadqiqot obyektlari, texnik ta’minot darajasi hamda lingvistik ekspertizaning huquqiy maqomi kabi muhim mezonlar asos qilib olingan. Mazkur qiyosiy tahlil sud lingvistikasi rivojlanishining o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatish bilan birga, O‘zbekistonda ushbu sohani yanada takomillashtirish uchun zarur

bo'lgan ilmiy va amaliy yo'nalishlarni aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu farqlar lingvistik ekspertizaning metodologiyasi, texnologik ta'minoti va amaliy vazifalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Birinchi mezon – metodik asos hisoblanadi. G'arb amaliyotida lingvistik ekspertiza asosan statistik, matematik va kompyuter modellariga tayangan holda amalga oshiriladi. Bu yerda korpus texnologiyalari, sun'iy intellekt va stilometrik tahlil keng qo'llanadi. Masalan, AQSH yoki Buyuk Britaniyada anonim tahdidli xat muallifini aniqlashda kompyuter dasturlari orqali matndagi eng ko'p ishlatilgan so'zlar, gap uzunligi, punktuatsiya odatlari va grammatik konstruksiyalar statistik jihatdan hisoblanadi. Natijada matnning muayyan shaxsga tegishli bo'lish ehtimoli aniqlanadi. O'zbekistonda esa lingvistik ekspertiza ko'proq leksik-semantik va kontekstual tahlilga asoslanadi. Ya'ni ekspert so'zning lug'aviy ma'nosi, yashirin mazmuni va kontekstdagi kommunikativ vazifasini filologik jihatdan tahlil qiladi. Masalan, sud jarayonida biror iboraning haqorat yoki tahdid ekanligini aniqlashda uning semantik ma'nosi va nutq vaziyati o'rganiladi.

Ikkinchi mezon – asosiy obyekt masalasidir. G'arb davlatlarida lingvistik ekspertiza ko'proq mualliflikni aniqlash va plagiat bilan bog'liq ishlarda qo'llanadi. Ayniqsa, kiberjinoyatchilik, anonim xatlar, internetdagi tahdidli postlar va akademik plagiat holatlarida “authorship attribution” usullari juda rivojlangan. Masalan, universitetlarda ilmiy ishlarning boshqa muallif matnlari bilan o'xshashligi maxsus dasturlar yordamida tekshiriladi. Shuningdek, anonim internet akkauntlarining muallifi stilometrik tahlil orqali aniqlanishi mumkin. O'zbekistonda esa lingvistik ekspertizaning asosiy obyektlari ko'proq tuhmat, haqorat va ekstremistik mazmundagi materiallar bilan bog'liq. Masalan, Jinoyat kodeksining 140-moddasi (haqorat), 139-moddasi (tuhmat) yoki 244-1-moddasi bilan bog'liq ishlar bo'yicha matnlarning lingvistik ekspertizasi tez-tez tayinlanadi. Bu holatda ekspert matnda shaxs sha'ni va qadr-qimmatini kamsituvchi birliklar yoki ekstremistik chaqiriqlar mavjudligini aniqlaydi.

Uchinchi mezon – texnik ta'minotdir. G'arb amaliyotida katta hajmdagi raqamli korpuslar va sun'iy intellekt dasturlaridan foydalaniladi. Masalan, British National Corpus yoki Corpus of Contemporary American English kabi milliy korpuslar orqali so'zlarning qo'llanish chastotasi va kontekstdagi funksiyasi statistik jihatdan tekshiriladi. Bundan tashqari, AI dasturlari mualliflikni aniqlashda avtomatik hisob-kitoblarni amalga oshiradi. O'zbekistonda esa ekspertiza ko'proq an'anaviy lug'atlar, filologik tahlil va mutaxassisning individual ilmiy tajribasiga tayangan holda olib boriladi. Bu esa ayrim hollarda tahlilning subyektiv bo'lish ehtimolini oshiradi. Shu sababli o'zbek tilining elektron korpuslarini yaratish va lingvistik dasturlarni rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi.

To'rtinchi mezon – huquqiy maqomdir. G'arb mamlakatlarida mustaqil ekspertlar va xususiy lingvistik markazlar sud jarayonlarida faol ishtirok etadi. Masalan, AQSH yoki Buyuk Britaniyada universitet professorlari, mustaqil sud lingvistlari va xususiy ekspertiza laboratoriyalari sudga ekspert xulosalarini taqdim qilishi mumkin. O'zbekistonda esa lingvistik ekspertizada asosan davlat ekspertiza markazlari yetakchi rol o'ynaydi. So'nggi yillarda nodavlat ekspertiza tashkilotlari faoliyati uchun ham huquqiy asoslar yaratilayotgan bo'lsa-da, amaliyotda davlat markazlarining roli hanuz ustunligicha qolmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda lingvistik ekspertizani xalqaro darajaga olib chiqish uchun bir qator islohotlar zarur. Sud-ekspertlik faoliyatining huquqiy asoslari mustahkamlanishi, nodavlat ekspertiza tashkilotlari faoliyatiga ruxsat berilishi hamda ekspertlar malakasini oshirish tizimining yo'lga qo'yilishi ushbu sohaning taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Xususan, o'zbek tilining boy imkoniyatlaridan kelib chiqib, sud-lingvistik

korpusini yaratish, ekspertlar uchun yagona standartlashtirilgan metodikani ishlab chiqish va sohani raqamli texnologiyalar bilan boyitish lozim. Bu nafaqat tergov jarayonining tezlashishiga, balki sud qarorlarining yanada xolis va adolatli bo'lishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 8-sentabrdagi "Sud-ekspertlik faoliyatini yanada takomillashtirish va sohaga zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-270-son qarori.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 24-martdagi "Nodavlat sud-ekspertiza sohasini tartibga soluvchi ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 180-son qarori.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. Adolat nashriyoti. Toshkent.

"O'zbekiston sud ekspertizasi" huquqiy, ijtimoiy, ilmiy-amaliy jurnali. 6-son. (2022) Toshkent. "Reliable Print" MChJ.

O'rozov J.N. *O'zbek tili lingvokriminalistikasi.* Monografiya. (2023). Toshkent. "Bookmany print" nashriyoti.

Roger W.Sh. *Creating language crimes.* (2005). USA. Oxford university press.
British National Corpus (BNC).

Corpus of Contemporary American English (COCA).

HAJVIY MATN VA FUNKSIONAL USLUBLAR: BADIY USLUBDA HAJV (hajviy she'rlar misolida)

Aslam USMONOV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada matn tushunchasining tilshunoslikdagi talqini, uning lingvistik va pragmatik xususiyatlari, funksional uslubshunoslik bilan bog'liq jihatlari yoritilgan. Matnning tilning yirik birligi sifatidagi o'rni, uning sintaktik, semantik hamda uslubiy xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, badiiy va hajviy matnlarning o'ziga xos lingvopoetik imkoniyatlari, hajv vositasida jamiyatdagi illatlarni ochib berish masalalari ko'rib chiqilgan. Erkin Vohidovning she'rlari hamda "Donishqishloq latifalari" turkumi misolida hajviy matnning badiiy-estetik qimmati, kulgi ifodalash usullari tadqiq etilgan. Tadqiqot natijasida hajviy matnlarning til birliklarining vazifaviy-pragmatik imkoniyatlarini namoyon etishda muhim ahamiyat kasb etishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: matn, matn tilshunosligi, funksional uslubshunoslik, pragmatika, hajviy matn, badiiy uslub, lingvopoetika.

SATIRICAL TEXT AND FUNCTIONAL STYLES: SATIRE IN LITERARY STYLE (ON THE EXAMPLE OF SATIRICAL POEMS)

Abstract

This article highlights the interpretation of the concept of text in linguistics, its linguistic and pragmatic features, and aspects related to functional stylistics. The role of the text as a large unit of language, its syntactic, semantic and stylistic features are analyzed on the basis of scientific sources. Also, the unique linguopoetic possibilities of artistic and satirical texts, the issues of revealing the vices of society through satire are considered. The artistic and aesthetic value of the satirical text and the methods of expressing laughter are investigated on the example of Erkin Vakhidov's poems and the "Donishqishloq latifalari" series. As a result of the study, it is substantiated that humorous texts play an important role in demonstrating the functional and pragmatic possibilities of language units.

Keywords: text, text linguistics, functional stylistics, pragmatics, humorous text, artistic style, linguopoetics.

"Matn" atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida matn so'zining arabchadan o'zlashganligi, eskirgan kitobiy so'z ekanligi va aynan tekst so'zi anglatgan ma'noga tengligiga ishora qilinadi. Izohli lug'atning 156-betida tekst so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: 1. Yozilgan, ko'chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va shu kabilar yoki ularning bir parchasi; matn. Maqolaning teksti. 2. Musiqa asariga, masalan biror kuyga, opera, roman va shu kabilarga asos bo'lgan she'r hamda so'zlar. 3. Poligrafiyada yirik shriftlardan birining nomi. Bu ta'rifda matnning asosiy xususiyatlari to'g'ri ko'rsatilgan. Faqat axborot-kommunikatsiya vositalarining taraqqiy etishi natijasida matn (tekst) so'zi anglatadigan ma'no yanada ortganligini ko'rishimiz

*Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dotsent v.b, Jizzax davlat pedagogika universiteti, aslamusmonov9@gmail.com

mumkin. Kompyuterda terilgan matn formati Word, RTF matn, oddiy matn, formatlangan matn, gipermatn kabilar ham iste'molda faollashdi.

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obyekt sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos olim M.X.Hakimov ilmiy matn tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsion ishida bu haqda shunday yozadi: "Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishini o'rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib qoldi. Matn birliklarining o'zaro bog'lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko'rinishi, olmosh turkumiga oid ba'zi so'zlar, gapning so'roq shakliga xos bo'lgan ko'rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o'rin tutadi.[1,7] Mazkur ishda muallif "matn" atamasini "nutq", "kontekst" kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta'kidlaydi. Nutq og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'ladi. Nutqning yozma shakli matn atamasi ifodalaydigan mazmunga muvofiq keladi. "Nutq subyektdan adresatga yo'naltiriluvchi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Matn esa faqat obyektiv informatsiyadan iborat bo'lmay, balki o'ziga pragmatik mazmunni ham qamrab olgan nutqning material ko'rinishidir". [2,5]

Sintaktik sath birliklari fikr ifodalash xususiyati bilan boshqa sath birliklaridan yuqori pog'onada turadi. Biroq ana shu fikrni kerakli yo'sinda va holda maqsadli ifodalash hamda voqelantirishda barcha sath birliklari birday ahamiyatli vazifani bajaradi. Bu jarayonida yordamchi so'z turkumi mustaqil so'zdan kam bo'lmagan vazifani bajaradi.[3,57]

Stilistika alohida fan sifatida shakllangandan buyon funksional uslubshunoslik ham zamonaviy stilistikaning markaziy yo'nalishlaridan biri sifatida soha tadqiqotchilarining e'tiborida bo'lib kelmoqda. Kishilar o'z ijtimoiy faoliyatida tildagi barcha vositalardan – fonetik, grammatik, leksik, frazeologik birliklardan foydalanganlarida, avvalo, ularni o'z ehtiyojlaridan kelib chiqib, nutq mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydi va qo'llaydi. Tilimizdagi vositalarning bir nechalab ko'rinishlarga ega bo'lishi, sinonimik rang-baranglik shunday yo'l tutishga imkon beradi. Mana shu tanlash nutq jarayonida til birliklarining o'ziga xos uslubiy chegaralanishini taqozo qiladi. Til birliklarini ijtimoiy muhitda tanlab ishlatish zarurati va ularni tilshunoslikda ilmiy-amaliy tahlil qilish stilistikada yangi sohani – funksional stilistikani vujudga keltirdi. M.N.Kojinaning ta'rificha, "Funksional stilistika – bu tilning turli muloqot doiralarida amal qilish qonuniyatlarini, inson faoliyatining u yoki bu sohalariga muvofiq kelish darajasini, shuningdek, funksional uslublar va boshqa funksional uslubiy ko'rinishlarda til vositalarining tanlanish me'yori va muvofiqligi jamlanadigan nutqiy tizimni o'rganadigan tilshunoslik ilmidir." [4,25]

Tilshunos S.Karimov funksional uslublar, tilning ekspressiv imkoniyatlari va uning qo'llanishidagi chegaralanish va xoslanishlar haqida quyidagi fikrlarni bayon etadi: "Tilda alohida uslublarning vujudga kelishi bevosita nutqiy jarayon bilan bog'liq va undan tashqarida funksional uslublar to'g'risida gapirish mantiqsizlikdan boshqa narsa emas. Tilning ekspressiv imkoniyatlari va uning qo'llanishidagi chegaralanish va xoslanishlar ham faqatgina nutqiy jarayon tufayli namoyon bo'ladi. Shuning uchun masalaga til uslublari va nutq uslublari tushunchalari nuqtayi nazaridan yondashish, savolni funksional uslublar til hodisasimi yoki nutq hodisasimi, funksional uslublarni ularning qaysi birining tarkibida qarash lozim, tarzida qo'yish to'g'ri bo'lmaydi. O'zbek tilining ijtimoiy vazifasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan funksional uslubshunoslik til va nutq dialektikasining bevosita mahsuli sifatida yuzaga kelgan bo'lib, o'zbek tili materialining o'zbek muloqot

shaklining turli ko‘rinishlarida namoyon bo‘lish xususiyatlarini tadqiq etish bilan shug‘ullanadi.”

So‘z o‘z tabiatiga ko‘ra tilning va bir paytning o‘zida nutqning ham juda murakkab, serqirra va sermazmun unsuridir. Shu bois uning fonetika /fonologiya grammatika, leksikologiya, stilistika, frazeologiya singari tilshunoslik fanining barcha bo‘limlarida o‘rganilishi bejiz emas. So‘zning mazmuni bilan bog‘liq muammolar shu darajada ko‘pki, ba‘zi paytlarda ularni so‘z bilan izohlashga ojizlik qilamiz. Shu sababdan ham R.A.Budagov: “Garchi o‘z ona tilimizdagi so‘zlar bizga aniq va ravshan tuyulsa-da, aslida ular tabiatan o‘ta murakkab va serqirradir”, – degan edi.[5,9]

So‘z paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga o‘tgach, shu qatorning ichki qonun-qoidalariga bo‘ysungani holda yangicha mazmun va funksiyalar kashf eta boshlaydi. Endi u, sintaktik aloqalar maskani bo‘lgan ma‘lum bir gapning ajralmas tarkibiy bo‘lagi sifatida faoliyat ko‘rsatadi.[6,8]

Badiiy adabiyot tilini o‘rganish va tahlil qilish filologiya ilmining eng muhim masalalaridan biri bo‘lganidek, adabiy til taraqqiyoti yo‘llarini aniqlab berishda ham chuqur ahamiyatga ega. Chunki, badiiy adabiyot tili adabiy tilning asosini tashkil qiluvchi umumlingvistik masalalardan biri hisoblanadi. Shunday ekan, badiiy hajviy matnlar tadqiqida til birliklarining vazifaviy-pragmatik ahamiyatini va ularning muayyan matniy holatlarda o‘girilish muhim ahamiyatga ega. Negaki, badiyat faqat nasriy matnlardan iborat emas. Hajviy she‘r, hikoya, roman ifoda yo‘siniga ko‘ra bir biridan farq qiladi.

Masalan: Yigit aytar: Jonon, sevar yorim bo‘l,

Ardoqlab boshimda olib yuraman.

Jonon aytar: Durust, gapingiz ma‘qul,

Erimdan maslahat so‘rab ko‘raman. (Erkin Vohidov)

Xalqimizning sevimli yozuvchisi Said Ahmad – Hajv hayotimizni bezaydigan, ruhlarimizni engillatadigan va shu bilan birga, hayotimizdagi illatlarni turtkilab, yo‘ldan chiqqanlarni ko‘pchilik orasida po‘stagini qoqadigan g‘oyaviy qurol hamdir, – deb yozadi. Darhaqiqat, adabiyot o‘z oldiga hayotning ijobiy jihatlarini ko‘rsatish, ularni tarannum etishni maqsad qilib oladi, jamiyatda uchrab turadigan illatlarni fosh etishni o‘zining muhim vazifasi deb biladi.

Ijodkorni hajviyotini ming-minglab kitobxonlarga suyuqli qilib turagan kuch ham aynan o‘sha – mohirlik hisoblanadi. Erkin Vohidov “Donishqishloq latifalari” turkumidagi she‘rlarida nafaqat jiddiy – sof lirik va teran falsafiy she‘rlar ijodkori, balki usta hajvchi shoir sifatida ham qalami o‘tkir ekanini namoyon qiladi.

Erkin Vohidovning she‘rlar turkumi o‘zbek hajviy she‘riyati takomilida alohida o‘rin tutadi. Badiiy-estetik qimmat, o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlarini nechog‘liq mujassam etgani, ushbu turkumda poetik shakl va mazmun mutanosibligi, ijodkorning hajviy obraz va xarakterlar orqali kulgi ifodalash mahorati tahlil etiladi.

Erkin Vohidovning she‘rlar turkumi o‘zbek hajviy she‘riyati takomilida alohida o‘rin tutadi. Badiiy-estetik qimmat, o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlarini nechog‘liq mujassam etgani, ushbu turkumda poetik shakl va mazmun mutanosibligi, ijodkorning hajviy obraz va xarakterlar orqali kulgi ifodalash mahorati tahlil etiladi.

Anvar Obidjon Erkin Vohidovning hajviy she‘r yaratish mahoratiga mana bunday ta‘rif bergan edi: ...hajviy roman yoki qissada yangicha qiyofa yaratganlar behisob, ammo she‘riyatda bunday hollar sanoqli. Erkin Vohidov she‘riyatda Matmusa talqinida o‘ta o‘ziga xos obraz yarata olgan.[7,3]

“Donishqishloq latifalari”ni o‘qib, hamma kuladi. Vaholanki, men ularni yig‘lab yozganman. Aql-idrokka zid, teskari ishlarimiz el boshiga kulfat va uqubatlar keltirib yotgani sir emas-ku. Kosasi teskari qurilgan charxpalaklar kammi? Bir pardani tutgancha qolavergan, bir xil ohangni qo‘ymay chala bergan matmusalar ozmi? O‘zimiz yaratgan qoliplarni tandirday kiyib olib, yo‘lni ko‘rolmay, osmonga qarab ketayotgan hollarimiz yo‘qmi? Bular kulgili ishlar, achinarli, ofatli hodisalar (Erkin Vohidov bilan 1988-yili bo‘lgan suhbatdan).

MATMUSANING QALPOG‘I

Qalpoq oldi Matmusa,
Qalpoq desa – qalpoqday.

Uni kiyib Matmusa,
Yigit bo‘ldi chaqmoqday.

O‘nta qo‘yga arziydi,
Yaraqlashi bir jahon.

Bir qarasang – suvsardek.

Bir qarasang – olmaxon.

Funksional uslubshunoslik til birliklarining nutq jarayonida maqsadga muvofiq tanlanishi va qo‘llanishi matnning uslubiy qiymatini belgilaydi. Shu jihatdan badiiy matn, xususan, hajviy matnlar tilning ekspressiv imkoniyatlarini yorqin namoyon etuvchi vosita hisoblanadi. Hajviy asarlarda kulgi vositasida jamiyatdagi illatlar, inson xarakteridagi nuqsonlar va ijtimoiy muammolar ochib beriladi. Bu esa badiiy matnning nafaqat estetik, balki tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyatini ham oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, matn tilshunoslikning murakkab va ko‘p qirrali birliklaridan biri bo‘lib, u nafaqat tilning grammatik va sintaktik imkoniyatlarini, balki pragmatik, uslubiy hamda estetik xususiyatlarini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Zamonaviy tilshunoslikda matn supersintaktik butunlik sifatida qaralib, uning mazmuniy yaxlitligi, bog‘lanish vositalari, kommunikativ vazifasi va funksional-uslubiy xususiyatlari alohida tadqiq etilmoqda. Matnning shakllanishida til birliklarining o‘zaro munosabati, ayniqsa, sintaktik va pragmatik vositalarning uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

Hakimov M. (1993). O‘zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari. *Filol.fan.nomz...dis.* Toshkent.

Матвейева Т.В. (1990). *Функциональные стили в аспекте текстовых категорий.* Свердловск.

Abdurazzoqov E. (2023). Abdulla Qodiriy romanlari tilining o‘ziga xos grammatik xususiyatlari: *Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... diss-yasi.* Toshkent.

Кожина М.Н. (1983). *Стилистика русского языка.* Москва. Просвещение.

Будагов Р.А.(1965). *Введение в науку о языке.* Москва.

Турниёзов Н., Турниёзова К. (2003). *Функционал синтаксисга кириш.* Тошкент.

Obidjon, Anvar. (2013). Erkin Vohidov. *Tabassum.* Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.

Annotatsiya

Mazkur maqolada okkazonalizmlar va neologizmlarning o‘zaro munosabati nazariy hamda metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Okkazional birliklarning tilshunoslikdagi talqinlari, ularning struktur-semantik xususiyatlari, matnga xosligi va individual-muallif bog‘liqligi masalalari yoritilgan. Shuningdek, okkazonalizmlar va neologizmlarning yaratilish maqsadi, qo‘llanish doirasi, til me‘yoriga munosabati hamda lug‘aviy tizimdagi o‘rni qiyosiy tahlil asosida ko‘rib chiqilgan.

Tadqiqotda N.I.Feldman, S.Toshaliyeva, A.Mamatov, O.To‘xtasinova va M.Sh.Akbarovalarning ilmiy qarashlari asosida okkazional birliklarning neologizmlarga aylanish jarayoni ham izohlangan. Maqola okkazonalizmlarning lingvopoetik tabiati va ularni o‘rganishning nazariy asoslarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: okkazonalizm, neologizm, lingvopoetika, so‘z yasalishi, leksik me‘yor, individual muallif uslubi, badiiy matn, nutqiy ijodkorlik, ekspressivlik, til tizimi.

RELATIONSHIP BETWEEN OCCASIONALISMS AND NEOLOGISMS

Annotation

This article analyzes the relationship between occasionalisms and neologisms theoretically and methodologically. The issues of interpretations of occasional units in linguistics, their structural and semantic properties, textual specificity and individual-authorial dependence are covered. Also, the purpose of creation, scope of application, relation to the language norm and their place in the lexical system of occasionalisms and neologisms are considered on the basis of comparative analysis. The study also explains the process of transformation of occasional units into neologisms based on the scientific views of N.I. Feldman, S. Toshaliyeva, A. Mamatov, O. Tokhtasinova and M. Sh. Akbarova. The article serves to determine the linguopoetic nature of occasionalisms and the theoretical foundations of their study.

Keywords: occasionalism, neologism, linguopoetics, word formation, lexical norm, individual author's style, literary text, speech creativity, expressiveness, language system.

Tilshunoslikda so‘z yasalishi, leksik yangilanish va nutqiy ijodkorlik masalalarini o‘rganish doimo alohida ahamiyat kasb etib kelgan. Ushbu muammolar orasida okkazional birliklar masalasi o‘zining nazariy-metodologik murakkabligi va amaliy ahamiyati jihatidan alohida o‘rin tutadi. Okkazonalizmlar bir tomondan, tilning ichki imkoniyatlarini to‘liq namoyon qiladigan vosita sifatida, ikkinchi tomondan esa, so‘z san’atkorlarining ijodiy mahoratini belgilovchi muhim lingvopoetik hodisa sifatida talqin etiladi.

Okkazonalizm lotincha “*occasionalis*” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “tasodifiy”, “bir martalik” ma’nolarini ifodalaydi. Ushbu birlikning tilshunoslik faniga kirib kelishi rus tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmi bilan bog‘liq. O‘tgan asrning 50-yillarida N.I.Feldman ilmiy muomalaga okkazional so‘z tushunchasini birinchi marta terminologik aniqlik bilan kiritdi va uni quyidagicha ta’rifladi: “okkazional so‘zlar so‘z yasalishining mahsuldor bo‘lmagan tiplari asosida vujudga keladigan va ma’lum matnga xos ma’no

*Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali, xayrulla6266@gmail.com

ifodasiga ega bo'lgan lisoniy birliklar" [2, 66]. Ushbu ta'rif okkazonalizm hodisasini nafaqat so'z yasallish nuqtayi nazaridan, balki matn lingvistikasi va nutq faoliyati jihatidan ham belgilashga asos yaratdi. Feldmanning ushbu qarashlari keyingi o'nlab yillar davomida tilshunoslikda turli metodologik yo'nalishlar doirasida muhokama etildi va takomillashtirildi.

O'zbek tilshunosligida okkazonal so'z yasallishini birinchi marta monografik darajada atroflicha tadqiq etgan olim S.Toshaliyeva hisoblanadi. Uning 1998-yilda himoya qilingan nomzodlik dissertatsiyasida okkazonalizmlarning yasallish usullari, tiplari va badiiy-estetik vazifalari keng ko'lamda tahlilga tortildi. Tadqiqotchi okkazonal birliklarning umumiy tabiatini belgilashda quyidagi muhim jihatni ta'kidlaydi: "Favqulodda yaratiluvchi bu so'zlar o'quvchida g'ayritabiiylik, qandaydir g'alatilik hissini uyg'otadi, ammo so'z qatnashgan matnning mazmuni, unda aytilmoqchi bo'lgan fikr ushbu g'ayritabiiylikning lozimligini, nutqiy ehtiyoj tufayli ekanligini tasdiqlab turadi. Bu kabi yasalmalar mohiyatan tilning obyektiv yasallish qoliplariga mos tushsa-da, qayta-qayta, takror qo'llash ehtiyoji bo'lmagani uchun o'zi paydo bo'lgan matnninggina mulki bo'lib qolaveradi" [5, 10]. Toshaliyevaning ushbu ta'rifi okkazonalizmlarning ikki asosiy belgisini: matnga xoslik va bir martalikni aniq belgilab beradi.

O'zbek tilshunosligida okkazonalizmlar muammosini yanada chuqurroq o'rganishga A.Mamatovning ilmiy tadqiqotlari ham muhim hissa qo'shgan. Uning hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik me'yor muammolariga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida "nonormal, noqonuniy bo'lgan okkazonal so'z va iboralar" [3,203] masalasi alohida o'rganildi. Olim lingvistik me'yor muammosini hal etishga asosiy e'tiborini qarataarkan, okkazonal so'z va iboralarning adabiy me'yorga munosabatini puxta tahlil qilib, ularni me'yor buzilish jihatiga ega lisoniy hodisalar ekanligini isbotlab berdi. E.Begmatov va A.Mamatovning "Adabiy norma nazariyasi" nomli asarida esa bu masala yanada keng ko'lamda yoritilgan. "O'zbek tilining lug'aviy normalari, so'zlarning lug'aviy me'yorga aylanishida muhim rol o'ynovchi omillar, bu jarayonda yangi so'zlar va okkazonal leksika orasidagi munosabat, okkazonal leksika individual nutq me'yori bo'lib qolishining sabablari" [1, 58-59] kabilar muhokama etiladi.

Okkazonalizm tushunchasining shakllanish va taraqqiyot tarixi bir necha bosqichni qamrab oladi:

- terminning ilmiy muomalaga kiritilishi va dastlabki ta'riflarining yuzaga kelishi;
- okkazonalizmning turli aspektlarda tadqiq etilishi;
- turli nazariy-metodologik yondashuvning shakllanishi;
- o'zbek tilshunosligida okkazonalizmning tilshunoslikka kirib kelishi.

Okkazonal birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini tahlil qilish ularning tildan va boshqa leksik hodisalardan farqli jihatlarini yanada aniqroq belgilash imkonini beradi. M.Sh.Akbarova ta'kidlaganidek, okkazonalizmlar tadqiqi borasida "okkazonal birikmalar, okkazonalizm hamda oksyumoron hodisalarini chetlab o'tib bo'lmaydi". Ushbu fikr okkazonal birliklarni alohida tizim sifatida emas, balki yaqin lisoniy hodisalar bilan o'zaro munosabatda o'rganish zarurligi haqidagi metodologik zaruratni ifodalaydi.

Struktur jihatdan okkazonalizmlar til tizimida mavjud bo'lgan so'z yasallish modellari asosida, ammo ushbu modellarning nostandart yoki cheklangan qo'llanilishi natijasida yuzaga keladi. E.Xanpira ushbu masalaga doir muhim metodologik kuzatishni amalga oshirib, oddiy okkazonalizmlar bilan badiiy okkazonalizmlarni ajratib ko'rishni taklif etdi. Olimning fikricha, "oddiy okkazonalizmlarni badiiy okkazonalizmlardan farqlash lozim"

: birinchi toifaga kundalik nutqda paydo bo'ladigan, nominativ zarurat tufayli vujudga keladigan yangi so'zlar kirs, ikkinchi toifaga yozuvchi va shoirlarning ijodiy mahorati mahsuli bo'lgan, muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zlaydigan birliklar mansub hisoblanadi. Ushbu farqlash tasnif jihatdan muhim bo'lishiga qaramay, amalda ikki toifa o'rtasidagi chegarani belgilash ko'pincha murakkab metodologik masalaga aylanadi.

O'zbek tilshunosligida okkazonalizmlar va neologizmlar o'rtasidagi munosabat masalasini A.Mamatov eng chuqur o'rgangan olimlardan biri hisoblanadi. Uning lingvistik me'yor nazariyasiga bag'ishlangan tadqiqotida bu masala keng ko'lamda muhokama etiladi. Olim "O'zbek tilining lug'aviy normalari, so'zlarning lug'aviy me'yorga aylanishida muhim rol o'ynovchi omillar, bu jarayonda yangi so'zlar va okkazonal leksika orasidagi munosabat" [3, 202-229] masalasini alohida tahlil qilib, neologizmlarning tilda mustahkamlanib, me'yor maqomiga ko'tarilish yo'li va okkazonalizmlarning bu yo'lni bosib o'ta olmasligini ko'rsatib beradi. Bu tahlil okkazonalizmlar va neologizmlarni tarixiy-dinamik nuqtayi nazardan o'rganish imkonini beradi. Okkazonal birlik bir vaqtning o'zida okkazonalizm bo'lib tug'ilib, keyinchalik neologizmga, keyin esa umumiste'mol leksemaga aylanib ketishi mumkin.

Ushbu metodologik muammo o'zbek tilshunosligida ham O.To'xtasinova tomonidan maxsus ko'rib chiqilgan. Tadqiqotchi leksik okkazonalizmlarning badiiy-estetik xususiyatlarini tahlil qilarkan, ularning neologizmlardan farqli belgisini aniq ko'rsatib berdi: okkazonalizmlar o'quvchi yoki tinglovchida "yangilanish, ta'sirchanlik yoki qo'zg'alish" [4, 102]. hosil qilishga xizmat qiladi. Neologizmlar esa, aksincha, yangi tushunchalarni nomlash zaruriyati tufayli vujudga keladi va uzoq muddatli qo'llanilish natijasida ushbu "yangilik" xususiyatini yo'qotadi. Demak, okkazonalizmlar uchun yangilik – doimiy va zaruriy xususiyat bo'lsa, neologizmlar uchun yangilik – vaqtinchalik xususiyat.

Ushbu munosabatni yanada aniqroq tushuntirish uchun ikki toifani bir necha mezon asosida qiyoslash mumkin: 1) yaratilish maqsadi jihatidan – okkazonalizmlar badiiy-estetik yoki emotsional-ekspressiv maqsadda yaratiladi, neologizmlar esa yangi tushuncha yoki hodisani nomlash zaruratidan paydo bo'ladi; 2) qo'llanilish doirasi jihatidan – okkazonalizmlar ma'lum bir matn yoki nutqiy vaziyat bilan cheklangan bo'lsa, neologizmlar kengayib boruvchi qo'llanilish doirasiga ega; 3) lug'aviy tizimga munosabat jihatidan – okkazonalizmlar til lug'atiga kirmaydi, neologizmlar esa istiqbolda til lug'atining bir bo'lagiga aylanib ketadi; 4) muallif bog'liqligi jihatidan – okkazonalizmlar bitta muallif yoki nutqiy vaziyat bilan bog'liq bo'lsa, neologizmlar ushbu muallif bog'liqligini istisno qilgan holda umumiy qo'llanilishga erishadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, okkazonalizmlar va neologizmlar o'rtasidagi chegara har doim ham aniq bo'lmaydi. Bu jarayonni S.Toshaliyeva "o'zi paydo bo'lgan matnninggina mulki bo'lib qolaverishi" bilan bog'liqlikda quyidagicha izohlaydi: okkazonalizmlar dastlab faqat bitta matnning mulki bo'lib, matnga xoslik belgisini tashiydi. Ammo ayrim holatda bir muallif yaratgan okkazonalizm boshqa mualliflar tomonidan ham qo'llanilishi natijasida "nutqiy ehtiyoj" [5, 12] tug'iladi va bu birlik asta-sekin tildagi o'rnini mustahkamlaydi.

Badiiy matnda okkazonalizmlar va neologizmlarning o'zaro chegarasini belgilash borasida M.Sh.Akbarova o'z tadqiqotida qimmatli kuzatishlar bayon etadi. U *shirin xotira, achchiq g'am* kabilarni misolga keltirgan holda, bu birikmalarning dastlabki paydo bo'lish bosqichida okkazonal xarakter tashiganligini, ammo vaqt o'tishi bilan "o'zidagi yangilik bo'yog'ini yo'qotib, og'zaki nutqqa... odatiy birikma sifatida ko'chishi"[6,30]ni ta'kidlaydi. Ushbu kuzatish okkazonalizmlarning neologizmlar bilan chegarasini belgilashda dinamik

nuqtayi nazarning zarurligini ko'rsatib beradi. Okkazional birliklar va neologizmlar o'rtasidagi chegara sinxron emas, balki diaxron jihatdan, ya'ni vaqt nuqtayi nazaridan o'zgarib turadi.

Xulosa sifatida aytish lozimki, okkazionalizmlar va neologizmlar o'rtasidagi munosabatni to'g'ri belgilash uchun lingvistik tahlilda ikkita asosiy mezonni birdaniga inobatga olish zarur: individual-muallif bog'liqligi mezonini hamda takroran qo'llanilish mezonini. Birinchi mezon bo'yicha okkazionalizmlar aniq muallif yoki nutqiy vaziyat bilan bog'liq; ikkinchi mezon bo'yicha esa ular faqat bir martalik qo'llanilish uchun mo'ljallangan. Neologizmlar ushbu ikki mezonning hech biriga mos kelmaydi. Ular muayyan muallif ijodi bilan bog'liq bo'lmaydi va bir martalik qo'llanilish xususiyatiga ega emas, doimiy qo'llanilishga xoslangan birlik sanaladi.

Shunday qilib, okkazional birliklarning nazariy-metodologik tahlili bir necha muhim xulosani beradi. Okkazionalizm tushunchasi tilshunoslikda N.I.Feldmanning dastlabki ta'rifidan boshlab murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tib, hozirga kelib o'z aniq nazariy maqomiga ega bo'lgan. Okkazional birliklarning struktur-semantik xususiyatlari ularning kontekstual ma'no tabiatini, individual xoslanganligini va ekspressiv-emotsional funksiyasini belgilaydi. Okkazionalizmlarning neologizmlar bilan munosabatini tavsiflashda bir martalik va individual ijodkorlikka xoslik mezonlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariy-metodologik asoslar o'zbek tili badiiy okkazionalizmlarini lingvopoetik jihatdan tadqiq etishning ilmiy-metodologik zaminini tashkil etadi.

Adabiyotlar

Бегматов Э., Маматов А. (1998). *Адабий норма назарияси*. II қисм. Тошкент: Наврӯз.

Фельдман Н.И. (1957). *Окказиональные слова и лексикография // Вопросы языкознания*.

Маматов А.Э. (1991). *Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари*. Тошкент.

Тўхтасинова О. (2007). *Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадий-эстетик хусусиятлари*. Тошкент.

Тошалиева С. (1998). *Ўзбек тилида окказионал сўз ясаллиши*. Тошкент.

Akbarova M.Sh. (2024). *Badiiy matndagi g'ayriodatiy birikmalarning lingvopoetik xususiyatlari*. Toshkent.

“BOSH” HARAKATI BILAN BOG‘LIQ QARAMA-QARSHI MUNOSABAT BILDIRUVCHI NOLISONIY VOSITALAR

E’zozxon O‘RINBOYEVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilida qarama-qarshilik munosabatining ifodalanishi nafaqat lisoniy, balki nolisoniy vositalar yordamida ham amalga oshishi mumkinligi bilan bog‘liq tushunchalar haqida fikr yuritilgan bo‘lib, tana uzvlari, xususan, “Bosh” harakati tahlilga tortilgan. Keltirilgan nazariy ma’lumotlar badiiy matndan olingan lisoniy misollar yordamida dalillangan.

Noverbalika sohasidagi tadqiqotlar insonning ijtimoiy mavqeyi va u foydalanayotgan imo-ishoralar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik borligini ko‘rsatadi. Shuningdek, noverbalika, imo-ishoralar, ularning turlari hamda tadqiqotchilar tomonidan ushbu muammo yuzasidan olib borilgan tahlillar keltirib o‘tilgan hamda ularga munosabat bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Qarama-qarshilik munosabati, lisoniy vositalar, nolisoniy vositalar, noverbalika, matn, imo-ishora, kommunikativ aloqa, verbal ifoda.

UNCONSCIOUS MEANS OF CONTRADICTION ATTITUDE RELATED TO THE “BOSH” MOVEMENT

Abstract

In this article, the concepts related to the possibility of expressing oppositional attitudes in the Uzbek language using not only verbal, but also non-verbal means were discussed, body parts, in particular, the “Bosh” movement were analyzed. The given theoretical information is demonstrated with the help of verbal examples taken from the literary text. The researches in the Russian society show the existence of a mutual relationship between the social position of the person and the imo-signals of the social media. Also, non-verbals, imo-signs, their types, and the analysis conducted by researchers on this problem are presented and the reaction to them is expressed.

Keywords: Conflict relationship, linguistic means, non-linguistic means, nonverbals, text, gesture, communicative communication, verbal expression.

Tilshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, insonning ijtimoiy maqomi, hokimiyati va obro‘si bilan uning so‘z boyligi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlik mavjud [1:14]. Insonning ijtimoiy maqomi qanchalik baland bo‘lsa, uning muloqot qilish qobiliyati ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Noverbalika sohasidagi tadqiqotlar insonning ijtimoiy mavqeyi va u foydalanayotgan imo-ishoralar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik borligini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy pog‘onaning yoki kasbiy muvaffaqiyatning cho‘qqisidagi odam o‘zaro muloqot jarayonida o‘z lug‘at boyligidan foydalanishi mumkin, oddiy xodim yoki ishchilar muloqotda ko‘p hollarda imo-ishoralardan foydalanadi [1, 15].

Imo – (arabcha “muayyan harakat bilan ishora, shama qilish”) biror narsa bildirish, undash va sh.k. uchun bosh irg‘atib yoki ko‘z, qosh, qo‘l harakati bilan qilingan ishora. *G‘ulomjon kutilmagan tashrifning ma’nosiga tushunsa ham, ularni qo‘l imosi bilan turg‘izdi.* (M.Ismoilijon “Farg‘ona tong otguncha”) [2, 203]

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Farg‘ona davlat universiteti, orinboevaezozaxon@gmail.com

Ishora – arabcha “ko‘rsatma, kengash, imo-ishora, belgi”. Imo-ishora orqali uzatilayotgan axborotga qo‘shimcha bo‘yoq berish, fikrni yanada to‘liqroq yetkazish qadim zamonlardan mavjud bo‘lgan hamda asosiy so‘z sifatida lug‘atlarga ham kiritilgan.

Tadqiqotchi M.Saidxonov nomzodlik dissertatsiyasida *ishora* so‘zidan termin sifatida foydalanib, keng va tor ma’noda qo‘llaydi, ya’ni keng ma’noda ishlatilganda “ishora” noverbal vositalarga teng bo‘lib, uning o‘rganish obyektiga aloqa-aralashuvda ishlatiluvchi, fikr ifodalashda yoki tushuncha bildirishda xizmat qiluvchi barcha vositalarni kiritadi. Tor ma’noda ishlatilganda esa “ishora” mimik noverbal vositalarga qarama-qarshi ravishda kinetik noverbal vositalarni bildirib kelishini ta’kidlaydi[3, 40].

O‘zbek tilida fikr dunyodagi barcha tillar kabi faqat lingvistik yo‘l bilangina emas, balki lingvistik bo‘lmagan (ekstralingvistik yoki paralingvistik) vositalar – imo-ishoralar hamda implisit (bo‘laklarga ajralmas) tovushlar yordamida ham ifodalanadi[4, 213].

O‘zbek tilida kommunikativ aloqada foydalaniladigan noverbal vositalarga fikr anglatishda ishtirok etadigan barcha kinetik belgilar – ishoralar, tana harakatlari; axborot uzatishda qatnashadigan yuz o‘zgarishlari: mimika, poza; ovozdagi turli holatlar: intonatsiya, tembr, pauza, urg‘u, tovush bo‘yog‘i va boshqalar kiradi.

Ishoralar kommunikativ vazifasiga ko‘ra turli xil bo‘lishi mumkin. O‘zbeklarda so‘zlashuv jarayonida ishlatiluvchi noverbal vositalar 3 xil vazifa bajaradi:

1. Verbal ifodaning o‘rnida qo‘llanuvchi noverbal vositalar.
2. Verbal ifodani kuzatuvchi va to‘ldiruvchi noverbal vositalar.
3. Verbal vositalar bilan birga ishlatilib keluvchi noverbal vositalar[4, 46].

Shuningdek, ishoralarni somatik xususiyatlariga ko‘ra guruhlagan olimlar tomonidan kinetik ifodada kishining qaysi organi faol va yetakchi ekanligiga ko‘ra bir necha tasniflar tavsiya etiladi.

P.Yakubinskiy nutqiy kommunikatsiyani mimik, pantomimik, va ishoraviy–intonatsion guruhlariga bo‘ladi[5, 96-194].

G.Kreydlin o‘zining “Noverbal semiotika” asarida noverbal muloqotning kishi organlariga ko‘ra tasniflanishini quyidagicha belgilaydi: **paralingvistika** (noverbal muloqotning ovoz kodlari), **kinesika** (imo-ishora harakatlari), **okuleksika** (ko‘z harakatlari), **auskultasiya** (insonlarning ovoz ohangi), **gaptika** (inson gavda qismiga teginish suhbat), **gastika** (oziq-ovqat va ichimliklar belgisi yoki ta‘m bilish), **olfaksiya** (hid bilish orqali muloqot), **proksemika** (muloqot maydoni), **xronemika** (muloqot vaqti), **sistemologiya** (insonni o‘rab turgan atrof-tevarak)[6, 22].

I.Aliyev muloqot jarayonining muvaffaqiyatli kechishini quyidagi 4 xil vositalar orqali belgilaydi:

1. Muloqotning vizual vositalari.
2. Muloqotning akustik vositalari.
3. Taktil – kinestik vositalar.
4. Alfaktor vositalar[7, 112].

M.Kurbanov esa noverbal muloqot komponentlarini 1) **kinesika** (imo-ishora harakatlari); 2) **vokalika** (ovozning akustik xususiyatlari); 3) **tabiiy xususiyat** (gavda qismi shakli, o‘lchami, soch rangi); 4) **gaptika** (tana qismiga teginish); 5) **proksemika** (joylashuv manzili); 6) **xronomika** (muloqot vaqti); 7) **okuleksika** (ko‘z harakatlari); 8) **artefakt** (kiyinish, bezanish, kosmetika); 9) **estetika** (musiqa, rang, rasm va boshqa san‘at); 10) **gastika** (ta‘m bilish muloqoti, belgilari); 11) **olfaktika** (hid bilish, uning muloqoti); 12) **sistemologiya** (insonni o‘rab turgan tevarak-atrof); 13) **grafika** (harf, raqam, emblema, shartli belgi va boshqalar); 14) **mimika** (yuzdagi jilmayish va boshqa harakatlar); 15)

ekstralingvistika (*yig'i, kulgu, yo'tal, xo'rsinish va boshqalar*); 16) **tovush belgilari** (*hmmm, eee, uxxx*); 17) **pauza** (*pauza qilish, muloqotdan saqlanish*); 18) **lokomotsiya** (*oqsoqlanish, bazo'r qadam bosish*) kabi 18 ta guruhga ajratadi[8, 12].

Kommunikatsiyaning bunday usullari turkiy xalqlar o'rtasida hali mukammal asosda o'rganilmaganligi uchun o'zbek xalqi orasida tarqalgan ayrim paralingvistik vositalar haqida fikr yuritmoqchimiz.

Olimlar tomonidan noverbal vositalarning turli jihatdan o'rganilishi va tasniflanishiga munosabat bildirgan holda, biz ushbu ishimizda o'zaro qarama-qarshilik munosabatini ifodalovchi verballashagan somatik noverbal vositalarning nutq va kontekstdagi ifoda ma'nolarini tahlilga tortdik.

O'zbek tilida qarama-qarshi munosabat "bosh" harakati orqali ham ifodalanishi mumkin.

Ma'lumki, ichki his-tuyg'ularni ifodalash ko'proq bosh va undagi uzvlar (peshona, qosh, ko'z, quloq, burun, lab, og'iz, lunj, til, tomoq, tish) ishtirokida hosil qilinadigan til birliklariga to'g'ri keladi. Masalan, nutqda **bosh** va uning uzvlarini ishlatish bilan bog'liq jarayonlar ayrim vaziyatlarda tinglovchi uchun tushunarsiz bo'lishi, antonimik munosabatda yoki neologizm shaklida bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, ular muloqot jarayonida *universal*, *milliy* yoki *xususiy* xarakter kasb etadi.

Bosh bilan bog'liq ishora harakatlarini to'rtta til kesimida qiyosiy tahlil qilgan tadqiqotchi M.Kurbanov jami 20 ta noverbal vositalarning 19 tasi o'zbek, 10 tasi usmonli turk, 7 tasi ingliz va 16 tasi rus tillari muloqotida mavjud ekanligi aniqlagan[8, 20]. Demak, o'zbek, usmonli turk va rus millatlarida bosh bilan bog'liq ishora harakatlari muloqotda ishlatilish doirasiga ko'ra faol, inglizlarda esa nafaol hisoblanadi.

Noverbal vositalarning ifoda ma'nolarini yoritishda partonimik (butun/qism munosabati) munosabat ko'zga tashlanadi. Chunki bosh bir butunlik sanalsa, uning uzvlari: *peshona, quloq, qosh, ko'z, burun, lab, og'iz, lunj, til, tomoq, tish* va hokazolarning gorizontol, vertikal yoki aylana harakati o'ziga xos ma'nolarni anglatishga xizmat qiladi.

Bosh irg'ash butun dunyoda "ha" yoki "tasdiq"ni bildiradi. Bu tug'ma imo-ishoraga o'xshaydi, chunki undan kar va ko'r odamlar ham foydalanadi. Boshni inkor qilish yoki rozi emaslik ma'nosida chayqash esa *universal* bo'lib, bolalalikda ixtiro qilingan imo-ishoralardan bo'lishi mumkin[1, 8]

Boshning gorizontol va vertikal harakatlari jahonning juda ko'p xalqlarida tarqalgan bo'lib, tasdiq va inkor ifodalash uchun xizmat qiladi. Jumladan, o'zbeklarda ham boshning gorizontol harakati "yo'q", vertikal harakati esa "bor" ma'nosini ifodalaydi.

Bu belgilarning tasdiq ma'nosi uchun "bosh irg'amoq", inkor ma'nosi uchun "boshini chayqamoq" kabi verbal vositalar ishlatiladi[4, 223]. Masalan:

Bir kuni kechqurun o'sha Botir tog'am Moskvadan telefon qilib, hol-ahvol so'radi. Onam unga:

– *Yoningda ish bo'lsa, Bonuni ham chaqir, havo almashtirib, ishlab kelsin, harna chalg'iydi,- dedi "ma'qulmi", deganday men tomonga bosh irg'ab.*

(I.Mirzo, "Bonu" 68-maktub)

– *Ha, boring. Zarur uchrashuvdan qolmaslik kerak... Darvoqe... mulla Anvarbek, eshitganlaringiz o'zaro gap-a? Anvar "ma'qul" ishorasini qilib bosh irg'adi-da, xonadan chiqdi. "O'zaro gap uchun shu yerga ovora bo'lib kelib o'tirarkanmi bu odam" deb o'yladi u. (T.Malik, "Shaytanat" 2-kitob)*

Yuqorida keltirilgan misollardagi "bosh irg'amoq" verbal vositasi tasdiq ma'nosini ifodalab, ushbu tasdiq kontekstdagi "ma'qul" so'zi yordamida yana ham oydinlashgan.

Quyidagi matnda esa noverbal harakatni ifodalovchi “bosh chayqamoq” iborasining inkor ma’nosini aks ettirishi “ko‘nmay” so‘zi orqali namoyon bo‘lgan:

– Endi...– So‘z axtarib kalovlanadi Boqiboy. – Yana-da... kartinada havo mo‘l bo‘larmidi, deb o‘ylayapman-da...

– E, dunyoning hamma havosi bor bu kartinada..

– Shoshmang-da...– Van Gogning tiliga yana so‘z kelmaydi.

– Bu-za-siz!

Boqiboy ko‘nmay bosh chayqaydi.

Tasdiq va inkorning semantik qutb belgilari qarama-qarshi kinetik vositalarni talab qiladi. Kuzatishlarimizdan ma’lum bo‘ldiki, turkiy xalqlarda, jumladan, o‘zbeklarda boshning gorizontal harakati “inkor”ni, vertikal harakati esa “tasdiq”ni ifodalovchi noverbal vositadir.

Quyidagi matnda qo‘llanilgan “bosh chayqamoq”, “bosh tebratmoq” ishoralari somatik birlik bo‘lgan boshning faqatgina vertikal holatga ko‘ra harakatini ifodalasa-da, mazmunan qarama-qarshi (ma’yus//xursand) munosabat anglatish uchun ham xizmat qilgan:

Uch kunda kuz keldi.

Dunyo qaridi.

Teraklar bosh chayqab qoldilar ma’yus. (I.Mirzo, “Kuz”)

Chorig‘imni kiydi dashtning toshlari,

Ko‘ylagimni esa tikonlar yuldi.

Man adam istarman qarindoshlarim,-

Desam, bosh tebratib ilonlar kuldi. (I.Mirzo, “Muqaddima”)

Matnda keltirilgan “bosh chayqamoq” hamda “bosh tebratmoq” ishoralari o‘zaro oppozitiv xarakterda bo‘lib, ushbu munosabatning ifodalanishida kontekstdagi “ma’yus” va “kulmoq” so‘zlarining ham ahamiyati katta.

Bundan tashqari, “bosh egmoq” ishorasi “hurmat qilmoq” ma’nosida “mensimaslik” munosabatini ifodalovchi “qosh chimirmoq” ishorasiga zid hisoblanadi. Misollarga e’tibor beraylik:

O‘zod O‘zbekiston bosh egib bu kun,

Shahid farzandlarin nomini yo‘qlar.

Qay biri bedarak, qay biri beun,

Uzoq sarhadlarda jimgina uxlar. (A.Oripov, “Xotira”)

Yoki

Bormoq istagini otdim daryoga,

Do‘zaxu jannatning sayridan qaytdim.

Ism qo‘y dedilar ikki dunyoga,

Bosh egib, ikki bor ismingni aytdim! (G.Asqarova, “Ismingni aytdim”)

Nutqiy parchada keltirilgan “bosh egmoq” ishorasi bu o‘rinda “hurmat bajo keltirmoq” ma’nosini ifodalab kelgan bo‘lsa, quyidagi lisoniy dalillarda aks etgan “qosh chimirmoq” noverbal vositasi esa “mensimaslik” ma’nosida qo‘llanilgan.

Ma’lum bo‘ldiki, ustoz Olmosga ham dars berar ekan. Unga qarab: “Ha, tolibi ishq, “shifo tilab borsam tabibim bemor”, deganday mudom hardamxayolsiz, desam, ko‘ngil shahbozining chovuti dorilfunun andalibi qasdi-da ekan-da”, deb so‘rashgani qo‘l cho‘zdi.

Keyin qosh chimirib, “Munosabatlaring jiddiymi?” deb qadim lisonidan o‘zimizning davr tiliga o‘tdi. (I.Mirzo, “Bonu” 51-maktub)

“Eng kichkina ilmiy xodim” ma’nodor qilib yo‘talib qo‘ydi. Anvar xonimga bir qarab olib, qog‘ozdagi satrlarni diqqat bilan o‘qiyotganday muk tushdi. – Yuring, deyaпman, – dedi **xonim chimirilib**.

– Tinchlikmi? – dedi Anvar qog‘ozdan bosh ko‘tarmay.

(T.Malik, “Shaytanat” 1-kitob)

Demak, bosh somatik birligi bilan bog‘liq bo‘lgan ishoralarining o‘zaro qarama-qarshilik munosabatini ifodalashi, asosan, kontekst orqali amalga oshiriladi.

Adabiyotlar

Пиз А. (2016). *Тана тили*. Тошкент: F.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.

ЎТИЛ. (2006). 2-жилд. *Ўзбекистон миллий энциклопедияси*. Давлат илмий нашриёти.

Саидхонов М. (1993). Новербал воситалар ва ўзбек тилида уларнинг ифодаланиши: *Филол. фан. номз. ...дисс.* Тошкент.

Нурмонов А. (2012). *Танланган асарлар*. 1-жилд. Тошкент: Академнашр.

Якубинский Л.П. (1923). *О диалогической речи // Русская речь*. Пг.

Крейдлин Г. (2002). *Невербальная семиотика*. Москва: Новое литературное обозрение.

Алиев И. (2002). *Педагогика ва психология*. Тошкент.

Курбанов М. (2022). Ўзбек, усмонли турк, англиз ва рус тилларида новербал мулоқотни ифодаловчи воситалар тадқиқи: *Филол. фан. б. фалс. док. ...дисс. автореф.* Андижон.

TURKOLOGIYADA UMUMIY TAHLIL

Jumaboy DJAMOLOV*
Nargiza QODIROVA*

Annatatsiya

Mazkur maqolada tahlil qilish orqali soʻzlarning qismlarini ajratish va maʼnolarini aniq tushunish mumkin boʻladi va komponent tahlil qaysi tahlillar bilan oʻxshashi, farq qilinishi aniqlanadi. Komponent tahlili tilshunoslikda: tilning muhim birliklarining mazmun rejasini oʻrganish usuli, uning maqsadi maʼnoni minimal semantik komponentlarga ajratish sifatida qaraladi. Har qanday til birligining maʼnosi semantik komponentlardan (semalardan) iborat degan gipotezaga asoslanib, tilning lugʻat tarkibini cheklangan (nisbatan kichik) semantik xususiyatlar yordamida tavsiflash mumkin.

Kalit soʻzlar: morfologik, sintaktik, fonetik, assotsiativ, grammatik, kategoriya, obyektiv, transformatsion va komponent tahlillar.

GENERAL ANALYSIS IN TURCOLOGY

Abstract

In this thesis, analysis makes it possible to separate parts of words and clearly understand their meanings, and it is determined which analyses component analysis is similar to and different from. Component analysis in linguistics: a method of studying the content plan of important units of language, its purpose is to separate the meaning into minimal semantic components. Based on the hypothesis that the meaning of any language unit consists of semantic components (sememes), the vocabulary of a language can be described using limited (relatively small) semantic features.

Keywords: morphological, syntactic, phonetic, associative, grammatical, category, objective, transformational, and component analyses.

Hozirgi kunda jahon tilshunosligida tilni tipologik nazardan oʻrganish, bir tildan ikkinchi bir tilga oʻzlashgan lisoniy birliklar mohiyatini anglatish, ularni struktur-semantik tomonidan tahlil etish, muhim oʻzlashma soʻzlarning talqinini yoritish, ularning lisoniy, ijtimoiy madaniy xususiyatlari jihatidan izlanishlar olib borish eng muhim masalalardan biriga aylandi.

Oʻzbek tilshunosligida oʻzbek tili leksikasining tarixiy jihatlari, undagi oʻzlashmalarning lingvistik xususiyatlari, jumladan, fonetik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari atroflicha oʻrganilgan boʻlishiga qaramay, boshqa tildan oʻzlashgan soʻzlar fonetik, leksik-semantik jihatdan oʻrganishga oid tadqiqotlar yetarli darajada deb boʻlmaydi. Bu masala bugungi kunda mamlakatimizda yashovchi turli millat tillarining oʻzaro aloqalari natijasida vujudga kelgan lisoniy taʼsirlarni oʻrganish ham muhimdir.

TAHLIL rus tilida (разбор), ingliz tilida (analysis), fransuz tilida (analyse), nemis tilida (analyse), ispan (apa-lisis) deb ataladi. Murakkab lingvistik yaxlitlikning tarkibiy elementlariga ajralishi. [2.31]

Morfologik tahlil. Toʻgʻridan toʻgʻri komponentlar boʻyicha tahlil qilish.

* Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Fargʻona davlat universiteti

* Fargʻona davlat universiteti mustaqil izlanuvchi, nargizaqodirova1993@gmail.com

Assotsiativ tahlil. Soʻzni tashkil etuvchi allofonlar va allomorflarni maʼlum bir tadqiqot darajasi uchun oʻrnatilgan strukturaviy qatorlar bilan (yaʼni, tegishli fonema va morfemalar bilan) oʻzaro bogʻlash.

Grammatik tahlil. Soʻzlar orasidagi grammatik bogʻlanishlarni aniqlash (mos ravishda leksiklashgan iboralar). Tahlil ikkilik tahlil. Lingvistik tahlil asta-sekin ochiladigan juft qarama-qarshiliklar qatoriga asoslanadi.

Kategoriya tahlili feʼldagi zamon quyidagi juft qarama-qarshiliklar tizimiga keltirilishi mumkin;

a) nutq lahzasini oʻz ichiga oluvchi ish-harakatning belgilanishi nutq momentini oʻz ichiga olmagan ish-harakatga qarama-qarshi qoʻyiladi;

b) nutq momentini oʻz ichiga olmagan harakatga boʻlinadi; nutq momentidan oldin sodir boʻlgan va nutq paytidan keyin sodir boʻladigan harakat va hokazo.

Sifatli tahlil. Tilni tavsiflash usuli- analitiklik istik tizim, muxolifatga asoslangan “mavjudlik–berilgan” hodisaning chastotasi xususiyatlariga havola qilinmagan holda uning yoʻqligi; Chorshanba sifat tahlili.

Komponent tahlili. Cheklovchi komponentlarni aniqlash komponentlar bir xil darajadagi turli til birliklarini bir-biridan ajrata oladigan differensial xususiyatlar sifatida til birligi; chorshanba segmentatsiya. Tilning minimal mazmunli elementlarini (morflarini) aniqlash va ularning axloqiy morfemalarini aniqlashga qaratilgan lingvistik tadqiqot usullaridan biri.

Obyektiv tahlil. Faol tahlil va umumiy prefiksni ajratish. Nutqiy tahlili rus tiliga (анализ ритмический), ingliz tili (discourse analysis) dan kirib kelgan. Yozma matnlarni prosodik talqin qilishning obyektiv usullarini ishlab chiqish va ayrim mualliflar tomonidan afzal koʻrgan ritmik va melodik naqshlarni aniqlash. Sintaktik tahlil. Taʼlim yoki ilmiy maqsadlarda amalga oshiriladigan gapni uning aʼzolariga ajratish, gap turini aniqlash, murakkab gapni tarkibiy qismlarga ajratish va hokazo. Subyektiv tahlil qilish. Til foydalanuvchilari tomonidan ongsiz ravishda amalga oshiriladigan va koʻpincha notoʻgʻri etimologiyaga, qayta parchalanishga va hokazolarga olib keladigan morfologik tahlil (soʻzning parchalanishi); qarama-qarshi obʼektiv tahlil. Ingliz tilidagi matnni tahlil qilish matnlarni stilistik tahlil qilish va talqin qilish, fr. matnlarni tushuntirish. Xorijiy til darslarida matnlarni stilistik tahlil qilish va izohlash uslubiy texnika sifatida qabul qilingan.

Transformatsion tahlil. Har xil turdagi sintaktik birliklarni oʻzgartirish qoidalarini ishlab chiqish va ularni elementar, “yadroli gaplar”ga qisqartirishdan iborat sintaktik tahlil turi. Tillarning miqdoriy tahlili. Til tadqiqotining statistik usuli. Yaxlit tahlil usuli. Integral usul bilan bir xil. Grammatik munosabatlarni ifodalashning perifrastik (tasviriy) usuli bilan tavsiflangan analitik tillarning morfologik tuzilishi; qarama-qarshi sintez (ikki qiymatda) dan oʻtkazish va tahlil qilish uchun sintez.[3.352]

Lingvistik tahlil oʻzbek tilshunosligining nazariy boʻlimlarini sistemali oʻrganishning maqbul usullaridan biridir. Tahlil jarayonida til faktlari haqidagi nazariy maʼlumotlar, grammatikaning qonun-qoidalari konkret misollarda amaliyotga tatbiq qilinadi. Tahlil etuvchi har bir til faktining nazariy asoslarini puxta egallashga intiladi. Til hodisalari lingvistik tahlil asosida amaliy oʻrganiladi. Lingvistik tahlil – olingan nazariy bilimlar asosida til haqidagi har bir fanning talabiga koʻra konkret bir til yoki nutq birligini (soʻz yoki gapni) parchalab oʻrganishdir. Bu hodisa til oʻrganuvchilarning til hodisalarini tez va toʻgʻri ajrata olish malakalarini egallashlarida nazariy bilimlar bilan bir qatorda lingvistik tahlil ham muhim rol oʻynaydi .

Nutqimizdagi har bir soʻz oʻz fonetik “toʻn”iga ega. Garchi alohida olingan tovush hech qanday maʼno anglatmasa-da, u maʼnoli til birliklarining tashqi tomonini tashkil etib,

ularni eshitaladigan tusga kiritadi. Og‘zaki nutqda eng asosiy til birligi – so‘z va tovush. Boshqa hodisalar so‘z ma‘nosini ro‘yobga chiqarish uchun xizmat qiladi. So‘z ma‘no ifodalasa, tovush uni tinglovchiga yetkazadi. Tovushning tinglovchiga so‘z qiyofasiga solib ma‘noni yetkazishi uning sotsial tomonidir. Tovushning hosil bo‘lish o‘rni, eshitishtilish va ma‘no farqlash tomonlari mavjud. Tovushning fiziologik (artikulyatsion) va akustik (eshitishtilish) tomoniga doir xususiyatlari faqat tilshunos uchun ahamiyatli. Ma‘no farqlash jihati esa so‘zlashuvchilar uchun ahamiyatli bo‘lib, ular bundan ongsiz ravishda foydalanadilar .

Sintaktik munosabatlar dastlab ikki turga bo‘linadi: predikativ va nopredikativ. Predikativ bo‘linish gap qurilishi asosi (grammatika markazi komponentlari (ega va kesim)ning sintaktik munosabatidir. Bular orqali gap hosil qilinadi. Misol: Men ishga kecha chiqdim. (shaxs va sonda moslashayapti). Nopredikativ bog‘lanish bunday xususiyatga ega emas. Teng bog‘lanish (teng sintaktik munosabatda bo‘lish, so‘zlar shuningdek, qo‘shma gaplarning predikativ komponentlari orasidagi biri ikkinchisiga bo‘ysinmagan, teng aloqasini ko‘rsatuvchi munosabat:o‘qituvchi va o‘quvchi, qo‘ng‘iroq chalindi va dars boshlandi va ergash bog‘lanish (bunda biri hokim va ikkinchisi tobe bo‘lgan so‘zlar o‘zaro aloqaga kirishadi: Salimni ko‘rdim) nopredikativ bog‘lanishning bir turlaridir. Tenglashish munosabati asosan, teng bog‘lovchilar va sanash intonatsiyasi orqali ifodalanadi. Ikkinchisida esa tobe bo‘lgan so‘z hokim so‘zni aniqlaydi, to‘ldiradi va hokazo. Tobelanish munosabatini ifodalovchi vositalar, asosan affiksalar, ko‘makchilar, flektsiya, so‘z tartibi va intonatsiyadir. Sintaktik munosabatining ergashish usuli uch xil: moslashuv, bitishuv, boshqaruv.[4.199]

Sintaksisni o‘rganishda, grammatik qonun-qoidalarini izchil o‘zlashtirishda amaliy xarakterdagi sintaktik tahlili beqiyos ahamiyatga molikdir.[5.421] Aniq til faktlari misolida tilning grammatik qurilishi va uning nazariy-amaliy asoslarini egallashda sintaktik tahlil, ayniqsa, zarurdir. Sintaktik tahlil leksikada o‘tilib, mushohada qilingan nazariy bilimlarni amaliy o‘zlashtirish, yaxshiroq idrok qilish malakalarini hosil qiladi va uni mustahkamlaydi. Tahlil o‘tkazishda sistemalilik va izchillikka rioya qilish lozim.

Komponent tahlili tilshunoslikda: tilning muhim birliklarining mazmun rejasini o‘rganish usuli, uning maqsadi ma‘noni minimal semantik komponentlarga ajratish sifatida qaraladi. Har qanday til birligining ma‘nosi semantik komponentlardan (semalardan) iborat degan gipotezaga asoslanib, tilning lug‘at tarkibini cheklangan (nisbatan kichik) semantik xususiyatlar yordamida tavsiflash mumkin. 1950-yillarda komponentli tahlil usuli birinchi marta leksemalarning tor doirasini – turli tillardagi qarindoshlik atamalarini tavsiflashda leksik birliklarni o‘rganish uchun ishlatilgan.Tahlilda har doim qismlarga bo‘lish va semani chuqurroq o‘rganish talab etiladi.Komponent tahlil esa aynan anashu imkoniyatni beradi. Yuqoridagi misol orqali komponent tahlil bilan so‘zning asil ma‘nosi, kelib chiqishini o‘rganish mumkin.Bu esa sohaviy lug‘tlar uchun asos bo‘ladi.

Adabiyotlar

Русча-ўзбекча лугат, икки томли. (1983). I том, Тошкент: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси. 31.

Ахманова О.С. (1969). *Словарь лингвистических терминов*, Изд. 2-ое, стереотип, М., Сов. Энциклопедия. 352.

Karimov S. (2012). *Tilshunoslik nazariyasi*. Samarqand. 34.

Фарҳанги забони тоҷикӣ (X-XX вв.). (1969). Ҷ.И. Москва: Советская энциклопедия. 199.

O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (I-jild). (2000). Toshkent. 421

SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZASIDA HAQORAT, OBRO'SIZLANTIRISH VA KAMSITISHNI ANIQLASHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Oybek NORMURODOV*

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kunda sud ekspertizasining eng dolzarb sohalaridan biri bo'lgan sud-lingvistik ekspertizasi va uni o'tkazishdagi ekspertizaning eng muhim jihatlari bo'lgan kamsitish, haqoratlash, obro'sizlantirish kabi holatlarni aniqlash metodlari talil qilinadi. Maqolada shaxsning qadr-qimmatiga tajovuz qiluvchi birliklarning inektivlik darajasi, matnning perlokutiv effekti (ta'sir kuchi) va intensiya (so'zlovchi niyati) o'rtasidagi bog'liqlik masalalari ko'rib chiqilgan. Muhim yangilik sifatida "haqorat", "kamsitish", "oro'sizlantirish" tushunchalarining nafaqat leksik, balki ijtimoiy-madaniy kontekstdagi "beodob shakli" mezonlari klassifikatsiya qilintasniqlangan. Natijalar sud va tergov organlari uchun lingvistik dalillarni baholashda metodik manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Sud-lingvistik ekspertiza, inektiv leksika, "haqorat", "kamsitish", "oro'sizlantirish", nutqiy akt, konfliktli matn, ekspert xulosasi, leksik-semantik, grammatik, stilistik, morfologig, sintaktik metodlar.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IDENTIFYING INSULT, DEFAMATION, AND DISCRIMINATION IN FORENSIC LINGUISTIC EXPERTISE

Abstract

This article analyzes forensic linguistic expertise, which is one of the most relevant areas of forensic examination today, as well as the methods used to identify such important aspects of expertise as discrimination, insult, and defamation. The article examines the relationship between the degree of inectiveness of language units that violate a person's dignity, the perlocutionary effect of the text, and intention, that is, the speaker's communicative purpose. As an important novelty, the article classifies the criteria of the "impolite form" of the concepts of "insult," "discrimination," and "defamation" not only at the lexical level but also within the socio-cultural context. The results may serve as a methodological source for courts and investigative bodies in assessing linguistic evidence.

Keywords: forensic linguistic expertise, invective vocabulary, "insult," "discrimination," "defamation," speech act, conflict-related text, expert opinion, lexical-semantic, grammatical, stylistic, morphological, and syntactic methods.

Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda insonning sha'ni, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini himoya qilish huquqiy sohaning eng ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ijtimoiy tarmoqlar va raqamli muloqot maydonlarida "nonko'r", "manqurt" kabi inektiv (haqoratli) leksikaning keng qo'llanilishi nafaqat shaxslararo nizolarga, balki ijtimoiy barqarorlikka ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ayniqsa, nogironligi bo'lgan shaxslarga nisbatan ableizm ko'rinishidagi kamsitishlar yoki turli ijtimoiy qatlamlarni kamsituvchi nutqiy konstruksiyalar ko'p hollarda ochiq haqorat emas, balki yashirin lingvistik vositalar orqali amalga oshirilmoqda. Bu esa sud

* Adliya vazirligi huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi Respublika sud-ekspertiza markazi, oybeknormurodov@gmail.com

amaliyotida ushbu matnlarni huquqiy baholashda murakkabliklar tug'dirmoqda. Shu bois, til birliklarining semantik, stilistik va grammatik xususiyatlarini sud-lingvistik ekspertizasi nuqtai nazaridan tadqiq etish bugungi kunda o'ta dolzarb masaladir.

Sud-lingvistik ekspertizasi amaliyotida asosiy muammo matndagi subyektiv fikr va obyektiv fakt (ayblov) o'rtasidagi chegaraning aniq belgilanmaganligidir. Ko'p hollarda ayblanuvchilar o'zlarining haqoratli nutqlarini (masalan, shaxsni "manqurt" deb atashni) "shunchaki shaxsiy fikr" yoki "badiiy o'xshatish" deb oqlashga harakat qiladilar.

Sud-lingvistik ekspertizasi sud yoki tergov jarayonida yuzaga keladigan, til bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal qilishga qaratilgan maxsus tadqiqot turidir. Bu soha mutaxassislardan ham chuqur tilshunoslik bilimlarini, ham huquqiy me'yorlarni tushunishni talab qiladi. Zamonaviy sud-lingvistik ekspertizasi nafaqat tilshunoslik, balki yurisprudensiya, psixolingvistika va sotsiolingvistika chorrahasida shakllangan fanlararo sohadir. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida (JK 140-modda, MJtK 41-modda) haqorat va tuhmat obro'sizlantirish uchun javobgarlik belgilangan bo'lsa-da, ushbu tushunchalarning lingvistik chegaralarini aniqlash so'zlarning orasidagi chegaralarni belgilash, ularni aniqlash va bu belgilar asosida aniq va xolisona xulosa bera olish bevosita ekspert tahliliga tayanadi.

Sud-lingvistik ekspertizada so'zlar "haqorat", "kamsitish", "oro'sizlantirish" kabi bir qancha kategoriyalarga bo'lingan holda o'rganiladi va shu guruhlar bo'yicha ekspertning xulosasi shakllantiriladi.

1. Haqorat – shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini beodob shaklda (milliy va umuminsoniy axloq qoidalariga zid ravishda) qasddan kamsituvchi nutqiy akt hisoblanadi. Shuningdek, so'zlardagi haqoratli holatlarni aniqlash va ularni tahlil qilish jaroyonida bunday holatlar ham malum bir guruhlariga bo'lingan holda aniqlanadi.

Jamiyatda shaxslar orasidagi o'zaro axborot almashinuvi ikki xil shaklda amalga oshiriladi: og'zaki va yozma. Shunga ko'ra haqoratli so'zlarni amalga oshirish shakli ham ikki xil shaklda bo'ladi. Sud-lingvistik ekspertizasida haqoratli holatlarni amalga oshirish usullari esa bir necha turlarga bulinadi.

1) Bevosita haqorat: yuzma-yuz aytilgan so'zlar va bugungi kunda eng keng tarqalgan internet ijtimoiy tarmoqlari: "instagram", "telegram" kabi vositalar, shuningdek, ularning izohlar (post) qismida to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirilmoqda.

Internetdagi bevosita haqorat (direct post qismida) ko'pincha quyidagi holatlarda kuzatiladi:

- izohlar (Comments): post yoki rasm ostida shaxsning shaxsiyatini, tashqi ko'rinishini yoki intellektual qobiliyatini uyatli va haqoratli so'zlar bilan kamsitish;
- shaxsiy xabarlar (Direct Messages/DM): messenger (telegram, instagram, facebook) orqali shaxsga to'g'ridan-to'g'ri so'kinish yoki tahdidli xabarlar yuborish;
- postlar va "stori"lar: muayyan shaxsni nishonga olib, uning ustidan kulish, uni masxaralash yoki shaxsiyatiga tegadigan matn/video e'lon qilish;
- guruhlardagi muhokamalar: umumiy guruhlarda (masalan, mahalla yoki ish joyi guruhlari) guruh a'zolaridan birini ommaviy ravishda haqoratlash.

2) Bilvosita haqorat: (indirect insult) – shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitishda ochiqdan-ochiq so'kinish yoki uyatli so'zlardan foydalanmasdan, lekin istehzo, piching, metafora yoki kontekst orqali salbiy munosabat bildirishdir.

Internet va ijtimoiy tarmoqlarda bilvosita haqorat ko'pincha "madaniyatli" ko'rinishda, lekin tajovuzkor mazmunda bo'ladi. Quyida uning asosiy ko'rinishlari keltirilgan:

- kinoya va piching (sarkazm): shaxsning aqliy qobiliyati yoki harakatini ijobiy soʻzlar bilan, lekin masxaraomuz ohangda kamsitish. Misol: “Sizning “yuksak” intellektingiz oldida hatto birinchi sinf bolasi ham daho boʻlib koʻrinadi”;

- salbiy oʻxshatish va metaforalar: shaxsni bevosita soʻkmasdan, uni salbiy xususiyatga ega hayvonlar, buyumlar yoki personajlarga oʻxshatish. Misol: “Siz bilan gaplashgandan koʻra, devor bilan gaplashgan foydaliroq”; “Tulki ham oʻzining toʻgʻriligi bilan sizning oldingizda ip esholmay qoladi”;

- savol shaklidagi kamsitish (ritorik savollar): shaxsning oʻziga emas, uning kelib chiqishi, tarbiyasi yoki sogʻligʻiga shubha tugʻdiruvchi savollar berish. Misol: “Sizga yoshligingizda koʻchada tarbiya berishganmi?”;

- kontekstual haqorat (evfemizmlar): siyosiy yoki ijtimoiy jihatdan “yumshoq” koʻringan, lekin maʼlum bir vaziyatda shaxsni kamsituvchi iboralar. Misol: “Sizning darajangizga tushib, bahslashishni oʻzinga ep koʻrmayman” (Oʻzini yuqori qoʻyib, qarshisidagini “past tabaqa” deb hisoblash).

3) Tasvirlar orqali haqorat qilishning asosiy shakllari:

- karikatura orqali: shaxsning tashqi koʻrinishidagi oʻziga xosliklarni (burni, quloqlari, vazni va h.k.) boʻrttirib koʻrsatish orqali uni kulgili va ayanchli holatga keltirish;

- memlar (Memes): shaxsning suratidan foydalanib, unga haqoratomuz yoki masxaraomuz matnlar yopishtirish. Biror kishining tasodifiy tushib qolgan suratini “ahmoqlik” yoki “omadsizlik” ramzi sifatida ommalashtirish;

- fotomontaj va kollajlar: shaxsning yuzini boshqa bir nojoʻya yoki haqoratomuz tasvirlarga (masalan, hayvon tanasiga, axlat uyumiga yoki uyatli sahnalarga) sunʼiy ravishda birlashtirish. Rasm atrofida qora ramka va ostida kamsituvchi, umidsizlikka tushiruvchi yoki shaxsning qobiliyatini yerga uruvchi qisqa matn yozish. Bu koʻpincha kiberbulling (internetdagi tazyiq)ning bir qismi hisoblanadi;

- stikerlar va giflar: messengerlarda (Telegram, WhatsApp) shaxsning kulgili yoki xijolatli holatdagi suratlaridan stikerlar yasash orqali haqoratlash.

2. Obroʻsizlantirish (diskreditatsiya) – shaxsning, tashkilotning yoki guruhning jamiyatdagi nufuzi, obroʻsi va ishonchiga putur yetkazishga qaratilgan maqsadli harakatlar majmuyidir. Bu tushuncha haqoratdan farq qiladi: haqoratda shaxsiyat kamsitilsa, turli vositalar yordamida tahqirlansa, obroʻsizlantirishda uning ijtimoiy maqomi, jamiyatdagi mavjud oʻrni va ijtimoiy nufuzi nishonga olinadi.

Quyida obroʻsizlantirishning asosiy turlari va ularni amalga oshirish usullari tushuntirilgan:

1) Professional obroʻsizlantirish: shaxsning oʻz mutaxassisligi boʻyicha layoqatsizligini koʻrsatishga urinish. Usuli: Xatolarni boʻrttirish, asossiz ravishda malakasizlikda ayblash yoki yutuqlarini inkor etish. Misol: Tajribali shifokor haqida internetda: “Bu odam diplomni sotib olgan, davolagan bemorlarining hammasi ahvoli ogʻirlashib qaytmoqda” mazmunidagi yolgʻon postlar tarqatish.

2) Shaxsiy hayot orqali obroʻsizlantirish: insonning oilaviy munosabatlari yoki shaxsiy odatlari orqali uning jamiyatdagi toza qiyofasini buzish. Usuli: Shaxsiy yozishmalarni (skrinshotlarni) sizdirish, intim maʼlumotlarni ochiqlash yoki tuhmat qilish. Misol: Rahbar lavozimidagi shaxsning yoshligidagi xatolarini yoki shaxsiy hayotidagi muvaffaqiyatsizligini ommaga olib chiqib, “Oʻz oilasini eplay olmagan odam qanday qilib tashkilotni boshqaradi?” degan tushunchani shakllantirish.

3) Ijtimoiy-siyosiy obroʻsizlantirish: maʼlum bir guruh yoki jamoat arbobini xalq oldida ishonchsiz koʻrsatish, uning amalga oshirayotgan ishlarini buzib koʻrsatish orqali

amalga oshiriladi. Usuli: “Yorliq yopishtirish” (labeling), ya'ni shaxsni “sotqin”, “ayg‘oqchi” yoki “xalq dushmani” sifatida talqin qilish. Misol: Saylovoldi jarayonlarida nomzod haqida: “U falonchi tadbirkorning pullarini yuvish bilan shug‘ullanadi” deb asossiz xabar tarqatish.

Shuningdek, bugungi texnika va texnologiya rivojlangan davrda turli vositalar orqali shaxslarning obro‘sizlantrishning turli shakldagi zamonaviv usullari paydo bo‘lmoqda.

4) Feyk (yolg‘on) xabarlar: jamiyatdagi mutlaqo bo‘lmagan voqealarni bo‘lgandek ko‘rsatish. Kontekstdan uzib olish: yangi shahxsning turli mazmundagi aytgan so‘zlarini qirqib olish yordamida buzib talqin qilish. Misol: shifokorlarning “Ba‘zi dorilarni noto‘g‘ri dozadalarda qabul qilish zararli bo‘lishi mumkin” degan fikrini “Bu shifokor hamma dorilarni zahar deyapti” deb tarqatish.

5) “Botlar” va “trollar” fabrikasi: Bu usul bugungi kunda eng keng tarqalgan usullardan biri hisoblanib, ijtimoiy tarmoqlarda bir vaqtning o‘zida yuzlab soxta profillar orqali shaxsga nisbatan salbiy fikr (negativ) uyg‘otish. Misol: Biror jamoat arbobi post joylashtirsa, bir necha daqiqa ichida yuzlab botlar: “Sizga ishonmaymiz!”, “Yolg‘onchi!”, “Xalqni aldamang!” kabi bir xil mazmundagi qisqa izohlarni yozib to‘ldirib tashlaydi.

3. Kamsitish (diskriminatsiya) – jamiyatdagi turli shaxslarning shaxsning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini uning muayyan belgilariga qarab cheklash, boshqalarga nisbatan yomonroq sharoit yaratish yoki unga nisbatan adolatsiz munosabatda bo‘lish.

Kamsitishning turlari va ularni amalga oshirish usullari:

Tur	Tavsif	Misol
Eyjizm	inglizcha, “ageism” – tobora kuchayib borayotgan muammolardan biri – insonning yoshiga qarab ajratish yoki kamsitish ma’nosini anglatadi	Katta yoshlilarga nisbatan: 45-50 yoshdan oshgan yuqori malakali mutaxassisni ishga olmaslik. Bahona: “Siz bizning yosh jamoamizga moslashib ketolmaysiz” yoki “Siz yangi texnologiyalarni o‘rganishga qiynalasiz”. Aslida: Insonning intellektual salohiyati va o‘rganish qobiliyati faqat yoshga bog‘liq emas. Yoshlarga nisbatan: Diplomi va bilimi bor yosh mutaxassisni past nazar bilan qarash. Bahona: “Siz hali yoshsiz, tajribangiz yo‘q, mas’uliyatni his qilmaysiz”. Aslida: Ba’zida yosh mutaxassis zamonaviy usullarni yaxshiroq bilishi mumkin, lekin unga imkoniyat berilmaydi
Gender kamsitish yoki seksizm	Ma’lum bir jins vakiliga qaratilgan noto‘g‘ri fikr yoki kamsitish. Jinsiy kamsitish har kimga ta’sir qilishi mumkin, lekin bu birinchi navbatda ayollar va qizlarga ko‘proq ta’sir	1. “Benevolent” (xayrixoh), seksizm. Bu kamsitishning eng ayyorona turi bo‘lib, tashqi tomondan ijobiy yoki g‘amxo‘rlikdek ko‘rinadi, lekin aslida ayolni ojiza yoki “ikkinchi darajali” sifatida belgilaydi.

	o'tkazadi[1]. Bu stereotiplar va gender rollari bilan bog'langan[2][3] va bir jins yoki jinsning boshqasidan ustun ekanligiga ishonishni o'z ichiga olishi mumkin	Misol: "Siz juda nozik va go'zal ayolsiz, shuning uchun sizni bu qiyin loyihaga (yoki xizmat safariga) mas'ul qilmadik, qiynalib qolishingizni xohlamadik". Tahlil: Bu yerda g'amxo'rlik niqobi ostida ayolning professional o'sishi va murakkab vazifalarni bajarish qobiliyati cheklanmoqda. 2. Reklama va media (obyektivizatsiya). Ayol tanasidan mahsulot sotish uchun vosita sifatida foydalanish, hatto mahsulotning ayollarga aloqasi bo'lmasa ham. Misol: Qurilish materiallari yoki avtomobil ehtiyot qismlari reklamasida yarim yalang'och ayol tasviridan foydalanish. Natija: Bu ayolni shaxs sifatida emas, balki "vizual obyekt" sifatida ko'rish ko'nikmasini shakllantiradi
Rasizm (irqchilik)	Insonlarning jismoniy belgilari (teri rangi, tana tuzilishi) yoki milliy mansubligiga qarab, bir irqni boshqasidan ustun yoki past deb hisoblashga asoslangan mafkura va kamsitishdir. U irqiy tengsizlik, cheklovlar va adolatsizlikni keltirib chiqaradi, Shuningdek, boshqa xalqlarga nisbatan dushmanlik va nafratni targ'ib qiladi	1. Madaniy o'zlashtirish (Cultural Appropriation) va kamsitish. Biror millatning muqaddas ramzlarini yoki madaniy boyliklarini masxara qilish yoki ulardan noto'g'ri maqsadda foydalanish. Misol: Sport jamoalari yoki brendlarning tub joy aholisining (masalan, hindularning) muqaddas ramzlarini "logotip" sifatida ishlatishi va ayni paytda o'sha xalq vakillarining huquqlarini inkor etishi. 2. Lingvistik rasizm va "aksent" bo'yicha kamsitish. Insonning gapirish ohangi yoki aksentiga qarab, uning aqlli yoki ishonchli ekanligini shubha ostiga olish. Misol: Ishga qabul qilish suhbatida nomzodning bilimi yetarli bo'lsa-da, uning aksenti (shevasi yoki ona tili ta'siri) borligi uchun "Mijozlarimiz sizni tushunishga qiynaladi" degan bahona bilan rad etish

Ableizm	Bu jismoniy, aqliy yoki sensorli imkoniyatlari cheklangan (nogironligi bo'lgan) shaxslarni “noto‘kis” deb hisoblash va jamiyatni faqat sog'lom insonlar ehtiyojlariga moslab qurishga asoslangan kamsitish tizimidir. Ableizmda nogironlik “nuqson” deb ko‘riladi, aslida esa bu insoniy rang-baranglikning bir qismidir	1. Muloqotdagi ableizm (Mikroagressiya). Nogironligi bo'lgan shaxs bilan muloqotda uni shaxs sifatida tan olmaslik yoki unga past nazar bilan qarash. Misol: Nogironlar aravachasidagi inson bilan gaplashish o‘rniga, uning yonidagi hamrohidan: “U kishi nima yeydi?” deb so‘rash. Bu shaxsni “ko‘rinmas” deb hisoblashdir <i>yoki</i> nutqi yoki aqliy rivojlanishi biroz o‘zgacha bo‘lgan kishiga go‘yo u yosh boladek, juda sodda va baland ovozdagi gapirish. 2. Mehnat va ta‘lim sohasidagi ableizm. Shaxsning malakasi yetarli bo‘lsa-da, uning nogironligi sababli imkoniyatlarini cheklash. Misol: Ish beruvchining nomzodni faqat aravachada o‘tirgani uchun “Siz jamoamiz muhitiga to‘g‘ri kelmaysiz” deb rad etishi, aslida ish kompyuterda bajarilishi kerak bo‘lsa ham <i>yoki</i> ta‘lim muassasalarida nogiron talabalar uchun materiallarni muqobil formatda (audio yoki yirik shrift) taqdim etishni “ortiqcha yuk” deb hisoblash

4. Tahqirlash (xarassment yoki xo‘rlash) – shaxsning qadr-qimmatini kamsitadigan, uning ruhiyatiga bosim o‘tkazadigan va u uchun dushmanlik yoki qo‘rquv muhitini yaratadigan har qanday nomaqbul xatti-harakatlardir. Tahqirlash ko‘pincha tizimli xarakterga ega bo‘lib, shaxsni ijtimoiy va ruhiy jihatdan sindirishga qaratiladi.

Quyida tahqirlashning asosiy turlari va ularni amalga oshirish usullari keltirilgan:

Ruhiy (psixologik) tahqirlash. Insonning ruhiy muvozanatini buzish va o‘ziga bo‘lgan ishonchini yo‘qotishga qaratilgan harakatlar	Jismoniy tahqirlash. Shaxsning jismoniy daxlsizligiga tajovv qilish	Kiber-tahqirlash (cyberbullying). Internet va raqamli texnologiyalar orqal amalga oshiriladigar xo‘rlash	Jinsiy tahqirlash (sexual harassment). Insonning jinsiy daxlsizligiga va qadr-qimmatiga qarshi qaratilgan, nomaqbul so‘zlar yoki harakatlar

Yuqoridagi holatlar bo‘yicha sud-lingvistik ekspertizani amalga oshirishda lingvist-ekspert tomonidan bir qancha metodlar usullardan foydalaniladi quyida keng tarqalgan lingvistik metodlar va ularning turlari.

1. Leksik tahlil metodi. Bu tahlil metodida ekspert o‘ziga taqdim etilgan malum bir matindagi so‘zlarni leksik jihatdan yaniy mano jihatdan ularni qanday mano anglatishi bo‘yicha tahlil qiladi bunda sud eksperti aniqlashi kerak bulgan matndagi so‘zlar va jumlalarning qanday mano anglatishi izohlanadi. Misol: “Nonko‘r” fors tilidan olingan,

yaxshilikni bilmaydigan, non ko‘r qiladigan, birovning bergan tuz-namagi, non-tuzi qadrini bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qiluvchi, tuzini yeb tuzlug‘iga tupuruvchi ko‘rnamak, nontepki; nonko‘r kishilarga xos xatti-harakat, ish mazmunida ta‘riflanadi; “Manqurt” tarixiy so‘z bo‘lib, o‘tmishda, ko‘chmanchi xalqlarda, bandi (asir) tushganlarning sochi qirtishlab olingan boshiga yangi suyilgan tuyaning bo‘yin terisi qoplanib, terining boshni tobora qattiq qisishi oqibatida xotirasi, aql-idroki, umuman insonga xos fazilatlaridan mahrum etilgan shaxs ma‘nosida ta‘riflangan.

2. Semantik tahlil metodi. So‘z va iboralarning ma‘no qatlamlarini (denotatsiya va konnotatsiya) o‘rganish usuli. So‘zning lug‘atdagi asosiy ma‘nosi va unga yuklangan salbiy hissiy bo‘yoqni (konnotatsiyani) tahlil qilish uning vazifasini tashkil etadi. Mazkur metodning etiborli jihati, F.M.Volf ta‘kidlaganidek, so‘zdagi baholash komponentini aniqlashdir. Masalan, “eshak” so‘zining “hayvon” (denotat, uzual sema) emas, balki “ahmoq qaysar” (konnotat, okkazional sema ma‘nosida shaxsga nisbatan qo‘llanganini isbotlaydi.

Semantik tahlil bu tilshunoslikning bir bo‘limi bo‘lib, so‘zlar, iboralar va gaplarning ma‘nosini o‘rganadi. Agar grammatika gapning qanday tuzilishini (shaklini) o‘rgansa, semantika bu shakl ortida qanday mazmun yashiringanini tahlil qiladi: 1) Leksik semantika: Alohida so‘zlarning ma‘nosini tahlil qilish (masalan, “nonko‘r” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi); 2) Frazologik semantika: Turg‘un birikmalar va iboralarning ko‘chma ma‘nosini aniqlash (masalan, “tuzlig‘iga tupurish”); 3) Kontekstual semantika: So‘zning aynan o‘sha vaziyatda, o‘sha gap ichida berayotgan ma‘nosini aniqlash.

Semantik tahlilga misollar.

“Nonko‘r” so‘zi tahlili: Denotativ ma‘no (Leksik): Yaxshilikni bilmaydigan, nonni aziz tutmaydigan shaxs. Konnotativ ma‘no (Hissiy): Ushbu so‘zda kuchli salbiy bo‘yoq bor. Bu shunchaki “unutuvchanlik” emas, balki axloqsizlik va vijdotsizlik ayblovi hisoblanadi. Pragmatik tahlil: Agar bu so‘z ijtimoiy tarmoqda biror shaxsga nisbatan ishlatilsa, u shaxsning obro‘sig a putur yetkazish (obro‘sizlantirish) maqsadida aytilgan deb baholanishi mumkin.

3. Stilistik metod (uslubiy tahlil). Matnning nafaqat mazmunini, balki uning qanday shaklda (qaysi bo‘yoqdor so‘zlar, ohang va uslubiy vositalar yordamida) ifodalanganini o‘rganishdir. Sud-lingvistik ekspertizasida bu metod muallifning maqsadini, uning hissiy holatini va matnning auditoriyaga ta‘sir kuchini aniqlash uchun ishlatiladi.

Quyida stilistik metodga xos asosiy vositalar va ularga misollar keltirilgan: 1) Efitetlar (sifatlashlar). Shaxs yoki buyumning xususiyatini bo‘rttirib, hissiy baho berish uchun ishlatiladi. Salbiy efitetga misol: “Milliarderning yuvindiho‘r yugurdaklari”. Tahlil: Bu yerda “yuvindiho‘r” so‘zi stilistik metod orqali shaxsning ijtimoiy qadr-qimmatini yerga urish, uni qaram va pastkash qilib ko‘rsatish vositasi sifatida baholanadi; 2) Metafora (ko‘chma ma‘no). Bir tushunchani ikkinchisiga o‘xshatish orqali yashirin ma‘no berish. Misol: “Bu tashkilot jamiyat tanasidagi rak o‘smasi”. Tahlil: Stilistik tahlil shuni ko‘rsatadiki, muallif tashkilotni “rak o‘smasi”ga o‘xshatish orqali uni “yo‘q qilinishi shart bo‘lgan zararli narsa” sifatida talqin qilmoqda. Bu obro‘sizlantirishning kuchli uslubiy shaklidir; 3) Ironiya va sarkazm (piching). So‘zning mazmunini teskari ma‘noda ishlatish orqali masxara qilish. Misol: “Mana bu “haqiqiy vatanparvar” o‘zining barcha pullarini chet elga tashib bo‘ldi”. Tahlil: Qo‘sh tirnoq ichidagi “haqiqiy vatanparvar” birikmasi stilistik jihatdan inkor ma‘nosini beradi. Bu shaxsni xoinlikda ayblashning bilvosita usuli; 4) Giperbola (mubolag‘a). Voqelikni haddan tashqari bo‘rttirib ko‘rsatish. Misol: “Uning birgina xatosi butun boshli davlatni xonavayron qildi”. Tahlil: “Xonavayron qildi” iborasi

vaziyatni bo'rttirish orqali o'quvchida shaxsga nisbatan nafrat uyg'otishga qaratilgan uslubiy usuldir.

4. Grammatik tahlil metodi. Matnning ma'nosini uning ichki qurilishi, ya'ni so'z shakllari, so'z birikmalari va gap tuzilishi orqali o'rganishdir. Agar semantik tahlil nima deyildi? degan savolga javob bersa, grammatik tahlil qanday so'z shakllari orqali ma'no yuklandi? degan savolga javob beradi. Sud-lingvistik ekspertizasida grammatik tahlil so'zning kimga qaratilganini (subyekt-obyekt munosabati), harakatning zamonini va muallifning tasdiq yoki taxmin ohangini aniqlash uchun o'ta muhimdir.

Grammatik tahlilning asosiy yo'nalishlari: A) Morfologik tahlil. So'z turkumlari va qo'shimchalarni o'rganadi. Ekspertiza uchun ayniqsa quyidagilar muhim: Fe'l nisbatlari: Harakatni kim bajardi? (Masalan, o'zlik nisbati yoki majhul nisbat). Sifat va ravish: Shaxsga berilgan baho darajasi. Olmoshtirish: Haqorat aynan kimga qaratilgan? (Siz, u, bu kishi); B) Sintaktik tahlil. Gapdagi so'zlarning bog'lanishi va gap turini o'rganadi. Gapning turi: Tasdiq gap, so'roq gap yoki buyruq gap. Modal so'zlar: Ehtimol, shubhasiz, menimcha kabi so'zlar orqali muallifning o'z gapiga mas'ullik darajasi aniqlanadi. Misol: Gap: Siz pora olgansiz! vs Sizning pora olganingiz haqida mish-mishlar bor. Grammatik tahlil: Birinchi gapda kesim ("olgansiz") aniq tasdiq shaklida, subyekt esa to'g'ridan to'g'ri "Siz"ga qaratilgan. Ikkinchi gapda esa grammatik qurilma murakkablashgan ("mish-mishlar bor"), bu yerda muallif o'zini "ayblovchi" emas, shunchaki "axborot yetkazuvchi" sifatida ko'rsatishga uringan. Ekspert buni javobgarlikdan qochish usuli sifatida baholaydi.

5. Morfologik tahlil metodi. Matnni tashkil etuvchi har bir so'zning ichki tuzilishi, ya'ni asosi (o'zagi) va unga qo'shilgan qo'shimchalarni alohida-alohida o'rganishdir. Tilshunoslikda bu metod so'zning qaysi turkumga mansubligi, uning grammatik shakli va matndagi vazifasini aniqlab beradi. Sud-lingvistik ekspertizasida morfologik tahlil juda muhim, chunki bitta harf yoki qo'shimcha (masalan, -mi yoki -dir) gapning ma'nosini butunlay o'zgartirib, uni haqorat yoki shunchaki taxminga aylantirishi mumkin.

Morfologik tahlilning asosiy elementlari. Morfologik tahlil jarayonida quyidagilarga e'tibor qaratiladi: So'z o'zagi (leksik ma'no): So'zning asosiy ma'no tashuvchisi. So'z yasovchi qo'shimchalar: Yangi ma'no hosil qiluvchi elementlar (masalan, non + -ko'r). Shakl yasovchi va lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar: So'zga munosabat, zamon, shaxs-son kabi qo'shimcha ma'nolarni yuklovchi elementlar (masalan, -dir, -mish, -sa). Morfologik tahlilga misollar (Ekspertiza nuqtayi nazaridan): Fe'lning mayl va zamon qo'shimchalari (tasdiq va taxmin):

1-holat: "U poraxo'r" (kesimda hech qanday shubha qo'shimchasi yo'q, qa'iy tasdiq).

2-holat: "U poraxo'rmish" (morfologik tahlil: mish qo'shimchasi xabar beruvchi shaxs ma'lumotning rostligiga kafolat bermayotganini, uni birovdan eshitganini bildiradi).

6. Sintaktik tahlil metodi. Matnning ma'nosini gapdagi so'zlarning o'zaro bog'lanishi, gapning qurilishi va tarkibiy qismlari orqali o'rganishdir. Agar morfologik tahlil so'zning ichki tuzilishini o'rgansa, sintaktik tahlil so'zlarning gap ichidagi "xulq-atvori" va ierarxiasini tahlil qiladi. Sud-lingvistik ekspertizasida sintaktik tahlil haqorat yoki tuhmatning aynan kimga qaratilganini, gapning tasdiq yoki so'roq ekanini va muallifning pozitsiyasini aniqlashda asosiy qurol hisoblanadi.

Sintaktik tahlilning asosiy yo'nalishlari: Gap bo'laklari tahlili: Ega, kesim va to'ldiruvchi kabi bo'laklarning o'rni. Gapning turi: Soddami yoki qo'shmami? Ritorik so'roqmi yoki buyruqmi? Kirish so'z va birikmalar: Muallifning gapga munosabati (shubha, ishonch, afsus). Uyushiq bo'laklar: Haqorat bir kishigami yoki butun guruhgami? Sintaktik tahlilga amaliy misollar: Subyekt (ega) va obyektning o'rni. Haqorat aynan kimga

yo‘naltirilganini aniqlashda gap qurilishi muhim: Gap: “Sizning rahbaringiz manqurt!”
Sintaktik tahlil: Bu yerda “Siz” emas, balki “rahbar” ega (subyekt). “Sizning” so‘zi aniqlovchi bo‘lib kelyapti.

Yuqoridagi ma‘lumot va tahlillardan ko‘rinadiki, sud-lingvistik ekspertizasi jarayonida matnning huquqiy tabiatini aniqlash faqatgina biryoqlama yondashuv bilan cheklanib qolmasligi kerak. Mavzu yuzasidan quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

1) Kompleks yondashuvning zarurligi: Nutq obyektlarida (ijtimoiy tarmoqlardagi izohlar, rasmiy bayonotlar) yashiringan haqorat, obro‘sizlantirish yoki kamsitish unsurlarini aniqlashda semantik va stilistik tahlil metodlari o‘zaro uyg‘unlikda qo‘llanishi lozim. Semantik tahlil so‘zning lug‘aviy ma‘nosini ochib bersa, stilistik metod muallifning piching, metafora va ironiya orqali yashirgan agressiv niyatini fosh etadi.

2) Grammatik qurilmaning huquqiy ahamiyati: Matnning morfologik va sintaktik qurilishini tahlil qilish orqali “fakt” (tasdiq) va “shaxsiy fikr” (subyektiv mulohaza) o‘rtasidagi chegara aniqlandi. Xususan, fe‘llarning mayl va zamon qo‘shimchalari, shuningdek, modal so‘zlarning qo‘llanishi muallifning o‘z nutqi uchun javobgarlik darajasini belgilab beruvchi asosiy indikatorlar hisoblanadi.

3) Kamsitishning zamonaviy shakllari: Tadqiqotda ko‘rib chiqilgan eyjedizm, ableizm va seksizm kabi kamsitish turlari ko‘p hollarda ochiq haqorat emas, balki bilvosita lingvistik usullar orqali amalga oshirilmoqda. Bu esa sud ekspertlaridan nafaqat tilshunoslik, balki ijtimoiy-huquqiy normalarni ham chuqur bilishni talab etadi.

Adabiyotlar

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. (2023). Toshkent: O‘zbekiston.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. (2024). Toshkent: Adolat.

Aytmatov, Ch. Asrga tatigulik kun. (2018). Toshkent: Yangi asr avlodi.

Yo‘ldoshev, M. (2007). *Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili*. Toshkent: Fan.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Rahmatullayev Sh. (2006). *Zamonaviy o‘zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.

Mengliyev B. (2018). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. Toshkent: Tafakkur bo‘stoni.

MILLIY TIL, ADABIY TIL VA DAVLAT TILI

Jumaboy DJAMOLOV *

Annotatsiya

Mazkur maqolada milliy til, adabiy til va davlat tili masalalari muhokama etiladi. Muallif O'zbekiston va Tojikiston respublikalari misolida tillarning jamiyatdagi maqomini sotsiolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilishga harakat qilgan hamda XX asrning 80-yillari oxirida milliy tilning davlat tili maqomini egallash jarayonida ziyolilar qatlamining munosabati va hissasini yoritib bergan.

Kalit soʻzlar: millat, milliy til, milliy adabiy til, o'zbek adabiy tili, tojik adabiy tili, davlat tili, rasmiy til.

NATIONAL LANGUAGE, LITERARY LANGUAGE, AND STATE LANGUAGE

Abstract

This article discusses the issues of national language, literary language and state language. The author tried to analyze the status of languages in society from a sociolinguistic point of view on the example of the republics of Uzbekistan and Tajikistan, and at the end of the 80s of the 20th century, he highlighted the attitude and contribution of the intelligentsia in the process of acquiring the status of the state language of the national language.

Keywords: nationality, national language, national literary language, Uzbek literary language, Tajik literary language, state language, official language.

Til millatning o'z-o'zini anglashidagi asosiy belgilar va elementlardan biri bo'lib, ayni paytda milliy-ma'naviy boylikning eng muhim va eng qimmatli tarkibiy qismidir. Millatning har qanday ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyoti uning tilida mujassam. Til millatning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi, chunki millatning barcha ma'naviy boyliklarini til o'z ichiga oladi.

Millat – bu til, chegara, iqtisodiy hayot va inson ruhiy olamining umumiyliги asosida yaratilgan, tarixan shakllangan odamlar jamoasidir[11.801]. O'zbek tilshunosi A.Nurmonov tomonidan tilga “millatning yuragi” deb baho berilishi[7.232], boshqa ziyolilarning esa tilni “millat ko'zgusi”, “guvohnomasi” va “ruhi” sifatida ta'riflashi bejiz emas, albatta.

Har bir xalqning milliy til sifatida o'z ona tilisini e'zozlashida turli millat olimlari, ziyolilari va siyosatchilarining o'ziga xos qarashlari mavjud. Jumladan, amerikalik olim Irvin Grinning “Har kim o'z milliy tilini yo'qotsa, u noiloj butun madaniyatini ham yo'qotadi” [1.20], avar yozuvchisi R.Hamzatovning “Agar mening tilim ertaga o'lishini bilsam, bugun o'lishimga roziman” [4.88], o'zbek ma'rifatparvar yozuvchisi Abdulla Avloniyning “Har bir xalqning o'z tili va adabiyoti hayotining ko'zgusidir. Milliy tilni yo'qotish millat ruhini yo'qotishdir” [14], tojik shoirasi Gulruxsor Safiyevaning “Millatning o'limi tilning o'limidan, tilning o'limi esa til egalarining benomusligi va begonolashuvidan boshlanadi” [8.292] kabi asosli sotsiolingvistik qarashlari barchani mulohaza qilishga undaydi.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Farg'ona davlat universiteti

Milliy til – bu yozma va og‘zaki adabiy shaklga ega bo‘lgan, ma’lum bir millatning muloqot vositasi va muayyan hududdagi odamlar uchun ona tili bo‘lgan, o‘ziga xos xususiyat hamda dialektlarga ega tildir. Milliy til milliy birlikni, millat birligini ta’minlashga xizmat qiladi. Har bir xalqning o‘z milliy tili bor. Ko‘rinib turibdiki, ba’zida bitta millat bir nechta tillarga ega bo‘lishi ham mumkin. “Belgiyaliklar bir millat, lekin ular fransuz va valloniy tillarida gaplashadi. Shvetsariyaliklar bir millat, lekin ular nemis, fransuz va italyan tillarida gaplashadi. Aksincha, bir nechta mamlakat aholisi birgina milliy tildan foydalanishli ham mumkin. Masalan, AQSh, Angliya, Avstraliya va ba’zi bir mamlakatlar aholisi ingliz tilidan foydalanadi. Ingliz tilida so‘zlashadigan mamlakatlarda milliy ingliz tilining variantlari – amerikacha va avstraliyacha ingliz tillari qo‘llaniladi. Barcha millatlar shakllanishi va rivoji adabiy tilning shakllanishiga bog‘liqdir[15].

Milliy til muayyan xalqning yozma va og‘zaki adabiy shakliga ega bo‘lgan muloqot tili sanaladi. Bu jamiyat, davlat va davlatchilikning asosiy ustunlaridan biridir. Ijtimoiy mediya ma’lumotlariga ko‘ra, 1,2 milliard kishi uchun xitoy tili milliy til sifatida 33 mamlakatda, ingliz tili esa 355 million kishi uchun milliy til maqomida (505 million uchun ikkinchi til sifatida) dunyoning 101 mamlakatida, ispan tilida 399 million kishi uchun (9 million uchun ikkinchi til) 31 mamlakatda so‘zlashiladi. Rus tili 166 million kishi uchun ona tili (125 million uchun ikkinchi til) bo‘lib, 16 mamlakatda, arab tili 242 million kishi uchun ona tili (21 million uchun ikkinchi til) sifatida 60 mamlakatda, portugal tili 203 million aholi uchun milliy til (28 million uchun ikkinchi til) bo‘lib, 12 mamlakatda, fransuz tili 76 million kishi uchun ona tili (87 million kishi uchun ikkinchi til) sifatida 10 ta mamlakat miqyosida foydalanib kelinadi[16].

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, dunyoda 50 milliondan ortiq kishi o‘zbek tilida muloqot qilib, bu tilni o‘z milliy tili deb hisoblaydilar. Qadimgi tillardan biri bo‘lgan fors-dariy-tojik tillarida 122 milliondan ortiq va tojik tili me’yorlariga muvofiq 47 milliondan ortiq kishi so‘zlashadi[17].

O‘zbek va tojik tillari turli tizimdagi tillar bo‘lishiga qaramay, o‘zbek tili lug‘atida tojikcha so‘zlar va tojik tili lug‘atida esa ko‘plab o‘zbekcha so‘zlarni uchratish mumkin. Bu ikki xalq uzoq vaqt yonma-yon yashaganligi sababli, ularning madaniyati, san’ati va urf-odatlarini hamjihatlikda rivojlanganidan dalolat beradi[5.254].

O‘zbek tilshunosi A.Nurmonovning ta’kidlashicha, uch narsa millatni millat, xalqni xalq sifatida ifodalaydi. Bu millat tili, millat tarixi va milliy qadriyatlar bo‘lib, ular hozir ham millatning ustunlari hisoblanadi. O‘zbek tili o‘zbek xalqining milliy tili bo‘lib, 1989-yil 21-oktyabrdan boshlab O‘zbekiston Respublikasida davlat tili sifatida tan olingan. Ushbu til, tillar tasnifiga ko‘ra, turkiy tillar oilasiga kiradi va qarluq tillari guruhiga mansub bo‘lib, agglyutinatив tuzilishga ega. O‘zbek tili asosan O‘zbekiston, Afg‘oniston, Tojikiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Rossiya, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Xitoyning Shinjon avtonom viloyati, AQSh, Germaniya va boshqa ba’zi mamlakatlarda keng tarqalgan bo‘lib, bu tilda aholining muayyan guruhlari so‘zlashadi[7.233].

Tojik tili tojik xalqining milliy tili bo‘lib, o‘tmishda va bugungi kunda fors va dariy tillari sifatida ham tanilgan. Ushbu til hind-yevropa tillari oilasining eroniy tillar guruhiga mansub va flektiv tuzilishga ega. Tojik tili Tojikiston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Afg‘oniston, Hinduston, Pokiston, Eron, Xitoy Respublikasining Sangqal’a va Sinziyan hududlarida, Qozog‘iston, Turkmaniston, Rossiya, AQSh, Germaniya va boshqa bir qator davlatlarning turli mintaqalarida keng tarqalgan.

80-yillarning ikkinchi yarmida SSSRda jamiyatni qayta qurish va demokratlashtirish g‘oyalari tufayli odamlarning siyosiy va ijtimoiy hayotida tub o‘zgarishlar yuz berdi.

Mamlakat aholisi ushbu imkoniyatdan foydalanib, milliy qadriyatlarni, jumladan, milliy tilni barqarorlashtirishga kirishdi. Bu yillardagi chop etilgan materiallar ketma-ketligidan shu ma'lum bo'ldiki, bu ishda aholining ziyoli qatlarni vakillari, shu jumladan, yozuvchilar faol qatnashdi. Quyidagi keltirilgan iqtiboslar milliy tillarning holati va eski tizimdagi til siyosatini o'zida aks ettiradi.

E.Vohidov (o'zbek yozuvchisi): "Ona tilimiz O'zbekistonda o'gay edi. Biz ona tilimizda ariza yozishni, uchrashuv o'tkazishni, rasmiy idoralar vakillari bilan suhbatlashishni unutdik... Natijada, bir avlod paydo bo'ldiki, o'z ona tilini umuman bilmas edi" [3.180].

Oljas Sulaymonov (qozoq shoiri): "Nega men qozoq shoiri bo'lib, rus tilida yozyapman? Ona tilimda she'r yozishim kerak emasmi? Afsuski, xalqimning yosh avlodi, tengdoshlarim, hayotga kirib kelayotgan yangi avlod qozoq tilidagi kitoblarni o'qimagan. Bu men uchun tuzatib bo'lmaydigan og'riq" [3.182].

Chingiz Aytmatov (qirg'iz yozuvchisi) va Mustay Karim (boshqird yozuvchisi) o'rtasidagi suhbat:

– Ko'p tanqidlarni eshitaman, – dedi Chingiz Aytmatovning yonida o'tirgan Mustay Karim, – meni qirg'iz tilida yozmaganim uchun tanqid qilishadi. Nima uchun? Chunki mening ona tilimda haqiqatni anglatadigan so'z ham yo'q.

Buyuk yozuvchi mashhur shoirga gazetani uzatdi. Gazetaning nomi "Frunze pravdasi" edi.

– Xavotir olmang, azizim, – dedi Mustay o'ziga xos madaniyat bilan, – qirg'iz tili mening boshqird tilimga nisbatan buyuk va kuchli. Ushbu maqola yaqinda jurnallarimizdan birida chop etildi. Sarlavhasiga e'tibor bering: "Sovetlar Rossiyasida krestianlar polojeniyasi». Agar shu tizim qolsa, biz tillarimizni unutishimiz aniq" [3.155].

Rasul Hamzatov (avar yozuvchisi): "Xalqlarning tili men uchun samoviy yulduzlarga o'xshaydi, men barcha yulduzlarning bir bo'lib, buyuk yulduzga aylanishini xohlamadim. Katta yulduzga ehtiyoj yo'q, chunki bitta quyosh yetarli. Ammo yulduzlar ham yorug'likka chiqsin. Har kimning o'z yulduzi bo'lsin" [6.112].

Gulruxsor Safiyeva (tojik yozuvchisi): "Millatning o'limi tilning o'limidan, tilning o'limi esa ona tilida so'zlashuvchilarning nomussizligi va begonalashuvidan kelib chiqadi" [2.284].

Qaram respublikalarda milliy tillar holati va til siyosati masalasi jiddiylashib borayotganligi sababli, uning muhokamasi ham poytaxtda – Moskvada, birinchi navbatda, Sovet yozuvchilari uyushmasida, gazeta va jurnal idoralarida bo'lib o'tgan.

Sobiq Ittifoq tarkibiga kiruvchi respublikalardan Latviya va Estoniya davlatlari boshqa respublikalardan oldin, birinchilardan bo'lib til holati va mamlakatning til siyosatini o'zgartirishi uchun kurashdilar, o'zlarining milliy tillari bo'lgan latish va eston tillarini barqarorlashtirishga, unga davlat tili maqomini olib berishga erishdilar. Ushbu mavzu bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar sobiq sho'rolar mamlakatida til siyosatining ko'plab dolzarb masalalariga aniq va ilmiy javob berish imkoniyatini beradi, chunki 80-yillar ikkinchi yarmida milliy tilning nochor holati davr siyosati bilan uzviy bog'liq edi. O'sha davr tilshunoslarining fikrlarini o'rganish ma'lum ma'noda til siyosatidagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi.

Uzoq tarixda ko'plab xalqlar siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy kurashlarga dosh berolmagan, eng avvalo, o'z milliy tilini yo'qotgan. Milliy til egalari, jumladan, ziyolilar o'z xalqining milliy manfaatlarini, milliy va madaniy qadriyatlarini himoya qilish uchun mas'uliyat bilan yondashsagina bunday kurashlarda g'alaba qozonish mumkin bo'ladi.

YUNESKO xalqaro madaniy tashkiloti tomonidan 2000-yildan boshlab 21-fevral ona tili kuni deb eʼlon qilindiki, toki har bir millat va xalq oʻz tilini saqlab qolsin, bu bebaho xazinani – ona tilini yoʻqotmasin. “... Agar bir kishi doimiy ravishda oʻz ona tilidan foydalansa ham, bu til tirik sanaladi” [19].

Milliy adabiy til – milliy tilning maʼlum meʼyorlarga solingan, xalqning madaniy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan, rivojlangan va takomillashgan shaklidir[9.217]. Adabiy til – bu maʼlum bir xalqning, baʼzan esa bir necha xalqlarning umumiy va yozma tili, rasmiy hujjatlar tili, maktab taʼlimi, yozma va kundalik muloqot, fan, jurnalistika, badiiy adabiyot, ogʻzaki va yozma ravishda meʼyorga kiritilgan milliy tilidir. Oʻzbek va tojik tilshunosligida milliy adabiy tilning taʼriflari va meʼyorlari tilning lingvistik xususiyatlari asosida belgilab qoʻyilgan.

Oʻzbek adabiy tili – milliy tilning qayta koʻrib chiqilgan va sayqallangan shakli boʻlib, u muayyan meʼyorlarda mustahkamlangan va xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiladi[12.10]. Ushbu tilning asosiy fondi – leksik tarkibi, birinchi navbatda, oʻzbek xalq tilidan tashkil topgandir. Koʻp asrlar davomida u tojik - fors, arab, rus va boshqa tillar bilan bogʻliq holda leksik tarkibini sezilarli darajada boyitgan. Oʻzbek adabiy tili uzoq tarixga ega boʻlib, XIV-XV asrlarda toʻliq shakllangan. Hozirgi oʻzbek adabiy tili ham oʻzbek tilining tarixan takomillashib borgan bosqichi boʻlib, XX asrning birinchi yarmida birmuncha soddalashtirildi va zamon talablariga muvofiqlashtirildi.

Tojik adabiy tili adabiyotda ming yildan koʻproq vaqt davomida mavjud boʻlgan tojik adabiy tili arablar istilosidan keyin mahalliy lahjalar asosida, qadimgi eroniy tillar negizida vujudga kelgan. Buni barcha tarixiy, adabiy va ilmiy manbalar tasdiqlaydi. Boshqa xalqlar bilan oʻzaro madaniy aloqalar natijasida tojik adabiy tili oʻzining asosiy poydevori va leksik tarkibini rivojlantirib, bir necha tarixiy bosqichlarni bosib oʻtgan. Tojik adabiy tilida yuzlab badiiy va ilmiy asarlarning yozilganligi uning qadimiyligi va ommaviylashganidan dalolat beradi. Hozirgi tojik adabiy tili XX asrning boshlaridan yangi shaklda rivojlandi. U mumtoz adabiy til asosidagi umumiy xususiyatlarga ega boʻlgan dialektlarning leksik va grammatik meʼyorlarini qamrab olgan sodda va ommalashtirilgan til hisoblanadi.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi va globallashuv asri boʻlgan XXI asrda koʻplab tillarni saqlash va rivojlantirish vazifasi qoʻyilmoqda. Turli mamlakatlarda, shu jumladan, MDH mamlakatlarida, milliy tillarning rivojlanishi kuzatilmoqda, mamlakatning qonun chiqaruvchi organlari milliy tillarning qoʻllanishida namoyon boʻlib, mintaqalarda xalqlarining aksariyati muloqot qiladigan milliy tillar davlat tili maqomiga erishgan, respublikalarda bu tillarning mavqeyi va nufuzi Konstitutsiya va “Davlat tili toʻgʻrisida”gi Qonun bilan mustahkamlangan[13]. MDH mamlakatlarida davlatchilikning ramzi va ustunlaridan biri boʻlgan milliy tillar, milliy siyosatning bir qismiga aylangan.

Davlat tili – bu muayyan mamlakat aholisi tomonidan eng yuqori maqomga ega boʻlgan til hisoblanib, aynan shu til yordamida rasmiy va meʼyoriy hujjatlar tartibga solinadi, oʻsha mamlakatning boshqa ozchilik tillariga tarjima qilinadi. Koʻpgina mamlakatlarda davlat tili va rasmiy tilga bir xil til sifatida qaraladi. Koʻp millatli mamlakatlarda uning davlat va rasmiy tili oʻsha mamlakat Konstitutsiyasida qayd etilgan boʻladi.

Rasmiy til – bu mamlakat qonunlarida oʻz aksini topgan va ushbu mamlakatning baʼzi hududlarida qonuniy ravishda qabul qilingan til hisoblanadi. Masalan, Shvetsariya Konstitutsiyasiga muvofiq nemis, fransuz va italyan tillari davlat tili sifatida qabul qilingan va bu tillar rasmiy til sifatida tan olingan. Baʼzi hududlarda davlat tili bilan bir qatorda rasmiy til ham qoʻllaniladi. “Masalan, 1990-yil 24-apreldagi “SSSR xalqlari tili

to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasida qayd etilishicha, "mavjud tarixiy sharoitlarni hisobga olgan holda va umumittifoq funksiyalarini ta'minlash uchun SSSR chegarasida rus tili davlatning rasmiy tili hisoblanadi. SSSR va millatlararo aloqa vositasi sifatida ishlatiladi". Aslida rus tili SSSRning rasmiy tili bo'lib xizmat qilgan. Rasmiy til davlat hududida ishlatilishi mumkin bo'lgan til. Masalan, Qozog'iston Konstitutsiyasining 7-moddasiga (1995) muvofiq, respublikada davlat tili qozoq tili bo'lib, davlat tashkilotlarida va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarida qozoq tili bilan bir qatorda rus tili ham rasmiy ravishda qo'llaniladi" [18].

Ta'kidlash joizki, 20-yillarning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo respublikalari, shu jumladan, O'zbekiston va Tojikistonda davlat yoki rasmiy tillar masalasi ko'tarilgan edi. Har ikki davlatning arxivlarida bu xususdagi hujjatlar saqlanib qolganligi bundan dalolat beradi [10.3]. Ushbu qarorlarda o'zbek va tojik tillarini davlat maqomiga egaligi ko'rsatilgan bo'lishiga qaramay, ularning amalda bajarilmasligi sabablari asosan boshqaruv organlarida ruslar ishlaganligi va ularning mamlakatni ruslashtirishga "hissa qo'shish"ga harakat qilganligi bilan bog'liq edi. Bu masala 80-yillarning oxirigacha mahalliy xalqning sabr-toqati to'lib-toshib ketsa-da, davom etdi.

MDH respublikalari mustaqil deb e'lon qilingach va xalqaro tashkilotlar, shu jumladan, BMT tomonidan e'tirof etilgach, ularning Konstitutsiyalari, qonunlari ("Davlat tili to'g'risida"gi Qonuni) va qonunosti hujjatlarida davlatning ijtimoiy pozitsiyalari va funksiyalari, davlat va rasmiy til, milliy ozchiliklarning tillari qayd etilgan. Ozarbayjon Konstitutsiyasida ozar tili (21-modda), Armanistonda arman tili (12-modda), Tog'li Qorabog'da arman tili (15-modda), Litvada litvon tili (14-modda), Latviyada latish tili (4-modda), Estoniyada eston tili (6-modda), Moldovada moldovan tili (13-modda), Ukrainada ukrain tili (10-modda), Belarusda belarus va rus tili (17-modda), Gruziyada gurji tili va Abxaziya avtonom respublikasida abxaz tili (8-modda), Abxaziyada abxaz va rus tili (6-modda), Rossiyada rus tili va avtonom respublikalarda o'sha mintaqalarning tillari (68-modda), Janubiy Osetiyada osetin, rus va gurji tili, (4-modda), Turkmanistonda turkman tili (14-modda), O'zbekistonda o'zbek tili (4-modda), Qozog'istonda qozoq tili (7-modda), Qirg'izistonda qirg'iz va rus tili (5-modda), Tojikistonda tojik va rus xalqaro tili (2-modda) davlat yoki rasmiy til sifatida qabul qilingan.

Ba'zi davlatlar Konstitutsiyasida davlat tilini to'liq o'zlashtirishi Prezident va boshqa yuqori martabali amaldorlardan talab qilinishi belgilab qo'yilgan. Buni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 90-moddasi misolida ham ko'rish mumkin: "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga o'ttiz besh yoshdan kichik bo'lmagan, davlat tilini yaxshi biladigan, bevosita saylovga kamida 10 yil O'zbekiston hududida muqim yashayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi saylanishi mumkin..." [20.23], shuningdek, Tojikiston Respublikasi Konstitutsiyasining 65-moddasida: "Tojikiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod sifatida faqat Tojikiston Respublikasi fuqaroligiga ega, kamida 30 yoshda, oliy ma'lumotga ega, davlat tilini biladigan va respublika hududida kamida 10 yil yashagan shaxs ko'rsatilishi mumkin" [21.17], deb qayd etilgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, davlat maqomida milliy tilni saqlab qolish uchun faqat "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun yoki davlat tilini rivojlantirish bo'yicha bu boradagi hukumat chora-tadbirlariga yetarli emas. Milliy tilni davlat tili sifatida rivojlantirish uchun har bir fuqaro uning milliy qadriyat va axloqiy meros sifatida kuchi va qudratini namoyish etishi, tillar jamoasida mag'lub bo'lmasligi uchun fuqarolik javobgarligini o'z zimmalariga olishlari kerak. Ushbu jarayonda muvaffaqiyat qozonish uchun quyidagi omillarni hisobga olish zarur:

davlat tili davlatning asosiy ramzlari va ustunlaridan biriga aylanishi kerak;
 davlat tili ajdodlar tili va millatning belgisi bo'lishi zarur;
 davlat tili me'yorlari ustuvor va dialektal elementlardan uzoq bo'lishini ta'minlash;
 davlat tili millatning buyuk asarlarida o'z aksini topizhi lozim;
 davlat tilining milliy ruhni aks ettirishiga erishish;
 davlat tili nutqning ifodasi va ohangida milliy tilning o'ziga xos xususiyatiga egalik qilishi; davlat tili o'ziga xos stilistik tarmoqlarga – adabiy uslublar va ularning turlari, og'zaki adabiy uslubga ega bo'lishi;
 davlat tilining milliy ong va tafakkurni rivojlantirishga hissa qo'shishiga e'tibor qaratish.

Adabiyotlar

- Абдучаббаров Т. (1988). *Мухити зист* // Садои Шарқ. Душанбе. №8.
- Вахҳобов Т. (1990). *Бозсозӣ ва статуси забони тоҷикӣ*. Душанбе: Маориф.
- Воҳидов Э. (2018). *Сӯз латофати*. Тошкент: Ўзбекистон.
- Ғамзатов Р. (1988). *Догистони ман*. Душанбе: Адиб.
- Исомиддинов Ф., Дустматов Х., Жамол Ж. (2021). *Ўзбек тилининг форс-тоҷикча ўзлашмалар лугати*. Луғати вомвожаҳои форсӣ-тоҷикӣ дар забони ўзбекӣ. Фарғона.
- Муродиён Ҳасан Ғуломзода. Баҳси мақоми забон – бонги бедории миллии тоҷикон // *Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*. № 3.
- Нурмонов А. (2002). *Ўзбек тилишунослиги тарихи*. Тошкент. Ўзбекистон.
- Рустамов Ш. (1990). *Маданияти сухан*. Душанбе: Маориф.
- Словарь социолингвистических терминов (неопр.)*. Москва: Российская академия наук. Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук.
- Толиб В. *Бо забони мусалмонӣ навиштаанд* // Паёми Душанбе аз 11 декабри соли.
- Фарҳанги тафсири забони ҷоқикӣ*. (2008). Душанбе.
- Ҳожиёв А. (1985). *Тилишунослик терминларнинг изоҳли лугати*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
- <http://oldvak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcements/filolog/ShambezodaHD.doc>
- <https://hidoyat.uz/18283>.
- <https://qomus.info>. Абдузхур Абдуазизов. Миллий тил.
- <https://ru.wikipedia.org/wiki/> список языков по количеству носителей
- <https://tg.wikipedia.org/wiki/> забони тоҷикӣ
- <https://tg.wikipedia.org/wiki/забони> расмӣ
- <https://zarowadk.ru>.
- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси*. Тошкент: Ўзбекистон.
- Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон*. Ресурси электронӣ.

QASHQADARYO VILOYATIDAGI O‘ZLASHMALARNING FORSCHA-TOJIKCHA OT YASOVCHI AFFIKSLARI VA ULARNING O‘ZBEK TILIDAGI O‘RNI

Nodir MUXAMMADIYEV*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyati shevalarida uchraydigan forscha-tojikcha o‘zlashmalar tarkibidagi ot yasovchi affikslar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida -dor, -kor, -gar, -zor, -iston kabi affikslarning kelib chiqishi, semantik xususiyatlari hamda o‘zbek tilidagi funksional o‘rni yoritiladi. Shuningdek, ushbu affikslarning hududiy nutqda qo‘llanish darajasi, dialektal xususiyatlari va adabiy til bilan o‘zaro munosabati aniqlanadi. Maqolada Morfologiya va Dialektologiya doirasida olib borilgan ilmiy kuzatishlar asosida ularning so‘z yasash tizimidagi ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilining leksik boyligini boyitishda fors-tojik affikslarining muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo shevasi, forscha-tojikcha o‘zlashmalar, ot yasovchi affikslar, -dor, -kor, -gar, -zor, -iston, so‘z yasash, Morfologiya, Dialektologiya, leksik qatlam, adabiy til, hududiy nutq, semantik xususiyatlar.

PERSIAN-TAJIK NOUN-FORMING AFFIXES IN LOANWORDS OF THE KASHKADARYA REGION AND THEIR ROLE IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract

This article analyzes the noun-forming affixes in Persian-Tajik borrowings found in the dialects of the Kashkadarya region from a linguistic perspective. In the course of the research, the origin, semantic features, and functional role of affixes such as -dor, -kor, -gar, -zor, -iston in the Uzbek language are highlighted. The degree of use of these affixes in regional speech, dialectal features, and their relationship with the literary language are also determined. The article substantiates their importance in the word-formation system based on scientific observations conducted within the framework of Morphology and Dialectology. The results of the research show that Persian-Tajik affixes play an important role in enriching the lexical wealth of the Uzbek language.

Keywords: Kashkadarya dialect, Persian-Tajik borrowings, noun-forming affixes, -dor, -kor, -gar, -zor, -iston, word formation, Morphology, Dialectology, lexical layer, literary language, regional speech, semantic features.

O‘zbek tili uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida turli xalqlar va tillar bilan uzviy aloqada rivojlanib kelgan. Xususan, fors-tojik tili bilan bo‘lgan ko‘p asrlik madaniy va lisoniy munosabatlar natijasida o‘zbek tilining leksik hamda so‘z yasash tizimida sezilarli o‘zgarishlar yuzaga kelgan. Bu jarayonda ayniqsa forscha-tojikcha o‘zlashmalar tarkibidagi ot yasovchi affikslar muhim o‘rin egallaydi. Ular nafaqat yangi so‘zlar hosil qilishda, balki tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishda ham faol ishtirok etadi. Bugungi kunda Tilshunoslik sohasida o‘zlashma birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, hududiy shevalarda saqlanib qolgan yoki

* Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti, Samarqand, O‘zbekiston, Orcid: 0009-0001-8475-1500, muxammadiyevnodir93@gmail.com

faol qo‘llanilayotgan affikslarning tahlili til taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan qaraganda, Qashqadaryo viloyati shevalari o‘ziga xos lingvistik qatlam sifatida alohida e‘tiborga loyiqdir. Qashqadaryo viloyati shevalarida uchraydigan forscha-tojikcha o‘zlashmalar tarkibidagi ot yasovchi affikslarni aniqlash, ularning kelib chiqishi, semantik va funksional xususiyatlarini tahlil qilish hamda o‘zbek tilidagi o‘rni ilmiy asosda yoritishdan iborat. Tadqiqot jarayonida Morfologiya va Dialektologiya metodlaridan foydalanildi, shuningdek, hududiy nutq materiallari asosida kuzatish va taqqoslash ishlari olib borildi. Qashqadaryo shevalari misolida fors-tojik affikslarining real qo‘llanishi va ularning adabiy til bilan o‘zaro munosabati kompleks tarzda yoritiladi. Natijalar esa o‘zbek tilining so‘z yasash tizimini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Forscha-tojikcha ot yasovchi affikslarning lingvistik xususiyatlari o‘zbek tilining so‘z yasash tizimida forscha-tojikcha affikslar alohida o‘rin tutadi. Ushbu affikslar tarixan o‘zlashgan bo‘lib, hozirgi kunda ham faol yoki passiv qatlamda uchrab, tilning leksik boyligini oshirishga xizmat qiladi. Morfologiya nuqtai nazaridan qaralganda, bunday affikslar yordamida yasalgan otlar semantik jihatdan turli ma‘no guruhlarini ifodalaydi. Jumladan, **-dor** affiksi egalik yoki biror belgi, xususiyatga ega bo‘lish ma‘nosini bildiradi (ilm-dor, hunar-dor). **-kor** affiksi faoliyat egasini anglatadi (mehnat-kor, xizmat-kor), **-gar** esa kasb yoki shug‘ullanuvchi shaxs ma‘nosini ifodalaydi (san‘at-gar, hunar-gar). Shuningdek, **-zor** affiksi joy nomlarini hosil qilishda (gul-zor, bog‘-zor), **-iston** esa hudud yoki makon ma‘nosini berishda (Guliston, O‘zbekiston) keng qo‘llanadi. Mazkur affikslarning asosiy xususiyati shundaki, ular o‘zbek tiliga moslashib, fonetik va semantik jihatdan milliylashgan holda faol ishlatilmoqda.

Qashqadaryo shevalarida affikslarning qo‘llanishi, Qashqadaryo viloyati shevalari o‘zining boy va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Bu hududda forscha-tojikcha affikslarning qo‘llanishi nafaqat saqlanib qolgan, balki ayrim hollarda yanada faol tus olganini kuzatish mumkin. Dialektologiya doirasida olib borilgan kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, mahalliy nutqda -dor, -kor, -gar kabi affikslar yordamida yasalgan so‘zlar kundalik muloqotda keng ishlatiladi.

Masalan, “hunarli” ma‘nosida “hunardor”, “ishbilarmon” o‘rnida “ishkor” kabi shakllar uchraydi. Ba’zi hollarda affikslarning talaffuzida fonetik o‘zgarishlar ham kuzatiladi, bu esa hududiy shevalarning o‘ziga xos xususiyati bilan izohlanadi. Shuningdek, ayrim affikslar adabiy tilga nisbatan shevada ko‘proq faol qo‘llanishi bilan ajralib turadi.

Fors-tojik affikslarining o‘zbek tilidagi o‘rni forscha-tojikcha ot yasovchi affikslar o‘zbek tilining so‘z yasash tizimini boyituvchi muhim vositalardan biridir. Ular orqali hosil qilingan so‘zlar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirib, turli uslubiy qatlamlarda faol qo‘llanadi. Xususan, badiiy, publitsistik va og‘zaki nutqda ushbu affikslar yordamida yasalgan birliklar keng uchraydi. Bundan tashqari, mazkur affikslar adabiy til bilan hududiy shevalar o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi. Ular orqali tilning tarixiy qatlamlari saqlanib qoladi va avloddan-avlodga uzatiladi. Shu jihatdan qaraganda, fors-tojik affikslari nafaqat lingvistik birlik, balki madaniy meros sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa shundaki, mazkur maqola natijalari shuni ko‘rsatadiki, Qashqadaryo viloyati shevalarida uchraydigan forscha-tojikcha o‘zlashmalar tarkibidagi ot yasovchi affikslar o‘zbek tilining so‘z yasash tizimida muhim va barqaror o‘rin egallaydi. Xususan, -dor, -kor, -gar, -zor, -iston kabi affikslar tarixiy jihatdan o‘zlashgan bo‘lishiga qaramay, hozirgi kunda ham faol qo‘llanilib, yangi leksik birliklar hosil qilishda samarali ishtirok etmoqda. Ilmiy izlanish davomida aniqlanishicha, ushbu affikslar nafaqat adabiy til doirasida, balki hududiy nutqda ham keng qo‘llanadi. Bu esa ularning til tizimiga chuqur singib ketganini va xalq

nutqida tabiiy ravishda yashab kelayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, Qashqadaryo shevalarida mazkur affikslarning faol qo'llanishi ularning funksional imkoniyatlari kengligini tasdiqlaydi. Bu holat Dialektologiya nuqtai nazaridan muhim bo'lib, hududiy til materiallari asosida umumtil qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, forscha-tojikcha affikslarning semantik jihatdan moslashuvi va fonetik o'zgarishlarga uchrashi ularning o'zbek tiliga to'liq integratsiyalashganini ko'rsatadi. Bu jarayon Morfologiya va so'z yasash tizimining ichki rivojlanish qonuniyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Natijada, ushbu affikslar orqali hosil qilingan birliklar tilning ifoda vositalarini kengaytirib, nutqning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, mazkur affikslar o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotida muhim rol o'ynagan fors-tojik tilining ta'sirini aks ettiruvchi muhim lingvistik qatlam hisoblanadi. Ular orqali tilning madaniy va tarixiy aloqalari namoyon bo'ladi hamda milliy tilning shakllanish jarayonida turli tillarning o'zaro ta'siri yaqqol ko'zga tashlanadi. Umuman olganda, forscha-tojikcha ot yasovchi affikslar o'zbek tilining boyishida, uning leksik va morfologik tizimining takomillashuvida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Qashqadaryo shevalari misolida olib borilgan ushbu tadqiqot esa hududiy nutq materiallarini chuqur o'rganish orqali umumtil rivojlanish tendensiyalarini aniqlash mumkinligini ko'rsatadi. Kelgusida mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar boshqa hududiy shevalarni qiyosiy o'rganish, affikslarning funksional-uslubiy xususiyatlarini chuqurlashtirish hamda ularning zamonaviy til taraqqiyotidagi o'rnini aniqlashga xizmat qilishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

- Ashirboyev S. 92010). *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Fan.
- Jo'rayev M. (2005). *Janubiy o'zbek shevalari*. Toshkent: Fan.
- Karimov B. (2012). *Qashqadaryo viloyati shevalarining leksik xususiyatlari*. Toshkent: Fan.
- O'zbek dialektologiyasi bo'yicha tadqiqotlar to'plami*. (2012). Toshkent: Fan.
- Rahmatullayev Sh. (2007). *Hozirgi o'zbek adabiy tili (dialektologiya asoslari bilan)*. Toshkent: Universitet.
- Tursunov U. va boshqalar. (1991). *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: O'qituvchi.
- Yo'ldoshev B. (2008). *O'zbek xalq shevalari leksikasi*. Toshkent: Fan.

TOSHKENT VILOYATI TOPONIMIYASI HAQIDA AYRIM XULOSALAR

Shahnoza XO‘JAYEVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Toshkent viloyati hududidagi geografik joy nomlarining (toponimlarning) shakllanish qonuniyatlari, lisoniy qatlamlari va struktur-semantik xususiyatlari ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda hudud toponimiyasining ko‘p qatlamli tabiati — sug‘diy (qadimgi eroniy), qadimgi turkiy, arab va gibril qatamlar kesimida, shuningdek, viloyatning ma‘muriy tumanlari morfologik va etimologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yoritilgan. Maqolada toponimlarni davlat tili mezonlari asosida tartibga solish borasidagi so‘nggi islohotlarning ahamiyati ham ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: toponimika, oykonim, gidronim, oronim, etnotoponim, sug‘diy qatlam, turkiy qatlam, affiksatsiya, kompozitsiya, gibril toponim.

SOME CONCLUSIONS ON THE TOPONYMY OF TASHKENT REGION

Abstract

This article scientifically analyzes the formation patterns, linguistic layers, and structural-semantic features of geographical place names (toponyms) within the Tashkent region. The study highlights the multi-layered nature of the region's toponymy through the prism of Sogdian (Ancient Iranian), Ancient Turkic, Arabic, and hybrid layers, as well as the morphological and etymological characteristics of the administrative districts of the region. Furthermore, the article underscores the significance of recent reforms aimed at regulating and standardizing toponyms based on the criteria of the state language.

Keywords: toponymy, oikonym, hydronym, oronym, ethnotonym, Sogdian layer, Turkic layer, affixation, composition, hybrid toponym.

Toshkent viloyati toponimiyasi O‘rta Osiyoning eng qadimiy va boy lingvistik qatlamlaridan birini tashkil etadi. Viloyat toponimik obyektlari O‘zbekistonnig hozirgi davr areal-geografik qatlamida ham muhim o‘rin egallaydi.

Toshkent viloyati geografik joy nomlarini tartibga solish, ularning milliy etnos nuqtayi nazaridan toponimik obyekt sifatida munosib o‘rin egallashi borasida keyingi yillarda sezilarli ishlar olib borilmoqda. Sohadagi bunday yangilanish va tizimli ishlar, ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2019-yil 21-oktabrdagi 5850-sonli hamda “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari too‘g‘risida” 2020-yil 20-oktabrdagi 6084-sonli farmonlari hamda ularda belgilangan vazifalar ijrosini ta‘minlashga qaratilgan hukumat qarorlari qabul qilinishi bilan yana-da teranlashdi.

Aynan o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini yanada oshirish, ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va samarali foydalanishga erishish bevosita toponimik obyektlarni tartibga solishda ham o‘z ifodasini topadi. O‘zbekiston Respublikasining “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi (O‘RQ

* Toshkent viloyati hokimining ma‘naviyat va davlat tili masalalari bo‘yicha maslahatchisi, xo‘jayevshaxnoza7@gmail.com

– 799, 2022.2.11. – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 2022.03.11., 03/22/799/0986-son) qonuni talablari, Bosh Vazir Rayosati topshiriqlari hamda Ma’naviyat va davlat tili masalalari departamentining ko’rsatmalariga muvofiq viloyatning barcha 22 tuman-shaharlarida geografik obyektlarni tartibga solish, nomlash, qayta nomlash bilan bog’liq tizimli ishlar viloyat hokimligining toponimik komissiyasi nazorati ostida izchil amalga oshirib kelinmoqda.

Yuqorida aytilgan vazifalarni amalga oshirish bilan hududdagi joy nomlarining ilmiy jihatdan tadqiq etilishi ham dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo’yilgan. Ushbu masalada Toshkent viloyati hokimining tashabbusi bilan viloyatdagi oliy ta’lim muassasalari tilshunos, tarixchi, geograf mutaxassis olimlari ishtirokida ilmiy loyihalar amalga oshirilib kelinmoqda. Ilmiy loyiha natijalari yakunida qo’llanma, lug’at hamda atlaslar tuzilishi ko’zda tutilgan. Shubhasiz, ushbu ishlar viloyatning boy qadimiy merosi bo’lgan toponimik obyektlar nomlanishini, birinchidan, yuqorida aytilganidek, tartibga soladi hamda tizimlashtiradi, ikkinchidan, qadim go’shamiz nomlariga zamonaviy ruhdagi yondashuvni ta’minlaydi, eng muhimi, ilmiy-tadqiqot ishlarining obyekti sifatida yosh avlod uchun ona yurtini o’rganishda, unga mehr uyg’otishda yangi bir dasturulamal bo’lib xizmat qiladi.

Yuqorida ta’kildlanganidek, Toshkent viloyati toponimiyasi o’zining uzoq va mazmunli tadrijiga ega. Joy nomlarining paydo bo’lishi uzoq o’tmishga borib taqaladi, uning tarixiy taraqqiyot davomidagi tadriji turlicha bo’lgan va tabiiyki, turli o’zgarishlarni boshdan kechirgan. Aynan shu holatlarni aniqlash bugungi kun va kelajak uchun juda katta ahamiyatga ega.

Birgina misol: Toshkent viloyatining joy nomlari (hozirda mavjud – *ta’kid biziniki – Sh.X.*) turkiy, sug’diy (forsiy-eroniy yoki dariy-eroniy) va ma’lum darajada arab hamda rus tillari qatlamlaridan tarkib topgan.

Quyida ko’tarilgan mavzuda ilmiy manbalarga asoslangan ayrim ma’lumotlarni taqdim etmoqchimiz.

1. Toshkent toponimikasining asosiy lingvistik qatlamlari. Toshkent viloyati toponimlarini lingvistik jihatdan bir necha guruhga ajratish mumkin:

1) Qadimgi turkiy qatlam: Hududdagi eng ko’p tarqalgan qatlam bo’lib, asosan geografik terminlar bilan bog’liq. Masalan: *soy, qir, ko’l, oq, qora* yoki *chir* kabi elementlar ishtirok etadi: *Qo’rsoy, Qalmoqqir, Bordonko’l, Oqtepa, Qorasuv* yoki *Chirchiq* (*Chirchiq* – “shovqinli, hayqiruvchi suv” ma’nosini anglatadi (turkiy “chig’irliq” yoki “chir” so’zlaridan).

2) Sug’diy (eroniy – forsiy, dariy) qatlam: Viloyatning tog’li va tog’oldi hududlarida (Bo’stonliq, Parkent) ko’p uchraydi. **-kent / -kant** (shahar, qishloq) qo’shimchasi: *Parkent, Piskent, Zarkent; -ob* yoki **-obod:** *Nurobod, Xalqobod; -ak:* *Nomdanak, Somsarak, Changihisarak.*

3) Arabcha o’zlashmalar: Islom dini kirib kelishi bilan ma’muriy va diniy markazlar nomlanishida arabcha so’zlar ishtirok eta boshlagan. Misollar: *Madaniyat, Ittifoq* (sho’ro davridagi o’zgarishlar bilan bog’liq bo’lsa-da, arabcha asosga ega); *Xo’jakent, Sulton, Sayyod.*

4) Gibrid (aralash) toponimlar: Turkiy va eroniy so’zlar qo’shilishidan hosil bo’lgan nomlar. Masalan, *Oqmozor, Yangibozor, Kumushkon* yoki *Avliyo-ota, Zangiota*: “*Ota*” (turkiy) va diniy-sharafi unvonlar (arabcha/forscha) birikmasi.

2. Toponimik obyektlarning struktur-semantik tahlili. Toshkent viloyati joy nomlarini onomastik nuqtayi nazardan quyidagicha tasnif qilish mumkin:

1) Gidronimlar (suv obyektlari): *Sirdaryo, Chirchiq, Ohangaron, Bo'zsuv, Qorasuv*. Bu nomlar ko'pincha suvning rangi yoki harakat tezligini ifodalaydi.

2) Oronimlar (relyef shakllari): *Chotqol, Qizilnur, Katta Chimyon (Chimyon – “chimzor”, “ko'm-ko'k o'tloq” ma'nosida).*

3) Oykonimlar (aholi manzillari):

- **Etnotoponimlar:** muayyan urug' yoki qabila nomidan olingan: *Nayman, Barlos, Qipchoq, Kerayit, Qangli, Qoramanas, Qoraxitoy*.

- **Antroponimlar:** shaxs ismlari bilan bog'liq: *Zangiota, Chinoz (ba'zi qarashlarga ko'ra), Murotali, Alimkent*.

3. Lingvistik xususiyatlar va so'z yasaliishi. Toponimlar yasaliishida quyidagi usullar faol:

1) Affiksatsiya: *-li/-lik (liq) (Sho'rali, Yo'ng'ichqoli, Ey(Ay)valik, Chimboyliq, Olmaliq – aslida “olmazor” yoki “olma ko'p joy”), -zor (Terakzor, Sebzor).*

2) Kompozitsiya (Qo'shish): Ikki mustaqil so'zning birikishi: *Yangiyo'l, O'rta Chirchiq, Jumabozor, Qoramozor*.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, Toshkent viloyati toponimiyasi shahar madaniyati va ko'chmanchi chorvachilik terminlarining sintezidan iborat. Masalan, “Toshkent” nomining o'zi dastlab “chach” (sug'dcha) bo'lib, keyinchalik turkiy “tosh” (toshloq joy yoki mustahkam) va “kent” (shahar) so'zlari birikmasidan shakllangan.

Toshkent viloyatining tumanlari o'zining geografik joylashuvi va tarixiy shakllanishiga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi o'ziga xos toponimik manzaraga ega. Quyida viloyatning asosiy tumanlari kesimida ayrim toponimlarning lingvistik va etimologik tahlili keltiriladi:

1. Bo'stonliq va Parkent tumanlari (tog'li va tog'oldi hududlar). **Bu hududlarda sug'diy (eroni) va qadimgi turkiy qatlamlar juda mustahkam saqlanib qolgan.**

- **Bo'stonliq:** Nomi fors-tojikcha *bo'ston* (bog', gulzor) va turkiy *-liq* qo'shimchasidan tashkil topgan gibrid nomdir.

- **Parkent:** Sug'diycha *par* (tepa, yuqori) va *kent* (shahar, qishloq) so'zlaridan iborat bo'lib, “Tepadagi qishloq” ma'nosini beradi.

- **Nanay, Sijjak:** Bu kabi nomlar qadimgi turkiy va mahalliy shevalarga borib taqaladi. *Sijjak* – “issiq joy” (issiqcha) ma'nosida talqin qilinadi (Qiyoslash uchun: hozirgi turk tilida ushbu so'z aynan shu ma'noda qo'llanadi. Masalan, *Hava durumi sijjak (turkcha) – Havo harorati issiq (o'zbekcha).*

- **Chumyon (Chimyon):** Turkiy tilda “chim”, “o'tloq”, “ko'kalamzor” degan ma'nolarni anglatadi.

2. Ohangaron va Piskent tumanlari (janubi-sharqiy hudud). **Bu tumanlar nomi hunarmandchilik va qadimiy shaharsozlik madaniyati bilan bevosita bog'liq.**

- **Ohangaron:** Forscha *ohan* (temir) va *garon* (hunarmandlar, -gar qo'shimchasining ko'pligi) so'zlaridan yasalgan. Ma'nosi – “Temirchilar”. Bu hududning qadimdan temirchilik (qazish va quyish; Aslida qazish ma'nosi leksik-semantik va etimologik jihatdan hozirgi Angren toponimi bilan bog'liq, ya'ni Angren aslida *ohan* (temir) va *giron* (oluvchi) – ushbu masalada batafsil va kengroq ma'lumot berilishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz) markazi bo'lganini tasdiqlaydi.

- **Piskent:** Qadimiy manbalarda *Biskent* shaklida uchraydi. “Bis” – sug'dcha “baland”, “oliy” yoki son ma'nosidagi “besh” bo'lishi mumkinligi haqida ilmiy farazlar bor.

- **Olmaliq:** Sof turkiy nom bo'lib, hududda yovvoyi olma bog'lari ko'p bo'lgani sababli *-liq* affiksi orqali yasalgan.

3. Quyi Chirchiq, O'rta Chirchiq va Yuqori Chirchiq tumanlari. **Bu hududlarda etnotoponimlar (urug'-qabila nomlari) va gidronimlar (suv bilan bog'liq nomlar) ustunlik qiladi.**

- **Chirchiq:** Daryo nomi darsliklarda "shovqinli suv" deb izohlansa-da, lingvistik jihatdan "chig'irliq" (suv chiqarish qurilmasi) yoki qadimgi turkiy "sir/shir" (suvli/daryo) so'zlariga bog'lanadi.

- **Do'rmon, Barlos, Kerayit:** Ushbu qishloq nomlari bevosita o'zbek xalqining shakllanishida ishtirok etgan yirik urug'larning nomlaridir.

- **To'ytepa (hozirgi Nurafshon):** Arxeologik toponim. "To'y" so'zi bu yerda "marosim" emas, balki qadimgi turkiy tilda "yig'in joyi/qarorgoh", "shahar" yoki "balandlik" ma'nosini anglatgan.

4. Chinoz va Zangiota tumanlari.

- **Chinoz:** Etimologiyasi bo'yicha turli qarashlar mavjud. Ba'zi olimlar uni mo'g'ulcha *chin* (bo'ri) so'ziga bog'lasa, boshqalari sug'dcha asosga ega deb hisoblaydi.

- **Zangiota:** Antrotoponim (shaxs nomi). Mashhur tasavvuf shayxi Oyxo'ja ibn Toshxo'ja laqabi bilan bog'liq. Bu yerda islomiy qatlam yaqqol ko'rinadi.

5. Yangiyo'l va Oqqo'rg'on tumanlari. **Bu tumanlarda nisbatan yangi va tavsifiy toponimlar ko'p.**

- **Oqqo'rg'on:** Turkiy "oq" (rang yoki muqaddas, toza) va "qo'rg'on" (qal'a, istehkom) so'zlaridan iborat.

- **Yangiyo'l:** 1930-yillarda tashkil etilgan ma'muriy nom bo'lib, mafkuraviylikni aks ettiruvchi "yangi hayot sari yo'l" ma'nosida qo'yilgan.

Tumanlar kesimidagi kichik lingvistik jadval:

Tuman toifasi	Ustunlik qiluvchi qatlam	O'ziga xos qo'shimchalar
Tog'li (Bo'stonliq, Parkent)	sug'diy, qadimgi turkiy	-kent, -ob, -soy, -yon
Sanoat/hunarmandchilik (Ohangaron)	fors-tojik, turkiy	-garon, -liq
Voha/tekislik (Chirchiq bo'yi)	etnotoponimlar, gidronimlar	urug' nomlari, -suv, -tepa

Toshkent viloyati geografik obyektlari nomlarining lingvistik va etimologik tabiati chuqur tadqiq etilishi zarur, tabiiyki, ushbu masalani bitta maqola doirasida qamrab olish mumkin emas. Biz yuqorida aytib o'tganimiz ilmiy loyiha hamda bundan keyingi ishlarimizda muammoni o'rganish bilan bog'liq keng ko'lamli mulohazalarimizni e'lon qilamiz, albatta. Muxtazar maqolamiz yuzasidan ixcham xulosalarimiz quyidagicha bo'ldi:

1. Ko'p qatlamlilik va sintezlashgan xususiyat. Voha toponimiyasi bir necha ming yillik tarixiy-madaniy jarayonlarning jonli lisoniy in'ikosidir. Hududda qadimgi o'troq dehqonchilik va ilk shaharsozlik madaniyatini aks ettiruvchi sug'diy (eroniy) qatlam (-kent, -kat, -ob, -ak) hamda keyinchanchalik mintaqada dominantlik qilgan va bugungi barqaror nomlar tizimini ta'minlagan qadimgi va hozirgi turkiy qatlam (soy, qir, ko'l, oq, qora, -liq, -zor) o'zaro uzviy sintezga kirishgan. Buning eng yorqin isboti sifatida dastlab sug'dcha *Chach* bo'lgan o'zakning keyinchalik turkiy-sug'diy gibridlashuv asosida Toshkent (tosh + kent) shakliga kelganligini ko'rsatish mumkin.

2. Geografik joy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotning toponimik realligi. Viloyat toponimlarining tumanlar (areallar) kesimidagi tahlili joy nomlarining tasodifiy emas, balki chuqur qonuniyatlarga asoslanganini ko'rsatadi. Bo'stonliq va Parkent kabi tog'li hududlarda qadimgi lisoniy arxaizmlar hamda relyef xususiyatlari (oronimlar va

gidronimlar) saqlanib qolgan bo'lsa, Ohangaron va Angren vohasida qadimiy konchilik va metallurgiya leksikasi (ohan, -garon, -giron) yetakchilik qiladi. Chirchiq daryosi bo'yidagi tekislik o'lkalarda esa o'zbek xalqining etnogenezi va shakllanish bosqichlarini ko'rsatuvchi yirik urug'-qabilalar nomlari (etnotoponimlar) yetakchi o'rin tutadi. Bu holat toponimiyaning ham tilshunoslik, ham tarixiy sotsiolingvistik manba sifatidagi qimmatini oshiradi.

3. Davlat tili nufuzi va toponimik xavfsizlik. Bugungi kunda geografik nomlarni milliy etnos va imlo qoidalari asosida tartibga solish – shunchaki ma'muriy jarayon emas, balki milliy o'zlikni anglash, davlat tili mavqeyini tubdan oshirish va mamlakatning mafkuraviy makonini mustahkamlash bilan bog'liq strategik masaladir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sohadagi tegishli farmonlari hamda yangilangan "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi qonun (O'RQ-799) talablari asosida viloyat hokimligi toponimik komissiyasi tomonidan olib borilayotgan tizimli ishlar joy nomlaridagi o'rinsiz o'zgarishlar va g'ayrimilliy elementlarni bartaraf etishga xizmat qilmoqda.

4. Ilmiy-pedagogik istiqbol. Toshkent viloyati hokimligining tashabbusi bilan oliy ta'lim muassasalari olimlari hamkorligida amalga oshirilayotgan toponimik loyihalar, tuzilayotgan lug'at, qo'llanma va geo-atlaslar mintaqa toponimiyasini tizimlashtirish bilan bir qatorda yosh avlod uchun fundamental dasturulamal vazifasini o'taydi. Joy nomlarining tub etimologik va ilmiy ma'nolarini (masalan, To'ytepaning "marosim" emas, "bosh yig'in yeri/qarorgoh", Angrenning "ma'dan qazib oluvchilar" ma'nosida ekanligini) anglash yoshlarda ona yurt tarixiga nisbatan yuksak g'urur va ilmiy qiziqish uyg'otadi.

Umuman olganda, Toshkent viloyati toponimiyasi – ajdodlarimiz tomonidan o'tmishdan qoldirilgan o'ziga xos lisoniy xarita bo'lib, uni zamonaviy lingvistik mezonlar asosida tadqiq etish va kelajak avlodga sof milliy va ilmiy shaklda yetkazish bugungi kun tilshunosligining eng dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolaveradi.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasining "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi qonuni (O'RQ-799, 2022-yil 11-fevral).

Qorayev S. (1978). *Geografik nomlar ma'nosi*. Toshkent: O'zbekiston.

Hasanov H. (1965). *O'rta Osiyo joy nomlari*. Toshkent: Fan.

Nafasov T. (2009). *O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

Do'simov Z., Egamov X. (1977). *Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.

O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati / tuzuvchilar R.Y.Xudoyberganov [va boshq.]. (2002). Toshkent: Donishmand ziyosi. B. 581-608.

<https://dokumen.tips/documents/ozbekiston-milliy-ensiklopediyasi>.

KARAMANOĞLU MEHMET BEY'İN DİL FERMANI: DİL POLİTİKALARININ TARİHSEL ANALİZİ, ERMENEK/BALGUSANTÜRK DİL BAYRAMI'NIN KÜLTÜREL SÜREKLİLİĞİ VE KÜLTÜRE KATKISI

Ebabekir CAMBOLAT*

Özet

Karamanoğulları hükümdarı Şemseddin Mehmet Bey'in 13 Mayıs 1277 tarihli fermanı, Türkçeyi resmi dil olarak ilan ederek dil politikalarında köklü bir dönüşüm başlatmıştır. Bu ferman, "Bugünden sonra hiç kimse sarayda, divanda, meclislerde ve seyranda Türk dilinden başka dil kullanmaya, defterler dahi Türkçe yazıla" hükmüyle, Arapça ve Farsça'nın hegemonik yapısına karşı milliyetçi bir karşı koyuşu temsil etmektedir. Dönemin Moğol istilası ve siyasi fragmentasyon bağlamında analiz edildiğinde, bu karar Türk etnik kimliğinin linguistik temelde konsolidasyonunu sağlamış, dilin ulusal bütünleşme ve kültürel direniş aracı olarak işlevselliğini vurgulamıştır. Mehmet Bey'in Ermenek'in Balkusan yaylasındaki türbesi, bu olayın bir simgesi olarak, tarihsel belleğin mekânsal temsilini somutlaştırmaktadır. 1961'den itibaren her 13 Mayıs'ta Karaman'da düzenlenen Türk Dil Bayramı, 1998'den itibaren Balgusan(Balasagun) yaylasında da düzenlenerek fermanın anısını kurumsal bir ritüele dönüştürmüştür. İl Merkezindeki modern ve dikkat çekici etkinliklerin dışında, Balgusandaki etkinlikler unutulmaya yüz tutmuş kültürel etkinlikleri de sergileyerek, kültürün yaşamasının başlıca dinamiği olmuştur. Etkinlikler, türbe ziyaretiyle başlayıp, bayraklı törenler, akademik paneller, kültürel performanslarla çeşitlenerek, dil bilincinin toplumsal yayılımını hedeflemektedir. Karaman'ın "Türkçenin başkenti" olarak konumlandırılması, bayramın milli kimlik inşasında oynadığı rolü pekiştirmekte olup, küreselleşme süreçlerinde dil erozyonu, dijital medya etkisi ve kültürel asimilasyon gibi çağdaş meydan okumalara analitik bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bağlamda, bayram etkinlikleri, dil politikalarının evrimini yansıtan bir laboratuvar işlevi görmektedir. Bu çalışma, Mehmet Bey'in 749 yıllık fermanını tarihsel hermeneutik yöntemle analiz ederek, saha etnografisi üzerinden Türk Dil Bayramı'nın kültürel dinamiklerini irdelemektedir. Karşılaştırmalı bir yaklaşımla, benzer dil politikası örnekleri ile mukayese edilerek, dilin ulusal kimlik formasyonundaki etkileri teorik bir çerçevede tartışılacaktır. Analiz, bayramın salt bir etkinliğin ötesinde, dil mirasının sürdürülebilirliğinde proaktif bir mekanizma olduğunu savunmakta; bu süreçte, dil politikalarının sosyo-politik güç dinamikleriyle etkileşimini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karamanoğlu Mehmet Bey, Dil fermanı, Türk Dil Bayramı, Dil Politikası, Dil analizi, Ermenek

* Sarıveliler İlçe Devlet Hastanesi, Karaman/Türkiye, bekir.cambolat@saglik.gov.tr

ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ КОДТЫ САҚТАУ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІН ЦИФРЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (Лингвосенсорика негізінде «Tasting notes theory» теориясын талдау)

А.ИМАТАЕВА*

Андатпа

Мақалада қазақ фразеологизмдерін цифрландыру үдерісіндегі мәдени кодты сақтау және репрезентациялау мәселелері «Tasting Notes Theory» теориясы аясында қарастырылады. Зерттеу барысында фразеологиялық бірліктердің ұлттық дүниетаныммен, мәдени семиотикамен және сенсорлық қабылдау модельдерімен байланысы талданды. Фразеологизмдер тек тілдік құрылым ретінде емес, адамның дәм, иіс, сезім, эмоция және ассоциативтік тәжірибесін бейнелейтін мәдени-танымдық жүйе ретінде қарастырылады. Осыған байланысты gustatory (дәмдік), olfactory (иістік), somatic (денелік), emotional (эмоциялық) және zoomorphic (зооморфтық) кодтардың фразеологиялық мағына қалыптастырудағы рөлі сараланады. Зерттеу материалы ретінде фразеологиялық сөздіктер, фразеологиялық ішкорпус және Sozdikqor.kz платформасының деректері негізінде жинақталған 1000-ға жуық қазақ фразеологизмдері пайдаланылды. Жұмыста сипаттамалы, салыстырмалы, контент-талдау және аннотациялық модельдеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде фразеологизмдердің сенсорлық және мәдени қабаттарын қамтитын көпдеңгейлі цифрлық annotation үлгісі ұсынылды.

Тірек сөздер: фразеологизм, ұлттық-мәдени код, цифрландыру, сенсорлық қабылдау.

Тілдегі фразеологиялық бірліктер – халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын, мәдениеті мен ұлттық болмысын бейнелейтін тұрақты тілдік құрылымдар. Олар сөздердің тура мағынасынан бөлек, ауыспалы әрі бейнелі мағынада қолданылып, тілдің көркемдік және эмоционалдық әсерін күшейтеді. Фразеологизмдер ұлттың салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімі мен рухани құндылықтары туралы маңызды ақпарат сақтайтын мәдени код қызметін атқарады. Сондықтан оларды зерттеу тек тіл білімінде ғана емес, мәдениеттану, этнолингвистика және цифрлық гуманитаристика салаларында да маңызды орын алады.

Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктердің 1000-ға жуық үлгісі алынды. Негізгі дереккөздер ретінде І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» және Sozdikqor.kz цифрлық платформасындағы фразеологиялық қор пайдаланылды. Материалды іріктеу барысында ұлттық-мәдени мазмұны айқын көрінетін, құрамында этномәдени, зооморфтық, соматикалық, сандық, түстік және тұрмыстық код элементтері бар тұрақты тіркестерге басымдық берілді. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты фразеологизмдердің ішкорпусы де материал ретінде қарастырылып, ішкорпус және сөздіккор порталындағы түсіндірмелік ресурс арқылы фразеологизмдердің цифрлық ортадағы ұсынылу форматы, аннотациялық құрылымы және этномәдени ақпараттың берілу тәсілдері талданып, оларды ұлттық-мәдени кодты репрезентациялау тұрғысынан

* Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, imagul84@mail.ru

бағалау жүргізілді (Тіл-Қазына ұлттық ғылыми-практикалық орталығы. (n.d.). *Sozdikqor.kz*. <https://sozdikqor.kz/>).

Фразеологизм ұғымы тіл білімінде тұрақты тіркестер деп аталатын мағынасы тұтасқан, құрамы тұрақты сөз тіркестерін білдіретіні белгілі. «Фразеологизмдер – мағына тұтастығы сақталған, компоненттері белгілі бір қалыпқа түскен сөз тіркестері (Kenesbayev, 1997, 591-б.) Әдетте фразеологизмдердің ауыс мағынасы болады да, ол мағына жеке сөздердің тура мағыналарынан туындамайды. Ал оның цифрлық форматта қалай көрсетуге болады? Мысалы, *ит арқасы қиянда* тіркесі “өте алыста, көз көрмес, құлақ естімес жер” деген мағынаны білдіреді, бірақ оны құраушы сөздердің (ит, арқа, қиян) тура мағыналарынан бұл мәнді тікелей аңғару қиын. Мұнда “ит” компоненті иен, жапан дегенді бейнелейді, демек тіркес құрамындағы жануар атауы арқылы қазақы танымдағы кеңістік ұғымы берілген. Басқа жағынан, *қасқыр қабақ* (ашулы, қату қабақ) сияқты тіркестерде жануарға қатысты сипат арқылы адамның мінезі аңдық бейнемен берілген, бұны фразеологизмдегі *зооморфтық код* деуге болады (Gishkaeva, Lomakina, 2019, 23-2766).

Мәдени код ұғымы тіл білімінде белгілі бір ақпараттың таңбалық жүйе арқылы берілуін білдіреді. Фразеологизмдерде бұл кодтар көпқабатты сипатқа ие болып, әртүрлі семантикалық өрістерде көрініс табады. Атап айтқанда, этномәдени, зооморфтық, соматикалық, түстік, сандық, тұрмыстық, табиғат, әлеуметтік, когнитивтік және басқа да код түрлері фразеологиялық мағынаның қалыптасуына негіз болады.

Фразеологизмдерді annotation және metadata арқылы белгілеу олардың мәдени мазмұнын сақтауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл ұлттық-мәдени ақпаратты цифрлық ортада тиімді пайдалануға жағдай жасайды.

Фразеологизмдердің кодталған кестесі

№	Фразеологизм	Мағынасы	Кодтар
1	Ит арқасы қиянда	Алыс жер	Zoomorphic, spatial
2	Қол ұшын беру	Көмектесу	Somatic, social
3	Жүрегі тас төбесіне шығу	Қорқу	Somatic, emotional
4	Қара ниет	Жаман ой	Color, symbolic
5	Ақ жол	Сәттілік	Color, symbolic
6	Жеті қат көк	Аспан	Numeric, mythological
7	Қас пен көздің арасында	Тез	Temporal
8	Тамырына балта шабу	Жою	Phytomorphic
9	Темірді қызған кезде соғу	Уақытты пайдалану	Professional
10	Аузына қақпақ болу	Сөзін тию	Social

"phrase"	"ит арқасы қиянда"
"meaning"	"алыс жер"
"codes"	["zoomorphic", "spatial"]
"emotion"	"neutral"
"frequency"	"high"

Annotation үлгісі

Осындай тіркестердің құрылымында белгілі бір ұлттың символдық мәнге ие ұғымдары кездеседі. Олар тілде бейнелі негіз ретінде орнығып, фразеологизмнің астарлы мағынасына тірек болады. В. Н. Телияның айтуынша, тіл мен мәдениеттің байланысы фразеологизмдер мағынасындағы мәдени коннотация арқылы жүзеге асады [10,199]. Яғни тұрақты тіркестің ассоциативті-образдық негізі халықтың санасында қалыптасқан ұлттық эталондар, бейнелер, стереотиптер арқылы түсіндіріледі.

Зерттеушілер белгілі бір тілдегі фразеологизмдердің мәдени ерекшелігін сипаттау үшін көбіне *код* ұғымын пайдаланады (мәдени кодтар жүйесі). Мысалы, В. Телия енгізген “мәдени коннотация” түсінігін дамыту барысында фразеологиялық образдарды түрлі типологиялық кодтарға жіктеу үрдісі қалыптасты (Teliya, 1996).

Орыс тіл білімінде ғалымдар фразеологизмдерде көрініс табатын мәдени ұғымдарды бірнеше топқа бөлген. Олардың қатарында жоғарыда айтылған *зооморфтық код, антропоморфтық код, соматикалық код, сандық код, түс коды / түстер символикасы), кеңістік және уақыт коды, мифологиялық код* және т.б. бар. Мысалы, бір саны адамның өміріндегі бірлікті, тұтастықты білдіретіндіктен, оны сандық код деп атауға болады; ал “қарлығаш” құсы орыс және қазақ тұрақты тіркестерінде көктемнің, үміттің белгісі саналып, зооморфтық кодқа жатады (Gishkaeva, Lomakina, 2019, 23-27бб). Осындай кодтарға жіктеу әрбір фразеологизмнің қай саладағы мәдени ақпаратты қамтитынын жүйелеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі цифрлық лингвистикада фразеологиялық қорды цифрландыру тек тілдік бірліктерді сақтау емес, сонымен қатар олардың мәдени-сенсорлық мазмұнын репрезентациялау мәселесін де қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда, соңғы жылдары гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қарастырылып жүрген «Tasting notes theory» (дегустациялық сипаттама) теориясы ерекше маңызға ие. Бұл теория бастапқыда гастрономиялық және энологиялық дискурста (энологиялық дискурс — шарап мәдениетіне, шарапты бағалау мен сипаттауға, дәмдік және сенсорлық ерекшеліктерді тіл арқылы жеткізуге байланысты қалыптасатын кәсіби-коммуникативтік дискурс түрі) қолданылып, адамның дәм, иіс, сезу, эмоциялық қабылдау тәжірибесін тіл арқылы сипаттау ерекшеліктерін зерттейді. Кейіннен бұл бағыт когнитивтік лингвистика мен мәдени семиотикада кеңейтіліп, тілдік бірліктердің сенсорлық және ассоциативтік табиғатын түсіндіру құралына айналды. «Tasting Notes Theory» теориясы нақты бір ғана автор ұсынған толық қалыптасқан классикалық теория емес. Бұл - бірнеше ғылыми бағыттың тоғысында дамыған пәнаралық концепция. Оның қалыптасуына George Lakoff, Mark Johnson, Barry C. Smith, т.б. шетелдік ғалымдар гастрономиялық дискурс, когнитивтік лингвистика, семиотика, сенсорлық зерттеулер арқылы өз үлестерін қосқан. Ең танымал ғылыми бағыттардың бірі - Metaphors We Live By еңбегіне негізделген концептуалдық метафора теориясы. Себебі дегустациялық сипаттамалар көбіне метафора арқылы құрылады. Мысалы: жібектей дәм, терең аромат, жарқын қышқылдық, барқыт құрылым сияқты тіркестер соның дәлелі.

Қазақ фразеологизмдері де tasting notes theory тұрғысынан қарастырылғанда тек тұрақты тіркес емес, ұлттық дүниетанымның сенсорлық моделі ретінде танылады. Мысалы, «аузының суы құру» фразеологизмі адамның тағамға деген физиологиялық реакциясын білдірсе, оның астарында қазақ мәдениетіндегі дәм мен құмарлықтың

эмоционалдық концептісі жатыр. Бұл тіркес gustatory code (дәмдік код) және emotional code (эмоциялық код) арқылы таңбалана алады. Сол сияқты, «қой аузынан шөп алмас» тіркесі адамның жуас мінезін сипаттайды. Мұнда жануар бейнесі арқылы ұлттық мінез моделінің сенсорлық-ассоциативтік репрезентациясы беріледі. Бұл фразеологизм tasting notes theory аясында «zoomorphic sensory metaphor» ретінде қарастырылады.

Қазақ тіліндегі көптеген фразеологизмдер дәм, иіс, дене сезімі және эмоциялық қабылдау негізінде қалыптасқан. Мысалы:

Фразеологизм	Сенсорлық негіз	Мәдени код
Аузының суы құру	Дәм сезімі	Gustatory, emotional
Тіл үйіру	Дәмдік әсер	Gustatory, evaluative
Қаны қайнау	Дене температурасы	Somatic, emotional
Жүрегі мұздау	Температуралық сезім	Emotional, metaphorical
Мұрнына иіс бармау	Иіс сезімі	Olfactory, symbolic

Осындай фразеологизмдерде tasting notes theory тек тағам сипаттамасымен шектелмей, адамның мәдени тәжірибені сезім мүшелері арқылы қабылдауын көрсетеді. Бұл құбылыс сенсорлы дискурс ұғымымен тығыз байланысты. Сенсорлы дискурс – тілдегі дәм, иіс, есту, көру, сипап сезу сияқты қабылдау модельдерінің мәдени коммуникацияда көрініс табуы.

Фразеологизмдерді цифрлық форматқа көшіру барысында олардың сенсорлық табиғатын annotation және metadata жүйесінде көрсету маңызды. Мысалы: "phrase": "тіл үйіру", "meaning": "өте дәмді", "sensory_code": ["gustatory"], "emotion": "positive", "cultural_association": "қазақ дастарқаны, ұлттық тағам мәдениеті"

JSON

```
{
  "phrase": "тіл үйіру",
  "meaning": "өте дәмді",
  "sensory_code": ["gustatory"],
  "emotion": "positive",
  "cultural_association": "қазақ д
```

Мұндай көпдеңгейлі модель ұлттық мәдени кодты ғана емес, сонымен бірге тілдегі сенсорлық тәжірибені де сақтауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл future NLP systems, AI-based semantic networks және digital phraseological databases үшін маңызды база қалыптастырады. Осылайша, tasting notes theory қазақ фразеологизмдерін жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Фразеологизмдер тек тілдік бірлік емес, ұлттық мәдениеттің сенсорлық жады ретінде танылады. Сондықтан оларды цифрландыру барысында дәмдік, эмоциялық, соматикалық және ассоциативтік кодтарды бірге таңбалау қазіргі цифрлық гуманитаристикадағы өзекті бағыттардың бірі болып саналады.

Әдебиеттер

Dobrovol'skij, D. O., & Piirainen, E. (2005). *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Elsevier.

Gishkaeva, L. N., & Lomakina, O. V. (2019). Zoonym “wolf” in phraseology and paremiology: Cultural connotations. *West-East*, 1(1), 23–27. <https://doi.org/10.33739/2587-5434-2019-2-23-27>

Gizatova, G. (2016). A corpus-based approach to lexicography: Towards a thesaurus of English idioms. In *Proceedings of the XVII EURALEX International Congress* (pp. 348–355).

Kenesbayev, I. (2007). *Qazaq tiliniñ frazeologiyalyq sözdigi* (2nd ed.). Almaty: Arys.

Авакова Р.А. (2013). Фразеосемантика. Алматы: Қазақ университеті.

Maslova, V. A. (2001). *Lingvokulturologiya*. Moscow: Akademiya.

Orazbayeva, F. Sh., & Ryskulova, A. D. (2025). Zhasandy intellekt zhäne qazaq tiliniñ gylimi damuy: Korpus, terminologiya zhäne kontentti avtomattandyru. *Yasau universitetiniñ khabarshysy*, (4), 7–19. <https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.269>

Smagulova, G. (1998). *Mağinalas frazeologizmdardıñ ulttyq-mädeni aspektuleri*. Almaty: Gylym.

Smagulova, G. (2014). Qazaq frazeologiyasynyñ qazirgi gylimi paradigmaları. *QR UĞA Khabarshysy*, 1(44), 44–57.

Teliya, V. N. (1996). *Russkaya frazeologiya: Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokulturologicheskij aspekty*. Moscow: Shkola “Yazyki russkoy kul’tury”.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. (n.d.). *Frazeologizmdер ішкорпусы*. QazCorpus. <https://qazcorpus.kz/phrazeologizm-ishkorpus/index.php>

Даулет, Ф. Н. (2018). Dukhovnye kody kul’tury vo frazeologicheskoy kartine mira. *Tverlingua*, 5(1), 51–57. http://tverlingua.ru/archive/051/10_51.pdf

Тіл-Қазына ұлттық ғылыми-практикалық орталығы. (n.d.). *Sozdikqor.kz*. <https://sozdikqor.kz/>

ҚАЗАҚ ТІЛДІ ИНТЕРНЕТ-МЕМДЕРІНІҢ ЮМОРЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Нүрилә ЕРМАХАНБЕТ*
Зульфия ҚҰРМАНБЕКОВА*

Аңдатпа

Мақалада зерттеудің негізгі мақсаты қазақ тілді интернет кеңістігіндегі әзілдік мәтіндердің (интернет-мемдердің) өзіндік ерекшеліктерін қарастыру. Осыған байланысты қазақстандық және шетелдік лингвистер еңбектеріндегі «әзіл» ұғымы мен оның айрықша белгілеріне шолу жасалып, қазақ тіліндегі интернет-мемдерге талдау жүргізіледі. Интернет-мемдер креолизацияланған мәтіннің бір түрі болып табылады, себебі олардың құрылымында вербалды және визуалды элементтер қатар қолданылады. Креолизацияланған мәтін – вербалды (сөздік) және вербалды емес (визуалды) элементтерден құралған мәтін түрі. Яғни мәтінде сөз бен сурет, графика, эмодзи, бейне немесе басқа визуалды белгілер бірге қолданылады. Қарапайым түсіндірсек: мәтін + сурет = креолизацияланған мәтін. Мысал келтіретін болсақ: интернет-мемдер; комикстер; жарнамалар; инфографика; эмодзи қосылған посттар. Интернет-мемдер креолизацияланған мәтінге жатады, себебі онда: қысқа мәтін; сурет немесе кадр; эмоциялық визуалды элементтер қатар беріледі. Қазіргі киберкеңістіктегі коммуникацияға тән жаһандану үрдісін ескере отырып (оған ағылшын тілінің халықаралық тіл ретінде қолданылуы ықпал етеді және көптеген әзілдік интернет-мемдердің интернационалдық сипат алуына себеп болады), виртуалды кеңістіктегі орыстілді комикалық креолизацияланған мәтіндердің өзіндік ерекшеліктерін де назардан тыс қалдырмау қажет. Олардың қатарына интернеттегі әзіл өлеңдер, ерекше графикалық шаблондардың қолданылуы, оқырманның күнделікті өміріне бағытталған көптеген әзіл мәтіндеріндегі философиялық және экзистенциалдық сипат, сондай-ақ басқа мәдениеттермен салыстырғанда көркем әдебиет пен классикалық кинематография туындыларының прецедентті дереккөз ретінде жиі пайдаланылуы жатады. Зерттеудің теориялық негізін «креолизацияланған мәтін», «интернет-мем» ұғымдарын және қазіргі коммуникациядағы әзіл ерекшеліктерін зерттеген қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрайды. Ал зерттеу материалы ретінде интернационалдық сипатқа ие танымал интернет-мем шаблондары алынды.

Кілт сөздер: қазақ тілді интернет-мемдер, креолизацияланған мәтіндер, интернеттегі әзіл, интернет-дискурс, цифрлық коммуникация.

Қазір соңғы жылдары интернет-мемдер цифрлық коммуникация кеңістігінің маңызды құрамдас бөлігіне айналып, қазіргі қоғамның мәдени және тілдік үдерістеріне айтарлықтай ықпал етуде. Әлеуметтік желілер мен интернет платформалардың қарқынды дамуы мемдердің кең таралуына мүмкіндік беріп, олардың қоғамдық сана мен коммуникативтік тәжірибедегі рөлін күшейтті. Бүгінде интернет-мемдер тек ойын-сауық элементі ретінде ғана емес, әлеуметтік, мәдени

* PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан, nyrila.1997@mail.ru

* PhD қауымдастырылған профессор доцент (м.а.), М.Х.Дулати атындағы Тараз Университеті, Тараз, Қазақстан, zkurman1@jh.edu

және идеологиялық мазмұнды жеткізетін ерекше интернет-феномен ретінде қарастырылады. Интернет-мемдер мәтін, сурет, бейне, анимация немесе графикалық элементтер түрінде көрініс тауып, ақпаратты ықшам әрі экспрессивті түрде жеткізу қызметін атқарады. Олардың пайда болуы интернет-коммуникацияның бастапқы кезеңдерімен байланысты. Алғашқы мемдер форумдар мен онлайн-платформаларда әзіл сипатындағы қысқа мәтіндер мен визуалды материалдар түрінде таралған. Уақыт өте келе мемдердің құрылымы күрделеніп, олар интернет мәдениетінің маңызды компонентіне айналды. Қазіргі цифрлық ортада интернет-мемдер қоғамдық пікір қалыптастырудың және әлеуметтік реакция білдірудің тиімді құралы ретінде қызмет етеді. Мемдер қоғамдағы саяси, әлеуметтік және мәдени құбылыстарды бейнелеп, интернет аудитория арасында жылдам таралады. Кейбір мемдер белгілі бір тарихи кезеңнің немесе қоғамдық көңіл-күйдің символдық белгісіне айналып, мәдени код қызметін атқарады. Интернет-мемдердің тілдік ерекшеліктері қазіргі коммуникациядағы тілдік өзгерістермен тығыз байланысты.

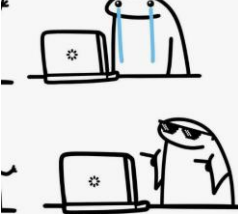
Мемдер құрамындағы қысқа тіркестер, сленг элементтер, кірме сөздер мен прецедентті мәтіндер интернет-дискурстың маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Нәтижесінде мемдер тілдің трансформациясына ықпал етіп, жаңа коммуникативтік модельдердің қалыптасуына негіз болады. Сонымен қатар интернет-мемдер әлеуметтік сын мен қоғамдық пікір білдірудің ерекше формасы ретінде де танылады. Ирония, сарказм және астарлы мағына арқылы мемдер қоғамдағы өзекті мәселелерді көрсетіп, цифрлық коммуникациядағы прагматикалық ықпал ету қызметін жүзеге асырады. Интернет-мемдер қазіргі білім беру кеңістігінде де маңызды коммуникативтік құралдардың біріне айналып отыр. Мемдер ақпаратты ықшам, көрнекі әрі эмоционалды формада жеткізу арқылы оқу материалын есте сақтауды жеңілдетеді және білім алушылардың қызығушылығын арттырады. Осыған байланысты мемдер білімді танымал студің, күрделі ақпаратты қарапайым әрі қолжетімді түрде түсіндірудің тиімді тәсілі ретінде қарастырылады. Оқу үдерісінде мем элементтерін қолдану білім алушылардың танымдық белсенділігін күшейтіп, цифрлық коммуникация жағдайындағы оқытудың жаңа формаларын қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар интернет-мемдер мәдениетаралық коммуникациядағы әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерді айқындайтын феномен ретінде де зерттеледі. Әртүрлі елдер мен мәдени ортада мемдердің мазмұны, құрылымы және қабылдануы ұлттық дүниетаныммен, тілдік ерекшеліктермен және мәдени кодтармен байланысты болады.

Әлеуметтік-мәдени факторлар мемдердің қалыптасуына ғана емес, олардың аудитория тарапынан интерпретациялануына да әсер етеді. Осыған байланысты интернет-мемдер белгілі бір қоғамның құндылықтары мен мәдени ерекшеліктерін бейнелейтін цифрлық мәдениеттің маңызды элементі болып саналады. Қазақ мемдеріне қысқалық, экспрессивтілік және бейресми стиль тән. Көп жағдайда олар ауызекі сөйлеу тіліне негізделіп, сленг элементтерімен, эмоциялық сөздермен және интернетке тән қысқартулармен беріледі. Мысалы, “өмір ғой енді”, “мен бе?”, “тура мен ғой” сияқты тіркестер мемдік контексте жиі қолданылады. Кейбір зерттеушілер интернеттің ерекше тілдік жүйесі бар екенін атап өтіп, интернет-мемді синтаксис, лексика және орфография деңгейінде жүйелі өзгерістерге ие жаңа сөйлеу жанры ретінде қарастырады. Мұндай тәсіл лингвистикалық мем ұғымын тереңірек әрі жан-жақты талдау барысында неғұрлым орынды болып табылады.

Интернет-мемдер таралуы жағынан тиімді басқа да өнімді формаларға ие. Формалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, Ю.В.Щурина интернет-мемдердің келесі түрлерін ажыратады: мәтіндік мем, мем-сурет, видеомем, креолданған мем [3, 164-б.]. Сонымен қатар басқа зерттеуде ол интернет-мемдердің қосымша бір түрі ретінде GIF-мемдерді де көрсетеді [8, 87-б.].

<i>Интернет-мемдердің келесі түрлері :</i>			
<i>мәтіндік мем</i>	<i>Видеомемдер (медиа-мемдер)</i>	<i>GIF-мемдер</i>	<i>Креолданған мемдер</i>
<i>бұл сөз тіркесі немесе қысқа фраза түріндегі мем. Ол көбінесе танымал тұлғалардың, саяси қайраткерлердің, интернет-пайдаланушылардың немесе мәдени шығармалар кейіпкерлерінің айтылымдары негізінде қалыптасады.</i>	<i>бұл әлеуметтік желілерде жарияланып, пайдаланушылар арасында таралатын қысқа бейнематериалдар. Олар кейде әуел бастан комедиялық мақсатта түсірілсе, кейде бейнежазба авторының еркінен тыс комикалық сипатқа ие болады [3, 166-б.].</i>	<i>эмоционалдық реакцияны білдіруге бағытталған қысқа анимациялық бейнелер. Олар көбінесе комментарийлерде қолданылады және вербалды емес коммуникацияның маңызды құралы болып табылады [8, 87-б.].</i>	<i>вербалды (тілдік) және бейвербалды (визуалды) компоненттердің бірлігінен тұратын күрделі мәтіндік құрылым. Олардың вербалды бөлігі – жазу немесе мәтін, ал бейвербалды бөлігі – сурет, фото немесе графикалық элементтер болып табылады [9, 180–181-бб.]. Мұндай мемдерде комизмнің пайда болуы үшін прецеденттік феномендердің танымал болуы маңызды шарт болып саналады.</i>

Қазақстанда интернетте жиі таралатын мемдер көбіне күнделікті сөйлесу тілі, әзіл-сықақ, студенттік өмір және әлеуметтік жағдайлардан құралады. Олар көбіне TikTok, Instagram және Telegram сияқты платформаларда кең тарайды. Міне, Қазақстанда жиі қолданылатын мем түрлері мен танымал үлгілері:

1. Саяси / қоғамға қатысты мемдер Бұл мемдерде көбіне саясаткерлер, қоғамдағы жағдай немесе “реформа”, “жаңа Қазақстан” сияқты тақырыптар ирониямен беріледі.	 
2. Эмоциялық жәй күйді сипаттайтын мемдер	  
3. Күнделікті өмірде онлайн коммуникация барысында қолданылатын мемдердің түрлері	 

Қорытындылай келе, интернет-мемдер қазіргі мәдени үдерістерді бейнелеумен қатар, олардың қалыптасуына да тікелей ықпал ететін маңызды цифрлық құбылыс ретінде қарастырылады. Вербалды және визуалды компоненттердің өзара үйлесіміне негізделген бұл ерекше коммуникациялық форма заманауи цифрлық дәуірдің болмысын көрсетіп, қоғам өмірінің саясат, мәдениет, өнер сияқты түрлі салаларына кеңінен енген. Интернет-мемдер әзілдік сипатқа ие болғанымен, олар қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсер етіп, әлеуметтік стереотиптердің орнығуына және мәдениаралық диалогтың дамуына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мемдерді зерттеу қазіргі цифрлық кеңістіктегі мәдени коммуникация мен әлеуметтік өзара әрекеттесу заңдылықтарын түсінуде маңызды ғылыми мәнге ие. Алдағы уақытта технологиялық прогресс пен қоғамдағы өзгерістерге байланысты интернет-мемдер

жаңа тенденцияларды көрсетіп қана қоймай, оларды қалыптастыратын, шығармашылық мүмкіндіктерді кеңейтетін және ұжымдық эмоцияны білдіретін күрделі мәдени құрал ретінде дами бермек. Сондықтан интернет-мемдер феномені зерттеушілер үшін де, медиа саласы мамандары мен интернет пайдаланушылары үшін де өзекті әрі қызығушылық тудыратын ғылыми нысан болып қала береді.

Әдебиеттер

Загоруйко А.О., Ефремова М.А. Потенциал использования интернет-мемов в качестве обобщающего средства // Вопросы преподавания методики в вузе. 2019. Т. 8, № 28. С. 12–21.

Зиновьева Н.А. Воздействие мемов на интернет-пользователей: типология интернет-мемов // Вестник экономики, права и социологии. 2015. № 1. С. 195–200.

Иссерс О.С. Потенциал трансформации поликодового интернет-мема в событийном контексте 2020 года // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2. Языкознание. 2021. Т. 20, № 2. С. 26–41. DOI: 10.15688/jvolsu2.2021.2.3.

Канакина С.В. Мем как единица передачи культурной информации языковыми и неязыковыми средствами // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2013. № 20 (680). С. 243–249.

Кэмп-Гузар Д. (Интернет-)мем как новый медиажанр. Постановка вопроса // Медиалингвистика. 2019. Т. 6, № 1. С. 103–121. DOI: 10.21638/spbu22.2019.108.

Лысенко Е.Н. Интернет-мемы в коммуникации молодежи // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. 2017. Т. 10, № 4. С. 410–424. DOI: 10.21638/11701/spbu12.2017.403.

Олейникова А.М. Интернет-мем как способ воспроизводства культуры // Общество: философия, история, культура. 2017. № 8. С. 164–166.

Пишкова Е.Ю., Смирнова М.С. Интернет-мемы: коммуникативный и транслатологический аспекты // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2019. № 3 (136). С. 180–187.

Поляков Е.М. Меметика: наука или парадигма? // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Философия. 2010. № 2. С. 160–165.

Рыжков К.Л. Классификация интернет-мемов в реалиях 2021 года // Культура и искусство. 2021. № 9. С. 18–28. DOI: 10.7256/2454-0625.2021.9.3645

THE FUNCTIONING OF EMOTICONS IN INTERNET COMMUNICATION

Зульфия ҚҰРМАНБЕКОВА *

Abstract

The article studies the functioning problem of emoticons (graphic means of expressing emotions and feelings) in Internet communication. The relevance of the article is due to the increasing introduction of mobile technologies into people's daily lives, which leads to a gradual transformation of the process of interpersonal communication itself, in which "real" communication replaced by "virtual" one. Written speech in Internet communication is characterized by an insufficiently expressed emotional component, which in verbal communication manifests itself through a combination of verbal (intonation, tone) and non-verbal means (gestures, facial expressions, body language). The solution to this problem is the use of paralinguistic means of communication, such as emoticons. The article examines the history of the appearance of emoticons in writing, their varieties and purpose of use in messages and various classifications of emoticons as well. The article analyzes the main approaches to the study of the functioning of emoticons on the Internet, in general, and in real statements published by users on the social network Twitter, in particular. This scientific article also reveals a number of aspects of using emoticons in messages on the Internet to express different degrees of utterance emotionality. The purpose of this study is to analyze English-language comments on social networks. The material for the study was the comments of the Twitter network. The main research methods were descriptive-analytical and the method of continuous sampling of comments on social networks.

Keywords: Internet communication, social network, emotions, emoticons.

The integration of the Internet into everyday life has considerably transformed approaches to interpersonal communication. Communication practices that were previously realized predominantly through oral speech have increasingly adapted to textual forms within virtual interaction. This phenomenon can primarily be attributed to the expansion of communicative boundaries resulting from the rapid development of digital technologies. These technologies provide individuals with Internet access, regardless of geographical location, with the opportunity to engage in simultaneous communication on a wide range of topics.

Thus, consequently, social and demographic barriers are gradually diminishing: representatives of different age groups, professional communities, and countries are able to communicate freely and without substantial restrictions.

The increasing prevalence of texts accompanied by graphic illustrations and various visual symbols on social networking platforms, the present study examines the functional characteristics of emoticons in Internet communication. As a distinct type of graphic sign, emoticons perform a significant role within digital discourse. As the result, social and demographic constraints are gradually diminishing, allowing individuals from diverse age groups, professional backgrounds, and countries to engage in communication freely and without substantial barriers.

* PhD қауымдастырылған профессор доцент (м.а.), М.Х.Дулати атындағы Тараз Университеті, Тараз, Қазақстан, zkurman1@jh.edu; PhD, Associate Professor, M.H. Dulaty Taraz University, Researcher, Johns Hopkins University, Washington, D.C., USA.

Given the increasing prevalence of texts accompanied by graphic illustrations and various visual symbols on social networking platforms, the present study explores the functional features of emoticons in Internet-mediated communication. As a distinct category of graphic signs, emoticons perform a significant role within digital discourse.

The term *emoticon* originates from the English word *emotion*. In addition, such lexical units as *emoticon*, *emotion icon*, and *smiley* are used to denote pictographic representations of emotions. In most cases, they consist of typographic symbols, for example: *thank you* :), *that is unfortunate* :(, *oh, do not mention it* :D, etc. [Kurmanbekova, 2023, p. 132].

The earliest smileys emerged as a means of expressing users' emotions in online communication. The American computer scientist Scott Elliott Fahlman proposed the use of a set of symbols specifically designed for this purpose [Blagdon, 2013]. For instance, when the sequence :-) is viewed sideways, it resembles a smiling human face ☺. Conversely, reversing the parenthesis produces a facial expression associated with negative emotions: ☹:-).

Also, the smiling emoticon became a universally recognized and easily interpretable symbol among participants in online communication; consequently, its meaning required no further explanation. In digital interaction, a smiley may perform multiple communicative functions: it can express a positive emotional state, mitigate the intensity of a conversation, and convey a friendly or supportive attitude toward the interlocutor.

According to the definition provided by the Oxford English Dictionary, an emoticon is a facial representation created through various combinations of keyboard characters in electronic communication that serves to convey the author's emotional state or the intonational nuance of a message [Nashkhoeva, 2011]. From this perspective, the term *emoticon* is synonymous with the notion of a "text-based smiley" and is widely employed in Kazakh-language Internet discourse. In contemporary usage, however, the term *emoticon* has also acquired a broader semantic scope and may encompass such graphic units as emojis and GIFs [Crystal, 2011, p. 13].

The term *emoji* originates from the Japanese language and literally translates as "picture character" (*e* — "picture," *moji* — "character"). Emojis are used in textual and other forms of electronic communication as small digital images or graphic symbols representing emotions, objects, or concepts [Blagdon, 2013]. Their functional range is extensive, encompassing facial expressions, gestures, objects, animals, geographical entities, and natural phenomena.

Academic research has predominantly focused on computer-mediated forms of communication, including chat messages, emails, forums, and web-based platforms. At present, the widespread use of mobile devices, such as smartphones and tablets, has contributed to the rapid development of digitally mediated genres characterized by a hybrid oral-written nature. This process has led to the emergence of new functional features and constraints in the use of graphic symbols. Consequently, emoticons have evolved into one of the most flexible and adaptive graphic systems within the mobile communication environment.

Although emoticons have been used since the late 1990s, their large-scale dissemination is particularly associated with the introduction of the emoji keyboard in the iOS 6 operating system developed by Apple in 2012. In natural communicative settings, the achievement of communicative intent is facilitated through a broad spectrum of verbal and nonverbal resources, including intonation, stress, voice modulation, gestures, facial expressions, body movement, and visual appearance. However, as virtual communication

environments such as forums, blogs, and instant messaging are predominantly text-based, suprasegmental and nonverbal cues are only minimally represented within them. To compensate for this limitation, graphic communicative devices, particularly emoticons, have become extensively utilized. At present, the overwhelming majority of internet users employ emoticons on a regular basis, and billions of graphic symbols are exchanged daily in digital interaction. Empirical studies indicate that visual information may be processed by the human brain within approximately 13 milliseconds, thereby demonstrating the efficiency of emoticons as a rapid and effective medium for the transmission of emotional information. Furthermore, users frequently perceive visual symbols as more effective in conveying emotions than verbal expressions.

In addition to their emotive function, emoticons also perform an illocutionary function by clarifying the communicative intention of a message and compensating for the absence of nonverbal signals in written discourse. Previous research has demonstrated that emoticons accompanying verbal content may significantly influence the pragmatic interpretation of a text and alter its emotional and evaluative tone.

For example:

- ***I think I've seen this film before...*** 😏 😏
- ***Maybe this is a good thing after all!*** 😏 😏
- ***Bob, please, one thing at a time*** 😏 😏
- ***I'm angry because multi-millionaires like you have rigged our economy at the middle class' expense.*** 😡 😡 😡

In the given example, emoticons function as modifiers that intensify emotional meaning [Dresner, 2010, p. 261]. More specifically, they contribute to the specification of the emotional nuance of the text and explicitly reinforce the author's affective state.

Furthermore, different categories of emoticons may perform distinct pragmatic functions depending on the communicative context. The linguist Luor T. classifies emoticons into three principal categories: positive, negative, and neutral emoticons. According to the researcher, negative emoticons may produce unfavorable pragmatic effects not only in routine communicative situations but also in more complex communicative contexts, such as debates, exchanges of opinion, or the coordination of collaborative activities [Luor, 2010, p. 892].

For example :

- ***I have no idea what to do*** 😞
- ***Last day of the half term is tomorrow*** 😞 😞 ***and we re-open on Monday 23rd February. Please ensure your fees are paid by tomorrow (if paying by cash) or by Sunday*** 🙌 ***if you are paying online. Please refer to our Payments of Fees Policy for more information on unpaid fees.***

According to the classification proposed by Robert R. Provine, the primary function of graphic devices is to clarify or reinforce the meaning of a textual message. These devices may be categorized into several types [Provine, 2007, p. 303]:

a) messages consisting exclusively of emoticons.

As an example, the researcher presents users' reactions to a post concerning the purchase of a new car.

- ***It's my new baby*** 🚗 😍
- 😍 😍 😍 😍 😍 😍 😍 😍
- 😂 😂 😂 😂 😂 😂

- ❤️❤️❤️❤️❤️❤️❤️❤️
- 🔥🔥🔥🔥🔥🔥🔥

b) emoticons positioned at the beginning or the end of a message, which represent the most frequently occurring type. For example:

- *Sooo hot today* 🔥
- *Back again* 🦸🦸
- *The major issue is you* 🍌
- 🤖 *Truth. All tools can be used for good or evil*

c) emoticons embedded within the body of a message. Emoticons inserted into the middle of a text may alter its pragmatic nuance and intensify emotional expressiveness. For example:

- *Interesting* 👉 *I keep blocking and reporting every tweet but it keeps popping up LOL*
- 😂😂
- *I can think of 100 things more important*

Z. K. proposes the following gradation of emotional categories [Kurmanbekova, 2022, p. 167].

1) Smileys are utilized to indicate the propositional relation underlying an utterance; that is, they clarify semantic and pragmatic connections that may be difficult to identify in the absence of a smiley.

- *Pure truth* 😭
- 😊 *It's not yet that good*

2) They are utilized to intensify the propositional relation underlying the utterance, thereby reinforcing the emotional and pragmatic intensity of the message.

- *It's inevitable* 😭😭
- *Bro, share your optimism* 🙏🙏

3) They are utilized to reinforce or mitigate the illocutionary force of a speech act.

- *Wow love this bag!* 😍
- *I need these boots* 🙏🙏
- *Will you ship to Brazil? BR BR BR*

4) They are used to express a contrast with the explicit content of an utterance, often conveying humor or irony. For example, reactions to a video description:

- *British accent is music to my ears.*
- *WOTAH!* 😂 *Enjoy your music.*
- *Fight meee!* 🔥
- *I need an English to English dictionary listening to you guys* 🤔

5) They are used to add an additional emotional nuance to the propositional content of an utterance.

- *What is the number for the cute bag?* 🤔🤔
- *I don't want to believe* 🤔👉

6) They are used to convey the intensity of emotions.

- 😍😍😍 *Nice*
- *Precious!* ❤️❤️❤️
- *Love it* 🔥💋

Overall, emoticons constitute a significant object of scholarly inquiry as a linguistic means of expressing affect in virtual environments. In social media communication, they

play an important role in representing the dynamics of interlocutors' emotional states and affective expression. The widespread use of emoticons is further evidenced by the fact that, in 2015, the Oxford Dictionaries selected the "Face with Tears of Joy" emoji as its Word of the Year. This phenomenon can be explained by the capacity of such graphic symbols to facilitate the efficient encoding and transmission of emotional content in online interaction.

However, despite of substantial body of research on this topic, the extent to which emoticons contribute to more complex levels of textual interpretation remains insufficiently investigated within linguistic scholarship.

Thus, the present analysis demonstrates that emoticons perform their conventional functions in forum discourse. These include the expression of emotional states, the complementation of propositional meaning, the specification of expressive and prosodic nuances, and the establishment and maintenance of interpersonal contact. Moreover, emoticons are frequently used in conjunction with punctuation marks and, in certain cases, substitute for them, thereby replicating and extending the functional range of punctuation in written communication.

References

Kurmanbekova Z.R. İfadeler Sosyal Ağın Ayrılmaz Bir Parçasıdır // Ege üniversitesi türk dünyasi araştırmaları enstitüsü'nün kuruluşunun 30. yılı anısına Uluslararası türk dünyasi sosyal bilimler sempozyumu. Türkiye, İzmir 2022. – P. 57-61.

Blagdon J. How emoji conquered the word // The Verge. 04.03.2013. URL: <http://www.theverge.com/2013/3/4/3966140/how-emoji-conquered-the-world> (қаралған күні: 25.04.2026)

Нашхоева М.Р. Взаимодействие пунктуаци-он-ных знаков и эмотиконов в текстах форумов // Вестник ЧГПУ. 2011. No12. С. 321 –327. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-punktuatsionnyh-znakov-i-emotikonov-vtekstah-forumov> (қаралған күні:25.04.2023)

Crystal D. Internet Linguistics, a student guide.London: Routledge, 2011.

Dresner E., Herring S.C. Functions of the non-verbal in CMC: Emoticons and illocutionary force. Communication Theory. 2010. No20.P. 249–268.

Luor T., Wu, L.-L., Lu, H.-P., & Tao, Y.-H. The effect of emoticons in simplex and complex task-oriented communication: An empirical study of in-stant messaging//Computers in Human Behavior. 2010. No26(5).P. 889–895

Provine R.R., Spencer R.J., Mandell D.L. Emo-tional expression online Emoticons punctuate website text messages// J Language Social Psychol. 2007.No26(3).P. 299–307

Yus. Not all emoticons are created equal / Lin-guagem em (Dis) curso (special issue on relevance theory).2014. No 14(3).P. 511–529.

Annotatsiya

Mazkur maqolada insonning muayyan bir obyekt (tashqi olamdagi jonli, jonsiz predmetlar, tabiat, jamiyat hodisalari, g'oyalar, qarashlar va h.k.)ga nisbatan assotsiatsiyalarining hosil bo'lishi va ushbu obyekt haqidagi bilim va tasavvurlarining xotirasida tiklanishi to'g'risida fikr yuritiladi. Bundan tashqari, assotsiatsiyalar individual yoki jamoaviy, milliy-madaniy, ijtimoiy, maishiy, diniy xarakterda bo'lishi yoki insonning yoshi, kasbi, jinsi, hududi, millati, so'zlashadigan tili, ruhiyati kabi qator omillar ta'sirida turli xususiyatlarga ega bo'lishi tahlillar asosida dalillangan.

Kalit so'zlar: assotsiatsiya, assotsiativ birlik, maydon nazariyasi, assotsiativ maydon, gender lingvistikasi, gender tahlil, gender omil, gender xoslanis.

GENDER ANALYSIS OF ASSOCIATIVE LEXICAL UNITS**Abstract**

This article discusses the formation of associative responses in relation to a specific object (animate and inanimate objects in the external world, natural and social phenomena, ideas, views, etc.) and the retrieval of knowledge and mental representations of such objects from memory. Furthermore, the analysis demonstrates that associations may be individual or collective in nature, and may carry national-cultural, social, everyday, or religious characteristics — or may acquire various properties under the influence of factors such as a person's age, profession, gender, region, nationality, spoken language, and psychological state.

Keywords: association, associative unit, field theory, associative field, gender linguistics, gender analysis, gender factor, gender markedness.

Ma'lumki, assotsiatsiyalarning xarakteriga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri gender omilidir. Inson ijtimoiy-madaniy jins sifatida erkak yoki ayol jinslariga guruhlanar ekan, bu xususiyat ushbu ikki toifaning olamni idrok etishi, tasavvurlari, voqelikni baholashi va hatto nutqida qanday birliklarni tanlab ishlatilishida ham kuzatiladi. Bu holat uning nutqida qo'llangan jinsga ishora qiluvchi birliklar – emotsional-bo'yoqdor so'zlar, iboralar, qarg'ishlar, so'kish so'zlari, o'xshatishlar, gender stereotiplarda namoyon bo'ladi.

Barcha tillarda mavjud bo'lgan insonning ijtimoiy-madaniy jinsiga ishora qilib turuvchi bu kabi birliklar gender xoslangan birliklar bo'lib, gender lingvistikasining o'rganish obyekti sanaladi. Bunday birliklar bevosita yoki bilvosita *shaxs* tushunchasi bilan bog'lanadi hamda birvaqtda shaxsning jinsi haqida ma'lumot tashiydi. Masalan, o'zbek tilidagi *ota, amaki, tog'a, yigit, chol, bobo, qaynota, ona, ayol, qiz, kelin, qaynona* kabilar bevosita jinsga ishora qiluvchi birliklar bo'lib, ularni “gender birliklari” deyish mumkin. Shuningdek, barcha tillarda faqat ayollar yoki erkaklar nutqida qo'llanuvchi qarg'ish, so'kish, haqorat, erkalash-suyishni anglatuvchi sintaktik qurilmalar, murojaat birliklari mavjudki, ular muayyan til jamoasi yoki alohida shaxslar nutqining gender xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Bunday birliklar muayyan til jamoasida hosil qilinib, etnik

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Toshkent amaliy fanlar universiteti, Toshkent, O'zbekiston, ORCID: 0009-0001-8202-9995, botirtojiboyev19@gmail.com

shartlangan birliklar sanalsa-da, nutq egalarining ijtimoiy-madaniy jinsini aniq aks ettirishiga ko'ra ham ahamiyatlidir.

Ijtimoiy-madaniy jins, ya'ni gender omili shaxsning xulq-atvori, dunyoqarashi, muloqot madaniyati kabilarga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biridir. Ushbu omil hatto erkak va ayollarda hosil bo'ladigan lisoniy assotsiatsiyalar xarakteriga ham ta'sir ko'rsatadi. Lisoniy assotsiatsiyalarning ayol va erkaklarda farqlanishi til birliklarining gender omili bilan aloqador holda muayyan guruhlariga ajralishini ko'rsatadi.

Til egalarining tashqi olamni idrok etishi va baholashida, ularda olam haqidagi tasavvurlarning shakllanishida ijtimoiy-madaniy jins sifatidagi roli muhim o'rin tutadi. Muayyan bir voqelikning ayol va erkaklarda har xil tasavvurlarni uyg'otishi ularning tashqi olamni turlicha idrok etishlari, narsa-predmetlar, voqea-hodisalarga erkak yoki ayol jinsiga mansubligidan kelib chiqib baho berishlaridan darak beradi.

Ayol va erkaklarda hosil bo'ladigan lisoniy assotsiatsiyalarning bir-biridan farqlanishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: 1. Lisoniy omillar. 2. Nolisoniy omillar.

Insonda muayyan turtki so'zga nisbatan qanday mazmunli lisoniy assotsiatsiyalar hosil bo'lishi ushbu birlikning semantik, grammatik, uslubiy, derivatsion va boshqa xususiyatlari bilan ham bog'liq. Assotsiatsiyalar xakteri, mazmunining turtki so'zlarning lingvistik xususiyatlari bilan bevosita aloqador bo'lishini lisoniy omil ta'siri sifatida baholash mumkin.

Har bir tilda shunday birliklar mavjudki, ular to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita jins bilan bog'liq assotsiatsiyalarni shakllantirishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida jins ifodalovchi *ota, ona, singil, aka* kabi so'zlarga nisbatan til jamoasida gender jihatdan farqlanuvchi qator lisoniy assotsiatsiyalar yuzaga kelishi mumkin. Ya'ni, *ota* so'ziga nisbatan *ona* assotsiatsiyasi, aksincha, *ona* so'ziga nisbatan *ota* javob reaksiyasi; *singil* so'ziga nisbatan *opa*; *aka* so'ziga nisbatan *uka* assotsiatsiyasi hosil bo'lishi mumkin. Ushbu assotsiatsiyalar *ota, ona, singil, aka* turtki so'zlari bilan nafaqat qarindoshchilik tushunchasini anglatishiga ko'ra, balki jinsga ishora qilish xususiyatiga ko'ra ham assotsiativ aloqaga kirishadi.

O'zbek tilida yana shunday birliklar mavjudki, ular bevosita muayyan jins vakillari, ularning xulq-atvori, kasbi, ijtimoiy rollari kabilar bilan bog'lanadi. Bu holat ayni shunday birliklar turtkisi asosida insonda gender belgili assotsiatsiyalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida *mehr* so'ziga nisbatan til egalarida hosil bo'ladigan *ona, ona mehri* assotsiatsiyalari *mehr* va uning subyekti o'rtasidagi bog'liqlikni anglatadi. *Mo'ylov* so'ziga nisbatan til egalarida hosil bo'ladigan *yigit, erkak, er, tog'a, chol, amaki* assotsiatsiyalari narsa va uning egasi o'rtasidagi tegishlilik munosabatiga asoslanadi. *Ro'mol, do'ppi, atlas, adras* kabi birliklarga nisbatan *qiz, ayol, kelin* kabi shaxs va uning jinsiga ishora qiluvchi assotsiatsiyalarning hosil bo'lishiga narsa va undan foydalanuvchi ayol jins vakillari o'rtasidagi aloqadorlik turtki berishi mumkin. Yoki ayol jinsi vakillarining kasbini bildiruvchi *hamshira, kotiba, tikuvchi* birliklarining *ayol, qiz* assotsiatsiyalariga; *cho'pon, duradgor, mexanik, baliqchi, etikdo'z, konchi* kabi erkaklar kasbini anglatuvchi so'zlar esa *erkak, yigit* assotsiatsiyalariga turtki berishi kuzatiladi.

Insonning ijtimoiy rollarini ifodalovchi *ota, qaynota, kuyov; ona, qaynona, kelin, ovsin* kabi leksik birliklar ham jinsga ishora qilishiga ko'ra til egalarida *ota – erkak, farzandi bor erkak; qaynota – erkak, er; kuyov yoki kelinning otasi; kuyov – erkak, uylangan yigit, er; ona – ayol, farzandi bor ayol, xotin; qaynona – ayol, kelin yoki kuyovning onasi, xotin; kelin – ayol, turmushga chiqqan qiz, xotin; ovsin – ayol, aka-ukalarning xotini* assotsiatsiyalarini hosil qilishi mumkin.

Ayol va erkaklar xulq-atvorini anglatuvchi birliklar orqali ham jinsga ishora qiluvchi assotsiatsiyalar voqelanadi. Masalan, *nomard*, *xotinboz*, *xotinchalish*, *shilqim* kabi salbiy bo'yoqqa ega leksemalar *erkak*, *yigit*, *er* assotsiatsiyalarini; *shallaqi*, *suyuqoyoq*, *yengiltak* kabi salbiy konnotatsiyali birliklar *ayol*, *qiz*, *juvon* assotsiatsiyalarini hosil qilishi mumkin. Ijobiy bo'yoqqa ega *oqila*, *iboli*, *hayoli*, *latofatli*, *pazanda* birliklari *ayol*, *qiz*, *juvon*; *botir*, *dovyyurak*, *shunqor*, *bahodir* leksemalari esa til egalarida *erkak*, *er*, *yigit*, o'g'lon javob reaksiyalarini hosil qilishi mumkin.

Xuddi shunday, qarg'ishlar, so'kishlar, suyish-erkalash birliklari, murojaat shakllari ham ularning turtkisi asosida yuzaga keladigan lisoniy assotsiatsiyalarning gender jihatdan farqlanishiga sabab bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida qo'llanuvchi *onang senga girgitton*, *onang o'rgilsin* kabi erkalash-suyish birliklari; *onang o'lsin*, *onaginasiz qolgin* qarg'ishlari *ona*, *ayol* assotsiatsiyalarini; *onangni uch qo'rg'ondan ko'rsataman*, *bo'yingni uzaman* kabi qo'pol-dag'al konstruksiyalar hamda *birodar*, *do'stim*, *ulfat*, *jo'ra* murojaat birliklari esa til egalari xotirasida *erkak*, *yigit* assotsiatsiyalarini tiklashi mumkin. Bunday assotsiatsiyalarning yuzaga kelishiga ayrim qarg'ish, so'kish, murojaat birliklarining faqat ayol yoki erkaklar nutqiga xoslanganligi turtki beradi. Demak, assotsiatsiyalarning gender jihatdan farqlanishida bu kabi til birliklari muhim o'rin tutadi.

Ayol va erkaklarga xos gender xususiyatlar ularning nutqida ham kuzatiladi. Har bir til jamiyatida bu ikki jins vakillari nutqida ishlatiluvchi maxsus nutqiy birliklar farqlanadi. Bularning hammasi ayol va erkaklarning assotsiatsiyalarida ham farqli holatlarni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, har ikki jins vakillari assotsiatsiyalarida umumiy jihatlar ham ko'zga tashlanadi. Ularning assotsiatsiyalaridagi umumiylik ayrim voqea-hodisalarni bir xilda idrok etishi, voqelikka bir xilda yondashuvi, bilim va tasavvurlarining aynanligi kabilar bilan bog'liq.

Xarakterli jihat shundaki, turli jins vakillarida hosil bo'ladigan lisoniy assotsiatsiyalarda har doim ham gender xoslanganlik belgisi kuzatilavermaydi. Ayol va erkaklarda yuzaga keladigan lisoniy assotsiatsiyalar bir-biriga mos kelishi hamda ularning jins xususiyatlari bilan bog'liq holda bir-biridan farqlanishi mumkin.

Lisoniy assotsiatsiyalarning gender jihatdan farqli bo'lishida inson omili bilan bog'liq nolisoniy omillar ham ahamiyatli. Ayol va erkaklarga xos ruhiy-emotsional holat, ularning voqelikni baholash tarzi, dunyoqarashi, xulq-atvori, tashqi ko'rinishi, ijtimoiy rollari va boshqa belgilariga nisbatan jamiyat a'zolarida hosil bo'lgan bilim va tasavvurlar assotsiatsiyalarning gender jihatdan farqlanishiga sabab bo'ladi. Masalan, erkaklarning baquvvat, yelkador bo'lishlari haqidagi stereotiplar til jamoasida *erkak* leksemasiga nisbatan *baquvvat*, *yelkador*, *sersoqol*, *mo'ylabli*, *sallali* assotsiatsiyalarining yuzaga kelishiga turtki berishi mumkin. Yoki ayol va erkaklarning narsa-predmetlarni, voqelikni baholashga yondashuvlarining turlicha bo'lishi ham ularning assotsiatsiyalarida farqli holatlarni yuzaga keltiradi.

Bundan ko'rinadiki, "gender omili insonning tabiiy jinsi va ijtimoiy "yuklari"ni hisobga oluvchi shaxsning muhim tavsiflaridan biri bo'lib, hayoti davomida o'zini namoyon qilishida, shuningdek, jamiyatning boshqa a'zolari tomonidan e'tirof etilishida unga ta'sir ko'rsatadi". Turli jins vakillarining narsa-predmetlar, voqea-hodisalarni qay darajada bilishi, tasavvurlari, ushbu narsa-predmetlar, hodisalarga bo'lgan munosabati, madaniy, diniy qarashlari, ruhiy-emotsional holati, xulq-atvori, jamiyatda bajaradigan ijtimoiy rollari, qiziqishlari kabi nolisoniy omillar ularda vujudga keladigan assotsiatsiyalarning xarakteriga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Quyida ushbu nolisoniy omillarning o'zbek erkak va ayol sinaluvchilarida yuzaga keladigan lisoniy assotsiatsiyalar xarakteriga ta'sirini tekshiramiz.

1. O'zbek ayol va erkaklarining narsa-predmetlar, voqea-hodisalarni turlicha idrok etishi ularda hosil bo'ladigan lisoniy assotsiatsiyalarda farqlarni yuzaga keltiradi. Insonda muayyan narsa-predmet, voqea-hodisalarga nisbatan turli assotsiatsiyalarning hosil bo'lishiga, avvalo, uning mazkur obyektini qanday idrok etishi, u haqidagi bilim va tasavvurlari, bahosi muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda assotsiatsiyalar xarakteriga insonning jinsi ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Har bir insonning tashqi olam, undagi narsa-predmetlar, voqealar, tabiat, jamiyatdagi hodisalarni idrok etishida, axborotlarni qabul qilishi va qayta ishlashida individual yondashuvi kuzatiladi. Insonning hayot tarzi, qanday voqea-hodisalarni boshidan kechirganligi, atrofidagi kishilarning unga bo'lgan munosabati, o'zaro hamkorlik aloqalari, mehnat, o'qish-o'rganish faoliyati davrida o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalari, yoshi va boshqalar uning tashqi olamdagi narsalar, hodisalarni o'z bilim va tasavvurlari, hayotiy tajribasi asosida idrok etishi, baholashiga sabab bo'ladi. Shu jihatdan ham muayyan bir insonning olam haqidagi bilim va tasavvurlari har doim ham yaqinlari, do'stlari, hamkasblari qarashlari, tasavvurlari bilan mos kelavermaydi. Bunday farqlanish kishilarda turli obyektlar bo'yicha hosil bo'ladigan assotsiatsiyalarda ham farqli jihatlar bo'lishiga sabab bo'ladi. Mazkur holat nafaqat bir millat vakillari, hatto turli millat kishilarining umumiy obyekt, narsa-predmetlar, voqea-hodisalar bo'yicha yuzaga keladigan assotsiatsiyalarida ham ko'zga tashlanadi.

Manbalarda qayd etilishicha, qozoq xalqi bo'ri obrazida ijobiy, ya'ni kuchli va jasur himoyachi obrazini tasavvur qiladi, rus xalqi esa bo'rini yirtqich hayvon sifatida idrok qiladi. Xuddi shunday, o'zbek xalqi ham bo'rini yirtqich hayvon sifatida qabul qiladi. Demak, turli millat vakillarida ham assotsiatsiyalar obyektning qanday idrok qilinishi bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Bundan xulosa qilish mumkinki, inson nafaqat individual shaxs, balki millat vakili sifatida milliylik belgisiga ega shaxs hamdir. Bu xususiyat unda hosil bo'ladigan assotsiatsiyalarning milliylik belgisi bilan ajralib turishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Rus olimi N.A. Berdyayev bu haqida quyidagi asosli xulosani bayon qilgan: "Inson kishilik jamiyatiga rus, fransuz, nemis yoki ingliz kabi abstrakt shaxs sifatida emas, balki milliy individuallikka ega milliy shaxs sifatida mansubdir... Milliy inson shunchaki insondan kam emas, balki ko'proq belgiga ega, unda umuman insonning nasliy xususiyatlari va yana individual-milliy jihatlari ham mavjuddir". Demak, kishilarda tashqi olamdagi narsa-predmetlar, voqea-hodisalarga nisbatan qanday assotsiatsiyalarning hosil bo'lishiga ularning olamni qanday idrok etishi ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Umuman olganda, o'zbek erkaklari biror bir obyektini idrok etar ekan, uning nima ekanligi, qanday xususiyati mavjudligi, vazifasi, nimaga mo'ljallanganligi, insonga ta'siri, makoni kabi masalalarga e'tibor qaratishadi. Obyektini anglashga bo'lgan bunday yondashuv ularda mana shu obyekt bo'yicha muayyan tasavvurlarni hosil qiladi. O'zbek ayollari esa ayni shu obyektini idrok etishni, uning nima ekanligini tushunishni hissiy munosabat darajasida amalga oshiradilar. Masalan, erkak kishining qo'lga biror bir soat berilsa, ushbu soatni qo'lga olgach, quyidagi savollarga javob izlaydi: *Bu soat qanday ishlaydi?, U qayerda ishlab chiqarilgan? Vaqtini aniq ko'rsatadimi?* kabilar. Agar ayol kishiga ushbu soat taqdim etilsa, u dastlab soatning tashqi ko'rinishi (bejirim yoki bejirim emasligi), bunaqa soatlarning unga yoqish-yoqmasligi masalasiga e'tibor qaratadi. Bunday yondashuv ko'pchilik o'zbek erkak va ayollarida kuzatilsa-da, hammaga xos umumiy jihat sifatida baholanmasligi lozim. Obyektini o'rganish, uni tushunishga yondashuvlar nafaqat turli jins vakillari, balki bir jins vakillarida ham bir-biridan farq qilishi, har insonda o'ziga xos individual yondashuvlar kuzatilishi mumkin.

Adabiyotlar

Saydaliyeva M. (2025) *Pretsedent nomlar tadqiqi*. Toshkent: Bookmany print.

Usmonova Sh.(2019) *Lingvokulturologiya*. Toshkent: Adabiyot uchqunlari.

Лутфуллаева Д.(2017) *Ассоциатив тилишунослик назарияси*. Тошкент: Meriyus.

Нурмонов А.(2006) *Структур тилишунослик: илдизлари ва йўналишлари (ўқув қўлланма)*. Андижон: Ҳаёт.

Сафаров Ш.(2006)*Когнитив тилишунослик*. Жиззах: Сангзор.

Собиров А.(2004) *Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси таъйини асосида тадқиқ этиши*. Тошкент: Fan.

Худойберганава Д.(2015)*Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик таъқини*. Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ.

O'ZBEK TILIDAGI IDIOMALAR: ZAMONAVIY NUTQDAGI FAOLLI GI VA MA'NO O'ZGARISHLARI

Doniyor RAKHIMOV*

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot o'zbek tilidagi idiomalarning zamonaviy nutqda namoyon bo'layotgan funksional faolligini, ularning tarixiy-ma'naviy qatlamdan hozirgi kommunikativ makonga o'tish jarayonida yuzaga kelayotgan semantik o'zgarishlarini hamda ko'p ma'nolilikka moyillik darajasini kompleks tahlil qiladi. Maqolada idiomalarning ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, reklama va yoshlar diskursida qayta talqin qilinishi, konnotativ yukining kuchayishi yoki pasayishi, shuningdek, nutqiy pragmatika nuqtayi nazaridan ularning stilistik funksional spektri aniqlanadi.

Kalit so'zlar: turg'un birikmalar, frazeologizmlar, zamonaviy nutq, semantik o'zgarish, ma'no kengayishi, nutq madaniyati, kontekstual ma'no, til dinamikasi.

UZBEK IDIOMS: THEIR ACTIVITY IN MODERN SPEECH AND SEMANTIC CHANGES

Annotation

This study provides a comprehensive examination of the functional activity of Uzbek idioms in contemporary discourse, focusing on their semantic transformations as they transition from traditional cultural-linguistic layers to modern communicative environments, as well as their increasing tendency toward polysemy. The article explores how idioms are reinterpreted in mass media, social networks, youth language, and advertising discourse, noting shifts in their connotative load and the expansion of their pragmatic and stylistic functions.

Keywords: fixed expressions, phraseological units, modern speech, semantic change, meaning extension, speech culture, contextual meaning, language dynamics.

Til inson tafakkurining eng murakkab semiotik tizimidir. Uning barcha sathlarida – fonetik, leksik, grammatik va pragmatik darajalarda – bevosita ifodalanmagan, ammo chuqur konseptual asosga ega bo'lgan ma'no qatlamlari yashiringan bo'ladi. Ushbu yashirin qatlamlarning eng yorqin ko'rinishlaridan biri ideoma (idiomatik birliklar) hisoblanadi. Ideomalar struktur jihatdan oddiy frazeologik konstruksiyaga o'xshasada, semantik nuqtayi nazardan juda murakkab, ko'p qatlamli va kognitiv modellashtirishni talab qiladigan birliklardir. (Abdullayeva, 2024, 5b). Lingvistik adabiyotlarda ideoma “kalka qilib tarjima qilib bo'lmaydigan”, “tarkibiy qismlarining yig'indisi umumiy ma'noni bermaydigan”, “madaniy-kognitiv konnotatsiyalarni tashuvchi” birlik sifatida talqin qilinadi. Ammo zamonaviy lingvistika ideomani faqat tayyor til birligi sifatida emas, balki inson ongi va madaniyatining lingvokognitiv strukturasini qayd etuvchi mental fenomen sifatida ko'ra boshladi. Ideomada til, madaniyat, tarixiy tajriba, ijtimoiy stereotiplar, kollektiv ong va konseptual metafora mexanizmlari uzviy birlashadi. Shu bois ideomaning haqiqiy mohiyatini ochish uchun uni nafaqat frazeologiya doirasida, balki kognitiv lingvistika, pragmatika, semantika, madaniy antropologiya, psixolingvistika, hamda discourse analysis

* University of Business and Science Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi magistranti doniyorrahimov2000@gmail.com

kabi ko‘plab fanlararo yondashuvlar nuqtai nazaridan tahlil qilish zarur. Zotan, ideoma tilning oddiy “bezagi” emas; u insonning dunyoni idrok etish shaklini kodlaydigan kognitiv birlikdir.(Abduvaliyeva, 2023, 4-b).

Zamonaviy global kommunikatsiya sharoitida ideomatik birliklar tarjimashunoslik, chet tillarini o‘qitish, pragmatik muloqot strategiyalarini shakllantirish va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Chunki ideomatik mazmunni noto‘g‘ri talqin qilish nutqning noto‘g‘ri tushunilishiga, hatto intermadaniy muammolarga sabab bo‘lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Frazeologik birliklar – ya’ni idiomalar, turg‘un so‘z birikmalari sifatida til sistemi tarkibida mustaqil semantik-stilistik funksiyani egallaydi. Biroq, ularning ilmiy tahliliga e’tibor 50-yillardan avval kuchli emas edi. Soha sifatida frazeologiyaning O‘zbek tilida tizimli o‘rganilishi aynan 1950-yillardan boshlangan, deb yozadi “O‘zbek frazeologiyasining o‘rganilish tarixi” monografiyasi.(Norov, 2024, 11-b). Konkret ravishda, XX asrning o‘rtalarida bir qator olimlar – Y.Pinkhasov, M.Xusainov, Sh.Raxmatullayev, A.Mamatov – frazeologik birliklarni e’tirof etilgan leksik birliklar sifatida til ladagi muhim element deb tan oldilar. Xususan, Raxmatullayevning “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati” nashri frazeologizmlarni qat’iy kataloglashga asos bo‘ldi.(Rahmatullayev, 1992, 4-b). Shu tariqa, 1960–70-yillardan boshlab frazeologik birliklar O‘zbek tilining normativ leksikasida mustahkam o‘rin egallay boshladi – bu esa idiomalarni tilning dinamik, madaniy-semantik qatlamidagi aktiv elementga aylantirdi.

Shunday qilib, frazeologiyaning O‘zbek tilida sistematik ravishda o‘rganilishi va dokumentatsiyalanishi 20-asrning ikkinchi yarmidan, xususan, 1960–1970-yillardagi tilshunoslik maktablari va lug‘at tuzish ishlari bilan bog‘liq. Bu davr idiomalar tarixiy-lingvistik jihatdan «rivojlanish bosqichi» deb qaralishi mumkin. O‘zbek tilidagi idiomatik birliklar lingvistik tadqiqotlarda uzoq yillardan beri alohida e’tibor markazida turadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, idiomalar nafaqat leksik birlik sifatida, balki semantik, pragmatik va stilistik qatlamlar orqali nutqning obrazlilik va emotsional boyligini oshiradi.

Natijada, mavjud ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi idiomalar lingvistik va madaniy-kognitiv jihatdan chuqur qatlamlarga ega bo‘lib, ularning tadqiq etilishi frazeologik birliklarning semantik, sintaktik va stilistik funksiyalarini aniqlashga imkon beradi. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlar idiomalarni kontekstual, stilistik va sintaktik jihatlarini birgalikda o‘rganish zaruratini ta’kidlaydi.

Tadqiqot metodlari

Ushbu maqolada O‘zbek tilidagi idiomalarni o‘rganishda bir necha asosiy metodlardan foydalanilgan. Deskriptiv metod idiomalarni til ichidagi tuzilishi va ma’nosini aniqlashga xizmat qilsa, tarixiy metod ularning paydo bo‘lishi va rivojlanishini o‘rganadi. Kontekstual metod idiomalarning matn va nutqda qanday ishlatilishini ochib beradi, solishtirma metod esa ularni sinonim yoki ekvivalent ifodalar bilan taqqoslab, uslubiy va ma’nodagi farqlarini ko‘rsatadi. Shuningdek, statistik metod idiomalarning matnlardagi ishlatilish chastotasini tahlil qilish imkonini beradi. Bu metodlarning barchasi maqolada idiomalarning tarixiy, semantik va uslubiy jihatlarini mukammal tushunishga yordam beradi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbek tilidagi idiomalar tilning semantik va stilistik qatlamini boyituvchi asosiy birliklardan biri sifatida xizmat qiladi. Idiomalarni

turkumlash ularning ma'nosini chuqur tushunishga va nutq jarayonida to'g'ri qo'llashga imkon yaratadi. Tadqiqot davomida idiomalar quyidagi asosiy guruhlarga ajratildi:

1. Rasmiy-ijodiy idiomalar – matn va nutqning badiiy-estetik ohangini kuchaytiradi, ma'no nuanslarini ta'kidlashda muhim vosita hisoblanadi. Masalan, “oydek nur sochmoq” iborasi emotsional tasvirni aniqlik bilan ifodalaydi.

2. Ijtimoiy-mazmunli idiomalar – jamiyat va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lib, odatlar, qadriyatlar va axloqiy normalarni aks ettiradi. Misol sifatida “boshini baloga qo'ymoq” iborasini keltirish mumkin, bu tavsifiy va ma'nodagi qat'iylikni bildiradi.

3. Ma'naviy-axloqiy idiomalar – odamlarga ta'limiy va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi, nutqning pedagogik potentsialini oshiradi. Masalan, “yurakni ochmoq” iborasi samimiylik va hissiy ochiqlikni ifodalaydi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, idiomalarning o'ziga xosligi ularning fiksatsiyalashgan leksik birliklar bo'lishida, shuningdek, ma'nosining kontekstga bog'liq o'zgaruvchanligida namoyon bo'ladi. Guruhlash usuli idiomalarning stilistik va semantik qatlamlarini aniqlashda muhim vosita bo'lib, ularning nutqiy vazifalarini tushunishga yordam beradi.

Tilshunoslar ta'kidlaganidek, ideomatik birliklarni shakllantiruvchi asosiy mexanizmlar – metaforik konseptlashuv, metonimik umumlashtirish, milliymadaniy konnotatsiyalar, ijtimoiy assotsiatsiyalar, va kontekstual-pragmatik omillardir. Shu sababli ideomatik ma'no doimo ko'p qatlamli bo'lib, uni anglash jarayoni ham kognitiv faollikni talab qiladi. Masalan, “tili uzun” kabi ideomada anatomik obyekt (til) asl fizik funksiyasini yo'qotib, ma'naviy-ijtimoiy xulqni ifodalovchi mavhum konseptga aylanadi. Bu hodisa tilshunoslikda “semantik ko'chishning kognitiv modeli” sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtai nazardan, ideomalar tilning faqat lug'aviy qatlamiga mansub emas, balki millat dunyoqarashining lingvomadaniy kodidir. Har bir ideoma ma'lum bir xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, hayot tarzi va mental stereotiplarini o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun ideomalarni o'rganish – bu nafaqat lingvistik birliklarning semantik tuzilishini tahlil qilish, balki xalqning madaniy ongini o'rganish hamdir. (Matnazarova, 2025, 12-b).

Zamonaviy o'zbek nutqida idiomalar o'zining ma'no boyligi va stilistik ifoda vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda idiomalar kundalik muloqotda, ommaviy axborot vositalarida va ijodiy matnlarda faol qo'llanilmoqda. Ularning faolligi shundaki, ular ma'lum bir hissiy ohang, emotsionallik va kontekstga xos stilistik tusni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “ko'ngli to'lish” idiomasi shaxsning ichki quvonchini, “qanoti qoqilmoq” esa umidsizlik va tushkunlik holatini ifodalashda zamonaviy nutqda keng qo'llanilmoqda. Zamonaviy idiomalar nutqning pragmatik qatlamini boyitadi. Ular o'quvchi va tinglovchiga qisqa va aniq tarzda fikrni yetkazish imkonini beradi. (Matnazarova, 2025, 12-b). Misol uchun, “oyog'ini yerga tekkizmoq” idiomasi ehtiyotkorlik va diqqatni, “o'tga yog' quyish” esa vaziyatni yanada murakkablashtirishni ifodalaydi. Shu orqali idiomalar kontekstga mos ravishda stilistik rang-baranglikni ta'minlaydi va nutqning ifodaviy salohiyatini oshiradi. Statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, badiiy matnlarda idiomalar o'rtacha 15–20% gacha ishlatiladi, bu ularning stilistik boyluk va ifoda kuchini namoyon etadi.

Xulosa

Zamonaviy o'zbek nutqida idiomalar nafaqat leksik birlik sifatida, balki stilistik va pragmatik vosita sifatida faol ishlatilmoqda. Ularning ma'no boyligi va kontekstga moslashuvchanligi nutqning emotsionallik, obrazlilik va ifodaviy salohiyatini oshiradi. Zamonaviy nutqda idiomalar avvalgi davrlarga nisbatan yanada kengroq, turli kontekstlarda

va yangi ma'nolarda qo'llanilmoqda. Bu esa ularning lingvistik rivojlanishini va zamonaviy kommunikatsiya jarayonidagi ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi. Idiomalarni chuqur o'rganish nafaqat o'zbek tilining tarixiy va zamonaviy jihatlarini tushunishga xizmat qiladi, balki nutq madaniyatini boyitish va emotsionallik, ifodaviylikni kuchaytirish imkonini ham beradi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar kelajakda tilning semantik va stilistik qatlamlarini yanada aniqlik bilan tahlil qilish imkonini yaratadi.

Adabiyotlar

Abdullayeva, S. (2024). Lexical and Semantic Features of Idioms in Modern English and Uzbek Languages. *European Journal of Research Development and Innovation*, 5(3).

URL: <https://geniusjournals.org/index.php/ejrdi/article/view/6411>

Abduvalieva, N. (2023). Idiomatik ifodalar va ularni o'zbek tiliga tarjima qilishning asosiy muammolari. *Pedagoglar jurnali*, 4(2).

URL: <https://pedagoglar.org/03/article/view/3899>

Norov, I. & Matmuratova, M. (2024). O'zbekiston frazeologiyasining o'rganilish tarixi. *Международный журнал теории новейших научных исследований*, 2 (9), 11–18.

Yo'ldoshev, B. Frazeologizmlarning adabiy til normasiga munosabatiga doir// *O'zbek tili va adabiyoti*. T., 1992, 3-4 sonlar, 39-bet.

Begmatov, E.A. *Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari*. 48

Kamolova, M. (2025). O'zbek tilidagi idiomalar va iboralarning muloqotdagi roli. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 3(2).

URL: <https://scientific-jl.org/obr/article/view/2533>

Karimova, N. (2024). Idiomalar — milliy o'zlikni anglash va farqlashning muhim vositasi. *Science and Education Scientific Journal*, 5(6).

URL: <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/6113>

Matnazarova, Sh. (2025). A Comparative Linguistic, Semantic, and Cultural Analysis of Idioms Expressing Luck and Misfortune in Uzbek and English. *Web of Scholar*, 12(4).

URL: <https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/4083>

Murodova, N. (2023). The Ways of Translating Idioms from English into Uzbek. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(4).

URL: <https://erus.uz/index.php/er/article/view/4363>

Rahmatullayev Sh. (1992). *O'zbek tilining frazeologik lug'ati*. Toshkent. B.4

Tursunov, U. (1992). *Hozirgi o'zbek adabiyot tili*. Toshkent. B.149.

Rasulova, M. (2024). Use of Idioms in English and Uzbek Languages. *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, 4(2).

URL: <https://americanjournal.org/index.php/ajrhss/article/view/838>

SO‘ROQ GAPLARNING O‘ZBEK VA RUS TILIDAGI QIYOSIY XUSUSIYATLARI

Gulmira RIZAMUHAMEDOVA *

Annotatsiya

Bu tezisda o‘zbek va rus tillarining so‘roq gaplari yoritilgan. Maqolada qayd etilishicha, o‘zbek tilida so‘roq intonatsiyasi bilan tuzilgan rus tilidagi so‘roq gaplar so‘roq yuklamasi orqali tuzilgan gaplarga mos keladi.

Kalit so‘zlar. To‘g‘ri so‘roq gaplar, leksik va grammatik vositalar, so‘roq kategoriyasi, ekvivalent, mantiqiy urg‘u, ixtiyoriy morfologik komponent, ikkilamchi so‘roq, mexanik ko‘chirish, so‘z shakllari, o‘zbek shevalari.

COMPARATIVE FEATURES OF INTERROGATIVE SENTENCES IN UZBEK AND RUSSIAN

Abstract

This thesis explores interrogative sentences in the Uzbek and Russian languages. The article notes that interrogative sentences in Russian formed via intonation correspond to Uzbek interrogative sentences formed using interrogative particles.

Keywords: Direct interrogative sentences, lexical and grammatical tools, category of interrogation, equivalent, logical stress, optional morphological component, secondary interrogation, mechanical transfer, word forms, Uzbek dialects.

O‘zbek tilidagi so‘roq gaplarning tabiati olim A.Ahmedov tomonidan ancha chuqur o‘rganilgan. U “So‘roq gaplarning shakllanishida ma’lum tillarda leksik va grammatik vositalar muhim rol o‘ynaydi, ba’zilarida esa bu uch xil vosita – leksik, grammatik va intonatsiya birgalikda” deb haqli ravishda hisoblaydi. [Ahmedov, 1965, 56]. Keyinchalik u soroq gapning quyidagi turlarini ajratadi: 1) soroq olmoshi ishtirok etgan so‘roq gaplar: Soatni qachon bitkasiz?; 2) so‘roq yuklamali so‘roq gaplar: Rejabbeknikida bu kengash bulganmidi?; 3) maxsus intonatsiyali so‘roq gaplar: Soat ikki yarim bo‘ldi, – dedi Marusya. – Ikki yarim? Faqat so‘roq intonatsiyasi yordamida so‘roq gaplarning tuzilishi hind-yevropa tillaridagi, xususan, rus tilidagi shunga o‘xshash hodisadan tubdan farq qiladi [Axmedov, 1965, 104-105].

Bizning fikrimizcha, o‘zbek tilida to‘g‘ri so‘roq gaplarni faqat so‘roq intonatsiyasi bilan yasab bo‘lmaydi, rus tilida esa bu juda keng tarqalgan model. “So‘roq kategoriyasini ifodalashning asosiy vositasi o‘ziga xos so‘roq intonatsiyasidir” [Chistyakova, 1962, 18]. Shuni ta’kidlash kerakki, o‘zbek tilining o‘ziga xos so‘roq gaplari ham o‘ziga xos intonatsiyaga ega, lekin bu ularning rus tilidagi kabi faqat intonatsiya bilan cheklanishi mumkin degani emas. Taqqoslaymiz: *Ахмад мне веришь?* – “Ahmad menga ishonasanmi?” Shunisi qiziqki, faqat so‘roq intonatsiyasi bilan tuzilgan ruscha o‘z-o‘zidan so‘roq gaplari o‘zbek tilida so‘roq yuklamasi orqali tuzilgan o‘z-o‘zidan so‘roq gaplarga asosan mos keladi.

Odatda o‘zbekcha so‘roq yuklamasi *-mi* ruscha yuklama *-ning* ekvivalenti hisoblanadi. [Azimov, 1986, 166]. Shu bilan birga, ular «*Все ли пришли?*» kabi jumalardan kelib chiqadi. “*Hamma keldimi?*” deb tarjima qilingan. Bir qarashda, bu

* Namangan davlat texnika universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

yuklamalar haqiqatan ham ekvivalentdir. Rus tilida **-ли** yuklamasi ko'proq darajada mantiqiy urg'u bilan so'zning boshlang'ich pozitsiyasini o'rnatadimi va bu so'roq intonatsiyasi harakatining tabiatini oldindan belgilaydi, ya'ni. so'roq gaplarning bevosita shakllantiruvchi vositasi emas.

Shuning uchun uning so'roq gaplarni shakllantirishdagi roli unchalik sezilmaydi, ya'ni. bu rus tilidagi o'xshash jumlar tuzilishining ixtiyoriy morfologik komponentidir. Shuning uchun uni **«Все ли пришли?»** va **«Все пришли?»** deb ham ishlatish mumkin. Lekin o'zbek tilida bunday hollarda **-ми** yuklamasi qo'llanilishi shart, chunki o'zbek tilida so'roq yuklamasi so'roq gap yasashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Rus tilida so'roq yuklamasining tushib qolishi gapning tuzilishini ham, so'roq mazmunini ham o'zgartirmaydi. O'zbek tilining tegishli so'roq gaplarida bu mutlaqo mumkin emas. Taqqoslang: **Неужели не понял? – Не понял?** (*Nahotki tushunmading ? Lekin Tushunmading ? emas*)

Shunday qilib, rus tilida o'z-o'zidan so'roq gaplar tuziladi: 1) so'roq intonatsiyasi bilan; 2) so'roq so'zlari (Kim keldi?), o'zbek tilida esa 1) so'roq yuklamalari va 2) so'roq so'zlari (Kim keldi?). **Soat ikki yarim bo'ldi, – dedi Marusya. – Ikki yarim?** kabi jumalarga kelak faqat intonatsiya yordamida hosil bo'lgan, to'g'ri so'roq emasligini aytish kerak. Bunday jumlar, ehtimol, ikkinchi darajali savol yoki takrorlashni o'z ichiga oladi.

O'zbek tilida faqat intonatsiya orqali tuzilgan so'roq gaplarning borligi haqidagi gap grammatik hodisalarning o'zbek tiliga mexanik ko'chishi natijasidir.

O'zbek tiliga oid darslik va tadqiqotlarda quyidagi so'z shakllari so'roq olmoshi sifatida berilgan: qayerda (qaerda), qayerga (qaerda), qayerdan (qayerdan). Darhaqiqat, har xil hol shakllarida bitta so'roq olmoshi mavjud. Rus tilida qayerdan, qayerdan, qayerdan alohida so'zlar hisoblanadi va so'roq olmoshlarini ifodalaydi, lekin kaer (qaysi joy) ma'nosini bildiruvchi alohida so'z yo'q. O'zbek tilidagi kaer olmoshi hollarga ko'ra kamayib boradi (kaer, kaerning, kaerni, kaerga, kaerda, kaerdan). Bunda o'zbek va rus tillarining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinmaydi. O'zbek shevalarida ham shunday holat kuzatiladi: u erda (u yerda), bu erda (bu yerda) va boshqalar.. Rus tilida ular haqiqatda o'rin qo'shimchalari, o'zbek tilida esa gap bo'lagi emas, so'z birikmasidir.

O'zbek tilida so'roq yuklamalari va so'roq olmoshlari bo'lmagan o'z-o'zidan so'roqli gaplar ham mavjudligini ta'kidlash o'rinlidir: **Ismingiz? Ko'rinmaysizmi? Yo'l bo'lsin?** va h.k. Lekin bunday gaplarda yo so'roq olmoshi chiqarib tashlanadi, yoki vaziyat so'roq gap bo'ladi. Ularda vaziyatlar, imo-ishoralar, yuz ifodalari va boshqalar uchun sezilarli joy bor. Tabiiyki, shuni ta'kidlash kerakki, bunday gaplarda o'ziga xos so'roq intonatsiyasi namoyon bo'ladi, lekin so'roq gapning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi, deb bahslasha olmaydi. Bu holat **U kitobni o'qigandir** kabi so'roq gaplarda ham kuzatiladi? **Yomgir yogmaidi, shekilli? Ahmad kelsa kerak? U bu voqealarni bilmas?** va hokazo, bu erda model ko'rsatkichlari ishtirok etadi. Bu yerda aynan mana shu model shakllari hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 16-fevraldagi "Xalq ta'limi xodimlari malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 25-sonli qarori. // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plami. Toshkent, 2-son, 10-11-betlar.

Azimov A., Safoev A., Jamolxonov X. (1986). *O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi*. Toshkent.

Axmedov A. (1965). *Hozirgi zamon o'zbek tilida so'roq gaplar*. Toshkent.

Bulgakova T.V. (1985). *Metodik maqsadlarda chet tili va ona tilini qiyoslashning ayrim masalalari*. RYAZR.

Begimqulov U.Sh. (2007). *Pedagogik tayyorgarlikka zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari*. Toshkent.

Vereshchagin Ye.M.(1989). *Ikki tillilikning (bilingvizmning) psixologik va metodik tavsifi*. M.

Grammatik interferensiya va o'zbeklarning rus nutqiga ta'sir etuvchi boshqa omillar. (1977). Toshkent.

Shatilov F. (1972). *Tillar interferensiyasi va ona tili asosida chet tilini o'qitish metodikasi*. M.

Chistyakova A. (1962). *So'roq gapning o'ziga xos xususiyatlari haqida*. Milliy maktabda rus tili.

Malohat USMONOVA*
Dilfuza NORBAYEVA*

Annotatsiya

Mazkur tezisdagi amaliy tilshunoslikning asosiy yo'nalishlari, tilni amaliy qo'llash masalalari hamda hozirgi turkiy adabiy tillarning rivojlanish xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, turkiy tillarning o'xshash va farqli jihatlari, zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *amaliy tilshunoslik, turkiy tillar, adabiy til, tilshunoslik, fonetika, grammatika, leksikologiya, tarjimashunoslik, nutq madaniyati, kompyuter lingvistikasi, o'zbek tili, qardosh tillar, til taraqqiyoti, yozma nutq, og'zaki nutq, terminologiya, lug'atchilik, til siyosati.*

APPLIED LINGUISTICS AND MODERN TURKIC LITERARY LANGUAGES

Abstract

This thesis discusses the main branches of applied linguistics, practical language usage, and development features of modern Turkic literary languages. It also analyzes similarities, differences, and the importance of Turkic languages in contemporary linguistics and international scientific communication today.

Keywords: *applied linguistics, Turkic languages, literary language, linguistics, phonetics, grammar, lexicology, translation studies, speech culture, computational linguistics, Uzbek language, related languages, language development.*

Kirish

Til insoniyat jamiyatining eng muhim aloqa vositasi hisoblanadi. Til orqali insonlar o'z fikrini ifodalaydi, ilm-fan, madaniyat va ma'naviyatni avlodlardan avlodga yetkazadi. Zamonaviy davrda tilshunoslik fani ham keng rivojlanib, uning turli yo'nalishlari shakllandi. Ana shunday muhim yo'nalishlardan biri amaliy tilshunoslik bo'lib, u tilning amaliy jihatlari o'rganadi. Shuningdek, hozirgi turkiy adabiy tillar ham tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Turkiy tillar qadimiy tarixga ega bo'lib, bugungi kunda ko'plab xalqlarning milliy va adabiy tili sifatida xizmat qilmoqda.

Amaliy tilshunoslik tilni amaliy maqsadlarda qo'llash, tarjima, lug'atshunoslik, kompyuter lingvistikasi, nutq madaniyati va til o'qitish masalalarini o'rganadi. Hozirgi turkiy adabiy tillar esa turkiy xalqlarning zamonaviy yozma va og'zaki adabiy til tizimini ifodalaydi. Ushbu mavzu bugungi globallashtirish davrida til taraqqiyoti, milliy qadriyatlarni saqlash va xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni rivojlantirish nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega.

Amaliy tilshunoslik tushunchasi va vazifalari

Amaliy tilshunoslik – tilshunoslikning tilni amaliy faoliyat bilan bog'liq holda o'rganadigan sohasi hisoblanadi. Bu yo'nalish nazariy bilimlarni hayotga tatbiq etishga xizmat qiladi. Amaliy tilshunoslikning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

til o'qitish metodikasini ishlab chiqish;

* P.Benkov nomidagi Respublika ixtisoslashtirilgan rassomlik maktabi o'zbek tili fani o'qituvchisi

* Namangan davlat texnika universiteti, dnorbayeva@inbox.ru

tarjima nazariyasi va amaliyotini rivojlantirish;
lugʻatlar yaratish va terminologiyani tartibga solish;
nutq madaniyatini shakllantirish;

kompyuter lingvistikasi va sunʼiy intellekt bilan bogʻliq til masalalarini tadqiq qilish.

Hozirgi kunda amaliy tilshunoslikning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Ayniqsa, axborot texnologiyalari rivojlanishi natijasida avtomatik tarjima, elektron lugʻatlar va matnlarni tahlil qilish tizimlari keng qoʻllanilmoqda. Bu esa tilshunoslikni zamonaviy texnologiyalar bilan chambarchas bogʻlamoqda.

Amaliy tilshunoslik taʼlim tizimida ham muhim oʻrin tutadi. Chet tillarini oʻqitish, ona tilining meʼyorlarini shakllantirish va nutq madaniyatini rivojlantirish ushbu sohaning asosiy yoʻnalishlaridan biridir. Shuningdek, til siyosatini yuritishda ham amaliy tilshunoslik muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi turkiy adabiy tillar

Turkiy tillar Oltoy tillari oilasiga mansub boʻlib, tarixiy jihatdan qadimiy va boy madaniy merosga ega. Hozirgi turkiy adabiy tillar turkiy xalqlarning zamonaviy yozma va ogʻzaki adabiy til shakllarini qamrab oladi. Ular quyidagi asosiy guruhlarga boʻlinadi:

qarluq guruhi;
qipchoq guruhi;
oʻgʻuz guruhi;
sibir turkiy tillari guruhi.

Qarluq guruhiga oʻzbek va uygʻur tillari kiradi. Oʻzbek tili bugungi kunda Oʻzbekiston Respublikasining davlat tili hisoblanadi va millionlab insonlarning muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi. Uygʻur tili esa asosan Xitoy hududida yashovchi uygʻur xalqi orasida keng tarqalgan.

Qipchoq guruhiga qozoq, qoraqalpoq, qirgʻiz, tatar va boshqird tillari kiradi. Ushbu tillar fonetik va grammatik jihatdan bir-biriga yaqin boʻlsa-da, oʻziga xos milliy xususiyatlarga ega.

Oʻgʻuz guruhiga turk, ozarbayjon va turkman tillari mansub. Ayniqsa, Turkiya turk tili xalqaro miqyosda keng rivojlanayotgan turkiy tillardan biri hisoblanadi.

Turkiy adabiy tillarning shakllanishida tarixiy adabiy manbalar, xalq ogʻzaki ijodi va mumtoz adabiyot muhim oʻrin tutgan. Jumladan, Alisher Navoiy ijodi oʻzbek adabiy tilining taraqqiyotida beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Turkiy tillarning oʻxshash va farqli jihatlari

Turkiy tillar umumiy tarixiy ildizga ega boʻlgani sababli ular orasida koʻplab oʻxshashliklar mavjud. Masalan:

unlilar uygʻunligi hodisasi;
agglutinativ til xususiyati;
gap tuzilishida ega-toʻldiruvchi–kesim tartibining ustunligi;
grammatik qoʻshimchalarning muhim ahamiyatga ega ekanligi.

Biroq tarixiy taraqqiyot va boshqa tillarning taʼsiri natijasida turkiy tillar oʻrtasida ayrim farqlar ham yuzaga kelgan. Masalan, turk tilida arab va fransuz tillarining taʼsiri kuchli boʻlsa, oʻzbek tilida fors-tojik hamda rus tilining taʼsiri seziladi. Qozoq va qirgʻiz tillarida esa fonetik xususiyatlar ancha saqlanib qolgan.

Hozirgi davrda turkiy tillarni oʻrganish va ularning oʻzaro integratsiyasini kuchaytirishga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Turkiy davlatlar oʻrtasidagi ilmiy va madaniy hamkorlik bu tillarning rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Amaliy tilshunoslik va turkiy tillarning bugungi ahamiyati

Globalashuv sharoitida tillarni saqlash va rivojlantirish muhim masalalardan biridir. Amaliy tilshunoslik turkiy tillarni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirishda katta rol o'ynaydi. Elektron lug'atlar, avtomatik tarjima dasturlari, nutqni tanish tizimlari va sun'iy intellekt asosidagi texnologiyalar turkiy tillarning rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda o'zbek tilining xalqaro nufuzini oshirish, uni ilm-fan va texnologiya tiliga aylantirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, boshqa turkiy tillarni ham saqlash, rivojlantirish va yosh avlodga yetkazish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Turkiy tillarning o'zaro yaqinligi xalqlar o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy aloqalarni mustahkamlaydi. Bu esa turkiy xalqlarning umumiy tarixiy merosi va ma'naviy qadriyatlarini asrab-avaylashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, amaliy tilshunoslik tilning jamiyat hayotidagi amaliy ahamiyatini o'rganadigan muhim fan sohasidir. U tilni o'qitish, tarjima, lug'atchilik, nutq madaniyati va zamonaviy texnologiyalar bilan bog'liq masalalarni tadqiq etadi. Hozirgi turkiy adabiy tillar esa turkiy xalqlarning boy madaniy merosi va milliy qadriyatlarini aks ettiradi.

Turkiy tillarni rivojlantirish, ularni ilm-fan va texnologiya sohasida keng qo'llash bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Shu sababli amaliy tilshunoslik va turkiy adabiy tillarni chuqur o'rganish nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

- Нурмонов А. (2002). *Ўзбек тилишунослиги тарихи*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Ҳожиёв А. *Тилишунослик терминларининг изоҳли луғати*. Тошкент:
- Абдуазизов А. (2010). *Тилишунослик назариясига кириш*. Тошкент: Шарқ.
- Сафаров Ш. (2008). *Прагматингвистика*. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
- Маҳмудов Н. (1987). *Ўзбек тилининг функционал услублари*. Тошкент: Фан.

MUNDARIJA

Inomjon AZIMOV SO‘ZBOSHI	3
Hamidulla DADABAYEV SHARAFUDDIN ALI YAZDIY “ZAFARNOMA” ASARIDA JETA VA DASHTI QIPCHOQDAGI JOY HAMDA SUV NOMLARINING AKS ETISHI	9
Nosirjon ULUQOV O‘ZBEK TILIDAGI TO‘Y BILAN BOG‘LIQ FRAZEologizm VA PAREMALAR HAMDA ANTROPONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI	14
Nadir MƏMMƏDLİ ÜMUMİİTTİFAQ TÜRKOLOJİİ QURULTAYDA LATİN ƏLİFBASINA KEÇİD MƏSƏLƏSİ.....	18
Abdullhay SOBIROV, Zamira DJURABAYEVA TURKIY TILLARNI AREAL O‘RGANISH MUAMMOLARI	20
Aynur O‘Z O‘ZJON ANQARA UNIVERSITETIDA O‘ZBEKCHA TARJIMA FAOLIYATI	28
Гулгаиша САГИДОЛДА «АДАМ – ТІЛ – МӘДЕНИЕТ» ТҮТАСТЫҒЫНЫҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ МОДЕЛДЕРІ	38
Мағрипа ЕСКЕЕВА ТҮРКІ ИНТЕГРАЦИЯСЫН НЫҒАЙТУДЫҢ ТІЛДІК ФАКТОРЛАРЫ	44
Zaynabidin ABDIRASHIDOV TIL, BIRLIK VA YANGILANISH: TURKISTON JADIDLARINING ISMOIL GASPRINSKIYGA MUNOSABATI.....	53
Veli Savaş YELOK SHINASI ILHAN TARUS VA UNING HIKOYALARI HAQIDA	60
Ufuk BIRCAN TEKNOLOJİ TAHAKKÜMÜNE KARŞI GÖNÜL FELSEFESİ: YUNUS EMRE’DEN MODERNITEYE BİR BAKIŞ.....	65
Мариям АХМАТЛАНЫ КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТІЛДЕ БІР ТАМЫРЛЫ СИНОНИМЛЕНИ ЖҮРЮТҮЛҮОУ ЭМ СТИЛИСТИКА ЖАНЫ БЛА ЭНЧИЛИКЛЕРІ.....	72

Гузалия ГИЛАЗОВА ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ ОНИМОВ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ (НА ОСНОВЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК ТАТАРСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)	79
Мария ЧЕРТЫКОВА ХАКАС ТИЛНДЕГИ ОЛАҢАЙ ЧООХТА ТУЗАЛАНЫЛЧАТХАН СӨСТЕР	84
Ләйлә ХӨСӘЙЕНОВА БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ ДИАЛЕКТТАРЫ: ӨЙРӘНЕЛЕУ КИМӘЛЕ, ХӘЗЕРГЕ ТОРОШО	87
Sidikjon MUMINOV, Anvarjon YULDASHEV SO‘ZNING IFODA QUDRATI	94
Inomjon AZIMOV, Gulbahor AZIMOVA JADIDLARNING O‘ZLASHMA SO‘ZLARGA MUNOSABATI	98
Murodqosim ABDIYEV, Salohiddin RAHMONOV CHANDIRLAR TARIXI VA ULARNING BA‘ZI BIR O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI XUSUSIDA	106
Bibish JO‘RAYEVA, Dilshoda QOBILOVA ANOR FITONIMINING O‘ZBEK TILI VA MADANIYATIDAGI LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI	112
Анар САЛҚЫНБАЙ СӨЗ ӨНЕРІ – ҰЛТ МӘДЕНИЕТІНІҢ АЙНАСЫ	116
Yorqinjon ODILOV, Mirzohid TURSUNOV MUSTAQIL O‘ZBEKISTON TIL SIYOSATIDA ALIFBO VA IMLO MASALALARI	124
Ma’rufjon YO‘LDASHEV QO‘SHQO‘RG‘ONLIK JADID – XOLID SAID XO‘JAYEV	132
Baxtiyor ABDUSHUKUROV “QISASI RABG‘UZIY” ASARI LEKSIKASINING TURKIY TILLARGA MUNOSABATI	135
Muhayyo XAKIMOVA, Feruza RAHMATOVA TURKIY TILLARNING MUSHTARAK LUG‘AT TARKIBIDA SOMATIZMLARNING QIYOSIY-SEMANTIK TAHLILI (O‘ZBEK VA TURK TILLARI MISOLIDA)	146

Nurida NOVRUZOVA

TÜRKOLOJİ QURULTAYDA ORTAQ TÜRK DİLİ İDEYASI (X.S.XOCAYEVİN “OSMANLI, ÖZBƏK, QAZAX DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ SƏRFİ” KİTABI ƏSASINDA)..... 153

Чынаркан ГАПАРОВА, Айсулуу САБЫРБЕКОВА

КӨП ТИЛДҮҮ ЧӨЙРӨДӨ ЖАШТАРДЫН ТИЛ МАДАНИЯТЫ ЖАНА АДАБИЙ ТИЛДИН ФУНКЦИОНАЛДЫК ОРДУ 163

Илһамия ГАЛИМЖАНОВА

ТРАДИЦИОН ТАТАР МУЗЫКА МӘДӘНИЯТЕНЕҢ ТЕРМИНОЛОГИК СҮЗЛЕГЕ..... 169

Marhabo UMURZOQOVA

SINTAKTIK BIRLIKLARNING LISONIY SHAXS TIPLARINI BELGILASHDAGI O'RNI 177

Jo‘ra XUDOYBERDIYEV

CHIG‘ATOY TILIGA OID AYRIM MULOHAZALAR..... 181

Ismoil HOJALIYEV

“SAROB” HIKOYASIDA DEYKSIS HODISASINING LINGVOPRAGMATIK TADQIQI..... 193

Dilafruz MUHAMMADIYEVA

“BOBURNOMA”NING O‘ZBEKCHA TURKCHA-QOZOQCHA PARALLEL KORPUSINING LINGVISTIK VA KOMPYUTER-TEXNOLOGIK ASOSLARI 200

İbrahim ATABEY

KIRGIZ YAZAR TÖLÖGÖN KASIMBEK’IN SINGAN KILIÇ ADLI ESERINDEKI MANZUM METINLER..... 216

Farxad BABADJANOV

O‘ZBEK ADABIY TILINING SHAKLLANISHIDA DRAMATIK NUTQNING O‘RNI 230

Олимджон КАСИМОВ

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ТАДЖИКСКО-УЗБЕКСКИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СЯВЯЗЕЙ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ПОЭЗИИ АЛИШЕРА НАВОИ) 233

Jamoliddin JO‘RAYEV

“GULSHAN UL-ASROR”NING MUKAMMAL MATNINI TLKLASHDA ALISHER NAVOIY ASARLARI UCHUN TUZILGAN LUG‘ATLARNING AHAMIYATI..... 241

Gulnora ASTANOVA, Marjona JUMAYEVA “TUYA” LMG QATNASHGAN MAQOLLARDA “IMKONSIZLIK” SLOTI.....	246
Bibish JO‘RAYEVA, Samarabonu BARNOYEVA “TOL” DARAXT NOMI ISHTIROK ETGAN O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIGA LINGVOMADANIY YONDASHUV	250
Manzura ABJALOVA ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSI YANGI TIPINING STRUKTURASI VA IMKONIYATLARI	253
Bibish JO‘RAYEVA, Madina SADULLAYEVA GESTALT YONDASHUVI ASOSIDA O‘ZBEK MAQOLLARIDA MUHABBATNING BUTUNLIK SIFATIDA IDROKI	260
Ixtiyor ERMATOV “MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARIDAGI LINGVISTIK TERMINLAR TAHLILI.....	264
Bibish JO‘RAYEVA, Ozoda SHARIPOVA “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA “VATAN” KONSEPTINING PAREMIK REPREZENTATSIYASI.....	271
Tohir SHERMURODOV, Fayzulla ISKANDAROV UMUMTURKIY MANBALARDA ADABIY-NAZARIY TUSHUNCHALARNING O‘RGANILISHI	276
Hamid YODGOROV TURKIY TILLARDA JINSNING LEKSIK USULDA IFODALANISHI.....	282
Usmonjon RAHIMOV SO‘ZNING MA‘NO HAMDA MAZMUN MUNDARIJASINING PRAGMATIK TADQIQI.....	287
Бактыгүл ИСМАЙЛОВА МУРЗА ГАПАРОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЛЕКСИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН ФУНКЦИОНАЛДЫК-СТИЛИСТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	296
Qodirjon MO‘YDINOV TURKIY TILSHUNOSLIKDA YURIDIK TIL LEKSIK BIRLIKLARINING MA‘NOVIY MUNOSABATLARI.....	304
Раиса АБДИНА ТЮРК ТИЛЛЕРИНДЕГІ СҮТ ТАМАХТАРЫН ТАНЫХТАПЧАТХАН ИНТЕГРАТИВНАЙ СӨСТЕР	308

Гулшан САДЫРАЛИЕВА

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ ОРТОК МАКАЛДАР:
ЛИНГВОМАДАНИЙ ТАЛДОО..... 314

Husniddin SUYUNOV, Farhod NIZOMOV

“BEGONA SHAHARNING NAMOZSHOMLARI” QISSASI MATNINING
LINGVISTIK TAHLILI..... 321

Gulnora ALIYEVA

TURKIY TILLARNI TADQIQ ETISHDA A.N.SAMOYLOVICHNING ROLI 326

Shahboz ZARMASOV, Abdurashid TO‘YCHIYEV

NOVERBAL KOMMUNIKATSIYADA HAQORATNI SUD-LINGVISTIK
BAHOLASH 355

Жамал АРТЫКОВА

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТУУ БЕЙВЕРБАЛДЫК
ЖУРҮМ-ТУРҮМ МАДАНИЯТЫ 345

Arofatoy MUYDINOVA

MUVASHSHAHLAR BADIYATI..... 356

Shavkatjon ABDURAXMANOV, A’loxon KARIMOVA

TURKIY TILLAR GRAMMATIK QURILISHI: TIPOLOGIK VA STRUKTURAL
XUSUSIYATLARI..... 362

Ixtiyor YOQUBOV

XX ASR BOSHIDA TURKIYA VA O‘ZBEKISTONDA YOZUV TIZIMI
ALMASHINUVINING IJTIMOY-SIYOSIY OMILLARI 365

Sayyora GOFUROVA

OLIMJON SHAROFNING BIRINCHI TURKOLOGIYA QURULTOYIDA
ALIFBO HAQIDAGI MA’RUZASI 370

Dildora ABDULLAYEVA

QARAMA-QARSHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEZGI MAYDONIDA
FAOLLASHUVI 376

Muazzam DEDAXANOVA

JINOIY TAFAKKURNING ASOSIY XUSUSIYATLARI 381

Gulruxsor ERGASHEVA

O‘ZBEK TILINI BAHOLASHDA SUN’IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN
ADAPTIV TEST TIZIMLARINING ROLI 385

Yasin KARADENİZ

ÖZBEKİSTAN’IN HAREZM AĞZINDA OLUMSUZLUK 389

Mahliyoхon TUXTASINOVA

L.Z. BUDAGOVNING “СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАРЕЧИЙ” ASARIDA TURKIY TILLARNING MUSHTARAK LUG‘AT TARKIBI VA TARIXIY TERMINOLOGIYASINING IFODALANISHI..... 392

Iqbol O‘RAZOVA

NAVOIYNING “XAMSA” DOSTONLARIDAGI MAROSIMLAR ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEMALAR..... 401

Dilrabo ELOVA

SOLIQ KODEKSI MISOLIDA LINGVISTIK-MANTIQIY EKSPERTIZA YONDASHUVI 410

Gavhar KURBANOVA

GEZEGEN ADLARI HAKKINDA 415

Shukurjon NORBAYEVA

XORAZM SHEVALARI LEKSIKASIDA MILLIY QADRIYATLAR SEMANTIKASINING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI 418

Dilrabo ANDANIYAZOVA

TURKIY TILLARDAGI MUSHTARAK ANTROPONIMLAR 421

Zulfiya MARUFOVA

MUMTOZ VA ZAMONAVIY SHE‘RIYATDA EPITETLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI 424

Nizomiddin QULDASHEV, Oyshaxon VANOBОВА

NUTQNI BUZUVCHI SALBIY HODISALAR 428

Хосият БЕКМИРЗАЕВА

ЎЗБЕК - ҚИРҒИЗ АДАБИЁТИ, ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ, ТАРЖИМАЛАР 431

Перизат ЭСТЕБЕСОВА

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ҮЙ БҮЮМДАРЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ОРТОК СӨЗДӨРДҮН СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ 437

Үрзада МҮСАБЕКОВА

АНТРОПОНИМИКОН ДРЕВНЕУЙГУРСКОГО ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА «ALTUN YARUK» («ЗОЛОТОЙ БЛЕСК»): СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА И КУЛЬТУРНЫЙ СИНТЕЗ..... 446

Малохат МАДУМАРОВА

САНАРИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН ЫКМАЛАРЫ..... 457

Mugamat KHAYALA

THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS AS A MANIFESTATION OF SOCIAL
MEMORY AND NATIONAL IDENTITY 461

Eminli BÖYÜKXANIM

TÜRK DİLLƏRİNİN ORTAQ LEKSİK FONDU ETNOKULTUROLOJİ
ASPEKTDƏ 467

Гульфайруз ОМАРТАЕВА

ИДЕОДИСКУРС СЕГМЕНТИНДЕГІ ЖАЗУШЫ ТІЛІ МЕН СТИЛІ
(СЕРҒАЛИЕВ М.ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)..... 470

Алсу БАДРТДИНОВА

XXI ГАСЫР ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕНЕҢ АВАЗ ҮЗЕНЧӨЛЕКЛӨРЕ:
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬ-ФОНЕТИК ОЧЕРК..... 475

Ozodaxon BOLTABAYEVA, Shoira BAYXANOVA

O‘ZBEK KOMEDIYALARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA KULGI
YARATISH VOSITALARI..... 480

Dilmurod ASHUROV

HAQORAT KONSEPTINING DISKURSIV VOQELANISHI..... 488

Muhabbatxon SAIDOVA, Shoira BAYXANOVA

O‘ZBEK ANTROPONIMLARINING MILLIY IDENTIFIKATSIYADAGI ROLI 494

Mushtariy XOLMURADOVA

“NASOYIM UL-MUHABBAT” ASARIDA SHEVAGA OID SO‘ZLAR..... 498

Назира ТИЛЕКОВА

ТАРЫХЫЙ РОМАНДАРГА КАРАТА ИЗИЛДӨӨ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨ
ОКУМУШТУУ К.АРТЫКБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНИН МААНИСИ..... 502

Akbar ASROROV, İlğor HAMRAYEV

SONRAKİ YILLARDA ÖZBEK ŞİİRİNDE DİNÎ-MAARİFİ GÖRÜŞLERİN
YORUMLANMASI..... 507

Gavharoy KOMILOVA

DISKURSIV AKSIOLINGVISTIKANING NAZARIY ASOSLARI 513

Xilola SUYUNOVA

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODLARINI TAKOMILLASHTIRISHDA
MUSTAQIL TA‘LIM INTEGRATSIYASI..... 519

Sobir AHMEDOV

GEOGRAFIK TUZILISHI, TASHQI KO‘RINISHI ASOSIDA SHAKLLANGAN
TOPONIMLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI 524

Elyor BOYMANOV O‘ZLASHMA TURIZM TERMINLARINING LISONIY XUSUSIYATLARI	530
Гулбахор УСАРОВА, Зулфия ИСМАИЛОВА КОММУНИКАТИВДИК КЕП ОЮНДАРЫ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДИАЛОГДУК СҮЙЛӨӨ КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ	535
Самара ИСМАИЛОВА КЫРГЫЗ ЭЛ ЫРЧЫЛАРЫНЫН ТИЛДИК ЖАНА КӨРКӨМ-ЭСТЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	540
Manzura SHAMSIYEVA, Dilnoza JALILOVA TURKIY LEKSEMALARDA SEMANTIK O‘ZGARISHLAR	546
Жамила БОКОЕВА САЛАМДАШУУ ФОРМАЛАРЫНЫН ЭТИМОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛЫК ТАБИЯТЫ (КЫРГЫЗ, КАЗАК ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНИН МИСАЛЫНДА)	550
Жүрсүнай ЖУНУСОВА, Өктөмкан МАМАШЕВА КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ЖАРАТЫЛЫШ КУБУЛУШТАРЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН АДАМДЫН ЭМОЦИОНАЛДЫК АБАЛЫН ЖАНА МҮНӨЗҮН СЫПАТТООДОГУ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	558
Гулсайра УРКУНЧИЕВА КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ КЕЛЕР ЧАКТЫН ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ.....	569
Muxiba BAROTOVA PARALINGVISTIK VOSITALARDA ANTONIMLIK MUNOSABATI	575
Maftuna SHARIPOVA TURKIYSHUNOSLIKDA ZONIMLARNING O‘RGANILISHI	578
Ma’rufjon DUSTMURODOV QADIMGI TURKCHA BITIGLARIDAGI TABIIY HOLDA MAVJUD BO‘LGAN GEOGRAFIK OBYEKT TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR	583
O‘ktam BEGIMOV, Sevara SHAMURATOVA GLOBALLASHUV SHAROITIDA O‘ZBEK TILINING LEKSIK TARAQQIYOTI VA YANGI TERMINLARNING MILLIYLASHTIRILISH MUAMMOLARI	589
O‘rinboy BOBOYOROV DAVLAT TILINI BILISH TALABINING FUQAROLIK OLISH JARAYONIDAGI INSTITUTIONAL AHAMIYATI.....	594

Oybek TOXIROV DRAMALARNING SAHNALASHTIRILISHIDA YUZ BERADIGAN SINONIMLAR TRANSFORMATSIYASI	599
Munojot SAYDAZAMOVA TILSHUNOSLIKDA RAQAMLI XIZMAT NOMLARINING SHAKLLANISHI VA O'RGANILISHI	604
Nigora NISHANOVA SUN'IY INTELLEKTNI SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZASIDA QO'LLASH	610
Сюнта ЖУСУЕВА Ч.АЙТМАТОВДУН ДРАМАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ПОЭТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	615
Muxammadaziz OMONOV O'ZBEK TILINI XORIJY TIL SIFATIDA O'QITISHDA LOYIHA USULINING ROLI, O'RNI VA TIPOLOGIYASI	621
Shuxrat ABDULLAYEV, Oxunjon ABDULLAYEV O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARI: SOHA TERMINOLOGIYASI TARAQQIYOTI VA TILLAR INTEGRATSIYASI	627
Mohigul OMONOVA TIL O'RGANISHDA LUG'ATLAR BILAN ISHLASHNING XALQARO TAJRIBA VA METODIK YONDASHUVLARI	632
Shohsanam ABDULAXATOVA INGLIZ TILI DARSLARIDA KREATIV FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH	639
Nodira USMANOVA, Mirzaolim NAJMIDDINOV UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANISH TIZIMINING TA'LIM SIFATI VA INNOVATION SALOHİYATGA TA'SIRI.....	645
Umidaxon TURAKULOVA TOHIR MALIKNING "HOLAT" SEMALI O'XSHATISHLARI TAHLILI.....	653
Жанар АБЖАМАЛОВА ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КИІМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ).....	656
Гулмира РАЙНБЕКОВА ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ АЙМАҚТЫҚ ДИАЛЕКТІЛЕРДІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (қазақ және өзбек тілдері негізінде)	659

Dilnoza XAYDAROVA ZAMONAVIY TIL TIZIMIDA TERMINOLOGIYANING O‘RNI VA AHAMIYATI.....	662
Маржан АЖИБЕКОВА ЯСАУИ «ХИКМЕТТЕРИНДЕГІ» «КЕМЕЛ АДАМ» БЕЙНЕСІНІҢ ДИСКУРСТЫҚ КӨРІНІСІ.....	666
Sherzod KARIMJONOV SUN’IY INTELLEKTNING O‘ZBEK TILINI TUSHUNISH VA GENERATSIYA QILISHDAGI LISONIY MUAMMOLARI	672
Azizbek BERDIYEV O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISHDA PRAGMATIK YONDASHUV.....	677
Murod JUMAYEV LINGVISTIK EKSPERTIZA NAZARIYASI: METODOLOGIK ASOS VA BARQAROR YONDASHUVLAR.....	684
Aslam USMONOV HAJVIY MATN VA FUNKTSIONAL USLUBLAR: BADIY USLUBDA HAJV (hajviy she’rlar misolida).....	689
Xayrulla IBRAGIMOV OKKAZIONALIZMLAR VA NEOLOGIZMLARNING O‘ZARO MUNOSABATI ..	693
E’zozxon O‘RINBOYEVA “BOSH” HARAКATI BILAN BOG‘LIQ QARAMA-QARSHI MUNOSABAT BILDIRUVCHI NOLISONIY VOSITALAR.....	697
Jumaboy DJAMOLOV, Nargiza QODIROVA TURKOLOGIYADA UMUMIY TAHLIL.....	702
Oybek NORMURODOV SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZASIDA HAQORAT, OBRO‘SIZLANTIRISH VA KAMSITISHNI ANIQLASHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI.....	705
Jumaboy DJAMOLOV MILLIY TIL, ADABIY TIL VA DAVLAT TILI	714
Nodir MUXAMMADIYEV QASHQADARYO VILOYATIDAGI O‘ZLASHMALARNING FORSCHA- TOJKCHA OT YASOVCHI AFFIKSLARI VA ULARNING O‘ZBEK TILIDAGI O‘RNI	720

Shahnoza XO‘JAYEVA

TOSHKENT VILOYATI TOPONIMIYASI HAQIDA AYRIM XULOSALAR..... 723

Ebabekir CAMBOLAT

KARAMANOĞLU MEHMET BEY'IN DİL FERMANI: DİL POLITIKALARININ
TARİHSEL ANALIZI, ERMENEK/BALGUSANTÜRK DİL BAYRAMI'NIN
KÜLTÜREL SÜREKLİLİĞİ VE KÜLTÜRE KATKISI..... 728

А.ИМАТАЕВА

ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ КОДТЫ САҚТАУ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІН ЦИФРЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (Лингвосенсорика
негізінде «Tasting notes theory» теориясын талдау) 729

Нүрилә ЕРМАХАНБЕТ, Зульфия ҚҰРМАНБЕКОВА

ҚАЗАҚ ТІЛДІ ИНТЕРНЕТ-МЕМДЕРІНІҢ ЮМОРЛЫҚ ЖӘНЕ
ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 734

Зульфия ҚҰРМАНБЕКОВА

THE FUNCTIONING OF EMOTICONS IN INTERNET COMMUNICATION..... 739

Botir TAJIBOYEV

LISONIY ASSOTSIATIV BIRLIKLARNING GENDER TAHLILI 744

Doniyor RAKHIMOV

O‘ZBEK TILIDAGI IDIOMALAR: ZAMONAVIY NUTQDGI FAOLLIGI VA
MA’NO O‘ZGARISHLARI 749

Gulmira RIZAMUHAMEDOVA

SO‘ROQ GAPLARNING O‘ZBEK VA RUS TILIDAGI QIYOSIY
XUSUSIYATLARI..... 753

Malohat USMONOVA, Dilfuza NORBAYEVA

AMALIY TILSHUNOSLIK VA HOZIRGI TURKIY ADABIY TILLAR..... 756

“GLOBAL INTEGRATSIYA SHAROITIDA TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI: MUAMMO VA VAZIFALAR”

mavzusidagi uchinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

Maqolalarning ilmiy saviyasi, mazmuni, dalillarning ishonchliligi hamda keltirilgan ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflarning o'zlari mas'uldirlar.

9681



“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 22.05.2026.

“Times New Roman” garniturası. Qog'oz bichimi: 70x100 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog'i 43,8. Shartli bosma taboq 62,1.

Adadi 100 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru
t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10